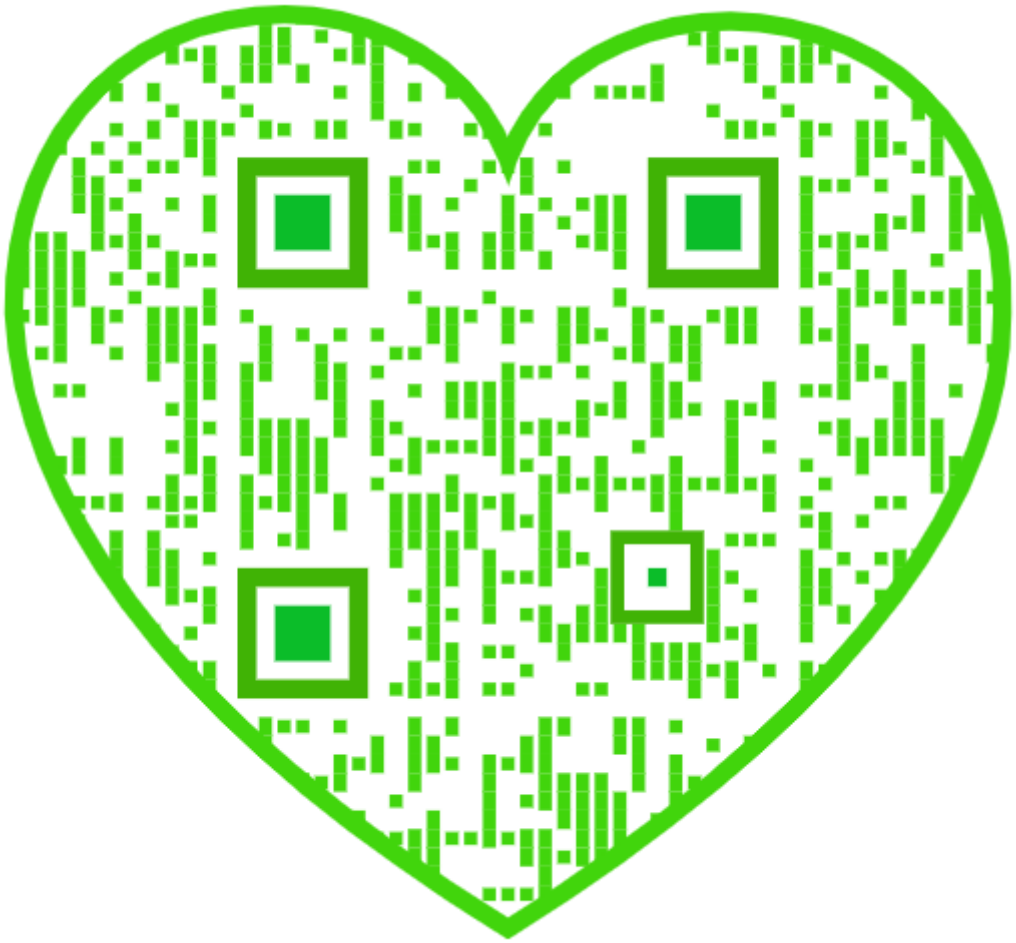
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 118

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 118. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag 2003

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005200301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

[Nummer 1]

Van godsdienstvrijheid naar mensenrecht. Meningsvorming over censuur en persvrijheid in de Republiek, 1579-1795

Joris van Eijnatten

1 *Inleiding*

De meeste studies over de geschiedenis van de persvrijheid in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden richten zich op de wetgeving en de praktijk van de censuur. Aan het denken over censuur en persvrijheid in deze periode is daarentegen betrekkelijk weinig aandacht besteed.[1] In feite heeft alleen H.A. Enno van Gelder in 1947 en opnieuw in 1972 in twee baanbrekende monografieën de meningsvorming over persvrijheid in de late zestiende en de zeventiende eeuw uitdrukkelijk aan de orde gesteld.[2] Sindsdien zijn vrijwel alle studies over het onderwerp gewijd aan het praktische bereik en de praktische beperkingen van de censuur.[3] Op zichzelf ligt deze historiografische nadruk op de legale en praktische aspecten van de persvrijheid voor de hand. De relatief grote vrijheid van meningsuiting (onlangs is voor de zeventiende

1 De moderne historiografie over censuur en persvrijheid begint in 1819 met de Leidse dissertatie van J.T. Bodel Nyenhuis, *Dissertatio historico-juridica de juribus typographorum et bibliopolarum in regno Belgico* (Leiden, 1819); een Nederlandse vertaling werd in 1892 verzorgd. Een tweetal vroegere studies zijn Chr. Sepp, *Het staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden* (Leiden, 1891) en W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* (Den Haag, 1914).

2 H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek. Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798* (Haarlem, 1947); *Idem, Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Groningen, 1972).

3 S. Groenveld, 'The Mecca of authors? States assemblies and censorship in the seventeenth-century Dutch Republic', in: A.C. Duke, C.A. Tamse, ed., *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen, 1987) 63-86; S. Groenveld, 'The Dutch republic, an island of liberty of the press in 17th century Europe? The authorities and the book trade', in: H. Bots, F. Waquet, *Commercium litterarium. Forms of communication in the Republic of Letters 1600-1750* (Amsterdam, Maarssen, 1994) 281-300; A.H. Huussen, 'Freedom of the press and censorship in the Netherlands, 1780-1810', in: Duke, Tamse, *Too mighty to be free*, 107-126; A.H. Huussen, 'Censuur in Stad en Ommelanden van Groningen 1594-1795', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, II (1995) 13-33; M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum, 1997). De meest omvattende studie tot op heden over de implementatie van censuurwetgeving in de Republiek is I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag, 1998). Verder T. Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden* (Amsterdam, 1998). Het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, II (1995) is volledig gewijd aan censuur; een beknopte behandeling van de latere negentiende en twintigste eeuw is F. van Vree, *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer* (Groningen, 2000). In E.O.G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema, ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999) komt het thema persvrijheid niet expliciet aan de orde, maar wordt de lezer in het register verwezen naar 'vrijheid van meningsuiting.'

eeuw nog de term 'discussiecultuur' gelanceerd)[4], de immigratie van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Spanje, Polen en Duitsland en een sterke koopmans- en ondernemerstraditie hebben ertoe bijgedragen dat in de Republiek een breed scala aan internationale kranten kon verschijnen[5], maar ook dat publicaties van twijfelachtig religieus, filosofisch of moreel allooi werden uitgegeven.

De diverse studies over de censuurpraktijk in de Noordelijke Nederlanden komen grotendeels tot dezelfde conclusie. Terwijl preventieve censuur (het uitoefenen van censuur vóórdat het materiaal in kwestie gedrukt is) in de Republiek geen voet aan de grond kreeg, ontbrak repressieve censuur (het verbieden van drukwerk ná publicatie) allerminst. Maatregelen tegen individuele boeken werden genomen door afzonderlijke steden, de diverse Provinciale Staten, de Provinciale Hoven en de Staten-Generaal, reagerend op klachten van binnenlandse machthebbers, van Franse, Engelse, Spaanse, Deense en Pruisische ambassadeurs en diplomaten, en van de gereformeerde en Waalse classes en synoden. Vanaf het einde van de zestiende tot diep in de achttiende eeuw werden plakkaten uitgevaardigd tegen oproerige, schandalige of lasterlijke boeken, tegen geschriften over arminianisme, socinianisme, pre-adamitisme, cartesianisme, deïsme, de sabbat en de psalmberijming van 1773, en tegen publicaties van Hugo de Groot, Spinoza, Rousseau en Hume - om van minder bekende 'spinozisten', calvinistische extremisten en politieke broodschrijvers niet te spreken. Komedies, liedjes, gedichten, gravures, pamfletten, preken, tijdschriften, almanakken, Franstalige kranten en gevoelige politieke bronnenpublicaties liepen voortdurend het risico te worden verboden. Bij tijd en wijle werd gebruik gemaakt van betaalde informanten, werden overtreders beboet, verbannen, gemarteld of lijfelijk gestraft, en werden boekenvoorraden in beslag genomen en verbrand. Op grond van plakkaten uitgevaardigd door de Staten-Generaal, de Staten en Gedeputeerde Staten van Holland en West-Friesland en het Hof van Holland komt Weekhout voor de periode tussen 1581 en 1700 tot het relatief kleine getal van 263 verboden boeken. Jongenelen komt tot een groter aantal (254 verboden boeken in de stad Amsterdam tussen 1747 en 1794) en oppert dat de repressieve censuur in de tweede helft van de achttiende eeuw onder stadhouderlijk bestuur is toegenomen.[6]

De Republiek was dus allerminst wars van censuur, maar - en dit is de andere kant van de medaille - vanwege de gefragmenteerde, particularistische politieke structuur was het schier onmogelijk een adequate censuurwetgeving in stand te houden, laat staan in de praktijk toe te passen. Strijd over jurisdictie en competentie, de verschillende en veranderende machtsverhoudingen tussen hogere en lagere overheden, de rol van dominante stadhouders zoals Willem III, de vaak tegengestelde belangen tussen over-

4 W. Frijhoff, M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999) 264-269.

5 Klassiek is nog altijd G.C. Gibbs, 'The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVI (1971) 323-349. Verder J. Popkin, *News and politics in the Age of Revolution: Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca, Londen, 1989); P. Rétat, 'Les gazetiers de Hollande et les puissances politiques. Une difficile collaboration', *Dix-Huitième Siècle*, XXV (1993) 319-335.

6 Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*, 371-372; Jongenelen, *Van smaad tot erger*, ii.

heid en kerk, het commerciële instinct van de regenten en de haast spreekwoordelijke factiezucht, het werkte allemaal een zekere mate van persvrijheid in de hand. Of wellicht beter gezegd: een relatieve mate van censuur, waarbij de daadwerkelijke toepassing van wetgeving altijd afhankelijk was van tijd, plaats en persoon. Het ging de diverse overheden bovenal om het verzoenen van buitenlandse mogendheden, het handhaven van de binnenlandse vrede en het nastreven van de eigen belangen. Enno van Gelder concludeerde in *Getemperde vrijheid* dat de min of meer consequente onwil van de overheden om censuurwetgeving in de praktijk te brengen, elk principieel vertoog over de persvrijheid overbodig heeft gemaakt. Een zeventiende-eeuwse Nederlandse pendant van Miltons *Areopagitica* (1647), zo stelde hij vast, was nooit verschenen. Sterker nog, de *Areopagitica*, een goudmijn van argumenten tegen de censuur en vóór de persvrijheid en in de Angelsaksische geschiedschrijving terecht beschouwd als een klassiek geschrift over het thema, werd schijnbaar door geen enkele Nederlandse auteur uit de zeventiende (of achttiende) eeuw geciteerd.[7] Maar het ligt ook niet voor de hand om vóór de late achttiende eeuw een uitvoerig pleidooi voor volledige persvrijheid te verwachten. Slechts weinig vroegmoderne auteurs zullen de noodzaak van censuur hebben ontkend. Als men verboden boeken al interessant vond, zal men weinig moeite hebben gehad met het feit dat een breder publiek de toegang tot de daarin vervatte informatie werd geweigerd. Een begrenzing van de persvrijheid was vanzelfsprekend; ook Milton maakte een uitzondering voor rooms-katholieken. Het voeren van politieke discussies werd in de Nederlandse pamflettencultuur beschouwd als de gewoonste zaak van de wereld, maar iedereen erkende impliciet bepaalde grenzen. Het aanzetten tot oproer, het belasteren van lokale machthebbers, de kerk of buitenlandse vorsten en het verspreiden van ketterij en pornografie was *not done*. Hoogstens was de mate van controle onderwerp van discussie.

Toch zijn er altijd voorstanders geweest van (een bepaalde mate van) persvrijheid. Met welke argumenten traden zij het publieke domein binnen? In deze bijdrage wordt een overzicht geboden van de argumenten die naar voren werden gebracht in de zich ontwikkelende meningsvorming over persvrijheid in de tijd van de Nederlandse Republiek. Dit overzicht toont uiteraard de nodige hiaten; ongetwijfeld zit nog veel informatie verscholen in talrijke pamfletten. Aanknopend bij het werk van Enno van Gelder zullen echter de belangrijkste auteurs en episoden de revue passeren.

2 *Religieuze en ware vrijheid*

De discussie over persvrijheid vond aanvankelijk plaats binnen het vroegmoderne debat over religieuze tolerantie: persvrijheid was in de eerste plaats vrijheid van de religieuze pers. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de toneelschrijver, graveur en pedagoog Dirk Volckertsz Coornhert (1522-1590), die ook in Enno van

7 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 236. Volgens Van Gelder (259-260) is een pamflet getiteld *Korte bemercking op het tegenwoordigh boeckverbieden, door een liefhebber van de waerheydt* (1690) het enige indirecte en twijfelachtige bewijs dat Miltons *Areopagitica* de Nederlandse meningsvorming beïnvloed heeft. In geen van de door mij onderzochte bronnen vóór 1796 wordt Milton ook maar genoemd.

Gelders *Getemperde vrijheid* een belangrijke rol wordt toebedeeld. Ieder individu, aldus Coornhert, moet volledig vrij zijn de bijbel naar zijn of haar eigen goeddunken te interpreteren, en vervolgens die interpretatie door mond of drukpers aan een groter publiek over te brengen. Coornhert verdedigde dergelijke ideeën in zijn *Synodus of vander conscientien vryheyt* (1582), een fictief verslag van een discussie gehouden in de stad 'Vryburch' tussen vertegenwoordigers van verschillende religieuze groeperingen. In de *Synodus* worden de opvattingen van deze groeperingen weergegeven aan de hand van uittreksels uit de geschriften van de verschillende zegslieden; een zekere 'Gamaliël' vertegenwoordigt Coornhert zelf. De vijftiende sessie van deze synode handelt 'van schriften ende boecken te maken, wt te geuen, te doen drucken, te vercopen, hebben ende lesen.'[8] De discussie werd ingegeven door het door Willem van Oranje op 20 december 1581 in Holland uitgevaardigde verbod op het publiceren van aanstootgevende boeken en liederen. Bedoeld om kritiek op de nieuwe regering te pareren, was het verbod tekenend voor het strengere toezicht op de drukpers dat ná de totstandkoming van de Unie van Utrecht werd gerealiseerd.

Eén van de deelnemers aan Coornherts denkbeeldige synode is de Geneefse calvinist Theodorus Beza, die mét de katholieken als godloosheid bestempelt 'sodanighen onmatighen vryheydt, dat het een yegelijck soude zijn gheoorlooft te ghelouen ende te leren (dat voornemlijck geschiedt met boecken wt geuen) al tghene dat hem ghelieft ende goetdunckt.' Anderzijds stellen de hugenoot Philippe Duplessis-Mornay (1549-1623) en de Leidse stadsregering dat het verbieden van boeken gelijk staat aan gewetensdwang, omdat het mensen ervan weerhoudt zich op religieus gebied te uiten. Gamaliël-Coornhert zelf betoogt dat de regering het recht heeft ieder boek te verbieden dat sociale of politieke onrust te weeg brengt. Mensen dienen echter in zoverre vrij te zijn dat zij kunnen meewerken 'tot beceringhe der kercken'. Hier ligt immers het hart van de Reformatie. Dwaling moet bestreden worden met waarheid, niet met boekverboden. Die werken toch averechts, want mensen zullen juist voor verboden boeken belangstelling tonen. Naast de principiële religievrijheid en de stelling dat boekverboden een contraproductieve uitwerking hebben, noemt Gamaliël-Coornhert nog een derde argument. Het volk had al zoveel omwille van de gewetensvrijheid geleden: 'wat meyntmen dat nu dit nieuwe verbodt vande lang-gewenschte ende soo dier gecochte vrijheydt, in des volcx herten sal wercken?' Ook de Leidse regenten werden door Coornhert in de *Synodus* aangehaald. In de Leidse Remonstrantie van 1582 werd scherp geprotesteerd tegen de Middelburgse synode, die van de overheid censuurmaatregelen had geëist.[9] Het is veel verstandiger, beweerden de regenten, om ieder individu vrij over zijn eigen religie te laten beslissen. Hij zal dan eerder bereid zijn de overheden te steunen. Om boeken 'niet dan by gracie ende privilegie (als eertijts de kettermeesters plechten)' toe te laten, bevreemde hen; juist de gereformeerde

8 D.V. Coornhert, *Synodus of vander conscientien vryheyt* (2 dln.; S.l., s.a. [1582]) II, 127-146. Onder meer wordt verwezen naar het edict van 22-9-1540 tegen het drukken en verkopen van ketterse boeken.

9 De tekst werd als 'Remonstrance of vertoogh by die van Leyden den Heeren Ridderschappen en Steden representerende de Staten's Lants van Hollandt, in Februario, M.D.LXXXII. hare mede-litmaten gedaen (...),' opgenomen in: P. Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden (...)* (Amsterdam, 1680), 'Byvoegsel van authentyke stukken', 115-119.

synodeleden zouden moeten weten dat religievrijheid ook vrijheid van meningsuiting inhoudt. Het is een uiting van tirannie om goede boeken te verbieden, en voor kwalijke boeken zullen de ware liefhebbers van de waarheid geen belangstelling hebben.

Gedurende bijna twee eeuwen is de door Coornhert en de Leidse stadsregering[10] aangevoerde argumentatie ten gunste van een religieuze persvrijheid nauwelijks veranderd. Ze keert herhaaldelijk terug bij andersdenkende remonstranten, rekkelijke gereformeerden en een keur aan juristen, historici, politieke pamflettisten, journalisten en schrijvers van satiren.[11] De redenering die ten grondslag lag aan dit pleidooi voor een vrije religieuze pers was drieledig: persvrijheid volgt uit religievrijheid, uit politieke 'prudentie' en uit effectiviteitsoverwegingen. Dat de 'preciezere' calvinisten weinig met de vrijheid van de religieuze pers op hadden, was een gevolg van de wijze waarop zij de gedachte van 'christelijke vrijheid' invulden. Voor hen was het menselijk geweten pas werkelijk vrij wanneer het door Gods genade was bevrijd en door Gods woord was verzekerd.[12] Alleen die waarheid mocht publiekelijk worden gereproduceerd die in staat was de mens waarlijk te bevrijden. Dit op de idee van 'christelijke vrijheid' gebaseerde argument bood tot ver in de achttiende eeuw een rechtvaardiging voor de roep om een preventieve publieke censuur.[13]

In de Republiek mochten regenten dan allerminst voorstanders van onbeperkte vrijheid zijn geweest, van grove repressie waren zij eveneens afkerig; een gematigd en praktisch bestuur lag meer in het verlengde van hun wensen en belangen. Het is misschien daarom ook niet verwonderlijk dat uitgesproken verdedigers van de republikeinse vrijheid nauwelijks melding maakten van persvrijheid. Een van de meest opmerkelijke apologeten van de 'ware vrijheid' - van een republikeinse regering zonder de corrumperende invloed van de stadhouderlijke quasi-monarchie der Oranjes - was 'D.C.', de schrijver van de *Politike discoursen* (1662).[14] D.C. stond voor 'Del Court', voor Johan de la Court (1622-1660) of zijn broeder Pieter (1618-1685).[15] Deze handelaren in textiel huldigden uitgesproken politieke opvattingen, voor een deel ontleend aan 'verboden' schrijvers als Nicolò Machiavelli en Thomas Hobbes. Die opvattingen waren bepaald niet onomstreden. De *Politike discoursen* werden in

10 Vergelijk ook C.P. Hooft, *Memoriën en adviezen*, H.A. Enno van Gelder, ed. (2 dln.; Utrecht, 1925); besproken in Van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek*, 251-261.

11 Voor de achttiende eeuw, zie J. van Eijnatten, *Mutua Christianorum tolerantia. Irenicism and toleration in the Netherlands: The Stinstra affair 1740-1745* (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI-XVIII II) (Florence, 1998).

12 Een uitstekende discussie over deze vrijheidsopvatting bij M. van Gelderen, 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): van "vrijheden" naar "oude vrijheid" en de "vrijheid der conscientien"', in: Haitsma Mulier, Velema, ed., *Vrijheid*, 27-52.

13 Vergelijk bijvoorbeeld nog Daniel Gerdes, *Twee godgeleerde verhandelingen over de vryheid des geloofs, des godsdienstes, en der conscientie, als mede over de socinianery en de socinianen* (Groningen, 1741).

14 *Politike discoursen handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, regeringen, kerken en zeeden. Beschreeven door D.C.* (derde editie; Amsterdam, 1663).

15 Aangezien Pieter de werken van zijn broeder postuum uitgaf, is het auteurschap van het boek mogelijk gedeeld. Over het auteurschap I.W. Wildenberg, *Johan en Pieter de la Court (1622-1660 en 1618-1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van een oeuvre* (Amsterdam, Maarssen, 1986) 24-35.

Leiden verboden, terwijl de latere *Aanwysing der heilsame politike gronden* (1669) zelfs uit de provincie Holland als geheel werd geweerd.[16] Des te opvallender is het feit dat in deze boeken de vrijheid van drukpers niet besproken wordt. De beste regering is volgens de *Aanwysing der heilsame politike gronden* die regering die het beste de belangen van de soeverein dient, en tegelijk het welzijn van het gemenebest als geheel bevordert. Het is in het belang van republikeinse magistraten, aan wier collectief leiderschap de De la Courts een vrijwel absoluut gezag toekennen, om de groei en daarmee de economische en militaire macht van dichtbevolkte steden te bevorderen. Het handhaven van de 'vryheyd ofte tolerantie omtrend de verschillende uyterlicke gods-diensten' is één manier om de bevolkingsgroei te stimuleren. Daarnaast leidt de vrijheid om deel te nemen aan het economisch leven tot toename van de stedelijke bevolking.[17] Noch vrijheid van geloof, noch vrijheid van ondernemerschap wordt echter expliciet in verband gebracht met persvrijheid, hoewel de eerste twee vrijheden de derde logischerwijs impliceren. De gebroeders De la Court waren erop uit de macht van de kerk en de gilden te breken en een evenwicht te vinden tussen burgerlijke vrijheid en republikeinse regering; zij hadden niet zonder meer de intentie de vrijheid van het publieke debat zeker te stellen.

In de Nederlandse republikeinse traditie is de gedachte van persvrijheid hoogstens op indirecte wijze geformuleerd. Republikeinse denkers als Hugo de Groot, Pieter de la Court, Ulrich Huber en anderen beoogden in eerste instantie de bestaande republikeinse instellingen te analyseren in de context van een meer abstracte politieke filosofie. Zij wilden aantonen dat die bestaande instellingen de burgerlijke vrijheden in stand hielden of tenminste niet aantastten.[18] Tot dergelijke vrijheden rekende men de gewetensvrijheid, de vrijheid van godsdienstuitoefening en ook wel de vrijheid om politieke onderwerpen in een publiek debat op te werpen. Een regering die niet naar haar burgers luistert, ontaardt immers in tirannie, en burgers die de wetten niet respecteren, vervallen in anarchie. Het instandhouden van het evenwicht tussen burgervrijheid en politiek gezag vereist de verdediging en bewaring van bepaalde vrijheden, maar ook het respecteren van bepaalde grenzen. Spinoza toonde aan dat de *libertas philosophandi*, de vrijheid van denken, verenigbaar was met religieuze vroomheid en een stabiele maatschappij.[19] Gerard Noodt liet zien dat burgers het onvervreemdbaar recht hadden het goede naar eigen inzicht na te streven, en dat de regering hen in de uitoefening van die vrijheid diende te beschermen.[20] Geen re-

16 *Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de republike van Holland en West-Vriesland* (Leiden, Rotterdam, 1671).

17 [De la Court], *Aanwysing der heilsame politike gronden*, 57-64.

18 E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960); Th.J. Veen, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)* (Zwolle, 1976); H.W. Blom, *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch seventeenth-century political thought* (S.l., [1995]).

19 J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001) 159-175.

20 G.C.J.J. van den Bergh, *The life and work of Gerard Noodt (1647-1725). Dutch legal scholarship between humanism and Enlightenment* (Oxford, 1988); F. Lomonaco, *Tolleranza e libertà di coscienza. Filosofia, diritto e storia tra Leida e Napoli nel secolo XVIII* (Napels, 1999); J. van Eijnatten, 'Gerard Noodt's standing in the eighteenth-century Dutch debate on religious freedom', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch review of church history*, LXXIX (1999) i, 74-98.

publikeinse schrijver echter verdedigde met even zoveel woorden de idee van een publieke opinie gebaseerd op een vrije pers.[21] Eén van de meer belangrijke apologieën van het klassieke republicanisme, de postuum en anoniem in 1737 verschenen *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet*, bracht hierin geen verandering. De schrijver, de Zeeuwse regent Lieven de Beaufort (1675-1730), stond pal voor de vrijheid van burgers om hun mening over regeringszaken te ventileren. Hij merkte daarbij op dat terwijl zulke vrijheden voorkwamen onder de Romeinen, zij in de huidige absolute monarchieën nagenoeg ontbraken. Alleen de Republiek erkende deze antieke Romeinse vrijheden nog, zodat 'niemand om het spreeken van een vry woort, nog over het leesen van een verboden boek' gestraft wordt.[22] Een formele verdediging van persvrijheid treft men ook bij De Beaufort echter niet aan. Latere academische verhandelingen over de *libertas philosophandi* of vrijheid van meningsuiting verwezen evenmin expliciet naar de pers.[23]

3 *Paskwil, preventie en publieke opinie*

Veroordelingen van het paskwil zijn minstens even oud als de Wet der Twaalf Tafelen (450 voor Chr.), waarin schrijvers met de doodstraf werden bedreigd. Op paskwillen tegen de diverse stadhouders, tegen lokale of provinciale magistraten of tegen buitenlandse vorsten reageerden de overheden van de Republiek regelmatig met verboden. Over het algemeen handelden zij veel strenger tegen paskwillen die hun eigen gezag en positie ondermijnden dan tegen smaadschriften die het gemunt hadden op kerk en geestelijkheid.[24]

Aan de diverse Nederlandse academies werden na ongeveer 1650 met enige regelmaat *Theses juridicae de famosis libellis* verdedigd, vaak door aanstaande regenten. Daarin werden wettelijke maatregelen tegen oneerbare boeken onder de loep genomen, in het bijzonder paskwillen. Geen van deze juridische dissertaties is opvallend tolerant tegenover de pers. Over het algemeen bestaan zij uit tamelijk conservatieve uitingen van regentesk republicanisme, of ze nu uit de staats- of stadhoudersgezinde traditie stammen. Een laat maar typisch voorbeeld van zo'n juridische dissertatie is een dissertatie *De famosis libellis* uit 1793 van Isaac Lodewijk Panhuys. Schrijvend tijdens het

21 In het register van G.O. van de Klashorst en H.W. Blom, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought. An annotated inventory, 1581-1710* (Amsterdam, Maarssen, 1986) komt de term 'freedom of the press' niet voor.

22 *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet* (Leiden, Middelburg, 1737) 61, 135.

23 Vergelijk de volgende academische oraties: Chr. H. Trotz, *De libertate sentiendi dicendique iurisconsultis propria* (Franeker, 1741); P. Chevallier, *De fructibus, qui ex juste temperata cogitandi libertate in theologum redundant* (Groningen, 1752); L. Chernac, *De libertate philosophandi in licentiam non vertenda* (Deventer, 1776). Deze oraties staan in het verlengde van eerdere oraties over het thema, waaronder H. Bornius, *De vero philosophandi libertate* (Leiden, 1653).

24 Groenveld, 'The Dutch republic', 286, laat zien dat de Staten-Generaal en de Staten van Holland vooral werken van politieke aard verboden (55,8%), gevolgd door religieuze geschriften (37,4%). Over *libelli non grati*, zie ook C.E. Harline, *Pamphlets, printing and political culturein the early Dutch Republic* (Dordrecht, 1987) 111-133.

restauratieregime van Willem V, maakte Panhuys gebruik van argumenten ontleend aan het natuurrecht om aan het verbod op paskwillen een rechtsfilosofische fundering te geven.[25] De mens is door zijn schepper bestemd om gelukkig te zijn, en dit geluk kan hij onder meer nastreven door in gemeenschap met anderen te leven. In de burgerstaat geniet hij het respect en de waardering van zijn medeburgers. *Famosi libelli* doen afbreuk aan zijn geluk door laster en kwaadsprekerij te verspreiden. Panhuys toont vervolgens uitvoerig aan dat de conclusies die hij uit het natuurrecht trekt evenzeer uit het Romeins recht volgen. Ook andere dissertaties behandelen technische juridische onderwerpen uit het Romeins recht, waar deze betrekking hebben op schade berokkend door eerroof.[26]

In de strikt juridische literatuur over het paskwil zal men niet gauw een pleidooi vóór een vermindering van repressieve censuur vinden. In de overige literatuur treft men die al evenmin aan. Eén schrijver reageerde in 1664 verbolgen op het verbod, opgelegd door de Utrechtse stadsregering, van een staatsgezind pamflet waarin het stadhouderlijk bewind afgeschilderd werd als een gevaar voor de Hollandse vrijheid.[27] De pointe van de auteur was niet dat het aan banden leggen van de pers op zichzelf slecht was. Waar hij zich over opwond, was dat de Utrechtse officier anti-orangistische geschriften verbood terwijl hij vrij spel gaf aan staatsgezinde pamfletten waarin republikeinse helden als Hugo de Groot werden gekleineerd. De officier diende ofwel àlle pamfletten te verbieden, ofwel de provincie van Holland toe te staan zich in het openbaar tegen de Utrechtse orangisten te verdedigen. Enno van Gelder behandelde in zijn *Getemperde vrijheid* een pamflet uit 1699, *Mercurius in de rouw*, geschreven in reactie op het verbod van twee in Den Haag uitgegeven kranten. Het pamflet is een dialoog tussen twee geleerde koppen. De één is Cato, die pal staat voor eerbiedwaardigheid en edelmoedigheid, de ander Maecenas, die de draak steekt met de nobele waarden van zijn gesprekspartner.[28] De moralist Cato heeft geen moeite met het verbod op de periodieken, wier ‘onbepaalde vryheyd’ de publieke normen en waarden aantasten. Maecenas daarentegen verdedigt hun gebruik van de satire. De scherts, zoals die beoefend werd door literaire grootheden als Juvenalis en Erasmus, is niet per se nadelig voor de maatschappij. Tiberius zei het al: in een vrije staat hoort een vrije tong.[29] Ook deze discussie handelt niet over persvrijheid als principe, maar om de juiste mate van beheersing van de pers. In tegenstelling tot Maecenas meent Cato dat een grens is overschreden; maar ook Maecenas oordeelt dat het paskwil in tegenstelling tot de satire harde straffen rechtvaardigt.

25 I.L. van Panhuys, *Dissertatio juridica inauguralis de famosis libellis (...)* (Leiden, 1793). Panhuys werd vermoedelijk beïnvloed door de jurist Frederik Willem Pestel (1724-1805), hoogleraar te Leiden en zelf volgeling van Christian Wolff.

26 Bijvoorbeeld dissertaties van N. Houttuyn (Leiden, 1683), J. de Graeff (Leiden, 1699), A.F. Godin Dom. Cokenga (Utrecht, 1731), M. Geene (Leiden, 1773). Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*, 410, noot 146 biedt een additionele lijst van dissertaties.

27 *Hollands Nieuw laar gezonden aan den heere officier van Utrecht (...)* ([Den Haag], 1664).

28 *Mercurius in de rouw, of t'zamenspraak tusschen de geest van Cato en Maecenas, over het goede en quade der Mercuren* (Den Haag, 1699). De figuur van Cato verwijst naar Cato de Oudere, de Romeinse moralist; Maecenas verwijst naar Gaius Maecenas, de patroon van Vergilius en Horatius. Zie ook Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 258-259.

29 Suetonius (*Tiberius* 28), ‘in civitate libera linguam mentemque liberas esse debere.’

Bekend onder achttiende-eeuwse schrijvers was het vertoog over het paskwil, opgenomen in de invloedrijke *Hollandse Spectator* van Justus van Effen (1684-1735).[30] In dit essay verkondigde Van Effen dat Engeland tot zijn eigen nadeel een ongelimiteerde persvrijheid genoot, en spoorde hij schrijvers tot zelfbeheersing aan, onder de heilzame bedreiging van censuur. Wie in het openbaar zijn gedachten prijsgeeft, dient dat met 'zedige voorzigtigheid' te doen en te allen tijde de overheid met respect te behandelen. De Engelsen echter gaan alle perken te buiten en veroorzaken anarchie. In zo'n situatie heeft de regering het volste recht maatregelen te nemen.[31] Met Van Effen was de vrijheid van drukpers in elk geval aangesneden als onderwerp van een breder publiek debat. Het genre van het paskwil heeft ook zelden zo'n mate van populariteit genoten als in de eeuw van Swift en Voltaire, al vindt men onder de paskwilschrijvers zelf geen principieel betoog over persvrijheid.[32] In de jaren 1780, toen het paskwil eenmaal een geliefd instrument in de handen van politieke opiniemakers was geworden, werd vaker over de positieve aspecten van het genre gedelibereerd.[33] Op de titelpagina van *Proeve eener verdediginge van het paskwil* (1785) vermeldde de auteur voor alle zekerheid: 'leest eer gij oordeelt.'[34] Een paskwil, meende hij, is een stuk waarin de morele tekortkomingen van een zeker met name genoemd individu (in de jaren 1780 zullen velen direct aan de stadhouder Willem V hebben gedacht) aan de kaak worden gesteld. Indien een goedwillende schrijver zich beperkt tot het ontmaskeren van zedelijke defecten en het genre alleen als laatste redmiddel beoefent, dan mag hij vrij publiceren. Bescherming van de maatschappij is een deugdelijk motief, evenals de wens nationale vijanden en corrupte politici te ontmaskeren. Dergelijke opvattingen werden uiteraard door conservatieve orangisten weersproken, zoals de publicist Rijklof Michael van Goens (1748-1810), die de Engelse jurist William Blackstone aanhaalde: 'So true it will be found, that to censure the licentiousness, is to maintain the liberty of the press.'[35] Een andere benadering nam de orthodoxe gereformeerde dominee Petrus Hofstede (1716-1803), die zich in 1785 gedwongen voelde een *Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren* te schrijven.[36] Zelf het onderwerp

30 J. van Effen, *Hollandsche Spectator* (tweede editie; Amsterdam, 1756) VI, 2e stuk, 525-536 (verhandeling 220, dd. 4-12-1733).

31 Vergelijk bijvoorbeeld *De al te groote vryheid der drukpers, geregtelyk tegen gesprooken en bepaalt (...)* (S.l., 1760 of 1761).

32 De veelschrijver Jacob Campo Weyerman (1677-1747) heeft weinig aan het debat toegevoegd; hij schreef wel over de satire: *Den Amsterdamschen Hermes I (1722) no. 1-8*, R. Hoogma, M. Ruthenkolk, ed. (Leiden, 1996) 41-52.

33 Zie echter *Het gedrag der Amsteldamsche burger heeren beschouwt* (Amsterdam, s.a.), een berijmd debat tussen twee Amsterdamse burgers, die beiden de maatregelen van hun stadsbestuur tegen paskwillen prijzen.

34 *Proeve eener verdediginge van het paskwil (leest eer gij oordeelt)* (Utrecht, 1785); het betreft hier een vertaling van *Versuch einer Vertheidigung der Pasquille* (S.l., 1783), toegeschreven aan Anton Michl dan wel aan Anton Mühl.

35 Geciteerd in *De ouderwetse Nederlandsche Patriot* ('s-Gravenhage, 1782) 486, uit Blackstone, *Commentary on the laws of England*, boek IV, hoofdstuk XI, § 13; Van Goens schreef verhandelingen over laster (nr. VII, 119-134), smaad (nr. VIII, 135-156), de strenge Romeinse wetten tegen paskwillen (nr. XXI, 449-472) en de Engelse wetgeving betreffende paskwillen (nr. XXII, 473-504).

36 P. Hofstede, *Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren, en andere schriften van dezen tijd* (Rotterdam, 1785).

van menig satire, contrasteerde hij de 'beschaafde Scherts' met het ordinaire paskwil. Spot was volgens hem een zwaktebod, 'zelden geestig; dikwyls kinderlyk; doorgaans leugenachtig; altyd kwaadaartig, en niet zelden profaan.'[37] Waar de *Courier van Europa* aandrong op handhaving van 'de volkomenste vryheid der drukpers,' sprak Hofstede over een vrijbrief voor openbare laster en ketterij. Zijn ideale samenleving was geen republiek van burgers, maar een gemenebest van onderdanen, een beschaafde maatschappij waarin de ingezetenen óf door zelfbeheersing óf door de wet ervan weerhouden werden de overheden of de kerken publiekelijk tegen te spreken.

Slechts een minderheid van Nederlandse schrijvers ageerde openlijk voor preventieve controle uitgeoefend door een lichaam van censors. Tot die minderheid behoorde in elk geval een deel van de geestelijkheid. De Synode van Dordrecht had reeds voorgesteld boeken te 'visiteren', een suggestie die destijds onder de afgevaardigden uit Engeland, de Palts, Hessen, Bazel, Genève en Bremen een warm onthaal ten deel viel.[38] Een dergelijke censuur-uit-voorzorg zou zich vooral moeten richten op religieuze geschriften, terwijl het censurerend lichaam zelf uit zowel kerkelijke als politieke beambten diende te bestaan. Een protestantse Index, een verbod op nutteloze boeken en maatregelen tegen beeldhouwers, schilders en graveerders behoorden tot de suggesties. Keer op keer zou de kerk in de zeventiende en achttiende eeuw de overheden aanspreken op hun plicht, officiële censors aan te stellen. Buiten de kerk en de theologische faculteit is het echter nooit tot een systeem van preventieve censuur gekomen. De kerk paste op zichzelf toe wat zij aan de maatschappij als geheel niet kon opleggen. De classes benoemden kerkelijke *visitatores librorum*; ook de vijf theologische faculteiten konden als censors fungeren. Vermoedelijk is de kerk relatief succesvol geweest in het controleren van haar eigen huishouding. Haar enige dwangmiddel was de kerkelijke discipline (in het bijzonder het verbod op deelname aan het Avondmaal), zodat het niet altijd even duidelijk is in hoeverre de onwilligheid van de politieke overheden dit kerkelijk systeem van preventieve censuur heeft doorkruist.[39]

Incidenteel riepen ook niet-kerkelijke personen op tot het instellen van een lichaam van censors. Zo handelde Johann Friedrich Reitz (1695-1778) in zijn Utrechtse rectorale oratie uit 1751 over *De censors van boeken*. [40] Het is wellicht significant dat Reitz in 1748 op sterk aandringen van de prins van Oranje benoemd werd tot hoogleraar in de geschiedenis en retorica[41] - wellicht moet zijn oratie geïnterpreteerd worden in het licht van pogingen de stadhouderlijke macht te vergroten. Censuur was nuttig en nodig, stelde Reitz, al was het alleen maar om te laten zien dat de overheden de openbare normen serieus namen. Hij stelde voor dat de magistraat een officieel lichaam van *censores librorum* oprichtte, waarin mensen uit verschillende

37 Hofstede, *Apologie* 98-99, 253-254. Hofstede had 50 bladzijden nodig om onderscheid te maken tussen satire, sofisme, verdraaiing, misleiding en laster en belediging.

38 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 152-153.

39 Vergelijk bijvoorbeeld F.A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzame meditatiën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen, 1989).

40 J.F. Reitz, *Oratio de censoribus librorum* (Utrecht, 1751).

41 G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636-1815* (Utrecht, 1936) 312.

geledingen van de maatschappij zitting zouden nemen. Dit lichaam diende boeken die afbreuk deden

aan de zedelijkheid en de godsdienst niet alleen te verbieden, maar ze ook publiekelijk te verbranden. Nutteloze, overbodige en breedsprakige boeken moesten in de ban worden gedaan. Boekhandelaren dienden ervan te worden weerhouden op veilingen verboden boeken aan te bieden; hun voorraden moesten regelmatig worden geïnspecteerd en gezuiverd.

Reitz voerde geen eenmansactie. De gedachte om een systeem van preventieve censuur in te voeren genoot in sommige kringen populariteit - zozeer zelfs dat het Hof van Holland in 1769 een 'Plan' of ontwerp daartoe indiende bij de Staten van Holland.[42] Dit Plan, gebaseerd op een eerder (in 1765) geschreven concept, kwam voort uit een initiatief van enkele orthodoxe predikanten verwikkeld in de zogenoemde Socratische Oorlog. De Nederlandse vertaling van de *Bélisaire* van Jean-François Marmontel had geleid tot een felle polemiek tussen voor- en tegenstanders van de stelling dat deugdzame heidenen de toegang tot het paradijs niet geweigerd zou worden.[43] De intensiteit van dit publieke debat over de grenzen van het (orthodoxe) christendom noopte enkele woordvoerders van de meer traditionele partij ertoe, in het Plan op te roepen tot de aanstelling van officiële censors en de oplegging van forse straffen (uiteenlopend van boeten en gedwongen winkelsluiting tot eeuwige verbanning) op overtreders. Het Plan was in het bijzonder erop uit, boeken te weren waarin het christendom in het algemeen en de gereformeerde religie in het bijzonder werden aangetast, en de jeugd door obsceniteiten werd bedorven. Anonimiteit zou verboden worden. Lokale censuurlichamen werden geacht inspectie te verrichten naar boeken in de Duitse, Nederlandse, Franse of Engelse taal - in deze volgorde, hetgeen wijst op de grote opgang van kritische Duitse geschriften in deze periode.[44] Op zichzelf bevatte het Plan niets nieuws: het was de zoveelste klerikale oproep tot het instellen van *visitatores librorum*. Ditmaal echter werd de oproep overgenomen door een officiële instantie (het Hof van Holland) en bovendien werd over de kwestie hevig gedebatteerd.

Oplaaiende weerstand tegen preventieve censuur kenmerkte de jaren 1760 en 1770. Eén reactie op het Plan van 1769 was een *Brief aan een heer van de regeering in Holland over het bepaalen van de vryheid der drukpers*.[45] De schrijver betoogde dat censuurwetten flagrant in strijd zouden zijn met de constitutie van de Republiek. De in het Plan vermelde edicten, onder meer die van Willem van Oranje uit 1581, waren volstrekt irrelevant. Nederlanders waren zulke achterlijke wetten thans ontstegen;

42 *Plan, om door middel van de aanstelling van Censores Librorum, de verkooping van quaade boeken te voorkomen* (S.l., 1769); de tekst is afgedrukt in A.C. Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam, 1893) 390-395.

43 E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum, 2000).

44 Zie J. van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung. German theological writing and Dutch literary publicity in the eighteenth century', *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte / Journal for the history of modern theology*, VII (2000) 173-204.

45 *Brief aan een heer van de regeering in Holland over het bepaalen van de vryheid der drukpers* (S.l., [1769]). De auteur, die zich 'E.F.' noemt, vermeldt zijn instemming met de eveneens anonieme *Brief van een regent van eene Hollandsche stad, rakende de drukpers* (S.l., [1769]); deze tweede auteur eindigt zijn pleidooi vóór een vrije pers met een citaat van Noodt.

zelfs katholieke vorsten gaven de pers de vrije hand! Afgezien van hun ongrondwettige karakter, brachten de censuurwetten de 'Vryheid, geleerdheid en boeknegotie' in gevaar. Preventieve censuur was, kortom, in strijd met de constitutie, de handelsbelangen en de vrijheidlievende aard van de Nederlandse natie. Boekverkopers uit diverse steden mengden zich in het debat.[46] De publicist, jurist en uitgever Élie Luzac (1721-1796) sprak namens enkele Leidse uitgevers.[47] Luzacs *Memorie* bracht zes tegenwerpingen tegen het Plan te berde. Ten eerste was de wet veel te vaag. Wat diende men te verstaan onder de gronden van het christendom? Hoe blasfemie en obsceniteit te definiëren? Ambigue wetten dwingen de rechter ertoe allerlei veronderstellingen te maken, waardoor zij een willekeurig oordeel in de hand werken. Het Plan stelde te veel vertrouwen in de kundigheid en onpartijdigheid van de censors. Ten tweede was de wet onuitvoerbaar, bijvoorbeeld omdat van boekverkopers werd verwacht dat zij wekelijks een lijst inleverden van alle handschriften en boeken in hun bezit. De wetten zouden in de derde plaats de boekhandel ruïneren. Geen auteur van naam zou er nog over piekeren een Nederlandse uitgever te benaderen. In de vierde plaats waren censuurwetten strijdig met zowel de natuurlijke vrijheid van burgers in het algemeen als de burgerlijke vrijheid van de inwoners van deze provinciën in het bijzonder. De essentie van vrijheid is het principe dat een burger onafhankelijk van de wil van een ander kan handelen. Hij dient dus ook vrij te zijn van de invloed van censors. Vrijheid van denken is een aangeboren natuurrecht, een *ius connatum*; de burgerlijke maatschappij is juist ontstaan om de uitoefening van natuurlijke rechten te garanderen. Daarnaast waarborgt de constitutie van de Republiek de vrijheid van godsdienst, inclusief de vrijheid van meningsuiting. Ten vijfde zijn de voorgestelde wetten in strijd met de economische en culturele tradities van de Republiek, waar vrijheid van publicatie altijd onderzoek en innovatie heeft gestimuleerd. Tenslotte zal de wetgeving nooit effectief kunnen zijn. Je kunt mensen niet ervan weerhouden schadelijke boeken te lezen. Hypocrisie zal hoogtij vieren. Wat is kwalijker, het in alle eerlijkheid lezen van de werken van Hobbes en Spinoza of het huichelachtig bijwonen van een kerkdienst? Wat getuigt van grotere onzedelijkheid, het genieten van een *Académie des dames* of een bezoek brengen aan een bordeel? Geen maatschappij is volmaakt, en vrijheid van drukpers zal noodzakelijk imperfecties met zich meebrengen.

In de *Memorie* van Luzac werden uiteenlopende ideeën over de vrijheid van drukpers in één vertoog samengevoegd en expliciet gekoppeld aan argumenten ontleend aan het constitutioneel recht en het natuurrecht. Aan de drieledige argumentatie van Coornhert (betreffende het onvrije, onvoorzichtige en contraproductieve karakter van boekverboden), de impliciete bijdrage van de gebroeders De la Court (het economisch belang van de neringvrijheid) en het republikeinse argument werd de stelling dat mensen van nature recht hebben op vrijheid van meningsuiting toegevoegd.[48] Uitein-

46 Het rekest van de Rotterdamse boekverkopers is bijgevoegd als 'Bylage. Request van de boekverkoopers der stad Rotterdam', in: *Brief aan een heer van de regeering in Holland*, 17-31.

47 Luzacs 'Memorie van consideratien, gemaakt op het nader geredresseerd placaat tegens godslasterlyke boeken en geschriften (...)' is opgenomen in *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*, V, stuk ii (1770) 788-896.

48 Zie ook het anonieme *Vrymoedig adres van een Hollander, aan zyne hooge overheid, de Ed. Gr. Moog. Heeren Staten van Holland en Westfriesland* (S.l., [1770]). De vermoedelijk

delijk werd het Plan zelf op grond van zijn praktische onuitvoerbaarheid afgewezen. Zoals Denis Diderot schreef, naar aanleiding van de predikant Petrus Nieuwland (1722-1795), een van de initiatiefnemers achter het Plan:

> C'est ce Niewland qui a pensé faire établir en Hollande des censeurs d'ouvrages; heureusement on jeta sa supplique derrière le banc. Cependent pour donner quelque satisfaction à la cabale intolérante, on afficha un placard contre les imprimeurs d'ouvrages impies; mais le gouvernement fit dire aux imprimeurs et libraires d'aller toujours leur chemin.[49]

4 *Moderatie, mensenrecht en beschaving*

Het debat naar aanleiding van het Plan van 1769 weerspiegelde een groeiende onvrede onder schrijvers en opiniemakers over de bestaande *ad hoc* maatregelen betreffende de censuur. Luzac zelf had reeds in 1749 de vrijheid van spreken verdedigd in een anoniem uitgegeven *Essai sur la liberté de produire ses sentimens*, waarin hij gebruik maakte van argumenten ontleend aan het natuurrecht.[50] Luzac schreef echter vooral voor een kosmopolitische elite van Franstalige *lettrés*. De ontwikkeling van een Nederlandse publieke opinie over persvrijheid laat zich beter aflezen aan de behandeling van het thema in de spectators, die tussen 1750 en 1780 hun bloeiperiode doormaakten.

Een van de meer kritische spectators, *De Denker*, nam al in mei 1763 een essay uit een Engelse periodiek in vertaling op, 'Over de vryheid van denken en schryven over godsdienstige onderwerpen'; het werd in twee volgende stukken door *De Denker* zelf voortgezet.[51] Het eerste essay, vertaald uit het Engels, handelde over de vrijheid om 'speculatieve' leerstellingen in het openbaar ter discussie te stellen.[52] Vrijheid van onderzoek waarborgt de vooruitgang van kennis luidde het voornaamste argument ten gunste van de persvrijheid. Dit essay moet gezien worden in de context van het achttiende-eeuwse tolerantiediscours, dat zich vooral in Engeland maar ook in Nederland en Duitsland manifesteerde en waarin de vrijheid van bijbelonderzoek

remonstrantse auteur verwijst meerdere malen naar Locke. Vergelijk ook *De zeegepraalende vryheid: zoo ten opzichte van 't geweeten als der drukpersse, te danken aan de vaderen van 't vaderland* ('s-Gravenhage, 1769).

49 D. Diderot, *Voyage en Hollande*, Y. Benot, ed. (Parijs, 1982) 129. In een satirische reactie op de orthodoxe predikanten achter het Plan, de *Beredeneerde brief van den wel-eerwaarden heer N.H. [Nicolaas Holtius] aan den hoog-eerwaarden heer P.H. [Petrus Hofstede]* (Amsterdam, [1770]) 10, wordt 'het Systhema van den beruchten *Wilkens* [sic] in Engeland' genoemd.

50 [E. Luzac], *Essai sur la liberté de produire ses sentimens* (S.l., 'au pays libre, pour le bien public', 1749); het werd geschreven naar aanleiding van het verbod op het door Luzac uitgegeven *L'homme machine* van La Mettrie. Over Luzac: W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen, Maastricht, 1993).

51 Onder het motto 'Rara temporum felicitas, ubi sentire quae velis, & quae sentias dicere licet'; Tacitus, *Histories* I, 1.

52 *De Denker* (12 dln.; Amsterdam, 1764-1775) I (1764) nr. 20 (153-160); de (voornaamste) redacteur van *De Denker* was de doopsgezinde voorganger Cornelis van Engelen.

centraal stond.[53] Het tweede essay zette het debat over persvrijheid in een breder perspectief;

53 J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden, 2003).

veelzeggend is dat ook ditmaal uitgegaan werd van een Engels voorbeeld. Dit tweede stuk reageerde op de arrestatie van de Londense journalist en parlementariër John Wilkes (1725-1797). Na een aanval op de regering van Lord Bute in de *North Briton* van april 1762 was Wilkes in de Tower van Londen gezet, maar na een week vanwege zijn parlementaire onschendbaarheid weer vrij gelaten. Zijn artikel in de *North Briton* werd later als oproerig gekwalificeerd, waardoor Wilkes gedwongen werd naar Frankrijk te vluchten. Wilkes heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de persvrijheid, onder meer door overheidsmaatregelen tegen de pers met succes voor de rechtbank aan te vechten.[54] *De Denker* zag in de straatvechter Wilkes aanleiding om de vraag te stellen, 'of het in zich zelven billyk, of het zelfs voor de samenleeving of den godsdienst voordeelig kan weezen, om de vryheid van de drukpers in het allerminste te bepaalen?'[55] De mede op Gerard Noodt teruggaande gedachte dat de mens na zijn intrede in de burgerstaat zijn natuurrechtelijke vrijheid van spreken niet heeft afgestaan, werd door *De Denker* uitdrukkelijk toegepast op de drukpers. Goed republikeins bestuur veronderstelt de mogelijkheid dat burgers kritisch kunnen reageren op gebreken van de overheid. Behoud van godsdienstige waarheid veronderstelt de mogelijkheid van een rationeel debat, waarin geschoolde gelovigen door de critici van het christendom als het ware gedwongen worden hun religieuze opvattingen te rechtvaardigen. Trouwens, vanwege de bestaande vrijhandel is het zinloos boeken te verbieden, aangezien ze altijd geïmporteerd kunnen worden. In het derde essay komt een kritische brief van een (mogelijk fictieve) lezer aan bod.[56] Deze lezer vertegenwoordigt duidelijk de conservatieve republikeinse lijn die men terugvindt bij regenten als De Beaufort, juristen als Barbeyrac en journalisten als Van Effen.[57] Uitgaande van dezelfde natuurrechtsbeginselen als *De Denker*, betoogde de lezer dat de overheid in de eerste plaats de taak heeft voor rust en orde te zorgen, en dat de pers - in het bijzonder het verschijnsel van het paskwil - derhalve beheerst moet worden.[58] De ophef rondom John Wilkes stimuleerde op indirecte wijze het publieke debat over de persvrijheid in Nederland, méér dus dan Milton ooit had gedaan.[59] In 1769 werd nog een verhandeling van Wilkes zélf gepubliceerd. De vertaler merkte

54 Over Wilkes, zie P.D.G. Thomas, *John Wilkes, a friend to liberty* (Oxford, 1996).

55 *De Denker*, I (1764) nr. 24 (185-192).

56 *De Denker*, I (1764) nr. 30 (233-240).

57 De auteur verwijst expliciet naar Van Effens *Hollandsche Spectator* (verhandeling nr. 220). Over Barbeyrac: Van Eijnatten, 'Gerard Noodt's Standing'.

58 Zie voorts: *De Denker,* II (1765) nr. 60, 57-64 (satire op *visitatores librorum*); *De Denker,* II (1765) nrs. 75 en 86, 177-184 en 265-272 (over laster); *De Denker*, VII (1770) nr. 364, 401-408 (over persvrijheid). Ook L. Holberg, *Verzameling van brieven, over verscheide historische, staatkundige, bovennatuurkundige, zedekundige, philosophische, alsmede boertige stoffen* (Amsterdam, 1768-1772) I, 405-411 (Brief LXVIII over vrijheid van schrijven); *Hedendaegsche vaderlandsche letter-oefeningen (...)* (1778) stuk ii, 602-615 (een uit het Engels vertaalde 'Proeve, over de verscheide middelen, aangewend om de denkbeelden aan 't gemeen mede te deelen').

59 Artikelen in *De letter- historie- konst- en boek-beschouwer* (Amsterdam, 1764) 292-298 (deel XX) en 413-426 (deel XXII) vormen een conservatieve reactie op de stukjes in *De Denker*; de auteurs betogen dat vrijheid van drukpers alleen verleend kan worden aan geschriften die de ere Gods en het koninkrijk van Christus bevorderen, eerbied betonen aan de overheden en nuttige kunsten en wetenschappen bevorderen. Daarnaast een anekdote over Wilkes (305-306).

op dat van alle continentale volken alleen de Nederlanders zich tot hun nadeel onbekend toonden met de Engelse debatten over persvrijheid.[60]

De Patriotse roep om politieke hervormingen was onlosmakelijk verbonden met het debat over de persvrijheid.[61] De eerste die zich in de jaren 1780 aandiende was Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) met zijn, vooral vanwege de toonzetting sensationele *Aan het volk van Nederland* (1781). Van der Capellen beschreef hoe de stadhouders in de loop van de Nederlandse geschiedenis het welzijn van het Nederlandse volk hadden opgeofferd aan zowel de eigen dynastieke als de Engelse belangen. Aan het einde van zijn pamflet verbond hij evenals *De Denker* de klassiek republikeinse leer met de vrijheid van drukpers. Het volk van Nederland diende zich door zijn representanten regelmatig via de pers te laten informeren, want de vrijheid van drukpers is de enige stut van de nationale vrijheid. Alleen door vrijheid van meningsuiting kunnen medeburgers tijdig van misstanden op de hoogte worden gebracht; het is ook om die reden dat mensen wier gedrag het daglicht niet kan velen, de vrijheid van schrijven en drukken willen beknotten.[62] Waar republikeinen als De Beaufort de persvrijheid niet met zoveel woorden noemden en de vrijheid van meningsuiting impliciet beperkten tot een coterie van regenten, was voor Van der Capellen persvrijheid een voorwaarde voor de vorming van een publieke opinie en voor het uitoefenen van controle op de politieke macht.

Patriotten waren haast per definitie vóór de vrijheid van drukpers; in feite is de term ‘vrijheid van drukpers’ pas in de jaren 1780 gemeengoed geworden.[63] Een greep uit de voornaamste Patriotse geschriften over het onderwerp toont aan hoezeer het thema binnen het publieke domein leefde, en laat zien dat nieuwe argumenten aan het bestaande repertorium werden toegevoegd. In het anonieme *Handboekje voor Nederland* (1786) werd de persvrijheid onder het kopje ‘stem des volks’ besproken. Volledige persvrijheid gold evenals bij Van der Capellen als de enige garantie voor de mogelijkheid van publieke meningsvorming en staatsrechtelijke hervorming.[64] Een Gelderse *Publicatie tegen de licentie van de drukpers* uit 1786 werd in een Patriotse satire door

60 [J. Wilkes], *Vertoog van een beroemd schryver over de vryheid der drukpers. Uit het Engelsch vertaald* (Amsterdam, [1769]) 14 (noot).

61 Over veranderingen in het vrijheidsbegrip in de jaren 1780, zie W.R.E. Velema, ‘From the rule of law to popular sovereignty: the concept of *liberty* in the Dutch Republic, 1780-1787,’ in: R. Reichardt, ed., *Aufklärung und historische Semantik. Interdisziplinäre Beiträge zur westeuropäischen Kulturgeschichte* (Berlijn, 1998) 69-82.

62 W.F. Wertheim, A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Aan het volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol 1781* (Weesp, 1981) 143.

63 Vergelijk de voorbeelden gekozen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, onder ‘drukpers’: ‘'t Is ... om nydig te worden op de Engelschen, als men ziet, hoe groot de vryheid der drukpersse daar is boven hier’; geciteerd uit E. Wolff, A. Deken, *Brieven over verscheiden onderwerpen* ('s-Gravenhage, 1780-1781) brief 139. Samengestelde woorden stammen uit de negentiende eeuw, bijvoorbeeld ‘drukpersdebat’ (1864), ‘drukpersmisdrijf’ (1880), ‘drukpersverordening’ (1864), ‘drukpersvervolging’ (1893), ‘drukpersvrijheid’ (1862), ‘drukperswetgeving’ (1864).

64 [Anon.], *Handboekje voor Nederland, of bepaalingen van de meest gebruikt wordende staatkundige woorden* (Amsterdam, 1786) 38-40. *Het Weensche A.B.C. boek voor volwaszene perzoonen, benevens een brief eenes Oostenrykers aan zynen vriend in Brussel* (Amsterdam, [1782]) handelt over persvrijheid in de Oostenrijkse Nederlanden.

treurende Orangisten plechtig ten grave gedragen; Élie Luzac leidde de begrafenisstoet.[65] Ironisch genoeg werd diens opstel uit 1749 ter verdediging van de persvrijheid thans door zijn Patriotse tegenstanders opnieuw uitgegeven.[66] Een Leids dichtgenootschap organiseerde een dichtwedstrijd over persvrijheid, maar geen van de inzendingen voldeed blijkbaar. Jacob van Dijk, wiens gedicht volgens de jury desondanks niet geheel zonder verdiensten was, voegde er in dichtvorm een nieuw argument ten gunste van de persvrijheid bij: juist de Nederlanders zouden persvrijheid hoog in het vaandel moeten hebben, want zij hebben de drukpers uitgevonden.[67] Behalve in gedichten, tierde de persvrijheid welig in schuitenpraatjes[68] en uiteraard ook in de politieke periodieke pers - als het ware de belichaming zelf van de persvrijheid. De Patriotse *Post van den Neder-Rhijn* plaatste een brief over de persvrijheid van een zekere Janus Eleuterophilus die (naast het constitutionele en het republikeinse argument) in een variatie op het beschavingsmotief voorzag: censuur leidt niet alleen tot onoprechtheid en hypocrisie, maar ook tot stijlverlies, aangezien onderdrukte auteurs saai en onbeholpen schrijven.[69]

Het Patriotse genootschap *Amore Patriae* gaf naar aanleiding van een intern debat (gehouden op 16 oktober 1781, drie weken na het verschijnen van *Aan het volk van Nederland*), een gezamenlijk geschreven verhandeling uit, de *Consideratien, in hoe verre het verbieden van naamlooze geschriften dienstig is* (1781).[70] Anonieme geschriften werden in drie categorieën ingedeeld. De eerste groep omvat extracten uit of kopieën van resoluties, petities, brieven, adviezen en protesten aan overheden. Deze dienen vrij te worden gedrukt en verspreid, om een volksregering mogelijk te maken. De tweede categorie wordt gevormd door geschriften die de motieven van de diverse politieke groeperingen blootleggen; ook deze geschriften mogen niet verboden worden. De derde groep heeft slechts oproer, verwarring, verdachtmaking, smaad en laster ten doel. Dergelijke *libelli famosi* (waartoe de schrijvers het pamflet

65 *Publicatie tegen de licentie van de drukpers. Gearresteert den 8 September 1786* (planodruk); *Beschryvinge der plechtige lykstatie en ter aarde bestelling van de subiet overledene Geldersche publicatie tegen de licentie der drukpers* (planodruk, [1786]).

66 [E. Luzac], *Onderzoek over de vryheid van zyne gevoelens mede te deelen* (Amsterdam, 1782).

67 J. van Dijk, *De vrijheid der drukpers* (Rotterdam, 1786). Ook 'Batavus' bezinde zich uitvoerig op de status van Coster als nationale held: [Batavus], *De vryheid der drukpers* ([Amsterdam], [1787]); Batavus was wellicht Bernardus Bosch (1746-1803), een gereformeerde dominee, publicist, revolutionair en vrijmetselaar. Eerdere gedichten zijn: [J. de Kruyff], *Liberius prudens aen Christianus Batavus* ('s-Gravenhage, 1769) en [Anon.], *De vryë drukpers aan Christianus Batavus, zynen wedergalmer en C:L:* (Rotterdam, [1769]). Verder ook het anonieme Friese gedicht *De druk-pers, en het schryven over de dagelyksche gebeurtenissen, opentlyk beschermd* (S.l., [1782]) en de eveneens anonieme *Cordate brief van een heer van Amsterdam, aan een heer in 's Gravenhage, tot opening der oogen van alle Nederlanders* (S.l., [1782]), beide handelend over het in Holland in september 1782 uitgevaardigde verbod op pro-Amerikaanse geschriften.

68 Bijvoorbeeld de anonieme *Zamenspraak tusschen de Haagsche Louw en Krelis, over het request van de vlag-officieren, ter beteugeling der drukpers* (S.l., s.a.).

69 *De post van den Neder-Rhijn* (Utrecht, 1784) nr. 185 (deel IV, 259-263).

70 *Consideratien, in hoe verre het verbieden van naamlooze geschriften dienstig is, en welke daar onder moeten begreepen worden. Door het genootschap, amore patriae* (S.l., 1781).

van Van der Capellen rekenen)[71] dienen te worden verboden. De *Consideratien* werden van repliek

71 Alsmede [R.M. van Goens], *Politiek vertoog over het waar sistema van de stad van Amsterdam* (S.l., 1781).

gediend in het anonieme, waarschijnlijk in Friesland geschreven *Vryheid der drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de vryheid der republiek* (1782).[72] De anonieme auteur begreep de classificaties wel, maar pleitte niettemin voor volledige persvrijheid op grond van het aloude argument dat verboden toch maar contraproductief werkten. De auteur voegde een excerpt in uit een reisverslag van de Engelsman John Moore (1729-1802) volgens wie persvrijheid ondanks incidentele excessen bijdroeg tot de vorming van een goed onderrichte en zelfbewuste natie.[73] De gedachte dat persvrijheid en beschaving in elkaars verlengde liggen, leidde er dikwijls toe dat niet de vrijheid, maar gematigdheid, prudentie, bescheidenheid en onderlinge verdraagzaamheid de boventoon voerden. Het veelgelezen pamflet *De Vryheid* (1783) van de uitgever Johannes Allart (1754-1816) is in dit opzicht kenmerkend.[74] In het eerste deel, 'Wat het is, een vry volk te zyn', maakte hij duidelijk dat religie en vrijheid de twee pilaren zijn van de staat en de grond van 's volks geluk. Het volk moet daarom vrij zijn om te kunnen spreken over politieke en godsdienstige kwesties. Voor de godsdienst in het bijzonder geldt dat in de eerste plaats beleefdheid, gematigdheid en zelfbeheersing in acht genomen moeten worden. Vermoedelijk probeerde Allart op deze manier het in religieus opzicht meer traditionele deel van de Patriotse aanhang tevreden te stellen.

Met dit moderate vertoog was uiteraard niet iedereen het eens. Eén interessante reactie is die van de winnaar van een prijsvraag over persvrijheid, uitgeschreven door het in 1779 te Haarlem gevestigde, doopsgezinde genootschap Vlijt, Moeder der Weetenschappen.[75] De winnaar, Jan Brouwer, was een student in de theologie.[76] De twee vragen ('Is de vrijheid der drukpers een noodwendig verëischte ter handhaaving van de vrijheid en onafhanglijkheid van een gemeenebest? Zoo jaa, welke zijn de voordeelen, die daar uit voortvloeijen?') gaven Brouwer ertoe aanleiding eerst het republikeinse argument uit de doeken te doen. De vrijheden van denken, spreken en drukken garanderen de mogelijkheid dat het volk de regering bijstuurt. Vervolgens pareert hij Allarts bezwaren tegen de persvrijheid. Als een boek over de schreef gaat, is er nog altijd de rechtbank. Bovendien fungeert de beschaving als achtervang: laster zal het volk niet beïnvloeden, want het gemeen kan nauwelijks lezen en geschoolde mensen zullen zich niet door verwerpelijke werken laten beïnvloeden. De voordelen van de persvrijheid zijn voor Brouwer evident. Persvrijheid zal de religieuze en politieke waarheid doen overwinnen boven de twijfels van religieuze sceptici en de bedekte leugens van 'heimelijke dwingelanden, laffe vleijers, gehuurde schrijvers,

72 [Anon.], *De vryheid der drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de vryheid der republiek* (Amsterdam, 1782).

73 *De vryheid der drukpers*, 30-33. De verwijzing is naar Moore, *Beschouwing der maatschappy en zeden in Frankryk, Zwitserland en Duitschland* (3 dln.; Amsterdam, 1780-1781) II, 58-62 (brief 44); Moore citeert op zijn beurt het artikel 'liberté de penser' van Voltaire, in de *Questions sur l'Encyclopédie* (later bekend als de *Dictionnaire philosophique*).

74 [J. Allart], *De vryheid. Derde druk* (Amsterdam, 1783) 16-27.

75 *Prijsverhandelingen over de edelmoedigheid en de vrijheid van de drukpers. Strekkende ter beantwoording van vraagen over die onderwerpen opgegeeven door het Genootschap, Vlijt Moeder der Weetenschappen* ([Haarlem], 1784); het essay van Brouwer op 28-48, delen uit een inzending van Fredrik Hoekstra op 49-52.

76 Brouwer kreeg als prijs een exemplaar van de Nederlandse vertaling van Raynal, *Les deux Indes*.

schijnheilige deugnieten, of omgekochte verraaders.'[77] Brouwers verhandeling komt in grote lijnen overeen met het in oktober 1785 verschenen *Leids Ontwerp*, waarvan artikelen 8 en 11 handelen over de 'Rechten van het volk, betrekkelyk de requesten.'[78] Het recht om petities in te dienen bij de overheid maakte volgens de schrijvers onlosmakelijk deel uit van de Nederlandse constitutie - was de Republiek zelf immers niet ontstaan uit de Spaanse schending van dat recht?[79] Dit recht kan het volk alleen op een juiste manier uitoefenen indien het 'behoorlyk verlicht en kundig is', en ook daarom moet de vrijheid om te spreken en te schrijven 'onschendbaar gehandhaafd worden.'

Het falen van de revolutie der Patriotten in 1787 leidde tot de eerste catalogus van rechten van de mens in Nederland. De Fransman Mirabeau schreef ter verdediging van de Patriotten een fel anti-orangistische *Lettre aux Bataves sur le Stathoudérat* (1788).[80] Hij voegde er een 'Déclaration des droits de tout peuple qui veut la liberté' aan toe, bestaande uit 26 artikelen. De laatste luidde: 'La liberté de la presse doit être inviolablement maintenue.' Met die stelling zullen de meeste naar de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk gevluchte Patriotten het wel eens zijn geweest. De thuisblijvers daarentegen voelden zich tot behoedzaamheid genoopt. Het *Algemeen magazyn van wetenschap, konst en smaak*, dat zich eerder had getoond tot de moderate Patriotse pers te behoren (onder meer door een essay over de verzetstheorieën van De Groot, Pufendorf, Barbeyrac en Vattel), plaatste in 1788 een vertaling uit het Engels over het misbruik van de pers.[81] De oplossing die de auteur aanreikte om het probleem van het paskwil op te lossen, bestond uit een combinatie van innerlijke morele hervorming (mensen moeten geen lasterlijke rotzooi lezen) en een censuurcommissie die de meeste beledigende passages uit de publicaties verwijderde.

In de nadagen van de Republiek lieten twee conservatieve Orangisten hun licht schijnen op de vrijheid van drukpers, Johan Meerman en Adriaan Kluit. Meermans *De burgerlyke vryheid in haare heilzaame, de volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld* (1793) was vooral bedoeld om de Patriotten ervan te overtuigen dat de rechten waarvoor ze op zo'n wanordelijke wijze hadden gestreden altijd al door de burgers van de Republiek genoten werden.

> De tong, de veder en de drukpers weeten hier van geen anderen dwang, dan welke de eerbied voor beschaafdheid en goede zeden, met de rust der maatschappij, haar van zelve gebieden.

77 Brouwer, *Prijsverhandelingen*, 43-45.

78 'Ontwerp, om de Republyk door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten geducht te maaken', in: *Verzameling van placaaten, resolutien en andere authentyke stukken* (Kampen, 1793) L, 185-244 (220-221 en 238 (par. 8 en 11)).

79 Debatten hierover werden reeds gevoerd in de pamfletliteratuur van de jaren 1560-1570; zie P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen, 1956) 131-156.

80 *Lettre aux Bataves sur le Stathoudérat* (diverse edities); W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen* ('s-Gravenhage, 1936) 26-36.

81 *Algemeen magazyn van wetenschap, konst en smaak* (1785) I, stuk i, 105-131 (opstand) en (1788) III, stuk i, 337-346 (persvrijheid).

Een overmaat aan (Patriotse) losbandigheid riep terecht een reactie op bij de overheid, die immers tot taak heeft over het algemeen welzijn te waken.[82] Kluit citeerde de observaties van Meerman woordelijk in *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland* (1793).[83] Ook Kluit betoogde dat de in de Franse Declaratie van de rechten van de mens opgenomen artikelen voor Nederlanders niets nieuws waren. Dat dit ook voor de persvrijheid gold, bleek uit het schier ongelimiteerde aantal geschriften dat feitelijk getolereerd werd, uit het commerciële belang van de boekhandel en uit de internationale betekenis van de Republiek als stapelmarkt van boeken. Uiteraard zal de overheid in tijden van tweedracht, wanneer journalisten en predikanten over onderwerpen schrijven die ze niet aangaan, maatregelen moeten nemen tegen de persvrijheid. Misbruik van de persvrijheid heeft tenslotte nadelige gevolgen voor het publiek, al helemaal nu het liever de krant dan de bijbel leest.[84] In feite naderde het standpunt van Kluit en Meerman dat van de Patriot Johannes Allart. Zij verwierpen een principiële, absolute persvrijheid, riepen op tot beschaafde omgang en zelfbeheersing, en keurden een onvermijdelijk ingrijpen van de overheid goed.

Eén van de belangrijke geschriften over mensenrechten in de nasleep van de Amerikaanse, Nederlandse en Franse revoluties was een verhandeling van de Patriotse schrijver Pieter Paulus, vervaardigd naar aanleiding van een door het Teylers Theologisch Genootschap uitgeschreven prijsvraag.[85] Paulus betoogde dat alle mensen van nature gelijk zijn, en bovendien dat bijbel en christendom volledig met de natuur in overeenstemming waren. Jezus was niet alleen de beste mens, maar ook de beste burger, en de kern van zijn boodschap betrof de fundamentele gelijkheid der mensen. Alle mensen hebben dezelfde rechten en plichten, inclusief de vrijheid van denken, spreken en schrijven. In januari 1795, direct na de val van de Republiek, werd de persvrijheid door een commissie, waarin onder anderen Paulus zitting had, voor het eerst in Nederland formeel vastgelegd. De publicatie van de 'Rechten van den mensch en van den burger', weldra erkend door de Staten-Generaal en de meeste provincies, bestond uit 19 ongenummerde stellingen. De vierde stelling poneerde het recht van meningsuiting, in de zin dat het ieder mens geoorloofd is zijn opvattingen aan anderen

82 J. Meerman, *De burgerlyke vryheid in haare heilzaame, de volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld, inzonderheid met betrekking tot dit gemeenebest* (Leiden, 1793) 9-16, 40.

83 A. Kluit, *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland* (Amsterdam, 1793).

84 Kluit, *De rechten van den mensch*, 234-240.

85 Pieter Paulus, *Verhandeling over de vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voordvloeien?* (Haarlem, 1793). Zie Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 60-77. Het was Paulus niet gelukt zijn essay op tijd gereed te hebben, zodat hij het later zelf publiceerde. De winnende verhandelingen waren van de Amsterdamse jurist Hendrik Constantijn Cras (1739-1820) en de Utrechtse hoogleraar in de kerkgeschiedenis en het natuurrecht William Laurence Brown (1755-1830). Cras benadrukte bepaalde grenzen van de persvrijheid, met name de vrijheid om de constitutie te bekritiseren; Brown laste een wat oppervlakkige discussie in over de vrijheid opvattingen over te dragen op anderen. Zie *Verhandelingen, raakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*, XIII (Haarlem, 1793).

bekend te maken, via de pers of op welke manier dan ook.[86] Op 13 juli 1797 bood ook de Nationale Vergadering in de proloog van haar constitutionele hervormingsplan

86 Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 92-95, 173-175.

een lijst van mens- en burgerrechten. In artikel VI werd de vrijheid van handelen vastgelegd, waaraan werd toegevoegd dat tot dit handelen ook behoorde het uiten van een mening door spraak, geschrift of drukpers.[87]

5 *Conclusie*

Tussen 1579 en 1795 werden in de Republiek de volgende tien argumenten ten faveure van een vrije drukpers naar voren gebracht. 1 Het eerste argument volgt uit de godsdienstvrijheid. Religieuze ideeën kunnen alleen door overreding en nimmer door geweld worden verspreid, en verspreiding van de waarheid mag niet worden belet. 2 Een tweede argument is ontleend aan het motief van prudentie of voorzichtigheid. Mensen die vrij zijn in hun religieuze doen en laten, zullen geen motief hebben om in opstand te komen; integendeel, ze zullen het regime dat hen in hun vrijheden waarborgt van harte steunen. 3 Het derde argument is negatief van karakter. Verboden zullen niets uithalen, en juist de leesdrift bevorderen; verboden zijn niet effectief en zelfs contraproductief. Deze eerste drie argumenten worden aanvankelijk in de context gevonden van geschriften over religieuze tolerantie en religieuze persvrijheid. Daar komen vervolgens twee argumenten bij, een politiek en een economisch; geen van beide is echter van meet af aan expliciet op de vrijheid van drukpers betrokken. 4 Het politieke argument is ontleend aan de notie van 'positieve' vrijheid die inherent is aan het klassieke republicanisme. Burgers moeten evenals de oude Romeinen vrij zijn adviezen en rekesten in te dienen bij de overheden. 5 Het economische argument is impliciet aanwezig in de mercantilistische theorie van de De la Courts, maar komt in de achttiende eeuw geregeld voor. De Republiek is een vrijhandelsnatie en dus ook gebaat bij een vrije handel in boeken. 6 Vaak wordt het historische argument van de 'aloude constitutie' aangevoerd: politieke en economische vrijheden worden aantoonbaar staatsrechtelijk gegarandeerd. Een groot deel van het vroegmoderne debat handelt daarnaast over de vraag, of en in hoeverre paskwillen oorbaar zijn. Over de welvoeglijkheid van paskwillen kan men pas oordelen wanneer men een zeker beschavingsniveau heeft bereikt. 7 Volgens dit beschavingsargument is vrijheid van onderzoek, vooral op religieus en filosofisch gebied, essentieel voor de vooruitgang van de menselijke beschaving. Beschaving of verlichting geldt als de morele waarborg voor een vrije pers, en andersom. Dit zevende argument (dat zelf op de idee van religievrijheid stoelt) voert tot een variant van het effectiviteitsargument: beschaafde mensen zullen nooit verwerpelijke boeken lezen. 8 Het beschavingsargument hangt bovendien samen met een gevoel van vaderlandsliefde. Juist Nederlanders zouden persvrijheid hoog in het vaandel moeten hebben, aangezien zij een belangrijke bijdrage aan de beschaving hebben geleverd door de drukpers uit te vinden. 9 Verder moet het utiliteitsargument vermeld worden. Door de persvrijheid te handhaven en in het bijzonder het paskwil toe te staan, is de samenleving in staat leugenaars publiekelijk aan de schandpaal te nagelen en daarmee de politiek te zuiveren. Bovendien bevordert de persvrijheid de

87 Goslinga, *De rechten van den mensch en burger*, 143-144, 178-179.

kunsten en wetenschappen, en daarmee de verlichting. 10 Tenslotte is er de vrijheid van drukpers als mensenrecht. Ieder mens heeft recht op vrijheid van meningsuiting, en dus ook het recht zijn mening in druk aan de openbaarheid prijs te geven.

Deze tien argumenten laten zich vervolgens in drie groepen classificeren, namelijk in een normatieve, een utilitaristische en een politiek-culturele groep.[88] Tot de normatieve groep behoren de argumenten die de keuze- of wilsvrijheid van de mens als uitgangspunt hebben. Argumenten (1: godsdienstvrijheid) en (9: mensenrecht) kunnen in deze groep worden ondergebracht. Overigens is de verwantschap tussen gewetensvrijheid en mensenrecht niet alleen logisch-systematisch, maar ook historisch van aard.[89] De tweede, utilitaristische groep omvat de argumenten (2: prudentie), (3: inefficiëntie), (5: handel) en (8: maatschappelijk nut). De derde, politiek-culturele groep tenslotte behelst (4: participatie), (6: beschaving) en (7: vaderlandsliefde).

Vrijheid van meningsuiting als verlicht-liberaal principe, als onvervreemdbaar mensenrecht, heeft op zijn vroegst aan het einde van de achttiende eeuw zijn intrede gedaan in het bredere publieke debat. Enno van Gelders idee van een ‘strijd om het beginsel’ (1947) en zijn verbazing dat in Nederland de vrijheid van drukpers zelden ‘principieel’ gesteld werd omdat de vrijheid in dit land reeds praktisch ten troon geheven was (1971), sluiten het gevaar in zich van anachronistische geschiedschrijving - alsof een in de nationale geschiedenis inherente vrijheidsgedachte zich in de loop der tijd zou hebben ontplooid. Zijn voortreffelijke pioniersarbeid verdient voortzetting, maar dan wel vanuit een supranationaal, vergelijkend perspectief. Het thema leent zich bij uitstek voor een bredere benadering, zowel in de tijd (vroegmodern èn modern) als in de ruimte (om te beginnen westers-Europees). Vandaar het pleidooi in deze bijdrage voor een minder ideologisch geladen typologie van argumenten vóór (en tegen) de persvrijheid. De voorgestelde classificatie biedt een handvat voor verder onderzoek. Het in dit artikel geboden overzicht van de Nederlandse meningsvorming over censuur en persvrijheid tussen 1579 en 1795 roept immers vanzelf de vraag op in hoeverre de catalogisering van de verschillende argumenten het denken over een vrije pers in andere Europese landen weerspiegelt, en hoe van 1795 tot en met het heden het arsenaal van argumenten vóór en tegen de persvrijheid eruit heeft gezien.

88 De onderscheiding tussen normatief en utilitaristisch is ontleend aan J. Wilke, ‘Leitideen in der Begründung der Pressefreiheit’, *Publizistik. Vierteljahreshefte für Kommunikationsforschung*, XXVIII (1983) 512-524.

89 Over het causale verband tussen de religieuze en de politieke vrijheidsgedachte, vergelijk P.N. Miller, ‘“Freethinking” and “freedom of thought” in eighteenth-century Britain’, *The historical journal*, XXXVI (1993) 599-617.

Militaire collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

Bruno de Wever

1 *Militaire collaboratie in bezet Europa*

In de beeldvorming over de militaire collaboratie met het nationaal-socialistische Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog drijft de strijd aan het oostfront boven. Vooral de vrijwilligerseenheden in de *Waffen-SS* hebben ruim aandacht gekregen in de naoorlogse historiografie. Tijdens de oorlog was ook de propaganda in sterke mate gericht op het oostfront. Een en ander brengt met zich mee dat het fenomeen van de militaire collaboratie soms tot die strijd wordt verengd, terwijl het een veel breder fenomeen was. 'Wapendragers' treft men aan in zeer diverse formaties die afhingen van tal van Duitse militaire of gemilitariseerde organisaties.

Degelijke internationale overzichten van de militaire collaboratie met Duitsland in bezet Europa zijn er niet. De meeste werken beperken zich tot de oostfronteenheden en in het bijzonder tot de *Waffen-SS*. Bovendien moet de geïnteresseerde vorser zich een weg banen door een oerwoud van volstrekt apologetische literatuur en/of literatuur die uitsluitend belang stelt in zuiver militaire aangelegenheden. Nogal wat werken met een ruimere en/of wetenschappelijk pretentie nemen propagandistische voorstellingen over. Zo heeft bijvoorbeeld het werk van de gewezen *Waffen-SS* generaal Felix Steiner school gemaakt inzake het aantal vrijwilligers.[1] Zijn uit de lucht gegrepen cijfers zijn diep doorgedrongen in de wetenschappelijke literatuur.[2] Het precieze aantal niet-Duitsers in de *Waffen-SS* is niet bekend, zoals ook de totale omvang van de *Waffen-SS* niet vaststaat.[3] Vaak verneemt men in de literatuur het cijfer van 1 miljoen manschappen aan het eind van de oorlog van wie ca. 1/3 niet-Duitsers. Het gaat terug op een publicatie van een andere *Waffen-SS* generaal en is overdreven.[4] Het laatste betrouwbare cijfer geeft de toestand weer medio 1944. De *Waffen-SS* telde toen iets minder dan 600.000 manschappen van wie ca. 200.000 niet-Duitsers.[5]

Moet de literatuur over de militaire collaboratie in de *Waffen-SS* zeer omzichtig worden gebruikt, vergelijkende informatie over wapendragers in andere militaire formaties is nauwelijks voorhanden.[6] Uit de Belgische casus blijkt alvast dat de re-

1 F. Steiner, *Die Freiwilligen. Idee und Opfergang* (Göttingen, 1958) 373.
2 Men treft ze bijvoorbeeld aan in G.H. Stein, *The Waffen-SS. Hitler's elite guard at war* (Ithaca, 1966) 139 en in H.W. Neulen, *Eurofaschismus und der Zweite Weltkrieg. Europa verratene Söhne* (München, 1980) 169-170.
3 De meest betrouwbare studie geeft geen cijfers: B. Wegner, *Hitlers politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945. Studien zur Leitbild, Struktur und Funktion einer nationalsozialistische Elite* (Paderborn, 1982).
4 P. Hausser, *Die Waffen-SS im Einsatz* (Göttingen, [1953]).
5 N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven, 1933-1945* ('s-Gravenhage, 1976) 57.
6 H.W. Neulen maakt een overzicht in *An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS* (München, 1985). Hij neemt heel wat misvattingen over uit de apologetische literatuur. Dezelfde auteur maakte ook een overzicht van de militaire collaboratie in de Luftwaffe: H.W. Neulen, *Am Himmel Europa's. Luftstreitkräfte an deutscher Seite 1939-1945* (München, 1998). Hij beperkt zich tot het vliegend personeel, terwijl alvast in België bijvoorbeeld het gros van de militaire collaborateurs in de Luftwaffe bewakingsopdrachten uitvoerde of tot luchtafweereenheden behoorde.

krutering voor andere formaties dan de *Waffen-SS* kwantitatief belangrijker was. Een belangrijk deel van de militaire collaborateurs werd ingezet aan het zogeheten 'thuisfront', dat is te zeggen in eigen land als onderdeel van de bezettingsmacht als bewakings- en politie-eenheden. Een vergelijking met de militaire collaboratie in andere landen leert dat er vele parallellen zijn, maar toch ook belangrijke verschillen. De aard van het bezettingsregime heeft de rekrutering voor de onderscheiden onderdelen van het Duitse leger beïnvloed. Zo was er in Nederland, waar er een burgerlijk bestuur was, een veel grotere greep van de SS op de militaire collaboratie dan in België dat bestuurd werd door militairen en waar de diverse onderdelen van de Duitse *Wehrmacht* vrij spel hadden.

Een overzicht van de Nederlandse militaire collaboratie bestaat voorlopig niet. Het belangrijkste werk is nog steeds dat van N.K.C.A. in 't Veld over de SS en Nederland.[7] Men treft er uiterst betrouwbare en gedetailleerde informatie aan over de 22 à 25.000 Nederlanders die dienstnamen in de *Waffen-SS* en aanverwante gewapende SS-formaties. Een belangrijk deel van de militaire collaborateurs werd in Nederland zelf ingezet, onder meer 6.000 manschappen in de Landstorm. In 't Veld geeft ook informatie over enkele formaties die buiten of aan de rand van het SS-complex bleven, zoals de Landwacht, een hulppolitie van NSB'ers. Formaties als de NSKK, waarin meer dan 4.000 Nederlanders dienstnamen, en de OT worden niet behandeld. Recentere literatuur heeft uitsluitend aandacht voor de Nederlandse SS'ers en is veel minder betrouwbaar.[8] Het totaal aantal Nederlandse militaire collaborateurs is niet bekend, zoals ook het aantal na de oorlog wegens militaire collaboratie veroordeelde Nederlanders niet bekend is.[9] Er wordt aangenomen dat Nederland in verhouding tot de bevolking meer wapendragers telde dan de andere door Duitsland bezette landen. Dat is juist voor wat betreft het aantal vrijwilligers in de *Waffen-SS*.[10] Of dit ook zo is als de gehele militaire collaboratie in ogenschouw wordt genomen, blijft voorlopig een open vraag. Als men met België wil vergelijken is het alvast noodzakelijk ook de andere gewapende formaties in de vergelijking te betrekken. Voor Nederland ontbreken voorlopig de gegevens. Voor België kan nu voor het eerst een volledig overzicht worden gegeven.

7 N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*. De navolgende informatie treft men aan op de bladzijden 404-406, 385-403, 324.

8 Onder meer S. van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland* (derde herziene druk; Alphen aan den Rijn, 1979). Verscheen eerder als *25.000 Landverraders. De SS in Nederland, Nederland in de SS* (Den Haag, 1967); P. Pierik, *Van Leningrad tot Berlijn. Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Duitse Waffen-SS, 1941-1945. Geschiedenis van het legioen, de brigade en de divisie 'Nederland' in politieke en militaire context* (tweede herziene druk; Soesterberg, 2000 (eerste druk Nieuwegein, 1995)). Volstrekt apologetisch, maar documentair interessant is J. Vincx, V. Schotanius, *Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst 1940-1945* (4 dln.; Antwerpen, 1989-1991).

9 'Wapendragers' staan niet apart vermeld in criminele statistieken. Zie P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten, 1989).

10 Zie onder meer N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*, 404.

2 *De Belgische historiografie*

De academische geschiedschrijving over de collaboratie in België is relatief ver gevorderd. Sedert de jaren tachtig werden talrijke scripties en proefschriften geschreven waarin diverse aspecten van de politieke, ideologische, culturele, economische en ook militaire samenwerking met de bezetter werden beschreven en geanalyseerd.[11] Er verschenen ook enkele belangrijke monografieën over aspecten van de militaire collaboratie.[12] In Vlaanderen bestaat er tevens een uitgebreide apologetische literatuur waarin gewezen militaire collaborateurs hun eigen geschiedenis schrijven. Ook voor de Waalse oostfrontstrijders bestaan dergelijke werken. Het zijn werken die de toets van de historische kritiek niet doorstaan wegens hun apologetisch karakter en gebrek aan historische métier, maar die niettemin een documentaire waarde hebben.[13] Er is dus voor de geïnteresseerde lezer heel wat informatie voorhanden. Een overzicht van de militaire collaboratie in het Nederlands ontbreekt evenwel.[14] Dit artikel wil deze lacune aanvullen en meteen de belangrijkste wetenschappelijke literatuur signaleren.

Na de Tweede Wereldoorlog werden 38.000 à 39.000 Belgen veroordeeld wegens 'wapendracht tegen België.' Ca. 3.000 moesten niet meer veroordeeld worden doordat ze in Duitse dienst waren gesneuveld. Een kleine minderheid slaagde erin onbekend te blijven voor het Belgische gerecht. Alles bij elkaar telde België ca. 42.000 militaire collaborateurs. Daarmee was militaire collaboratie veruit de belangrijkste vorm van medewerking met de vijand, als men tenminste collaboratie definieert vanuit het perspectief van de naoorlogse strafrechtpleging. In het totaal werden ca. 53.000 Belgen veroordeeld wegens collaboratie. Meer dan tweederde werd veroordeeld wegens 'wapendracht tegen België.'

11 *De oorlog doorheen universitair onderzoek en onderwijs. La guerre dans l'enseignement et la recherche universitaires* (Brussel, 1990).

12 Voor een overzicht van de literatuur zie de lopende bibliografie die in de schoot van het Studiecentrum oorlog en hedendaagse maatschappij (SOMA) - tot 1997 Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (NSGWO II) - wordt gemaakt: W.C.M. Meyers, *België in de Tweede Wereldoorlog. Bibliografie 1970-1980* (Brussel, 1983). Daarna verschenen bibliografische overzichten van W.C.M. Meyers in: *Mededelingen NSGWO II*, XII (1982) 4-25 (over 1981); *Bijdragen NSGWO II*, IX (1985) 375-458 (over 1982-1984); X (1986) 223-259 (over 1985); XI (1988) 215-228 (over 1986); XII (1989) 253-285 (over 1987); XIII (1990) 235-276 (over 1988-1989); XV (1992) 265-304 (over 1990); XVI (1994) 187-213 (over 1991-1993); XVII (1995) 251-278 (over 1994); *Berichten van het NSGWO II*, XXVIII (1997) 39-62 (over 1995); *SOMA Berichtenblad '30-'50*, XXX (1998) 45-72 (over 1996). Voortaan werd de lopende bibliografie opgesteld door D. Luyten, in: *SOMA Berichtenblad '30-'50*, bijzonder nummer (2000) 3-68 (over 1997-1999); bijlage bij XXXVI (2001) 3-32 (over 2000). Voor een beredeneerd overzicht tot 1990, zie: W.C.M. Meyers, 'België in de Tweede Wereldoorlog. Een poging tot kritische selectie van de voornaamste werken gepubliceerd sinds 1970', *BMGN*, CV (1990) ii, 280-294.

13 Onder meer *Vlamingen aan het Oostfront* (2 dln.; Antwerpen, 1973-1975); J. Vincx, *Vlaanderen in uniform* (7 dln.; Antwerpen, 1980-1984); J. Mabire, *Légion Wallonie. Au front de l'est 1941-1944* (Parijs, 1987); L. Degrelle, *La Campagne de Russie. 1941-1945* (Parijs, 1949).

14 Eerder verscheen: B. de Wever, 'Military collaboration in Belgium', in: W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto, ed., *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (Berlijn, 1998) 121-138.

Wapendracht tegen België' dekte vele ladingen. Dat kon gaan van zuiver politieke collaborateurs die zich gewapend hadden vertoond, van leden van paramilitaire formaties, tot leden van Duitse legereenheden. Sommige collaborateurs die nooit een wapen hadden gedragen, zoals bijvoorbeeld 350 vrijwilligsters van het Deutsches Rotes Kreuz (DRK)[15] werden veroordeeld voor 'wapendracht'. Deze bijdrage focust op de onderscheiden organisaties waarin de Belgische militaire collaborateurs actief waren. Ze worden gesitueerd in de nationaal-socialistische instellingen en in het Belgische collaboratielandschap. De militaire collaborateurs waren verspreid over diverse organisaties die direct te maken hadden met de Duitse oorlogsvoering. Het ging om fronteenheden (*Waffen-SS, Heer, Kriegsmarine*), diverse wachtformaties ingeschakeld bij de bezettingstroepen, logistieke en vervoerseenheden (*Organization Todt* (OT) en *Nationalsozialistische Kraftfahrkorps* (NSKK)) en politionele eenheden (*Feldgendarmerie* en *Sicherheitspolizei* (SIPO)). De vrijwilligers uit de genoemde organisatie hadden zeer verschillende statuten en contracten, die vaak ook nog veranderden in de tijd. Velen tekenden voor een kortlopend engagement zodat het hierboven genoemde totaal aantal militaire collaborateurs niet mag worden beschouwd als een potentieel dat op een bepaald moment beschikbaar was. Medio 1943 waren er iets minder dan 20.000 Belgen onder de Duitse wapens, een potentieel dat min of meer stabiel bleef tot het einde van de oorlog.

De geschiedenis van de militaire collaboratie wordt in eerste instantie bepaald door de belangen van de diverse geledingen van de bezettingsstructuren, in tweede instantie door de belangen van de politieke collaboratiebewegingen. Een en ander maakt het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen de Nederlandstalige Belgen (Vlamingen) enerzijds en de Franstalige Belgen (Franstalige Brusselaars en Walen) anderzijds. In de Duitse bezettingspolitiek werd de tegenstelling tussen de twee taalgemeenschappen strategisch uitgespeeld met de bedoeling het Belgisch territorium bij Duitsland aan te hechten. Voor een Belgische collaboratiebeweging was geen ruimte. Er waren op het vlak van de militaire collaboratie dan ook geen Belgische organisaties, alleen Vlaamse en 'Waalse'. De notie 'Waals' moet in deze context worden gerelativeerd. Heel wat 'Waalse' collaborateurs beschouwden zich als Franstalige Belgen of ze kwamen uit Brussel (dat niet tot Wallonië behoort) of ze waren Franstalige Vlamingen. De Franstalige collaboratiebeweging Rex onder leiding van Léon Degrelle noemde zich alleen om tactische redenen Waals, ze was in feite Franstalig-Belgisch. Léon Degrelle is er dankzij de militaire collaboratie in geslaagd Rex als beweging van de Waalse 'verfranste Germanen' te doen erkennen. Rex werd zo een exponent van de SS en het Groot-Duitse annexionisme. Aan Vlaamse zijde zijn er geen terminologische moeilijkheden. De politieke collaboratie was er volledig vervlochten met het anti-Belgisch Vlaams-nationalisme. Eén van de drijfveren voor de collaboratie was precies de vernietiging van de Belgische staat en de realisatie van een Vlaamse staat.

15 L. Huyse, S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952* (Leuven, 1991) 207-210. Voor de geschiedenis van de Vlaamse vrijwilligsters in het DRK: B. van Cauter, *Engelen aan het oostfront. Vlaamse hulpverpleegsters in dienst van het Duitse Rode Kruis en de SS tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Vrije Universiteit Brussel, 1998).

Deze doelstelling scheidde de Vlaams-nationalistische collaboratie van de Groot-Duitse annexionistische collaboratiebeweging die door de SS in het 'Germaanse' Vlaanderen uit de grond werd gestampt. De tweespalt heeft mede de militaire collaboratie in Vlaanderen bepaald.

Een geval apart waren de militaire 'collaborateurs' in Duitstalig België. De streek rond Eupen, Malmédy en Sankt-Vith die na de Eerste Wereldoorlog als oorlogscompensatie aan België werd toegewezen, werd onmiddellijk na de Duitse inval geannexeerd. De dienstplicht werd er ingevoerd, waardoor vele mannen willens nillens terechtkwamen in de *Wehrmacht*. De Belgische overheid veroordeelde niettemin meer dan 2.000 van hen als militaire collaborateurs.

3 *Vlaamse Waffen-SS'ers voor 22 juni 1941: politieke soldaten*[16]

Doordat het Belgische staatshoofd koning Leopold III in het bezette land was gebleven handhaafde Hitler de *Militärverwaltung* onder de leiding van generaal Alexander von Falkenhausen. Zo kon in het bezette België de illusie blijven leven dat Duitsland niet uit was op een annexatie. Diverse politieke krachten hebben vanuit die illusie een politiek van verregaande aanpassing aan of regelrechte collaboratie met de bezetter gevoerd.

In Vlaanderen collaboreerde het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) van meet af aan.[17] De politieke partij van het anti-Belgische Vlaams-nationalisme vond een aanknopingspunt in de door Hitler bevolen *Flamenpolitik*. Op 14 juli 1940 gaf hij de instructie *jede mögliche Förderung der Flamen* na te streven. Hitler wilde de 'Germaanse' Vlamingen bevoordelen ten opzichte van de 'Latijnse' Walen. *Militärverwaltungschef* Eggert Reeder sloot een tactisch bondgenootschap met het VNV. In ruil voor machtsverwerving in de Belgische staatsstructuur werd het VNV ingeschakeld in de *Ruhe und Ordnung*-politiek. Militaire collaboratie van VNV'ers was er een logisch gevolg van.

De eerste Vlaamse militaire collaborateurs kwamen nochtans uit een andere hoek. Reeds op 25 mei 1940, nog voor de capitulatie van het Belgische leger, werd de *SS-Standarte 'Westland'* opgericht waarin Vlaamse vrijwilligers voor de *Waffen-SS* konden worden opgenomen. *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler zag de werving van Germaanse *Waffen-SS'* ers als een onderdeel van een politiek die een Groot-Germaans Rijk als uitkomst had. De vrijwilligers moesten de spits van een *Heim-ins-Reich*-beweging vormen samen met lokale Algemene-SS afdelingen. In België kaderden deze initiatieven bovendien in een infiltratiepolitiek in het ambtsgebied van de *Militärverwaltung*. Reeder, zelf *Ehrenführer* in de SS, nam een dubbelzinnige houding aan ten opzichte

16 Voor een algemeen overzicht zie: B. de Wever, *Vlamingen in het Vlaams Legioen en de Waffen SS*, (Tielt, Weesp, 1984). Onderzoek over enkele Vlaamse regio's: W. Massin, *Limburgers in het Vlaams Legioen en de Waffen SS* (tweede herziene druk; Diest, 1994); G. Verbeke, *Het arrondissement Roeselare-Tielt. Waffen-SS, Vlaams Legioen, Sturmbrigade Langemarck* (Kortrijk, 1995).

17 Voor een overzicht van de geschiedenis van het VNV, zie: B. de Wever, *Greep naar de macht. Vlaamsnationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV, 1933-1945* (Tielt, Gent, 1994).

van Himmlers initiatieven. Als verantwoordelijk ambtenaar begreep hij dat een Groot-Duitse beweging in België noch in Vlaanderen bij gebrek aan aanhang bruikbaar was voor de *Ruhe und Ordnung*-politiek. Daarvoor had hij het VNV nodig. Aan de andere kant was Reeder niet gekant tegen een annexatiepolitiek. Hij gebruikte de SS om het nationalistische VNV tot ideologische concessies en tot militair opbod te dwingen.

De VNV-leiding zag zich geconfronteerd met het feit dat de Vlaamse Algemene-SS na zijn oprichting in augustus 1940 een werfcampagne begon voor de *Standarte 'Westland'*. In minder dan een maand tijd meldden zich 455 kandidaten. Maar na een strenge fysieke selectie vertrokken slechts 45 vrijwilligers op 27 september 1940 naar een opleidingskazerne in München. Vooral de vereiste lengte van 1.70 m. bleek een probleem. Diegenen die de proef doorstonden kregen in München een militaire én politieke opleiding. De VNV-leiding werd onder druk gezet om vrijwilligers te leveren. Zo werd ze voor een dilemma geplaatst. Werven voor de *SS-Standarte 'Westland'* speelde in de kaart van de Groot-Duitse tegenstander. Militaire collaboratie was evenwel noodzakelijk om politieke geloofwaardigheid te verwerven. De VNV-leiding richtte zich begin 1941 tot het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) om VNV-eenheden op te richten die in het kader van de *Wehrmacht* de Belgische kust zouden verdedigen. Het OKW wees het aanbod af met de mededeling dat niet-Duitse Germanen zich alleen voor de *Waffen-SS* konden melden. Op 20 april 1941 besloot de VNV-leiding de stap te wagen, nadat ze ten onrechte meende daarmee de voorwaarde te vervullen om de Vlaamse SS onder controle te krijgen. De werving voor een nieuwe voor Vlaamse en Nederlandse vrijwilligers opgerichte *SS-Standarte 'Nordwest'* ging van start. De fysieke normen werden iets verlaagd. Met de vereiste 1.65 m. kwam de doorsnee Vlaamse man in aanmerking. Toch leverde de werving maar een 400-tal vrijwilligers op. Vele VNV'ers koesterden een diep wantrouwen ten opzichte van de SS.

4 *Operatie Barbarossa: mankracht gevraagd voor het oostfront en het thuisfront*

Operatie Barbarossa veranderde de situatie. Aan Duitse zijde werd het element mankracht van groter belang. Het leidde tot meer en soepelere mogelijkheden voor militaire collaboratie in de bezette landen. De *Wehrmacht* kreeg in april 1941, toen de inval in de Sovjet Unie al vast stond, groen licht om niet-Duitsers in te schakelen. In België werden paramilitaire eenheden opgericht die de taak van de Duitse bezettingstroepen gedeeltelijk konden overnemen. Zo werden in april 1941 de eerste initiatieven genomen tot de oprichting van twee Vlaamse wachteenheden.[18] In juli 1941 werd een Vlaams Legioen opgericht, een op papier zelfstandige Vlaamse eenheid die aan het oostfront in het kader van de *Waffen-SS* werd ingezet.

Ook de Walen werden nu ingeschakeld in de Duitse oorlogsvoering. In de zomer van 1941 werd het Waals Legioen opgericht dat in het kader van de *Wehrmacht* aan

18 Ch. Carrein, 'De Vlaamse oostfronters. Sociaal profiel en wervingsverloop, november 1941-augustus 1944', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, VI (1999) 107-149.

het oostfront werd ingezet en in november 1941 kwam ook een Waalse wachteenheid tot stand. Vlamingen en Walen konden bovendien vanaf februari 1941 dienstnemen in het NSKK en de OT. Zij konden in principe worden ingezet aan en achter alle Duitse fronten. Het grootste deel van de vrijwilligers kwam uiteindelijk aan het oostfront terecht.

Een beperkt aantal Vlamingen en Walen werd ingezet in Duitse politie-eenheden in België. In 1943 werd eenheden *Hilfsfeld-gendarmerie* opgericht, hoofdzakelijk met VNV'ers. Leden van de Vlaamse SS maakten deel uit van de *Sicherheitspolizei/Sicherheitsdienst* (SIPO/SD). Zij vormden een Veiligheidkorps dat terreurdaden pleegde. Leden van Rex maakten deel uit van de *Formations B* die samenwerkten met de SIPO/SD. Een beperkt aantal Belgen, Vlamingen en Walen maakte tenslotte deel uit van een in 1943 opgerichte *Zivilfahndungsdienst* die werkweigeraars moest opsporen. Aan al de genoemde organisaties wordt hieronder aandacht besteed. Hun geschiedenis is nauw verbonden met de politieke collaboratie. Dat betekent niet dat we uitsluitend politiek gemotiveerde vrijwilligers aantreffen. Uit alle bronnen blijkt dat naarmate de druk op de arbeidsmarkt vergrootte, met de invoering van de verplichte tewerkstelling eerst in België (6 maart 1942) daarna in Duitsland (6 oktober 1942), de instroom van a-politieke vrijwilligers toenam, vooral in de wachteenheden. In de NSKK en de OT was dat van meet af aan al zo. De depolitisering werd in de hand gewerkt door de *Militärverwaltung* die de politieke voogdij van de collaboratiebewegingen brak door de militaire collaborateurs contractueel te binden aan de *Wehrmacht*.

4.1 *Het Vlaams Legioen als opstap naar de Waffen-SS*

De VNV-leiding meende dat met de oprichting van anti-bolsjewistische vrijwilligerseenheden overal in Europa in de zomer van 1941 het moment gekomen was om buiten de *Waffen-SS* een volwaardige militaire eenheid op te richten. Zij hoopte zo de VNV-inspanningen op militair gebied zichtbaar te maken. Bovendien rekende ze erop met de strijd tegen het bolsjewisme de sympathie te winnen van de anti-communistische opinie. Hoewel sommige jonge katholieken zich inderdaad lieten meeslepen, mislukte dit grotendeels, mede door de afwijzende houding van de Belgische Kerk.

Ook de veronderstelling dat het Vlaams Legioen onder de controle van het VNV zou vallen, bleek een misrekening. De VNV-leiding werd al onmiddellijk met de neus op de feiten gedrukt door de richtlijnen van het OKW die de omkadering van het Vlaams Legioen aan de *Waffen-SS* toewees. Voor Himmler bleef het politieke motief primeren. Hij liet zich de Germaanse vrijwilligers niet ontglippen. Op 2 augustus 1941, twee dagen voor het vertrek van de eerste vrijwilligers, werd een akkoord bereikt tussen het VNV en de Vlaamse *SS-Ergänzungsstelle*. Het valt te betwijfelen of dit akkoord de goedkeuring wegdroeg van de SS-leiding in Berlijn, want het voorzag in een verregaande politieke controle van het VNV. In de opleidingscentra te Debica en te Arys bleek spoedig dat van het akkoord niets terecht kwam. Aanvankelijk werd het Vlaams Legioen gewoon ontbonden. De vrijwilligers werden toegevoegd aan de *SS-Standarte 'Nordwest'*. Het leidde tot luide protesten bij de vrijwilligers. Enkele

tientallen slaagden er zelfs in terug naar huis te keren. Uiteindelijk werd het Vlaams Legioen weer opgericht als het *SS-Freiwilligen Legion 'Flandern'*. Van de politieke controle van het VNV, eigen beveltaal, eigen officierenkorps, katholieke aalmoezenier enz. bleef niets over. De vrijwilligers werden integendeel onderworpen aan een Groot-Duitse en anti-katholieke indoctrinatie. Dat leidde tot blijvende spanningen met een belangrijke groep VNV-gezinde vrijwilligers en met de VNV-leiding. De werving werd niettemin met alle middelen voortgezet. Tot medio 1943 meldden zich ca. 4.000 vrijwilligers. Het merendeel kwam terecht in het Vlaams Legioen, maar ook in reguliere *Waffen-SS*-eenheden zoals de 5. *SS-Division 'Wiking'* waarin de *SS-Standarte 'Westland'* werd ondergebracht. Medio 1943 werd de laatste schijn van zelfstandigheid opgeheven toen het Vlaams Legioen werd omgevormd tot de *6. SS-Freiwilligen Sturmbrigade 'Langemarck'*. De vrijwilligers werden verplicht de SS-eed af te leggen. Enkele honderden weigerden ondanks zware druk. Voor de VNV-leiding was de afschaffing van het Vlaams Legioen de druppel die de emmer deed overlopen. Op 14 augustus 1943 werd de werving voor de *Waffen-SS* gestaakt. De vele vrijwilligers die de partij had geworven konden niet meer terug daar ze een dienstcontract voor *Kriegsdauer* hadden getekend. Het VNV bleef de Duitse oorlogsinspanning steunen door de werving voor NSKK, OT en de wachtformaties voort te zetten. Bovendien startte vanaf september 1943 een werfcampagne voor de *Kriegsmarine* waarvoor ca. 500 Vlamingen, hoofdzakelijk VNV'ers zich meldden. De werving voor de *Waffen-SS* kwam nu volledig in handen van de Vlaamse SS die inmiddels met de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag) een politieke beweging tegen het VNV had gevormd.[19]

In het totaal meldden zich tot september 1944 ca. 6.000 Vlamingen voor de *Waffen-SS*. Zij waren zeker niet allemaal politiek geëngageerd in het VNV of de DeVlag/SS. Uit een statistiek van het Belgische *Ersatzkommando der Waffen-SS* waarin een 5.000-tal vrijwilligers werden gerangschikt volgens *Parteizugehörigkeit* blijkt zelfs dat 2/3 *ohne Partei* opgaf. Iets meer dan 800 bekenden zich tot het VNV, een 500-tal tot de Vlaamse SS of de DeVlag. Het leidt weinig twijfel dat heel wat meer vrijwilligers sympathiseerden met één van beide bewegingen.

4.2 *Het Waals Legioen: Léon Degrelles politieke pasmunt*[20]

Hitlers actieve *Flamenpolitik* vastgelegd in de instructie van 14 juli 1940 had een keerzijde, namelijk dat de Walen *keinerlei Vergünstigungen* te beurt mochten vallen. Rex-leider Léon Degrelle probeerde niettemin al vanaf de zomer van 1940 een aanknopingspunt te vinden om een belangrijke rol op de politieke scène te spelen.[21]

19 B. de Wever, '"Rebellen an der Ostfront". Die flämische Freiwilligen der Legion Flandern und der Waffen-SS', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, XXXIX (1991) iv, 569-610; *Idem*, 'Rebellen aan het Oostfront. De politieke moeilijkheden bij de Vlaamse oostfronters', *Wetenschappelijke Tijdingen*, LIII (1994) iv, 201-215; LIV (1995), i, 3-11; ii, 81-90.

20 Voor een algemeen overzicht zie: E. de Bruyne, *Les Wallons meurent à l'est. La Légion Wallonie et Léon Degrelle sur le Front russe, 1941-1945* (Brussel, 1991).

21 Voor een overzicht van de geschiedenis van Rex, zie: M. Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement, 1940-1944* (New Haven, Londen, 1993).

Voorlopig bleef dat zonder succes mede doordat hij geen steun kreeg van de *Militärverwaltung*. Degrelle koos voor de vlucht vooruit. In januari 1941 verklaarde Degrelle dat Rex Adolf Hitler als leider erkende. Maar nog kreeg hij het vertrouwen van de *Militärverwaltung* niet. De organisaties van Rex in Vlaanderen werden in mei 1941 zelfs verplicht aan te sluiten bij het VNV. Reeder beschouwde Degrelle als een onbetrouwbaar opportunist.

Degrelle deed al begin 1941 voorstellen om met Rex militair te collaboreren. In maart 1941 startte hij een wervingsactie voor de NSKK. Het veranderde weinig aan Degrelles machteloosheid. Daarin kwam pas verandering na 22 juni 1941. Vrijwel onmiddellijk ondernam hij stappen om een Belgische anti-bolsjewistische eenheid op te richten. De *Militärverwaltung* gaf groen licht, zij het slechts voor een Waals Legioen waarin uitsluitend Franstalige Belgen konden dienstnemen. Op 6 juli 1941 werd de oprichting van de *Légion Wallonie* aangekondigd en op 20 juli 1941 verklaarde Degrelle dat hijzelf als gewoon soldaat zou vertrekken. Samen met 800 anderen, voor het overgrote deel rexisten, vertrok hij in augustus inderdaad naar een opleidingskazerne van de *Wehrmacht* met een contract voor *Kriegsdauer*. Doordat de niet als Germaans beschouwde Walen door de *Wehrmacht* omkaderd werden, waren de vrijwilligers minder onderhevig aan Duitse indoctrinatie dan hun Vlaamse collega's in de *Waffen-SS*. Het Waals Legioen had een aalmoezenier, de interne beveltaal was Frans en het had gedeeltelijk eigen officieren.

Degrelle zette al zijn troeven op de *Légion Wallonie*. Heel Rex stond er ten dienste van. Op 22 februari 1942 kregen alle nationale en lokale rexistische leiders het bevel zich te melden. Adolescenten uit de rexistische jeugdbeweging werden ingelijfd en een deel van manschappen van de *Garde Wallonne* werd overgeheveld. Zo vertrok op 10 maart 1942 opnieuw een contingent van 450 rexisten.

Degrelle begreep al snel dat de steun van Himmler zijn opgang kon versnellen. In september 1942 richtte hij zich tot de SS-top in Berlijn met het verzoek de *Légion Wallonie* op te nemen in de *Waffen-SS*. Op 17 januari 1943 hield hij een opmerkelijke redevoering in Brussel waarin hij de toekomst van Wallonië in het Duitse Rijk situeerde. Achter de schermen manoeuvreerde hij zich aan de onderhandelingstafel met de *Reichsführer-SS* van wie hij op 23 mei 1943 de overheveling van het Waals Legioen bekwam. Zo ontstond op 1 juni 1943 de *5. SS-Freiwilligen Sturmbrigade 'Wallonien'* met op dat moment zo'n 1.600 vrijwilligers. De eenheid behield haar aalmoezenier en werd intern in het Frans gecommandeerd.

4.3 *De wachteenheden*

Aan de vooravond van operatie Barbarossa werden in Vlaanderen twee verschillende wachteenheden opgericht: de Vlaamse Wacht[22] en de Vlaamse Fabriekswacht.[23] Hun geschiedenis vertoont vele parallellen.

22 L. van Daele, *De Vlaamse Wacht, juni 1941 - september 1944. Bijdrage tot de geschiedenis van de militaire collaboratie* (Universiteit Gent, 1986).

23 O. Wille, *Van fabriekswacht tot flakbrigade. Christiaan Turcksin en zijn paramilitaire formaties* (Universiteit Gent, 1990).

De oprichting van de Vlaamse Wacht ging uit van de *Militärverwaltung* en de *Wehrmacht Kommandostab*. Zij zochten contact met het bij het VNV aanleunende Verbond van Vlaamse Oudstrijders (VOS) dat Vlaams-nationalistische oud-militairen groepeerde. De Vlaamse Wacht werd geconcipieerd als *Hilfstruppe* voor de *Landesschutz-Bataillone* met het statuut van *Wehrmachtsgefolge*. De werving gebeurde uitsluitend door VOS en voor de omkadering werd geworven bij Vlaamsgezinde beroepsofficieren in Duitse krijgsgevangenschap. De vrijwilligers werd een carrière in de Belgische Rijkswacht (een nationaal politiekorps) voorgespiegeld. De werving had onmiddellijk groot succes. In de eerste weken meldden zich al duizenden kandidaten. De effectieve getalssterke werd geleidelijk aan opgevoerd tot een maximum van ca. 2.500 wachters in 1943. Doordat de vrijwilligers kortlopende contracten konden sluiten was er een relatief groot verloop. Ca. 5.000 vrijwilligers namen dienst tussen 1941 en 1944.

Vrijwel onmiddellijk kwam het tot politieke spanningen in de Vlaamse Wacht. De *Militärverwaltung* wenste de politieke invloed van het VNV te beperken en ze kreeg daarbij steun van een deel van het Vlaamse officierenkorps. Het VNV dat via VOS het merendeel van de vrijwilligers leverde, zag de Vlaamse Wacht als een gewapend verlengstuk van de partij en wilde zoveel mogelijk medezeggenschap. De VNV-leiding stelde de Vlaamse Wacht in de propaganda voor als de kern van een toekomstige Vlaamse ‘Weermacht’. De realiteit was heel anders. De vrijwilligers werden feitelijk bevolen door Duitse officieren van de *Landesschutz-Bataillone* die hen naar goeddunken inzetten. Hun taak was het bewaken van Duitse militaire installaties en strategische punten zoals havens, bruggen en spoorwegen. De invloed van het VNV was zeer beperkt. Niettemin werd in SS-rapporten gewezen op de grote VNV-invloed die onder meer verantwoordelijk werd gesteld voor de boycot van de *Waffen-SS* werving bij de Vlaamse wachters. De *Militärverwaltung* sprak dit met klem tegen en beklemtoonde dat de Vlaamse Wacht een instrument in haar handen was en dat de vrijwilligers ter beschikking stonden van de Duitse oorlogsvoering. De feiten gaven haar gelijk. In mei 1942 verloor VOS het monopolie op de rekrutering. Voortaan zorgde de Vlaamse Wacht zelf voor de aanwerving van nieuwe vrijwilligers. Met het oog op een dreigende invasie vanuit Groot-Brittannië werden de Vlaamse Wachters in 1944 *für Kriegsdauer* beëdigd op Adolf Hitler. Hun statuut wijzigde van *Wehrmachtsgefolge* tot *Wehrmachtsangehörige*. De officieren en onderofficieren hadden dat statuut al van meet af aan.

De Vlaamse Fabriekswacht ontstond door toedoen van Christian Turcksin, een VNV'er die een café uitbaatte in de buurt van enkele vliegvelden van de *Luftwaffe*. Hij bemiddelde bij het zoeken naar betrouwbare Belgische burgers voor het bewaken van de vliegvelden. Zo ontstond in april 1941 een organisatie geleid door Turcksin die bewakingsopdrachten voor de *Luftwaffe* in heel België en Noord-Frankrijk aanvaardde. Vanaf oktober 1941 opereerde de organisatie met geüniformeerde en licht gewapende eenheden die de Vlaamse Fabriekswacht werden gedoopt, een *Tarnbezeichnung*, aangezien er allerminst fabrieken werden bewaakt.

De Vlaamse Fabriekswacht stond in dienst van het *Luftgaukommando Belgien und Nordfrankreich* en was zodoende onafhankelijk van het bezettingsbestuur. Von

Falkenhausen had namelijk geen bevoegdheid over de actieve militaire eenheden die in zijn ambtsgebied opereerden. Turcksin van zijn kant werkte nauw samen met het VNV die hem een ruime rekruteringsbasis verschafte. Doordat de Fabriekswachters het uniform van de Dietse Militie / Zwarte Brigade (VNV-militie) droegen, spaarde Turcksin bovendien kosten uit. Want dat het hem vooral om winstbejag te doen was, staat buiten kijf. Op 26 april 1942 kwam het tot een officiële samenwerking die onder meer voorzag dat Vlaamse Fabriekswachters automatisch lid waren van het VNV. De *Luftwaffe* vond daar geen graten in. Het VNV waarborgde betrouwbare wachters en zorgde voor de aanwerving. Het *Luftgaukommando* vroeg steeds meer mankracht. Tot mei 1942 telde de organisatie ca. 250 leden. De volgende maanden werden ca. 1.000 nieuwe wachters aangeworven. Het *Luftgaukommando* leidde onderofficieren en officieren op.

Het VNV beschouwde de Vlaamse Fabriekswacht openlijk als een gewapend verlengstuk. Op 15 januari 1943 wordt de Vlaamse Fabriekswacht zelfs omgevormd tot de Dietse Militie / Wachtbrigade en zo ingelijfd als een formeel onderdeel van de VNV-militie. Er kwamen moeilijkheden toen de VNV-leiding probeerde Turcksin financieel te kortwieken. Hij zocht steun bij het *Luftgaukommando* dat na een samenspraak met de *Militärverwaltung* maatregelen tot *Entpolitisierung* nam. In mei 1943 werd de Dietse Militie / Wachtbrigade omgevormd tot de Vlaamse Wachtbrigade. Het statuut van de wachters veranderde. Waar zij tot dan toe gewoon burgers waren op de betaallijst van de *Wehrmacht* werden ze nu *militarisierte Wehrmachtsgefolge*. Ondanks tegenwerking van het VNV stelde het *Luftgaukommando* Turcksin aan als brigadecommandant en werd het lidmaatschap van het VNV niet langer verplicht gesteld. De VNV-leiding constateerde dat zij ondanks al de inspanningen die ze had geleverd buiten spel werd gezet. Het gros van de vrijwilligers sympathiseerde met het VNV. Toen medio 1944 de éénjarige contracten afliepen was de leegloop massaal. De officieren konden niet terug want die hadden een contract voor *Kriegsdauer* ondertekend. Samen met enkele honderden wachters vluchtten ze in september 1944 naar Duitsland waar ze werden ingelijfd in een Vlaamse *Flakbrigade*.

Parallel met de oprichting van de Vlaamse Wacht werd in mei 1941 ook de principebeslissing genomen tot de oprichting van een *Garde Wallonne* met een identieke functie. Degrelle werd aangezocht om de werving te organiseren. De Rex-leider kondigde de oprichting van de *Garde Wallonne* pas aan op 6 juli 1941 samen met die van de *Légion Wallonie*. De effectieve rekrutering begon pas in september 1941 omdat Rex onvoldoende basis had om de twee rekruteringscampagnes tegelijk te verwerken en er om propagandistische redenen de prioriteit uitging naar de *Légion Wallonie*. De *Garde Wallonne* was dan ook een permanent werfreservoir voor de *Légion Wallonie* en vanaf 1 juni 1943 voor de *SS-Sturmbrigade 'Wallonien'*. Vele wachters verkozen het thuisfront boven het oostfront. De *Garde Wallonne* groeide aan tot ca. 1.500 man in 1943 en 1944.

Een Waalse tegenhanger voor de Fabriekswacht / Vlaamse Wachtbrigade bestond niet.

In Vlaanderen en in Wallonië opereerden tenslotte kleine paramilitaire bewakings-

eenheden van belangrijke fabrieken, zoals de Erlawacht bij het Erlavliegtuigmotorenfabriek te Mortsel (Antwerpen) en de *Marine-Überwachungsstelle* Cockerill bij de Cockerillscheepswerven te Hoboken (Antwerpen). In Wallonië was er een *Fabrique Nationale (FN)-Garde* bij de wapenfabriek te Herstal. De enkele honderden vrijwilligers waren grotendeels leden van collaborerende politieke organisaties.

4.5 *NSKK en OT*

De wervingsactie voor NSKK en OT kwam al begin 1941 op gang. Aanvankelijk was ze gewoon opgezet als werkverschaffing waarbij gunstige arbeidsvoorwaarden een lokmiddel waren. Belgische NSKK'ers en OT'ers werden aanvankelijk vooral ingezet met kortlopende arbeidscontracten in België en Frankrijk bij de bouwwerken aan de *Atlantikwall*. Na de inval in de Sovjet-Unie werden de vrijwilligers vooral aan het oostfront ingezet. De werving werd meer gepolitiseerd. Rex en VNV maakten propaganda en vooral het VNV probeerde de werving als politieke pasmunt te gebruiken. Bij de NSKK-werving lukte dat gedeeltelijk. Met de NSKK-leiding werd overeengekomen dat alle vrijwilligers lid moesten zijn van het VNV. Op papier vormden ze de Dietse Militie / Motorbrigade, een onderdeel van de VNV-militie. In ruil voerde het VNV de werfinspanningen op en nam het de betalingsadministratie op zich. Aan de zijde van Rex constateert men een parallelle ontwikkeling. Er werd een *Brigade Motorisée Rexiste* opgericht waar onmiddellijk een 300-tal rexisten deel van uitmaakten. In 1943 startte de DeVlag een aparte werving voor OT en NSKK. DeVlaggezinde vrijwilligers werden in aparte eenheden ondergebracht.[24]

Het totaal aantal Belgen dat dienstnam is niet bekend. Na de oorlog werden ca. 3.000 OT'ers en ca. 4.000 NSKK'ers door Belgische rechtbanken veroordeeld. Vooral bij de groep OT'ers was er maar een beperkte groep die effectief gewapend was, namelijk het *OT-Schutzkorps*. Medio 1943 waren daar een 700-tal Vlamingen en Walen in geëngageerd. De *Militärverwaltung* beschouwde alleen deze groep van de OT in *unmittelbaren Wehrmachtdienst*[25]

4.6 *Belgen in Duitse politiediensten*

Voor politionele activiteiten beschikte de *Militärverwaltung* over de *Feldpolizei* (FP) en de *Geheime Feldpolizei* (GFP). Daarnaast opereerde de SIPO/SD in het ambtsgebied van Von Falkenhausen. Haar activiteiten kaderden in Himmlers infiltratiepolitiek. Door het taaie verzet van de *Militärverwaltung* zou het tot 1944 duren voordat Himmler in Brussel een *Höhere SS- und Polizeiführer* (HSSPF) kon benoemen.[26]

24 B. de Wever, *Greep naar de macht*, 413-415 en 579.
25 *Ibidem*.
26 A. de Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSPF te Brussel (1942-1944) - Eerste deel: De "Sicherheitspolizei" in België', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (1947) 9-81.

Begin 1942 besliste de *Militärverwaltung* dat betrouwbare Vlamingen en Walen

deel konden uitmaken van een op te richten *Hilfsfeldgendarmerie*. De rexistische leiding verleende haar medewerking door de reeds eerder gestarte militaire vooropleiding van rexistische militieleden eraan te koppelen. Op die manier geraakten enkele honderden leden van de Rex-militie geëngageerd in de *Hilfsfeldgendarmerie*.[27] Ook de VNV-leiding besliste haar militieleden in te zetten, zij het dat bepaalde opdrachten, zoals het opsporen van werkweigeraars, werden uitgesloten. Begin juli 1943 traden de eerste VNV'ers toe met een contract voor een jaar. In totaal traden zo'n 1.300 Belgen toe tot de *Hilfsfeldgendarmerie*, behalve VNV'ers en rexisten ook heel wat a-politieke elementen.

Op 1 november 1943 richtte de *Militärverwaltung* nog de *Zivilfahndungsdienst* op, een speurdienst die de *Feldgendarmerie* moest helpen met het opsporen van werkweigeraars. Aan de Nieuwe Ordebewegingen werd gevraagd er vrijwilligers voor te leveren. Rex en DeVlag zegden toe, het VNV weigerde.[28] Enkele honderden Belgen deden dienst als *Zivilfahnder*.

De SIPO/SD werkten samen met de Vlaamse SS en de DeVlag en vanaf 1943 ook met Rex. Enkele Vlaamse SS'ers werkten ten individuele titel al van meet af aan voor de SIPO/SD. Meestal werden ze aangetrokken voor administratieve en ondersteunende taken en zo geraakten ze gaandeweg betrokken bij het eigenlijke politiewerk. De samenwerking tussen de Vlaamse SS en de SIPO/SD werd meer systematisch georganiseerd toen op 1 april 1942 *SS-Oberführer* Richard Jungclaus in Brussel aantrad als Himmlers gevolmachtigde voor *Volkstumsfragen*, in feite een embryonale HSSPF. Jungclaus coördineerde alle initiatieven van de SS in België. De Vlaamse SS-Stormbanleider Robert Verbelen vormde met een vijftigtal medestanders rond de jaarwisseling 1942-1943 de zogeheten *Polizeizug* Verbelen die terreuracties ondernam tegen Belgen die ervan werden verdacht het verzet te steunen. Eenheden van Vlaamse SS'ers werden tevens ingezet bij razzia's tegen joden. Verbelen werkte onder de vleugels van Jungclaus, maar zijn ongecoördineerde en vaak amateuristisch uitgevoerde acties werden tegengewerkt door de *Militärverwaltung*. Voorts werd een kleine SS-Wacht gevormd voor de bescherming van een vliegveld in Sint-Truiden. Operationeel werkte deze wacht voor het *Luftgaukommando*. Hij moet worden beschouwd als een mislukte poging om een tegenhanger voor de bij het VNV aanleunende Vlaamse Fabriekswacht te vormen. Het hoop en al vijftigtal vrijwilligers smolt in 1943 samen met een Vlaamse SD-Wacht die instond voor de bewaking van het KZ van Breendonk en het jodenverzamelpunt te Mechelen. Naarmate de oorlog vorderde en de confrontaties met het verzet toenamen werden er meer en meer Vlaamse SS'ers ingeschakeld in de SIPO/ SD. Ze traden onder meer op als een politietroep voor de DeVlag. Robert Verbelen vormde in mei 1943 het zogeheten Veiligheidkorps van de DeVlag dat tientallen bloedige aanslagen pleegde, gedekt door de *Dienststelle* Jungclaus.

De *Dienststelle* Jungclaus werkte vanaf de integratie van Rex in de SS ook samen met de *Formations-B*, opgericht op 20 november 1943 om rexisten te beschermen te-

27 M. Conway, *Collaboration in Belgium*, 152-153.
28 *Ibidem*, 229; B. de Wever, *Greep naar de macht*, 564.

gen aanslagen van het verzet.[29] De *Formations-B* telden ca. 400 leden. Voorts werd in maart 1943 het *Département de Sécurité et d'Information* (DSI) opgericht, een rexistische inlichtingendienst met de Brigade Z als executieve eenheid. Het DSI trachtte zich op te werpen als een reguliere politiedienst. Medio 1944 kwam er een akkoord met SIPO waardoor DSI verlengstuk werd van de SIPO.[30]

Al de genoemde politiediensten geraakten betrokken bij de bloedige spiraal van terreur en tegenterreur. De Vlaamse SS en Rex, gesteund en gedekt door de SIPO/SD, gingen al in 1943 over tot terreurdaden tegen Belgen die ervan werden verdacht het verzet te steunen. Ook het VNV geraakte tenslotte betrokken bij terreurdaden. Begin 1944 werden de *Hilfsfeldgendarmen* van het VNV ingezet tegen het verzet in de Belgische provincie Limburg. Daar kwam het in de laatste maanden van de oorlog tot een situatie van burgeroorlog waarin ondanks alle onderlinge rivaliteiten eenheden van de Vlaamse Wacht en de Vlaamse Wachtbrigade, samen met de *Hilfsfeldgendarmerie* en Vlaamse SIPO/SD'ers het Belgische verzet probeerden te vernietigen.

5 *Na september 1944: alle hens in de Waffen-SS*

Op de valreep van de bezetting, 12 juli 1944, installeerde Hitler in België een *Zivilverwaltung* met een *Reichsgau Flandern* en een *Reichsgau Wallonien* onder leiding van een Duitse *Reichskommissar* Joseph Grohe. Jungclaus werd eindelijk benoemd tot HSSPF. De annexionistische organisaties DeVlag en Rex werden erkend als de nationaal-socialistische eenheidsorganisaties van respectievelijk Vlamingen en Walen. Het Vlaams-nationalistische VNV werd uitgerangeerd.

Een maand later kwam de exodus van de collaboratiebewegingen op gang ten gevolge van de nakende bevrijding van België door de geallieerde troepen. Vijftienduizend Vlaamse en tienduizend Waalse collaborateurs en familieleden vluchtten naar het Rijk waarmee ze hun politieke lot hadden verbonden. Ze werden ingeschakeld in de totale oorlogsvoering. Op de mannen werd druk uitgeoefend om dienst te nemen in de *Waffen-SS*. Leden van gemilitariseerde organisaties werden collectief ingelijfd. De Vlamingen kwamen terecht in de *27. SS-Freiwilligen Grenadier-Division 'Langemarck'*, de Walen in de *28. SS-Freiwilligen Grenadier-Division 'Wallonien'*. Tevens werd gepoogd met groots opgezette rekruteringscampagnes vrijwilligers te werven bij de honderdduizenden tewerkgestelde Belgen in Duitsland, zonder noemenswaardig succes.

29 Ph. Maes, *Un exemple de collaboration policière sous l'occupation. La 'Brigade A' dans le Centre* (Université de l'Etat à Liège, 1990); A. Lobet, *Collaboration policière sous l'occupation: la Brigade B de Charleroi (Police Merlot), 1943-1944* (Université Catholique de Louvain, 1995); F. Collard, *Les Formations de Combat de Rex (1940-1944). De la propagande à la répression* (Université de l'Etat à Liège, 1998); E. de Bruyne, *Les tueurs de Rex à Liège* (Housse, 1998).

30 Conway, *Collaboration in Belgium*, 209-210, 240; E. de Bruyne, *La SIPO-SD à Liège. Composantes et lignes de force* (Housse, 1998).

Op 12 september 1944 beval Himmler de omvorming van de *Sturmbrigade 'Langemarck'* tot een divisie. Daarvoor waren er verse rekruten noodzakelijk. De rekrutering

kwam volledig in handen van de DeVlag. Het VNV werkte niet mee en probeerde te voorkomen dat zijn volgelingen gerekruteerd werden. De DeVlag-leiding kondigde onmiddellijk een jeugddienstplicht af waardoor Vlaamse jongens geboren in 1926 en 1927 zich uiterlijk op 20 november 1944 moesten aanmelden voor een opleiding in een *Wehrertüchtigungslager* waar ze onder druk werden gezet om zich te melden voor de *Waffen-SS*. In december 1944 werd een *Jugend-Bataillon* in de *Division 'Langemarck'* opgericht. In november 1944 werden de manschappen van de Vlaamse Wacht ingelijfd in de *Waffen-SS*. Hoewel er sterke druk werd uitgeoefend konden een 300-tal protesterende wachters het korps verlaten om te gaan werken in de Duitse industrie. Zevenhonderd anderen stapten over. Een klein aantal wachters stapte over naar een Vlaamse *Flakbrigade* die uit de Vlaamse Wachtbrigade was ontstaan in september 1944. Christian Turcksin lukte het, daarin gesteund door het *Luftgaukommando*, ondanks zware druk van de SS, zijn korps uit de *Waffen-SS* te houden. De meeste vrijwilligers uit de *Kriegsmarine* werden verplicht overgeplaatst naar de *Division 'Langemarck'*, evenals een 200-tal NSKK'ers, al lijkt er daar geen dwang te zijn geweest. Vlaamse SIPO/SD'ers werden in blok ingelijfd. Samen met enkele honderden vrijwilligers uit de Vlaamse SS vormden ze een *SS-Polizei-Bataillon* dat toegevoegd werd aan de *Division 'Langemarck'*.

Tussen september 1944 en mei 1945 werden nog ca. 3 à 4.000 Vlamingen in de *Waffen-SS* ingelijfd. Samen met de 6.400 Vlamingen die zich in bezet België voor september 1944 hadden gemeld, maakt dat ca. 10.000 Vlaamse *Waffen-SS'ers*. [31] De effectieve sterkte van de *Division 'Langemarck'* was ca. 6.000 man.

Op 17 september beval Himmler de omvorming van de *Sturmbrigade 'Wallonien'* tot een divisie. Léon Degrelle werd er de *Kommandeur* van. Hij was van gewoon soldaat in de *Wehrmacht* inmiddels opgeklommen tot *SS-Obersturmbannführer*. Om de *Division 'Wallonien'* van manschappen te voorzien kondigde Léon Degrelle, in zijn politieke hoedanigheid van *Volksführer der Wallonen,* begin oktober 1944 de algemene dienstplicht af voor alle Waalse mannen tussen 17 en 55 jaar. Het bevel had ook betrekking op de Waalse arbeiders die vrijwillig of verplicht in de Duitse oorlogsindustrie tewerkgesteld waren. Degrelle had alleen maar een reële impact op het milieu van de Waalse collaborateurs. Negenhonderd van hen werden ingelijfd. De *Garde Wallonne* en Waalse vrijwilligers in de NSKK en de *Kriegsmarine* werden in blok ingelijfd, wat respectievelijk 400, 600 en 150 man opleverde. Er werd tevens een jeugddienstplicht afgekondigd. De rexistische jongeren waren al sedert 20 maart 1943 georganiseerd in de *Jeunesse Légionnaire*. Deze jeugdorganisatie werd nu een onderdeel van de Division en de jongeren werden in een *Wehrertüchtigungslager* klaargestoomd voor het front. Uiteindelijk kwamen maar een honderdtal jongeren effectief in de *Division* terecht. Samen met de 4.500 Walen die zich voor september 1944 hadden

31 Het cijfer van de meldingen tot en met juli 1944 is gebaseerd op de 'Kartei- und aktenmässige Erfassung der auf Grund der Transportlisten gemeldeten Freiwilligen der Waffen-SS und der Legion "Flandern" und Wallonien' uit de bestanden van de 'Dienstelle Fürsorgeoffizier der Waffen-SS Flandern und Wallonien' recent teruggevonden in het OSOBY-archief te Moskou door medewerkers van het Studiecentrum oorlog en maatschappij (SOMA) te Brussel.

gemeld, maakt dat ca. 6.700 Waalse *Waffen-SS*'ers. [32] De effectieve sterkte van de *Division 'Wallonien'* was ca. 4.000 man.[33]

6 *Besluit*

Tijdens de Tweede Wereldoorlog namen ca. 42.000 Belgen de wapens op aan de zijde van Duitsland. Zij namen dienst in wachteenheden en politiediensten die de bezettingstroepen in België bijstonden of in militaire en paramilitaire eenheden die meestal aan het oostfront werden ingezet anderzijds.

De politieke richtlijnen van Adolf Hitler met betrekking tot België gebaseerd op een racistische onderscheid tussen Germaanse Vlamingen en Latijnse Walen, maakten een Belgische collaboratie onmogelijk. Er was alleen een Vlaamse en een Waalse collaboratie mogelijk. Dat weerspiegelt zich in de militaire collaboratie daar de werving grotendeels door de politieke collaboratiebewegingen werd georganiseerd.

Léon Degrelle greep de militaire collaboratie aan om zichzelf te bevrijden uit zijn politiek isolement. Heel de Rex-beweging kwam ten dienste te staan van de Duitse oorlogsvoering. In 1943 slaagde hij erin de Walen als een Germaans volk te doen erkennen. Zo kon hij het *Légion Wallonie* van de *Wehrmacht* naar de *Waffen-SS* overhevelen. Rex geraakte in bezet België met zijn *Garde Wallonne,* DSI en *Formations-B* volledig verweven met de SS en de SIPO/SD en met de brutale bezettingspraktijken. Nadat in september 1944 België werd bevrijd door geallieerde troepen, werden alle naar Duitsland gevluchte Waalse militaire collaborateurs overgeheveld naar een Waalse *Waffen-SS* divisie. Met ca. 4.000 manschappen bereikte ze nog niet de helft van een volwaardige divisie. Degrelle had nochtans in oktober 1944 de dienstplicht voor alle Walen ingesteld. Het is betekenisvol voor zijn grootheidswaan.

In Vlaanderen was er van meet af aan rivaliteit tussen het Vlaams-nationalistische VNV en de Groot-Duitse annexionistische DeVlag/SS. Het militaire bezettingsbestuur buitte de rivaliteit uit om de twee collaboratievleugels tot opbod aan te zetten. Het had het VNV nodig voor zijn *Ruhe und Ordnung*-politiek en als bondgenoot tegen de infiltratiepolitiek van de SS. Zo kon de VNV-leiding de illusie koesteren met de hulp van de *Militärverwaltung* de politieke controle te bewaren over de VNV'ers in het *SS-Legion 'Flandern'*, de Vlaamse Wacht en de Vlaamse Fabriekswacht/Wachtbrigade. De omvorming medio 1943 van het Vlaams Legioen naar de *Waffen-SS* veroorzaakte een vertrouwenscrisis die niet verminderde toen de *Militärverwaltung* rond dezelfde tijd onder het mom van een *Entpolitisierung* de VNV-invloed in de wachtformaties brak. Uiteindelijk werd het VNV volledig uitgerangeerd toen in juli 1944 in België een *Zivilverwaltung* werd geïnstalleerd en de DeVlag/SS het politieke machtsmonopolie kreeg toegewezen. De VNV-leiding weigerde na september 1944 nog mee te werken aan een Vlaamse *Waffen-SS* divisie. Duizenden volgelingen konden niet meer

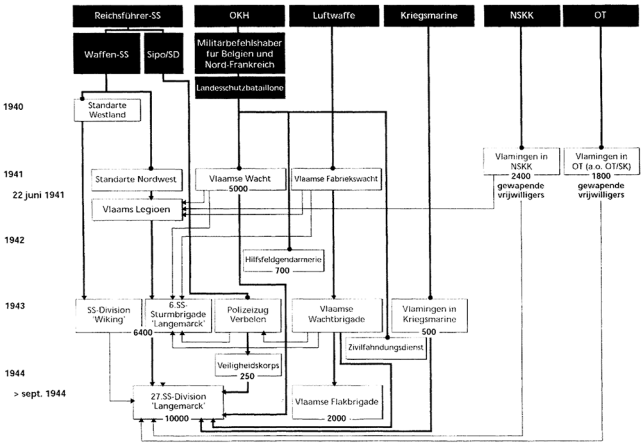
32 SOMA, 'Kartei- und aktenmässige Erfassung der auf Grund der Transportlisten gemeldeten Freiwilligen der Waffen-SS und der Legion "Flandern" und "Wallonien"'.

33 E. de Bruyne, *La collaboration francophone en exil, septembre 1944 - mai 1945* (S.l., 1996).

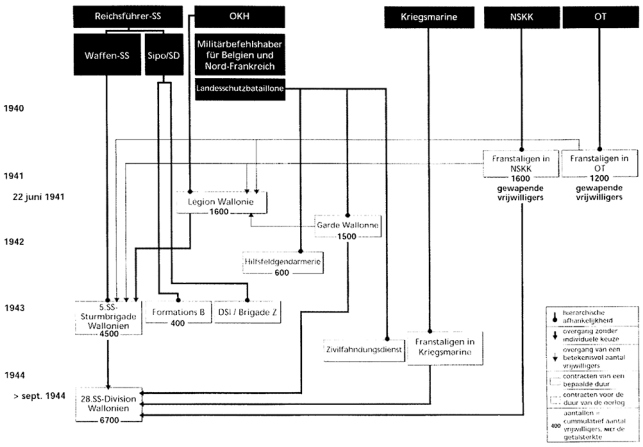
terug doordat ze voor *Kriegsdauer* onder contract lagen. Leden van andere formaties werden in blok overgeheveld. Hoewel er op grote schaal druk werd uitgeoefend door de DeVlag/SS bestond de mogelijkheid de overstap naar de *Waffen-SS* te weigeren. Er werd dan ook geen dienstplicht afgekondigd. Ca. 6.000 Vlamingen dienden in de Vlaamse *Waffen-SS* divisie.

Lijst van gebruikte afkortingen

DeVlag: Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap
DRK: Deutsches Rotes Kreuz
DSI: Département de Sécurité et d'Information
Flak: Flug(zeug)abwehrkanone
FP: Feldpolizei
GFP: Geheime Feldpolizei
HSSPF: Höhere(r) SS- und Polizeiführer
NSB: Nationaal Socialistische Beweging
NSGWO II: Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog
NSKK: Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps
OKW: Oberkommando der Wehrmacht
OT: Organisation Todt
SD: Sicherheitsdienst
SIPO: Sicherheitspolizei
SOMA: Studiecentrum oorlog en hedendaagse maatschappij
SS: Schutz-Staffeln
VNV: Vlaams Nationaal Verbond

Militaire collaboratie in Vlaanderen

Militaire collaboratie in Franstalig België

Afscheid van de stapelmarkt
Jan Willem Veluwenkamp

> C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550 - ca. 1630* (Amsterdamse historische reeks. Grote serie XXVII; Hilversum: Verloren, 2001, 296 blz., ISBN 90 5018 530 4).

Clé Lesger heeft in de afgelopen jaren een belangrijke rol gespeeld in de bestudering van het Nederlandse bedrijfsleven en de Nederlandse economische infrastructuur in de vroegmoderne tijd. Hij heeft dat gedaan door collega's bijeen te brengen en van gedachten te laten wisselen, en hij doet dat nog steeds door regelmatig boeken en artikelen te publiceren die zich steeds onderscheiden door kwaliteit, originialiteit en creativiteit. Voorliggend boek is een mijlpaal in Lesgers werk. Het is het resultaat van jarenlang lezen, nadenken, discussiëren en - niet in het minst - bronnenstudie van de meest arbeidsintensieve soort (en wij allen weten dat dit handwerk aan onze universiteiten tegenwoordig tussen de bedrijven door verricht moet worden). Het boek is ook een mijlpaal in de historiografie van het Nederlandse handelsstelsel. Het biedt een alternatief voor een verkalkt beeld. Het verdient als waardevolle bijdrage aan de historische discussie de volle aandacht.

Lesger behandelt in zijn boek drie thema's: de commerciële expansie van Amsterdam rond 1600, de structuur en de functie van het Nederlandse handelsstelsel in de jaren 1550-1585, met Antwerpen als kern, en de structuur en de functie van het Noord-Nederlandse handelsstelsel in de jaren 1585-1630, met Amsterdam als kern. In Lesgers analyse zijn deze drie zaken nauw met elkaar verweven. Lesger moet daarom drie betooglijnen in onderlinge relatie presenteren, hetgeen hoge compositorische eisen stelt. Hij is er niet helemaal in geslaagd voor dit probleem een oplossing te vinden. Daardoor moet de lezer moeite doen door te dringen tot de kern van zijn redenering. Dit tast de kracht van deze sterke studie enigszins aan.

De kernvraag van het boek betreft de commerciële expansie van Amsterdam in de decennia rond 1600. Lesger onderscheidt twee hoofdstromingen in de verklaringen die de historiografie van de afgelopen decennia voor de expansie aandraagt. Volgens de meer traditionele stroming kwam de expansie tot stand doordat het centrum van het Nederlandse handelsstelsel zich van Antwerpen naar Amsterdam verplaatste toen er als gevolg van de Opstand een groot aantal ambachtslieden en ondernemers van de Zuidelijke Nederlanden naar de Noordelijke trok en de opstandelingen Antwerpen blokkeerden. In deze denktrant bood de kracht van de Noordelijke economie een vruchtbare bodem voor de expansie, maar gaven de immigranten de doorslag. Volgens het recenter opgekomen denken wortelde de handelsexpansie in essentie in de dynamiek van de Hollandse samenleving; de immigranten droegen wel bij, maar waren niet beslissend. Lesger wijst deze endogeen-Hollandse verklaring van de hand als een vorm van regionalisme die slecht aansluit bij de staatkundige en economisch-geografische context waarbinnen de expansie tot stand kwam. Aan de Opstand en de scheiding van de Nederlanden daarentegen kent hij grote betekenis toe, zij het niet omdat die leidden tot de komst van de immigranten met hun *rich trades*, maar omdat zij structurele veranderingen teweeg brachten in de

economisch-geografische context van Amsterdam en daarmee in de functie van Amsterdam in de internationale handel.

De staatkundige en economisch-geografische context van Amsterdam bestond omstreeks het

midden van de zestiende eeuw uit de Habsburgse Nederlanden met de maritieme gewesten Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland als kern. Deze kernsgewesten vormden volgens Lesger een hoog ontwikkelde en hecht geïntegreerde ruimtelijke economie, gekenmerkt door specialisatie op regionaal en lokaal niveau. De handel met het buitenland werd gedreven vanuit een groot aantal *gateways*, handelsplaatsen die functioneerden als intermediair tussen de Nederlanden en de rest van de wereld. Deze handelscentra kenden alle een duidelijke geografische specialisatie. Verreweg de meeste buitenlandse handel liep via Antwerpen, dat was georiënteerd op Engeland, het Duitse achterland en Zuid-Europa. De overige handelscentra vielen bij Antwerpen in het niet, maar hadden - net als de Scheldestad - door hun eigen specifieke geografische specialisatie een wezenlijke functie binnen het stelsel als geheel. Dit gold ook voor Amsterdam. Amsterdam was in de jaren 1540, en ook nog in de eerste helft van de jaren 1580, aan de vooravond van de expansie, de poort van de Nederlanden naar Noord-Duitsland, Noorwegen en het Oostzeegebied.

De geografische specialisatie van de handelscentra bracht mee dat er binnen de Nederlanden grote hoeveelheden goederen werden uitgewisseld. Immers, exportproducten uit het hele land vonden hun weg naar het buitenland via de geografisch gespecialiseerde handelssteden, en omgekeerd werden geïmporteerde goederen vanuit de handelscentra over het hele land gedistribueerd. Bovendien werden geïmporteerde producten voor herexport tussen de handelscentra uitgewisseld. Amsterdam exporteerde bijvoorbeeld uit Zuid-Europa, Azië en Amerika afkomstige zuidvruchten, wijn, peper, specerijen en suiker, die met name via Antwerpen waren ingevoerd en vandaar naar het Noorden waren gezonden.

In de literatuur wordt tamelijk standaard aangevoerd dat er een tegenstelling bestond tussen passieve Antwerpese handel en actieve Amsterdamse commercie, en dat de commerciële agressie van de Noord-Nederlandse ondernemers sterk tot de expansie bijdroeg. Hiervan was volgens Lesger geen sprake. De organisatie van de handel was in de verschillende centra hetzelfde. Buitenlandse kooplieden hadden overal - ook in Amsterdam - een belangrijk aandeel in de handel. De buitenlanders kwamen naar de centra om goederen in te kopen en af te zetten. De lokale kooplieden waren vooral actief in de handel met deze vreemdelingen. Beide partijen profiteerden zo van de kennis die de autochtone kooplieden hadden van de Nederlandse markt.

Lesger is van opvatting dat de functie van de Amsterdamse haven vooral de zogenaamde verzorgende handel betrof, dat wil zeggen de export van in de Nederlanden geproduceerde goederen en de import van buitenlandse producten ten behoeve van afnemers in de Nederlanden zelf. De Nederlanden, immers, waren relatief dichtbevokt en sterk verstedelijkt, en de Nederlanders konden slechts dankzij de buitenlandse handel overleven. Daardoor was de omvang van de buitenlandse handel van de Nederlanden - naar hoofd van de bevolking - veel groter dan die van de omliggende landen. En dat geldt *a fortiori* voor de kerngebieden. Er vond via Amsterdam wel herexport plaats, met name van Zuid-Europese, Aziatische en Atlantische producten naar het Oostzeegebied, maar die herexport was weinig omvangrijk en was een afgeleide van de verzorgende handel.

Het Nederlandse *gateway*-systeem, zoals Lesger het noemt, werd ernstig verstoord door de Opstand. In de jaren 1580 voltrok zich de politieke scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden en ontstond er een grens die het oude kerngebied van de Nederlanden in tweeën brak. Het oude, 'binnenlandse', transport

tussen Noord en Zuid werd hierdoor ernstig belemmerd. De opstandelingen sloten Brabant en Vlaanderen bovendien vrijwel af van de overzeese markten. Ook Antwerpen, de belangrijkste *gateway* van het oude stelsel, werd afgesneden van de grote goederenstromen. Het Zuiden raakte als gevolg daarvan in een ernstige economische crisis en werd in de jaren tachtig en negentig getroffen door een enorme emigratie. De meeste migranten trokken naar de Noordelijke Nederlanden. Daardoor trad, aldus Lesger,

een zelfversterkend proces in werking waarbij het Zuiden aan economisch potentieel verloor en het Noorden steeds meer won, en het economisch zwaartepunt van de Nederlanden verschoof van het Zuiden naar het Noorden. De handelscontacten van de opstandige gewesten met Zuid-Europa en de buiten-Europese markten verliepen niet langer via Antwerpen. De ondernemers in Zeeland, Holland, en vooral Amsterdam legden nu rechtstreeks contacten met die gebieden. Het resultaat was dat de stad aan het IJ omstreeks 1600 een nieuwe functie binnen het Nederlandse *gateway*-systeem had gekregen. Amsterdam was niet langer alleen de poort naar het Oostzeegebied, maar op het IJ arriveerden nu ook schepen uit de Witte Zee, de Middellandse Zee, het Atlantische gebied en Azië. Bovendien nam de omzet snel in omvang toe.

De handelsexpansie van Amsterdam kan volgens Lesger niet zonder meer worden verklaard door de komst van de Zuid-Nederlandse ondernemers naar Amsterdam. Maar wel bevorderde de immigratie de intensiteit van de uitwisseling van commerciële informatie daar, en die was wel essentieel: 'De concentratie van een grote hoeveelheid informatie in een gebied van beperkte omvang, is de sleutel tot begrip van de uitbarsting van commerciële activiteit en creativiteit in Amsterdam tijdens de decennia omstreeks 1600 (238).' Immers, in het algemeen wordt de kans op innovatie groter naarmate de frequentie van uitwisseling van informatie over nieuwe kansen en mogelijkheden toeneemt. En juist in Amsterdam was dat vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw het geval: informatie werd hier kennis. En die kennis bracht de ondernemers ter plaatse ertoe rechtstreeks contacten te leggen met Zuid-Europa en de koloniale rijken van Spanje en Portugal.

Het noordelijke deel van het *gateway*-systeem brak, in Lesgers woorden, aldus los van de basis en verzelfstandigde zich. De functies van de Zuidelijke *gateways* werden opgevangen door de Hollandse en Zeeuwse havens. Een aantal havens in Holland en Zeeland nam collectief de functie van Antwerpen over als de *gateway* naar Zuid-Europa en voegde daaraan de contacten met de buiten-Europese wereld toe. Het resultaat was een nieuw geïntegreerd *gateway*-systeem waarbinnen de verschillende handelscentra een specifieke functie vervulden. Amsterdam, met haar gunstige verkeersgeografische ligging en haar ruime, beschutte en diepe rede, kreeg in de nieuwe constellatie de centrale positie.

Lesger betoogt dat de Amsterdamse handel in de zeventiende eeuw, net als in de zestiende, vooral verzorgend van aard was. De verzorgende handel betrof niet alleen de import voor de binnenlandse consumptie en de export van de landbouw, de visserij en de uit binnenlandse grondstoffen vervaardigde nijverheidsproducten, maar ook de import van grondstoffen voor de binnenlandse nijverheid en de export van de uit die grondstoffen vervaardigde goederen. Doordat land en grondstoffen schaars waren in de Republiek en veel bedrijfstakken voor de buitenlandse markt produceerden, was het volume van de import en de export des te groter. Tussenhandel - transitohandel, herexport van producten die na import in de Republiek niet bewerkt waren - speelde wel een rol van betekenis maar was minder prominent dan in de literatuur wordt aangenomen. Herexport vond bijvoorbeeld plaats wanneer ondernemers en ondernemingen de productie van goederen in het buitenland financierden en organiseerden, deze goederen naar de Republiek haalden en ze van hieruit afzetten. Het bekendste voorbeeld hiervan is de handel van de VOC. Ook vond herexport plaats in de handel met het Duitse achterland. Dat kwam doordat een groot deel van Duitsland voor de afzet van eigen productie en voor de bevoorrading

met buitenlandse producten afhankelijk was van Nederlandse havens en Nederlandse kooplieden. In de derde plaats vond herexport plaats als gevolg van de kostenvoordelen die de Amsterdamse tussenhandel bood. In grote delen van Europa was de vraag naar importproducten zo gering en tegelijkertijd zo divers dat rechtstreekse aanvoer uit de productiegebieden door de hoge kosten die daaraan waren verbonden, vaak niet mogelijk was. Het was goedkoper te kopen waar alle gevraagde producten werden aangeboden. Doordat

de verzorgende handel van Amsterdam zo omvangrijk was, en de transactiekosten daardoor laag, was Amsterdam de aangewezen plaats om in te kopen.

Lesger schetst een beeld van het Nederlandse handelsstelsel dat nauwelijks overeenkomt met de in de historiografie gebruikelijke visie dat Amsterdam de functie van internationale stapelmarkt vervulde. In die visie vond de handel vanwege de geringe omzetten, het trage transport en het gebrekkige berichtenverkeer plaats op concrete markten. Via de hiërarchie van concrete lokale en regionale markten werden overschotten aangevoerd en opgeslagen - gestapeld - op de centrale concrete internationale markt, en die centrale stapelmarkt bevond zich in Holland, met name in Amsterdam. De Amsterdamse stapelaars voldeden uit hun voorraden aan de vraag die elders en later op de regionale markten werd uitgeoefend: zij absorbeerden overschotten en leverden uit voorraad. Hun voorraden stabiliseerden de vraag en het aanbod - en dus de prijs. Lesger herinnert eraan dat verschillende auteurs er al op hebben gewezen dat er verschillende internationale stapelmarkten naast elkaar functioneerden en dat naast Amsterdam ook bijvoorbeeld Hamburg een belangrijke concrete internationale markt was. Weliswaar is dus de gedachte dat Amsterdam, Holland, of de Republiek als geheel de enige top van een pyramide van stapelmarkten vormde, allang achterhaald, maar dit laat de essentie van het traditionele denken onbestreden. Lesger bestrijdt die essentie wel en ontkent het bestaan van de Amsterdamse stapelmarkt volgens het traditionele model. Hij wijst erop dat de belangrijkste premisse van het stapelmarktmodel de stelling is dat alle vroegmoderne handel plaatsvond op concrete markten, waar kopers, verkopers en handelswaar op één plaats samenkwamen, sterker nog, dat handel alleen op dergelijke concrete markten mogelijk zou zijn. De empirie echter toont dat lang niet alle handel van kooplieden in de Republiek goederen betrof die in de Republiek aanwezig waren. Het kwam bijvoorbeeld regelmatig voor dat ondernemers vanuit de Republiek in Franse havens zout kochten en dit rechtstreeks naar een Oostzeehaven verscheepten. Dergelijke ‘doorgaande reizen’ waren al in de vijftiende eeuw een vertrouwd verschijnsel. Kennelijk was er heel goed directe handel tussen productie- en consumptiegebieden mogelijk. Amsterdam was weliswaar een belangrijk centrum van internationale tussenhandel, maar niet doordat er behoefte was aan voorraadvorming op een centrale stapelmarkt. Noch in de zestiende, noch in de zeventiende eeuw functioneerde Amsterdam als centrale stapelmarkt voor de internationale handel. De functie van het Amsterdamse handelsstelsel was een andere en betrof in de eerste plaats de verzorgende handel en in de tweede plaats de daarop geënte tussenhandel. We moesten de term ‘stapelmarkt’, verzucht Lesger, maar vergeten (254).

Waarom zouden, volgens de stapelmarkttheorie, geringe omzetten, traag transport en gebrekkig berichtenverkeer ertoe leiden dat de handel op stapelmarkten zou plaatsvinden? Het antwoord op die vraag luidt dat, als gevolg van die factoren, in de meeste regio's betrouwbare informatie over de buitenlandse vraag en het buitenlandse aanbod ontbrak en de prijzen onvoorspelbaar waren. Met name ontbrak actuele aanvullende prijsinformatie, die stabiliserend had kunnen werken. Om het prijsrisico te verkleinen deden ondernemers bij voorkeur zaken op markten waar die informatie wel aanwezig was. Deze voorkeur leidde ertoe dat de internationale goederenhandel zich concentreerde op concrete markten waar vraag en aanbod permanent werden

uitgeoefend doordat veel ondernemers er permanent zaken deden en voorraden vormden: stapelmarkten. Als gevolg daarvan werd de - abstracte - markt zo doorzichtig als bij de heersende kwaliteit van het berichtenverkeer mogelijk was, hetgeen het prijsrisico optimaal beperkte.[1] Hoewel Lesger dit informatieaspect van de stapelmarkt niet erg expliciet behandelt, gaat hij

1 Vergelijk P.W. Klein, J.W. Veluwenkamp, 'The role of the entrepreneur in the economie expansion of the Dutch Republic', in: K. Davids, L. Noordegraaf, ed., *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam, 1993) 27-53, aldaar 31-32.

wel nadrukkelijk in op de betekenis van informatie voor de handel. Hij betoogt zelfs met zoveel woorden dat in de vroegmoderne handel fysieke stapeling van goederen niet noodzakelijk was doordat er een goed functionerend systeem van informatievoorziening bestond dat de regionale economieën van Europa met elkaar verbond en ook vertakkingen had naar buiten-Europese gebieden, en dat in dat uitgestrekte informatiesysteem Amsterdam een centrale functie vervulde. Met de traditioneel veronderstelde gebrekkigheid van het berichtenverkeer viel het kortom nogal mee.

Naast de verzorgende handel en de tussenhandel had het Amsterdamse handelsstelsel volgens Lesger aldus nog een derde functie: die van centrum van internationale informatievoorziening die de allerheftigste fluctuaties van vraag en aanbod in de internationale handel opving en dempte. Door de ligging van Amsterdam halverwege het Oostzeegebied en Zuid-Europa, door de geografische uitgestrektheid van het Amsterdamse handelsnetwerk en door de grote omvang van de Amsterdamse handel en scheepvaart was de stad een van de belangrijke knooppunten in het internationale berichtenverkeer. Dat berichtenverkeer werd door tal van partijen verzorgd en nam vele vormen aan. Lesger noemt commerciële, geografische en politieke informatie die werd aangebracht door reizigers en (handels)correspondenten. Hij wijst op de Amsterdamse Beurs als centrum van informatie-uitwisseling, op de Amsterdamse uitgevers en boekhandelaars, op de Amsterdamse prijscouranten, en op de betekenis van bodediensten en beurtschippers. Vraag en aanbod ontmoetten elkaar in Amsterdam voor een belangrijk deel in de vorm van informatie, zonder dat de goederen fysiek aanwezig waren. Veel zaken werden gedaan op basis van monsters. Niet voorraden stabiliseerden de prijs, maar de beschikbaarheid en de uitwisseling van informatie deden dat.

De concentratie van de informatiestromen in Amsterdam maakte er de abstracte markt tamelijk transparant. De uitgestrektheid van het Amsterdamse netwerk maakte dit enerzijds mogelijk, en zorgde er anderzijds voor dat de Amsterdamse prijzen als referentiepunt dienden voor prijsvorming elders in Europa. Aldus werd Amsterdam een centrale markt, een plaats waar basisprijzen tot stand kwamen - zoals tegenwoordig de London Metals Exchange de centrale markt voor metalen is, waar de prijzen tot stand komen waarop de wereldprijzen van metalen zijn gebaseerd. De Amsterdamse prijs beschermde aanbieders en afnemers op regionale markten tegen extreme prijsfluctuaties. Die partijen, immers, hadden altijd het alternatief van de centrale markt.

Lesgers betoog beschrijft een wijde boog, die zich uitstrekt van de Amsterdamse handelsexpansie, via het Nederlandse *gateway*-systeem, de relativering van de Amsterdamse tussenhandel en de weerlegging van de geldigheid van de stapelmarkttheorie voor het vroegmoderne Nederlandse handelsstelsel, naar de betekenis van Amsterdam als centrum van informatie-uitwisseling. Sommige onderdelen van dit betoog zijn heel aantrekkelijk. Maar ik twijfel over de houdbaarheid van andere.

Lesgers bijdrage aan de discussie over de oorzaken van de Noord-Nederlandse handelsexpansie rond 1600 lijkt me niet consistent. Cruciaal in zijn redenering is de veronderstelling dat er na 1585 in Amsterdam een intensivering van de informatie-uitwisseling en een vergroting van de voor de handel belangrijke kennis

ontstonden. Juist die ontwikkeling leidde tot de Amsterdamse expansie. Impliceert dit dat de informatie-uitwisseling voor 1585 in Antwerpen onvoldoende was om tot expansie te leiden? Lesger zelf voert aan dat met name migranten uit de Zuidelijke Nederlanden het Amsterdamse handelsnetwerk uitbreidden met het Middellandse-Zeegebied en met Rusland via de Witte Zee. Hij voegt hieraan toe dat de handelscontacten met het Middellandse-Zeegebied de voortzetting betroffen van bestaande Antwerpse contacten, en hij had hetzelfde kunnen melden voor Rusland. Kennelijk was de Amsterdamse handelsexpansie

na 1585 niet nieuw; het was een voortzetting van de expansie die al voor 1585 vanuit Antwerpen was begonnen. Zonder twijfel was er voor zowel de Amsterdamse als de Antwerpse handelsexpansie informatie-uitwisseling en kennis nodig. Er is geen reden eraan te twijfelen dat beide factoren ook al voor 1585 in Antwerpen aanwezig waren. Hiermee vervalt de intensifering van de informatie-uitwisseling als verklaring van de handelsexpansie.

De vaststelling dat de Amsterdamse handelsexpansie van na 1585 een voortzetting was van de Antwerpse expansie van voor 1585, neemt niet weg dat de Nederlandse handelsexpansie in de jaren negentig een enorme versnelling doormaakte. Er is iets voor te zeggen dat de kennis in de jaren negentig groeide en de expansie daardoor in tempo toenam. Maar er is een andere factor, die Lesger niet noemt, en die, mijns inziens, zwaarder weegt. Met Lesger zie ik de oorlog en de breuk als cruciale factoren. Maar anders dan hij denk ik dat er eerder politieke dan economisch-geografische factoren aan de versnelling van de expansie ten grondslag lagen. De essentie van die versnelling, immers, lag in het openen van de zelfstandige handel met Azië en het Atlantisch gebied. Lang had deze optie gelokt maar was zij politiek noch militair reëel geweest. Juist in de jaren negentig nam de strijd met de landsheer een voor de opstandige gewesten gunstige wending. Op politieke noch militaire gronden was er nog aanleiding tot terughoudendheid. De ban was gebroken. Het was tijd eens te zien wat er in de overzeese gebieden van het huis Habsburg te winnen was. Naast de verplaatsing van het economisch zwaartepunt van de Nederlanden van Antwerpen naar Amsterdam was alleen dat werkelijk nieuw in de jaren negentig.

Als informatie-uitwisseling en kennis inderdaad niet alleen na 1585 in Amsterdam, maar ook daarvoor in Antwerpen aanwezig waren, wat moeten we dan met Lesgers betoog dat in de vroegmoderne handel de informatievoorziening zo goed functioneerde dat fysieke stapeling van goederen niet nodig was, en dat Amsterdam in de internationale informatie-uitwisseling een centrale functie vervulde? Bedoelt Lesger dat voor 1585 Antwerpen die functie niet vervulde en dat stapeling toen wel nodig was? Hij wekt de stellige indruk dat hij van mening is dat het Nederlandse handelsstelsel of, enger, Antwerpen, ook voor 1585 niet de functie van internationale stapelmarkt vervulde. Bevond die stapelmarkt zich elders? Of was er in de Nederlanden, met name in Antwerpen, toen inderdaad ook al zoveel informatie en kennis beschikbaar dat internationale handel werd gedreven zonder dat fysieke stapeling van goederen nodig was? Lesger zegt het niet, maar ik denk dat dat inderdaad het geval was. En het spoort met het feit dat de handelsexpansie al ruim voor 1585 vanuit Antwerpen op gang kwam.

Lesgers betoog over de intensifering van de informatie-uitwisseling als oorzaak van de Amsterdamse handelsexpansie overtuigt mij niet. Zijn betoog over de betekenis van de informatie-uitwisseling voor de internationale handel doet dat wel. En hetzelfde geldt voor zijn daarmee samenhangende argumentatie tegen de klassieke stelling dat het Nederlandse handelsstelsel in de vroegmoderne tijd de functie van stapelmarkt heeft gehad. Niet buffervoorraden bevorderden de internationale handel doordat zij het prijsrisico kleiner maakten, maar informatie-uitwisseling genereerde dat effect. Ik ga een stap verder: niet alleen het ‘nieuwe’ Nederlandse handelsstelsel van na 1585 vervulde een centrale rol in het helemaal niet zo gebrekkige berichtenverkeer, maar ook het ‘oude’ Nederlandse handelsstelsel van voor 1585 deed dat al.

Lesger kent Amsterdam als centrum van informatie-uitwisseling een belangrijke rol in de internationale handel toe, maar kenmerkt de fysieke tussenhandel via Amsterdam als een afgeleide van de verzorgende handel en als minder omvangrijk dan deze. Dit is niet met elkaar in tegenspraak, maar het is wel opvallend. En het komt me voor dat Lesger de betekenis van Amsterdam als centrum van internationale tussenhandel hiermee onderschat. De bronnen zijn schaars en

niet gemakkelijk te interpreteren; ik neig er toe ze anders uit te leggen dan Lesger doet. Voor de periode voor 1585 baseert hij zijn opvatting onder meer op gegevens over de Nederlandse export in 1545 en op gegevens over de Amsterdamse in- en uitvoer in 1580 en 1584. Samenvattend constateert hij dat een groot deel van de in Amsterdam ingevoerde goederen niet vanuit Amsterdam werd geherexporteerd, en dat slechts een klein deel van de direct uit Amsterdam uitgevoerde goederen in Amsterdam was ingevoerd. Op grond daarvan concludeert hij dat Amsterdam in die tijd niet kan worden gekarakteriseerd als een 'zelfstandige stapelmarkt in de internationale goederenstromen' (81). Zelfs als we in deze conclusie de term 'stapelmarkt' veranderen in 'centrum van tussenhandel,' lijkt zij mij al te zwaar op het woord 'zelfstandige' te leunen. Lesger zelf immers zet overtuigend uiteen dat Amsterdam niet een zelfstandig handelscentrum was, maar een van de onderdelen van het Nederlandse *gateway*-systeem, en dat er heel wat goederen werden uitgevoerd via *gateways* waar ze niet waren ingevoerd. In Amsterdam ingevoerde goederen werden via andere Nederlandse havens uitgevoerd, en andersom. Een voorbeeld mag dit verduidelijken. In 1584 werd uit Amsterdam voor ruim 200.000 gulden Rijnse wijn uitgevoerd, terwijl in Amsterdam geen Rijnse wijn werd geïmporteerd (80). Dit betekent dat de import van de Rijnse wijn in een andere *gateway* was geregistreerd; het betekent niet dat Amsterdam een onbelangrijke rol speelde in de tussenhandel in Rijnse wijn. Lesger, kortom, onderschat de betekenis van Amsterdam als centrum van internationale tussenhandel.

Op grond van de voor de zeventiende eeuw beschikbare cijfers concludeert Lesger opnieuw dat de tussenhandel in Amsterdam weliswaar een rol van betekenis speelde, maar minder prominent was dan wel wordt aangenomen. Afgezien van koloniale waren en de producten van de Hollandse nijverheid en landbouw bedroeg de export, aldus Lesger, doorgaans maar een klein deel van de import. Ook hier past een aantekening. De Nederlandse exportnijverheid verwerkte heel wat geïmporteerde grondstoffen en exporteerde heel wat gereed product. De textielsector is hiervan het meest sprekende voorbeeld.[2] Dat Lesger de desbetreffende 'nijverheidshandel' onder de verzorgende handel rekent is een kwestie van definitie. Feit blijft dat hier sprake is van herexport na verwerking en dat buitenlandse producenten heel wat leverden en buitenlandse consumenten heel wat kochten.

Kwantificering van de tussenhandel en de relatieve betekenis daarvan binnen de handel van Amsterdam en de Republiek is een hachelijke onderneming. Misschien is de uitkomst ervan inderdaad dat de tussenhandel in kwantitatief opzicht voor Amsterdam minder belangrijk was dan de verzorgende handel. Maar dan nog moet een andere kwestie worden aangeroerd. Lesger wijst terecht op de betekenis die Amsterdam als centrum van informatie-uitwisseling had voor de internationale handel. En terecht herinnert hij eraan dat lang niet alle internationale handel leidde tot fysieke goederenstromen via de Republiek. Maar het een noch het ander impliceert dat buitenlandse exporteurs en importeurs zonder de bemiddeling van Nederlandse ondernemers zaken deden. Het lijdt geen twijfel dat Nederlandse kooplieden de import en de export van heel wat Europese havensteden domineerden.[3] De vraag of, bijvoorbeeld, Russisch juchtleer en Russische kaviaar direct of via Amsterdam van

2 Vergelijk J.W. Veluwenkamp, 'De buitenlandse textielhandel van de Republiek in de achttiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen*, XXXIV (1994) 70-88.

3 Vergelijk J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford, 1989).

Archangel naar Livorno werden verscheept, is van groot belang voor de omzet van de Amsterdamse haven, maar leidt niet tot twijfel over de betekenis van de Amsterdamse tussenhandel in brede zin, dat wil zeggen voor de tussenhandel door handelshuizen waarvan de hoofdvestiging zich in Amsterdam bevond.[4] De in Amsterdam zo overvloedig beschikbare handelsinformatie bood juist in Amsterdam gevestigde ondernemers

4 Vergelijk J.W. Veluwenkamp, *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland, 1550-1785* (Amsterdam, 2000).

het overzicht dat voor die tussenhandel onontbeerlijk was. De buitenlandse handel van tal van Europese regio's is kortere of langere tijd afhankelijk geweest van Nederlandse, Amsterdamse ondernemers en hun internationale netwerken. De Nederlandse bemiddeling, de Nederlandse tussenhandel was essentieel voor de ontwikkeling van de handel en de economie van heel Europa, ook al liep een groter of kleiner deel van de desbetreffende goederenstroom niet via Nederlands grondgebied.

Het mag duidelijk zijn, ik heb twijfels bij wezenlijk onderdelen van Lesgers betoog. Dat neemt niet weg dat ik zijn boek belangrijk vind. Het is het een grote stap voorwaarts in de ontwikkeling van het inzicht in het Nederlandse handelsstelsel. De voorstelling daarvan als *gateway*-systeem en het onderscheid tussen de verschillende functies van dat systeem zijn verhelderend. De identificering van Amsterdam als centrum van informatievoorziening die de internationale handel facilieerde door prijsfluctuaties op te vangen, is nieuw en nuttig. En het hiermee complementaire afscheid van de relevantie van het begrip stapelmarkt in de analyse van het Nederlandse handelsstelsel is een doorbraak.

Eén ding nog: het gaat me aan het hart het begrip stapelmarkt, of het nu de Amsterdamse, de Hollandse of de Nederlandse is, te vergeten. Laten we het ons met warmte blijven herinneren. We hebben er veel plezier van gehad.

Continuïteit en verandering in de handelsgeschiedenis van Amsterdam

Oscar Gelderblom

Inleiding

De oorzaken van de snelle opkomst van Amsterdam als centrum van de wereldhandel tussen 1580 en 1650 vormen een belangrijk twistpunt in de vroegmoderne geschiedenis van Nederland. Economisch-historici verschillen al meer dan honderd jaar van mening over de vraag hoe een kleine stad, lange tijd niet meer dan een regionale graanstapel, in enkele decennia kon uitgroeien tot het commerciële en financiële centrum van Europa. De twee belangrijkste verklaringsmodellen kunnen het best onderscheiden worden aan de hand van twee recente handboeken. In *Nederland 1500-1815* (1995) betogen Jan de Vries en Ad van der Woude dat er vooral sprake was van interne groei in de Noordelijke Nederlanden.[1] De opkomst van de Hollandse economie in de zestiende eeuw zou het resultaat zijn van een langetermijnproces van agrarische specialisatie, uitstoot van arbeid uit de landbouw richting scheepvaart, industrie en handel, en voortdurende kapitaalinvesteringen in al deze sectoren. Hiertegenover staat het beeld dat Jonathan Israel in *Dutch primacy in world trade* (1989) schetste.[2] Voor hem was de Hollandse Opstand een cruciale omslag in de economische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden. Nog afgezien van de mogelijkheden die de onafhankelijkheid van de Habsburgers bood om zonder tussenkomst van Spanjaarden en Portugezen handel te drijven op Amerika en Azië, dreef de strijd met Philips II en de bezetting van Antwerpen in 1585 duizenden Zuid-Nederlandse textielarbeiders en ambachtslieden en honderden kapitaalkrachtige, in luxe handel gespecialiseerde kooplieden in handen van Amsterdam en andere Hollandse steden.

In zijn nieuwe boek *Handel in Amsterdam* benadrukt ook Clé Lesger de cruciale betekenis van de Opstand maar hij doet dit met een analyse die in het werk van De Vries en Van der Woude niet misstaan zou hebben.[3] Aan de hand van belastingbronnen, bevolkingsgegevens en diverse kwalitatieve bronnen reconstrueert hij namelijk Amsterdams positie in de ruimtelijke economie van de Lage Landen tussen 1540 en 1630. Hij toont overtuigend aan dat Amsterdam tot 1585 vooral een regionale verzorgingsfunctie had, gebaseerd op ‘de export van producten die in de Nederlanden werden verbouwd of vervaardigd en de aanvoer van producten uit het buitenland ten behoeve van afnemers (consumenten en producenten) in de Nederlanden zelf.’ (79) Afgezien van de Baltische graanhandel - volgens Lesger overigens voor een belangrijk deel in handen van buitenlandse kooplieden - kon Amsterdam geen enkele aanspraak maken op een leidende rol in de internationale handel. Pas na de Spaanse inname van Antwerpen in 1585 en de daaropvolgende blokkade van de Schelde door Hollandse en Zeeuwse schepen, kwam er beweging

1 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).
2 J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1989).
3 C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-1630* (Hilversum, 2001).

in de ruimtelijke economie van de Lage Landen. Door het wegvallen van de Scheldestad kon Amsterdam in enkele decennia uitgroeien tot het belangrijkste handelscentrum van Noord-West Europa, zonder overigens haar betekenis voor de binnenlandse markt te verliezen. Deze snelle expansie schrijft Lesger met name toe aan de verplaatsing van de Zuid-Nederlandse exportnijverheid naar het Noorden en de komst van een kleine Antwerpse

koopmanselite. Juist deze topondernemers zouden aan de basis staan van de verovering van nieuwe markten en de modernisering van de commerciële infrastructuur van Amsterdam. In het bijzonder de introductie van financiële instituties als wisselbrieven en zeeverzekeringen en het ontstaan van een zeer efficiënt systeem van informatievoorziening zouden gebaseerd zijn op de handelskennis en -ervaring van de nieuwkomers.

Handel in Amsterdam is een aanwinst voor het debat over de commerciële expansie van Amsterdam. Aan de hand van economisch-geografische modellen toont Lesger overtuigend aan dat Amsterdam in de Gouden Eeuw veel méér was dan een internationale stapelplaats. Minstens zo belangrijk voor het commerciële succes van de stad was het goederenverkeer van en naar Holland en Zeeland, de landgewesten en zelfs het westen van Duitsland. Lesger besteedt ook uitgebreid aandacht aan de institutionele context waarbinnen ondernemers opereerden. Zijn analyse van de wijze waarop handelaren transport- en informatieproblemen oplosten, vergroot ons inzicht in het praktisch functioneren van de Amsterdamse markt. Tenslotte presenteert Lesger nieuwe gegevens over de Zuid-Nederlandse kooplieden die zich na de Opstand in Amsterdam vestigden om zo hun bijzondere bijdrage aan de lokale economie te onderstrepen.

Deze bijdrage gaat in op Lesgers opvattingen over continuïteit en verandering in de Amsterdamse handelsgeschiedenis. In *Handel in Amsterdam* is slechts beperkte aandacht voor de in de loop van de zestiende eeuw sterk groeiende interactie tussen Holland en Zeeland enerzijds en Brabant en Vlaanderen anderzijds. Toch was het de intensivering van handelsbetrekkingen met Antwerpen die de Amsterdamse economie vóór de Opstand stimuleerde en uiteindelijk leidde tot de komst van honderden Zuid-Nederlandse kooplieden na 1578. Daarbij lijkt er geen sprake van een Antwerpse koopmanselite maar eerder van ondernemers die de kans grepen om in Amsterdam een winstgevend handelsbedrijf op te bouwen. Tenslotte legt Lesger te veel nadruk op de betekenis van sociale netwerken voor de organisatie van de internationale handel van met name de Zuid-Nederlanders. Door de concentratie van kooplieden, kapitaal en goederen in Amsterdam werd de afhankelijkheid van vrienden en familie bij het afsluiten van transacties eerder kleiner dan groter. Ook zonder Antwerpse koopmanselite kon Amsterdam daarom uitgroeien tot centrum van de wereldhandel.

Oude banden tussen Antwerpen en Amsterdam

Handel in Amsterdam begint met de constatering dat er in het midden van de zestiende eeuw grote economische verschillen bestonden tussen Holland en Zeeland enerzijds en Vlaanderen en Brabant anderzijds. Terwijl in het Zuiden een omvangrijke, op de export gerichte stedelijke en rurale nijverheid ontstond, legde het Noorden zich toe op commerciële landbouw, scheepvaart en visserij. Deze regionale specialisatie bepaalde in belangrijke mate de positie van Amsterdam. Zoals eerder Posthumus en Brulez stelt Lesger op basis van belastingregisters uit het begin van de jaren 1540

vast dat de Amstelstad nog niet in de schaduw van Antwerpen kon staan (23-64).[4] Maar hij gaat nog een stap verder. Uit de kohieren van de konvooigelden geheven in Amsterdam in 1580 en 1584 leidt hij af dat de stad zelfs toen nog niet meer was dan een regionaal handelscentrum (65-102). De herkomst en bestemming van schepen, schippers en lading vertonen daarvoor teveel gelijkenis met de situatie omstreeks 1540. Voor Lesger vormt deze continuïteit hét bewijs dat de Opstand van doorslaggevende betekenis was voor de opkomst van Amsterdam (123-137).

4 N.W. Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam, 1543-1545* (Leiden, 1971); W. Brulez, 'De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XXI (1966-67) i, 278-310.

Natuurlijk heeft Lesger gelijk wanneer hij stelt dat de Opstand noodzakelijk was voor de herstructurering van de ruimtelijke economie van de Lage Landen na 1585. Zelfs De Vries en Van der Woude kunnen er niet omheen dat deze politieke en militaire crisis nieuwe kansen voor de Noord-Nederlandse economie creëerde.[5] De vraag is echter of de Opstand een voldoende voorwaarde was voor de verplaatsing van de internationale handel van Antwerpen naar Amsterdam. Steden als Londen en Hamburg beschikten immers over minstens zo goede of misschien zelfs wel betere papieren om de handelshegemonie van de Scheldestad over te nemen.[6] Waarom kozen kooplui en ambachtslieden uit het Zuiden dan toch voor Amsterdam? Vanwege de groeiende economische interactie tussen de Antwerpse en Amsterdamse markt sinds ongeveer 1540 die vestiging in de Amstelstad voor veel Zuid-Nederlanders tot een aantrekkelijk alternatief maakte.

Vanaf 1540 werden steeds grotere hoeveelheden graan, leer, zuivel, bier, turf en vis van Holland naar Brabant en Vlaanderen vervoerd.[7] Tegelijkertijd vonden zijden lakens, suiker, specerijen en andere hoogwaardige consumptie-artikelen hun weg naar Amsterdam.[8] De omvang van deze goederenstromen was aanzienlijk. Omstreeks 1565 bestond éénvijfde van de totale invoer van Antwerpen uit Oostzeeproducten die grotendeels via Amsterdam werden aangevoerd.[9] Schattingen van Milja van Tielhof suggereren dat omstreeks 1550 minstens éénderde van de graanhandel werd gefinancierd met Antwerps kapitaal.[10] Zo nauw waren de banden tussen beide steden dat zelfs de economische conjunctuur tussen 1540 en 1565 eenzelfde ritme vertoonde.[11] De economische betrekkingen tussen Antwerpen en Amsterdam leidden bovendien tot een intensieve persoonlijke interactie. Zuid-Nederlandse kooplieden reisden regelmatig heen en weer tussen beide steden en enkele tientallen vestigden zich zelfs in Amsterdam. Hollandse huidenkopers openden pakhuizen in Antwerpen. Schippers uit Holland en Zeeland vervoerden steeds meer goederen van Antwerpse kooplui naar de Baltische Zee en de kusten van Frankrijk en Portugal.[12]

5 De Vries, Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 431-439, 767-769.

6 Vergelijk over Hamburg: H. Kellenbenz, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590-1620* (Hamburg, 1954); over Londen: R. Brenner, *Merchants and revolution. Commercial change, political conflict, and London' overseas traders, 1550-1653* (Cambridge, 1993).

7 J.L. van Zanden, 'Holland en de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1500-1700: divergerende ontwikkelingen of voortgaande economische integratie?', in: E. Aerts, e.a., ed., *Studia Historica Economica. Liber Amicorum Herman van der Wee* (Leuven, 1993) 41-58; Vgl. over de lange voorgeschiedenis van deze interactie: H. van der Wee, 'De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e-15e en 16e eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XX (1965-1966) 267-285.

8 O.C. Gelderblom, 'Een Antwerpse "cruydenier" in Amsterdam: Hans Martens (1555-1613)', verschijnt in: *Jaarboek Oud Utrecht* (2002).

9 Brulez, 'Handelsbalans', 280, 296; P. Jeannin, 'Les rélations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII (1956) 193-217.

10 M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Den Haag, 1995) 210-211.

11 Van Zanden, 'Holland en de Zuidelijke Nederlanden', 362.

12 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 82-87; Vgl. ook: G. Asaert, 'Hollandse bezoekers in de haven van Antwerpen voor 1585', *Neerlandia*, LXXXIX (1985) 103-114.

Lesger is zich terdege bewust van deze interactie tussen Noord en Zuid. Hij staat kort stil bij Antwerpse exporten via Amsterdam (44) en besteedt aandacht aan de positie van Arnemuiden als voorhaven van de Scheldestad (50-52), aan Antwerpse scheepvaartverbindingen met diverse Hollandse steden (49) en zelfs aan de instelling van een vaste bodedienst naar Amsterdam in 1567 (49n, 232). Toch speelt deze interactie geen enkele rol in zijn verklaring van het commer-

ciële succes van Amsterdam (250-253). Ten onrechte. De arbeidsdeling met Antwerpen verklaart niet alleen het traditionele karakter van de Amsterdamse handel vóór de Opstand maar (deels) ook de grootscheepse migratie van kooplieden daarna. Vrijwel onmiddellijk na het afzetten van het katholieke stadsbestuur van Amsterdam in 1578 begon de inwijking van Zuid-Nederlanders. Kooplieden die al voor de val van Antwerpen actief waren in de Oostzeehandel, hetzij als importeur van graan, hout, of huiden, of als exporteur van luxe nijverheidsproducten, konden hun zaken in Amsterdam gemakkelijk voortzetten. Door de verplaatsing van de Vlaamse textielindustrie naar Holland besloten nu ook lakenhandelaren naar het Noorden uit te wijken.[13] Tenslotte vertrokken Ruslandhandelaren die al in Antwerpen gebruik maakten van Hollandse schepen voor hun verre tochten onmiddellijk na de val van Antwerpen naar Amsterdam. Zo kwam het dat in 1590 al meer dan 200 Zuid-Nederlandse kooplieden in de Amstelstad gevestigd waren.[14]

Kapitaalvlucht of kapitaalaccumulatie?

Zo zijn we aanbeland bij een tweede kernthema in het boek van Lesger: de bijzondere bijdrage van de Antwerpse handelselite aan de snelle transformatie van de Amsterdamse markt na 1585. Zelfs al waren de meeste nieuwkomers relatief jong, onervaren en onbemiddeld, Lesger ziet voor enkele tientallen elitekooplieden een duidelijke voortrekkersrol weggelegd (151-168). Ten eerste zouden zij de kennis van Zuid- en Midden-Europese markten hebben die Amsterdammers ontbeerden. Ten tweede zouden ze over veel kapitaal beschikken en een grotere handelsomzet realiseren. Ten derde zouden ze zowel binnen als buiten Amsterdam in min of meer gesloten gemeenschappen handeldrijven, waardoor het eenvoudiger was informatie te verspreiden en contracten af te dwingen. Hun positie als *outsider* zou bovendien een extra stimulans bieden om economisch succes te behalen. Ten vierde zouden bankiers, verzekeraars en geldhandelaren uit het Zuiden Amsterdam als financieel centrum op de kaart hebben gezet. Tenslotte zouden de nieuwkomers de commerciële infrastructuur van de stad gemoderniseerd hebben.

In een aantal opzichten heeft Lesger beslist gelijk. Terecht wijst hij op verschillen in commerciële specialisatie tussen Noord- en Zuid-Nederlanders. In Antwerpen waren inheemse kooplieden er al voor 1585 in geslaagd een aanzienlijk deel van de handel op Duitsland, Engeland en Italië van buitenlanders af te snoepen. Ook waren Antwerpse kooplieden de eersten om, reeds voordat ze naar het noorden uitweken,

13 Overigens staat ook het belang van de Zuid-Nederlandse immigratie voor de opkomst van de Hollandse textielnijverheid inmiddels ter discussie. Herman Kaptein heeft onlangs aangetoond dat deze industrie haar bloei niet alleen dankte aan Zuid-Nederlandse immigranten, maar in de eerste helft van de zestiende eeuw ook een eigen dynamiek had. Met name in Amsterdam, Haarlem, Gouda en Hoorn werden vóór de Opstand reeds aanzienlijke hoeveelheden wollen en linnen lakens gemaakt of verhandeld. Dit maakt de keuze van Vlaamse textielondernemers voor vestiging in Holland natuurlijk des te begrijpelijker. H. Kaptein, 'De Nederlandse textielhandel 1530-1610. Een discussie met Jonathan Israel', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXIV (2001) iv, 492-514.

14 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 84-90, 99-113; Vergelijk ook: O. Gelderblom, 'From Antwerp to Amsterdam. The contribution of merchants from the Southern Netherlands to the rise of the Amsterdam market', te verschijnen in *Review* (2003).

in Rusland en op de westkust van Afrika te handelen. Bovendien waren ze van oudsher nauw betrokken bij de vervaardiging en verkoop van hoogwaardige nijverheidsproducten als zijden lakens, suiker, juwelen, Spaans leer, meubels en aardewerk. Tenslotte hadden Zuid-Nederlanders een grotere bekendheid met financiële technieken als zeeverzekeringen en wisselbrieven.

Hoe belangrijk deze verschillen ook zijn, ze rechtvaardigen niet de kwalificatie koopmanselite voor de nieuwkomers. Om te beginnen was de kapitaalvlucht uit Antwerpen van bescheiden omvang. Vrijwel alle Italianen, Spanjaarden, Portugezen, Duitsers en Engelsen die eerder de Antwerpse handel domineerden, vertrokken na 1566 naar andere streken. Van de ruim 1600 kooplieden die in 1585 nog in de Scheldestad werkten, was 90% geboren en getogen in de Zuidelijke Nederlanden. De meest vermogenden van deze inheemse kooplieden bleven na 1585 achter in de Scheldestad of emigreerden naar andere Europese steden. Slechts enkele tientallen elitekooplieden of hun kinderen trokken naar Amsterdam.[15] Een nadere analyse van Antwerpse belastingbronnen uit 1584 en 1585 toont aan dat uiteindelijk slechts 10, hooguit 20% van het handelskapitaal dat op dat moment nog in de Scheldestad aanwezig was naar Amsterdam stroomde.[16]

Dan nog is het natuurlijk mogelijk dat de rijkste nieuwkomers met kop en schouders boven de lokale handelaren in Amsterdam uitstaken. Lesger gebruikt de bewaard gebleven naamregisters van rekeninghouders van de Amsterdamse Wisselbank in de periode 1609-1627 om hun grotere handelsomzet aan te tonen (152-154, 267-269). Omdat de grootboeken van deze bank verloren zijn gegaan, schat Lesger de omvang van de rekeningen van afzonderlijke kooplieden aan de hand van het aantal folio's waarnaar in de naamregisters verwezen wordt. Deze bewerking brengt hem tot conclusie dat de handelsomzetten van Zuid-Nederlandse kooplieden in Amsterdam tussen 1609 en 1625 gemiddeld 25% hoger lagen dan die van andere kooplieden. Hoe ingenieus deze analyse ook is, ze bewijst niet dat immigranten kapitaalkrachtiger waren dan de lokale koopliedengemeenschap. Om te beginnen kan Lesger niet aannemelijk maken dat er een vaste verhouding bestond tussen het aantal folio's per rekening, het aantal transacties op die rekening, en de omvang van die transacties. Zelfs wanneer we aannemen dat een dergelijke vaste verhouding bestond, dan nog kan de omvang van het kapitaal of de handelsomzet van Zuid-Nederlanders niet worden afgeleid uit de omvang van banktransacties. De Antwerpse vertrouwdheid met de wisselbrief kan er bijvoorbeeld toe geleid hebben dat zij het papier niet alleen voor betalingen gebruikten maar ook voor kredietverlening of arbitrage. In dat geval ontbreekt elk verband tussen de goederenhandel van kooplieden en hun omzet in de Wisselbank.

Maar ook al zijn de Wisselbank-klappers ongeschikt om verschillen in handelsomzet of kapitaalkracht te meten, dan nog kunnen die verschillen bestaan hebben. De enige bron waaruit dit met enige zekerheid is af te leiden is het kohier van de tweehonderdste penning, een belasting van 0,5% die in 1631 (!) werd geheven op de roerende en onroerende goederen van de inwoners van Amsterdam. Een vergelijking van de belastingaanslagen van alle Noord- en Zuid-Nederlandse kooplieden die in 1609 een rekening bij de Amsterdamse Wisselbank openden, maakt veel duidelijk over de welstand van beide groepen. Terwijl Zuid-Nederlandse kooplieden in 1631 ruim éénderde van de aangeslagen rekeninghouders uitmaakten, bezaten ze 41% van het kapitaal van deze groep (tabel 1). De nieuwkomers waren dus rijker maar het verschil is minder groot dan Lesger veronderstelt. Bovendien lijkt het verschil vooral veroorzaakt door nieuwkomers met een vermogen van 100.000

15 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden,* 242-249.
16 Gelderblom, 'From Antwerp to Amsterdam'.

gulden of meer. Het gros van de Zuid-Nederlanders in Amsterdam was aan het einde van hun loopbaan niet kapitaalkrachtiger dan hun Noord-Nederlandse collega's.

Tabel 1. De vermogensverdeling (in 1631) van de rekeninghouders in de Amsterdamse Wisselbank in 1609[17]

Geschat vermogen	Alle kooplieden	Zuid-Nederlandse kooplieden	
*f*100.000 of meer	47	23	48,9%
*f*50.000 - *f*99.999	69	24	34,8%
*f*25.000 - *f*49.999	66	28	42,4%
*f*10.000 - *f*24.999	65	20	30,8%
<*f*10.000	52	13	25,0%
Aantal kooplieden	299	108	36,1%
Totaal vermogen	*f*16.331.780	*f*6.794.330	41,6%

De kleine groep zeer rijke immigranten in 1631 zou nog altijd kunnen wijzen op het bestaan van een Antwerpse koopmanselite in Amsterdam. Echter, er zijn sterke aanwijzingen dat ook de meest vermogende Zuid-Nederlanders het grootste deel van hun rijkdom in Amsterdam vergaarden. Illustratief is de geschiedenis van de gebroeders Dirck en Hendrick van Os, die elk met niet meer dan 6.000 gulden begonnen in 1588 maar in 1609 over een gezamenlijk vermogen van 120.000 gulden beschikten.[18] Hun nalatenschap werd in 1631 getaxeerd op 350.000 gulden. Belangrijke stimulans van deze kapitaalaccumulatie waren de Oost-Indische voorcompagnieën die de broers tussen 1598 en 1608 een gemiddeld rendement van 29% per jaar op hun geïnvesteerd vermogen opleverden.[19] Zelfs al waren de winsten in andere takken van handel minder spectaculair dan nog kan het terugploegen ervan een groot deel van de Amsterdamse kapitaalaccumulatie verklaren. Met een jaarlijks gemiddeld rendement van 6,25% op geïnvesteerd vermogen was in 1585 slechts 1 miljoen gulden nodig - minder dan 2.500 gulden per koopman - om een vermogen van 16,3 miljoen gulden in 1631 te vergaren (vergelijk tabel 1).[20]

De organisatie van de internationale handel

17 Gelderblom, 'From Antwerp to Amsterdam'.
18 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden,* 160-163.
19 Merk op dat het winstpercentage hoger is dan vermeld in mijn proefschrift (Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden,* 140-141). Herberekening van de door Hans Thijs behaalde rendementen bracht een dubbeltelling van zijn inleg in een van de reizen aan het licht. Met een lagere inleg was het behaalde rendement natuurlijk hoger. Zie voor de aangepaste gegevens: Gelderblom, 'From Antwerp to Amsterdam'.
20 Natuurlijk is dit rekenvoorbeeld een versimpeling van de werkelijkheid. Enerzijds is niet gerekend met de salarissen van kooplieden (een zeer belangrijke kostenpost) of de onderschatting van de vermogens in het belastingkohier van 1631 (bijvoorbeeld door belastingontduiking). Hierdoor zou het benodigde beginkapitaal of het rendement veel hoger moeten zijn. Anderzijds is geen rekening gehouden met de stijging van het totaal aantal kooplieden (in 1610 werkten ca. 1350 kooplieden in Amsterdam) en de veel hogere rendementen in de handel buiten Europa. Deze omstandigheden drukten het benodigde beginkapitaal per koopman.

Kapitaalkracht is echter niet het enige verschil dat Lesger ziet tussen lokale handelaren en nieuwkomers. Ook de voorkeur van Antwerpse elitekooplieden voor handel binnen de eigen kring van familie en vrienden zou hun zaken veel goed gedaan hebben. Lesger verwijst hierbij

naar theorievorming over het afdwingen van contracten om duidelijk te maken dat persoonlijke relaties de kans verkleinden dat handelspartners elkaar bedrogen. Met name het vooruitzicht op nieuwe transacties, de zogenaamde 'schaduw van de toekomst', zou opportunisme en bedrog voorkomen (161-164). Het beroep dat Antwerpse kooplieden konden doen op agenten in Italië, Portugal, Frankrijk, Duitsland, Engeland en Rusland, is voor Lesger reden om hun concurrentiekracht boven die van de Hollanders te stellen (155-157).

De vraag is echter of het opbouwen en gebruiken van persoonlijke relaties de immigranten na 1585 een beslissende voorsprong op de Amsterdamse markt gaf. Nog afgezien van het feit dat de meeste handelsnetwerken pas vanuit Amsterdam gevormd werden, beschikten ook Hollandse kooplieden over vertegenwoordigers in Polen, Denemarken, Duitsland, Portugal en Italië. Veel fundamenteler is echter de vraag in hoeverre kooplieden altijd en overal afhankelijk waren van sociale netwerken om hun handel te organiseren. Natuurlijk leverden familie en vrienden een belangrijke bijdrage aan de financiering van de handel, de uitwisseling van informatie en het toezichthouden op levering en betaling van goederen. Maar behalve persoonlijke relaties waren ook andere oplossingen mogelijk voor deze problemen.

Amsterdams belangrijkste alternatief voor netwerken waren de min of meer anonieme markten voor voedingsmiddelen, grondstoffen, nijverheidsproducten en transportdiensten.[21] Gesteund door de reglementen van de beurs en bemiddeling door makelaars, notarissen of andere intermediairs, was het voor handelaren mogelijk om koopcontracten te sluiten met collega's waar ze verder geen bemoeienis mee hadden. Zo charterden Antwerpenaren Hollandse schepen die voor hen naar Rusland en Italië voeren. Ook het graan dat zij verkochten in Livorno, Genua en Venetië werd in Amsterdam gekocht.[22] Zelfs voor de financiering van hun handel konden kooplieden na 1595 gebruik maken van een lokale geldmarkt. Door uitgifte van obligaties op 3 tot 12 maanden konden ze grote sommen geld lenen van kooplieden met wie ze verder geen bemoeienis hadden. De doelmatigheid van deze geldmarkt blijkt uit de betaalde rente die van 8% in 1602 daalde tot minder dan 5,5% in 1620.[23]

Natuurlijk waren de Amsterdamse markten voor geld, goederen en diensten niet volkomen anoniem. Langdurige relaties tussen vragers, aanbieders en intermediairs kwamen regelmatig voor. Duidelijk is wel dat de markt het mogelijk maakte om zaken te doen buiten de eigen kring van familie en vrienden. Datzelfde geldt voor de oprichting van maatschappijen op aandelen, waarbinnen de overdracht van informatie en de levering en betaling van goederen in hiërarchische verhoudingen werden vastgelegd. Behalve de compagnieën die op Afrika, Amerika en Azië handelden, kan in dit verband gewezen worden op de vele honderden Hollandse partenrederijen, of zelfs op particuliere ondernemers met buitenlandse *factors* in loondienst. In al deze gevallen werd de gehoorzaamheid van agenten afgedwongen

21 D.C. North, *Structure and change in economic history* (New York, Londen, 1981) 37, 45-58, 153-154; Vergelijk over de bijdrage van markten, netwerken en firma's aan het oplossen van informatie- en contractproblemen (met verwijzingen naar de belangrijkste theoretische literatuur): S.R.H. Jones, 'Transaction costs and the theory of the firm. The scope and limitations of the new institutional approach', *Business History,* XXXIX (1997) 9-25.

22 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden,* 154.

23 O. Gelderblom, J. Jonker, 'The financial organization of Dutch East India trade and the rise of Amsterdam's private debt market (1595-1612)' (ongepubliceerde paper; Universiteit Utrecht, december 2002).

door een contractuele overeenkomst. Hoe bevorderlijk dit was voor de Hollandse economie blijkt vooral uit de koloniale handel, waar Noord- en Zuid-Nederlandse investeerders die elkaar niet persoonlijk kenden gezamenlijk kapitaal investeerden in de vaart op Afrika, Amerika en Azië en daarmee grote winsten boekten.

Hiermee is zeker niet gezegd dat kooplieden in Amsterdam hun netwerken niet nodig hadden. Behalve dat persoonlijke relaties het lokale marktverkeer ondersteunden en de toegang tot de

firma's vereenvoudigden, vormden ze de basis voor het kopen en verkopen van goederen in Europa.[24] Het belang van deze commissiehandel is veelvuldig aangetoond en staat hier niet ter discussie.[25] Waar het om gaat is dat internationale transacties deeluitmaken van een lange reeks van handelstransacties waarvan een groot deel in Amsterdam plaatsvond. Ter plaatse vonden kooplieden een groot deel van hun handelswaar, kapitaal, opslagruimte en transportfaciliteiten. Terecht wijst Lesger in het laatste deel van *Handel in Amsterdam* dan ook op de functie van Amsterdam als informatiecentrum.[26] In aanvulling op de eerder genoemde markten, netwerken en firma's, voorzagen tussenpersonen als uitgevers, makelaars, notarissen en reders en instellingen als het postwezen, de beurtvaart en prijscouranten kooplieden van alle mogelijke informatie (209-249).

Het door Lesger terecht benadrukte belang van goede informatievoorziening leidt uiteindelijk tot een verdere relativering van de bijzondere rol van Antwerpse kooplieden op de Amsterdamse markt. Ten eerste kan de beschikbaarheid van goede en goedkope informatie (mede) verklaren waarom behalve de Zuid-Nederlandse kooplieden ook geboren Amsterdammers en handelaren uit de noordelijke gewesten snel carrière konden maken in Amsterdam. Ten tweede vereenvoudigde de aanwezigheid van allerhande tussenpersonen en openbare instellingen voor informatievoorziening de samenwerking tussen Noord- en Zuid-Nederlandse kooplieden in de scheepvaart, graanhandel en koloniale expansie, hetgeen de concurrentiekracht van Amsterdam vergrootte. Tenslotte moet erop gewezen worden dat tenminste een deel van het Amsterdamse informatiesysteem al vóór de Opstand bestond. Te denken valt met name aan makelaars, notarissen, reders en stadsbodes.[27] Natuurlijk, zeeverzekeringen, prijscouranten en wisselbrieven bleven voorbehouden aan de Antwerpse markt, maar wat lette Amsterdamse handelaren vóór 1578 om in de Scheldestad van deze instituties gebruik te maken?[28]

Continuïteit en verandering in de handelsgeschiedenis van Amsterdam

Niemand zal betwisten dat de Opstand nieuwe kansen creëerde voor de Amsterdamse markt. De grootschalige export van textiel en luxe nijverheidsproducten, de verovering van nieuwe Europese markten en de uitgebreide handel op Afrika, Amerika en Azië

24 Vergelijk over de invloed van persoonlijke relaties op het functioneren van markten en firma's: M. Granovetter, 'Economie action and social structure. A theory of embeddedness', *American journal of sociology*, XCI (1985) 481-510; Jones, 'Transaction costs', 19-20.

25 Vergelijk bijvoorbeeld diverse bijdragen in C.M. Lesger, L. Noordegraaf, ed., *Entrepreneurs and entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and industrialists within the orbit of the Duch staple market* (Den Haag, 1995). Vergelijk ook de recente synthese van J. Jonker, K. Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de jaren heen* (Den Haag, 2000).

26 Zie voor een vergelijkbare analyse: W.D. Smith, 'The function of commercial centers in the modernization of European capitalism. Amsterdam as an information exchange in the seventeenth century', *The journal of economic history*, XLIV (1984) iv, 985-1005.

27 M. van Tielhof, *The 'Mother of All Trades' The Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th Century* (Leiden, 2002) 154-181.

28 Zie bijvoorbeeld: H.L.V. de Groote, *De zeeassurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw* (Antwerpen, 1975) 53, 82, 110-119.

zijn moeilijk voorstelbaar zonder de crisis van de Antwerpse markt. Maar daarmee is nog niet gezegd dat de Opstand een noodzakelijke èn voldoende voorwaarde was voor de opkomst van Amsterdam. Lesgers stelling dat Antwerpse elitekooplieden ‘een onevenredig grote bijdrage hebben geleverd aan de expansie van de Amsterdamse handel’ (154) lijkt onhoudbaar. Natuurlijk hadden kooplieden uit de Zuidelijke Nederlanden een belangrijk marktaandeel. Aan het begin van de zeventiende eeuw

waren ze goed voor ruim éénderde van Amsterdams handelsomzet. Bovendien legde een deel van de nieuwkomers zich toe op markten en producten waar de Hollanders geen of weinig ervaring in hadden. Niets wijst echter op grote verschillen in kapitaalkracht tussen nieuwkomers en lokale handelaren. Ook het belang van de Antwerpse diaspora moet niet overdreven worden. De meeste Zuid-Nederlanders bouwden pas ná 1585 een internationaal handelsnetwerk op - waarbij ze bovendien dankbaar gebruik maakten van Amsterdams markten voor voedingsmiddelen, nijverheidsproducten, transportdiensten en kapitaal.

Zo lijkt het gelijk van De Vries en Van der Woude aangetoond. Zonder het belang van de Opstand te loochenen, benadrukken zij immers vooral het belang van 'een elastisch aanbod aan scheepsruimte, lage transactiekosten en efficiënt werkende markten.' Probleem is echter dat De Vries en Van der Woude het ontstaan van deze gunstige randvoorwaarden volledig op het conto schrijven van de traditionele Hollandse handel op de Oostzee en de westkust van Frankrijk en Portugal. Ze onderschatten daarmee de invloed van de economische interactie tussen de noordelijke en zuidelijke gewesten. Met name tussen Antwerpen, Middelburg en Amsterdam ontstond een intensief handelsverkeer in voedingsmiddelen, grondstoffen en nijverheidsproducten. Deze regelmatige contacten stimuleerden, mogelijk in combinatie met de centralisatiepolitiek van Karel V, de institutionele eenwording tussen de drie havensteden.

De oude banden tussen Antwerpen en Amsterdam zijn een belangrijke verklaring voor de voorspoed van Amsterdam vóór de Opstand maar ook voor de snelle commerciële expansie daarna. De relatie tussen beide steden was weliswaar niet exclusief - Antwerpenaren vestigden zich ook elders in Europa aan het einde van de zestiende eeuw - maar bood wel houvast voor de toekomst. Zuid-Nederlanders met handelsbelangen in de Oostzee, Rusland, Frankrijk, het Iberisch schiereiland en Italië troffen in Amsterdam behalve schippers en scheepsruimte ook een groot aanbod van graan, vis, huiden, zout en textielproducten om te exporteren. De aantrekkelijkheid van Amsterdam werd nog verder vergroot door de institutionele overeenkomsten met de Antwerpse markt. Behalve commissiehandel in eigen kring en de participatie in maatschappijen op aandelen was het met name de al dan niet door makelaars en notarissen verschafte toegang tot lokale markten voor scheepsruimte, handelswaar en kapitaal die een snelle opbouw van handelsondernemingen mogelijk maakte. Deze institutionele omgeving was des te belangrijker omdat ze ook kooplieden uit Amsterdam en het Noord-Nederlandse achterland in staat stelde om zich in markten binnen en buiten Europa te mengen.

Kortom, het zijn niet alleen veranderingen die de explosieve groei van de Amsterdamse handel na 1585 bepaalden. Minstens zo belangrijk was de continuïteit in de handelsgeschiedenis van Antwerpen en Amsterdam. Bestaande handelsbetrekkingen en institutionele overeenkomsten brachten Antwerpse kooplieden ertoe naar het Noorden uit te wijken. Lesger vat deze immigratie op als een exogene factor in de commerciële expansie van Amsterdam maar de komst van kooplieden uit het Zuiden kan evengoed beschouwd worden als resultaat van een proces van interne economische groei dat zich in de periode vóór de Opstand uitstrekte over de Noord- èn Zuid-Nederlandse kustgewesten. Het economisch-geografische analysemodel van Lesger lijkt bij uitstek geschikt om de dynamiek van dit groeiproces verder in kaart te brengen.

Repliek
Clé Lesger

In hun recensies van mijn *Handel in Amsterdam* twijfelen Veluwenkamp en Gelderblom aan de houdbaarheid van enkele onderdelen van mijn betoog. Ik wil de ruimte die de redactie mij heeft geboden om te reageren, gebruiken om enkele misverstanden, waar mijn boek blijkbaar aanleiding toe heeft gegeven, uit de weg te ruimen. Ik zal daarbij eerst reageren op de bedenkingen van Veluwenkamp en vervolgens stilstaan bij het stuk van Gelderblom, waarin vragen worden opgeworpen over de betekenis van de Opstand en de bijdrage van Antwerpse kooplieden aan de handelsbloei van Amsterdam.

In zijn recensie stelt Veluwenkamp de vraag of mijn nadruk op de betekenis van informatieuitwisseling bij de expansie van de Amsterdamse handel impliceert dat de beschikbaarheid van informatie in Antwerpen vóór 1585 onvoldoende was om ook daar tot commerciële expansie aanleiding te geven. En hij geeft zelf het antwoord door te wijzen op de oude Antwerpse contacten met het Middellandse-Zeegebied en Rusland en te constateren dat er geen reden is te veronderstellen dat gebrek aan informatie in Antwerpen een probleem vormde. Intensivering van de informatie-uitwisseling kan derhalve ook geen zelfstandige verklaring zijn voor de commerciële expansie in Amsterdam, aldus Veluwenkamp. Toch ben ik van mening dat de informatievoorziening in Amsterdam na 1585-1590 van een andere orde was dan die in Antwerpen vóór 1585. De ingrijpende herstructurering van de ruimtelijke economie als gevolg van de Opstand heeft informatiestromen bijeengebracht die voorheen ruimtelijk gescheiden waren. Immers, de oude taakverdeling tussen Antwerpen, waar de handel vooral gericht was op Midden-, West- en Zuid-Europa, en Amsterdam, met een oriëntatie op Noord- en Noordoost-Europa, creëerde ook een ruimtelijke scheiding van de informatiestromen. Door middel van briefwisseling met correspondenten en persoonlijke contacten raakte men uiteraard wel op de hoogte van de informatie die in de andere stad beschikbaar was, maar deze situatie wijkt principieel af van die in Amsterdam waar na omstreeks 1590 directe contacten bestonden met vrijwel alle delen van Europa. En dat niet alleen. Vanaf de jaren negentig werden er tevens handelscontacten gelegd met de Spaanse en Portugese kolonies in Azië en Amerika. En ook vanuit die gebieden stroomde toen rechtstreeks informatie naar Amsterdam.

Dat was voorheen wel anders. Gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw was de in de Nederlanden beschikbare informatie over de Spaanse en Portugese bezittingen in Azië en Amerika veel minder actueel want zowel de koloniale goederen als de informatie uit deze gebieden bereikten eerst het Iberisch schiereiland en werden vandaaruit over Europa gedistribueerd. Terecht wijst Veluwenkamp er op dat bij het tot stand komen van de rechtstreekse contacten met Azië en Amerika politieke factoren zwaarder hebben gewogen dan economischgeografische. Op pagina 135 en tevens in de conclusie (252-253) wijs ik er op dat het inderdaad ondenkbaar was dat men binnen het Habsburgse staatsverband toestemming zou krijgen om vanuit de Nederlanden rechtstreeks op de overzeese rijksdelen te handelen. De Spaanse overheid heeft ook nooit toestaan dat er in de Spaanse Nederlanden handelscompagnieën werden opgericht voor de vaart op de kolonies in Azië en Amerika.

Maar ook al deel ik niet Veluwenkamps opvatting dat de Amsterdamse handelsexpansie van na omstreeks 1590 louter een voortzetting was van de Antwerpse expansie van vóór 1585, ik deel wel zijn veronderstelling dat ook de stabiliserende functie van de Antwerpse markt tijdens de zestiende eeuw niet zozeer berustte op het aanhouden van buffervoorraden als wel op de beschikbaarheid en uitwisseling van informatie. In mijn boek heb ik deze veronderstelling niet

uitgesproken omdat ik het betoog niet wilde belasten met een uitweiding over een thema dat niet de kern vormt van mijn onderzoek en ook onvermijdelijk zou leiden tot vragen over de verschillen en overeenkomsten tussen de Antwerpse markt en die van Brugge en over het karakter van de vroegmoderne handel in het algemeen. Over dergelijke vragen heb ik wel nagedacht en gespeculeerd, maar op dit moment kan ik aan die discussie nog geen zinvolle bijdrage leveren.

Het karakter van de Amsterdamse tussenhandel is een tweede punt van discussie. Veluwenkamp heeft volstrekt gelijk wanneer hij stelt dat het bestaan van een *gateway*-systeem de mogelijkheid open laat dat goederen die over de ene *gateway* worden ingevoerd, via een andere *gateway* worden geëxporteerd. Zijn voorbeeld van de Rijnse wijnen is hier terzake en kan aangevuld worden met berichten over Oostzeegraan dat in Amsterdam werd aangevoerd om vervolgens via Zeeland de Noordelijke Nederlanden te verlaten. Het gaat mij er evenwel niet om, aan te tonen dat er geen tussenhandel plaatsvond, of dat deze van ondergeschikt belang was. Ik heb getracht duidelijk te maken dat tussenhandel in de vroegmoderne tijd een ander karakter bezat dan doorgaans wordt verondersteld en ook niet de basis vormde van de Amsterdamse handelsexpansie aan het einde van de zestiende eeuw.

Gewoonlijk wordt die commerciële expansie in verband gebracht met het afwijkende karakter van de vroegmoderne handel. Anders dan tegenwoordig zou daarin behoefte hebben bestaan aan een centrale- of wereldstapelmarkt, waar de overschotten van lokale en regionale markten samenvloeiden, opgeslagen en vervolgens gedistribueerd werden. Na de val van Antwerpen ontwikkelde Amsterdam, eerder al de belangrijkste stapelmarkt voor goederen uit het Oostzeegebied, zich tot deze centrale stapelmarkt. In *Handel in Amsterdam* heb ik betoogd dat deze visie op empirische gronden onhoudbaar is en de Amsterdamse tussenhandel niet het karakter had van stapelhandel maar van moderne tussenhandel. En evenals de moderne tussenhandel bestond ook de vroegmoderne Amsterdamse tussenhandel uitsluitend bij de gratie van het feit dat het voor personen in de landen van productie en afzet voordelig was om gebruik te maken van de diensten van Amsterdamse tussenhandelaren. De sterke positie in de internationale tussenhandel kwam evenwel niet uit de lucht vallen, maar bouwde voort op wat Polak verzorgende handel heeft genoemd: de afzet van binnenlandse producten in eigen land en over de grenzen en de voorziening van binnenlandse afnemers (consumenten en bedrijven) met goederen van binnenlandse en vreemde herkomst. Ik heb dan ook benadrukt dat de economische expansie van de Republiek zelf, onmisbaar was voor het bestaan van de omvangrijke internationale tussenhandel in Amsterdam. Dat er daarnaast nog andere factoren een rol speelden, de verkeersgeografische afhankelijkheid van het Duitse achterland bij voorbeeld, doet daar niets aan af. De commerciële activiteiten in *gateways* zijn geworteld in de economieën waar ze deel van uitmaken en zonder welke ze niet kunnen bestaan; dat is de essentie van wat ik over *gateways* betoog.

Dat, zoals Veluwenkamp duidelijk maakt, de grens tussen verzorgende handel (in de hiervoor beschreven betekenis) en tussenhandel niet altijd even scherp te trekken is, staat buiten kijf. Wanneer de tussenhandel goederen betrof die op weg naar de afnemer het grondgebied van de Republiek passeerden, is het verschil met verzorgende handel soms gering en inderdaad een kwestie van definitie. Zo heb ik de afzet in het buitenland van door de VOC in de Republiek aangevoerde goederen, beschouwd als tussenhandel, maar helemaal onbewerkt bleven deze goederen niet. In de Republiek

werden specerijen immers gesorteerd en van gruis en onreinheden gezuiverd. Het gaat me echter te ver om ook de producten van de Nederlandse textielnijverheid onder de noemer tussenhandel te brengen en daarmee de export van Leidse lakens (verzorgende handel volgens de definitie van Polak) te beschouwen als tussenhandel in bewerkte grondstoffen (Spaanse wol, as uit het Oostzeegebied en verfhout uit Brazilië). Bij zijn opmerking over het

belang van de overvloedig beschikbare handelsinformatie voor de Amsterdamse tussenhandel sluit ik me echter graag aan.

Bij Gelderblom heeft mijn betoog blijkbaar aanleiding gegeven tot enkele misverstanden die ik hier graag uit de weg wil ruimen. Als ik het goed zie, komt zijn kritiek er in essentie op neer dat ik de betekenis van de interactie tussen de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden (en in het bijzonder die tussen Antwerpen en Amsterdam) tijdens de zestiende eeuw onderschat en de bijdrage van de Antwerpse kooplieden aan de opbloei van de Amsterdamse handel na 1585 overschat. Ik zou de Opstand beschouwen als een noodzakelijke én voldoende voorwaarde voor de commerciële opbloei van Amsterdam, een opbloei die vooral te danken zou zijn aan de komst van Antwerpse 'elitekooplieden' naar Amsterdam. Dat is geen adequate weergave van mijn betoog. De recensent wekt de indruk zich zozeer te hebben geconcentreerd op hoofdstuk 4 van mijn boek ('Gevestigden en nieuwkomers in de Amsterdamse handel') dat daardoor de plaats van dit hoofdstuk in het grotere geheel uit het oog is verloren. Zo kan toch onmogelijk worden beweerd dat ik de interactie tussen de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden onvoldoende tot zijn recht laat komen; dat is immers de centrale gedachte achter mijn hele betoog. Het is dan ook niet toevallig dat de eerste vier hoofdstukken van het boek zijn samengebracht onder de noemer 'Handel in Amsterdam en de ruimtelijke economie van de Nederlanden.' Binnen de Nederlanden heb ik mijn aandacht vooral gericht op de westelijke kernzone die Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland omvatte. In dit gebied waren de economische banden zeer intensief (uitvoerig in hoofdstuk 1), een verschijnsel dat onder meer tot uitdrukking kwam in de hoge mate van specialisatie onder de import- en exportcentra.

Zo waren de contacten in Amsterdam en de Noord-Hollandse havens gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw vrijwel exclusief georiënteerd op de oostflank van de Zuiderzee, de Kleine Oost (de Duitse en Deense Noordzeekusten) en het Oostzeegebied. In de Scheldedelta, met Antwerpen als dominant handelscentrum, beperkte men zich grotendeels tot de contacten met continentaal Europa, het 'Westen' (Engeland en de Atlantische kusten van Frankrijk en het Iberisch schiereiland) en Zuid-Europa. En in de Rijn-Maasdelta, met Dordrecht als belangrijkste haven, stond de goederenuitwisseling met Engeland en het Duitse Rijnland centraal. Deze specialisatie vereiste een voortdurende uitwisseling van goederen tussen de verschillende centra. In Antwerpen aangevoerde specerijen moesten immers vandaar gedistribueerd worden over de rest van de Nederlanden. En specerijenexport naar de Oostzee verliep over de haven van Amsterdam waar men zich toelegde op de contacten met dit gebied. Omgekeerd werd Oostzeegraan in Amsterdam aangevoerd en vandaar naar andere gewesten getransporteerd voor consumptie of heruitvoer naar Zuid-Europa (via de Scheldedelta). Daarom duid ik in mijn boek dit complex van import- en exportcentra aan met de niet heel fraaie, maar wel zeer duidelijke term *gateway*-systeem.

Door de Opstand en de scheiding in de Nederlanden raakte de ruimtelijke economie, en in het bijzonder dit *gateway*-systeem, ontwricht. In de Inleiding (13) zeg ik het aldus:

De Opstand en de scheiding in de Nederlanden [...] speelden wel degelijk een grote rol bij de opbloei van de Amsterdamse handel, maar niet uitsluitend vanwege de komst van Zuid-Nederlandse migranten naar de stad en evenmin vanwege de verplaatsing van de zogenaamde '*rich trades*' naar het Noorden. De commerciële dynamiek in Amsterdam wordt hier gezien als uitdrukking van de door Opstand en scheiding gewijzigde functie van de stad als knooppunt in de goederenstromen. Daarmee wordt de invloed van endogeen-Hollandse ontwikkelingen sterk genuanceerd en gerelativeerd. Dat wil uiteraard niet zeggen dat de Hollandse context en voorgeschiedenis van geen betekenis zijn geweest. Ik zie deze echter meer als een noodzakelijke voorwaarde dan als een voldoende verklaring van de veranderingen die zich in Amsterdam voltrokken.

In het veranderingsproces speelden de in Amsterdam actieve kooplieden van Zuid-Nederlandse, voornamelijk Antwerpse, herkomst dus ook een rol. Maar ik heb niet bedoeld en ook niet beweerd dat hun komst de verklaring vormt van de commerciële expansie in Amsterdam aan het einde van de zestiende eeuw. Wel verzet ik me tegen de neiging van een aantal historici, waaronder Gelderblom, hun betekenis te minimaliseren. De oudere literatuur, waarin de uitzonderlijke handelscarrières van enkele uit Antwerpen afkomstige kooplieden als representatief werden beschouwd voor de hele groep, verdient het zeker te worden gecorrigeerd. Maar nu lijkt de balans door te slaan naar de andere zijde. In hoofdstuk 4 constateer ik in navolging van Gelderblom dat veel van de Antwerpse migranten in Amsterdam bij hun vertrek uit Antwerpen niet bijzonder kapitaalkrachtig waren en relatief jong. Ook hadden ze lang niet allemaal ervaring als internationaal opererend koopman en zijn velen rechtstreeks uit Antwerpen naar Amsterdam gemigreerd en niet via een lange omweg over andere Europese handelscentra, waar ze contacten en ervaring konden opdoen (151-152). Maar anders dan Gelderblom meen ik dat dit niet voldoende grond is om te besluiten dat zij geen bijzondere bijdrage hebben geleverd aan de commerciële expansie van Amsterdam in de jaren tot omstreeks 1630. De beschikbare gegevens uit het archief van de Amsterdamse Wisselbank wijzen er op dat Zuid-Nederlanders, in vergelijking met andere rekeninghouders, opvallend grote omzetten hadden. En ook de vermogens waarvoor zij in 1631 werden aangeslagen, waren aanzienlijk groter dan die van de overige kooplieden in Amsterdam. De recensent is hiervan niet onder de indruk en trekt de bruikbaarheid van de beschikbare gegevens over rekeningen bij de Wisselbank in twijfel. Tevens komt hij met een alternatieve analyse van de belastinggegevens uit 1631 waaruit moet blijken dat '[h]et gros van de Zuid-Nederlanders in Amsterdam [...] aan het einde van hun loopbaan niet kapitaalkrachtiger [was] dan hun Noord-Nederlandse collega's.'

De kritiek op mijn gebruik van gegevens uit het archief van de Wisselbank is ingegeven door het feit dat ik gebruik heb gemaakt van de bewaard gebleven naamklappers op de grootboeken van de bank. Dat laatste was noodzakelijk omdat bij de stadhuisbrand van 1652 de grootboeken uit de periode tot het midden van de eeuw verloren zijn gegaan. Volgens Gelderblom heb ik niet aannemelijk gemaakt dat er een 'vaste verhouding' bestaat tussen het aantal paginaverwijzingen van iedere rekening en de totale omvang (omzet) van die rekening. Nu is een vaste verhouding tussen die zaken wat veel gevraagd, maar dat er een verband bestaat is wel degelijk aannemelijk gemaakt. Dat is evenwel niet gebeurd in de lopende tekst van hoofdstuk 4, maar in bijlage B. Daar heb ik kunnen aantonen dat in 1646, een van de eerste jaren waarin informatie beschikbaar is over zowel het aantal paginaverwijzingen als de omzet per rekening, de relatie tussen beide zeer bevredigend is (correlatiecoëfficiënt = 0,84). En omdat de administratiemethode van de Wisselbank in de voorafgaande periode geen verandering heeft ondergaan, zie ik geen aanleiding om te veronderstellen dat de correlatie in de door mij bestudeerde jaren minder hoog zou zijn. Dat er in het geval van de Zuid-Nederlanders geen verband zou bestaan tussen hun omzet in de Wisselbank en de omvang van hun goederenhandel lijkt mij vergezocht. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren kredietverlening en wisselarbitrage nauw met de goederenhandel verbonden. Gespecialiseerde bankiers zijn een verschijnsel uit een veel latere periode.

In mijn boek heb ik informatie over de vermogens in 1631 niet gebruikt om aan te tonen dat Zuid-Nederlanders bij hun vestiging in Amsterdam zeer kapitaalkrachtig waren. Daarvoor is het tijdsverloop tussen beide gebeurtenissen uiteraard te groot. Wel heb ik geconstateerd dat ze een onevenredig groot aandeel hadden in de totale door de Wisselbank geregistreerde handelsomzet (154). Op grond daarvan viel te verwachten dat Zuid-Nederlandse kooplieden in 1631 over relatief grote vermogens zouden beschikken. Uit de dissertatie van Gelderblom werd duidelijk dat dit inderdaad het geval was. In zijn recensie van mijn boek benadert Gelderblom

dezelfde vraag op een andere wijze. In tabel 1 presenteert hij de vermogensverdeling (in 1631) van personen die in 1609 een rekening openden bij de Wisselbank. In mijn boek heb ik niet voor deze benadering gekozen omdat de uitval in de tussenliggende jaren nogal groot was. Van slechts 299 van de 740 rekeninghouders uit 1609 is informatie over het vermogen in 1631 bekend. Maar zelfs als we over dit bezwaar heen stappen, ondersteunt de analyse van Gelderblom niet zijn conclusie dat de vermogens van Zuid-Nederlandse kooplieden zich aan het einde van hun carrière niet onderscheidden van die van de overige rekeninghouders. Die foutieve gevolgtrekking vloeit voort uit de wat onhandige presentatie van de gegevens in tabel 1 van de recensie. Daar wordt informatie over 108 kooplieden van Zuid-Nederlandse herkomst namelijk vergeleken met informatie over een totale groep van 299 kooplieden, *inclusief diezelfde 108 Zuid-Nederlanders*. Beter ware het geweest de vermogens van de Zuid-Nederlanders te vergelijken met die van de overige kooplieden. Wanneer we deze correctie aanbrengen dan blijkt het gemiddelde vermogen (in 1631) van de Zuid-Nederlandse rekeninghouders uit 1609 ruim 62.900 gulden te bedragen en dat van de overige rekeninghouders uit 1609 niet meer dan 49.934 gulden. Gemiddeld lagen de vermogens van de Zuid-Nederlandse rekeninghouders dus ruim een kwart (26%) hoger dan die van de overige rekeninghouders uit 1609. Ik handhaaf derhalve mijn eerdere conclusie dat de Zuid-Nederlandse kooplieden niet aan de basis hebben gestaan van de commerciële expansie in Amsterdam, maar wel actiever en ook succesvoller waren dan gemiddeld.

Vervolgens heb ik in mijn boek uitvoerig stilgestaan bij de paradox dat een groep die bij aankomst in de stad betrekkelijk jong was en niet zeer kapitaalkrachtig, het in de handel zo opvallend goed deed. Ik heb daarbij aangevoerd dat de Zuid-Nederlandse migranten-kooplieden doorgaans geen ontwortelde vluchtelingen waren, maar deel uitmaakten van bestaande Zuid-Nederlandse handelsnetwerken of in Amsterdam aansluiting vonden bij bestaande en nieuw gevormde handelsnetwerken van Zuid-Nederlanders. Zij konden derhalve profiteren van het kapitaal, de expertise en handelscontacten van anderen. Daarnaast heb ik er op gewezen dat de groep als geheel weliswaar jong was en niet opvallend kapitaalkrachtig, maar dat dit globale beeld verhult dat er zich onder de Zuid-Nederlandse immigranten een aantal zeer ervaren en zeer kapitaalkrachtige kooplieden bevonden. Hun aantal mag niet erg groot zijn geweest (zo'n zestig kooplieden uit kringen van de Antwerpse handelselite), maar aantallen zeggen in dit geval niet alles. Binnen de hecht op elkaar betrokken Zuid-Nederlandse handelsgemeenschap in Amsterdam bleef de betekenis van deze grote kooplieden niet beperkt tot de eigen firma. In aansluiting daarbij heb ik als derde verklaring van de paradox de positie van de Zuid-Nederlandse kooplieden in de Amsterdamse samenleving genoemd. Als groep hebben de Zuid-Nederlandse kooplieden niet alleen weerstand opgeroepen bij de lokale bevolking, ze werden decennialang ook actief geweerd uit politieke ambten. Mogelijk hebben de personen, die op basis van hun vermogen en maatschappelijke positie in aanmerking kwamen voor die ambten, zich daardoor geconcentreerd op de overblijvende route naar welstand, macht en prestige: de koophandel. Die veronderstelling wordt ondersteund door de opvallend grote continuïteit van de rekeningen van Zuid-Nederlandse immigranten bij de Amsterdamse Wisselbank. Zuid-Nederlanders bleven veel langer actief in de koophandel dan de overige rekeninghouders (165-166 en in het bijzonder tabel 4.3).

Naar aanleiding van mijn betoog over het belang van de hechte en vaak persoonlijke relaties binnen de Zuid-Nederlandse handelsgemeenschap in Amsterdam, stelt Gelderblom dat er ook andere oplossingen waren voor de problemen waarmee de vroegmoderne koopman werd geconfronteerd. Hij wijst dan op het bestaan van anonieme markten, reglementen en zaken als het notariaat en de makelaardij. Die speelden uiteraard een belangrijke rol, maar de mogelijkheden om 'spelers' door middel van sancties te dwingen zich te houden aan de regels van het

spel waren niettemin beperkt. Dat gold in Amsterdam en dat gold in nog veel sterker mate wanneer men verkoos handel te drijven op het buitenland. Een koopman in Amsterdam had weinig greep op het doen en laten van zaakwaarnemers en handelsrelaties in den vreemde. En waren er eenmaal problemen dan was het vaak uiterst tijdrovend en altijd kostbaar om genoegdoening te krijgen. Geen wonder dat men bij voorkeur gebruik maakte van de diensten van bekende en vertrouwde personen. De Zuid-Nederlandse handelsnetwerken, die zich over grote delen van Europa uitstrekten, creëerden als het ware een infrastructuur van vertrouwde contacten waarbinnen de handel kon floreren. In de loop der tijd is de betekenis van deze op gemeenschappelijke herkomst of etniciteit gebaseerde handelsnetwerken afgenomen, maar in de periode die mijn studie bestrijkt, vervulden ze wel degelijk een belangrijke functie.

Ik weet niet precies waarom de recensent de bijdrage van Zuid-Nederlandse kooplieden aan de opbloei van de Amsterdamse handel zo laag inschat. Dat zij niet de primaire oorzaak van die handelsbloei waren, wil immers nog niet zeggen dat hun bijdrage van weinig betekenis was. Gelderbloms inleiding op het besprekingsartikel en tevens zijn epiloog ('Continuïteit en verandering in de handelsgeschiedenis van Amsterdam') wekken de indruk dat hij de expansie van de Amsterdamse handel ziet als een 'natuurlijke' uitkomst van de groeiende interactie tussen de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden. De Opstand en de komst (na 1585) van grote aantallen Antwerpse kooplieden naar Amsterdam leggen in die visie minder (of geen?) gewicht in de schaal. Als onderbouwing van zijn visie wijst hij er onder meer op dat zich al vóór 1585 een aantal Zuid-Nederlandse kooplieden in Amsterdam heeft gevestigd. Dat is inderdaad juist en staat ook niet ter discussie. De vraag is uiteraard of hun komst gezien moet worden als een uiting van een autonoom proces waarbij het economische zwaartepunt in de Nederlanden verschoof van het Zuiden (vooral Vlaanderen en Brabant) naar het Noorden (vooral Holland). Ik meen van niet.

In hoofdstuk drie van mijn boek heb ik uitvoerig beargumenteerd dat de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten zelfs op zeer lange termijn een grote mate van continuïteit vertoont. De concentratie van bepaalde bedrijfstakken in een plaats of regio geeft immers aanleiding tot de vorming van een op die bedrijfstakken toegesneden productiemilieu dat dan vervolgens weer aantrekkingskracht uitoefent op ondernemingen in dezelfde of verwante bedrijfstakken. De tendens tot concentratie en continuïteit wordt bovendien versterkt door het verschijnsel dat product- en procesinnovaties in een bepaalde bedrijfstak niet willekeurig gespreid zijn, maar vooral tot stand komen in gebieden waar deze bedrijfstak sterk vertegenwoordigd is. Het voert te ver om mijn argumentatie hier integraal te herhalen, maar ik zie geen aanleiding af te wijken van mijn eerdere conclusie dat de tendens tot continuïteit in de ruimtelijke economie en het *gateway*-systeem in de Nederlanden doorbroken is door een externe *shock*: de Opstand en staatkundige scheiding in de Nederlanden. De opvallende commerciële expansie van Amsterdam in de decennia vanaf omstreeks 1590 moet mijns inziens dan ook gezien worden in de context van de ingrijpende heroriëntatie van de ruimtelijke economie in de Nederlanden en het uitéén scheuren van het *gateway*-systeem zoals dat gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw heeft gefunctioneerd.

Recensies

Algemeen

M. Grever, H. Jansen, ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen Erasmus universiteit Rotterdam, Maatschappijgeschiedenis XXXVII; Hilversum: Verloren, 2001, 200 blz., ISBN 90 6550 438 9).

'Over tijd is misschien wel te veel en te diep nagedacht', schrijft Ed Jonker. Die verzuchting is de enige relativerende noot in een bundel die verder stijf staat van academisme en theoretische zwaarmoedigheid. Het thema van deze bundel is de rol die tijd en temporaliteit in de constructie van het verleden spelen. De samenstellers ervan, Maria Grever en Harry Jansen, hebben elf auteurs - historici, geschiedtheoretici en filosofen - uitgenodigd te reflecteren over dit thema. Onder de titel *De ongrijpbare tijd* hebben die zich gebogen over periodisering en fasering van de geschiedenis, over 'de rechte lijn en de lus' die de tijd kan vormen, over de 'objectieve tijd', die door middel van zonnewijzers en klokken zichtbaar wordt gemaakt en de chronologie in de geschiedschrijving bepaalt, en de 'subjectieve tijd', de tijdsbeleving van de historische personages. Reinhart Kosellecks *Vergangene Zukunft* (1979) en Paul Ricoeurs *Temps et récit* (1983-1985) vormen de bakens in die zoektocht.

Kosellecks prominente aanwezigheid in *De ongrijpbare tijd* is niet verwonderlijk. Eén van de centrale kwesties in dit boek is immers de vraag in welke mate (en hoe) het historisch bewustzijn wordt gevormd door de ervaring van een breuk in de tijd. In *Vergangene Zukunft* is op die vraag een duidelijk antwoord geformuleerd: de ervaring van discontinuïteit schept een nieuwe 'verwachtingshorizon' (ten aanzien van de toekomst) en daardoor ook een andere 'ervaringsruimte' (ten aanzien van het verleden). De vraag op welke momenten in de geschiedenis zich een dergelijke 'breukervaring' heeft voorgedaan, is echter complexer. Koselleck wees, zoals bekend, op de achttiende eeuw. Grever en Jansen gaan zonder veel gêne verder. Zij presenteren onomwonden een genealogie van 'breukervaringen': 'In deze bundel valt op dat die breukervaring zich eerst bij een enkeling, Augustinus, voordoet, vervolgens bij een beperkte, met name Franse, elite opduikt om zich ten slotte onder een groter publiek, eerst in de achttiende-eeuwse Republiek en later over de gehele westerse wereld te verspreiden.' Dat de kerkvader, de zeventiende-eeuwse (vroege) *philosophes* in Frankrijk en de achttiende-eeuwse verlichte burgerij in de Republiek de tijd een nieuwe invulling gaven, blijkt inderdaad uit verscheidene opstellen in het boek. Maar wat, zo is de lezer geneigd zich af te vragen, met de renaissancemens die zich in een nieuwe wereld waande? De futurist die na 1900 de geschiedenis wilde vernietigen? De burger die na de 'Grote oorlog' van 1914-1918 het puin van weer een ander *ancien régime* diende te ruimen?

Een tweede centrale kwestie in *De ongrijpbare tijd* is de vraag naar de verhouding tussen de tijd en het geschiedverhaal. Op dit terrein is Ricoeur de leidsman van de meeste auteurs. De Franse filosoof heeft immers geleerd dat 'de tijd van historici allereerst een vertelde tijd is' (zoals het in één van de bijdragen luidt). Het

geschiedverhaal bevat een intrige, waarvan het einde constitutief voor de aard van het verhaal is: het bepaalt het begin van het verhaal, ver-

leent de heterogene gebeurtenissen zin en betekenis en garandeert de eenheid van de vertelling. De historicus, zo heet het herhaaldelijk in dit boek, schrijft dan ook vanuit een ‘achterafperspectief’; hij is iemand die ‘achteraf vooruitziet’ en op die manier een verhaal construeert. Weinigen zullen die stelling nog willen logenstraffen. Alleen, in dat perspectief dreigt het oude gevaar van de finalistische geschiedschrijving opnieuw op te duiken: hoe in een vanuit een bekend of verwacht einde geconstrueerd verhaal de onvervuld gebleven mogelijkheden van het verleden nog tot hun recht te laten komen? ‘Spreekt hij [de historicus] van Salamis, dan is het nog mogelijk dat de Perzen zullen winnen’, schreef Huizinga in 1934.

De kwestie of de historicus een diachrone dan wel een synchrone benadering van het verleden dient te verkiezen, hangt nauw met de vorige samen. Zij wordt in deze bundel niet uitgediept, al wordt in één van de opstellen wél expliciet gepleit voor een evenwicht tussen beide benaderingen: in de diachrone operatie ‘bakent’ de historicus ‘een stuk van het verleden af door een begin- en eindpunt aan te wijzen’, in de synchrone operatie wordt dat afgebakende verleden vervolgens gekarakteriseerd (bijvoorbeeld met behulp van een metafoor). De vraag in welke mate een sterke synchronie de diachronie in de weg kan zitten - hoe de overgang van het ene, duidelijk getekende tijdvak naar het andere te beschrijven? - wordt door de samenstellers van het boek wel gesignaleerd, maar wordt verder niet uitgewerkt.

De vraag is ook gemakkelijker gesteld dan beantwoord. Dat geldt niet minder voor veel van wat in *De ongrijpbare tijd* wél ter sprake komt. De samenstellers blijken daar niet rouwig om. Met plezier constateren zij steeds weer een nieuwe ‘aporie’ op het spoor te zijn gekomen - ‘een onoplosbaar probleem’, zo voegen zij daar voor alle duidelijkheid aan toe. De lezer wordt er uiteindelijk moedeloos van. Hij vlucht tenslotte naar de passages waarin wél duidelijkheid en helderheid heersen: Jan van der Dussens korte schets van de musealisering van de cultuur, Siep Stuurmans goed gedocumenteerde bijdrage over de *Querelle des anciens et des modernes* en de vroege Verlichting, Arianne Baggermans en Rudolf Dekkers minutieuze beschrijving van de punctualiteit van een achttiende-eeuwse jongen, Grevers eigen analyse van de wijze waarop tijd en ruimte op de wereldtentoonstellingen in elkaar grepen, Piet Blaas' kritische herwaardering van alweer een andere - hij heeft er een patent op - vaderlandse *minor historian*, de in 1999 overleden ‘historicus van de periodisering’ J.H.J. van der Pot. En wanneer zijn lectuur onverhoeds toch wordt onderbroken door nog een nieuwe ‘aporie’, herinnert hij zich Jonker: er wordt ‘te veel en te diep nagedacht.’

Jo Tollebeek

P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis III; Amsterdam: Amsterdam university press, 2001, vii + 360 blz., ISBN 90 5356 477 2).

De reeks bundels over Nederlandse begripsgeschiedenis, die in 1999 werd begonnen met een deel over het begrip ‘vaderland’ en werd voortgezet met het deel over ‘vrijheid’, is inmiddels toegekomen aan deel drie, gewijd aan ‘beschaving’. De

bijdragen in deze bundel zijn verdeeld over verschillende perioden. De spits wordt afgebeten door de literatuurhistoricus W.P. Gerritsen, die een thema onder de loep neemt dat al geruime tijd populair is bij de mediëvisten onder zijn vakgenoten: hoofsheid. Dat was sinds ongeveer de elfde eeuw een cultuurverschijnsel dat veel sporen in de Europese literatuur - en dus ook in de Middelnederlandse - heeft nagelaten. Het kan direct verbonden worden met een ridderlijk beschavingsideaal, dat zowel persoonlijk

als collectief moest worden beleefd. Het artikel van de literatuurhistoricus E.K. Grootes over heusheid en beleefdheid in de Nederlandse zeventiende eeuw vormt een logisch vervolg. Deze positieve zedelijke eigenschappen van het individu werden, zo toont hij aan, met graagte door dichters als Hooft en Cats bezongen, misschien ook wel in de hoop dat daar een beschavende werking van zou uitgaan. Een idealiserend beeld van de rol van deze kwaliteiten van het individu zegt iets over het ideale functioneren van de maatschappij als geheel. De lijn wordt doorgetrokken door de historicus A. Hietbrink, die de politieke cultuur van de achttiende-eeuwse Republiek bestudeerde en 'beschaafdheid' vooral in de spectatoriale geschriften aantrof. Belangwekkend is zijn betoog over de verschuiving van 'beschaafdheid' als een onderdeel van een verwerpelijke, op het Franse hof geënte, slaafse en vleierige politieke cultuur, naar een positiever geladen betekenis van 'ware wellevendheid' en oprechtheid.

Van een andere orde is de bijdrage van A. Wesseling, die zich niet concentreert op één begrip, maar een overzicht geeft van de pedagogische idealen van Erasmus met betrekking tot de beschaving van de samenleving als geheel. Erasmus stond immers een nauw verband tussen klassieke cultuur en evangelisch christendom voor, met als doel een vernieuwing van de samenleving. Dat er niet alleen in poëzie en proza, al dan niet moraliserend van aard, is nagedacht over het behouwen van de mens tot een beschaafd wezen, bewijst de kunsthistoricus J. Becker met zijn rijk geïllustreerde betoog over beeldmateriaal dat reikt van de Oudheid tot de twintigste eeuw. Hij kan zich daarbij uiteraard niet tot de Nederlandse geschiedenis beperken. De beelden die hij ons voorzet worden steeds met teksten in verband gebracht, en dat leidt dan weer tot belangwekkende bespiegelingen over de bijkans eeuwige tegenstelling tussen de zich in vrijheid ontwikkelende, 'natuurlijke' mens en de figuur die met veel moeite en kunst moet worden omgetoverd tot een beschaafd iemand.

De laatste ruim honderd pagina's van de bundel zijn gereserveerd voor de negentiende en twintigste eeuw. Wederom verandert het karakter van de bijdragen enigszins: de auteurs, allen historici - R.A.M. Aerts, W.E. Krul en J. van Eijnatten - schilderen met brede streken hele cultuurhistorische panorama's. Dat geldt in het bijzonder voor de beschouwing van Aerts en Krul over de geleidelijke overwinning van het begrip 'cultuur' op het begrip 'beschaving' tussen het einde van de achttiende eeuw en het begin van de bezetting van Nederland in de Tweede Wereldoorlog: '"Beschaving" handhaafde zich naast "cultuur", maar rook altijd enigszins naar verleden en establishment' - zo concluderen zij. De opmars van de democratisering van het cultuurbegrip wordt vervolgens beschreven in het artikel van Aerts over 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog.' Daartussenin staat Van Eijnattens bijdrage over het specifiek protestantse theologische debat in de negentiende eeuw. Aanvankelijk overheerste de traditionele, dynamische opvatting van beschaving in de betekenis van het werken aan de verbetering en vernieuwing van de mens door hem te onderwerpen aan een proces van opvoeding en vorming. Later werd het begrip gebruikt in de betekenis van een historisch gegroeide toestand waarin de samenleving zich bevond - een toestand die alleen maar baat kon hebben bij de zegeningen van het christendom.

Deze bundel bevat belangwekkende en met zorg geschreven essays over uiteenlopende onderwerpen, die echter alle met de geschiedenis van het begrip 'beschaving' en ook wel met 'cultuur' in verband kunnen worden gebracht. Aan het

begin staat een uitvoerige bijdrage van de cultuurhistoricus P. den Boer over ‘vergelijkende begripsgeschiedenis’. Deze vlag dekt een lading van verschillende korte beschouwingen over de lotgevallen van het woord ‘beschaving’, ‘civilisation’ en woorden die daarbij aansluiten in het Nederlands, Frans, Engels en Duits. Het is meer een bijdrage tot de lexicografie dan tot de begripsgeschiedenis, indien men althans in het voetspoor van W.R.E. Velema in zijn inleiding in het hierboven genoemde

eerste deel van de Nederlandse serie de nadruk niet zozeer legt op de betekenisverandering van woorden als wel op de betekenisontwikkeling van begrippen geplaatst in een specifieke historische context.

M.E.H.N. Mout

M. ten Hooven, ed., *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2001, 303 blz., €20,42, ISBN 90 5352 692 7).

Tolerantie is een containerbegrip waaraan in de afgelopen eeuwen veel betekenissen zijn gehecht, van een passief *laissez-faire* of gedogen tot een actieve, ideologisch gekleurde inzet voor het recht op een andere mening of maatschappelijke pluriformiteit. Men kan het, zoals de titel van deze bundel wil, een 'leeg' begrip noemen omdat het nogal eens gebruikt wordt voor 'onverschilligheid' jegens anderen, maar veeleer lijkt het me zijn praktische bruikbaarheid te hebben verloren door de inflatie aan betekenissen waaraan het thans onderhevig is. Misschien komt dat ook wel omdat tolerantie thans vaak de negatieve betekenis heeft van 'volledige individuele vrijheid, zolang anderen maar niet worden gehinderd' en kan een meer positieve definitie van tolerantie, als waarde of 'politieke' praktijk, een oplossing bieden. Dat lijkt in elk geval de inzet van Marcel ten Hooven, journalist bij *Trouw* en de initiatiefnemer tot deze bundeling van 22, naar diepgang, toonzetting en lengte nogal uiteenlopende, en soms wat overbodige bijdragen. We vinden er veel namen van spraakmakende intellectuelen. Enkelen trappen open deuren in, of verheffen de tautologie tot kunstvorm.

Maar de problematiek verdient het natuurlijk wel degelijk nog eens van alle kanten te worden bekeken. In zijn inleiding definieert Ten Hooven wat volgens hem het kernprobleem van tolerantie is: valt er een gouden formule te bedenken om het dilemma tussen culturele (groeps)eigenheid en volwaardig burgerschap voor iedereen op te lossen? Gefascineerd door de politiek filosoof Theo de Wit, die zich in deze bundel tegen de 'trivialisering' van tolerantie verzet, gaat Ten Hooven op zoek naar een nieuwe begripsinhoud voor verdraagzaamheid. Verscheidene hete hangijzers passeren de revue: gedwongen vaccinatie, vrouwenbesnijdenis, euthanasie. In een paar pikante bladzijden geeft hij Thomas von der Dunk een draai om de oren wegens diens arrogantie en verbale agressie jegens de gelovigen, met name de orthodox-gereformeerden, op grond van nota bene het waardenrelativisme dat Von der Dunk zegt te belijden. Dit is schijnneutraliteit, stelt Ten Hooven. En Kars Veling doet er in ander verband nog een schepje bovenop: dergelijk 'verlicht' relativisme draagt in feite een totalitair karakter. Ten Hooven kan dan ook niet om de vraag naar een bovenculturele maatstaf heen. Hij zoekt die in de 'essentialia' van het menselijk leven zoals gedefinieerd door Martha Nussbaum: algemeen toepasbare kenmerken van menselijkheid die echter toch weer vaag genoeg zijn om onderhandeling over de concrete vormgeving ervan toe te staan.

Enkele artikelen gaan in op historische vormen of problemen van tolerantie. De bijdrage van J.W. Sap, docent staatsrecht aan de VU, over de politieke tolerantie in de late zestiende eeuw wordt wat ontsierd door gereformeerd wensdenken, en door

een hier beslist overbodige vergoelijking van Calvijn in de zaak-Servet. Het is het soort ideeëngeschiedenis dat uit een bijzondere lezing van het verleden legitimaties voor het heden wil putten en daarvoor naar continuïteiten zoekt. Veel interessanter is het overzicht dat Remieg Aerts geeft van de verdraagzaamheid, haar modaliteiten en ontwikkelingen in Nederland van de zeventiende tot in de twintigste eeuw. Al zal de historicus er geen nieuwe inzichten in aantreffen, het is in weinig bladzijden een voortreffelijke en genuanceerde samenvatting van de complete histori-

sche problematiek. Ook twee andere historici dragen relevante inzichten aan. E.H. Kossmann geeft een beknopte begripsgeschiedenis van het woord tolerantie. Het hoofdprobleem ligt misschien wel hierin, stelt hij, dat tolerantie geen juridisch begrip is terwijl belangrijke probleemvelden ervan juist wel juridisch worden gedefinieerd. Een discussie over het principe van de tolerantie acht hij daarom onvruchtbaar. Het gaat volgens hem om sociale normen, dus om 'fatsoen' (waarmee hij dit begrip ongetwijfeld in de sterkst mogelijke zin bedoelt). James Kennedy tenslotte stelt op basis van een korte confrontatie van de ontwikkelingen in Nederland en in de Verenigde Staten dat de traditionele Nederlandse vorm van tolerantie, als pragmatische *modus vivendi*, thans steeds meer tot een openbare ideologie van goed burgerschap in Amerikaanse trant wordt. Daarmee neemt haar belang in de praktijk af: het 'andere' wordt als minder belangrijk of minder 'universeel' gezien dan de openbare ideologie van het liberale, seculiere, blanke burgerschap, en kan vervolgens op minder 'tolerantie' rekenen. De historische bijdragen aan de bundel maken in alle geval duidelijk dat de traditie van tolerantie weliswaar een belangrijk element van het Nederlands zelfbeeld blijft, doch dat de historische modaliteiten ervan maar betrekkelijk weinig relevantie hebben voor de vormgeving van het heden. Tolerantie blijkt toch veel meer een maatschappelijke praktijk en een omgevingsprobleem dan een theoretisch vraagstuk.

De kernvraag lijkt me of tolerantie in een tijd zonder dominante religie, ideologie of cultuur niet per definitie veelduidig moet zijn, en of een groot deel van de exercitie uit dit boek daarom niet een beetje naast het probleem vist. De individualisering, zo luidt de grondtoon, is er als geen andere ontwikkeling aan schuldig dat er een probleem van tolerantie is gerezen. Moet men alles dulden? Misschien is de vraag niet zozeer of men alles moet dulden maar of er, aansluitend bij de stellingen van Kossmann en Kennedy over fatsoen en ideologie, niet tegelijkertijd verschillende niveaus van tolerantie moeten worden gedefinieerd: gedogen, dulden, bepaalde verschillen definiëren en accepteren, andere verschillen cultiveren, enzovoorts. Een en ander betekent dat tolerantie er wel degelijk toe doet, en dat het belangrijk is erover na te denken. Het salontafelrelativisme van een Andreas Kinneging, die tolerantie met een handomdraai afdoet als een 'deugd van betrekkelijke waarde' omdat er ook nog andere maatschappelijke waarden zijn, is aan mij niet besteed. In theorie kan hij wel gelijk hebben, maar wie zijn samenleving serieus vorm wil geven is toch verplicht een hiërarchie in zijn waarden aan te brengen en iets politieker te denken dan de geleerde in zijn ivoren toren.

Willem Frijhoff

A.J.C.M. Gabriëls, ed., *Biografisch woordenboek van Nederland*, V (Rijks geschiedkundige publicatiën; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2001, xxii + 602 blz., €34,03, ISBN 90 5216 122 4).

In een kort 'Ten geleide' bij deel vijf zet de redactiecommissie van het *Biografisch woordenboek van Nederland* (*BWN*) de toon voor een postmoderne, 'anything goes-benadering' van het fenomeen van het biografisch lexicon. Blijmoedig wordt,

in een vlucht naar voren, alle mogelijke kritiek op de keuze van de 241 hoofdpersonen gepareerd. Een politieke clown (Henri ter Hall), de *godfather* van het Nederlandse toerisme (L. van Egeraat) en een van de meest irritante *showmasters* uit de geschiedenis van de Nederlandse TV (Willem Ruis) moeten onderstrepen dat het *BWN* niet alleen een naslagwerk maar ook een leesboek wil zijn. Dat is niet altijd eenvoudig. De levensloop van veel belangrijke Nederlanders biedt nauwelijks aankno-

pingspunten voor een interessant portret. Velen waren degelijke huismoeders en -vaders van onberispelijke burgerlijke komaf. De redactie heeft zich op het standpunt gesteld dat zij niet deskundiger is dan de auteurs en bovendien de stijl van de verschillende auteurs ongemoeid moet laten. Veel auteurs slagen er niet in het gebrek aan spanning in het leven van hun hoofdpersoon te compenseren met een boeiende schrijfstijl. Degelijkheid is troef, maar eerlijk is eerlijk, het valt natuurlijk niet mee om binnen een bestek van circa 2000 woorden tot stilistische hoogtepunten te komen.

Toch is er vooral veel fraais te lezen in deel V van het *BWN*. Teveel om op te noemen, daarom slechts een greep. Opmerkelijk zijn bijvoorbeeld de portretten van W. Slagter, die er uitstekend in slaagt de karaktereigenschappen van zijn hoofdpersonen (of het nu SGP-voorman Van Dis is, oud-minister Jan de Koning of de katholiek C.J. de Jong, grondlegger van het Douwe Egberts koffie- en tabaksimperium) te verbinden met hun maatschappelijke activiteiten. Voorts worden via het *BWN* wetenschappers uit alle disciplines aan de vergetelheid ontrukt, waarbij de zorg opvalt waarmee in veel portretten de betekenis van de geleerden voor het vakgebied is getekend. In de eerste delen van het *BWN* werden nog veel historici geportretteerd, maar die bron is enigszins uitgeput. De belangrijkste behandelde historici zijn ongetwijfeld M.A.P. Meilink-Roelofsz, grondlegster van het moderne onderzoek naar de koloniale geschiedenis van Nederland, en de rechtshistoricus H.J. Scheltema, fenomenaal geportretteerd door de inmiddels overleden E.W.A. Henssen, die tevens een exemplarische bijdrage schreef over de geoloog P.H. Kuenen. Ontluisterend is het portret, door de huidige directeur van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis D. Haks, van een van zijn voorgangers, de historicus B.A. Vermaseren, wiens wetenschappelijke carrière lange tijd gefrustreerd werd, en wiens betekenis voor de wetenschap uiteindelijk, ook toen hij als medewerker, en later als directeur verbonden was aan het bureau van de Rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis, zeer gering is gebleven.

In een enkel geval kruisen meerdere lemmata elkaar. In een portret van KVP-voorzitter Aalberse doet J. Bosmans het optreden van de verguisde KVP-voorman W.L.P.M. de Kort af als ‘gestuntel’. Uit het portret door A. van Kessel van De Kort blijkt dat deze doordrongen was van zijn eigen beperkingen en gemangeld werd tussen de herinnering aan zijn voorganger Romme en de harde machtspolitieke spelletjes van VVD-leider Toxopeus. Daarmee geeft Van Kessel stof voor een herwaardering van het politiek leiderschap in dit tijdvak van beginnende ontzuiling en snelle welvaartsgroei. Immers, ook de AR-voorman J.A.H.J.S. Bruins Slot (door D.F.J. Bosscher geportretteerd in deel II van het *BWN*) en de PvdA-fractievoorzitter G.M. Nederhorst (door A.A. de Jonge geportretteerd in het hier besproken *BWN*-deel) hadden vrijwel tezelfdertijd te kampen met de schaduw van een illustere voorganger, harde politieke strijd en grote onrust in partij en kamerfractie.

Nederhorst is eerder al geportretteerd in het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (*BWSAN*). Dat geldt voor nog tien personen, waarbij in enkele gevallen betekenisvolle verschillen vallen aan te wijzen. Waar de auteurs van het *BWSAN* zich steeds weer met enthousiasme storten op de details van de links-politieke richtingenstrijd, ontbreekt de politieke haarkloverij in de *BWN*-lemmata. K. van Berkel weet in zijn portret van A. Pannekoek op voorbeeldige wijze aan te geven hoe diens marxisme zich verhield tot zijn wetenschappelijke kwaliteiten als astronoom, terwijl F. van Vree in zijn BWN-portret

van vakbondsman Henri Polak tot een scherpere typering van het karakter van Polak komt door ook diens soepele omgang met de huwelijksmoraal niet uit de weg te gaan. Het voorbeeldige *BWN*-portret door Ulla Jansz van de socialistische politica A.E. Ribbius-Peletier onderstreept eveneens dat betekenisvolle details uit het persoonlijke leven (veelal onvermeld in het *BWSAN*)

tot scherper inzicht in het karakter van de hoofdpersoon en de geest van de tijd kunnen leiden. Ribbius-Peletier ging pas op 67-jarige leeftijd zelfstandig wonen, na een leven lang als alleenstaande vrouw in pensionkamers te hebben gehuisd, toen zij in 1958 als eerste vrouw werd benoemd tot lid van de Raad van State.

De hamvraag bij de samenstelling van biografische lexica blijft toch: wat zijn de criteria voor het al dan niet opnemen van een lemma? De *BWN*-redactieraad heeft, zoveel is duidelijk, gekozen voor de breedte. Een enkele keer leidt dat tot twijfel, als het bijvoorbeeld gaat om een lemma gewijd aan de eerste Nederlander met een vliegbrevet, of om de actrice Rini Otte, die haar faam ontleent aan rollen in drie ongetwijfeld terecht vergeten Nederlandse films uit het Interbellum. Maar eenieder die op basis van bepaalde kwaliteiten in de openbaarheid is getreden, kan in principe worden vereeuwigd. Voortzetting van het *BWN* ligt dan ook voor de hand, wat gezien de kwaliteit van het gebodene, alleen maar valt toe te juichen. Ook een vergelijking met soortgelijke Duitse en Belgische projecten onderstreept nut en noodzaak van het voor de *BWN* gekozen concept. Zo zijn in het *Belgische Nationaal Biografisch Woordenboek*, dat de gehele periode vanaf de Middeleeuwen bestrijkt en waarvan 15 delen verschenen tussen 1964 en 1996, politici zwaar ondervertegenwoordigd: geen Daens, geen Vinck. Maar ook Louis Paul Boon ontbreekt. Kortom: weinig controversiële figuren, veel katholieke grandeur en liberale deftigheid. Evenwichtiger is de *Deutsche Bibliographische Enzyklopädie*, waarvan de twaalf delen tussen 1995 en 2000 verschenen. Het betreft een mix van korte bijdragen en gesigneerde langere artikelen over personen uit het Duitse cultuurgebied, met uitgebreide registers beter ontsloten dan het *BWN*, maar met als grootste nadeel dat het een afgerond project betreft, waarbij vóór aanvang al is besloten aan welke personen lemmata zouden worden gewijd. Het *BWN* kan echter nog jaren vooruit. Op de website van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN) zijn inmiddels alle lemmata uit deel I tot V te vinden. Hopelijk volgen spoedig de eerste lemmata van deel VI.

Dirk Jan Wolffram

R.W. Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state* (Leiden-Boston-Keulen: Brill, 2001, xiv + 428 blz., 40 buitentekstplaten, €132,-, ISBN 90 04 12037 8).

R.W. Unger, hoogleraar aan de University of British Columbia, heeft op het gebied van de economische geschiedenis van de Nederlanden een benijdenswaardige naam. Zijn markantste bijdragen betreffen de scheepsbouw en de scheepvaart, de visserij, de energievoorziening en de brouwindustrie. De klemtoon ligt daarbij op de rol van de technische innovaties en op de consumptie.

De biernijverheid die een zo vooraanstaande plaats in de economie en de samenleving van Holland en de Nederlanden innam, moest het tot nu toe stellen met deelstudies over bepaalde steden en/of perioden. Voortbouwend op die bijdragen, op een uitgebreide bibliografie en op de eigen suggestieve publicaties over het onderwerp waagt Unger zich aan een algemene synthese van de geschiedenis van

de Hollandse brouwindustrie vanaf de Middeleeuwen tot de industriële revolutie. Door zijn overvloed aan concrete gegevens en feiten, zoals hij ze uit de archieven van de Hollandse biersteden en brouwersgilden en gewestelijke instellingen heeft opgediept, doet het werk meer denken aan een monografie. Technische innovaties en consumptiepatronen, zo wat het fabrieksmerk van de auteur, komen uiteraard ruim aan bod.

Veel aandacht gaat hier bovendien naar de houding van de overheden. Bier was immers een vitaal onderdeel van de volksvoeding en de bierindustrie was een belangrijke pijler van het economische leven. Anderzijds leverden de heffingen op het bier een substantiële bijdrage tot de overheidsfinanciën. Het is trouwens aan de hand van de boekhoudingen daarvan en van enkele rekeningen van brouwersgilden dat de auteur een overweldigende hoeveelheid kwantitatief materiaal heeft verzameld.

Beter dan wie ook beseft hij de risico's die de interpretatie van reeksen belastingopbrengsten met zich meebrengt. Zijn materiaal is evenwel afkomstig van verscheiden instanties en locaties en kan bij gelegenheid getoetst worden aan meer reële productiestatistieken, aan belastingen op turf, de brandstof bij uitstek van de brouwers, aan de uitgaven voor schepen die brouwwater aanbrachten en dergelijke indicatoren meer.

De auteur onderscheidt een lange groeifase van de vroege Middeleeuwen tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, een periode van neergang van ca. 1650 tot het midden van de negentiende eeuw en een heropleving daarna. Het parallellisme met de algemene economische conjunctuur zal niemand ontgaan: door haar export en haar beroep op de aanvoer van grondstoffen en toeleveringen gaf de bierindustrie mede vorm aan en dreef tegelijk mee op de golven van de hele economie van Holland en Europa; tegelijk weerspiegelde ze als producent van een alledaags consumptiegoed de evolutie van de bevolking en haar koopkracht.

De middeleeuwse groei van de biernijverheid in Holland verliep traag met de verspreiding van de in de abdijen opgebouwde *know how* en een begin van professionalisering en commercialisering in de opkomende steden. Terecht wijst de auteur op de rol van de vrouwen in de dertiende-eeuwse brouwerijen in de Hollandse steden; de betreffende teksten gaan evenwel terug op het stadsprivilegie van 's-Hertogenbosch (ca. 1185/1196) zodat de realiteit voor de Hollandse steden niet gewaarborgd is. Het was evenwel niet het echtpaar dat de brouwerij uitbaatte (16), maar alleen de echtgenote. Het Hollandse bier van de dertiende eeuw was gruitbier, waaraan de toevoeging van gagel, een moeras- en heidestruik (‘Myrica Gale’, niet ‘miricia’ zoals op 14), enige smaak en houdbaarheid verleende.

De grote sprong voorwaarts kwam na 1320, toen de Hollandse brouwers als substituut voor de ingevoerde Noord-Duitse hopbieren gehopt bier begonnen te produceren. De hop gaf het bier zijn typische smaak en een langere houdbaarheid, zodat het op lange afstand kon worden vervoerd. De auteur is niet bijzonder precies over de aanvang van de Hollandse bierexport (57) en verwaarloost de aanwijzing daaromtrent te Delft al vóór 1340. Omdat de Noord-Duitse bieren de verbruikers in de Nederlanden bereikten via Amsterdam vonden de Hollandse hopbieren er gemakkelijk toegang, des te meer omdat sinds 1396 spanningen met de Hanze de aanvoer vanuit Duitsland nogal eens hinderden. Mogelijk heeft de auteur de crisis in de Hollandse afzet als een gevolg van de verspreiding van het hopbrouwen in hun buitenlandse markten in de loop van de vijftiende eeuw onderbelicht en daardoor ook de rol van de kuit - een nieuw biertype - waarmee de Hollanders het tij lieten keren, al heeft de auteur de aantrekkelijkheden van de kuit naar voren gebracht.

De toename van de export en de productie, vooral een gevolg van de toename van het aantal brouwerijen, stimuleerde de belangstelling van de overheid, die de sector met groeiende regelgevingen, niet in het minst met fiscale oogmerken, bedacht. De auteur meent bij de steden een specialisatie te onderkennen: te Gouda en Delft op

de brouw-, te Leiden op de textielnijverheid (67). Hij had ook Haarlem kunnen vermelden dat zich volgens H. Kaptein (*De Hollandse textielnijverheid 1350-1600* (1998), nog niet verwerkt door de auteur) na de neergang van zijn brouwnering op de textielexport toelegde. Waren beide sectoren echt omgekeerd gecorreleerd of bracht het wegvallen van de ene de andere meer op de voorgrond, een heuse herstructure-

ring of slechts gezichtsbedrog vanwege de bronnen? De auteur veronderstelt dat beide elkaar uitsloten omdat zij een beroep deden op dezelfde productiefactoren, in concreto zuiver water. Had hierbij ook niet de beschikbaarheid van kapitaal vermeld moeten worden?

Vanaf het midden van de vijftiende tot de zeventiende eeuw behield de Hollandse bierindustrie een benijdenswaardig niveau, al was de zestiende eeuw niet onverdeeld gunstig voor Gouda en Haarlem en dat al voor de opstandsjaren. De auteur onderbreekt hier zijn chronologisch relaas om in te gaan op de impact van de brouwsector op de landbouw, de scheepvaart, de brandstoffensector, de werkgelegenheid en vrouwenarbeid, de brouwtechniek, de bedrijfsvoering, de concentratietendens, de fiscaliteit, de brouwersgilden, de biersoorten, de consumptiepatronen, de economische politiek en vele andere aspecten.

Het chronologische relaas hervat met de kwantitatieve bewijzen voor de achteruitgang van de sector na 1620. Haarlem hield wat langer stand, net zoals de havensteden Amsterdam en Rotterdam. Na een lichte heropflakkering in de jaren 1640/1650 tekende zich de neergaande trend definitief af. Als 'Explanation for decline 1650-1800' ziet de auteur de afname van het hoofdelijke bierverbruik door de vernieuwde concurrentie van de wijn en de verspreiding van de brandewijn na 1600 en van de tropische dranken na 1640 en vooral na de prijsdaling ervan na 1740. De prijsstijging van de granen tastte na 1740 de kwaliteit van het bier en de winst van de brouwers aan, maar slorpte tegelijk de koopkracht van de verbruikersmassa op. Ook de hoge investeringskosten en de gestegen brandstofprijzen maakten het brouwbedrijf minder aantrekkelijk. De brouwers zelf wezen met een beschuldigende vinger naar de verhoogde belastingdruk. Noch zij noch de auteur kunnen dat echt hard maken.

Als 'Strategies for defence 1620 (sic!)-1800' ziet de auteur actievere beroepsorganisaties, nevenactiviteiten in de kuiperij en de graan- en de steenkoolhandel en de commercialisatie van bijproducten, voornamelijk gist, azijn en jenever. Nog efficiënter was het de belastingen en de administratieve rompslomp er omheen te verlichten of gewoon te ontduiken. Merkwaardig genoeg behandelt de auteur onder de verweermiddelen ook de technische stagnatie.

Die technische achterstand en de economische teloorgang werden na 1850 omgebogen door het gebruik van preciezer meetinstrumenten, een beter inzicht in het gistingsproces, mechanische koelinstallaties en de toepassing van stoom. Zo konden de Hollandse brouwers de invasie van Engelse portbieren en vooral van de Duitse pilsbieren (van lage gisting) met gelijkaardige producten terugdringen. Tegelijk werd de seizoenfluctuatie, waarbij de warme maanden een inzinking van de brouwactiviteiten inhielden, afgevlakt. De innovaties versterkten de tendens naar bedrijfsconcentratie en schaalvergroting. De uitbouw van het spoorwegnet verzekerde die grote bedrijven een ruime afzet. In 1867 werd bovendien de voor de brouwindustrie nadelige belastingwet van 1822 afgeschaft. Hoe die wet precies in het voordeel van de wijn en de jenever werkte, had meer toelichting verdiend. In hun kamp tegen de jeneverstokers kregen de brouwers steun van de bestrijders van het alcoholisme!

Om in het enorme feitenmateriaal van dit boek zijn weg te vinden is het alfabetische register geen overbodige luxe omdat de groepering van de stof en de hoofdstukkenstructuur niet altijd even voorspelbaar zijn. De lijst van tabellen en

grafieken is al even nuttig omdat de uiteenzetting er slechts zelden expliciet naar verwijst. De afwerking van die kostbare tabellen en grafieken had wel meer aandacht verdiend. Zo prijkt de grafiek van de Leidse productie 1709-1742 (230) vóór die van 1601/1727; tabel VIII-3 mist de nodige jaartallen; bij grafiek VIII-3 lees 1760 in plaats van 1460; tabellen III-2, IV-2 en vooral V-l worden ontsierd door drukfouten. De tekst citeert soms getallen die in tabel VIII-1 ontbreken of verschillend zijn. Voor Amsterdam is dat aannemelijk wanneer brouwers en brouwerijen niet gelijk te schakelen zijn, maar dat geldt niet voor Dordrecht (236) en Leiden (238).

Men zoekt tevergeefs naar echt lange tijdreeksen met bierprijzen die vergeleken kunnen worden met de prijzen van andere dranken of met daglonen en met de percentages van de globale bierbelastingen in de bierprijzen, en eveneens naar een goed gestoffeerde tabel over het alcoholgehalte van de diverse biertypes. Dergelijke essentiële informatie blijkt, als zelfs deze auteur ze uit zijn ongemeen rijke documentatie niet kan bieden, haast onbereikbaar.

Uit de veelheid van disparaat materiaal en van uiteenlopende praktijken en evoluties heeft R. Unger een meesterlijk beeld getekend van de ontwikkeling en van het belang van de Hollandse bierindustrie in al haar aspecten. Zodoende leverde hij een fundamentele bijdrage tot de economische en de sociale geschiedenis en de materiële cultuur van Nederland en van de onderscheiden Hollandse steden.

R. van Uytven

J.M.M. van de Ven, *In facie ecclesiae. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het ancien régime* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 2000, Miscellanea Neerlandica XXII; Leuven: Peeters, 2000, xxxi + 787 blz., €79,50, ISBN 90 429 0965 X).

Van de Ven heeft met deze studie een proefschrift (Theologische Faculteit Tilburg 2000) geschreven van een omvang en degelijkheid die men zich thans in aio-land eigenlijk niet meer kan permitteren. Een echte uitputtingsslag met het materiaal, waaruit de auteur - in, als ik het goed begrijp, nauwelijks meer dan drie jaar - zegevierend te voorschijn is gekomen. Het is beslist een erudiete, kwalitatief hoogstaande studie geworden, maar of het nu ook in alle opzichten een navolgenswaardig voorbeeld voor promovendi mag heten, lijkt me de vraag. Het is een totaalstudie van een bijna griezelige volledigheid en acribie naar liturgische voorschriften en normen uit de handboeken waarin die werden overgeleverd met betrekking tot het christelijke (vanaf de Reformatie hier beperkt tot het rooms-katholieke) verlovings- en huwelijksritueel in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Daarbij heeft het persoonlijk verleden van de auteur als neerlandicus, bibliothecaris en boekwetenschapper duidelijk de richting en kleur bepaald. Het onderzoek bevat weliswaar een nauwkeurige historische probleemstelling, maar de studie lijkt minder op die probleemstelling toegesneden dan op de uitputtende bewerking en systematische presentatie van het materiaal. Dat betreft in hoofdzaak één aspect van de vraag, namelijk de norm van de katholieke huwelijkssluiting.

Er is veel energie gestoken in lijsten, opsommingen en inventariseringen, kortom in documentair en kwantitatief boekhistorisch onderzoek, en in de ontsluiting daarvan. Soms neemt dit wat groteske vormen aan. Zo zijn de vele registers van een volledigheid die ze in de praktijk nagenoeg onbruikbaar maakt. Bij belangrijke personen bevatten ze teveel *passim*-verwijzingen om echt nuttig te zijn, terwijl anderzijds allerlei namen en details zijn opgenomen die men er nooit zal zoeken. Soms wordt de voornaam dan weer de achternaam als lemma gebruikt, zonder dat de ratio daarvan (die er ongetwijfeld is) duidelijk wordt gemaakt. Vele plaatsnamen

zijn juist niet in het register van plaatsnamen maar in het trefwoordenregister onder lemma's als ‘(aarts)bisdom’, ‘concilie’ of ‘dekenaat’ opgenomen en daarmee feitelijk onvindbaar. Een mijns inziens overbodig register is de lange lijst van bewaarplaatsen en signaturen (maar zonder de titels!) van gebruikte handschriften, archivalia en oude drukken. Van de vormen van hypercorrectie stip ik hier slechts de volstrekt ongebruikelijke latinisering van apostolisch vicaris Joan van Neercassel tot Neercasselius aan, zoals trouwens de namen van vele - maar

merkwaardig genoeg niet alle - bisschoppen lijken te zijn gelatiniseerd. Waarom eigenlijk? Het hindert de lezer, suggereert meer historische precisie dan kan worden waargemaakt en kleurt het boek overdreven institutioneel in. De studie lijdt zo onder allerlei vormen van ouderwetse geleerdheid en een soms ietwat zinloze *sophistication* die de gebruiker in de weg zitten, en misschien ook de auteur wel hebben verhinderd om zijn thema breder uit te werken. Er zit in dit boek, kortom, teveel 'keuken' van het onderzoek om de lezer het gerecht onbekommerd te doen smaken.

Ik doe de auteur met zulke opmerkingen natuurlijk enigszins onrecht, maar hij maakt het er ook wel naar. Desondanks is dit een boek met een rijke inhoud. Eigenlijk kan die betrekkelijk kort worden samengevat, want er staat ook veel informatie in die niet direct met de thematiek te maken heeft, na de technische uiteenzettingen wordt alles nog eens gerecapituleerd in een uitvoerige slotbeschouwing, en de samenvatting in het Engels is eigenlijk het allerduidelijkst. Van de Ven laat zien - en dat doet hij goed - hoe, toen het huwelijk eenmaal tot sacrament was verklaard, de huwelijkssluiting in de loop van het tweede millennium, globaal sedert het Vierde Lateraans Concilie (1215), uit de private sfeer en een mogelijke clandestiniteit is gehaald. Stapsgewijs werd het huwelijk steeds meer als een publiek ritueel gedefinieerd en dienovereenkomstig uitgebouwd. Dat ritueel moest, met de woorden uit de titel, *in facie ecclesiae* worden voltrokken, dat wil zeggen ten overstaan van (vertegenwoordigers van) de kerkelijke gemeenschap, en bovendien bij, voor of in een kerkgebouw. Het concilie van Trente bepaalde tenslotte in het decreet Tametsi (1563) dat het huwelijk in de parochiekerk zelf moest worden voltrokken. Daarmee werd het ten nauwste aan de leefgemeenschap gebonden waaruit het bruidspaar kwam. In feite betekende Trente geen revolutie. De meeste bepalingen ervan waren in de Nederlanden blijkens de synodale statuten allang gemeengoed geworden. Kamerijk heeft daarbij de toon gezet. Karel V had ze in zijn *Formula Reformationis* (1548) ook gesanctioneerd. De latere ontwikkelingen betreffen vooral de vormgeving van het ritueel binnen de afzonderlijke bisdommen. De echte breuk lag bij de protestantse Reformatie, die het sacramenteel karakter van het huwelijk ontkende en daarmee de praktijk weer vrijgaf - maar die vormt niet het thema van dit boek.

Een belangrijk deel van het betoog gaat over de maatschappelijke waardering, theologische fundering en geleidelijke codificatie van allerlei onderdelen van de liturgie in de *Rituales* van de Nederlandse bisdommen. Met behulp van *ritual fingerprints* daarvan wordt een systematische analyse gegeven van het verschil tussen verloving en huwelijk, contract en sacrament, huwelijksbelofte en trouwbelofte; van verboden tijden, termijnen en bannen; van de handverbinding van het bruidspaar, trouwbelofte, ringzegen en -ceremonie; van de rol van voorgangers en getuigen en van de (al vroeg voorgeschreven) huwelijksregistratie; van huwelijksvoorbereiding, huwelijksbiecht en Tobiasnachten (een praktijk gericht op persoonlijke heiliging, waarbij de huwenden samen behoorden te bidden en van seksuele omgang af te zien). Een van de interessantste resultaten van al deze exercities is wel dat bruid en bruidegom elkaar in de Nederlanden al sinds lang een actieve trouwbelofte gaven (zij waren dus zelf de voltrekkers van hun huwelijk, de priester was slechts een gekwalificeerd getuige), toen Trente nog niet verder durfde te gaan dan een passieve belofte. Daar raken we een belangrijk element van de ontclericalisering van het geloofsleven aan de vooravond van de invoering van de protestantse Reformatie.

Hoewel het boek over de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tezamen gaat, overheerst het Zuiden bijna totaal. In feite blijkt het Mechelse *Pastorale* van 1589 daar al spoedig maatgevend te zijn geworden. Maar vooral voor het Noorden kan men zich afvragen in hoeverre ideaal en praktijk met elkaar strookten. Sedert de katholieke kerk daar de status van missiekerk

kreeg, die de gemeenschap intellectueel maar ook institutioneel in hoge mate afhankelijk maakte van het Zuiden, liepen theorie en praktijk er vermoedelijk nogal uiteen. De problemen van het Noorden vonden nauwelijks een equivalent in het Zuiden. Wie dan op de normen afgaat (in het Noorden eigenlijk alleen Rovenius' *Rituale Romanum contractum* van 1625 met zijn herdrukken), blijft wellicht op forse afstand van de ervaringswerkelijkheid. De Hollandse Zending wordt door Van de Ven in 14 bladzijden behandeld, eigenlijk vooral met een parafrase van de inhoud van de normstellende werken. In de noten wordt hier en daar summier naar de dagelijkse praktijk verwezen, maar het lijkt wel of we daarmee in een andere wereld komen. Met name het proefschrift van Manon van der Heijden over Rotterdam en Delft laat zien hoe anders het er in de Republiek toeging. Misschien is er dus toch nog ruimte voor een nieuw boek over het katholieke (en gemengde!) huwelijk in het Noorden, dat van de praktijk uitgaat. Daarvoor kunnen de archieven van Utrecht en Rome - hier niet gebruikt - dan wellicht de bronnen bieden.

Willem Frijhoff

J.C. Streng, *Vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid. Het Zwolse Sint Nicolaasgilde tijdens het ancien régime* (Hilversum: Verloren, 2001, 214 blz., ISBN 9 6550 660 8).

Het Sint Nicolaasgilde was een kleinhandelsgilde, waarin alle Zwolse handeldrijvende middenstanders waren verenigd. Om lid te zijn van een gilde, moest men in het bezit zijn van het poorterrecht, maar in tegenstelling tot de ambachtsgilden, werden er aan kleinhandelsgilden geen speciale opleidingseisen gesteld. Zo'n gilde was dus tamelijk toegankelijk en derhalve zeer gedifferentieerd van maatschappelijke samenstelling.

Van oudsher hadden corporaties als het Sint Nicolaasgilde ‘vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid’ als ideologische grondslag. De schrijver heeft deze uitgangspunten als leidraad voor zijn studie gebruikt. Door deze benadering komt naar voren, dat het met name aan de gelijkheid nogal schortte, want die gold alleen in juridische zin. Van sociale gelijkheid was geen sprake vanwege het grote verschil in welstand tussen de verschillende winkeliers en handelaren. Bovendien was er, evenals elders in de Republiek, binnen het gilde ook sociale ongelijkheid tussen de verschillende religies. De leden van de gereformeerde kerk stonden bovenaan de hiërarchie, gevolgd door een minderheid van lutheranen en doopsgezinden. Katholieken mochten weliswaar lid worden, maar werden lange tijd niet toegelaten tot het gildebestuur. Voor de joden waren de begrippen vrijheid, gelijkheid en broederschap kennelijk helemaal niet bedoeld. Pas in 1721 werd aan een jood het burgerschap gegund en mocht hij, onder druk van de stedelijke overheid, die het joodse kapitaal in de stad wel kon gebruiken, worden toegelaten tot het gilde. Zakelijk succes was nu eenmaal niet afhankelijk van een gildelidmaatschap, maar van persoonlijke capaciteiten. De gilden zijn zich altijd blijven verzetten tegen sociale en economische gelijkstelling van joden.

In de categorie ‘vrijheid’ brengt Streng de economische voorrechten van de gildeleden onder. Zij waren vastgelegd in het gildeprivilege en waarborgden de

maatschappelijke belangen en juridische gelijkheid van winkeliers, kramers, kooplieden, factors, fabrikeurs met een winkel en schippers, klein en groot.

Als de zaken heel slecht gingen, kon een gildelid in armoede geraken. Een jaarlijkse driestuiver-collecte, waarvoor de gildeknecht bij de leden langs de deuren ging, diende voor de financiële bijstand van de zogenoemde 'vervallen leden'. Het begrip broederschap, de onder-

linge solidariteit, komt hier volgens Streng het meest tot uitdrukking. Zelfs toen het gilde al jaren opgeheven was, bleef men met de opbrengst van de exploitatie van het gildehuis vervallen ex-leden ondersteunen, tot de laatste overleden was.

Het gilde verwierf zijn basisinkomen uit het intreegeld van nieuwe leden. Iedere nieuwe Zwolse handelaar werd vriendelijk uitgenodigd lid te worden. Weigeren was echter geen optie, want dan dreigde het gilde met juridische stappen. Eigenlijk was er dus geen ontkomen aan. Vreemde kooplieden konden tegen betaling van zes stuivers een consentbriefje verkrijgen, waarmee ze het recht hadden drie dagen lang op de Zwolse markt hun waren te verkopen.

Gezelligheid was een belangrijke bindende factor voor een gilde. Het grootste deel van het gildekapitaal ging daaraan op. De jaarlijkse Sint Nicolaasmaaltijd was een behoorlijke uitgavepost, maar ook het haringmaal, het kermisvaatje, bijeenkomsten ter gelegenheid van de intree van nieuwkomers en de verteringen tijdens de vele vergaderingen van de gildebestuurders slokten nogal wat geld op. Een boete, die ingesteld was op meer drinken dan de toegestane hoeveelheid, kon de uitgaven enigszins compenseren.

Op het weigeren van het procuratorschap stond ook een boete. Hoewel een plaats in het bestuurscollege statusverhogend werkte, betekende het ook een aanslag op de beurs. Dat begon al met de verplichting voor de nieuwe procurator om het voltallige college op een uitgebreide maaltijd te tracteren. Sommige verkozen kandidaten betaalden liever de boete, want dan waren ze voordeliger uit. Een procurator werd gekozen voor het leven. Dat betekende niet, dat het gildecollege steeds groter werd; door sterfte bleef het aantal schommelen tussen de 20 en 25. Alleen gildeleden uit de hoge maatschappelijke regionen kwamen voor het ambt in aanmerking. Ook hier is de gelijkheid ver te zoeken.

Met de Franse Revolutie kregen de termen vrijheid, gelijkheid en broederschap een geheel andere betekenis voor de gilden. Hoe ze ook protesteerden, hun traditionele verworvenheden moesten wijken voor nieuwe politieke inzichten. In het kader van vrijheid en gelijkheid werden de privileges van de gilden opgeheven. De centralisatiepolitiek van de nationale overheid had tot gevolg, dat het poorterschap werd afgeschaft en iedere nationale burger recht kreeg op vrije beroepsuitoefening.

Handelsgilden als het Sint Nicolaasgilde kwamen niet algemeen voor in de Republiek, en onderzoek ernaar is tot nu toe nog nauwelijks verricht. De studie van Streng is daarom vrij uniek, met als prettige bijkomstigheid, dat hij een nagenoeg volledig gildearchief ter beschikking had. Het resultaat is een zeer leesbaar boek met veel bijzondere details. De economische en sociale aspecten van het gilde vormen de hoofdmoot van het boek, maar de schrijver wijdt ook aandacht aan de Zwolse consumenten tijdens het *ancien régime*. Een hoofdstuk over de politieke ontwikkelingen, die na de Bataafse omwenteling van 1795 zo desastreus waren, maken het boek compleet.

Rose Marie Schenkels

W.E.J. Mörzer Bruyns, *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten 1540-2000* (Jaarboek Vereeniging

Nederlandsch historisch scheepvaart museum en de Stichting Nederlands scheepvaart museum Amsterdam 2001; Zutphen: Walburg pers, Amsterdam: Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum, Stichting Nederlands scheepvaart museum Amsterdam, 2001, 112 blz., €22,95, ISBN 90 6011 624 0).

Het jaarboek 2001 van de Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum en de

Stichting Nederlands scheepvaart museum Amsterdam is gewijd aan navigatie en maritieme cartografie. Zoals de titel aangeeft worden vijf eeuwen gevangen in acht portretten van Nederlanders die in dit metier een vooraanstaande rol hebben gespeeld. Cornelis Anthonisz. en Lucas Waghenaer leefden in de zestiende eeuw, Claes Hendricksz. Gietermaker in de zeventiende, Cornelis Douwes en Gerard Hulst van Keulen in de achttiende, Abraham Cornelis Hazewinkel van Veendam en Frederik Kaiser in de negentiende en Pieter Haverkamp in de twintigste eeuw. De portretten worden voorafgegaan door een beknopte geschiedenis over het onderwerp, terwijl het boek wordt afgesloten met de meest recente ontwikkelingen vanaf 1970.

In tegenstelling tot hetgeen zo vaak gebeurt bij een dergelijke bundel is de tekst dit keer door één auteur geschreven en dat maakt dat de bundel zich laat lezen als een boek. Geen overlappingen, geen gaten, geen grote stijlverschillen maar een afgewogen geheel dat zich goed laat lezen. Dat is natuurlijk alleen maar mogelijk als de auteur het onderwerp tot in zijn vingertoppen beheerst en dat is bij auteur W.E.J. Mörzer Bruyns het geval.

Anders ook dan in de meeste studies over dit onderwerp vormen voorwerpen en afbeeldingen uit een museale collectie, in dit geval de collectie van het Amsterdamse scheepvaart museum, het uitgangspunt van de verhalen. Mörzer Bruyns laat zien hoe uitgaande van collectiestukken een boeiende geschiedenis geschreven kan worden waarbij hij met de voorwerpen de mensen, ontwerpers en gebruikers tot leven brengt.

Het eenvoudige instrumentarium was aanvankelijk met enige ervaring vrij gemakkelijk door de zeeman te gebruiken maar de toenemende complexiteit en noodzakelijke precisie maakte van een ambacht een ‘konst’, waarvoor steeds meer wiskundige kennis met de bijbehorende opleiding noodzakelijk was. De stuurman moest zijn instrumenten niet alleen kunnen bedienen maar ook doorgronden en met de gegevens die de instrumenten opleverden moest hij door middel van berekeningen uitkomsten verkrijgen waar hij iets mee kon. Het werd een vak voor weinigen totdat in de tweede helft van de twintigste eeuw het instrumentarium zo ingewikkeld werd dat de stuurman dat aspect moest laten voor wat het was en zich weer beperkte tot het gebruik ervan. De instrumenten voerden de berekeningen zelf uit.Mörzer Bruyns vergelijkt het in zijn samenvatting met de ontwikkeling van het uurwerk en klokkijken.

Mörzer Bruyns opent met Cornelis Anthonisz., bekend van de vogelvluchtkaart uit 1544 en als schilder, maar voor velen zal het verrassend zijn dat ook het oudst bekende Nederlandse handboek over navigatie van zijn hand is, alsmede een aantal lees- en paskaarten. Daarmee markeert hij het begin van een lange traditie van Amsterdam als centrum van het uitgeven van kaarten en maritieme boeken. Met Lucas Jansz. Waghenaer en zijn vernieuwende zeeatlas *Spieghel der zeevaerdt* wordt die rol al in de zestiende eeuw verder verankerd. Minder bekend is Claes Gietermaker wiens leerboek *'t Vergulde licht der zeevaerdt,* waarvan de eerste druk uit 1660 dateert, de gehele achttiende eeuw in het stuurliedenonderwijs werd gebruikt. Cornelis Douwes droeg in de achttiende eeuw bij aan de vernieuwing van het stuurliedenonderwijs en met name aan de introductie van de octant. Douwes richtte het Algemeen Zeemanscollegie op. Hij onderrichtte daar luitenants van de Admiraliteit, stuurlieden van de VOC en aan Amsterdamse wezen de kennis die ten grondslag ligt aan de stuurmanskunst, waarmee de Republiek na Zweden het tweede land werd dat een door de overheid betaalde opleiding /zeevaartschool bezat. In de tweede helft van de achttiende eeuw liep Nederland niet meer voorop in de

ontwikkeling van navigatiemiddelen. Gerard Hulst van Keulen droeg er in sterke mate aan bij dat nieuwe buitenlandse ontwikkelingen toch algemeen ingang vonden. Abraham Cornelis Hazewinkel behoorde tot de laatsten, die als zeevarende een bijdrage leverde aan de ontwikkeling van de navigatie, want na hem werd deze taak door de wetenschap overgenomen, waarvan Frederik Kaiser, vooral bekend als Leids sterrenkundige, een opmerkelijke exponent was. De

laatste coryfee die in de bundel behandeld wordt, is Pieter Haverkamp wiens verdienste vooral ligt in het onderwijs en de ontwikkeling van leermiddelen.

Zoals gezegd, het zijn niet louter biografieën maar de personen vormen aanknopingspunten om in kort bestek de ontwikkelingen in de navigatie en cartografie te behandelen. Daarbij ligt in de eerste bijdragen de nadruk op de cartografie en verschuift deze naar het zeevaartonderwijs.

De bundel wordt afgesloten met de ontwikkelingen vanaf 1970, een bibliografie en een register. De vele uitstekend afgedrukte illustraties maken het behalve tot een lees- ook tot een kijkgenot.

J.P. Sigmond

A. Hamilton, A.H. de Groot, M.H. van den Boogert, ed., *Friends and rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the early nineteenth century* (Publications of the Sir Thomas Browne Institute, Leiden. New Series XIV; Leiden: Brill, 2000, 258 blz., € 71,-, ISBN 90 04 11854 3).

Het is waar. In vergelijking met andere overzeese handelsgebieden zoals dat van de Oostzee, de Witte Zee, de Oost en de West, misschien zelfs Japan is het onderzoek van de handel op de Middellandse Zee, en de Levant in het bijzonder, achtergebleven. Althans in Nederland. En dat geldt dan niet alleen voor de handelsgeschiedenis, maar evengoed voor andere betrekkingen. Het zijn vooral Engelse onderzoekers geweest, die de geschiedenis van hun en andere West-Europese betrekkingen met dit gebied tot onderwerp van onderzoek hebben gemaakt. In het licht van de absolute en relatieve betekenis van dit gebied voor hun handel is dit ook begrijpelijk. Maar ook voor de kennis van de relaties tussen onze Republiek en Engeland is dit stuk geschiedenis van betekenis want deze twee waren daar afwisselend vrienden en rivalen. Meestal echter het laatste. Vanwege dit alles is het toe te juichen, dat de Louise Thijssen-Schoute Stichting en het Sir Thomas Browne Institute in januari 1999 te Leiden een conferentie met Engelse en Nederlandse deelnemers hebben georganiseerd over de Engels-Nederlandse betrekkingen in en met de Levant. De papers worden in deze publicatie van het Sir Thomas Browne Institute gepresenteerd.

Het is een heel mooie bundel geworden. Dat kon ook haast niet anders gelet op de kwaliteit van de deelnemers. Onder de auteurs vinden wij namen als die van Jonathan Israel, Alastair Hamilton, Alexander de Groot, Rhoads Murphey, Colin Heywood, Ben Slot en anderen. Allen hebben hun naam eer aangedaan.

Tegenover de Engelse Levant Company, die met zijn eerste charter van 1581 een vrijwel monopolistische positie verwierf en die zijn wisselende bestaan tot 1825 wist te conserveren, stond de veel lossere Nederlandse organisatie van particuliere ondernemers, verenigd in de in 1625 in het leven geroepen Directie van de Levantsche Handel, welke tot 1826 in leven bleef. Is uit deze data reeds duidelijk dat de Engelsen (en de Fransen en uiteraard de Venetianen) de Nederlanders in dit gebied duidelijk vóór waren, dan sluit dat nog niet uit dat met perioden de Nederlandse kooplieden belangrijk aanwezig waren en soms zelfs de overhand verkregen. Vanwege de Spaanse

sleutelrol bij de toegang tot en veiligheid in de Middellandse Zee verbaast het niet, dat de eerste periode van sterke Nederlandse handelspenetratie met het Twaalfjarig Bestand samenviel. Daarna zakte die positie formidabel in om pas na 1648 opnieuw op te komen. Maar dan wel op andere locaties. In de eerste periode had de handel zich vooral op zijde en katoen gericht met Cyprus en Aleppo als de belangrijkste handelscentra. Na het mid-

den van de eeuw werden de voor de Nederlandse textielindustrie zo belangrijke mohair garens het belangrijkste handelsartikel, waardoor het zwaartepunt naar Izmir in Anatolië verschoof. Die dominante positie werd tot het eind van de zeventiende eeuw vastgehouden, toen Fransen en Engelsen die wisten over te nemen. In de tweede helft van de achttiende eeuw heroverden de Nederlandse kooplieden, die nooit helemaal weg waren geweest, hun oude posities. Medewerking van lokale handelaren en functionarissen die zich liever niet aan één handelspartner overgeleverd zagen, maar ook de interne toestand waarin de Levant Company zich bevond en de omstandigheden waaronder zij toen moest werken, bevorderden dit Nederlandse herstel.

Rond deze grote lijn groeperen zich negen bijdragen van Engelse en Nederlandse auteurs, die zich alle tussen 1620 en 1829 situeren. Zij gaan ook beslist niet alleen over handel en direct daarmee verbonden zaken. Een prachtig staaltje van diplomatieke en politieke botsing tussen de gezanten van Engeland en van de Republiek rond het politieke spel van de stadhouderkoning om vrede tussen de Oostenrijkse Habsburgers en de Porte te bewerkstelligen, opdat alle neuzen richting Frankrijk zouden staan zodra de explosie rond de Spaanse erfopvolging zou uitbarsten, wordt op bewonderenswaardige wijze door Colin Heywood uit de doeken gedaan. Ook in geografische zin beperkt niet alles zich tot de Levant en de toegang vanuit het westen. Ben Slot geeft een indringend inzicht in de Engels-Nederlandse rivaliteit aan de achterdeur, de Perzische Golf. Maar in feite kan de lezing van alle negen bijdragen aan deze bundel van harte worden aanbevolen. Alle tezamen geven zij een indringend beeld van de omstandigheden waaronder gewerkt moest worden en van feiten die zich hebben voorgedaan.

Is er dan geen kritiek op deze publicatie mogelijk? Kritiek is een wat te beladen woord, maar jammer is het wel dat deze bundel kennelijk alleen voor specialisten bedoeld is. Daar is hij gewoon te goed voor. Deze specialistische gerichtheid toont zich bijvoorbeeld in het ontbreken van ook maar enig geografisch kaartenmateriaal. En dat, terwijl de lezer natuurlijk onvermijdelijk met geografische namen bekogeld wordt. Van Aleppo mag je nog wel weten waar het te vinden is en van de Bosporus en Instanbul ook. Zo weet ook iedereen wel dat Istanbul en Constantinopel hetzelfde is, maar wie weet dit ook van Dubrovnik en Ragusa, van Izmir en Smyrna? Hoeveel nieuwsgierige lezers weten zonder meer Basra geografisch te plaatsen, of Zante, of Valona, Edirne, Galata, Iskenderun (en dat dit een synoniem van Schienderona is? En dat Iskenderun de haven van Aleppo was?). Iets dergelijks geldt ook voor de vele begrippen, die de lezer tegenkomt en pas veel verderop in het boek worden uitgelegd. Interne verwijzingen zijn dan zeer gewenst. Een goed register vermag deze euvels niet te verhelpen. Maar ondanks deze kleine vlekjes mogen wij blij zijn met deze publicatie. Van harte aanbevolen.

Ad van der Woude

A.J. Arnold, ed., *A history of literature in the Caribbean*, II, *English- and Dutch-speaking regions* (A comparative history of literatures in European

languages XV; Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 2001, ix + 672 blz., €45,38, ISBN 90 272 3448 5).

Wie zijn mond open doet, verraadt wie hij is. Daarmee kan taal een kwestie van leven en dood worden. Toen een Haïtiaanse gastarbeider in de Dominicaanse republiek van 1937 de Spaans trillende ‘r’ niet correct wist uit te spreken, werd hij ontmaskerd als ‘niet eigen’. Dat kostte hem zijn kop, net als 15.000 andere Haïtiaanse slachtoffers van de etnische zuivering die dat jaar plaatsvond. De anekdote is ontleend aan Frank Martinus Arion, die in ‘A history of literature in the Caribbean’ niet alleen opduikt als literair auteur, maar ook als voorvechter van het

Papiamento en van lokale cultuurgeschiedenis. In een eigen bijdrage aan de bundel breekt hij een lans voor bestudering van het Guinees, dat volgens hem als een Afro-Creoolse taalvariant door de eeuwen heen is blijven voortbestaan. Hij traceert de overblijfselen ervan in folkloristische liederen, zegswijzen, rijmpjes en losse woorden. Bij die zoektocht is hij afwisselend archeoloog, historicus en linguïst, en steeds beschouwer van de cultuur als uitdrukking van een identiteit. Onder de deklaag van (post)koloniale dominantie meent hij culturele restanten te bespeuren die nog altijd functioneel en eigen zijn, dus van belang om het geschreven woord te begrijpen. Ook leggen ze verbindingen bloot tussen de eilanden Curaçao en Bonaire, en daarmee fragmenten van een Caraïbisch levenspatroon. Het gaat om levend cultureel erfgoed, dus dient het te worden vastgelegd.

Het stuk van Martinus Arion bedraagt een schamele vijf pagina's, maar voert de lezer naar de kern van dit vijftiende deel in een serie overzichtswerken op het terrein van de vergelijkende literatuurgeschiedenis. Europese talen mogen het uitgangspunt zijn, de koloniale expansie leidde de aandacht uiteraard vanzelf naar gebieden buiten de Oude Wereld. Aan de Caraïben, een moeilijk te definiëren cultuurgebied dat de West-Indische regio omspant, zijn drie delen gewijd, waarvan A. James Arnold de hoofdredactie voerde. Dit tweede deel is het laatst verschenen en handelt over de Engelstalige regio - onder redactie van Vera M. Kutzinski - en over de Nederlandstalige regio, onder redactie van Ineke Phaf-Rheinberger. De bundel is opgezet als een handboek, maar de samenstellende delen ervan zijn ongelijkwaardig. De inleiders laten niet na daar ook zelf op te wijzen. Het heeft ermee te maken dat de postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis in Engelstalige gebieden een academische traditie kent van enige decennia, terwijl Nederlandstalige publicaties op dat terrein van veel recenter datum zijn. In bijdragen over de Engelstalige Caraïben kan een compleet overzicht op diverse vakgebieden worden geboden. Of het nu gaat om taalgebruik, populaire cultuur, territoriale identiteiten of de verschillende literaire genres, per tijdsgewricht ingedeeld, ieder stuk getuigt van een erudiete reikwijdte. Dat wekt weinig bevreemding als we bedenken over welke literaire canon dat deel van de Caraïben beschikt, met naast een aantal Nobelprijswinnaars als Derek Walcott en V.S. Naipaul, ook jongere generatie auteurs met een internationale reputatie. Hun evenknieën zijn afwezig in de dunbevolkte Nederlandstalige Caraïben.

Maar er is nog iets anders aan de hand. In het historisch bewustzijn van de Nederlanders hebben de koloniën er eigenlijk nooit echt bijgehoord en tot op de huidige dag weerspiegelt de academische wereld die onverschilligheid. Het is aan eenlingen te danken, zoals Rob Nieuwenhuys, dat bijvoorbeeld de Oost-Indische Letteren een hoekje hebben gekregen op de culturele landkaart van Nederland en zijn (voormalige) koloniën. Hij inspireerde vele anderen, onder wie Gerard Termorshuizen, die recentelijk het eerste van een tweeluik over de Indische persgeschiedenis schreef. Terreinen als het Indisch theater, toneel, liederen, muziek, volksverhalen en religieuze voorstellingen zijn echter nog nauwelijks betreden. Om nog maar te zwijgen over allerlei facetten van de postkoloniale cultuurgeschiedenis. Voor West-Indië, altijd al het stiefkind van de Nederlandse samenleving, geldt dat nog veel sterker. Opnieuw, het zijn enkelingen die de fakkel van de belangstelling brandend houden. Zo'n inspirator is de neerlandicus Michiel van Kempen, die vrijwel in zijn eentje het Surinaamse literaire erfgoed aan de vergetelheid heeft ontrukt. In dit handboek is hij met een aantal bijdragen vertegenwoordigd, maar die zijn al bijna

gedateerd. Het valt te hopen dat delen van zijn recent verschenen vierdelige Surinaamse literatuurgeschiedenis binnenkort ook in het Engels beschikbaar komen.

Hoe het ook zij, iedere student die zich wil verdiepen in het Caraïbische culturele leven kan inspiratie putten uit Arnolds overzichtswerk. De Nederlandse sectie is opgezet als een mo-

zaïek, waaraan negentien auteurs bijdragen hebben geleverd. De korte smaakmakers worden afgewisseld met terreinverkenningen en langere bespiegelingen, bijvoorbeeld van de biograaf van Cola Debrot, J.J. Oversteegen, over Antilliaanse schrijvers. De toonaangevende Nederlandstalige auteurs, zoals Albert Helman, Astrid Roemer, Frank Martinus Arion, Bea Vianen, Boeli van Leeuwen - om er een paar te noemen - figureren in meerdere analyses. Maar de scribenten hebben nagelaten over de grenzen van hun disciplines en specialisaties heen te kijken. Er is gekozen voor een encyclopedische opzet, dus voor veelvuldigheid en dat heeft, zoals bekend, intrinsieke nadelen. Zo wordt de lezer in het ongewisse gelaten over dwarsverbanden, wat wel gebeurt in sommige bijdragen in de Engelse sectie. Wellicht biedt het derde Caraïbische deel uitkomst, want daarin ligt de nadruk op vergelijking tussen de verschillende taalgebieden.

Waar het handboek wel voortdurend aan raakt en dat inspireert tot reflectie, is het contextualiseren van de literaire thema's. Het vocabulaire van de postkoloniale literatuurbeschouwing ontbreekt uiteraard niet, met sleutelbegrippen als: ballingschap, vervreemding, diaspora's, mengidentiteiten, creolisering, tussenfiguren en herschrijvingen. Maar in hun rechtvaardiging van het bestuderen van de Caraïben als één cultuurgebied gaan de redacteuren nog een stap verder. Zij wijzen er terecht op dat kolonisaties hebben geleid tot massale verplaatsingen van mensen. Al eeuwen vindt een continu proces van migratie en vestiging plaats, en daardoor ook van sociale en culturele beïnvloeding. Dat de Europese kolonisatoren erin geslaagd zouden zijn hun levenswijze aan iedereen dwingend op te leggen, is een historische vertekening. Zij konden alleen overleven door zich in de praktijk van alledag aan te passen aan de influx van andere leefwijzen, of het nu ging om taal, mores, expressievormen en wat niet al. Menging of creolisering is een logisch uitvloeisel van al dan niet gedwongen interactie tussen mensen. En dat verschijnsel heeft zich voortgezet in het postkoloniale tijdperk, dus is het zaak die lange lijnen van verbondenheid bloot te leggen. Aan dit rijke overzichtswerk valt af te lezen dat de literatuur bronnen te over biedt. Een interdisciplinaire aanpak zou de geschiedenis verder kunnen openbreken.

Wim Willems

G. Termorshuizen, met medewerking van A. Scholte, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers, 1744-1905* (Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, Leiden: KITLV uitgeverij, 2001, 862 blz., €68,95, ISBN 90 3887426 X (Nijgh en Van Ditmar), ISBN 90 6718186 2 (KITLV)).

'Het is een merkwaardig verschijnsel, dat het journalisme, oorspronkelijk slechts bestemd tot verspreiding van nieuwstijdingen en nuttige voorlichting van het groote publiek, op het eind dezer eeuw voor een groot gedeelte is ontaard in het dienstig maken van dagbladen aan de persoonlijke opinie van hunne dirigenten.' Dit citaat uit augustus 1896 is waarschijnlijk afkomstig van drukker-uitgever P.A. van Asperen van der Velde, waarnemend redacteur van de *Semarang-Courant* (1895-1906). Gerard

Termorshuizen memoreert deze ‘wijsheid’ als een van de weinige standpunten die deze krant in haar bestaan debiteerde (430-431).

Deze ‘wijsheid’ ging voor menig in het voormalig Nederlands-Indië verschijnende krant op, zeker in de negentiende eeuw. In Termorshuizens uitputtend overzicht van de ‘Indische’ pers komen we weinig werkelijke succesverhalen tegen. Veel couranten en kranten bestonden slechts korte tijd en kenden wisselende redacties. De journalisten en redacteuren waren niet altijd getalenteerde nieuwsschrijvers. De persbreidel van de (koloniale) overheden vormde een an-

dere belangrijke factor voor het relatieve falen van de Indische pers. Maar het al dan niet welslagen van de diverse titels is niet het uitgangspunt van dit uiterst welkome overzicht van de Indisch-Nederlandse dagbladpers. Termorshuizen heeft na tien jaar noeste arbeid het eerste deel dat de periode 1744-1905 beschrijft het licht doen zien. Hopelijk verschijnt het tweede deel dat de jaren 1905-1942 zal behandelen binnen niet al te lange tijd.

Termorshuizen heeft monnikenwerk verricht. Hij heeft alle dagbladtitels die in die anderhalve eeuw in de toenmalige Nederlandse kolonie verschenen op een rijtje gezet. Van kranten en krantjes uit de periode 1744-ca. 1850 is helaas veel verloren gegaan. De nadruk ligt dan ook op de periode ca. 1835-1905. De ordening is geografisch, chronologisch en naar titel. Gelukkig is het geen droge opsomming geworden. De krantentitels worden aan de hand van hun redacteuren en journalisten uitgediept. Dat levert soms juweeltjes van - biografische - schetsen op. Aan dit overzicht gaat een uitgebreide historische schets vooraf.

Aan het eind van de jaren vijftig van de negentiende eeuw zien we de opkomst van een volwassen 'Indische' pers. Voorheen waren het vooral advertentieblaadjes en kranten van overheidswege die het Indische perslandschap domineerden. De jaren 1850-1905 worden gekenmerkt door snelle veranderingen. De Indische pers wordt steeds meer een klankbord van de 'Indischgasten'. Hun grieven en verlangens nemen toe, hun emancipatie neemt een aanvang. Een van dé ijkjaren is 1870 als het cultuurstelsel wordt verlaten en steeds meer 'particulieren' naar Indië (ver)trekken. Al snel daarna dient zich een economische crisis aan. De Atjeh-oorlog, die in 1873 uitbreekt, verergert de situatie nog eens. De Indische pers keert zich meer en meer tegen het koloniale beleid van Nederland. In de jaren negentig keert het tij en vanaf 1905 gaat ook de journalistiek in Nederlands-Indië een nieuwe fase in.

De (koloniale) overheid laat niet na de pers te beteugelen. Er bestaat geen vrijheid van drukpers in Indië. Het Drukpersreglement van 1856 geeft justitie een wapen in handen om op te treden tegen kranten. Menig krant wordt bedreigd met sluiting en haar journalisten, redacteuren en uitgevers hangt gevangenisstraf of verbanning boven het hoofd. In 1906 wordt het Drukpersreglement gewijzigd. De juridische instrumenten om onwelgevallige journalistieke uitingen achteraf aan te pakken blijven gehandhaafd. De herziening beoogt vooral een opening te bieden als 'veiligheidsklep van verhitte gemoederen, ofwel manometer van bestaande ontevredenheid', aldus de directeur van justitie in Indië, J.W.Th. Cohen Stuart. Termorshuizen beschouwt het nieuwe Drukpersreglement als een symbolische overwinning. De pers werd met de nieuwe wet erkend als maatschappelijke factor waarmee rekening gehouden diende te worden (193-194).

De Nederlandstalige pers staat centraal in *Journalisten en heethoofden*. Het was in eerste instantie de bedoeling om ook de 'inheemse' pers tijdens de koloniale tijd te beschrijven; een opdracht uit te voeren door een Indonesisch historicus in het kader van een Nederlands-Indonesisch samenwerkingsproject. Volgens Termorshuizen waren er kennelijk politieke redenen om die te laten rusten. Beschrijvingen van de (vooral Maleise) 'anti-koloniale' pers zouden de Indonesische lezer wel eens aan het denken kunnen zetten over de huidige situatie in eigen land (13).

Wat rest is de geschiedenis van de Indische krant als 'histoire intime' voor de relatief kleine koloniale gemeenschappen op Java en de zogenaamde buitengewesten. De Indische pers ontwikkelde wat Termorshuizen noemt een 'tropenstijl', een vitale

en levendige schrijfstijl, die volgens de auteur te maken had met het leven in het hete klimaat. De communicatie zou losser en meer ongebonden zijn dan die in het moederland. Spontaniteit kwam ook tot uitdrukking in de persoonlijke band tussen kranten en hun lezers. Humor was een belangrijk element. ‘De’ Indische krant had een dubbele roeping: enerzijds nieuws en geëngageerd commentaar leveren

en anderzijds de lezers afleiding en amusement bieden. In een sfeer van relatieve vrijheid konden getalenteerde mannen hun stempel drukken op de door hen volgeschreven kranten. De Nederlandstalige Indische krant wordt vanaf 1880 ook een spreekbuis voor de zogeheten Indo-Europeanen. Journalisten plaatsen vanaf die tijd de problematiek van deze tweederangs burgers met een Hollands-koloniale opleiding en werkkring op de journalistieke agenda.

Het is jammer dat de geschiedenis van de Indische pers beperkt blijft tot de Nederlandstalige. Verder vraag ik me af wanneer 'de' journalistiek volwassen is. Is dat als er persvrijheid bestaat? Is dat als er sprake is van een oppositiepers? Is dat als er getalenteerde schrijvers-journalisten opstaan die het vak waardig zijn? Is dat in het geval van de Indische pers als het journalisten betreft die zich permanent overzee gevestigd hebben of daar geboren zijn, of juist niet? Is dat met de oprichting van een journalistenkring in 1904, een teken dat journalisten hun beroep serieus nemen? Waar ligt de grens tussen nieuwsverschaffing, al dan niet ingegeven door commerciële belangen, en opiniepers? Afgaande op de bevindingen van Termorshuizen is het antwoord op die vraag niet zo eenduidig als het lijkt.

Angelie Sens

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

L. Falkenstein, e.a., *Sede vacante. La vacance du pouvoir dans l'Eglise du moyen âge* (Centre de recherches en histoire du droit et des institutions. Cahiers XV; Brussel: Facultés Universitaires Saint-Louis Bruxelles, 2001, x + 170 [+ 8] blz.).

In hun Woord vooraf behandelen Jean-Louis Kupper, Alain Marchandisse en Benoît-Michel Tock de verscheidene mogelijkheden om gebruik of misbruik te maken van een vacuüm tussen bisschoppelijke ambtsperiodes in de Middeleeuwen. Zij belichten de samenhang tussen de bijdragen in dit cahier vanuit studies van Jean Stengers over de rol van de koning in België, van Bernard Guenée over de middeleeuwse koningen van Frankrijk, alsook van Jean Gaudemet en Marc Dykmans over de kerkelijke *vacationes sedis*. Het colloquium, waarvan dit cahier de handelingen bevat (zie 39), was opgezet om het thema van de sedisvacatie binnen de verschillende geledingen van de middeleeuwse kerk te verkennen. In hoeverre poogden andere kerkelijke en wereldlijke gezagdragers tijdens die intervallen een deel van de uitoefening van die tijdelijk verweesde kerkelijke macht in te palmen? Ontwikkelde de kerk tijdig een aangepaste algemene regelgeving om die aanvallen van buitenaf af te slaan? Zoals zo vaak gebleken is uit het oplossen van crisismomenten in het verleden, wijst de voorliggende bundel eerder in de richting van een bont patchwork, dan van een volkomen eenduidig lineaire en uniforme uitvoering van één enkele oplossing. Geen van de auteurs vond een algemene canonieke regelgeving waarbij sedisvacatie uniform werd ingevuld en waarbij de macht en invloed van bijvoorbeeld het kathedraal kapittel tijdens de sedisvacatie canoniekrechtelijk werd geneutraliseerd.

De bijdrage van Pascal Montaubin (117-149) handelt over het pauselijk niveau. De neerslag binnen de diplomatiek van deze periodes van machtsvacuüm in aartsbisdommen en bisdommen is belicht in de studie van Benoît-Michel Tock (153-169). Op het typisch kerkrechtelijke aspect gaat Dafydd B. Walters in (39-54), in de enige Engelstalige bijdrage: vanuit de decretale

Quoniam abbas van Alexander III onderzoekt hij de uitdrukking van het principe *Dignitas numquam perit* in canonieke en wereldlijke wetgeving.

Problemen en oplossingen worden onderzocht, zowel in het Franse koninkrijk - welke variaties kwamen daar voor? - (Ludwig Falkenstein, 3-37: op het niveau van de kerkprovincie Reims) als in de bisdommen van Luik (Jean-Louis Kupper, 57-64 en Alain Marchandisse, 65-92), en Kamerijk (Monique Maillard-Luypaert, 95-116) waar de keizer invloed had. Ludwig Falkenstein biedt een helder gestructureerde en bijzonder doordachte bijdrage aan, waarin zowel verhalende als diplomatische bronnen aan bod komen. Monique Maillard-Luypaert heeft het duidelijk voordeel als verhaal slechts over één concrete sedisvacatie te handelen, zonder daarbij echter de algemene institutionele context uit het oog te verliezen waarin de bisschopgraaf van Kamerijk opereerde. Haar bijdrage houdt een uiterst leesbaar en fijn staaltje in van interpretatiekritiek van een origineel verzoekschrift dat bewaard is gebleven in *loco originis* in plaats van ter bestemming te geraken en aldaar vernietigd te worden (110-111; de bewuste suppliek wordt in bijlage uitgegeven, 114-116).

Doorheen alle bijdragen in deze bundel loopt de rode draad van intriges, machtsuitoefening, berekening en omkoperij. Een alles in acht genomen weinig verheffend schouwspel. De zoektocht doorheen de Middeleeuwen naar regels en oplossingen voor de sedisvacatie, bijvoorbeeld in het prinsbisdom Luik (55-92) is lang en moeizaam gebleken. Ook op het allerhoogste kerkelijke niveau, dat van de paus (117-149), krijgt de regelgeving slechts traag gestalte en wordt ze dan nog, onder meer door onderlinge nijd van grote Italiaanse families en door het nepotisme tussen pausen en kardinalen, slechts sporadisch toegepast, vaak bovendien nog onder wereldlijke druk.

Aan alle bijdragen ligt een heuristiek ten gronde die de horizon van de spreekwoordelijke eigen lokale kerktoren ver overstijgt, en gebruik maakt van relevante internationale Engels- en Duitstalige, Italiaanse, Frans- en Nederlandstalige vakliteratuur. Archiefreferenties en latijnse citaten zijn verzorgd weergegeven.

De bundel is goed gecorrigeerd, en de onderscheidene bijdragen zijn in een vlotte taal gesteld, op een schaarse uitzondering na (op pagina 130 kan het niet de bedoeling zijn aan te geven dat ‘L'Hostiensis ... reconnaît aux cardinaux une fonction ordinaire et continue le gouvernement aux cötés du pape.’ Het is niet Hostiensis die naast de paus het kerkelijk bestuur verder zet, maar wel het college van kardinalen, binnen de visie van Hostiensis).

Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek

H.Th.M. Lambooij, J.A. Mol, met medewerking van M. Gumbert-Hepp, e.a., ed., *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Middeleeuwse studies en bronnen LXVII; Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001, 532 blz., ISBN 90 6550 672 1).

Met deze publicatie zijn de drie dertiende-eeuwse verhalende bronnen voor de middeleeuwse geschiedenis van de Friese landen beschikbaar in een moderne editie

met Nederlandse vertaling. Naast deze abtenlevens zijn dat *Quedam narracio de Groninghe, de Threnthe, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*, waarmee de onlangs overleden H. van Rij in 1989 de reeks Middeleeuwse studies en bronnen opende, en de *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* van de hand van H.P.H. Jansen (†) en A. Janse, in 1991 als het twintigste deel in deze reeks verschenen. De abtenlevens zijn uitgegeven in samenwerking

met de Fryske Akademy, waar J.A. Mol, één van de editoren, zich bezighoudt met de geschiedenis van de Friese kloosters.

De uitgave behelst drie teksten met de levensbeschrijvingen van in totaal vijf abten van het premonstratenzer klooster Mariëngaarde bij Hallum, de *Vita Fretherici*, de *Vita Siardi* en de *Vita Sibrandi, Iarici, Ethelgeri*. Frederik was de stichter en eerste abt (1163-1175), Siard de vijfde (1194-1230), en Sibrand (1230-1238), Jarich (1238-1240) en Ethelger (1240-1259), diens directe opvolgers. De *Vitae* zijn slechts in één handschrift overgeleverd (Brussel, KB: 6717-6721) dat rond 1500 gedateerd wordt en afkomstig is uit het klooster Mariëngaarde. Ze werden eerder uitgegeven door A.W. Wybrands, *Gesta Abbatum Orti Sancti Marie* (Leeuwarden, 1879). Het handschrift bevat bovendien levensbeschrijvingen van de stichter van de premonstratenzer orde, Norbert van Xanten, en Herman Joseph van Steinfeld, het klooster dat de patemiteit over Mariëngaarde had. Herman Joseph was een vooraanstaand auteur en zou onder abt Frederik enige tijd in Mariëngaarde hebben doorgebracht. In de tweede helft van de zestiende eeuw werd een korte kloostergeschiedenis toegevoegd.

De publicatie verschilt in opzet sterk van de andere delen van de genoemde reeks, waarin editie en vertaling worden voorafgegaan door een beknopte inleiding met informatie over het ontstaan en de overlevering van de teksten, afgesloten met een verantwoording van de werkwijze. Dit boek valt in twee delen uiteen. Studies over de teksten en het klooster Mariëngaarde, waar deze zijn ontstaan, worden in het tweede deel gevolgd door de editie en vertaling. H.Th.M. Lambooij is verantwoordelijk voor de studie over de teksten en voor de vertaling, waarbij hij gebruik kon maken van de expertise van M. Gumbert-Hepp. J.A. Mol nam de Latijnse editie voor zijn rekening en samen met P.N. Noomen de studie over het klooster. Het is duidelijk dat de belangstelling van de editoren meer uitging naar de abtenlevens als historische bron dan als teksten. De tamelijk summiere verantwoording van de werkwijze is te vinden in de inleiding op deel 1 en voorafgaand aan de editie en vertaling in deel 2. De editie van Wybrands bleek na vergelijking met het handschrift slechts op enkele plaatsen voor verbetering vatbaar. Wel is Wybrands overdadige interpunctie vervangen door één die dichter bij het handschrift staat. Dat bij de editie van de *Vita Sibrandi, Iarici, Ethelgeri* ook die van L. Weiland, MGH SS 23 (1874) 573-608, is betrokken blijkt slechts uit het kritisch apparaat. De editie van de *Vita Fretherici* in de AASS, Mart. I (18653) 287-291, is blijkbaar niet gebruikt, maar dit wordt niet toegelicht. Deze tekst, die interessanter is dan Wybrands kwalificatie ‘een tamelijk mager uittreksel’ (xvii) doet vermoeden, komt ook elders niet aan de orde. De vertaling volgt de Latijnse tekst nauwgezet. Vanzelfsprekend leidt dat niet altijd tot vlot Nederlands, dat evenwel goed leest en bewondering afdwingt. Over eventuele moeilijkheden die de vertaler heeft ondervonden horen we niets.

De meeste informatie over de overgeleverde teksten is wel in de studie van Lambooij terug te vinden, maar voor een duidelijk overzicht blijven we aangewezen op Wybrands of M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1981). Lambooij (3) geeft een eigenaardige verwijzing naar het *Repertorium*, schijnbaar voor een overzicht van de aantekeningen in het handschrift, naar de nrs. 24 (*Vita Dodonis*, waarom is onduidelijk), 27 (bedoeld is ongetwijfeld 28, *Vita Fretherici*), 86 (*Vita Siardi*) en 87 *(Vita Sibrandi, Iarici, Ethelgeri)*, maar niet naar nr. 284 (*Brevis Historia*). Hij concludeert dat het Brusselse

handschrift een getrouw afschrift is van een dertiende-eeuwse versie van de teksten met één vijftiende-eeuwse interpolatie (*Vita Siardi* cap. 15, 7). Voor de bewijsvoering verwijst hij naar de editie, waar slechts een literatuurverwijzing te vinden is. Ook de merkwaardige proloog van de *Vita Sibrandi, Iarici, Ethelgeri* die bedoeld moet zijn geweest voor een *Vita Siardi* is voor hem geen aanleiding de ontwikkeling van de teksten te bespreken. De kopiisten

zelf meldden dat hun legger niet volledig was overgeleverd. Lambooij gaat hier niet op in en evenmin op de kwestie waarom er rond 1500 opnieuw belangstelling voor de *vitae* was. De editoren verklaren zich weliswaar schatplichtig aan Wybrands (ix), maar in de informatie over de teksten waren meer expliciete verwijzingen naar Wybrands op hun plaats geweest. Lambooij stelt, en volgt daarin Wybrands, dat Sibrand de *Vita Fretherici* waarschijnlijk geschreven heeft voor zijn abbatiaat, dus vóór 1230 (40), maar dateert de tekst vervolgens rond 1240 (48).

De geschiedenis van Mariëngaarde is gedegen, maar werkt ook vervreemdend, vooral wanneer voornamelijk ander bronnenmateriaal is gebruikt. De nadruk verschuift hier van de abten naar het klooster. Dit leidt tot de vraag waarom de kloosterkroniek niet eveneens is opgenomen, of, waarom er niet voor gekozen is het hele handschrift, dat toch in het klooster heeft gefunctioneerd, uit te geven. Deze vragen worden niet beantwoord. Desalniettemin is dit boek een aanwinst.

Renée Nip

M.Ch. le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hollandse Studiën XXXVIII; Haarlem: Historische Vereniging Holland, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2001, 347 blz., € 29,50, ISBN 90 70403 50 1).

Toen Filips de Goede (1396-1467) in 1428 de feitelijke heerschappij over Holland, Zeeland en West-Friesland verkreeg, brak voor die gewesten een periode van betrekkelijke politieke rust aan. Filips stelde zich ten doel de verworven gebieden in het Bourgondische systeem te incorporeren. Geleidelijk hervormde hij de al bestaande grafelijke raad naar Bourgondische beginselen. Die grafelijke raad voerde namens de landsheer het bewind. De Raad was belast met bestuur en rechtspraak. Mw. Le Bailly concentreert zich op de rechtsprekende functie. Als Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland zou het hof tot 1811 een belangrijk rechterlijk college voor deze streken blijven.

Mw. Le Bailly geeft in haar dissertatie, waarvan dit boek de handelseditie is, antwoord op de door haar centraal gestelde vraag welke invloed de instructie van 1462 en de institutionele wijzigingen in 1462 en 1463 hebben gehad op de rechtspraak van het Hof van Holland. Zij concentreert zich op de periode 1457 tot 1467. Alle ruim 1500 processen voor het Hof over die periode heeft zij eerst in een database ondergebracht en vervolgens geanalyseerd. Die database, die uitvoerig wordt verantwoord (301-307) is het *pièce de résistance* van het proefschrift.[1]

Schrijfster begint haar boek met een uitzetting over probleemstelling, plaatsbepaling van het onderzoek en haar onderzoeksmethode (11-32). Daarin heeft zij tevens verwerkt een becommentarieerde opgave van eerder rechtshistorisch onderzoek, onderzoek naar misdaad en geschillen en studies over recht en samenleving. Zij verenigt die drie onderzoeksrichtingen. In het tweede hoofdstuk (33-87) gaat zij in op de rechterlijke organisatie van Holland, Zeeland en West-Friesland, het Hof van Holland en de ontwikkeling van het hoger beroep. In de volgende hoofdstukken wordt de centrale vraag benaderd vanuit de archiefvorming en de registratie bij het

Hof (88-126), de procedure in civiele, criminele en bestuursrechtelijke zaken (127-208) en de competentie (209-277). Schrijfster legt daarbij de nadruk op de praktijk van de rechtspraak. In een slotbeschouwing (278-289) geeft zij een overzicht van de door haar geconstateerde

veranderingen. Een verklarende woordenlijst, een lijst van bronnen en literatuur en uitgebreide namen- en zakenregisters sluiten het boek af.

De politiek stabiele periode van 1457 tot 1467 is bij uitstek geschikt om het effect van veranderingen in de rechterlijke organisatie en het procesrecht op de praktijk van de rechtspraak te laten zien. Het was ook een tijdvak dat zich goed leende voor het realiseren van de Bourgondische aspiraties: centralisatie, verambtelijking en juridisering van het overheidsapparaat. Filips zoon Karel de Stoute (1433-1477), die een goede rechtsbedeling ter harte ging, versterkte in die tijd zijn positie in Holland en Zeeland. In 1462 werd hij belast met de onderhandelingen met de Staten van Holland over een belangrijke bede, waartegenover door de landsheer aanzienlijke concessies moesten staan, ook op het gebied van de rechtspraak. Die toezeggingen leidden tot een nieuwe instructie van het Hof van Holland (1462). Die instructie, die grote veranderingen bracht, staat midden in die periode.

Want over de rechtspraak van het Hof van Holland waren de Staten niet tevreden. Klachten waren er met name over de trage gang van zaken en de hoge aan de rechtspraak verbonden kosten. Voorts waren er klachten over partijdige rechtspraak en over inbreuken op stedelijke privileges. Aan die klachten werd gehoor gegeven. De instructie van het Hof van Holland van 1462 bevatte een groot aantal bepalingen om een snelle en objectieve procesgang te waarborgen. Opvallend veel aandacht werd aan de kwaliteit van de rechtspraak besteed. Het aantal raadsheren met een juridische academische graad werd vergroot. De procureur-generaal, die bij ruim veertig procent van de kwesties betrokken was, kreeg in 1463 de hulp van een rechtsgeleerd advocaat-fiscaal. Die verzorgde de schrifturen en pleitte in de zaken van de procureur-generaal. Dat streven naar kwaliteit blijkt ook uit de sterke verbetering van archiefvorming en registratie. Dat beleid had succes.

Een apart probleem was dat de graafschappen Holland en Zeeland een ontwikkelde rechterlijke organisatie kenden. De Bourgondische heersers moesten daarmee rekening houden. Wij zien hoe het Hof van Holland listig in dat krachtenveld manoeuvreert en probeert zoveel mogelijk zaken tot zich te trekken.

Die zaken kwamen in grote getale uit het graafschap Holland en in veel mindere mate uit Zeeland, waar men het liefst zijn toevlucht zocht tot de eigen rechterlijke instellingen. Ook West-Friesland stelde zich afstandelijk ten aanzien van het Hof van Holland op. Hoger beroep tegen uitspraken van het Hof op de Grote Raad kwam hoofdzakelijk in Hollandse zaken voor.

De door het Hof van Holland in civiele en criminele zaken gebruikte procedures vertonen gelijkenis met die van andere gewestelijke hoven als de Raad van Brabant en de Raad van Vlaanderen. In strafzaken van minder belang werd ordinair, dat wil zeggen als in een normaal civiel proces geprocedeerd. Bij kapitale misdrijven werd geprocedeerd volgens de extra-ordinaire procedure. De verdachte vertoefde dan in voorlopige hechtenis en kon ten behoeve van de bewijsvoering worden gefolterd. Bij een ordinair proces was wel, bij een extra-ordinair proces was in beginsel geen hoger beroep mogelijk. In strafzaken stond steeds de mogelijkheid tot compositie open, ook na de uitspraak van het Hof.

Het Hof van Holland behandelde de meeste zaken in eerste aanleg. Naast geprivilegieerde personen (adel, ambtenaren, geestelijken, weduwen en minderjarigen) procedeerde een even groot aantal niet-geprivilegieerden in eerste aanleg voor het

Hof. Het aantal hoger beroepszaken dat door het Hof werd behandeld was betrekkelijk gering.

Als wij aan het einde van deze recensie de balans opmaken blijkt dat mw. Le Bailly er goed in is geslaagd het Hof van Holland in zijn tijd te plaatsen. Zij geeft inzicht in de rol van het Hof, en in die van de procureur-generaal, en in het effect van een beleid gericht op verandering. Het bestand aan uitspraken is in dat verband goed geanalyseerd. Ik zou meer nadruk hebben gelegd

op het effect van de verambtelijking en juridisering van het Hof op de toepassing van het materiële recht. Is er in de toepassing van het Romeins recht en het gewoonterecht een verschuiving te constateren? Het boek laat zich goed lezen in combinatie met de dissertatie van M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum, 2000).

Mw. Le Bailly heeft een belangwekkend en goed leesbaar boek geschreven, dat onze kennis over het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland verrijkt.

A.G. Bosch

I.M. Veldman, *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670). A century of print production* (Studies in prints and printmaking III; Rotterdam: Sound and vision publishers, 2001, 505 blz., ISBN 90 75607 57 1); *Idem*, *Profit and pleasure. Print books by Crispijn de Passe* (Studies in prints and printmaking IV; Rotterdam: Sound and vision publishers, 2001, 421 blz., ISBN 90 75607 58 x).

Kunsthistorisch onderzoek naar de productie, functie en verspreiding van zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse grafiek heeft de laatste jaren een aantal belangrijke publicaties opgeleverd die onze kennis over dit medium aanzienlijk hebben vergroot. Zo verschenen er studies over twee belangrijke graveurs/prentenuitgevers: Hendrick Hondius in Den Haag (Nadine Orenstein 1996) en Philips Galle in Haarlem en Antwerpen (Manfred Sellink 1997). Jan van der Stock schreef een boek over de omvangrijke productie en consumptie van Antwerpse grafiek tot 1585 (*Printing images in Antwerp*, 1998). Iconografisch onderzoek werd verricht naar Nederlandse genreprenten in de periode 1550-1700 (*Spiegel van alledag*, Eddy de Jongh en Ger Luijten 1997) en naar zestiende- en zeventiende-eeuwse prenten met episoden uit het Oude Testament (*De schrift verbeeld*, Peter van der Coelen 1998).

Aan dit rijtje kunnen nu de waardevolle studies *Crispijn de Passe and his progeny* en *Profit and pleasure* worden toegevoegd, geschreven door Ilja Veldman, hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit. Het eerste boek biedt een chronologisch overzicht van het leven en werk van de prentenontwerper, graveur en uitgever Crispijn de Passe en van zijn kinderen Crispijn de Jongere, Simon, Willem en Magdalena de Passe. De prentenproductie van de familie De Passe is indrukwekkend: in de periode 1564-1670 vervaardigden Crispijn de Passe en zijn kinderen gezamenlijk meer dan 14.000 prenten met uiteenlopende thema's. Deze waren niet alleen bestemd voor de Nederlandse markt, maar werden via contacten met buitenlandse boek- en prentenhandelaren internationaal - met name in Frankrijk en Engeland - op de markt gebracht. Naast ‘losse’ prenten produceerde de familie circa 50 prentenboeken of geïl-

lustreerde werken. Een aantal van deze boeken, gemaakt door Crispijn de Passe de Oude, staat centraal in Veldmans studie *Profit and pleasure*. Dit tweede boek is als zelfstandige publicatie bedoeld - en functioneert ook uitstekend als zodanig - maar kan evengoed als vervolg op *Crispijn de Passe and his progeny* beschouwd worden.

Crispijn de Passe (1564-1637) begon zijn carrière als graveur in Antwerpen, waar hij samenwerkte met vooraanstaande prentontwerpers en -uitgevers. In 1589 vestigde hij zich in Keulen, nadat hij als doopsgezind man Antwerpen om geloofsredenen had moeten verlaten. Daar begon hij een prentenuitgeverij, waar hij vooral de door hemzelf ontworpen en gegraveerde prenten uitgaf, variërend van portretten van vorsten, geleerden en notabelen, tot bijbelse en klassieke verhalen en exempla, heiligenvoorstellingen en religieuze en morele allegorieën. De Passe was niet alleen een bekwaam tekenaar en graveur maar ook een slim zakenman - zijn uitgeverij groeide uit tot een bloeiend bedrijf met internationale betrekkingen. Hij was cultureel onderlegd en had een brede interesse. Hij onderhield contacten met boek- en prentenhandelaren, kunstenaars en humanistisch geschoolde geleerden. Bevriende neo-Latijnse dichters leverden de Latijnse teksten die De Passe onder zijn voorstellingen graveerde. Zijn prenten zijn veelal voorzien van dedicaties aan Europese vorsten, geleerden, collega-kunstenaars en andere prominente personen.

In juli 1611 werd Crispijn opnieuw tot emigratie gedwongen. Nadat het Keulse stadsbestuur alle doopsgezinden vier dagen de tijd gaf de stad te verlaten, nam hij met zijn gezin, zijn koperplaten en prentenontwerpen, de wijk naar Utrecht. Daar kwam zijn prentbedrijf opnieuw tot bloei en begonnen ook de kinderen hun aandeel te leveren. Magdalena bleef tot haar huwelijk in 1634 bij haar vader werken. Zij oogstte grote roem met haar eigen specialismen, zoals het graveren van landschappen en het bedrukken van satijnen slaapmutsen, die door welgestelde heren in huis of bed gedragen werden. De drie zonen zwermden na enige tijd uit. Simon verbleef vanaf 1616 in Londen en werkte later, tot aan zijn dood in 1647, aan het hof van de Deense koning Christiaan IV. In 1621 vertrok ook Willem naar Londen, waar hij in 1636/1637 overleed. Crispijn de Jongere werkte gedurende elf jaar in Parijs, waar hij tekenles gaf aan aristocratische jongens, maar keerde in 1630 naar het bedrijf van zijn vader terug.

Hoewel de kinderen naam maakten als zelfstandig tekenaars en graveurs, bleef vader Crispijn de spil van het familiebedrijf. Hij gaf prenten van zijn kinderen uit, onderhield belangrijke handelscontacten en had alle koperplaten (het grootste kapitaal van de uitgeverij) in zijn bezit. Ook financierde hij grote projecten van Crispijn de Jongere, zoals de uitgave van het ambitieuze *Maneige Royal* (1623) - een boek met 63 gravures over de kunst van het paardrijden, bestemd voor de Franse markt - en van *Le miroir des courtisannes* (1630), een zeer populair prentenboek met 40 portretten van dames van lichte zeden.

Omdat Crispijn de Passe de Jongere een hoge leeftijd bereikte - hij overleed in 1670 op 77-jarige leeftijd - is hij van de kinderen De Passe het meest productief geweest. Na de dood van zijn vader verruilde hij Utrecht voor Amsterdam, waar hij zich onder meer specialiseerde in het maken en uitgeven van propagandistische nieuws- of historieprenten: grote gravures voorzien van uitvoerige gedrukte teksten die commentaar geven op actuele politieke gebeurtenissen. Gelukkig besteedt Veldman uitvoerig aandacht aan deze prenten, want ze zijn iconografisch zeer interessant en ten onrechte nooit eerder bestudeerd. Als gevolg van mentale en

financiële problemen, zoals voortdurende onenigheid met zijn zwager over de verdeling van de erfenis, ging het met de carrière van Crispijn de Jongere echter geleidelijk bergafwaarts, zowel artistiek als commercieel. De nekslag kwam in 1666, toen hij vanwege het op de markt brengen van orangistische propagandaprenten werd gearresteerd en tot verbanning veroordeeld.

In *Crispijn de Passe and his progeny* vertelt Veldman het boeiende verhaal van de opkomst en ondergang van het prentenimperium van de familie De Passe. Centraal staan de activiteiten van Crispijn de Oudere als zakenman en zijn contacten met prentontwerpers, geleerden, dichters, drukkers en handelaren. Naast biografische gegevens, vergaard tijdens jarenlang archiefonderzoek, is er in dit boek volop aandacht voor de inhoud en de functie van de prenten, tegen de achtergrond van sociale, religieuze en politieke omstandigheden in een periode van ruim honderd jaar.

Wie zich nog verder wil overtuigen van de inventiviteit en productiviteit van Crispijn de Passe, kan *Profit and pleasure* ter hand nemen. Dit boek is gewijd aan tien prentenseries die De Passe in Keulen en Utrecht op de markt bracht. De thema's variëren van de vreugden en gevaren van de liefde en de verbeelding van het studentenleven, tot illustraties van het bijbelboek Genesis en van klassieke teksten als Ovidius' *Metamorphosen*. Een deel van deze prentenreeksen verkocht De Passe ongebonden, zodat de koper ze zelf tot prentenboek kon laten inbinden, eventueel samen met andere prentenseries. Een ander deel bracht hij op de markt als ‘echte’ boeken, waarin de gravures werden gecombineerd met de door de Arnhemse boekdrukker Jan Janszoon gedrukte gedichten.

Zeer waardevol is dat in *Profit and pleasure* alle besproken prentenseries volledig zijn afgebeeld. Daarbij reconstrueerde Veldman de juiste volgorde van de prenten binnen de series, iets wat tot op heden vaak onduidelijk was omdat veel van de gebonden prentenseries later ontbonden en opnieuw gerangschikt zijn. Dit boek biedt dus een schat aan beeldmateriaal, temeer door de omvang van sommige prentenreeksen - zo werd Ovidius' *Metamorphosen* geïllustreerd met maar liefst 134 gravures!

Waardevol is bovendien dat alle Latijnse prentenonderschriften, commentaren op titelbladen en voorwoorden door de classica Clara Klein van een vertaling voorzien zijn. Dit geeft de lezer de mogelijkheid woord en beeld met elkaar te vergelijken en te ontdekken welk commentaar of morele les door middel van een onderschrift aan een voorstelling werd toegevoegd. De teksten zijn ook interessant omdat ze inzicht verschaffen in wat De Passe met zijn prentenseries nastreefde. Uit Veldmans onderzoek naar de titelbladen en voorwoorden blijkt, dat zijn doel steeds opnieuw het combineren van het aangename met het nuttige was: een aantrekkelijke voorstelling werd voorzien van een morele les in het onderschrift. Deze combinatie van vermaak en instructie ontleende De Passe aan Horatius, die in zijn *Ars Poetica* stelde dat wie het nut met het plezier verbindt, ieders stem wint (r. 343-44: ‘Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci’). Zo stelt De Passe in het voorwoord van zijn *Academia* (1612) - de prentenserie over het studentenleven die het onderwijs maar ook de vermakelijke en zinneprikkelende vrijetijdsbestedingen van studenten toont - dat de prentenserie bedoeld is om aankomende studenten te vermanen tot een deugdzaam leven. Ook in het voorwoord bij Ovidius' *Metamorphosen* stelt hij dat hij de amoureuze escapades van de klassieke goden zeker niet in beeld bracht om zijn jeugdige publiek op verkeerde gedachten te brengen, maar juist om jongeren te waarschuwen voor de valkuilen van de liefde. De Passe's prentenseries hadden dus een dubbele functie: ze boden een leerzame les in een aantrekkelijke verpakking, tot lering en vermaak.

In deze twee kloeke boekwerken heeft Ilja Veldman het leven en werk, de sociale en commerciële netwerken en de artistieke aspiraties van Crispijn de Passe en zijn

kinderen grondig in kaart gebracht. Daarmee is in een grote leemte voorzien, want de familie De Passe moest het tot op heden stellen met een oeuvrecatalogus uit 1881 en met een onvolledige opsomming van haar prentproductie in de zogenaamde Hollsteinreeks. Beide boeken zijn helder van opbouw, mooi geïllustreerd en vlot geschreven. Ze zullen ongetwijfeld een bron van kennis vormen

voor menig kunst- en cultuurhistoricus en verder onderzoek naar de zestiende en zeventiende-eeuwse Nederlandse prentkunst inspireren.

Yvonne Bleyerveld

M. Bulut, *Ottoman-Dutch economie relations in the early modern period, 1571-1699* (Dissertatie Utrecht 2000, N.W. Posthumus Reeks XI; Hilversum: Verloren, 2001, 240 blz., €23,-, ISBN 90 6550 655 1).

Dat de economische betrekkingen van de Republiek met het Ottomaanse rijk een achtergebleven gebied van historisch onderzoek in Nederland zijn, wordt reeds duidelijk uit het doornemen van de literatuurlijst van dit boek. Natuurlijk vindt dit voor een deel zijn verklaring ook in het feit, dat Nederlandse historici graag in het Engels publiceren. Maar dat onder de bijna vierhonderd en vijftig vermelde titels er nog geen twintig Nederlandstalig zijn (en dan bovendien maar zeer ten dele een directe relatie met het onderwerp hebben), zegt veel over de achterstand in het Nederlandse onderzoek over dit onderwerp. De taalbarrière zal daar in belangrijke mate debet aan zijn. De winst van de onderhavige studie kon dan ook in de eerste plaats behaald worden doordat de auteur, die te Utrecht op dit onderwerp promoveerde, van Turkse komaf is. Van de resultaten van Turks historisch onderzoek werd uitvoerig gebruik gemaakt. Bovendien kon de auteur zowel Nederlands als Turks archiefmateriaal in zijn onderzoek verwerken. Dit alles is natuurlijk pure winst.

Bij het componeren van zijn boek heeft de schrijver er duidelijk rekening mee willen houden, dat een groot deel van de lezers/gebruikers van de economische en sociale verhoudingen in hetzij het Ottomaanse rijk, hetzij onze Republiek, of zelfs wel in beide niet goed op de hoogte zal zijn. Het eerste deel van het boek (tevens de kleine helft van de tekst) wil daarom deze structuren beschrijven in het Ottomaanse rijk (hoofdstuk 2) en in de Republiek (hoofdstuk 3) ten tijde van de onderzoeksperiode. Het tweede deel beschrijft vervolgens de economische betrekkingen tussen beide. Dit is gevat in het lied van opkomst (hoofdstuk 4), bloei (hoofdstuk 5) en verval (hoofdstuk 6). In hoofdstuk 7 worden dan - en vaak voor het eerst - de grote lijnen getrokken.

Lezing van hoofdstuk 2 maakt duidelijk dat het Ottomaanse rijk van de zestiende en zeventiende eeuw een buitengewoon interessant en in onze ogen curieus werkend geheel is geweest. Het heeft duidelijk trekken vertoond van wat wij in de twintigste eeuw een geleide economie naar Oost-Europees model zijn gaan noemen. Het rijk was in zijn totaliteit natuurlijk in hoge mate zelfvoorzienend. Alleen voor bepaalde producten was bij gelegenheden (bij voorbeeld graan in jaren van misoogst) of structureel (edele metalen, Aziatische specerijen en textilia) behoefte aan importen. Uitvoer werd alleen wenselijk geacht wanneer het om overschotten ging, nadat de binnenlandse vraag was veilig gesteld. Een beschermende prijspolitiek richting de consument èn een voldoende aanvoer van grondstoffen tegen prijzen waarvoor de producent zijn werk kon doen, waren hoofddoel van het economisch beleid. De bij ons bekende broodzetting was daar maar een heel flauwe afschaduwing van. Een hoogontwikkeld administratief en bestuurlijk apparaat met een groot aantal

ambtenaren en dienaren waren daartoe aanwezig. Desondanks kon het bij de uitgestrektheid van het rijk niet anders dan dat veel aan regionale en lokale uitwerking moest worden overgelaten. In bepaalde zaken bestond het centrale gezag nauwelijks meer dan nominaal. Het blijvende gevaar van de Barbarijse zeeroverij

is daar een voorbeeld van. Maar dat alles neemt niet weg, dat de onderliggende filosofie - bescherming van producent èn consument - aanwezig bleef.

Geen wonder dat naast deze elementen van een geleide economie er ook tal van instellingen en ontwikkelingen waren die aan onze middeleeuwse verhoudingen doen denken. Misschien nog het minst de interne sociale structurering van de stad, die bij ons trekjes van zelfbestuur en van een vrijhaven vertoonde. Daarvan was in het Ottomaanse rijk geen sprake. Maar wel bestond zoiets als een gildesysteem. Ook de kleine enclaves van naties met buitenlandse handelaren waren er te vinden. Vorstengunst speelde een belangrijke rol. Op het platteland volgde de ontwikkeling van staatsgrondbezit met bijbehorende boeren steeds meer een feodaliseringsproces, waarin grondbezit *de facto* meer en meer bij de lokale en regionale aristocratie terecht kwam met een zeer van haar afhankelijke boerenstand. Het geheel was een rigide, weinig flexibel systeem, in economisch opzicht beslist inferieur aan het systeem van de vrije marktwerking, dat reeds in de bestudeerde periode voor West-Europese economieën veel kenmerkender was.

De problemen waarmee het Ottomaanse rijk te kampen kreeg waren: 1 De doorwerking van de prijsrevolutie vanuit West- en Zuid-Europa ten gevolge van de import van zilver uit Zuid-Amerika; 2 Het verplaatsen van de handelsroutes vanuit Azië naar Europa door de VOC en de Engelse EIC; 3 De vele oorlogen in het westen tegen de Habsburgers en vooral in het oosten tegen het Perzische rijk met als gevolg een crisis in de staatsfinanciën.

Tegen deze achtergrond belicht de auteur het ontstaan vanaf ongeveer 1570 en de ontwikkelingen tot circa 1700 van de economische betrekkingen tussen enerzijds een handelsnatie en anderzijds het enorme Turkse rijk. Vooral het aangaan van diplomatieke betrekkingen vanaf 1612 luidde een enorme uitbreiding van de handelsrelaties in. Zowel de import van muntgeld als kredietverlening door Hollandse kooplieden krijgen de aandacht die deze verdienen. Ook het bekende vraagstuk van de betekenis van handel in bulkwaar versus luxe goederen is een van de rode draden in het betoog. De betekenis van de vrachtvaart binnen het Middellandsezeegebied en de niet-aflatende plaag van de zeeroverij met de bijbehorende rol van de verzekeringspremies en de bewapening van de schepen wordt uit de doeken gedaan. Desondanks is het pas in het laatste hoofdstuk dat de grote lijnen duidelijk uit de verf komen. En wel op drie niveaus: de betekenis van deze economische betrekkingen voor het Ottomaanse rijk; voor de Republiek; en voor de Europese economie in zijn totaliteit.

Al met al is het duidelijk dat het om een zeer interessante studie gaat en dat hiermee een begin wordt gemaakt met het opvullen van een behoorlijk witte plek in onze kennis. Meer zal nog moeten volgen. Ook komt het betoog vaak zeer verbrokkeld over, haast eclectisch. Het laat zich daardoor moeizaam volgen. Ongetwijfeld wordt dit in de hand gewerkt door gebrek aan kennis bij de lezer van instituties, gewoonten en gang van zaken in dit rijk. Het onvermijdelijke gebruik van de bijbehorende Ottomaanse terminologieën maken het kennisnemen van dit onderzoek er voor de lezer niet eenvoudiger op. Gelukkig heeft de auteur een voortreffelijk glossarium opgenomen, waarin de vele, vele termen omschreven worden en waarop de lezer met vrucht kan terugvallen. Maar toch ... men kan niet bladzijde na bladzijde enige malen het glossarium raadplegen en desondanks de gang van het betoog goed vasthouden.

Ad van der Woude

M.S. van Aken-Fehmers, e.a., *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product* (Zwolle:Waanders, Den Haag: Gemeentemuseum, 1999, 304 blz., ISBN 90 400 9358 X); M.S. van Aken-Fehmers, A.A. Schledom, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, II, T.M. Eliëns, ed. (Zwolle: Waanders, Den Haag: Gemeentemuseum, 2001, 359 blz., ISBN 90 400 9586 8).

De Nederlandse Gouden Eeuw, de periode van de zeventiende eeuw doorlopend tot in de achttiende eeuw, is wereldberoemd. Naast de schilderkunst bepaalde ook de kunstnijverheid de identiteit van de toenmalige Nederlandse cultuur. Meubelkunst, edelsmeedkunst, textilia en het 'Delfts Blauw' waren en zijn daarvan beeldbepalende aspecten.

Het is daarom merkwaardig dat over het Delftse aardewerk, in ruime mate nog voorhanden in openbare en particuliere verzamelingen, zo weinig recente wetenschappelijke overzichtswerken zijn verschenen. In het buitenland wordt het beeld bepaald door slechts enkele publicaties in het Duits of Frans (De Jonge, *Delfter Keramik* (Tübingen, 1967); Fourest, *La faïence de Delft* (Fribourg, 1980). Zelfs het verouderde, bijna een eeuw oude boek van Havart (*La céramique hollandaise* (Amsterdam, 1909)) wordt nog gebruikt bij gebrek aan beter. Een oorspronkelijk overzichtswerk in het Engels is er niet.

De twee belangrijkste Nederlandse collecties Delfts aardewerk bevinden zich in het Rijksmuseum Amsterdam en het Gemeentemuseum te Den Haag. De Delftse archieven bevatten een rijkdom aan documentatie, nog slechts deels ontsloten. Toch werden deze collecties en archivalia maar zelden gebruikt voor diepgravende kunsthistorische studies over het zeventiende- en achttiende-eeuwse Delftse aardewerk, geplaatst in een breed verband.

Deze opvallende leemte in de kunstnijverheidliteratuur wordt nu opgevuld door een beredeneerde catalogus van de collectie Delfts aardewerk in het Haags Gemeentemuseum onder redactie van prof. dr. Titus M. Eliëns, hoofd afdeling kunstnijverheid. Gepland zijn vier delen, waarvan er twee zijn verschenen met bijdragen van Eliëns, Loet A. Schledom en Marion S. van Aken-Fehmers.

Gezegd mag worden dat bij voltooiing de reeks een indrukwekkend monument zal zijn voor dit nationale product. De nu verschenen delen zijn namelijk veel meer dan 'slechts' een catalogus. Diepgravend onderzoek in de archivalia bracht vele nieuwe gegevens aan het licht, die vaak gekoppeld konden worden aan voorwerpen uit de collectie. Merken konden worden geïdentificeerd, de productie van fabrieken gedifferentieerd. Maar ook kon de productie van dit Delftse faience (zoals dit met tinglazuur bedekte product genoemd wordt) in een veel bredere cultuurhistorische, sociaal-culturele en bedrijfseconomische context geplaatst worden. In de verschillende hoofdstukken wordt uit de doeken gedaan hoe het met eigendom en beheer van de fabrieken stond, wat een Delftse 'porselein' winkel voor assortiment voerde, hoe faience verhandeld en geëxporteerd werd, wat het toendertijd kostte. Duidelijk wordt hoe de werkverdeling was, wat de capaciteit van een fabriek was en hoe ingespeeld werd op de snel veranderende mode en smaak van de kopers.

Daarnaast bespreken de auteurs apart de verschillende fabrieken waarbij (nieuwe) archiefgegevens verwerkt worden en per fabriek de stukken besproken worden die

in de Haagse collectie aanwezig zijn. Dit is dan ook een klein bezwaar van deze opzet: niet van alle besproken fabrieken is in Den Haag een representatief overzicht aanwezig. Ook sommige typen, zoals het rode steengoed, zijn ondervertegenwoordigd. Daar staan dan weer de schitterende voorbeelden tegenover van bijvoorbeeld de beroemde fabriek De Grieksche A waarvan de kwaliteit en originaliteit door de breedte van de studie nu beter geplaatst kunnen worden.

Dit is niet de plaats om uitvoerig op details in te gaan: deze bespreking beoogt slechts het signaleren van een importante publicatie. De twee verschenen delen zijn fraai uitgegeven en zeer betaalbaar. Alle stukken, inclusief merken, zijn afgebeeld, deels in kleur, en worden uitgebreid beschreven en deskundig becommentarieerd. Het register is bruikbaar, maar nog niet uitgebreid genoeg gezien de veelheid aan gegevens. Een dergelijke serie verdient het om integraal in het Engels te worden uitgegeven; de nu opgenomen *summaries* zijn echt te summier.

Als volgende delen zijn voorzien een studie van de nog bestaande fabriek De Porceleijne Fles en een deel over wit Delfts.

Tenslotte dit. Het Haags Gemeentemuseum heeft op eigen noemer een zeer omvangrijk en arbeidsintensief project aangedurfd dat zal resulteren in een vierdelig standaardwerk. Een uiting van de verantwoordelijkheid die men in Den Haag voelt ten opzichte van deze collectie van nationaal en internationaal belang. Een dergelijke wetenschappelijke bewerking van een collectie door een museum wordt niet altijd meer vanzelfsprekend geacht in tijden waarin de bezoekerscijfers politiek zo relevant zijn. Toch is dergelijke research, een dergelijke publicatie uiteindelijk de sleutel om ook het grote publiek te bereiken en op een nieuwe wijze het verhaal te vertellen over kunst en cultuur in het verleden. Moge het Haagse voorbeeld nagevolgd worden!

Christiaan Jörg

H. Schipper, *Macht in de zeventiende eeuw. Engeland en Nederland kwantitatief bekeken* (Zutphen: Walburg pers, 2001, 160 blz., ISBN 90 6011 623 2).

Hoe men deze publicatie beoordeelt, zal afhangen van het gezichtspunt dat men inneemt. Zij werd gemaakt door een psychiater met een langjarige hobby in geschiedenis en met veel tijd en een grote dosis energie na zijn pensionering. Voor de beroepshistoricus werd niet geschreven. Voor de beroepsgroep leden van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap is het niet primair bedoeld. Het is vooral gericht op de grote schare van in geschiedenis geïnteresseerde leken, zoals de auteur zelve. Toch lijkt het mij wel juist, dat dit tijdschrift van genoemd genootschap het toch onder de aandacht van zijn leden brengt. En dit schrijvende hoop ik niet neerbuigend of aanmatigend over te komen. Want al moge het dan niet de bedoeling van dit werk zijn de historische wetenschap verder te brengen, de verbreiding van een bepaald soort historische kennis buiten de beperkte beroepsgroep is een opdracht die iedere beroepshistoricus zich bij tijd en wijle behoort te stellen. Dat hier een niet-beroepshistoricus zich die taak stelt, maakt zijn project reeds bij voorbaat sympathiek.

De ondertitel maakt reeds duidelijk wat het doel is. Kwantitatieve gegevens over een aantal aspecten van de Engelse en Nederlandse situatie tijdens de zeventiende eeuw worden naast elkaar geplaatst en met elkaar vergeleken. Die aspecten omvatten de demografische situatie, de politieke, de militaire, de koopvaardij, de handelsnederzettingen en de koloniale situaties, landbouw, industrie en visserij, de internationale handel, prijzen, lonen en nationaal inkomen, overheid en publieke

financiën, en tenslotte cultuur en wetenschap. In een tiental korte hoofdstukjes passeren deze onderwerpen de revue. Inleidende en afsluitende hoofdstukjes plus een uitvoerige literatuurlijst completeren dit.

Het totaal heeft zich binnen ongeveer 150 bladzijden laten vangen, waarin zich zo'n zestigtal - soms grote - tabellen en een zestal grafieken en schematische voorstellingen bevinden. Om die tabellen gaat het natuurlijk. Hierin heeft de auteur cijfermatige informatie bijeen-

geplaatst, welke hij uit de door hem gebruikte literatuur geplukt heeft. De daaromheen geplaatste tekst maakt reeds visueel duidelijk dat het geheel wel een beetje het beeld van een omgevallen kaartenbak moest krijgen. De meeste alinea's gaan zes drukregels niet te boven. Vaak zijn zij echter nog korter. Er wordt gepresenteerd, niet geanalyseerd. Een probleemstelling ontbreekt in feite. Maar men krijgt wel informatie. Wat die echter waard is? Een specialist weet wel dat het ene boek of artikel niet van gelijke kwaliteit als het andere is, en dus ook het ene cijfer niet dezelfde waarde als het andere heeft. Bovendien zal hij omissies opmerken en soms juist van de belangrijkste informatiebronnen. Het is ondoenlijk dit alles te analyseren. Dit zou een nieuw boek opleveren. Het aan de hand van een enkel voorbeeld te demonstreren zou de inzet van de auteur en het product onrecht doen, omdat de recensent dan al te gemakkelijk scoort.

Want ik blijf erbij: ook al zal de vakspecialist zijn schouders, zo niet zijn neus ophalen over wat hij onder ogen krijgt, de niet-specialist of niet-vakman maar wel geïnteresseerde op enig moment over een bepaald onderwerp zal hier heel wat kunnen vinden dat hem een begin van een idee geeft en waarmee hij in sommige gevallen ook werken kan. Ik stel mij bijvoorbeeld voor dat een leraar die zich over een van de genoemde onderwerpen snel oriënteren wil ten behoeve van zijn onderwijs hier wel degelijk informatie opdiept waar hij wat aan heeft en literatuurverwijzingen die hij gebruiken kan.

En zo valt er meer te bedenken. Men kan dus spreken van een sympathieke onderneming, die de toets der kritiek niet in alle opzichten kan doorstaan, maar daarom nog niet tot een product gekomen is dat in alle opzichten en in alle gevallen onbruikbaar is.

Ad van der Woude

R. Vermeir, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648* (Dissertatie Gent 1998; Maastricht: Shaker publishing, 2001, xxix + 341 blz., ISBN 90 423 0149 X).

Dit werk is opgevat vanuit de optiek van de samengestelde staat, de Spaanse monarchie, een wereldrijk op de rand van verval. In 1629 verovert de ‘stedenbedwinger’ prins Frederik-Hendrik de stad 's-Hertogenbosch. Later vallen nog Maastricht en andere steden. Dit offensief leidt tot een breuk tussen Noord en Zuid, die op 30 januari 1648 volkenrechtelijk wordt vastgelegd in het verdrag van Munster tussen Spanje en de Republiek van de Zeven Provinciën. Tussen deze chronologische mijlpalen heeft de auteur belangrijke aspecten uit de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog onderzocht. Naast de verschrikkingen van de oorlog komen evenwel ook financiële, politieke, diplomatieke, bestuurlijke, godsdienstige en institutionele aspecten aan bod. Bij het bestuur van de Zuidelijke Nederlanden moet dus onderscheid gemaakt worden tussen bestuurders in Madrid en die in Brussel. De verhouding tussen de politiek mondige onderdanen en hun vorst kan alleen zinvol geduid worden binnen het kader van de katholieke reformatie (269-275) en binnen de absolute gehoorzaamheid aan de vorst op wereldlijk niveau.

Na een onderzoek van de opstandige adel en van de manier, waarmee omgegaan wordt met de samenzwering van 1632 volgt een onderzoek van de oorlog op twee fronten: de Zuidelijke Nederlanden geplet tussen de Republiek en Frankrijk. Zonder injectie van geld is er voor Spanjaarden geen militaire eer meer te halen (192). Perioden met vredesonderhandelingen en vernietigende nederlagen worden afgewisseld met de verbazingwekkende goedkeuring van de beden door de Provinciale Staten. Soms moet de auteur zich daarbij beperken tot steekproeven

(14, 209, 328-331), waarbij Luxemburg, Namen en Henegouwen buiten de boot vallen. Illustraties, bijlagen, tabellen en grafieken zorgen ervoor dat de politieke, militaire, financiële en institutionele ontwikkelingen beter in beeld komen. Een index met persoonsnamen sluit dit keurig uitgegeven werk af.

Geplaatst voor de problemen van de geconcerteerde overmacht van Frankrijk en de Republiek, wordt de bevolking geconfronteerd met bovenmatige belastingdruk, met verwoestingen, waardoor landbouw, handel en nijverheid minder inkomsten opleveren, en met andere gevolgen van het offensief onvermogen binnen de legerleiding. Alleen in goed versterkte steden is de situatie te harden. Op het bestuurlijke vlak is Pieter Roose, hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, een spilfiguur in Brussel, tot hij met groeiende tegenstand te kampen krijgt en ook in Madrid geen steun meer geniet. De relatie tussen vertrouwen en wantrouwen binnen het bestuur is een structureel gegeven, waarmee men vanaf de vorst in Spanje tot de onderdanen in de Zuidelijke Nederlanden sterk rekening moet houden.

Het bestuurlijk kader te Brussel is in die zin een moeilijk te ontwarren kluwen, bestaande uit Spaanse functionarissen, waarbij de gouverneur-generaal de absolute top vormt, en uit de overige leden van de Collaterale Raden, deels samengesteld uit clerici, uit een afnemend aantal edelen en een groeiende groep juristen. De oorlogssituatie zorgt ervoor dat men ook met een Raad van Oorlog, met een Armada, met krijgsauditeurs en een uitgebreid opperbevel rekening moet houden.

De blijvende waarde van deze studie zal erin bestaan dat de periode 1629-1643 op onderdelen uitputtend is bestudeerd. Speciale aandacht moet hierbij gevraagd worden voor de bestudering in Spanje van vele onuitgegeven bronnen. De voorbeeldige behandeling van de correspondentie van gouverneur-generaal don Fernando, die door zijn broer, Filips IV, naar Brussel werd gestuurd, levert vernieuwende inzichten op over de manier, waarop de kardinaal-infant zich van zijn taak heeft gekweten. Wij moeten de auteur ook dankbaar zijn voor de vernieuwende inzichten over de spilfiguur in het bestel, Pieter Roose. Daar staat tegenover dat de periode 1643-1648 om meer dan één reden geen evenwaardig pendant vormt. Zo vraagt men zich af hoe het bestuur van Pieter Roose werd overgenomen: gedelegeerd, c.q. omzeild. Vooral met het oog op de vrede van Münster op 30 januari 1648 had men na de herdenking van 350 jaar vrede van Westfalen vernieuwende inzichten mogen verwachten. Het tegendeel is het geval. De literatuurlijst bevat de nodige lacunes. Hier wordt nog de eerste editie van Fritz Dickmann geciteerd uit 1959 en niet de zevende (verbeterde uitgave uit 1998), terwijl de recente bibliografie over de Westfaalse vrede (1996) ontbreekt.

Filips IV (1605-1665) heerst over een samengestelde staat, dat wil zeggen de Spaanse gebieden zijn de kerngebieden en de Zuidelijke Nederlanden moeten bestudeerd worden in een Europese context. Op het internationale vlak daagt Frankrijk Spanje uit om de hegemonie. Frankrijk eist van het Heilig Roomse Rijk in het verdrag van 24 oktober 1648 om het verdrag van Augsburg (1548), waardoor de Nederlanden een geprivilegieerde band kregen met het Rijk (4, noot 7), te ontbinden. Frankrijk eist daar ook dat de relatie tussen de Habsburgers in Wenen en die in Madrid ophoudt. Met name in de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was deze relatie - ook via de Zuidelijke Nederlanden - tegen Frankrijk uitgespeeld. Wel wordt in dit werk gewezen op het grote belang van de Spaanse ambassadeurs in Wenen (20, 307), maar de verbinding met de Nederlanden blijft onderbelicht.

Wanneer men bedenkt dat de gouverneur-generaal niet alleen wordt aangesteld om de Zuidelijke Nederlanden te besturen, maar ook het vrijgraafschap Bourgondië, dan komt een ander probleem naar voren. Voor Frankrijk is het vrijgraafschap virtueel reeds een gewonnen zaak. Bij de vrede van Nijmegen (1678) wordt dat volkenrechtelijk bevestigd. In het besluit van dit

werk wordt niet over het vrijgraafschap gesproken, alhoewel het elders vaak ter sprake komt, onder meer bij de Hoge Raad voor de Nederlanden (en Bourgondië). Het is hier niet de plaats om uit te weiden over de relatie tussen de Zuidelijke Nederlanden en het vrij graafschap, maar de perifere gebieden van de samengestelde staat vormen de achilleshiel van de Spaanse monarchie.

Dit werk wekt een onevenwichtige indruk. In de compositie van dit werk valt het deficit op vanuit internationaal gezichtspunt. Op 30 januari 1648 wordt een binnengrens tot internationale grens gepromoveerd. Aan de zuidergrens gaat de oorlog gewoon door tot 1659 bij de vrede van de Pyreneeën. Bestuurlijk blijft Filips IV de koning, onder wiens regering de monarchie blijft wankelen. In de hier beschreven fase tot 1643 komt don Gaspar de Guzmán, graafhertog van Olivares (1587-1645) als *valido* sterk uit de verf.Van zijn neef en opvolger, die in 1643 aan het bewind komt, ontbreekt zelfs de naam: don Luis de Haro (1598-1661), ondertekenaar van de vrede van de Pyreneeën. Dit laatste voorbeeld illustreert ten overvloede de aard en de omvang van de discrepantie tussen '1629-1643' en '1643-1648', want *mutatis mutandis* komt dit probleem steeds weer terug.

In Spanje voltrekt zich namelijk een machtsstrijd, nadat Olivares aan de kant is gezet. Daardoor wordt de politieke besluitvorming in Spanje moeilijker en ondoorzichtiger. De sterke band, die er bestond tussen Roose en Spanje, die in Spanje beschermd werd door Olivares, verviel. Om vat te krijgen op de structurele problemen van de Spaanse monarchie, die doorwerken in het bestuur te Brussel, heeft de auteur voor het tweede deel met steekproeven gewerkt. Deze optie leidde niet steeds tot bevredigende resultaten. Het feit dat de eerste minister, don Luis de Haro, niet genoemd wordt, verraadt een onopgelost institutioneel vraagstuk.

P. van Peteghem

H.M. Nellen, C.M. Ridderikhoff, ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius,* XVI, *oktober 1644-augustus 1645*, en XVII, *Supplement 1583-1645* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 246 en 248; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2000 en 2001, xxix + 807 en xxxi + 696 blz., ISBN 90 5216 114 3 en 90 5216 121 6).

Het grote werk is voltooid. Na de publicatie van het eerste deel van de correspondentie in 1928 is 73 jaar later het laatste deel verschenen. Je neemt de indrukwekkende reeks kloeke groene banden eens in handen en denkt met eerbied aan de bewerkers van de briefwisseling die dit *magnum opus* tot stand brachten: de grondlegger P.C. Molhuysen (delen I-III), de man die het werk ter hand nam na de oorlog B.L. Meulenbroek (III-XI), de redacteuren die de onderneming tot een goed einde brachten P. Witkam (XI-XII) en H.J.M. Nellen en C.M. Ridderikhoff (XIII-XVII), en, niet te vergeten, hun medewerkers die ieder eigen onmisbare bijdragen leverden.

Deel XVI van de briefwisseling bevat 392 brieven door Grotius geschreven (239) en ontvangen (153) in de laatste bewogen elf maanden van zijn leven. De brieven met de nummers 7068 tot en met 7428 omvatten de zeven maanden tot begin mei 1645. De meeste brieven, gericht aan Zweedse functionarissen en zwager Nicolaes

van Reigersberch, gaan voornamelijk over de gewone diplomatieke zaken: de grote oorlog tegen Habsburg en Spanje, de voorbereiding van de vredesbesprekingen in Munster en Osnabrück, de meer regionale oorlog tussen Denemarken en Zweden, en de gebruikelijke protocollaire oorlogjes tussen de diplomaten in Parijs, waar de Zweedse commissaris Cerisantes ambassadeur Grotius bijzonder vervelend voor de

voeten loopt. Meer persoonlijke brieven, zoals aan broer Willem, spreken over de zorg om de kinderen, en de pogingen nieuw wetenschappelijk werk gepubliceerd te krijgen, zoals de *Annotationes in Novum Testamentum* (in 1646 en 1650 verschenen) en de *Anthologia Graeca* (mislukte pogingen).

Maar dan komt de brief binnen die de Zweedse koningin Christina haar ambassadeur op 9 januari 1645 heeft geschreven. Grotius wordt teruggeroepen, neemt eind maart afscheid van het Franse hof, en vertrekt een maand later via zijn geboorteland naar Zweden. Aan de hand van de brieven 7430-7460 kunnen we het verloop van de gebeurtenissen volgen. In juni is hij in Stockholm, waar hij zijn ontslag aanbiedt. Half augustus is hij op weg naar de vredesbesprekingen in Duitsland, lijdt schipbreuk, wordt ernstig ziek en sterft op 28 augustus, 62 jaar oud, in Rostock. Nicolaes van Reigersberch zorgt ervoor dat zijn lichaam op 3 oktober kan worden bijgezet in de Nieuwe Kerk in Delft. Enkele dagen voor hij stierf had Grotius gezegd: ‘als hij den vrede in Duytsland hadde helpen maecken, dan wilde gerne sterven.’ Dat vredesideaal werd pas drie jaar later werkelijkheid, maar op die 28e augustus 1645 bezongen de klokken van Stockholm de Zweeds-Deense vrede, en begon in Toru (Polen) een belangrijk godsdienstgesprek tussen katholieken, lutheranen en calvinisten.

Het laatste deel van de correspondentie, deel XVII, is een supplement op de eerder verschenen delen. Het is, melden de bewerkers terecht, ‘een waardige aanvulling’ op het eerder gepubliceerde materiaal. Zeker, geen opmerkelijk nieuwe gegevens, maar belangrijke teksten uit alle fasen van Grotius' leven. Dit laatste deel omvat 310 nieuwe brieven of nieuwe versies van eerder opgenomen brieven, 105 geschreven door Grotius en 205 aan hem gericht. Daarnaast zijn er nog 85 vaak bijzonder interessante bijlagen bijeengebracht. De brieven in dit supplementdeel zijn chronologisch geordend en ingepast in de doorlopende nummering van de editie. Nieuwe brieven krijgen het nummer van een direct daarvóór geschreven brief met de volgletters A, B, C, etcetera. Hier opnieuw geheel of gedeeltelijk uitgegeven brieven hebben hetzelfde nummer als in de andere delen. De bijlagen zijn naar datum opgenomen tussen de briefteksten. De annotatie is niet zo uitgebreid als in de delen XIII-XVI, maar ook weer niet zo beknopt als in de daaraan voorafgaande delen.

Dit supplement omvat allereerst brieven die te laat aan het licht kwamen om nog op de goede plaats te worden opgenomen. Veel van die brieven zijn nu te vinden in collecties Grotiusbrieven in bibliotheken en archieven in plaatsen als Den Haag, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en Stockholm. Veel brieven zijn ook te vinden in collecties brieven van Grotius' correspondenten. En dan leverden gericht nieuw onderzoek naar brieven, toevallige vondsten en tips van collegae nog het nodige onbekende materiaal op. Er zijn echter ook veel brieven nu wel afgedrukt die in de eerste delen met opzet werden weggelaten, zoals brieven die Grotius ontving als advocaat-fiscaal en brieven van de gebroeders Nicolaes en Johan van Reigersberch aan Grotius. Dit deel brengt het aantal nu in moderne editie beschikbare Grotiusbrieven op 7725.

Na de gebruikelijke registers heeft dit deel nog drie *addenda* op de delen I-XVII, samengesteld door Cornelia Ridderikhoff. Heel praktisch is de concordantie van de briefnummers in de *Epistolae quotquot reperiri potuerunt* van 1687 met die van de nieuwe editie. Dan zijn er lijsten van alle correspondenten. Achter hun namen wordt verwezen naar de delen van de nieuwe editie waarin de brieven van en aan hen voorkomen. Dat is ook gedaan in het overzicht van archieven, bibliotheken en oudere

publicaties van Grotiusbrieven die gedeelten bevatten van Grotius' briefwisseling met deze personen en instanties. Zowel de *addenda* als de persoons- en plaatsnamenregisters van alle delen van de editie zijn *on line* te raadplegen op de website van het Constantijn Huygens Instituut (http://www.knaw.nl/chi).

Het grote werk is voltooid: voor de bewerkers van de briefwisseling, voor de leden van de

begeleidingscommissie, de hoogleraren Mout, Bots en Posthumus Meyes, en ook voor uw recensent, die het genoegen heeft gehad de delen III tot en met XVII voor dit tijdschrift te bespreken. Zijn niet altijd malse kritiek werd in dank aanvaard, zij het niet steeds met blijdschap, en van een aantal van zijn praktische suggesties werd uitdrukkelijk gebruikgemaakt. In deze recensie eens geen kritiek, maar vooral een hartgrondig gemeend woord van dank dat dit megaproject is afgerond. Is er dan niets meer te wensen? Ja, natuurlijk. Zou er ooit nog eens een volledige moderne editie komen van Grotius' werken? Doch laten we nu eerst maar gaan uitkijken naar de moderne Grotius-biografie die ons in het vooruitzicht is gesteld.

C.S.M. Rademaker

M. Roscam Abbing, *Rembrandt toont sijn konst. Bijdragen over Rembrandt-documenten uit de periode 1648-1756* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Leiden: Primavera pers, 1999, 270 blz., €31,72, ISBN 90 74310 58 3).

De kunstgeschiedbeoefening van de Gouden Eeuw wemelt van wat oneerbiedig de snuffelaars genoemd kan worden, nijvere archiefvorsers die met ijzeren discipline op zoek zijn naar nieuwe documenten en gegevens over kunstenaars en hun werken. Deze documentaire benadering is zelfs uitgegroeid tot een heuse Nederlandse traditie in de kunstgeschiedenis. Geen wonder dus dat het zoeken naar bronnen van oudsher een belangrijke rol speelt in het Rembrandt-onderzoek. Naast het internationaal befaamde en beruchte Rembrandt research project staan de archiefsprokkelingen in bladen als *Oud Holland* en *Amstelodamum*, in 1979 samengebracht in een eigen monument: *The Rembrandt documents*. Met zijn dissertatie plaatst Michiel Roscam Abbing zich nadrukkelijk in deze onderzoekstraditie, die verbonden is met onderzoekers als Abraham Bredius, Cornelis Hofstede de Groot, Isabella van Eeghen en Bas Dudok van Heel. Hij doet dat vanuit een specifieke filosofie. Geïnspireerd door de theorie over abductie van de negentiende-eeuwse Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce laat Roscam Abbing zich bewust door de bronnen leiden. Bronnen worden door hem dus niet gebruikt als bewijsmateriaal in verband met een van tevoren geformuleerde vraagstelling; zij dienen daarentegen hun eigen ‘verklarende hypothesen’ te genereren.

Met dit uitgangspunt voert Roscam Abbing zijn lezers in zes op zichzelf staande hoofdstukken mee op zijn naar aanleiding van nieuwe of nog onvoldoende bestudeerde Rembrandtdocumenten ondernomen speurtochten. Zo brengt een passage uit het toneelstuk *Vryheit der Vereenighde Nederlanden* (1648) van oud-leerling Samuel van Hoogstraten hem op het spoor van een op goudleer geschilderde Rembrandt, onthult de winkelinventaris van de Amsterdamse kunstverkoper Clement de Jonghe dat de tijdgenoot soms al moeite had etsen van Rembrandt juist te duiden en te benoemen, illustreert een anekdote van de Franse kunsttheoreticus Roger de Piles de voorkeur voor het spelen met *trompe-l'oeils* en de betekenis die men toedichtte aan ‘houding’ in de Nederlandse schilderkunst, brengt een fictieve brief in *Philalèthes brieven* (1713) van Arnold Houbraken een eigenaardige kritiek op het afbeelden van

de slang door Rembrandt op diens ets *De zondeval* aan het licht, en verkeren we dankzij de administratie van de Poolse graaf Charles Henry d'Hoym en de geïllustreerde kunstcatalogus van Jean de Julienne in de kringen van rijke achttiende-eeuwse Parijse kunstverzamelaars, die een grote belangstelling voor het werk van Rembrandt bleken te hebben.

Het zijn stuk voor stuk spannende hoofdstukken die getuigen van de speurzin en het plezier die geslaagd bronnenonderzoek met zich meebrengen. Over frustraties, doodlopende wegen

of verworpen hypothesen schrijft Roscam Abbing niets, en dat valt te billijken, al had ik graag gezien dat hij in zijn laatste hoofdstuk, dat nu is ingeruimd om de resultaten van de verschillende hoofdstukken te vertalen in het theoretische redeneerschema van Peirce, juist was ingegaan op de mislukkingen. Dat was een origineler en informatiever bijdrage aan de theorievorming geweest dan het wat plichtmatige hoofdstuk dat er nu ligt.

Dit brengt mij op een tweede punt. Roscam Abbing geeft hoog op over het door hem gekozen theoretische uitgangspunt, en over het eindresultaat kan men tevreden zijn: de van de geselecteerde bronnen afgeleide hypothesen leveren inderdaad nieuwe inzichten of vragen op over de kijk op en omgang met het werk van Rembrandt in de zeventiende en achttiende eeuw. Toch kwam bij lezing van de hoofdstukken geregeld de vraag op of de auteur wel altijd de meest interessante onderzoeksvragen naar aanleiding van de door hem gekozen bronnen heeft geformuleerd. Herhaaldelijk intrigeerden de contextuele terzijdes of achtergrondinformatie namelijk meer dan de Rembrandt-*connection*. Zo is het natuurlijk prachtig dat de catalogi van enkele grote achttiende-eeuwse Franse verzamelaars de herkomstgeschiedenis van enkele werken van Rembrandt aanvullen, maar de hoofdstukken over hun verzamelingen maken toch vooral nieuwsgierig naar de wereld van de Parijse kunstkenners en collectioneurs zelf. Nu moeten we het in het hoofdstuk over Jean de Julienne doen met enkele afsluitende opmerkingen over de aard van de Parijse kunstmarkt in de achttiende eeuw en de eerste aanzetten van verzamelaars tot de reconstructie van het oeuvre en het leven van beroemde schilders. Daar had ik graag meer over gelezen. Datzelfde gevoel roept het hoofdstuk over Arnold Houbraken op. Al heel lang wordt er gedebatteerd over de vraag hoe de anekdotes die deze Nederlandse kampioen van de classicistische kritiek op Rembrandt in zijn *Groote Schouburgh* heeft opgenomen, moeten worden gelezen. Door nu eens een andere, nog nauwelijks door Rembrandtonderzoekers bestudeerde tekst van Houbraken, te analyseren, hoopt Roscam Abbing het antwoord te vinden. Het leidt tot een intrigerend hoofdstuk waarin we Houbraken zien worstelen met de tegenstellingen tussen bijbelse verhalen en de rede en zien vastlopen in een redenering over de foutieve afbeelding van de slang op een ets van Rembrandt. Dat alles smaakt naar meer. De hoofdvraag naar de rol van de anekdotes in de levensbeschrijving is daarentegen niet meer dan een terzijde, die bovendien nauwelijks tot nieuwe inzichten leidt.

Nu is het natuurlijk flauw van een recensent om van de auteur eigenlijk een ander boek te vragen, maar in dit geval zijn het de bronnen zelf die erom vragen. En als het boek van Roscam Abbing één ding heeft duidelijk gemaakt, dan is het wel de kracht en veelzijdigheid van bronnen.

Paul Knevel

Nieuwste geschiedenis

L. Jensen, *'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt.' Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001; Hilversum: Verloren, 2001, 304 blz., €22,46, ISBN 90 6550 665 9).

Het proefschrift van Lotte Jensen over damesbladen en vrouwelijke broodschrijvers is een systematisch opgezette en goed gedocumenteerde studie met een boek- of tijdschrifthistorische

invalshoek. Na inleidende hoofdstukken over vrouwentijdschriften en journalistes in de achttiende eeuw gaat zij dieper in op de achtergrond en het karakter van het tijdschrift *Pénélopé* (1821-1835) van Anna Barbara van Meerten-Schilperoord, enkele tijdschriften met mengelwerk uit de periode 1830-1869 en de concurrerende, min of meer feministische tijdschriften *Ons streven* (1870-1878) en *Onze roeping* (1870-1873).

Het eerste Nederlandstalige tijdschrift speciaal voor vrouwelijke lezers, de *Algemeeene oeffenschool der vrouwen* (1784-1785) verscheen in een periode van burgerlijk-nationale bewustwording gevolgd door een aantal andere bladen die een korte bestaansduur hadden. Die late en beperkte opmars van vrouwentijdschriften hing samen met de marktsituatie: een klein taalgebied en de populariteit van buitenlandse bladen en vooral van de commercieel minder riskante almanakken voor vrouwen. Na Betje Wolff was de blinde Petronella Moens (1762-1843) een zeer productieve journaliste die het gematigd patriotse gedachtegoed van het Nut uitdroeg. Zij schreef niet specifiek voor vrouwen, maar wel over vrouwen die als zorgzame moeders en liefhebbende echtgenotes medeverantwoordelijk waren voor het 'volksgeluk'. In haar organische maatschappijbeeld vulden man en vrouw elkaar aan en schiep de vrouw in het huiselijke domein de voorwaarden voor een goed functionerend openbaar leven.

De eveneens zeer productieve kostschoolhoudster en schrijfster Anna Barbara van Meerten-Schilperoord was de drijvende kracht achter het succesvolle tijdschrift *Pénélopé* dat zijn lezeressen veertien jaar lang trakteerde op handwerkpatronen en verhalen die doordrenkt waren van Nutsdenken over de complementaire rollen van man en vrouw. Hoewel het vrouwentijdschrift na 1840 met meer dan tien gelijktijdig circulerende bladen vaste voet op de tijdschriftenmarkt kreeg, behandelt Jensen in het hoofdstuk over de periode 1830-1869 maar één tijdschrift met een langere levensduur, het uitgesproken protestantse *Maria en Martha* (1844-1856) dat onder leiding stond van een anonieme mannelijke hoofdredacteur. In dit tijdschrift werd de huiselijkheidsideologie gecombineerd met pleidooien voor liefdadige activiteiten buitenshuis. In de relatief vooruitstrevende tijdschriften *Ons streven* (1870-1878) en *Onze roeping* (1870-1873) werd aandacht besteed aan de internationale vrouwenbeweging, vrouwenarbeid en vrouwenkiesrecht. Na ruzie met de uitgever van het eerste tijdschrift had Betsy Perk het tweede tijdschrift opgericht. Mede door de ophef die de ruzies van Betsy Perk veroorzaakten, werden en worden beide tijdschriften geassocieerd met de vrouwenemancipatie.

Volgens Jensen moet het emancipatoire karakter van eerdere tijdschriften echter niet onderschat worden. De uitgedragen ideaalbeelden van vrouwelijkheid bevestigden weliswaar de harmonieuze ongelijkheid van man en vrouw, maar brachten vrouwen er ook toe om als broodschrijver de pen op te nemen of actief te worden in liefdadige organisaties. Dit 'ambigue' karakter van de journalistieke activiteit voor en door vrouwen had zelfs een 'radicaal potentieel'. Met deze eigenaardige termen bedoelt Jensen dat vrouwen die met de pen de huiselijkheidsideologie beleden, zelf wel als kostwinners werkzaam of maatschappelijk actief waren. Ik zou dit niet ambigu en zeker niet radicaal noemen, hoogstens paradoxaal. In het licht van de huiselijkheidsideologie was journalistieke activiteit een pedagogische bezigheid die bovendien geld in het laadje bracht, en liefdadigheid een verzorgende en dus typisch vrouwelijke taak. Vrouwen deden zo wel ervaring op met arbeid en organisatie

buitenshuis, maar het complementaire beeld van man en vrouw werd niet aangetast. Radicaal was pas de roep om gelijke rechten en beroepsarbeid als middel tot zelfontplooiing.

De vragen lijken vooral ingegeven door ouderwetse vrouwengeschiedenis - opgevat als de geschiedenis van vrouwen - en boek- en tijdschriftstudies. Voor de hand liggende cultuurhistorische vragen worden niet gesteld of niet beantwoord. Zo valt de opkomst van damesbladen

na 1780 samen met de opkomst van jeugdtijdschriften, hetgeen een verband met de ontwikkeling van het burgerlijke gezin suggereert. Wat een inhoudsanalyse over consumptiecultuur en vrouwelijke identiteit aan het licht kan brengen, laat de 'Foucauldiaanse' benadering van Christine Delhaye in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (2000, aflevering 3) zien. In dat artikel wordt onder meer *De Gracieuse* geanalyseerd, een tijdschrift dat in 1864 in een oplage van 4000 exemplaren verscheen als Nederlandse editie van het Duitse modeblad *Der Bazar*. Jensen kiest voor een analyse van de voorloper die onder de titel *Gracieuse* van 1862 tot 1864 circuleerde. Hoewel veelvuldig over het 'vrouwbeeld' wordt gesproken, ontbreekt een verwijzing naar de hypothese van Laqueur dat het beeld van de vrouw als een zwakke afspiegeling van de man ('one sex system') in de late achttiende eeuw verdrongen zou zijn door een complementair beeld van man en vrouw ('two sex system'). Dat laatste beeld was kennelijk dominant in de bestudeerde tijdschriften. Op pagina 134 gaat het niet om 'ongeveer tien' maar precies dertien tijdschriften en Daendels was zeker geen conservatief zoals op pagina 235 gesuggereerd wordt. Ondanks deze kanttekeningen ben ik onder de indruk van deze inventariserende en analyserende studie die vergezeld gaat van een uitgebreide lijst van vrouwentijdschriften met vindplaats. Belangrijker dan de vraag naar de verhouding tot de rest van de tijdschriftpers lijken mij vragen over de verhouding tot buitenlandse voorbeelden en vooral inhoudelijke analyses. Daarvoor heeft Lotte Jensen met dit boek een stevig fundament gelegd.

P.R.D. Stokvis

N. Ashton, D. Hellema, ed., *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001, 292 blz., ISBN 90 5356 471 3).

Een oppervlakkige telling in het *Repertorium* wijst uit dat in de afgelopen eeuw ruim 30 monografieën (meestal dissertaties) en bundels zijn gepubliceerd die de Brits-Nederlandse relaties tot thema hebben. Aan artikelen komt men tot ongeveer eenzelfde aantal. Bijna altijd betreft het onderzoek in Nederlandse archieven, waardoor de kijk vanuit Londen op Nederland onbesproken is gebleven. Met deze traditie is door bovenstaande bundel gebroken: de onderzoekers hebben nu ook gekeken naar wat in Britse archieven over Nederland te vinden is.

Van Goor behandelt de Britse politiek ten aanzien van het Nederlandse koloniale bezit in de jaren 1780-1820, een tijdvak dat bij onderzoekers weinig in trek is. De auteur concludeert dat de Vierde Engelse Oorlog weliswaar het einde van VOC en WIC inluidde, maar bepaald niet inhield dat de compagnie in de archipel haar greep op vazallen en bondgenoten had verloren. Dat was pas na 1811 het geval. Op het subcontinent van India had de VOC al veel eerder de meeste van haar posities aan de Engelsen prijs moeten geven.

De aspiraties van Willem I en Van Hogendorp, vergroting van het Nederlandse territorium met de Zuidelijke Nederlanden, strookten met de Britse wensen ten aanzien van het politieke evenwicht op het Europese continent, aldus Van Sas in zijn

bondige samenvatting van de jaren 1813-1870. De teruggave van de meeste koloniën vormde nauwelijks een probleem: behalve bij een enkele koloniale specialist, zoals Raffles, bestond er in Engeland weinig belangstelling voor het Nederlandse koloniale bezit. Terwille van de vrede in Europa opteerde Londen in 1830 voor de Belgische onafhankelijkheid, maar had het liefst gezien dat de nieuwe staat onder de soevereiniteit van Oranje was gebleven. In de jaren vijftig en zestig kon Den Haag stilzwijgend vertrouwen op de wetenschap dat Groot-Brittannië noch een Franse, noch een Duitse hegemonie in de monden van Rijn, Maas en Schelde zou tolereren.

Kuitenbrouwer (UU), al twee decennia de Nederlandse representant in het internationale imperialismedebat, meldt dat naast de twee inmiddels gangbare imperialismetheorieën (Lenin/ Hobson en Robinson/Gallaher) Cain en Hopkins een derde theorie, die van het 'gentlemanly capitalism' gelanceerd hebben en bekijkt vervolgens vanuit het imperialismeperspectief de Brits-Nederlandse relaties in Oost- en West-Indië en in Afrika. In zijn conclusie verwerpt de auteur Voorhoeve's zienswijze dat er in de jaren van het imperialisme sprake was van een informele Brits-Nederlandse alliantie: daarvoor waren er in het koloniale vlak te veel wrijvingspunten. Bovendien kon Londen Nederland in Europa geen bescherming bieden, zodat Den Haag aangewezen bleef op gewapende neutraliteit.

Frey (Keulen), auteur van *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande* (1998) vat de kernpunten in de Brits-Nederlandse betrekkingen rond de Eerste Wereldoorlog samen. In Londen bestond begrip voor de Nederlandse handel met Duitsland. Wel kreeg Den Haag af en toe een duidelijke wenk daarin niet te ver te gaan. Bij de wapenstilstand ontstond een kritiek moment omdat Nederland, in tegenstelling tot de overige neutralen, zijn handelsbetrekkingen met Duitsland niet wenste af te breken. Daarbij kwam het Amerikaanse verwijt dat de Nederlandse zakenwereld uit was op 'peace without victory' en dat 'everybody anticipates sincere pleasure climbing into the band wagon at appropriate moment, but does not approve fighting for this privilege.'

De vraag of Nederland, conform het verdrag van Versailles, de Duitse keizer zou uitleveren veroorzaakte de nodige spanning tussen Londen en Den Haag. Ashton (LSE, Londen) en Hellema (UU) menen dat Nederland niet aan uitlevering had kunnen ontkomen wanneer er sprake was geweest van grotere eensgezindheid tussen de geallieeerden in het algemeen en de Britten in het bijzonder. Zowel Wilhelmina als George V voelden niets voor verbanning van Wilhelm naar de Falklandeilanden, laat staat voor toepassing van Lloyd George's slogan 'hang the Kaiser'.

In het Interbellum was Engeland voor Nederland de belangrijkste handelspartner. Beide landen waren in beginsel aanhangers van vrijhandel. Toen Engeland in 1931 tot protectie overging en Duitsland voor autarkie koos, dreigde de Nederlandse export volledig in te storten. Engeland moest voorrang geven aan de *dominions*, zodat Nederland niet anders kon dan zijn landbouwproducten op de Britse markt te dumpen. De hoge prijzen op de binnenlandse markt moesten de verliezen op de export compenseren, aldus Klemann (UU) in zijn bijdrage aan deze bundel.

Bijzonder interessant, want gebaseerd op nieuw onderzoek in de archieven van het Britse kabinet en van het Foreign Office, zijn de artikelen van Van Diepen (UvA) en Moore (Sheffield) over de Britse kijk op de Nederlandse buitenlandse politiek en de defensie-inspanningen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. In Londen hield men de Nederlanders voor te rijk en te *soft* voor een stevige defensie. In de regering van De Geer had men geen enkele fiducie.

Kersten en Van Faassen (ING, Den Haag) beschrijven de betrekkingen tussen de defaitistische Nederlandse regering in ballingschap en de Britse autoriteiten. Met zijn Indische bezittingen beschouwde Nederland zich tot 1942 als de belangrijkste bondgenoot van Engeland. Voor Londen was het Nederlandse standpunt niet meer dan een marginaal gegeven. In de loop van de oorlog verplaatste het beleidscentrum zich naar Washington, waar heel wat minder begrip bestond voor de positie van een koloniale mogendheid dan in Londen. Na een afzijdigheid van een eeuw raakte

Nederland geleidelijk betrokken bij de grote politiek, zonder echter daarop reële invloed te kunnen uitoefenen.

De twee zienswijzen over de rol van de Engelsen in Indonesië in de eerste tien maanden na de Japanse capitulatie behandelt De Jong (BuZa). De auteur concludeert dat enerzijds de Engelsen een explosie van republikeins revolutionair geweld hebben uitgelokt, maar dat zij zich

anderzijds het lot van de geïnterneerden in de Japanse kampen hebben aangetrokken en het dekolonisatieproces op gang gebracht hebben. Een gepopulariseerde versie van dit artikel verdient een plaats in de *Wapenbroeders*, contactblad van de Indiëveteranen, een kring waarin nog steeds bizarre verhalen over het optreden van de Engelsen opgeld doen.

Ludlow (LSE) en Young (Nottingham) behandelen de mislukte pogingen van Groot-Brittannië om tot de EEG toe te treden van 1961-1962 en 1967. Nederland en met name Luns waren de grote voorvechters van Britse toetreding, ofschoon de Nederlandse voorkeur voor supranationale constructies op gespannen voet stond met de Britse angst voor het inboeten van soevereiniteit. De auteurs bespreken de Nederlandse inspanningen om Groot-Brittannië ondanks Franse tegenstand de gemeenschap binnen te loodsen. In de gebruikte middelen was de Haagse diplomatie niet kieskeurig. De uitkomsten van geheim beraad tussen de zes in Brussel, de standpunten van de afzonderlijke leden en de reikwijdte van de toelatingsvoorwaarden werden heet van de naald door de Nederlandse diplomatie aan het Foreign Office doorgeseind. Soms ging het Plein hierin zover dat de ambtenaren op het Foreign Office erdoor in verlegenheid raakten.

Hellema (UU) vat een vroegere publicatie over de oliecrisis van de jaren zeventig nog eens samen. De olieboycot was voor Frankrijk en Groot-Brittannië reden een eigen Europese, meer pro-Arabische koers te varen en ook de overige leden van de Europese Gemeenschap daartoe te bewegen. Voor Nederland dat zich bijzonder had beijverd voor de Britse toetreding, was de weinig Atlantische houding van Londen een teleurstelling. De machtswisseling in Groot- Brittannië (de conservatief Heath moest plaatsmaken voor de socialist Wilson) betekende een terugkeer van Londen naar de Atlantische koers.

Conclusie van deze bundel: in Londen bestond niet bijster veel belangstelling voor wat men in Den Haag dacht en deed. Voor Nederland daarentegen was een goede relatie met Londen van levensbelang, al bleek dat Den Haag met name tot 1950 in koloniale zaken baas in eigen huis wilde blijven en daarna de Atlantische solidariteit voorrang gaf.

C.B. Wels

A.P.G. Sens, *'Mensaap, heiden, slaaf.' Nederlandse visies op de wereld rond 1800. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren* (Dissertatie Nijmegen 2001, Nederlandse cultuur in Europese context XX, IJkpunt 1800-5; Den Haag: SDU uitgevers, 2001, xvii + 213 blz., €18,11, ISBN 90 12 08856 9).

Angelie Sens schreef haar proefschrift in het kader van het programma Nederlandse cultuur in Europese context, ijkpunt 1800. De titel van haar boek verwijst naar de drie centrale thema's van haar onderzoek naar openbare bronnen uit de periode 1770-1820: het wetenschappelijk debat over de menselijke soort; het religieuze debat over christendom en de bekering van heidenen en het maatschappelijk debat over het al dan niet gerechtvaardigd zijn van slavenhandel en slavernij. Wetenschappelijk,

religieus en maatschappelijk zijn de overkoepelende termen die Angelie Sens zelf aan de drie debatten toekent; in de geschriften waarop zij zich baseert werden deze noemers als zodanig niet onderscheiden. De ene auteur was dominee, een ander politicus, een derde reiziger, onderzoeker, essayist of journalist. Zij schreven reisverhalen, religieuze tractaten, wetenschappelijke studies, overzichts- of naslagwerken, politieke toespraken of prijsvraagessays, waarin alle drie de thema's aan de orde konden komen. (Natuur)wetenschappelijke, christelijke-religieuze en politiek-maatschappelijke argumentaties liepen daarbij veelal door elkaar. Zo schreef Martinus Stuart, auteur van een overzichtswerk in zes

delen over *De mensch zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol* (1802-1807) dat hij slechts zou schrijven wat men kon waarnemen, 'wijl de volkomene Menschenkennis, schoon zij de eigenlijke oefening van den Mensch mag heeten, het bijzonder eigene voorwerp der Alwetendheid zelve is.' (62)

Waar Sens zelf vraagtekens zet bij de haars inziens te stellige opvatting onder historici dat de worsteling van de Verlichting met de verschillen tussen mensen uit de aard der zaak een anticlericaal karakter had en vooruitwees naar secularisatie (35), relativeert ze in feite ook het onderscheid dat ze zelf maakt. Tegen de achtergrond van de vraag hoe Nederlanders aankeken tegen de buiten-Europese wereld, tegen de niet-blanke mens en tegen Europese koloniale handel en kolonisatie is haar themakeuze echter zonder meer van belang. Haar proefschrift is in de eerste plaats een handzaam overzicht, gecomplementeerd met een bronnenlijst van meer dan tweehonderd veelal Nederlandse werken. De bronnen zijn gelezen tegen de achtergrond van wat genoemd wordt de 'kennishorizon' van de achttiende eeuw. Deze schoof steeds verder op naarmate er verder werd gereisd, meer systematisch natuurhistorisch en anatomisch onderzoek werd gedaan, en door Europeanen ver van huis intensiever werd samengeleefd met andere volken.

Het is altijd weer fascinerend om je te verplaatsen in de achttiende-eeuwers die die steeds groter wordende diversiteit een plek moesten geven in hun wereldbeeld. Sens beschrijft hun kennishorizon vooral op basis van de reisbeschrijvingen die sinds de zeventiende eeuw in Nederland verschenen. Daaruit spreekt vaak een uitermate genuanceerde ideeënvorming over buiten-Europese gebieden, over verschillende beschavingen, godsdiensten (met name islam, hindoeisme en heidendom) en culturen. In dat kader haalt zij ook een door Willem Bosman in de *Nauwkeurige beschryving van de Guinese Goud- Tand- en Slavekust* (1704) beschreven Afrikaanse scheppingsmythe aan, volgens welke God zwarte en blanke mensen tegelijk geschapen had en hen twee geschenken had aangeboden: goud en de 'letterkunde'. De zwarte mensen mochten eerst kiezen en kozen voor het goud. God, toornig vanwege hun goudzucht, bepaalde daarop dat de blanken voor eeuwig de meesters van de zwarten zouden zijn. (23) Het is een verhaal dat in een notendop de problematiek toont van het proefschrift, dat immers draait om bestudering van beeld en tegenbeeld op basis van tekst. In dit geval is het een aan Afrikanen toegeschreven scheppingsverhaal dat een voorbeschikte hiërarchische verhouding tussen blank en zwart benoemt, veroorzaakt door de zwarten zelf.

Helaas doet Sens te weinig met deze en de vele andere pakkende teksten die zij aanhaalt. Op zoek naar in- en uitsluitingsmechanismen, naar de ontwikkeling van wij/zij-tegenstellingen, citeert ze de 'beelden' zoals die in teksten werden verwoord, maar ze analyseert niet het impliciete tegenbeeld. In discussie met Allison Blakely (A. Blakely, *Blacks in the Dutch world. The evolution of racial imagery in a modern society* (Bloomington/Indianapolis, 1993)) blijft ze bijvoorbeeld regelmatig stilstaan bij het gebruik van de aanduiding van de kleur zwart, de (kleur)nuances die auteurs soms zoeken, de wetenschappelijke studie naar oorzaken van een zwarte huidskleur, of bij het vraagstuk van al dan niet gezamenlijke afstamming. Maar nergens wordt systematisch ingegaan op het zelfbeeld van 'blank', laat staan op het impliciete verband dat deze kleur vormde tussen de auteur en zijn blanke lezers. Ook gaat ze voorbij aan wetenschapspolitieke implicaties van die 'beelden', zoals de constatering in 1810 dat het 'zwarte lichaam' nou eenmaal anatomisch het beste onderzocht was

(G. Bakker, *Natuur- en geschiedkundig onderzoek aangaande den oorspronkelijken stam van het menschelijk geslacht* (1810)).

En dat brengt me op het tweede element dat het zojuist aangehaalde ‘Afrikaanse’ scheppingsverhaal treffend maakt voor het onderzoek als geheel: de verwijzing erin naar letterkunde als krachtigste Europese verworvenheid. Juist in onderzoek naar beeldvormingsprocessen in lite-

ratuur en letterkunde vindt sinds Edward Saids *Orientalism* (1978) veel theorievorming plaats: over de handeling van het schrijven, de auteurs, hun informanten, de gekozen publicatievorm, relatie met de lezers, werking van de publicatie etc. (Enkele voorbeelden zijn: T. Morrison, *Playing in the dark. Whiteness and the literary imagination* (New York (Vintage Books), 1993); M.-L. Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation* (Londen/New York, 1992); M. Schipper, *De boomstam en de krokodil. Kwesties van ras, cultuur en wetenschap* (Amsterdam: Van Gennep, 1995)). Sens gaat aan deze ontwikkeling voorbij en beperkt zich tot het geven van letterlijke citaten. Omdat zij daarbij bovendien nauwelijks biografische informatie over de auteurs verschaft, worden deze tekstfragmenten als het ware op zichzelf staande bronnen. Over de bedoeling van de verschillende auteurs, laat staan de receptie van hun werken, lezen we weinig.

Daarmee is dit boek vooral een goed gedocumenteerd overzicht, waarop prima kan worden voortgebouwd in bijvoorbeeld actuele discussies over Nederland en de islam, of denkbeelden inzake slavenhandel en slavernij. Ook de indirecte signalementen van het ontstaan van een Indo-Europese bevolkingsgroep in de Oost (124 vlg.) of van kleurlingengroepen in Zuid Afrika (*passim*) zijn hier van belang. Een misser is wel dat dit boek, dat draait om 'visies' en beeldvorming, geïllustreerd is met willekeurig beeldmateriaal waaraan bovendien geen woord wordt gewijd.

Susan Legêne

G.T. Haneveld, P.C. van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken. De medische zorg bij de Nederlandse zeemacht in de negentiende eeuw* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2001, 398 blz, ISBN 90 6707 521 3).

De negentiende eeuw was niet alleen in technisch opzicht een tijd van vernieuwing en versnelling van ontwikkelingen, maar ook in wetenschappelijke zin. Zo veranderde de medische wetenschap ingrijpend, een verandering die niet aan de medische zorg bij de Nederlandse zeemacht voorbijging. Over de geneeskunde bij de Nederlandse oorlogsvloot gedurende de zeventiende en achttiende eeuw zijn voortreffelijke studies geschreven, maar helaas bleef de negentiende eeuw wat onderbelicht. Weliswaar deed de eerste inspecteur van de geneeskundige dienst bij de marine G.F. Pop een poging (postuum verschenen in 1923); hij sloot zijn geschiedschrijving echter in 1850 af, terwijl met name aan het eind van de negentiende eeuw juist een enorme opbloei plaatsvond in de geneeskunde. Daardoor kwamen de nieuwe medische ontwikkelingen niet ter sprake. Door de ontwikkeling op medisch-maritiem gebied gedurende de negentiende eeuw nader te bestuderen, hebben de auteurs met dit boek getracht in dit manco te voorzien. Tevens was de viering van het honderdvijftigjarig bestaan van de geneeskundige dienst bij de marine, een mooie aanleiding tot het schrijven van dit boek.

De auteurs, Gerhard Haneveld, patholoog-anatoom in Utrecht, en Paul van Royen, maritiem historicus, hebben bij deze studie vanwege de diverse ontwikkelingen niet voor een chronologische benadering gekozen. Het boek is verdeeld in achttien hoofdstukken, die uiteenlopende medisch-nautische onderwerpen behandelen. Zo

beginnen de auteurs met een historische schets van de ontwikkeling van de geneeskundige dienst bij de Nederlandse zeemacht en laten vervolgens uiteenlopende onderwerpen de revue passeren, zoals de voeding aan boord, de kleding, de scheepshygiëne, bedrijfsongevallen, ziekten aan boord, en de arts in de vuurlinie. Profielschetsen, opleiding en taken van het medisch personeel zowel aan boord als aan de wal komen daarbij uitgebreid aan bod.

Niet los te zien van de ontwikkeling van de geneeskunde bij de marine was de evolutie van het oorlogsschip. Naast de overgang van hout naar ijzer vond ook die van wind- naar stoomkracht plaats. Zo ontstonden verscheidene typen schepen; van kruisers met een centimeters dikke bepantsering tot kleine torpedobootjes waarin de bemanning ternauwernood kon staan. Deze technische ontwikkelingen brachten overigens niet alleen positieve medische veranderingen met zich mee. Dankzij de stoomvaart werd weliswaar de reistijd naar de Oost tot minder dan de helft verkort, waardoor onder de bemanning minder ziekte zoals scheurbuik voorkwam, maar door diezelfde stoom stegen de temperaturen onderin het schip tot zo'n hoogte, dat het teveel was voor het menselijk gestel. Ook ontkwam de marine niet aan het hygiënische ontwaken in de negentiende eeuw. In Nederlandse leerboeken over gezondheidsleer werden lange hoofdstukken gewijd aan de reinheid, ventilatie, vochtigheid, verlichting, latrines en slaapgelegenheden op schepen. De officier van gezondheid werd niet alleen geacht om dergelijke problemen te signaleren, hij moest ook toezien op de juiste voeding, drinkwatervoorziening en kleding aan boord.

De auteurs beschrijven de marine in de negentiende eeuw met het oog van een hedendaags medicus. De medische aspecten worden voor de leek echter interessanter doordat men handig gebruik heeft gemaakt van reisverslagen uit geneeskundige tijdschriften, rapporten aan de inspecteur van de geneeskundige dienst en Nederlandse leerboeken over gezondheidsleer. Door de 'hoofdpersonen' zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten, roept men de sfeer van die tijd op. De verschillende korte, maar rijk geïllustreerde hoofdstukken maken de lezer dan ook nieuwsgierig naar meer. Deze studie kan daarom gezien worden als een goede basis voor verder uitgebreid onderzoek. In de inleiding geven de auteurs bijvoorbeeld aan dat er nog geen onderzoek gedaan is naar de sociologische achtergronden van het medische marinepersoneel. Omdat de namen en daden van de eerste artsen van het marinekorps veelal vergeten zijn, sluiten de auteurs het boek af met een aantal bijlagen waarin onder meer de namen van de inspecteurs, de artsen en kwekelingen en hun onderscheidingen zijn opgenomen. Het boek heeft een uitvoerig notenapparaat en een register op persoons- en scheepsnamen.

Edwin Maes

J.F. Voerman, *Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Dissertatie Groningen 2001, Groninger historische reeks XXI; Assen: Van Gorcum, 2001, xxiv + 549 blz., €33,54, ISBN 90 232 3760 9).

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden in de periferie van Nederland enkele industriegebieden op basis van regionale specialisaties. In het Oost-Groningse veengebied vormden de scheepsbouw en de agro-industrie de belangrijkste stuwende industrieën, waardoor deze regio na de Randstad enige tijd het tweede industriële centrum van Nederland werd. In zijn proefschrift analyseert Jan Voerman de invloed van de economische ontwikkeling op het Oost-Groningse veengebied vanuit het perspectief van verstedelijking, waarbij hij vragen formuleert als: Welke effecten had de industrialisatie op het ruimtelijk patroon van verzorgingskernen? Waren er

bepaalde bedrijfstakken die in de economische ontwikkeling voorop liepen en zijn er beroepsgroepen die daardoor op de inkomensladder stegen? De morfologische veranderingen in de verzorgingskemen en migratie vormen eveneens aandachtspunten.

Een belangrijk analyse-instrument van Voerman is de structuuranalyse. In de periode 1815 tot 1910 zijn om de twintig jaar de op dat moment in de gemeente wonende personen allemaal

of steekproefsgewijs in een databestand opgeslagen, waarmee een dwarsdoorsnede van de bevolking in een aantal steekjaren is verkregen. Door deze bestanden te koppelen aan gegevens over onder andere inkomens en migratie kan de ontwikkeling van de sociale en economische structuur geanalyseerd worden. De hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn voor een groot deel gebaseerd op de beroepsgegevens uit de structuuranalyse, aangevuld met bedrijfsgegevens. Door deze informatie te verbinden aan drie fasen van economische ontwikkeling, kan Voerman een beeld van de verstedelijking van het gebied geven.

In de fase voor de industrialisatie (1800-1855) stimuleerden met name de zeescheepvaart, de scheepsbouw en de landbouw de economische groei, waarbij Winschoten - vanouds geen veenkolonie - zich wist te profileren als belangrijkste verzorgende kern. De tweede fase (1855-1900) kenmerkte zich door de opkomst van de agro-industrie. De strokartonindustrie vestigde zich maar gedeeltelijk in de woonkernen, de aardappelmeelfabrieken zochten juist de periferie op. Het Oost-Groningse veengebied werd daardoor een industrieel gebied, zonder industriële kern. Concentratie van verzorgende functies vond daarom maar beperkt plaats, het meeste nog in Winschoten en Veendam. Typerend voor de derde fase (1900-1940) was de ‘deglomeratie’ van de industrie. Het centrum van de scheepsbouw verschoof naar het uiterste noordwesten, onder de rook van de stad Groningen en de nieuwe coöperatieve aardappelmeelfabrieken zochten in toenemende mate een plek dicht bij de aardappelvelden. Als gevolg daarvan ontwikkelde alleen Veendam zich van veenkolonie tot stad met een verzorgende regionale functie, al bleef Winschoten het belangrijkste verzorgende centrum. De hoofdstukken 2 tot en met 4 vormen de hoofdmoot van het boek, die zich kenmerken door een beschrijvend karakter en soms hoge detail- en cijferdichtheid. Voermans heldere betoogtrant en het effectieve gebruik van kaarten zorgen er echter voor dat de lezer zijn uiteenzettingen gemakkelijk kan volgen.

In hoofdstuk 5 bespreekt de auteur de vraag of industriële ontwikkeling en de versterking van de centrale functies in de kernen van het veengebied ook gevolgen had voor de sociale structuur. In de belangrijkste kernen zorgde de verstedelijking voor de opkomst van nieuwe beroepen - fabrikanten, rijke kooplieden, en beoefenaren van vrije beroepen - die een positie in de inkomenstop verwierven. De hoofdstukken 6 en 7 schetsen de bevolkingsontwikkeling en de migratie. De industrialisatie zorgde niet voor een grote toestroom van grote groepen arbeiders. De groeiende industrie wist slechts een gedeelte van de uitstoot uit de agrarische sector op te vangen. De Oost-Groningse veengebieden hadden eigenlijk alleen aantrekkingskracht op personen die werkten in de verzorgende en dienstverlenende sector. Wel trad er een verandering op in het migratiepatroon. De stad Groningen, die in de negentiende eeuw een poortfunctie vervulde naar het nationale migratiecircuit verloor deze positie, omdat steden als Veendam en Winschoten aansluiting vonden op het nationale migratienetwerk.

In het slothoofdstuk concludeert Voerman dat de verstedelijking in het Oost-Groningse veengebied anders verliep dan in andere regio's. In industrialiserende regio's als Twente en Limburg bedreigden nieuwe kernen het traditionele regionale hoofdcentrum, in Oost-Groningen gebeurde dat niet. Geen van de groeikernen wist de stad Groningen naar de kroon te steken. Dat betekende niet dat er niets veranderde. Enkele kernen wisten zich tot stad op te werken en werden het centrum van een eigen

verzorgingsgebied. Na 1900 wisten zij, buiten de stad Groningen om, aansluiting te vinden op het nationale stedennetwerk, maar bleven tegelijkertijd onderdeel van een regio waar de stad Groningen aan de top van de hiërarchie bleef staan.

Voerman heeft een gedegen studie geschreven, gebaseerd op een duidelijke vraagstelling, een grondig en veelomvattend bronnenonderzoek en een doorzichtig en consistent betoog. Op zijn conclusies valt dan ook weinig af te dingen. Een punt van kritiek is de theoretische inbedding.

Voerman poogt zijn vraagstelling te ontwikkelen vanuit een beschouwing over de industrialisatie en economische eenwording van Nederland, de regionale geschiedschrijving en theorieën over verstedelijking en stadsgeschiedenis. Dat hij daarmee heeft geworsteld blijkt als nieuwe dynamischer concepten in de regionale geografie aan de orde komen. De auteur blijft vasthouden aan het meer statische regiobegrip dat H.J. Keuning in de jaren dertig ontwikkelde. Hij belooft wel de mogelijke consequenties van een dynamischer blik op regiovorming aan het eind van zijn betoog te behandelen, maar deze bespreking heb ik niet kunnen vinden.

Dat Voerman zich strikt aan zijn vraagstelling heeft gehouden, is de helderheid van zijn betoog zeker ten goede gekomen, maar soms heeft hij zich te veel beperkingen opgelegd. Zo gaat hij niet in discussie met andere auteurs die de economische ontwikkeling van deze regio hebben geanalyseerd. Hij gaat niet inhoudelijk in op de stuwende rol die Keuning in zijn studie *De Groninger veenkoloniën* (1933) toedichtte aan de landbouw en verveningen en de daaruit voortkomende agro-industrie. Evenmin geeft hij zijn mening over de enclave-these die J.J. van der Werf poneerde in zijn *Industrie en regio* (1989), hoewel de auteur met de schat aan opgediepte gegevens een bijdrage had kunnen leveren aan de verdere analyse van de economische ontwikkelingen in dit veengebied. Dit neemt niet weg dat Voerman een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de geschiedschrijving van het Oost-Groningse veengebied, die ook voor iedereen die zich bezighoudt met de bestudering van industrialisatie en verstedelijking belangwekkend is.

R.E. van der Woude

Th. von der Dunk, *Alleen op de wereld. De Nederlandse worsteling met zichzelf, God en Europa* (Amsterdam: Van Gennep, 2001, 285 blz, € 16,-, ISBN 90 5515 311 7).

Alleen op de wereld is een verzameling van dertien (opnieuw bewerkte) artikelen van de hand van Thomas von der Dunk die oorspronkelijk tussen 1997 en 2001 verschenen in tijdschriften, opiniebladen en kranten. De auteur geeft in de inleiding weer wat volgens hem de zeer diverse stukken bindt. ‘In vrijwel alle dertien bijdragen keert ... steeds als een soort van rode draad het min of meer afwijkende van Nederland terug in zijn kijk op de wereld, op Europa en God en daarmee ook op zichzelf.’ (17) Hierop volgen bespiegelingen over de Europese grenzen en identiteit, de val van de muur en de gevolgen daarvan, de voorwaarden voor de Turkse toetreding tot de EU en de politieke verhoudingen in Israël. In heldere analyses laat Von der Dunk zien langs welke lijnen belangrijke ontwikkelingen in de Europese- en wereldpolitiek zijn verlopen en geeft vervolgens verschillende scenario's voor de toekomst weer. Hierbij moet worden aangetekend dat de ‘Nederlandse worsteling’ in het eerste deel van de bundel grotendeels ontbreekt. Dat wordt daarna ruimschoots goedgemaakt in artikelen over de Nederlandse reacties op deze internationale ontwikkelingen, het gestuntel rondom humanitaire interventies en het kortzichtige beleid van vaderlandse politici. Door bundeling van deze verschillende artikelen worden de grote dramatische gebeurtenissen op het wereldtoneel als het ware gecontrasteerd met het amateurtoneel

van de Nederlandse politiek. Von der Dunk stoort zich vooral aan de inconsequente wijze waarop Nederlandse politici denken en handelen, en verwijt hen gebrek aan visie. ‘Wie als historicus drie eeuwen Nederlandse wereldpolitiek in drie woorden moet samenvatten komt dan ook uit op: drie eeuwen naïviteit.’ (135)

Naast het signaleren van een Nederlandse ‘afwijking’ waagt de auteur zich aan een historische verklaring hiervoor. De bekende zaken passeren de revue: Nederland was een republiek

toen andere landen monarchieën waren en vice versa; de Patriottentijd gaf politieke strijd een slechte naam, waardoor onder koning Willem I de natie indommelde; de negentiende-eeuwse liberalen hebben niet hoeven vechten voor de grondwet van 1848 waardoor die zo vanzelfsprekend was dat de politieke cultuur al snel weer bezadigde trekken aannam. Daarbij komt nog dat de oude links-rechts-tegenstellingen niet langer houvast bieden en dat in het poldermodel steeds de consensus wordt gezocht. Door dit alles is er in Nederland nauwelijks sprake van politieke strijd en debat. Dit zijn niet direct vernieuwende gezichtspunten te noemen en soms geven de historische argumenten zijn betoogtrant haast iets drammerigs. In de laatste twee artikelen over de oranjemythe (die overigens goed samengevoegd hadden kunnen worden) probeert hij de lezer ervan te overtuigen dat de band tussen Nederland, Oranje en het protestantisme in de historische realiteit niet is aan te treffen en dat de monarchie als instituut strijdig is met de uitgangspunten van de moderne samenleving. Dat de meeste mensen zich dit al lang bewust zijn en toch niet Von der Dunks republikeinse gedachtegoed delen is voor hem vervolgens onbegrijpelijk.

Von der Dunk laat zich in zijn opiniestukken kennen als een aanhanger van het Verlichte gedachtegoed en als een vurig strijder tegen alle uitingen van bekrompenheid, naïviteit, conservatisme en religieuze intolerantie. Kerk, kroon en het bezadigde regentendom moeten het ontgelden in betogen waarin maar weinig plaats is voor twijfel en ambivalentie. Soms geven deze beschouwingen dan ook meer informatie over Von der Dunks visie op Nederland, dan die van Nederland op de wereld. Maar meer dan eens weet hij de vinger op de zere plek te leggen. Vooral zijn stukken over de zwakte van het openbaar bestuur in Nederland en het gevaar daarvan voor de democratie (‘Bezwaren tegen de geest van de laatste jaren der eeuw’ en ‘De Nederlandse angst voor doortastende politici’) zijn sterk en verdienen aandacht in brede kring.

Het genre van opinieartikelen ligt Von der Dunk goed. Met zijn historische achtergrond (-kennis) heeft hij een voorsprong in het publieke debat en levert daar een waardevolle bijdrage aan. Dit zijn echter geen bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden. Een opiniestukkenschrijver is nog geen contemporain historicus. Von der Dunk lijkt echter geen ambitie te hebben dat laatste te zijn. Hij is eerder een debater met scherpe blik en pen, die fel (en soms over zijn woorden struikelend) aanwijst waar de schoen wringt.

Maartje Janse

H.E.M. Berens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (Dissertatie (bewerkt) VU Amsterdam 1999; Rotterdam: NAi-uitgevers, 2001, 364 blz., ISBN 90 5662 230 7).

Sommige architecten zijn bekend om wat ze ons nalieten, zoals de parken van Zocher of de neogotiek van Cuypers, anderen om wat ze nooit tot stand brachten. W.N. Rose behoort tot die tweede categorie. Velen zullen hem kennen als de Haagse rijksbouwmeester die in de jaren 1860 grote opschudding wekte met zijn fabrieksachtige ministerie-nieuwbouw aan Plein 1813 en de gotiserende verminking

van de dertiende-eeuwse Ridderzaal. Critici als Vosmaer en De Stuers verenigden zich in het verzet tegen zijn plan voor een nieuw paleis der Staten-Generaal, dat wanneer het was uitgevoerd de sloop van vrijwel het gehele Binnenhof zou hebben betekend. Zonder Rose's eervol ontslag in 1867 zou het torentje op het Binnenhof dus nimmer zijn doorgegaan als icoon van onze hedendaagse polderpolitiek.

In dit rijk geïllustreerde proefschrift wordt door architectuurhistorica Hetty Berens de rijksbouwmeester eindelijk recht gedaan. Zijn prestigieuze benoeming in Den Haag wordt begrij-

pelijk uit de honderden ontwerpen die Rose als stadsbouwmeester van Rotterdam van zijn tekentafel afscheidde - vóór, tijdens en ná zijn Haagse episode. Dat is misschien ook het enige bezwaar dat men tegen de opzet van dit helder geschreven boek kan inbrengen. Want mij duizelde het al snel van de vele minutieus beschreven bouwplannen, terwijl anderzijds Rose's talloze publicaties niet als bron zijn aangewend. Niettemin valt er veel te leren. Op grond van zijn buitengewone activiteiten zouden we Rose gerust de schepper van de moderne Maasstad mogen noemen, ware het niet dat de meeste van zijn monumentale gebouwen in 1940 verloren zijn gegaan. Ook op dit punt zat het hem dus niet mee. Behalve zijn Haagse werken en het Arnhemse koloniaal-militaire invalidenhuis Bronbeek uit dezelfde periode, resteert slechts het Rotterdamse Coolsingelziekenhuis. Misschien zou het hem echter zónder zijn Haagse oeuvre beter zijn vergaan, want de enorme bewondering die hem in 1840 voor dit bouwwerk ten deel viel staat in schril contrast met zijn verguizing in de jaren zestig. Met zijn Moorse zuilenhal en rondboogvensters was het enorme en voor zijn tijd zeer kostbare Coolsingelziekenhuis het eerste project in Nederland dat direct was geïnspireerd door de Pruisische *Rundbogenstil*. Het historiserende stijlkleed diende te worden afgestemd op de functie en het karakter van het gebouw. Niet alleen in Rotterdam maar ook in de andere grote steden was deze Schinkeliaanse architectuuropvatting in de jaren veertig en vijftig ‘alleenheerscheres’, om met de Rotterdamse architect Metzelaar te spreken.

Rose's kwaliteiten openbaarden zich ook op het vlak van bouwtechniek en materiaalgebruik. Daaruit sprak zijn degelijke ingenieursopleiding aan de Delftse Artillerie- en genieschool, hoewel hij aan zijn toenmalige leermeester Pieter Adams (tevens ontwerper van het Rotterdams stadhuis) naast een uitzonderlijke tekentechniek eveneens een neoclassisistische affiniteit met de antieke bouworden en historische stijlvormen dankte. Ten onrechte staat Rose dan ook te boek als een kundig beoefenaar van de zogenaamde ingenieursstijl. Zijn moeizame start als architect bond hem weliswaar lange tijd aan militaire kringen; uit de door Berens geraadpleegde correspondentie blijkt dat hij zich al vroeg beschouwde als kunstenaar. Dat was een principiële keuze die in niet geringe mate werd aangemoedigd door zijn invloedrijke schoonvader jhr. D.F. van Alphen (een zoon van de geleerde kinderdichter), oud-resident van Soerabaya, lid van de Tweede Kamer en burgemeester van Leiden. Van Alphen sterkte de Utrechtse notabelenzoon in de geestdriftige beoefening der ‘liefhebberij-studiën’ die hem van het schilderen van landschappen, de mineralogie, de schelpen- en plantenleer, en de oudheidkunde en gotiek brachten tot de schone kunsten (en later het spiritisme)! Maar treffend merkte hij over zijn schoonzoon op: ‘Rose is geen poëet, maar een hele hooge mathematicus en chymist en een architect en een kladschilder, dat is te zeggen die het liefst met kleuren schildert.’

Precies die kwaliteiten verenigden zich in de tot nog toe minst belichte zijde van Rose's vernieuwingsdrang, namelijk die van stedenbouwer. In de eerste Nederlandse stad die al vroeg in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam was hij de eerste die sinds de zeventiende eeuw opnieuw met de aanleg van zeehavens en complete stadsuitbreidingen te maken kreeg. Rose combineerde beide in ingenieuze ontwerpen als zijn Coolpolderproject, plan Feyenoord, en Waterproject. Zijn perfectionisme én onstuitbare dadendrang (wie durft voor de negentiende-eeuw nog over Jan Salie te spreken?) blijkt bovenal uit de wijze waarop hij vanuit een revolutionaire totaalvisie binnenstad, waterstad en polderstad organisch verenigde met behulp van rioolsystemen

(waaronder toen nog de invoer van vers water werd verstaan!), drinkwaternetten, openbare wandelparken, kanalen en singelwegen. Het meest opmerkelijke van deze nog immer imponerende schetsen is, naar het mij voorkomt, de introductie van drie elementen die tot op heden het karakter van de Nederlandse nieuwbouwwijk bepalen: bouwverordeningen, projectontwikkelaars, en mathematisch rasterpatroon - al werd van dat laatste nog wel eens

afgeweken ten behoeve van de parkaanleg. Niettemin speelde deze vernieuwing zich af binnen een Hausmanniaanse context. Want hun mathematische eenheid weerspiegelde zich op bijzondere wijze in de nieuwe boulevardarchitectuur die ruimer en rijker gedecoreerd werd naarmate men meer op stand verkeerde. Toch al wankelde Rose's positie steevast wanneer tot krenking der burgertrots weer eens een gebouw verzakte, zijn op sociale segregatie gerichte vormentaal maakte hem ook tot pionier van de moderne arbeiderswoningbouw.

Maar hoe zat het nu met Den Haag? Interessant genoeg neemt Berens haar hoofdpersoon niet in bescherming tegen de eigentijdse kritiek op zijn 'stijlloze' ontwerpen voor het Binnenhof. Zij rekent zelfs af met de hedendaagse herwaardering van Rose's welhaast decoratieloze architectuur (met spouwmuren, centrale verwarming en gietijzeren constructies en ramen) als voorloper van het moderne functionalisme - een opvatting die als het ware visueel gestalte heeft gekregen in de recente inpassing van Rose's ministerie van koloniën binnen het nieuwe Tweede Kamergebouw. De ontwerpgeschiedenis leert dat dit alles geen bewuste keuze maar een kwestie van bezuiniging was. Zo beschouwd vond Rose dus *contrecoeur* het moderne bouwen uit.

Rob van der Laarse

K. Korevaart, *Ziften en zemelknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Dissertatie Leiden 2001; Hilversum: Verloren, 2001, 499 blz., €33,-, ISBN 90 6550 638 1).

Korrie Korevaart moet tijdens haar promotieonderzoek naar de literatuurkritiek in de Noord-Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen, die zij kortheidshalve aanduidt als 'literaire dagbladkritiek', wel eens hebben getwijfeld aan het belang van haar onderzoeksobject. Dat bestudeerde zij vanaf de afschaffing van de drukpersbeperkende maatregelen van de Fransen in 1814 tot de grondwetsherziening in 1848. De literaire dagbladkritiek in deze periode noemt zij 'een randverschijnsel' (83), dat in sommige gevallen zelfs ondergebracht was bij rubrieken als 'Allerlei' of 'Bladvulling'. Hij bestond voor een groot deel uit stereotype berichten die beperkt bleven tot een titelbeschrijving en een opgave van de inhoud van het boekwerk of periodiek in kwestie, zonder een afgewogen oordeel dat lezing ervan vereist had. Brandende kwesties die de literaire wereld bezighielden, haalden de krantenkolommen zelden. Een grote verdienste van Korevaarts onderzoek is echter dat het laat zien wat er buiten die wereld dan wél over literatuur gedacht werd en wat ervan tot het grote publiek doordrong via de krant. Overigens heeft zij hier de afgelopen 25 jaar ook al aandacht voor gevraagd in minstens elf artikelen, die voor een deel zijn verwerkt in haar *Ziften en zemelknoopen*.

Dit overvloedig gedocumenteerde proefschrift wil een beschrijving en een inhoudelijke analyse geven van recensies en andere beschouwingen in de Noord-Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladpers, voor zover die zich uitliet over wat tegenwoordig nog als literatuur wordt beschouwd. Als aanloop daartoe releveert hoofdstuk 2 de ontwikkeling van de pers, het weinige dat er bekend is over het kranten- en literatuurlezende publiek en de opkomst van boekbesprekingen in de

krant. Het volgende hoofdstuk schetst een ‘groepsportret zonder dame’ van de critici. Ook bespreekt Korevaart hier het gebruik van de antikritiek en last zij een interessante uitwijding in over B.H. Lulofs. Als criticus van de *Groninger Courant* keerde deze ‘pionier’ van de dagbladkritiek zich vanaf 1835 - vooralsnog vergeefs - tegen de gewoonte om anoniem te recenseren.

De hoofdstukken 4 en 5 geven een vooral kwantitatief beeld van het onderzoekscorpus: 2280

recensies en niet-recenserende 'artikelen over literatuur', aangetroffen in 69 kranten. Uit Korevaarts tellingen blijkt dat de daadwerkelijke opmars van de literaire dagbladkritiek pas in 1828 begon. In de jaren 1830 was literatuur zelfs de meest besproken lektuur in de krant. Van de gerecenseerde werken stelt zij verder vast in welke taal ze doorgaans geschreven waren (niet verassend: vooral Nederlands en verder vaak Frans), welke auteurs en uitgevers vooral op recensies konden rekenen, en welke literaire genres de voorkeur van de critici genoten.

De belangrijkste conclusie van hoofdstuk 4 is dat de inhoud van de dagbladkritiek niet alleen werd bepaald door de actualiteit, maar ook door 'regionaliteit'. Dat wil zeggen dat de auteur, de uitgever, het onderwerp of de taal van de besproken werken vaak een duidelijke binding had met de stad of regio waar de kranten zich ook blijkens hun naamgeving op richtten. Die regionale oriëntatie was erg sterk. Zo brengt Korevaart aan het licht, dat het noorden, westen en zuiden van Nederland nagenoeg gescheiden circuits vormden: literatuur die in het ene deel van Nederland gerecenseerd werd, bleef doorgaans onbesproken in een ander deel. Korevaart maakt elders in haar boek aannemelijk dat de overwegend welwillende toon van de literaire dagbladkritiek kan samenhangen met een opbloei van de boekhandel rond 1830: uitgevers van kranten gaven ook boeken uit, zodat het voor de hand lag om deze bedrijfstak met voorlichting en achtergrondinformatie in de dagbladpers te promoten. Een andere verklaring voor die positieve toonzetting kan mijns inziens gezocht worden in de genoemde regionaliteit: wie conflicten wilde vermijden in het eigen letterkundige wereldje, kon zich maar beter van negatieve oordelen onthouden, zoals het om dezelfde reden raadzaam was om anoniem te recenseren.

In hoofdstuk 6 volgt een afzonderlijke behandeling van de twee 'veelbesproken auteurs' C.P.E. Robidée van der Aa en Adriaan van der Hoop, en in hoofdstuk 7 van andere onderwerpen die indertijd nogal veel kritische pennen in beweging brachten: de Belgische Opstand, almanakken, Franse literatuur en typebeschrijvingen met aanverwante genres. Vanaf deze hoofdstukken overheerst een analytische aanpak, waarbij relevante recensies onderzocht worden op waarde-oordelen, argumentatie en de literatuuropvattingen die daaruit af te leiden zijn. De resultaten hiervan vertonen echter te weinig samenhang om ze representatief te kunnen noemen voor de hele literaire dagbladkritiek. Dat doet Korevaart dan ook niet; ze laat het bij een serie *case studies*.

Deze zet ze voort in hoofdstuk 8, dat de kritische bedrijvigheid uitdiept van *De Avondbode*, de *Utrechtsche Courant* en de *Leeuwarder Courant*, enkele van de ijverigst recenserende kranten. Hier komen de bladen en hun kritische praktijk pas echt tot leven. Dat zou mij al welkom zijn geweest na hoofdstuk 2, want nu blijven de meeste kranten een groot deel van het boek vooral titels met een aantal bijzonderheden die voor het begrip van het betoogde noodzakelijk zijn. Iets vergelijkbaars geldt voor hoofdstuk 9. Dat zet de uitgangspunten en taakopvattingen van de literaire kritiek uiteen zoals Korevaart die aantrof in haar materiaal, wat haar tevens gelegenheid biedt in te gaan op de vraag hoe de kranten- en tijdschriftenkritiek zich tot elkaar verhielden. Dit belangrijke hoofdstuk vormt een logisch vervolg op hoofdstuk 3 en zou, indien eerder opgenomen, de lezer in staat hebben gesteld de beschreven en geanalyseerde praktijk van meet af aan te zien in het licht van het poëticale gedachtegoed van de critici.

Intussen maakt hoofdstuk 9 wel duidelijk dat de kritische praktijk van de Nederlandse tijdschriften, die meer nationaal en letterkundig prestige genoten, de kranten ten voorbeeld moet zijn geweest. De niet-recenserende 'artikelen over literatuur' in de dagbladpers zouden niet hebben misstaan in een tijdschrift, constateert Korevaart. Ze waren daar dan ook, al dan niet met bronvermelding, veelvuldig uit overgenomen, zoals dat ook gebeurde uit buitenlandse bladen als de *Revue des Deux Mondes*, *Le Globe* en *The Athenaeum*. Of er ook specifieke bladen in binnen- of buitenland golden als toonaangevend voor de Nederlandse dagbladkritiek,

blijft helaas onbesproken, net als de vraag in hoeverre de Nederlandse lezer zich over literatuur liet inlichten door concurrerende buitenlandse kranten en tijdschriften op de leestafels van koffiehuizen en genootschappen.

Het is misschien ondankbaar dergelijke kwesties ook al meteen behandeld te willen zien. De meeste krantenarchieven zijn verloren gegaan, en Korevaart heeft een zeer omvangrijke hoeveelheid moeilijk te bestuderen krantenmateriaal toegankelijk gemaakt voor verder onderzoek. Wie iets wil weten over enig onderwerp met betrekking tot het literair-culturele leven in de eerste helft van de negentiende eeuw, doet er voortaan verstandig aan om achterin haar boek de (ook via de website van de uitgever doorzoekbare) registers op onderwerpen, namen en titels op te slaan, om te zien of de dagbladkritiek er ook iets over gezegd heeft. Het is dus maar goed dat Korevaart dat 'randverschijnsel' is blijven onderzoeken.

Ton van Kalmthout

D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001; Amsterdam: Bert Bakker, 2001, 444 blz., ISBN 90 351 2315 8).

Het hier besproken dissertatieonderzoek betreft een bewonderenswaardige en buitengewoon lezenswaardige speurtocht naar de geschiedenis van het Amsterdamse socialisme tot aan de oprichting van de SDAP. Auteur Dennis Bos volgt in zijn beschrijving en interpretatie van de lange periode vanaf het vroegste 'communismus' van 1848 tot de partijorganisatorische constitutie van de 'moderne' sociaal-democratie in 1894 zeer bewust een tweeledig spoor.

In een sociaal-geografisch en cultureel-antropologisch doordrenkte historische verhandeling, wordt het vroege socialisme allereerst beschreven vanuit de concrete, levende werkelijkheid van groepen arbeiders, kleine neringdoenden, lompenproletariërs en andere geledingen van de volksklasse in nauw omschreven buurten van Amsterdam. De al veel langer bestaande traditie van militant verzet tegen rijken en machtigen van de stad, wordt vanaf het midden van de negentiende eeuw getransformeerd tot allerhande vormen van socialistische oproerigheid in de volkswijken van de binnenstad en vooral in (delen van) de Jordaan, om zich tenslotte te verwijden tot nieuwe buurten, wanneer de grote sociaal-economische transformatie vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw Amsterdam radicaal gaat veranderen. Wat de lezer wordt voorgetoverd is een narratieve verhandeling, die ons deelgenoot maakt van de microkosmos van eigen buurt en sociaal netwerk, van de wereld van persoonlijke en familiale relaties én van het bruisende leven van de bierhuizen, de arbeiderslokalen en, niet te vergeten, de huiskamers waar de vroege socialisten conspireren, filosoferen, onderdak verlenen aan (vervolgde) medestrijders en een nieuwe generatie deelgenoot maken van de revolutionaire boodschap. Haar eigenlijke charme ontleent de studie aan de lenige, kleurrijke, invoelende en bijwijlen hilarische wijze waarop de verloren gewaande wereld van het oude socialisme weer tot leven wordt gewekt, inclusief rituelen en normatieve codes die de strijd van de vroegste

socialisten (be)geleiden en die de basis leggen voor een verzetstraditie die decennialang de volksbuurten van Amsterdam beheerst.

Anderzijds moet óók worden opgemerkt, dat wat als de kracht van deze studie kan worden aangemerkt, tevens een zekere zwakte ervan uitmaakt. De invoelende, *verstehende* wijze van onderzoek, die de lezer op unieke wijze temidden van het gewone volk en de toenmalige strijdcultuur plaatst, wordt te weinig gedragen door een meer empirische onderbouwing die

middels een analyse van, bijvoorbeeld, ledenlijsten of het traceren van familiale relaties of van verhuispatronen mogelijk was geweest. Incidenteel vindt een dergelijke analyse weliswaar plaats, maar over het algemeen blijft onduidelijk in hoeverre de intergenerationele overdracht van strijdvormen en erecodes, of het belang van sociale netwerken, geografische nabijheid en andere (veronderstelde) bepalende factoren inderdaad díe beslissende invloed sorteren welke de auteur met enige zwier uitdraagt. Deze constatering klemt temeer, waar een eigenlijke methodologische verantwoording ontbreekt, die juist in dit soort 'kwalitatieve' studies verhelderend kan en eigenlijk behoort te werken. Anderzijds moet gezegd, dat een dergelijk onderzoek buitengewoon arbeidsintensief is en door een aan de universiteit verbonden jeugdige promovendus nauwelijks valt te realiseren. Wellicht dat toekomstige historici dit onderzoek ooit entameren met het analytische kader van de hier besproken studie als stimulerende leidraad.

De tweede dragende peiler van de studie, die nauw verbonden is met de hierboven vermelde aanpak, wordt uitgemaakt door de overduidelijke afkeer bij de auteur van een op instituties geconcentreerde geschiedschrijving, die de gestipuleerde superioriteit van de 'moderne' arbeidersbeweging met terugwerkende kracht en in diffamerende zin loslaat op een periode die nu juist getypeerd zou worden door het ontbreken van dit soort bureaucratische organisaties. Een dergelijke benadering houdt, naar de mening van de auteur, een finalistische ideologie in, die de 'oude beweging' als primitivistisch en achterhaald voorland van de 'echte' arbeidersbeweging bestempelt. In feite echter, zo wordt geponeerd, valt het vroege socialisme niet te typeren door gerijpte partij formaties, vakbonden en andere organisaties, maar door verhoudingen, gedragspatronen en erecodes op buurt- en individueel niveau die vaak van generatie op generatie worden overgedragen. Een geschiedschrijving die dit socialisme niet op zijn eigenlijke merites, maar vanuit de superioriteitswaan van een latere era, beoordeelt houdt niet minder dan een bespottelijke en bevooroordeelde karikatuur in. Het hart van de hier besproken studie wordt daarmee uitgemaakt door de heroïsche poging een beweging te rehabiliteren die, te beginnen met de vroegste geschiedschrijvers der SDAP, vaak met meewarigheid en hoogmoedswaan is beschreven.

Bij deze, in veel opzichten terechte, constatering past echter wel een tweetal kanttekeningen. Ten eerste, dat de op zich buitengewoon waardevolle beklemtoning van het niet-institutionele micro- of mesoniveau, ook een zekere negatie inhoudt van (opkomende) organisaties zoals vakbonden, coöperaties en de Sociaal-Democratische Bond (SDB). In het verlengde hiervan kan worden betwijfeld of een analyse in termen van persoonlijke relaties en regionaal beperkte netwerken bij dit soort bureaucratisch-hiërarchische en vaak landelijke organisaties wel kan volstaan. In de tweede plaats valt op te merken dat het beklemtonen van het authentieke karakter van het vroege socialisme niet per definitie impliceert dat het spreken van 'oude beweging' versus 'moderne arbeidersbeweging' een uitsluitend ideologisch gemotiveerde mystificatie zou zijn. De auteur beroert deze cruciale kwestie zélf in een lapidaire, maar wel degelijk cruciale zinsnede, waarin wordt gerefereerd aan het *Communistisch Manifest* waarin, zo heet het, de 'eigenlijke' arbeidersbeweging wordt teruggevoerd op 'een in het industrieel grootbedrijf en tot klassenbewustzijn "gedwongen" proletariaat...' De auteur laat in een polemische contraargumentatie erop volgen, dat in Amsterdam ook 'zonder modern kapitalisme en een industrieel

proletariaat ... een socialistische beweging [ontstond] die het noch aan onderlinge solidariteit, noch aan revolutionaire strijdlust ontbrak.' (339) Anders echter dan de auteur meent is het pleit met deze argumentatie allerminst beslecht, omdat de hier gebezigde termen - 'socialistische beweging', 'onderlinge solidariteit', 'revolutionaire strijdlust' - voor de onderscheiden periodes naar alle waarschijnlijkheid geen eenduidige betekenis bezitten. Het probleem is,

met andere woorden, niet zozeer opgelost danwel gesteld, zij het op een ongemeen doordringende en intrigerende wijze.

De kritische kanttekeningen die bij deze studie te plaatsen zijn, doen niets af aan de buitengewoon fraaie, originele en inventieve wijze, waarop Dennis Bos de pioniers van het Nederlandse socialisme de hen toekomende plaats in de geschiedenis terug heeft weten te geven. Het is deze moeilijk te overschatten verdienste, die de blijvende waarde van deze prachtige studie zal blijken uit te maken.

Henny Buiting

G. de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Dissertatie Utrecht 2001; Amsterdam: Aksant, 2001, 585 blz., €27,50, ISBN 90 5260 011 2).

De Groot, opgeleid als student en aio economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, stelt in zijn dissertatie de vraag hoe industriële arbeid in Nederland in de periode 1850-1940 getypeerd werd als mannen-, dan wel vrouwenwerk. Deze typering acht hij niet het resultaat van fysieke eigenschappen of scholingsgraad maar van de sociale constructie van sekse die plaats heeft tijdens de beginnende industrialisatie en het daarop volgende arbeidsproces. In de buitenlandse literatuur gelden de reproductie van voorafgaande vormen van gezinsarbeid en de invloed van nieuwe technologieën als de twee voornaamste verklaringen voor het ontstaan van scheidslijnen tussen mannen- en vrouwenwerk tijdens de industrialisatie. Om deze verklaringen in Nederland te toetsen koos de auteur voor de combinatie van een vergelijking van seksesegregatie in vier bedrijfstakken (sigaren-, kleding-, schoenen- en textielindustrie) en een diepteanalyse in vier afzonderlijke bedrijven (aardewerkfabriek De Sphinx, de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, de Nederlandse Katoenspinnerij en gloeilampenfabrikant Philips). De auteur beschrijft niet alleen uitgebreid maar heeft zich ook de moeite getroost de ontwikkelingen met (fraaie en goed gekozen) foto's in beeld te brengen. Uit het onderzoek blijkt dat in de bedrijfstakken en bedrijven steeds onderscheid gemaakt werd tussen mannen- en vrouwenwerk. Deze seksesegregatie is overwegend lokaal ontstaan, waarbij werkgevers en arbeid(st)ers hetzelfde ‘vertoog’ deelden. De segregatie werd overgenomen uit de eerdere huisindustriële productie, dan wel uit het buitenland waar de machines en kennis van het productieproces vandaan kwamen. Dit laatste was het geval in drie van de vier bedrijven. Waren beide factoren afwezig, dan richtte de startende ondernemer de seksesegregatie zelf in, rekening houdend met de plaatselijke verhoudingen. Philips is hiervan het voorbeeld. Had de seksesegregatie eenmaal vorm gekregen, dan was deze moeilijk te wijzigen, aldus De Groot. Alleen fundamentele wijzigingen in het productieproces konden de segregatie veranderen, maar of dit gebeurde hing af van het tempo van industrialisatie en de lokale arbeidsmarkt alsook van het ‘sekselabel’ dat aan de betreffende machines werd toegekend. Van de actoren die een rol speelden bij de totstandkoming van de seksesegregatie, zijn het vooral de ondernemers die de segregatie invullen. Bij de totstandkoming speelden vakbonden geen rol, wel bij de bestendiging van een eenmaal

bestaande seksesegregatie. Ook kerkelijke opvattingen speelden nauwelijks een rol bij de verdeling van taken tussen mannen en vrouwen, of het moest gaan om plaatselijke wensen de vrouwen en mannen in afzonderlijke ruimtes te laten werken. Pas met de voltooiing van de verzuiling rond de Eerste Wereldoorlog kregen dergelijke kerke-

lijke opvattingen invloed. De directe invloed van de overheid op seksesegregatie via arbeidswetgeving was eveneens niet zo groot als verwacht, omdat ondernemers met protesten de overheidsbepalingen wisten terug te dringen en ook plaatselijk hun oplossingen bedachten. De indirecte invloed van de overheid op seksesegregatie daarentegen was groter, omdat hiermee publiekelijk benadrukt werd dat vrouwen een speciale categorie arbeiders vormden.

Dat De Groot gekozen heeft voor theoriegestuurd onderzoek, met als voordelen een algemeen betoog en vergelijkbaarheid met andere landen, valt te prijzen. Dit neemt echter niet weg dat de bespreking van de bedrijfstakken en bedrijven af en toe te beschrijvend en uitweidend is. De grote lijn van zijn analyse inzake seksesegregatie valt hierdoor in deze hoofdstukken soms teveel weg. Ook had ik aan het eind van elk hoofdstuk liever een conclusie inzake de opgeworpen vraag gehad dan een samenvatting. In de beschrijvingen lijkt weinig waarde te worden gehecht aan de betekenis van vak- en beroepsopleidingen en de daarin verwoorde waarden, hetgeen in overeenstemming is met de Nederlandse praktijk. Toen mijn moeder, modiste van beroep, vlak voor de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwam trof het haar hoe weinig betekenis hier aan vakdiploma's werd gehecht, met als uitzonderingen misschien apothekersassistenten en onderwijzeressen. Verenigingen van beroepsgenoten met de door hen in opleidingen en diploma's vastgelegde waarden tellen in het boek echter niet tot de actoren die een rol spelen bij de vormgeving en verdere ontwikkeling van seksesegregatie. In dit verband is het ook jammer dat De Groot zich beperkt tot de industrie en niet de dienstensector meeneemt (al zeg ik er meteen bij dat inperking voor een dissertatie van groot belang is). Het algemene beeld blijft zonder dienstensector echter beperkt en enigszins statisch, omdat in de verhouding tussen industrie en dienstensector een verandering besloten ligt door het in betekenis toenemen van de dienstensector ten nadele van de landbouw en uiteindelijk ook de industrie. En in de dienstensector speelden vakorganisaties met een sterk beroepskarakter nu wel een belangrijke rol bij het ontstaan van seksesegregatie. De heren kantoorbedienden en hun aanvankelijk vooral beroepsmatige organisaties voelden immers niet voor toelating van vrouwen in het beroep en formuleerden hun bezwaren expliciet, zoals bleek tijdens de problemen in Mercurius aan het begin van de twintigste eeuw met als beginpunt dat vrouwen niet aan de vakopleidingen mochten deelnemen. De Groot zou hier tegenin kunnen brengen dat het opnieuw de patroons waren die de seksesegregatie bepaalden door vrouwen achter de nieuwe kantoormachines te plaatsen, waartegen de aan hun fraaie pen gehechte kantoorheren eveneens bezwaren hadden. Blijft evenwel de vraag welke rol inzake bestendiging of verandering van seksesegregatie beroepsorganisaties hebben gespeeld tijdens de verdere professionaliseringsprocessen in industrie en dienstverlening. Deze uitnodiging tot vergelijking met de dienstensector en het opnemen van beroepsorganisaties in het onderzoek doet niets af aan het feit dat De Groot een genuanceerde studie heeft geschreven, die overtuigend duidelijk maakt hoe in de opkomende Nederlandse industrie mannen- en vrouwenwerk zijn gedefinieerd. Wel vind ik dat in een dergelijke dissertatie een personen- en trefwoordenregister niet mag ontbreken, want dat vergroot de toegankelijkheid van het boek voor diegenen die daarin iets over deze sectoren of bedrijven willen opzoeken. En daar is alle reden toe, want De Groot heeft die sectoren en bedrijven goed bekeken.

Bob Reinalda

H. Krabbendam, *The model man. A life of Edward William Bok, 1863-1930* (Amsterdam monographs in American studies IX; Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 2001, 262 blz., €50,-, ISBN 90 420 1495 4).

No immigrant to the United States was better known in the 1920s than Edward Bok, whose autobiography *The Americanization of Edward Bok* (1920) was a national best-seller. For many years, Americans regarded this little book as one of the classic tales of an immigrant success story, told by a man who for three decades had served as influential editor of the preeminent US women's magazine, the *Ladies' home journal*.

Though Bok's rags-to-riches autobiography was purposefully generic enough to appeal to Americans of many ethnic origins, Bok was in fact Dutch-born, whose parents fled from Den Helder to Brooklyn in 1870 in the wake of a financial scandal involving his father. It is, in fact, one of the services of the Zeeland-based historian Hans Krabbendam's book to highlight the Dutch origins of a man's whose family background and early life had escaped the scrutiny of American historians. Krabbendam's research into Bok's younger years sets the tone of the book, illustrating as it does the contrast between the rather unexceptional personal life of Bok and the larger-than-life ‘model man’ whom the publicist so consciously aspired to be for others.

Krabbendam regards Bok as a barometer of American middle class culture as it was transformed in the late nineteenth and early twentieth centuries, and more particularly of the sensibilities of the ‘professional-managerial class’ who steered American tastes and values into the 1900s. Indeed, the *Ladies' home journal*, whom Bok served as editor from 1889 to 1919, was perhaps the single most important arbiter of these tastes and values. Bok was widely hailed in his day for intuitively understanding the needs and desires of American middle-class women, and in this respect the *Ladies' home journal* constituted an innovative vehicle in shaping middle-class culture. At the same time, however, Bok was anything but a radical in his views (he long opposed the voting franchise for women). Indeed, his *Ladies home journal* aimed at bridging the divide between the values of traditional American culture and those characteristic of the industrial, urban society the United States was becoming.

It is in Bok's project of mediation that Krabbendam's critique of him is most forceful. Interpreting Bok alongside the American preacher Henry Ward Beecher, whom the young Bok regarded as his personal model, and Bruce Barton, whose book *The man nobody knows* (1925) envisioned Jesus as the first advertising executive, Krabbendam suggests that these men, while attempting to preserve the highest ideals of traditional religion within modern society, actually contributed to the trivialization and subordination of these ideals. Bok's optimistic idealism was often no more than an afterthought in the emerging business and consumer culture he helped shape. Even when he devoted himself to public service in the 1920s (including working for the abolition of war), his ideas, made public in several books published in that decade, seldom transcended the superficial. For Krabbendam, Bok's preoccupation with serving as ‘model man’ is related to the emptiness of his personal life and the unreflective optimism of the American middle-class culture he at once mirrored and helped to create.

All of this may suggest *The model man* is heavy-laden with a traditional European moralism about the superficiality of American society. It is not. Krabbendam's tone is balanced and judicious, and if anything, the book could be more tightly composed, its chapter conclusions more incisive, its arguments sharper. *The model man* - a slightly reworked version of his 1995 dissertation from Leiden University - is deftly written, with a good sense of narrative and fine feel for Bok as the person behind the 'model man.' Moreover, Krabbendam's mastery of English is nearly perfect, notwithstanding an occasional misuse of a word or opaque sentence

- a real achievement for any scholar (even with the aid of an editor) writing in a foreign language. Though Krabbendam pays conspicuous attention to Bok's Dutch roots and his later presidency of the Netherland-America Foundation, *The model man* does not really focus on issues of ethnicity and immigration, if only because Bok himself was so set on his own Americanization as to make such a focus difficult to maintain. Similarly, readers hoping for gender analysis of the *Ladies' home journal* and its female readership will find some, but not much. Rather, the book's chief historiographical significance is to describe and analyze the life-world of a man who embodied and articulated American middle-class sensibilities in an era of profound social transformation. And in this respect, *The model man* offers a model account of a prominent American at the beginning of the last century.

James Kennedy

H. van Dijk, *'In het liefdeleven ligt gansch het leven.' Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930* (Dissertatie Groningen 2001; Assen: Van Gorcum, 2001, 384 blz., €44,70, ISBN 90 232 3752 8).

'Al die vrouwen, wien zich nooit een man in zijn volle wezen openbaarde, die nooit de hoogste gelukzaligheid des levens genoten en nooit de verrukking van het moederschap ondervonden, komen mij voor als personen, die steeds buiten muren wandelen, die haar zelven onzichtbaar blijven en haar het gezicht beletten op uitgestrekte terreinen, waarop de mensheid worstelt en zich roert.' Met dit citaat illustreert de Duitse arts Anna Fischer-Dückelmann in haar boek *Het seksueele leven der vrouw: een physiologisch-maatschappelijke studie met geneeskundige en hygiënische wenken* uit 1901 de sociaal-ideologische sfeer waarin non-fictie en fictie rond de eeuwwisseling werd geschreven. Haar publicatie is verder karakteristiek voor een verandering in dit verband: de aard van het onderwerp en de sekse van de auteur wijzen erop dat de sociale positie van de vrouw rond de eeuwwisseling op de discussieagenda van tenminste een deel van de Nederlandse samenleving is komen te staan. Inhoudelijk valt op dat Fischer-Dückelmann buitengemeen veel belang hecht aan 'de natuur', maar anders dan veel negentiende-eeuwse auteurs gebruikt ze het begrip om de gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen te bewijzen. Een vrouw zit fysiologisch net zo gecompliceerd in elkaar als een man, zo betoogt Fischer-Dückelmann, dus is zij niet inferieur aan hem. Man en vrouw hebben wel een volstrekt andere beleving van seksualiteit, en ook dat ligt aan 'de natuur'. In tegenstelling tot mannen beseffen vrouwen namelijk dat seksualiteit slechts een middel tot het hogere doel van voortplanting is en dat liefde prevaleert boven seks.

Het betrekken van actuele maatschappelijke en levensbeschouwelijke kwesties, het voortdurend refereren aan 'de natuur' en het belang van geestelijke en lichamelijke gezondheid zijn kenmerken van de Nederlandse fictie geschreven in de periode 1885-1930, aldus Harold van Dijk in zijn in 2001 verschenen proefschrift *'In het liefdeleven ligt gansch het leven.' Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza*. De term realisme staat voor een stijlkenmerk: het vermogen van de auteur of verteller om adequaat de werkelijkheid weer te geven. Daarnaast verwijst het naar

een literaire stroming. Rond 1885 laat in de Nederlandse letterkunde het naturalisme van zich horen, een literatuurstroming die enigszins gewijzigd als realisme tot in de jaren dertig van de vorige eeuw invloedrijk blijft. De Nederlandse literaire stroming van het realisme is verwant aan de Europese variant en deelt er een aantal karakteristieken mee. Met het doel de sociale werkelijkheid weer te geven, staan in deze stroming uiterlijke gebeur-

tenissen centraal. Interactie tussen personages onderling en tussen personages en omgeving moeten die werkelijkheid tot leven wekken. Behept met het postmoderne gedachtegoed lijkt een door het realisme bevangen schrijver zich een onmogelijke taak te stellen. Contemporaine afnemers van het proza waren echter tevreden, omdat het, zoals Van Dijk uitlegt, niet om de kenbaarheid van de werkelijkheid gaat maar om het bepalen van standpunten op moreel gebied. De stellingname in het proza biedt dus een uitgelezen context voor onderzoek, aangezien deze zelf refereert aan een bepaalde historische actualiteit.

Het onderzoeken van de literaire thema's en hun geschiedkundig verband stelt Van Dijk zich in zijn proefschrift tot doel: hij wil bepaalde thematische en ideologische kenmerken van het Nederlands naturalistisch proza onderzoeken door ze in een historische context te plaatsen. In zijn inleiding tekent hij hierbij aan dat hij zich vooral wil richten op het 'natuurhistorisch' bestaansperspectief. 'Als leidraad in het onderzoek daarnaar fungeert de vraag naar de representatie van de vrouw in het proza', aldus Van Dijk. Voor de operationalisatie van zijn onderzoek waar het de 'eigenaardigheden van het realistisch proza' betreft, gebruikt hij proza uit de periode: in totaal 105 titels. De mate waarin de fictie gepreoccupeerd was met contemporaine maatschappelijke en levensbeschouwelijke kwesties wordt onderzocht aan de hand van nietfictionele teksten over actuele thema's, zoals de maatschappelijke positie van de vrouw en haar veronderstelde aard. De studie van Anna Fischer-Dückelmann is een voorbeeld van een door Van Dijk benutte niet-fictionele tekst. Ondanks z'n omvang voldoet dit raamwerk aan probleemstellingen en subvragen niet voor de promovendus. 'Daarnaast vormen de bronnen tezamen met de prozawerken het object van een studie met een verder reikende, ideeënhistorische doelstelling.'

Van Dijk vangt zijn proefschrift aan met een introductie van het realistisch proza tot 1910, waarbij hij de representatie van de vrouw onderzoekt met behulp van een narratologische analyse. Bestudeerd wordt de totale beschrijving van vrouwelijke fictiepersonages: hun uiterlijk, karakter, belevenissen, interactie met andere figuren en zelfs ruimtes waarin ze optreden. Het vrouwelijke handelingsmotief in fictie uit de periode tot 1910 is vaak een verlangen naar liefde en, in het verlengde daarvan, een zucht naar huwelijk en moederschap. Om dit te bereiken vertonen vrouwen in het proza een vergaand altruïsme. Vrouwelijke personages lijden veel: ze hebben geestelijke of lichamelijke aandoeningen als gevolg van de overgevoeligheid en de neiging tot illusievorming die de sekse typeert. In deze zaken is de vrouw tegengesteld aan de man. Aangezien natuur en karakter synonieme begrippen in het proza tot 1910 zijn, gaat van dit scenario een bepaald fatalisme uit: de tegengestelde verlangens van mannen en vrouwen leiden per definitie tot strijd.

Gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw ondergaan de vrouwelijke uitbeeldingskenmerken een verandering. Vrouwelijke personages in de literatuur na 1910 zijn, in de woorden van Van Dijk, 'minder passief en gelaten'. Hoewel ze nog steeds handelen vanuit hun intuïtie, wordt dit gevoel nu een motief om tot daden te komen. Liefde blijft de spil in het leven van vrouwen, maar de wijze waarop beschreven wordt hoe de beleving ervan is, verandert: vrouwelijke prozafiguren worden zich bewust van de waarde van liefde voor hen en ontlenen er een zelfbewustheid aan. Meer dan ooit dient de gevoelsrijke natuur van de vrouw tot een schild tegen de kwalijke invloeden die de moderne cultuur op haar kan hebben. Het leven van vrouwen draait in de literatuur nog steeds om dezelfde belangen: liefde en

moederschap. Maar de sekse kan deze levensdoelen nu op een meer vitale en zelfstandige wijze behalen.

Van Dijk weet de grote waarde aan te geven van de subtiele manier waarop de uitbeelding van vrouwenfiguren in het naturalistische en realistische proza verandert. Zijn nauwkeurige analyses van de weergave van het vrouwelijke in de verhalen zijn boeiend. Maar voor Van

Dijk zijn ze slechts een middel om een beter inzicht in de totale ideologische dimensies van realisme te krijgen. Naast de delen over het proza van voor en na 1910 is het proefschrift dientengevolge gevuld met vier hoofdstukken over de 'ideologische situatie' van de periode. Een scala aan thema's van allerhande non-fictie passeert de revue: van het (natuur)historisch denken uit de achttiende eeuw tot de generatieverschillen in de eerste feministische beweging. Van Dijk heeft in het bijzonder oog voor de consequenties die deze ideologieën hadden voor opvattingen over de vrouw, maar bestudeert ook de mate waarin de leer als onderdeel werd beschouwd van de maatschappelijke en levensbeschouwelijke kwesties die het realisme wilde verslaan. Bij deze hoofdstukken denkt de lezer onwillekeurig aan het voorwoord tot het proefschrift, waarin Van Dijk schrijft dat de oorspronkelijke onderzoeksopzet geëvolueerd is 'tot een niet voorzien eindproduct' en dat hij zijn studie 'nog lang met plezier' had kunnen voortzetten als hij daartoe de mogelijkheid had gehad. Van Dijk streeft als literatuurwetenschapper het nobele doel na wetenschap meer interdisciplinair te bedrijven. Door zijn brede probleemstelling - via analyse van het vrouwbeeld tot de ideologische context van het realisme komen - komt hij echter niet toe aan het op een correcte wijze beoefenen van cultuurgeschiedenis. Zijn betoog over de maatschappelijke kwesties uit de tijd baseert hij op analyses van een bestand aan non-fictie dat hij middels een vrij willekeurige selectie heeft samengesteld. Hij gebruikt te weinig secundaire literatuur over de periode om de thema's van non-fictie in een historiografisch kader te kunnen zetten.

Harold van Dijk heeft met het analyseren van de vrouw in het naturalistisch en realistisch proza prachtig werk geleverd. Hierin zit de waarde van *'In het liefdeleven ligt gansch het leven.' Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930* - en niet in het betrekken van ideeëngeschiedenis bij het in kaart brengen van de actuele ideologieën van een literaire stroming. Wanneer hij zich had beperkt tot de studie van dat vrouwbeeld en de wijze waarop het zich verhield tot de sociale positie van de vrouw, was hij in secundaire literatuur over Anna Fischer-Dückelmann misschien tegengekomen hoe omstreden ze was onder het ethisch-christelijke lezerspubliek dat deels de afnemer was van het realistische proza waar hij haar ideologische booschap in weerspiegeld ziet.

Marloes Schoonheim

J.L.M. Baartmans-van den Boogaart, *Uit en thuis in Brabant. Met de commissaris der koningin mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst op werkbezoek 1894-1928* (Amsterdam: Boom, 2001, 271 blz., ISBN 90 5352 7419).

Op werkbezoek gaat een commissaris van de koningin tegenwoordig nog steeds, maar niet meer met een rijtuig en de harmonie staat ook niet meer klaar. Dat was in het begin van de twintigste eeuw, toen mr. A.E.J. baron van Voorst tot Voorst commissaris van de koningin in Noord-Brabant was, nog wel het geval. De burgemeester ontving de commissaris van de koningin meestal met een toespraak en vervolgens sprak de commissaris van de koningin met de burgemeester en

wethouders over de toestand in de gemeente. Verder werden de boekhouding, de raadsnotulen, de archieven en de administratie van de burgerlijke stand gecontroleerd door de meereizende ambtenaar van de provincie. Vervolgens kregen burgers gelegenheid de commissaris van de koningin over allerlei zaken te spreken tijdens de zogenaamde audiëntie. Tenslotte was het bezoeken van een school of fabriek een normaal onderdeel van het programma.

Van Voorst (geb. 1858) stamde uit een katholiek adellijk geslacht. Hij studeerde rechten in Leiden en promoveerde in dezelfde stad. Voordat hij in 1894 commissaris van de koningin

werd, was hij lid van gedeputeerde staten van Gelderland en burgemeester van Huissen. Hij was tot aan zijn dood in 1928 commissaris van de koningin in Noord-Brabant. Mr. F.J.M. Houben (de huidige commissaris van de koningin van Noord-Brabant) stuitte bij het ordenen van de archieven van de commissaris van de koningin op zes banden met handgeschreven notities van de werkbezoeken die Van Voorst tussen 1895 en 1925 gemaakt had. Hoewel er van deze werkbezoeken officiële verslagen voor het ministerie van binnenlandse zaken gemaakt werden, had Van Voorst kennelijk behoefte aan het maken van persoonlijke aantekeningen over de besproken onderwerpen en over de persoonlijke verhoudingen binnen de gemeente. Waarschijnlijk gebruikte hij deze notities bij het voorbereiden van een volgend werkbezoek. In de periode 1895-1925 is van de meeste gemeenten zo'n zeven keer een verslag opgenomen (gemiddeld werd een gemeente een keer per vier jaar bezocht). Mevrouw Baartmans-van den Boogaart (voormalig gedeputeerde van cultuur) heeft, met de publicatie van dit boek, een deel van de notities voor een breed publiek toegankelijk gemaakt.

Baartmans heeft zeventien plaatsen geselecteerd uit de meer dan 180 gemeenten die Van Voorst heeft bezocht. De notities per plaats zijn door haar voorzien van een korte introductie en de notities zelf, daar waar het nodig is, van noten met uitleg. Bij de keuze van de gemeenten heeft ze zowel gelet op geografische diversiteit als op spreiding wat betreft de onderwerpen die in een gemeente aan bod kwamen. In het inleidende hoofdstuk bespreekt ze een aantal thema's (zoals onderwijs, religie, sociale omstandigheden, de lokale politiek) die regelmatig aan de orde kwamen bij de werkbezoeken. Ook zijn er in die inleiding paragrafen gewijd aan de manier waarop Van Voorst reisde, de ontvangsten en de wijze waarop het raadhuis of de gemeentesecretarie georganiseerd was. Het aardige is dat bij elk van deze onderwerpen ook informatie gebruikt wordt uit de aantekeningen over plaatsen die niet in het boek zijn opgenomen. Hierdoor krijgt de lezer toch een redelijk compleet beeld.

Opgemerkt moet worden dat de indeling van het boek overzichtelijker geweest zou zijn als de eerste twee paragrafen uit het inleidende hoofdstuk, die opmerkingen over de aard van de notities van Van Voorst en een toelichting op de keuze van de plaatsen bevatten, samen met de verantwoording over de tekstredactie en over de noten in een apart hoofdstuk opgenomen zouden zijn. Verder is het verwarrend dat de introducties per plaats van de hand van mevrouw Baartmans in hetzelfde bruine lettertype zijn gedrukt als de beginmotto's van elk nieuw onderwerp in het inleidende hoofdstuk. Deze laatste, hoewel niet tussen aanhalingstekens maar cursief gedrukt, zijn namelijk niet van de hand van Baartmans, maar van de hand van Van Voorst. Te vrezen valt dat hier een ‘designer’ van de lay-out zo creatief aan het werk is geweest, dat de argeloze lezer er niet meer uitkomt.

Tot slot kan nog opgemerkt worden dat er misschien meer structurele aandacht gegeven had kunnen worden aan de verschillen en overeenkomsten tussen de taak van een commissaris van de koningin toen en nu. Deze verschillen worden nu alleen even aangestipt in het voorwoord door de huidige commissaris van de koningin in Brabant en in het nawoord door de kleinzoon van Van Voorst; de huidige commissaris van de koningin in Limburg.

Bovenstaande opmerkingen nemen niet weg dat we dankzij de inspanningen van mevrouw Baartmans een geweldige inkijk krijgen in het lokale bestuur aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. In eerste instantie lijken de

notities droge opsommingen, maar na verloop van tijd raak je geboeid door de plaatselijke perikelen, die zich als een vervolgverhaal laten lezen. Sommige onderwerpen, zoals de gemeentelijk herindeling, lijken nauwelijks verouderd. De notities die Van Voorst steevast maakte over de moraliteit in een plaats afgemeten aan het aantal gedwongen huwelijken en onwettige kinderen, zijn minder van deze tijd. Heel aardig zijn de momenten waarop de persoon Van Voorst in de notities zichtbaar wordt. Zo schreef hij bij een bezoek aan een gemeente met gespannen verhoudingen: ‘ik richtte

het woord nooit tot iemand in het bijzonder; ik sprak steeds in het algemeen, en keek dan de Heeren om beurten aan. Zoo kwam ik zonder incidenten tot aan de audiëntie.' (205)

B.C. Meijerman

U.B. Bakker, ed., met een inleiding van A. Galema, *Zuster, kom toch over. Belevenissen van een emigrantenfamilie uit Friesland* (Winsum: U.B. Bakker, 1999, 496 blz, ISBN 90 9012854 9; tekst in het Nederlands en in het Engels).

In 1894 arriveerden Lieuwe en Tjitske de Jong met zeven kinderen in South Dakota. Zij hadden het Friese dorpje Hijlaard verlaten om een nieuw leven te beginnen in Amerika. Het verhaal kan verteld worden dankzij hun dochter Baaye, die achterbleef in Friesland. Zij bewaarde alle brieven die haar vanuit Amerika werden gestuurd. Hoewel ze de familie erg miste, is Baaye nooit geëmigreerd omdat haar man Gerrit dit niet wilde. De titel van het boek komt uit één van de vele brieven waarin de familie probeerde hen toch over te halen te komen.

Het boek is samengesteld door Ulbe Bakker, een nazaat van Baaye de Jong. Hij heeft in dit boek alle bewaard gebleven brieven in chronologische volgorde gepubliceerd. Er zijn 185 brieven, die geschreven werden tussen 1894 en 1933 door de ouders, broers en zussen van Baaye. Vanaf 1927 schreef ook Baaye's zoon Sybren, die zijn familie in Amerika ging opzoeken. Ulbe Bakker geeft aan dat hij de brieven vooral heeft gepubliceerd voor familieleden die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun voorouders. Het boek lijkt hiervoor echter te nauwgezet en prijzig uitgevoerd. Daarnaast noemt hij de bijdrage die A. Galema van de Rijksuniversiteit Groningen heeft geleverd bij de publicatie. Galema, die zelf gepromoveerd is op het onderwerp 'emigratie' heeft Bakker ervan overtuigd om de brieven te publiceren. Voorin het boek staat haar inleiding van tien bladzijden over 'Noord-Nederlanders die naar Amerika emigreerden in de negentiende eeuw.' Of mevrouw Galema de gegevens van de familie De Jong ook heeft gebruikt bij haar promotie-onderzoek, is niet duidelijk. Het lijkt mij onaannemelijk, aangezien zij in haar verhaal nooit iemand van de familie De Jong noemt. De inleiding geeft een algemeen idee van het verloop van de reis en eerste verblijf van veel immigranten. Daarom sluiten grote delen van de inleiding jammergenoeg niet goed aan op het verhaal van de familie De Jong.

Bakker en Galema suggereren dat de brieven van de familie De Jong nuttige historische bronnen zijn. De inhoud van de 185 brieven levert echter in mijn ogen weinig concrete informatie op voor onderzoek. In verreweg de meeste brieven zijn terugkerende onderwerpen vooral geboorte en sterfte van familieleden, de oogst in Amerika en bezoekjes aan mensen die Baaye ook heeft gekend. Toch is *Zuster kom toch over* een zeer charmant en aardig boek. Lieuwe, Tjitske en hun dochters Renske en Lykeltje (zij schreven de meeste brieven) schreven openhartig en vol liefde. Meelezen over de schouders van anderen is een liefhebberij van velen en dit boek bevredigt die nieuwgierigheid. Na enkele brieven is de familie reeds bekend en wordt het steeds interessanter om te lezen hoe het hun verder verging. De foto's die zijn

opgenomen in het boek, geven de mensen een gezicht. Tijdens het lezen heeft men regelmatig medelijden met de familieleden. Zij verloren kinderen en hadden het economisch zwaar. Dit had tot gevolg dat Lieuwe de Jong het geld dat hij van zijn dochter Baaye voor de overtocht had geleend, steeds niet kon afbetalen. Zaken als deze zijn de rode draad in de brieven en al lezende raakt men bij de familie betrokken.

Pas aan het eind van elke brief wordt de afzender genoemd. Dit kan soms pagina's duren, wat het boek nodeloos ingewikkeld maakt. Daarnaast zijn er verschillende jaargangen brieven ver-

dwenen, waardoor de rode draad soms even wegvalt. Jammer is ook dat er van Baaye's brieven naar Amerika niet één exemplaar is overgebleven, zodat het beeld eenzijdig blijft. De bijgevoegde stambomen zijn ingewikkeld en waarschijnlijk alleen interessant voor mensen die zich verbonden voelen met de familie De Jong.

Toch is de uitgave van *Zuster kom toch over* verder heel fraai. Het boek bevat mooie foto's en een vertaling in het Engels van alle brieven. Ook is er een uitgebreid notenapparaat waarbij allerlei zaken uit de brieven extra worden uitgelegd. Er is duidelijk met veel liefde en nauwkeurigheid aan het boek gewerkt. Voor een ieder die zich interesseert voor de persoonlijke belevenissen van een emigrantenfamilie is dit boek een aanrader.

Saskia de Boer

J.W. Schot, e.a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, IV, *Huishouden, Medische techniek* (Zutphen: Walburg pers, [Eindhoven]: Stichting historie der techniek, 2001, 349 blz., €40,61, ISBN 90 5730 067 2).

De serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* is voor elke historicus inmiddels bekende kost. En elke keer wordt bij het verschijnen van een deel reikhalzend uitgezien naar het volgende deel. In 2001 verscheen deel vier uit de serie van zeven. Oud en vertrouwd in de uitvoering: rijk geïllustreerd en goed verzorgd. De onderwerpen die in dit deel aan de orde komen (in Tin20-taal worden dat clusters genoemd) zijn huishoudtechniek en medische techniek. Deze onderwerpen liggen op het eerste gezicht ver uit elkaar en worden dan ook afzonderlijk ingeleid.

In het cluster huishoudtechniek staat niet de ontwerper, de vormgever of fabrikant van apparaten centraal, maar de consument of de eindgebruiker. Beter gezegd: het zijn de vertegenwoordigers van de eindgebruikers die aan het woord gelaten worden. Die vertegenwoordigers, zo wordt overtuigend aangetoond, hebben zich in de loop van de twintigste eeuw niet alleen gemobiliseerd in tal van sociale organisaties, maar hebben ook een wezenlijk aandeel gehad in techniekkeuzen. Nieuwe deskundigen, waaronder veel vrouwen, uit alle lagen van de bevolking konden zich mede dankzij deze organisaties opwerpen als woordvoerders van hen die het huishouden bestierden: de huisvrouw. Dat het huis, de werkomgeving van de huisvrouw, meer en meer werd volgestopt met techniek, laten de auteurs van dit deel goed zien. Dankzij de implementatie van de techniek in het huishouden, werden de werkzaamheden van de huisvrouw kennis- en arbeidsintensiever. De belangrijkste vraag die de auteurs zich stellen bij de analyse van tal van apparaten zoals de stofzuiger, kachels en fornuizen, kookgerei, strijkijzers en zelfs radio's, is waar het succes van de techniek op was gebaseerd. Duidelijk wordt dat de auteurs de verklaring voor het succes (of falen) niet hebben gezocht in de techniek zelf, maar in de aansluiting van de techniek bij de bestaande gebruikerspraktijk. Het succes van bijvoorbeeld het strijkijzer verklaren de auteurs aldus: '... het spectaculaire succes van het volksstrijkijzer in Amsterdam (was) vooral te danken aan de aansluiting van de techniek bij de negentiende-eeuwse strijkpraktijk van vrouwen.' (citaat pagina 47) De gebruikerspraktijk en de ervaringswereld van de gebruiker is voor de auteurs steeds

weer de spil waar het om draait bij techniekontwikkeling en -consumptie. Een enkele keer is die verklaring niet overtuigend, of wordt de bewijsvoering omgedraaid. Bij de analyse van de gebruikersvriendelijkheid van Philips radiotoestellen, merken de auteurs haast terloops op: ‘Uit de snelheid waarmee de onderzoeksgroep (van Philips, KB) met een verbeterd ontwerp kwam, mag worden geconcludeerd dat de vroege radiotechniek dicht bij de ervaringswereld van de ontwerpers lag.’ (citaat pagina 47) Overigens blijkt het gebruikersperspectief een goede keuze om de ontwikkeling

van huishoudtechniek te analyseren. In tal van intermediaire organisaties, zoals de Nederlandse huishoudraad en de Nederlandse vereniging van huisvrouwen, waren vrouwen met praktijkervaring werkzaam. Daarin kwam na de oorlog een kentering, omdat academisch en technisch geschoolde vrouwen zorgden voor een professionalisering van die groeperingen. Zij werkten samen met de systeembouwers van technische netwerken, zoals elektriciteitsproducenten en fabrikanten van huishoudelijke apparatuur. Die systeembouwers hadden een dikke vinger in de pap, dat wel. Maar ook zij namen steeds meer vrouwelijke professionals in dienst. Na lezing van dit Tin20-cluster mag geconcludeerd worden dat die vrouwelijke professionals, maar ook individuele huisvrouwen, een sturende rol hebben gehad in de ontwikkeling van huishoudtechniek. Daarmee hebben de auteurs een onmisbare bijdrage geleverd aan de discussie rondom techniek en consument. Wel vroeg ik me bij sommige passages waarin uitvoerig werd geschreven over de plaats en de rol van de vrouw in sociale verbanden af wat dit nu met techniekontwikkeling te maken had, maar echt storend werd het nooit. Wel werd eens te meer duidelijk dat het concept 'contextuele techniekgeschiedenis' waarmee de Tin20-auteurs werken, een scherpe afbakening niet bevordert.

Die scherpe afbakening werd wel gevonden in het cluster medische techniek. Misschien komt dit omdat dit deel grotendeels geschreven is door één auteur, de medisch-historicus Houwaart? Hij schreef slechts één van de acht hoofdstukken met een medeauteur en dat is uitzonderlijk in de Tin20-serie. Ook Houwaart stelt zich de vraag waar het succes van de techniek op is gebaseerd. Omdat de geschiedenis van medische techniek nog grotendeels onbeschreven is heeft hij de techniek zelf duidelijk afgebakend: in zijn betoog staan de technieken die de visualisering van het inwendige van het menselijk lichaam mogelijk hebben gemaakt centraal, namelijk röntgendiagnostiek en echografie. Door de ontwikkeling van deze technieken te reconstrueren, laat de auteur op een boeiende wijze zien hoe de medische praktijk in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend is gewijzigd. De samenwerking tussen arts en techneut werd gekenmerkt door sociale, technische, wetenschappelijke en politieke veranderingen. Al aan het eind van de negentiende eeuw kreeg de geneeskunde een impuls door de komst van elektromedische apparaten. De röntgentechnologie die daar onderdeel van uitmaakte, sprak bij velen binnen en buiten de medische wereld tot de verbeelding. Voor de leek ging van deze techniek een betoverende werking uit - lees maar na in *De toverberg* van Thomas Mann. En voor de medische praktijk zelf was de belangrijkste consequentie van deze vinding dat het geneeskundige handelen mede op technische kennis gebaseerd werd. De tuberculosebestrijding is daarvan een pakkend voorbeeld. Door het samengaan van technische en industriële ontwikkelingen (in Nederland was het vooral Philips die zich toelegde op de fabricage van röntgentoestellen), een groeiende sector van ziektekostenverzekeraars en ingrijpen van de overheid zorgde de verspreiding van röntgentechnologie zelfs voor een omslag in de ziektecultuur. Dat betekent dat burgers ook zonder klachten zich onderwierpen aan de behandeling door een (bedrijfs)arts die zich bediende van het röntgentoestel. De ontwikkeling van de geneeskunde, die in de negentiende eeuw nog vooral op de universiteiten plaatsvond, kwam meer en meer in handen van deskundigen die werkten in ziekenhuizen of privé-klinieken. Houwaart laat zien dat de arts als ervaringsdeskundige een grote rol had in de innovatie van medische apparatuur. Dat geldt voor röntgentechnologie en voor de

echografie (het toepassen van ultra-geluid waarmee delen van het menselijk lichaam kunnen worden gevisualiseerd waar röntgentechnologie tekort schoot). Houwaart zoekt het succes van deze technieken vooral in het gebruikersgemak. Over de scan waarmee het inwendige van de schedel kan worden gevisualiseerd zegt hij: ‘Zoals zo vaak het geval is bij de verspreiding van nieuwe medische technieken, blijkt ook hier de voorwaarde voor het commercieel succes te zijn geweest dat de werking van de A-scan tot enkele eenvoudige principes was teruggebracht.’ (citaat pagina 261)
In een bijzonder sterke

epiloog laat Houwaart zien hoe door de introductie van röntgentechnologie en echografie de medische praktijk in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend is veranderd. Door aandacht te besteden aan gebruikers van de technieken, de ontwerpers en maatschappelijke instellingen is hij, net als de auteurs in het cluster huishoudtechnologie, in staat te laten zien dat de technologische ontwikkeling pas goed begrepen kan worden wanneer deze geplaatst wordt tegen de achtergrond van sociale activiteiten en bredere maatschappelijke ontwikkelingen.

Deel vier van de Tin-20 is een aanwinst voor techniekhistorici, maar zeker ook voor hen die gefascineerd zijn door de opkomst van de consumptiemaatschappij in Nederland.

Kees Boersma

E.B. Locher-Scholten, *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2000, 251 blz., €22,46, ISBN 90 5356 403 9).

Women and the colonial state bevat een paar eerder verschenen artikelen en enkele nieuwe stukken over vrouwen in Nederland-Indië tussen 1900 en 1942. Uitgangspunt is de vraag hoe genderverschillen in Nederlands-Indië werden geconstrueerd en gehandhaafd en hoe ze samenhingen of kruisten met verschillen in 'ras', klasse en religie (14). Het boek opent met een uitgebreide inleiding waarin de auteur haar theoretische concepten toelicht, achtereenvolgens oriëntalisme en de constructie van een witte en Europese identiteit, koloniale moderniteit ('modernity') en gender, en de natiestaat en het koloniaal burgerschap van vrouwen. Mooi, want genuanceerd, is de beschouwing over Edward Saids oriëntalisme in relatie tot Nederlands-Indië. Hier komen zowel de betekenis van Saids werk - een hele nieuwe benadering van de koloniale geschiedenis - als de zwakke kanten ervan uit de verf, met name zijn genderblindheid en het monolitische karakter van zijn oriëntalisme, waardoor de koloniale subjecten opnieuw geen stem hebben. Elsbeth Locher-Scholten laat op basis van haar materiaal zien dat de visies van de Europeanen op vrouwen in Nederlands-Indië minder eenduidig waren 'than the ones Said found for the colonised in general' (28) en ook dat er aan gekoloniseerde zijde verschillende en veranderende standpunten bestonden, die de debatten over wetgeving beïnvloedden.

De vijf hoofdstukken die dan volgen behandelen arbeidswetgeving en de percepties van de rurale en industriële arbeid van Nederlands-Indische vrouwen, de perceptie van Europese vrouwen van hun Nederlands-Indische bedienden, Europese vrouwen en de constructie van een witte of Europese identiteit door de ontwikkeling van een westerse levensstijl (zomerjurken, voedsel in blik), de strijd om vrouwenkiesrecht en tot slot het grote debat uit 1937 naar aanleiding van een wetsvoorstel over vrijwillige monogamie, een (mislukte) westerse poging om het familieleven van Nederlands-Indische moslims te reguleren.

De hoofdstukken richten zich op de relatie van zowel Nederlands-Indische als Europese vrouwen met 'het koloniale project'. Hoe zagen Nederlands-Indische vrouwen, met name uit de ontwikkelde elite, hun relatie tot de koloniale staat? En

wat was de rol van Nederlandse vrouwen in het koloniale project? De bijdrage van Europese vrouwen aan kolonialisme en imperialisme krijgt de laatste jaren internationaal veel belangstelling in vrouwen- en gendergeschiedenis. De auteur stelt dat Nederlandse vrouwen het koloniale systeem zonder voorbehoud steunden, zoals blijkt uit hun houding ten aanzien van hun bedienden, hun pogingen om de koloniale cultuur te verwesterlijken en de kiesrechtstrijd. Het hoofdstuk over de kiesrechtstrijd laat zien dat de Nederlands-Indische tak van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht conservatief was en

zich alleen inzette voor het stemrecht voor witte vrouwen. Elsbeth Locher-Scholten bestempelt het feminisme van de Nederlandse vrouwen als matemalisme of familiaal feminisme (166). Uit de citaten blijkt echter niet dat er aan een sociaal moederschap gerefereerd werd (zie bijvoorbeeld pagina 165), terwijl de relatie tussen de Nederlandse en de Nederlands-Indische vrouwen wel wordt aangeduid met termen als 'friends' (156) en 'sisters' (164). Ik vraag me daarom af, of matemalisme de juiste typering is en of er geen sprake was van wat Annemieke van Drenth en ik elders 'zorgende macht' hebben genoemd, een breder begrip dan matemalisme. Een van de interessantste vragen die dit goed geschreven en goed leesbare boek oproept is waarom Nederlandse feministen in Nederlands-Indië, in tegenstelling tot hun Britse 'zusters' in India, geen allianties aangingen met progressieve nationalistische mannen en vrouwen. 'European women never made a name for themselves in [early Javanese nationalism] nor in the Indonesian women's movement' (35). Een antwoord wordt niet gegeven, maar hopelijk leidt deze vraag tot verder vergelijkend onderzoek.

Mijn enige punt van kritiek betreft het onkritische gebruik van de term *race*, dat wil zeggen zonder enige toelichting en zonder aanhalingstekens. De term 'ras' is relevant als historische categorie - hij is immers gebruikt om mensen op grond van veronderstelde of toegeschreven raciale verschillen in te delen, en daarmee hierarchieën tussen groepen aan te brengen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is de term bij wetenschappers in Europa echter in diskrediet en onbruik geraakt - het inzicht is doorgebroken dat menselijke rassen in biologische zin niet bestaan. De term 'ras' wordt dan ook nauwelijks meer op de ouderwetse, beschrijvende manier gebruikt. In Angelsaksische literatuur is het gebruik van de term 'race' zonder aanhalingstekens veel frequenter, maar ook daar wordt het om dezelfde reden steeds gebruikelijker om 'race' te schrijven (zie bijvoorbeeld de recente bundel onder redactie van Kum-Kum Bhavnani, *Feminism and 'race'* (Oxford, 2001)). Het zou in een boek over de koloniale staat en categorieën van verschil op zijn plaats zijn geweest om hier aandacht aan te besteden. Bovendien hadden dan zinnen als 'How did authorities of that colonial state perceive women of both races ...?' (14) vermeden kunnen worden. Deze kritiek laat onverlet dat dit een mooi en inspirerend boek is, dat de centrale plaats van gender in het koloniale project laat zien en hopelijk tot nader onderzoek van deze auteur en anderen zal leiden.

Francisca de Haan

J. Vis, *Silhouetten. De componist Leo Smit 1900-1943* (Amsterdam, Donemus, 2001, 425 blz., ISBN 90 74560 43 1).

Van weinig Nederlandse componisten zijn het leven en werk zo uitvoerig gedocumenteerd als van Leo Smit in deze uitgave. De auteur werd bij zijn onderzoek weliswaar geconfronteerd met het probleem van schaarste aan materiële bronnen - de titel van het boek, ontleend aan een vroeg orkestwerk van Smit, verwijst naar die schaarste -, maar hij heeft zich veel moeite getroost om dit te compenseren door middel van gesprekken met getuigen van het leven van de componist.

De indruk van compensatie krijgt men bij het lezen van dit boek boordevol informatie nog op een meer fundamentele manier. Smits muziek heeft voor de Tweede Wereldoorlog relatief veel negatieve kritiek gehad van professionele muziekcritici, terwijl zijn muziek meteen na de Tweede Wereldoorlog hoegenaamd geen rol heeft gespeeld op de concertpodia. De inzet van het boek lijkt te zijn dat dit gebrek aan waardering en de latere vergetelheid op esthetische gronden niet terecht zijn. Voorts is Leo Smit op relatief jonge leeftijd omgebracht in Sobibor als slachtoffer

van de nationaal-socialistische jodenvervolging. De uitgave lijkt zo veel mogelijk van dit vroeg vernietigde leven te willen terughalen. *Silhouetten* is een uiterst gedetailleerde levensbeschrijving van deze componist als joodse Nederlander, die zijn afkomst zelf helemaal niet benadrukte of profileerde, maar uiteindelijk wel op grond daarvan door de Duitse bezetter is vermoord. Het boek wordt getekend door deze twee aspecten van 'recht doen' aan Leo Smit, als vergeten en als joodse componist. Wellicht in verband hiermee heeft de auteur de neiging om de hoofdfiguur te beschermen tegen 'anderen', zoals muziekcritici, waarbij door middel van psychologisering aan die anderen soms minder fraaie motieven worden toegeschreven (vergelijk de wijze waarop de handelwijze van de componist, conservatoriumdirecteur en criticus Sem Dresden wordt besproken).

In de inleiding wordt melding gemaakt van de oprichting in 1996 van de Leo Smitstichting door een aantal musici, onder wie de fluitiste Eleonore Pameijer en de pianist Frans van Ruth. De oprichting werd vooral ingegeven door een gevoel van onrecht dat Smits muziek, volgens deze musici van hoge kwaliteit, vergeten is. 'Zij zijn ervan overtuigd dat de muziek van Leo Smit zich kan meten met de muziek van grote tijdgenoten als Darius Milhaud, Francis Poulenc en Igor Stravinsky', zo schrijft Vis (7). Het is niet duidelijk in hoeverre de auteur het met deze uitgesproken forse claim eens is. Wel verwijst hij bij de behandeling van Smits individuele composities waar mogelijk naar werk van beroemde tijdgenoten. Daarbij komt het echter eigenlijk nergens tot een esthetische afweging wat betreft de plaats van Smits werk in de muziekgeschiedenis van de twintigste eeuw. Soms lijkt daartoe een bedekte poging te worden gedaan. Vis betoogt dat het *Concert voor piano en blaasorkest* (1924) van Stravinsky model heeft gestaan voor Smits *Pianoconcert* (1937). In het laatste werk komt, zoals in tal van Stravinsky's composities, een koraal voor. 'Anders dan Stravinsky maakt Smit echt werk van het koraal. Bij hem vinden we niet slechts koraalklanken of -flarden, maar een volledige, vijfregelige koraalmelodie met kop en staart, en deze vormt het hart van het concert' (200). Het is niet duidelijk of de auteur hier een waardeoordeel uitspreekt. Wel zou hier verdere discussie op haar plaats geweest zijn. Zou het in Stravinsky's esthetiek gepast hebben als deze wel 'echt werk had gemaakt' van het koraal? Of liever: is het niet juist Stravinskyaans om in de vorm van flarden 'echt werk te maken' van een koraal? En hoe verhoudt zich Smits volledige koraalmelodie tot deze esthetiek van Stravinsky? Omdat het boek niet dieper op vragen over esthetiek en muzikale kwaliteit ingaat, krijgt de lezer, na 425 pagina's, niet een indruk of de claim van de oprichters van de Leo Smitstichting terecht is.

Wat het boek wel doet is een zo volledig mogelijke documentatie trachten te geven van Leo Smits levensloop, zijn composities en hun uitvoerings- en archiveringsgeschiedenis. Door het ontbreken van een duidelijke vraagstelling is deze documentatie encyclopedisch geworden. Waar bijvoorbeeld een persoon, muziekgenre, tekst of gebouw worden genoemd, krijgt de lezer daarover uitvoerige informatie, ook als die niet onmiddellijk Leo Smit betreft. Het boek lijkt sterk bepaald door de huidige internet-age, met de mogelijkheid van myriaden 'links'. Het medium van het boek is echter voor deze vorm van informatieoverdracht minder geschikt: de lezer heeft niet de keuze om 'links' al dan niet te activeren. Op veel plaatsen van het boek zou het gebruik van appendixen de tekst aanzienlijk hebben kunnen ontlasten.

Het boek als levensdocumentatie biedt aan de belangstellende leek, en tot op zekere hoogte ook aan wetenschappelijke onderzoekers op het gebied van de (muziek)geschiedenis, wel interessante en soms amusante gegevens. Dat geldt bijvoorbeeld voor de oriëntatie van de Nederlandse nieuwe muziek sinds de jaren 1910 op Frankrijk, voor de receptie van de jazz bij componisten van nieuwe muziek voor de klassieke podia, en voor de waardering door deze componisten van (het componeren van) filmmuziek (Smit heeft ook filmmuziek geschreven). Hier zijn tal van waardevolle aanvullingen te vinden op de bestaande geschiedschrijving van

het Nederlandse muziekleven. Grappig is de paragraaf over een bericht in het *Maandblad voor hedendaagsche muziek* van maart 1940, dat kopte 'Sensationeele Bruckner-vondst. Wereldpremière eerstdaags in de Stadsschouwburg te Amsterdam.' Het zou gaan om de vondst van een operette van Bruckner *Lulu von der Tanzklause*. Vis heeft aanwijzingen dat Leo Smit, die Bruckner verafschuwde, de auteur zou zijn geweest van dit verzinsel. Bijzonder aangrijpend is de beschrijving van het levenseinde van Leo Smit.

'Op haar sterfbed heeft Nora [de zuster van Smit] mij gezegd dat ze het verschrikkelijk zou vinden als Leo de geschiedenis zou ingaan als joods componist', aldus een getuige (325). Het wrange van de geschiedenis is dat het beeld van Leo Smit, die zich in zijn leven en werk niet uitdrukkelijk met een joodse achtergrond identificeerde, door de rassenideologie van de bezetter toch in de richting is geforceerd die Smits zuster vreesde. Vis toont zich bewust van dit beeld. *Silhouetten* is ten dele een documentatie geworden van de rol van joodse inwoners in het Nederlandse muziekleven. Het boek vormt ook daarin een aanvulling op bestaande geschiedschrijving. In een korte slotbeschouwing spreekt de auteur wel zijn hoop uit dat 'joodse muziek' een thema is dat zich op den duur zal opheffen.

Opmerkelijk is de verandering in het oordeel over de kwaliteit van Leo Smits werk gedurende de twintigste eeuw. Tijdens zijn leven overheerste in de pers een lauwe tot negatieve toon. Kort na de Tweede Wereldoorlog is er bij degenen die eertijds tamelijk onverschillig of afwijzend tegenover zijn werk stonden, zoals Marius Flothuis en Paul Sanders, een opvallende verandering in positieve zin. Deze is mogelijk mede gevoed door de wetenschap van het levenseinde van Smit. En tenslotte is er in de jaren 1990 bij de oprichters van de Leo Smitstichting de uitgesproken waardering die al eerder is vermeld. De achtergrond van de laatste verandering in opvatting betrekt Vis niet in zijn onderzoek. De recente aandacht voor Smit heeft, zoals de recensent vermoedt, voor een deel te maken met kritiek in de jaren 1980 en 1990 op het modernisme, en op de vanzelfsprekendheid van de idee vooruitgang in de muziek. In postmodern perspectief hebben 'gemakkelijkheid' en wat destijds als 'epigonisme' werd ervaren, - datgene waaraan volgens vooroorlogse modernistische critici Leo Smits werk leed -, niet noodzakelijk meer een negatieve betekenis.

Silhouetten is een gedetailleerde levens- en werkbeschrijving van een Nederlandse componist met een joodse achtergrond. Wat in hoge mate ontbreekt is analyse van de gegevens, en het evalueren ervan in algemeen historisch-esthetisch perspectief. De kwaliteit van het boek is gelegen in het leveren van veel materiaal dat relevant is voor de (muziek)geschiedschrijving wat betreft Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw, in het bijzonder het aandeel van joodse Nederlanders daarin. Daarbij is *Silhouetten* een interessant en soms bewogen *document humain*.

Rokus de Groot

L. Hanssen, *Want alle verlies is winst. Menno ter Braak 1902-1940*, I, *1902-1930* (Amsterdam: Balans, 2000, 556 blz., €38,57, ISBN 90 5018 527 4); *Idem, Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*, II, *1930-1940* (Amsterdam: Balans, 2001, 727 blz., €43,-, ISBN 90 5018 528 2).

Léon Hanssen heeft met zijn Ter Braak-biografie een prachtige bijdrage geleverd aan de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw. Vooral aan onze kennis en inzicht met betrekking tot de jaren dertig wordt veel nieuws toegevoegd. Het boek is geschreven op basis van een geweldige kennis van zaken van Ter Braaks levensloop en geschriften, maar ook vanuit een omvangrijke beheersing van de Nederlandse en algemene cultuurgeschiedenis van die tijd.

Al tijdens zijn leven was Ter Braak één van de leidende literatoren van het land, eerder bekend om zijn essayistiek en gevreesd om zijn literaire kritiek dan gewaardeerd om zijn eigen 'dichterschap'. De enkele romans die hij schreef werden geen succes. Maar de afrekening met de Tachtigers en het centraal stellen van de 'vent' boven de 'vorm', zoals Ter Braak en anderen rond het tijdschrift *Forum* nastreefden, betekenden een kleine omwenteling in literair Nederland. 'Vent' stond voor de juiste opvatting en het juiste engagement van de cultuurdrager. In combinatie met Ter Braaks zoekende en polemische natuur en de zich steeds meer toespitsende sociale en politieke crisis van de jaren dertig betekende dit, dat er in de cultuurwereld van deze schrijver steeds meer sociaal en politiek engagement binnensloop. Belangrijkste steen des aanstoots en politieke motor was daarbij het Duitse nationaal-socialisme.

Tijdens een studieverblijf in 1927 in Berlijn ter voorbereiding van zijn dissertatie had hij de spanningen in de Duitse samenleving en de grofheid van het nationaal-socialisme al leren kennen. Het jaar 1933 deed hem beseffen dat de Europese beschaving in gevaar was geraakt. *Politicus zonder partij* getuigde ervan. Maar ook metterdaad was Ter Braak sindsdien betrokken bij de strijd tegen het rechts radicalisme. Zo werd hij één van de initiatoren en dragers van het Comité van Waakzaamheid en bood hij menig Duits, literair emigrant de helpende hand bij het overwinnen van zijn of haar problemen. Hij bood hen onderdak in zijn huis, stopte ze de nodige pecuniën toe en bemiddelde voor hen bij Nederlandse uitgevers. Zijn gevoel voor kwaliteit en zijn kritische zin verlieten hem daarbij overigens nooit. Hoogtepunt van zijn contacten in de wereld van de Duitse, literaire emigratie waren zijn ontmoetingen met de bewonderde Thomas Mann, die van zijn kant voor de Nederlandse schrijver veel waardering op kon brengen, al was hij vanwege de taal niet in staat van diens geschriften systematisch kennis te nemen.

Na het uitbreken van de oorlog moet Ter Braak steeds méér door spanning en angst in beslag zijn genomen. In de laatste hoofdstukken van deel II gaat Hanssen een en ander uiterst gedetailleerd na. Hij ontrafelt en weerlegt allerlei mythevorming rond Ter Braaks zelfmoord, mei 1940, en komt tot de vaststelling dat zelfs in die benarde omstandigheden rationele overwegingen bij de schrijver nog een rol moeten hebben gespeeld: hij wist zich volstrekt niet opgewassen tegen welke behandeling door de bezetter dan ook en gaf er daarom de voorkeur aan zijn lot in eigen hand te nemen. Die uiteenzettingen doen de lezer overigens niet vergeten met hoeveel zelfmoorden in de familie hij in het eerste gedeelte van deel I door Hanssen is geconfronteerd, en onder hoeveel depressies, angst en onzekerheid hij Ter Braak in de loop van zijn leven gebukt heeft zien gaan. Die onzekerheid wordt in een hele serie hoofdstukken in de loop van de twee delen misschien nog het duidelijkst geïllustreerd aan de hand van Ter Braaks vrouwenavonturen. Want deze antiburgerlijkste aller burgers vond natuurlijk wel dat een man keurig getrouwd door het leven moest gaan. Voordat hij echter de zo vurig begeerde stabiliteit vond in een huwelijk met domineesdochter Ant Faber, was er heel wat *trial and error* gepasseerd. Was Ter Braak misschien homosexueel? Wat Hanssen van de door hem hogelijk gewaardeerde weduwe over het huwelijksleven heeft vernomen, alsook een paar passages over het contact met 'tovenaarsleerling' Gomperts laten vragen op dit punt toe.

Ter Braaks antifascisme maakte hem nog lang geen principiële verdediger van de democratie. Een zeker elitarisme bleef levenslang kenmerkend voor zijn houding zowel in cultuur als in politiek. Hij dweepte met Nietzsche (en ontkende daarmee het destijds in brede kring gelegde verband tussen de filosoof en het nationaal-socialistische gedachtegoed), was doodsbenauwd voor cultuurpolitiek zoals bij voorbeeld de SDAP nastreefde ter ontwikkeling van de arbeiders, en gewende zich eraan iedere sociale inspanning of maatregel als een stap richting collectivisme voor te stellen. Met dit laatste woord werden in het verleden echter vooral communisme en stalinisme aangeduid, zodat er voortdurend onjuiste associaties werden gelegd. In de

ferme polemieken tegen de socialistische en nog meer de katholieke literaire jongeren speelde juist dit elitaire en antisociale element een rol. Op die manier kwam Ter Braak een enkele keer zelfs in weinig democratisch gezelschap te verkeren, zij het dat dat gebeurde in de politiek nog niet erg uitgekristalliseerde jaren twintig. Gedoeld wordt op de aNti-schUnd-actie, gericht tegen de socialistische romanschrijver A.M. de Jong, waarin Ter Braak samenwerkte met allerlei bewonderaars van de Italiaanse dictator.

Zoals Ter Braak zelf excelleerde in paradoxen, zo hebben anderen zich over hém geuit in paradoxale zinswendingen. Zo had De Wispelaere het over diens 'antimaatschappelijk gefundeerd engagement': de schrijver kwam pas in actie als hij zich in zijn individuele verantwoordelijkheid bedreigd voelde. En op het punt van de religie schreef Bert Schierbeek ooit over Ter Braak als over 'een op de kop gezette calvinist.' Weliswaar was Ter Braak levenslang bezig afscheid te nemen van domineesland. Maar *Van oude en nieuwe christenen* moeten we in Hanssens visie eerder begrijpen als een poging de christelijke traditie uit te zuiveren dan als een aanval op de kern van het christendom, zoals het boek destijds, uiteraard vooral in christelijke kring werd opgevat. Ook voor het overige kan men Ter Braak een geseculariseerd oog voor het kwaad in de wereld en een bijzonder talent voor het woord als wapen zeker niet ontzeggen. Onder zijn polemieken tegen christenen zijn overigens vooral die met de aanvoerder van de katholieke jongeren, Anton van Duinkerken, het bekendst geworden. Met name *Naar een nieuwe elite* moest het in diens kritiek ontgelden.

Mede naar aanleiding van dit laatste vroeg ik me onder het lezen voortdurend af, of deze biografie de betekenis van Ter Braaks leven en werk, waaraan de leden van enkele naoorlogse generaties niet dorsten te twijfelen, al dan niet versterkt. Voor een precies antwoord op de vraag is een recensie geen goede gelegenheid. Maar ik moet wel vaststellen dat het voetstuk, waarop de man voor althans de ondergetekende stond, een stukje minder hoog is geworden. Daaraan hebben gegevens uit het boek het een en ander bijgedragen. Sporen ervan zijn misschien in het bovenstaande terug te vinden. Maar ook trachtte ik naar aanleiding van deze recensie opnieuw te lezen in Ter Braaks eigen geschriften. Dat viel niet mee. Misschien dat de springerige, paradoxale en uitdagende stijl meer voor jongeren geschikt is, misschien ook zijn de problemen van toen nauwelijks meer die van ons. Ter Braak: een scherpzinnige en op zijn manier geëngageerde, maar niettemin gedateerde essayist?

Een paar kanttekeningen tot besluit. Wanneer Hanssen op verschillende plaatsen Ter Braaks standpunten wil begrijpen tegen de achtergrond van zijn tijd, kent hij aan de jaren dertig soms eigenschappen toe, die men eerder met de modernisering van de Nederlandse maatschappij, dus vanaf het einde van de negentiende eeuw, in verband zou kunnen brengen. De regelmatig geciteerde 'massificatie' is er een voorbeeld van. Misschien is eerder de expliciete kritiek op het verschijnsel, van conservatieve, inclusief terbrakiaanse kant, tekenend voor de jaren dertig. En ten tweede. Moest het boek nu werkelijk zo'n omvang krijgen als nu het geval is? Historici van de nieuwste tijd, die nu eenmaal over omvangrijke archiefbestanden en andere bronnen kunnen beschikken, demonstreren soms wel erg weinig zelfbeheersing in het verwerken en etaleren van al hun gegevens. Of zien we in dit geval eerder het effect van een positivistisch aandoende documentverering, zoals die in kringen van literatuurhistorici en/of neerlandici wel voorkomt? Ze leidt tot omvangrijke

bronnenedities, waarin soms de meest onbeduidende snippers papier worden uitgegeven met een zorg, een betere zaak waardig, en tot gedetailleerde uiteenzettingen en beschrijvingen waarvan de relevantie niet steeds even voor de hand liggend is. Dit laatse vond ik het geval ten aanzien van de eerste helft van het eerste deel. Het probleem is niet nieuw. Het argument tegen zulke dikke boeken evenmin: met een mono- of biografie van een paar honderd bladzijden bereik je nu eenmaal gemakkelijker een wat breder publiek. En daar moeten de historici het toch van hebben.

P. Luykx

F.-P. van der Putten, *Corporate behaviour and political risk. Dutch companies in China 1903-1941* (Dissertatie Leiden 2001; Studies in Overseas History II, CNWS Publications CII; Leiden: Research School of Asian, African and Amerindian Studies, Leiden University, 2001, 287 blz., ISBN 90 5789 061 5).

Deze recensie is het gevolg van een misverstand, dus de recensent moet een beetje op zijn woorden letten. In 1996 publiceerde de auteur van deze Leidse dissertatie, Frans-Paul van der Putten, een interessant artikel in *Itinerario*, 'Small powers and imperialism: The Netherlands in China, 1886-1905'. Hij toonde daarin overtuigend aan dat het Nederlandse optreden ten aanzien van de rekrutering van contractarbeiders voor Deli en de regeling van het Nederlandse aandeel in de Bokseropstand Indemniteit een actiever, imperialistischer karakter had dan de toonaangevende auteur tot dusver, Van Dongen, vanuit zijn eenzijdig politieke imperialismeopvatting geconcludeerd had.

Ha, dacht de recensent toen hem van redactiewege gevraagd werd Van der Puttens dissertatie over het Nederlands bedrijfsleven in China tussen 1903-1941 te bespreken, dat wordt spannend. Iets te gretig nam hij de eervolle opdracht aan. Het enthousiasme nam nog toe toen hij in het colofon onder de 'subject headings' achtereenvolgens 'China; imperialism; business history; multinationals' zag staan. Groot was de teleurstelling toen deze dissertatie voor meer dan driekwart uit een betrekkelijk traditionele, beschrijvende weergave van het wel en wee van het Nederlandse bedrijfsleven op de riskante Chinese markt bleek te bestaan. Deze dissertatie had beter door een bedrijfshistoricus gerecenseerd kunnen worden dan door een imperialismehistoricus. Maar de recensent had al te veel pagina's onderstreept om het boek met goed fatsoen te kunnen retourneren. Er zat niets anders op dan het helemaal uit te lezen.

Om nu toch tot een evenwichtige balans tussen waardering en kritiek te komen, worden de bovengenoemde vier 'subject headings' tot ijkpunten gekozen. Met deze 'subject headings' presenteerde het internationaal driftig aan de weg timmerende, Leidse Research Cluster History of European Expansion and Global Interaction of the Research School CNWS (zucht), één van de twee subsidiegevers in wiens reeks het boek verscheen, deze dissertatie immers aan de belangstellende maar argeloze lezer.

Allereerst een woord van waardering voor het feit dat deze dissertatie in het Engels gepubliceerd werd. Hoewel de Nederlandse investeringen in 1931 slechts anderhalf procent van de totale buitenlandse investeringen in China bedroegen, is de Nederlandse *case* vanuit vergelijkend perspectief, in het licht van de vele literatuur over de investeringen van grote westerse mogendheden, toch interessant genoeg voor een Engelstalige publicatie. Maar nu een nadere toetsing van de inhoud aan de hand van de vier 'subject headings'.

Dit boek gaat niet primair over China, de eerste 'subject heading'. China is weliswaar meer dan een decor. Maar of het nu om regeringsoptreden of consumentenboycots gaat, de Chinese activiteiten worden voornamelijk door de bril van de Nederlandse bedrijfsvoerders, op grond van hun bronnenmateriaal beschreven

en geanalyseerd. Sommige passages in het boek hadden net zo goed over het Nederlandse bedrijfsleven in Latijns-Amerika tijdens dezelfde periode kunnen gaan.

Maar voor de recensent, een imperialismehistoricus, was de tweede 'subject heading', imperialisme, aanleiding voor de grootste teleurstelling. Dit begrip komt namelijk nergens in het boek expliciet ter sprake. Misschien heeft de recensent er een enkele keer overheen gelezen, maar in het register ontbreekt het begrip in elk geval. Dat is des te opmerkelijker omdat Van der Puttens hoofdconclusie impliciet buitengewoon relevant is voor de vraag in hoeverre er tussen 1903 en 1941 nog van westers imperialisme in China gesproken kan worden. Belangrijke auteurs menen van wel: in de eerste plaats Osterhammel in zijn bijdrage tot *Imperialism*

and after, een bijdrage die de auteur als een van zijn inspiratiebronnen noemt, en Cain en Hopkins in *British imperialism*, een invloedrijke studie die door de auteur niet geraadpleegd werd, maar die vanwege het belang van het Britse regeringsoptreden voor het Nederlandse bedrijfsleven zeker relevant is.

Het pikante is dat Van der Puttens conclusies eigenlijk impliceren dat er nauwelijks van westers imperialisme in China sprake was en zeker niet van een Nederlands imperialisme. De Nederlandse bedrijven die nauwe banden met Nederlands-Indië onderhielden, beperkten hun activiteiten tot de zogenaamde verdragshavens, met name Hongkong en Shanghai. In zoverre profiteerden deze bedrijven mee van wat men een defensieve, voornamelijk Britse vorm van imperialisme kan noemen, al zegt Van der Putten dat niet met zoveel woorden. Vooral de grote Anglo-Nederlandse multinationals, de Koninklijke/Shell gedurende de hele periode en Unilever na 1930, probeerden echter in het uitgestrekte, politiek turbulente binnenland een afzetmarkt voor hun producten te verwerven.

Aanvankelijk trachtten ze bij tegenwerking de Britse regering voor hun karretje te spannen - de Nederlandse regering werd in dit verband terecht nauwelijks van enige importantie geacht. Maar toen de Britse regering daar al snel voor terugschrok, in het belang van haar gevestigde belangen aan de kust, zochten ze een vorm van accommodatie met de plaatselijke machthebbers - eerst de Guomindang-regering en vervolgens de Japanse bezettingsautoriteiten. Dus goed beschouwd was er geen westers, Brits imperialisme in het grootste deel van China. Deze conclusie, die afwijkt van de bovengenoemde teneur van invloedrijke internationale literatuur, had niet de recensent, maar de auteur expliciet moeten trekken. Temeer omdat volgens hem de meeste grote westerse bedrijven met belangen in het roerige binnenland een zelfde accommodatiekoers volgden.

Over de derde ‘subject heading’, ‘business history’, gaat het boek zeker, al had er voor de volledigheid beter ‘Dutch’ aan toegevoegd kunnen worden. Want Van der Putten rekende de investeringen van de Koninklijke/Shell en Unilever tot de Nederlandse investeringen in China, hoewel deze bedrijven zich in politiek opzicht begrijpelijkerwijs op de Britse regering oriënteerden. Voor de volledigheid gaat het om de volgende door Van der Putten behandelde bedrijven die zich voor kortere of langere tijd op de Chinese markt bewogen: aan de kust de Nederlandsche Handel-Maatschappij, de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Java-China-Japan Lijn en de Nederlandsche Maatschappij voor Havenwerken, in het binnenland het Nederlandsch Syndicaat voor China dat zich op de spoorwegaanleg richtte, Philips en de genoemde multinationals Koninklijke/Shell en Unilever. Die laatste twee bedrijven dekken inderdaad volledig de laatste ‘subject heading’, ‘multinationals’.

Van beide Anglo-Nederlandse bedrijven heeft Van der Putten terecht de meeste plaats voor de Koninklijke/Shell ingeruimd, de grootste, overwegend Nederlandse investeerder in China die gedurende de gehele onderzochte periode actief was in het binnenland. Daar zette het bedrijf een uitgestrekt verkoopnetwerk op om haar voornaamste afzetproduct, kerosine, soms in concurrentie, soms in samenwerking met de Amerikaanse Standard Oil Company, aan de man te brengen. Met 86 pagina's is dit hoofdstuk het langste en wat betreft de complexe, wisselende verhoudingen met de Britse, Chinese en Japanse autoriteiten inhoudelijk het meest interessante hoofdstuk van de dissertatie.

Het beknopte analytische slothoofdstuk over ‘The response of Dutch companies to political risk in China’ is ook de moeite waard, ofschoon, zoals gezegd, meer aandacht voor de vergeten ‘subject heading’ imperialisme de conclusies meer diepgang had kunnen geven. Voor de Nederlandse bedrijven die onder de Britse paraplu aan de kust opereerden was de vraag naar hun reactie op politieke risico's volgens Van der Putten eigenlijk irrelevant, omdat die nagenoeg ontbraken. Van de Nederlandse en Anglo-Nederlandse bedrijven die in het binnenland ope-

reerden, reageerden allen overwegend met accommodatie, waarbij het NSC en Philips zich uiteindelijk terugtrokken, terwijl de beide multinationals, evenals de meeste bedrijven aan de kust, het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gelaten afwachtten. Kortstondige 'resistance', gevolgd door langdurige 'accommodation' en tenslotte 'sit tight and continue' was zo ongeveer het reactiepatroon ten aanzien van de politieke risico's in China.

Van der Putten heeft een goed gefundeerde, helder geformuleerde en relevante dissertatie geschreven. Voor een echte bedrijfshistoricus zal het bij vlagen fascinerende stof tot lezen bieden, vol 'ragfijn spel' van 'bovenbazen'.

Maarten Kuitenbrouwer

J. van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland, 1910-2000. Picasso pars pro toto* (Amsterdam: Prometheus, 2001, 583 blz., ISBN 90 5333 739 3).

De Duitse kunsthistoricus Erwin Panofsky (1892-1968) was van mening, dat met Picasso's *Les demoiselles d'Avignon* (1907) er een nieuwe fase in de kunstgeschiedenis was aangebroken, die zijn grond had in een vernieuwd besef van ruimte. Sinds de Renaissance hanteert de mens een modern ruimtebegrip, zo meende Panofsky: alles in het schilderij is gecomponeerd rondom een centraal verdwijnpunt, als uiting van een continue en homogeen ruimtebesef, waarvan het schilderij slechts een willekeurige uitsnede is. Dit ruimtebesef stopt bij de verwrongen abstractie van *Les demoiselles*; hier openbaart zich iets nieuws, waarvan Panofsky de precieze dimensies nog niet kon ontwaren.

De inzichten van Panofsky zijn tekenend voor de moeite die kunsthistorici gehad hebben om het werk van Picasso te duiden. Weliswaar werd het werk van Picasso vrij algemeen erkend als een keerpunt in de geschiedenis van de kunst; denk aan de opzettelijke deformatie van de vrouwenhoofden in de *Demoiselles*, maar tegelijkertijd was er ook de onzekerheid om tot een goede interpretatie te komen. Dit hangt natuurlijk samen met een veel bredere artistieke revolutie die zich aan het begin van de vorige eeuw aftekende: het zoeken naar nieuwe manieren om de wereld te zien, in combinatie met de neiging bestaande conventies te verwerpen, stelde critici voor een niet geringe opgave. Het conflict tussen artistieke vernieuwing en de interpretatie daarvan vormt het onderwerp van Jan van Adrichems *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland 1910-2000*, Picasso als *pars pro toto*. Zoals uit de titel blijkt, is de aanname achter dit boek dat het kubistisch werk van Picasso exemplarisch is voor de manier waarop de moderne kunst in Nederland publieke erkenning heeft gekregen.

De ontvangst van de moderne kunst in Nederland is vooral in methodisch opzicht een opmerkelijk boek. Kunstgeschiedenis is in de eerste plaats een object gerichte studie: het zwaartepunt van de meeste kunsthistorische analyses is gelegen in het duiden van schilderijen of van andere kunstvoorwerpen. Kunsthistorici kunnen zich bijvoorbeeld bezighouden met toeschrijving - is het wel echt een Rembrand? - of met het duiden van een voorstelling of het analyseren van de formele compositie van een schilderij. Uiteindelijk gaat dit terug op het interpreteren van het schilderij als

object. Van Adrichem breekt met deze traditie, door Picasso niet aan de hand van diens oeuvre te bespreken, maar aan de hand van de vraag, hoe andere mensen op hem gereageerd hebben. Hij laat daarbij een zeer breed scala van mensen aan bod komen: kunstenaars, critici, theoretici, maar ook kunsthandelaren, adviseurs, verzamelaars en museumdirecteuren. Dergelijke innovatieve methodes hebben in de kunstgeschiedenis met name in de jaren zeventig opgang gemaakt, onder invloed van linkse tendensen in de wetenschap. Met name de ‘kunstsociologie’ kreeg een plek binnen de kunsthistorische methodolo-

gie: het idee, dat de populariteit van kunstenaars of kunstwerken door veel meer bepaald wordt dan alleen door artistieke kwaliteit. Ook Van Adrichem toont zich in zijn boek ontvankelijk voor het idee dat kunst altijd in een maatschappelijke context tot stand komt. Juist bij het traceren van de wijze waarop moderne kunst publieke erkenning heeft gekregen, wordt duidelijk dat dat veel meer een rol speelt dan alleen talent of kunstzinnige verdiensten. Ook maatschappelijke posities en sociale interacties zijn zeer bepalend.

Juist in relatie tot bepaalde inzichten die in de kunstgeschiedenis zo langzamerhand canoniek zijn geworden, levert de studie van Van Adrichem een aantal verrassende inzichten op. Zo wordt in de meeste overzichtswerken het kubisme van Picasso en Braque besproken aan de hand van een indeling in analytisch en synthetisch kubisme. Het analytisch kubisme staat daarbij voor de weg die afgelegd wordt naar totale abstractie; het synthetisch kubisme draait dit proces als het ware om en beschrijft de weg terug naar figuratie. Van Adrichem kiest echter voor een andere invalshoek: hij is meer historiserend en traceert de ontstaansgeschiedenis van de artistieke groeperingen rondom het kubisme. In plaats van het analytisch en synthetisch kubisme, komt hij tot twee groeperingen die in het Parijs van circa 1910 domineerden. In de eerste plaats waren er de kunstenaars Delauney, Le Fauconnier, Gleizes, Leger en Metzinger die de kubisten van Montparnasse vormden. Deze kunstenaars waren in een artistieke concurrentiestrijd verwikkeld met Picasso en Braque, de kubisten van Montmartre.

Deze tweedeling is ook van belang voor de wijze waarop de receptie van Picasso in Nederland in kaart wordt gebracht. Van Adrichem benadert de receptie van Picasso vooral vanuit de rol van de theorie: het gaat hem om de ideeën en opvattingen waarmee men in Nederland naar Picasso's werk keek en de gevolgen daarvan voor de waardering van zijn werk. In eerste instantie was het geen Nederlander, maar een Franse kunstenaar en theoreticus, die de toon zette voor de receptie van Picasso in Nederland. Binnen de Montparnasse-groep ontstonden de eerste scheuren in de onderlinge solidariteit. De voorman van deze groep, de kunstenaar Le Fauconnier, nam afstand van het theoretisch en abstracte gehalte van sommige kubistische werken. Voor Le Fauconnier moest het kunstwerk een uiting zijn van verinnerlijking en intuïtie; het kunstwerk moest een bezielde visie op de werkelijkheid weergeven. Le Fauconnier was onder andere beïnvloed door de filosoof Henri Bergson, die intuïtie en individuele ervaring boven logica en rede stelde in het doorgronden van de werkelijkheid. Le Fauconnier was een gematigd modernist: echt radicale uitingen van het kubisme waren voor hem verwerpelijk, omdat ze voor hem te star, te droog en dogmatisch waren. Niet de strikte logica van de wiskunde moest het kunstwerk bepalen, maar de anarchie van beelden uit het onderbewustzijn.

De inzichten van Le Fauconnier, geformuleerd rondom het jaar 1910, zijn exemplarisch voor de wijze waarop Picasso tot ver in de twintigste eeuw ontvangen werd. Het ging daarbij nooit om de artistieke prestatie op zich: het kubisme stond altijd ergens voor, bijvoorbeeld een wereldbeschouwing of een politieke richting. Het werk van Picasso werd dan ook zelden puur om de artistieke vernieuwing op zich gewaardeerd. Het is verleidelijk om in de vroege debatten die rondom het kubisme gevoerd werden een resonantie te lezen van een in feite negentiende-eeuws debat, dat de tegenstelling tussen idealisme en naturalisme; tussen ziel en lichaam, het stoffelijke en het materiële, centraal stelde. Deze in wezen cartesiaanse discussie

kan bijvoorbeeld herkend worden in de manier waarop de kunstenaars van de Moderne Kunstkring Picasso benaderden. Voor de leden van de Moderne Kunstkring, - meest progressieve kunstenaars als Jan Toorop, Jan Sluijters en Piet Mondriaan - was het kubisme een vorm van symbolisme. In de afwijking van de visuele werkelijkheid, in de abstractie daarvan, zagen zij een uitdrukking van het idealisme: de stoffelijke werkelijkheid wordt ontstegen ten gunste van de openbaring van de zuivere idee, als spirituele essentie.

Door de activiteiten van de Moderne Kunstkring, kreeg het Nederlandse publiek voor het

eerst de mogelijkheid kennis te maken met het Parijse kubisme. Maar zowel progressieve als conservatieve critici hadden moeite met dit kubisme. Zij waren gevormd door de Duitse kunsttheorie, die vooral emotionele betrokkenheid, psychologie en het gevoelsmatige in de kunst waardeerde. Ook hier is weer een aan het symbolisme verwant pleidooi voor verinnerlijking: het kubisme was voor hen te star, te systematisch, en werd als bloedeloos ervaren. In de reactie van de 'kunstpedagoog' H.P. Bremmer slaat de balans door in het voordeel van het naturalisme. H.P. Bremmer gaf kunstlessen en advies bij kunstaankopen aan dames en heren van gegoede stand. In zijn theorie was hij beïnvloed door Spinoza: het goddelijke is immanent in de natuur aanwezig en van die natuur mag dus niet te veel worden afgeweken, bijvoorbeeld door een verregaande abstractie. Bremmer had zijn twijfels over een idealistische kunstopvatting: de kunst moest dicht bij het materiële blijven. Wat opvalt in de parade van critici, tentoonstellingsmakers, collectioneurs en kenners, is dat telkens getracht wordt om Picasso vanuit de filosofie en de kunsttheorie te doorgronden. Een in feite aan het kunstwerk zelf externe theorie of wereldbeschouwing wordt ingeschakeld om tot een oordeel te komen. Dat blijft in feite ook het *leitmotiv* voor Willem Sandberg die na de oorlog directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam wordt. Sandberg bekijkt Picasso door een links-marxistische bril. Wanneer Picasso in de jaren direct na de oorlog besluit lid te worden van de communistische partij, is het ook weer de politiek die bepalend is voor de vaak heftige reacties op zijn werk. Pas veel later kan Picasso puur om zijn vormentaal en zijn artistieke scheppingsdrang gewaardeerd worden.

Van Adrichem heeft met *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland* een belangrijk boek geschreven. De relevantie is mijns inziens vooral bepaald door de combinatie tussen het inhoudelijke van een kunsthistorische studie - waar het uiteindelijk toch om de analyse van het kunstwerk gaat - met iets, dat je de mentaliteitsgeschiedenis of de ideeëngeschiedenis rondom de moderne kunst zou kunnen noemen. Van Adrichem ontsnapt daarmee aan de blikvernauwing, waar veel kunsthistorici sinds de jaren tachtig mee worstelen. Juist wat betreft de geschiedenis van de moderne kunst, blijkt de mentaliteitsgeschiedenis een zeer rijke en relevante bron. Tenslotte maakt dit boek nieuwsgierig naar de positie van Nederland in de internationale receptie van de moderne kunst; maar dat is wellicht nog iets voor de toekomst.

Rixt Hoekstra

J.P. Stoop, *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde.' De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001, Passage reeks XVII; Hilversum: Verloren, 2001, 362 blz., €29,95, ISBN 90 6550 666 7).

De belangstelling voor het eigen verleden heeft in anti-revolutionaire kring nooit ontbroken. Gedenkboeken ter gelegenheid van jubeljaren in de partijgeschiedenis en bundels en studies ter ere van de partij en haar leiders ontberen we niet. Recent nog verschenen over de partij studies van Rienk Janssens, R. Kuiper, J.J. van den

Berg en D. Bosscher en een bundel *De Anti-Revolutionaire Partij, 1829-1980*, onder redactie van G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (Hilversum 2001).

J.P. Stoop vult met zijn bovengenoemde dissertatie een leemte in de partijgeschiedenis op, een leemte die tot nu toe maar ten dele werd gevuld door H. Langevelds nog niet voltooide biografie over Hendrik Colijn en G. Puchingers omvangrijke driedelige studie *Colijn en het einde van de coalitie*.

Stoops uitgangspunt is een geschiedenis van de partij gezien vanuit de activiteiten in het parlement. Bovendien wil hij de vrij algemeen aanvaarde these dat de ARP in het Interbellum

vooral handelde vanuit ‘zucht naar behoud’, ‘voldoening over het bereikte’, ‘wens tot consolidatie’ en ‘meer bewaren dan bouwen’ bestrijden. Deze visies, die te vinden zijn bij L. de Jong, H.W. von der Dunk, D.Th. Kuiper en anderen, doen zijns inziens geen recht aan het debat binnen die jaren in de ARP en zij geven ook een te beperkte invulling aan het begrip ‘het volvoeren van een christelijke staatkunde’.

Stoop toetst zijn thema aan een ruim aantal kwesties die tussen 1918 en 1940 de ARP bezig hielden. Het zijn allereerst het kiesrecht, het corporatisme, maatschappelijke thema's met een christelijke dimensie als huwelijk, gezin, bioscoop, radio, zondagsrust en dergelijke, het opkomend fascisme en nationaal-socialisme en *last but not least* de defensie en de ontwapening.

De opzet van het boek is thematisch. Een voordeel is dat alles bij elkaar staat. Het nadeel is de herhaling. Het steeds beginnen in 1918 geeft het geheel een wat schools karakter, al maakt de auteur dit goed door een heldere stijl en welgekozen citaten.

Toch overtuigt zijn stelling mij niet helemaal. Er is een levendige discussie binnen de partij over tal van zaken. Een discussie die zich niet beperkt tot de predikanten en de hoogleraren van de VU, maar waar ook gewone partijleden aan deelnemen en met gezag, zoals de hoofdonderwijzer A. Janse uit Wolphaartsdijk. De uitwisseling van standpunten gebeurt vanuit een protestants geloofskader, maar daarin domineert toch een vrij wettisch en dogmatisch beleefd christen zijn. Het is een stellingname die meer naar behoud dan naar vernieuwing neigt en meer de indruk van consolidatie dan van verandering versterkt.

Een paar themata om dit toe te lichten. Over het kiesrecht wordt stevig gediscussieerd, maar de vrouw krijgt geen kans om binnen de partij verkozen te worden en progressieve stemmen als van H. Bavinck, A. Anema en V.R. Rutgers worden overstemd. Dit geldt ook waar het zaken betreft als de maritale macht, geboortebeperking en zedelijkheid. Er zijn figuren die daar een nieuw geluid over laten horen, maar het zijn uitzonderingen. Ontwapening en pacifisme kunnen op begrip rekenen, maar de christelijke opvatting dat de mens en daarmee de mensheid niet uit zich zelf tot het heil kan komen, leidt er toe dat de overheid te allen tijde paraat moet zijn om recht en gerechtigheid te handhaven. Het ‘Bergrede christendom’ is nog niet aanvaard als grondslag.

Op economisch en maatschappelijk gebied is er wel aandacht voor een organische maatschappijopvatting en voor nieuwe verhoudingen tussen werkgever en werknemer, maar socialisatie en ook invloed van de werknemer op winst en investeringen worden afgewezen. De behoudende opvatting van H. Dooyeweerd wint het van ideeën van C. Smeenk, P.S. Gerbrandy, H. Amelink en A. Anema. Waar het de bestrijding van de crisis betreft, blijft men trouw aan de bestaande economische opvattingen. P.A. Diepenhorst bijvoorbeeld is van mening dat koopkrachtstimulering slechts op zeer korte termijn soelaas zou bieden en dat deze verlichting niet op zou wegen tegen een verhoging van de staatsschuld. Amelinks oproep om de consumptieve kracht van de massa te versterken, bleef het geluid van een stem roepende in de woestijn. Los daarvan is er hier en daar wel degelijk bekommernis over een te kort schieten in christelijke naastenliefde en hulpbetoon.

Interessant zijn de dilemma's waar men voor komt te staan bij het zoeken naar een christelijk standpunt bij zaken als vaccinatie, crematie en strafbaarheidstelling van ‘smalende godslastering’. Enerzijds is men er zich van bewust dat de consciëntievrijheid die voor de eigen kring wordt opgeëist aan andersdenkenden

wordt ontnomen. Anderzijds ziet men als oplossing dat de eigen visie toch als wet mag gelden daar Nederland ten principale een christelijke natie is.

Bij veel zaken op economisch terrein, maar ook waar het gaat om gezagsuitoefening en politieke theorieën is er de vrees voor de almacht van de staat. Onder geen beding wil de ARP naar staatssocialisme en staatsalmacht toe. Fascisme en nationaal-socialisme wijst de ARP met name op deze grond en om de anti-christelijke ideologie af. Er is in de ARP geen ruimte voor

'staatsvergoding' en een onchristelijke politiek. Dat geldt ook voor het anti-semitisme, immers christenen belijden dat 'de zaligheid uit de Joden is.' En al wil men binnen de partij wel een sterk gezag, zoals ook H. Colijn dat herhaaldelijk naar voren bracht, ook hij plaatst gezag èn vrijheid naast elkaar.

Terecht komt Stoop in het geweer tegen A. Lijpharts visie dat de verzuiling de interne discussies in de zuil beperkt zou hebben. De ARP past zeker niet in dat beeld. Er was leven genoeg in de partij. Zoveel zelfs dat bij tijd en wijle behoedzaam gehandeld moest worden om afval of beter gezegd afsplitsing te voorkomen. Een belangrijk deel van de op behoud gerichte politiek werd ingegeven door de vrees dat de orthodox-hervormde partijleden, de zogenaamde gereformeerde bonders, over zouden lopen naar de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (de SGP). Merkwaardig speelde dit veel minder tegenover de progressieve Christen Democratische Unie. Op zich misschien wel een argument om te verdedigen dat behoud en consolidatie in de ARP toch belangrijke uitgangspunten waren. Op dit punt zou wat meer informatie interessant kunnen zijn, al valt de interne partijpolitiek buiten het bestek van dit boek. De uittocht van de Geelkerkianen (Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband) leverde wel een lichte groei van de CDU op, maar geen uittocht als na 1945 bij de uittreding van de Vrijgemaakten met hun politieke partij het Gereformeerd Politiek Verbond.

Een ander punt is de interactie tussen de confessionele partijen. Soms laat Stoop zien hoe ARP en Christelijk Historische Unie samen optrokken of juist verdeeld stemden, maar over de intensiteit van het overleg en de wijze van overleg blijft de lezer wat in het ongewisse.

Dit laat onverlet dat Stoop de politieke discussie binnen de ARP in het Interbellum duidelijk in kaart heeft gebracht. Hij heeft overtuigend aangetoond dat er gehandeld werd vanuit het perspectief van een 'christelijke staatkunde', maar hij heeft het beeld dat deze staatkunde in sterke mate gericht was op behoud en in veel mindere mate op vernieuwing toch niet weggenomen.

P. van Hees

M. Steenhuis, *Voor de vrijheid geschapen. Flitsen uit het leven van Jan Willem Schulte Nordholt. Historicus en dichter* (Zoetermeer: Meinema, 2001, 238 blz., ISBN 90 211 3866 2).

Boeken over Jan Willem Schulte Nordholt (1920-1995) dragen vaak een dichtregel in de titel. Zijn *liber amicorum* uit 1985 kreeg de titel *'Geen schepsel wordt vergeten'* en het onderhavige boek heet *'Voor de vrijheid geschapen.'* Deze keuze is al een indicatie dat in dit boek eerder de dichter dan de historicus behandeld wordt. Menno Steenhuis, oud-directeur van een pedagogische academie, heeft uit bewondering deze pre-biografie gepubliceerd. Op basis van Schulte Nordholts historische werken, persoonlijke herinneringen, interviews en de correspondentie in de Universiteitsbibliotheek van Leiden heeft Steenhuis een aanzet gegeven voor een biografie. Het boek heeft niet meer pretentie dan om de hoofdpersoon te introduceren en daarom kan de beoordeling niet al te streng zijn. Historici zullen echter de Amerikaanse historiografie missen.

Steenhuis heeft voor een zakelijke benadering gekozen: een chronologische beschrijving van de belangrijke momenten uit Schulte Nordholts leven. Dat speelde zich aanvankelijk af in een vrij rekkelijk gereformeerd gezin uit de gegoede middenstand in Zwolle. Meer nog dan zijn ouders, die gescheiden waren, lijken Wims broers sturing aan zijn leven gegeven te hebben. Met hen zat hij in het verzet en raakte hij in gevangenschap voor het verspreiden van *Vrij Nederland*. Hij volgde zijn oudste broer naar de (gemeentelijke) Universiteit van Amsterdam (en niet de Vrije Universiteit) waar hij geschiedenis studeerde en belandde dankzij hem in zijn eerste baan als docent aan het Rijnlands Lyceum in Oegstgeest.

In Amsterdam sloot Schulte Nordholt zich aan bij het Hersteld Verband, de gereformeerden die toenadering zochten tot de hervormden. Hij werd aangetrokken door hun belangstelling voor maatschappelijke vragen en de kunsten. Zijn eigen dichterschap was ontloken tijdens zijn gevangenschap. Als student onderging hij meer de invloed van Jacques Presser dan van de in geschiedtheorie en economische structuren geïnteresseerde Jan Romein, omdat het engagement van Presser en diens evocatieve schrijfstijl hem aantrokken. Presser was zich juist in Schulte Nordholts studietijd gaan wijden aan de geschiedenis van de Verenigde Staten, maar dat spoor sloeg hij nog niet in. Zijn proefschrift uit 1951 handelde over het Griekse paradijs. Dankzij Presser kreeg hij in 1954 de kans in Amerika aan Vanderbilt University in de staat Tennessee onderzoek te doen naar de geschiedenis van de zwarte bevolking.

Het ligt voor de hand te concluderen dat zijn belangstelling voor sociale problemen en zijn liefde voor de kunst (i.c. *negro spirituals*) die keus hebben begeleid, maar daarover wordt niets meer onthuld dan wat Schulte Nordholt zelf heeft beweerd. Steenhuis maakt niet duidelijk hoe de toekenning van deze studiebeurs paste in de culturele diplomatie van de Verenigde Staten in de jaren vijftig. Juist deze beurs vormde een onderdeel van de culturele politiek van de VS in de Koude Oorlog waarin de achtergestelde positie van de zwarten een steeds heter hangijzer werd. Bovendien was 1954 het jaar van de waterscheiding in de situatie van de mensenrechten in Amerika. Ook Schultes studiereis naar het Verre Oosten in 1971 zou een onderdeel geweest kunnen zijn van de Amerikaanse strategie. Helaas komen we daar niets over te weten, net zo min als over Schultes prominente rol in de advisering van het koningshuis op staatsbezoek.

De bewondering voor de emancipatie van de zwarten uitte Schulte Nordholt in een biografie van Abraham Lincoln en vervolgstudies. Wat aanvankelijk een opgaande lijn leek, mondde uit in een moeizame strijd: de zwarten bleven kampen met ernstige problemen. Misschien is Schulte Nordholt daarom van dit thema afgestapt. Het hoogtepunt van zijn historische oeuvre kwam later in zijn leven toen hij zich stortte op de historische relaties tussen Nederland en Amerika en tot publicatie overging van zijn biografie over Woodrow Wilson en het boek over de mythe van het westen, waarmee hij zelf de cirkel van zijn belangstelling weer rond maakte.

De nadruk van Steenhuis' boek ligt op Schulte Nordholt als populaire schrijver en dichter, als productief recensent (in *Trouw*) en begenadigd spreker. Over zijn wetenschappelijke rol komen we niet meer te weten dan dat hij een enthousiast docent op hoorcolleges was en een voorkeur koesterde voor de begaafde student. Dankzij de memoires van zijn belangrijkste promovendus en opvolger A. Lammers (*Adieu Amerika* (2001)) weten we hoe Schulte Nordholt in de Leidse academie opereerde, vrij van al te veel bestuurlijke besognes. Een opmerkelijk manco is dat geen van zijn leerlingen of promovendi aan het woord komen. Voor een evaluatie van zijn manier van wetenschap bedrijven, die zo typisch Leids lijkt, is daarom een aanvullend boek nodig. Steenhuis' boek levert, naast zinvolle informatie over Schulte Nordholts levensloop, het bewijs voor de gave van Schulte Nordholt om met zijn eruditie, zijn gepassioneerd onderzoek en aanstekelijk enthousiasme anderen te inspireren.

Hans Krabbendam

J.W. Brouwer, J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een politieke biografie* (Den Haag: Sdu uitgevers, 2001, x + 289 blz., €24,90, ISBN 90 12 08774 0).

Hoe lang is het geleden dat er geklaagd werd over een typisch Nederlands gebrek: dit land had geen cultuur waarin biografieën konden floreren. Begin jaren negentig van de vorige eeuw startte de Werkgroep biografie met haar activiteiten en zij creëerde een klimaat waarin schrijvers uit verschillende disciplines elkaar vonden in het schrijven van biografieën. Het grote

'biografieën-project' van het Prins Bernhard Fonds gaf de middelen voor een aantal biografieën van belangrijke figuren in onze vaderlandse historie. Het genre politieke biografie kent echter weinig goede beoefenaren. Gelukkig hebben twee parlementair historici zich gewaagd aan een lastige klus: een politieke biografie te schrijven van een (nog levende) oud-premier waarover veel materiaal is te vinden en die ook nog bereid is zich te onderwerpen aan allerlei vragen over zijn leven.

Piet de Jong werd bij toeval minister-president na jarenlang vakminister te zijn geweest op het ministerie van defensie. Als oud-marineman beschikte hij over de juiste kwaliteiten om zich op dat departement staande te houden. Een Oranjeman en Atlanticus, die bovendien kon bogen op een oorlogscarrière als duikbootkapitein. Het was de vraag in het politiek-turbulente tijdvak 1966-1967, na de nacht van Schmelzer, wie premier moest worden. De PvdA likte haar wonden en was intern verscheurd door de opkomst van Nieuw Links. De politieke leiders van KVP, ARP, CHU en VVD wilden in ieder geval een coalitie met elkaar vormen. De ARP-er Barend Biesheuvel had de beste papieren en de steun van de grote christelijke politici, ondanks het feit dat de KVP bijna driemaal zo groot was. Biesheuvels formatiepoging mislukte en zo kwam de bal weer bij de almachtige KVP te liggen. De meest logische kandidaat Schmelzer mocht het niet worden, anders leek het er wel heel veel op dat hij het kabinet-Cals had laten vallen om zelf premier te worden. Bleven over de populaire, ervaren minister van buitenlandse zaken Luns, de maatschappelijk betrokken minister van CRM Klompé en de joyeuze, rechtse minister van defensie De Jong. Het werd De Jong. De biografen laten zien waarom het niet Klompé werd: zij wilde een kabinet met de PvdA waarmee ze haar eigen ruiten ingooide. Daarmee komen we ook direct bij de grootste verdienste van dit boek: het belicht veel sterker dan voorheen de rol van een politicus als Zijlstra, die door de zwakte van de KVP-leiding en zijn gezag als oud-minister van financiën en interim-premier, een zeer grote rol achter de schermen speelde. In zijn memoires schilderde Zijlstra zich als geen *huomo politicus* - dit boek bewijst het tegendeel.

Een andere verdienste van het boek is de aardige portrettenreeks van de bewindslieden uit die tijd. Behalve Klompé en Luns waren het ministers en staatssecretarissen die niet tot de eerste rang behoorden. Samen met de hoofdstukken over de relatie tot de media, de grote loonconflicten, de rellen en het gijzelingsdrama is alvast een voorschot genomen op de parlementaire geschiedschrijving van het kabinet-De Jong.

Ondanks de waardering voor dit vlot geschreven, zorgvuldig gecomponeerde (en met (leuke) feiten voor de fijnproever gelardeerde), boek, toch enige kanttekeningen. De Jong kon bogen op gevechtservaring als duikbootkapitein tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is jammer dat de auteurs niet hebben doorgevraagd naar enkele ervaringen van De Jong in de Aziatische wateren. Op pagina 24 vertelt De Jong dat de Amerikanen waaronder hij diende hem opdracht gaven 'to wage unrestricted warfare.' Was De Jong op de hoogte van het droeve lot van tienduizenden geallieerde (ook veel Nederlandse) krijgsgevangenen die op Japanse vrachtboten van en naar de Japanse bezette gebieden werden vervoerd en als gevolg van deze order werden getorpedeerd en een zeemansgraf vonden? Hebben hij of zijn collega's zich hier aan bezondigd?

Bij het ontslag van burgemeester Van Hall door de regering (= koning + ministers) worden de overwegingen van de ministerraad weergegeven, maar niet die van de

koningin. Een van de laatste prerogatieven van de Kroon is juist het (mede)benoemen en het (mede)ontslaan van burgemeesters. En zeker het ontslaan van de burgemeester van de hoofdstad van het land zal de koningin hebben beziggehouden.

Verder komt de relatie van De Jong met Schmelzer niet voldoende uit de verf. Nuchter beschouwd moet deze relatie toch een vreemde zijn geweest. Schmelzer, die ondanks zijn hyperactieve linkervleugel, het centrumrechtse kabinet in het zadel houdt, terwijl hij diep in zijn hart vond dat hij op de plek van De Jong had moeten zitten.

Wat we weten over De Jong als premier wordt bevestigd: een prima voorzitter van de ministerraad die tegelijkertijd een aantal vernieuwingen doorvoerde in de relatie tot de pers en het koningshuis (waarmee hij reeds een bijzondere relatie had als oud-adjudant van de koningin). Doortastend als het moest; bijvoorbeeld bij de gijzeling in de Indonesische ambassade. Dat deed hij alleen: de ministers van justitie en binnenlandse zaken schitterden door afwezigheid en Luns wordt neergezet als hypernerveus, meer last dan hulp. De Jong had geluk dat hij een kabinet mocht leiden in een tijd van hoogconjunctuur waardoor het mogelijk was ieder jaar de financiële begroting met 6% structureel (!) te verhogen. Het beeld dat De Jong als bestuurder en politicus niet spraakmakend was, bevestigde hij keer op keer. Het is zijn eigen schuld, hij was bovendien ook geen partijman. Daarom is de politieke grondfout van de KVP-leiding, door de 'progressieve' minister van onderwijs Veringa als lijsttrekker voor de verkiezingen van 1971 naar voren te schuiven en niet De Jong, niet geheel onbegrijpelijk. Van de premierbonus werd aldus afgezien en de auteurs geven fijntjes weer hoe De Jong op de mestvaalt van de geschiedenis werd gegooid. Daardoor bleef De Jong de politieke figuur die hij bij zijn aantreden als premier was: een overgangsfiguur.

Ron Stevens

C. Willemsen, *De belofte van het hiernumaals. Zeventig jaar ambulante geestelijke gezondheidszorg in het gewest Breda 1929-1999* (Nijmegen: SUN, 2001, €39,50, ISBN 90 5875 023 X).

De Nederlandse geschiedschrijving van de psychiatrie bloeide in het afgelopen decennium. De hausse was vooral te danken aan een aantal gedetailleerde studies over psychiatrische inrichtingen, vaak naar aanleiding van jubilea. Vergelijkbaar historisch onderzoek naar de psychiatrische zorg buiten de inrichtingsmuren, de ambulante geestelijke gezondheidszorg, is echter nog schaars. Naar aanleiding van de fusie in 1999 van de Regionale instelling voor ambulante geestelijke gezondheidszorg (Riagg) in Breda met een psychiatrisch ziekenhuis en een Regionale instelling voor beschermende woonvormen schreef Cees Willemsen een lokale geschiedenis van de extramurale geestelijke gezondheidszorg vanaf 1929. In dat jaar werd in Breda een buitendienst van het katholieke gesticht Voorburg te Vught opgericht ten behoeve van de voor- en nazorg voor psychiatrische patiënten die uit de inrichting waren ontslagen of die nog niet waren opgenomen. Deze vorm van sociale psychiatrie bestond uit wekelijkse spreekuren door psychiaters en huisbezoeken door verpleegsters. In de jaren dertig werd deze voorziening uitgebreid met spreekuren voor kinderen met psychische stoornissen. Het streven om de oplopende kosten van de gestichtsverpleging te drukken vormde de belangrijkste drijfveer, maar daarnaast wezen de betrokkenen ook op de noodzaak om het volk geestelijk te verheffen en criminaliteit en sociale overlast te voorkomen. Na de oorlog vormde de ongerustheid over onzedelijkheid en 'onmaatschappelijkheid' een belangrijke drijfveer voor de oprichting van een zogenaamd Medisch-opvoedkundig bureau (MOB) en een katholiek huwelijksbureau. In de jaren vijftig en zestig raakten

steeds meer beroepsgroepen bij de hulpverlening betrokken: naast artsen en sociaal-psychiatrisch verpleegkundigen vooral psychologen en maatschappelijk werksters. Geleidelijk veranderde de hulpverlening toen van karakter: de morele benadering maakte plaats voor een psychologiserende invalshoek en vanaf 1970 ook voor een maatschappijkritische en emancipatorische optiek. In de jaren zeventig kwamen in Breda nieuwe vormen van geestelijke gezondheidszorg tot ontwikkeling: psychohygiënische preventie, jongerenhulpverlening en psychotherapie. Begin jaren tachtig werden de verschillende voorzieningen, zoals overal in Nederland, gebundeld in een Riagg en eind jaren negentig fuseerde deze weer met de lokale intra- en semimurale psychiatrische instellingen.

Tussen 1935 en 1995 trad een vertienvoudiging op van het aantal mensen dat een beroep deed op de ambulante geestelijke gezondheidszorg, zo signaleert Willemsen. De titel van het boek geeft bondig zijn verklaring van de sterk gegroeide behoefte aan professionele hulpverlening weer: de gerichtheid op het hiernamaals maakte plaats voor nadruk op het 'hiernumaals' en dat ging volgens hem gepaard met 'spirituele verarming' en 'verlies van zingeving'. (42) Secularisering en ontzuiling leidden ertoe dat de godsdienstige levensbeschouwing en de daarbij horende zekerheden verloren gingen en mensen op zichzelf werden teruggeworpen als het om de zingeving aan het leven ging. De individualisering en het wegvallen van sociale controle zorgden niet alleen voor bevrijding, maar ook voor verwarring. Jammer genoeg blijft deze - voor de hand liggende - verklaring niet veel meer dan een hypothese, want zij wordt nauwelijks met feitelijke gegevens gestaafd. Willemsen verwijst enige malen naar de concurrentie tussen zielzorg en geestelijke gezondheidszorg, maar hij komt nauwelijks met concrete voorbeelden en nergens geeft hij duidelijk weer hoe secularisering en ontzuiling hun weerslag vonden in de praktijk van de hulpverlening en in de ervaring van de patiënten en cliënten. Het ontbreken van hun perspectief vind ik het grootste gemis van dit boek; alleen aan het eind ervan laat Willemsen twee Riagg-cliënten aan het woord, maar hun verhalen staan te zeer op zichzelf om historisch inzicht te verschaffen. De hulpverleners komen er beter van af: 29 van hen vertelden Willemsen over hun wederwaardigheden. Deze bestrijken de periode na 1950. De wijze waarop hij deze interviews heeft verwerkt, is echter onbevredigend: hij citeert en parafraseert ze uitvoerig, maar gebruikt ze nauwelijks voor een eigen analyse. Maar liefst een derde van de tekst van zijn boek bestaat uit citaten, die grotendeels zonder commentaar gepresenteerd worden en blijkbaar voor zichzelf moeten spreken. Meestal doen ze dat echter niet. Zo citeert Willemsen bijvoorbeeld bladzijdenlang uit een boek dat de in Venray werkzame psychiater F.M. Havermans aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog publiceerde en waarin deze uitgebreid ingaat op de erfelijkheid van psychische stoornissen en mogelijke eugenetische maatregelen. Willemsen suggereert dat Havermans niet alleen stond met zijn opvattingen, maar nergens maakt hij duidelijk wat ze met de hulpverleningspraktijk in Breda van doen hadden, waarin juist een sociaal-pedagogische benadering de toon aangaf. Elders wordt uitgebreid ingegaan op een publicatie van een MOB-psycholoog over 'het fenomeen broekpoepen' (109), volgens Willemsen een 'goed geschreven en degelijk opgebouwd relaas' (113), maar wat de betekenis ervan is in het licht van de ontwikkeling van de geestelijke gezondheidszorg laat hij volkomen in het ongewisse. Deze twee voorbeelden zijn symptomatisch voor het gebrek aan samenhang en analyse in het boek als geheel. Willemsen pretendeert dat het een sociale geschiedenis van de Bredase ambulante geestelijke gezondheidszorg is, maar hij komt niet verder dan een beschrijving van de organisatorische ontwikkeling, doorspekt met ellenlange citaten, die nauwelijks in een context worden geplaatst. De maatschappelijke achtergrond is weliswaar aanwezig in het boek in de vorm van talrijke foto's, die de sociale en architectuurgeschiedenis van Breda verbeelden en die vergezeld gaan van her en der weggeplukte citaten, maar dit - op zichzelf fraaie - 'beeldverhaal' van de Bredase kunsthistoricus Erik Dolne blijft geheel losstaan van Willemsens tekst. Zijn van gemakzucht getuigende boek haalt bij lange na niet het niveau van de recente geschiedschrijving van de inrichtingspsychiatrie.

Harry Oosterhuis

J. Smeets, *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2001, 284 blz., ISBN 90 284 1940 3).

De discussie omtrent de bevoegdheden van de Nederlandse politieorganen is niet recent. Zoveel is wel duidelijk na het lezen van het in 2001 verschenen *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* van historicus Jos Smeets. De auteur besteedt ruim aandacht aan het gebrekkige Nederlandse politiebestel, in zijn ogen de basis van de problemen waardoor een lokaal conflict wist uit te groeien tot een nationale rel.

Waar ging de affaire-Oss om? De brigade-Oss van de koninklijke marechaussee maakte in het begin van de dertiger jaren van de vorige eeuw een einde aan de terreur van een aantal plaatselijke criminelen, maar raakte vervolgens in conflict met de katholieke procureur-generaal in Den Bosch toen notabelen uit Oss verdacht werden van fraude en zedendelicten.

De auteur onderkent in de affaire-Oss een tweetal fasen: de criminele fase beslaat ruwweg de periode 1932-1935, de periode waarin de brigade-Oss van de marechaussee door middel van een nieuw opsporingsbeleid drie beruchte kapitale misdrijven wist op te lossen, en de politieke fase, ruwweg de periode 1935 tot eind 1939, waarin de opsporingsmethoden in de vervolgonderzoeken van de marechaussee naar lokale notabelen aanleiding vormden tot felle bestuurlijke en politieke discussies tot op landelijk niveau.

Op 28 juni 1935 werd de brigade-Oss door koningin Wilhelmina gehuldigd. Dit moment kan gezien worden als een belangrijk scharnierpunt, zowel in de affaire-Oss als in het boek van Smeets. Het succes van de marechausseebrigade had tot gevolg dat de overmoedig geworden marechaussees een aantal geruchtmakende onderzoeken opstartten, die zij echter niet 'hard' konden maken. De politiepartners van de marechaussee plaatsten, ingegeven door de bij hen levende frustraties over het succes van de brigade-Oss, kanttekeningen bij de rechtmatigheid van het optreden van de marechaussees.

De persoon die meer dan een ander de slechte samenwerking tussen de politieorganen heeft gepersonifieerd was de procureur-generaal te Den Bosch, baron Speyart van Woerden. De auteur concludeert dat met name zijn optreden de affaire-Oss op scherp heeft gesteld. Het advies van de procureur-generaal woog zwaar in het besluit van minister Goseling van justitie om aan de brigade-Oss de opsporingsbevoegdheid per 1 april 1938 te ontzeggen. Na dit besluit escaleerde de affaire-Oss in een ordinaire machtsstrijd tussen de marechaussee enerzijds en het openbaar ministerie en justitie anderzijds.

Het duurde niet lang of de (landelijke) dag- en weekbladen wisten de 'botsing' tussen de verschillende partners breed uit te meten. Mede door deze aandacht groeide het lokaal conflict uit tot een nationale rel. De rel verdeelde niet alleen de hoogste ministerieel verantwoordelijken over de organisatie van het politiebestel. Zij leek te zijn uitgegroeid tot een geloofsstrijd tussen katholieken (de autoriteiten in Oss en justitie) en protestanten (de marechaussee).

De beschrijving van de verschillende politieorganen maakt deel uit van de politiek-organisatorische verdieping die Smeets met zijn boek wil aanbrengen. De vooroorlogse Nederlandse politieorganisatie stak gecompliceerd in elkaar. Onder de noemer 'politie' viel maar liefst een vijftal politieorganen: de gemeentepolitie, de

gemeenteveldwacht, de rijksveldwacht, de koninklijke marechaussee en het korps politietroepen. Afhankelijk van de taak die hen was toebedeeld, dienden zij verschillende bazen. De scheiding van beheer en gezag was verre van bevorderlijk voor de samenwerking tussen genoemde politieorganen.

In de beschrijving van de politieorganen heeft Smeets vooral het zwaartepunt gelegd op het optreden van de brigade-Oss van de marechaussee. Dit betekent dat de rol van een andere belangrijke actor, namelijk de gemeentepolitie-Oss, enigszins onderbelicht blijft. Zijn keuze lijkt ingegeven door een tweetal omstandigheden: het beschikbare bronnenmateriaal en het

karakter van het (deel)-onderzoek. In tegenstelling tot omvangrijk bronnenmateriaal over de brigade-Oss, is het materiaal betreffende de gemeentepolitie-Oss verre van compleet. Smeets schrijft bijvoorbeeld op pagina 108 dat de processen-verbaal die zijn opgemaakt door de gemeentepolitie-Oss, voor zover bekend, zo goed als alle verloren zijn gegaan. Daarnaast maakt *De affaire-Oss* deel uit van een onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse politie in de twintigste eeuw, waarin de auteur zich speciaal verdiept in de geschiedenis van het centrale politiewezen. *De facto* betekent dit dat de aandacht van de auteur onwillekeurig meer uitgaat naar een rijkspolitiekorps dan de gemeentepolitie.

De auteur is er goed in geslaagd om zijn onderzoek de nodige diepgang te verschaffen, waardoor het boek zijn meerwaarde bewijst ten opzichte van eerdere journalistieke publicaties. Het boek is aan te raden voor eenieder die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het opsporingsapparaat in Nederland, in het bijzonder voor degene die zich uit hoofde van zijn/haar functie mengt in de discussie over de inrichting van het Nederlandse politiebestel.

Michael van der Zee

G. Aalders, *Eksters. De nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij de Nederlandsche Bank* (Amsterdam: Boom, 2002, 190 blz., €19,50, ISBN 90 5352 768 0).

Dat niet alles goud is wat er blinkt vat de strekking van deze detailstudie door een medewerker van het Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie wellicht het kernachtigst samen. Centraal in deze uiterst gespecialiseerde historische monografie staat de roof door de Duitse bezetter van het goud uit de kluizen van de Nederlandsche Bank en in het bijzonder de moeizame naoorlogse pogingen om het gestolen goud weer terug te krijgen. Dit relaas is bepaald geen succesverhaal waar de Nederlandse diplomatie volgens de bevindingen van Aalders met trots op kan terugzien. Het verhaal is niet nieuw en reeds vele malen verteld en opzienbarende nieuwe feiten komen in dit boek niet boven tafel. Het bijzondere zit hem echter in de details die de auteur uit de Haagse archieven heeft opgediept.

In mei 1940 had de Nederlandsche Bank het meeste van het bij haar berustende goud reeds in veiligheid gebracht. Echter, bijna 146.000 kg goud, met in 1946 een waarde van ruim 430 miljoen gulden (of 4 miljard in guldens van 2000), verdween tijdens de bezetting naar Duitsland. Dit land gebruikte het goud voor de betaling van de invoer van essentiële goederen voor de oorlogvoering. Zwitserland ontving het leeuwendeel, maar ook bij andere neutralen zoals Zweden en Portugal kwam een gedeelte terecht. Van het gestolen Nederlandse goud kwam uiteindelijk 71.820 kg, dus minder dan de helft, terug bij de Nederlandsche Bank. Voor het zover was moest echter een lange weg worden gegaan en de historie daarvan beschrijft Aalders minutieus met oog voor ambtelijk en diplomatiek detail. Draaipunt bij dit alles is de zogeheten Tripartiete goud commissie. Deze was als uitvloeisel van de Duitse overgave door de drie westerse geallieerden in 1946 in het leven geroepen om de teruggave van het gestolen goud in goede banen te leiden. Hiervoor werd een goudpool

gevormd waar al het in Duitsland aangetroffen goud werd ingebracht voor uitkering aan de beroofde landen. Hierbij stonden twee problemen centraal. Het eerste was het algemene probleem om het geroofde goud waarmee nazi-Duitsland de neutrale landen had betaald, in deze goudpot te krijgen. Het tweede was het specifiek Nederlandse probleem dat de Tripartiete goud commissie, niet al het uit Nederland weggevoerde goud als monetair goud wenste te erkennen. Het eerste probleem ontstond door de onwil van de Amerikaanse buitenlandse politiek om diplomatieke druk uit te oefenen op de helerslanden en in het bijzonder op Zwitserland. Resultaat was dat dit land er met een koopje vanaf kwam. Zwitserland gaf er in ieder geval blijk van in staat te zijn op sublieme wijze zijn financiële belangen veilig te stellen ten nadele van de voorheen bezette landen. De Verenigde

Staten gedoogden dit ten volle op grond van geopolitieke overwegingen. Het tweede probleem was alleen een Nederlands probleem. Dit hing samen met een verordening uit mei en oktober 1940 die alle burgers verplichtte hun goud te verkopen aan de Nederlandsche Bank. De juridische interpretatie van de Tripartiete goud commissie, beschouwde de aldus verworven 35.476 kg goud, overeenkomend met ruim 70 miljoen guldens van 1940 (in 2000 ongeveer een miljard gulden), niet als monetair goud. Hierdoor viel het buiten de formele taakopdracht van de Tripartiete goud commissie, die deze goudclaim van Nederland dan ook niet wilde erkennen.

Een groot deel van de Nederlandse inspanningen was gericht op het ontkrachten van deze afwijzing door de Tripartiete goud commissie. Dit lukte niet. Aalders laat zien dat de mogelijkheden hiervoor ruimschoots aanwezig waren. Ambtelijk Den Haag is echter naar zijn oordeel onvoldoende scherp geweest deze kansen te benutten om de Tripartiete goud commissie tot andere gedachten te brengen. Het is interessant het overtuigend gedocumenteerde betoog van Aalders te volgen en met hem tot de slotsom te komen dat niet alleen geopolitieke factoren de afwijzing van een belangrijk deel van de goudclaim verklaren, maar dat ook het ministerie van financiën ernstig tekort is geschoten. Een rol voor de Nederlandsche Bank, om wier goud het uiteindelijk ging, is bij dit alles helemaal niet weggelegd geweest. Per saldo werd minder dan de helft van het weggevoerde Nederlandse goud gerestitueerd en kreeg pas in 1998 de definitieve afwikkeling zijn beslag.

Zoals gezegd is het verhaal van Aalders reeds vele malen verteld. Dit geschiedde bijvoorbeeld door Joh. de Vries in zijn deel V van de: *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank, Trips tijdvak 1931-1948* (Amsterdam, 1994); door M.M.G. Fase in zijn deel VI: *Tussen behoud en vernieuwing. Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1948-1973* (Den Haag, 2000); in de rapportage van de zogeheten Commissie Van Kemenade uit 2000. Aalders boek is vooral gedetailleerder dan deze auteurs en om die reden biedt het een verdere verdieping van de historische gebeurtenissen rond het gestolen goud. Verder brengt Aalders' betoog scherp naar voren dat in het internationale politieke spel van destijds Nederland niet meetelde, al dachten sommigen in Den Haag daar anders over. Ook in dat opzicht is er geen groot verschil tussen toen en nu. Opmerkelijk aan dit boek is het overwegend beschrijvend karakter zonder een noemenswaardige poging tot analyse. Het is jammer dat de goudkwestie niet in de naoorlogse context van schaarste aan goud en deviezen is geplaatst. Het ontbrekende goud zou zeer welkom zijn geweest voor de wederopbouw van Nederland. Deze kwam pas goed op gang toen de strijd tegen de deviezenschaarste in 1948 doeltreffend kon worden bestreden met de komst van de Marshallhulp. De betekenis van het Nederlandse onvermogen de aanspraken op het geroofde goud ten volle gehonoreerd te krijgen wordt in dat licht een ernstige zaak en heeft de economische ontwikkeling in de eerste naoorlogse jaren een niet onbelangrijke schade toegebracht. Op dit punt blijft Aalders te veel steken in zijn ongetwijfeld interessante archiefvondsten. Naast beschrijving verwacht men analyse en die ontbreekt. Dat is jammer. Mogelijk is dit een gevolg van de omstandigheid dat dit boek - afgaande op de niet onbelangrijke kleine slordigheden in de tekst- kennelijk in grote haast is geschreven. Hoe dit ook zij, deze monografie biedt liefhebbers van details over de goudroof veel feitelijke gegevens. Liefhebbers van historische analyse komen in dit boek minder aan hun trekken.

M.M.G. Fase

H. Kroon, *Pubers voor God. Het leven op een kleinseminarie in de jaren vijftig*, met een nabeschouwing door W. Frijhoff (Nijmegen: Valkhof pers, 2001, 238 blz., €16,-, ISBN 90 5625 124 4).

Uitgeverij Valkhof pers brengt al sinds enkele jaren egodocumentaire titels op de markt, meest

in de vorm van herinneringen, geschreven door katholieken die de jaren vijftig tot negentig van de vorige eeuw bewust hebben meegemaakt. De relatief dus wat oudere auteurs, afkomstig uit heel verschillende sociale segmenten van de katholieke bevolkingsgroep, vertellen er zonder al te veel pretenties van hun ervaringen in kerk en katholieke subcultuur en gaan daarbij de confrontatie met de minder prettige kanten van het katholieke leven niet uit de weg. Hun teksten zijn op die manier te beschouwen als bouwstenen voor een sociaal-culturele geschiedenis van het Nederlands katholicisme, maar dienen intussen menig (ex-)katholiek tot verwerking van levenservaringen in een omgeving die in de genoemde decennia in ijltempo en heel grondig van karakter veranderde.

Het boek van Kroon, die kort vóór het verschijnen overleed, is één van de meest recente die in die reeks is verschenen. Het wil een beeld geven van de ervaringen van kleinseminaristen in de jaren vijftig aan de hand van herinneringen van hemzelf en een twintigtal medeleerlingen en docenten van het kleinseminarie van het aartsbisdom Utrecht in Apeldoorn. Daarnaast gebruikte hij enige voor de hand liggende boeken en wat geselecteerd bronnenmateriaal. Het ervaringskarakter van het boek is daardoor echter niet of nauwelijks beïnvloed. Met zijn initiatief was Kroon niet de eerste, want al een tiental jaren geleden publiceerden Marijke Hilhorst en Jos Perry boeken over respectievelijk meisjes en jongens op katholieke kostscholen (in de hele twintigste eeuw, en niet beperkt tot seminaries).

Doorspekt met veel citaten uit de correspondentie en interviews met zijn voormalige studiegenoten biedt Kroon een beeld van het dagelijks leven op het Apeldoorns instituut: onderwijs, vrijetijdsbesteding, godsdienstige en culturele vorming, verhoudingen tussen de leerlingen onderling en tussen de leerlingen en docenten. Maar het bijzondere van zijn boek, vergeleken met de hierboven genoemde, lijkt me vooral gelegen in de voortdurende afweging van de voors en tegens van allerlei aspecten van het seminarieleven. De schrijver wil kaf van koren scheiden en tot een genuanceerd oordeel komen. Steeds ook betrekt hij de vraag naar de positieve of negatieve effecten van het seminarieleven op de verdere loopbaan van de leerlingen in de beschouwing, of ze nu het priesterschap bereikten of niet - de meesten van hen hielden het na een aantal jaren opleiding immers wel voor gezien. Wat was de invloed op het verdere leven van dat omvangrijke en veeleisende idealisme, van die harde tucht en discipline, van die afzondering en eenzijdige sociabiliteit? Tot een afgerond oordeel komt de schrijver niet en dat was ook nauwelijks te verwachten. Misschien dat ‘genuanceerd positief’ de algemene strekking van het boek nog het best weergeeft.

Die indruk wordt versterkt door de teneur van Frijhoffs nabeschouwing. De schrijver was als ex-seminarist en informant nauw bij het project betrokken. In zijn hier en daar tot tegenspraak prikkelende tekst stelt hij onder meer de Amerikaanse socioloog Goffman aan de orde, die instellingen zoals seminaries als ‘totale instituties’ aanduidde. Frijhoff legt echter veel nadruk op enkele meestal onderbelichte elementen uit dat concept, zoals op de mogelijkheid voor de betrokkenen de geringe speelruimtes voluit te benutten en hun overlevingsdrang bot te vieren. Zo komt hij ertoe van daaruit de seminarie-opleiding uiteindelijk zelfs te beschouwen als ‘een belangrijke aanzet tot het individualiseringsproces dat later ook elders in de samenleving is doorgebroken.’ (222) Ook waardeert hij haar - althans voor delen van de katholieke samenleving - als ‘een sluiproute naar het wetenschappelijk onderwijs en andere carrières.’ (217) Ik vrees dat het op beide punten toch slechts om verschijnselen van

beperkte omvang en betekenis is gegaan. Hoe dit zij, bij een derde observatie van de schrijver moet in ieder geval een kanttekening worden gemaakt. Frijhoff heeft gelijk wanneer hij *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000) van Schuyt en Taverne kritiseert op het punt van de afwezigheid van aandacht voor godsdienst en kerk en op het al te gemakkelijk karakteriseren door deze schrijvers van het bestudeerde tijdvak 1948-1973 in termen van ontzuiling en secularisatie. Maar dat

betekent anderzijds nog niet dat in de jaren vijftig (in beperktere zin) ‘de katholieke gemeenschap ... een nog ongeschonden trouw huldigde aan de collectieve religiositeit, de breed gedeelde beeldwereld en het gemeenschappelijk waardenpatroon van de rooms-katholieke wereldkerk’ (210), zoals Frijhoff het van de weeromstuit wil. We beschikken inmiddels over een hele reeks sociologische en geschiedwetenschappelijke studies die dat beeld weerspreken. Een vlijtig contemporain-historicus heeft ze in een artikel ook al eens samenvattend behandeld. Dat Frijhoff de opvattingen en strevingen van dergelijke ‘andersdenkende katholieken’, in casu van de ‘doorbraak-katholieken’, in dat verband aanduidt als ‘gesundes Volksempfinden’ (212) zullen we voor de gelegenheid en in de goed christelijke stijl van het onderwerp maar met de mantel der liefde bedekken.

P. Luykx

L. Giebels, *Soekarno. President. Biografie 1950-1970* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001, 566 blz., ISBN 90 351 2325 5).

Dit boek is een vervolg op *Soekarno. Nederlandsch onderdaan. Biografie 1901-1949* (zie *BMGN*, CXV (2000) 639-640). Slordigheden die het eerste deel ontsierden, zijn er ook in deze uitgave. Ze variëren van verspringende noten en tikfouten tot fouten in Indonesische termen en een kaart met onvertaalde Indonesische woorden; waar bleef de kritische blik van de uitgever? Opnieuw kan de auteur het bovendien niet nalaten via grove generalisaties het Indonesische volk allerlei eigenschappen ‘van nature’ toe te schrijven. Maar als geheel is dit toch een veel beter en consistenter boek dan het eerste deel. Het biedt een leesbaar overzicht van de Indonesische geschiedenis in de eerste twintig jaar van de republiek, met Soekarno als stralend middelpunt - zeker tot 1965.

Het beeld dat Giebels van Soekarno schetst, wijkt niet erg af van wat men in Nederland altijd al dacht: een handige demagoog en vrouwenversierder. Maar die gemakkelijke stereotypering van de vijand krijgt nu reliëf en consistentie. Soekarno wordt neergezet als volksleider en orator, als romantische revolutionair, als reiziger dol op staatsbezoeken, als erotomaan die in het buitenland ook actief contact zocht met prostituees. Hij ontwikkelde zich tot anti-democraat en quasi-sultan die zich dankzij procenten op importvergunningen een steeds ruimer hofhouding kon permitteren. En hij bleef de kunstenaar en architect die zijn eigen bungalows en paleizen ontwierp. Onomstreden was hij niet: in de jaren 1957-1962 werd er tot vier keer toe een aanslag op hem gepleegd, waarvan de daders nooit zijn opgepakt.

Deze biografie maakt duidelijk hoezeer het regime-Suharto op de erfenis van Soekarno kon voortbouwen; het is een van de verdiensten van het boek. De democratie was - na de eerste algemene verkiezingen ooit (1955) - na 1956 geleidelijk afgeschaft. Het leger ontwikkelde al in de late jaren vijftig haar *dwifungsi*, door Giebels terecht een *trifungsi* genoemd: het eigende zich een militaire, een politieke en dankzij de nationalisatie van Nederlandse, Britse en Amerikaanse bedrijven ook een economische taak toe. Kabinetten bestonden al voor Suharto voor een groot deel uit militairen. Corruptie en nepotisme waren geen uitvinding van de Nieuwe Orde. Soekarno en

zijn Japanse vrouw Dewi behartigden hun financiële belangen ‘creatief’; de vermenging van staats- en privébezit was structureel. De breuk tussen beide regimes lag in de politieke toenadering tot het westen in plaats van tot China, in welvaartsbevordering in plaats van de economische verloedering, in de presidentiële aandacht voor zijn familie in plaats van voor vrouwen.

Giebels heeft onder meer gebruikgemaakt van het archief van het ministerie van buitenlandse zaken in Den Haag, met name van de rapportage van ambassadepersoneel uit landen die

Soekarno op zijn wereldreizen aandeed. Minister Joseph Luns was blijkbaar altijd geïnteresseerd in de seksuele escapades van zijn opponent in de Nieuw-Guineakwestie, in de handelingen van zijn staf die deze in diskrediet konden brengen, en in anekdotes over vernedering van Soekarno. (Hoe zou een biografie aan de hand van materiaal uit het State Department er uit zien?) Daarnaast hield de auteur interviews met vele direct betrokkenen in Indonesië. Hij had daarbij de tijd in zijn voordeel, want hij voerde deze gesprekken na de val van Soeharto en kon inmiddels vrij gekomen materiaal bestuderen.

Mede op grond daarvan komt hij met een uitgebreide en genuanceerde visie op de coup van 30 september 1965, die de val van Soekarno inluidde. Alle hoofdpersonen wisten dat er iets stond te gebeuren. De spanning tussen het leger en de Partai Kommunis Indonesia (PKI) was te groot geworden, ook door de dreigende fysieke instorting van Soekarno, die de twee partijen tot dan toe in balans had weten te houden. Aidit, partijleider van de PKI, had in augustus al intern bekend gemaakt dat er plannen waren, maar de uitvoering aan een klein speciaal bureau onder leiding van een zekere Sjam overgelaten. Al was de coup ook volgens Giebels een muiterij van lagere militairen en daarmee een interne legeraangelegenheid, hij kent de PKI daarmee een belangrijke rol toe. Daarbij rijst meteen de tegenvraag waarom Aidit een zo belangrijke zaak gedelegeerd zou hebben en waarom deze grote organisator de coup zo slecht zou hebben voorbereid. Soeharto was door een bevriende officier uit het complot de avond tevoren kort geïnformeerd, Soekarno al eerder maar ook die wachtte af. Evenals de Australische historicus Robert Cribb stelt Giebels - die Cribb overigens niet noemt - dat in eerste instantie alleen een arrestatie van de generaals was beoogd. De opdracht tot moord zou enkele minuten voor de actie gegeven zijn via het bevel de generaals ‘dood of levend’ over te brengen. De coup die ook door zijn gevolgen voor Indonesië de meest traumatische gebeurtenis van de vorige eeuw is geweest, was al met al een schoolvoorbeeld van dilettantisme en chaos. Daarover verschilt Giebels niet van mening met andere historici.

De narcist Soekarno kon niet leven met verlies van applaus en publieke bewondering. Dat was ook al in de jaren dertig tijdens zijn arrestaties en verbanning gebleken. Hij stierf in 1970 aan zijn levenslange nierkwaal, amper 69 jaar oud. Als een van de emblemen van de vorige eeuw leeft hij voort; in Nederland nu ook in een - voor de presidentiële periode - behartenswaardige biografie.

Maar het blijft een biografie met een wetenschappelijk manco. De annotatie van archiefstukken is anarchistisch. Hoe vindt een wetenschapper ooit in het archief van het ministerie van buitenlandse zaken het stuk 'Schiff (ambassadeur) aan minister, 17-3-1967? Of 'minister aan enkele ambass., 30-1-1964? Giebels bewijst het belang van de annotatieregels. Laten wetenschappers en uitgevers die in ere houden!

Elsbeth Locher-Scholten

J. Kint, *Expo-58 als belichaming van het humanistisch modernisme* (Dissertatie Technische Universiteit Delft 2001; Rotterdam: Uitgeverij 010, 2001, 406 blz., €31,50, ISBN 90 6450 428 8).

Wereldtentoonstellingen bieden ontwerpers de mogelijkheid projecten te realiseren die in het gewone leven niet door de beugel kunnen. Neem het Nederlands paviljoen dat MRVDV ontwierp voor de Expo-2000 in Hannover, waarin zowat alle typisch Nederlandse kenmerken in een paar verdiepingen werden geperst. Maar soms worden de ontwerpen *landmarks* in wereldsteden, zoals de Parijse Eifeltoren, die voor de wereldtentoonstelling van 1900 werd gebouwd.

Het onorthodoxe paviljoen van MRVDV zorgde in Nederland wel voor een stijgende belang-

stelling voor de wereldtentoonstelling. Uitgeverij 010 borduurt daarop voort met twee wetenschappelijke studies, waarin de wereldtentoonstellling als didactisch fenomeen en als uitdrager van humanistisch positivisme wordt belicht. Johanna Kint provomeerde dit jaar op de idealistische inslag van de Expo van 1958 in Brussel. En van Pieter van Wesemael verscheen onlangs een Engelstalige handelseditie van zijn enorm dikke dissertatie uit 1997 over de didactische achtergronden van het anderhalve eeuw oude fenomeen wereldexpositie.

De dissertatie van Johanna Kint wordt hier besproken. Haar benadering getuigt van eruditie en brede belangstelling. Zij verbindt thema's als *Untergang des Abendlandes* met de typische koude oorlogssfeer van de jaren vijftig. Zij betrekt het onderzoek van Van Wesemael bij haar eigen onderzoek en analyseert het. In de aanloop naar de wereldtentoonstelling wordt de mens van de twintigste eeuw neergezet op basis van het werk van mensen als Orwell, Huxley, Darwin en Skinner. Na het nodige cultuurpessimisme, is de inzet van de wereldtentoonstelling in Brussel er een van vooruitgangsdenken. Er is geloof in wetenschap en technologie, voor het eerst sinds Jules Verne. Van de acht hoofdstukken die het boek telt, zijn er vier gewijd aan de aanloop naar de wereldtentoonstelling. Hierin wordt een wereld geschetst van cultuurpessimisme en *Homo homini lupus*. In hoofdstuk vijf zien we dan de tentoonstelling zelf aan ons voorbij komen. Het zesde hoofdstuk is gewijd aan de rivaliteit tussen de USA en de USSR, onder het motto, ‘we look at them, they look at us’. Hoofdstuk zeven, waarin sprake is van films als ‘Dr. Strangelove’ en ‘A clockwork orange’, toont eigenlijk een terugkeer naar het cultuurpessimisme en een wereldwijde angst voor bewapening en oorlog. In het laatste hoofdstuk wordt gekeken naar de Expo-2000 en de toekomst van dit soort fenomenen in een tijd van internet en digitalisering. Straks kunnen we wereldtentoonstellingen op ons gemak bezoeken vanachter onze pc. Of dit kan concurreren met een bezoek aan Benny Goodman, nadat we met een stoeltjeslift het Atomium hebben beklommen, is een kwestie van smaak. Samenvattend kan ik zeggen dat dit proefschrift geen lichte maar wel boeiende kost is, die bijdraagt aan de algemene ontwikkeling. Het register en de imposante literatuurlijst bieden aanknopingspunten voor verdere verdieping.

Paul Hendriks

Eindnoten:

1 De auteur stelt op pagina 303 van de handelseditie van haar proefschrift dat de database raadpleegbaar is op het internet op www.verloren.nl/downloads en vanaf 2002 op www.hetnationaalarchief (moet zijn: nationaalarchief).nl. Dat gelukte mij niet. Uitgeverij Verloren berichtte mij, in juni 2002, dat de database zo spoedig mogelijk raadpleegbaar zal zijn. Het is nog niet duidelijk of en wanneer de database op de website van het Nationaal Archief te raadplegen zal zijn.

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs:

Joris van Eijnatten (1964) is als akademie-onderzoeker verbonden aan de studierichting Geschiedenis van de Vrije Universiteit, Amsterdam

Oscar Gelderblom (1971) is post-doc onderzoeker. Hij is verbonden aan de Universiteit Utrecht en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Clé Lesger (1956) is als universitair docent verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Jan Willem Veluwenkamp (1951) is als universitair docent verbonden aan het Arctisch Centrum en de Afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen

Bruno de Wever (1960) is docent aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent

Summaries

From religious liberty to human right. The development of public opinion on censorship and press freedom in the Dutch Republic, 1579-1795, Joris van Eijnatten

Most studies on censorship and freedom of the press in the early modern (northern) Netherlands focus on legislation concerning, and the actual practice of, governmental and ecclesiastical censorship. By contrast, ideas on, and theories of, press freedom and censorship have all but been neglected. This may be due to the fact that the seventeenth- and eighteenth-century pamphlet literature does not live up to the expectations of historians expecting to find principled defences of press freedom. Yet censorship (or the lack of it) was never based exclusively on practical considerations. There have always been supporters of (a certain measure of) press freedom. Which arguments did they employ in the public domain? This paper discusses the variety of arguments adduced by authors ranging from Dirk Volckertsz Coornhert to Adriaan Kluit, thus offering, in the process, an overview of the gradual development of public opinion on censorship and press freedom in the Dutch Republic between 1579 and 1795. A typology of the various arguments used by early modern writers is introduced, and it is suggested that this classification may be used for further comparative research into theories of press freedom in western Europe and the Americas between 1550 and 1800.

Military collaboration in Belgium during World War II, Bruno de Wever

Finding concrete information about military collaboration in the countries occupied by Germany during WWII is not easy because of the masses of apologetic and purely military literature. Good quality, scholarly publications are not available. This article presents a survey of Belgium. The country had 42,000 military collaborators, but there was no ‘Belgian’ military collaboration as such because, for political reasons only, Walloon and Flemish (para) military organisations were formed. The Walloon military collaboration served the ambitions of the Rex-leader, Léon Degrelle. He pushed the Walloon Legion into the Waffen-SS and made the Rexist paramilitary organizations part of the SS-complex. In Flanders, military collaboration was dominated by the rivalry between the Flemish-nationalist Flemish National League (VNV) and the Greater Germanic and SS-orientated German-Flemish Labour organization. After the incorporation of the Flemish Legion into the Waffen-SS, the VNV gambled on the paramilitary organizations under its supposed political control. It lost its influence with the integration of these organizations into the German Army and the Waffen-SS.

Farewell to the Staple Market, Jan Willem Veluwenkamp

Lesger argues that Amsterdam's essential function in international trade in the seventeenth century was turnover promotion through price stabilisation. Claiming that the relevant mechanism involved information provision rather than stockpiling, he convincingly bids farewell to the historiographical tradition of the Amsterdam staple market and introduces Amsterdam as the centre of information provision. I contest two aspects of Lesger's argument. Unlike him, I do not think that information provision was decisive in Amsterdam's commercial expansion around 1600: Prior to 1585, information exchange and expansion were characteristic for Antwerp too. The Amsterdam acceleration essentially involved the penetration of Asia and the Atlantic area, which was mainly provoked by the war. In addition, I think that Lesger underestimates the Dutch intermediate trade. On the one hand, Dutch industry-related import and export were more significant than he indicates. On the other hand, he attaches too little meaning to the fact that Dutchmen dominated international commerce even when they did not steer all commodity flows via the Dutch Republic.

Continuity and change in the trading history of Amsterdam, Oscar Gelderblom

This article argues that Clé Lesger's *Handel in Amsterdam* (2001) overestimates the impact of the Dutch Revolt on the emergence of the Amsterdam market as the centre for international trade. The immigration of merchants from Brabant and Flanders at the end of the sixteenth century was a direct outcome of the increased economic interaction between Antwerp and Amsterdam after 1540. It was indeed after they had settled in the Dutch port that these newcomers accumulated most of their considerable wealth. Finally, Amsterdam's faceless markets for foodstuffs, raw materials, industrial products, and transportation services played just as important a role in the efficient exchange of information as the international networks of the Antwerp merchants.

Response, Clé Lesger

In my book I have linked Amsterdam's remarkable trade expansion to the radical reorientation of the spatial economy in the Low Countries and the collapse of the gateway-system that had been in operation for the greater part of the sixteenth century. The shock that triggered this change was the Revolt and the politico-military schism of the north (the Republic) and the south (the Spanish Low Countries). During the reorientation process, Amsterdam was able to get hold of the flow of commodities and information previously shared between a number of different key sites in the Low Countries, and this did not remain confined to the existing flow of goods and information. With its expansion towards Asia and the Atlantic area, Amsterdam's commercial network grew to unprecedented proportions, and this too was fundamentally different to the situation in Antwerp prior to 1585. With reference to Veluwenkamp's second discussion point, I wish to emphasize that it was never my intention to undermine the importance of Amsterdam's intermediate trade. Instead, I was trying to make it clear that far from having the same features as staple trade, the intermediate trade of the early modern period bore a much closer resemblance to modern intermediate trade. Furthermore, in concordance with modern literature, I do not attribute the industry-related import and export flows to intermediate trade. Goods that were traded by the merchants of Amsterdam, but which never crossed the Republic's borders, of course fell under the category of intermediate trade. However, it has proved impossible to establish just how extensive this flow of goods and information actually was, and this is why I have been deliberately cautious about commenting on its importance to Amsterdam's intermediate trade.

Contrary to what Gelderblom appears to suggest, I am not of the opinion that the merchant-migrants from the Southern Low Countries, particularly Antwerp, were the root cause of Amsterdam's commercial heyday (see above). However, my analysis of the archive of the Bank of Amsterdam does clearly show that the Southern Low Countries merchant-migrants were certainly more active and successful than average. In addition, when recalculated, the figures in Table 1 of Gelderblom's review also support this conclusion. I searched for the key to the successful business acumen of

the Southern Low Countries migrants in different areas, including: their participation in existing and newly established trading networks set up by their fellow kinsmen; their capital; and, the knowledge possessed by several prominent merchants who originally hailed from Antwerp, as well as in the isolated position occupied by Southern- Low Countries migrant-merchants in Amsterdam society. Up until about 1630 they were exempted from many social functions in their new locality and so invested relatively more time and energy in trade.

[Nummer 2]

Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de 'lange negentiende eeuw'

Eric Vanhaute

Historische demografie en sociale geschiedenis

In een recente *status quaestionis* schetsen Isabelle Devos en Muriel Neven een erg optimistisch beeld van het historisch-demografisch onderzoek over het negentiende-eeuwse België.[1] Inderdaad, tijdens de voorbije twee decennia kregen niet alleen de negentiende-eeuwse rurale en industriële gemeenschappen de demografische aandacht die ze verdienen, tevens werden nieuwe bronnen aangeboord, nieuwe methodes uitgeprobeerd en nieuwe vragen gesteld. Een veelheid aan lokale micro-studies weerspiegelt deze dynamiek.[2] Zij vestigen de aandacht op de grote variatie in het 'demografisch gedrag'. Hiermee werd eveneens het geloof in universele, overkoepelende patronen ondergraven. Dit is echter niet de aanzet geweest tot een nieuwe discussie over de zin en de onzin van patronen en modellen. 'But the development of explicative models or theoretical frameworks does not seem to be at the top of their agenda', schrijven Neven en Devos in hun bijdrage.[3]

Deze paradigmatische verschuiving legde tevens een belangrijke paradox bloot in het historisch-demografisch onderzoek. Enerzijds tonen de onderzochte microprocessen een voortdurende dynamiek en variëteit aan in demografische strategieën en antwoorden. Anderzijds eist de historische demografie nog steeds een centrale plaats op binnen de discussies over maatschappelijke transitiemodellen.[4] De recente ontwikkelingen in het historische metier hebben deze doelen niet dichter bij elkaar kunnen brengen, integendeel. Een verklaring hiervoor ligt niet alleen in de beperkte ambitie van het op de lokaliteit geënte onderzoek om de eigen grenzen te overstijgen, maar meer nog in de persistentie van al te uitvlakkende moderniseringsconcepten in de transitiedebatten.

Demografische overzichten van de negentiende eeuw vertrekken veelal van een moderniseringsperspectief, vertaald als de 'demografische transitie'. Dit lange-termijnmodel beschrijft de overgang van een 'traditioneel' patroon, gekenmerkt door een hoge nataliteit en mortaliteit, naar een 'modern' gedrag met lage geboorte- en sterftecijfers. In die transitie zijn twee fasen te onderscheiden. In een eerste fase daalt de

1 M. Neven, I. Devos, 'Breaking stereotypes. Historical demography in Belgium since 1981 (19th and early 20th centuries)', in: I. Devos, M. Neven, ed., *Recent work in Belgian historical demography, 19th and early 20th centuries* (Themanummer *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv; Gent, 2001) 311-346.

2 Zie hiervoor de bibliografie in I. Devos, M. Neven, ed., *Recent work in Belgian historical demography, 19th and early 20th centuries* (Themanummer *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire Belge Contemporaine* (2001) iii-iv; Gent, 2001).

3 Neven, Devos, 'Breaking stereotypes', 340.

4 Ik verwijs hier niet alleen naar het concept demografische transitie (zie verder), maar ook naar de antithese Malthus-Boserup.

mortaliteit terwijl de geboortecoëfficiënten hoog blijven. Daarna nemen de coëfficiënten van de vruchtbaarheid en de nataliteit af door het terugdringen van het aantal geboorten per gehuwd koppel. Er zijn diverse bezwaren te formuleren tegen dit rechtlijnig perspectief. Vooreerst worden enkele demografische parameters geïsoleerd en geaggregeerd waardoor verschillen en verschuivingen in tijd en plaats worden uitgevlakt. Maar vooral worden demografische patronen nog teveel verzelfstandigd en verklaard vanuit een vermeende eigen dynamiek.

De historische demografie heeft een belangrijke rol gespeeld in de (her)waardering van het gedrag van individuen, gezinnen en sociale groepen, en van de lokale schaal in het historische verhaal. Anderzijds heeft zij binnen de universitaire muren pluimen verloren door een te kritiekloze adaptatie van ahistorische moderniseringsmodellen en een te beperkte (of een te mechanische) integratie van variabelen van economische, sociale en culturele aard. Een hernieuwde dialoog tussen micro- en macro-benaderingen is onderweg, en die kan alleen echt vruchtbaar worden wanneer beide uitdagingen, het uittekenen van de variatie op micro-schaal en de integratie van de context van de 'historische tijd', samen aangegaan worden.

Deze bijdrage wil enkele ideeën aanreiken voor een nieuwe brug tussen het rijke, maar versplinterde beeld van het demografisch micro-onderzoek en de historiserende modellen van maatschappelijke verschuivingen. Hiervoor is een nieuwe structurele geschiedenis nodig, een geschiedenis die de deconstructie van oude stereotypes en de verworvenheden van de recente sociale geschiedschrijving aangrijpt om brede processen en structuren te herinterpreteren. Of met andere woorden: een hernieuwde sociale geschiedenis met de ambitie het menselijk handelen af te zetten tegenover processen en structuren die dat handelen overstijgen.

Hiertoe wil ik een aantal demografische verschuivingen in het negentiende-eeuwse België interpreteren binnen een eigen conceptualisering van maatschappelijke modellen, met name de transitie van een negentiende-eeuws naar een twintigste-eeuws model. Eerst leg ik kort uit wat ik met deze begrippen bedoel. Daarna waag ik mij aan een bescheiden en noodzakelijkerwijs eigenzinnige poging de voornaamste processen in het demografisch handelen in België tijdens de lange negentiende eeuw uit te tekenen. Hiervoor val ik terug op een selectieve lezing van recente demografische studies.[5] Deze analyse moet gelezen worden tegenover de doelstelling van het artikel: een koppeling van deze inzichten aan een interpretatie van de belangrijkste structurele verschuiving in deze periode: de opbouw en neergang van een negentiende-eeuws maatschappelijk model.

Maatschappelijke modellen en de 'lange negentiende eeuw'

De strakke scheidslijnen tussen sociale onderzoeksdisciplines heeft de demografie steeds parten gespeeld. Zo blijft er de al dan niet uitgesproken consensus dat 'het demografisch gedrag' de reproductie bestudeert, terwijl de (betaalde) arbeid steevast

5 Voor een uitstekend overzicht, dat parallel kan worden gelezen met deze bijdrage verwijs ik naar Neven, Devos, 'Breaking stereotypes'.

geassocieerd wordt met productie. Dit onderscheid is misleidend en nefast. Daar waar arbeid de noodzakelijke overlevingsgoederen voortbrengt en dus ook noodzakelijk is voor de 'reproductie', staan de demografische keuzes en het gezinsleven garant voor de 'productie' van die arbeid, in letterlijke (geboorten) en in overdrachtelijke zin (voeding, rust). Het is weinig zinvol een hiërarchie aan te brengen tussen de diverse vormen van productie, zij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een demografische analyse is bijgevolg ook een verhaal van 'productieverhoudingen' (man, vrouw, kinderen), maar evenzeer van *input* (inkomen), *output* (arbeid) en meerwaarde. De keuzes die mannen, vrouwen en gezinnen maken betreffende samenleven, kinderen en opvoeding vormen één geheel met hun strategieën inzake arbeid en inkomen. Met andere woorden: de (re)productie van arbeidskracht staat niet buiten het economisch systeem, maar is juist een vitaal onderdeel van het vigerende kapitalistische productieproces.[6]

Een bijzonder inspirerende poging tot een geïntegreerde benadering van de geschiedenis van bevolking en arbeid is het werk van Wally Seccombe.[7] Maatschappelijke processen worden geïnterpreteerd in functie van de wisselende verhouding tussen de productie van arbeid en de productie van goederen (waren). De negentiende eeuw kenmerkt zich volgens Seccombe door de doorbraak van een extensief reproductiemodel van arbeid, getekend door lage vergoedingen en een hoog verloop. Dit uitputtend model komt vanaf het laatste kwart van de eeuw steeds meer onder druk te staan. De overgang naar een intensief model van productie en consumptie van arbeid geeft het industriële kapitalisme nieuwe zuurstof en verzekert de overgang naar een twintigste-eeuws accumulatiemodel.[8] De overgang van een extensief naar een intensief model staat centraal in mijn interpretatie van de demografische processen in de lange negentiende eeuw. Verder in de bijdrage komen we op deze modellen terug.

De 'timing' van maatschappelijke modellen en het debat over de 'transitie' van het ene maatschappelijke systeem naar het andere is een *evergreen* in het historischsociologisch onderzoek.[9] Zo omschreef de economische historicus Karl Polanyi de 'lange negentiende eeuw' als een periode van transformatie 'in which the supersession of one economie system by another played the decisive role.'[10] Centraal in zijn verhaal staat de opkomst en de ondergang van de utopie van de zelfregulerende markt. Dit geloof in de wetten van de zelfregulering vernietigde de vroegere economische en sociale verhoudingen die steunden op een sterke sociale regulering en op de logica van een huishoudelijke overlevingseconomie.

6 J. Smith, I. Wallerstein, ed., *Creating and transforming households. The constraints of the worldeconomy* (Cambridge, 1992).

7 W. Seccombe, *A millenium of family change. Feudalism to capitalism in Northwestern Europe* (Londen, New York, 1992) en vooral W. Seccombe, *Weathering the storm. Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline* (Londen, New York, 1993).

8 Seccombe, *Weathering the storm*, bijv. 71-80.

9 Zie bijvoorbeeld het opnieuw aangezwengelde debat over transitieprocessen binnen de rurale samenlevingen: P. Hoppenbrouwers, J.L. van Zanden, ed., *Peasants into farmers. The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout, 2001).

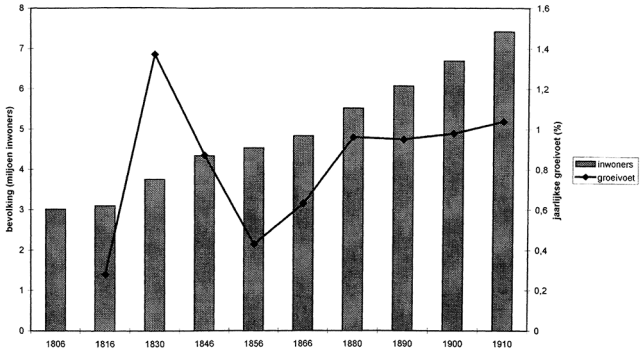
10 K. Polanyi, *The great transformation. The political and economic origins of our time* (Boston, 1957) citaat: X.

In een andere bijdrage tracht ik het kapitalistisch groeimodel te omschrijven als een opeenvolging van periodes van transformatie en stabilisatie.[11] Tijdens een fase van transformatie worden de bakens gezet van een nieuwe maatschappelijke ordening. Tegelijkertijd verliest het voorgaande model aan invloed en kracht tot het moment dat het volledig marginaal wordt. De 'lange negentiende eeuw' heeft zijn wortels in het laatste kwart van de achttiende eeuw, wanneer versnellende economische en sociale transformaties de krijtlijnen uittekenen van het maatschappelijk model van de volgende eeuw: een deregulering van arbeidsverhoudingen en huishoudstructuren, de privatisering (decollectivisering) van sociale relaties, een ideologisch offensief van economische liberalisering en sociale disciplinering. Dit extensief model komt op zijn beurt onder druk te staan vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw om uiteindelijk ten onder te gaan in de crisis van de jaren 1930 (zoals ook Polanyi betoogt, tevens het einde van de 'lange negentiende eeuw'). De veranderingsprocessen gaan vanaf het einde van de negentiende eeuw in een andere richting: een gereguleerd maatschappelijk model, zowel op het vlak van de overheid, van de bedrijfsvloer als van het huishouden.

Demografische patronen maken zoals betoogd onlosmakelijk deel uit van de beschreven maatschappelijke transities. In welke mate kunnen we dit zichtbaar maken, rekening houdend met de beperkingen die het bronnenmateriaal ons oplegt? Achtereenvolgens kijk ik naar kentrekken in het negentiende-eeuwse België van de bevolkingsgroei, van nataliteit en mortaliteit, van nuptialiteit en fertiliteit, van samenleven en gezinsvorming en van wonen en werken.[12]

11 E. Vanhaute, 'Modellen, structuren en de historische tijd. Op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel', *Brood en rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* (2001) i, 47-48.

12 Voor de basisgegevens steunt dit artikel op: *Algemene Volkstellingen 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910;* R. André, J. Pereira-Roque, *La démographie de la Belgique au XIX siècle* (Brussel, 1974); P. Deprez, 'The Low Countries', in: W.R. Lee, ed., *European demography and economic growth* (Londen; 1979) 236-283; P. Deprez, C. Vandenbroeke, 'Population growth and distribution, and urbanization in Belgium during the demographic transition', in: R. Lawton, R. Lee, ed., *Urban population development in Western Europe from the late 18th to the early 20th century* (Liverpool, 1989) 220-257; I. Devos, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case', in: I. Devos, L. Kennedy, *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400* (Turnhout, 1999) 101-132; C. Jacquart, *Etude de la démographie statistique et dynamique des agglomerations urbaines et spécialement des villes belges* (Brussel, 1904); K. Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven, 2001); B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres* (2 vol.; Leuven, Parijs, 1961). Data over de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw kunnen worden teruggevonden in: C. Bruneel, 'De bevolkingsgroei', in: *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers* (Brussel, 1987) 163-200; P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen, 1981); C. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Beveren, 1982). Tenzij anders vermeld put ik uit deze werken. De interpretatie van de gegevens is geheel voor mijn rekening. Met dank aan Isabelle Devos voor de tips en de kritische commentaren.

Grafiek 1. Bevolkingsgroei in België, 1806-1910

(Sub)urbanisatie en een ongelijke bevolkingsgroei

In 1910 leven op het Belgische grondgebied 2,5 maal meer mensen dan in 1800. Op de lange termijn zien we een versnelling in de groei van de bevolking. Daar waar in de achttiende eeuw de verdubbelingstijd nog schommelde tussen 150 en 200 jaar, valt die terug tot 100 jaar in het begin van de negentiende eeuw en tot 70 jaar in de periode 1880-1910.[13]

De bevolkingsgroei is ongelijk gespreid, in tijd en in plaats. De 'Franse periode' gaat samen met een sterke vertraging in de bevolkingsgroei (0,28% per jaar tegenover 0,65% in 1750-1800). In het tweede kwart van de eeuw doet zich een inhaalbeweging voor met een groeivoet hoger dan 1%. De crisis van het midden van de eeuw remt opnieuw het groeiritme af. Pas in het laatste kwart van de eeuw vertoont de aangroei een nieuwe dynamiek met jaarlijkse groeicijfers schommelend rond 1%.

West- en Oost-Vlaanderen zijn samen met delen van Henegouwen en Waals-Brabant de demografische groeipolen van de achttiende eeuw. In 1806 woont 36% van de 'Belgische' bevolking in de twee 'Vlaamse' provincies. De agrarische en industriële crisissen van de negentiende eeuw reduceren hun demografisch gewicht: van 36% in 1806 over 33% in 1846 tot 27% in 1900. De regio's met de sterkste demografische groei zijn de industriële provincies Henegouwen en Luik (met een demografisch gewicht van 26% in 1800 en 29% in 1900) en vooral Brabant en Antwerpen, met name de agglomeraties Brussel en Antwerpen. In 1800 woont in deze twee provincies 24% van de 'Belgische' bevolking, in 1900 al 31%.

Naarmate de negentiende eeuw vordert worden de regionale verschillen groter. In de eerste helft van de eeuw is de demografische groei nog vrij gelijk gespreid. Een eerste groeiversnelling nemen we waar in de omgeving van Brussel en rond de jonge industriële as van Bergen naar Luik/Verviers. In de periode 1846-1880 concentreert de aangroei zich rond deze polen (Bergen/Charleroi - Luik/Verviers en de as Brussel/Antwerpen). Opvallend is het bevolkingsverlies in grote delen van West- en Oost-Vlaanderen en van (westelijk) Henegouwen. Na 1880 zet de bevolkingsgroei zich door op de as Bergen - Verviers. De sterkste groeiers echter zijn de agglomeraties rond Brussel en Antwerpen, met uitlopers naar Leuven en naar de Kempen. Ook Brugge en de kuststreek groeien sterker dan gemiddeld. Opvallend is dat de bevolkingsdaling in grote delen van het land blijft doorzetten, niet zozeer meer in Vlaanderen, maar vooral in Henegouwen, Waals-Brabant en de regio's beneden de Waalse industriële as.

Het bevolkingsverloop is het saldo van de natuurlijke en de migratorische beweging. Het effect van de internationale migratie blijft vrij beperkt. Zo worden in 1900 in de Verenigde Staten ongeveer 50.000 Belgen van geboorte geteld.[14] Al bij al is het migratieverlies beperkt. *In globo* roomt tussen 1847 en 1900 het uitwijkingsoverschot 8% van het geboorteoverschot af. Tussen 1900 en 1910 is er zelfs een overschot van

13 S. Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen* (3 vol.; Leuven, 2000) en *Algemene Volkstellingen 1846-1910*.

14 E. Vanhaute, D. Weber, 'De einder wenkt, de straat getemd. Mobiliteit en verkeer', in: *Met licht geschreven. Foto's uit een eeuw dagelijks leven* (Gent, 1994) 172.

inwijkelingen. Zonder dat surplus aan negentiende-eeuwse emigranten zou het Belgische bevolkingsaantal in 1900 3% hoger zijn geweest.

Veel belangrijker voor de geografische verschillen in het bevolkingsverloop zijn de interne migraties. In de periode 1832-1910 boeken de twee Vlaamse provincies een negatief migratiesaldo (inwijking min de uitwijking) van 352.000 personen. Antwerpen en Brabant daarentegen trekken 355.000 personen meer aan. Henegouwen en Luik tekenen een overschot op van 120.000 inwoners. De Noord-Franse industriële grenssteden worden na 1850 een aparte aantrekkingspool. In 1886 worden hier 270.000 Belgische (vooral Vlaamse) migranten geregistreerd, veelal met een tijdelijk statuut.

Een indicator van de toenemende mobiliteit is het slinkend aandeel van de bevolking dat in de plaats van geboorte blijft wonen. In België bedraagt het aantal 'autochtonen' in 1846 70% van de bevolking en in 1900 63%. Een hoge bevolkingsgroei gaat samen met meer inwijkelingen. Zo tellen in 1900 de provincies Antwerpen, Brabant, Henegouwen en Luik 40% niet ter plaatse geboren inwoners, tegenover 31% in Oost- en West-Vlaanderen.

De ongelijk gespreide bevolkingsgroei en de migratiestromen doen de stedelijke bevolking aangroeien. In de tweede helft van de achttiende eeuw woont ongeveer een kwart van de totale bevolking in gemeenten met meer dan 5000 inwoners. Dat aandeel loopt licht op tot 30% in 1846 en 36% in 1866. Hierna gaat het snel: in 1900 is al 55% van de bevolking 'stedelijk'. In de achttiende eeuw speelt de stad geen rol in de demografische groei, integendeel: het aandeel van de stedelijke bevolking neemt in een aantal streken (Vlaanderen en Brabant) verder af. Daar komt na 1800 langzaam verandering in, maar van een nieuwe stedelijke dynamiek is pas sprake vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw. Tot 1870 blijft in alle gewesten de rurale bevolking in de meerderheid. De sterkste stedelijke groei gaat uit van de nijverheidscentra op de Waalse industriële as en, vooral, van de agglomeraties rond Brussel en Antwerpen. In Antwerpen en Brabant herbergen in 1900 de dorpskernen met minder dan 5000 inwoners nog minder dan een derde van het inwonertal.

Het Belgisch urbanisatiepatroon verschilt nogal van dat van de buurlanden. Ten eerste leven relatief meer mensen in grotere woonkernen (plus 5000 inwoners). In West-Europa is het aandeel van deze gemeenten in de totale bevolking beperkt tot 12% in 1800 en 33% in 1900. Een hogere bevolkingsdichtheid leidt in België echter niet tot de groei van grote stedelijke metropolen. Zo leeft de helft van de Belgische 'stedelijke' bevolking in 1910 in centra met minder dan 25.000 inwoners. Amper één op acht urbane Belgen woont in grote steden met meer dan 100.000 inwoners. Henegouwen telt in 1800, aan de vooravond van het industrialisatieproces, twee steden, Bergen en Doornik. Honderd jaar later woont een derde van de bevolking in 24 stedelijke centra met elk meer dan 10.000 inwoners. Het industrialisatie- en verstedelijkingsproces heeft geleid tot de groei van enkele stedelijke olievlekken - Brussel, Antwerpen, Luik - maar vooral tot een suburbanisatie van het platteland.

Tot het derde kwart van de negentiende eeuw wordt de bevolkingsdynamiek bepaald door het wel en wee binnen de rurale samenleving. Kenschetsend hiervoor zijn de

(langdurige) demografische effecten van de laatste grote plattelandscrisis tijdens de jaren 1840. Een nieuwe dynamiek breekt pas door vanaf het laatste kwart van de eeuw. Een opvallende exponent hiervan is het proces van een toenemende verstedelijking van het platteland. Zij is de uitkomst van twee ogenschijnlijk tegengestelde bewegingen. Enerzijds worden de regionale verschillen in het bevolkingsverloop steeds groter. Tekenend hiervoor is de afstand tussen demografische groeipolen (de nieuwe industriële assen en de agglomeraties rond Brussel en Antwerpen) en achterblijvende regio's (plattelandsgebieden zoals Binnen-Vlaanderen en Waals-Brabant). Anderzijds vergroot de snel groeiende tijdelijke arbeidsmobiliteit de fysische kloof tussen wonen en werken. De demografische dynamiek welke vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw dominant wordt, stoelt niet meer op de logica van de vroegere rurale samenleving, maar op de patronen van wonen en werken geënt op een gesuburbaniseerde samenleving. Beslissend in deze overgang is niet een *exode rural* naar miljoenensteden, maar de kolonisatie van het platteland door de pendelaar.

Tabel 1: Leeftijdsstructuur van de Belgische bevolking

	-15 jaar	15-64 jaar	+64 jaar
1750	33%	63%	4%
1800	32%	63%	5%
1846	32,3%	61,8%	5,9%
1856	30,3%	64,0%	5,7%
1866	31,7%	62,0%	6,3%
1880	33,5%	60,0%	6,5%
1890	32,8%	60,8%	6,4%
1900	31,7%	62,1%	6,2%
1910	30,5%	63,1%	6,4%

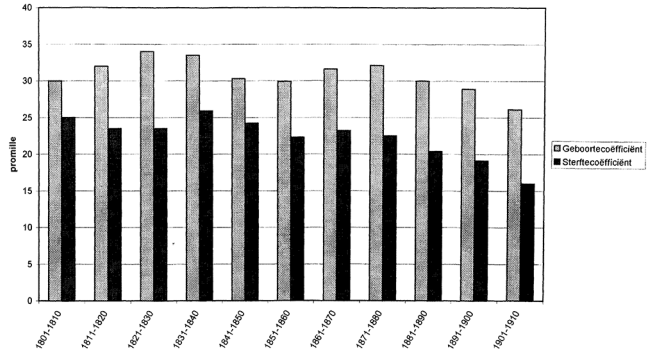
Omstreeks 1860 heeft België één van de oudste bevolkingen van Europa.[15] De demografische gevolgen van de crisis van het midden van de negentiende eeuw verdwijnen pas in het laatste kwart van de eeuw. Een dalende vruchtbaarheid roept na 1890 de tendens van verjonging een nieuwe halt toe. De dorpsbewoners zijn gemiddeld heel wat jonger dan de stedelijke bevolking. In 1900 is in België 33% van de dorpsbevolking jonger dan 16 jaar, tegenover 28% in de grote steden. Honderd jaar vroeger was het verschil ongeveer even groot.

Leven en sterven

15 J.-C. Chesnais, *La transition démographique. Etapes, formes, implications économiques. Etude de séries temporelles (1720-1984) relatives à 67 pays* (Parijs, 1986).

De brutocoëfficiënten van geboorte en overlijden bakenen de grote lijnen af van het natuurlijk bevolkingsverloop.

Overlijdenscrisissen doen zich nog voor in het begin, het midden en het derde kwart

Grafiek 2. Coëfficienten van geboorte en van sterfte in België, 1800-1910

van de negentiende eeuw. In de achttiende eeuw was de dysenterie de meest bedreigende ziekte. In de negentiende eeuw wordt die rol overgenomen door tyfus, pokken, tuberculose en cholera. In 1846-1847 worden delen van Vlaanderen geteisterd door een tyfusepidemie, in 1870-1872 eisen de pokken voor de laatste maal vele slachtoffers. De grootste bedreiging gaat in de negentiende eeuw uit van de cholera. Deze zeer besmettelijke ziekte breekt tot 1870 zeker vijf maal uit, met in 1866 meer dan 43.000 geregistreerde overlijdens. Het is niet toevallig dat de ziekte het hardst toeslaat in de stedelijke, overbevolkte centra met barslechte hygiënische omstandigheden.[16] Na 1880 wordt een structurele daling van het sterftecijfer ingezet. De dalende mortaliteit verhoogt de levensverwachting. De statistische levensverwachting van de vrouw bij de geboorte is in het midden van de eeuw niet hoger dan 39 jaar. In 1890 is dit opgelopen tot 47 jaar, in 1910 tot 53 jaar. De man leeft gemiddeld minder lang, respectievelijk tot 37 jaar, 43 jaar en 49 jaar. De hogere levensverwachting is een gevolg van een verbetering van de dagelijkse voeding, van een betere persoonlijke hygiëne (zeep) en van een succesvol terugdringen van enkele besmettelijke ziekten (ondermeer door grootscheepse stedelijke saneringsprojecten en door de aanleg van drinkwater- en rioleringsnetwerken).[17]

De geboortecijfers lopen na een terugval in het begin van de eeuw vanaf de jaren 1820 opnieuw hoog op. De crisis van het midden van de eeuw wordt gevolgd door een herstel in de jaren 1860-1880. Hierna zet ook de structurele daling van de nataliteits-coëfficiënten zich door.

Deze gemiddelden verdienen meer nuancering. Opnieuw tekenen zich opvallende verschillen af tussen stad en platteland, tussen industriële en agrarische regio's, maar ook tussen sociale groepen en tussen man en vrouw.

Stedelijke en industriële regio's hebben in de regel hogere coëfficiënten van nataliteit en mortaliteit. Door een hogere zuigelingen- en kindersterfte zijn de overlevingskansen voor kinderen er lager dan op het platteland. De levensverwachting bij de geboorte is er gemiddeld vijf jaar lager dan in de dorpen, en stijgt maar zeer langzaam (van gemiddeld 35 jaar voor 1800 tot 40 à 45 jaar in 1900). De gegevens over de levensverwachting op het platteland verschillen sterk van regio tot regio. Zo hebben zuigelingen in het noorden van West- en Oost-Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw een levensverwachting van amper 25 jaar. In het proto-industriële Binnen-Vlaanderen is dat bijna 15 jaar langer. De verschillen blijven in de negentiende eeuw groot. Omstreeks 1850 hebben borelingen in West- en Oost-Vlaanderen een gemiddelde levensverwachting van 32 tot 35 jaar, tegenover 45 jaar en zelfs meer in de Waalse provincies Namen en Luxemburg. Deze verschillen worden verklaard door een grote variatie in infectiekansen (malaria), door verschillen in de uithuizige arbeid

16 M. Neven, 'Epidemiology of town and countryside. Mortality and causes of death in Eastern Belgium, 1850-1910', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (1997) i-ii, 39-82; I. Devos, 'Ziekte: een harde realiteit', in: J. de Maeyer, e.a., ed., *Er is leven na de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen, 1998) 117-129.

17 K. Velle, 'De overheid en de zorg voor de volksgezondheid', in: J. de Maeyer, e.a., ed., *Er is leven na de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen, 1998) 130-150.

van de vrouw en door een wisselende populariteit van de veiligere borstvoeding (die is hoger in gebieden met huisnijverheid).[18]

Een bepalende variabele in de schommelingen in de mortaliteit is de zuigelingen- en kindersterfte.[19] In de negentiende eeuw haalt gemiddeld één op vijf à zes zuigelingen het eerste levensjaar niet, een verhouding die tot het begin van de twintigste eeuw opmerkelijk stabiel blijft. De kindersterfte tussen het eerste en tiende levensjaar wordt tijdens de laatste decennia van de eeuw wel teruggedrongen, wat de globale overlevingskansen van de kinderen doet toenemen. In het tweede kwart van de eeuw halen vier à vijf borelingen hun tiende levensjaar niet. Na 1880 is dat nog een kwart. De doorbraak komt er door de succesvolle bestrijding van kinderziektes als mazelen en kinkhoest en, vooral, door het terugdringen van de onhygiënische flessenvoeding. Na 1900 wordt België zelfs een voorloper in de strijd tegen de zuigelingensterfte, onder andere door de uitbouw van een netwerk van consultatiecentra voor zuigelingen, de voorlichting over voeding en hygiëne en medische bijstand.

Deze cijfers verbergen opnieuw grote regionale verschillen. Zo sterven in het verpauperde Vlaanderen veel meer zuigelingen dan in Wallonië: omstreeks 1900 nog één op vijf en zelfs meer tegenover één op acht en minder in het zuiden van het land. Deze verschillen worden in verband gebracht met de langdurige crisis op het Vlaamse platteland en het verdwijnen van de huisnijverheid, de hogere uithuizige arbeidsparticipatie van de Vlaamse vrouw, en het verkorten van de periode van de borstvoeding.

De steden doen het slechter dan het platteland. In de kleinere woonkernen sterft omstreeks de eeuwwisseling 16% van de borelingen voor hun eerste verjaardag.[20] Dit loopt op tot meer dan 18% in de kleine steden en meer dan 20% in de grote steden. Ook hier constateren we grote verschillen, met als uitschieter Gent. In deze textielstad haalt in 1900 één op vier borelingen niet zijn of haar eerste levensjaar.[21] Ook het aantal doodgeboren baby's is heel wat hoger in de stad: 4,2% van de wettige geboorten en 6,3% van de onwettige geboorten worden daar in 1900 geregistreerd als een doodgeboren kind.

De stedelijke groei in de tweede helft van de negentiende eeuw doet een nieuwe risicomaatschappij ontstaan. De textielstad Gent is hiervan een goed voorbeeld. De snelle bevolkingsgroei (een verdriedubbeling tussen 1800 en 1910) gaat samen met

18 Nieuwe berekeningen, analyses en interpretaties van de verschuivingen in de mortaliteit in Vlaanderen van de achttiende tot de twintigste eeuw vinden we in de recente doctoraatsstudie van Isabelle Devos, 'Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, achttiende-20ste eeuw' (Onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent, Opleiding Geschiedenis, 2003).

19 G. Masuy-Stroobant, *Les déterminants individuels et régionaux de la mortalité infantile. La Belgique d'hier et d'aujourd'hui* (Louvain-la-Neuve, 1983); M. Debuisson, 'The decline of infant mortality in Belgian districts at the turn of the 20th century', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 497-527. I. Devos, 'Allemaal beestjes'.

20 Jacquart, *Etude de la démographie statistique et dynamique*.

21 J. Backx, 'Mortality in Ghent, 1850-1950. A social analysis of death', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 529-556.

een hogere mortaliteitskans. De levensverwachting bij de geboorte is heel wat lager dan gemiddeld, ook in vergelijking met andere steden: 32 jaar in 1846, 28 jaar in

1866 (cholera!), 36 jaar in 1890, 46 jaar in 1910. Bepalend hierin is de zeer hoge zuigelingensterfte: meer dan één op vier geboorten tot 1900, één op 4,5 in 1910. Bijna de helft van de kinderen haalt de leeftijd van vijf jaar niet. Opvallend is dat de sterftekans tot het einde van de negentiende eeuw blijft toenemen. De leeftijdsgebonden sterftekansen zijn heel wat lager in de Waalse industriecentra, zeker vanaf de laatste twee decennia van de negentiende eeuw.[22] Dit bevestigt het verband tussen hoge overlijdensrisico's op jonge leeftijd en het grote aantal meisjes en vrouwen in de Gentse textielfabrieken. Een snelle overschakeling van (beschermende) borstvoeding op (onhygiënische) flessenvoeding tast de overlevingskansen van de zuigelingen in belangrijke mate aan.[23]

Tabel 2: Sterftekansen van Gentse kinderen van beoefenaars van vrije beroepen en van textielarbeiders, 1846-1910

	1 textielarbeiders			
	sterftekans -1 jaar		sterftekans 1-4 jaar	
	jongen	meisje	jongen	meisje
1846	43%	34%	49%	45%
1870	50%	45%	45%	44%
1910	19%	29%	7%	6%

	2 vrije beroepen			
	sterftekans -1 jaar		sterftekans 1-4 jaar	
	jongen	meisje	jongen	meisje
1846	16%	6%	12%	8%
1870	13%	12%	8%	7%
1910	9%	8%	3%	2%

Tabel 2 toont aan dat de hoge sterftecijfers bij zuigelingen en kinderen in Gent een gevolg zijn van een grote oversterfte bij de arbeidersbevolking, vooral bij de textielarbeiders. In de jaren 1870 haalt nauwelijks de helft van de zuigelingen in de Gentse volkswijken de eerste verjaardag, en van die groep kan ook maar iets meer dan de helft de vijfde verjaardag vieren. Hiermee is het overlijdensrisico hoger dan in middennegentiende-eeuwse Engelse industriesteden als Manchester en Leeds. Het verschil met kinderen van de elites is zeer groot. Dodelijke ziekten als cholera,

22 M. Oris, G. Alter, 'Paths to the city and roads to death. Mortality and migration in East Belgium during the industrial revolution', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 453-495. Na een diepe inzinking in het derde kwart van de eeuw loopt de levensverwachting bij geboorte in industriële centra als Seraing en Hoei na 1880 snel op tot 45 jaar.

23 Backx, 'Mortality in Ghent, 1850-1950'.

pokken, mazelen, kinkhoest, roodvonk en longaandoeningen hebben een sterk sociaal gedifferentieerd effect.

Recente studies vestigen de aandacht op het verband tussen mortaliteit en migratie.[24]

24 Oris, Alter, 'Paths to the city and roads to death'.

Inwijkelingen in het industriële Tilleur in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben een beduidend hogere overlevingskans dan de plaatselijke bevolking. Het platteland zorgt voor een permanente toevoer van nieuw en gezond bloed in de moordende negentiende-eeuwse industriecentra. Dit ontkracht meteen het beeld van de (vaak Vlaamse) immigrant als de krachteloze armoezaaier. Het voordeel van de inwijkelingen is echter maar van tijdelijke duur. Hun kinderen hebben namelijk een veel groter sterfterisico dan hun leeftijdsgenoten van autochtone ouders. Maar vier op de tien kinderen van Vlaamse inwijkelingen in Tilleur haalt hun vijfde verjaardag. Het comparatieve gezondheidsvoordeel dat de rurale inwijkeling heeft bij zijn of haar intrede in de industriestad gaat al snel teloor door de erbarmelijke woon- en werkomstandigheden aldaar.

De levensloop van jongens en meisjes loopt niet gelijk.[25] Jongens hebben beduidend meer kans om te overlijden voor hun eerste verjaardag. Een oversterfte van 15% tot het eerste levensjaar en van 5% tot vijf jaar lijkt de regel. Hierna behouden de meisjes een licht biologisch voordeel. Op het einde van de eeuw liggen de overlijdenskansen van de meisjes tussen vijf en 20 jaar echter 15 tot 20% hoger dan bij de jongens. Deze geslachtsgebonden verschillen in sterftekans komen voor in de stad en op het platteland en nemen doorheen de negentiende eeuw scherpere vormen aan. Dit wijst op sekseverschillen inzake de toegang tot voeding, verzorging en andere materiële voordelen. De achterstand van de meisjes in de materiële verzorging binnen het gezin neemt eerder toe dan af, vooral in periodes van toenemende economische spanning (midden negentiende eeuw, laatste kwart negentiende eeuw).

Vanaf de achttiende eeuw neemt de demografische impact van conjuncturele demografische crises stelselmatig af. Daartegenover staat een structurele verschuiving in de verhouding tussen leven en dood door de desintegratie van rurale overlevingspatronen en een groeiende *impact* van de nieuwe urbane risicomaatschappij. Nieuwe vormen van uithuizige arbeid, lossere gezins- en opvoedingspatronen en een zeer slechte publieke en persoonlijke hygiëne zorgen voor hoge, sterk sociaal- en seksegebonden sterftekansen. De eerste slachtoffers zijn de zuigelingen en de kinderen in de stedelijke volkswijken.

Tot de jaren 1870 is het overheidsoptreden vrijwel uitsluitend gericht op het bestrijden van epidemies.[26] Net zoals de prille arbeidswetgeving zijn de eerste ingrepen in de gezondheidszorg uitsluitend gericht op het bestrijden van excessen en op het bestendigen en vergroten van sociale segregatie (aparte volkswijken). Pas vanaf de late negentiende eeuw krijgt ‘la santé publique’ ook een sociale en morele connotatie. Dit gaat gepaard met de eerste ontwerpen voor een coherente wetgeving en de eerste succesvolle uitbouw van lokale gezondheidsdiensten (Gent 1891, Antwerpen 1893).

Het terugdringen van de sterfterisico's gebeurt in de context van de uitbouw van een nieuwe, meer gereguleerde samenleving. Pleidooien voor minder uithuizige arbeid voor de vrouw, voor een betere persoonlijke verzorging en voor meer hygiënische

25 I. Devos, ‘Te jong om te sterven. De levenskansen van meisjes in België omstreeks 1900’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (2000) i, 55-75.

26 Velle, ‘De overheid en de zorg voor de volksgezondheid’.

zorg bij de opvoeding, lopen parallel met een actiever overheidsingrijpen ter bestrijding van de epidemies, besmettelijke ziekten, stadsvervuiling enz. Tot 1900 blijven de effecten hiervan beperkt, met steeds grotere verschillen tot gevolg tussen sociale groepen, tussen stad en platteland, tussen regio's en tussen man en vrouw.

Trouwen en voortplanten

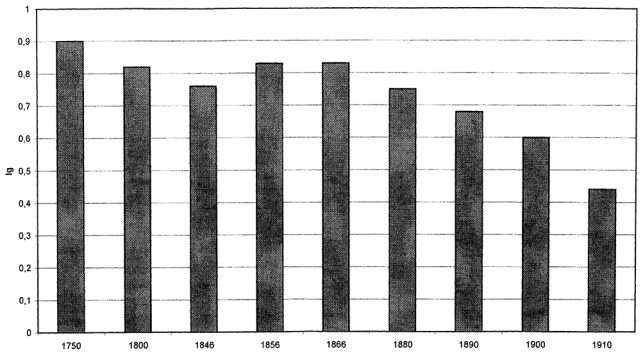
Gemiddeld worden in het negentiende-eeuwse België zeven tot acht huwelijken per 1000 inwoners geregistreerd. De gemiddelden schommelen weinig, van acht per duizend in het eerste kwart van de eeuw over minder dan zeven per duizend omstreeks 1850 tot opnieuw acht promille na 1890. Betekenisvoller zijn de schommelingen in de huwelijksleeftijd en in de populariteit van het huwelijk bij de vrouwen.

Tabel 3: De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij haar eerste huwelijk, België 1750-1910

1750-1780	26,5
1780-1789	27,3
1790-1799	27,5
1800-1809	27,9
1810-1819	26,8
1820-1829	27,7
1830-1839	28,0
1840-1849	28,9
1850-1859	28,6
1860-1869	28,2
1870-1879	27,5
1880-1889	26,8
1890-1900	26,2
1900-1909	25,5

In het België van de negentiende eeuw wordt laat gehuwd, de mannen in de regel nog twee jaar later dan de vrouwen. Dit is een opvallend verschil met Frankrijk en Engeland, waar de leeftijd lager is dan 25 jaar. De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij haar eerste huwelijk loopt tot het midden van de eeuw gestaag op, tot bijna 29 jaar. Pas na 1880 wordt een significante daling ingezet, tot onder het niveau van de tweede helft van de achttiende eeuw. In 1910 is één op drie meisjes in de leeftijdsgroep 25-29 jaar niet gehuwd. In de jaren 1830-1850 is dat nog bijna twee op drie.

Opnieuw zijn de regionale verschillen groot. Tijdens de crisisjaren van het midden van de eeuw loopt de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouw in de Vlaamse dorpen op tot 30 jaar en meer. De daling wordt sneller ingezet in de nieuwe industriële regio's, Henegouwen op kop. Huwende vrouwen zijn hier gemiddeld 26,5 jaar in de jaren 1860 en iets meer dan 24 jaar omstreeks 1900. In Oost- en West-Vlaanderen zijn de bruiden gemiddeld twee jaar ouder.

Grafiek 3. De huwelijksvruchtbaarheid in België, 1750-1910

Hertrouw vervult in rurale en pre-industriële samenlevingen een belangrijke functie als economische brug in het informele systeem van overleven, inkomensverdeling en sociale bescherming. In het begin van de negentiende eeuw is nog één op vijf tot één op vier huwelijken een hertrouw (van minstens één partner). Dat aandeel is een eeuw later teruggelopen tot ongeveer één op tien. Deze beweging loopt parallel met een verminderende belangstelling van weduwen en weduwnaars voor een tweede huwelijk.[27]

Tot het derde kwart van de eeuw zijn vier op tien vrouwen tussen 15 en 49 jaar gehuwd, iets meer in het begin van de eeuw, iets minder in het midden. Hierna neemt het aandeel van de echtgenotes gestaag toe, tot meer dan 50% in 1910. De groeiende populariteit van het huwelijk is ook af te lezen uit het dalende aandeel van de nooitgehuwde vrouwen ouder dan 50 jaar (definitief celibaat): van 24% in 1830 over 19% in 1856 tot 16,5% in 1910. Niet overal is deze beweging even rechtlijnig. In de Vlaamse provincies neemt het aantal niet-gehuwde vrouwen sterk toe, van één op vijf in de tweede helft van de achttiende eeuw tot meer dan één op vier in het derde kwart van de negentiende eeuw. In 1900 is nog bijna een kwart van de vrouwen van 50 jaar en ouder nooit gehuwd geweest. In Henegouwen is dat op dat moment maar 11% meer.

In het gecontroleerde, rurale demografische patroon gaat een beperkend huwelijksgedrag (hoge huwelijksleeftijden en een groot aantal nooit-gehuwden) samen met een hoge huwelijksvruchtbaarheid. De index van de huwelijksvruchtbaarheid (Ig) in grafiek 3 geeft aan in welke mate de potentiële vruchtbaarheid binnen het huwelijk wordt gebruikt.[28] Dit gebeurt door het aantal gehuwde vruchtbare vrouwen af te wegen tegen de wettige geboorten. Indices boven 0,8 reflecteren een minder gecontroleerd gedragspatroon, daar waar verhoudingen lager zijn dan 0,7 wijzen op een bewuste toepassing van geboortebeperking door grote delen van de bevolking.

De crisis van het midden van de negentiende eeuw heeft een negatieve weerslag op de huwelijksvruchtbaarheid. Het herstel na 1850 wijst er op dat het vroegere patroon nog niet werd doorbroken. Dit is pas het geval na 1880, wanneer in enkele regio's de praktijk van de systematische geboortebeperking meer veralgemeend wordt. De geografische verschillen worden groter. In 1866 hebben alle provincies nog verhoudingen hoger dan 0,7. Oost- en West-Vlaanderen benaderen met 0,94 opnieuw het niveau van de ongeremde huwelijksvruchtbaarheid.

In 1900 lopen de coëfficiënten uiteen van 0,4 à 0,5 in Henegouwen en Luik over 0,5 à 0,6 in Brabant en Antwerpen tot 0,7 à 0,8 in Oost- en West-Vlaanderen. In grote delen van het land heeft omstreeks de eeuwwisseling de nuptialiteit haar rol verloren als controlemiddel op de vrouwelijke vruchtbaarheid. Echter, nooit zijn de verschillen tussen stad en platteland, tussen industriële regio en landbouwgebied zo groot geweest. De index van de huwelijksvruchtbaarheid is in 1900 in de regio's rond Charleroi en Luik al gezakt onder 0,3, daar waar op het Vlaamse platteland (Binnen-Vlaanderen, de Kempen) de volgehouden geboortebeperking nog nauwelijks voelbaar is (indices

27 Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw*.

28 R.J. Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility 1800-1970* (Princeton, 1977); Devos, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case'.

hoger dan 0,8). Op het Vlaamse platteland ontstaat in deze periode het beeld van de kinderrijke gezinnen. De daling van de huwelijksleeftijd, de inkorting van de lactatieperiode en het taboe op geboortebeperking werken het aantal kroostrijke gezinnen in de hand.

De controle op de vrouwelijke vruchtbaarheid is de sleutel van elk sociaal-demografisch samenlevingspatroon. In een ruraal-agrarische samenleving wijst een stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd en de groeiende groep van nooit-gehuwde vrouwen op meer beklemmende arbeids- en inkomensperspectieven. De dominantie van dit model wordt pas doorbroken in het laatste kwart van de negentiende eeuw, wanneer een nieuw urbaan patroon meer algemeen wordt.

Recent onderzoek typeert deze transitie niet meer als een overgang van een vermeend natuurlijk procreatiegedrag naar een gecontroleerd patroon.[29] De belangrijkste verschuiving is die van een tamelijk los patroon van controle van de gezinsopbouw via uitstel (*spacing*) naar een controle van de geboorten door afstel voor het intreden van de vrouwelijke steriliteit (*stopping*). Deze overgang gaat samen met enkele andere belangrijke verschuivingen zoals het terugdringen van de zuigelingen- en kindersterfte en een grotere investering in de opvoeding van de overlevende kinderen. Ook van belang voor de diffusie van de technieken van de geboortebeperking is een grotere geografische en sociale mobiliteit.[30]

Een vrijere huwelijksmarkt - er wordt jonger en meer gehuwd - gaat samen met een beperking van het aantal kinderen binnen het huwelijk. Het lange tijd naast elkaar bestaan van de uiteenlopende huwelijkspatronen is verantwoordelijk voor belangrijke sociale en regionale verschillen. Daarbij loopt die overgang lang niet rechtlijnig. Met name de stedelijke samenleving wordt in de negentiende eeuw geconfronteerd met een loslaten van oudere rurale controlemechanismen zonder dat nieuwe normeringen al een nieuwe standaard hebben kunnen opleggen.

Samenleven en samenwonen

Gemiddeld wonen tot 1900 4,5 à 5 personen in een huishouden samen. Hiermee worden alle geregistreerde gezinsleden bedoeld, levend onder één dak. De coëfficient van de gezinsdichtheid is een gemiddelde van alle huishoudens op één telmoment, van eenpersoonsgezinnen tot meervoudige huishoudens. Traditioneel zijn de gezinnen in de stad kleiner dan op het platteland: 4,2 à 4,5 leden tegenover vijf gezinsleden in de dorpen. Door een tijdelijk uitstel van nieuwe gezinsvorming loopt in het midden

29 J. van Bavel, 'Malthusian sinners: illegitimate fertility and early marriage in times of economic crisis. A case study in Leuven, 1846-1856', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 371-401.

30 In een *case-study* over de regio Charleroi wijst Thierry Eggerickx op de nauwe band tussen de veralgemening van een systematische geboortebeperking via afstel en de concrete *impact* van de economische crisis van 1873-1892 (T. Eggerickx, 'The fertility decline in the industrial area of Charleroi during the second half of the nineteenth century. Did sedentary and migrant people have a different behaviour?', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue belge d'histoire contemporaine* (2001) iii-iv, 403-429).

van de eeuw de gezinsdichtheid op het platteland op tot 5,2 leden gemiddeld. Vanaf het einde van de eeuw wordt het huishouden merkelijk kleiner, tot minder dan vier gezinsleden in 1910.

Ongeveer één op vijf huishoudens bestaat uit één persoon, vaak weduwen of weduwnaars. In bijna drie op vier gezinnen leven een man en een vrouw gehuwd samen. Andere (ongehuwde) vormen van samenwonen zijn goed voor 5 à 10% van de gezinnen. Acht op tien huishoudens zijn kerngezinnen met alleen de directe verwanten. In maximaal één op vijf huishoudens leven op min of meer stabiele basis familiale of niet-familiale (dienstboden, kostgangers) inwonenden. Deze verhoudingen vinden we al terug in de achttiende eeuw en veranderen pas opnieuw in het voordeel van het kerngezin in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Ook deze cijfers behoeven heel wat nuancering. Ten eerste is er een onderregistratie van allerlei meer tijdelijke samenlevingsvormen, zoals voorhuwelijks samenwonen, tijdelijke verblijfplaatsen ten gevolge van migratie, feitelijke scheiding. Ten tweede bestaat er vooral in de stad een grotere variëteit aan samenlevingspatronen. Ten derde vertellen de bronnen niets over familiale en extra-familiale netwerken, dorps- of wijkgebonden. En ten vierde zwijgen deze statische data over de veranderingen tijdens de levensloop.

Een goede indicator van het flexibele karakter van het ‘traditionele gezin’ in de negentiende eeuw is het ‘buitenhuwelijks seksueel gedrag’, met name het aantal voorhuwelijkse concepties en onwettige geboorten.

Tabel 4: Buitenhuwelijkse concepties in Vlaanderen, 1750-1880

	platteland Vlaanderen		kleine steden Vlaanderen	
	voorechtelijke conceptie	onwettige geboorte	voorechtelijke conceptie	onwettige geboorte
1750-1760	8-9%	0,5-1%	15%	3-4%
1780-1790	10-15%	2%	15-25%	4-5%
1800-1810	33%	5%	40%	6-8%
1830-1840	30%	7%	-	7-9%
1850-1860	29%	7%	30-35%	16%
1870-1880	31%	4%	-	-

	Gent		Antwerpen
	voorechtelijke conceptie	onwettige geboorte	voorechtelijke conceptie
1750-1760	14-19%	4-5%	25-35%
1780-1790	15-25%	7%	36-39%
1800-1810	45%	11%	52%

1830-1840	-	15%	-
1850-1860	30-35%	16%	40-50%
1870-1880	-	-	-

De index van voorechtelijke concepties bepaalt het aandeel van de geboorten minder dan acht maanden na het huwelijk, in het totaal van de eerste geboorten.[31] De conceptie van deze geboorten vindt plaats voor het huwelijk, maar de kinderen worden geboren na het huwelijk. Onwettige geboorten zijn de kinderen van een ongehuwde vrouw (al dan niet later met een huwelijk gewettigd), en dit ten opzichte van alle geboorten (zonder doodgeborenen). De gegevens in de tabel hebben betrekking op Vlaanderen en Brabant en liggen door het uitsluiten van vele zeer landelijke gebieden waarschijnlijk hoger dan het (niet gekende) Belgische gemiddelde.

De frequentie van buitenhuwelijkse concepties neemt vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw spectaculair toe. Tussen 1800 en 1880 zijn op het Vlaamse platteland bijna één op drie eerste geboorten het gevolg van een voorhuwelijkse conceptie. Het overgrote deel van die geboortes vindt plaats binnen de vijf maanden na het huwelijk, zodat hier kan gesproken worden van min of meer 'geforceerde' huwelijken. Nog hoger zijn de verhoudingen in de stad, met maxima in de eerste helft van de eeuw tot 45% (Gent, Antwerpen). Na 1850 nemen de verhoudingen lichtjes af, maar blijven nog lange tijd zeer hoog.

Onwettige geboorten zijn op het achttiende-eeuwse platteland een marginaal verschijnsel. Ook dit verandert naar de eeuwwisseling toe, met maxima van gemiddeld zeven op honderd levend geborenen waarbij de moeder op het moment van de geboorte ongehuwd is. Opnieuw liggen de verhoudingen in de stad veel hoger, met maxima in het eeuwmidden: Gent één op zes geboorten, Leuven één op vier, Brussel zelfs één op drie. In Antwerpen heeft in 1830 één op zes bruiden voorhuwelijkse kinderen, in 1850 is dat al één op vijf. 30% van deze vrouwen heeft zelfs meer dan één 'onechtelijk' kind. In Leuven zijn de verhoudingen nog hoger: op het einde van de eeuw wordt in meer dan één op vier huwelijken minstens één kind gewettigd. Dit is mede een gevolg van sterke toename van het aantal gelegitimeerde voorhuwelijkse kinderen. In het midden van de eeuw wordt amper één op drie onwettige kinderen via een huwelijk gelegitimeerd, omstreeks 1900 is dat al zeven op tien.[32] Arbeidersvrouwen zijn in deze groepen telkens oververtegenwoordigd.

Een bijkomende aanduiding van lossere en snel veranderende samenlevingsvormen is het aantal vondelingen. In Gent loopt de verhouding van het aantal vondelingen ten opzichte van alle geregistreerde geboorten snel op van minder dan 0,5% in de achttiende eeuw tot 6% in de jaren 1820. Omstreeks 1850 is het aandeel van de vondelingen nog 3 à 4%.

Een globale index van het buitenhuwelijks seksueel gedrag krijgen we door het aantal voorhuwelijkse en onwettige geboorten te relateren aan alle eerste geboorten (plus onwettigen). De gemiddelde verhoudingen voor Vlaanderen lopen op van 15-20% in het midden van de achttiende eeuw, over 35-40% op het einde van de eeuw tot 55-

31 C. Vandenbroeke, 'Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17de-19de eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1976) v, 108-145; M.C. Gyssels, 'Het voorechtelijk seksueel gedrag in Vlaanderen (1700-1800)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1984) 71-104; S. Dierickx, 'Deviant seksueel gedrag. Zedendelicten in Vlaanderen in de 2de helft 16de - 1ste helft 19de eeuw' (Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1997).

32 Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw*.

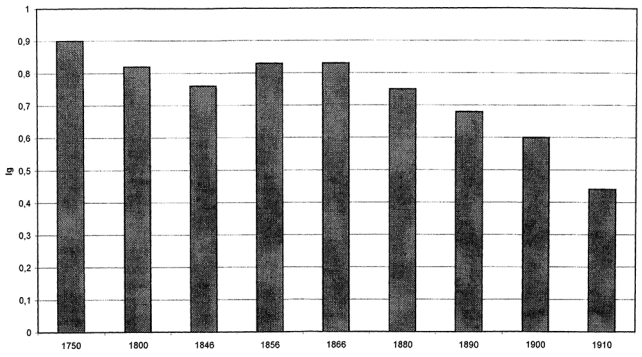
60% tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw. In de steden Gent en Antwerpen tekenen we een zelfde trend op, zij het met nog hogere waarden: 25-35% in het midden van de achttiende eeuw, 45-50% op het einde van de eeuw en 60-70% in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hoewel lang niet alle gedragingen bekend zijn (seksuele experimenten, anticonceptie, abortus, kindermoord) wijzen de gegevens ondubbelzinnig op een lossere band tussen huwelijk en seksualiteit in de negentiende eeuw.

In de tweede helft van de negentiende eeuw blijft het aandeel van de onwettige geboorten min of meer stabiel, met een lichte stijging tijdens de crisisjaren tussen 1880 en 1895. Gemiddeld worden acht op honderd levend- en doodgeborenen geregistreerd als onwettig. Hoge verhoudingen vinden we terug in Antwerpen, Brabant, Henegouwen en Luik (meer dan 9%), lage in Limburg en Luxemburg (minder dan 5%). Het aandeel van de stedelijke bevolking is bepalend voor de regionale verschillen. In de grote steden is één op zeven tot zelfs één op vijf jonge moeders niet gehuwd. In de dorpen is dat gemiddeld één op 20. In 1900 wordt in steden met meer dan 20.000 inwoners één onwettige geboorte per 42 ongehuwde vrouwen tussen 15 en 50 jaar oud genoteerd. In gemeenten met minder inwoners is dat één op 74 vrouwen.

Er is slechts weinig informatie beschikbaar over de samenstelling van het gezin gedurende zijn 'levensloop'. Dit is te betreuren omdat pas via een globale kijk op de gezinscyclus de dynamiek van samenleven en samenwonen duidelijk wordt. Zo verhult de statistische dominantie van het 'kerngezin' de aanwezigheid van een groot aantal 'gebroken' gezinnen. Door de hoge sterfterisico's loopt één op vijf huwelijken al stuk na vijf jaar, en twee op vijf na tien jaar. De gemiddelde levensduur van een huwelijk is in de negentiende eeuw 15 tot 20 jaar. Twee op drie kinderen verliezen minimaal één ouder voor hun twintigste levensjaar. Het verlies van een partner wordt vaak gevolgd door een hertrouw. Eén op drie huwelijken vindt plaats met minstens één reeds gehuwde partner. De helft van die huwelijken wordt al ingezegend binnen het eerste jaar na het overlijden van de vorige partner.

Dit geeft het belang aan van min of meer stabiele en officieel geregistreerde samenlevingsverbanden voor het grootbrengen van kinderen en het opbouwen van een gezinsinkomen. Tegelijkertijd wijst het voorgaande op de vele overgangen binnen de individuele levensloop: kind in een kerngezin met natuurlijke ouders; kind in een gezin met minstens één vreemde ouder; voorhuwelijkse relaties, eventueel met voorhuwelijkse kinderen; kerngezin met een gehuwde partner; gezin met eigen kinderen; gezin met een nieuwe partner en met stiefkinderen; gezin zonder kinderen; alleenstaande of inwonend bij familie of vreemden. Hierbij moet nog rekening worden gehouden met het al dan niet inwonen van familieleden (jongere broers of zusters, vader en/of moeder, kind van een oudere dochter, tijdelijke dienstboden en kostgangers enz.). Het is duidelijk dat elke man en vrouw vele gezinssituaties doorkruist, en dat het 'ideaaltypische' kerngezin van man en vrouw (allebei eerstgehuwden) met de eigen kinderen, slechts een beperkt deel van de levensloop inneemt (10 tot 20 jaar).[33]

33 Zie bijvoorbeeld A. Devrieze, E. Vanhaute, 'Working-class girls. The life courses of 33 women cotton workers in Ghent around 1900', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 557-578.

Grafiek 4. Mannelijke en vrouwelijke actieven: aandeel in potentieel actieve bevolking, 1846-1910

De negentiende-eeuwse samenleving zet de oude samenlevingspatronen onder steeds grotere druk. Vooral in de stedelijke omgeving verliezen kerngezin en huwelijk veel van hun bindende kracht. Het gezinsmodel wordt echter niet verlaten, maar steeds meer worden de grenzen ervan doorbroken. De grote onzekerheden op de arbeidsmarkt en de woonmarkt nopen tot vele ad hoc beslissingen inzake kinderen, samenwonen, voorlopige en meer definitieve leefvormen. Tegelijkertijd neemt het belang toe van informele of meer onzichtbare sociale netwerken, in de uitgebreide familie, in de wijk, soms zelfs over de (lokale, regionale, nationale) grenzen heen. Zo geeft recent onderzoek aan dat de toename van het aantal buitenhuwelijkse geboorten geen gevolg is van een groeiende sociale isolatie, maar kan worden geïnterpreteerd als een alternatieve vorm van stedelijke sociale integratie.[34]

Het kerngezin heeft in demografische analyses een statistisch en ook ideologisch gefundeerd overwicht gekregen. Niettemin blijft de gezinsopbouw voor de meeste jonge mannen en vrouwen de referentie, getuige het hoge aantal binnen het huwelijk gewettigde kinderen en de snelle hertrouw. Het uitputtende en extreem flexibele arbeidsmodel van de negentiende eeuw botst vaak met de gezinsidealen. Naar het einde van de eeuw toe worden de belangrijkste onevenredigheden gesloopt, de onzekerheden inzake arbeid, inkomen, leven en dood worden drastisch beperkt.

Wonen en werken

Grafiek 4 vat een aantal gegevens samen met betrekking tot de geregistreerde beroepsactieve en de potentieel beroepsactieve bevolking.[35] Voor de laatste groep neem ik de inwoners tussen 15 en 64 jaar als meter. 60 tot 65% van de bevolking behoort tot deze leeftijdsgroep. De onderschatting van de actieven jonger dan 15 en ouder dan 65 jaar wordt gecompenseerd door het meetellen van de niet-beroepsactieven tussen 14 en 65 jaar (studenten, zieken, dienstplichtigen). De geregistreerde actieve bevolking is een statistische reconstructie op basis van de beroepentellingen. Eerder dan te pogen een exacte weging te maken van de (betaalde) arbeid, confronteer ik hier twee onafhankelijke parameters: een min of meer exacte meter (de leeftijdsgroep) en een volgens vooraf bepaalde criteria gereconstrueerde groep (de beroepsactieven). Deze confrontatie leert ons welke de 'verborgen' arbeid is en waar die moet worden gesitueerd.

De grafiek wijst op een steeds schevere verhouding tussen de geregistreerde actieven en de potentieel actieven. Dat is vooral een gevolg van een terugval van de gemeten vrouwelijke activiteitsgraad. In totaal is in 1846 37% van de geregistreerde beroepsactieve bevolking vrouwelijk, in 1910 is dat nog 29% De verhoudingen zijn geografisch erg verschillend. In Oost- en West-Vlaanderen is omstreeks 1850 bijna één op twee actieven een vrouw. In Henegouwen en Luik is dat dan al minder dan één op drie.

34 J. van Bavel, 'Demografische reproductie en sociale evolutie. Geboortebeperking in Leuven (1846-1910)' (Onuitgegeven proefschrift KU Leuven, Departement Sociologie, 2001).

35 E. Vanhaute, 'Between patterns and processes. Measuring labor markets and family strategies in Flanders, 1750-1990', *The history of the family. An international quaterly* (1997) iv, 527-545 en Vanhaute, 'Modellen, structuren en de historische tijd. Op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel'.

Overal loopt na 1850 de officieel beroepsactieve vrouwelijke bevolking terug, tot in 1910 tot 35% in de twee Vlaamse provincies en 24% in de twee Waalse regio's.

De plattelandseconomie, zeker daar waar de huisnijverheid nadrukkelijk aanwezig is, steunt op een tamelijk gelijke arbeidsparticipatie. De opkomst van de nieuwe industrieën, in de eerste plaats van de staal- en steenkoolnijverheid, stroomlijnt en beperkt op termijn de mogelijkheden van uithuizige betaalde arbeid voor vrouwen (en kinderen). Dit proces van arbeidsuitstoot verloopt niet gelijktijdig en rechtlijnig. De eerste decennia van de negentiende eeuw laten bijna zeker een verhoogde arbeidsinzet zien van mannen, vrouwen en kinderen. Dit geldt zowel voor de steden (een toename van de 'losse' arbeid), de nieuwe industriële centra (fabrieken) als voor het platteland (huisnijverheid, boerenbedrijf). Vanaf het laatste kwart van de eeuw wordt de vrouw minder zichtbaar op de externe arbeidsmarkt. Dit is een gevolg van een complex van factoren: het uitsluiten van vrouwenarbeid uit enkele zware nijverheden, het concentreren van vrouwenarbeid in een aantal afgelijnde sectoren, de vervrouwelijking van de minder zichtbare arbeid in de nieuwe huisnijverheden (de 'sweating industries'), in de diensten (huispersoneel) en in de landbouw, het beperken van de vrouwelijke loopbaan tot de eerste of tweede zwangerschap. Tot 1910 verliezen de vrouwen vooral in de industriële productie arbeidsmogelijkheden. De loopbanen van de arbeidsters worden ook steeds korter. In 1900 zijn zes op tien vrouwelijke fabrieksarbeidsters jonger dan 21 jaar. Amper één op zes arbeidsters is gehuwd.

De gedereguleerde negentiende-eeuwse arbeidsmarkt promoot nieuwe en steeds massievere vormen van arbeidsmobiliteit. Een eerste trek is de seizoensmigratie naar streken waar er een tijdelijk arbeidstekort is. Zo werken omstreeks 1900 40.000 à 50.000 West- en Oost-Vlaamse 'Franschmans' in de Franse (bieten)campagnes.[36] Veel belangrijker wordt de pendel, de dagelijkse *navette* naar de werkplaats. De invoering van de goedkope spoorwegabonnementen in 1870 betekent de doorbraak.[37] In 1890 worden meer dan één miljoen weekabonnementen uitgereikt aan industriearbeiders en bedienden. In 1900 zijn er dat al vier miljoen en in 1908 meer dan zes miljoen. In dat jaar maken ongeveer 350.000 loontrekkenden, dat is bijna één op vier, gebruik van het dichte net van spoorwegen en buurtspoorwegen. België wordt een land van forenzen. Tot 1900 gaat niet meer dan 10% van de beroepsbevolking op regelmatige basis buiten de woonplaats werken. Onder impuls van de trein, de tram en ook de fiets loopt dat aandeel daarna snel op tot 20% in 1910. Op dat moment is al één derde van de industriële bevolking forens. De meerderheid werkt in een buurgemeente, een groeiende groep legt dagelijks lange afstanden af. De hoofdstad trekt in 1910 elke dag zo'n 27.000 forenzen aan. Een nieuwe sedentarisatie buiten de stedelijke groeipolen en de dagelijks pendel naar de werkplaats leggen de kiemen van het twintigste-eeuwse verstedelijkte platteland.[38]

36 B. Woestenborghs, *Vlaamse arbeiders in de vreemde. Of hoe in de negentiende en de 20ste eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen* (Gent, 1993).

37 E. Mahaim, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux*. Brussel, 1910; E. Vandervelde, *L'exode rural et le retour aux champs* (Parijs, 1903).

38 E. Vanhaute, D. Weber, 'De einder wenkt, de straat getemd. Mobiliteit en verkeer'.

Verschuivingen op de arbeidsmarkt en nieuwe vormen van arbeidsmobiliteit gaan samen met andere patronen van gezinsvorming en samenleven. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw schudt een nieuwe fase van economische transformatie de arbeidsmarkt door elkaar. Oude patronen worden ontregeld, op het platteland en in de stad. Vroegere vormen van de arbeidsorganisatie boeten snel aan kracht in. De verzwakte positie van het agrarisch gezinsbedrijf, de deregulering van stedelijke productieprocessen en de expansie van losse en goedkope arbeid in de huisindustrie en de fabrieksnijverheid nemen oude zekerheden weg inzake gezinsvorming en inkomensverwerving. De negentiende-eeuwse overlevingseconomie genereert lossere, bredere en meer flexibele samenlevingspatronen.

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw geven een groeiend overheidsingrijpen en strakkere arbeidsregelingen de aanzet tot een nieuw, meer gereguleerd samenlevingspatroon. Dit gaat samen met stabielere gezinsvormen, steunend op een nieuwe maatschappelijke positie voor mannen, vrouwen en kinderen. De man verdient langzaamaan lonen die een groter deel van de gezinsbehoeften kunnen dekken. Daarnaast verwerft hij uit hoofde van zijn positie van gezinshoofd sociale ondersteuning welke de overblijvende reproductiekosten van het huishouden dekken. De vrouw verdwijnt uit het centrum van de betaalde en zichtbare arbeid, om de draaischijf te worden van het nieuwe gezinstype, dat van de kostwinner/huisvrouw. Kinderen nemen plaats op de schoolbank en stellen de beroepsloopbaan uit tot de leeftijd van jongvolwassene.

Bevolking en arbeid in de 'lange negentiende eeuw': van een extensief naar een intensief patroon

In deze bijdrage poogde ik enkele belangrijke verschuivingen in het demografisch patroon in België te herinterpreteren binnen de context van de structurele overgang naar een negentiende-eeuws, respectievelijk een twintigste-eeuws maatschappelijk model. Deze analyse laat meer ruimte voor variatie in (macro)timing en (micro)strategie dan de oude, binnen de moderniseringsconcepten opgebouwde transitiemodellen.

De versnelling in de bevolkingsgroei in de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw is een gevolg van een laatste expansiefase van de rurale economie. De groei is tamelijk gelijk gespreid, de steden spelen hierin geen rol van betekenis. Een dubbele beweging ligt aan de basis van de hierop volgende verschuivingen in het bevolkings- en arbeidspatroon. De plattelandssamenleving verliest haar autonome groeikracht door het onderuit halen van de belangrijkste draagvlakken (de toegang tot productiemiddelen, het zelfstandig inkomen). De nieuwe nijverheden daarentegen genereren een nieuwe dynamiek, welke steunt op een heel andere, veel lossere arbeidsinzet. In deze transformatiefase botst een aantal overlevingspatronen waardoor we een versplinterd beeld krijgen van het demografisch gedrag. Enerzijds wordt vanuit een rurale reflex defensief gereageerd op de structurele neergang van de plattelandseconomie: een restrictievere houding tegenover huwelijk en kinderen, een hogere mobiliteit. Anderzijds nopen de nieuwe onzekerheden van de stedelijke en industriële

economie tot een loslaten van vroegere regels. Dit leidt tot nieuwe en meer uitgesproken vormen van sociale ongelijkheid en tot fricties tussen en binnen sociale groepen, man-vrouwrelaties, rurale, industriële en stedelijke regio's. Een bijzonder hoge sterftekans, zeker bij de zuigelingen en kinderen, wordt opgevangen door een minder strenge houding ten opzichte van samenwonen, huwen en kinderen.

De negentiende-eeuwse samenleving bezegelt het einde van het rurale overlevingsmodel en maakt plaats voor de dynamiek van open, flexibele en snel groeiende stedelijke en industriële arbeidsmarkten. Dit productiemodel vereist een hoge en snel vervangbare arbeidsinzet zonder dat er nieuwe vormen van bescherming tegenover staan. De snelle uitputting van de arbeid kan alleen worden opgevangen door een permanente instroom van nieuwe arbeid (vrouwen, kinderen, migranten) en door lossere en bredere overlevingsnetwerken. Zij vangen de schokken op van de economische groei en staan in voor een belangrijk deel van de kosten van de reproductie van de arbeid. Een verticale, intergenerationele solidariteit - met als sluitstuk de overdracht van eigendom - wordt langzaamaan vervangen door nieuwe vormen van verbondenheid. Deze enten zich veel meer op horizontale, generatiegebonden solidariteitsnetwerken.

De gedereguleerde negentiende-eeuwse samenleving genereert een extensief arbeidsen bevolkingsmodel. De snelle uitputting van de arbeid, welke samengaat met een extreem hoge arbeidsinzet en extreem lage verloningen, kan maar worden opgevangen door lossere, snel aanpasbare samenlevingsvormen. De spectaculaire expansie van een nieuwe goederenproductie zet het gezinsgebonden model van arbeidsproductie onder een zeer zware druk. Het overleven van het gezinsmodel kan alleen tegen een hoge prijs: verlaging van de levensverwachting, verhoging van de sterftekansen, fysieke uitputting, onstabiele gezinsrelaties, gebroken en gefrustreerde huwelijken, een hoge sterfte van zuigelingen en kinderen.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt een nieuwe fase van economische transformatie ingezet, welke op haar beurt de demografische patronen en de gezinsen arbeidsverhoudingen sterk gaat veranderen. Een versnelling in de demografische groei gaat samen met een jongere, mobielere bevolking. Het terugdringen van de mortaliteitsrisico's geeft ruimte aan een meer stabiele gezinsvorming. Beslissingen over huwelijk en geboorte krijgen een autonomer karakter. Deze verschuivingen vergroten in een eerste fase de regionale en sociale verschillen in de bevolkingspatronen. De nieuwe krijtlijnen van huwelijk en samenwonen, van geboorte en sterfte worden eerst uitgetekend in de Waalse industriebekkens.

Nieuwe arbeidsverhoudingen en een grotere nood aan een gedisciplineerder arbeidsinzet vragen om een meer duurzaam arbeidsaanbod. Het uitputtend model van de negentiende eeuw wordt langzaamaan verlaten voor een intensief model, welke dominant wordt in de twintigste eeuw. Een hoge participatiegraad maakt plaats voor een relatief lage maar veel permanentere arbeidsparticipatie (door de uitstoot van kinderarbeid en uithuizige vrouwenarbeid). In ruil daarvoor neemt de overheid een groot deel van de sociale bescherming over. De hogere waarde van de factor arbeid vertaalt zich in hogere (mannelijke kostwinners)lonen, meer sociale bescherming en meer

gereguleerde en gesegmenteerde arbeidsmarkten. ‘Investeringen’ van bedrijf (hogere lonen) en overheid (sociale bescherming, sociale uitkeringen) maken van het gezin een meer duurzame instelling waarbinnen stabielere relaties mogelijk zijn. Dit gaat samen met een nieuwe verhouding tussen de gezinsleden met de man als kostwinner (en de begunstigde van de sociale voordelen), de vrouw als verantwoordelijke voor de interne huishouding en de kinderen als duurzame investeringen voor de toekomst (onderwijs). Betere overlevings- en arbeidsperspectieven en meer door de overheid gegarandeerde zekerheden geven ruimte aan duurzamere ‘investeringen’ in het gezin en de gezinsleden.

De scheiding tussen het gezin als cocon van de reproductie en de betaalde arbeid wordt bezegeld door het trekken van een aantal fysieke scheidslijnen, tussen woonplaats en werkplaats, maar ook tussen geregistreerde, betaalde externe arbeid en nietgeregisteerde, onderbetaalde of niet betaalde interne of huishoudgebonden arbeid. In België en vooral Vlaanderen geeft dit vorm aan een suburbaan woon- en werkpatroon. Het platteland loopt niet leeg maar wordt herbevolkt door pendelaarsgezinnen welke symbool staan voor de sterk gereguleerde arbeids- en gezinsverhoudingen van de twintigste eeuw.

Het door snelle transformatieprocessen versplinterde negentiende-eeuwse beeld van bevolking en gezinsvorming maakt plaats voor een twintigste-eeuws gereguleerd patroon. Dit komt vanaf het laatste kwart van die eeuw op zijn beurt onder sterke druk te staan. Nieuwe verschuivingen in de economische en sociale organisatie van de samenleving brengen op hun beurt belangrijke wijzigingen aan in de op dat moment als ‘traditioneel’ gebrandmerkte verhoudingen tussen partners en gezinsleden en tussen gezin en arbeid.[39]

39 W. van Dongen, E. Vanhaute, K. Pauwels, ed., *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen gezinnen* (Leuven, Apeldoorn, 1998).

De rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland na 1945: politicologische en historische literatuur

Maarten Kuitenbrouwer

Inleiding

Toen op 16 april 2002 het kabinet-Kok II aftrad naar aanleiding van het NIOD-rapport over Srebrenica was dat de eerste keer in de Nederlandse parlementaire geschiedenis dat een regering viel vanwege een mensenrechtenkwestie in het buitenlands beleid. Dat was al twee keer eerder bijna het geval geweest: bij het kabinet-Den Uyl vanwege de interne verdeeldheid over de levering van kernreactorvaten aan Zuid-Afrika en bij het kabinet-Van Agt I vanwege een conflict met de Tweede Kamer over de afkondiging van een eenzijdige olieboycot tegen Zuid-Afrika.

De val van het kabinet-Kok II vanwege Srebrenica biedt een goede historische aanleiding om de recente literatuur over de rol van de mensenrechten in het naoorlogse buitenlandse beleid van Nederland eens op een rij te zetten. Daarbij gaat het in de eerste plaats om de politicologische literatuur, die in tegenstelling tot een aantal recente historische dissertaties in dit historische vaktijdschrift buiten beschouwing is gebleven. De centrale vraag luidt in hoeverre politicologische en historische benaderingen elkaar aanvullen waar het de rol van de mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid betreft.

Dit besprekingsartikel is dus, zoals oud-premier Lubbers het placht uit te drukken, vanuit een 'positieve grondhouding' geschreven. De wetenschapsantropoloog Becher heeft op geestige wijze aangetoond dat 'academische stammen' hun eigen 'stamgebied' scherper plegen te markeren, naarmate ze zich meer met dezelfde onderwerpen gaan bezighouden.[1] Dat leidt vaak tot een vruchteloze polemiek, waarbij men een karikatuur van elkanders discipline bestrijdt. Een typerend voorbeeld vormde de volstrekt zinloze onaangenaamheden die de historicus Brands[2] en de politicoloog Siccama[3] enkele jaren geleden uitwisselden op het terrein van vrede en veiligheid.[4] In dit besprekingsartikel zal het primair over de overeenkomsten tussen beide vakgebieden gaan, hoewel de verschillen uiteraard niet verdoezeld mogen worden.

Drie recente politicologische studies zullen centraal staan in dit besprekingsartikel: het overzicht van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld[5] over de rol van de men-

1 T. Becher, *Academic tribes and territories. Intellectual enquiry and the cultures of disciplines* (Buckingham, 1996) 38-40.
2 M. Brands, *The obsolescence of almost all theories concerning international relations* (Wassenaar, 1997).
3 J.G. Siccama, 'Een andere wereld; een andere polemologie?', *Transaktie*, XXVI (1997) 177-185.
4 Zie ook de kritiek van B. Lieshout en J. de Wilde, met een repliek van Brands in het themanummer 'Nieuwste Geschiedenis en Internationale Betrekkingen', *De Nieuwste Tijd* (juni 1998) 19-45.
5 P. Baehr, M. Castermans-Holleman, F. Grünfeld, *Human rights in the foreign policy of the Netherlands* (Antwerpen, Oxford, New York, 2002).

senrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid na 1973, de dissertatie van Esther van den Berg[6] over de invloed van binnenlandse pressiegroepen op het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van Zuid-Afrika en Indonesië en de dissertatie van Yvonne Kleistra[7] over beleidverandering op het ministerie van buitenlandse zaken, waarin een belangrijke *casestudy* is opgenomen over het Nederlandse Surinamebeleid na 1975. De historische studies die primair als vergelijkingsmateriaal zullen fungeren zijn de drie Utrechtse dissertaties waarin het Nederlandse mensenrechtenbeleid door Malcontent[8] voor de Derde Wereld, door De Boer[9] voor Zuid-Afrika en Baudet[10] voor Oost-Europa is uitgewerkt. Een multidisciplinaire congresbundel over de geschiedenis van de mensenrechten bevatte naast bijdragen van historici als Malcontent, De Boer, De Goede, Maters, Leenders en mijzelf over Nederlands beleid ook een politicologische bijdrage over het zelfbeschikkingsrecht van Baehr.[11]

Besluitvormingsanalyse

Vrijwel alle studies die over het Nederlandse mensenrechtenbeleid na 1945 verschenen zijn, niet alleen de drie bovengenoemde politicologische studies, maar ook de drie historische dissertaties, gaan in meer of mindere mate uit van de 'decision making analysis' in de leer van de internationale betrekkingen.[12] Deze benadering kwam begin jaren zestig op als reactie op het dominante 'state as actor' model in de toenmalige Amerikaanse politicologie. De staat vormde volgens de aanhangers van de 'decision making analysis' zelden een eenheid. Bij besluitingsprocessen in het buitenlandse beleid was een reeks van spelers betrokken, elk met hun eigen belangen en doelstellingen. Klassiek is de studie van Allison over de Amerikaanse besluitvorming tijdens de Cuba-crisis van 1962, waarin hij duidelijk de meerwaarde aantoonde van de 'decision making analysis' ten opzichte van de traditionele 'state as actor' benadering en het aan de economie ontleende 'rational choice' model.[13]

Overigens bevatte de 'decision making analysis' voor traditionele historici die de moeite namen om er kennis van te nemen veel bekends. Zij waren reeds gewend om verschillende staatsrechtelijke instituties als staatshoofd, kabinet en parlement in hun

6 E.M. van den Berg, *The influence of domestic NGOs on Dutch human rights policy. Case studies on South Africa, Namibia, Indonesia and East Timor* (Antwerpen, Groningen, Oxford, 2001).
7 Y. Kleistra, *Hollen of stilstaan. Beleidsverandering bij het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken* (Delft, 2002).
8 P.A.M. Malcontent, *Op kruistocht in de derde wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden, 1973-1981* (Hilversum, 1998).
9 S. de Boer, *Van Sharpeville tot Soweto. Nederlands regeringsbeleid ten aanzien van apartheid, 1960-1977* (Den Haag, 1999).
10 F. Baudet, *'Het heeft onze aandacht'. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Amsterdam, 2001).
11 M. Kuitenbrouwer, M. Leenders, ed., *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum, 1996).
12 Vgl. P.R. Viotti, M.V. Kauppi, *International relations theory. Realism, pluralism, globalism* (New York, Toronto, 1993) 223-239.
13 G.T. Allison, *Essence of decision. Explaining the Cuban missile crisis* (Boston, 1971).

studie van de buitenlandse politiek te betrekken, veelal aangevuld met krantenonderzoek. Maar politicologische beoefenaren van de 'decision making analysis' als Allison wezen ook op informele instituties, zoals verschillende overheidsbureaucratieën en pressiegroepen. Zowel in de politicologische als de historische studies over de rol van de mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid worden analytisch de volgende instituties onderscheiden, die bij de besluitvorming betrokken waren:

- de regering en dan vooral de minister van buitenlandse zaken en de minister voor ontwikkelingssamenwerking;
- het ministerie van buitenlandse zaken met zijn verschillende directies en eventueel andere, eveneens gelaagde ministeries;
- het parlement met verschillende partijen en facties;
- pressiegroepen en dan zowel de humanitaire zoals Amnesty International, landencomités en kerken als de economische zoals werkgeversorganisaties en vakbonden;
- de media, waarbij naast kranten en tijdschriften de televisie de afgelopen decennia sterk aan invloed heeft gewonnen;
- de publieke opinie, zoals die actief door demonstraties en passief door opinieonderzoek naar buiten treedt.

Over het belang van bovengenoemde instituties en de daarin naar voren tredende personen zijn alle auteurs het wel eens. Maar bij de uitwerking zijn er toch kenmerkende verschillen tussen de politicologische en historische studies waarneembaar. De 'decision making analysis' werd door de politicologen in theoretisch opzicht meer uitgewerkt dan door de historici, terwijl deze analyse door de historici in empirisch opzicht meer werd uitgewerkt dan door de politicologen. Tegen het systematisch uitgevoerde archiefonderzoek van met name het archief van Buitenlandse Zaken en de notulen van de ministerraad steken de gepubliceerde bronnen van de politicologen, aangevuld met interviews, wat mager af. Van den Berg onderzocht weliswaar systematisch de archieven van verschillende pressiegroepen, maar slechts selectief de overheidsarchieven.

In het algemeen hanteren de politicologen hun theoretische concepten ook stringenter dan de historici de hunne. Terwijl de politicologen met hun concepten er naar streven causale relaties vast te stellen, vatten de historici hun theoretische concepten voorzichtiger op - meer in 'attenderende' zin, zoals de historische socioloog Goudsblom het mooi uitdrukte.[14] Aan predictie waagt in het algemeen vrijwel geen enkele politicoloog zich nog, zodat Brands eerder genoemde kritiek bij publicatie reeds grotendeels achterhaald was.

Bovendien verschillen de drie hier besproken politicologische studies onderling sterk in de mate waarin de 'decision making analysis' theoretisch wordt uitgewerkt. In het overzichtswerk van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld gebeurde dat doelbewust het minst. Het ging de auteurs vooral om de empirische vraag in hoeverre de praktijk van het mensenrechtenbeleid afweek van de formele doelstelling, vastgelegd in de mensenrechtennota van 1979 en de periodieke vervolgnotities.[15] In de dissertatie

14 J. Goudsblom, *Balans van de sociologie* (Utrecht, Antwerpen, 1974) 127, 193.

15 Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human rights*, 1.

van Kleistra beslaat het theoretische tweede deel maar liefst 62 van de 283 pagina's, waarmee het empirische, derde deel met twee casestudies, het Suriname-beleid en het wapenbeheersingsbeleid, nauwelijks verbonden is. Maar hier gaat het dan ook om een bestuurskundige dissertatie. De bestuurskunde is als recente afsplitsing van de politicologie een discipline in wording. Volgens de wetenschapsantropoloog Becher plegen afgescheiden academische stammen hun nieuwe specialisatie vaak in sterke mate theoretisch te legitimeren.[16] Kleistra's dissertatie werd dan ook kritisch getypeerd als 'een boek voor liefhebbers van theoretische exercities' door Baehr, één van de stamoudsten van de gevestigde Nederlandse politicologie.[17] Overigens hebben Baehr[18], Castermans-Holleman[19] en Grünfeld[20] in eerdere studies de 'decision making analysis' en daarmee verbonden theoretische concepten zelf ook vrij uitvoerig uitgewerkt, evenals Van den Berg in haar dissertatie over de invloed van pressiegroepen.[21]

De landenstudies

Alle studies, zowel de politicologische als de historische, zijn empirisch uitgewerkt voor de rol van de mensenrechten in de Nederlandse buitenlandse betrekkingen met bepaalde landen, waar die rechten geschonden werden. De meeste politicologische en historische studies onderzochten de Nederlandse reacties zowel in bilateraal als multilateraal verband. In chronologisch opzicht hebben de politicologische studies een wat langere tijdsduur dan de meer gedetailleerde historische studies. Maar in beide disciplines ligt het accent op de regeringsperiode van de kabinetten Den Uyl (1973-1977) en Van Agt I (1977-1981), toen de mensenrechten tot één van de officiële doelstellingen van het Nederlandse buitenlands beleid werden verheven.

Tijdens het kabinet-Den Uyl streefden de PvdA-bewindslieden op Buitenlandse Zaken Max van der Stoel en Jan Pronk ieder op eigen wijze actief de mensenrechten na, terwijl door het kabinet-Van Agt I onder druk van de Tweede Kamer de bevordering van de mensenrechten als doelstelling van het buitenlands beleid formeel werd vastgelegd in de mensenrechtennota van 1979.[22] 'De regering ziet de bevordering van de rechten van de mens als een wezenlijk onderdeel van haar buitenlands beleid', aldus de nota. Maar daar werd direct aan toegevoegd dat ook andere doelstellingen, zoals vrede en veiligheid en economische betrekkingen, van wezenlijk belang waren voor het buitenlands beleid. In verschillende vervolgnotities bevestigden opeenvolgende kabinetten van verschillende politieke kleur dit uitgangspunt.

16 Becher, *Academic tribes*, 43-45.
17 P. Baehr, 'Heeft het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken nog bestaansrecht?', *Internationale Spectator*, LVI (2002) 517-518.
18 P.R. Baehr, The role of human rights in foreign policy (Basingstoke, Londen, 1994) 3-83.
19 M.C. Castermans-Holleman, *Het Nederlands mensenrechtenbeleid in de Verenigde Naties* (Den Haag, 1992) 47-83.
20 F. Grünfeld, *Nederland en het Nabije Oosten. De Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëlisch conflict 1973-1982* (Deventer, 1991) 1-57.
21 Van den Berg, *Influence of domestic NGOs*, 19-48.
22 'De rechten van de mens in het buitenlands beleid', *Handelingen Tweede Kamer*, 1978-1979, 15571, nrs. 1-2.

Hoe wezenlijk de mensenrechten in verhouding tot andere doelstellingen van buitenlands beleid in de praktijk geweest zijn, vormt de centrale vraag van de studie van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld. Van de besproken literatuur heeft hun studie de grootste reikwijdte. Zij behandelen voor de periode 1973 tot 2000 de rol van de mensenrechten in de Nederlandse betrekkingen met achtereenvolgens Argentinië (Grünfeld), Chili (Grünfeld), Midden-Amerika (Grünfeld), Turkije (Castermans-Holleman), de Sovjetunie (Baehr en Baudet), China (Castermans-Holleman), Indonesië (Baehr) en Zuid-Afrika (Baehr).

Zoals gezegd biedt de dissertatie van Kleistra een belangrijke aanvulling met haar *casestudy* over het Suriname-beleid, vooral van belang voor de vergelijking met het Indonesië-beleid. Maar de belangrijkste omissie van de overzichtsstudie van Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld is het doelbewust weglaten van Srebrenica. De auteurs merken hierover op: 'This episode, which has been termed "Europe's worst massacre since the Second World War", has led to an agonizing reappraisal of Dutch involvement in UN peace-keeping activities, but is not generally seen as a prime example of human rights policy.'[23] Die laatste bewering is onhoudbaar en heeft een sterke, vertekenende invloed op hun hoofdconclusie dat Nederland sinds de jaren zeventig in de praktijk steeds minder betekenis aan de mensenrechten in het buitenlandse beleid is gaan hechten. Dit afgezien van het feit dat de Nederlandse inzet in Srebrenica vergezeld ging van een bijdrage aan de redelijk geslaagde VN-vredesoperaties in Cambodja en Haïti en gevolgd werd door een bijdrage aan de eveneens redelijk geslaagde VN-vredesoperatie in het grensgebied tussen Ethiopië en Eritrea.

Het valt de auteurs niet kwalijk te nemen dat ze de publicatie van hun verder zeer nuttige, Engelstalige overzichtswerk niet wilden uitstellen tot ze de 3400 pagina's van het NIOD-rapport over Srebrenica konden lezen. Maar op grond van de twee jaar eerder verschenen studie van Both drong de conclusie zich al op dat de inzet van Dutchbat in de zogenaamde *safe haven* van de VN in sterke mate door morele, humanitaire motieven bepaald werd en door regering, parlement en publieke opinie als een mensenrechtenkwestie ervaren werd.[24] Reeds tijdens de jaren die voorafgingen aan de val van Srebrenica waren de vergelijkingen van de burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië met de Tweede Wereldoorlog niet van de lucht. Dat de Nederlandse Srebrenica-missie zo jammerlijk mislukte staat in analytisch opzicht los van het hoge mensenrechtengehalte van de voorafgaande meningsvorming en besluitvorming. In psychologisch opzicht was er natuurlijk wel een verband. Juist die sterke mate van preoccupatie met de mensenrechten maakte veel opiniemakers en besluitvormers in Nederland ziende blind voor de grote risico's die aan de inzet van Dutchbat in Srebrenica verbonden waren, zoals ook de verkorte publieksversie van het NIOD-rapport aantoont.[25] De analyse van het Nederlandse beleid ten aanzien van mensenrechtenschendingen kan niet alleen van de successen, maar ook van de mislukkingen iets leren.

23 Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human rights*, 233.

24 N. Both, *From indifference to entrapment. The Netherlands and the Yugoslav crisis 1990-1995* (Amsterdam, 2000) 143-223.

25 P. Bootsma, *Srebrenica. Het officiële NIOD-rapport samengevat* (Leiden, 2002) 85-133.

Behalve deze fundamentele kritiek is er echter niets dan waardering mogelijk voor de acht casestudies die de auteurs wél behandelden en hun overige, goed gefundeerde conclusies. Veel van het gene dat in de cases Chili, Indonesië, Zuid-Afrika en de Sovjetunie vermeld wordt, is al bekend uit de historische dissertaties van respectievelijk Malcontent, De Boer en Baudet. Maar de uitkomsten van hun archiefonderzoek zijn nu voor een internationaal publiek toegankelijk gemaakt. De overige vier *casestudies* zijn voor een groot deel op origineel materiaal gebaseerd. Dat geldt met name voor de bijdragen van Castermans-Holleman over Turkije en China, die bovendien beide een hoge actualiteitswaarde hebben. Slechts enkele keren is er behoefte aan enige historische aanvulling bij de acht landenstudies.

Zo wijdt Grünfeld slechts één, weliswaar lange noot aan het staartje dat de terughoudende Nederlandse reactie op het Videla-regime eind jaren zeventig, begin tachtig bleek te hebben in de vorm van de 'zaak-Zorreguieta' in 2000-2001.[26] In het slechts terloops vermelde onderzoeksrapport-Baud kwam overigens ook de Tweede Wereldoorlog weer om de hoek kijken.[27] Maar Grünfelds vergelijking tussen de lauwe reactie op de Videla-coup in Argentinië en de heftige reactie op de Pinochet-coup in Chili is bijzonder instructief als het gaat om de rol van interne factoren als progressieve identificatiemogelijkheden met het voorafgaande burgerbewind ter plaatse, de aanwezigheid van ontwikkelingshulp als sanctie-instrument en het geringe gewicht van de economische betrekkingen. Deze factoren waren wel in het geval van het Chili van Allende aanwezig, maar niet in het geval van Argentinië, met zijn chaotische Peronistische regeringen.

De vergelijking van de Indonesië-studie van Baehr in het overzichtswerk met de Suriname-studie van Kleistra in haar dissertatie is om twee redenen instructief: in de eerste plaats vanwege de doorwerking van het koloniale verleden dat in beide gevallen bijdroeg tot het verlenen van relatief veel Nederlandse ontwikkelingshulp, maar in de tweede plaats vanwege de wisselende betekenis van 'groot' en 'klein' in de internationale betrekkingen, dat deze hulp in het geval van Suriname tot een veel effectiever sanctie-instrument maakte dan in het geval van Indonesië. Voor de ministaat Suriname was Nederland een betrekkelijk grote mogendheid die vrijwel alle ontwikkelingshulp verstrekte. De opschorting van die hulp na de 'december-moorden' in 1982 kon daardoor effectief bijdragen tot het herstel van de democratie in de voormalige kolonie. In het geval van Indonesië was de voormalige kolonisator echter een betrekkelijk kleine mogendheid die verhoudingsgewijs steeds minder bijdroeg aan de omvangrijke hulpinkomsten. De Nederlandse opschorting van enkele kredieten uit protest tegen het bloedbad in Dili (Oost-Timor) leidde dan ook tot verbreking van de ontwikkelingssamenwerking door het Suharto-regime in 1992. Japan nam vervolgens royaal het hele weggevallen Nederlandse hulpaandeel voor zijn rekening.

De dissertatie van Van den Berg over de invloed van binnenlandse pressiegroepen biedt een belangrijke aanvulling op de politicologische en historische literatuur over

26 Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human rights*, 23.

27 M. Baud, *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militaire bewind in Argentinië (1976-1983)* (Den Haag, 2001) 175-179, 185-187, 195.

het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van Indonesië en Zuid-Afrika. Ze behandelt vijf specifieke gevallen die vanaf het einde van de jaren zeventig tot het begin van de jaren negentig speelden in Nederland: de boycot van steenkool uit Zuid-Afrika, de frequente doodstraf in Zuid-Afrika, de import van verrijkt uranium uit het door Zuid-Afrika ingelijfde Namibië, de verlate executie van politieke gevangenen in Indonesië die bij de vestiging van het Suharto-regime veroordeeld waren en het bloedbad dat het Indonesische leger eind 1991 in Dili, Oost-Timor aanrichtte.

Niet al haar hypotheses, ontleend aan drie theorieën van collectieve actie, werden bevestigd. Maar haar hoofdconclusie, dat de Nederlandse pressiegroepen wel degelijk invloed uitoefenden op het buitenlands beleid ten aanzien van de vijf gevallen is goed gefundeerd. Het departement van buitenlandse zaken nam de pressiegroepen, die zowel uit radicale landencomités als meer gematigde mensenrechtenorganisaties zoals Amnesty International, kerken en vakbonden bestonden, serieus, al was het maar als klokkenluiders. Hoe breder de coalitie van pressiegroepen en hoe meer parlementaire steun ze ontvingen, des te groter was hun invloed. Maar in geen enkel geval kwam de Nederlandse regering volledig aan de wensen van de pressiegroepen tegemoet.

Haar eindconclusie luidde:

> Because NGOs had an influence on Dutch policy on the selected issues ... it cannot be maintained, as was hypothesised in Chapter I, that Dutch foreign policy in the field of human rights was merely a process of adjusting to international developments. Internal factors, in particular activities by domestic NGOs, were an important determinant of Dutch human rights policy.[28]

Daarmee raakte ze de kern van het debat dat zowel onder politicologen als historici gevoerd wordt over de invloed van interne en externe factoren in de Nederlandse buitenlandse politiek - in het algemeen en in het bijzonder op het terrein van de mensenrechten.

Interne en externe factoren

De oorsprong van het debat over de invloed van interne dan wel externe factoren ligt in de politicologie, in de handboeken over de Nederlandse buitenlandse politiek, die respectievelijk door de politicologen Voorhoeve en Hellema geschreven werden. In navolging van de Utrechtse historicus Boogman analyseerde Voorhoeve de Nederlandse buitenlandse politiek in 1979 in termen van drie beleidstradities, die uit de zeventiende eeuw zouden stammen: de maritiem-commerciële traditie, de neutralistische afzijdigheidstraditie en de internationalistisch-idealistische traditie, waar de naoorlogse ontwikkelingssamenwerking en het mensenrechtenbeleid een

28 Van den Berg, *Influence of domestic NGOs*, 388.

direct uitvloeisel van vormden.[29] In 1995 leverde Hellema in zijn handboek fundamentele kritiek op deze

29 J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag, Londen, Boston, 1979) 42-54.

eenzijdige nadruk op interne factoren. Zijns inziens waren externe factoren over het algemeen veel belangrijker geweest voor Nederland als kleine mogendheid.[30]

Externe factoren als geografische ligging, positie in de wereldeconomie en positie in de internationale machtsstructuur achtte Hellema belangrijker dan interne factoren als de sociaal-economische en partijpolitieke verhoudingen en de persoon van de minister. Hij typeerde het Nederlandse buitenlandse beleid in dit verband als een 'georganiseerde aanpassing' aan internationale ontwikkelingen. De aandacht van het progressieve kabinet-Den Uyl voor de mensenrechten stond volgens Hellema niet op zich zelf. Zowel in de Verenigde Staten onder het presidentschap van Jimmy Carter als in andere Europese landen was dat tijdens de jaren zeventig eveneens het geval.

Vrijwel alle auteurs, zowel de politicologen als de historici, behandelden de tegenstelling Voorhoeve-Hellema en kozen vervolgens een eigen combinatie van zowel interne als externe factoren. Als 'positieve', de rol van de mensenrechten bevorderende factoren worden vaak de 'culturele revolutie' van de jaren zestig, het optreden van pressiegroepen, de toenemende invloed van de tv en de détente in de Koude Oorlog genoemd, als 'negatieve', belemmerende factoren vooral economische belangen en de terughoudendheid van veel westerse bondgenoten inzake mensenrechtenschendingen. Elke auteur legt echter zijn of haar eigen accenten, afhankelijk van het specifieke onderwerp. Voorbeelden van dergelijke specifieke, landgebonden factoren zijn het voortleven van de traditionele stamverwantschap ten aanzien van Zuid-Afrika en het feit dat Nederland na 1967 de diplomatieke belangen van Israël in de Sovjetunie vertegenwoordigde. Door nadere periodisering valt er echter wel een zeker patroon in de bonte rij interne en externe factoren waar te nemen.

Zoals boven al werd opgemerkt leggen vrijwel alle auteurs, zowel de politicologen als de historici, een zekere nadruk op de regeringsperiode van het progressieve kabinet-Den Uyl en het centrumrechtse kabinet-Van Agt I, toen de mensenrechten tot doelstelling van Nederlands beleid werden verheven. De historische auteurs besteedden echter meer aandacht aan de voorgeschiedenis dan de politicologen. Dan zijn er tot de cruciale fase 1973-1981 twee voorafgaande fasen waarneembaar. Tijdens de eerste fase, van 1945 tot 1962, was Nederland nog een verzuilde, anticommunistische en koloniale mogendheid die weinig aandacht aan de mensenrechten besteedde. Tijdens de tweede fase, vanaf de afstand van Nieuw-Guinea tot het aantreden van het kabinet-Den Uyl, nam de aandacht voor de mensenrechten onder invloed van ondermeer de ontzuiling en de détente toe onder de publieke opinie, de pressiegroepen en het parlement, maar bleef de regering terughoudend.[31] Dat veranderde tijdens het progressieve kabinet-Den Uyl én het centrumrechtse kabinet-Van Agt I, dat afhankelijk was van de 'gedoogsteun' van de progressieve vleugel van het CDA in de Tweede Kamer.

Tijdens deze cruciale periode, van 1973-1981, treedt uit de literatuur ongeveer de volgende combinatie van interne en externe factoren naar voren. In internationaal opzicht was er sprake van een voortzetting van de détente, tot de Russische inval in

30 D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht, 1995) 9-11, 43-46, 331-336.

31 Zie in dit verband ook T. de Goede, 'De mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid ten aanzien van Spanje, Portugal en Griekenland', in: Kuitenbrouwer, Leenders, *Geschiedenis van de mensenrechten*, 227-258.

Afghanistan in 1979-1980. De oprichting van de CVSE in 1975, waarbij naast vrede en veiligheid en economische samenwerking ook de mensenrechten tot op zekere hoogte als onderdeel erkend werden, zowel door Oost als West, vormde in dit opzicht een hoogtepunt. Als Nederlands minister zette Van der Stoel zich echter niet alleen in voor bevordering van de mensenrechten in het communistische Oostblok, maar ook in de rechtse dictaturen en NAVO-partners Griekenland en Portugal.[32] Verder leverden talrijke ontwikkelingen in de Derde Wereld, zoals de Pinochet-coup, de opstand in Soweto, de onafhankelijkheid van de Portugese koloniën, de annexatie van Oost-Timor en de sandinistische revolutie, even zovele impulsen voor binnenlandse mensenrechtenagitatie. Die agitatie werd bevorderd door een complex van interne factoren, zoals de opkomst van de naoorlogse protestgeneratie, de blijvende welvaartstoename ondanks de eerste oliecrisis, de groei van het hoger onderwijs, de algemene verbreiding van de tv, het democratiseringsstreven op allerlei terreinen en tenslotte het seculariseringsproces.

Heldring[33] typeerde dit complex van interne factoren als een 'culturele revolutie', Righart, Malcontent en ikzelf conceptualiseerden het op een iets hoger abstractieniveau als de doorbraak van een 'postmaterialistisch' waardepatroon, in navolging van de Amerikaanse politicoloog Inglehart.[34] Dat deze interne factoren toch iets belangrijker waren dan de externe zou men kunnen afleiden uit het feit dat het actieve mensenrechtenbeleid van het progressieve kabinet-Den Uyl grotendeels werd voortgezet door het centrum-rechtse kabinet-Van Agt I, ondanks de herleving van de Koude Oorlog. De totstandkoming van de mensenrechtennota, een betrekkelijk uniek initiatief in westers verband, woog zwaarder dan de stopzetting van de symbolische hulp aan Cuba en de vermindering van de hulp aan Vietnam.

In hoeverre de mensenrechten na publicatie van de mensenrechtennota in 1979 daadwerkelijk een doelstelling van het Nederlandse buitenlandse beleid zijn gebleven, daar lopen de meningen over uiteen. Zoals gezien menen Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld dat dit in afnemende mate het geval was, vooral vanwege economische belangen en de terughoudendheid van veel westerse bondgenoten.[35] Volgens mij was er in Nederland sprake van continue aandacht voor de mensenrechten. Dit zowel door interne factoren, zoals de voortdurende invloed van een postmaterialistisch waardepatroon in Nederland, ondanks de economische inzinking van de jaren tachtig, als door externe factoren, zoals het einde van de Koude Oorlog. Zelfs de herleving van de Koude Oorlog eind jaren zeventig, begin jaren tachtig, weerhield Nederland er niet van omvangrijke hulp aan het progressieve Nicaragua te verlenen, ondanks

32 M. Kuitenbrouwer, 'Een realistische idealist. Max van der Stoel (1973-1977 en 1981-1982)', in: D. Hellema, B. Zeeman, B. van der Zwan, ed., *De Nederlandse ministers van buitenlandse zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag, 1999) 248-249.

33 J.L. Heldring, 'Nederland in de wereld, 1945-1985', in: N.C.F. van Sas, ed., *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid in historisch perspectief* (Haarlem, 1991) 239-240.

34 Vgl. R. Inglehart, *The silent revolution. Changing values and political styles among western publics* (Princeton, 1977) en *Culture shift in advanced industrial society* (Princeton, 1990). Baudet bekritiseerde echter deze binnenlandse verklaring van het buitenlandse mensenrechtenbeleid, *Het heeft onze aandacht*, 44-46.

35 Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human rights*, 233-235.

Reagans anti-sandinistische beleid.[36] Deze continue steun voor het sandinistische bewind, ook onder VVD-minister E. Schoo, blijft onderbelicht in Grünfelds studie over Midden-Amerika.

Het einde van de Koude Oorlog, eind jaren tachtig, droeg enerzijds bij tot de beëindiging van de slepende conflicten in Zuidelijk Afrika, Midden-Amerika en Indo-China, maar riep anderzijds nieuwe, etnische conflicten op, vooral in Oost-Europa en Afrika. De Nederlandse deelname aan VN-vredesmissies in Cambodja, Haïti, Bosnië en Ethiopië-Eritrea en aan de NAVO-oorlog tegen Servië vanwege de mensenrechtenschendingen in Kosovo onderstrepen de mijns inziens blijvende betekenis van de mensenrechten als doelstelling van buitenlands beleid.

In Cambodja en Haïti vormden de mensenrechten een hoofddoelstelling van de door Nederland gesteunde VN-vredesmissies tijdens de jaren negentig, omdat ze in het verlengde van de vredeshandhaving de voorbereiding van democratische verkiezingen beoogden. Vooral in Cambodja was dit van groot belang voor de mensenrechten, omdat de vrije verkiezingen onder de hoede van VN-militairen, waaronder een Nederlands mariniersbataljon, het definitieve einde van de Rode Khmer inluidden, die de ernstigste mensenrechtenschendingen ter wereld sinds 1945 op hun geweten hadden. Het hoge mensenrechtengehalte van de Nederlandse inzet tijdens de opeenvolgende burgeroorlogen in ex-Joegoslavië is hierboven al ter sprake gekomen. Hoewel het in het geval van de vredesmissie in het grensgebied tussen Ethiopië en Eritrea om beëindiging van een reguliere oorlog ging, vormde de Nederlandse deelname een belangrijk nationaal en internationaal signaal dat Nederland na het fiasco in Srebenica bereid bleef vredesmissies met een belangrijke humanitaire dimensie actief te steunen, zij het onder stringente voorwaarden.[37]

In het algemeen besteden de politicologische auteurs meer aandacht aan structurele factoren dan aan specifieke personen, zoals uit Hellema's lijstje van externe en interne factoren al bleek. Baehr, Castermans-Holleman en Grünfeld constateren bijvoorbeeld dat de Nederlandse ministers van buitenlandse zaken zich over het algemeen terughoudender opstelden ten opzichte van mensenrechtenschendingen dan hun collega's voor ontwikkelingssamenwerking, ongeacht hun partijpolitieke herkomst. Ministers van economische zaken stelden zich nog terughoudender op. 'Where you stand depends on where you sit', luidt één van hun conclusies.[38] Gelukkig heeft deze politicologische wijsheid een aantal politicologen er niet van weerhouden bijdragen te leveren aan de recente bundel met beknopte biografieën van alle Nederlandse ministers van buitenlandse zaken tijdens de twintigste eeuw. Baehr schreef hierin de bijdrage over minister P.H. Kooijmans (1993-1994) onder de titel 'Pleitbezorger voor de mensenrechten.'[39] Hoezo afnemende betekenis van de mensenrechten?

36 D. ter Brake, P. Klapwijk, 'De Nederlandse ontwikkelingssamenwerking met Nicaragua 1979-1990', *Utrechtse Historische Cahiers*, XV (1994) iv.

37 Vgl. C. Klep, R. van Gils, *Van Korea tot Kosovo. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag, 1999) 95-154.

38 Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human rights*, 231.

39 P. Baehr, 'Pleitbezorger voor de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', in: Hellema, Zeeman, Van der Zwan, *Nederlandse ministers van buitenlandse zaken*, 283-295.

De historici daarentegen schreven veel uitvoeriger dan de politicologen over twee specifiek historische factoren, namelijk de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog en de doorwerking van de problematische dekolonisatie van Indonesië. Misschien komt dit omdat de historici in het algemeen veel meer over de Duitse bezetting en de politionele acties gedebatteerd hebben dan de politicologen. Dit ondanks het feit dat de term 'dekolonisatietrauma' door de politicoloog Lijphart[40] geïntroduceerd werd en dat de belangrijkste historische studie over de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in Nederland door de politicoloog De Haan[41] geschreven werd. Vooral vanaf de jaren zestig ging de doorwerking van de Duitse bezetting en van de politionele acties, onder invloed van tv-uitzendingen als 'De bezetting' in 1960 en het bekende Hueting-interview in 1969, de aandacht voor mensenrechtenschendingen elders in de wereld bevorderen.[42] Zo werd het apartheidsregime zowel tot 'het nazisme van deze tijd' als 'intern kolonialisme' bestempeld in progressieve kring.[43]

Dat ook historici het lang niet eens zijn over de betekenis van verschillende, overwegend interne factoren moge tenslotte blijken uit de meningsverschillen tussen enerzijds Malcontent, De Boer en Baudet en anderzijds mijzelf. In hun dissertaties over het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van de Derde Wereld, Zuid-Afrika en Oost-Europa kennen ze de mensenrechten als zelfstandige doelstelling veel minder betekenis toe dan ik gedaan heb. Niet alleen was huns inziens deze doelstelling vaak ondergeschikt aan andere doelstellingen, zoals economische belangen, anticommunisme of juist progressieve vooringenomenheid, bovendien werden de mensenrechten soms als dekmantel gebruikt voor dergelijke zwaarder wegende doelstellingen. Zo ziet Baudet de mensenrechten, waarover in het CVSE-proces zo hoog werd opgegeven door Nederland, voornamelijk als een middel om de desintegratie van het Oostblok te bevorderen.[44] Maar het zelfbeschikkingsrecht en de democratische rechtsstaat die deze desintegratie van het Oostblok voor de voormalige satellieten heeft opgeleverd betekent toch daadwerkelijk een vooruitgang in termen van de internationale mensenrechtenverdragen? Ik zie de tegenstelling tussen anti-communisme als doel en mensenrechten als middel in dit verband niet.

Onontgonnen terrein

In twee opzichten is er nog veel werk te verrichten bij de politicologische en historische bestudering van de rol van de mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid: in de eerste plaats bij de vergelijking van het Nederlandse mensenrechtenbeleid met

40 A. Lijphart, *The trauma of decolonization. The Dutch and West Guinea* (New Haven, Londen, 1966).
41 I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag, 1997).
42 De belangrijkste studie over de doorwerking van het dekolonisatietrauma is de recente historische dissertatie van S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (S.l., 2002).
43 M. Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid 1950-1990* (Den Haag, 1994) 224.
44 Baudet, *Het heeft onze aandacht*, 256-257.

dat van andere westerse landen en in de tweede plaats bij het onderzoek naar de effectiviteit van dat Nederlandse beleid. Dit zijn beide lastige operaties, alleen al om logistieke en bronnentechnische redenen. Toch is er op beide terreinen al een aantal aanzetten gegeven en is er zelfs een enkele pioniersstudie verschenen.

Zo vergeleek Baehr samen met twee Noorse auteurs de verbreking van de ontwikkelingsrelatie met Nederland door Indonesië in 1992 met de verbreking van de ontwikkelingsrelatie met Noorwegen door Kenia in 1990.[45] In beide gevallen konden de heersende regimes zich vrij gemakkelijk van een kritische maar relatief kleine hulpgever ontdoen, om aldus de nationale soevereiniteit tegenover het binnenlandse publiek te beklemtonen. Meer schetsmatig heb ik zelf de Nederlandse opstelling ten aanzien van de mensenrechten met die van Denemarken en België na 1945 vergeleken.[46] Die vergelijkende analyse werd verder uitgewerkt voor de ontwikkelingssamenwerking van Nederland en 'gelijkgezinde landen' tussen 1973 en 1985.[47]

Maar de enige volwaardige, vergelijkende studie over het mensenrechtenbeleid van Nederland, Noorwegen en Canada vanaf het einde van de jaren zeventig tot het begin van de jaren negentig is door de Canadese politicoloog David Gillies geschreven.[48] Hij baseerde zich eveneens op een theoretisch kader dat voortkwam uit de 'decision making analysis'. Zijn landenkeuze maakt echter duidelijk dat het bij de vergelijking van drie verschillende westerse landen niet eenvoudig is de zelfde onderzoeksobjecten te vinden. Zijn empirische uitwerking laat een bont mozaïek van vergelijkingen zien. Voor Suriname behandelde hij alleen het Nederlandse beleid, voor de Filippijnen vergeleek hij het Nederlandse en Canadese beleid, voor Sri Lanka het Noorse en Canadese beleid, voor Indonesië het Nederlandse en Canadese beleid en voor China tenslotte het beleid van alle drie de landen. In alle landenstudies speelde de ontwikkelingssamenwerking een belangrijke rol en voor Nederland is de belangrijkste conclusie gelegen in het reeds vermelde feit dat Nederland zich als enige hulpgever tegenover Suriname wel een eigenmachtig optreden kon permitteren, maar tegenover Indonesië niet.

Het spoedige herstel van de hulp aan China na het bloedbad op het Tiananmen-plein wees er volgens Gillies op dat alle drie de landen, koplopers op het terrein van de mensenrechten, sterk afhankelijk bleven van hun grote, minder gemotiveerde westerse bondgenoten. In het verlengde daarvan heeft Castermans-Holleman in haar Chinese *casestudy* duidelijk aangetoond dat deze grote westerse mogendheden meer belang hechtten aan de economische betrekkingen dan aan de mensenrechten, waardoor kleine koplopers als Nederland gemakkelijk geïsoleerd konden worden door China.[49]

45 P. Baehr, H. Selbervik, A. Tostensen, 'Responses to human rights criticism: Kenya-Norway and Indonesia-the Netherlands', in: P. Baehr, e.a., ed., *Human rights in developing countries. Yearbook 1995* (Den Haag, Oslo, 1995) 57-87.

46 M. Kuitenbrouwer, 'Nederland en de mensenrechten, 1795-1995', in: *Idem*, Leenders, *Geschiedenis*, 198-199.

47 *Idem*, 'Nederland gidsland? De ontwikkelingssamenwerking van Nederland en gelijkgezinde landen, 1973-1985', in: J.A. Nekkers, P.A.M. Malcontent, ed., *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking 1949-1999* (Den Haag, 1999) 183-201.

48 D. Gillies, *Between principle and practice. Human rights in North-South relations* (Montreal, Kingston, 1996).

49 Baehr, Castermans-Holleman, Grünfeld, *Human rights*, 149-172.

In vergelijkend perspectief is overigens ook het uiteenlopende beleid van Canada, de Scandinavische landen en Nederland als koplopers inzake de mensenrechten ten aanzien van Srebrenica interessant. Canada wilde zijn troepen in de onverdedigbare enclave zo snel mogelijk terugtrekken, de Scandinavische landen weigerden in onderling overleg een gemeenschappelijk bataljon te leveren vanwege de grote risico's en Nederland, dat reeds een open aanbod aan de VN gedaan had om een militaire bijdrage aan de vredesmissie in Bosnië te leveren, liet zich met de onmogelijke taak opschepen.[50]

Gillies baseerde zijn vergelijkende analyse alleen op gedrukte, Engelstalige bronnen en interviews. Voor verdere uitwerking van de vergelijkende analyse zou ook archiefonderzoek in de vergeleken landen wenselijk zijn. Dat zou voor België minder logistieke en taalkundige belemmeringen met zich meebrengen dan met, bijvoorbeeld, de Scandinavische landen - tenzij er een samenwerkingsrelatie met Scandinavische onderzoekers gelegd kan worden, zoals Baehr deed. Maar België is ook om inhoudelijke redenen de moeite van een volwaardige vergelijkende analyse waard. Lange tijd liep het achter op Nederland waar het de ontwikkelingshulp en de mensenrechten betrof, maar onder de nieuwe 'paars-groene' coalitieregering wordt die achterstand snel ingelopen. Het enthousiaste pleidooi voor een vergelijkende conferentie, dat Coolsaet, de auteur van het belangrijkste handboek over het Belgische buitenlandse beleid, hield bij de bespreking van de herdruk van Hellema's handboek, verdient ook wat betreft de mensenrechten bijval.[51]

Een volwaardige analyse van de effectiviteit van het Nederlandse mensenrechtenbeleid is nog moeilijker uit te voeren dan de comparatieve analyse met andere westerse landen. Veelal gaat het hier om ver weg gelegen voormalige dictaturen in Oost-Europa en de niet-westerse wereld. Toch heeft de politicologe Glasius een moedige doch ambitieuze poging in die richting ondernomen.[52] Ze onderzocht in haar dissertatie de invloed die westerse hulpgevers, sinds 1966 verenigd in de Inter Governmental Group for Indonesia (IGGI) onder voorzitterschap van Nederland, op de mensenrechtensituatie in Indonesië uitgeoefend hebben tijdens het Suharto-regime. Maar dit onderzoek was weer voornamelijk op gepubliceerde, vooral Engelstalige bronnen en interviews gebaseerd en niet op archiefonderzoek in Jakarta. De zowel in de politicologie als de geschiedschrijving veel gehoorde roep om internationalisering is wel bijzonder klemmend waar het om effectiviteitsonderzoek van Nederlands mensenrechtenbeleid gaat.

Conclusie

50 Vgl. Both, *From indifference to entrapment*, 185-187, 206-207; Bootsma, *Srebrenica*, 117-122.

51 R. Coolsaet, 'Buitenlandse politiek georganiseerde aanpassing of voortzetting van de binnenlandse politiek?', *Internationale Spectator*, LVI (2002) 217-219. Vgl. *Idem*, *België en zijn buitenlandse politiek 1830-1990* (Leuven, 1998).

52 M. Glasius, *Foreign policy on human rights. Its influence on Indonesia under Soeharto* (Antwerpen, Groningen, Oxford, 1999).

Als we de recente politicologische en historische literatuur over de rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland na 1945 overzien, kan men alleen

maar verheugd zijn over het multidisciplinaire karakter van dit onderzoeksterrein. Beide disciplines stonden betrekkelijk open voor elkanders analytische concepten en onderzoeksresultaten. Het traditionele beeld van politicologen als abstracte modellenbouwers en historici als ambachtelijke archiefvorsers bleek maar gedeeltelijk op te gaan. De politicologie is in theoretisch opzicht inderdaad meer ontwikkeld dan de geschiedschrijving en historici op het terrein van de mensenrechten hebben hun attenderende begrippen vaak aan de politicologie ontleend. Omgekeerd maakten politicologen dankbaar gebruik van de resultaten van het systematische archiefonderzoek dat door historici verricht werd. Het vruchtbare karakter van deze uitwisseling werd echter mogelijk gemaakt door een min of meer gemeenschappelijk referentiekader. De theoretische oorsprong van de 'decision making analysis' ligt in de Amerikaanse leer van de internationale betrekkingen, maar in feite benaderden traditionele historici als Boogman[53] en Wels[54] het buitenlandse beleid van Nederland al op soortgelijke wijze.

Zowel in theoretisch als in empirisch opzicht hebben de politicologie en de geschiedschrijving echter hun relatieve autonomie behouden. Zo hebben historici ook van eigen, specifiek historische concepten gebruik gemaakt, zoals het door De Rooy geïntroduceerde begrip 'burgerlijk beschavingsoffensief', dat ook op het terrein van de mensenrechten vruchtbaar is gebleken.[55] Op hun beurt hebben de politicologen het interview veel meer als methode van empirisch onderzoek toegepast dan de historici, wat soms opmerkelijke uitspraken opleverde. Meningsverschillen zijn er zeker gebleven bij de analyse van het Nederlandse mensenrechtenbeleid. Maar het debat, bijvoorbeeld over het relatieve gewicht van interne en externe factoren, liep doorgaans door beide disciplines heen.

Het is te hopen dat deze vruchtbare samenwerking tussen historici en politicologen zal worden voortgezet. Ook wanneer deze samenwerking op het nog grotendeels onontgonnen terrein van de vergelijkende analyse en het effectiviteitsonderzoek met collega's uit andere landen zal worden uitgebreid. 'Integratie met behoud van eigen identiteit', zo zou men de verhouding tussen de politicologie en de geschiedwetenschap op het gebied van de mensenrechten kunnen typeren.

53 J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (2 dln.; Groningen, Djakarta, 1955).

54 C.B. Wels, *Aloofness and neutrality. Studies on Dutch foreign relations and policy-making institutions* (Utrecht, 1982).

55 P. de Rooy, *Werkelozenzorg en werkeloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam, 1979) 9-10. Vgl. Kuitenbrouwer, 'Nederland en de mensenrechten', 158-160.

In oude en nieuwe vormen verpakte illusies. Naar aanleiding van enkele recente studies over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland[1]

Piet de Rooy

1 *Demarcatie*

Hoewel het voor de verandering wel eens aardig zou zijn om in een beschouwing over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland niet te verwijzen naar *Het Bureau*, is dat toch te verleidelijk, al was het maar omdat daarin zo'n gedetailleerd beeld wordt gegeven van de kwellende bezinning op de aard van de eigen discipline. Het is daarom maar het beste meteen door de zure appel heen te bijten en aan te vangen met een passage uit dit epos. De illusieloze held op het terrein van de nageboorten van het paard en uit elkaar vallende dorsvlegels, Maarten Koning, spreekt ergens in 1983 voor de Werkgemeenschap dorps- en streekgeschiedenis als volgt:

> De geschiedenis van mijn vak is niet alleen armoedig, ze is ook moeilijk te omlijnen. De oorzaak is de gebrekkige bezinning binnen het vak op de eigen theoretische uitgangspunten. Zo'n tekort ontstaat niet toevallig. Het hangt nauw samen met de emotionele behoefte die aan mijn vak ten grondslag ligt. De veronderstelling dat de herinnering aan het verleden, hetzij als rudiment, hetzij (veel vager) als geestesmerk, in de cultuur van de plattelandsbevolking bewaard is gebleven ... is niet zo maar een werkhypothese. Ze is integendeel onlosmakelijk verweven met de algemeen menselijke behoefte aan continuïteit. De illusie dat de groep waartoe men behoort er altijd al geweest is en in wezen onveranderd, rechtvaardigt niet alleen de aanspraken op de eigen grond, maar maakt het leven draaglijker en de dood gemakkelijker te aanvaarden.[2]

Even leek het er op, zo ging hij verder, dat de discipline van de volkskunde zich zou ontdoen van dit zoeken naar identiteit en zich voortaan kon gaan richten op het verwerven van inzicht 'in de wijze waarop dergelijke behoeften in veranderende sociale en economische omstandigheden het denken en doen van mensen bepalen.' Dat wil dus zeggen dat juist niet het gelijkblijvende, maar het veranderlijke in allerlei rituelen en gebruiken centraal zou komen te staan. Maar Koning besloot zijn toespraak somber met het vermoeden dat achter al die moderne belangstelling voor de volkskunde opnieuw toch veel onzin viel te vrezen, al was het maar de gedachte dat in het volkse verleden veel wijsheden waren verzameld die door de moderne beschaving verloren dreigden te gaan. Hoe dit verder zou gaan wist hij niet: 'Naar de uitkomst mag men raden. Het is fascinerend, maar men houdt de adem in.'

In de door Maarten Koning ingenomen positie zitten vrijwel alle elementen die in het moderne onderzoek naar de ontwikkeling van wetenschappen de aandacht trekken.

1 Mijn dank gaat uit naar Ido de Haan en Willem Frijhoff voor hun commentaar op een eerste versie.

2 J.J. Voskuil, *Afgang* [Het Bureau, VI] (Amsterdam, 2000) 181-182.

Sinds enige tijd immers gaat de belangstelling in het wetenschapshistorisch onderzoek vooral uit naar de manier waarop een discipline vorm krijgt. Centraal daarin staat de wijze waarop een groep wetenschappers een zo scherp mogelijk onderscheid aanbrengt tussen 'wetenschappelijke' en 'onwetenschappelijke' activiteiten, waarbij men doorgaans zelf de eerste categorie beoefent. Een dergelijke 'demarcatiearbeid' valt te ontwaren in de energieke manier waarop een monopoliepositie wordt ingenomen met betrekking tot aard en wezen van de eigen discipline en onwelgevallige 'insiders' tot buitenstaanders worden verklaard.[3] Dit mechanisme leidt, in een soms hardhandig zuiveringsproces, tot 'echte wetenschap'. Een en ander is in *Het Bureau* gedetailleerd te volgen. Daarin wordt het verleden van de volkskunde als zodanig verworpen: dat was immers geen vak ('armoedig', 'gebrekkige bezinning op theoretische uitgangspunten'). Neem alleen al de naam: 'volkskunde': 'het volk' bestaat helemaal niet, het is een fictie die nu eens gebruikt wordt voor een verkapt nationalisme en dan weer voor een stuitend anti-elitarisme. Het was zelfs nog erger, het was gevaarlijke onzin. Niet alleen stond de volkskunde symbool voor het irrationele gehalte in de samenleving, maar het vertegenwoordigde een verlangen naar gemeenschap. Welnu, ten eerste heeft een dergelijke gemeenschap nooit in werkelijkheid bestaan en ten tweede was een dergelijke nostalgie vooral een voedingsbodem gebleken voor fascisme en nationaal-socialisme. Daarmee werd de volkskunde voorzien van een 'verkeerd verleden'; de houdbaarheidsdatum was verstreken en verdere consumptie moest ernstig worden ontraden.

Het gevolg van deze positie was dat de volkskunde een tweesnijdend zwaard werd. Het vak was, in de opvatting van Maarten Koning, enerzijds uiterst belangrijk aangezien het hierbij handelde om zeer fundamentele bezigheden en opvattingen ('algemeen menselijke behoefte', 'aanvaarding van de dood'), maar anderzijds een uiterst riskant vak omdat het gemakkelijk afgleed van gewone naar gevaarlijke onzin. Permanente zelfbezinning was dus essentieel. En daarmee kreeg de bestudering van het eigen verleden zo'n belangrijke plaats in de volkskunde dat het er wel het hart van leek uit te maken: volkskunde was een discipline geworden die vooral met haar eigen geschiedenis worstelde. Anders geformuleerd: het vak was in de bestrijding van allerlei 'illusies' langzamerhand op weg naar een soort verdwijnpunt, ware het niet dat het bestaansrecht behield als bestrijder van het eigen 'verkeerde verleden'. Deze situatie doet denken aan de opmerking van Nietzsche dat er ook zoiets kan zijn als een overmaat aan geschiedenis.[4]

Deze zelfbezinning bood echter ook mogelijkheden om een nieuwe opvatting over het vak te ontwikkelen. Dit was paradoxaal genoeg te meer mogelijk daar een acade-

3 Dit is ontleend aan de dissertatie van I. van Hilvoorde, *Grenswachters van de pedagogiek. Demarcatie en disciplinevorming in de ontwikkeling van de Nederlandse academische pedagogiek (1900-1970)* (Baarn, 2002). Daarin wordt aan de hand van het werk van Thomas Gieryn, Rein de Wilde en Gerard de Vries een analyse gemaakt van dit proces in de pedagogische wetenschappen, met name tussen de pedagogiek en de psychologie. Vgl. M. Derksen, *Iedereen doet aan psychologie. Retorica en demarcatie in de Nederlandse psychologie 1892-1992* (Groningen, 1999).

4 F. Nietsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (Leipzig, [1874,] 1941).

mische opleiding tot 'volkskundige' vrijwel afwezig was.[5] Dit impliceerde dat de praktiserende volkskundigen afkomstig waren uit allerlei disciplines (taalkunde, geschiedenis, musicologie, antropologie) en het was dus mogelijk van deze zwakte een kracht te maken: de nieuwe volkskunde zou interdisciplinair zijn, of niet zijn. Dit leek aanvankelijk ook te gaan lukken. Vanaf 1975 werd door het Meertensinstituut het *Volkskundig Bulletin* uitgegeven en na vijf jaar ontdekt door onder meer Karel Davids, die zich onlangs herinnerde hoe aangenaam verrast hij was over de zich in dit blad ontwikkelende samenwerking tussen historici, antropologen, musicologen, sociologen, psychologen, neerlandici en theaterwetenschappers: 'Welk wetenschappelijk tijdschrift in Nederland in de jaren tachtig of vroege jaren negentig kon op een even oecumenische instelling bogen?'[6] Dit was dus heel bevredigend, maar moeilijker werd het als moest worden vastgesteld wat deze oecumene nu bijeen hield, temeer waar in diezelfde periode interdisciplinariteit vrijwel overal op de troon van hoger weten werd geplaatst. Aanvankelijk werd 'populaire cultuur' als bindmiddel benut - al vond Voskuil die term minstens zo fout als volkscultuur[7] - maar vervolgens deed zich het verschijnsel voor dat naarmate de verschillende disciplines meer met elkaar omgingen, zij na relatief korte tijd toch eigenlijk vooral besloten weer hun eigen koers te gaan varen.[8] Verschillende medewerkers van het P.J. Meertens-Instituut begonnen juist in de jaren negentig de resultaten van gedetailleerd onderzoek te presenteren.[9] Deze studies wekten toch vooral de suggestie dat de volkskunde zonder al te veel moeite tot de discipline der geschiedenis gerekend kon worden, wat aanleiding gaf tot de vraag of er dan nog wel zoiets was als volkskunde. Als het vak, als specifieke wetenschappelijke discipline, nog bestaansrecht wilde behouden, dan was een nieuwe inleiding op de volkskunde dringend gewenst. De ambitie van het boek *Volkscultuur* is een dergelijke herdefiniëring te bieden.[10] Het is een interessante publicatie, al was het maar omdat daarin zowel wordt vastgehouden aan een traditie als een vernieuwing wordt vastgelegd. Wordt dit boek enerzijds aangekondigd als 'een

5 A.J. Bernet Kempers was tussen 1969 en 1976 bijzonder hoogleraar in de volkskunde aan de Universiteit van Amsterdam, maar erg veel wist hij niet te bereiken.

6 K. Davids, 'Nieuws wordt geschiedenis', *Volkskundig Bulletin*, XXVI [2000] i, 57-58.

7 Maarten Koning: 'Ik zie het verschil niet. Het is even vaag. Het schept een tegenstelling tussen de cultuur van de massa en de cultuur van de elite, of tussen de niet-officiële en officiële cultuur, die nergens op gebaseerd is. Ik vind dat populistisch ..., en daarom vind ik het niet alleen onwetenschappelijk, maar ook gevaarlijk. Ik bedoel politiek gevaarlijk. Ik houd er niet van.' Voskuil, *Afgang*, 183.

8 Zeer beknopt is de broze verhouding tussen volkskunde en geschiedenis in de jaren tachtig geschetst door B. Henkes, 'Omzien in verwondering', *Volkskundig Bulletin*, XXVI [2000] i, 63-68; de toenadering en daaropvolgende scheiding tussen antropologie en volkskunde is beschreven door R. van Ginkel, *Volkscultuur als valkuil. Over antropologie, volkskunde en cultuurpolitiek* (Amsterdam, 2000).

9 Onder veel meer: G.W.J. Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen, 1994); J. Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen, 1995); J.I.A. Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam, 1995); P.J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum, 2000).

10 T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijakkers, ed., *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen, 2000).

toegankelijk overzicht van de Nederlandse volkscultuur', waarin ruim aandacht wordt besteed 'aan de boeiende geschiedenis van het volkskundig onderzoek', anderzijds wijst de verandering van de naam van het vak in de ondertitel ('Een inleiding in de Nederlandse etnologie') op nieuwe opvattingen.[11] Daarmee biedt het een goed beeld van de demarcatiearbeid die de laatste jaren op dit terrein heeft plaatsgevonden, waarbij de omgang van deze etnologen met het eigen verleden natuurlijk het meest interessant is.

Volkscultuur opent met een historiografische beschouwing van Ton Dekker, die uitlegt dat het niet zozeer zijn bedoeling is om op die manier 'wetenschappelijke wapenfeiten op een rij te zetten', maar vooral de 'drijfveren' van de volkskundigen te achterhalen. Die drijfveren waren in het verleden nauw verbonden geweest met gevaarlijke noties over nationaal volkskarakter en nog voordat het historiografisch overzicht goed en wel op gang komt, wordt al vastgesteld: 'Van volkskundigen mag worden verwacht dat zij voortaan niet meer als constructeurs, maar juist eerder als "deconstructeurs" van etnische ideologieën fungeren door de wijze van omgaan met etnische categorieën kritisch te volgen en te analyseren.'[12] Na zo de eigen drijfveren boven kritiek te hebben verheven is het mogelijk geworden de volkskunde 'een kritische cultuurwetenschap' te noemen, die niet langer 'de adem hoefde in te houden.' Om dat te symboliseren is er ook een nieuwe naam aan gehecht, de etnologie. Hiermee was het verleden overwonnen en konden 'de handen uit de mouwen' worden gestoken.[13] De vraag is vervolgens waar die handen zich naar uitstrekken. En die gaan in de richting van vruchten die door J.J. Voskuil, tussen 1965 en 1987 hoofd van de afdeling volkskunde van het Instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde (de voorloper van het huidige Meertensinstituut), tot verboden vruchten waren verklaard. In het algemeen krijgt Voskuil van zijn wetenschappelijke nakomelingen veel waardering voor de manier waarop hij het verleden van zijn vak heeft bekritiseerd en voor zijn aanhoudende oefeningen in 'zindelijk denken'. Maar tegelijkertijd wordt hem verweten toch nog te veel te zijn blijven hangen in een romantische opvatting van het vak. Hij bleef immers, als een soort graalridder, nog te veel op zoek naar 'de relicten' van 'authentieke' cultuurvormen en -varianten (met name op het platteland).[14] Een 'hygiënistische visie' verhinderde hem bovendien onbevangen te kijken naar hedendaagse rituelen, die hij immers voor het merendeel beschouwde als een soort oplichterij die niet zelden in elkaar geflanst was uit een behoefte aan cultureel toerisme.[15] Veranderingen in gebruiken, uitvindingen van nieuwe rituelen interesseren de huidige medewerkers van

11 Een cruciale zin is: 'In dit boek zullen etnologie en volkskunde niet geheel als synoniem worden gehanteerd. Het is vooral de huidige volkskundebeoefening die we als etnologie willen aanduiden.' Dekker, Roodenburg, Rooijakkers, *Volkscultuur*, 8.

12 *Ibidem*, 14.

13 *Ibidem*, 64-65.

14 Dit onderdeel van de kritiek is volgens De Blécourt door Frijhoff wel eens getypeerd als 'vadermoord'. Zie W. de Blécourt, 'Volkskunde in verwarring', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXVIII (2002) i, 81-96.

15 Zie in dit verband ook het onderzoek van Kees Ribbens naar de artikelen in *De Kampioen* van de ANWB: C.R. Ribbens, *Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Dissertatie Utrecht 2001, S.l.: s.a. [ook in handelseditie]) hoofdstuk 4.

het Meertensinstituut echter nu juist in hoge mate. Het zwaartepunt van het onderzoek is - als van ouds - nog steeds de 'reproductie van identiteit'. Maar die identiteit wordt niet langer - zoals in de volkskunde - gezien als iets dat ondanks 'de modernisering' min of meer gelijk gebleven is, maar als iets dat voortdurend nieuwe vormen aanneemt. Het gaat dus niet langer om de bestudering van specifieke cultuurverschijnselen (als de bekende kwestie of de nageboorte van het paard aan een boom wordt opgehangen of begraven) als zodanig, maar om de betekenissen die mensen in hun dagelijks leven hechten aan allerlei handelingen en verschijnselen: 'hoe worden ze beleefd en welke waarden worden ermee tot uitdrukking gebracht.'[16] Wat Voskuil als *fakelore* verwierp is door de 'etnologie' tot hoeksteen verheven. Hoe gekker zelfs, hoe mooier. Bij allerlei momenten worden oude en nieuwe symbolen door elkaar gehaald en aan elkaar geplakt (denk aan Frau Antje), wordt het moderne gehuld in het gewaad van het traditionele (ambachtelijk gebrouwen bier) en krijgen nieuwe rituelen vorm (denk aan het rouwbeklag bij het overlijden van Diana en Fortuyn). Vooral op dat terrein vindt de moderne volkskunde het materiaal om 'fundamenteel te reflecteren op de actuele wijzen waarop we in het leven van alledag betekenis geven aan de wereld.'[17] Zo is er op het Meertensinstituut nog steeds belangstelling voor min of meer 'ouderwetse' onderwerpen (sinds enige tijd is er een meldpunt vogelverschrikkers), maar interessanter is het volgen van de concurrentieslag tussen Sinterklaas en de Kerstman: juist dat gevecht is immers een prachtig voorbeeld van heftige zingevingarbeid door verschillende groepen.[18]

De transformatie van volkskunde naar etnologie lijkt daarmee echter vooral te berusten op een verdere verschuiving van het onderzoek van *identity* naar *identity politics*. Dat is een belangrijke wijziging, maar betreft tenslotte misschien toch meer de stijl dan de inhoud van de wetenschap. In een uitvoerig essay over de recente programmatische beschouwingen van de nieuwe etnologen wees De Blécourt in dit verband op het feit dat een aantal cruciale theoretische kwesties immers nog niet is opgelost, zoals blijkt uit de vraag welke 'drager' van een gebruik of ritueel door de etnologie voortaan - nu 'volk' als zodanig is verworpen - als aangrijpingspunt wordt genomen. Enerzijds immers wordt beweerd dat we 'bij het bestuderen van menselijke situaties' altijd weer bij individuen uitkomen ('De anonieme geschiedenis van groepen, klassen of andere collectieven is in de moderne etnologie grotendeels verlaten'). Maar anderzijds wordt naar voren gebracht dat het in de nieuwe benadering gaat om de bestudering van 'de brede, alledaagse cultuur, waar iedereen, elite of volk, vreemd of eigen, in participeert.' Dat wil dus zeggen dat 'groepsculturen' worden onderzocht of zelfs 'een samenstel van groepsculturen.'[19] Nu is een dergelijke onopgeloste spanning tussen individu en gemeenschap op zich niet erg - wie zou verwachten dat een kernprobleem van de sociale wetenschappen in een handomdraai wordt opgelost -

16 G. Rooijakkers, *Volkskunde. De rituelen van het dagelijks leven* (Utrecht, 2001) 40.
17 *Ibidem*, 54.
18 Voor een korte samenvatting: G. Rooijakkers in Dekker, Roodenburg, Rooijakkers, *Volkscultuur*, 212-217.
19 Dekker, Roodenburg, Rooijakkers, *Volkscultuur*, 10; Rooijakkers, *Volkskunde*, 64-65. Vgl. W. de Blécourt, 'Volkskunde in verwarring', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXVIII (2002) i, 81-96.

maar het doet toch de gedachte rijzen dat de vernieuwing minder fundamenteel is dan gesuggereerd wordt.[20] En ook daar is, welbeschouwd, niet veel bezwaar tegen in te brengen, zo lang de vruchten van het wetenschappelijk onderzoek zo interessant blijven als het laatste decennium onmiskenbaar het geval is geweest.[21] Maar het wijst er op dat de door Voskuil ingezette versterking van de historische invalshoek wordt voortgezet en de naamsverandering wellicht vooral gezien moet worden als een nieuwe fase in de aanhoudende demarcatiearbeid.

2 *Het verkeerde verleden*

Ook op een andere manier valt het op dat er slechts ten dele afscheid is genomen van het verleden en dat betreft de historiografische studies van de nieuwe generatie over het verleden van het eigen vak. Cruciaal in dit verband is de waardering voor leven en werken van de germanist Jan de Vries (1890-1964). Deze was in het Interbellum de meest prominente volkskundige, die vervolgens in de oorlog 'fout' werd. In 1948 werd hij vrij fors gestraft: twintig maanden gevangenisstraf, ontheffing van zijn professoraat, verwijdering uit de Academie van Wetenschappen en een publicatieverbod tot 1955. Het probleem is echter dat juist deze man een aantal verstandige beschouwingen had over de manier waarop de cultuur zich in de loop der tijden ontwikkelde en daarmee zelfs te waarderen is als de voorloper van meer recente opvattingen kan gelden. Om dit duidelijk te maken is het nodig een enkele opmerking te maken over de ontwikkeling van de volkskunde.

Overzichten van het verleden van de volkskunde in Nederland vangen meestal aan met een beschouwing over J. Le Franq van Berkhey (1729-1812), die tussen 1769 en 1811 een negendelige *Natuurlyke Historie van Holland* publiceerde.[22] Het ging hem daarbij onder erg veel meer om het vaststellen van afkomst, inborst, bezigheden en gebruiken van de inwoners van Holland en hun volksaard. Interessant is dat hij weliswaar vele bladzijden besteedde aan de afstamming van 'de egte, rechte en minst verbasterde Hollanders' - waaruit op te maken zou zijn dat karaktereigenschappen rechtstreeks uit de bloedlijnen zouden voortvloeien - maar dat hij een 'politieke' opvatting blijkt te huldigen over wat mensen nu eigenlijk tot 'Hollanders' maakte. Hij ontkende namelijk dat de eindeloze vermenging met de verschillende rassen (Vlamingen, Brabanders, Duitsers, Walen en Engelsen) erg zou zijn, ofwel 'de glans der Hollandsche Natie verdoofd zou hebben.' Eerder is het omgekeerde vast te stellen: vele vreemdelingen stonden te trappelen om 'zich met ons te vermengen, en den

20 Hier valt bij voorbeeld enerzijds te wijzen op 'de fascinatie voor het onbeduidende, het achteloze en doodgewone' in de etnologie (Rooijakkers, *Volkskunde*, 5), terwijl anderzijds het onderzoeksprogramma toch in hoofdzaak gericht is op het ongewone, zoals feesten en rituelen. Of om het anders te formuleren, het onderzoeksprogramma gaat meer over vogelverschrikkers dan over zingen in bad (zoals onder meer Rinus Michels zo hartstochtelijk beoefende).

21 De Blécourt vonnist streng dat er sprake is van een 'crisis', dan wel van 'verwarring', maar wellicht valt vol te houden dat goed onderzoek - net als vaak een goed huwelijk - vooral voortkomt uit interessante misverstanden.

22 R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* ([Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen]; Molenhoek, 1990).

naam van Hollander te dragen.' 'Dat maakte hen tot onze broeders' en smeedde het geheel samen 'tot één volk', namelijk van bewuste 'voorstanders van burgerlyke en godsdienstige vryheid.'[23] Bijna een eeuw later is ook een auteur als Douwe Lubach (1815-1902) nog zeer voorzichtig in uitspraken over het wezen van de Nederlanders. In 1863 gaf hij een *Natuurlijke Historie van Nederland* uit, met op de omslag als een soort neventitel *De bewoners van Nederland. Grondtrekken eener vaderlandsche ethnologie*. Na vele pagina's over de indertijd gebruikelijke onderwerpen als schedelvormen en de kleur van ogen en haren, besluit Lubach met de mededeling dat hij af wilde zien van zijn oorspronkelijk voornemen om ook iets te zeggen over het karakter van het Nederlandse volk. Dat was niet alleen 'eene hoogst moeijelijke' maar zelfs een 'gevaarlijke zaak' en liever dan 'eenige gewaagde en onbekookte meeningen te verkondigen aangaande een in zoo vele opzigten teeder punt' riep hij op tot nader onderzoek. Het was hem namelijk duidelijk geworden dat het nagenoeg onmogelijk was om in de 'verstandelijke en zedelijke eigenaardigheden' onderscheid te maken tussen het veranderlijke en het onveranderlijke, of, zoals hij het uitdrukte, tussen 'het toevallige en het noodzakelijke.'[24] Berkhey en Lubach waren dus voorzichtig: ze zochten wel naar wat later 'identiteit' genoemd zou worden, naar iets gelijkblijvends in karaktertrekken, maar bepaalden zich toch in hoofdzaak tot het bijeenbrengen van gegevens. Toch zou uit al die gegevens, vooral aan het einde van de negentiende eeuw, steeds meer een oordeel groeien over de aard van de Nederlanders.

De Vries zou zich enige naam verwerven door deze ontwikkeling fundamenteel te kritiseren. In de jaren dertig pakte hij de volkskundige autoriteit van dat moment, Jos. Schrijnen, hardhandig aan. In een recensie bij de heruitgave van diens tweedelige *Nederlandse Volkskunde* (oorspronkelijk verschenen in 1915-1917) bracht hij naar voren dat Schrijnen in deze publicatie in feite niet meer deed dan het bij elkaar brengen van een verzameling curiosa, voorgesteld als de restanten van een oeroude cultuur waaruit de volksaard afgeleid zou kunnen worden. Maar de volkskunde was geen 'jachtterrrein voor dilettanten', maar een 'echte' wetenschap. En daarin, zo stelde De Vries ging het niet om het achterhalen van een statisch verleden (waar de volkskunde de 'relicten' van bestudeerde), maar om het analyseren van de cultuur als een dynamisch patroon, van een voortdurende uitwisseling tussen de verschillende lagen in de bevolking en van een sterke wisselwerking tussen 'Holland' en de regio. Weliswaar zag De Vries in 'de onderlagen van het volk' (boeren en vissers) allerlei 'oude levensvormen' bewaard, maar die namen volgens hem voortdurend elementen over van de hogere lagen, zoals de elitaire cultuur zich regelmatig liet inspireren door de meer eenvoudigen. Daarmee was de volkskunde ook een heel ingewikkeld vak geworden: 'de geestelijke structuur van het volk' kon niet simpel worden afgelezen aan wat wrakke spullen en vreemde gebruiken, maar moest moeizaam geconstrueerd worden met behulp van grootschalig empirisch onderzoek, interdisciplinaire samenwerking en internationale vergelijkingen (al die criteria, die tegenwoordig opnieuw zo worden gewaardeerd). Tot zover is De Vries te zien als de vertegenwoordiger van de profes-

23 Joh. Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke Historie van Holland* (Amsterdam, 1773) III, 423-433.

24 D. Lubach, *Natuurlijke historie van Nederland* (Haarlem, 1863) 439-441.

sionalisering van het vak. Was het daar maar bij gebleven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog sloot hij zich steeds meer onomwonden aan bij de Duitse politiek en werd bij voorbeeld begunstiger van de SS. In 1942 publiceerde hij een werkje van 32 pagina's, *Onze Voorouders*, waarvan de bedoeling was de jeugd meer waardering voor de Germanen bij te brengen dan in de gebruikelijke geschiedenisboekjes gebeurde. Interessant is dat er niet zo veel mis is met het wetenschappelijk gehalte van dat werkje: zelfs de aartsbisschop was indertijd van oordeel dat er nauwelijks iets op aan te merken viel, behalve dan dat het Christendom er in genegeerd werd (zodat het niet ingevoerd werd in het bijzonder onderwijs). Later is dan ook wel opgemerkt dat De Vries eigenlijk betrekkelijk integer wetenschappelijk werk had verricht, maar dit oordeel wordt door bij voorbeeld Ton Dekker fel verworpen: 'Hoe zou men tijdens de bezettingstijd kunnen afzien van de politieke intenties?'[25] Dat wil zeggen dat de context hier het oordeel diende te bepalen. Het boekje van De Vries bevatte dan wel geen nationaal-socialistische propaganda, maar paste naadloos in de nationaal-socialistische cultuurpolitiek.

Dat is echter een ingewikkeld standpunt, dat impliceert dat eigenlijk de volkskunde als geheel 'fout' was. Ging deze immers niet uit van een paradigma waarin 'ras', 'cultuur', 'natuurlijke eigenschappen' en al die andere essentialistische parafernalia centraal stonden en steunde het vak daarmee niet op een biologistisch vertoog dat vrijwel uitnodigde tot misbruik? Geen wonder dat de volkskundigen na de Tweede Wereldoorlog zich intensief bezighielden met het eigen verleden - ze stileerden zich vooral als 'mythenjagers' - en er bovendien een sterke reserve aan overhielden ten aanzien van allerlei gebruiken en rituelen. Die moesten wel bestudeerd worden, zoals de Koninklijke Bibliotheek ook pornografie verzamelde, maar dienden bij voorkeur in een gesloten afdeling opgeborgen te worden. De vraag is echter of het wel zo zinvol is een gehele discipline *an sich* te gevaarlijk te achten voor onbevoegden, dan wel bijna integraal te veroordelen. Dit is de vraag die de redactie *Elfde Jaarboek* van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, in 2000 verschenen onder de titel *Volkseigen*, nader heeft willen onderzoeken.[26] In een inleiding legt Van Vree uit dat we de problemen rond bij voorbeeld de volkskunde (maar ook bij andere disciplines) niet kunnen oplossen door simpel een onderscheid te maken tussen nationaalsocialistische opvattingen en andere, ogenschijnlijk minder agressieve theorieën, tussen 'geperverteerde' en 'gewone' theorieën. Het wetenschappelijk denken in die periode gaat immers uit van vrij algemeen gedeelde grondslagen ('een biologistisch wereldbeeld'). Er is niet op voorhand een tegenstelling tussen 'zuiver' en 'mensonwaardig' wetenschappelijk werk, het oordeel moet vooral gebaseerd worden op de verschillen in de uitwerking die daaraan gegeven wordt.[27] Vervolgens confronteert Barbara Henkes

25 Ton Dekker in Dekker, Roodenburg en Rooijakkers, *Volkscultuur*, 42-47; T. Dekker, 'Een problematische poging tot rehabilitatie van Jan de Vries', *Volkskundig Bulletin*, XXVI (2000) i, 73-81; Vgl. M. Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam, 2002) 198-200.

26 M. Eickhoff, B. Henkes, F. van Vree, ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zutphen, 2000).

27 F. van Vree, 'Ras, volk en cultuur. Andere perspectieven op wetenschappelijke tradities', in: Eickhoff, Henkes, Van Vree, *Volkseigen*, 11-31, vooral 15, 18.

in een zorgvuldige bijdrage twee volkskundigen, P.J. Meertens en De Vries, met elkaar, waarvan de eerste als 'goed' en de tweede als 'fout' te boek is komen te staan, maar die in een groot aantal opzichten veel dichter bij elkaar stonden dan een dergelijk onderscheid suggereert.[28] Daarbij is de uiteenlopende keuze die beiden maakten wellicht verbonden met het feit dat De Vries een 'uitsluiter' was (in laatste instantie richtte hij zich vooral op de boerenstand), terwijl Meertens een 'insluiter' was (omdat hij aanzienlijk meer oog had voor de variëteit in de bevolking). De volkskunde als zodanig dwong noch tot de ene noch tot de andere positie. Met deze suggestie sluit Henkes aan bij de gedachte dat wetenschappers te verdelen zouden zijn in *joiners* en *splitters*, waarbij het onderscheid dus vooral bepaald wordt door de psychologie van de betrokkenen. De volkskunde als discipline is daarmee als politiek betrekkelijk 'neutraal' te karakteriseren, zij het slechts 'betrekkelijk', want er bleken wel erg veel volkskundigen tot de uitsluiters te behoren. Dat probleem probeert Henkes op te lossen door tenslotte te wijzen op het feit dat de volkskunde een 'jonge' discipline was, die daardoor 'bijzonder kwetsbaar was voor de nationaal-socialistische cultuurpolitiek.' En daarmee zijn we teruggekeerd naar het belang van demarcatiearbeid. Als het belang van een discipline gevestigd of krachtig geherdefinieerd moet worden is het immers wel buitengewoon verleidelijk de (politieke) macht te behagen of te benutten.

3 *Verboden vruchten*

Zoals de appel van de boom der kennis niet in alle opzichten een onschuldig stukje fruit was, zo speelde in de volkskunde ook lange tijd de vraag wat er eigenlijk gedaan moest worden met de verzamelde gegevens. Lag het niet voor de hand om de fragmenten van een verleden dat bezweek onder de voortgaande modernisering, te behouden in de vorm van een geconcentreerde 'ten toon stelling' en in het verlengde daarvan oude rituelen en gebruiken bij voorbeeld te ondersteunen, zo niet tot nieuw leven te wekken? Gaf dat bovendien in een zo verdeeld land als Nederland niet meer samenhang en richting? Een dergelijke 'musealisering' van de volkscultuur is uitvoerig onderzocht in *De dirigenten van de herinnering*, een doordachte dissertatie van Ad de Jong.[29]

Zoals bekend woedde in de negentiende eeuw in tal van steden een ware 'afbraakmanie', wallen werden geslecht, huizen neergehaald en poorten afgebroken: 'Afbraak gold als teken van leven.'[30] Dit kreeg in de loop van de eeuw een contrabeweging in de vorm van een verlangen 'Oud-Holland' te reconstrueren, zoals bij voorbeeld gebeurde op de wereldtentoonstelling van 1878 in Parijs. In 1895 werd in Amsterdam zelfs een heel stadje in die trant opgetrokken, met replica's van sommige

28 B. Henkes, 'Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde', in: Eickhoff, Henkes, Van Vree, *Volkseigen*, 62-94.

29 A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen, 2001).

30 J. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag, 1991) 3; Vgl. A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1789-1848* (Amsterdam, Antwerpen, (1987) 1998) 334-340.

gebouwen die nog niet lang tevoren in het echt waren afgebroken (zoals de stadspoort van Dordrecht,

in 1870 neergehaald). Dit werd kunstig vermengd met een nieuwe waardering voor het regionale erfgoed: topstuk was de reconstructie van een kamer uit Hindelopen (in 1877 gereconstrueerd); daarnaast werd het vrijwel onmisbaar om ook verschillende klederdrachten op praalwagens, in stijlkamers en optochten op te nemen. Dit alles kreeg een politieke lading toen liberalen op zoek gingen naar symbolen van eenheid.[31] Zij wisten twee krachtige symbolen aan elkaar te verbinden, de volkscultuur en de monarchie: Wilhelmina verscheen in Friese klederdracht (zoals Juliana later gefotografeerd zou worden in een Zeeuwse dracht) en ter gelegenheid van haar inhuldiging in 1898 werd een tentoonstelling van klederdrachten ingericht in het Stedelijk Museum van Amsterdam, later overgedragen aan het Rijksmuseum en vandaar in 1916 verscheept naar Arnhem, als basis voor de collectie van het Openluchtmuseum dat daar werd ingericht. Dit alles was een uitvloeisel van een breder 'beschermingsoffensief' - zoals De Jong dat noemt - een moderne beweging om een leefbare wereld te scheppen, waarmee mensen zich konden identificeren, waar geen klassenstrijd heerste en de verzuiling was buitengesloten. De volkscultuur werd daartoe gemusealiseerd en gefolkloriseerd, waarbij zich overigens een opmerkelijke paradox voordeed. De volkscultuur werd geacht in de meest zuivere vorm op het platteland voor te komen, maar de grote successen verwezen juist naar een stedelijk kapitalisme: de Hindeloper kamer was het interieur van een kapitein uit een stadje dat nauw gelieerd was aan Amsterdam en de Oostzeehandel; iets dergelijks gold voor de Zaanstreek, een van de belangrijkste Zaanse woningen in het Openluchtmuseum was een koopmanswoning. Dat neemt niet weg dat de opening van het Openluchtmuseum in 1919, onder de energieke leiding van D.J. van der Ven (1891-1973), een groot 'vaderlandsch historisch volksfeest' werd, met veel optocht, toneel, zang en dans. Het was - mede gedragen door de viering van het einde van de Eerste Wereldoorlog - één grote illusiespel van het samengaan van gewestelijke verscheidenheid en nationale eenheid. De 'echte' volkskundigen bezagen dit alles met gefronste wenkbrauwen, ze vonden die Van der Ven een platte lawaaischopper die het niet al te nauw nam met de kern van het vak: authenticiteit. Meer in het algemeen lag hier de kern van de kritiek op welhaast iedere vorm van omgang met de volkscultuur. Wat immers bijna per definitie thuis hoorde in een kleine gemeenschap werd aan een groot publiek gepresenteerd en daarmee geëxploiteerd, het echte werd vervangen door het spel, deelname werd toeschouwen, en daarmee zou er onvermijdelijk een proces aanvangen van verfraaiing en transformatie waardoor het oorspronkelijke uiteindelijk verloren zou gaan: de volkscultuur levend houden impliceerde haar ondergang.[32] Deze prijs was niet alleen te hoog, maar het was uiteindelijk ook nergens goed voor. De toeschouwers werd immers de waan geschonken dat het beeld dat zij kregen voorgeschoteld identitiek was aan de werkelijkheid van het verleden. Maar dat was onmogelijk, het ging om geselecteerde fragmenten daaruit. Om de 'naturalistische' illusie overeind te houden werden deze fragmenten eigenlijk vooral rekwisieten en vervolgens was het een kleine stap naar

31 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag, 1992).

32 Dit is uiteraard ook een probleem in de culturele antropologie.

het inzetten van replica's. Een 'levend verleden' biedt geen verleden.[33] Van der Ven zou dan ook voortaan geweerd worden door de academische volkskundigen en zijn levensonderhoud verder verdienen met de exploitatie van een soort volkscultureel toerisme.

De bezetting bood hem nieuwe mogelijkheden. In 1941 publiceerde hij een boekje waarin hij 'heemliefde' met een 'waarachtige volksche instelling' bepleitte.[34] Drie jaar later opende hij een boekje over *De herleving van het Nederlandsche volksspel* met de - gezien de tijdsomstandigheden - opmerkelijke zinnen:

> Nu er achter ons een tijd van vervlakking ligt, die voor karaktervolle uitingen van het volksspel en het volksvermaak maar weinig aandacht had, lijkt mij het ogenblik gekomen - zij het onvolledig en schetsmatig - een overzicht te geven van enkele Nederlandsche volksspelen, welke in hun beoefening naast sportieve ook sociale beteekenis bezitten. [...] Juist een tijd als deze, waarin de gemeenschapszin weer wordt herboren, eischt gemeenschapsspelen, die den volksaard niet verloochenen. Zoo zien we in den opbloei van het Friesche kaatsen, het Zeeuwsche ringrijden, het Twentsche klootschieten, het Limburgsche beugelen en het Brabantsche vendelzwaaien het kleurige en fleurige bewijs der herleving van het Nederlandsche volksspel.[35]

Na de oorlog kwam hij overigens zonder strafoplegging door de bijzondere rechtspleging. Maar zoals vastgesteld kan worden dat De Vries wetenschappelijk gezien op een interessanter spoor zat dan zijn concurrenten, zo kan De Jong met recht de vraag stellen of Van der Ven niet gezien moet worden als een voorloper van de recente exploitatie van het verleden, inclusief al dat achteloze gepraat over 'identiteit' dan wel 'roots'.[36]

Volkskundigen dansten daarmee voortdurend op de breuklijn tussen wetenschap en illusie. Echte wetenschap hield de handen vrij en streefde slechts een pure, belangeloze en vrijwel abstracte bestudering van de volkscultuur na en wenste weinig van doen te hebben met 'toepassing', laat staan 'ondersteuning' en al helemaal niet van 'actualisering' van oude gebruiken en rituelen. Van deze houding zijn in *Het Bureau* vele voorbeelden te vinden. Als bij voorbeeld blijkt dat het ministerie van WVC subsidie gaat verstrekken aan een Centrum voor Volkscultuur barst Maarten Koning woedend uit: 'Volkscultuur? Wat is dat? Dat bestaat niet eens! Dat zijn in oude vormen verpakte illusies!'[37] Ook Voskuil wenste niets te maken te hebben met (de voorlopers van) het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, dat zich zou gaan richten op de volkscultuur (de geschiedenis van de cultuur van het dagelijks leven), de regionale geschiedenis (de geschiedenis van de eigen leefomgeving), folklore (aspecten van het dagelijks leven vroeger die worden opgevoerd voor een publiek) en volkskunst (kunstzinnige uitingen waarin voortgebouwd wordt op tradities uit het

33 Dit probleem keert terug in discussies over 'living history'.
34 D.J. van der Ven, *De heemliefde van het Nederlandsche Volk* (Naarden, 1941).
35 D.J. van der Ven, *De herleving van het Nederlandsche volksspel* (Naarden, 1944) 5-7.
36 De Jong, *Dirigenten*, 604.
37 Voskuil, *Afgang*, 241.

verleden, maar vanuit het perspectief van het heden). Voor zover dit programma om onderzoek ging, was het

wellicht nog te dulden, maar vooral de gedachte dat een en ander 'ondersteund' werd, was natuurlijk onverdragelijk. En als de vlag op een modderschuit is dan de slogan te beschouwen die in het 'Jaar van de Volkscultuur' (1999-2000) werd gehesen: 'Kennis van tradities maakt je rijker.'[38] Illusies kunnen je nooit rijker maken, of het nu om oude, vernieuwde of nieuwe gaat - zo zou Voskuil kunnen hebben opmerken. Desondanks is er een massale belangstelling voor deze verboden vruchten. Dit speelt zich inmiddels zelfs af op mondiaal niveau. De Unesco is bezig om naast een lijst van materiële erfenissen (de Chinese Muur en de Beemster), ook een lijst van immaterieel erfgoed op te stellen, bestaande uit 'masterpieces of the oral and intangible heritage of humanity.' Onlangs is bij voorbeeld het mysteriespel van Maria Hemelvaart uit het Catalaanse plaatsje Eltx erkend en op de lijst geplaatst. Er is inmiddels een interessante discussie gaande of ook het Sinterklaasfeest op deze manier 'erkend' moet worden; het Centrum voor Volkscultuur lijkt er wel voor te voelen, het Meertensinstituut ziet weinig in een dergelijke 'musealisering', waaruit overigens blijkt dat het traditionele verschil tussen beide instellingen nog voortleeft.[39] De kern daarvan is dat ook moderne etnologen willen vasthouden aan de gedachte dat aan identiteit geen realiteitsgehalte kan worden toegekend.[40]

Dat is bij voorbeeld ook de leidende gedachte achter een fraaie studie van Van Ginkel naar de discussie over de 'identiteit van Nederland', vooral in de periode 1914-1960, waarbij hij systematisch de opvattingen naloopt van volkskundigen, historici en sociologen. Na deze 'intellectuele vertoogtrajecten' te hebben beschreven, concludeert hij dat het weinig zin heeft veel op te merken over de vraag 'wat nu Nederlands eigenheid was of is.' Vandaar dat ook hij zich aansluit bij de opvatting dat 'Nederland' bestaat, simpelweg omdat er een voortdurende discussie over is. Opent hij zijn boek met de bekende dichtregel van Vondel, 'De liefde tot zijn land is ieder aangeboren,' zijn laatste zin is een variatie daarop, 'de liefde tot zijn land is iedereen aangepraat.'[41] Het zou overigens van belang zijn om juist hier onderscheid te maken tussen het belang van 'praten' en de risico's van 'aanpraten'. Zou het niet van belang zijn om de politieke context in de overwegingen te betrekken? Elk gesprek over 'identiteit' gaat immers vrijwel per definitie over processen van in- en uitsluiting. En in dat verband is het van belang na te gaan in welke mate het ene of andere standpunt politiek gewicht weet te krijgen. Van Ginkel neigt naar de Voskuil-gedachte, dat praten over traditie en identiteit eigenlijk onzin is en daaruit kan slechts één politieke positie voortvloeien, namelijk een ernstig pleidooi om dit soort gepraat te staken. Genuanceerder op dit cruciale punt is De Jong, die in twee zinnen de vinger weet te leggen op het probleem. De openingszin van zijn boek luidt: 'De betekenis die men aan volkscultuur toekent va-

38 A. van der Zeijden, *De voorgeschiedenis van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. De ondersteuning van de volkscultuurbeoefening in Nederland 1949-1992* (Utrecht, 2000).

39 Zie I. Strouken, 'Over de mensen, de dingen en hun verhalen', A. van der Zeijden, 'Volkscultuurzorg in een moderne, industriële samenleving' en K. Epskamp, 'Oraal en Immaterieel Erfgoed: De Meesterwerken', *Alledaagse Dingen*, VIII (februari 2002) i, 2-11.

40 Dit kan hooguit gebeuren op grond van het bekende Thomas-theorema, waarin wordt gesteld dat als mensen denken dat iets waar is, het 'waar' wordt in de consequenties die daaruit getrokken worden.

41 R. van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag, 1999).

rieert tussen gevaarlijke overschatting en hooghartige onderschatting.' En vele pagina's verder klinkt dan: 'Bij de mobilisatie van de volkskunde ten behoeve van identiteitsgevoelens liggen ontwikkelingen ten goede en ten kwade dicht bij elkaar.'[42] Het zou, alleen daarom al, meer in het algemeen, onverstandig zijn om het gesprek over deze kwesties te mijden. Want weliswaar is misschien alles uitgevonden, maar daarmee nog niet irreëel.

Als we nu de vele pagina's overzien die de laatste jaren zijn gepubliceerd over het verleden van de dirigenten en concertmeesters van de volkscultuur, dan valt tenslotte het volgende te concluderen. In de jaren zestig ving een periode aan waarin de volkskundigen zich te weer stelden tegen de in oude vormen verpakte illusies. De hoofdpijnaanvallen van Maarten Koning waren in dit licht symbolisch en met de loodzware ernst van Voskuil ontworstelde de historiserende volkskunde zich aan de zware schaduwen van het eigen verleden. In de jaren negentig ijlde deze houding nog wel na, maar werd steeds meer losgelaten. Het kost (bijna) zelfs geen moeite meer om de kwaliteiten van mensen als De Vries en Van der Ven toe te geven. Tegelijkertijd vindt er een wending plaats van het (verre) verleden naar het heden, zo al niet naar de toekomst (De Jong was betrokken bij het in 1998 georganiseerde project 'Brieven aan de Toekomst'). De etnoloog laat de band met de traditie van het vak niet los, maar richt zich in toenemende mate op de moderne, dus reviseerbare en reflexieve identiteitsarbeid. De overheersende stijl is inmiddels die van de ironie, zo niet de spotzucht over de in nieuwe vormen verpakte illusies. Regelmatig wordt in de nieuwe etnologie uitgelegd dat het ambachtelijk bier uit een moderne fabriek komt, het fraaie golfterrein aangelegd is op een vuilnisberg en Frau Antje weinig van doen heeft met Volendam: bijna niets is wat het voorgeeft te zijn, zoals met name Rooijakkers ons grinnikend voorhoudt. Dit impliceert, tenslotte, dat de moderne volkskundige nog steeds kan kiezen uit twee beroepsstijlen, die van de museale bevriezer van datgene wat in de moderniteit altijd vloeit of die van de veredelde trendwatcher, die doorwrochte beschouwingen aflevert over het televisieprogramma *Idols* als de 'geglocaliseerde' expressie van de Nederlandse identiteit.

42 De Jong, *Dirigenten*, 9 en 598.

Politieke cultuur tussen cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis

J. Bosmans

Naar aanleiding van H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002, 316 blz., ISBN 90 284 1956 X).

Vraag wie in de afgelopen twee eeuwen de vijf het meest tot de verbeelding sprekende ministerpresidenten zijn geweest, dan zullen ongetwijfeld het vaakst Thorbecke, Kuyper, Colijn, Drees en Den Uyl worden genoemd. Het zijn stuk voor stuk markante persoonlijkheden, die meer om hun opvallende wijze van optreden herinnerd worden dan om hun concrete daden. Zij kozen voor een vorm van politiek bedrijven, die achteraf bezien een passende uitdrukking lijkt te zijn van de politieke tijdgeest. Thorbecke nam in de tijd van de ontluikende parlementaire democratie het 'zonder last of ruggespraak' zo letterlijk mogelijk en deed zijn uiterste best de afstand tot het in omvang nog bescheiden electoraat zo groot mogelijk te houden. Kuyper opereerde in de tijd van de emancipatie van de protestanten, de socialisten en de katholieken. Het verwerven van een politiek erkende plek in de nog door de liberalen beheerste samenleving kon - van dat besef waren hun leiders doordrongen - alleen maar slagen door, hand in hand, het onwankelbaar uitdragen van een eigen ideologie en het stevig organiseren van het eigen volksdeel; door het bieden van een perspectief op een nabije toekomst, waarin de idealen levende werkelijkheid zouden worden, ging de achterban zich op natuurlijke wijze verbonden voelen met de beweging. Een politiek leider diende onder deze omstandigheden profeet en organisator tegelijkertijd te zijn en in de 'protestantse natie' was het vooral Kuyper die hierin voorging: preken en bouwen voor de 'kleine luyden' dat het een lieve lust was, het belang van de groep tot leidend beginsel in de politiek verheffen en niet schromen om voor het bereiken van de doelen tegen de stroom in te pacteren met de katholieke aartsvijand. Toen in de tijd voor 1940 de parlementaire democratie in een crisis kwam te verkeren en de roep om 'echte mannen' Europawijd luid klonk, kreeg Nederland in Colijn zo'n 'echte man', een macho-figuur die als een ware militair, die hij in zijn vroegere leven was geweest, het roer van de staat bediende en, hoewel gedragen door zijn partij, de ideologie als smeedijzer in de politiek naar de coulissen verwees, als het erop aankwam het land langs de gevaarlijke klippen te loodsen. Drees in de naoorlogse tijd was de verzinnebeelding van de wederopbouwmentaliteit: de handen uit de mouwen en geen flauwekul. Hij leefde persoonlijk de gewenste eenvoud en soberheid voor. Dat maakte hem tot een gewone Nederlander, die juist daardoor als leidsman ver buiten de eigen PvdA met sympathie werd omgeven, in wie niet in de eerste plaats een partijman werd gezien, maar een vader die de belangen van alle gezinsleden goed in de gaten hield. Den Uyl ten slotte moest zich als leider markeren, toen leiderschap en gezag door de egalitaire denkbeelden van de revolutie van de jaren zestig verdacht waren. Hij deed dat door ideologische bevlogenheid te combineren met discussie, die weliswaar tijdrovend was, mensen ook fysiek uitputte en hem het

imago van een drammer bezorgde, maar welke combinatie tegelijkertijd zorgde voor een bedding, waarin het woelige water van de revolutie tot rust kon komen.

Henk te Velde heeft in zijn zoektocht naar stijlen van leiderschap vooral naar deze top vijf gekeken, zonder echter in de val te lopen van de zucht naar exclusieve typologie. Door ook steeds tijdgenoten de maat te nemen en in hun presentatie gelijkende en afwijkende kenmerken aan te wijzen scherpt hij aan de ene kant de stijl van de held weliswaar aan en verstevigt hij de

indruk dat de betreffende stijl in het betreffende tijdvak primeert en voor de meest efficiënte moet worden gehouden, aan de andere kant laat hij er juist door zien dat ook concurrerende stijlen van politiek bedrijven voorkwamen, die op applaus konden rekenen. Daarvan gaat niet alleen een aangename relativerende werking uit op de waardering voor de stijl van de vijf, maar het maakt het boek ook rijk, hier en daar wel erg rijk, aan trefzekere observaties en verrassende analyses van het politieke bedrijf. Te Veldes indrukwekkende belezenheid - de zoektocht vond behalve in de omvangrijke literatuur ook plaats in nog omvangrijkere bronnen als dag- en weekbladen, brochures en verkiezingsmateriaal - staat garant voor hecht doortimmerde betogen en zijn vaardige pen voor menig uurtje leesplezier. Terecht is het boek alom geprezen. Het is zelfs 'misschien wel het meest interessante politiek-historische boek van de laatste jaren' genoemd.[1] Kort na het verschijnen moest al een tweede druk worden aangemaakt.

Om nu in dit discussiedossier tot weerwoord te prikkelen kunnen we de loftrompet beter ter zijde leggen en proberen bij de bedoelingen van het boek een paar kritische kanttekeningen te plaatsen. Afgezien ervan dat mij juist door de veelheid aan waarnemingen soms het gevoel bekroop niet helemaal te snappen waar Te Velde mij heen wil voeren - vervolgens vond ik de beschrijvingen weer zo mooi dat ik er geen graag zou hebben gemist -, wil ik allereerst stilstaan bij de selectie van de top vijf. Zijn zij inderdaad de beste vertrekpunten voor de verkenning van leiderschapsstijlen? Daarna zal ik ingaan op de pretentie van het boek. 'De leiders', zo staat het in de inleiding, 'dienen om vanuit een bepaalde invalshoek de geschiedenis van de Nederlandse politiek opnieuw te vertellen.' (11) Vooral het woordje 'opnieuw' intrigeert. Staat dat slechts voor 'anders' of reikt de pretentie verder en wordt hier een pleidooi gehouden voor een benadering, die in de beoefening van de politieke geschiedenis de 'betere' is?

Zoals hierboven al gezegd: de gekozen canon ligt voor de hand en de keuze behoeft niet veel toelichting. Te Velde is er dan ook snel mee klaar. Hij heeft de vijf gekozen 'omdat zij, vaak in tegenstelling tot hun concurrenten, niet alleen leider van een groep maar ook van de regering zijn geweest, maar vooral omdat zij al in hun eigen tijd golden als de maatstaf van politiek leiderschap.' (11) Het laatste argument, verbonden met de stelling dat 'iedere tijd ... zijn eigen type leider [vraagt]' (10), lijkt krachtiger dan het eerste en bepaalt in belangrijke mate de richting van het onderzoek. Is de canon eenmaal vastgesteld, dan is het zaak uit te zoeken wat de held heeft wat de ander niet bezit. Daarbij ligt uiteraard het gevaar van finalisme op de loer: met een beetje handig selecteren in de documentatie kun je per slot van rekening veel, zo niet alles bewijzen. Bij Te Velde is er echter geen sprake van krampachtig redeneren om de canon overeind te houden. Integendeel, de beelden die hij oproept hebben stevige fundamenten, juist dankzij de vergelijkende methode die hij in zijn onderzoek heeft gehanteerd. Daardoor heeft hij zich gedwongen de pro's naast de contra's te zetten en is hij tot zorgvuldige afwegingen gekomen. Ja, zo zal de lezer denken, voor Te Veldes voorstelling van Thorbecke, Kuyper, Colijn, Drees en Den Uyl als het prototype van de leider, om wie hun tijd vroeg, is veel te zeggen.

Is er ook wel alles voor te zeggen? 'Colijn en Drees waren in hun tijd de maatstaf waaraan anderen werden gemeten', poneert Te Velde ter rechtvaardiging van dit deel

1 J. Palm, 'Mastodonten uit de politiek', *Vrij Nederland*, 18-5-2002.

van de canon (11). De passieve vorm van het gezegde in de bijzin maakt het lastig om het hier niet mee eens te zijn en erop af te dingen. Toch waag ik een poging. Colijns leiderschap was in de rol van minister-president op de keeper beschouwd weinig succesvol. Zijn eerste kabinet struikelde in 1925 over de Vaticaan-kwestie en raakte al na drie maanden demissionair. De kabinetten-Colijn II (1933-1935), III (1935-1937) en IV (1937-1939) hielden het langer uit, maar toch niet langer dan steeds twee jaar. Colijn IV was ook nog eens een herstel van de christelijke coalitie, hem opgedrongen door de katholieken, die hij tegen heug en meug aanvaardde. Hij

bleek evenwel niet tegen de jonkies van de RKSP (Goseling, Romme en Steenberghe) op te kunnen, ging op de loop voor 'rabiate' dominees die bij hem kwamen klagen over dreigende verroomsing van Nederland, probeerde met name Romme tot matiging te brengen en legde het uiteindelijk tegen hem af. In katholieke kring sprak men met veel leedvermaak over Colijns 'zelftorpedering' en Romme werd niet moe te verkondigen aan wie het horen wilde dat Colijn zich 'saevus tranquillis in undis' had gedragen.[2] Nog smadelijker was de afgang die Colijn hierna beleefde: zijn vijfde kabinet werd al na drie dagen door de Kamer naar huis gestuurd omdat een overgrote meerderheid hem niet meer vertrouwde. Het buiten alle parlementaire spelregels om samenstellen van zijn ploeg was meer aanleiding dan oorzaak. De katholieken kwamen onder Colijns regiem tot de vaststelling dat met de anti-revolutionairen geen sociale politiek was te voeren en drongen Colijn de politiek uit. De ARP, die haar geliefde leider zag vernederd, bleef met een enorm complex achter, waarvan het nog jaren na de oorlog last heeft gehad. De katholieken kozen voor de sociaal-democraten om politiek te maken.

Eén ding moet duidelijk zijn: in toenemende mate gingen de katholieken in de jaren dertig zich ergeren aan Colijn en gingen in hem in afnemende mate de leider zien die de jaren dertig nodig hadden. Zou in katholieke kring zo'n leider de maatstaf kunnen zijn? Misschien bedoelt Te Velde te zeggen dat we onderscheid moeten maken tussen stijl en persoon of tussen stijl en politiek, dat Colijns politiek in brede kring weliswaar felle bestrijding vond, maar diens stijl in even brede kring werd geapprecieerd. Er is grond voor twijfel aan dit laatste en Te Velde biedt er zelf de argumenten voor aan, als hij Colijns grootste concurrenten voor de canon in het confessioneel gedomineerde Interbellum: Ruijs de Beerenbrouck en De Geer, behandelt (118-124). Hij legt de nadruk op hun regentenstijl met sterke reminiscenties aan het Thorbeckeanisme. Als de lezer dan vervolgens voor zichzelf uitrekent dat Ruijs en De Geer tezamen aanzienlijk langer premier zijn geweest dan Colijn (vijftien tegenover zes jaar) en zich de geringe oogst van Colijns politiek voor ogen haalt, dan moet hem veel uitgelegd worden, wil de volgende bewering van Te Velde er bij hem ingaan: 'Colijn symboliseerde het interbellum niet alleen achteraf maar ook al in de tijd zelf. Hij gold als de man die de politiek van zijn tijd beheerste.' (118) Zou, zo poneert de twijfelende lezer, Colijns stijl niet de uitzondering zijn geweest en vroeg men - anti-revolutionairen en uitdragers van het rechts-autoritaire protest daargelaten - in het Interbellum niet eerder om een regent dan om een 'echte man'?

Minder aarzeling zal de lezer voelen bij de positionering van Drees. Hij was veel meer dan Colijn buiten zijn eigen partij voor velen acceptabel. Als hij al omstreden was, dan eerder in zijn eigen partij dan daarbuiten, met de CPN als de uitzondering. Niet voor niets heeft de KVP het premierschap bij hem gelaten, al vond de achterban vaak dat Romme onderhand wel eens aan de beurt mocht komen. Uiteindelijk faalde Drees. In 1958 slaagde hij er niet in om in de PvdA de boel bij elkaar te houden - hadden wij ook maar een Romme, werd hier en daar in de partij verzucht -, met de beëindiging van de succesvolle rooms-rode samenwerking als gevolg. Het lijkt een interessante puzzel de betekenis van wat er toen is gebeurd te duiden voor Drees' stijl van leiderschap. Was de stijl uitgesleten geraakt en moeten we Drees in 1958 wellicht niet meer zien als de vanzelfsprekende leider van de jaren vijftig, omdat de tijden al aan het veranderen waren? Kan de nooit eerder vertoonde, op de persoon

2 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht, 1991) 348.

gerichte verkiezingscampagne van 1956 worden uitgelegd als een teken dat de bindende vaderfiguur toen al aan glans aan het verliezen was en dat Drees als gewone Nederlander niet meer werd herkend? En zou voor een katholieke krant, die het bestond om op 2 februari 1953 op de voorpagina vol nieuws over de watersnoodramp een plekje in te ruimen voor het bericht dat kardinaal Montini wegens ziekte

van de H.Vader in de St.Pieterskerk de mis ter ere van Maria Lichtmis zou opdragen, de 'goddeloze' Drees werkelijk de leider kunnen zijn die het land nodig had?[3]

Voor wie maar de geringste twijfel toont aan de geldigheid van de canon, biedt Te Velde als remedie 'het nationaal geheugen' aan (157). Het is voldoende te refereren aan de openingsvraag om de heilzame werking van dit middel te aanvaarden. Toch is het een gevaarlijk middel, want wat is dat geheugen eigenlijk? Bestaat het wel en door wie wordt het dan gevormd? Men kan er in ieder geval veel kanten mee uit, naar believen zelfs. 'De canon', zo valt aan het eind van het boek te lezen (243), 'bestaat uit de meest succesvolle politieke leiders en dit boek is dus vooral een verhaal over het succes van de winnaars', maar in het nationaal geheugen bevinden zich ook dwingende beelden van een Colijn als verliezer. En Den Uyl zou buiten de top vijf vallen, als het nationaal geheugen onder vele anderen mee bepaald zou mogen worden door iemand als Voskuil. 'Den Uyl is niks', vindt hij, 'dat is een machiavellist.'[4] Met andere woorden: het nationaal geheugen is zo manipuleerbaar dat een beroep erop niet de sterkste troef is om uit te spelen. Gelukkig laat Te Velde het bij één keer. Per slot van rekening heeft hij met zijn methode van de vergelijking veel betere kaarten in handen.

Wat verder nog opvalt aan de canon, is dat hij bestaat uit één liberaal, twee anti-revolutionairen en twee sociaal-democraten en dat Te Velde geen katholiek politicus heeft kunnen ontdekken om erin op te nemen, terwijl het duurrecord wat het premierschap betreft stevig in katholieke handen is: Lubbers is niet alleen de minister-president met de meeste dienstjaren, maar ook nog eens de langst achter elkaar zittende premier (bijna twaalf jaar) met Ruijs als goede tweede (met onderbreking een kleine elf jaar). Maar, zo verklaart Te Velde zijn keuze op dit punt, katholieke politici werden nooit als typische Nederlanders omschreven; in een land met een protestantse meerderheid konden zij zich niet sterk profileren als nationaal politicus. (197) Gaat dit ook nog op voor de tijd van Lubbers? Lubbers is evenwel afgevallen, omdat Te Velde voor zijn 'manier van kijken ... enige afstand tot het politieke verleden' geboden vond (13). Dat is jammer, want het lijkt erop dat met Lubbers en na hem met Kok door de voortschrijdende europeanisering en mondialisering van de politiek een nieuw type van leiderschap zijn intrede in de Nederlandse politieke cultuur heeft gedaan. Het is slechts te hopen dat Te Velde het er over een aantal jaren, als hij de afstand verantwoord groot vindt, niet bij laat zitten.[5]

Het begrip 'politieke cultuur' is gevallen. Onder politiek-historici leidt dat nauwelijks tot verwarring. Het verwijst naar wat simpel, maar treffend de zachte kant van de politiek is gaan heten. Als eerste in ons land heeft de veel te vroeg gestorven Utrechtse hoogleraar politieke geschiedenis Hans Righart bij zijn aantreden in 1989 er een lans voor gebroken om in de beoefening van de politieke geschiedenis ook en systematisch aandacht te schenken aan mythen, vooroordelen, vijandbeelden, symbolen, rituelen en religieuze noties ter voorkoming van bijziendheid, als gevolg waarvan men de

3 *De Gelderlander*, 2-2-1953.
4 J.J. Voskuil, *Requiem voor een vriend* (Amsterdam, 2002) 299.
5 Voor een eerste aanzet zie: H. te Velde, 'Van Drees tot Fortuyn. Politiek leiderschap in Nederland vanaf 1945', *Spiegel Historiael*, XXXVII (2002) 470-475.

politieke objecten slechts ziet bewegen tegen een grijze, roerloze achtergrond.[6] Het boek van Te Velde is een mooi exempel van deze benadering van politiek.

Tegenover de zachte kant staat dan de harde kant, die zich richt op de instituties en de inhoud van politiek en waarbij vanuit de machtsvraag naar politiek wordt gekeken. Over deze meer traditionele aanpak van de politieke geschiedenis wordt nogal eens besmuikt gedaan: ouderwets in kentheoretisch opzicht, gericht op feitenverzameling, geïsoleerd van de maatschappelijke

6 H. Righart, *Politieke cultuur. Een omgevingsverkenning* (Meppel, Amsterdam, 1989) 16-17.

en culturele context van politiek, en als kroniek van gebeurtenissen vooral saai. Wellicht verdienen bepaalde publicaties een dergelijke diskwalificatie, maar in het algemeen genomen kan men de politieke geschiedenis van de harde kant deze minne reputatie toch niet meer toedelen. Ik verwijs slechts naar het meest recente, met veel lof ontvangen deel in de door het Nijmeegse Centrum voor Parlementaire Geschiedenis verzorgde reeks 'Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945' over het derde kabinet-Drees (1952-1956).[7] De naar volledigheid strevende presentatie van het Haagse gebeuren heeft plaats gemaakt voor een diepgaande analyse van de politieke vraagstukken aan de hand van relevante vraagstellingen; het Binnenhof blijft weliswaar de arena, maar de auteurs laten nu juist zien dat men om het spel dat daar wordt opgevoerd te kunnen verklaren ver buiten die arena moet kijken.

Het dédain, dat de beoefening van de politieke geschiedenis nogal eens ten deel valt, komt vooral uit de hoek van de cultuur-historici. Het themanummer van de *BMGN* van vorig jaar over *Nederlandse cultuur in Europese context* illustreert, hoezeer cultuur-historici en politiek- historici met de ruggen tegen elkaar zijn gaan staan. KNHG-voorzitter Hans Blom wraakte de verwaarlozing van de politiek in dit omvangrijke NWO-project en beweerde dat de 'Nederlandse cultuur' primair vanuit een politieke invalshoek had moeten worden beschouwd, omdat het begrip 'Nederland' verwijst naar een samenleving die door haar staatkundige grenzen en samenhang wordt bepaald. Anderen noemden met minder aplomb de loskoppeling van politiek en cultuur eveneens de grote zwakte van het project. Willem Frijhoff en Marijke Spies reageerden getergd en gebruikten grote woorden om de opvatting van politiek als motor van een samenleving naar de prullenbak te verwijzen. Voor hen is politiek allesbehalve de ruggengraat van een samenleving, niet meer dan een handelingsrepertoire naast vele andere en dan nog een die in het geheel van de Nederlandse cultuur een ondergeschikte rol speelt.[8]

Cultuur-historici zijn er meester in om hun cultuurbegrip zo op te rekken dat zij de schijn op zich laden van mening te zijn dat er voor politieke geschiedenis als eigen domein eigenlijk geen bestaansrecht is; politieke geschiedenis is een onderdeel van de cultuurgeschiedenis.[9] Op deze wijze worden cultuur-historici en politiek-historici elkaars concurrenten en krijgen in het debat emoties al gauw de overhand. Zo'n debat levert dan meestal weinig op. Vandaar dat in het themanummer hier en daar is gepoogd het gevecht om het primaat te beslechten door te pleiten voor een geschiedbeoefening die het zicht op de wisselwerking tussen cultuur en politiek niet langer benevelt.[10] Zou de benadering van politiek, zoals gepraktiseerd door Te Velde, naar wiens boek in het themanummer opvallend vaak en in positieve zin wordt verwezen, hier diensten kunnen bewijzen?

7 C. van Baalen, J. Ramakers, ed., *Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis* (Den Haag, 2001).

8 W. Frijhoff, M. Spies, 'Hoe cultureel mag cultuurgeschiedenis zijn? Rond het ijkpunt 1650', *BMGN*, CXVII (2002) 471-481, vooral 471.

9 In een folder, waarmee een van de letterenfaculteiten werft onder vwo-abituriënten, wordt de cultuurgeschiedenis omschreven als 'de geschiedenis van de wijze waarop mensen vorm hebben gegeven aan de natuur, aan zichzelf en aan hun samenleving.' Men zou er haast een aanspraak op het alleenrecht van de geschiedbeoefening in willen lezen.

10 Met name I. de Haan, '1900: Een pak van Sjaalman of een nieuwe synthese?', *BMGN*, CXVII (2002) 526-529, 528.

In ieder geval kan men Te Velde niet verwijten dat hij politiek presenteert als het alpha en omega in de ontwikkeling van de samenleving. Dat maakt zijn project geschikt om bruggen te slaan. Maar bij zijn bedoeling de geschiedenis van de Nederlandse politiek vanuit de invalshoek van het politiek leiderschap en dan vooral van de publieke zijde ervan opnieuw te vertellen, ja zelfs 'vanuit de stijl van het leiderschap de politiek van achtereenvolgende periodes te karakteriseren' (246), past wel de vraag, of een politieke geschiedenis met een voorbij gaan

aan de harde kant een voldoende verhelderend inzicht in de aard en de betekenis van politieke processen en van politiek in het algemeen kan verschaffen. Die harde kant mis ik soms wel een beetje bij Te Velde. Leiderschap, ook het beeld van leiderschap, wordt niet alleen bepaald door stijl, maar evenzeer door optreden in de praktijk van alledag. Optreden is meer dan een afgeleide van stijl, het is een wezenlijk onderdeel van de publieke zijde van het leiderschap. De vraag mag daarom ook in onderzoek naar beeldvorming niet alleen zijn, hoe de leider denkt met de macht te moeten omgaan om zijn doelen te bereiken, maar ook hoe hij dat denken omzet in concreet handelen. Als Te Velde schrijft dat Kuyper voor zijn strijd politieke trucs geoorloofd vond, maar cynische manipulatie hem vreemd was (73), dan zou men toch wel graag willen zien, hoe Kuyper dit stijlelement praktiseerde. Is Colijns stijl van politiek leiderschap wel goed te doorgronden zonder zijn op zich toch wel als tragisch te kwalificeren politieke carrière erbij te betrekken? Het zijn immers ook daden die de beeldvorming bepalen en vanwaaruit appreciatie van een bepaalde stijl valt te verklaren.

Het zou te betreuren zijn, als we, al dan niet onder invloed van de vraagstellingen van de cultuurgeschiedenis, van politieke geschiedenis overwegend geschiedenis van de politieke cultuur zouden maken. Dat zal niemand van de politiek-historici willen, ook Te Velde niet. In het mede door hem geïnitieerde en jarenlang gecoördineerde NWO-onderzoeksprogramma ‘De Natiestaat’ staan vorm én inhoud van politiek in hun onderlinge samenhang centraal. Het programma heeft al flink wat resultaten afgeleverd; het boek van Te Velde is er een van. ‘De Natiestaat’ brengt echter slechts een beperkte onderzoeksgroep bijeen, bovendien verkeert het project in zijn eindfase. Zou het daarom, om de vruchtbaar gebleken samenwerking van althans de contemporainisten in het onderzoek naar de zachte en de harde kant van de politiek nog meer te bevorderen, niet zinvol zijn te komen tot een nationaal onderzoeksinstituut voor politiek en parlement, waarin de nu nog verspreide expertise wordt samengebundeld? ‘De Natiestaat’-groep, het Nijmeegse Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, het Groningse Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en de Leidse leerstoelgroep Parlementaire Geschiedenis zouden er de kern van kunnen vormen en Henk te Velde zou er de directeur van moeten zijn.

Leiderschap en calvinisme
A.Th. van Deursen

Onder de vele creaties van Marten Toonder neemt eredoctorandus Dreutel slechts een bescheiden plaats in. Dreutel treedt op als de wat zeurderige, kleingeestige minister-president in de serie Koning Hollewijn, en vertoont in zijn gelaatstrekken een duidelijke gelijkenis met Willem Drees. Zijn naam schoot mij onlangs weer te binnen toen ik zat te lezen in het boek van Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap*. Te Velde heeft vijf hoofdpersonen uitgekozen: Thorbecke, Kuyper, Colijn, Drees en Den Uyl. Tussen die vijf bestaan vele formele overeenkomsten, en met name zijn ze allemaal minister-president geweest. Moest ik echter in antwoord op een quizvraag aangeven welke persoon in dit rijtje niet thuis hoort, dan zou ik een kruisje zetten achter de naam Drees. Alle vijf hebben ze hun politieke tegenstanders gehad. Maar in afwijking van de andere vier schijnt Drees nooit werkelijke vijandschap te hebben opgeroepen. Zijn reputatie als fatsoenlijk en respectabel mens heeft zich dan ook tot op heden gehandhaafd. Toch blijkt dat bij nader inzien niet helemaal te kloppen. Zelfs Drees heeft genoeg weerstand gewekt om als potsierlijke stripfiguur aan de lachlust prijs gegeven te worden in de gedaante van doctorandus Dreutel.

Dat pleit voor Te Veldes keuze. De vijf leiders zijn zelfs op dit zeer ondergeschikte punt nog vergelijkbaar. Ze zijn niet aan elkaar gelijk. Was Toonder zijn Hollewijnstrip twintig jaar later begonnen, dan zou doctorandus Den Druyl een dreigender uitstraling gekend hebben dan de licht onnozele Dreutel. Maar het bestaan van dergelijke verschillen vormt de rechtvaardiging van dit boek. Het gaat Te Velde niet om vijf biografieën noch om een vijftal historische realisaties van het ambt van premier. Kort samengevat luidt zijn boodschap: de tijden veranderen, en het leiderschap met hen. Elke periode in onze parlementaire geschiedenis vroeg om een nieuwe invulling in een nieuwe stijl. De vijf uitgekozenen hebben daar voor hun eigen tijd op hun manier uitdrukking aan gegeven. Ze zijn op hun eigen wijze zo kenmerkend voor de periode waarin ze leefden en werkten, dat we de moderne politieke geschiedenis van Nederland kunnen indelen in vijf hoofdstukken, met hun namen in de titels.

Dat is het voorstel waarmee Te Velde zijn boek afsluit. Of de leerboeken hem zullen volgen betwijfel ik. Wisselende stijl van leiderschap is niet meer dan een aspect van de politieke geschiedenis, net zo als het komen en gaan van partijen, de politieke prioriteiten van een gegeven tijdvak, de veranderingen in het kiesstelsel, de invloed en aard van de media die bemoeienis hebben met het openbare leven. Niet iedereen zou die stijl van leiderschap nu juist tot hoofdcriterium maken voor een zinvolle indeling in perioden. Te Velde ziet dat anders. Politieke leiders, meent hij, beginnen hun werk als vormers van de politiek van hun tijd, maar worden daarvan in de loop van de tijd ook de uitdrukking (247). De achtereenvolgende perioden laten zich daarom het beste karakteriseren aan de hand van hun optreden.

Eenvoudig maakt hij het zich met zo'n beslissing niet. Wat waar is voor Thorbecke hoeft niet te kloppen voor Kuyper of Drees. De stelling moet vijf keer achter elkaar bewezen worden, en strikt genomen dienen we haar dus ook vijf maal te toetsen. Voor elk van de leiders zullen we bevestigd moeten zien dat hun wijze van optreden - hun stijl, om bij Te Veldes term te blijven - uitstekend paste in het bewuste tijdsbestek, en daarom zo succesvol was. We moeten kunnen vaststellen dat

concurrerende leiders zich op vergelijkbare wijze gedroegen, deels omdat het de eis was van de tijd, deels omdat de meest in het oog lopende leider voor hen allen maatstaf en norm was. Zo zijn er bij voorbeeld duidelijke overeenkomsten in stijl bij Kuyper en Troelstra,

of bij Drees en Schouten, terwijl zowel Wiegel als Van Agt zich welbewust presenteerden als de politieke antipoden van hun grote rivaal Den Uyl, niet alleen in de boodschap, maar ook in de stijl.

De eerste van Te Veldes grote vijf is Johan Rudolf Thorbecke. Dat is een veelbelovend begin, want voor hem had de stelling wel gemaakt kunnen zijn. Thorbecke beheerste het politieke leven van zijn dagen, maar zou inderdaad met zijn bijzondere stijl in geen andere tijd gepast hebben. Thorbecke was geneigd de fictie waarop democratie steunt volkomen ernstig te nemen, en dus te geloven dat redelijk overleg tussen verstandige mannen altijd goede resultaten afwerpt. Als iedereen bereid is onafhankelijk en onbevangen te oordelen op grond van de aangevoerde argumenten, dan zal de beslissing van de meerderheid ook de best mogelijke zijn. Maar terwille van die onafhankelijkheid moesten de leden vrij zijn van elke binding aan de kiezers. De politieke strijd diende zich af te spelen in de Tweede Kamer, en niet daarbuiten. De leden stemden zonder last of ruggespraak, zei de grondwet. Dat betekende volgens Thorbecke (25), dat zij geen enkele verkiezingsbelofte behoorden te doen noch ook banden onderhouden met hun kiezers.

Politiek bleef daardoor een Haags gebeuren. Naar de woorden van J.Th. van den Berg - wiens *Toegang tot het Binnenhof* merkwaardigerwijs niet in de literatuurlijst voorkomt - vertoonde de Kamer in de eerste decennia na 1848 het karakter van een notabelensociëteit. Ze bestond voor een groot deel uit mannen die gekozen waren omdat ze al belangrijke posities bekleedden. Dat bepaalde ook in sterke mate het profiel van het modale kamerlid. Hij was ongeveer vijftig jaar oud, behoorde tot de deftige stand, had rechten gestudeerd, gewoonlijk in Leiden, was niet zelden burgemeester van een kleinere gemeente, en stond te boek als lidmaat van de Nederlands hervormde kerk. Aan begeleiding door pers of publieke opinie hadden deze mannen geen behoefte. Met zo'n gezelschap kon Thorbecke zeer goed werken, mits de meerderheid de liberale beginselen was toegedaan, maar dat bracht het profiel haast vanzelf met zich mee.

Voor zo'n Kamer stonden Thorbeckes tijdgenoten allemaal, en daarom kon hun stijl van leiderschap dezelfde trekken vertonen. Vragen beginnen dunkt mij te rijzen met het optreden van J. Heemskerk Azn, vooral in zijn laatste kabinet. Heemskerk is noch Thorbeckes kloon, noch zijn tegenvoeter, en al evenmin een voorloper van Abraham Kuyper. Misschien is het te veel eer, van Heemskerk een zesde model te maken, maar ik zie toch niet goed hoe we hem in Te Veldes schema moeten plaatsen. Heemskerk is naar voren gekomen toen de problemen van de dag niet opgelost konden worden langs de gewone weg. In die zin kunnen wij hem stellen naast Cort van der Linden of zelfs Gerbrandy, al zijn de omstandigheden waaronder zij optraden natuurlijk maar zeer ten dele vergelijkbaar. Wel geldt voor al deze drie, dat zij de leiding moesten overnemen toen gangbaar leiderschap niet kon voldoen. Een Thorbecke zou in 1883 niet zijn geslaagd, en een Kuyper als voorzitter van een oorlogskabinet is onvoorstelbaar. Colijn in de hoedanigheid van Londens premier is iets minder onwaarschijnlijk - Te Velde typeert hem bij voorkeur als een mannetjesputter - maar toch te veel partijman om als nationale figuur de eenheid van het Nederlandse volk te kunnen symboliseren.

Politiek leiderschap, zo lijkt het, is aan spelregels gebonden. Het kan alleen functioneren als de tijdsomstandigheden naleving van die regels toestaan. Wel zijn die regels zelf aan verandering onderhevig, en goed leiderschap past zich dan bij de

nieuwe situatie aan. Dan zijn we bij Abraham Kuyper. Aan het eind van de negentiende eeuw vertoont zich in het politieke leven een eigenaardige paradox. Nu het electoraat zich verbreedt gaat enerzijds het beginsel voorrang nemen boven de persoon. Kiezers zijn niet langer bereid te vertrouwen dat de heren het wel weten. Zij willen vertegenwoordigd worden door mannen die dezelfde beginselen huldigen als zij. Maar anderzijds krijgt juist het persoonlijke element een veel zwaarder gewicht. Thorbeckes

tijdgenoten hielden geen verkiezingsredevoeringen en maakten nauwelijks propaganda. Hun opvolgers moeten de kiezers opzoeken en zich verantwoorden tegenover het publiek, niet langer alleen in de Tweede Kamer. Het is de tijd van Domela Nieuwenhuis, Kuyper en Troelstra. Er zijn ook nog liberale politici, en niet weinigen onder hen hebben aan het hoofd gestaan van een kabinet. Maar bij Te Velde komen ze niet voor. Van Tienhoven, Tak van Poortvliet, Röell, Pierson, Van Houten, Goeman Borgesius, Bos en De Meester worden nergens ook maar eenmaal genoemd. Dat moet opzet zijn, maar het motief begrijp ik niet goed. Ik weet niet hoe Te Velde hen ziet. Vast niet als liberale volksmenners, dus misschien juist als anti-Kuypers, of als laatste representanten van een wegstervende eeuw? Maar helemaal zonder weerklank is hun optreden toch niet gebleven, en doodzwijgen kunnen we hen in geen geval, als we ons rekenschap willen geven van de aard van het politieke leiderschap in de vijfentwintig jaar tussen Heemskerk en Cort van der Linden. Kunnen we met zoveel uitzonderingen de regel zelf nog wel handhaven?

Voor Kuyper geldt ze wel. Zijn ideale publiek werd niet gevormd door die honderd heren in hun kamerbankjes, maar door de grote massa van geestverwanten. Politiek was belangrijk geworden voor gewone mensen, en Kuyper wist hoe hij hen in het hart kon raken. Politiek, zegt Te Velde, was voor Kuyper en zijn aanhangers dominant. Bij de katholieken stond altijd de kerk voorop, maar 'bij de anti-revolutionairen was er eerst een partij met een grote eigen betekenis en pas daarna een kerkscheuring.' (63) Maken we zo geen scheiding tussen wat voor Kuyper toch altijd één bleef? We moeten ons niet laten misleiden door Kuypers leer van de soevereiniteit in eigen kring. De anti-revolutionaire partij, het dagblad *de Standaard,* de Vrije Universiteit en de kerk die uit de doleantie van 1886 geboren werd stonden organisatorisch los van elkaar. Geen van deze vier had gezag over de andere drie. Maar in de kaders wemelde het van de personele unies, en voor alle vier geldt dat de eigenlijke leiding berustte bij dr. A. Kuyper. Zijn leven was een eenheid, en stond geheel in dienst van 'de zaak', die zoals Te Velde schrijft, 'werkelijk godsdienstige betekenis' had. Ik zou zelfs liever zeggen dat ze van godsdienstige aard was, ook in de politiek. Dat is niet alleen waar voor Kuyper, maar voor allen die zijn leiding volgden.

Het grote actiepunt was daarbij de schoolstrijd. 'Zonder de onderwijskwestie is de anti-revolutionaire politiek bijna niet denkbaar.' (71) Zeker, maar waarom was dat zo? Het heeft mij nogal verwonderd, dat Te Velde op diezelfde bladzijde schrijft: 'het moment waarop de naar verhouding nog steeds zeer kleine staat zich ingrijpend met het privé-leven van de burger ging bemoeien was nog ver weg.' Maar daar ging het toch al om in die schoolstrijd. De vraag was wie besliste in welke geest de kinderen zouden worden opgevoed. Maakte de staat dat uit, of stond de keus aan de ouders? Wie geloof zag als de hoogste waarde, wilde zijn kinderen niet toevertrouwen aan de neutrale staat. Politieke actie moest het middel zijn om dat te voorkomen. Het eigenlijke doel was de vrijheid te handhaven of te veroveren om als christen te kunnen leven. Dat was 'de zaak', en het politieke aspect was daarvan slechts één kant. Politiek was niet langer een reservaat voor Leidse juristen van goede huize. Het leven was een eenheid, in kerk, staat en maatschappij. Daarom zou ik dus liever niet zeggen dat voor de katholieken de kerk het eigenlijke thuis was, en voor de anti-revolutionairen de partij (120).

Die vervlochtenheid van alle levensterreinen bleef bestaan toen Colijn in de plaats van Kuyper trad. Ik denk dat het ook de stijl van zijn leiderschap bepaalde. Ook

Colijn was hoofdredacteur van *de Standaard*, en nauw verbonden met de Vrije Universiteit als president-directeur. In de gereformeerde kerk bekleedde hij geen functies, maar hij was wel het type van de gereformeerde ouderling, en in een ander kerkgenootschap laat hij zich nauwelijks denken. Trouw aan de partij was de kerndeugd voor de anti-revolutionairen van deze generatie, zegt Te Velde (111). Dat is waar, maar die trouw was niet zuiver politiek, ze was boven al confessioneel, en ze uit zich in alle organisatorische verbanden waarin deze gereformeerden elkaar ontmoeten. In zoverre

werkte Colijn nog altijd onder dezelfde voorwaarden als Kuyper. Hij representeerde de eenheid van de grote gereformeerde familie, zoals Kuyper het vóór hem gedaan had, en zoals Schouten het na hem zou proberen.

Colijn is daarin geslaagd, Schouten niet. Dat bevestigt inderdaad de stelling van Te Velde, dat elke tijd vraagt om een eigen stijl van leiderschap. Maar het gaat hier wel om twee voormannen van dezelfde partij. Colijn noch Schouten deed zich anders voor dan hij was. Zij speelden geen rol op het politieke toneel, beiden waren geheel zichzelf. Maar de stoere onverzettelijkheid van Schouten bleek na 1945 niet meer het geschikte middel om de aanhang te inspireren. Dat hij het toch zo probeerde en dat een man van hetzelfde slag als Colijn de teugels in handen kreeg, hing samen met de tradities van zijn partij. Colijn mag dan de stijl van zijn tijd het beste vertolkt hebben, dat neemt niet weg dat geen van de concurrerende politieke partijen zich een zo autoritaire leider veroorloofd heeft als Colijn geweest is. De zeer stabiele RKSP werd bijeengehouden door Nolens en Ruijs de Beerenbrouck. De eerste spreidde geen ostentatief leiderschap ten toon, de tweede had wel het overwicht van de welgeboren heer, maar niet dat van de machtige doener. Maar is Colijn dan niet in de eerste plaats de voortzetter van de traditie van Kuyper, waardoor alleen bij de anti-revolutionairen een dergelijk leiderschap zich kon ontwikkelen? Dan is het misschien toch minder de tijd dan de politieke groepering, die dit soort mannen op de voorgrond laat komen.

Een grote familie vormden ook de socialisten. Toevallig of niet, maar uit die kring komen de volgende twee modellen voort. Drees is een vanzelfsprekende keuze. Geen andere politicus is ooit zo breed geaccepteerd. Ook over Den Uyl zal geen discussie zijn. Sinds Kuyper heeft geen enkele premier het land zo verdeeld in voor- en tegenstanders als Den Uyl gedaan heeft. Na twee calvinisten nu dus twee socialisten. Dat zou je denken, als we van anti-revolutionair overgaan op PvdA. Het tegendeel blijkt het geval. Het boek bevat geen index van zaken, misschien word ik dus door het gevoel misleid. Maar mij komt het voor dat het woord calvinistisch nooit valt in de hoofdstukken over Kuyper en Colijn, en evenmin in de vele passages gewijd aan Groen van Prinsterer. Wel wordt de term voor Drees nu en dan, en voor Den Uyl met grote regelmaat gebruikt. Dat doet vanzelfsprekend de vraag rijzen, in welke zin dat woord hier dan wordt gebezigd.

Mij is de kwalificatie het eerst opgevallen op pagina 45, waar het gaat over François Guizot. Die was ‘belijdend calvinist’. Is dat meer dan een gewone calvinist? Op het eerste gezicht was ik geneigd dat te geloven, maar twee bladzijden verderop ging ik aarzelen. Te Velde zegt daar dat Nederlanders in tegenstelling tot Engelsen in Thorbeckes tijd politiek niet vaak met spel vergeleken. Daarvoor namen ze zichzelf te ernstig. Waarom dan? ‘Men zou er een vorm van het beroemde Nederlandse calvinisme in vermoeden, ware het niet dat de calvinist Guizot de vergelijking relatief vaak maakt’. In dit citaat is calvinisme een bepaald soort gedrag, of liever, het gewraakte gedrag valt juist niet in die categorie, omdat we het niet aantreffen bij de belijdende calvinist Guizot. Er is dus, zo vermoeden we dan, een verband tussen deze confessie, en een type gedrag, dat daar klaarblijkelijk uit voortvloeit. Zulk gedrag verwachten we dan van erkende belijders als Kuyper en Colijn, maar dan komen we bedrogen uit. Op deze twee zijn ‘de clichés over sobere calvinisten of benepen kleine burgers’ niet van toepassing (170), maar wel op Drees. Zijn eigen

partijgenoot Van der Goes van Naters placht hem te ‘kleineren als calvinist, Nederlander zonder horizon en wethouder.’ (181)

Het gebruik van deze benaming als smalende term kunnen we voor rekening laten van Drees' mede-socialist. Maar hoe denkt Te Velde daar zelf over? Het leerzaamst is dan ongetwijfeld de paragraaf in het vijfde hoofdstuk, met de uitdagende titel ‘Den Uyls calvinistisch leiderschap’. Daar krijgt het begrip volledige invulling. Een calvinist is koud en grijs, afstandelijk, onhandig en schutterig, gekleed in een kreukelig kostuum dat besmeurd is met sigarenas, moeizaam

formulerend, nooit bereid zijn persoonlijke gevoelens bloot te geven, met als enige compenserende deugd een stalen ijver. Is calvinisme dus inderdaad een vorm van onbeholpen en wereldvreemd gedrag? Ja, dat ook, maar de term verwijst volgens Te Velde wel degelijk naar religie (215). Den Uyl lijkt op Kuyper, die dit gedrag juist niet vertoonde. Maar dat is heel goed te verklaren, want Kuyper was verantwoordelijk voor de opbouw van de verzuiling; toen waren de leiders bijna alles. In Den Uyls tijd werd ze afgebroken; toen waren de leiders bijna niets. Daarom contrasteert de pompeuze Kuyper zo sterk met de verlegen, schutterige Den Uyl. Maar beiden maakten graag gebruik van religieuze taal, ook Den Uyl, die 'strooide met bijbelteksten.' (219) Mij is dat eigenlijk nooit zo opgevallen. Te Velde geeft niet meer dan één voorbeeld, het bekende citaat uit de regeringsverklaring 'waar visie ontbreekt, komt het volk om.' Maar dat citaat heb ik altijd wat verdacht gevonden. In gangbare Nederlandse bijbelvertalingen komen de woorden niet voor, wel in de Engelse: 'where there is no vision, the people perish.' In die vorm zijn ze min of meer spreekwoordelijk geworden, en misschien gaat Den Uyls zogenaamde bijbelkennis hier in werkelijkheid op die zegswijze terug. Tenzij hij gewoon was de bijbel in het Engels te lezen, maar daarvoor heb ik verder geen aanwijzingen. Werpt de kritische lezer nu op, dat deze beschouwingen wat breed zijn uitgevallen voor een wetenschappelijk tijdschrift, dan wil ik dat wel beamen. Maar dan moet men ook geen borreltafelbegrippen invoeren in de taal van de geschiedwetenschap. Wie het woord calvinistisch wil gebruiken in de betekenis van kleinburgerlijk en benepen moet zijn gang maar gaan. Wie zich daarbij echter nadrukkelijk beroept op het religieuze karakter van het calvinisme zou mijnentwege van wat meer ingetogenheid blijk mogen geven. Laten we intussen bijzaken en hoofdzaken gescheiden houden. Te Velde heeft een stimulerend, hier en daar ook prikkelend boek geschreven, dat op een nieuwe manier orde brengt in de politieke geschiedenis van de laatste anderhalve eeuw. Als het vragen oproept zal dat ook uitdrukkelijk zo bedoeld zijn. Maar dat ik een advies heb voor de tweede druk zal duidelijk zijn.

Repliek
Henk te Velde

Ik ben getroffen door de grote plaats die de redactie van de *BMGN* voor mijn boek heeft willen inruimen en door de substantiële en - op één uitzondering na - welwillende commentaren van de beide recensenten. Om de keuzes die ik heb gemaakt te verantwoorden kan ik het beste beginnen bij het recente verlies aan vanzelfsprekendheid van de klassieke politieke partij. Daardoor ligt het voor de hand andere vragen aan het politieke verleden te stellen, en nieuwe studies doen dat ook.[1] Zelf heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de partijhistoriografie, maar anders dan daarin gebruikelijk leg ik de nadruk op discontinuïteit in de zin van het eigene van iedere periode en zoek ik naar overeenkomsten in plaats van verschillen tussen politieke stromingen - en trek ik bovendien internationale vergelijkingen.

Zoals ik in de inleiding zeg (13), gaat het mij om de publieke kant van het leiderschap en om de manier waarop het publiek de leiders waarnam. Voor deze kant van het leiderschap zijn de politieke partijen cruciaal geweest (243) en de indeling van het boek is voor een belangrijk deel op het ritme van de ontwikkeling van de politieke partijen gebaseerd. Het duidelijkste blijkt dat in het hoofdstuk over Kuyper en zijn tijdgenoten. Zou het mij allereerst om het bestuur zijn gegaan, dan zouden daarin liberale regenten als G. van Tienhoven of J. Röell hebben gefigureerd en zou wellicht ook de overgang later dan 1870 gesitueerd zijn, maar het ging mij om de relatie met het publiek en de beeldvorming en daarin kwamen zij amper voor (vandaar dat Domela Nieuwenhuis, die eigenlijk alleen leider was in de zin van agitator en mobilisator, juist weer wel aan de orde komt). Men zou kunnen twisten over N.G. Pierson en zeker over J. Heemskerk Azn., maar zij hebben het beeld van de politiek in hun tijd niet werkelijk bepaald. Op een bepaalde manier passen zij wel in een lange traditie van weinig geprofileerd notabelenbestuur waar ik bij De Geer en Ruijs de Beerenbrouck in het Interbellum en nog eens bij het einde ervan in de jaren zestig iets over zeg.

Het ritme van de partijgeschiedenis verklaart ook de betekenis van het woord ‘opnieuw’ in de zinsnede dat het boek tracht ‘vanuit een bepaalde invalshoek de geschiedenis van de Nederlandse politiek opnieuw te vertellen.’ (11) Enerzijds is dit boek geen breuk met de historiografie: de indeling in periodes lijkt me vanuit de ontwikkeling van de politieke partijen nauwelijks controversieel, evenmin als de centrale thema's die per periode centraal staan. Maar vanuit de stijl van het leiderschap bezien valt het licht wel op zaken die in een klassieke institutionele benadering in de schaduw bleven. Ik heb daartoe een aantal centrale leidersfiguren geselecteerd en Bosmans vraagt zich af of Colijn wel in dat rijtje thuishoort. Hij was immers zeer omstreden, gold voor katholieken niet bepaald als voorbeeld, en zijn carrière eindigde in een afgang. Om met dat laatste te beginnen: de Engelse journalist Jeremy Paxman illustreert in zijn aardige essay over ‘the political animal’ het bekende citaat van de conservatieve politicus Enoch Powell ‘all political lives [...] end in failure, because

1 Zie D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam, 2001); vgl. H. te Velde, ‘De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland’, in: E.O.G. Haitsma Mulier, e.a., ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 245-259.

that is the nature of politics' met een grote reeks voorbeelden; 'it really does end in tears.'[2]

In Nederland eindigden ook eigenlijk al mijn hoofdpersonen hun carrière teleurgesteld. Ze

2 J. Paxman, *The political animal. An anatomy* (Londen etc., 2002) 15 en 273.

moesten allen meemaken hoe nieuwe vormen en opvattingen van politiek veld wonnen en ze door de ontwikkelingen werden ingehaald. De breuk was in 1939 en 1940 abrupter dan normaal, maar op zichzelf dus niet uitzonderlijk. Dat geldt ook voor Colijns omstredenheid: omstreden zijn politieke leiders altijd. Colijn was meer omstreden dan anderen, maar ik wilde ook niet betogen dat de leiders golden als voorbeeld ter directe navolging, maar dat ze onontkoombaar waren in hun tijd. Ook hun tegenstanders profileerden zich door zich speciaal tegen hen af te zetten of werden tenminste uitdrukkelijk met hen vergeleken. Van de Ruijsen en de De Geers van het Interbellum werd dan ook verontschuldigend gezegd dat ze weliswaar geen Colijn waren, maar toch goede bestuurders. Ook in de tijd van Thorbecke, Kuyper en Den Uyl waren er vaak rustige regenten aan het bewind en van hen werd niet eens voortdurend gezegd dat het helaas geen geweldenaren waren zoals deze leiders. Geprofileerde leidersfiguren zijn in Nederland vanaf de late negentiende tot de late twintigste eeuw eigenlijk altijd nauw verbonden geweest met een partij, en waren dus 'partijdig'.

Van Deursen suggereert dat de positie van Colijn in het Interbellum alleen zo sterk kon zijn omdat die was ontstaan in de ARP met haar grote leiderschapscultus. Daar is veel voor te zeggen, maar mij ging het om de weerklank die Colijns leiderschapsstijl in zijn tijd had; ik heb dus minder gezocht naar partij- als wel naar tijdgebonden aspecten. Zelfs als liberale publicisten Colijn vooral steunden omdat ze zijn financiële en andere beleid prachtig vonden, dan nog blijft het relevant te onderzoeken hoe ze hem prezen, omdat uit de gekozen (macho-)beelden blijkt wat men speciaal toen van een leider verwachtte.

Antirevolutionairen spelen in mijn boek een grote rol en het doet me genoegen dat Van Deursen geen fundamentele bezwaren heeft tegen mijn benadering van hun leiders. Zijn vragen betreffen de interpretatie van de antirevolutionaire wereld. Als ik zeg dat er voor de antirevolutionairen eerst een partij was en daarna een kerkscheuring, dan bedoel ik vooral dat in vergelijking met de katholieken de partij voor hen veel centraler stond, en dat de politiek bij hen een veel belangrijker en vormender plaats innam. Men kan gereformeerden en antirevolutionairen niet zonder meer aan elkaar gelijk stellen: er bleef altijd een groep orthodoxe hervormden die alleen in het partijverband van de ARP, en deels in verzuilde organisaties, met de gereformeerden verbonden was, maar niet in de kerk. En als ik zeg dat de staat zich aan het einde van de negentiende eeuw nog niet ingrijpend bemoeide met het privé-leven van de burger, dan bedoel ik dat vooral in vergelijking met het einde van de twintigste eeuw. In vergelijking met de negentiende eeuw heeft Van Deursen gelijk met zijn kritische kanttekening (over de liberale onderwijspolitiek), maar op die vergelijking hebben dan ook de paragrafen 'Privé doordringt politiek' en 'Politiek doordringt privé' betrekking.

Afgezien van de twijfel die Bosmans heeft bij Colijn, kan mijn keuze van de leden van de canon grotendeels op instemming rekenen - en enige discussie hoort bij een essay als dit, dat ik zorgvuldig heb proberen te onderbouwen, maar dat tot nadere beschouwing uitnodigt en bij de recensenten gelukkig ook leidt. Op de canon ontbreken katholieken tot in de jaren zeventig. Zij wilden geen aanstoot geven met geprofileerd katholieke premiers, en concentreerden zich op de eenheid in eigen kring. In het algemeen blijkt bij onderzoek van de openbare sfeer dat het lastig is katholieken recht te doen: of het nu om nationalistische, feministische, socialistische

of nog weer andere verenigingen gaat, telkens is het aandeel katholieken laag. In het leiderschap zie ik pas een verandering optreden met Van Agt: hij was de eerste katholieke premier die zich nadrukkelijk, bijna provocerend, als katholiek presenteerde, maar hij deed dat na de verzuiling, als leider van het CDA in wording, dus niet meer als leider van een religieuze minderheid. Na hem deed met Lubbers een nieuw type leiderschap zijn intrede dat zich door zakelijkheid en deskundigheid vertrouwen wilde verwerven en dat door Kok tot 2002 is voortgezet. Wie het politieke leven van de laatste twintig jaar wil begrijpen, kan beginnen bij de leidersfiguren die symbolen van hun tijd zijn geworden.

Meer pretenties dan deze heb ik niet met de laatste regels van het boek waarin ik voorstel de leidersfiguren die ik bestudeer als naamgevers van hun tijd te gebruiken. Enkele zinnen daarvoor zeg ik: 'Personen bieden een goede toegang tot het politieke verleden.' (247) In een tijd waarin politieke partijen vooral als onderdeel van het staatsapparaat worden gezien, kan men het politieke verleden wellicht beter via de individuele persoon van de leider benaderen dan via het tegenwoordig veelal als abstract ervaren collectief (van partij, zuil of sociale groep). Dit is dus eerder een didactisch principe dan een pretentie dat alles in de politiek om de leiders zou draaien; via de leiders kan men naar mijn inzicht het politieke leven van hun tijd goed uitleggen en daarom doe ik de suggestie te spreken van de tijd van Thorbecke, Kuyper enzovoorts.

Natuurlijk is het politieke leven meer dan leiderschap, en leiderschap is ook meer dan stijl alleen. Dit boek gaat echter over de stijl van politiek leiderschap. Ik heb gekozen voor een strakke compositie die meer gericht is op karakterisering van de afzonderlijke periodes dan van de overgang ertussen, en die bedoelde een helder beeld te bieden in een overzichtelijk aantal pagina's, om in de leiders de gezichten te tonen die democratie en vertegenwoordigend stelsel sinds 1848 hebben gehad: van Thorbecke en het leren omgaan met het parlementair bestel, via Kuyper en de ontstaansfase van de moderne partij, Colijn en het crisisbesef en de twijfels over de democratie, Drees en de definitieve aanvaarding van parlementaire democratie met garantie van bestaanszekerheid, tot Den Uyl en de democratisering en twijfel aan leiderschap van de jaren zestig en zeventig.

Het boek is geen synthese van alle mogelijke aspecten van de politiek, en natuurlijk verdienen ook instituties de aandacht. Met Bosmans hoop ik van harte dat de nog relatief nieuwe benadering van de politieke cultuur zal samenwerken met de meer klassieke manieren van studie van het politieke verleden, zoals trouwens in het Natiestaat-programma al is gebeurd. Het belang van de studie van politieke cultuur is overigens te verduidelijken met het onderscheid van de Maastrichtse filosoof Sjaak Koenis tussen 'politiek-in-wording' en 'kant-en-klare politiek'. Bij de laatste vorm gaat het om de resultaten en de institutionele neerslag die de uitkomst zijn van politieke strijd, bij de eerste gaat het 'om die strijd zelf, zolang deze nog niet uitgestreden is, om de periode [...] waarin de [...] resultaten nog niet zijn uitgekristalliseerd.'[3] Politieke cultuur heeft aandacht voor het altijd onvoltooide en omstreden karakter van de politiek, voor de voortdurende verandering van de politieke agenda, en bijvoorbeeld voor de strijd rond instituties als parlementen of partijen in weinig vanzelfsprekende begin- of overgangsfases.[4]

De voornaamste bijdragen van de benadering liggen op de terreinen van participatie in en legitimiteit van de politiek en de sturende en altijd omstreden rol van regels. Het gaat dan om vragen als: Hoe komt men politiek in beweging, wat betekent politiek voor de betrokkenen, waardoor ontstaat vertrouwen in de politiek of identificeert men zich met een politieke groep, hoe maken formele en informele regels politiek

3 S. Koenis, *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling* (Amsterdam, 1997) 40.

4 Vgl. met een wat andere invulling I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2003); over 'constitutionele politiek' schreef ik zelf in mijn bijdrage aan N.C.F. van Sas en H. te Velde, ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer, 1998).

mogelijk en welke mogelijkheden sluiten ze af? De rol van de regels ziet men nu ook terug in een toenemende belangstelling voor 'bestuurscultuur', maar als men politiek zou verdelen in bestuur (staat) en discussie en representatie (participatie, legitimiteit en regels), dan heeft de politieke cultuur in engere zin tot dusver vooral een bijdrage geleverd op het laatste gebied.[5] Bovendien richt ze zich veeleer op de bele-

5 Er is overigens iets voor te zeggen politieke cultuur in de breedste zin van het woord te beschouwen als het gehele veld van de politiek dat breder is dan de instituties waartoe de klassieke politieke geschiedenis zich veelal beperkte.

ving, deelname en perceptie van politiek in een bepaalde periode dan op de totstandkoming van afzonderlijke beslissingen in specifieke gevallen. Ze heeft iets te zeggen over politieke macht, maar dan eerder over de totstandkoming en ontwikkeling daarvan via het scheppen van een aanhang en het ontstaan van 'vertrouwen', dan over de uitoefening in een afzonderlijk geval. In dit opzicht is er overigens een duidelijke overeenkomst met de klassieke partijhistoriografie, die zich weinig bezighield met de invloed van de partij op het bestuur van de staat.

Tot slot een recent voorbeeld van overeenkomst en verschil tussen klassieke politieke geschiedenis en geschiedenis van politieke cultuur. Als voorbeeld van klassieke politieke geschiedenis noemt Bosmans het recente, door Carla van Baalen en Jan Ramakers geredigeerde deel over het derde kabinet-Drees. Onlangs, nadat Bosmans zijn tekst voltooide, verscheen Van Baalens veel besproken oratie over de 'rituele dans' der kabinetsformatie. Van Baalen constateert dat de formatiepraktijk begeleid wordt door allerlei rituelen, probeert die rituelen te verklaren maar laat weinig ruimte voor wezenlijke functies die rituelen in de politieke praktijk hebben. Ik zou juist op die functies willen letten en de stelling willen verdedigen dat we politiek beter begrijpen als we proberen de wezenlijke betekenis van rituelen daarin te onderzoeken.[6] Ieder zal willen vasthouden aan zijn of haar eigen uitgangspunt, maar de benaderingen hebben hun eigen merites en kunnen van elkaar profiteren zonder dat dit hoeft te betekenen dat uiteindelijk iedereen hetzelfde gaat doen.

Ik begon mijn reactie met de opmerking dat er één uitzondering was op de welwillende houding van de recensenten. Van Deursen verwijt mij in mijn analyse van het 'calvinisme' in het optreden van Den Uyl de introductie van 'borreltafelbegrippen in de taal van de geschiedwetenschap.' Dat klinkt niet erg vriendelijk. Als hij daarmee bedoelt dat de historicus borreltafelpraat niet zou behoren te analyseren, dan ben ik met hem oneens. Veel van mijn bronnenmateriaal bestaat uit triviale commentaren, die ik niet heb gebruikt vanwege hun niveau maar vanwege wat ze over de contemporaine gedachten over politiek en leiderschap zeiden. Bedoelt hij echter dat de historicus geen analyse van borreltafelniveau moet introduceren, dan volg ik hem natuurlijk. Maar doe ik dat dan? Op het punt van het calvinisme onderwerp ik me graag aan zijn autoriteit, en ik moet toegeven dat ik niet heb nagetrokken uit welke bijbelvertaling Den Uyls 'waar visie ontbreekt, komt het volk om' afkomstig was. Maar zijn tekst uit Spreuken 11:14 werd zeker als bijbels herkend en dat Den Uyl bewust en uit het hoofd teksten met een bijbelse achtergrond citeerde, blijkt ook uit andere bronnen.[7]

Dit is echter niet de kern. Van Deursen meent dat hij in de passages over Den Uyl er achter komt hoe ik zelf over calvinisme denk. Maar daar gaat het in die stukken helemaal niet om. Mij gaat het niet om calvinisme, maar om 'calvinisme' en om een 'religieuze' stijl (215). De aanhalingstekens staan er in mijn boek niet voor niets; misschien had ik iedere keer dat ik deze woorden opschreef aanhalingstekens moeten gebruiken, misschien had ik dubbele aanhalingstekens moeten nemen, maar wat kan

6 Vergelijk C. van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties. Rede* (Den Haag, 2003) met H. te Velde, *Het theater van de politiek. Rede* (Amsterdam, 2003).

7 P. Bootsma, W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag, 1999) 42 (vgl. 57). De daar door Den Uyl en Vredeling geciteerde (maar door Bootsma en Breedveld niet geïdentificeerde) tekst is afkomstig uit Psalm 141:3, oude berijming; de onnauwkeurigheden in het citaat tonen de spontaniteit van de verwijzing.

ik meer doen om duidelijk te maken dat ik niet analyseer wat calvinisme is, maar hoe de term - die ik een containerbegrip noem dat toen gebruikt werd voor stijl en presentatie (218) - in die tijd gebruikt werd en welke associaties hij in de politiek (en elders) blijkbaar opriep? Ik kan me Van Deursens ergernis wel voorstellen, want ik heb zelf de typering van Nederlanders als eeuwige ‘calvinisten’ ook altijd gemakzuchtig gevonden, maar ik heb de indruk dat zijn ergernis hem hier toch verhindert te zien dat de

clichématige typering in een bepaalde tijd wel een bepaalde politieke bedoeling of uitwerking kan hebben gehad. Ik was getroffen door het feit dat de ex-gereformeerde Den Uyl die zich soms scherp uitliet over de wereld waaruit hij afkomstig was, niet zijn best deed de sporen van die wereld in zijn eigen optreden uit te wissen, maar er op bepaalde momenten zelfs mee koketteerde. Mij leek dat dit te verklaren was uit de toon en lading van de politiek in de jaren zeventig en in die zin heb ik zijn uitlatingen geïnterpreteerd.

Recensies

Algemeen

Th. de Nijs, E. Beukers, ed., *Geschiedenis van Holland*, I, *tot 1572* (Hilversum: Verloren, 2002, 324 blz., €25,-, ISBN 90 6550 682 9).

Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw verscheen in het zuiden en oosten van Nederland de geschiedenis van de ene provincie na de andere als reactie op het Hollandcentrische karakter van de gangbare hand- en schoolboeken over vaderlandse geschiedenis. Maar nu beginnen Noord- en Zuid-Holland zich zorgen te maken over de 'overlap van de Hollandse met de nationale geschiedenis' die de 'eigen identiteit' van deze bijeenhorende provincies uit het oog dreigt te doen verliezen. Vandaar dat men het initiatief heeft genomen tot de samenstelling van bovengenoemde geschiedenis die in vier delen moet verschijnen.

Bij de indeling van de delen heeft de redactie gekozen voor politieke criteria. In het eerste deel vormen, na een aanloop over de bewoningsgeschiedenis vanaf ongeveer de Romeinen, de intree van de eerste grafelijke dynastie in de negende eeuw en het begin van het soevereine gewest Holland de breukvlakken. De redacteuren hebben tien deskundige schrijvers aangetrokken om de voornaamste aspecten volgens de nieuwste inzichten voor een breed publiek te beschrijven en de beoogde lezers een frisse kijk op de historie te verschaffen. De annotatie is heel summier, de literatuuropgaven zijn doorgaans royaal. Het boek is ruim voorzien van, hoofdzakelijk door Bert Stamkot vervaardigde, nuttige kaarten en van veel illustraties, in fraaie kleuren of in een droefgeestig bruin afgedrukt.

Op een algemene inleiding tot de voorgenomen vier delen door Thimo de Nijs volgt een door drie auteurs geschreven hoofdstuk over 'een geschiedenis van Holland voor zijn bestaan', de drassige gesteldheid van het latere gewest vanaf de eerste eeuw, de Friezen, de Franken en de Vikingen, heidendom en christelijke zending. Het is niet het gelukkigste hoofdstuk. Het is onevenwichtig, in sommige details te uitvoerig, op andere punten te babbelig of juist te beknopt en veronderstelt, naar het me voorkomt, bij de lezer veel te veel bekend. Het merovingische rijk, de Karolingen, de Vikingen, een 'lokale graaf' in de negende eeuw - wat zal hij zich daar zonder nadere uitleg bij voorstellen? Een op crèmekleurig papier afgedrukte inlas over de economie in vroegmiddeleeuws Holland past beter in een jongensboek en het verhaal over ruilhandel is in strijd met de tekst van hetzelfde hoofdstuk (60).

Veel krachtiger is hoofdstuk drie van de hand van Antheun Janse over politiek en bestuur van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw, met de wel wat grootse titel 'Een in zichzelf verdeeld rijk', waarin zakelijk en helder de wording van het graafschap en de positie en functie van de graven is uiteengezet. Het idee om een aantal dynastieke crises afzonderlijk te behandelen heeft de overzichtelijkheid ervan bevorderd. In de paragraaf 'Hollandse heren' spreekt de auteur als expert. De paragrafen over steden, hun bestuursvorm en onderlinge rivaliteiten en over de modernisering van het grafelijke bewind geven in kort bestek veel gegevens. Een gemis is mijns inziens dat de invloed van Henegouwen op die modernisering buiten beschouwing is gebleven.

Het brede publiek dat waarschijnlijk van het epos der Grote Ontginning geen weet heeft, kan zijn hart ophalen aan het eerste deel van P. Hoppenbrouwers hoofdstuk over de economie van

Holland. De auteur gaat verder met de groei van het belang der Hollandse steden en betoogt dat de indertijd door H.P.H. Jansen in de tweede helft van de veertiende eeuw geplaatste sterke opkomst van Holland al in de dertiende eeuw zijn eerste aanzet had. Uit zijn beschrijving van de ontwikkeling van de Hollandse economie is af te lezen dat deze wezenlijk verandert tegen het eind van de vijftiende eeuw. De verlenging van de Middeleeuwen 'tot 1572' maakt dan ook een wat geforceerde indruk. Datzelfde geldt voor de hoofdstukken die aan de cultuur zijn gewijd.

Marco Mostert heeft op fraaie wijze een krachttoer verricht door zowel de kerkelijke organisatie en religieuze bewegingen als de toepassing van het schrift en de opkomst van een schriftelijke cultuur in één hoofdstuk te behandelen en die onderwerpen bekwaam en handig met elkaar te vervlechten.

De auteurs die de Hollandse kunstproductie voor hun rekening namen, de kunsthistoricae Van Bueren en Verbij-Schillings, besloten aan hun hoofdstuk structuur te geven door het in te delen aan de hand van 'opdrachten van hof, kloosters en steden' en zij nemen er de literatuurgeschiedenis maar bij. Dat is wat verwarrend. De indeling brengt bovendien mee dat de adel erbuiten valt - met bijvoorbeeld het gevolg dat aan de Haagse ridderzaal bijna twee bladzijden zijn besteed maar de ontwikkeling van de kasteelarchitectuur geen plaats krijgt-; was de adel zo cultuurloos? En omdat de behandelde periode tot 1572 doorloopt, krijgt de kunst van de Renaissance een dominerende plaats als het om schilder- en beeldhouwkunst gaat ten koste van die der Middeleeuwen. De kloosters komen er wat bekaaid af, de steden komen daarentegen volop aan hun trekken. Hier moet de lezer de kerkbouw zoeken, maar ook feesten en processies. Het hoofdstuk bevat veel aardige gegevens maar is wat rommelig.

Het deel eindigt met een stukje politieke geschiedenis: de invoeging in het Bourgondische rijk, het streven van de heersers naar centralisatie van het bestuur, de expansiepolitiek van de Habsburgers waardoor 'Holland in het hart van de Nederlanden kwam te liggen', wat de auteur, Louis Sicking wel lijkt aan te staan. W. Blockmans tenslotte kreeg de taak de resultaten aan elkaar te breien en vast te stellen wat nu eigenlijk typisch Hollands was in de Middeleeuwen en waarop Holland kon voortbouwen op weg naar de Gouden Eeuw. De organisatie van de waterhuishouding was oorspronkelijk en trotseerde in grote trekken de eeuwen, maar de hogere cultuur berustte op impulsen en voorbeelden van buitenaf en de voor het gewest op den duur zo belangrijke en kenmerkende verstedelijking kwam pas vrij laat op gang. De grondslag voor de economische bloei van de Nieuwe Tijd lag in Hollands 'transporteconomie' waarvoor in de dertiende eeuw de basis werd gelegd, maar die zich pas geleidelijk aan breed ontplooide en natuurlijk in Noordwest-Europa niet oorspronkelijk was. Misschien, mag men concluderen, komt het typisch-Hollandse van Holland pas in de volgende delen goed uit de verf.

Is dat een bezwaar tegen het eerste deel van het werk? Niet in zoverre dat het een up-to-date en leesbaar overzicht is van, en inzicht geeft in de voornaamste aspecten van de geschiedenis van het gewest. Een nadeel van de opzet om Holland nu eens buiten de context van de nationale geschiedenis te behandelen, is dat we - op het laatste hoofdstuk na - wel heel weinig lezen over de invloeden van buitenaf en de positie van Holland binnen de omringende gewesten en het echte buitenland. Dat zal de redactie in de volgende delen moeilijk kunnen volhouden.

J.A. Kossmann-Putto

K. Doevendans, R. Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen: Martinus Nijhoff, 2000, 540 blz., ISBN 90 68 90536 8).

Stad en samenleving is een lijvig studieboek dat voortgekomen is uit colleges gegeven aan de TU Eindhoven. De auteurs behandelen in zes kloeke delen achtereenvolgens: 1 het ontstaan van de stad tijdens de Middeleeuwen, 2 de stad tijdens de Republiek, 3 de bourgeoisie, 4 de stad onder invloed van de industriële ontwikkeling, 5 de stad van de moderne stedenbouw en 6 de stad en de verzorgingsstaat. Afgezien van het deel over de bourgeoisie, dat ik toch enigszins als een *Fremdkörper* beschouw omdat het de intrige van de stedelijke ontwikkeling onnodig onderbreekt, is er op deze periodisering niet zoveel aan te merken. Hooguit is het wat vreemd dat de periode van de moderne stedenbouw wordt voorzien van jaartallen (1900-1950) en de andere perioden niet.

Doevendans en Stolzenburg hebben, ondanks dat het hier om een studieboek gaat, gekozen voor een probleemgerichte aanpak. Ze willen in hun geschiedverhaal de relatie tussen *civitas* en *urbs* uit de doeken doen, dat wil zeggen de relatie tussen de stad als samenleving en de stad als fysieke gestalte. Ze stellen: 'In dit studieboek worden beide aspecten voortdurend met elkaar in verband gebracht, gestreefd wordt naar een synthese van de stad als vorm van samenleving enerzijds en als stedenbouwkundig verschijnsel anderzijds, met als leidraad het 'verhaal van de stad door de geschiedenis heen.' Op de volgende bladzijde poneren ze de these dat ze de gebouwde omgeving (*urbs*) 'als uitdrukking van de sociaal-culturele verhoudingen' (*civitas*) beschouwen. Dat is een veelbelovend, maar ook een pretentieus begin.

Voor de middeleeuwse stad komen de auteurs niet veel verder dan de constatering 'dat alleen bepaalde hoofdmomenten uit de middeleeuwse samenleving in de gebouwde omgeving tot uitdrukking komen.' Waarschijnlijk doelen ze daarbij op het gegeven dat naarmate de stedelijke samenleving gevarieerder wordt ook de afwisseling in de gebouwde omgeving toeneemt. Daarbij valt op dat de 'meer-machtigen' (waarom spreken de auteurs niet gewoon van rijken of machtigen?) elkaar en het centrum opzoeken en de 'minst-machtigen' de randen van het stedelijk gebied bewonen. Een argumentatie voor deze vroege vorm van segregatie geven ze niet. Bij de Amerikaanse stadssocioloog Gideon Sjoberg hadden ze die wel kunnen vinden. Deze immers ontwikkelde voor dit verschijnsel de these dat de preïndustriële stad door de nog gebrekkige vervoerstechniek het voor de rijken noodzakelijk maakte dicht bij de (machts)centra van raadhuis, kerk, rechtbank en gildehuis te wonen.

De stad ten tijde van de Republiek mag, volgens de beide auteurs niet tegenover de middeleeuwse stad geplaatst worden als een dichotomie respectievelijk tussen regelmatig/planmatig enerzijds en onregelmatig/gegroeid anderzijds. Mumford in zijn *The city in history* heeft inderdaad iets dergelijks gesuggereerd, maar Taverne heeft met zijn *In 't land van belofte* die suggestie voorgoed naar het rijk der fabelen verwezen. Terecht merken de auteurs dan ook op dat er wel sprake is van een zekere planning, maar dat toch de 'maatschappelijk-pragmatische aanpak' prevaleerde boven een 'theoretisch-morfologische'. Daarmee heeft, zo concluderen zij, het maatschappelijk stadsbestaan een belangrijke conditionerende invloed op de ruimtelijke opzet van de stad gehad. Opmerkelijk is namelijk dat er, voorzover er sprake is van gerealiseerde planning in de zeventiende en achttiende eeuw, het voornamelijk planning betrof met militaire oogmerken (de aanleg van versterkingen).

Andere vormen van planning gebaseerd op de esthetiek van harmonie en symmetrie, zoals Stevins *Vande oirdeningh der steden* (ong. 1600) zijn er zeker geweest, maar hadden veel minder kans om gerealiseerd te worden. Wel is het zo dat in het Amsterdamse grachtenplan, anders dan in de Middeleeuwen, de syste-

matiek van kaden, grachten en erven ontworpen is los van de bestaande landschapsstructuren, maar daar bleef het bij. Voor de burgerlijke regentenklasse won het pragmatische het van het esthetische.

In de negentiende eeuw worden de ontwikkelingen gedomineerd door de ontmanteling van de Nederlandse vestingsteden. Daarbij bleef, volgens de auteurs, de trend voortbestaan dat het esthetische het in de uitvoering van de plannen veelal verloor van pragmatisme en utilitarisme. Dat kwam tot uiting in de ontwikkelingen in Amsterdam waar het fraaie plan-Van Niftrik met de noodzaak van een grote mate van overheidsbemoeienis het aflegde tegen het plan-Kalff, waarin kapitalisten en bouwspeculanten veel meer aan hun trekken kwamen. Ook in de Utrechtse uitbreidingsplannen van de negentiende en begin twintigste eeuw wist het pragmatische het te winnen van het fraaie. Hoewel Doevendans en Stolzenburg het niet met zoveel woorden zeggen, onttrok de Nijmeegse uitleg zich aan deze 'Hollandse' trend. Met brede boulevards, plantsoenen en het Keizer Karelplein als barok *rondpoint*, lijkt Nijmegen het esthetische voorrang gegeven te hebben. Waarom dit zo is, delen de auteurs helaas niet mee.

Berlage heeft aan het begin van de twintigste eeuw geprobeerd het (Hollandse?) pragmatisme en utilitarisme te doorbreken door twee belangrijke vormgevingsbegrippen naar voren te schuiven: het monumentale, waarmee hij classicistische beginselen als regelmaat, symmetrie en ritmiek bedoelde en het picturale, wat duidde op het schijnbaar toevallige, onregelmatige en asymmetrische. Deze begrippen waren volgens Berlage niet strijdig met elkaar: het ontwerp kan monumentaal zijn, het detail picturaal. In het uitbreidingsplan van Amsterdam-Zuid zijn deze principes in grote trekken gerealiseerd. Ook hier rijst de vraag waarom het esthetische het nu wel van het pragmatisme wint. Die vraag wordt opnieuw niet beantwoord. Wel signaleren de auteurs, in de vorm van verzuiling en verheffing van de arbeider, *civitas*-invloeden in de morfologie van 'Zuid'.

Tegenover de monumentale stedenbouw ontstond de tuinstadgedachte, in Nederland gerealiseerd in fabrieksdorpen als 't Lansink in Hengelo, Heveadorp in Oosterbeek, De Riet in Almelo, Pathmos in Enschede en de mijnwerkerskolonies in Zuid-Limburg. Doel van deze stedelijke dorpen was de verburgerlijking van de arbeidersklasse. Hier en daar, zo blijkt uit het bovenstaande, refereren de auteurs inderdaad aan *civitas*-ontwikkelingen maar de morfologische geschiedenis staat in het vijfde deel van het boek toch centraal.

Dat geldt in nog sterkere mate voor het zesde deel. Slechts 13 bladzijden worden hier gewijd aan de maatschappelijke ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw en maar liefst 124 aan de morfologische aspecten. Daarbij komt, en dat is symptomatisch voor het hele boek, dat de maatschappelijke en morfologische ontwikkelingen telkens in gescheiden paragrafen gepresenteerd worden, waarbij in de morfologische paragrafen slechts incidenteel aan de maatschappelijke achtergronden gerefereerd wordt. Er is geen sprake van een doorlopende intrige waarbij morfologische en maatschappelijke processen met elkaar verbonden worden. Begrijpelijk is dit allemaal wel, want zo'n intrigerende en integrerende geschiedschrijving is geen eenvoudige zaak. Maar de auteurs hadden in hun inleiding wat voorzichtiger moeten zijn met de uitspraak dat ze een beschrijving wilden geven 'van de gebouwde omgeving als uitdrukking van die (maatschappelijke) verhoudingen.' Toch heeft dit boek zeker de verdienste, met name wat betreft de

geschiedenis van de stedelijke morfologie, veel materiaal bijeen gebracht te hebben. Het is dan ook een uitstekende samenvatting van de literatuur die er op dit terrein bestaat.

Harry Jansen

C. Smit, *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leidse historische reeks XV; Leiden: Primavera pers, 2001, 213 blz., ISBN 90 74310 81 8).

Dit boek bevat een breed scala aan onderwerpen en bestrijkt een lange periode. Er is geput uit de weinige bestaande literatuur die voorhanden was. De schrijver concludeert in zijn inleiding dat, in de traditie van Ranke, politiek en cultuur dankbaarder onderwerpen zijn voor historici dan zoiets banaals als vuil en de verwerking ervan. Cor Smit heeft uiteindelijk wel het een en ander gevonden. Hij noemt in zijn verantwoording enkele publicaties over onderwerpen als waterkwaliteit en de ontwikkeling van de riolering in Leiden.

Een ware *Fundgrube* vormden ook de diverse herdenkingsbrochures die in de loop der jaren het licht hebben gezien. In dit soort publicaties wordt doorgaans een bepaalde gemeentelijke dienst in het zonnetje gezet. In de literatuurlijst kan de geïnteresseerde lezer de diverse geraadpleegde bronnen vinden en op het goede spoor gezet worden voor eventueel verder eigen onderzoek.

In het boek wordt een achttal eeuwen belicht maar het uitgangspunt is, opmerkelijk genoeg, de actualiteit. Die actualiteit komt om de hoek kijken wanneer blijkt dat actuele problemen als parkeren ook pendanten hadden in de zeventiende en zelfs in de vijftiende eeuw, getuige een soort parkeerverordening uit die eeuw. Uit het onderzoek van de auteur komt naar voren dat tal van aspecten die onder het beleid van milieu en beheer vallen van alle tijden zijn.

Het uitgangspunt van de studie is de kwaliteit van de leefomgeving. De zorg om de leefomgeving is iets van alle tijden en voor een studie als deze een schitterende leidraad. Behalve geschreven bronnen levert het bovendien prachtig illustratiemateriaal op. Leefbaarheid, de kwaliteit van de leefomgeving en het gebruik van de openbare ruimte staan tegenwoordig hoog op de politieke agenda. Steden raken steeds dichter bevolkt en bebouwd. De vraag hoe de stedelijke leefomgeving, de kijk daarop en de wijze waarop burgers en bestuur ermee omgaan, zich historisch ontwikkeld hebben, is het onderwerp van deze studie. Cor Smit heeft een geslaagde poging gedaan om aan integrale geschiedschrijving te doen. Met dit deel, het vijftiende alweer, uit de Leidse historische reeks, is een werkstuk afgeleverd dat zowel de ambtenaar van milieu en beheer als de geïnteresseerde wetenschapper iets van zijn gading geeft.

De Leidse historische reeks is als geheel de moeite waard en het is daarom jammer dat in dit deel het overzicht van de hele reeks ontbreekt, zodat inzicht in de onderwerpen van de andere veertien delen en de eventuele beschikbaarheid ervan aan de lezer onthouden wordt.

Paul Hendriks

P. Boomgaard, *Frontiers of fear. Tigers and people in the Malay world, 1600-1950* (New Haven, Londen: Yale University press, 2001, xiv + 306 blz., ISBN 0 300 08539 7).

Het doel van dit boek is de gevarieerde relaties tussen mensen en tijgers (en andere grote katten) in de Maleise wereld te verkennen. In het boek worden daarvoor niet alleen gegevens van geschiedkundige- en ecologische aard gebruikt, maar ook wordt er gekeken naar de menselijke reactie op tijgers, en de manier waarop het dier eens een integraal deel was van het geloofssysteem van de mensen. Hoewel het boek over de Maleise wereld gaat, komt toch het grootste gedeelte van de data uit Java en Sumatra. Het gedetailleerde onderzoek waarop deze

geschiedkundige studie is gebaseerd werd primair gedaan in archieven en bibliotheken in Nederland en Indonesië.

Behalve een algemene introductie, bestaat het boek uit tien hoofdstukken, waarvan er zes (2-6 en 10) gaan over de historische en ecologische connectie tussen mensen en tijgers, en drie (7-9) over de symbolische relatie tussen deze twee. In het laatste hoofdstuk (11) worden deze thema's samengebracht.

Het eerste hoofdstuk introduceert de belangrijkste thema's van het boek, de interactie tussen mens en tijger, speciaal hoe veranderingen in het gedrag van de een dat van de ander beïnvloedt. Het gaat daarbij vooral ook over de westerse kijk op de Zuidoost Aziatische natuur (5), hoewel er ook aandacht besteed wordt aan de inheemse visie. In deze laatste zijn tijgers, behalve dat het gewone dieren zijn, ook schepsels die speciale magische krachten bezitten, of deze delen met hun menselijke tegenhangers.

Omdat het onmogelijk is dit boek in een korte recensie in detail te bespreken, concentreer ik me op een thema dat door het hele boek loopt, namelijk dat van de tijgers habitat. Hoewel bekend als koning van het woud, is de tijgers plaats van voorkeur (preferendum) de rand van het woud, de transitiezone van struikgewas en, nabij menselijke nederzettingen, het gebied van tuinen en aanplantingen. Dit is waar bijvoorbeeld zwijnen en herten komen om zich te voeren met jonge loten en groenten, dieren die op hun beurt de tijgers favoriete prooi zijn. Dit is dus ook de zone waar tijgers en mensen elkaar vaak ontmoeten, vijandig of vriendschappelijk, en deze ontmoetingen zijn het onderwerp van de hoofdstukken 3 t/m 6: vriend of vijand?; mensetende tijgers; premies op tijgers en andere grote katten, en de jacht. Een belangrijke vraag hier is hoe gevaarlijk de tijger nu eigenlijk was voor de mens. De schrijver presenteert statistieken over mensen gedood door tijgers over de jaren en concludeert dat het dier toch gevaarlijker was dan tegenwoordig veelal gedacht wordt. Hij wijst er ook op dat waar de overgangszone tussen woud en nederzetting klein was, men vaak meer last had van tijgers dan waar deze zone verder weg lag. De ironie hier is dat deze zone vaak door de mensen zelf werd gecreëerd. Dus, toen bijvoorbeeld Batavia gesticht werd, had men ook vaker last van tijgers in de omgeving dan later, toen de grens tussen de velden en het woud verder weg kwam te liggen. Dit is een gegeven dat door het hele boek loopt, namelijk waar de mens de ecologie verstoorde, de tijger vaak wraak nam, iets wat de inheemse mensen al wisten en uitdrukten in hun mythologie en volksgeloof.

Dit belangrijke inzicht, dat overigens ook elders in de literatuur omtrent de tijger wordt genoemd, wordt jammer genoeg niet altijd even goed benut. Dus vraagt de schrijver bijvoorbeeld waarom Banten zo'n last had van menseneters (*man-eaters*) in de zeventiende eeuw. Hij beschrijft Banten ca. 1600 als niet dicht bevolkt en met een waarschijnlijk niet te grote landbouwzone (108). Toch was Banten toen een belangrijke handelsstapelplaats, vooral voor peper, die door veel buitenlandse schepen aangedaan werd. Hoewel de lokale bevolkingsdichtheid dus misschien niet zo hoog was, was er mogelijk een onevenredig grote vraag naar voedsel, speciaal groenten. In combinatie met de pepertuinen zou dit zo op een aanzienlijk groter ontgonnen gebied kunnen duiden dan de schrijver ons laat denken, en dus ook een favoriete stek voor de tijger. Als men nu ook nog op de tijgers prooi jaagde, dan is het niet verwonderlijk dat men last van tijgers had. Uit de data die het boek presenteert, komt ditzelfde probleem herhaaldelijk naar voren: waar de ecologie verstoord werd,

kwamen vaak klachten over tijgers. Toch wordt deze link niet altijd heel duidelijk gelegd en hierdoor wordt het werkelijke gevaar van de tijger niet scherp getekend. De meeste Nederlandse of andere Europese verhalen over tijgers en de jacht spreken dan wel over het gevaar en de wreedheid van het dier, maar daar wordt niet bij gezegd dat deze tijgers zich met name manifesteerden in ecologisch verstoorde gebieden. Dat

de tijger in natuurlijke omstandigheden ook zo wreed was, is iets dat door de autochtone bronnen en overleveringen wordt tegengesproken.

Hiermee komen wij terecht in het tweede gedeelte van het boek, de relatie tussen de niet-Europese mens en de tijger, die in de voorgaande hoofdstukken hier en daar ook al aangeroerd werd. In hoofdstuk 7 staan de hofrituelen centraal waarin speciaal de dood van een tijger een primaire rol speelde. Dit waren het tijgersteken en gevechten tussen tijgers en buffels. Hoewel de schrijver zeer juist aantoont dat in het verleden deze rituelen in verschillende berichten teveel over één kam geschoren werden, bijvoorbeeld door geen onderscheid te maken tussen wat er aan de vorstenlandse hoven gebeurde en aan die van de regenten, kan ik mij toch ook weer niet verenigen met de nadruk die hier gelegd wordt op het bijna zuiver doelmatige van dit doden van tijgers: tijgers waren lastig en dus moesten ze gedood worden (154). Maar, gezien het ritueel er omheen, moet er toch meer geweest zijn, want om een tijger te doden heeft men geen ritueel nodig. Dit is ook duidelijk uit de behandeling die gevangen tijgers kregen aan het hof, namelijk die van een vorst, een gelijke. De schrijver twijfelt of deze rituelen aan de hoven wel origineel waren, want in de Javaanse literatuur van voor de zeventiende eeuw worden zij niet vermeld. Wel lezen wij over het vangen of doden van tijgers aan deze hoven door ze door vele gewapende mannen te laten omsingelen en ze dan op piekpunten te vangen als ze probeerden te ontsnappen. Dit gebeurde weliswaar niet op de *alun-alun* van de kraton, waar de latere rituelen wel plaatsvonden, maar ergens buiten de stad. Jammer genoeg wordt niet verteld waar dit dan plaatsvond, want als dit in de *krapyak* was, een open plek in het woud omheind door struikgewas en bamboe achter de kraton, die nu soms ook nog jachtgebied genoemd wordt, is de latere verhuizing naar de *alun-alun* niet echt zo'n grote verandering. De *alun-alun* staat zo symbool voor het (getemde) woud, en is daarmee symbolisch een perfecte plek voor de (onderworpen) mede-vorst van de koning.

Behandelde de vorst de tijger hiërarchisch, als een verslagen gelijke, dorpelingen zagen of zien hem meer als een machtig dier dat bezield kan zijn door de geest van een voorouder of van de natuur en vaak werd de tijger daarom als beschermheer van het dorp beschouwd. Ik schrijf werd, alhoewel deze geloven nog steeds bestaan op het Javaanse platte land, speciaal in Oost-Java, en ze niet zo zeldzaam zijn als de schrijver denkt (230). Zo'n beschermtijger wordt soms gezien als een gestorven voorouder-stichter van het dorp, en soms als een incarnatie van de natuurgeest en eigenaar van de grond, waarmee de dorpsstichter een overeenkomst had om op die plek te mogen wonen. Als voorouder of natuurgeest heeft deze tijger dan de taak om over de welvaart van de mensen te waken en streng toe te zien dat ze de regels en geboden van de voorouders in acht blijven nemen. Doen ze dit niet, dan worden ze gestraft, vaak door een aanval van tijgers. Maar dit betekent niet dat voorouder-tijger-geesten noodzakelijk gevreesd worden, want voorouders zijn geen *hantu* (spoken), zoals de schrijver beweert (234). Integendeel, voorouders worden geëerd en aangeroepen voor hulp en hoewel streng worden zij niet als kwaad gezien, behalve door sommige moslimgelovigen die alles wat in strijd met de islam is, als het kwade typeren. Voorouders en natuurgeesten, observeert de schrijver, zijn dus niet noodzakelijk altijd vriendelijk (234), maar dat beweren de mensen ook niet. Deze wezens hebben vaak twee gezichten: vriendelijk voor degenen die gehoorzamen, en kwaadaardig ten opzichte van overtreders van de regels.

Het is jammer dat de schrijver zo weinig gebruikmaakt van de moderne, vaak antropologische literatuur over de relatie tussen de mensen, het woud, en de tijger. Hoewel deze vaak de periode van na 1950 beslaat, worden hierin toch ook de nodige vragen opgeroepen. De historische data van de schrijver bijvoorbeeld bevatten geen informatie uit de negentiende eeuw over weertijgers in West-Java en delen van Oost-Java en Madura (197-200). Deze geloven

bestaan nu wel en de vraag is of de oude bronnen etnografisch wel volledig zijn, of dat er tussentijds iets veranderd is. Moderne antropologen worden door de schrijver afgebeeld als wetenschappers die menen dat geloven en zienswijzen van de mensen van tegenwoordig die van vroegere mensen weerspiegelen, en dat deze door de eeuwen heen onveranderd zouden zijn gebleven (8). Dit is een zeer achterhaalde visie, die weinig met de hedendaagse antropologie te doen heeft, hoewel de wortels van hedendaagse geloven natuurlijk wel heel ver terug kunnen gaan. Het komt hier niet slechts neer op een dynamische ecologische balans tussen mensen en tijgers, die vaak door menselijke activiteiten verstoord wordt. Het is meer dan dat, want de dorpelingen, maar ook de hovelingen beschouwen de kosmische krachten waarin de tijger gedacht wordt te participeren als echt. Zij zijn dus geen metafoor en staan niet slechts symbool voor iets. Een dergelijk gegeven zou echter een grondige studie van de hele etnografie van dit gebied impliceren, waarvan de etnografie van de tijger slechts een onderdeel is, en dat valt buiten het bestek van dit boek.

Met terzijdelating van deze kritieken, is het boek een waardevolle bijdrage tot de literatuur omtrent de tijger in de Maleise wereld, waarin bronnenmateriaal naar voren wordt gebracht dat, gezien tijdsbeperking, problemen van financiële aard of taalbarrières, maar zelden beschikbaar is voor wetenschappers buiten Nederland. Boomgaards collega's zullen hem hiervoor dan ook dankbaar zijn.

Robert Wessing

R. Cleverens, *De koningsvleugel. Geschiedenis van de particuliere appartementen in het Paleis Noordeinde* (Hilversum: Verloren, 2001, 176 blz., €23,-, ISBN 90 6550 659 4).

Van het Paleis Noordeinde kennen de meeste mensen alleen de voorkant. Daar zwaait de koninklijke familie op prinsjesdag naar de talloze toeschouwers. Het grootste deel van het paleis is echter niet zichtbaar: de koningsvleugel. Deze ligt aan de achterzijde van het gebouw. In één van de vleugels aan die kant bevonden zich tot 1940 de privé-vertrekken van de Oranjes. De schrijver van het boek wil de lezer aan de hand van gedetailleerde beschrijvingen een ‘rondleiding’ geven in dat deel van het paleis. Doelstelling van het boek is namelijk het schetsen van een beeld van de contemporaine en huidige indeling van de koningsvleugel. Bovendien schenkt de auteur aandacht aan de wijze waarop de koninklijke hoogheden omgingen met de beschikbare gelden.

Het boek kan worden onderverdeeld in twee delen. In de inleiding wordt de geschiedenis van het paleis beschreven. Ook vertelt Cleverens de lezer wie er wanneer heeft gewoond. In het tweede deel wordt van vele kamers een beschrijving gegeven van de inrichting door de eeuwen heen.

In 1609 schenken de Staten van Holland een paleis aan stadhouder Maurits: het Oude Hof aan het Noordeinde in Den Haag. In 1814 wordt het paleis grondig verbouwd. Koning Willem I regeert het ene jaar vanuit Brussel (en Laken) en het andere jaar vanuit Den Haag. 's-Zomers verblijft de vorst op Het Loo. Het paleis krijgt zowel werkvertrekken als privé-ruimten. Deze laatste bevinden zich in een aparte vleugel in het zuidwesten van het paleis; deze vleugel wordt dan ook wel de

‘koningsvleugel’ genoemd. In november 1817 kunnen de nieuwe bewoners deze zuidwest-vleugel van het paleis betrekken.

Willem II ziet niets in paleis Noordeinde. Hij woont in het paleis op de Kneuterdijk en gebruikt paleis Noordeinde als verblijf voor logees. Zijn zoon, koning Willem III, verblijft daar-

entegen 's-winters in het paleis. Daar wordt in 1880 ook zijn dochter, de latere koningin Wilhelmina, geboren. In 1909 bevalt Wilhelmina in dezelfde kamer als waar zij is geboren, van haar enige kind: prinses Juliana.

In mei 1948 wordt het paleis getroffen door een grote brand. De regering besluit dan de residentie te verplaatsen naar Soestdijk. In 1979 wordt besloten dat Den Haag wederom de residentie van het staatshoofd moet worden. Na een verbouwing kan de vorstin in 1984 paleis Noordeinde in gebruik nemen als werkpaleis.

Het tweede deel van het boek betreft een beschrijving van de inrichting van het voormalige woongedeelte van het paleis. Op een zo gedetailleerd mogelijke wijze beschrijft Cleverens hoe de kamers er hebben uitgezien: vloerbedekking, behang, plafonds, meubels, verlichting en schilderijen komen aan de orde. In een aantal aparte kaders beschrijft de auteur hoe de aanschaf van een bepaald artikel verloopt. Dat vormt een welkome afwisseling op alle details van bijvoorbeeld de rollen behang of de schoorsteenmantels.

Hiermee komen we op een probleem van dit boek: wie vormen eigenlijk de doelgroep? Wellicht kenners van kastelen, want de schrijver noteert bijvoorbeeld: 'Hierbij denkt men direct aan de grote boekenkast... afkomstig ... uit het huis De Voorst.' (80) De aanwezigheid van een verklarende woordenlijst pleit echter niet voor een specialistische doelgroep van bijvoorbeeld interieurarchitecten. Het boek lijkt eerder bedoeld voor een breder publiek. Maar in dat geval behoeft de woordenlijst wel behoorlijk wat uitbreiding. Want wat moet de lezer zich precies voorstellen bij een 'toilettafel met nieuwe bazin bekleed?' (58) Het onregelmatige gebruik van noten is ook een zwak punt van het boek. Sommige citaten worden geheel niet verantwoord in een noot. Een ander verwarrend aspect van het boek is dat sommige hoofdstukken beschikken over een samenvatting c.q. nabeschouwing. Afgezien van het feit dat het nut van die samenvattingen niet echt duidelijk is, bevatten zij soms ook nieuwe informatie. Zo staat in de samenvatting van 'kamer 160' (zitkamer van koningin Wilhelmina) dat de schoorsteenetagères in 1950 worden verwijderd. Het eigenlijke hoofdstuk houdt echter op in 1896.

Het boek, mooi uitgevoerd en rijkelijk voorzien van illustraties, staat helaas vol met schrijfen/of zetfouten. Zo wordt in de tekst gesproken over een 'lustre Louis XIII à Sphinx' terwijl bij de illustraties die lamp wordt vernoemd naar Louis III (94). Eén zin wordt zelfs in spreektaal (of Gerard Reve-stijl) geschreven: 'De prins zijn moeder, Louise de Coligny, woonde...' (7) Al met al valt er het nodige aan te merken op het boek. Maar voor de lezer die gewoon wil lezen hoe de Oranjes 'er bij zaten' in het paleis Noordeinde, is het aangenaam leesvoer.

M.A. de Winter

S.L. Gobardhan-Rambocus, *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taalen onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975* (Dissertatie Leiden 2001; Zutphen: Walburg Pers, 2001, 554 blz., €39,95, ISBN 90 5730 166 0).

Dit boek is niet zomaar een boek, dat zie je meteen. Je ziet het aan de titel, die een wel erg ambitieuze onderneming laat veronderstellen. Meer dan driehonderd jaar geschiedenis van de taalontwikkeling en onderwijsevolutie in de Nederlandse kolonie die Suriname gedurende het grootste deel van deze periode was. Je vermoedt het ook aan het volume, bijna vijfhonderd bladzijden tekst. De vrucht van een zeer intensief onderzoek dat het grootste deel van de jaren negentig overspande, en dat uiteindelijk tot een doctorstitel leidde. Laat het dus van meet af aan duidelijk zijn: dit is een doorwrocht en minutieus opgebouwd werkstuk.

Het centrale thema van dit boek is tweeledig: enerzijds wordt gefocust op de complexe evolutie die het taalgebruik in Suriname doormaakte, anderzijds wordt de ontwikkeling van de scholen belicht. Dat deze twee problematieken nauw met elkaar verbonden zijn geweest, maakt de auteur in elk hoofdstuk duidelijk.

Het boek is zeer duidelijk en systematisch ingedeeld. In vijf hoofdstukken wordt de behandelde periode chronologisch opgedeeld en ontleed. Elke periode (afgezien van het eerste inleidende hoofdstuk) wordt volgens dezelfde thematische indeling benaderd. Na een sociaal-economische schets van de betreffende periode wordt telkens ingegaan op het algemeen culturele leven, waarbij de verschillende bevolkingsgroepen in de kolonie apart belicht worden. Daarna wordt de lens scherper gesteld, en wordt ingezoomd op het onderwijssysteem. Aansluitend bevat elk hoofdstuk nog aparte rubrieken over de rol van missionarissen (zending en missie) in deze thematiek, en over de ontwikkeling van schoolboeken (zij het niet uitgebreid, aangezien 'het onderwerp leerboeken een aparte studie waard is', 19).

Het centrale deel van de studie betreft volgens de auteur de periode 1863-1975. In 1863 werd de slavernij in Suriname officieel afgeschaft. Twee jaar later werd het eerste algemene regeringsreglement betreffende het bestuur van de kolonie, zeg maar de eerste 'grondwet', afgekondigd. In toepassing hiervan zou in 1876 de leerplicht afgekondigd worden.

Zoals ik al zei, is dit een doorwrocht werkstuk. De auteur valt terug op een institutionele benadering, en het boek is doorspekt met verwijzingen naar wetgeving en de ontstaansgeschiedenis van deze wetgeving. Er wordt uitgebreid gerefereerd aan de verschillende belangengroepen die hun invloed inzetten om hun zienswijze via wetgevend ingrijpen door te drukken, en naar de reacties daarop van de machtshebbers, zowel in Suriname als in Nederland. Er wordt daarnaast ook gebruik gemaakt van talloze, uitgebreide citaten uit officiële stukken, vertrouwelijke correspondentie van de talrijke actoren en wetenschappelijke studies betreffende de taal- en onderwijsproblematiek.

De nadruk ligt alles bij elkaar toch op de politiek die, zoals dat meestal het geval is, via allerlei kronkels en bochten probeerde vat te krijgen op de realiteit, en poogde de samenleving de vorm te geven die de machtshebbers voor ogen hadden. Daarbij worden officiële standpunten en zienswijzen uitgebreid uiteengezet en wordt ook duidelijk gemaakt hoe de perceptie verliep van de reacties uit de samenleving, en dan meer bepaald van de verschillende belangengroeperingen die mettertijd ontstonden in de Surinaamse samenleving.

De aanwezigheid van verschillende 'geïmporteerde' bevolkingsgroepen, gegroeid vanuit de oorspronkelijke economische motieven die de grondslag waren van de kolonisering, bracht immers mee dat na verloop van tijd zeer uiteenlopende culturen met elkaar moesten samenleven. En in de optiek van de kolonisatoren moesten deze verenigd worden in een samenleving die zich op één of andere manier zou inpassen in een groter Nederlands bestel. Het was een voortdurend zoeken naar evenwichten tussen de beheersbaarheid van een ééngemaakte taal en dito onderwijssysteem, en het respect voor de eigen waarden van de Aziatische, Amerikaanse, Afrikaanse en Europese cultuurelementen die in deze kolonie aanwezig waren.

De auteur brengt al deze actoren in beeld, en laat hen ook zelf aan het woord. De centrale stelling daarbij is dat het emancipatiestreven van de verschillende bevolkingsgroepen enerzijds, en de bekeringsactiviteit die het hoofddoel bleef van

de verschillende missiebewegingen anderzijds, op elkaar ingewerkt hebben, waarbij deze laatsten er, zij het onbedoeld, toe bijgedragen hebben de verschillende cultuurgroepen meer kansen te geven. Dit slaat dan op de beide bestudeerde thema's: een eigen identiteit kon gevrijwaard worden door het creëren van een klimaat waarin de verschillende talen onderwezen werden (laat het duidelijk zijn dat dit een langetermijnresultaat was) en kansen op emancipatie ontstonden omdat de verschillende

groepen het recht veroverden op onderwijs in de eigen taal, of een verstaanbare variant van één van de gehanteerde *linguae francae*.

De taalpolitiek heeft door de eeuwen heen het invoeren van een eenheidstaal tot doel gehad. Het onderwijs vormde hierbij het middel bij uitstek om tot het verhoopte resultaat te komen, maar was tegelijk het grootste struikelblok, omdat de verstaanbaarheid en de kennis van het Nederlands of het Surinaams-Nederlands de grootste hindernis vormde voor deelname aan dat onderwijs. Daarbij zorgde de budgettaire terughoudendheid van de Nederlandse overheid bij de financiering van het onderwijs ervoor dat dit nooit de verhoopte kwaliteit (hetzelfde niveau als het Nederlandse onderwijsbestel) bereiken kon.

De complexiteit van de Surinaamse samenleving moet één van de grootste problemen gevormd hebben voor de auteur bij het uitschrijven van dit historisch overzicht. Het systematisch afzonderlijk behandelen van de verschillende groepen en strekkingen vangt dit voor een groot stuk op. De keerzijde van de medaille is natuurlijk dat het soms wel erg droog wordt en dat het opsommen van verschillende commissies, verenigingen en groeperingen de lezer soms naar adem doet happen, en het moeilijk wordt om de algemene verhaallijn niet kwijt te raken. Een bijkomende moeilijkheid daarbij vormen de veelvuldige (en onvermijdelijke) verwijzingen naar verschillende schooltypes, Surinaamse én Nederlandse, met de al even onvermijdelijke veelheid aan afkortingen.

Het geheel doet bijwijlen haast encyclopedisch aan. Door het situeren van elke periode in een sociaal-economisch referentiekader blijft het lezen van dit zeer erudiete werkstuk echter een haalbare kaart, ook voor de lezer die niet ingewijd is in de Surinaamse geschiedenis. En voor wie beter vertrouwd is met de materie vormt dit ongetwijfeld een kanjer van een referentiewerk, dat hopelijk ook een kader en een basistekst zal worden voor verder en meer gedetailleerd onderzoek over dit toch wel zeer boeiende stuk koloniale geschiedenis.

Jan Briffaerts

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001; Amsterdam: Cabeljauwpers, 2001, x + 324 blz., €17,95, ISBN 90 801451 7 3). [Hierbij C.L. Hoogewerf, *Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem. Om die liefte der stede uan Haerlem. De Latijnse tekst van het Haarlemse stadsrecht (1245) naar de editie van Kruisheer, voorzien van een vertaling in hedendaags Nederlands en een beschouwing over de inhoud* (Amsterdam: Cabeljauwpers, 2001, 31 blz., €3,-, ISBN 90 8 14518 1)].

Het Haarlemse stadrecht (ik verkies deze spelling omwille van de duidelijkheid) heeft zich sinds Huizinga mogen verheugen in ruime belangstelling: de herkomst van de bepalingen - van de 69 artikelen volgens de gebruikelijke indeling zijn er 49

afkomstig uit het stadrecht van Den Bosch, andere hebben verwantschap met dat van Middelburg en slechts 16 lijken op specifiek Haarlemse omstandigheden afgestemd -, de optekening en de relatie tot de Hollandse dochtersteden zijn grondig bestudeerd. De auteur van dit proefschrift constateerde echter dat het nog ontbrak aan een systematische behandeling van de inhoud vanuit rechtshistorisch oog-

punt en besloot deze lacune te vullen. Hij doet dit door inderdaad artikelsgewijs de tekst te geven: de Latijnse en de vertaling uit het Haarlemse stadsboek van 1412, met Hoogewerfs eigen vertaling plus de bepalingen uit het Bossche privilege (ca. 1185) waarop de Haarlemse tekst berust. Steeds voegt hij daar zijn beredeneerd commentaar op de inhoud aan toe. Maar er zit weinig orde in de oorkondetekst en daarom besteedt de auteur het eerste deel van zijn boek aan een algemene inleiding en een uitvoerige behandeling van de hoofdthema's uit het stadrecht: het poorterrecht en het procesrecht. Ten aanzien van dat laatste legt hij de nadruk op wat hij 'het oude Germaanse recht' noemt waarvan hier de eedaflegging voor het gerecht, met of zonder eedhelpers, is overgebleven, terwijl daarnaast aan het materiële bewijs van de 'moderne' rechtspraak ruimte is gegeven. Hoogewerf concludeert dat Haarlem op dit punt in 1245 op de overgang van oud naar nieuw stond zonder dat hij zich blijkbaar herinnert dat de bepalingen in kwestie uit het laat-twaalfde-eeuwse Bossche recht stammen. Wellicht valt die overgang dan ook, een ruime halve eeuw eerder, in Den Bosch te plaatsen. Schrijver wijst erop dat de gang van zaken een interpretatieprobleem oplevert: *testes* in de Latijnse tekst kan zowel op eedhelpers als op ooggetuigen slaan.

De behandeling van de afzonderlijke bepalingen in het tweede deel is zeer nauwgezet. Dat brengt soms mee dat teksten die zonder meer duidelijk zijn van een vrij overbodige inhoudsverklaring werden voorzien en bij andere, die al eerder aan de orde kwamen, het commentaar met de respectieve passage in deel I overlapt. Maar hinderlijk is dat eigenlijk niet. Vaak verwijst Hoogewerf in zijn zeer royale annotatie naar relevante niet-Haarlemse teksten en naar Haarlemse dingtalen die de bepaling in kwestie illustreren, kleine studietjes die laten zien hoe grondig de schrijver met de Hollandse en ook de Zeeuwse rechtsbronnen op de hoogte is. Inmiddels zijn zijn beschouwingen en gebruikte formuleringen niet altijd even overtuigend. Het gebruik van de term 'hypotheekrecht' zonder enige toelichting houdt het risico in de lezer een verkeerd inzicht in het middeleeuwse pandrecht te geven. Wie *censuales*/tijnslieden in het commentaar met 'horigen' vertaalt met daarbij een verhaal over hand- en spandiensten en wat dies meer zij, is op een verkeerd spoor. En Hoogewerf mist bij de behandeling van artikel 5 de zin van de bepaling. Deze is opmerkelijk genoeg: elke poorter mag zo nodig tweemaal 40 dagen buiten de stad verblijven om daar te zaaien, te hooien en te oogsten, waarna hij weer in de stad moet gaan wonen. De schrijver wijst in zijn commentaar op het belang van wonen in de stad in verband met het poorterrecht. Maar waarom regelt het privilege niets voor de kooplieden, die toch ook vaak voor langere tijd afwezig waren? Hoogewerf spreekt van 'bronnen' die daar in voorzagen, maar noemt in zijn bijbehorende noot alleen de vroeg-zestiende-eeuwse 'Instructie van Wielant', zonder te letten op het verschil tussen de kooplui en de agrariërs uit artikel 5: de burgers wier akkers te ver buiten de poort lagen om vanuit de stad hun boerenbedrijf waar te nemen moesten de tweemaal veertig dagen wel buiten de stad wonen, hetgeen tegen hun plicht als poorter inging. Kooplieden hadden zo'n tijdelijke vaste woonplaats tijdens hun reizen niet - die hadden geen dispensatie nodig. Overigens is dit artikel afkomstig uit het Bossche privilege van ca. 1185 en het is de vraag in hoeverre we er conclusies omtrent de Haarlemse situatie aan mogen verbinden.

In een soort appendix bij het proefschrift drukt Hoogewerf ter wille van de overzichtelijkheid de Latijnse tekst van het privilege, geflankeerd door zijn eigen

vertaling, nog eens in zijn geheel af. De Nederlandse versie van de Duitse samenvatting bij de dissertatie is daar aan toegevoegd. Deze appendix is afzonderlijk verkrijgbaar.

J.A. Kossmann-Putto

Rudolph Agricola, *Letters*, A. van der Laan, F. Akkerman, ed. (Bibliotheca latinitatis novae IV, Medieval and Renaissance texts and studies. Neo-Latin texts and Translations CCXVI; Assen: Van Gorcum, Tempe, AZ: Arizona center for Medieval and Renaissance studies, 2002, xi + 435 blz., ISBN 90 232 3808 7).

Deze publicatie omvat de nu bekende correspondentie van Rudolf Agricola (1444-1485): 51 brieven van zijn hand en 4 brieven aan hem gericht. De heldere inleiding beschrijft het leven van de haast altijd door Europa reizende humanist, zijn briefwisseling en zijn correspondenten, het karakter en de taal van de brieven. Dan wordt uiteengezet op welke wijze de brieven hier zijn uitgegeven. Daarop volgt een uitvoerige beschrijving van de 17 handschriften en de 15 gedrukte bronnen waarin de verschillende brieven te vinden zijn.

De bladzijden 61 t/m 265 geven vervolgens de tekst van de brieven in Latijn en Engelse vertaling. Op de linkerpagina's staan de Latijnse briefteksten, ingeleid door een beschrijving van de vindplaatsen. Autografen zijn niet gevonden, maar de *editores* proberen de briefteksten zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. De indeling van de brieven in paragrafen en de interpunctie komen helemaal voor hun rekening. Voor de Griekse passages is de orthografie gemoderniseerd, maar voor het Latijn houdt men vast aan de oorspronkelijke schrijfwijze, afgezien van het gebruik van accenttekens. Onder de teksten een beknopt bronnenapparaat, en een kritisch apparaat met de belangrijkste tekstvarianten en de emendaties van de uitgevers.

De Engelse vertaling staat op de rechterbladzijden en volgt het Latijn zin voor zin. Er is geen enkele poging gedaan het virtuoze van Agricola's Latijnse stijl nabij te komen. De vertaling is vooral bedoeld als een hulpmiddel voor een goed verstaan van de brieven. Als je het mooie, heldere, voor Agricola's tijd ‘moderne’ maar natuurlijk op klassieke leest geschoeide Latijn van de brieven vergelijkt met de Engelse vertaling, krijg je respect voor het prettig leesbare Engels dat de Latijnse tekst zeer nauwgezet weergeeft.

De brieven, geschreven tussen juli 1469 en december 1485, geven een goed beeld van het leven van Agricola en van zijn contacten met Noord-Nederlandse en Duitse humanisten, mannen als Alexander Hegius, Adolf Occo, Dietrich von Plieningen en Johann Reuchlin. Het zijn meestal zeer persoonlijke, zorgvuldig gestileerde brieven, met voor haast iedere correspondent een eigen toon en kleur. Het meest voorkomende thema is de vriendschap, maar er is ook vaak sprake van de studie van de talen Latijn, Grieks en Hebreeuws, van boeken en bibliotheken, van studieuze plannen. Agricola zingt de lof van het Italiaanse humanisme, met de wens dat dat ook eens boven de Alpen tot bloei mag komen. De brieven gaan echter eveneens over liefde en huwelijk, familieaangelegenheden en persoonlijke zaken, maar nooit over geloof en godsdienst.

Na de teksten geven de bladzijden 267 t/m 383 voor elke brief een reeks zeer informatieve aantekeningen. Ze gaan over zowel de filologische als de historische aspecten van Agricola's briefwisseling. Deze noten geven een schat aan informatie. De genoemde personen, gebeurtenissen en citaten worden thuisgebracht en van commentaar voorzien, en er komen niet zelden echt verrassende zaken te voorschijn. Naar volledigheid is echter niet gestreefd. Iedere poging naar perfectie, schrijven de

editores, zou maken dat men eindeloos was blijven schaven en vijlen, en dat de publicatie alsmaar vooruit was geschoven.

Het boek bevat nog een aantal appendices: overzichtelijke lijsten afkortingen van primaire en secundaire bronnen; een uitgebreide bibliografie, *index nominum* en index van besproken Latijnse en Griekse woorden en woordcombinaties (waaronder spreekwoorden); een glossarium van in de brieven voorkomende afwijkingen van klassiek Latijn, index van citaten en toespe-

lingen, overzicht van in ritmisch proza geschreven slotformules, en lijst van minder belangrijke varianten; afsluitend een index van de brieven met correspondent en datum (die vaak slechts bij benadering kan worden gegeven).

Mijn enige punt van kritiek betreft de *index nominum*. Die geeft alle namen die voorkomen in inleiding en brieven, maar jammer genoeg wordt ook hier weer een 'reasoned and comprehensive selection' gemaakt van de namen die in de aantekeningen voorkomen, en als een naam in een brief voorkomt, wordt zeker niet naar de bijbehorende noten verwezen. Dat namen van moderne auteurs niet zijn opgenomen, is normaal, maar waarom niet gewoon alle andere namen, waar ook te vinden in dit rijke boek, vermeld? Een prachtige uitgave als deze functioneert ook als naslagwerk, en dan kan zo'n index beter te veel dan te weinig geven!

Het was de hoogleraar E.H. Waterbolk die indertijd het brievenmateriaal begon te verzamelen. Zijn collega Akkerman ging met dat materiaal verder aan het werk, in het kader van de groeiende belangstelling voor het vroege humanisme in Groningen en verre omstreken. Van der Laan promoveerde op het Neo-Latijn van de noordelijke humanisten, en bereidde deze brieveneditie voor, die hij samen met Akkerman voltooide. Universitaire samenwerking met een prachtig resultaat!

C.S.M. Rademaker

I. Bejczy, *Erasmus and the Middle Ages. The historical consciousness of a christian humanist* (Brill's Studies in Intellectual History CVI; Leiden, Boston, Keulen: Brill, etc., 2001, xvii + 202 blz., €63,-, ISBN 90 04 12218 4).

Niemand hecht meer geloof aan de stelling dat het humanisme zomaar als een konijn uit de hoed van de Renaissance gesprongen kwam. In de laatste decennia is er veel aandacht geweest voor wat Walter Ullmann eens de middeleeuwse grondslagen van het humanisme noemde. Tevens is de houding van enkele humanisten ten opzichte van de Middeleeuwen onderzocht. Dan blijkt dat er naast een meestal kritisch getoonzette belangstelling voor het recente verleden zeker ook appreciatie van aspecten ervan te bespeuren is. Het beeld van de humanist die sinds Petrarca de Middeleeuwen als een duistere periode tussen de Oudheid en de eigen tijd veracht, is dan wel vertrouwd, maar het klopt niet meer helemaal. Opvallend is daarbij, dat humanisten heel nuchter met de Middeleeuwen wisten om te gaan wanneer het zaak was een (politiek of ook religieus) standpunt te verdedigen of een of andere contemporaine ontwikkeling een historische grond te verschaffen.

Bejczy behandelt in zijn boek Erasmus' houding ten opzichte van de Middeleeuwen, of, liever gezegd, van het verleden, recent en minder recent. De auteur is de eerste om toe te geven - en ook toe te lichten - dat het schier onmogelijk is Erasmus' beeld van de Middeleeuwen te reconstrueren. Daarvoor zou in de eerste plaats inzicht in diens historisch bewustzijn nodig zijn. Daar Erasmus geen historicus in de moderne zin was, heeft hij hier natuurlijk nooit expliciet over geschreven. In de tweede plaats heeft hij zich nooit veel bekommerd om de Middeleeuwen als een welomschreven tijdperk der geschiedenis. En ten slotte is het de vraag of, en zo ja, in hoeverre er bij

humanisten in het algemeen sprake is van een modern historisch besef. Desondanks heeft Peter G. Bietenholz in *History and Biography in the Work of Erasmus of Rotterdam* (Genève, 1966) al eerder een poging gewaagd om over de grote humanist en zijn opvattingen over de geschiedenis te schrijven. Diens subtiele argumenten zijn bij Bejczy niet of nauwelijks terug te vinden. Deze wil de vraag van Erasmus' historisch bewustzijn op een

heel andere manier dan Bietenholz benaderen, en dat doet hij door een spanningsveld te vermoeden tussen Erasmus' gedachten over de Middeleeuwen en zijn verwachtingen van een al dan niet gouden toekomst. Bejczy meent zelfs waar te kunnen nemen dat 'Erasmus' view of future historical development comes close to the modern idea of progress.' (128) Daarmee zou Erasmus dan mijns inziens wel een grote uitzondering zijn geweest, daar nu juist een dergelijke modern aandoende gedachte omtrent historische ontwikkelingen bij de humanisten van zijn tijd ontbrak.

Het best geslaagd zijn de twee hoofdstukken die Erasmus' uitlatingen over aspecten van het middeleeuwse verleden behandelen, waarbij het vooral gaat om het monnikenwezen en de scholastiek. Bejczy somt vele plaatsen op waar Erasmus zijn kritische blik richt op de Middeleeuwen in het algemeen en middeleeuwse auteurs in het bijzonder. Belangwekkend is ook het zesde hoofdstuk, waarin wordt behandeld dat Erasmus, evenals trouwens vele anderen die de oude kerk trouw bleven, met des te meer waardering over de Middeleeuwen ging schrijven naarmate de Reformatie dringender haar plaats in de contemporaine geschiedenis kwam opeisen. Wat Bejczy in deze drie hoofdstukken helaas wat te weinig wil zien, is dat Erasmus nergens als historicus schreef. Hij maakte immers steeds gebruik van de Middeleeuwen om in een op een bepaald doel gericht persuasief retorisch, of ook wel polemisch of zelfs satirisch betoog argumenten te onderbouwen, en de grote vraag is dus of dit veel zegt over zijn historisch besef *per se*.

Minder geslaagd en ook minder belangrijk voor het thema 'Erasmus en de Middeleeuwen' komen mij sommige andere hoofdstukken voor: hoofdstuk 4 over het herstel van het Gouden Tijdperk, dat mijns inziens de lezer niet veel verder brengt op het pad dat Bietenholz destijds reeds insloeg, en hoofdstuk 5 over Erasmus' werk aan het Nieuwe Testament. Dat hoofdstuk verdedigt namelijk een onhoudbare stelling: 'His prime intention in bringing out his Latin translation of the New Testament was not so much to restore the original text as to propose an alternative to the Vulgate.' (150) Hier wreekt zich mogelijk de beperkte vertrouwdheid van de auteur, een hartstochtelijk mediëvist maar ook de vertaler van Erasmus' *Antibarbari*, met de zo belangrijke humanistische zedelijke en educatieve idealen in verband met het editeren van teksten. Bejczy's interpretatie van een van Erasmus' belangrijkste bezigheden moet niet al te serieus worden genomen. Het heeft er toch eerder de schijn van dat Erasmus' Latijnse vertaling allereerst tot doel had de betekenis van de Griekse tekst duidelijker en preciezer over te brengen dan in de bestaande versie - de Latijnse Vulgaat - het geval was. Tegelijkertijd wilde hij een gezuiverde en elegantere Latijnse stijl gebruiken. Maar wie meent dat Erasmus vooral uit esthetische overwegingen aan het vertalen sloeg om expres afstand te nemen van wat Bejczy noemt het 'rustic original' (149), maakt toch enigszins een karikatuur van de goede man en zijn werk.

M.E.H.N. Mout

Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit, *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen* (Zutphen: Walburg pers, 2002, 157 blz., € 22,95, ISBN 90 5730167 9).

De Sint-Janskerk in Gouda bezit niet alleen de beroemde Goudse glazen, maar ook - en dat is uniek - de cartons, die bij het ontwerpen zijn gemaakt. Ruim vijftien jaar geleden begon daarvan de conservering en restauratie. Nu is voor het eerst een grote tentoonstelling van de mooiste exemplaren in Museum het Catharina Gasthuis tegenover de kerk georganiseerd en

dit boek bevat naast essays de catalogus. De cartons, werktekeningen (415 stuks in het totaal) bestaan meestal uit vier tot zes stroken, maximaal zeventig centimeter breed en tot twintig meter hoog. Bij deze afmetingen konden natuurlijk alleen maar grote fragmenten worden getoond.

De gebrandschilderde ramen en de cartons dateren uit de tweede helft van de zestiende en de eerste jaren van de zeventiende eeuw en dragen duidelijk het stempel van de woelige tijden waarin zij tot stand zijn gekomen. De eerste serie dateert van vóór 1572 en daartoe werd na een brand in de kerk in 1552 door hoge wereldlijke en geestelijk autoriteiten opdracht gegeven. Vanaf 1555 gaven bijvoorbeeld bisschop Joris van Egmond, koning Philips II, landvoogdes Margaretha van Parma en de Hollandse stadhouder Willem van Oranje negenendertig ramen cadeau. Het bovenste deel van de afbeelding bevatte een voorstelling uit de bijbel, waarin aangesloten werd bij de middeleeuwse traditie van denken in analogieën, maar met een humanistische uitwerking. De opdrachtgevers vonden in het onderste deel hun plaats. En deze ramen werden naar hiërarchische volgorde in de kerk geplaatst. In Gouda had de hervorming geen beeldenstorm tot gevolg gehad, al werd de afbeelding van God op verzoek van de protestantse kerkenraad in 1623 (toen pas) vervangen. Ging het de opdrachtgevers in de eerste reeks om het verwerven van hun zieleheil, in de tweede serie van tweeëntwintig ramen kwam de pronkzucht van de Staten van Holland en de Hollandse steden tot uiting. Zij zijn met hun opdrachten vol historische en allegorische aansporingen tot deugd én hun wapens zeer aanwezig. Deze serie ontstond tussen 1593 en 1604.

Aanvankelijk maakten kunstenaars als Dirck en Wouter Crabeth zowel de tekeningen als de glazen zelf. Later produceerde iemand als Lambert van Noort de cartons en maakte vervolgens een ander, Digman Meynaert, de glazen. De verscheidenheid van stijl nam nog toe doordat in de tweede fase de opdrachtgevers kunstenaars uit eigen steden (bijvoorbeeld I. van Swanenburg uit Leiden, H. de Keyser uit Amsterdam) lieten optreden, terwijl voordien de kerkenraad over de keuze besliste. Deze kerkenraad, die nauw met het stadsbestuur was verbonden omdat zij uit de stadsmagistraten werd gekozen, heeft altijd goed voor cartons en glazen gezorgd. Een glazenier hield in opdracht regelmatig de glazen bij. In de catalogus worden zeventien aaneensluitende delen van cartons chronologisch en per kunstenaar besproken met afbeeldingen in zwart-wit en kleur. Hij maakt voor een groter publiek toegankelijk wat er aan gegevens en onderzoek voor specialisten ligt opgeslagen in het *Corpus vitrearum Netherlands* (zie *BMGN*, CXIV (1999) 398-399 en CXVI (2001) 226-227). Dezelfde auteurs die in het *Corpus* hun deskundigheid hebben bewezen, behandelen hier in de essays de geschiedenis van de beglazing, de schenkers, de iconografie, de stilistische aspecten en de zorg voor de cartons. Het resultaat is dan ook bijzonder de moeite waard.

E.O.G. Haitsma Mulier

Hugo Grotius, *De imperio summarum potestatum circa sacra,* I, II, *Critical edition with introduction, English translation and commentary*, H.-J. van Dam, ed. (Studies in the history of christian thought, CII, i-ii; Leiden,

Boston, Keulen: Brill, 2001, xiii, vii + 1103 blz. in 2 banden, ISBN 90 04 12027 0).

In de bewogen jaren van ons Twaalfjarig Bestand nam Grotius heftig deel aan de politiektheologische polemiek. Na zijn *Ordinum Hollandiae pietas* van 1613 (moderne editie 1995),

de verdediging van het beleid van de Staten van Holland in kerkelijke zaken, bewees hij in de *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi* van 1617 (nieuwste uitgave 1990), dat de remonstranten ten onrechte werden beschuldigd van sociniaanse ketterijen. In 1616 en 1617 werkte Grotius aan de nu opnieuw uitgegeven studie over het recht van de wereldlijke overheid om kerkelijke zaken te regelen, een boek dat pas veel later, in 1647, voor het eerst werd gepubliceerd. Met deze nieuwe uitgave zijn nu Grotius' drie belangrijkste polemische geschriften uit de Bestandsperiode in een moderne wetenschappelijk-kritische editie beschikbaar.

Voor het werk dat Grotius acht maanden kostte, had de uitgever van deze nieuwe uitgave meer dan acht jaar nodig. De 431 pagina's van de eerste octavo-editie zijn nu uitgedijd tot ruim 1100 bladzijden in twee kloeke banden. De inleiding telt meer dan 150 bladzijden, maar daarin worden we dan ook werkelijk over alle relevante gegevens uitvoerig ingelicht: de spanningen tussen kerk en staat in de periode 1613-1618, alles wat Grotius toen daarover schreef en de reacties daarop, de ontstaansgeschiedenis van De *imperio*, de bewaarde manuscripten en oudere edities en de relaties daartussen, en de receptie van het werk. Bijzonder informatief is de vijfde paragraaf van de inleiding die korte beschrijvingen bevat van alle door Grotius gebruikte bronnen in handschrift en gedrukte vorm. De inleiding wordt besloten met de verantwoording van de gevolgde werkwijze bij deze editie.

De bladzijden 153-621 bevatten links de Latijnse tekst van de twaalf hoofdstukken van *De imperio*, en rechts de daarmee exact corresponderende Engelse vertaling. De Latijnse tekst is die van het handschrift MS 131 C 21 uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het kritisch apparaat geeft de verschillen met die tekst in een vijftiental andere manuscripten van het boek en in de oudste edities, die van 1647, 1648 en 1679. Niet meegenomen is de tekst van Grotius' alleen in handschrift bewaarde *Tractatus de iure magistratuum circa ecclesiastica* van 1614, maar daarvan wordt wel een concordans met *De Imperio* gegeven. De citaten in de tekst worden onderaan de bladzijden in telegramstijl thuisgebracht. De Latijnse tekst heeft voor iedere bladzijde een eigen regelnummering, en in het uitgebreide commentaar wordt naar die regelnummers verwezen, maar daar wordt slechts af en toe het paginanummer gegeven, en dat levert extra zoekwerk op. De Engelse tekst, op de rechterbladzijden, volgt de Latijnse op de voet. Het is een vlot lopende en prettig leesbare vertaling.

Deel twee van deze uitgave bevat een omvangrijk commentaar (623-882) op de twaalf hoofdstukken van *De imperio*. De vele Latijnse teksten hierin worden niet vertaald, wel de Griekse, Nederlandse en Hebreeuwse. Slechts af en toe komen er taalkundige zaken aan de orde. Er is veel moeite gedaan om de door Grotius benutte bronnen te traceren. Veel aandacht wordt geschonken aan Grotius' plaats in de eeuwenoude discussie over het hoofdthema. Dikwijls wordt er verwezen naar passages op andere plaatsen in het boek en in ander werk van de auteur: *Grotius e Grotio explicatus*. Ieder hoofdstuk wordt ook ingeleid met een kort en helder *summarium*, dat de tekst paragraaf na paragraaf kort samenvat.

En dan zijn er de interessante appendices. Het eerste is de inleiding op Grotius' *Tractatus de iure magistratuum circa ecclesiastica,* in het Latijn met Engelse vertaling, belangrijk omdat *De imperio* geen inleiding heeft en hier precies wordt aangegeven wat Grotius ook met dat boek wilde. De tweede bijlage geeft passages uit brieven en andere documenten die informatie bevatten over de ontstaansgeschiedenis van *De imperio*. Hier wordt pas echt duidelijk hoeveel Grotius'

werk te danken had aan de hulp van zijn vriend Gerardus Joannes Vossius, wiens uitgebreide brieftractaat over hetzelfde onderwerp in z'n geheel wordt afgedrukt. Het derde appendix geeft teksten over de editie van 1647, waaronder de ‘Praefatio ad lectorem’ van uitgever Adriaan Vlacq.

Het boek wordt afgesloten met afkortingen, bibliografie en vier indices. Er zijn drie lijsten

afkortingen en vier overzichten van handschriften en boeken. Omdat ook in die overzichten afkortingen worden gebruikt, bijvoorbeeld voor de werken van Grotius, is er nogal wat bladerwerk nodig om een afkorting thuis te brengen. Met de opzet van de index van namen en onderwerpen heb ik nog meer moeite. Gegevens uit inleiding, Latijnse tekst en commentaar zijn daar wel terug te vinden, maar auteurs die zijn geciteerd worden alleen genoemd als hun citaat van bijzondere betekenis is. Namen van briefschrijvers en geadresseerden die voorkomen in de appendices worden 'als regel' niet opgenomen. Dat kan echt niet! Het kost onnodig veel werk om de gegevens rond die appendices op te zoeken, en als dan ook nog personen worden verwisseld (zoals vader en zoon Franciscus Junius), en men wordt verwezen naar bladzijde 000, dan gebeurt er bij de lezer iets dat met adrenaline van doen heeft.

Hier ben ik weer gestoten op wat ik de laatste tijd al eerder bij het bespreken van boeken heb moeten vaststellen: de onvolledigheid van indices. De auteur of editor weegt zelf de betekenis van de gegevens en geeft alleen wat zij of hij belangrijk vindt. Maar veel wetenschappelijke publicaties, en zeker een uitgave als die hier wordt besproken, hebben ook een functie als naslagwerk. Dan is het weglaten van gegevens in een index een slechte zaak, voor de gebruiker een gemiste kans om iets van belang te vinden. Daarnaast is het ook gewenst, dat gebruikte afkortingen snel en gemakkelijk zijn te vinden, en er eenzelfde manier van verwijzen wordt gehanteerd, en niet nu eens naar paginanummers en dan weer naar paragraafnummers.

Ik wil echter niet eindigen in mineur. Deze nieuwe editie van Grotius' *De imperio* is een aanwinst van betekenis, een nieuwe kostbare bron om weer dieper door te dringen in de bewogen geschiedenis van Grotius en zijn tijd. De acht jaren hard werken hebben een prachtig resultaat opgeleverd!

C.S.M. Rademaker

P.E.M. Strategier, *De taal der hartstochten. De visie van drie achttiende-eeuwse Nederlandse schrijvers op muziek en haar relatie met de dichtkunst* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001, Amsterdamse historische reeks. Kleine serie XLIII; Amsterdam: Amsterdamse historische reeks, 2001, met Cd, x + 435 blz., ISBN 90 73941 25 3).

De dissertatie van Els Strategier belicht een interessant en relatief onbekend gedeelte van de Nederlandse muziekgeschiedenis. In *De taal der hartstochten* wordt voor de eerste maal de muziekesthetische verhouding tussen dichtkunst en muziek in de late achttiende- en vroege negentiende-eeuwse Republiek bestudeerd (periode 1750-1830). Strategier vergelijkt de visies van Jacob Wilhem Lustig, een muziektheoreticus, Hieronymus van Alphen, een dichter, en Jan Robbers, een componist, met elkaar. Door deze interdisciplinaire benadering wordt de Nederlandse muziekesthetiek van deze periode in een brede context geplaatst. Ze blijkt een amalgaam van de opvattingen van Franse, Engelse en Duitse muziekfilosofen in het esthetische spanningsveld tussen Verlichting en vroege Romantiek. Zowel Lustig als Van Alphen lazen en werden beïnvloed door contemporaine esthetici als onder anderen Mattheson, Mizler, Dubos en Sulzer, op wiens werken zij hun eigen theorieën baseerden. Het

belangrijkste doel van zowel de dichtkunst als de muziek was in de ogen van de drie auteurs het uitdrukken van gevoelens en het opwekken van emoties bij het publiek. De goede smaak van de, zelf eveneens door emoties bewogen, kunstenaar zou daarbij de basis moeten zijn voor de regels van de kunst. Omdat dichtkunst en muziek een gemeenschappelijke oorsprong en een gezamenlijk doel hadden, werd vocale muziek, en vooral de opera, als de hoogste kunstvorm beschouwd.

Alle drie de auteurs klagen echter over het lage niveau van het Nederlandse muziekleven, waarin zulke kunstvormen nauwelijks tot bloei konden komen: de hofkapel van Willem V had weinig publieke uitstraling, de muziek had een zeer beperkte rol in de hervormde kerk, en de muzikale infrastructuur van professionele musici en concertleven was weinig uitgebreid. Door middel van hun muziektheoretische en muziekesthetische geschriften hebben Lustig, Van Alphen en Robbers getracht, het muziekleven in Nederland te stimuleren.

Strategier situeert de visies van de drie auteurs in de kunstfilosofische context van de achttiende eeuw, die ze samenvat in de tegenstelling tussen een 'mimetische' en 'mathematische' muziekopvatting. Deze tweedeling, die de methodologische basis van het boek vormt, versimpelt de historische situatie. Strategier plaatst alle aan imitatie verbonden aspecten van muziektheorie en -filosofie bij de eerste categorie, die ze als voorstadium van de romantische muziekesthetiek van de negentiende eeuw beschouwt. Ze reduceert zowel de expressie van de menselijke hartstochten in de vroege opera, de muzikale retorica in de Duitse barokmuziek als het imiteren van compositorische voorbeelden, tot één categorie, namelijk die van de nabootsing. Aan andere, minstens even belangrijke, muziekesthetische doelen als de zelfstandige muzikale uitbeelding van de menselijke gemoedsbewegingen (door bijvoorbeeld Monteverdi beschreven), de doelgerichte retorische beweging (*movere*) en het 'hermeneutische plus' van de muzikale bijbelexegese wordt in dit model geen recht gedaan.

Strategier beschrijft de 'mathematische muziekopvatting', die is gebaseerd op de harmonische proporties, uitsluitend als residu van de middeleeuwse, quadriviale muziekbeschouwing, die in haar ogen naar de esthetische standaarden van de achttiende eeuw ouderwets waren. Deze categorie plaatst ze tegenover de mimetische muziekopvatting, die in haar beschrijvingen vanaf de achttiende eeuw domineert. Ook hier zou echter enige nuancering op zijn plaats zijn. Ondanks de toenemende aandacht voor persoonlijke gevoelsexpressie speelde de proportieleer in de muziektheorie van de achttiende eeuw nog lang een rol. De mathematische muziekopvatting was veel meer dan een overblijfsel van de middeleeuwse muziekbeschouwing. Mathematische wetten vormden de basis van de fysiologie, die het natuurkundige uitgangspunt was voor de affectentheorieën van de zeventiende en achttiende eeuw: in de nog altijd aangehangen humorenleer werden de menselijke hartstochten door middel van muzikale proporties opgewekt, en hadden daardoor een lichamelijk effect. Over deze principes schrijven veel van de door Strategier beschreven theoretici (met name Athanasius Kircher), en het ontbreken van de fysiologie in haar boek is een gemis.

De gekozen tegenstelling tussen de mathematische en de mimetische opvatting is, kortom, te beperkt. Een beschrijving van de overgang van 'uitbeelding' naar 'expressie' van de hartstochten was historisch juister en methodologisch minder problematisch geweest. Door een dergelijke benadering te kiezen, had Strategier haar Nederlandse bronnen beter in de historische ontwikkeling van Verlichting naar romantiek kunnen situeren. Terwijl in de barok de menselijke gemoedsbewegingen als muzikaal uit te beelden thema's werden gezien, richtte de aandacht zich gedurende de achttiende eeuw meer en meer op persoonlijke gevoelsuitdrukking: was bijvoorbeeld de lamentatie bij barokke componisten een genre met min of meer vaststaande muzikale kenmerken - traag tempo, dalende melodielijnen, dissonantie

-, in de *Empfindsamkeit* en vroege romantiek was de eerste vereiste voor de uitdrukking van verdriet, dat de componist zelf tot tranen geroerd moest zijn.

Strategier heeft haar boek voorzien van een lange historische inleiding om de door haar behandelde bronnen in een internationale context te plaatsen. Dit streven naar volledigheid heeft ook zijn keerzijde. De veelheid aan informatie leidt af van het eigenlijke onderwerp, en tegelijk doet het korte bestek waarin een en ander soms wordt besproken af aan de nauwkeurigheid

van de beschrijvingen. Daarnaast dringen zich bij het lezen van het boek voortdurend vragen op naar de praktische vertaling van de door Strategier geschetste ontwikkeling. Analyses van een aantal composities van Lustig en Robbers en gedichten van Van Alphen hadden de muzikale en poëtische esthetiek van de achttiende eeuw kunnen illustreren.

De waarde van *De taal der hartstochten* is vooral te vinden in het ontsluiten van dit tot dusver onderbelichte deelgebied van de Nederlandse muziekgeschiedenis: niet eerder werden muziektheoretische bronnen in deze context met poëtische bronnen vergeleken. Het boek geeft een interessante introductie in de positie van de Nederlandse kunstfilosofie binnen de context van de Europese Verlichting. Hierdoor prikkelt het boek de nieuwsgierigheid en nodigt het uit tot verdere studie.

Isabella van Elferen

J. Exalto, J.-K. Karels, *Waakzame wachters en kleine vossen. Gereformeerden en herrnhutters in de Nederlanden, 1734-1754* (Heerenveen: Groen, 2001, 318 blz., €15,86, ISBN 90 5829 243 6).

Wanneer we het over het religieuze pluralisme van de Republiek hebben, dan denken we meestal aan de zeventiende eeuw. Dat het religieuze pluralisme in de achttiende eeuw voortbestond en bovendien zo nu en dan nieuwe impulsen kreeg, wordt wel eens vergeten. Een bekend voorbeeld van een nieuwe instroom vormen de vrome, piëtistischgezinde herrnhutters uit Duitsland, van wie een aantal in de jaren dertig van de achttiende eeuw naar de Republiek kwam en daar bleef. Hun eerste centrum vestigden zij te IJsselstein - aan deze vestiging 's Heerendijk wijdde P.M. Peucker zijn dissertatie (1991) - en vervolgens verplaatsten zij hun hoofdkwartier naar Zeist: in 1746 werd Slot Zeist aangekocht. Nu getuigen nog altijd het Broeder- en Zusterplein aldaar van hun aanwezigheid. Hoe werd deze nieuwe groepering in ons als tolerant bekend staande vaderland ontvangen?

Exalto en Karels concentreren zich in hun boek op de wijze waarop de publieke gereformeerde kerk de herrnhutters - ook aangeduid als moravische broeders of evangelische broedergemeente - tegemoet trad, waarbij zij zich tot de beginperiode beperken. In die periode valt bij de gereformeerden een ontwikkeling waar te nemen van aanvankelijke sympathie naar blijvende aversie. De auteurs willen die omslag beschrijven en de factoren die daarbij een rol hebben gespeeld analyseren. In het eerste deel beschrijft Exalto de externe geschiedenis van de komst en receptie van de herrnhutters in de Republiek; in het tweede deel gaat Karels dieper op de achtergronden in en komt daarbij als vanzelf over verschillende theologische kwesties te spreken. Door in hun beschrijving nieuw bronnenmateriaal te verwerken kunnen de auteurs op een aantal punten het beeld van de receptie van de herrnhutters bijstellen. Zo blijkt uit synodeverslagen van de herrnhutters zelf dat ons land voor hen een bijzonder probleemgeval vormde, anders dan men tot nu toe veelal aannam (236). Waarom vormde de aanwezigheid van deze vrome lieden hier kennelijk een probleem, althans voor gereformeerde theologen?

Het is niet onbekend, maar Exalto en Karels laten nog eens duidelijk zien dat het grootste struikelblok werd gevormd door het zogenaamde ‘enthousiasme’ van de piëtistische herrnhutters. Dat enthousiasme bestond daarin dat zij zich door de inblazingen van de Heilige Geest lieten leiden - door ‘de geest gedreven werden’ - en zich minder bekommerden om de letterlijke zin van de bijbel. Vooral tegen deze ‘valsche mystike Godtgeleerdheit’ richtten de gereformeerden zich in hun felle anti-herrnhutter polemieken. Op zichzelf was zulke geestdrijverij

geen nieuw verschijnsel, maar juist in deze decennia van de vroege achttiende eeuw dook het op verscheidene plaatsen in ons land in alle hevigheid op, tot uitdrukking komend in en gevoed door piëtistische publicaties, en zou het rond 1750 een climax bereiken in de Nijkerkse 'beroerten'. De herrnhutters gaven hun tegenstanders alle aanleiding tot polemisch geschrijf: met name de bloed- en wondencultus, dat wil zeggen de verering van de wonden van Christus waaraan een magische kracht werd toegekend, nam in de jaren tussen 1744 en 1750 bijzondere vormen aan. Hun aristocratische leider, Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, ging hierin geestdriftig voorop, maar deze 'nieuwe profeet' zou zich naderhand van deze fase distantiëren. Behalve dit 'enthousiasme' waren er ook het - soms onnozel aandoende - vrome taalgebruik met zijn vele verkleinwoordjes, en niet te vergeten het oecumenische ideaal van Zinzendorf en de zijnen, die voor gereformeerden moeilijk te verteren waren. Zinzendorf was in allerlei opzichten een opmerkelijke figuur wiens ideeën niet altijd even makkelijk in een hokje te plaatsen zijn. Zo kan men zich afvragen of hij nu bij het piëtisme of de Verlichting thuishoort, een man die naast de Bijbel het liefst Bayles *Dictionnaire historique et critique* las. Het oecumenisch ideaal dat hij nastreefde, waartoe hij geïnspireerd werd door de vreedzame coëxistentie van godsdienstige groepen zoals hij die al jong tijdens een reis door de Republiek had leren kennen, hield in dat men lid kon worden van de broedergemeente zonder zich om confessionele grenzen te bekommeren. Ook bij het bedrijven van zending - een belangrijk onderdeel van herrnhutter activiteiten - ging het er niet om iemand tot een bepaalde kerk te bekeren maar tot een algemeen christendom. De herrnhutters stelden dan ook geen geloofsbelijdenis op papier, tot grote ergernis van hun gereformeerde opponenten. Zij wilden geen nieuwe kerk vormen - een opvatting die hen in de nabijheid van de collegianten bracht.

Alles bijeen maakte dat de aanvankelijke welwillendheid van de gereformeerden jegens hen, ingegeven door de herrnhutter idealen van een 'opgewekt' en 'eenvoudig christendom', omsloeg in harde oppositie die in dit boek aan de hand van enkele specifieke kwesties te Amsterdam wordt ontleed. Dat de auteurs ervoor hebben gekozen ieder een deel van de stof voor hun rekening te nemen, leidt ertoe dat bepaalde gegevens en observaties uit het eerste deel in het tweede deel worden herhaald zonder dat de auteurs zich daarvan bewust lijken te zijn. Maar dat is een gering bezwaar. Als illustratie van wat achttiende-eeuwse gereformeerden wel en niet van bepaalde vormen van piëtisme konden hebben, biedt hun betoog veel interessants en laat het overtuigend zien dat de oproep waarmee zij hun boek besluiten om, naar aanleiding van de komst van deze Duitse immigranten, in bredere context de betrekkingen tussen Duitsland en de Republiek in de achttiende eeuw te onderzoeken alleszins legitiem is.

E.G.E. van der Wall

J.J.M. Baartmans, *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen. Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792* (Dissertatie Nijmegen 2001; Nijmegen: Vantilt, 2001, 538 blz., €31,72, ISBN 90 75697 61 9).

Hollandse protestanten op bezoek bij hun roomse zuiderburen. Dat moet wel pittige verslagen opleveren. Inderdaad, oordeelde één van de Nederlanders die zich in 1787-1788 zuidwaarts begaven: afgaande op hun ‘Bacchus-hoofden en ton-ronde bierbuiken’ kon men moeilijk anders concluderen dan dat Belgische geestelijken voldeden aan het stereotiep van een vetgemeste

clerus. Bijgelovige zuipschuiten waren het en in een land waar een boer het binnen twee jaar tot priester kon schoppen, mocht je bij hun geleerdheid ook al de nodige vraagtekens plaatsen. Over de Belgische geestelijkheid hoefde men niet naar huis te schrijven.

Dat deed een aantal patriotten tijdens hun gedwongen verblijf in de Oostenrijkse Nederlanden nu juist wel. Ze schreven veel en vaak over hun belevenissen en ervaringen in den vreemde, in brieven, dagboeken, aantekeningen, essays, reisverslagen, memoires, romans en toneelstukken. In een uitstekend gedocumenteerd boek over Nederlandse ballingen in België laat Jacques Baartmans aan de hand van een keur aan gedrukte en ongedrukte bronnen zien welk oordeel de Hollandse asielzoekers over hun gastland hebben geveld. Overigens was hun berichtgeving over het algemeen genuanceerder dan men uit bovenstaand voorbeeld zou opmaken.

Het boek, de handelseditie van een te Nijmegen verdedigde dissertatie, beoogt een beschrijving te geven van de buitenlandse belevenissen van die patriotten voor wie de grond na de restauratie van het stadhouderlijk regime in september 1787 te heet onder de voeten was geworden. De centrale vraag van de auteur betreft de invloed van deze ervaringen op de ballingen als dragers van een republikeins-patriots politiek ideaal. Hebben de buitenlandse wederwaardigheden bijgedragen tot de vormgeving van een nieuw republikeins ideaal, ná het echec waarop de Patriottentijd was uitgelopen? Dat buitenland moet overigens wel beperkt worden tot de Zuidelijke Nederlanden. De latere lotgevallen van de ballingen, van wie er velen mettertijd doorreisden naar Noord-Frankrijk, vormt - aldus de auteur - het onderwerp van een nog onvoltooid Nijmeegs proefschrift. *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen* biedt dus de helft van het verhaal over de patriotse ballingschap, en het wachten is op het vervolg. Intussen wordt de belangstellende lezer met dit boek, dat gewijd is aan vijf jaar België, ruimschoots op zijn wenken bediend. De Belgische episode is in die zin saillant omdat de progressieve Hollandse revolutionairen onverhoopt terechtkwamen in de zogenoemde Brabantse Revolutie - een tegen de verlichte despoot Jozef II gekeerde revolutie, die de Hollanders vanwege hun eigen politieke uitgangspunten wel grotendeels als conservatief, zelfs als achterlijk moesten bestempelen.

Na in het inleidende, eerste hoofdstuk de patriotse ballingen in hun historiografische en historische context te hebben gesitueerd, presenteert de auteur in vier hoofdstukken zijn analyse van de bronnen. Ten eerste geeft hij een indruk van de patriotse ballingschap als zodanig. Waarom ging men op de vlucht, hoe verliep de reis, waar kwam men terecht, hoe lang dacht men te blijven? Hoe wist men te voorzien in het eigen levensonderhoud? En welke faciliteiten bood het ontvangende land aan de vluchtelingen? Een volgend hoofdstuk is gewijd aan de impressies die de ballingen optekenden van hun verblijf in den vreemde. Diverse vestigingsplaatsen komen aan bod (we leren dat men Gent veel Hollandser vond dan Brussel), alsmede thema's als economie, wetenschap, kunst, literatuur en godsdienst. In de derde plaats wordt de politiek besproken. Wat vonden de Hollandse vluchtelingen van de verschillende aspecten van de Brabantse Revolutie - van de rol van de keizerlijke machthebber Jozef II en zijn plaatsvervangers, van de conservatieve opstand tegen Oostenrijk onder leiding van de Brusselse jurist Hendrik van der Noot, en van de Vonckisten, de democratische maar onmachtige volgelingen van Jan Frans Vonck? In het laatste

hoofdstuk tenslotte biedt de auteur een apart verslag van een drietal bronnen, die als voorbeeld dienen van achttiende-eeuwse ‘emigrantenliteratuur’.

Liefhebbers van reisverslagen, ego- en tijdsdocumenten en aanverwante lectuur komen met dit boek aardig aan hun trekken. De nauwgezetheid van de auteur heeft ertoe geleid dat elk relevant onderwerp waarover in de bronnen gesproken is, wel zijn weg heeft gevonden naar één van de ruim 500 bladzijden van het boek. Wie weten wil welke opvatting de gewezen

Amsterdamse regent Jan Bernd Bicker erop na hield over de rol van prinses Wilhelmina, gemalin van de stadhouder, in de Brabantse Revolutie, vindt na enig speurwerk (het boek bevat geen register op onderwerp, wel één op naam) geheid de betreffende passage. Wie gegevens zoekt over de mening van veelschrijver en revolutionair Gerrit Paape over het Vlaamse toneel (men hield wel van vuurspuwende goochelaars, mits ze goed konden vloeken), kan eveneens in deze studie terecht. In dit opzicht bevat het boek een schat aan informatie, inzichtelijk geordend en met grote zorgvuldigheid beschreven. En passant zet de auteur nog enkele historiografische misverstanden recht (bijvoorbeeld over het aantal ballingen, dat eerder enkele duizenden dan ettelijke tienduizenden moet zijn geweest), en constateert hij dat de Hollandse balling zich in zijn of haar steun voor Jozef II meer als royalist dan als republikein openbaarde. De Belgische lotgevallen van de patriotten hebben volgens de auteur dan ook niet bijgedragen tot de vormgeving van een nieuw republikeins ideaal.

Die eindconclusie zal de lezer wel willen aannemen, nadat hij het rijkgeschakeerde palet van patriotse impressies op zich heeft laten inwerken. Toch gaat het verleden zelf pas echt leven in het laatste hoofdstuk, waar de emigrantenliteratuur wordt behandeld. Dan pas dringt het eenzame lot van de ontheemde allochtoon zich werkelijk op, vooral in de brieven van Emilie Fijnje-Luzac en het dagboek van Clara Cornelia van Eijck. Deze bespreking van Nederlandse emigrantenliteratuur ligt er overigens wat losjes bij. Het verschijnsel ballingschap als zodanig had best gethematiseerd en geproblematiseerd mogen worden. Wat meer aandacht voor de sociaal-culturele en historische dimensie van een thans nog actuele problematiek had dit boek extra cachet gegeven. Nu ontbreekt een theoretisch en vergelijkend kader nagenoeg en wordt ‘ballingschap’ als historisch fenomeen niet echt aan de orde gesteld. Het blijft vooral bij een minutieuze weergave van standpunten en observaties. Daarmee heeft *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen* wel een hiaat gevuld in onze kennis van de in politiek opzicht zo bewogen, late achttiende eeuw.

Joris van Eijnatten

Nieuwste geschiedenis

P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2002, 350 blz., €25,-, ISBN 90 5330 334 0).

Wie de historische productie van de laatste zes, zeven jaar doorneemt, valt het op dat er heel wat algemene overzichten betreffende de Nederlandse geschiedenis gepubliceerd werden. Elk met hun eigen aanpak overigens. De negentiende en twintigste eeuw zijn daarbij geenszins onderbedeeld. Zo werd recentelijk, naast de bestaande, klassieke ‘parlementaire’ geschiedenissen, de ‘lange’ negentiende eeuw sociaal-economisch doorgelicht, de politiek-culturele ontwikkelingen kregen ruim de aandacht, de politieke geschiedenis werd aan de hand van de stijlen van politieke leidersfiguren geschetst, de ijkpunten 1800, 1900 en 1950 brachten rijk geschakeerde beelden van de evolutie van de Nederlandse cultuur aan het licht, het Nederlandse burgerdom stond in de schijnwerper, het natie-onderzoek schonk heel wat aandacht aan beide eeuwen, terwijl ook de verzuilingsliteratuur bleef doorwerken in de

productie van syntheses. De Amsterdamse hoogleraar Nederlandse geschiedenis, Piet de Rooy, voegt aan deze lijst een nieuwe synthese toe, waarin hij zich door meerdere van deze benaderingen laat inspireren, maar waarin hij toch duidelijk een nieuw overzicht met een specifieke vraagstelling wil brengen van de Nederlandse geschiedenis sinds het begin van de negentiende eeuw tot vandaag.

Het moderniseringsproces dat zich in de bestudeerde periode voltrok en de maatschappelijk-politieke ontwikkelingen sterk beïnvloedde, krijgt de hoofdaandacht, zij het dat De Rooy ook een antwoord wil geven op de vraag hoe de verschillende bevolkingsgroepen de veranderingen van de geschiedenis ondergingen. Bij deze zoektocht laat hij zich leiden door een centraal thema: de interactie tussen de natievorming enerzijds en de verzuiling anderzijds. Op de flaptekst vat hij de effecten van deze wisselwerking uitstekend samen. In het begin van de negentiende eeuw bracht de modernisering een grote sociale druk tot eenvormigheid met zich mee. Iedereen moest een beschaafde burger worden, doordrongen van de christelijke en maatschappelijke deugden. Tegen deze ontwikkeling rees tegen het einde van de eeuw verzet, waarbij de burgers tot zuilen van verschillende volksdelen werden gevormd. In het interbellum nam de behoefte aan eenheid sterke vormen aan en ging een verzuild corporatief systeem functioneren. Vanaf de jaren 1950 vielen de zuilen langzaam uit elkaar. Nederland werd een land waarin de verzuilde verscheidenheid vervangen werd door de nieuwe eenheid van de moderne cultuur. Iedereen was gelijk geworden, maar te onderscheiden door opleiding, welstand en belangstelling. De discussie over de multiculturele samenleving entte zich vervolgens op deze tegenstellingen.

P. de Rooy is een overtuigd bepleiter van de integrale geschiedenisaanpak en poogt dus ook in deze synthese samenhang te brengen in de verschillende maatschappelijke ontwikkelingen. De belangrijkste economische evoluties en hun sociale gevolgen - het industrialisatieproces, de rol van de kolonie, de economische recessie van de jaren 1930 - krijgen dan ook de nodige aandacht. Ernstige pogingen worden ook ondernomen om de geanalyseerde ideologieën niet los te koppelen van de sociale geschiedenis. Het conservatieve liberalisme, het liberale progressisme, de christen-democratie, het denken over corporatisme en de verzorgingsstaat, de nieuwe sociale bewegingen van de jaren 1960-1970, ze worden alle op deze wijze benaderd. De auteur heeft ook veel oog voor de aspecten van politiek-culturele aard. De politieke leidersfiguren, die hij als bijzonder representatief voor het gedachtegoed van een bepaalde periode beschouwt, staan vooraan. Thorbecke, Kuyper, Kappeyne van de Coppello, Troelstra, Colijn, Drees en anderen worden (naast de vorsten) uitvoerig ten tonele gebracht. De partijgeschiedenissen krijgen hun plaats in het politieke verhaal, waarin ook ruimte is voor de vormen die het politieke gebeuren beheersen, evenals voor het zich wijzigende functioneren van de instellingen van het parlementaire regeringssysteem. Gedeelde aandacht is er ook voor de het dagelijkse leven van de verschillende bevolkingsgroepen, voor hun cultuur en hun mentaliteit. Muziek en film, de seksuele hervormingsbeweging, de jongerencultuur, de kleding: het zijn enkele van de thema's waarmee de auteur de symptomen van de veranderende samenleving tracht aan te geven. Dat vrouwenstudies in de geschiedenis doorgedrongen zijn, laat P. de Rooy duidelijk merken. Hij deelde zijn overzicht in volgens negen periodes die hij telkens als een geheel beschouwt. Welnu, in bijna elk hoofdstuk komt de rol van de vrouw in gezin en samenleving aan bod, samen met het verhaal van de verschillende fasen die het feminisme doormaakte.

Piet de Rooy heeft met zijn overzicht een levendig, soepel geschreven boek tot stand willen brengen. Ik zei al dat hij meer dan eens een vooraanstaand lid van de politieke elite bij de hand neemt om een gedachtestroming en/of beweging toe te lichten. Maar ook een in het oog springende vereniging wordt soms gebruikt om de

tijdgeest op te roepen. Elders gebeurt dit dan weer door een verrassende anekdote of door een veelzeggend detail. Bij het begin van elk hoofdstuk wordt de aandacht van de lezer vastgehouden met de hulp van relevante citaten uit egodocumenten, die de centrale probleemstelling van de subperiode treffend moeten illustre-

ren. Het kan dan ook niet ontkend worden dat de analyse van de groei van een verdeelde naar een meer homogene samenleving tot een heel vlot leesbaar verhaal is uitgegroeid.

De aanpak heeft echter ook een paar nadelen. De auteur bepaalt uit de veelheid literatuur datgene dat relevant is voor zijn verhaal, en focust daarop in sterke mate. Het is een werkwijze die een eclectische keuze oplevert. Zo vind ik het bijvoorbeeld jammer dat de politieke elite heel prominent aanwezig is, maar de uitermate belangrijke economische elite onderbelicht blijft. Op de concrete interactie tussen economische en politieke strategieën wordt overigens weinig systematisch ingegaan. Genuanceerde contextualiseringen van complexe fenomenen kunnen op deze wijze evenmin altijd even grondig aangegeven worden. Bij de behandeling van het negentiende-eeuwse radicalisme en bij de analyse van de abortusproblematiek viel me dit onder meer op. Ook de ontleding van de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft aan het oppervlak, terwijl het kolonialisme en de dekolonisatie in diezelfde vage, omzichtige sfeer baden. Vooral met betrekking tot de recente ontwikkelingen is het bovendien niet altijd even gemakkelijk om goed afgebakende periodes te onderscheiden. Zo vraag ik me af of de vredes- en antikernbeweging niet veeleer thuishoort in het hoofdstuk over de 'nieuwe sociale bewegingen'. Een 'onderkoelde ideologie' - de titel van het hoofdstuk waarin ze nu geïntegreerd is - kan men deze beweging immers bezwaarlijk noemen. Het comparatieve perspectief mis ik eveneens. Nu krijgen we wel een heel Nederlands verhaal te lezen, terwijl de meeste ontwikkelingen zich op nagenoeg dezelfde wijze manifesteerden in de omliggende landen. De krachtige parallellen met België bijvoorbeeld, vielen me meer dan eens op.

Deze enkele kritische bemerkingen doen echter op geen enkele wijze afbreuk aan het feit dat P. de Rooy een originele synthese van hoog niveau heeft geschreven, met heldere, rake ontledingen en interpretaties en waarin de verschillende periodes tot een treffend geheel worden samengebracht, met het moderniseringsthema als dé leidraad.

Els Witte

H.C. Wytzes, *En het geld verantwoordt alles. Een financiële geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam: VU uitgeverij, 2002, 421 blz., ISBN 90 5383 769 8).

Over de financiële geschiedenis van ons land is - zeker ook in het afgelopen decennium - veel geschreven. Het prijzenswaardige van het werk van Wytzes (voorheen onder andere hoogleraar financiering van ondernemingen en kroonlid van de SER) is, dat hij een synthese heeft weten te maken van een vijftal uiteenlopende, maar samenhangende onderwerpen.

Deel I behandelt de openbare financiën van 1813 tot 2000. Die blijken in de jaren van koning Willem I van een verbijsterende ondoorzichtigheid te zijn geweest. De baten uit Indië moesten het land in de jaren na zijn bewind voor een bankroet behoeden. Daarnaast zorgde een waaier van belastingen voor de nodige inkomsten,

die vanaf 1805 onder de fraaie titel ‘De rijksbelastingen, van afstandelijk tot innige omhelzing’ in deel II ter sprake komen. Hierna behandelt de auteur de gulden als metgezel van de burger tot 2002, terwijl de Nederlandsche Bank als zogenoemde constante factor in deel IV aan de orde komt. Tenslotte volgt een beknopte en overzichtelijke uiteenzetting over de geschiedenis van het bank- en spaarwezen in de negentiende en twintigste eeuw.

Mijns inziens is de opzet van Wytzes zeer geslaagd. Hij heeft zich kennelijk de nodige tijd gegund om op grondige wijze van de allerminst eenvoudige deelonderwerpen kennis te nemen en de resultaten in een meestal helder en prettig leesbaar betoog neer te leggen. Niettemin

moet de lezer bij tijd en wijle opsommingen van cijfers en namen van personen of instellingen verstouwen, die in tabelvorm beter tot hun recht zouden komen. Verder geloof ik dat leken op het gebied van financiële geschiedenis in eerste instantie beter kennis kunnen nemen van de in 1997 verschenen beknoptere M. 't Hart, e.a., ed., *A financial history of the Netherlands*. Enkele specifieke opmerkingen betreffen de valuta- en de bankgeschiedenis. Wytzes stelt (181) dat de muntwet van 1816 geen bijzonder doordacht geheel was, maar hiermee ziet hij de *Bedenkingen over het muntwezen* (Utrecht: Het Nederlands Muntmuseum, 1997) van de door hem in een ander verband (392) genoemde geleerde J.H. van Swinden over het hoofd. De schrijver kwalificeert hierdoor het gouden tientje van die tijd ten onrechte als 'standaardmunt' (186). Verder verzuimt hij op bladzijde 347 te vermelden dat de Nationale Handelsbank tot 1950 dezelfde instelling was als de tevoren (333) ter sprake gekomen Nederlandsch-Indische Handelsbank.

Een 'cosmetische' tekortkoming is het nogal eens weglaten van voorletters van personen, die voor de eerste maal worden genoemd. Ook de literatuurlijst bevat enige onnauwkeurigheden. W. Eizinga (407) is Eizenga en J. Ridder (415) moet zijn J. de Ridder. Tenslotte zal het werk van E. den Dunnen en S. de Wilde over het geld- en valutamarktbeleid (407) van recenter datum zijn dan 1896. Deze kleine punten van kritiek nemen niet weg dat Wytzes een indrukwekkend en vooral ook nuttig boek heeft geschreven.

W.L. Korthals Altes

A. Aalders, *Met gevelde lans en losse teugel. Kozakken in Nederland 1813-1814* (Bedum: Egbert Forsten & Profiel, 2002, 151 blz., € 26,50, ISBN 90 7678 104 4).

Aanzet tot deze publicatie is een aan de auteur verteld verhaal uit de kozakkentijd, dat al vier generaties lang van moeder op dochter was doorgegeven. Nieuwsgierig geworden naar meer van dergelijke verhalen, dook Aalders de archieven in, las vele volksverhalen, kranten en tijdschriften en verdiepte zich in nagelaten egodocumenten. Gezien de korte periode dat de kozakken in ons land zijn geweest, was het aantal verhalen dat de auteur opdiepte bijzonder groot.

Met gevelde lans en losse teugel is samengesteld uit vijftien hoofdstukken en is thematisch van opbouw. Elk hoofdstuk bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt het verloop van de bevrijding van ons land, en het gedrag van de kozakken ten aanzien van de Nederlanders, zoals die in historische bronnen staan beschreven, weergegeven. Het tweede deel bevat de volksverhalen en berichten.

In deze uitgave gaat de auteur niet alleen op zoek naar een verklaring voor het ontstaan van het relatief grote aantal kozakken verhalen, ook het feit dat deze verhalen uit 1813-1814 nu nog steeds worden doorverteld, intrigeerde de schrijfster. Daarnaast verdiepte ze zich in de vraag, waarom in de volksoverleveringen bijna altijd een negatief beeld van de kozakken is gegeven. Terecht vraagt de auteur zich dan ook af, waar de typering barbaars en meedogenloos vandaan komt. Waarheid of mythe is de hamvraag hierbij. Bij haar zoektocht naar de oorzaken en oorsprong van deze

negatieve beeldvorming gaat zij uitgebreid in op de geschiedenis van dit steppenvolk. Daarnaast wordt ook ruime aandacht besteed aan hun gedrag, geloof, eetgewoonten, kleding, wapens en houding ten aanzien van vrouwen.

Op 9 november 1813 vielen de kozakken Gramsbergen binnen. Al op 12 november galop-

peerde een groep ruiters ‘met gevelde lans en lossen teugel’ de stad Zwolle binnen. De kozakkengroepen, die deel uitmaakten van de geallieerde legers van Rusland en Pruisen, kwamen hier met het doel ons van de Franse overheersers te bevrijden. Een stroom van negatieve verhalen en geruchten had er echter voor gezorgd, dat hun komst niet met blijdschap, maar met grote angst tegemoet werd gezien. In feite waren de kozakken al veroordeeld, voordat ze ook maar een (paarden)voet over onze grens hadden gezet. Middeleeuwse fantasieën en gruwelverhalen, die van generatie op generatie werden doorverteld, liggen volgens de auteur aan de basis van deze eeuwenlange negatieve beeldvorming. Hun deelname aan de slag bij Bergen (Noord-Holland) in 1799 en de verhalen over Napoleons tocht door Rusland in 1812 versterkten hun slechte reputatie.

Toch moet de indruk die deze onverstaanbare, bebaarde, in vreemde kledij gestoken en op minipaardjes rijdende ruiters op de bevolking maakte, verpletterend zijn geweest. Aalders stelt, dat hun komst en verblijf zo tot de verbeelding spraken, dat het de bron werd voor talloze overleveringen en volksverhalen. Hun uiterlijke verschijning, taalgebruik en afwijkend gedrag, maar ook de angstgevoelens en afkeuring die dat gedrag bij de bevolking opriepen, zijn thema's die steeds in de verhalen terugkeren.

De verhalen over de kozakken werden meestal pas na vele malen te zijn doorverteld, enigszins ‘aangepast’ op papier gezet. Hierbij werd de ‘heldenrol’ van de verteller of voorvader steeds belangrijker, en het gedrag van de kozak steeds onbeschaafder. Volgens de auteur bezitten de verhalen dan ook een groot fantasiegehalte, en zijn ze daarom onbetrouwbaar en als geschiedbron van weinig waarde. Het waarheidsgehalte van de overgeleverde volksverhalen mag dan aan slijtage onderhevig zijn geweest, informatief inzake gewoonten en gebruiken zijn ze, zoals de auteur ook al aangeeft, wel. Positiever in haar oordeel is zij over ooggetuigenverslagen die in egodocumenten zoals dagboeken werden opgetekend.

In het laatste hoofdstuk ‘Een mythe doorgeprikt?’, geeft Aalders antwoord op de vragen die haar zo intensief hebben beziggehouden. Volgens de schrijfster is het na 1814 ijverig in stand gehouden negatieve beeld, waaraan ook schrijvers van schoolboeken hun steentje hebben bijgedragen, nodig aan revisie toe.

Met gevelde lans en losse teugel is een mooi uitgevoerde, goed leesbare en informatieve publicatie over de kozakkentijd geworden. Tot slot een kleine opmerking. Als opponent van Napoleon wordt tsaar Alexander II genoemd (44). Hier wordt uiteraard Alexander I bedoeld, tsaar aller Russen van 1801 tot 1825.

Rita Hooijschuur

J. Mooij, *Geen weggegooid geld. Bankbiljettenvernietiging in Nederland, 1814-2002* (Monetaire monografieën XX; Amsterdam: De Nederlandsche Bank, 2002, 75 blz., ISBN 90 5516 173 X).

De geschiedenis van de Nederlandsche Bank is grondig beschreven tot in de jaren 1970. De uitgifte van bankbiljetten is een belangrijk onderdeel van dat bedrijf. Hieraan is - met name over uiterlijke aspecten - de nodige aandacht besteed, maar een

systematisch overzicht over de behandeling van ingetrokken biljetten ontbrak. De gigantische operatie om de chartale gulden door de euro te vervangen is voor de centrale bank aanleiding geweest om in die leemte te laten voorzien.

De schrijfster begint met een beknopte uiteenzetting over de gebruikelijke cyclus van een biljet. Hierna volgen vijf hoofdstukken over de geschiedenis van de laatste twee fases in het normale leven van bankbiljetten. Dit zijn het ongeldig maken c.q. de vernietiging. Een en ander moet op een secure wijze plaatsvinden, omdat de biljetten in feite een vordering op de Nederlandsche Bank vertegenwoordigen. Om deze reden werden ingetrokken biljetten tot 1920 bewaard, opdat men in geval van twijfel ter inwisseling aangeboden biljetten op hun echtheid kon controleren. Aan dat systeem kwam een einde toen de zolders van de gebouwen aan de Oude Turfmarkt onder de last dreigden te bezwijken. Van 1920 tot 1930 volgde verpulping en nadien tot 1970 verbranding. Het is opmerkelijk dat de selectie van de biljetten in al die jaren nog steeds met de hand gebeurde, een ontstellend arbeidsintensieve aangelegenheid. Vanaf 1970 waren er sorteermachines, terwijl om het Amsterdamse milieu te ontzien de verbranding niet meer bij de Bank zelf plaatsvond. Zij beperkte zich in eigen huis tot een versnippering in de vorm van briketten, die sinds de jaren 1990 gedeeltelijk zelfs als grondstof voor gebruiksartikelen fungeren. Ter illustratie fungeert een bank (met een kleine b).

In de tekst meen ik twee onnauwkeurigheden te moeten signaleren. Op bladzijde 17 geeft Mooij aan een coupure van *f* 25 in 1814 een waarde van 18.500 hedendaagse euro. Met de prijsindexcijfers van het Centraal bureau voor de statistiek (*Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999*, tab. 11, reeks 16 en 17) komt men evenwel op niet meer dan ruim 320 euro. Verder maakt de schrijfster gewag van een dreigend nijpend tekort aan zilveren pasmunten in 1914. Ze ziet hiermee over het hoofd dat destijds qua waarde een groot deel van de Nederlandse muntcirculatie uit zilveren guldens en rijksdaalders bestond. Ter vervanging van deze zogeheten tekenmunten volgde de uitgifte van de zilverbons.

Over het geheel bezien is Mooij erin geslaagd om van een onderwerp, dat in de ogen van sommigen wellicht niet erg opwindend is, een helder en lezenswaardig verhaal te maken dat in een handzame vorm is uitgegeven.

W.L. Korthals Altes

T. de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Dissertatie Leiden 2001; Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2001, 414 blz., ISBN 90 5875 0337).

In veilige haven heeft het familieleven van de gegoede burgerij in het negentiende-eeuwse Rotterdam als onderwerp. De vraag in hoeverre en op welke wijze het familieleven bijdroeg aan de sociale identiteit van de burgerij vormt daarbij de leidraad. Of het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij afweek van dat van vergelijkbare sociale groepen elders, is belangrijk om te weten in verband met het onderzoek naar sociale ongelijkheid en groepsvorming in de negentiende eeuw in het algemeen en naar de burgerlijke Nederlandse samenleving in het bijzonder. Want die twee onderwerpen vormen het hoofdthema van dit proefschrift. De beschrijving van het familieleven krijgt daarin de meeste aandacht. Vier van de in totaal acht hoofdstukken behandelen de verschillende levensfasen zoals de jeugd,

verloving en huwelijk, het huwelijksleven en de oude dag. Het laatste en bepaald interessante hoofdstuk gaat over familiebesef. Deze hoofdstukken zijn vlot geschreven en geven de lezer veel waardevolle informatie over het familieleven en de levensstijl van de Rotterdamse gegoede burgerij in de negentiende eeuw. Althans over het leven van een twintigtal toonaangevende families in de zich snel ontwikkelende Maasstad.

Op zowel de representativiteit van de gekozen voorbeelden als op de gebruikte terminologie

is echter kritiek mogelijk. Volgens de tekst op de omslag van *In veilige haven*, waarbij eerst Huizinga's befaamde uitspraak over Nederland als burgerlijk land wordt geciteerd, wil de auteur immers 'de burgerlijke groepen en hun cultuur in dit bij uitstek burgerlijke tijdperk' onderzoeken. De ondertitel van het boek beperkt het onderzoek echter tot één groep, tot enkel de gegoede burgerij, waarbij feitelijk het bezit van - veel - economisch kapitaal doorslaggevend is, meer dan het hebben van een burgerlijk normen- en waardenpatroon. Die kleine groep van vooral gefortuneerde reders, grote kooplieden en rijke bankiers vormde slechts een paar procent van de bevolking en van die kleine toplaag is dan weer een twintigtal bekende en goedgedocumenteerde families uitgelicht. In de conclusie wordt deze groep, die onder andere de families Mees, Van Oordt, Van Rijckevorsel, Dutilh, Ruijs en De Monchy omvatte, terecht een aantal keren de (Rotterdamse) elite genoemd. De Engelstalige *summary* spreekt overigens consequent over *the upper middle class*.

En hoe algemeen burgerlijk was het leven van juist deze groep? De auteur staat in de overigens uitstekende inleiding uitgebreid stil bij het feit dat er in de literatuur vele varianten van burger en burgerlijk zijn beschreven. Het is dan ook lastig om het gemeenschappelijke te benoemen. Over één belangrijk constituerend element lijken de meeste historici in binnen- en buitenland het echter eens te zijn: het familieleven. Het burgerlijk familieleven kenmerkte zich onder andere door de duidelijk onderscheiden taken van man en vrouw. De taken van de man lagen primair buitenshuis in het openbare leven, die van de vrouw vooral binnenshuis in het privé-domein van het gezin, waarbij het huiselijkheidsideaal het gezin tot de plek maakte waar het 'ware geluk' werd gevonden, waar kinderen een 'warm nest' vonden en waar belangrijke maatschappelijke normen en waarden werden aangeleerd zoals ijver, soberheid, matigheid en goede smaak en fatsoen in het algemeen. Het burgerlijke gezin diende dus met name als doorgeefluik van cultureel kapitaal om in termen van de in dit boek vaak aangehaalde Pierre Bourdieu te spreken.

In veilige haven toont op overtuigende wijze aan dat de huiselijkheidscultus zoals die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw opgeld deed, een essentieel onderdeel vormde van het burgerlijk vertoog over de samenleving als geheel en meer in het bijzonder over de positie van de eigen groep daarin. Huiselijkheid was noodzakelijk voor respectabiliteit onder de gegoede Rotterdamse burgerfamilies. En uit de zeer leesbare hoofdstukken over de verschillende levensfasen rijst inderdaad een beeld op van over het algemeen zorgzame ouders die veel energie en geld staken in een goede opvoeding en opleiding van hun kinderen. Met name de zoons kenden daarbij een voor die tijd bijzondere, verlengde jeugdfase, met een relatief grote vrijheid. De barstjes in het burgerlijk huiselijkheidsideaal die de auteur signaleert in de tweede helft van de negentiende eeuw, zoals kritiek op de positie van de vrouw en op de dubbele moraal en het besef dat niet elk huwelijk vanzelfsprekend gelukkig was, blijken overigens nauwelijks zichtbaar in de primaire bronnen. Ze lijken vooral gebaseerd op secundaire literatuur, vaak van later datum.

Op dit - belangrijke - deel van de conclusies valt weinig af te dingen. Blijft echter de vraag in hoeverre het beschreven familieleven typisch was voor de (gegoede) burgerij en voor de negentiende eeuw. De auteur zelf refereert met instemming aan eerder onderzoek dat ondubbelzinnig aantoont dat huiselijkheid al langer een wijdverbreid verschijnsel was in Nederland en het moderne kerngezin al in de zeventiende-eeuwse Republiek het gangbare gezinstype was. En ook een sterk

ontwikkeld familiebesef was bepaald geen uitvinding van de negentiende-eeuwse burgerij. Ook De Nijs lijkt te neigen naar continuïteit wat betreft dit aspect van burgerlijk. In sociaal opzicht wel onderscheidend waren de jeugd en opvoeding van gegoede burgers. Jeugd en opvoeding zijn echter slechts deelaspecten van het familieleven en het

huiselijkheidsideaal. En of deze elementen behalve onderscheidend ook constituerend en identiteitsvormend werkten voor de (gegoede) burgerij als groep, lijkt twijfelachtig gezien het niet of nauwelijks mengen van rooms-katholieke en joodse gegoede burgers met de toonaangevende protestantse burgerfamilies. Met het oog op de thematiek van in- en uitsluiting en groepsvorming, is het overigens jammer dat de politieke en bestuurlijke verhoudingen en ontwikkelingen in de dynamische haven- en industriestad bewust onderbelicht blijven. Eveneens jammer, maar wel begrijpelijk gelet op de beschikbare onderzoekstijd, is de geringe aandacht voor huiselijkheid en familieleven bij minder gegoede burgers. Ook omdat de auteur zelf op bladzijde 193 schrijft dat hij gelooft dat de economische groei in de tweede helft van de negentiende eeuw het huiselijkheidsideaal voor groepen als ambachtslieden, winkeliers, kantoorbedienden en geschoolde arbeiders bereikbaar maakte, was wat meer aandacht hiervoor nuttig geweest voor de beantwoording van de vragen die het hoofdthema van het boek vormen.

Dat nu net het gedeelte van de conclusie dat de Rotterdamse burgerfamilies in internationaal perspectief plaatst, ontbreekt in de *summary* en dat ook een register van namen ontbreekt, vormen mijn laatste punten van kritiek op dit als geheel boeiende onderzoek. *In veilige haven* is ondanks de bovengenoemde vragen en opmerkingen een aanrader voor iedereen met interesse voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland in het algemeen en van het familieleven van gegoede burgers in het bijzonder.

Joop de Jong

R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001, Passage reeks XIII; Hilversum: Verloren, 2001, 411 blz., €29,95,-, ISBN 90 6550 633 0).

In de Nederlandse politieke geschiedenis wordt de Antirevolutionaire Partij (ARP) altijd opgevoerd als de eerste echte politieke partij, met een landelijke organisatie, een partijprogramma en met kandidaten die beloven zich als volksvertegenwoordigers aan dat programma te houden. Sinds de dissertaties van Ron de Jong, *Van standspolitiek tot partijloyaliteit* (1999) en van Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte* (2000) is die gedachte minder vanzelfsprekend. Volgens De Jong vertoonde de conservatieve Algemeene Kiesvereeniging, opgericht in 1869, al trekken van een politieke partij, terwijl Van Raak de in mei 1853 opgerichte kiesvereniging Koning en Vaderland als eerste politieke partij beschouwt. Weliswaar was beide voorbeelden van conservatieve partijvorming geen lang leven beschoren, maar hun ontstaan nuanceert wel het idee dat de ARP de eerste politieke partij was.

Niet alleen het recht van eerstgeborene, ook de ontstaansgeschiedenis van de ARP is onlangs in een ander daglicht komen te staan. In zijn dissertatie aan de Vrije Universiteit, getiteld *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, schetst Rienk Janssens hoe de samensmelting van antirevolutionaire groeperingen tot een politieke partij op nationaal en lokaal niveau plaatsvond. Hij heeft daarvoor gekeken naar Groningen, Gouda, Goes, Sneek en Amersfoort. De titels van de delen suggereren

nog dat we hier van doen hebben met een traditionele partijgeschiedenis uit verzuilde hoek, waarin het nog sluimerende volksdeel van ‘de antirevolutionaire richting’ (deel 1) gewekt wordt door een voorhoede die ‘de weg naar het volk’ (deel 2) weet te vinden, om dan over te gaan tot ‘de oprichting van de Antirevolutionaire Partij’ (deel 3), de ‘uitbouw van de partijorganisatie’ (deel 4) en uiteindelijk ‘reorganisatie en overwinning’ (deel 5). Maar achter die zo vertrouwde titels gaat een verhaal schuil dat veel vanzelfsprekendheden onderuithaalt.

In de geschiedschrijving wordt onveranderlijk het Antischoolwetverbond gezien als opstap naar de vorming van de ARP: '1874. Het Anti-Schoolwetverbond wordt omgezet in anti-revolutionaire kiesverenigingen', stelde bijvoorbeeld Theo van Tijn kortweg in zijn opstel over partijvorming in *Vaderlands verleden in veelvoud* (1975). Opvallend kenmerk was de democratische opzet van het verbond, dat beoogde de publieke opinie te bewerken, niet alleen van de *pays légal*, maar ook van het volk daarachter. Rienk Janssens laat zien dat de doelgroep van het verbond zich daarmee onderscheidde van de leiding, die bestond uit kiesgerechtigde predikanten en mannen uit de hogere standen. Bovendien waren de afdelingen nogal ongelijk over het land verspreid, omdat lang niet overal overeenstemming bestond over het radicaal afschaffen van het christelijke openbaar onderwijs. Volgens Janssens fungeerde het verbond daardoor lang niet overal als opmaat voor de vorming van een antirevolutionaire partij. In sommige plaatsen, zoals Goes, was het verbond afwezig, terwijl bijvoorbeeld in Groningen het democratische karakter van het verbond eerder voor onderlinge verdeeldheid dan voor grotere antirevolutionaire eenheid zorgde. Het Antischoolwetverbond schiep een nieuw antirevolutionair netwerk en groter politiek bewustzijn bij het volk achter de kiezer, maar was geen 'protopartij', zoals Ruud Koole het in zijn standaardwerk *De opkomst van de moderne kaderpartij* (1992) heeft genoemd. Bovendien ontstonden al binnen het verbond spanningen tussen een vooruitstrevende vleugel onder leiding van Kuyper, die streefde naar een gecentraliseerde kiesvereniging en behoudender antirevolutionairen, die zich verzetten tegen de aantasting van hun lokale autonomie en de uitbreiding van de antirevolutionaire beweging in democratische zin.

Ook het volkspetitionnement, dat het verbond in 1878 organiseerde, moet volgens Janssens niet als opstap naar de ARP worden gezien. Het meest concrete resultaat daarvan was, afgezien van een berg handtekeningen, de oprichting van De Unie 'Een School met de Bijbel', die nu juist expliciet geen politieke organisatie wenste te zijn, maar zich uitsluitend richtte op de ondersteuning van de eigen scholen. Sterker nog: het petitionnement vertraagde de opbouw van een politieke partij, doordat de organisatie ervan zoveel tijd in beslag nam, dat de plannen voor een aaneensluiting van antirevolutionaire kiesverenigingen in het voorjaar van 1878 werden uitgesteld. Pas nadat Kuyper *Ons Program* had gepubliceerd, vond er op 3 april 1879 de vergadering plaats die beschouwd wordt als oprichtingsbijeenkomst van de ARP.

Volgens Koole in zijn studie naar Nederlandse partijvorming was er bij de ARP sprake van een decentrale partijopbouw waaruit toch een sterk centralistische structuur voortkwam, doordat de constituerende delen van de ARP al voor 1879 gericht waren op Kuyper en zijn centrale comité. Ook op dat punt geeft Janssens' dissertatie een ander beeld: Kuyper moet beschouwd worden als degene die van bovenaf een partij heeft proberen op te bouwen. Daarbij speelde met name de deputatenvergadering voorafgaande aan de verkiezingsdatum een cruciale rol voor het creëren van een zeer herkenbare antirevolutionaire partijcultuur, waar liefde voor de leider en haat tegen de liberale tegenstander werd vervat in een bijbels opwekkingsvertoog. Kuypers inspanningen waren niet altijd even succesvol: juist vanuit de lokale afdelingen bestond nog lange tijd verzet tegen de centralisatietendens.

Dit was een voorbode van de strijd tussen een radicale *gauche* en een behoudend *droite*. Kuyper behoorde tot de eerste groep en meende dat kandidaten gebonden waren aan een programma en aan het mandaat dat de kiezer aan de partij zou hebben

gegeven. De conservatieve *droite*, waar A.F. de Savornin Lohman uit voortkwam, stond voor lokale autonomie en voor de onafhankelijkheid van het kamerlid, die noch aan een program, noch aan een electoraat gebonden was. Het conflict tussen beide vleugels mondde in de jaren 1890 uit in een definitieve breuk naar aanleiding van het voorstel van Tak over de uitbreiding van het kiesrecht. Dit conflict valt grotendeels buiten de periode die Janssens' dissertatie beslaat. Maar het is in het licht

daarvan te rooskleurig voorgesteld, wanneer de tweede helft van de jaren tachtig voor de ARP gezien wordt als periode van de ‘overwinning’, zoals de auteur doet.

Rienk Janssens heeft, wellicht meer dan hij zelf heeft beseft, de geschiedenis van Nederlandse politieke partijen op belangrijke punten van zijn vanzelfsprekendheid ontdaan. De vorming van de ARP lag niet besloten in het ontstaan van een orthodox-protestants volksdeel. Hoe die partij eruit zag en hoe die functioneerde was het resultaat van langdurige conflicten tussen nationale en lokale leiders, tussen verschillende organisatievormen en tussen uiteenlopende opvattingen van taak en opzet van een politieke partij. Janssens' studie is daarmee een voorbeeld voor andere historici van het Nederlandse partijwezen.

Ido de Haan

H. Peer, *Kunstbroeders of meubelslaven. Uit de geschiedenis van de vakbeweging in de meubel- en houtsector* ([Woerden]: FNV Bouw en vakbondshistorische vereniging, 2002, 368 blz., ISBN 90 74736 26 2).

Er zijn verschillende argumenten te bedenken om de vakbeweging in een bepaalde economische sector te beschrijven. Zo zocht ik zelf de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden uit vanwege het feit dat in de economie en beroepsbevolking handarbeiders in betekenis afnamen en hoofdarbeiders steeds belangrijker werden. Wat betekende deze trend voor de vakbeweging die vooral op handarbeiders steunde? Het bleek mee te vallen want ook hoofdarbeiders organiseerden zich, zij het wat later en iets minder sterk. Nu kijkt niemand er meer van op dat beide groepen gezamenlijk georganiseerd zijn en dezelfde actiemiddelen toepassen (zowel overleg als, indien nodig, stakingen). Het boek van Peer behandelt de vakbeweging onder meubelmakers, die tussen 1871 en 1971 zelfstandige landelijke vakorganisaties kenden. Deze zijn nadien opgegaan in de anonimiteit van vakbonden in de bouwnijverheid, waarbinnen hun groepsnaam alleen nog terugkeert in aanduidingen als ‘vakgroep meubel en hout’. Meubelmakers, houtbewerkers, stoffeerders, behangers en dergelijke zetten nog lang gildentradities voort. In de meubelindustrie manifesteerde dit zich onder meer in het onderscheid tussen leerlingen, gezellen en meesters en het bijbrengen van de kneepjes van het ambacht in de beroepspraktijk. Vanwege het vakmanschap zagen zij zichzelf als kunstbroeders, gevoed door het gegeven dat de meubelkunst van de negentiende eeuw inspiratie bleef vinden in diverse stijlen. Maar ook in deze branche werd het ambacht onderworpen aan de moderne industrie en leidden machines en rationalisatie tot uitholling van het oude vak. De kunstbroeders werden meubelslaven, ongeacht of zij in de concurrentie van het kleinbedrijf dan wel het keurslijf van het grootbedrijf werkten. Maar het moet gezegd, zij verzetten zich tegen hun lot door fondsen en vakorganisaties te vormen. Zij behoren daarmee tot één van de vroege wortels van de arbeidersbeweging, namelijk de organisatievormende werklieden, naast anderen die actiemiddelen ontwikkelden (staking) of maatschappijkritiek verwoordden. Het duurde even voor deze organisaties echte vakbonden werden (coöperatie leek een betere uitweg dan harde actie), en begin twintigste eeuw droegen de meubelmakers bij aan de opbouw van zogeheten

‘moderne’ organisaties. Dit kwam mede door de eisen die aan het beroep gesteld werden, in de woorden van Jan Oudegeest: ‘fijnheid van hand en scherpte van oog.’ Meubelmakers gingen hierdoor in het algemeen voorzichtiger en secuurder te werk dan sjouwers of havenarbeiders.

Peer beschrijft dus een groep arbeiders die als zodanig sterk in betekenis achteruit is gegaan en die ook niet meer herkenbaar is aan eigen organisaties. Zijn vakbewegingsgeschiedenis is

gebaseerd op veel inlevingsvermogen. Kennelijk is er in dit geval ook een persoonlijke band gezien de foto op het omslag van 'Th.M.H. Peer, meubelmaker-timmerman, midden twintigste eeuw.' Peer publiceerde eerder over de vakbeweging van overheidspersoneel, matrozen, de FNV en collectieve arbeidsovereenkomsten. De geschiedenis van de meubelmakersvakbeweging bestaat uit 32 hoofdstukken, die samen de ontwikkelingen in de gekozen periode volgen maar die ook op zichzelf gelezen kunnen worden. Hieronder zijn titels als 'Staking bij Pool in Haarlem', 'Verbolgen vakbondsvrouwen', 'De eerste bezoldigde vakbondsbestuurders' en 'De vakbond in de oorlog'.

Het boek volgt de grote lijnen van de Nederlandse vakbondsgeschiedenis en bevestigt het beeld daarvan. Terecht krijgt B.H. Heldt (1841-1914) veel aandacht, omdat deze in 1864 aan de wieg stond van de meubelmakersvereniging Amstels Eendracht, en in 1871 aan de wieg van de landelijke vakorganisatie van meubelmakers en van de eerste vakcentrale in Nederland, het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV). Heldt was in 1885 ook de eerste werkman in de Tweede Kamer, waar veel leden zich te goed voelden om hem de hand te schudden. Mijn bezwaar ten aanzien van Heldt en het ANWV - en in zekere zin het hele boek - is dat Peer te veel vasthoudt aan het bestaande beeld van de vakbeweging. Hierin blijven Heldt en het ANWV in de schaduw van latere, meer aansprekende vakcentrales als het Nationaal Arbeids-Secretariaat en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. Zowel Heldt als het ANWV zouden daarom nog meer aandacht moeten krijgen en bovendien een die meer recht doet aan hun eigen ontwikkeling, los van wat er later gebeurde. Heldt verdient daarom een serieuze biografie, het ANWV eindelijk een echt boek. In Peers boek komt de geschiedenis van de bedrijfstak in de genoemde periode vooral naar voren als een vakbondsgeschiedenis. Het boek bevat verschillende foto's die de arbeidsomstandigheden van meubelmakers en aanverwante beroepsgenoten in beeld brengen. De vaandels van de katholieke en algemene bonden zijn in kleurkaternen afgedrukt.

Bob Reinalda

J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijfentwintig jaar KVEO* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2002, 304 blz., ISBN 90 6707 545 0).

De titel geeft al aan dat de auteur meer heeft willen doen dan uitsluitend een gedenkboek schrijven bij een jubileum van de vereniging die thans bekend staat als de Koninklijke vereniging van eervol ontslagen officieren (KVEO) van de Nederlandse krijgsmacht. Naar mijn mening is hij in dit voornemen uitstekend geslaagd.

Onder meer aan de orde komen de organisatorische ontwikkeling van de officierskorpsen binnen de Nederlandse krijgsmacht vanaf de Napoleontische tijd (de door Schulten algemeen gehanteerde *terminus post quem*), de officierseed (inclusief de 'verklaring op eerewoord' die de bezetter in de zomer van 1940 van alle beroepsofficieren heeft gevraagd en die, ook later, voor veel commotie binnen

de krijgsmacht heeft gezorgd), de relatie tussen samenleving, overheid en officieren en de rechtspositie van de officier. De nadruk ligt op wat men eertijds placht aan te duiden als het leger hier te lande, maar ook de marine, het voormalige KNIL en de luchtmacht komen aan de orde. Zo vindt men bij voorbeeld vermeld de invoering, in 1916, van een islamitische formule voor de officierseed.

Het relaas is levendig en naar mijn indruk in het algemeen goed onderbouwd. Er zijn, ik zou

haast schrijven: uiteraard, aangelegenheden waarover men van mening kan verschillen. Zo zet ik een vraagteken bij de mededeling - of kunnen wij haar beter een suggestie noemen? - op pagina 46 dat aan de oprichting van het Koninklijk instituut voor de marine alleen 'enkele weinig gelukkige opleidingsexperimenten' vooraf zijn gegaan. Ingewijden zal uit de vermelding van de verklaring op erewoord al duidelijk zijn dat de auteur niet schroomt om ook controversiële zaken aan te roeren. Dat gebeurt met name in hoofdstuk 6, dat handelt over 'het ontslag in de praktijk'. Daar komt onder andere uitvoerig aan de orde het ongevraagd eervol ontslag dat na de Tweede Wereldoorlog werd verleend aan de latere generaal B.R.P.F. Hasselman en majoor J.N. Breunese en leidde tot geruchtmakende 'affaires'; Hasselman werd na enige tijd gerehabiliteerd.

De aantrekkelijkheid van de tekst wordt niet weinig vergroot door lange citaten uit de eigentijdse literatuur over diverse behandelde onderwerpen, die als *entrefilets* geplaatst zijn en die het boek mede het karakter van een bronnenpublicatie geven. Wie geïnteresseerd is in fenomenen als wellevendheidsvoorschriften en bepalingen over het officiershuwelijk vindt daar veel interessants. Het boek is goed verzorgd en voorzien van vele zeldzame casu quo ongebruikelijke afbeeldingen; mijn favorieten daaronder zijn die op pagina 74, waar men vijf Nederlandse generaals ziet zoals deze zich in 1943 in Duitse krijgsgevangenschap bevonden, en op pagina 83, waar kennelijk de zoon van de auteur bij zijn beëdiging als marineofficier is afgebeeld.

Jammer is dat met voorletters en met de spelling van namen wat slordig wordt omgesprongen. Om enkele voorbeelden te noemen: 'Willi Sluiters' (51) is ten rechte Willy Sluiter; de op pagina 91 genoemde J.G. Pabst is vrijwel zeker J.C. Pabst, de latere Nederlandse gezant te Tokio. Dergelijke oneffenheden doen echter nauwelijks af aan de waarde van dit boek. Wie ooit een sociale geschiedenis van de Nederlandse officier in de negentiende en twintigste eeuw wil schrijven, zal móeten steunen op 'het boek van Jan Schulten'.

Ph. M. Bosscher

B. Abbo-Tilstra, *Om de sûnens fan it Fryske folk. Tuberculose en haar bestrijding bij bevolking en veestapel in Fryslân, 1890-1940* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2002; Leeuwarden: Fryske Akademy, 2002, xv + 467 blz., ISBN 90 6171 929 1).

In april 2002 promoveerde de arts B. Abbo-Tilstra op een historisch proefschrift over de tuberculosebestrijding in Friesland tussen 1890 en 1940. Zij was persoonlijk met het onderwerp verbonden: van 1980 tot 1990 was ze in deze sector werkzaam geweest en de grootmoeder naar wie zij is genoemd, was in 1920 aan die ziekte overleden. Belangrijker zal echter zijn geweest, dat een medisch-historische studie over dit onderwerp tot dusverre ontbrak. De Friese aanduiding *beppe* voor grootmoeder en de Friese titel van het boek maken duidelijk, dat zij een speciale band met haar geboorteprovincie heeft behouden.

Tuberculose - of 'tering' - was tot ver in de twintigste eeuw in de westerse wereld een gevreesde ziekte, vaak met dodelijke afloop. Tussen 1866 en 1871 bezweken daaraan jaarlijks meer mensen dan aan de cholera- en pokkenepidemieën in die jaren.

Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw schommelde het promillage van de bevolking dat aan tuberculose overleed landelijk tussen de 1,5 en 2, om pas na 1920 af te nemen. In Friesland was de sterfte tot 1900 nog wat hoger dan het landelijke gemiddelde en Leeuwarden en Franeker hadden een nog weer iets hoger sterftecijfer.

Het proefschrift biedt een helder overzicht van de ontwikkeling van de modern opgezette

organisatie van de tuberculosebestrijding in Friesland. Het boek behandelt eerst de medische opvattingen over tuberculose en de bestrijding daarvan en de rol die de overheid daarbij (lange tijd vooral niet) speelde. De richtingenstrijd in de Nederlandse medische wereld over de wijze om tuberculose te bestrijden - via een directe aanpak of op indirecte, preventieve wijze - komt daarbij uitvoerig aan de orde. Verderop in het boek wordt duidelijk, dat deze discussie ook in Friesland werd gevoerd. Het mag een verdienste van de auteur worden genoemd, dat zij een dergelijk specialistisch thema ook voor niet-deskundigen op dit terrein begrijpelijk weet neer te zetten.

In de volgende hoofdstukken wordt de tuberculosebestrijding bij mensen en vee in Friesland uitvoerig behandeld. Aan het boek is een ruime cijferbijlage toegevoegd, terwijl tevens in bijlagen aandacht wordt besteed aan het dagboek van een patiënte en aan enkele belangrijke figuren op het gebied van de tbc-bestrijding in die provincie.

Na 1900 werd in Nederland een begin gemaakt met de systematische bestrijding van de tuberculose. Achteraf gezien is het verbazingwekkend te noemen dat de overheid daarbij aanvankelijk sterk op de achtergrond bleef, terwijl ze rond 1900 bijvoorbeeld op het terrein van de woningbouw en de arbeidsveiligheid wel op voortvarende wijze initiatieven nam. In het onderwijs - de auteur maakt zich daar nog kwaad om - bleken tuberculeuze onderwijzers immers een belangrijke besmettingsbron. Opvallend is tevens dat artsen zich om redenen van privacy tegen een aangifteplicht verzetten.

De tuberculosebestrijding in Friesland volgde in grote lijnen de centrale activiteiten die in het westen van ons land werden gestart. Friese artsen en Groene Kruisbesturen waren daarbij vanaf het begin betrokken. In 1908 kreeg Leeuwarden als eerste plaats in Friesland een consultatiebureau. In 1909 werd de tbc-bestrijding in provinciaal verband georganiseerd en in 1910 kwam te Joure het Fries volkssanatorium. In Friesland werd gekozen voor de directe methode: de ziekte bestrijden, waar deze werd aangetroffen. Friese burgers gaven graag voor hun sanatorium en de tbc-bestrijding via plaatselijke *kriten* van de provinciale organisatie.

Pas toen de resultaten van de gesubsidieerde tuberculosebestrijding van de eerste decennia van de twintigste eeuw tegenvielen, greep de rijksoverheid in. Deze kreeg een andere structuur, waarbij inspecties van de volksgezondheid werden ingeschakeld en er kwam een landelijk netwerk van consultatiebureaus. Apart voor Friesland was dat daar in 1927 één niet-verzuilde provinciale organisatie ontstond. Geleidelijk gaven nu ook de artsen zich gewonnen. Het resultaat van de nieuwe aanpak was dat de sterfte aan tuberculose afnam. In Friesland was die afname zodanig, dat deze provincie, in de negentiende eeuw nog een middenmoter, in de jaren kort voor de Tweede Wereldoorlog het gewest werd met de geringste sterfte aan deze ziekte. De daling onder het landelijke gemiddelde was overigens al aan het begin van de twintigste eeuw begonnen.

Veeartsen waren reeds in de negentiende eeuw begonnen met de bestrijding van tbc onder het vee. De agrarische provincie Friesland bleek op dit terrein een duidelijke koploper. Op initiatief van de boeren kwam daar in 1919 - zonder overheidssubsidie - een gezondheidsdienst voor vee tot stand. Tot na de Tweede Wereldoorlog was deze de enige in Nederland. Het resultaat was dat Friesland in 1950 als eerste provincie een tuberculosevrije veestapel bezat.

Het boek van Abbo-Tilstra biedt een gedegen overzicht van de tuberculosebestrijding in Friesland. Jammer genoeg was het de auteur vanwege de

omvang van haar onderzoek niet mogelijk vergelijkenderwijs de ontwikkelingen in andere provincies naast de Friese te plaatsen. Dan was een breder beeld ontstaan. Nu wordt slechts vergeleken met landelijke gemiddelden en ontwikkelingen. Ook mis ik een plaatsing van de tuberculosebestrijding binnen het geheel van de Nederlandse volksgezondheidszorg. In het algemeen kan overigens worden opgemerkt, dat

weinig aan de politieke en sociaal-economische context wordt gerefereerd. Soms leidt dat tot een verkeerde gevolgtrekking. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat, hoewel Friesland in de negentiende eeuw tot de sociale probleemgebieden van Nederland was gaan behoren, de tbc-bestrijding er voortvarend werd aangepakt. De auteur geeft in de 'Nabeschouwingen en conclusies' als verklaring, dat er 'een niet te ontkennen Fries-nationalistisch element' te bespeuren was bij de totstandkoming van verscheidene regionale instellingen, zowel bij de bestrijding van de tuberculosebestrijding onder de bevolking als die bij het vee. Ik zou daar vraagtekens bij willen zetten. Zeker, er was een zichtbare betrokkenheid van de bevolking bij de instellingen in de eigen provincie in hun afdelingen. Dat deze *kriten* werden genoemd komt ook voort uit de eigen taal van de provincie, maar dit is nog geen teken van Fries-nationalisme. Evenmin als dat het vooroplopen van Friesland bij de tbc-bestrijding onder het vee daarmee te maken had. De moderne inrichting van de zuivelsector in die provincie was er veeleer de oorzaak van, dat de Friese boeren via hun organisaties en hun coöperatieve zuivelfabrieken deze zaak aanpakten. Eerder gaat het hier dus om regionale accenten.

Afgezien van de punten van kritiek kan de dissertatie van Abbo-Tilstra een gedegen studie worden genoemd, die een waardevolle bijdrage levert aan de Nederlandse medisch-historische geschiedenis. Omdat de tbc-bestrijding in Friesland in grote lijnen die in de rest van het land volgde, mag deze studie daarom gelden als een *case* voor de landelijke ontwikkeling.

Johan Frieswijk

H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse landbouw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002, Historia Agriculturae XXXII; Groningen, Wageningen: Nederlands agronomisch historisch instituut, 2002, 372 blz., ISBN 90 367 1589 x).

Het mag een klein wonder heten dat de Stichting voor de landbouw in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog is gerealiseerd, gezien de grote verscheidenheid aan belangen in de landbouw met zijn veelheid van organisaties en gezien de belangentegenstellingen tussen boeren en landarbeiders. Was de totstandkoming van het Landbouwschap (zoals de Stichting voor de landbouw vanaf 1954 ging heten) als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan voor Nederland al vrij uniek, binnen de Europese Gemeenschap kende geen enkel ander land een samenwerkingsverband tussen boeren- en landarbeiderorganisaties. Het Landbouwschap dankt zijn bestaan voor een niet onaanzienlijk deel aan de landbouwvoorman H.D. Louwes die door zijn bemiddelend optreden de partijen op één lijn wist te krijgen. Dit althans is het beeld dat oprijst uit het proefschrift van Geurts en waarnaar de titel *Burgemeester van de Nederlandse landbouw* verwijst. Het centrale onderzoeksthema is de manier waarop Louwes vorm heeft gegeven aan het samenwerkingsverband tussen de georganiseerde boeren en arbeiders. Geurts heeft zich niet beperkt tot de naoorlogse Nederlandse geschiedenis van het landbouworganisatiewezen. De werkzaamheden van Louwes als voorzitter van de Groninger maatschappij van landbouw (GML) en van het overkoepelende

Koninklijk Nederlandsch landbouw-comité (KNLC) tijdens het interbellum en zijn behoedzaam manoeuvreren gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn ook in het verhaal meegenomen.

In het eerste van de vijf, overwegend chronologisch geordende, hoofdstukken schetst de auteur het maatschappelijke, politieke en culturele klimaat, waarin de jonge Louwes in de Groninger Westpolder is opgegroeid en besteedt zij tevens aandacht aan de voorouders en familie-

banden van de hoofdpersoon. In het bijzonder aan diens (stief)grootvader, de links-radicale maatschappijhervormer en herenboer D.R. Mansholt (1842-1921), die met zijn gedreven ijveren voor de landbouwbelangen als een soort van rolmodel voor Louwes heeft gediend. Geurts voert D.R. Mansholt merkwaardigerwijs ten tonele als radicaal-liberaal. Deze typering is slechts van toepassing op een korte periode van Manholts leven, voordat hij de overstap naar het socialisme maakte. Louwes zelf bleef de liberale opvattingen zijn gehele leven toegedaan en was daarbij een zeer gelovig christen die regelmatig in de Nederlands-hervormde kerk preekte. Uitvoerig komen in het tweede hoofdstuk de omstandigheden aan bod waaronder de jonge landbouwer Louwes zijn loopbaan in de landbouw(politieke)wereld begon: een sterke versnippering van landbouworganisaties, toenemende tegenstellingen tussen de algemene en confessionele boerenbonden, conflictueuze relaties tussen de werkgevers en werknemers in de landbouw en een wisselvallig overheidsbeleid dat vrijhandel als beginsel hanteerde maar er niet voor terugschrok om in tijden van nood in te grijpen in de directe bedrijfsvoering. Geurts typeert Louwes als de juiste man op de juiste plaats die door zijn behoedzame maar tegelijkertijd vasthoudende manier van opereren positieve resultaten wist te boeken.

Een goede leerschool vormden de crisisjaren gedurende het interbellum (behandeld in het derde hoofdstuk). Hierdoor waren de drie centrale landarbeidersbonden en de drie centrale landbouworganisaties (Christelijke boeren- en tuindersbond, Katholieke Nederlandse boerenen tuindersbond en KNLC) genoodzaakt met elkaar samen te gaan werken en werd het vraagstuk steeds actueler of men in de landbouw al dan niet moest overgaan tot blijvende ordening. Voortdurend bevond Louwes, meestal in de functie van voorzitter, zich in de voorste gelederen van instanties die overlegden over de verdeling van de overheidssteun aan de landbouw, het kleinboerenvraagstuk, de voedselvoorziening in oorlogstijd en soortgelijke zaken. Zijn streven alle partijen binnenboord te houden, ging zo ver dat hij in 1933 ook lid werd van de omstreden Groninger boerenbond, de provinciale landbouworganisatie die nota bene was opgericht uit onvrede over de GML - deze laatste zou als organisatie van vooral de grotere akkerbouwboeren te weinig oog hebben voor de belangen van kleinere boeren. Aanvankelijk vond tijdens de Tweede Wereldoorlog nog overleg met de Duitse bezetter plaats om alle boeren in één organisatie samen te brengen maar dit contact werd verbroken en het overleg werd ondergronds voortgezet.

Na dit vierde hoofdstuk volgt het *pièce de resistance* van deze studie, het laatste en vijfde hoofdstuk dat de jaren 1945 tot 1960 omvat en waarin het feitelijk relaas van de gang van zaken rond de oprichting van de Stichting voor de Arbeid - nog een privaatrechtelijke organisatie waarbij de eigen achterban een belangrijke rol speelde - en de overgang naar het publiekrechtelijk orgaan het Landbouwschap, dat dwingend aan bedrijfsgenoten regelingen en heffingen kon opleggen, helder is uiteengezet. De conclusie van Geurts is al gememoreerd. Louwes is dankzij zijn visie, inzet en doorzettingsvermogen de onmisbare schakel geweest.

Waarom was nu juist Louwes onmisbaar? Deze vraag blijft na lezing van het boek door het hoofd spelen, zodat de lezer met een wat onbevredigend gevoel blijft zitten. Vanzelfsprekend noemt Geurts een aantal factoren die in het voordeel van de Stichting voor de Arbeid gewerkt hebben en dus ook indirect aan het succes van Louwes hebben bijgedragen, waaronder de naoorlogse vernieuwingsdrang, de coöperatieve houding van de landarbeidersbonden en het gelijktijdig optreden van de drie Groninger

boerenzonen uit de Westpolder. Hiertoe behoorde Louwes zelf, zijn jongere broer, de directeur-generaal voor de voedselvoorziening, S.L. Louwes en hun neef de landbouwminister S.L. Mansholt, alle drie adepten van de *pater familias* D.R. Mansholt, met uiteraard de gelijkberechtiging van de landbouw hoog in het vaandel. Maar vragen naar de samenhang, naar de uitwerking, en vooral naar de betekenis, komen weinig

voor en wanneer deze toch worden gesteld, dan volgen nogal algemene antwoorden. De hoofdfiguur Louwes blijft als persoon onderbelicht. Ook wanneer je er rekening mee houdt dat Geurts niet de opzet heeft gehad een biografie te schrijven. Zou, om maar eens wat te noemen, er niet een verband te leggen zijn tussen de ambitieuze gedrevenheid van H.D. Louwes en het feit dat de families Louwes/Mansholt zich als betrekkelijke nieuwkomers met tamelijk afwijkende denkbeelden nog binnen de Groninger boerenelite moesten waarmaken? Of wat te denken van de afstandelijke en beheerste houding van de volwassen Louwes (door Geurts wel geopperd maar nooit verklaard) als een mogelijke reactie op het onevenwichtige en polariserende gedrag van zijn vader H.J. Louwes tijdens zijn jeugd? En hoe was zijn verhouding met de nietagrarische wereld, bijvoorbeeld toen Louwes voor de liberale partij in de Eerste Kamer en later in de Tweede Kamer zat? Aan deze en andere aspecten die buiten het strikte relaas vallen, maar wel voor verdieping kunnen zorgen, is door auteur weinig aandacht geschonken.

Wil men de nestgeur van de Groninger liberale herenboeren met hun rijke bestuurderstraditie opsnuiven dan zal Geurts' boek niet aan alle verwachtingen voldoen en is de onlangs verschenen dissertatie *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* van Ynte Botke een betere bron. Is men er echter op uit om gedegen en helder geïnformeerd te raken over het verloop van de complexe (ontstaans)geschiedenis van het georganiseerde samenwerkingsverband tussen boeren en landarbeiders tot aan de jaren zestig, dan is deze monografie daartoe een bijzonder geschikte bron.

Hilde Krips-van der Laan

J.P. de Valk, ed., *Raadsman achter de troon. Dagboekaantekeningen van jhr. mr. J.M.W Schorer, vice-president van de Raad van State 1896-1903* (Hilversum: Verloren, 2002, 148 blz., ISBN 90 6550 691 8).

Dit boekje vormt een aardige aanvulling op het eerder besproken 'In dienst van de kroon,' dat de verschillende vice-presidenten van het hoge college van staat, de Raad van State, portretteerde. Het behelst dagboekaantekeningen van een vice-president tegen wil en dank, geconfronteerd met een jonge koningin, Wilhelmina, die blijk geeft van haar eigen wil en met een moeder die haar daarin steunt. Tegen wil en dank, want Schorer (1834-1903) was toen hij in 1896 werd gepolst voor de hoge functie al 17 jaar tot zijn diepe voldoening commissaris van de koningin in Noord-Holland.

Schorer was de zestig gepasseerd, niet gefortuneerd, maar wel echt onderdeel van de regentenklasse. Hij zag op tegen de nieuwe baan, omdat de koningin, nog vertederd het 'koninginnetje genoemd, in het volgend jaar de teugels van de troon zelf in handen zou nemen en wat dat betreft nog een grote onbekende was. Voor Schorer is ze dat niet lang gebleven met haar taakopvatting die minstens zo hoog gestemd was als de zijne. Hij was vastbesloten zijn gezag te handhaven en dat gold voor haar evenzeer.

De aantekeningen die Schorer in zijn dagboeken maakte over zijn contacten met de koningin en haar moeder, Emma, en vanaf 1901 met prins Hendrik, vallen zonder meer onder 'het geheim van het Noordeinde', zeker als het gaat om het

huwelijkscontract van de koningin. Schorer was belast met de onderhandelingen en hij zag met een zekere knorrigheid aan hoe de leden van het kabinet-Pierson, zijn partijgenoten, de prins-gemaal geen eigen inkomen gunden: een voorbeeld van Hollandse schrielheid, waarvoor later leergeld is betaald. De passages over deze onderhandelingen, Schorers commentaren en zijn contacten met ministers en partijgenoten behoren tot de meest inzicht gevende van het boek. Als het engagement eenmaal een

feit is, is Schorer toch wel voldaan, vooral over het feit ‘dat ik in die zaak een vrij groote rol gespeeld heb, die trouwens zeer aangenaam was...’ Dit soort details geeft de tekst kleur en lading.

Het dagboek verschaft ook inzicht in het karakter van de jonge koningin, die bij voorbeeld de minister van waterstaat, Lely, volstrekt niet vertrouwde als het om indijkingen ging. Schorer, inmiddels een oude heer, zal het niet steeds gemakkelijk hebben gehad met deze koningin die zo op haar prerogatieven stond en regelmatig uitwegen zocht als zaken en wetsvoorstellen haar niet aanstonden.

Harde noten werden ook met de koningin-moeder gekraakt over de naam Oranje-Nassau-Mecklenburg. Zij, ‘hoe eerbiedwaardig en lief zij ook moge zijn, is geen gemakkelijk mensch in zaken en verbazend omslachtig’ en de naam Nassau mocht wat haar betreft, en dus ook wat haar dochter betreft, vervallen. Maar Schorer hield voet bij stuk en het lukte hem moeder en dochter te overreden.

Omineus zijn de laatste aantekeningen uit het dagboek over 1903, het jaar van de grote spoorwegstaking en de ‘worgwetten’ van het kabinet-Kuyper. Schorer wordt door Emma gepolst wat hij denkt over een bezoek van koningin Wilhelmina aan Amsterdam onder de toen als gevaarlijk gevoelde omstandigheden. Schorer antwoordt dat de koningin het gevaar, dat volgens hem niet echt aanwezig is, dient te trotseren. ‘Maar’, merkt hij op: ‘waarom vraagt de koningin mijn raad niet?’ Emma is dan zo boos dat zij zich omdraait en de vice-president laat staan. En de laatste aantekeningen van 22 april 1903 luiden: ‘De koningin schijnt zeer eigenwijs en eigenzinnig te zijn, stoort zich aan niets en niemand, en meent alles beter te weten dan anderen.... 't Is jammer, maar 't zal wel in orde komen, als zij wat ouder is!’

De verleiding is groot om met meer citaten te strooien. Wat dat betreft komt de bewerker van deze aantekeningen lof toe. De Valk heeft met zorg en liefde deze dagboeknotities van een scherp waarnemer bezorgd. Het zijn kleine bouwstenen die het beeld dat Fasseur heeft opgeroepen, alleen maar versterken en waardoor een zeer leesbaar geheel is ontstaan.

J.R. Soetenhorst

C. Slegers, *Antoon Coolen 1897-1961. Biografie van een schrijver* (Dissertatie Maastricht 2001, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland. Derde reeks; Tilburg: Stichting Zuidelijk historisch contact, 2001, 656 blz., €35,85,-, ISBN 90 70641 63 1).

Sinds halverwege de jaren dertig was Antoon Coolen een van de bekendste Nederlandse romanschrijvers. Bij voorkeur vond hij zijn stof in oostelijk Brabant. De armoedige, vrome en schilderachtige bevolking van de Peel - de streek waar hij opgroeide - was hem dierbaar. Zijn werk bestaat hoofdzakelijk uit verdienstelijke streekromans met een sterk naturalistische inslag: de personages zijn gedetermineerd door afkomst, omgeving en het lot. Coolen beschrijft hun bewogenheid en aandriften met een uitzonderlijk inlevingsvermogen. Zijn natuurbeschrijvingen zijn ook opvallend poëtisch. Wie zijn bekendste roman *Dorp aan de rivier* (1934) leest, wordt

getroffen door zijn beeldende stijl, zijn ironische toonzetting en een uitermate broeierige atmosfeer.

Naast zijn Peelromans schreef Coolen toneelstukken, verhalen, novelles, sprookjes, legenden en heiligenlevens. Tussen zijn laatste vooroorlogse roman, *Herberg In't misverstand* (1938), en zijn eerste naoorlogse, *De vrouw met de zes slapers* (1953), verstreek een periode van vijftien jaar. Daarna verschenen er nog twee romans, *De grote voltige* (1958) en *Stad aan de*

Maas (1960), waarin hij zich rekenschap gaf van de grote veranderingen die zich in Noord-Brabant voltrokken door de tweede industrialisatiegolf. Na zijn dood in 1961 verdween hij spoedig uit de literaire canon. In de handboeken over de Nederlandse literatuur komt hij nauwelijks nog voor - hooguit, zoals in de *Schets van de Nederlandse letterkunde* van De Vooys en Stuiveling, met de vermelding dat hij in de jaren dertig redacteur was van het jong-katholieke maandblad *De Gemeenschap*.

Coolens biografie van de hand van de socioloog Cees Slegers is uitvoerig, gedetailleerd en bevat tal van boeiende passages. De kracht van het boek ligt in de degelijke behandeling van Coolens literaire oeuvre. De lezer krijgt uitvoerige samenvattingen voorgeschoteld van al diens publicaties evenals verhandelingen over de kritieken en de prijzen die hem ten deel zijn gevallen. De centrale stelling van de biografie luidt dat Coolens werk niet mag worden afgedaan als behorend tot het genre van de streekroman. Volgens Slegers is deze etikettering onjuist omdat Coolen zèlf weigerde zich hierin te herkennen: ‘Het regionalisme in zijn literaire werk heeft hij steeds als secundair gezien, omdat de literatuur zich niets aantrekt van de plaats waar de handeling zich afspeelt.’ (531)

De biograaf overtuigt met dit argument geenszins. Want wat is er mis mee om Coolen te eren voor zijn toewijding jegens de oosthoek van Noord-Brabant? Streekgebondenheid als zodanig is toch niet verwerpelijk? De aap komt uit de mouw in een korte passage in de inleiding van de biografie. De streekroman wordt daar aangeduid als ‘[...] de rurale versie van de dokters-, ziekenhuis- of kasteelroman.’ (13) Slegers bestrijdt dus windmolens. Weliswaar lijkt het me, in navolging van Slegers, redelijk te constateren dat Marsman in 1932 een onbillijk oordeel velde, toen hij Coolens werk bestempelde als ‘[...] onleesbaar van armoedigheid, van anecdotische Klein-Malerei, van saai en stuntelig provincialisme.’ (217) Maar allicht kan men een boek als *Dorp aan de rivier* ook op z'n merites waarderen zonder te betwisten dat het een streekroman is.

Coolen komt in de biografie naar voren als een afstandelijke, vlakke persoonlijkheid. Veelzeggend is een fraai citaat uit het dagboek van Godfried Bomans. Over een gesprek met Coolen uit 1957 rapporteerde Bomans: ‘Hij vertelt goed, heel langzaam en uitvoerig [...]. Het ging maar door [...]. Coolen is een man, die geïnteresseerd is in wat de mensen beleefd hebben, in het verleden dat ze bij zich dragen, maar toont niet de minste belangstelling in de man die daar levend voor hem zit.’ (560) Hetzelfde beeld manifesteert zich door de hele biografie heen. Coolen mocht dan wel betrokken zijn bij zijn eigen romanfiguren, hij was dit nauwelijks bij de mensen in zijn omgeving. Bovendien onthield hij zich van uitgesproken standpunten over het wereldgebeuren. Slechts éénmaal in zijn leven is hij publiekelijk uit zijn slof geschoten. Dat was bij de beruchte aanval die hij in de jaren 1945-1946 lanceerde op Hub. van Doorne, de oprichter van DAF. Deze zou zich in zijn ogen te veel voor de Duitsers hebben ingespannen. Maar ook deze uitschieter had weinig om het lijf. Coolen had er alweer spoedig spijt van en uit Slegers' relaas blijkt dat hier slechts sprake was van een relletje tussen twee lokale grootheden die gelijktijdig in het dorp Deurne waren opgegroeid.

De biograaf behandelt zijn held met mildheid maar voortdurend neutraal en op afstand. Het lijkt wel alsof hij zich heeft aangepast aan de levensstijl van zijn personage: de biografie is sterk descriptief en mist een indringend oordeel. Nergens wordt Coolen scherp getypeerd of op de korrel genomen. In de laatste hoofdstukken

verzandt het boek bovendien in breedsprakigheid. Als zo menige vuistdikke biografie gaat het als een nachtkaars uit bij het overlijden van de hoofdpersoon.

H. de Liagre Böhl

J. Touwen, *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia 1900-1942* (Dissertatie Leiden 1997, Verhandelingenvan het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CXC; Leiden: KITLV press, 2001, xvii + 459 blz., ISBN 90 6718 159 5).

In deze studie - een vergelijkend overzicht van regionale verschillen in economische ontwikkeling, met name de buitenlandse handel - staat de ontwikkeling van de export als motor van economische dynamiek in de laat-koloniale periode (1900-1942) centraal. Het betoog steunt op een stevige ondergrond van statistisch materiaal, opgeslagen in een database en bekwaam verwerkt tot vele tientallen overzichtelijke tabellen en grafieken. De aandacht is evenwichtig verdeeld over westers-koloniale en inheems-lokale sectoren. De economische ontwikkelingen worden geplaatst in het kader van het toenmalige koloniale economische beleid. Voorts wordt hun betekenis aangegeven in de context van langetermijnprocessen als regionale differentiatie en integratie tegen de achtergrond van (koloniale) staatsvorming en de aanzetten tot de opkomst van een nationale economie. Door een combinatie van economische theorievorming en een vergelijkende benadering - kenmerkend voor de productieve Leidse Lindblad-school - draagt deze studie wezenlijk bij aan het inzicht in deze thematiek, die tevens zeer relevant is voor de actuele problematiek van economische ontwikkeling en nationale integratie van Indonesië.

De auteur ontvouwt een waaier van theorieën van economische (onder-)ontwikkeling, niet met het oog op systematische toetsing maar voor het inzichtelijk beschrijven van specifieke ontwikkelingen. Daarbij blijkt een tweetal theoretische invalshoeken het meest vruchtbaar. De groei-effecten van zowel Europese als inheemse exportsectoren worden geanalyseerd aan de hand van intersectorale linkages (A.O. Hirschman). De groei in de inheemse sector wordt in het spoor van H. Myint geanalyseerd in termen van de ‘vent-for-surplus’ theorie en van de overgang van bestaans- naar markteconomie. Gezien de ruimtelijke vraagstelling is het verwonderlijk dat economisch-geografische benaderingen ontbreken.

De grote regionale verscheidenheid wordt hanteerbaar gemaakt door een clustering van regio's (eigenlijk residenties) in vier groepen op basis van twee dimensies: economische structuur (uitheemse versus inheemse exportproductie) en exportprestatie (zwak versus sterk). Deze tweedeling gaat terug op het aloude dualisme, dat door Boeke als verklarend model is geïntroduceerd maar door Touwen strikt beschrijvend wordt gehanteerd, zonder de traditionele tegenoverstelling van inherent statische en dynamische sectoren. Het eerste cluster omvat gebieden waar zowel de uitheemse als de inheemse sector een sterke exportproductie ontwikkelden; hiertoe behoren Oost-Sumatera, Palembang en Zuidoost-Kalimantan. In het tweede cluster met Aceh, West-Sumatera, Jambi, Lampung, West-Kalimantan, Zuid-Sulawesi en Manado was alleen de inheemse export sterk; en in het derde met Riau, Belitung en Bangka alleen de uitheemse. Het vierde cluster met Tapanuli, Bengkulu, Maluku (inclusief Nieuw-Guinea), Bali en Timor is eigenlijk een rest-categorie van regio's waar sterke groei van de uitvoer uitbleef. Deze ruimtelijke differentiatie zou zijn opgetreden in de periode 1900-1942, als een uitkristallisering van drie soorten groei, gestuwd door Europese, Aziatische en perifere dynamiek. De zeer ongelijke verdeling van deze

dynamieken over de gewesten zou verantwoordelijk zijn voor de ‘extremes in the archipelago.’

De studie draagt vele belangrijke discussiepunten aan. Een eerste betreft de ongelijksoortige definitie van de drie dynamieken. De Europese dynamiek werd gekenmerkt door kapitaalintensieve exportproductie van plantages en mijnbouwondernemingen. De wisselend als Aziatisch en Indigenous aangeduide dynamiek werd gekenmerkt door de koppeling van een

flexibele inheemse productie van handelsgewassen (naast voedingsgewassen) en Aziatische, meest Chinese, tussenpersonen. De derde dynamiek wordt aangeduid als perifeer; de kenmerken zijn lage levensstandaard, geringe overheidsinkomsten en -uitgaven, gebrekkige infrastructuur en vooral geringe uitvoerproductie. Het derde ontwikkelingspad is in feite negatief gedefinieerd en zeer vaag omschreven als 'development in the periphery of economie expansion' ofwel gebrek aan exportgroei; verbetering van de infrastructuur wordt genoemd als de belangrijkste factor die de stagnatie doorbreekt (316). Het onderscheid tussen inheemse en perifere dynamiek is gebaseerd op de uitkomst en daarom quasi-tautologisch. Overigens lijkt in de samenvatting (hoofdstuk 7) de perifere dynamiek vrijwel vergeten.

Behalve de afbakening is ook de verhouding van beide dynamieken discutabel. Door de nadruk op export en de dynamiserende rol van uitheemse (Europese en Chinese) actoren in de koloniale periode beklijft het beeld van een reactieve Indonesische economische cultuur. Voorts wordt het achterblijven van inheems ondernemerschap in de post-koloniale periode zonder onderbouwing toegeschreven aan (onder meer) 'the persisting Chinese interests in the archipelago which hindered further "Indonesianization" of trade' onder verwijzing naar de langetermijncontinuïteit van 'het probleem van de Chinese bevolkingsgroep en zijn onevenredige economische macht.' (321-322) Een onvoorzichtige opmerking die wat gemakkelijk aansluit bij koloniale beeldvorming en huidige nationale vooroordelen. De op zich terechte nadruk op de gescheidenheid van de drie sectoren gaat voorbij aan hun interactie. Zij waren in sommige bedrijfstakken (rubber of thee) inderdaad parallelgeschakeld, maar in andere seriegeschakeld in een productieketen, hetzij binnen een westers bedrijf (tin, houtkap) hetzij binnen een sector (scheepvaart).

Een volgend belangrijk discussiepunt betreft de bijdrage van de export aan de totstandkoming van een nationale economie. Betoogd wordt dat de inheemse uitvoer meer dan de westerse sector bijdroeg aan het scheppen van binnenlandse vraag. De hefboomwerking van de kapitaal-intensieve westerse sector gold vooral de overheidsinkomsten en op regionaal niveau de infrastructuur en het arbeidsinkomen. De inheemse uitvoerproductie ontwikkelde zich als antwoord op Aziatische prikkels. Dit kwam vooral tot uiting in een stijging van de invoer. De auteur gaat zover te stellen dat de inheemse exportproductie, aangezwengeld door de Aziatische dynamiek, de beslissende kracht was in het ontstaan van de nationale economie. Het belang van de westerse sector in de postkoloniale economie wordt nog lager ingeschat, en zelfs omgekeerd. De gedwongen aftocht van het westers bedrijfsleven rond 1957/1958 zou de weg hebben vrijgemaakt voor de ontplooiing van de Aziatische dynamiek. Niet de westerse maar de sterke ontwikkeling van de Aziatische handelssector in laat-koloniaal Indonesia vormde de basis voor de naoorlogse ontwikkeling.

De relativering van het langetermijnbelang van de westerse sector voor de nationale economie spoort met de minimalisering van de rol van de koloniale staat en het koloniaal economisch beleid. De ethische politiek, primair gericht op de Javaanse problematiek, was in de Buitengewesten beperkter van doelstellingen, reikwijdte en uitwerking. Hierdoor sluit het betoog impliciet aan op de metadiscussie over de dekolonisering van de geschiedschrijving van koloniaal Indonesia.

De kracht van deze studie ligt vooral in de degelijke uitwerking van de centrale vraagstelling: de vergelijkende beschrijving van de regioclusters en de kwantitatieve analyse van de effecten van de export van de onderscheiden segmenten van de

economie van laat-koloniaal Indonesia. Zij wordt nog versterkt door flankerende economisch-statistische publicaties van dezelfde auteur. In zijn betoog snijdt hij verscheidene andere vragen aan waarvan de beantwoording minder overtuigend is. Voor de kernperiode laten de bronnen, handelsstatistieken geaggregeerd op

bestuurlijk gedefinieerde eenheden, zich daarvoor nu eenmaal minder goed lenen. Vervolgstudies op het niveau van bedrijven, bedrijfstakken en economisch-geografisch gedefinieerde eenheden kunnen meer inzicht verschaffen in belangrijke problemen als de aard en de wisselwerking van de onderscheiden dynamieken. Een uitvloeisel van de bronnenkeuze is ook dat discontinuïteit ten opzichte van de voorafgaande periode teveel wordt benadrukt. De economische en institutionele investeringen in de negentiende eeuw legden de basis voor de regionale differentiatie en nationale integratie in de twintigste eeuw. Daarom zou de export niet alleen moeten worden bezien vanuit de oorzakelijke kant, als motor van economische groei, maar ook als resultante van voorafgaande investeringen, waarvan de inzet en het rendement in de verschillende gewesten en bedrijfstakken sterk varieerde.

In het slothoofdstuk wordt een thematische samenvatting gegeven, waarbij lijnen worden doorgetrokken naar de economische ontwikkeling van onafhankelijk Indonesia. Deze slotbeschouwingen en bespiegelingen over de postkoloniale economie wieken op ietwat wilde 'whatif' vragen wijd boven de vaste ondergrond die is gelegd in de empirische analyse van de laatkoloniale periode, die nochtans voor vervolgstudies veel nuttige informatie en vruchtbare inzichten biedt.

J.N.F.M. à Campo

C. Vlas, *Hulpbetoon en afwering. Het Friese Groene Kruis 1901-1980* (Dissertatie Groningen 2001; Franeker: Van Wijnen, 2001, 391 blz., €27,-, ISBN 905942206).

Een promotie-onderzoek is idealiter de opmaat voor een succesvolle academische loopbaan en meestal gaat het dan ook om betrekkelijk jonge, ambitieuze personen. Een enkele maal gaat het anders. Vlas werd geboren in 1930 in Rotterdam en studeerde economie aan de rijksuniversiteit te Groningen. Na een periode als wetenschappelijk medewerker aan de economische faculteit aldaar, werd hij in 1964 directeur van de provinciale vereniging het Groene Kruis in Friesland. Pas na zijn vervroegde pensionering in 1989 zette hij zich aan het schrijven van een geschiedverhaal over deze vereniging. Prof. dr. P. Kooij van de Groninger rijksuniversiteit onderkende de mogelijkheid een proefschrift over deze materie te schrijven, al diende de al wat oudere promovendus zijn op beleidsnota's gespitste schrijfstijl enigszins te wijzigen. Op 1 november 2001 vond de promotie plaats in de Martinikerk in Franeker. Een symbolische plaats, want in Franeker stond vroeger Frieslands universiteit en, meer relevant voor Vlas' studieobject, het was de stad waar de eerste Friese afdeling van het Groene Kruis werd opgericht.

De dissertatie van de econoom Vlas handelt over de geschiedenis van het provinciale Friese kruiswerk tussen 1901 en 1980. Door een wonderbaarlijk toeval verscheen enkele maanden na Vlas' promotie een tweede proefschrift over de gezondheidszorg in Friesland, (zie hiervoor 255-257) Mevrouw B. Abbo-Tilstra promoveerde in april 2002 aan de Vrije Universiteit van Amsterdam met een boek over de tuberculosebestrijding in deze provincie (*Om de sûnens fan it Fryske folk. Tuberculose en haar bestrijding bij bevolking en veestapel in Fryslân, 1890-1940*).

Deze dissertatie werd verdedigd ten overstaan van de promotiecommissie van de faculteit der geneeskunde, terwijl Vlas promoveerde bij de faculteit der letteren. Het boek van Abbo- Tilstra heeft evenwel een meer historische omlijsting dan dat van Vlas, die als econoom het Groene Kruis vooral als organisatie heeft beschreven.

Kruiswerk en tuberculosebestrijding ontstonden zo ongeveer in dezelfde periode. Tegen het einde van de negentiende eeuw waren de vorderingen in de medische wetenschap en het aan-

toonbare succes van diverse hygiënische maatregelen voor bevlogen artsen en predikanten aanleiding de volksgezondheid te verbeteren. Redenen te over dus om thuisverpleging en hygiënische voorlichting te ontwikkelen en uit te bouwen. Friesland was na Noord- en Zuid-Holland de derde provincie waar een organisatie voor kruiswerk ontstond. Dat gebeurde vooral door toedoen van de doopsgezinde predikant F.C. Fleischer, die mede-oprichter was van het Zuid-Hollandse Groene Kruis en later ook betrokken was bij de provinciale verenigingen van Limburg en Gelderland. Nadat hij in 1902 naar het Friese Makkum was verhuisd, werd hij daar de animator van het Friese Groene Kruis. De eerste lokale vereniging ontstond in 1901, in Franeker. Op basis van en gedragen door plaatselijke afdelingen werd in 1902 de provinciale Friese vereniging het Groene Kruis opgericht, die tot 1980 als zodanig zou blijven functioneren en sindsdien volledig gefinancierd werd door de algemene wet bijzondere ziektekosten (AWBZ).

Binnen tien jaar na de oprichting was de helft van de Friese gezinnen reeds aangesloten bij een lokale vereniging, een percentage dat nadien nog veel groter zou worden. Aanvankelijk hielden de lokale en de provinciale verenigingen zich voornamelijk bezig met wijkverpleging en voorlichting, en de tuberculosebestrijding kwam daar al snel bij. Speciale commissies werden ingesteld om het werk bij de tuberculosebestrijding, ontsmettingsdienst, moeder- en bakercursussen, ziekenvervoer en consultatiewerk voor zuigelingen en later ook kleuters uit te voeren. Ook de jeugdgezondheidszorg behoorde tot de zorgarrangementen van het Groene Kruis. Na de Tweede Wereldoorlog rekende zij onder meer ook de opleiding van kraamverzorgsters, massavaccinaties en uitgebreide sociaal-medische zorg als bijvoorbeeld bejaardenzorg en kankerbestrijding tot haar taken.

Het kruiswerk ontstond uit een particulier initiatief, maar door middel van haar subsidiebeleid kreeg de overheid wel een steeds grotere vinger in de pap. Vlas onderzoekt het kruiswerk aan de hand van het collectiviseringsproces zoals Abraham de Swaan dat uitwerkte in zijn boek *Zorg en de staat*. Dit collectiviseringsproces hield in dat op vrijwillige basis tot stand gekomen arrangementen meer en meer werden vervangen door dwingende regelingen door en onder toezicht van de overheid. De conclusie van Vlas dat dit proces ook bij het Friese kruiswerk plaatsvond is vanzelfsprekend niet bijster schokkend. In zijn algemeenheid heeft zijn onderzoek dan ook meer het karakter van een gedenkboek voor het Groene Kruis in Friesland, zoals ook blijkt uit de annotatie. De auteur maakte vrijwel alleen gebruik van archiefstukken van deze vereniging en ondanks een flinke literatuurlijst worden de genoemde werken nauwelijks aangehaald.

Vlas beschrijft de geschiedenis van het Friese kruiswerk tot in detail, dat wil zeggen als organisatie. Behalve in het eerste hoofdstuk, gewijd aan de oprichting van de vereniging, komen de hoofdpersonen nauwelijks uit de verf. Dat is jammer, want daardoor mist het boek wel wat ‘vlees en bloed’ en wordt van de lezer een groot uithoudingsvermogen gevraagd. De gegeven informatie lijkt bovendien niet altijd even relevant. Om een voorbeeldje te noemen: op pagina 53 meldt Vlas dat de ziekenrijtuigen in 1910 275 ritten hebben uitgevoerd en ruim 10.000 kilometer aflegden, dat wil zeggen gemiddeld 38 kilometer per rit. Op andere punten werkt zijn cijfermatige benadering overigens aanstekelijk.

Omdat Vlas een bedrijfsmatige aanpak hanteert, komt het historisch kader niet echt uit de verf. Het Nederland rond 1900, de crisisjaren, de oorlog en de

wederopbouw komen slechts in een enkele zin ter sprake. Pas laat blijkt dat in Limburg en de drie noordelijke provincies het Groene Kruis oppermachtig was. Na de Tweede Wereldoorlog hebben de katholieke en protestantse kruisorganisaties in Friesland samen nog geen 5000 leden, terwijl het Groene Kruis meer dan 100.000 leden telde. Dat is toch een constatering die verklaard dient te worden, want

in Friesland was de protestants-christelijke zuil zeer sterk. Daar staat tegenover dat Vlas' economische visie op het Groene Kruis verhelderend werkt en hij helder maakt hoe de rol van de overheid in de gezondheidszorg geleidelijk sterker werd. Planning en financiering vereisten de noodzaak tot kostenbeheersing en in 1972 fuseerden de diverse kruiswerkorganisaties. In 1980 verloor het Friese Groene Kruis het verenigingskarakter. Vlas schreef er een boeiend proefschrift over.

Gerben E. de Vries

J. de Roos, *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd* (Amsterdam: Centrum voor lokaal bestuur, Wiardi Beckman stichting, 2002, 264 blz., €15,-, ISBN 90 72575 73 3).

Daar zaten ze dan bij elkaar, op Tweede Kerstdag 1901, 's morgens om 10 uur in een onverlicht zaaltje van de Buitensociëteit in Zwolle. Gehuurd voor 5 gulden, want meer mocht het niet kosten. Negentien raadsleden van de SDAP. Ze vonden dat het tijd werd om de eenheid te smeden tegen de boze, kapitalistische buitenwereld. Uit die bijeenkomst van rode raadsleden (allemaal mannen, voor vrouwen was er nog geen plaats aan de bestuurstafel) ontstond de vereniging, die honderd jaar later nog altijd bestaat. Ze heet nu Centrum voor lokaal bestuur (CLB).

Jan de Roos, historicus en medewerker van het CLB, heeft de geschiedenis van de bestuurdersorganisatie opgetekend in het boek *Besturen als kunst*. Het bevat veel verrassends over de lokale politiek in de afgelopen eeuw. Tevens staan er fraaie portretten in van bekende SDAP-kopstukken, zoals Wibaut, Ankersmit, Tak en Ed Polak. De naoorlogse secretarissen van de bestuurdersorganisatie komen ook aan bod. Verder zijn er levensschetsen van bekende en minder bekende politici in dit vuistdikke boek. Zoals wethouder Eiske ten Bos-Harkema uit Gasselte, die wegens belediging een maand gevangenisstraf kreeg, en de rode wethouder Gerrit Schotveld uit Almelo. De Roos portretteerde verder veel burgemeesters, waaronder ook diverse vrouwen uit de jaren tachtig. Opmerkelijk is het verhaal over het Oostgroningse dorp Finsterwolde, waar PvdA-burgemeester Harm Tuin in de clinch raakte met de communisten. Hij bestuurde twee jaar het dorp in zijn eentje als regeringscommissaris.

De Roos beschrijft dit uitvoerig aan de hand van nog niet eerder geraadpleegde dossiers van het ministerie van binnenlandse zaken en van de binnenlandse veiligheidsdienst. De Roos stelt in zijn voorwoord dat de tijd voor het schrijven van deze jubileumuitgave beperkt was. Bij lezing blijkt dat de auteur duidelijke keuzes heeft gemaakt en daarbij reeds bewandelde paden links heeft laten liggen. In plaats daarvan richt hij zich op enkele niet eerder beschreven gebeurtenissen en personen. Vele, vaak grappige, anekdotes hebben de tekst gepeperd. Door deze aanpak kan de lezer af en toe verrast worden. Toch zijn er ook onderwerpen die ik mis. De vernieuwingsoperatie van Felix Rottenberg bijvoorbeeld, die immers veel nieuw bloed, juist ook in het lokale bestuur, wilde brengen. Waar zijn de lotgevallen van deze nieuwelingen, waarvan er velen in stilte weer verdwenen zijn, moe geworden van de zinloze pogingen om geaccepteerd te raken in het versteende lokale partijbastion. Ook andere nieuwkomers mis ik, de eerste allochtone raadsleden, waar

zijn zij? Wel wordt er aandacht besteed aan de opkomst van vrouwen in het lokale bestuur op alle niveaus.

Besturen als kunst bevat 130 foto's, die veel lokale grootheden uit een grijs verleden tonen. Een vondst is ook om het boek regelmatig op te vrolijken met stukjes uit oude kranten, ingeko-

men briefjes en nota's. Grappig is ook het briefje aan Hare Majesteit met het verzoek de vereniging te erkennen. Het boek is gebonden en bevat een bronnenopgave en een register, dat, hoewel zeer beperkt, toch aanknopingspunten biedt voor verdere studie.

Paul Hendriks

R. Efdée, *Bank & Bercoöp. Een bank in haar omgeving* (Oldeberkoop: Bank Bercoop, 2002, 208 blz., ISBN 90 6466 112 X).

De kleinste zelfstandige bank van Nederland - Bank Bercoop - bestond in 2002 honderd jaar. Zo'n gelegenheid is een herinneringsboek waard. In een viertal hoofdstukken, die elk 25 jaar bestrijken, wordt volgens het voorwoord ‘het ontstaan en de ontwikkeling van een coöperatieve bank en haar plaats in de gemeenschap van Oldeberkoop en omgeving’ geschetst (6). Aan het begin van elk hoofdstuk staat kort wat daarin wordt behandeld.

Al lezend wordt het de lezer duidelijk dat de geschiedenis van de bank ondergeschikt is gemaakt aan die van haar omgeving. Alleen in het laatste hoofdstuk, dat de periode 1977-2002 behandelt, staat de bank echt centraal. Dat wil niet zeggen dat de andere hoofdstukken niet interessant zijn. Daarin valt de geschiedenis van een dorp te lezen vanaf 1902 tot ongeveer 1977. In die tijd is er veel veranderd. Van een klein agrarisch gehucht is Oldeberkoop veranderd in een dorp dat allerlei ‘plattelandsproblemen’ kent: de jeugd/jongeren verlaten hun geboortegrond, vergrijzing slaat toe, de sociale cohesie neemt af en er is een afnemend belang van de landbouw. In dezelfde jaren verschuift de bank haar activiteiten van het voornamelijk verstrekken van kredieten tot de financiële dienstverlening van een volwaardige moderne bank. In de loop der jaren heeft de bank sterk bijgedragen aan de ontwikkeling van Oldeberkoop. Boeren- en andere landbouwbedrijven werden ondersteund met kredieten en verenigingen kregen subsidies.

In de tekst worden veelvuldig citaten gebruikt; sommige daarvan zijn in het Fries, hetgeen voor iemand die de Friese taal niet machtig is, niet altijd even begrijpelijk is. Ook staat boven sommige pagina's een spreekwoord of gezegde, dat (waarschijnlijk altijd) betrekking heeft op geld. Zo is het gezegde ‘De eerste klap is een daalder waard’ (140-141) te begrijpen. Moeilijker wordt het met ‘De iene kin mear mei de ponge as de oare mei it jild.’ (72-73) Overigens is de samenhang tussen die gezegden en de tekst zelf niet duidelijk.

De opmaak van het boek is overzichtelijk. Ongeacht of er illustraties op een pagina staan, de bladspiegel is op alle bladzijden gelijk. De voetnoten staan verrassenderwijs niet onderaan de pagina maar in de linker- of rechtermarge. Tekstueel kunnen wel enkele aanmerkingen worden gemaakt. Sommige paragrafen kennen een ongelukkige opbouw. De paragraaf wordt begonnen met een stellende zin, zoals ‘De Voorschotbank ontkomt niet aan de oorlogsperikelen.’ Deze stelling wordt direct gevolgd door: ‘In de loop van de oorlog wordt kassier Scheenstra opgenomen in het ziekenhuis.’ (103) Pas enkele zinnen daarna komen de gevolgen van de oorlog aan de orde. Andere stellingen worden onvoldoende uitgewerkt: in 1951 wil de bank een

subsidie van *f*250,- geven aan It Fryske Gea. De hierop volgende verklarende zin roept nogal wat vraagtekens op: 'Voor It Fryske Gea is het jammer dat de andere coöperaties ... niet meedoen, *want* (cursivering M.A. de Winter) daarom verlaagt de bank ... het toegezegde bedrag.' (115-116) De exacte reden waarom de subsidie wordt verlaagd, blijft onduidelijk. Want: waarom heeft de bank in reactie op het uitblijven van andere sponsors het subsidiebedrag eigenlijk niet verhoogd? Door verlaging van het bedrag zal It Fryske Gea niet echt zijn gehol-

pen. Er is wellicht een hele plausibele reden; welke dat is, blijft echter gissen. Een ander aspect dat nader dient te worden uitgewerkt, is het uitstel van de aanschaf van een alarminstallatie. Al in 1947 wordt daarover gesproken bij de bank. Met een citaat uit de notulen van het bankbestuur wordt onderbouwd waarom een alarminstallatie dringend nodig is. Toch duurt het tot 1965 eer er een wordt geplaatst. Waarom het bijna twintig jaar duurt voordat een kennelijk broodnodig systeem wordt aangeschaft, komt geheel niet aan de orde. Een ander raadsel is hoe het kan dat de plaatselijke toneelvereniging in 1950 haar 30-jarig jubileum vierde en al in 1967/1968 haar honderdjarig bestaan!

Op dit boek valt het een en ander aan te merken: de argumentatiestructuur laat soms te wensen over en de geschiedenis van de bank - het eigenlijke feestvarken - is ondergeschikt aan haar omgeving. Hierdoor dekt de titel van het boek niet echt de lading. Als de lezer echter niet al te zwaar tilt aan deze punten, is het boek het lezen waard. Het levert namelijk een goed inzicht in de ontwikkelingen van een plattelandsgemeente gedurende honderd jaar.

M.A. de Winter

N. van der Heijden Rogier, *Regina Coeli. Klooster en meisjespensionaat in Vught 1903-1971* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2002, 275 blz., €20,-, ISBN 90 5625 1287).

De bisschop van Den Bosch gaf in 1903 de kanunnikessen van de heilige Augustinus, die zich kort daarvoor vanuit Frankrijk in Vught hadden gevestigd, toestemming om in Vught een pensionaat te beginnen (‘Regina Coeli’). Het onderwijs moest zich richten op meisjes van gegoede stand die in het pensionaat zouden verblijven. Hiermee wilde de bisschop voorkomen dat het onderwijs zou concurreren met de onderwijsactiviteiten van de zusters franciscanessen van Oirschot, die al actief waren in Vught.

De zustercongregatie van de heilige Augustinus werd aan het einde van de zestiende eeuw in Frankrijk opgericht door Alix le Clerc, samen met de augustijner kanunnik Pierre Fourier. Het geven van onderwijs aan meisjes was een belangrijke doelstelling van de congregatie, die zich in de eeuwen daarna over Europa verspreidde. Aan de kloosters waren scholen verbonden waar meisjes gratis of tegen betaling onderwijs kregen van de zusters. De anticlericale wetten in Frankrijk, tijdens het bewind van Émile Combes (1902-1904), maakten het voor geestelijken praktisch onmogelijk om onderwijs te geven. Hierdoor werden de kanunnikessen gedwongen Frankrijk te verlaten, als ze vast wilden houden aan hun roeping om onderwijs te geven. Ook in Nederland vestigden zich groepen: één groep kwam in Ubbergen terecht, terwijl een groep zusters uit Lunéville zich in Vught vestigde.

In eerste instantie boden de kanunnikessen een opleiding in algemene ontwikkeling, Franse conversatie en omgangsvormen (*maintien*) aan de pensionaires. In de jaren twintig werd er ook een huishoud- en kookcursus gegeven. Officiële examens bestonden niet, hoewel sommige meisjes werden opgeleid voor de aktes LO en MO-A Frans. Halverwege de jaren twintig, toen een tweede parochie in Vught werd

opgericht, konden de zusters zich met kleuter- en lager onderwijs gaan bezighouden. Ondertussen groeide het pensionaat steeds meer uit tot een instelling waar formeel onderwijs gegeven werd. Na een korte periode eind jaren twintig, waarin MULO-onderwijs aangeboden werd, kreeg ‘Regina Coeli’ midden jaren dertig een erkende MMS-opleiding. Dit type onderwijs sloot goed aan bij het onderwijs zoals dat vanaf het begin door de zusters gegeven werd en bij de belangstelling van hun doelgroep. De MMS bood immers een brede algemene en culturele opleiding voor meisjes met veel aandacht voor

de moderne vreemde talen. Een laatste activiteit van de kanunnikessen, waarmee ze ook landelijk grote bekendheid verworven hebben, is het taleninstituut. Vanaf begin jaren zestig konden buitenlanders in het talenpracticum van 'Regina Coeli' Nederlands leren en Nederlanders konden zich bekwamen in tal van vreemde talen.

Zowel de geschiedenis van de congregatie (en de groep in Vught in het bijzonder) als de onderwijsactiviteiten worden uitgebreid beschreven in dit boek. In drie gedeelten bespreekt de auteur achtereenvolgens het klooster en het pensionaat en in het korte (slechts 28 pagina's tellende) derde deel het onderwijs. Zij heeft al eerder gepubliceerd over de Franse zusters in Vught en de zusters van dezelfde congregatie in Ubbergen. Voor dit boek, dat ze schreef in opdracht van de congregatie, kon ze gebruikmaken van alle archieven daarvan. Ze kreeg bij het schrijven geen beperkingen opgelegd. De auteur legt in de inleiding uit dat ze alleen beschrijvingen geeft en niet is uitgegaan van vraagstellingen; wel denkt ze dat het boek als basis kan fungeren bij verder onderzoek. Met deze omschrijving doet zij het boek tekort, want dit werk is meer dan een globaal overzicht: het bevat een schat aan informatie over het kloosteren pensionaatsleven. In het gedeelte over het pensionaat komen ook de *anciennes* (oud-leerlingen) aan het woord. De auteur heeft in het boek een goede balans gevonden tussen de grote lijnen en de details. Nergens vervalt zij in dit vlot leesbare werk in kneuterige details die alleen voor *insiders* interessant zijn. Wel is het storend dat zij soms haar rol als neutrale verteller verlaat en haar eigen mening tussenvoegt, zoals op pagina 20 als het over de wetten van Combes gaat: 'Een grovere schending bij wet van het ideaal van "vrijheid, gelijkheid en broederschap" is mijns inziens nauwelijks denkbaar.'

De aangebrachte scheiding tussen de delen doet hier en daar wat kunstmatig aan. Bij de uitgebreide beschrijving van het pensionaat is soms informatie over het onderwijs weggelaten die voor het goede begrip onontbeerlijk is. Die informatie komt dan pas in het derde deel ter sprake. Het is onvermijdelijk, gezien ook het brede overzicht dat de auteur tracht te geven, dat een aantal zaken onbesproken blijft. Vergelijkingen met andere (meisjes-) kostscholen en de vervolgcarrière van de meisjes komen bijvoorbeeld niet aan de orde. Vooral dit punt van de vervolgcarrière trekt de aandacht, omdat kennelijk Mies Bouwman en Monique van de Ven 'Regina Coeli' bezocht hebben. Mogelijkerwijs kan dit boek nog een bijdrage leveren aan de discussie over de voor- en nadelen van co-educatie.

De alfabetische lijst van zusters, een overzicht van de bronnen (ook de geraadpleegde personen) en literatuur, een personenregister en een uitgebreid notenapparaat maken het boek heel bruikbaar en toegankelijk. De alfabetische begrippenlijst is onmisbaar voor alle lezers die niet zo bekend zijn met katholieke begrippen als postulante, vigilie, triduüm etc. Overigens is het onduidelijk waarom er alleen van het eerste gedeelte van het boek (over het klooster) een samenvatting in het Frans is toegevoegd.

Het pensionaat werd begin jaren zeventig gesloten en een deel van de zusters verliet Vught om in kleinere groepen in Californië, Mexico en in Rotterdam-Alexanderpolder pastoraal werk te gaan verrichten. Alle onderwijsactiviteiten waren in de jaren daarvoor beëindigd of overgedragen aan leken. Het taleninstituut bestaat nog steeds als zelfstandige onderneming. De enige connectie van het taleninstituut met de congregatie is dat de kanunnikessen aandeelhouder zijn van de Besloten Vennootschap.

B.C. Meijerman

I. Connerty, e.a., *365 Soldaten uit de Groote Oorlog* (Tielt: Lannoo, 2001, 349 blz., €21,50, ISBN 90 209 4529 7).

De Eerste Wereldoorlog leeft nog steeds in het West-Vlaamse Ieper. Dagelijks blazen de trompetters van de Ieperse brandweer in de vroege avond de 'Last Post', het muziekstuk dat werd uitgevoerd ter ere van de soldaten die niet meer naar huis terugkeerden. Deze ceremonie wil men in stand houden en men hoopt dat ondermeer te verzekeren met de opbrengst uit de verkoop van het bovengenoemde boek. De vooruitzichten lijken gunstig want de belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog is de laatste jaren toegenomen en Ieper is weer uitgegroeid tot een voornaam bedevaartsoord voor de Britten en de bewoners van hun toenmalige imperium. Het aantal Britse soldaten dat er het leven liet ligt, grof geschat, rond de 200.000 en het aantal dode Duitsers zit dicht in de buurt van dat getal. Overal verspreid in het landschap liggen de kerkhoven waar de doden rusten. En wie de gebeitelde lijsten bekijkt van de gesneuvelden, van wie men niet weet waar ze begraven liggen, beseft dat onder de velden en bossen nog vele stoffelijke resten verborgen liggen.

Het boek biedt een stevige historische context verdeeld in vier hoofdstukken die elk kort een van de vier zogenaamde 'veldslagen' van Ieper beschrijven. Vervolgens verneemt de lezer meer over de geschiedenis van de Menenpoort, het voornaamste monument van de stad. Via deze stadspoort trokken de troepen in de richting van de Duitsers. Voor velen was die voettocht een enkele reis. Na de oprichting van het monument in de jaren twintig vormde de poort het decor voor het blazen van de 'Last Post' tot op de huidige dag. Tenslotte volgt de hoofdmoot van het boek, 365 korte, vaak summiere, fragmenten, zoveel dagen als het jaar telt, waarin telkens een gesneuvelde herdacht wordt door kort te vertellen wie hij was en onder welke omstandigheden hij het leven liet. Sommige soldaten hebben maar weinig gegevens nagelaten en zelfs hun sneuvelen is vaak mager gedocumenteerd met een opmerking als: 'dood door granaatscherven'. Soms krijgen wij wel een erg heroïsch beeld voorgeschoteld terwijl de tamelijk nuchtere lezer zich afvraagt of de betrokkene wel besefte wat oorlog inhield. Anderen wisten dat maar al te goed. De scherpschutters doodden hun slachtoffers weloverwogen en doelbewust, liefst met een kogel in het hoofd. Ook sommigen van de Britse militairen gedroegen zich bepaald kil en moordlustig. Maar meestal kwam de dood onverwacht, was hij anoniem en door niemand persoonlijk gewild. De alomtegenwoordige artillerie zorgde daarvoor. Een korte omschrijving op pagina 80 geeft weer waar al dat sneuvelen uiteindelijk op uitdraaide: 'Nog maar wat menselijk slib voor de grimmige Vlaamse velden.'

Het is een welkom boek - ook al zijn er enkele schoonheidsfoutjes die hieronder aan bod komen - want het vult een hiaat tussen beschrijvende reisgidsen en gedegen historische studies. Het zal velen helpen die dit stuk front op een bewuste manier bezoeken. De foto's zorgen er bovendien voor dat de vele dode soldaten een gezicht krijgen. In dat verband wijs ik vooral op de laatste dode op pagina 327. Hij is een Duitser en valt buiten de reeks van de 365 Britten en hij staat op de foto met vrouw en twee kleine kinderen. Op deze foto heeft de Brit die het prentje van het lijk roofde, geschreven dat het 'a sad picture' is. Ik heb geen moeite om zijn mening bij te treden. Door enkele foto's van het geschonden landschap kan de hedendaagse bezoeker zich een beeld vormen van de toenmalige omgeving en dat is geen overbodige luxe. Het feit dat het boek deels vertaald Brits werk is, levert soms nadelen op zoals op pagina

33 waar Duitsland en zijn bondgenoten anachronistisch voorgesteld worden als ‘Asmogendheden’ in plaats van als ‘centrale mogendheden’ en op pagina 156 waar wij als onderschrift bij een neergestort vliegtuig vinden dat het een ‘Handley-Pagina-bommenvliegtuig’ is. Het gaat om

een Handley Page naar de naam van de Britse vliegtuigenfabriek en toestellen met dergelijke capaciteiten noemen we ‘bommenwerpers’. Dit zijn enkele schoonheidsfoutjes die er uitgefilterd hadden moeten worden.

Wie in de buurt passeert, moet de tijd nemen om even aan de Menenpoort te wachten op de mannen met hun klaroenen. Ze hebben die klus ondertussen al meer dan 250.000 maal geklaard, een klus die ze als een eer beschouwen. Komen zullen ze... Ze maken van de plaats een *lieu de mémoire* waar de geschiedenis voelbaar aanwezig blijft.

Luc Vandeweyer

J. Kramer-Vreugdenhil, *Eilandbewoners. Bezetting en inundatie in drie Walcherse dorpen. Aagtekerke, Grijpskerke, Meliskerke 1918-1950* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam; Waalre: J. Kramer-Vreugdenhil, 2001, 332 blz., ISBN 90 9015187 7).

De Tweede Wereldoorlog is voltooid verleden tijd. Alle aspecten van oorlog en bezetting zijn nu wel zo'n beetje uitgezocht, zou je zeggen. Toch biedt de studie van Kramer-Vreugdenhil in aanzet een waardevolle aanvulling. Zij behandelt de geschiedenis van de bezetting van Walcheren en de wijze waarop de bewoners van drie Walcherse dorpen deze bezetting hebben beleefd als een episode in een verhaal over de modernisering van een kleinschalig orthodoxprotestants landbouwgebied. Anders gezegd: de oorlog is in dit boek een episode, één van de factoren die bijdroegen aan de ingrijpende veranderingen op Walcheren in de eerste helft van de twintigste eeuw, een proces dat bezegeld werd met de grootschalige herverkaveling van het landbouwgebied in de eerste jaren na de oorlog.

Met grote empathie schetst de auteur het eenvoudige vooroorlogse plattelandsleven, doordrenkt met alle mogelijke varianten van protestantse orthodoxie. Welgekozen details omtrent nuptualiteit, tuchtoefening, armenzorg en organisatieleven typeren de overeenkomsten en verschillen in levensbeschouwing. Al te diep graven deze observaties overigens niet, een antropologisch perspectief zoals gehanteerd door Jojada Verrips in zijn studie *En boven de polder de hemel* over de Alblasserwaard en door Rob van der Laarse in zijn boek *Bevoogding en bevinding* over verzuiling in Woerden, is niet gekozen. Beide klassiekers, die toch de nodige aanknopingspunten bieden voor het duiden van moderniseringsprocessen in een orthodoxe omgeving, zijn niet geraadpleegd.

De kern van het boek wordt gevormd door de hoofdstukken over de Tweede Wereldoorlog. Ruime aandacht is er voor de opvattingen van de vooraanstaande Biggekerkenaar A. Janse, die onderwerping aan het Duitse gezag voorstond. Janse, gereformeerd voorman en redacteur van een protestants-christelijk blaadje, had aanvankelijk invloed op de gereformeerde predikant M. Vreugdenhil, vader van de auteur van het boek, zo valt uit de flaptekst op te maken. Spoedig stond Janse in zijn onderwerping aan de Duitsers en zijn veroordeling van verzetsactiviteiten alleen, al was met name onder de bevindelijke leden van de gereformeerde gemeenten sprake van lijdelijkheid en gehoorzaamheid aan de bezetter.

Ook het verzet tegen de Duitse bezetter wordt en detail uit de doeken gedaan, waarbij Kramer zich baseert op ‘gesprekken’ met betrokkenen. Overigens wordt in de annotatie en de lijst van bronnen niet duidelijk gemaakt waar de neerslag (geluidsdragers, transcripties) van deze gesprekken berust. Door de alomtegenwoordigheid, vanaf 1942, van Duitse militairen in het gebied, was van verzet overigens nauwelijks sprake, terwijl een groot deel van de be-

roepsbevolking al dan niet vrijwillig werd tewerkgesteld bij de aanleg van verdedigingswerken.

De meest ingrijpende oorlogsgebeurtenis op Walcheren was de inundatie door de geallieerden, in het najaar van 1944, en de aansluitende bevrijding. Inundatie, evacuatie en gevechtshandelingen worden op de voet gevolgd. Een beperkt aantal inwoners van de dorpen mocht na de bevrijding achterblijven en creëerde een wonderlijk soort samenleving op het water, met lange loopsteigers en roei- en zeilbootverbindingen tussen de eilanden. Ook hier komt het verleden tot leven, zonder dat dit aanleiding geeft tot verdergaande conclusies. Wonderlijk is wel de verklaring die Kramer aandraagt voor de gelijkmoedigheid waarmee de Walchenaren de inundatie van hun eiland aanvaardden. Deze had in hun ogen zin omdat zo de weg werd vrijgemaakt voor een snelle bevrijding zonder veel bloedvergieten. Bovendien, zo besluit Kramer het hoofdstuk over de inundatie, waren door deze inundatie de fortificaties op het eiland, waaraan zoveel Walchersen hadden meegewerkt, niet gebruikt. Zij hoefden zich daarom niet schuldig te voelen over hun collaboratie. Deze verklaring bevredigt echter geenszins, waar de auteur eerder in het boek omstandig heeft uitgelegd hoezeer een groot deel van de Walcherse bevolking voortdurend worstelde met de vraagstuken van schuld en boete. Juist hier had Kramer moeten zoeken naar een begin van een mentaliteitsverandering. Immers, de schok van de verwoesting, gecombineerd met de vreugde van de bevrijding en het door haar geschetste vrijbuitersgevoel onder de mannen in de 'watertijd', kan heel wel aanleiding hebben gegeven tot vergaande relativering van de ellende tijdens de inundatie.

Helaas slaagt de auteur er niet in de oorlog een bevredigende plaats te geven in haar analyse van de veranderingen op het Walcherse platteland. Mijns inziens komt dat omdat ze te weinig oog heeft gehad voor de ingrijpende verschuivingen in de sociale verhoudingen en de diepgaande mentaliteitsveranderingen in de periode 1940-1945. Het is jammer dat Kramer zich in haar behandeling zozeer heeft laten leiden door de discussie over goed, fout en accommodatie. Steeds waar zij boeiende inzichten in de veranderingen van de Zeeuwse dorpssamenlevingen lijkt te gaan bieden, voelt zij zich gedwongen de houding van de bevolking tegenover de bezetter te duiden. In navolging van P.J. Meertens zoekt Kramer de oorzaak voor een naoorlogse mentaliteitsomslag in de evacuatie, maar haar relaas suggereert dat veeleer de gestegen welvaart in de eerste oorlogsjaren en de modernisering door herverkaveling vanaf 1947 met name de jeugd en de landarbeiders zelfbewuster hadden gemaakt en kritischer tegenover orde en gezag. Opmerkelijk is voorts dat Kramer in haar analyse van de naoorlogse mentaliteitsomslag goeddeels voorbijgaat aan het gezichtsverlies dat de oudere generatie, die immers nauwelijks in verzet was gekomen tegen de bezetter, in de ogen van de jeugd en de landarbeiders, moet hebben geleden. Zij wijst, in navolging van de socioloog G.A. Kooy, op deze gezagscrisis, maar schenkt er in haar betoog, dat toch bol staat van de gedetailleerde beschrijvingen van wrijvingen en conflicten, vrijwel geen aandacht aan.

De dissertatie van Kramer is een gedetailleerde reconstructie van een merkwaardige regionale oorlogsgeschiedenis. Het draagt geen nieuwe elementen bij aan het voortgaande debat over accommodatie en verzet en schiet tekort in het zoeken naar een verklaring voor de naoorlogse modernisering van Walcheren. Wel biedt het boek een schat aan informatie over de leefomstandigheden onder de Duitse bezetting. In aanvulling op het werk van Gerard Trienekens, *Tussen ons volk en de honger* en

vooruitlopend op de na haar dissertatie verschenen studie van Hein Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, laat Kramer zien dat het de bevolking van Walcheren bepaald goed ging in de eerste vier jaren van de oorlog, waarbij het inkomen van de arbeiders, en de spaartegoeden van de regionale banken, in vergelijking met een soortgelijk landbouwgebied in Friesland, snel steeg

en langduriger op een hoog peil bleef, als gevolg van de verdiensten in de min of meer gedwongen arbeid voor de Duitsers.

Dirk Jan Wolffram

F. Gouda, Th. Brocades Zaalberg, *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia. US foreign policy and Indonesian nationalism, 1920-1949* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2002, 382 blz., €31,90, ISBN 90 5356 479 9).

Over de bemoeienis van de Verenigde Staten met de Indonesische revolutie is veel gepubliceerd. Een nieuw boek over de Amerikaanse rol moet dan ook wel bijzondere informatie c.q. nieuwe inzichten bieden, wil het iets wezenlijks toevoegen aan de bestaande kennis. Hoewel de door Frances Gouda en haar compagnon Thijs Brocades Zaalberg geschreven studie geen spectaculaire nieuwsfeiten bevat die nopen tot wezenlijke bijstelling van de geschiedschrijving, betreft hun werk een oorspronkelijk, boeiend en inzichtelijk geschreven onderzoek dat tal van interessante wetenswaardigheden bevat die het lezen meer dan de moeite waard maken.

De auteurs voegen een nieuwe dimensie toe aan de bestaande historiografie door de Amerikaanse betrokkenheid bij de Indonesische dekolonisatie in een langer tijdsbestek te plaatsen en de betrekkingen met de kolonie vanaf de jaren twintig te beschrijven. Aldus tonen zij aan dat de Amerikaanse interesse in Indonesië na 1945 aanvankelijk weinig voorstelde en een voortzetting was van de vooroorlogse, die primair economisch van aard was. Zolang het Amerikaanse belang om de voor haar economie essentiële grondstoffenstroom weer op gang te krijgen parallel liep aan de Nederlandse wens van een onder zijn regie verlopende dekolonisatie, verkoos Washington een neutrale, afstandelijke opstelling die pro-Nederlands uitpakte. Een zekere dubbelhartigheid kan de VS daarbij niet worden ontzegd. Weliswaar bepleitte de regering Truman het zelfbeschikkingsrecht, zolang een herstel van het Nederlands gezag de beste garantie leek voor een ongestoorde grondstoffenexport, bleef het bij loze woorden. De VS waren onwillig zich met het dekolonisatieconflict te bemoeien tot zij min of meer voor het blok gezet werden door de Amerikaanse uitverkiezing als lid van de VN-commissie van goede diensten (CGD) in de zomer van 1947. Tot dan toe hadden de Amerikanen oogluikend toegestaan dat Nederland Amerikaanse wapens verscheepte naar Indonesië om zijn bewind te herstellen en hadden zij Nederland in de waan gelaten dat op blijvende steun kon worden gerekend. Pas in de zomer van 1948 voltrok zich een kentering. Hoe deze omwenteling zich aan Amerikaanse zijde voltrok, wordt nauwgezet beschreven. De hoofdstukken daarover vormen het meest interessante deel van het boek. Daarbij is het frappant te lezen hoezeer de persoonlijke inzichten van de Amerikaanse CGD-leden gaandeweg steeds meer samenvielen met, zo niet medebepalend c.q. richtinggevend waren voor de Amerikaanse koerswijziging op het State Department. Uitgebreid staan de auteurs dan ook stil bij de visies en invloed van de Amerikaanse diplomaten ter plekke. Met name de rol van H.M. Cochran had daarbij nog wel wat meer mogen worden uitgediept. Het valt haast te betreuren dat het boek stopt met de

soevereiniteitsoverdracht aangezien Cochran als ambassadeur in Indonesië gedurende de eerste jaren na 1949 nog een cruciale rol heeft vervuld in de Amerikaans-Indonesische betrekkingen. Hij verdient nog eens een aparte studie.

Het neerslaan van de communistische opstand te Madioen in september 1948 door de Republiek gaf tenslotte de doorslag voor Amerika om definitief van zijde te veranderen. Aange-

spoord door Cochran besloot Washington zijn kaarten te zetten op de Indonesische nationalisten. Nieuw is dit alles niet. Desondanks is het boeiend nog eens bevestigd te zien dat geopolitieke overwegingen inderdaad ten grondslag lagen aan de gewijzigde Amerikaanse stellingname. Uitgebreid wordt in het boek stilgestaan bij een memorandum dat de invloedrijke regeringsadviseur G.F. Kennan schreef op vrijwel dezelfde dag dat het Nederlandse kabinet instemde met de tweede politionele actie en dat min of meer als leidraad fungeerde voor het Amerikaanse regeringsbeleid, c.q. het regeringsstandpunt vertolkte. Nadat China in handen van Mao was gevallen, situeerde Kennan het belangrijkste bolwerk van de Koude Oorlog niet langer in Europa, maar in Azië. De situatie in Indonesië was dientengevolge doorslaggevend om de communistische opmars tegen te houden. Indonesië moest per se voor de westerse wereld behouden blijven en Nederland diende dus gedwongen te worden akkoord te gaan met een Indonesische staat inclusief de Republiek. Aan de hand van Kennans nota rekent het boek definitief af met de tot op de huidige dag hardnekkige misvatting dat de Amerikaanse opstelling anders zou zijn geweest indien de tweede politionele actie niet zou hebben plaatsgevonden. De auteurs tonen aan dat deze militaire operatie noch de oorzaak van de gewijzigde Amerikaanse opstelling was, noch de aanleiding van de omwenteling, maar alleen maar een argument extra vormde om Nederland tot inkeer te dwingen. Het vergemakkelijkte als het ware het Amerikaanse besluit op de Republiek te stemmen. Kortom de opmars naar Djokja had er geen beslissende invloed meer op. Het besluit Indonesië te steunen was voordien al genomen. Het is de verdienste van Gouda en Brocades Zaalberg dat zij het Amerikaanse omwentelingsproces zo inzichtelijk hebben gemaakt. Zij bevestigen nog eens dat de Amerikaanse opstelling in de Indonesische kwestie uitsluitend was ingegeven door het eigenbelang en dat Washington zich in essentie niets gelegen liet liggen aan de belangen van de twee strijdende partijen als deze niet strookten met de zijne. Al met al hebben zij een verhelderend overzichtswerk geschreven over de Amerikaanse geëngageerdheid met de voormalige Nederlandse kolonie tot 1949 en vormt het boek een belangrijke aanwinst op de bestaande literatuur.

Hans Meijer

N.G.B. Gouka, *De petitie-Soetardjo. Een Hollandse misser in Indië (1936-1938)* (Dissertatie Utrecht 2001; Amsterdam: Rozenberg publishers, 2001, 304 blz., ISBN 90 5170 549 2).

De petitie-Soetardjo heeft destijds meer opschudding verwekt in Nederland dan in het toenmalige Nederlands-Indië. Over de petitie is in de Indonesische literatuur dan ook weinig te vinden. Het bronnenmateriaal voor deze studie berust in eerste instantie op Nederlandse koloniale geschiedkundige werken, een biografie van de zoon van Soetardjo en commentaren uit de Indische en Indonesische pers uit die tijd. De studie beoogt de geschiedenis te analyseren van de petitie-Soetardjo, vanaf de indiening van het voorstel in 1936 tot de afwijzing in 1938. De petitie-Soetardjo is een van de belangrijkste pogingen van Indonesische zijde om, zoals de auteur stelt, Nederland er toe te brengen in gezamenlijk overleg te komen tot concrete en aan een tijdslimiet

gebonden plannen voor de geleidelijke ontwikkeling van Indië tot een zelfstandige staat binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Na een overzicht van de politieke en economische situatie in Indië gaat de auteur in op de persoon Soetardjo en zijn loopbaan tot 1931. Hierin komt Soetardjo naar voren als iemand die vooral het belang van de bevolking voor ogen stond, maar ook als iemand die zich zeer kritisch uitliet over de verhoudingen binnen het

inheems bestuur en tussen dit bestuur en het Europese bestuurskorps. Hij kwam daardoor meer dan eens in de problemen. In 1931 wordt Soetardjo in de Volksraad gekozen. Het was voor hem belangrijk dat hij gekozen werd en niet als lid werd benoemd van deze raad. De Volksraad was geen echt parlement en dit brak Soetardjo meerdere malen op. Hij zag zichzelf als de vertegenwoordiger van het volk, maar kon gezien de beperkte bevoegdheden van de raad hier geen nadere invulling aan geven. In zijn ogen was de Volksraad een soort klachtenbureau. De auteur bestrijdt dit want op tal van punten kwamen belangrijke verbeteringen tot stand voor het inheemse ambtenarenkorps, vooral op sociaal gebied. Bovendien was het juist Soetardjo zelf volgens de auteur die niet naliet klachten naar voren te brengen. Een dergelijke redenering gaat mijns inziens te weinig uit van het Indonesisch perspectief en doet onvoldoende recht aan het streven van Soetardjo naar verzelfstandiging van het inheemse bestuurskorps en uiteindelijk van Indonesië zelf.

Centrale vraag in deze studie is of het bij de afwijzing van de petitie destijds om een Hollandse misser in Indië ging of dat dit toch wat genuanceerder lag. Op zichzelf was de afwijzing van de petitie niet eens zo'n misser, maar het niet onderkennen door de Nederlandse regering en de Staten-Generaal van de diepere achtergrond van de petitie en daardoor het verzuim tot een redelijk alternatief te komen, is volgens de auteur een Hollandse misser in Nederland begaan ten opzichte van Indië. Met de diepere achtergronden doelt de auteur op de politieke connotaties van het voorstel van Soetardjo. Werden die in het geheel niet onderkend? Deze werden door meerdere adviseurs van de regering opgepakt en zelfs verder uitgewerkt. Zij drongen aan om bij afwijzing van de petitie tenminste het verzoek om een rijksconferentie te organiseren te honoreren. Dit advies is echter niet overgenomen. De verschillende interpretaties van artikel 1 van de grondwet maakten het mogelijk om er een juridisch steekspel van te maken en de blik af te wenden van de essentie van de petitie, te weten op termijn zelfstandigheid voor Indonesië. Niet zozeer de adviseurs, zo stelt de auteur terecht, als wel de verantwoordelijke politici Colijn en Welter en vooral de toenmalige gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborch Stachouwer, die van mening was dat in Indië alles goed en ordelijk geregeld was en er dus geen aanleiding was om tot veranderingen over te gaan, hebben hun ogen gesloten voor het onafhankelijkheidsstreven van de Indonesische nationalisten.

Het is opmerkelijk dat de internationale politieke ontwikkelingen in de Filippijnen en Brits-Indië, waar de inheemse bevolking wel in het vooruitzicht werd gesteld van onafhankelijkheid op termijn, nauwelijks een rol hebben gespeeld in de Nederlandse discussies rond de petitie van Soetardjo. Het hoe en waarom blijft onduidelijk in deze studie. De auteur zelf gaat wel in op deze ontwikkelingen waar het de totstandkoming van de petitie betreft. Deze hebben, zo concludeert hij, niet als inspiratiebron gediend voor Soetardjo bij het schrijven van zijn petitie. Het was de Boedi Oetomo-ideologie die hem inspireerde met als inzet de verheffing van de bevolking op sociaal en economisch gebied. Een streven dat nauw aansloot bij de ethische politiek die de Nederlandse regering ten aanzien van Indië voorstond, maar naar mijn mening tevens laat zien dat Soetardjo meer een sociaal bewogen ambtenaar dan politicus was. Het betoog waarom de non-coöperatieven uiteindelijk aanboden samen te werken met het Nederlandse koloniale gezag, ook waar het de petitie van Soetardjo betreft, is niet overtuigend. De reden zou zijn dat zij, op basis van geruchten, vreesden dat delen van Indië overgedragen zouden kunnen worden aan landen zoals

Duitsland en Japan en zo hun ideaal van een onafhankelijk Indonesië op de tocht zou komen te staan. Nergens wordt evenwel aangetoond dat dit mede bepalend zou zijn geweest voor de veranderende houding van de non-coöperatieven ten aanzien van de Nederlands-Indische regering. De genoemde Japanse oorlogsdreiging daarentegen heeft hier wel degelijk invloed op gehad.

De studie zou mijns inziens aan kracht hebben gewonnen als meer aandacht was besteed aan het Indonesische perspectief. Mede door het ontbreken van dit perspectief blijft de tragiek van de persoon Soetardjo in deze studie onderbelicht. Een Indonesiër, westers opgevoed, zoekend naar mogelijkheden om binnen de bestaande wet- en regelgeving, zelfstandigheid voor zijn eigen land en volk te verkrijgen, maar juridisch onvoldoende onderlegd was, met te weinig inzicht in de werking van het parlementaire stelsel om zijn voorstel ook in Nederland aanvaard te krijgen. Dat is jammer want de behandeling van het voorstel in de Volksraad, de officiële afdoening in de vorm van tal van adviezen en de afhandeling van het voorstel in de Staten-Generaal worden uitgebreid beschreven en geanalyseerd. De studie is rijk gedocumenteerd en biedt een goed overzicht van met name de Nederlandse visie op het streven naar zelfstandigheid voor Indië zoals verwoord in de petitie-Soetardjo.

Elly Touwen-Bouwsma

L. Hajema, *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie. Groningen in landelijk perspectief 1945-2001* (Dissertatie Groningen 2001; Groninger historische reeks XXII; Assen: Van Gorcum, 2001, 438 blz., €27,-, ISBN 90 232 3761 7).

Hoe voltrok zich de groei van het aantal overheidsvoorlichters in de tweede helft van de twintigste eeuw? Waar hielden en houden zij zich mee bezig? Aan de hand van literatuuronderzoek en een groot aantal interviews heeft de historicus Hajema zich ten doel gesteld om deze vragen te beantwoorden. Hij wil in zijn proefschrift laten zien hoe de verhouding tussen overheid, massamedia en samenleving is veranderd. Hij doet dat tegen de achtergrond van de landelijke discussie over overheidsvoorlichting aan de ene kant en de bestuurspraktijk in de gemeente Groningen aan de andere kant. De auteur vermeldt met enige nadruk dat hij bij het schrijven over overheidsvoorlichting en bestuurspraktijk gebruik heeft gemaakt van zijn ervaring als voorlichter en communicatieadviseur bij de gemeente Groningen.

De opbouw van het boek is als volgt. Het eerste deel bevat een beschrijving en analyse van het denken over overheidsvoorlichting na de Tweede Wereldoorlog. Hierbij gaat het vooral om de discussie over de eis van objectiviteit bij de overheidsvoorlichting. Deze discussie is onder meer gevoerd aan de hand van de rapporten van de staatscommissies van Van Heuven Goedhart (1946) en van Biesheuvel (1970). De beide staatscommissies hadden gemeen dat zij de burgers wilden beschermen tegen de overheid. Er heeft in ons land steeds een grote beduchtheid voor een propagandistische en gedragsbeïnvloedende overheid bestaan. Veel aandacht wijdt de auteur aan het onderscheid tussen rekkelijken en preciezen bij het hanteren van het uitgangspunt van objectiviteit in de overheidsvoorlichting. Hij signaleert voorts dat in eerste instantie communicatie als een mechanisch proces werd opgevat, maar dat men het in de loop van de tijd als een tweezijdig proces is gaan zien waarbij zowel de zender als de ontvanger van informatie zelfstandig een rol spelen.

Een belangrijke stelling in dit deel is dat in de eerste decennia na 1945 bestuurders, politieke partijen en media mede door persoonlijke relaties nauw met elkaar verbonden waren en dat er daarom geen behoefte was aan voorlichters. Later werden de banden losser of verdwenen deze geheel. Daardoor ging er wel behoefte ontstaan aan de voorlichtingsfunctie.

Vervolgens wordt in het tweede deel van het boek het denken over overheidsvoorlichting getoetst aan de praktijk van het lokale bestuur. Hierbij staan de politiek-bestuurlijke processen

in de gemeente Groningen centraal. Aan de orde komen concrete politieke discussies over de wederopbouw van de stad, de stadhuisuitbreiding, de vervanging van de concertzaal de Harmonie door een nieuw cultuurcentrum en de bouw van een nieuw Groninger Museum. Deze discussies worden uitvoerig en gedetailleerd geschetst tegen de achtergrond van de soms turbulente gebeurtenissen in het stadsbestuur. Een belangrijk breukpunt was de overgang in 1972 toen het karakter van het college van burgemeester en wethouders veranderde van een zogenaamd afspiegelingscollege in een progressief meerderheidscollege.

Ten slotte geeft het boek in het derde deel een impressie van de overheidscommunicatie in de meest recente tijd. Daarbij staat vooral het referendum van februari 2001 over de Grote Markt centraal. Dit deel schetst een groeiende invloed van professionele bestuurders en ambtenaren. De verliezers waren de raadsleden en de politieke partijen, die steeds vaker moesten toezien hoe beleid werd voorbereid in dialoog tussen bestuurders, ambtenaren, bedrijven en organisaties van burgers, en die zelf pas veel later aan het woord kwamen.

De titel van het boek is ontleend aan een artikel in een Groningse krant waarin de voorlichter als een glazenwasser werd gezien die zorg draagt dat de ruitjes van het glazen huis van het gemeentebestuur schoon zijn, zodat de belangstelling van de burger, voor wat er binnen gaande is, in stand blijft. Dat is een nogal eenvoudig beeld van de voorlichter. In zijn boek schenkt Hajema mijns inziens te weinig aandacht aan de verschillende verwachtingen die bestuurders en media hebben van de voorlichter. Voorlichters worden immers niet alleen gebruikt om zaken openbaar te maken en toe te lichten, maar ze worden ook ingezet om geheim te houden, toe te dekken en een positief beeld te schetsen van een negatieve situatie. Deze spanning komt in het boek nauwelijks aan de orde. Voorzover er al sprake is van een spanning gaat het meer om de directe relatie tussen bestuurders en media. Over de intermediaire positie van de voorlichting wordt weinig gezegd.

De voorlichtingsfunctie komt daarmee niet goed uit de verf. Het gaat in dit boek veel meer om een beschrijving van de bestuurspraktijk in de stad Groningen dan om de positie van de overheidsvoorlichting. Aan de Groningse bestuurspraktijk zijn uitgebreide en gedetailleerde beschouwingen met een vooral journalistiek karakter gewijd. Hoewel soms nogal wijdlopig, zijn deze zeker prettig leesbaar en interessant, ook al omdat Groningen een zeer levendige bestuurlijke traditie heeft. Toch zal ook de in deze materie geïnteresseerde lezer zich regelmatig afvragen waar de directe relatie met het eigenlijke onderwerp van de overheidsvoorlichting blijft. De auteur heeft blijkbaar de bestuurspraktijk en de rol van de media daarbij zo interessant gevonden, dat de behandeling daarvan de boventoon is gaan voeren. Het is moeilijk zicht te houden op het eigenlijke onderwerp van dit boek omdat de stukken over de overheidsvoorlichting zeer verbrokkeld tussen de tekst over de politieke ontwikkeling staan.

De structuur van het boek is mede daardoor nogal rommelig. Bovendien komt het regelmatig voor dat een onderwerp behandeld wordt en vervolgens een ander onderwerp aan de orde komt, dat eerder in de tijd ligt. Soms zijn er regelrechte slordigheden. Zo handelt volgens het opschrift paragraaf 8.7 over ‘Voorlichting en Groninger Museum.’ De paragraaf gaat echter in feite over de effecten van de reorganisatie van het gemeentelijke apparaat.

Bij alle kritische opmerkingen moet wel worden geconstateerd, dat het boek een schat aan gedetailleerde informatie bevat over de politiek-bestuurlijke ontwikkeling in de stad Groningen na de Tweede Wereldoorlog. Hajema besteedt ruime aandacht aan de vaak moeizame politieke besluitvorming en de opinies van de lokale media over kwesties als de wederopbouw van de stad, de Harmoniekwestie, de bouw van het Groninger Museum en het referendum van februari 2001 over de Grote Markt. Daarmee ontstaat ook een goed beeld van de algemene gang van zaken in het Groningse stadsbestuur.

J.K.T. Postma

G. Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom, 2001, 464 blz., ISBN 90 5353 674 9).

Twee jaar na *Roof. De ontvreemding van het joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, heeft Gerard Aalders het klaargespeeld het vervolg op zijn verhaal te boek te stellen. In *Berooid* staat de restitutie van de geroofde goederen centraal in een 464 pagina's tellend gedegen dossier. Over deze materie vloeide in Nederland reeds veel inkt en het engagement van de auteur - hij zou wellicht het woord verwerpen - gaat reeds lang terug. In 1989 begon het met *Zaken doen tot elke prijs* dat Aalders schreef met de politicoloog Cees Wiebes. Hun boek bracht heel wat nieuwe gegevens aan het licht over de economische relaties van de neutrale staten (vooral Zweden en Zwitserland) met nazi-Duitsland. Met *Berooid* is Aalders dus echt niet aan zijn proefstuk toe (komt er nu nog een derde deel over het monetair goud?) en ik voel mij dan ook ongemakkelijk bij de idee een boek te bespreken dat eigenlijk niet echt op zichzelf staat. Het staat om twee reden niet op zichzelf: vooreerst omdat het intiem verweven is met het hele oeuvre van de auteur en verder omdat het een onderdeel vormt van een maatschappelijk evenement en debat in de Nederlandse samenleving sinds de jaren zeventig. In wezen maakt het, naar mijn aanvoelen als buitenstaander, deel uit van een brede stroom van zowel getuigenisliteratuur als wetenschappelijke studies die zich inschrijven in een louteringsproces van het onverwerkt judeocide-verleden in Nederland. Dat onderwerp heb ik van op te grote afstand gevolgd om er gefundeerde uitspraken over te doen. Evenwel staat mij, als voormalig onderzoeksleider van de Belgische studiecommissie (studiecommissie Buysse genoemd, naar haar voorzitter Lucien Buysse), de specifieke materie van de roof en restitutie van de joodse goederen wel meer nabij. Daarom is dit een ‘beperkte’ recensie en een proeve in kijken van op afstand.

‘Nu, een aantal jaren aan onderzoekservaring rijker, ben ik niet langer de mening toegedaan dat formalisme, kilte en bureaucratie het rechtsherstel hebben vertraagd’ concludeert Aalders. Hiermee komt hij eigenlijk terug op het standpunt dat hij nog in 1998 vertolkte en zet hij zich meteen af tegen de regering-Kok, die in haar verontschuldigingen aan de Nederlandse joodse gemeenschap precies die termen had gebruikt. Het eindoordeel van *Berooid* met betrekking tot het rechtsherstel van de Nederlandse joden is ‘gematigd positief’. Het objectieve eindresultaat oogt inderdaad mooi: iets minder dan 90% van het geroofde werd uiteindelijk gerestitueerd. De auteur benadrukt daarbij dat het hier wel degelijk om restitutie gaat en niet om een vorm van compensatie of schadevergoeding. Die nieuwe episode situeerde zich vijftig jaar later tussen 1995 en 2000.

Is daarmee het oordeel van de auteur echt veranderd? Wellicht kunnen we beter over een evolutie spreken. Bij het lezen van het boek kom je meer en meer onder de indruk: je weet gewoon dat duizenden archiefbundels de revue zijn gepasseerd en je ruikt als het ware de noeste arbeid van de vorser die zich onverzettelijk in deze bijzonder taaie ‘kille’ dossiers heeft ingewerkt. Zo begrijp je ook dat de historicus aan het eind van de weg zelf met enige bewondering heeft teruggekeken naar de ‘bureaucraten’ die in de naoorlogse jaren dit werk hebben geklaard. Dit was juridisch inderdaad allemaal bijzonder ingewikkeld. En natuurlijk maakte de stichting Nederlands kunstbezit (SNK), verantwoordelijk voor de restitutie van cultuurgoederen, er een zootje van. Maar hun werk in Duitsland deden ze schitterend. De Belgische

dienst voor economische recuperatie kon in Duitsland gelukkig op Franse en Amerikaanse collega's steunen, want zelf bakten ze er niets van. De studiecommissie Buysse berekende dat slechts 7% van de geroofde joodse cultuurobjecten aan de rechtmatige eigenaren werden gerestitueerd, wat nog wel wat anders is dan de ‘voorrang die werd gegeven aan de opbouw

van de nationale collectie' of de 'willekeur, slordigheid een nalatigheid' die de SNK kan worden aangewreven.

Het Nederlands rechtsherstel groeide dus uit tot een gigantische operatie met uiteindelijk degelijke resultaten, maar het heeft veel te lang geduurd. De oorzaak daarvan is volgens Aalders niet bij de ambtenaren te zoeken en al zeker niet bij de rechters van de afdeling rechtspraak (het was 'in de laatste plaats hun verdienste' door 'hun houding, integriteit en doortastendheid' wanneer het oordeel in *Berooid* gematigd positief uitvalt). Wel wijst hij met een beschuldigende vinger naar het politiek bedrijf en het is al bij al opvallend dat de regering-Kok precies daarover met geen woord repte.

Het was inderdaad de politiek die verantwoordelijk was voor de wetten en regelgeving op het rechtsherstel die, eerst tijdens de bezetting in Londen in het kader van de economische oorlogsvoering en later in de eerste jaren na de bevrijding, tot stand kwam. Het heikele onderdeel blijkt het effectenrechtsherstel te zijn geweest en met name de wijze waarop de beurs en in de schaduw daarvan de bankwereld en financiële drukkingsgroepen in de materie hebben geïntervenieerd. In 50 technisch bijzonder uitgespitte bladzijden beschrijft Aalders hoe het oorlogsbesluit E100 onder druk van de beurslobby na de oorlog in F272 wordt omgezet, waardoor de aankoop van gestolen joodse effecten van de Liro-roofbank (Lippmann, Rosenthal en co, agentschap Sarphatistraat) de kwalificatie 'regelmatig beursverkeer' meekrijgt. Zonder het te beseffen snijdt de beurslobby hiermee in eigen vlees. De benadeelden beschouwen dit als dermate onrechtvaardig dat zo goed als alle zaken aanhangig worden gemaakt bij de afdeling rechtspraak van het Nederlands beheersinstituut (opgezet ter afwikkeling van het rechtsherstel). Er ontstaat dus een probleem, zowel door de tijd die de behandeling in beslag neemt als door de beslissingen van de rechters, die, de wettelijke beschikkingen ten spijt, in het voordeel van de joodse slachtoffers uitvallen. In 1953, na een korte 'beursstaking', kan de regering uiteindelijk niet anders dan ook de vertegenwoordigers van de slachtoffers bij de onderhandeling betrekken en tot een nieuw aanbod komen. Pas in 2000 wordt deze 'steek' die de politiek in 1945 liet vallen, met het akkoord tussen het centraal joods overleg en de financiële sector, helemaal rechtgezet.

Heeft de politiek in Nederland dan de joodse slachtoffers in de kou laten staan? Dit is de kernvraag van *Berooid* waarop naar mijn gevoelen niet helemaal bevredigend wordt geantwoord. Aalders schrijft in zijn conclusie dat voor de toenmalige PvdA-minister van financiën Lieftinck alles moest wijken voor de wederopbouw van Nederland; als hij moest kiezen tussen de 'slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en de verzekeraars, banken of beurs, dan koos hij voor de financiële sector.' Die sector was nu eenmaal onmisbaar voor de wederopbouw. Verder stelden de joden kwantitatief na de bevrijding niet zo veel meer voor; electoraal waren ze met andere woorden van geen tel. Bovendien was al in Londen besloten dat voor de joden op geen enkel vlak, ook wettelijk niet, een uitzonderingspositie zou worden gecreëerd. De Nederlandse regering wenste aan de jodenvervolging niet te verdienen, maar zondigde daar in de uitgewerkte regeling voor de successierechten zelf tegen.

Wellicht schuilt de kern van het antwoord in de vaststelling dat de beeldvorming over de judeocide tussen de naoorlogse jaren en het begin van de eenentwintigste eeuw wel erg drastisch is gewijzigd, wereldwijd en inzonderheid in Nederland. Ook in België was er trouwens in 1945 'weinig belangstelling voor het joodse lot'; en

inderdaad dat had minder met antisemitisme dan met desinteresse en wellicht vooral onwetendheid te maken. De joodse overlevenden - daarenboven voor ongeveer 90% vreemdelingen - wogen voor de leidende politieke klasse in Brussel al evenmin zwaar. Zo goed als iedereen had onder de oorlog geleden en

nauwelijks iemand kon zich voorstellen dat die misère verbleekte bij wat de meeste joden hadden doorstaan. Overigens wensten in Nederland net als in België de meeste joodse overlevenden zelf liever niet als uitzonderingen te worden gezien.

Aalders waarschuwt wel voor anachronismen bij onze oordeelsvorming, maar precies in de beschrijving van die naoorlogse historische context in Nederland blijft hij wat in gebreke. Een synthese van wat daaromtrent uit andere studies bekend is, had ik wel verwelkomd. Ook wat meer analyse van de houding van de kabinetten na de bevrijding had wellicht verhelderend gewerkt: hij geeft het wel aan in zijn conclusie, maar in het corpus van de tekst valt verder niet veel duiding te zoeken. Ten slotte gebeurde er, zoals Pieter Lagrou met veel verve heeft aangetoond, met de joden wat er met alle slachtoffers van de oorlog in Nederland gebeurde: zij werden allen samen zonder onderscheid onder de kunstmatige vlag van de nationale consensus verenigd en in een zijvertrekje geduwd om de wederopbouw van de Nederlandse natie niet in de weg te staan (Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000)). Wat dat betreft was de situatie in België duidelijker. Daar werden de slachtoffers van de vervolging wel als politieke gevangenen erkend, met uitzondering weliswaar voor de raciaal gedeporteerde joden (een discriminatie die trouwens tot op de dag van vandaag niet echt werd weggewerkt).

Rudi van Doorslaer

G. Rooijakkers, e.a., *De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis* (Nijmegen: SUN, 2002, 187 blz., €22,50, ISBN 90 5875 013 2).

Deze bundel is verschenen naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de Meierijsche museumboerderij te Heeswijk. Het boek bevat bijdragen over de bewonersgeschiedenis, bouwhistorie en wooncultuur van dit Brabantse boerenhuis in de periode voor 1975, evenals de transformatie tot museumboerderij en de reflectie daarop. Wat deze publicatie echter interessant maakt, is dat aan de hand van de lotgevallen van een concreet boerenhuis, een cultuurhistorisch commentaar gegeven wordt op het verschijnsel van de musealisering van het platteland.

Buitenstaanders en elitaire buitenlui hebben zich het platteland in de loop der tijd steeds weer toegeëigend. In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw werd het wonen in een boerenhuis en het genieten van de ‘rust’ van het platteland voor de stedeling steeds meer als een romantisch ideaalbeeld gezien. In het verlengde daarvan beschouwde men het boerenhuis als een belangrijk cultureel erfgoed. In dit proces van monumentalisering paste ook de musealisering van het platteland. De museumboerderij was in eerste instantie bedoeld om het rurale erfgoed ter plekke te behouden en te behoeden. Daarnaast wilde men de plattelandscultuur aan een breed publiek presenteren. Dit zorgde overigens wel, aldus de auteurs, voor een spanning tussen de authenticiteit bij de inrichting van een museum en de wens tegemoet te komen aan de idealistische ideeën die leven bij de bezoeker, de stadse toerist. De

eigen agrarische bevolking toonde overigens opvallend weinig interesse: voor haar was dat verleden blijkbaar nog te nabij en te realistisch.

In het afsluitend deel gaat Gerard Rooijakkers, hoogleraar Nederlandse etnologie aan de Universiteit van Amsterdam en het Meertens Instituut, in op recente ontwikkelingen met betrekking tot het platteland in Nederland. Met de komst van de 'stadse stoepschijters' verschijnen, door een tekort aan 'authentieke' boerderijen, overal in het buitengebied boerderettes.

Wordt er door Rooijakkers wat neerbuigend gedaan over de 'boerderettes', het hergebruik van agrarische gebouwen in de vorm van visfarm, sex- of relaxboerderij en kampeerboerderij kan al helemaal niet door de beugel. Opvallend is ook hier dat de dragers van die 'zuivere plattelandscultuur' zelf, de boeren, zodra ze de kans krijgen, een moderne bungalow op hun erf zetten.

Ondanks deze veranderingen is de boerderij als culturele categorie nog volop in ons postmoderne bewustzijn aanwezig en wordt het platteland steevast beschouwd als locus van authenticiteit. Samenstellingen met 'boerderij' of 'eco' roepen een positieve connotatie op waarmee geld te verdienen valt zonder afbreuk te doen aan het aura van eerlijkheid, duurzaamheid en natuurbewustzijn, terwijl boeren door de publieke opinie juist vooral als bedreigers en aantasters van het tot cultureel erfgoed aangeduide platteland worden gezien. De boeren, die door allerlei overheidsmaatregelen onder vuur liggen, zetten zich dan ook steeds meer af tegen de 'stadse stoepenschijters'.

Er doet zich nu een schijnbaar tegenstrijdige situatie voor. Aan de ene kant is er sprake van een toenemende exploitatie van het platteland als toeristisch-recreatief product en aan de andere kant is er sprake van een musealisering van het landschap, inclusief de boerderijen, tot cultureel erfgoed. Het platteland komt zo, mede door het streven naar authenticiteit en reconstructie, in een nieuwe fase van moderniteit, die het aanzien ingrijpend zal veranderen. In dit langetermijnperspectief kunnen we, aldus de auteurs van deze bundel, de museumboerderij als een vroege uitingsvorm van dit proces beschouwen.

Het is de bijdrage van Rooijakkers die *De musealisering van het platteland* tot een interessante bundel maakt. De andere bijdragen in deze bundel verschillen nogal van opzet en schrijfstijl, wat de leesbaarheid niet altijd ten goede komt. Dit boek lijkt dan ook vooral te zijn geschreven voor de direct-betrokkenen en geïnteresseerden in de Heeswijkse museumboerderij.

Edwin Maes

A.W.G. van Oosterhout, *De precaire autonomie van de Nederlandse marinescheepsbouw* (Dissertatie Universiteit van Twente; [Enschede: Universiteit van Twente], 2001, 418 blz., ISBN 90 365 1650 1).

Het proefschrift van Ton van Oosterhout is onmiskenbaar het resultaat van noeste arbeid, waarbij hij zich buigt over de vraag of de Nederlandse politiek de ontwikkeling van de marine heeft aangestuurd of dat er in zekere mate sprake is geweest van autonoom handelen van de marine waar dit de aanschaf van materieel betreft. In dat laatste geval zou dan een eigen koers zijn gevolgd, waarbij een zekere autonomie zou bestaan ten opzichte van het door de politiek vastgestelde veiligheidsbeleid. Een interessante vraagstelling. De vraag is alleen of de uitwerking evenzo interessant is en tot valide resultaten leidt.

Verschillende modellen, meetschalen en periodiseringen moeten de theoretische basis leggen voor de beantwoording van de gestelde vraag. Buitenlands- en veiligheidsbeleid, evenals geweldschalen en strategieën, wapenontwikkelingen en

-wedlopen worden geanalyseerd aan de hand van theorievorming over buitenlandse betrekkingen. Netwerktheorieën in de vorm van productie- en beleidsnetwerken vervolmaken dit theoretische kader.

Het relaas is al zo'n honderd pagina's gevorderd voordat de auteur echt van wal steekt met beschouwingen over vlootontwikkeling versus veiligheidsbeleid en een vrij gedetailleerde beschouwing over de verschillende scheepsbouwprojecten. Deze op secundaire literatuur gebaseerde beschrijvingen zijn heel adequaat, al zal een niet-ingewijde misschien enige moeite

hebben zich iets voor te stellen bij de alfabetsoep in de beschrijving van scheepstypen en wapensystemen. Ook biedt Van Oosterhout goed inzicht in de problemen die zich voordoen bij het ontwerp en de bouw van marineschepen alsmede de daarvoor vereiste projectorganisatie. Scheepsbouwprojecten strekken zich doorgaans uit over een periode van niet minder dan tien jaar, met alle problemen van dien wanneer belangrijke technologische ontwikkelingen die zich in zo'n periode aandienen alsnog een plaatsje in het ontwerp moeten krijgen. Vervolgens passeren de Nederlandse marinewerven, toeleveringsbedrijven en onderzoeksinstellingen die een rol in de marinebouw spelen de revue.

Van Oosterhout concludeert dat het Nederlandse veiligheidsbeleid en de samenstelling en omvang van de vloot uit de pas lopen: 'Blijkbaar hebben achtereenvolgende Nederlandse regeringen de KM enige ruimte gegeven bij het interpreteren van de politieke termen van het veiligheidsbeleid in maritiem-militaire realiteit. Op enkele cruciale momenten is het veiligheidsbeleid ingrijpend veranderd zonder dat de vloot mee-veranderde, op enkele momenten is de vloot veranderd zonder dat daar een duidelijk politieke besluit aan ten grondslag lag.' (331) In de directe naoorlogse jaren was dat door het optreden van staatssecretaris H.C.W. Moorman zeker het geval. Dat is al vaker beschreven. In latere jaren ligt de figuur aanzienlijk ingewikkelder. Aan de ene kant wijst Van Oosterhout voortdurend op het feit dat het ontwerpen en bouwen van oorlogsschepen een zaak van lange adem is en dat de marine in tegenstelling tot land- en luchtmacht haar eigen materieel ontwerpt en niet van de plank koopt. Voeg daaraan toe de verwevenheid met sociaal-economische problemen, zoals het failliet van het RSV-concern en de voortdurende zorg over de instandhouding van werkgelegenheid bij de Nederlandse scheepswerven. Dat zijn verstorende factoren die zich nauwelijks in abstracte modellen laten vangen. Dat de marine een enorme kennisvoorsprong heeft ten opzichte van de politieke leiding is een feit, maar bij de land- of luchtmacht is dit eveneens het geval. De onderbouwing van de stelling dat de marine in meerdere of mindere mate autonoom kan handelen, had aan kracht kunnen winnen wanneer af en toe eens een zijstapje was gemaakt naar materieelprojecten van dit krijgsmachtdeel. Een korte vergelijking met de Britse Royal Navy had nog meer voor de hand gelegen. Of het scheepsbouw- en verwervingsproces allemaal echt anders had gekund, lijkt ook Van Oosterhout te betwijfelen, wanneer hij stelt: 'Het heeft er alle schijn van [dat] de Marinebouw in Nederland op zijn minst in de afzienbare toekomst zal plaatsvinden ongeveer zoals het nu gebeurt.' (339)

Een vraag die Van Oosterhout zich niet stelt, is of de scheidslijnen tussen het defensieplanningsproces en in het bijzonder defensienota's en de krijgsmachtdelen wel zo strikt zijn als waar hij bij zijn modellen vanuit lijkt te gaan. Of de defensienota's nu *top-down* of *bottom-up* totstandkomen, het zijn de krijgsmachtdelen die de benodigde expertise moeten leveren. Evenmin vraagt hij zich af of in het proces dat aan die nota's voorafgaat op ministerieel niveau al geen rekening is gehouden met sociaal-economische omgevingsfactoren.

Ontegenzeggelijk heeft 'made in Holland' de marine in de kaart gespeeld bij het handhaven van een zekere vlootomvang en een voortdurende modernisering van die vloot omdat die een relatie heeft met werfcapaciteit, een relatie die in de loop der jaren alleen maar sterker is geworden. Deze relatie heeft de marine echter niet louter voordelen gebracht. Soms moest de begroting aanzienlijk worden belast om

werkgelegenheid in stand te houden en moesten schepen voor het verstrijken van hun economische levensduur worden afgestoten.

De door Van Oosterhout gehanteerde modellen en uitkomsten leiden niet tot een gefundeerd antwoord op de vraag naar de verwevenheid van marine en marinebouw alsmede op de vraag naar een eventuele autonomie van de Koninklijke Marine. Het echte antwoord op die vragen ligt opgesloten in de archieven van vooral het directoraat-generaal materieel van het ministerie

van defensie, de marinestaf en de directeur materieel Koninklijke Marine. Die archieven zijn niet geraadpleegd. Naar Van Oosterhout zegt omdat het hier geheime gegevens betreft in ongeordende archieven waarbij het wachten op ontsluiting niet nuttig is (60-61). Hoe Van Oosterhout aan deze aanvechtbare wijsheid komt, vermeldt hij niet. Hier ligt vooral de zwakte van het proefschrift. Archiefonderzoek had tot een meer directe beantwoording van de gestelde vraag kunnen leiden dan het hanteren en aanpassen van allerlei modellen. Dat lijkt Van Oosterhout ook zelf te beseffen wanneer hij in de conclusies zegt dat diepgaander onderzoek in de marinearchieven uitkomst zou kunnen bieden bij het blootleggen van de beweegredenen van de marinestaf om te kiezen voor een bepaalde samenstelling van de vloot. (342)

Deze beperking - het niet raadplegen van archieven die voor een groot deel van de onderzochte periode beschikbaar zouden moeten zijn - doet afbreuk aan de uitkomst van een op zich hoogst interessante vraagstelling.

D.C.L. Schoonoord

W.J.M. Klaassen, *De progressieve samenwerking van PvdA, D'66, PPR en PSP, 1966-1977* (Alphen aan den Rijn: W.J.M. Klaassen, 2000, 128 blz., €13,57, ISBN 90 9013090 X).

Met enige regelmaat werd progressief Nederland bevangen door de droom een meerderheid te vormen. Voor een deel komt dat voort uit de gedachte dat de historische ontwikkelingen daar eigenlijk wel bijna vanzelf toe moeten leiden, want wie zou zich niet willen ontworstelen aan de neerdrukkendheid van het dagelijks leven, dat alleen de elite de mogelijkheid biedt om - naar het bekende woord van Marx - te jagen in de morgen, te vissen in de middag, het vee te verzorgen in de avond en na het avondeten te filosoferen. In een democratie was het dus eigenlijk vooral afwachten tot een meerderheid van de bevolking ervan overtuigd was dat dit ideaal verwezenlijkt kon worden door ‘links’ aan de macht te brengen. Zoals bekend wilde dat in Nederland niet erg lukken. In 1918 bleek dat vooral de confessionele partijen een geweldige hinderpaal op deze weg van de vooruitgang vormden; dat bleek in 1945 opnieuw, toen de Doorbraak nauwelijks opleverde wat ervan verwacht werd. Maar zie, nieuwe hoop kon gekoesterd worden toen in de jaren zestig de secularisatie toesloeg en de gelovigen, vooral de katholieken, er de voorkeur aan gingen geven zelf na te denken over hun politiek en seksueel leven. Dit was het moment dat die confessionele partijen eindelijk in elkaar zouden zakken en dat de oude droom wellicht toch nog realiteit zou kunnen worden. Er was eigenlijk nog maar één probleem: het bij elkaar brengen van de verschillende progressieve partijen, want de lange geschiedenis van het socialisme (in alle vormen en gradaties) had veel oproepen tot eenheid gekend, maar daarnaast vooral veel onenigheid, zelfs wederzijdse verkettering en splijting en splitsing. Daarom was het zo bemoedigend dat in progressieve kring vanaf 1966 een discussie op gang kwam over samenwerking, die wellicht zelfs op termijn samengaan zou kunnen gaan inhouden. Dan zou er een heldere tweedeling in de Nederlandse politiek bereikt worden en de kiezer de overzichtelijke keuze geboden kunnen worden: progressief of conservatief.

Van cruciaal belang in deze was de PvdA, die in 1968 het initiatief nam tot een werkgroep Progressief Akkoord (PAK), vervolgens in 1971 onder aanvoering van Den Uyl een schaduwkabinet vormde, in 1972 de verkiezingen inging met een programma onder de ambitieuze naam Keerpunt en vervolgens mocht genieten van het 'meest linkse kabinet ooit.' Welbeschouwd was dit ook meteen het einde van de progressieve samenwerking. De animo was even snel weer verdwenen als zij was opgekomen: alle partijen dachten op eigen kracht meer

betekenis te hebben (of het nu ging om stemmenmaximalisatie of het zuiver houden van de beginselen). Daarmee is het allemaal een nogal kortstondige affaire geweest en ook nogal een treurige affaire: het progressieve tij is verlopen, zonder dat er veel tot stand is gebracht; van de secularisatie heeft vooral de VVD weten te profiteren en het CDA werd nogal een succes. Wat beweegt iemand om dit alles nog eens uit te zoeken? De hoofdlijnen van de mislukking zijn te vinden in de dissertatie van Ph. van Praag, *Strategie en illusie* (1991). Wil Klaassen voegt daar niet veel nieuws aan toe. Het geheel wordt nog eens zorgvuldig gereconstrueerd, alle data van opgerichte werkgroepen worden vermeld, alle congresbesluiten keurig op een rij gezet, maar een ander beeld ontstaat daardoor niet. Een eigen visie op het geheel is eigenlijk niet te ontwaren. En zelfs de troost wordt ons onthouden dat dit alles een verkapte oproep is om te leren van de vergissingen uit het verleden - in het kader van het refrein uit de Internationale: 'Makkers, ten laatste male/ tot de strijd ons geschaard.' Klaassen is immers van mening dat de geschiedenis zich nooit op dezelfde manier herhaalt en dat een terugkeer van de progressieve samenwerking 'hoogst onwaarschijnlijk' is.

Piet de Rooy

K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam, Antwerpen: Atlas, 2001, 480 blz., €19,49, ISBN 90 450 0563 8).

Het is een dik boek geworden maar omdat Slager kan schrijven, leest het als een trein. Bovendien is het doeltreffend geïllustreerd. De Socialistische Partij heeft Slager gevraagd de ontstaansgeschiedenis van de afdeling Oss (feitelijk de bakermat van de partij en haar leider Jan Marijnissen) te schrijven en gaf hem als buitenstaander alle vrijheid en medewerking. Slager, die een bekwaam interviewer is en steeds naar de andere kant van de medaille kijkt, kon alle beschikbare archiefstukken doornemen en legde interviews met meer dan vijftig ooggetuigen (deelnemers, afhakers en tegenstanders) op band vast. Slager verklaart het geheim van Oss (het elders in Nederland niet geëvenaarde succes van een maoïstische partij) allereerst uit de kenmerken van Oss in het grootste deel van de twintigste eeuw: sterk geïndustrialiseerd maar met veel ongeschoolde arbeid, een stevige greep van de kerk op het sociale leven en de plaatselijke politiek, en een door samenspel van kerk en kapitaal onderdrukte arbeidersklasse in een benauwde provincieplaats. Verzet hiertegen kon alleen doorbreken als het heftige vormen aannam, zoals 'de bendes van Oss' aan het eind van de negentiende eeuw en in de jaren dertig van de twintigste eeuw, toen het protest tegen de sociale omstandigheden zich uitte in een tamelijk spontane golf van criminaliteit en geweld. Het verzet van jongeren tegen de plaatselijke verhoudingen in 1970 ging niet van arbeiders uit maar van scholieren uit de middengroepen. De plaatselijke verhoudingen lieten geen kritische partijen toe (de CPN was afwezig en de op 'import' steunende PvdA sterk ingekapseld). De autoriteiten wisten niet hoe met opstandige jongeren om te gaan en reageerden altijd negatief. In deze voedingsbodem bood het leninistische partijconcept, aangedragen door kritische leraren uit Nijmegen en de maoïstische KEN, de mogelijkheid het plaatselijk verzet een continue vorm te geven, mede door de aanwezigheid van een

leider. Marijnissen overzag wat er gebeurde, had situaties snel door en kon dankzij zijn contacten met de meer ervaren KEN-top en zijn leergierigheid leiding geven. Hij was niet alleen keihard voor zichzelf maar ook voor anderen, die hem echter konden accepteren omdat hij vaak voldoende oog voor hun situatie had (434). Gegeven de uitsluiting en afwijzing door de plaatselijke elite waren betrokkenen bereid tijd en middelen te offeren om hun gelijk te

halen. Slager spreekt niet voor niets over de jongeren van Oss als Robin Hood. Bij zijn talrijke bezoeken aan 'volhouders' en 'afhakers' viel hem op dat veel afhakers inmiddels een riant onderkomen hadden bemachtigd, terwijl de meeste volhouders nog in een rijtjeshuis wonen (431).

Hoe de partij zich in Oss ontwikkelde en steeds meer terreinen begon te bestrijken, is in de verschillende hoofdstukken gedetailleerd na te lezen, zoals in die over de rode doktoren (Medies Centrum Oss), arbeidersmacht (een belangrijker factor dan de zwakke vakbeweging ter plaatse), gifschandalen en gastarbeid. De moeite die de jongeren met hun vertegenwoordiging in de gemeenteraad hadden (meteen drie zetels in 1974), komt goed uit de verf. Deelname aan de verkiezingen was opgelegd door het Centraal Komitee van de partij maar ging goeddeels in tegen het gevoel van de opstandige jongeren in Oss. Zij gebruikten de raad dan ook voornamelijk als verlengstuk van hun buitenparlementaire acties. Toch zouden zij zich door hun aanhoudende acties op diverse terreinen en daarmee opgebouwde expertise ontwikkelen tot een van de best geïnformeerde groepen in de Osse samenleving, en door de combinatie van informatie en activisme in wijken en bedrijven tot een politieke factor van betekenis. En daarmee kwam geleidelijk aan een einde aan het buitenstaanderschap, al bleven betrokkenen de sporen daarvan dragen. Cruciale elementen van hun gedrag (centraal leiderschap, snel activisme, volledige inzet) werden bovendien gecontinueerd omdat zij waren vastgelegd in de structuur van hun partij, de SP.

Met dit boek is het geheim van Oss ontraadseld en de geschiedenis van de SP in Oss geschreven. Een geschiedenis van de SP in Nederland is het niet en daarmee blijft een volgend geheim vooralsnog onverklaard: hoe kon het gebeuren dat de partij die onder de uitzonderlijke lokale verhoudingen zoveel tot stand bracht, ook in Nederland een factor van betekenis werd. Eén element daarvan wordt in het boek aangereikt, namelijk de persoon van Marijnissen, die met het succes van Oss op zijn conto van het plaatselijk niveau naar het landelijk niveau overging. Maar de rest van Nederland is Oss niet, en het blijft intrigerend hoe te verklaren dat een leninistische partij zich in het pluralistische en ontideologiserende Nederland van de jaren negentig van de twintigste eeuw staande kon houden en kon uitgroeien tegelijk met de groei van concurrent Groen Links. De vraag is dan ook: wie schrijft de geschiedenis van de SP als landelijke partij en wie doet dat even fraai als Slager?

Bob Reinalda

F. Baudet, *'Het heeft onze aandacht': Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Dissertatie Utrecht 2001; Amsterdam: Boom, 2001, 340 blz., ISBN 90 5352 673 0).

De historicus Baudet, geïntrigeerd door het verschijnsel Koude Oorlog als confrontatie van twee botsende wereldbeschouwingen, onderzocht onder de paraplu van de Utrechtse onderzoekschool rechten voor de mens de effecten van de Koude Oorlog op het Nederlandse mensenrechtenbeleid. Bepalend voor dat beleid was het standpunt dat duurzame vrede niet mogelijk is zonder volledig respect voor mensenrechten,

terwijl de Oost-Europese autoriteiten daarentegen stelden dat belangen van individuen volledig samenvallen met die van staten en geen afzonderlijke aandacht verdienen. Hoe het Nederlandse standpunt in de praktijk werd vertaald analyseert Baudet aan de hand van vier bilaterale studies, over de betrekkingen tussen Nederland en de Sovjetunie, Polen, Tsjechoslowakije en Joegoslavië. De onderzoeksperiode

begint in 1972, wanneer in een klimaat van *détente*, de voorbereidende besprekingen aanvangen voor de conferentie over veiligheid en samenwerking in Europa (CVSE) (Nederland liep door druk van buitenlandse zaken hierin bepaald niet voorop) en eindigt met de CVSE-conferentie in Wenen in 1989, tevens het jaar van de omwenteling die het einde betekende van de ideologische tegenstellingen tussen oost en west.

Europa kende na 1945 een periode van betrekkelijke stabiliteit dankzij of ondanks de Koude Oorlog. Oost en west waren allebei overtuigd van de noodzaak van militaire inspanningen om het evenwicht te bewaren, terwijl tegelijkertijd gestreefd moest worden naar ontspanning. Het aan de orde stellen van mensenrechten werkte spanningverhogend en werd daarom lange tijd vermeden. Dat tijdens de slotacte van de CVSE in Helsinki in 1975 ook de mensenrechten tot legitiem gespreksonderwerp werden verheven, was dan ook een lichte triomf voor het westerse standpunt.

Baudet komt op grond van zijn onderzoek tot de conclusie dat de algemene opvatting dat het Nederlandse mensenrechtenbeleid stoelt op zuiver humanitaire overwegingen, bepaald correctie behoeft, althans wat betreft het beleid met betrekking tot Oost-Europa. In het buitenlands politiek beleid ten aanzien van Oost-Europese staten stond de zorg voor veiligheid en stabiliteit voorop. In Nederlandse ogen vormde het communisme daarvoor een bedreiging. Moskou hield zijn satellietstaten immers in een wurggreep; van zelfbeschikkingsrecht was geen sprake. Dat laatste met name vormde een risicofactor voor de Europese veiligheid. Omwille van die veiligheid stond daarom het verzwakken, zo mogelijk elimineren van het communisme in het Nederlandse beleid voorop. Vanuit deze stellingname is het ook begrijpelijk dat Nederland ten aanzien van de drie onderzochte niet-Russische staten verschillend opereerde, al naar gelang het regime zich meer of minder afhankelijk van Moskou opstelde. Baudet toont aan dat 'Den Haag' om die reden nationale liberale tendensen in Oost-Europese staten toejuichte en waar mogelijk stimuleerde. Regimes met een zekere mate van zelfstandig buitenlands beleid kregen van Nederlandse zijde minder kritiek te verduren op het punt van schending van mensenrechten. Het hoofddoel, veiligheid, was immers in Nederlandse ogen gediend met een ondermijning van de dominante positie van de Sovjetunie ten aanzien van haar satellietstaten.

Deze onderzoeksuitkomst bevestigt de juistheid van Baudets keuze voor een vergelijking van het buitenlands beleid ten aanzien van enkele onderling zo verschillende landen. Op het onderzoek van Baudet is ook verder weinig aan te merken. Het boek is goed leesbaar en overzichtelijk ingedeeld; de hoofdstukken van de *casestudies* volgen een vast stramien. Er worden veel gegevens verstrekt, maar Baudet betoont zich zonodig terughoudend en belast de lezer niet met irrelevante informatie. Hij geeft bovendien blijk van gedegen kennis van de bestaande vakliteratuur over de Nederlandse buitenlandse politiek. Merkwaardig is echter dat hij desalniettemin stelt dat men er in het algemeen van uitgaat dat humanitaire overwegingen zo kenmerkend zijn voor het Nederlandse (buitenlandse) beleid. Als dat standpunt ooit bestond is dat beeld inmiddels immers allang bijgesteld. Diverse auteurs gingen hem al voor in het aan de kaak stellen van andere, soms bepaald minder nobele aspecten achter dit beleid. Ik noem hier alleen al Peter Malcontent met zijn in 1997 verschenen proefschrift *Op kruistocht in de Derde Wereld. De reacties van de Nederlandse regering op stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingslanden*, waarnaar Baudet trouwens zelf ook meermalen

verwijst. Of, in een iets andere context, Corrie Berghuis met haar onthullende boek over de ontvangst van vreemdelingen en oorlogsslachtoffers op vaderlandse bodem (*Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlandse toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956* (Amsterdam, 1999)). Zijn het in het vluchtelingenbeleid vooral econo-

mische motieven die ten grondslag liggen aan het beleid, bij het beleid ten aanzien van mensenrechten zijn het veeleer machtspolitieke motieven.

Kenners van de vakliteratuur over buitenlandse politiek zullen niet verrast zijn door de onderzoeksuitkomsten. Nederlands buitenlandse politiek was in de eerste plaats pragmatisch. Mensenrechten speelden een grote rol, maar stonden op het tweede plan vergeleken bij het belang van duurzame vrede en veiligheid. Verrassend is wel te lezen dat in de afkeer van het communisme godsdienstige opvattingen, ondanks ontzuiling en ontkerkelijking van de Nederlandse samenleving, wel degelijk van belang waren.

De conclusies van dit proefschrift mogen niet opzienbarend zijn, Baudet heeft een proeve van degelijk, consequent historisch onderzoek geleverd. Eerdere gelanceerde stellingnamen worden hierdoor met grotere precisie ingevuld. Luchtig geponeerde hypotheses krijgen een steviger onderbouwing.

Baudet eindigt zijn boek met een aanbeveling voor nader onderzoek naar de indirecte invloed van pressiegroepen op politieke partijen en parlement en naar contacten tussen de Oost-Europese regimes en pressiegroepen. Op grond van de degelijkheid van zijn onderzoek is het te wensen dat hijzelf hieraan een bijdrage kan leveren.

W.P. Secker

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Jac Bosmans (1945) was tot voor kort hoogleraar Nieuwste Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

Arie van Deursen (1931) was hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Maarten Kuitenbrouwer (1947) is als universitair docent verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis in Utrecht en is lid van de interdisciplinaire Onderzoekschool Rechten van de Mens in Utrecht.

Piet de Rooy (1944) is hoogleraar Nederlandse geschiedenis sedert de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.

Eric Vanhaute (1959) is als hoofddocent verbonden aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij doceert er economische en sociale geschiedenis van de 18de tot de 20ste eeuw.

Henk te Velde (1959) is als hoogleraar politieke cultuur in de moderne tijd verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

Summaries

Lifestyles, living conditions and employment in uncertain times. Population and employment patterns in Belgium during the 'long, drawn-out nineteenth century', Eric Vanhaute

In recent decades, historic-demographic research has asked new questions, used new sources and experimented with new methods. Yet these innovative trends which have produced a wealth of findings, have failed to revive the debate about broad, overarching patterns and models, which is still dominated by all-encompassing modernisation concepts such as the 'demographic transition'. This article argues for a renewed, unbiased dialogue between micro and macro approaches and formulates some ideas about bridging the gap between the rich but splintered domain of demographic micro research and historicising models of social transitions. A survey is presented on the accumulated knowledge about important transitions in demographic trends witnessed in 19th century Belgium: Population growth, birth rates, death rates, nuptuals and fertility, conditions in which people lived together and family formations, as well as housing and employment. These processes are subsequently interpreted within the context of the structural transition to an 'extensive' 19th century and an 'intensive' 20th century social model, respectively.

The role of human rights in post-1945 Dutch foreign policy: Politicological and historical literature, Maarten Kuitenbrouwer

The second Dutch government under Prime Minister Kok fell in 2002 following the publication of a critical report by the Dutch Institute for Wartime Documentation (NIOD) on the Srebenica issue. This event forms the starting point for a review of the recent literature on the role of human rights in Dutch foreign policy during the last few decades in both political science and history. Both disciplines share the 'decisionmaking analysis' in international relations theory as a common background. In addition, political scientists and historians have often found themselves researching the same human rights issues that affect Dutch relations with a series of non-Western countries. An explanation of Dutch policy is usually sought based on a combination of internal and external factors. In general, comparative analyses and research into its effectiveness are still conspicuous by their absence. All in all, there are more similarities than differences between recent political and historical studies on the role of human rights in Dutch foreign policy.

Illusions dressed up in old and new ways, Piet de Rooy

In recent years the number of publications on the history of folklore in the Netherlands has grown exponentially. An analysis of these publications is presented here, using an approach from the philosophy of science called 'the struggle for demarcation'

(Thomas Gieryn). What really stands out is the way folklorists have persistently tried to gain status and authority by scrutinising the very nature of the discipline and either dismissing or ridiculing older or alternative forms of it. Folklore legitimised racist thinking in the 1930s and 1940s and as a reaction to this 'tainted past' an attempt was made in the 1970s to transform folklore into an interdisciplinary science. This attempt failed and a new discipline was subsequently invented: folklore as ethnic studies. Today it is not actually its own troubled past, but rather the popular craving for historical illusions (exhibiting the past in museums) that continues to cast doubts upon the nature and validity of this discipline.

The political culture between political history and the history of civilization, Jac Bosmans

In principle, the author agrees with Te Velde's choice of Thorbecke, Kuyper, Colijn, Drees and Den Uyl as examples of styles of policy-making which, with the benefit of hindsight, seem to be an apt expression of the political spirit of their days, though he does place a few question marks against the choice of Colijn and Drees. In addition, he advocates the establishment of a mutually beneficial co-operative relationship between those political historians who focus in particular on investigating the cultural aspects of politics and those who are more interested in examining the actual results. He argues that this kind of co-operation is necessary in order to withstand the tendency of many cultural historians to claim almost the entire past as the focus of their research, a claim which leaves no room for political history as a separate field of study.

Leadership and Calvinism, Arie van Deursen

Te Velde's comparative study of five Dutch Prime Ministers attempts to examine how leadership changes with the passage of time. It would appear that each one's inimitable style reflected the demands of the particular era in which he lived. This was especially true of Thorbecke. He found his own comfortable niche in a time when politics was the monopoly of a small, elite group of prominent individuals. There are certain rules that govern political leadership, which functions for as long as the circumstances of the time allow these rules to be followed. However, the book does not reveal the nature of these rules in the period between Thorbecke and Kuyper. One also wonders whether Colijn's perception of the task that lay ahead of him did not have more to do with the political faction to which he belonged than with the time in which he lived. Te Velde's use of the term 'Calvinistic' to describe a petty, bourgeois way of life is also extremely questionable.

Response, Henk te Velde

During my research I have greatly benefited from the historiography of political parties and I agree with Bosmans that the relatively new approach of political culture should collaborate with classic political history. However, I am more interested in similarities between different political currents and how they compare with the international scene.

Another area of particular interest for me is the public aspect of political leadership and how this relates to the time in which it takes place. The issue is, therefore, not the party political aspects of Colijn's leadership but rather the praise he received at that time from outside his own party. The most prominent political leaders were not modest administrators but ‘partisan’, controversial members of the best-organised and strongest parties, such as the orthodox Protestant ARP. Among many other things, I analyse the relevance of clichés about ‘Calvinist’ and ‘religious’ politics with regard to the public appeal of ex-orthodox Protestant Den Uyl. Unfortunately, however, Van Deursen seems to believe, unjustly, that I am expressing my own personal opinion on Calvinism.

[Nummer 3]

Gedegen en evenwichtig? Het NIOD-rapport nader beschouwd

J.W.L. Brouwer[1]

Het NIOD had als opdracht een onderzoek in te stellen naar ‘de gebeurtenissen vóór, tijdens en na de val van Srebrenica.’ Het instituut moest het relevante feitenmateriaal inventariseren en ordenen. Het was de bedoeling op basis daarvan, vanuit historisch perspectief en ‘in zowel nationale als internationale context’, inzicht te geven ‘in de oorzaken en gebeurtenissen die hebben geleid tot de val van Srebrenica en tot de dramatische ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd.’ Zoals NIOD-directeur en eindverantwoordelijke voor het rapport, J.C.H. Blom, in de inleiding (‘proloog’) stelt, kon de onderzoeksgroep grotendeels zelf bepalen welke elementen zij relevant achtte. (9) Het uiteindelijke rapport heeft stellig voldaan aan de wensen van de Tweede Kamer. De loftuiting in de unaniem aanvaarde motie-Melkert van 17 april 2002 was misschien voorbarig, omdat moeilijk kan worden aangenomen dat de Kamerleden de omvangrijke studie een week na publicatie al hadden kunnen bestuderen. Het oordeel van de Parlementaire Enquêtecommissie Srebrenica in januari 2003 was echter wèl maatgevend: de commissie bevestigde nadrukkelijk de in de motie-Melkert vastgelegde uitspraak ‘dat het NIOD een gedegen en evenwichtig onderzoek heeft verricht.’[2] Maar het NIOD wilde niet alleen een verslag voor de politieke arena schrijven. Blom onderstreept in de inleiding dat de inzet óók een wetenschappelijke monografie was. (29-30)

In dit artikel staat het Nederlandse internationale optreden centraal. Hoe kwam Nederland met zo'n grote bijdrage in voormalig Joegoslavië terecht en hoe heeft het zich vervolgens geweerd in internationaal verband? Daarbij blijft het NIOD-rapport uitdrukkelijk uitgangspunt. Ik pretendeer geen nieuwe analyse te bieden. De enorme omvang van het rapport (3393 bladzijden) en de gedetailleerdheid van de uiteenzettingen maakten dit besprekingsartikel tot een bijzonder avontuur. Helaas vielen mij de onvolkomenheden in de redactie het meest in het oog.

De afwezige redactie

Gebrouwen slivovitsj

De grote haast waarmee is gewerkt, is van bijna elke bladzijde af te lezen. De eerste kritieken wezen daar al op.[3] Ook van de zijde van het NIOD gaf men al snel toe dat de

1 De auteur dankt A.G. Harryvan, C.M. Megens en J.J.M. Ramakers voor hun commentaar op een eerdere versie van deze tekst.
2 *Handelingen Tweede Kamer* (*HTK*) 2002-2003, Bijlage 28506, Enquête Srebrenica, nr. 3, Rapport, 21.
3 Zie bijvoorbeeld: J.J.A. van Doorn, ‘NIOD-rapport: te laat, te lang en slordig bovendien’, *Trouw*, 17 april 2002 en B. Bommeljé, ‘Gebrek aan degelijkheid, zorgvuldigheid en precisie. Het NIOD-rapport bevestigt wat we al zes jaar weten’, *Historisch Nieuwsblad,* XI (2002) iii, 43-46.

afwerking van het rapport beter had gekund, maar dat publicatie voorrang moest krijgen. Na een eerdere overschrijding van de *deadline* was de politieke druk te groot geworden. ‘We wisten dat het niet perfect was. Maar nieuw uitstel had ons hoon en spot opgeleverd. Van die twee kwaden hebben we het minste gekozen’, aldus mede-eindverantwoordelijke Peter Romijn.[4]

Ik was dus gewaarschuwd. Maar dat de - in totaal tien - auteurs zó weinig moeite hebben genomen om hun teksten te redigeren, had ik toch niet verwacht. Ontelbaar zijn de kromme, gebroken of onafgemaakte zinnen. Dan zijn er de herhalingen binnen zinnen, alinea's of paragrafen. Zo wordt in een uiteenzetting over de (primitieve) gevechtstactiek van de Servische troepen maar liefst driemaal in vier opeenvolgende alinea's gezegd dat die zich vooral beperkte tot artilleriebeschietingen van een veilige afstand. (311-312) Eigennamen worden op verschillende manieren geschreven. In deel I valt het curieuze taalgebruik op. Zo wordt een ‘zwartepiet ... in Servische schoenen ... geschoven’ (377) en konden de Serven iets ‘eenvoudig aan hun laars ... lappen door er zich niets van aan te trekken.’ (1021) Overal in het rapport komen ondeugdelijke verwijzingen voor naar literatuur en bronnen. Hinderlijk zijn ook de talloze onduidelijkheden: is de Kroatische Nationale Garde hetzelfde als de Kroatische Vrijwillige Garde? (252-253) Onduidelijkheden zijn helemaal lastig als ze leiden tot nodeloos zoekwerk. Zoals wanneer zonder verdere toelichting sprake is van ‘de mislukte poging van Genscher’ (om een bepaalde bijeenkomst te organiseren) twee weken vóór de dag die in de desbetreffende alinea wordt behandeld. (214) De terloopse verwijzing en vooral het woordje ‘de’ suggereren dat de kwestie al eerder ter sprake kwam. Dit blijkt - na veel bladeren (de lezer krijgt een kwaad geweten - heeft hij misschien iets overgeslagen in de gedetailleerde opsomming van gebeurtenissen?) uiteindelijk *niet* het geval te zijn. Bij dit soort kwesties doet zich natuurlijk ook het ontbreken van een zakenregister gevoelen. Maar een andere formulering of een verwijzing hadden in dit geval al veel gezoek gescheeld. Anders is dat met onduidelijkheden die voortvloeien uit de opzet van de verschillende hoofdstukken. Zo komt de crisis in april 1993 rond Gorazjde, een andere ‘safe area’, niet alleen in deel I aan de orde, maar ook 500 bladzijden later in deel II. (1149-1153 en 1653 e.v.) Verwijzingen ontbreken ook hier, en terugvinden bleek andermaal een lastig probleem.

De vraag of het rapport altijd voldoende onderscheid maakt tussen hoofd- en bijzaken komt verderop aan de orde. Maar op microniveau gaat er in elk geval nog wel eens wat mis. Waarom moeten we bijvoorbeeld weten dat VN-secretaris-generaal Boutros-Ghali de ochtend van zijn gesprek met minister Ter Beek juist met de Concorde uit Europa was gekomen? (1061) In de - overigens knappe - uiteenzetting over het fameuze mislukte fotorolletje wordt maar liefst driemaal *en passant* vermeld dat bij de maker van de foto's veel wantrouwen bleef bestaan. Dat doet onbedoeld afbreuk aan de aannemelijke verklaring dat er geen sprake was van opzet, maar dat een door familieproblemen geplaagde laborant de verkeerde ingrediënten in de ontwikkelaar had gestopt. (3017-3019) Ten slotte zijn er de feitelijke onjuistheden. Zo trok Frankrijk zich in 1966 en niet in 1967 terug uit de militaire organisatie van de NAVO en dateert

4 ‘Telefoonboek’, *Het Parool*, 24 april 2002.

de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger uit 1789, zodat het tweede eeuwfeest in 1991 niet meer hoefde te worden gevierd, (beide voorbeelden: 217) En *slivovitsj* wordt niet gebrouwen, maar gestookt. (1284)

Wat bij dit alles opvalt, zijn niet zozeer de verschillen in de manier van schrijven en annoteren van de diverse auteurs. Die zijn er zeker, maar ze vallen in het niet bij alle andere oneffenheden. Hier worden regels geschonden op een manier die in een normaal geval dodelijk zou zijn geweest. Haast was natuurlijk de grote boosdoener. Dat neemt niet weg dat alle slordigheden het lezen van dit rapport tot een moeizame aangelegenheid maken. Te vaak lijkt het nu alsof de auteurs ervan uitgingen dat niemand hun teksten zou lezen.[5]

Misverstand?

Maar er is meer aan de hand dan een gebrekkige afwerking. Ook inhoudelijk mist de lezer de sturende hand van de redactie. Het rapport is eerder beschrijvend dan analyserend en gaat, zoals gezegd, zeer gedetailleerd in op de gang van zaken. Blom stelt in de inleiding dat die werkwijze een functie heeft: 'Juist gedetailleerde beschrijving maakt de eigen dynamiek van de gebeurtenissen in hun alledaagse opeenvolging duidelijk. Veel van de klemmende vragen van publiek en betrokkenen kunnen ook alleen op dat niveau bevredigend worden beantwoord.' (10) Mij dunkt dat dat terecht is, mits deze aanpak zich toespitst op hoofdvragen. Nu gebeurt een en ander tamelijk willekeurig en is de relevantie van allerlei uitweidingen soms ver te zoeken.

Het probleem is dat zelfs over het centrale onderwerp van het rapport onduidelijkheid bestaat. In een artikel in de *Internationale Spectator* stelt Blom, in antwoord op kritiek die was geuit in dat tijdschrift, dat het in het rapport gaat om geschiedenis van de Balkan; de Nederlandse rol was 'in eerste aanleg niet overmatig van belang.' Dat de Nederlandse kant toch zo veel - 'teveel' zegt Blom - aandacht krijgt, is te verklaren uit de bijzondere rol van Nederland in de bemoeienis met voormalig Joegoslavië en uit de 'wil om te weten' in de samenleving. Blom spreekt van een misverstand als lezers menen dat de Nederlandse rol centraal staat.[6] Hij was terecht bevreesd dat de binnenlandse affaires de Bosnische tragedie zouden overschaduwen. Niet voor niets beklemtoonde hij in november 2002 tegenover de Parlementaire Enquêtecommissie waar het in de Srebrenica-tragedie om ging: 'En dat is wat zich daar in Bosnië heeft afgespeeld. De Haagse affaire is, wat mij betreft, daaraan eigenlijk een zeer onder-

5 Aan het hoofdrapport zijn deelstudies toegevoegd over uiteenlopende onderwerpen. Slechts vier daarvan verschenen in boekvorm, waaronder twee studies naar de historische achtergronden van het conflict. De overige - 'extra deelstudies' genoemd - staan op een cd-rom en bevatten onder meer twee analyses van de berichtgeving in de Nederlandse pers. De keuze van de onderwerpen wordt nergens gemotiveerd en de verhouding van de deelstudies tot het hoofdrapport blijft onduidelijk. De auteurs gaan er verschillend mee om - àls ze dat al doen. Zo neemt de een er grote stukken uit over, terwijl de ander voor een bepaald onderwerp kordaat doorverwijst. De deelstudies worden in het rapport overigens consequent 'bijlagen' genoemd.

6 J.C.H. Blom, 'Het NIOD-rapport onevenwichtig en intellectueel gemakzuchtig? Een kwestie van lezen', *Internationale Spectator*, LVI (2002) 449.

geschikt akelig aspect dat niet de aandacht voor het andere zou moeten wegtrekken.'[7] Maar van een misverstand bij de lezer van het rapport kan toch geen sprake zijn. Inderdaad laat Blom zich in de inleiding zelf niet zo duidelijk uit over wat nu precies het kernonderwerp is.[8] Dat doet echter wèl de eerstvolgende auteur. Relatief vroeg in deel I spreekt B.G.J. de Graaff van 'dit rapport, waarin het brandpunt de inzet van het Nederlandse luchtmobiele bataljon in Srebrenica is.' (285) Zelfs al zou deze opmerking een *slip of the pen* zijn geweest, dan had de lezer toch al begrepen dat Nederland in elk geval in deel I centraal staat. De Graaff schrijft: 'De hoofdvraag van dit eerste deel van het rapport luidt: hoe valt te verklaren dat Nederland zo'n relatief grote bijdrage heeft geleverd aan de vredesmacht in het voormalige Joegoslavië?' (179) Ook in deel II is de zaak duidelijk. Daar is het centrale onderwerp: 'de aanwezigheid van de Nederlandse blauwhelmen in de enclave Srebrenica en hun taakuitoefening.' (1171) Voor de delen III en IV is er geen verschil van mening meer mogelijk: daar gaat het om de val van de enclave en de massamoord en over de nasleep in Nederland. Al met al kan er geen sprake zijn van een misverstand wanneer de lezer het rapport langs de Nederlandse lat legt. Het misverstand lijkt eerder binnen het NIOD-team te hebben bestaan.

Zijpaden

Is het onderwerp dus niet duidelijk afgebakend, uit het genoemde artikel blijkt dat de NIOD-auteurs een aanvullend selectiecriterium hebben gehanteerd, namelijk het feit dat de unieke onderzoeksmogelijkheden gelegenheid gaven 'tal van gegevens die anders nog langdurig onbekend zouden blijven, in het rapport op te nemen.'[9] En waarschijnlijk speelde er in het NIOD-team nóg iets mee dat niet bevorderlijk was voor de beperking van de opzet: de angst iets over te slaan. 'Als je het onderzoek half doet ... dan krijg je het allemaal over je heen', aldus Blom in een interview in november 2002.[10] Bij een zo beladen onderwerp kon het NIOD het zich natuurlijk niet veroorloven aan bepaalde kwesties geen aandacht te besteden en moesten de auteurs daarom alles afwegen. Maar of dat ook betekende dat alles moest worden opgeschreven, is iets anders.

Met een dergelijke diffuse opzet is de kans groot dat het onderzoek onvoldoende wordt afgebakend. Dit is in de eerste recensies reeds gesignaleerd. Blom heeft geantwoord dat een zorgvuldiger redactie waarschijnlijk niet had betekend dat het rapport veel korter was geworden.[11] Dat lijkt mij terecht. Daarvoor zou een ingrijpende herschikking van de teksten nodig zijn geweest. Maar mij dunkt dat die wel degelijk mogelijk was geweest. In de conclusie ('epiloog') laat Blom namelijk de belangrijkste

7 *HTK* 2002-2003, Bijlage 28506, Enquête Srebrenica, nr. 5, Verhoren 1 t/m 42, 525.
8 In de officiële opdracht staat de Nederlandse rol weliswaar niet centraal, maar men kan er ook niet uit afleiden dat die rol ondergeschikt is: nationale en internationale context worden uitdrukkelijk naast elkaar geplaatst.
9 Blom, 'Het NIOD-rapport', 449.
10 'Het oordelen kan eindelijk beginnen', *NRC Handelsblad*, 11 november 2002.
11 Blom, 'Het NIOD-rapport', 450.

vragen op een evenwichtige manier aan bod komen. Daarbij valt op dat de passages in de epiloog niet altijd in verhouding staan tot het aantal bladzijden in het rapport: vooral deel I is onderbedeeld en ook van deel II vinden we relatief weinig terug.[12] Als die delen in zo geringe mate figureren in de conclusies, kan men zich afvragen wat de betekenis ervan is voor de studie als geheel. Ook in de rest van het rapport wordt er nauwelijks naar verwezen. Dit roept de vraag op of de te onderzoeken problemen niet van tevoren nauwkeuriger hadden kunnen worden vastgesteld.

De eerste band (1163 pagina's) is aanwijsbaar te breed opgezet. De Graaff, die dit deel in zijn geheel voor zijn rekening neemt, schetst eerst de voorgeschiedenis van het conflict dat medio 1991 uitbarstte, om vervolgens in te gaan op de bemoeienis van het westen tot begin 1994, na het vertrek van het eerste Nederlandse bataljon naar Srebrenica. Het is de vraag of alle informatie in de historische inleiding wel even belangrijk is. Ook aan Nederlandse kant bewandelt De Graaff wegen die korter hadden gekund. Dat geldt vooral de gedetailleerde analyse van de Nederlandse pers, vaak gepaard met een overdaad aan citaten. Meestal beperkt de auteur zich tot de landelijke dagbladen - soms niet en dan komt de lezer zelfs de mening te weten van het SGP-partijblad *De Banier*. Aangezien het overgrote deel van de media voor militair ingrijpen pleitte, leidt dit tevens tot veel herhalingen. Ook enkele evidente zijpaden leiden de lezer onnodig af van de rode draad in het betoog. Bijvoorbeeld aan de - gedeeltelijk geënsceneerde - televisiebeelden van de Servische concentratiekampen die in augustus 1992 over de hele wereld werden uitgezonden en veel opzien baarden, wijdt De Graaff ongeveer honderd bladzijden. Daarbij gaat hij niet alleen in op het effect op de beleidsvorming, maar ook op een aantal andere zaken, zoals de kwaliteit van de westerse journalistiek in het algemeen en de slechte *public relations* van de Serven. Dit levert een *case-study* op die op zichzelf interessant is, maar waarvan de lezer de relevantie ontgaat, temeer omdat de conclusie luidt dat de beelden géén effect hebben gehad op de Nederlandse publieke opinie omdat die al langer voor militaire interventie was. (719) Opmerkelijk is overigens dat Blom in de epiloog wèl weer een verband legt tussen de beelden en een verhevigde aandacht in Nederland voor het Joegoslavië-dossier. (3135)

In de andere delen van het rapport is de tekst eveneens zeer breedvoerig. Deel II, over Dutchbat in Srebrenica in de anderhalf jaar vóór de val, geschreven door verschillende auteurs, is wel héél gedetailleerd. Ook zijn er herhalingen. Waarom bijvoorbeeld in twee verschillende hoofdstukken een paragraaf over de opleiding van Dutchbat? En waarom nogmaals een terugblik op de voorgeschiedenis? De gedetailleerde aanpak is wèl relevant waar het gaat om mogelijk (anti-moslim) wangedrag van Dutchbat. Alle geruchten daarover worden op een aannemelijke manier tot hun beperkte proporties teruggebracht. Overigens begint het verhaal pas in deel III te ‘lopen’ met de val van de enclave en de gebeurtenissen daarna. Dat kan er ook mee te maken hebben dat dit deel is geschreven door één auteur, D.C.L. Schoonoord. Ook hier is de

12 Uitgaande van een epiloog van 44 bladzijden (exclusief twee bladzijden waarin de opzet wordt gerecapituleerd) en een tekst van zo'n 3081 bladzijden, is de verhouding ongeveer 1:70. Dan blijkt dat deel I in de epiloog slechts 49% van de ruimte krijgt die het op grond van zijn omvang had ‘verdiend’. Deel II moet het doen met 57%, terwijl delen III en IV samen 150% krijgen.

gedetailleerde reconstructie meestal relevant. Dat geldt eveneens voor de paragrafen en hoofdstukken in deel IV over de affaires die na afloop in Nederland hebben gespeeld, zoals het mislukte fotorolletje en de omstreden bevordering van bataljonscommandant Karremans. Mij dunkt dat die gedeeltes uitstekend zijn geslaagd. Hier worden duidelijke vragen gesteld die op een zakelijke manier worden beantwoord. Ook de gang van zaken rond de *debriefing* van de terugkerende militairen is helder uiteengezet. Het sterkste gedeelte in het rapport is wat mij betreft P. Koedijks reconstructie van alles wat er op 22 en 23 juli 1995 misging rond de catastrofale persconferentie van Karremans in Zagreb en het feestje kort na de terugkeer van het Nederlandse bataljon. De persconferentie ('no good guys, no bad guys') deed de aanvankelijk gunstige publieke opinie over Dutchbat omslaan. Later zouden de beelden van hossende soldaten het symbool worden van de vermeende onverschilligheid van de Nederlandse blauwhelmen.

Nieuwe bevindingen

In de epiloog stelt Blom dat het rapport door de gedetailleerdheid kan 'bijdragen aan de als gevolg van speurwerk en onderzoek van anderen al niet geringe kennis op dit gebied.' (3126) Daarom is het des te opmerkelijk dat de NIOD-auteurs niet of nauwelijks ingaan op de resultaten van eerder onderzoek. Mede hierdoor is niet altijd duidelijk waar sprake is van nieuwe gegevens en inzichten. De Groningse historicus Sipke de Hoop wees er al op dat het rapport weliswaar voor de fijnproever interessante details bevat, maar dat de belangrijkste conclusies weinig nieuws bieden: 'De politieke en militaire besluitvorming was onder de maat, de internationale gemeenschap heeft gefaald, de Nederlandse blauwhelmen viel weinig te verwijten; en de nasleep kende tal van onthullingen die het liefst door Defensie binnenskamers waren gehouden.'[13] In antwoord hierop somt Blom in zijn artikel in de *Internationale Spectator* een aantal nieuwe bevindingen op. Daarbij wijst hij onder meer op de zorgvuldige reconstructie van de Servische aanval op Srebrenica en van de massamoord. Dat Blom daarmee geen afbreuk doet aan De Hoops opmerking over de voornaamste conclusies, laat ik nu even terzijde. Ik wil hier wijzen op een 'nieuw' element dat betrekking heeft op het onderwerp van dit artikel. Dat is, aldus Blom, 'dat, anders dan algemeen werd gedacht, de drijvende kracht achter het uiteindelijke uitzendbesluit niet in de *wisselwerking* van media en parlementaire politiek lag, die het kabinet tot zo'n besluit dreef, maar bij de *Nederlandse regering zelf*.'[14] Bij de eerste lezing van het rapport was mij dit niet opgevallen. Inderdaad werd de belangrijke motie-Van Traa-Van Vlijmen van 19 mei 1993 over de inzet van de luchtmobiele brigade aangenomen twee weken ná de kabinetsbespreking op 3 mei over het eventueel gereedmaken van de brigade voor taken in Bosnië. Maar dat gegeven toont niet aan dat er géén sprake was van wisselwerking tussen kabinet en parlement. Bij nader inzien blijkt men Bloms stelling toch uit de tekst te kunnen halen. In de zomer van 1992 bijvoorbeeld liepen

13 S. de Hoop, 'Onevenwichtigheid in NIOD-rapport over Srebrenica', *Internationale Spectator*, LVI (2002)291.

14 Blom, 'Het NIOD-rapport', 450-451.

de ministers 'vooruit op het parlement'. (721; zie ook: 973) Maar... opmerkingen die tot een andere conclusie leiden - namelijk dat het parlement *mede* de drijvende kracht was - zijn eveneens veelvuldig voorhanden. Als hij in juli 1991 is aanbeland, schrijft De Graaff bijvoorbeeld: 'Het parlement stimuleerde Van den Broek in een activistische benadering' (243) en - ruim een jaar later - 'het signaal van de Kamer was begrepen.' (718) Is dus De Graaff hierover niet ondubbelzinnig, interessant is dat andere NIOD-auteurs kennelijk de traditionele these aanhangen. Zo zegt A.E. Kersten in deel II: 'Door de motie-Van Traa-Van Vlijmen ... kwam ook inzet in voormalig Joegoslavië in beeld.' (1288)

Het is overigens de vraag of het wel zo relevant is te weten wie nu het meest activistisch was. Het is duidelijk dat vanaf het begin een Kamermeerderheid op één lijn zat met de meerderheid in het kabinet. Maar de druk van het parlement was intussen wel degelijk van belang omdat zowel minister van defensie Ter Beek als de legertop grote twijfels hadden over de mogelijkheden van een vredesmacht. Ter Beek zelf zegt in zijn memoires: 'Langzaamaan sloot zich een ijzeren ring van pleitbezorgers voor een extra Nederlandse militaire bijdrage om me heen.' Ook na de kabinets-bespreking op 3 mei hield hij bezwaren.[15] En daarin ligt het belang van de motie-Van Traa-Van Vlijmen. Binnen de landmacht werd het debat over de voor- en tegenstanders van uitzending pas in de zomer van 1993 beslecht in het voordeel van de eersten. Zoals gezegd is deze kwestie van ondergeschikte betekenis. Ze is in Bloms epiloog trouwens nauwelijks terug te vinden. Als hij er in het artikel niet op had gewezen, was ik er nooit opgekomen. Intussen laat dit voorbeeld goed zien hoe moeilijk het soms is conclusies te trekken op basis van het rapport: voor sommige conclusies staan de afwegingen voor en tegen zo niet naast elkaar, dan toch wel verspreid over de hele tekst. Bovendien lijkt het voorbeeld tekenend voor de beperktheid van de nieuwe bevindingen van het NIOD op het buitenlands-politieke terrein.

Ambitie èn compassie

Het NIOD-team heeft over de internationale aspecten weinig nieuwe bronnen kunnen aanboren. Wat Nederland betreft, was in 2000 al veel gras voor de voeten weggemaaid door de uitstekende dissertatie van Norbert Both.[16] Both verklaart - op basis van min of meer dezelfde bronnen - waarom Nederland zo voorop liep. Allereerst was daar wat hij noemt het moralisme in de buitenlandse politiek: in kabinet, parlement en publieke opinie werd aangedrongen op een militaire interventie om de verschrikkingen in voormalig Joegoslavië een halt toe te roepen. Al in een vroeg stadium werd Servië gezien als de boosdoener. Door internationaal zo nadrukkelijk het moreel leiderschap te willen uitoefenen kon Nederland met goed fatsoen niet meer terugkrabbelen. Als het dat al had gewild, want op de belangrijke Europese topconferentie in juni 1993 deden premier Lubbers en minister Kooijmans toezeggingen in de hoop

15 R. ter Beek, *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4* (Amsterdam, 1996) 184-188.

16 N. Both, *From indifference to entrapment. The Netherlands and the Yugoslav crisis 1990-1995* (Amsterdam, 2000).

met dit goede voorbeeld de andere lidstaten tot grotere inzet te bewegen. Ten tweede signaleert Both bureaucratisch-politieke belangen die leidden in de richting van de uitzending. Het ministerie van buitenlandse zaken wilde internationaal een grotere rol spelen. Dat vereiste deelname aan de vredesoperaties, het liefst met gevechtstroepen omdat die het meeste gewicht in de schaal legden. Intussen werd defensie hierdoor in de verdediging gedrukt. Buitenlandse zaken gunde Ter Beek niet eens de primeur om Dutchbat aan de VN aan te bieden. Maar defensie had een probleem: het moest voor de krijgsmacht een nieuwe rol vinden in de wereld na de Koude Oorlog. Daarnaast wilde de legertop helikopters voor de luchtmobiele brigade. Daarvoor was de steun van het parlement nodig. Bovendien zag een aantal generaals in uitzending een kans voor de luchtmobiele brigade om zich te bewijzen. Een van hen meende dat het slecht voor het imago zou zijn als de brigade ruim twee jaar na oprichting 'niet verder zou zijn gekomen dan de Ossendrechtse heide.' Deze visie kreeg, zoals gezegd, in de zomer van 1993 de overhand. Deze factoren zorgden ervoor dat de Nederlandse regering uiteindelijk besloot tot de uitzending van Dutchbat met een onhelder mandaat en zonder voldoende garanties dat de VN daadwerkelijk zouden besluiten tot het geven van luchtsteun om de enclave te beschermen.

In deel I komen al deze factoren weliswaar uitvoerig aan de orde, maar volgens De Graaff werd het Nederlandse beleid vooral bepaald door emoties, alsmede door een soort hardnekkig niet-willen-inzien dat die houding moest uitmonden in verkeerde beslissingen. Daarbij speelden premier Lubbers en het ministerie van buitenlandse zaken - en in het bijzonder het 'blind activisme' van minister Van den Broek - een grote rol. De Nederlandse regering hing zich volgens De Graaff op 'aan haar eigen woorden en emoties.' (1098)

Van den Broek

Het opmerkelijkste van het NIOD-rapport is dat minister van buitenlandse zaken Van den Broek wordt aangewezen als de grootste zondebok-in elk geval aan Nederlandse zijde. Van den Broek ontpopte zich vooral vanaf begin 1992 als voorstander van militair ingrijpen en hard optreden tegen de Serven. Weliswaar wordt hij in concluderende stukken vaak genoemd samen met Lubbers, die het geheel met hem eens was, maar in de tekst wordt de kritiek op de premier veel minder zwaar aangezet. De Graaff schrijft aan Van den Broek een zeer emotioneel karakter toe, ook al had hij de naam een 'koele kikker' te zijn. (228) Voor deze stelling voert De Graaff Metzes studie over het CDA aan. De verwijzing is niet helemaal terecht want de auteur wilde alleen maar laten zien dat Van den Broek niet louter 'zakelijk, stijf en kil' was: 'Collegapolitici weten echter dat hij binnenskamers bewogen en emotioneel kan zijn - bovendien laat hij daar zijn zang- en acteertalent wel eens zien, door liedjes uit My Fair lady te zingen of een bekend internationaal politicus te imiteren.'[17] Hoe dit ook zij, in de ogen van De Graaff kon de minister geen goed doen: 'Al snel bleek dat de gedrevenheid van Van den Broek niet gepaard ging met een groot inzicht in de

17 M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen, 1995) 188.

problematiek. Het risico van blind activisme was niet ver weg.' (341) Herhaaldelijk wordt opgemerkt dat Van den Broek zich in het Joegoslavische probleem had 'vastgebeten' (op pagina 343 gebeurt dat zelfs in twee opeenvolgende zinnen). Door hem voortdurend in dit soort bewoordingen af te schilderen, etaleert de auteur zijn vooringenomenheid jegens Van den Broek. Hij gaat over de schreef als hij een - niet al te belangrijke - standpuntwijziging van de bewindsman, slechts motiveert met een uiterst suggestief tussenzinnetje ('Van den Broek ... leek daar, kennelijk wijs geworden door internationaal overleg, inmiddels minder behoefte aan te hebben.'). (512)

Een belangrijke episode was het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Gemeenschap[18] in de tweede helft van 1991. Dat was juist toen het conflict in Joegoslavië losbarstte. Van den Broek zag zich gedwongen op twee borden tegelijk te schaken. In het crisisgebied moest hij bemiddelen tussen onverzoenlijke tegenstanders. Tegelijkertijd diende hij de EG-landen op één lijn te houden ten aanzien van de toekomst van Joegoslavië. Zo wilde Duitsland Slovenië en Kroatië als afgescheiden staten erkennen, terwijl de meeste andere lidstaten vonden dat Joegoslavië binnen de bestaande grenzen moest voortbestaan. Als het Nederlandse voorzitterschap hier inderdaad is 'mislukt', zoals ook Blom in de epiloog schrijft, dan was dat toch niet vooral te wijten aan Van den Broek en zijn departement, zoals De Graaff stelt, maar aan de feilen van de Europese buitenlands-politieke samenwerking.[19] De balans had daarom ook tot een andere, minder negatieve conclusie kunnen leiden. Nederland probeerde het voorzitterschap te laten slagen en boekte ook wel successen: ondanks alle kritiek uit dat land wist Van den Broek bijvoorbeeld Duitsland te bewegen de erkenning van Slovenië en Kroatië nog even uit te stellen en daarmee de eenheid binnen de EG te behouden.[20] Creativiteit ontbrak niet: een gewaagd Nederlands discussiestuk uit juli 1991 - dat het bijstellen van etnische grenzen in Joegoslavië aankaartte - werd weliswaar van tafel geveegd in de EG, maar kreeg achteraf lof van EG-bemiddelaar David Owen en van de goed geïnformeerde Amerikaanse journalist Mark Danner.[21]

Al met al wordt de verantwoordelijkheid van Van den Broek te zwaar aangezet. Hij heeft inderdaad meegebouwd aan de verontwaardiging over wat er in Joegoslavië gebeurde en begon na afloop van het Nederlandse EG-voorzitterschap een anti-Servische politiek. Maar Van den Broek vertrok al in januari 1993 naar Brussel, vóórdat de belangrijke besluiten werden genomen: in mei van dat jaar sprak het kabinet over de mogelijke inzet van de luchtmobiele brigade, in september deed de regering het aanbod aan de VN en pas in december werd duidelijk dat de eenheid naar Srebrenica zou gaan. Daardoor staat de kritiek niet in verhouding tot de verantwoordelijkheid van andere bewindslieden als Ter Beek en Kooijmans, die een veel neutraler behandeling krijgen (alhoewel ook Kooijmans herhaaldelijk als 'emotioneel' wordt be-

18 De Europese Unie ontstond pas met het verdrag van Maastricht.

19 A.E. Pijpers, 'Lusten en lasten van het EG-voorzitterschap', *Internationale Spectator*, XLVI (1992) 212.

20 Both, *From indifference*, 136-137.

21 D. Owen, *Balkan odyssey* (Londen, 1995) 31-33 en M. Danner, 'The US and the Yugoslav catastrophe', *New York review of books*, XLIV (1997) xviii, 60.

schreven).[22] Ten slotte staan de beschouwingen over Van den Broek ook haaks op de ‘grote terughoudendheid met oordelen van politieke aard’ die het NIOD zegt te betrachten. (30) Ze komen trouwens niet terug in de epiloog.

Deel I wordt ook elders ontsierd door misplaatst sarcasme. Zo was een ambtenaar van buitenlandse zaken ‘een voorstander van machtspolitiek, maar had daarbij het nadeel dat hij in Nederland woonde.’ (223) De vooringenomenheid jegens buitenlandse zaken en zijn minister leidt de lezer af van de aanjagende rol die het departement inderdaad heeft gespeeld. Door de zware nadruk op het morele aspect raken bovendien de andere motieven die het beleid bepaalden - zoals het willen laten slagen van het Nederlandse EG-voorzitterschap, de wil om de Nederlandse internationale positie te versterken en de wens het bestaansrecht van de krijgsmacht te bewijzen - onnodig op de achtergrond. De epiloog beklemtoont overigens wèl weer het belang van die motieven. Volgens Blom werd de besluitvorming bepaald door twee factoren: ambitie en compassie. (3133-3135)

Onontkoombaarheid?

Het NIOD is wel verweten dat het de gang van zaken te veel in het licht heeft gesteld van de latere tragedie. Vanaf het begin zou sprak zijn van een keten van onontkoombare gebeurtenissen.[23] De Parlementaire Enquêtecommissie constateert echter dat het rapport niet spreekt van onvermijdelijkheid.[24] Beide stellingen zijn verdedigbaar. Het hangt er namelijk vanaf welke auteur men leest. Blom stelt zowel in de inleiding als in de conclusie dat van onomkeerbaarheid geen sprake was. Er waren volgens hem voortdurend situaties waarin een andere beslissing een andere voortzetting van de gebeurtenissen had kunnen betekenen. Daarentegen lijkt De Graaff het handelen van de Nederlandse regering in 1991-1993 wèl in het licht te stellen van de latere tragedie. Van het ‘vastbijten’ van Van den Broek tot en met het uitzendingsbesluit is de teneur er een van ‘het moest wel misgaan’. Dat zou misschien ook kunnen verklaren waarom de auteur zo'n grote verantwoordelijkheid bij Van den Broek legt: als het gaat om een onomkeerbaar proces dan valt vooral diegenen iets te verwijten die dat proces in gang hebben gezet. Op sommige plaatsen in deel I is de onvermijdelijkheid expliciet, ook al blijft die eerder suggestief dan dat met kracht van argumenten wordt aangetoond dat er geen andere uitkomst mogelijk was. In augustus 1992, bijvoorbeeld, verklaarde de bevelhebber der landstrijdkrachten in een interview dat uitzending van een gevechtseenheid onmogelijk was (voornamelijk omdat dienstplichtigen niet tegen hun zin konden worden uitgezonden) zolang de luchtmobiele brigade (die bestond uit beroepsmilitairen) er niet was. Dit leidt De Graaff tot de conclusie: ‘Het aftellen kon beginnen.’

22 Eenmaal is Kooijmans zelfs ‘hevig geëmotioneerd.’ (818) Merkwaardig genoeg gebeurt dat op gezag van een artikel in *Opzij*, waarin van 's mans emotionaliteit hoegenaamd geen sprake is en de minister daarentegen wordt afgeschilderd als een saaie kamergeleerde die zijn eigen overhemden strijkt. ‘Minister Peter Kooijmans langs de feministische meetlat’, *Opzij. Feministisch maandblad*, XXI (1993) vi, 87.

23 Bijvoorbeeld: A. Bleich, ‘Val van Srebrenica was meer dan een klassieke tragedie’, *de Volkskrant*, 22 april 2002.

24 *HTK* 2002-2003, Bijlage 28506, Enquête Srebrenica, nr. 3, Rapport, 88.

(706) Andere NIOD-auteurs zijn minder stellig. De openingszin van deel III (dat begint in het voorjaar van 1995) luidt zelfs: 'Twee jaar na de oprichting van *Safe Area* Srebrenica begon het concept [van de veilige gebieden, JWLB] tekenen te vertonen van slijtage.' (1717)

De bondgenoten

Hoe meer een studie pretendeert 'alles' te behandelen, des te meer lijkt er te ontbreken. Zo ook in dit rapport. Mij dunkt dat de rol van Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten onderbelicht blijft, althans onevenwichtig wordt gepresenteerd. Hier is voor de auteurs de beperkte toegang tot buitenlandse bronnen een handicap geweest. Zij moeten zich daarom vooral baseren op eerdere publicaties. Maar bijvoorbeeld over de Frans-Duitse strubbelingen in 1991 over de erkenning van Slovenië en Kroatië komen we niet veel te weten. Met name de Franse positie, en dan vooral de vermeende pro-Servische houding van president Mitterrand, die desondanks compromissen met het anti-Servische Duitsland niet uitsloot, blijft nogal schimmig. Daardoor is de conclusie dat Nederland meer had moeten inspelen op de Frans-Duitse as (486 en 1095) niet aannemelijk gemaakt.

Ook blijft onduidelijk hoe de Nederlandse bijdrage in voormalig Joegoslavië zich verhield tot die van de andere mogendheden. De Graaff legt zozeer de nadruk op de Haagse onvrede over de gebrekkige bijdrage van de bondgenoten, dat men bijna verrast is dat zowel de Fransen als de Britten desondanks omvangrijke troepencontingenten in Bosnië hadden. Nederland liep voorop, zoveel is duidelijk, maar het stond niet alleen.

Het gedeeltelijk ontbreken van het internationale perspectief toont aan hoezeer de focus van dit deel op Nederland is gericht. Maar het probleem is dat het Nederlandse optreden onvoldoende reliëf krijgt wanneer men het niet kan vergelijken met andere landen. Dit doet zich overigens ook in deel III voor. Zo ontbreekt een vergelijking met de diplomatie van de andere mogendheden die betrokken waren bij de VN-operaties. Bijvoorbeeld in de zakelijke uiteenzetting over de organisatie van UNPROFOR lezen we dat Nederland zich onthield van beïnvloeding van de beslissingen van de VN-vredesmacht. (1189) Hoe zat dat bij andere landen? Volgens de Parlementaire Enquêtecommissie noemde VN-generaal Rupert Smith de invloed van de grote landen in UNPROFOR 'a fact of life.'[25] Hoe interpreteerden andere kleine mogendheden de spelregels? Ook miste ik een vergelijking van het optreden van Dutchbat met dat van de eenheden van de andere landen.

Een kleine mogendheid

In deel II nemen verschillende andere auteurs het estafettestokje over. Zij kozen voor een meer thematische aanpak: de opleiding en het functioneren van de drie opeen-

25 *Ibidem*, 433.

volgende Nederlandse bataljons tot aan de aanval op de enclave vormt de hoofdmoot. Daarnaast komen aan de orde de organisatie van UNPROFOR en de 'safe-area'-politiek van de VN. De chronologische opzet die deel I kenmerkt, wordt hierdoor losgelaten

Overlappingen en een onverklaarde perspectiefverandering

De toon in de delen II, III en IV is gematigder en zakelijker dan in deel I. Opvallend zijn echter de oneffenheden in de overgang van deel I naar de rest van het rapport. Ten eerste zitten er nogal wat overlappingen in, alsmede een omissie. Misschien zijn herhalingen soms onvermijdelijk om de lezer in zo'n enorme studie van dienst te zijn, zoals wanneer het gaat om de (te verwachten) complicaties bij de inzet van het luchtwapen ter bescherming van de veilige gebieden. Aspecten als de ingewikkelde procedure voor de inzet, de mogelijke politieke bezwaren en de belemmeringen door weers- en terreinomstandigheden, alsmede het gevaar voor eventuele represailles tegen VN-troepen op de grond zijn essentieel en moeten als vanzelfsprekend op verschillende plaatsen terugkomen. (983-984, 1129-1134, 1841-1885) Maar verwijzingen naar eerdere hoofdstukken ontbreken daarbij vrijwel geheel. Bovendien zijn sommige overlappingen *niet* onvermijdelijk. VN-commandant Philippe Morillon roept bijvoorbeeld (in maart 1993) tweemaal Srebrenica uit tot beschermd gebied (918-921 en 1221-1223); er zijn twee biografische schetsen van VN-commandant Michael Rose (1155 en 1358 - met afwijkende leeftijd) en het 'luchtmobiele concept' - dat wil zeggen de ratio achter de luchtmobiele brigade - wordt diverse malen uiteengezet. (880-882, 1045-1046 en 1287-1288) Soms lijkt het alsof de auteurs nauwelijks contact met elkaar hebben gehad. Een merkwaardige omissie is dat het Nederlandse internationale beleid tussen januari en september 1994 geheel is weggevallen. In deel II pakt Kersten de draad in feite pas weer op met het aantreden van het kabinet Kok-I. Hierdoor blijft onder andere onduidelijk wat de houding was tegenover de oprichting van de zogenoemde contactgroep voor Joegoslavië in februari 1994. De contactgroep was een directorium van de grote mogendheden - Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland, Italië, de VS en Rusland - dat voortaan de vredesonderhandelingen voerde. Hierdoor kwam Nederland nog verder af te staan van het internationale Joegoslaviëbeleid. Uit een cryptische opmerking blijkt dat Den Haag in juli 1994 de vredesplannen van de Contactgroep steunde, maar meer komen we er niet over te weten. (1678) De omissie heeft ook tot gevolg dat minister Kooijmans ongemerkt uit het rapport verdwijnt. Zo wordt ons een evaluatie van een der meest verantwoordelijke bewindslieden onthouden!

Ten tweede is er de fundamentele perspectiefverandering vanaf deel II. Het Nederlandse internationale optreden en vooral de rol van het ministerie van buitenlandse zaken verdwijnt naar de achtergrond. Deze perspectiefwijziging ligt gedeeltelijk voor de hand: vanaf begin 1994 draaide alles om het bataljon in Srebrenica. Daarmee verschoof het accent in de bemoeienis van buitenlandse zaken naar defensie. Deze omslag wordt nergens toegelicht en valt nu enkel samen met de auteurswisseling.

Ook inhoudelijk blijven er vragen. De militaire zaken domineren zodanig in deel II en III, dat er eigenlijk geheel géén plaats meer is voor de Nederlandse publieke opinie en voor de parlementaire kant, terwijl die tot dan toe bijzonder veel aandacht had gekregen. De uitzonderlijke paragraaf 'Bosnië in de vaderlandse politieke arena - juni 1995' telt slechts drie bladzijden. (1935-1938) Toch eindigt deel I duidelijk met de suggestie dat de volksvertegenwoordiging anders - terughoudender - over de toestand in ex-Joegoslavië ging denken naarmate het moment naderde dat het bataljon naar Srebrenica ging. Na een bezoek aan Bosnië in oktober 1993 drong het tot de leden van de Kamercommissies voor defensie en buitenlandse zaken door hoe onveilig de 'safe areas' waren. Zo vroeg PvdA-woordvoerder Van Traa zich in de media af of het wel verstandig was troepen naar Bosnië te sturen. (1081-1082). Had het parlement daarna geen inbreng meer? Natuurlijk streefde de Kamer naar een zo breed mogelijk draagvlak waar het ging om de vredesoperatie en werd oppositievoeren niet kies gevonden. Maar dat betekende toch niet dat alle belangstelling verdween? Hier en daar lezen we dat er nog steeds regelmatig overleg plaatsvond tussen kabinet en Kamer en dat in elk geval de VVD-fractie zich in mei 1995 zorgen maakte over de tijdslimiet aan de aanwezigheid van Dutchbat in Srebrenica. (1937)

Deel I kwam bij vrijwel elke nieuwe ontwikkeling met een uitvoerige 'peiling' van de stemming in Nederland. Dat is daarna niet meer nodig? Uit een summiere samenvatting van de publieke opinie aan de vooravond van de val van Srebrenica blijkt dat een meerderheid vond dat Dutchbat uit de enclave weg moest. Ook de media bekommerden zich toen hoofdzakelijk om de veiligheid van de blauwhelmen; vrees voor het lot van de moslimbevolking was iets van latere dagen. Schoonoord zegt terecht dat die houding in schril contrast stond met de negatieve berichtgeving over Dutchbat in de pers ná de val van Srebrenica. (2147) Maar wanneer vond in de pers de omslag plaats tussen 'uitzenden' en 'zo snel mogelijk terughalen?' En ging daarvan geen invloed uit op het handelen van de regering?

'Een geleidelijk verslechterende situatie'

In een van de meest analytische hoofdstukken van het rapport beschrijft Kersten het nationale en internationale perspectief vanaf het voorjaar van 1994 tot aan de aanval op Srebrenica. De situatie verslechterde in toenemende mate: een vredesregeling bleek onhaalbaar, de Verenigde Staten en West-Europa waren in toenemende mate verdeeld over wat er diende te gebeuren en ondertussen kalfde het gezag van UNPROFOR af. De Bosnische Serven beantwoordden VN/NAVO-luchtaanvallen met blokkades van de 'safe areas' en met gijzeling van VN-personeel. Hierdoor verloor het luchtwapen veel van zijn geloofwaardigheid. Kersten spreekt van 'een geleidelijke verslechterende situatie en een toenemende onmacht van UNPROFOR' vanaf eind 1994. (1700)

Indien de in deel I betoogde onvermijdelijkheid inderdaad een fictie is, wanneer werd de situatie in Srebrenica dan wèl als penibel ervaren? Kersten concludeert dat zo'n moment zich niet laat aanwijzen. Inderdaad werd de Servische blokkade rond Srebrenica steeds hechter, werden garanties voor luchtsteun aan de 'safe areas' on-

waarschijnlijker en kwam het NAVO-plan voor een noodevacuatie niet verder dan de tekentafel. Desondanks was er nog steeds geen reden voor paniek. Het beleid van het kabinet-Kok I was 'slechts ten dele ingegeven door vrees voor de positie van Dutchbat.' (1681) Begin 1995 was er zelfs sprake van een nieuwe taak in Bosnië. Intussen werd defensie - en met name minister Voorhoeve - steeds actiever en creatiever. Handhaving en versterking van de internationale cohesie waren voor Nederland de sleutelwoorden. Maar de Nederlandse invloed was gering. 'De landen van de contactgroep bepalen het beleid. ... Dat is een voldongen feit', aldus een hoge defensieambtenaar in februari 1995. (1709) Doormodderen was de enige optie. UNPROFOR moest in Bosnië blijven totdat een politieke regeling tot stand was gekomen. Wèl probeerde Voorhoeve de situatie van Dutchbat te verbeteren. Kernelementen van zijn streven waren internationalisering, door de taak in Srebrenica te delen 'met een land dat politiek en militair van betekenis is'[26], en beëindiging van de Nederlandse aanwezigheid in de enclave per 1 juli 1995. Het eerste lukte niet. Het tweede beschouwde Voorhoeve geruime tijd als een verantwoordelijkheid van de VN. Pas begin mei 1995 besloot het kabinet de aflossing via bilaterale contacten te regelen. Van dreiging met terugtrekking van de Nederlandse blauwhelmen om de situatie in Srebrenica te verbeteren, kon om morele en praktische redenen geen sprake zijn. Uiteindelijk bleek Oekraïne bereid Dutchbat af te lossen, maar het zou er niet meer van komen. Overleg hierover was nog gaande toen de enclave op 11 juli in handen van de Bosnische Serven viel.

In de discussie over de vervanging of de terugtrekking van Dutchbat leek defensie de rol te hebben overgenomen die buitenlandse zaken in 1992-1993 speelde. Op defensie werd nu gesproken over internationale invloed. Het departement was tegen een terugval in de ranglijst van troepenleveranciers en de militaire top was in februari 1995 zelfs bang voor 'een negatieve uitstraling' op het Nederlandse aanzien in de wereld. (1685 en 1706)

De uitzonderlijke bondigheid van dit hoofdstuk en zijn duidelijke conclusies hebben wellicht de Parlementaire Enquêtecommissie op het verkeerde been gezet: zij nam de vraag hoe Nederland reageerde op de verslechterende situatie, op als een van de (slechts) vier te onderzoeken problemen die - na onder andere het NIOD-rapport - nog aanleiding gaven tot vragen. Het moet de NIOD-auteur tevreden hebben gesteld dat de commissie vervolgens niet tot andere conclusies kwam behalve de - ongemotiveerde - vaststelling dat Nederland wel degelijk een rol speelde in de internationale besluitvorming.[27] Een kanttekening die misschien terecht is betreft de verhouding tussen buitenlandse zaken en defensie. Hoewel Kersten meestal vermeldt dat Voorhoeve en Van Mierlo het met elkaar eens waren over het te voeren beleid, krijgt de lezer hier en daar de indruk dat de relaties niet optimaal waren. Tegenover de Parlementaire Enquêtecommissie beklemtoonde Voorhoeve echter dat hij tevreden was over de inzet van buitenlandse zaken.

Een interessant nevenonderwerp is het probleem van de 'taalbarrière' binnen

26 *HTK* 1994-1995, Bijlage 22181, De situatie in Joegoslavië, nr. 92, Verslag van een algemeen overleg, 6.

27 *Ibidem*, 429-431.

UNPROFOR: Franse officieren in hogere rangen spraken geen Engels. Schoonoord wijdt hier in deel III een paragraafje aan, overigens zonder dat duidelijk wordt of dit probleem bij de val van Srebrenica een rol heeft gespeeld. (1724-1725) In de militaire bevelslijn zaten ook enkele Nederlandse officieren op sleutelposities. In hoeverre die het Frans machtig waren, wordt niet duidelijk, maar er zou een verband kunnen bestaan met hetgeen enkele honderden pagina's verder aan de orde komt in verband met de geruchten over een geheime afspraak tussen de Franse VN-commandant Bernard Janvier en de Bosnisch-Servische opperbevelhebber Ratko Mladic over het nietinzetten van luchtacties in ruil voor de vrijlating van gijzelaars. Janvier blijkt namelijk tijdens de val van Srebrenica enkele telefoongesprekken ‘in het Frans’ te hebben gevoerd. Het vermoeden in zijn omgeving was dat hij dan sprak met president Chirac over de luchtacties. (2192-2193) Het Frans als geheimtaal! Dit zou kunnen worden gelezen als een pleidooi voor extra aandacht aan het taalonderwijs op de militaire academie. Maar een verband met de vermeende geheime afspraak lijkt er toch niet te bestaan. Al eerder bleek namelijk dat een Nederlandse stafofficier van Janvier een van de eersten was om te zeggen dat er van een ‘deal’ geen sprake was geweest. (1888) Overigens maakt ook Schoonoord duidelijk dat er geen bewijzen voor zo'n handeltje bestaan. (1908-1909)

Besluit

Het NIOD-team heeft een manhaftige poging gedaan tot het schetsen van een zo volledig mogelijk beeld van een diepgaande aangelegenheid. Helaas is het rapport niet over de gehele linie gedegen en evenwichtig te noemen. Het grote bezwaar is het gebrek aan samenhang tussen de verschillende hoofdstukken. Daarbij zijn de auteurs er niet in geslaagd ondubbelzinnig te bepalen wat het centrale onderwerp van het rapport moest zijn: het Bosnische drama of de Nederlandse rol daarin. Vooral in deel I gaat de brede opzet ten koste van de helderheid van het betoog, zonder dat dit voor de buitenlands-politieke aspecten betekenisvolle nieuwe inzichten oplevert. Het is dan ook niet verrassend dat in de epiloog, waarin de voornaamste bevindingen op evenwichtige wijze zijn samengevat, verhoudingsgewijs zo weinig van dit deel is terug te vinden. Overigens wijken de conclusies in epiloog en rapport hier en daar van elkaar af. Opvallend is voorts de fundamentele, maar niet verklaarde perspectiefwisseling tussen deel I en de rest van het rapport. Allerlei vragen over de publieke opinie en over het internationale optreden van Nederland blijven daardoor onbeantwoord. Het rapport bevat vakkundige bijdragen waarbij opvallen de gedeeltes over de val van de enclave en over de Nederlandse ‘affaires’. Tevens moeten worden genoemd de schets van het internationale optreden van Nederland in de maanden vóór de val van de enclave en de ontzenuwing van het hardnekkige gerucht dat Dutchbat zou zijn verraden door de Fransen. Maar al met al blijft het jammer dat het rapport niet ‘af’ is. Het geheel is niet meer dan de som der delen.

‘Die enorme hoeveelheid informatie ...’ De mateloze reconstructie van een oorlogsmisdaad

J.W. Honig

De hoofdbezwaren tegen het NIOD-rapport luiden kort en bondig: het werk is te lang en het kwam te laat. Dit laatste bezwaar lijkt misschien niet zo relevant voor het lezerspubliek van de *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden*. Het is immers ingegeven door een politieke overweging die voor menig historicus - inclusief klaarblijkelijk de samenstellers van het rapport - geen overwegende rechtsgelding heeft. Volgens NIOD-directeur Blom is het hoofddoel van het rapport zonder meer het leveren van ‘een onafhankelijk historisch-wetenschappelijk onderzoek’ en

> Het onderzoek heeft lang geduurd. Dat was dan ook nodig om greep te krijgen op die enorme hoeveelheid informatie over op hoogst gecompliceerde wijze verstrengelde processen van verschillende aard en ook om te voldoen aan de wetenschappelijke eisen van diepgang en precisie.[1]

Deze rechtvaardiging gaat op eclatante wijze voorbij aan de politieke en maatschappelijke omstandigheden die dwongen tot het instellen van het onderzoek in de herfst van 1996. Hoewel Blom en zijn onderzoeksteam - hoe kan dat ook anders - zich bewust waren van ‘de dringende vragen in politiek en samenleving’ waartoe het Srebrenica-drama aanleiding gaf (29), werd dat niet als dringende reden gezien om het onderzoek binnen redelijke termijn af te ronden. Na vijf-en-een-half jaar, toen het rapport in april 2002 uiteindelijk verscheen was de groep belanghebbende ‘afnemers’ wel erg geslonken. In regering en parlement zaten nog weinig personen die politieke verantwoording droegen zeven (en meer) jaar eerder. De instituties die zich met Srebrenica hadden bezig gehouden hadden zich onder eigen vlag allang op het ‘lessons learned’-pad begeven. De VN had een eigen 117-pagina's tellend, verrassend kritisch onderzoek afgerond in november 1999.[2] De Nederlandse krijgsmacht was al twee interventies (Kosovo en Afghanistan) verder en had niet kunnen wachten. De in het rapport zo gelaakte samenwerking tussen defensie en buitenlandse zaken was ook reeds intern aangepakt en verbeterd. De topstructuur van defensie stond allang op de nominatie om (weer eens) hervormd te worden.[3] Al

1 Aanbiedingstoespraak, 10 april 2002: www.srebrenica.nl/index.htm. Zie ook het rapport, 29-30. Daar wordt gesteld dat ‘De termen *rapport* en *verslag* worden veelvuldig gebezigd. Dat past bij de opdracht vanuit de politieke arena. Maar inhoudelijk is de inzet een wetenschappelijke monografie.’

2 *Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/55: The Fall of Srebrenica*, 15 November 1999: www.un.org/peace/srebrenica.pdf.

3 Of de nieuwe structuur de ministeriële controle over de militaire top waarborgt, is evenwel een andere vraag. Het NIOD-rapport laakt terecht de verhouding tussen minister en landmachttop (zie bijvoorbeeld 896-899 en de deelstudie ‘Defensie in een veranderende wereld’ op cd-rom van B.J.G. de Graaff). Maar dit is een probleem van heel oude stempel en geen van de acht fundamentele reorganisaties sinds 1945 is erg succesvol gebleken: voor een historisch overzicht dat de diepgewortelde, structurele problemen behandelt, zie J.W. Honig, *Defense policy in the North Atlantic Alliance. The case of the Netherlands* (Westport, Conn., 1993). En als mij een eigen schouderklopje vergeven zij, ik heb in 1991 al voor de

nam de regering ontslag dat had - zoals het NIOD ook beaamde - weinig van doen met de inhoud van het rapport.

nu zo gelaakte en toen voorgestelde topstructuur gewaarschuwd: J.W. Honig, 'Defensienota 1991: om het (voort)bestaan van de veiligheid', *Internationale Spectator*, XLV (juni 1991) vi, 380.

De parlementaire enquête die eindelijk toch nog volgde, had iets plichtmatigs vooral omdat het NIOD-rapport krampachtig stelde ‘grote terughoudendheid met oordelen van politieke aard’ te willen betrachten (30). De publieke (om maar niet te spreken van internationale) belangstelling was tegen die tijd gering en de uiteindelijke conclusies weinig opvallend. Is het niet een beetje sneu dat een jaar na publicatie niet veel meer publiek resteert voor dit gigantisch historisch-wetenschappelijk onderzoek dan vakgenoten?

In het missen van het vinden van een evenwicht tussen politiek-maatschappelijke noodzaak en historisch-wetenschappelijke eisen schuilt een element van onverantwoordelijkheid. Dat geldt ook wat betreft mijn andere bezwaar: de lengte van het rapport. Een historicus - ik weet niet meer wie het was, het kan Sebastian Haffner geweest zijn - gaf in antwoord op de vraag waarom hij geen omvangrijke boeken schreef, dat hij niet de verantwoordelijkheid wilde dragen voor de mate waarin dergelijke werken beslag zouden leggen op het leven van de lezer. Ik heb elders voorgerekend dat het aandachtig lezen van deze ‘wetenschappelijke monografie’ (30) van zo'n 3400 bladzijden in het hoofdrapport met nog eens 3200 bladzijden in ‘deelstudies’ volgens de criteria die golden in mijn Nederlandse studietijd meer dan veertig veertigurige werkweken zou vergen.[4] Er moeten dus wel heel dwingende redenen bestaan om politici, militairen, journalisten, wetenschappers, burgers en overlevenden met duizenden bladzijden te belagen.

Voor ik hier verder over door ga, is het van belang er op te wijzen dat de omvang ook allerlei technische problemen met zich meebrengt die veel minder spelen in kleinere boeken. Het vereist in dit geval maar liefst negen auteurs (plus een proloog en epiloog van de hand van een tiende man), met als gevolg niet alleen stijlverschillen, maar vooral verschillen in aanpak en kwaliteit. Willen auteurs, en lezers, enig overzicht bewaren en verbanden leggen dan is herhaling noodzakelijk. In onderhavig geval zijn de herhalingen waarlijk exponentieel toegenomen en zo werd het lange werk nog langer. De toegankelijkheid is een probleem. Door de veelheid van informatie is het voor auteurs en lezers moeilijk om zelfs de belangrijkste verbanden in het oog te houden. Omdat over het algemeen gekozen is voor een chronologische structuur is de inhoudsopgave niet altijd erg bruikbaar voor wie niet het hele werk wil lezen en slechts geïnteresseerd is in bepaalde thema's of wie bepaalde zaken wil terugvinden. Een zakenregister is welhaast onmogelijk (en achterwege gelaten). Een personenregister is van geen waarde wat betreft hoofdrolspelers: Yasushi Akashi krijgt als verwijzingen ‘683, 1121-3148 passim’ in het gedrukte register - dat al gauw vervangen is door een verbeterde elektronische versie. Maar Akashi krijgt dan 173 ongedifferentieerde verwijzingen, waarvan 17 naar meer dan één pagina. Bij generaal Ratko

4 Zie mijn eerdere, kortere bespreking van het rapport in *Militaire Spectator*, CLXXI (2002) x, 514.

Mladic ben ik de tel kwijtgeraakt. Slordigheden en omissies, zelfs wat betreft de kleine bijrolspelers (waar het register van meer nut is), zijn moeilijk te vermijden: soldaat Jord Honig wordt in geen van beide registerversies van wetenschapper Jan Willem Honig onderscheiden. Ons totaal (of beter gezegd, de in de index anoniem gebleven soldaat) verliest zelfs twee verwijzingen in de verbeterde versie. Gebruikers doen er dus goed aan beide registers te raadplegen! Voor de hoofdtekst kan men evenmin ontkomen aan slordigheden. Ik noem er slechts één die een militair-historicus licht irriteert: de kaarten. Veel zijn niet gedateerd. De kaart van Bosnië in het hoofdstuk over 'De militaire en politieke situatie in het voorjaar van 1995' (1740) geeft de situatie weer van na het einde van de oorlog, hoewel de plaatsing en de tekst suggereren dat deze dateert van ergens in het voorjaar. Plaatsnamen in de tekst worden genoemd onder verwijzing naar kaarten waarop ze niet vermeld zijn. De verklaring der tekens laat erg te wensen over. De kaarten (op verschillende schaal) over de tocht naar Tuzla (2487; 2491; 2492; 2493; 2497 en 2505) zijn zelfs voor de militair expert moeilijk te begrijpen. Niettemin, de eindverantwoordelijken (J.C.H. Blom en P. Romijn) en redacteur (P. Bootsma) hebben manmoedig gestreden om het geheel in een eenheid om te smeden maar ook zij zijn duidelijk overweldigd door de omvang. De toegankelijkheid is verbeterd sinds een Engelse versie is verschenen op de NIOD-website (hoewel ik verder maar niets over de kwaliteit van het Engels zal zeggen)[5] en nu ook met de verschijning van het Nederlandstalige rapport op cd-rom. Desondanks moet men concluderen dat de samenstellers van het rapport het zichzelf in technische zin veel moeilijker hebben gemaakt door zo'n enorm werk te produceren.

Waarom moesten het 6600 bladzijden worden? De verdediging die de onderzoekers aanvoeren is, om nogmaals Bloms aanbiedingstoespraak te citeren: 'Het rapport is bovendien zeer omvangrijk, omdat het alleen zo kon geven wat was gevraagd: een zo precies en volledig mogelijke reconstructie van de gebeurtenissen en een historischverklarende analyse daarvan.' Ik wil mij hier niet in pedanterieën verliezen maar de regeringsopdracht van november 1996 bevat niet de woorden een 'zo precies en volledig mogelijke reconstructie'. Na een inleidende paragraaf waar vermeld wordt dat het handelt om een opdracht voor een 'historisch-wetenschappelijk onderzoek' over 'de gebeurtenissen vóór, tijdens en na de val van Srebrenica', vervolgde de opdracht met:

> Het RIOD [zoals het NIOD toen nog heette] wordt gevraagd om het relevante feitenmateriaal te inventariseren en te ordenen. Het is de bedoeling, dat op basis daarvan vanuit historisch perspectief in zowel nationale als internationale context inzicht wordt verschaft in de oor-

5 Een voorbeeld wil ik de lezer toch niet onthouden: wanneer er in de 'epilogue' (www.srebrenica.nl/en/a_index.htm) sprake is van de beruchte Amerikaanse onwil om grondtroepen beschikbaar te stellen voor Bosnië, wordt gesteld dat de VS wel bereid was om 'marine and airborne forces' te leveren, wat nu net niet het oorspronkelijke 'zee- en luchtstrijdkrachten' weergeeft. (3131) Ik heb overigens alle begrip voor de problemen met vertalingen en vertalers, vooral wanneer onder grote tijdsdruk gewerkt moet worden. Het boek dat Norbert Both en ik schreven over Srebrenica is door een team van zo'n vijf vertalers in het bestek van een aantal dagen in het Nederlands vertaald en is, om het zacht te zeggen, ook niet zonder problemen.

> zaken en gebeurtenissen die hebben geleid tot de val van Srebrenica en tot de dramatische ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd. Het onderzoek heeft betrekking op de gebeurtenissen voor, tijdens en na de val van de enclave die in onderlinge samenhang worden bezien tegen de achtergrond van politieke en militaire gebeurtenissen in Bosnië-Herzegowina en tegen de achtergrond van het internationale overleg ter zake. Het ligt in de rede, dat de studie onder meer ingaat op het VN-concept van de 'safe-areas', het optreden en de commandostructuur van de VN-vredesmacht, de besluitvorming in de Verenigde Naties en de NAVO, de Nederlandse besluitvorming en parlementaire betrokkenheid daarbij, het optreden van Dutchbat, de inzet van het NAVO-luchtwapen, de blokkade en inname van Srebrenica en het optreden van de Bosnische Serviërs na de val van de enclave. Het staat het RIOD vrij het onderzoek binnen dit kader naar eigen inzicht vorm te geven.

Het NIOD heeft inderdaad gebruikt gemaakt van het toegestane 'eigen inzicht'. Maar waarom moest dit inzicht leiden tot de zo vele duizenden pagina's? De omvang volgt niet noodzakelijkerwijs uit de gekozen onderzoeksmethode. De 'historisch-wetenschappelijke' methode wordt toegepast, wat betekent dat 'op zorgvuldige en aan de professionele eisen van het [historisch] vak beantwoordende wijze', of zoals het ook heet, op basis van 'de noodzakelijke professionele eisen van degelijkheid, zorgvuldigheid en precisie', een 'analytisch-verklarend oordeel' gevormd wordt. (29, 31) Waar het echter aan schort is een duidelijk idee van wat er nu beoordeeld moet worden.[6] Dat idee ontbreekt omdat er, vreemd genoeg, geen duidelijk idee bestaat over de precieze functie van het rapport. De boven geciteerde opdracht - die in samenspraak met het NIOD is opgesteld - is daar al opmerkelijk vaag over. Het gaat natuurlijk om 'de val', maar die val is ingekapseld in vele 'gebeurtenissen' waar vele zaken mee samenhangen en die allemaal vele betrokkenen kenden. De vormgeving waar de NIOD-onderzoekers dan op uitkomen is een 'zo precies en volledig mogelijke reconstructie.'

Men kan enige sympathie hebben voor deze taxatie en aanpak. Op het eerste gezicht gaat het inderdaad om een complexe materie waar uitermate vele actoren bij betrokken waren en die bovendien gekenmerkt werd door een ongebruikelijke verwevenheid van tactische, strategische en politieke factoren. Men kan verder begrip hebben voor de angst bij de onderzoekers om iets over het hoofd te zien dat hen later kon opbreken (zoals dat herhaaldelijk het Nederlandse ministerie van defensie overkwam na de val). Maar stel nu dat Bloms voorganger op het NIOD, dr. L. de Jong, zijn opdracht

6 Een simpel in het oog springend voorbeeld zijn de 'deelstudies', welke benaming suggereert dat deze een noodzakelijk onderdeel zijn van het rapport en met het hoofdrapport een geheel vormen (hoewel elders in het rapport worden ze appendices genoemd, wat een andere relatie suggereert). Nergens wordt uitgelegd hoe zij zich tot de hoofdstudie verhouden. Noch wordt verklaard waarom er vier in druk en de overige op cd-rom mochten verschijnen. Hoewel op zich zeer interessant, weet ik nog steeds niet waarom wij, in druk, als onderdeel van dit Srebrenica-rapport, dergelijke zaken moeten vernemen als dat Marcellus Emants in 1901 Bosnië bezocht en daarover schreef, maar dat Couperus er nooit geweest is hoewel een tweetal van zijn romans ('die niet tot de beste in Couperus' oeuvre behoren') 'reminiscenties' wekken 'aan de Romanovs en de Habsburgs maar ook aan vorstelijke families op de Balkan ...': B. Naarden, *Beeld en Balkan, Waarneming en werkelijkheid van Zuid-Oost Europa*, 67-68.

om de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog te schrijven had opgevat als een uitnodiging voor het maken van een ‘zo precies en

volledig mogelijke reconstructie?' Het had toch voor de hand gelegen om de structuur van het Srebrenica-onderzoek te laten bepalen en beperken door de 'dringende vragen' van politiek en samenleving in Nederland die immers het onderzoek rechtvaardigden? Maar dit hebben de onderzoekers met opzet niet gedaan. Laat ik uit het antwoord van Blom op een bespreking van Sipke de Hoop in de *Internationale Spectator* citeren. De Hoops constatering dat er 'niet veel nieuws' in het rapport stond bracht de volgende reactie bij Blom te weeg:

> Deze kritiek [lijkt] voort te vloeien uit de beide grote misverstanden waarop De Hoops kritiek is gebaseerd: het zou gaan om een politiek oordelend rapport en het zou gaan om Nederlandse geschiedenis. Tegen die achtergrond is in zekere zin te begrijpen dat hij als voornaamste conclusies samenvat: 'De politieke en militaire besluitvorming was onder de maat; de internationale gemeenschap heeft gefaald; de Nederlandse blauwhelmen viel weinig te verwijten; en de nasleep kende tal van onthullingen die het liefst door Defensie binnenskamers waren gehouden' (291).
> Wie meent dat *dit* inderdaad de hoofdconclusies zijn, kan het als weinig nieuws kenschetsen. Zelfs dan kan men zich afvragen of degelijke onderbouwing van die conclusies, die in het publiek en in het circuit van 'ingewijden' met andere inzichten concurreerden, niet grote winst is. Maar het zijn *niet* de belangrijkste conclusies, noch naar hun aard (het zijn politieke oordelen die het NIOD-rapport graag aan de politici en het publieke debat laat), noch naar de inzichten die erin besloten liggen.
> De Hoop mist, om een *beperkte* [mijn cursivering] keuze uit onzes inziens *nieuwe gegevens en inzichten* te noemen: de precieze gang van zaken rond de luchtsteun; de reconstructie van de wijze waarop de massamoord tot stand kwam en verliep; de tocht naar Tuzla; de vele nieuwe aspecten in de beschrijving van de chaos op en rond de *compound* te Potocari de eerste dagen na de val; en de eerste *debriefing*, te Zagreb, met de geheime opdracht aan de Sectie Militaire Geschiedenis. En dat betreft dan alleen nog maar de weken rond de val van de enclave. De Hoop noemt ook niet de volstrekt nieuwe historisch-antropologische analyse van de geschiedenis van Oost-Bosnië (en meer in het bijzonder Srebrenica), noch de vele nieuwe gegevens over de rol en betrokkenheid van Westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten bij de oorlog in Bosnië ...[7]

Het zij me vergeven de lezer zo'n lang citaat voor te schotelen, maar het illustreert precies het probleem van de mateloosheid van het rapport en het onvermogen van de onderzoekers om fundamentele keuzes te maken tussen wat uiteindelijk wel en niet van belang was. Het illustreert ook de opmerkelijke verwerping van wat toch onder het Nederlandse publiek werd verwacht van het rapport en dat De Hoop goed verwoordde binnen bovenstaand citaat.

7 J.C.H. Blom, 'Het Niod-rapport onevenwichtig en intellectueel gemakzuchtig? Een kwestie van lezen', *Internationale Spectator*, LVI (september 2002) ix, 450; in reactie op S. de Hoop, 'Onevenwichtigheid in NIOD-rapport over Srebrenica', *Ibidem* (juni 2002) vi.

Maar wat als we de aanpak van het NIOD accepteren voor wat deze is, kunnen we dan concluderen dat het rapport voldoet aan de zelfopgelegde criteria? Is het gedegen, zorgvuldig en precies? En bovenal, komt het tot goede analytisch-verklarende oordelen? Om deze vragen te beantwoorden zal ik mij in de rest van dit stuk concentreren op een enkel vraagstuk: dat van de massamoord op de mannen van Srebrenica.

Ook al ben ik stellig van mening (net als De Hoop) dat 'het Nederlandse' de kern van het rapport had behoren te zijn, een toespitsing op de massamoord laat mij toe aan een aantal wensen te voldoen. Ten eerste ben ik gevraagd door de redactie van de *BMGN* om mij meer in het bijzonder bezig te houden met de militair-historische aspecten van het rapport. Nu kan dat opgevat worden als een uitnodiging om over Dutchbat te schrijven, zeker als het voor een tijdschrift over Nederlandse geschiedenis is, of meer algemeen over de problemen van vredesondersteunende operaties, maar ik wil dat toch niet doen. In het boek dat Norbert Both en ik over Srebrenica hebben geschreven komen deze zaken uitgebreid aan bod en ik zie geen noodzaak om de belangrijkste bevindingen te herzien en ze worden ook niet weersproken door het rapport.[8] Meer dan dat het geval was met de rest van het boek, kampte ons deel over de massamoord daarentegen met een zeker gebrek aan bronnen. Sinds publicatie in november 1996 is juist hierover zeer belangrijk bronnenmateriaal bekend geworden. Deze nopen tot een heroverweging. Ten tweede betreft het hier een bij uitstek militairstrategische vraag - en dat interesseert me. Ten derde, de zaak van de massamoord speelt nog steeds. Het is een sleutelvraagstuk uit het Joegoslavisch conflict dat boven het puur Nederlandse uitstijgt. De belangrijkste hoofdrolspelers aan Servische kant in het Bosnische drama - Milosevic, Karadzic en Mladic - zijn in het bijzonder aangeklaagd voor deze misdaad door het Joegoslavië-tribunaal in Den Haag. De eerste staat daarvoor nu te recht en de twee anderen zullen naar alle waarschijnlijkheid voor het tribunaal verschijnen. Eén man, generaal Radislav Krstic, is voor de misdaad tot 46 jaar gevangenisstraf veroordeeld. In zijn vonnis vroegen de rechters expliciet aan 'historians and social psychologists to plumb the depths of this episode of the Balkan conflict and to probe for deep-seated causes.'[9] Ten vierde, deze zaak komt niet alleen in de boven geciteerde lijst van Blom voor als één waar het rapport nieuwe gegevens en inzichten zou bieden, maar een behandeling ervan neemt ook de stelling van Blom serieus dat het NIOD-rapport uiteindelijk om 'geschiedenis van de Balkan' gaat.[10] Tenslotte illustreert de behandeling van deze zaak in het rapport hoe verrassend moeilijk het is voor lezers om het rapport te gebruiken voor het vormen van een eigen oordeel.

De kwestie van een verklaring voor de massamoord laat zich onderverdelen in drie kritieke, samenhangende vragen (hoewel, voor zover ik kan nagaan, het rapport nergens een dergelijke samenhang signaleert). Ten eerste: wat was het doel van de Bosnisch-Servische aanval die op 6 juli 1995 begon? Het NIOD-rapport beweert met grote stelligheid dat het in eerste instantie niet ging om de verovering van de hele enclave, maar dat die beslissing pas later werd genomen. Dat suggereert dat de Bosnische Serviërs niet van te voren beraamden de moslimmannen te vermoorden en dat dit een element van spontaniteit en improvisatie kende. Dit is niet alleen van groot belang voor de schuldvraag, maar ook voor de nog grotere vraag van de aard van de 'Yugoslav

8 J.W. Honig, N. Both, *Srebrenica. Record of a War Crime* (Harmondsworth, 1996; rev. ed. New York, 1997).

9 Prosecutor v. Radislav Krstic, IT-98-33-T, 2 August 2001, §2: www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgment. De alinea wordt geciteerd in het rapport vooraan het hoofdstuk over de executies (2531).

10 Blom, 'Het NIOD-rapport', 449.

War of Dissolution'.[11] Ten tweede: waarom probeerden de moslimmannen na de val van de enclave uit te breken (de zogenaamde tocht naar Tuzla)? Op het eerste gezicht kan dit gezien worden als een teken dat de mannen iets verschrikkelijks verwachtten, wat een tegenspraak met het antwoord van het NIOD op de eerste vraag suggereert. Ten derde: waren de Bosnische Serviërs, zoals het rapport wederom met grote stelligheid beweert, verrast door de uitbraak en was die verrassing 'de onbedoelde en niet voorziene *trigger* tot de massamoord?' (3154) Was het vangen van de mannen dus een onvoorbereide en 'deels geïmproviseerde' actie? Tezamen vormt een antwoord op deze vragen het verklarende kader voor de grote kwestie van het waarom van de massamoord.

Het onomstotelijke antwoord op de vraag van de Bosnisch-Servische voornemens ten aanzien van de Srebrenica enclave op 6 juli 1995 lijkt besloten te liggen in een drietal documenten dat zich in de schatkist bevindt van bronnen van Bosnisch-Servische origine die het Joegoslavië-tribunaal heeft weten te bemachtigen.[12] Het zijn het van 8 maart 1995 daterende 'Directive for Further Operations, Op. No. 7' afkomstig van het 'Supreme Command of the Armed Forces of Republika Srpska'; het 'Directive for Further Operations, Operative No. 7/1' van de 'Main Staff of the Army of Republika Srpska' van 31 maart 1995 en de 'Order for Active b/d/ [Combat Activities] Operation No. 1' (ook genoemd *Krivaja '95*) van het 'Command of the Drina Corps' van 2 juli 1995.[13] Bureaucratisch-documentair gesproken vormden de *Republika Srpska* en de *Vojska Republika Srpska* een modelstaat met een modelleger. De politieke richtlijnen voor voorjaar en zomer 1995 voor het leger werden in het eerste document vastgelegd, en in het tweede document op strategisch niveau verder uitgewerkt door de generale staf en uitgesplitst in een serie van samenhangende militaire operaties. Het derde document bevat de specifieke operationele planning van één van de operaties: de aanval op Srebrenica. Ik heb zelden officiële documenten gezien waaraan zo'n goed begrip van de conceptuele samenhang tussen politiek, strategie en tactiek ten grondslag ligt en waar dat op voorbeeldige wijze praktisch wordt uitgewerkt. Wat vertellen ze ons over de Bosnisch-Servische bedoelingen ten aanzien van Srebrenica?

Het directief van 8 maart beveelt het Drina-korps, dat de verantwoordelijkheid had over het operatiegebied waarin zich Srebrenica bevond, om in het defensief te blijven en zoveel mogelijk vijandelijke troepen te binden,

11 Deze term is afkomstig van J. Gow, *Triumph of the lack of will. International diplomacy and the Yugoslav War* (New York, 1997).

12 Ik wil me hier beperken tot de voor de historicus zo belangrijke 'bronnen' en zal me verder hier niet bezighouden met overwegingen van algemeen politiek-strategische aard die er trouwens ook op duidden dat de Bosnische Serviërs de enclaves wilden bemachtigen: zie hierover Honig, Both, *Srebrenica*, 141-173, i.h.b. 144-145.

13 International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), IT 98-33-T, Office of the Prosecutor (OTP), 425/a: Supreme Command of the Armed Forces of the Republika Srpska, 'Directive for Further Operations, Op. No. 7', 8 March 1995, Ref. No. 2/2-11; ICTY, IT-98-33-T, OTP, 426/a: Main Staff of the Army of Republika Srpska, 'Directive for Further Operations, Operative No. 7/1', 31 March 1995, DT No. 02/2-15; en ICTY, IT-98-33-T, OTP, 428/a: Command of the Drina Corps, 'Order for Active b/d/ [Combat Activities] Operation No. 1', 2 July 1995, No. 04/156-2. Ik citeer de Engelse vertalingen, die gemaakt zijn ten behoeve van de rechtszaak tegen de chef-staf en latere commandant van het Drina-korps, generaal Radislav Krstic, en die ook gehanteerd worden door het NIOD-rapport.

> while in the direction of the Srebrenica and Zepa enclaves complete physical separation of Srebrenica from Zepa should be carried out as soon as possible, preventing even communication between individuals in the two enclaves. By planned and well-thought-out combat operations create an unbearable situation of total insecurity with no hope of further survival or life for the inhabitants of Srebrenica and Zepa. [Hieraan wordt dan toegevoegd:] In case the UNPROFOR forces leave Zepa and Srebrenica, the DK [Drina-korps] command shall plan an operation named *Jadar* with the task of breaking up and destroying the Muslims [sic] forces in these enclaves and definitively liberating the Drina valley region.[14]

Er wordt geen termijn genoemd voor deze operaties (afgezien van de scheiding tussen Srebrenica en Zepa die 'zo snel mogelijk' tot stand moet worden gebracht). Dit is niet ongebruikelijk voor een document dat zich concentreert op de politieke context en dat een samenhangend geheel van militaire operaties presenteert die de politieke doelstellingen moeten helpen bereiken (en dat ook rekening moet houden met de storende invloed van mogelijke vijandelijke acties). Wel is duidelijk uit het document dat een aantal andere operaties, ook voor het Drina-korps, voorrang kregen boven de aanval op de enclaves.[15] Desalniettemin vormden de enclaves een bijzondere, belangrijke kwestie in de Bosnisch-Servische planning. Ze verschijnen namelijk al in de allereerste alinea, vierde zin van het directief:

> America's latest initiatives are aimed at formally maintaining Contact Group unity and its own domination. By using pressure and a compromise solution regarding the signing of the agreement on a temporary cessation of hostilities they have created conditions for the military strengthening and arming of Muslims and Croats, the survival of Muslim enclaves (the Cazin Krajina, Gorazde, Zepa, Srebrenica, Sarajevo), additional pressures and the depletion of Serbian defence potential.

Al met al volgt hieruit dat het politieke en strategische doel van de Bosnische Serviërs zonder meer was om Srebrenica en Zepa in te nemen in 1995 en zo het gebied van de Drina-vallei 'definitief te bevrijden', maar dat het afschrikkende effect van de aanwezigheid van UNPROFOR in de enclaves hen tot voorzichtigheid maande.[16]

In het directief 7/1 van de Bosnisch-Servische generale staf (en ondertekend door de bevelhebber, generaal Mladic) verschijnt Srebrenica in een wat gecompliceerde alinea over de operaties die moeten worden ondernomen ter ondersteuning van hoofdoperatie *Sadejstvo '95* met als doel

14 ICTY, IT 98-33-T, OTP, 425/a: Supreme Command of the Armed Forces of the Republika Srpska, 'Directive for Further Operations, Op. No. 7', 8 March 1995, Ref. No. 2/2-11, 10-11.

15 Voor een overzichtelijke bespreking van de verschillende militaire operaties die uiteindelijk plaatsvonden in 1995, zie: Office of Russian and European Analysis, Central Intelligence Agency, *Balkan Battlegrounds. A military history of the Yugoslav conflict, 1990-1995* (Washington, DC: CIA, May 2002) I, Section VII, 281-396.

16 Dit is trouwens wel een aardig punt om te benadrukken (en dat ik niet zo gauw ergens in het NIOD-rapport heb kunnen vinden). Er is veel de spot gedreven met het idee dat de Bosnische Serviërs afgeschrikt zouden zijn door enkel de aanwezigheid van VN-troepen in de enclave ('deterrence by presence'). Hier is een bewijs dat het (tot op zekere hoogte) werkte.

operative strategie camouflage and correcting the operative-tactical position, by carrying

> out planned combat, battles and operations in accordance with Directive No. 7 and active combat operations towards Bugojno, Travnik, Kladanj, Olovo and Vares and around the Srebrenica, Zepa and Gorazde enclaves and the Bihac pocket.[17]

Het document noemt ook de storende, voorzichtig-makende invloed van UNPROFOR, hoewel nu niet in de zin van de troepen in de enclave, maar van luchtsteun:

> representatives of NATO and UNPROFOR openly threaten to use aviation in the event of attacks by our forces on so-called 'protected zones'. This ... behaviour ... is probably the result of pressure from the USA, Germany and Islamic countries, but is also due to the prevailing fear of the possible elimination of the Muslim enclaves in RS territory and the creation of a compact territory in the eastern part of the RS.[18]

Wanneer men bovenstaande citaten uit directief 7/1 leest in combinatie met directief 7 dan kan er weinig twijfel bestaan over wat een 'correctie van de operationeeltactische positie' ten aanzien van Srebrenica inhield.

Na opmerkelijk veel vijven en zessen komt het NIOD-rapport er ook op uit dat de Bosnische Serviërs op de Srebrenica-enclave 'aasden' (3150) - of misschien toch ook niet helemaal? Hoewel Blom uiteindelijk een duidelijke conclusie presenteert, is dat niet het geval voor het deel van het rapport dat de bewijsvoering bevat. Een heldere conclusie wordt niet getrokken op de plaats waar het voor de hand ligt, in het 120 pagina's tellende hoofdstuk over 'De militaire en politieke situatie in het voorjaar van 1995', waarin zich een paragraaf bevindt over 'De strategie van de Bosnische Serven in de strijd' (1823-1837). Weliswaar wordt hier ook het directief no. 7 samengevat (1828-1832), maar, typerend voor het rapport, is dit een droge parafrase (zonder citaten) van vrijwel het hele document. De samenvatting geeft geen analyse die de lezer een duidelijk beeld presenteert van hoe het document begrepen moet worden en wat de precieze plaats van Srebrenica in de Bosnische Servische strategie was.

Wat moet doorgaan voor een conclusie volgt veel later in een subparagraaf 'Een balans van de motivatie voor het inzetten van de aanval', die verborgen zit in een paragraaf getiteld 'VRS-propaganda in de enclave' (en die eigenlijk gaat over de kwestie waarom de aanval in juli plaatsvond). Op pagina 2063 wordt verwezen naar het 'vooraf vastgesteld politiek-militair kader' dat gepresenteerd is in het hoofdstuk over 'De militaire en politieke situatie in het voorjaar van 1995'. Daar zou geconcludeerd zijn dat 'het doel van de Bosnische Serviërs was om terug te keren naar de eerste demilitarisatieovereenkomst van april 1993, toen de omvang van de enclave slechts vier bij anderhalve kilometer bedroeg.' Dat lijkt duidelijk genoeg (hoewel het niet goed weergeeft wat in boven geciteerd 'Directief No. 7' staat)[19], maar de lezer wordt twee

17 ICTY, IT-98-33-T, OTP, 426/a: Main Staff of the Army of Republika Srpska, 'Directive for Further Operations, Operative No. 7/1', 31 March 1995, DT No. 02/2-15, 4.

18 *Ibidem*, 2-3.

19 Deze nadere invulling lijkt te zijn gebaseerd op gesprekken van Karadzic en Mladic met UNPROFOR commandant Rupert Smith van begin maart 1995 (1832). Maar kan men verwachten dat deze heren hun werkelijke doel zouden hebben prijsgegeven aan een

zinnen verder toch weer aan het twijfelen gebracht: 'Alhoewel dat niet zo door de Bosnische Serven was uitgesproken, zou dat [de verkleining] moeten leiden tot een grootscheepse evacuatie ...' Dus toch een opruimen van de enclave? In de laatste alinea, een halve pagina verder, heet het dan dat 'het elimineren van de enclave een aantal bijkomende voordelen' bood (2064). Dus het doel was inderdaad eliminatie? Maar dan wordt er in de volgende alinea weer beweerd dat

> Ook al bestond vanaf begin maart het idee dat de enclave in omvang teruggebracht zou moeten worden ..., er was geen sprake van een maandenlange voorbereiding van deze operatie ... Evenmin was het bij het begin van de aanval de bedoeling de enclave in zijn geheel te gaan bezetten; die beslissing viel pas op 9 juli, enkele dagen na het begin van de aanval ...

Deze redeneringen over een uitermate belangrijke kwestie zijn verwarrend en de verwarringen kunnen door de lezer die slechts over het rapport beschikt niet gemakkelijk opgelost worden. De lezer van deze bespreking moge zich de zucht van verlichting voorstellen die de bespreker slaakte toen hij er uiteindelijk 'de bronnen' zelf bijpakte.

Indien het politiek-strategische doel inname van de enclave was, hoe vertaalde dit zich dan naar het ondergeschikte operationeel-tactische niveau? Hier is het van belang iets meer aandacht te besteden aan de redenen waarom de Bosnische Serviërs zich zo bezighielden met de VN-betrokkenheid bij de enclave. Een voor de hand liggende reden was dat een Bosnisch Servische actie kon leiden tot een internationale militaire interventie ten behoeve van de moslims. Deze mogelijkheid maande tot voorzichtigheid. Maar daar stond tegenover dat de wijze waarop de VN-betrokkenheid gestalte had gekregen ook een gelegenheid bood om een aanval te rechtvaardigen voor de buitenwereld. De Bosnische Serviërs lieten niet na om wanneer de 'safe areas' ter sprake kwamen in contacten met UNPROFOR (en westerse journalisten) te benadrukken dat de 'safe areas' de verplichting inhielden van demilitarisatie.[20] Dat dat nooit was gebeurd betekende dat UNPROFOR zich niet van zijn taak had gekweten. De implicatie was dat als de VN het niet deed dat dan de Bosnische Serviërs het met recht zelf konden doen. Kortom, met of zonder UNPROFOR in de enclave konden de Bosnische Serviërs aanspraak maken op het recht om het 'veilige gebied' te 'demilitariseren'. Een goede, gerechtvaardigde reden om de enclave aan te vallen maakte een gewapende interventie nog moeilijker dan deze al was, zo niet onmogelijk.

In het operationeel-tactische plan zou men dan verwachten dat de voorzichtigheid zich vertaalde in een gefaseerde operatie die er rekening mee hield dat het de internationale gemeenschap ernst kon zijn met het beschermen van de enclave. Wat betreft de *timing* van de aanval zou men verwachten dat die plaats zou vinden op een te rechtvaardigen moment. Dat is precies wat we zien: de aanval door het Bosnische

VN-generaal? Het lijkt er op dat het rapport een legitiem doel dat voor publieke consumptie bestemd was, verwart met het werkelijke doel. Ik kom hier verder op terug.

20 Het is ook een hoofdthema in het eerste gesprek tussen generaal Mladic en luitenant-kolonel Karremans na de val van de enclave. Zie de transcripten in: 'Enquête Srebrenica', Handelingen Tweede Kamer 2002-2003, 28506, Appendix L, 341-350, in het bijzonder 343. Ook de order van 9 juli die het Drina-korps beveelt om ook Srebrenica-stad in te nemen spreekt over 'demilitarisatie' en het ontwapenen van de 'Muslim terrorist gangs.' (2150)

leger vanuit de enclave op Visnjica op 26 juni werd onmiddellijk aangegrepen als hernieuwd bewijs van een falende demilitarisatie en leidde tot een *public relations*-offensief. Er werd zelfs over bericht in de *New York Times* (2046-2049; zie ook Honig, Both, *Srebrenica*, 173).[21] Het aanvalsplan werd, zoals gezegd, afgerond op 2 juli. Het doel dat daarin vastgesteld werd kan niet verrassen: 'Objective: by a surprise attack, to separate and reduce in size the Srebrenica and Zepa enclaves, to improve the tactical position of the forces in the depth of the area, and to create conditions for the elimination of the enclaves.'[22] Een analyse van de aanvalsassen maakt eveneens duidelijk dat het ging om het veroveren van een positie die eliminatie wel heel dichtbij bracht. De hoofdas werd gevormd door een aanval vanuit het zuiden, met bataljonssterkte, die tot doel had de hoge grond net ten zuiden van Srebrenica-stad (en die de stad beheerst) te veroveren. Deze aanval werd ondersteund op de linkerflank door een tweede bataljon dat de hoogte ten westen van Srebrenica-stad moest bezetten en de westelijke toegangsweg afsnijden. Ook vanuit het oosten zou de VRS voorwaarts dringen met als doel ook daar de hoge grond in te nemen. Iets ten noorden van Srebrenica-stad, tenslotte, moest de weg naar Potocari (waar de hoofdmacht van Dutchbat lag) worden afgesneden; deze laatste actie vond niet plaats.

Dergelijke analytisch-verklarende verbanden worden in het rapport onvoldoende gelegd, en als ze al gelegd worden, gebeurt dat zeer onregelmatig. De lezer wordt telkens gedwongen zelf dit werk te verrichten. Dat is niet gemakkelijk. Maar de kans om dit goed te doen, vereist dat de geboden informatie betrouwbaar is. In het geval van de weergave van het aanvalsplan gaat het echter wel heel erg mis. De tekst (2065) wordt ondersteund met een kaart. (2066-2067) Het eerste dat opvalt is het gebruikelijke probleem in het rapport dat niet alle plaatsnamen die genoemd worden in de tekst op de kaart zijn terug te vinden. Maar dan blijkt al gauw dat ook de samenvatting van het plan in de tekst niet overeenkomt met de kaart. Ik zal de lezer niet vervelen met allerlei details. Om een voorbeeld te noemen: één van de twee secundaire aanvalsassen heet te lopen van 'het westelijke Derventa' (niet op de kaart, maar net buiten de enclave) naar Suceska, dat wil zeggen van *west* naar oost. Die is niet afgebeeld. Er is wel een in de tekst niet genoemde as die van *oost* naar west loopt (en die suggereert dat deze beweging volgt na een inname van het stadje Srebrenica - dus toch weer een verovering van de hele enclave als doel?).

De attente lezer zal nu opgemerkt hebben dat geen van deze beide assen in mijn

21 Een indicatie dat de Bosnische Serviërs gespitst waren op een incident is dat generaal Mladic twee dagen voor het Visnjica-incident al UNPROFOR schreef over een ander kleiner incident met dezelfde klacht. (2036) In een moeizame discussie in het rapport over de *timing* van de aanval op Srebrenica vindt men het volgend fantastisch detail: 'Zoran Jovanovic, destijds voorlichter van het Drina-korps, bevestigde desgevraagd dat de moord op de vijf VRS-houthakkers bij Rupovo Brdo nabij Milici op 28 mei en de uitvallen op 26 juni bij Visnjica ... bij Mladic tot het besluit leidden de enclave definitief te ontwapenen.' (2059; zie ook 2032) Dit suggereert dat de Bosnische Servische actie van 3 juni die resulteerde in het verlies van OP-Echo gezien kan worden als een eerdere poging de enclave in te nemen. Dit verband wordt in het NIOD-rapport niet gelegd (1989-2015). Daar wordt gesuggereerd dat het alleen om OP-Echo ging in de juni-actie. Zie mijn bespreking in de *Militaire Spectator*, CLXXI (2002) x, 516.

22 ICTY, IT-98-33-T, OTP, 428/a: Command of the Drina Corps, 'Order for Active b/d/ [Combat Activities] Operation No. 1', 2 July 1995, No. 04/156-2, 3.

samenvatting van het aanvalsplan genoemd zijn. In het plan komen ze ook niet voor. Wie naar de bron grijpt komt voor een grote, ontstellende verrassing te staan: noch de rapporttekst, noch de kaart komen overeen met het document.[23] En zoals de imaginaire oost-west of west-oost as suggereert, het gaat niet om kleine afwijkingen. Hier is onvergeeflijk en onverklaarbaar slecht werk geleverd.[24] Op hoeveel andere kritieke plaatsen krijgen lezers informatie voorgeschoteld die de bronnen niet accuraat weergeeft? De 'ingewijde' heeft misschien een vermoeden. Maar van de geïnteresseerde leek of het grote publiek kan dat niet verwacht worden.

Waarom probeerden tussen de tien- en vijftienduizend moslimmannen, na de val van de enclave, in de nacht van 11 op 12 juli te vluchten? Waarom gaven zij zich niet samen met vrouwen en kinderen over aan de Bosnische Serviërs in Potocari? In het rapport wordt de ontsnappingspoging, met daarin verweven de Bosnisch Servische 'vang'-operatie, gedetailleerd beschreven. (2471-2530) Het verrast echter dat 'Het motief voor de vlucht' slechts twee bladzijden toebedeeld krijgt. (2478-2480) Hier heet het dat de moslimmannen meenden 'dat het de enige kans was om te overleven.' Ze vreesden 'represailles' en hadden geen vertrouwen in Dutchbat 'om hen bescherming te bieden.' (2478) Op de volgende pagina staat: 'dat de mannen vluchtten, was gebaseerd op eerder opgedane ervaring elders.' (2479) Er worden een tweetal voorbeelden genoemd van moordpartijen om dit te onderbouwen. De eerste, niet nader geannoteerd en gepreciseerd, stelt dat in Zvornik op 1 juni 1992,762 mensen werden 'gedood' (wat een verrassend precies getal is). Waarom juist dit incident in Zvornik op die bepaalde dag en geen van de vele andere, daar en elders? We komen het niet te weten. Het tweede voorbeeld, dat naar gebeurtenissen rond Cerska in september 1992 verwijst, bevat veel meer gegevens en een voetnoot. Maar de geboden feiten verhalen over een 'colonne' van 'zesduizend vluchtelingen' die werd belaagd en bestookt door de VRS en waarvan er vijfhonderd waren 'gesneuveld'. Dit voorbeeld ondersteunt de bewering dus niet. Het gaat hier om een vluchtpoging - precies wat de mannen van Srebrenica ook ondernamen, en niet om lotgevallen die moslims waren overkomen na overgave aan de Bosnische Serviërs. In de 'Motief'-paragraaf had ik op zijn minst een diepgaander discussie verwacht van de verwachtingspatronen van de moslimmannen. Het zou ook niet misstaan hebben als hier een 'analytisch-verklarend' verband gelegd was tussen deze verwachtingspatronen en de aard van de oorlog. Dit is des te meer van belang omdat de aard van de oorlog heel veel eerder in een 'Intermezzo' (!)

23 Bovendien is er iets weggevallen in de noten die naar het plan verwijzen. Er staat 'Map', net voor de datum en het nummer van het document. Dit is niet een verwijzing naar een kaart, zoals een argeloze lezer wellicht denkt, maar had moeten zijn '5th Map', ofwel het 5e Gemengde Artillerie Regiment, een van de eenheden waarvoor het plan bestemd was.

24 De tekst (2065) zegt expliciet dat het 'het door het Drina-korps uitgegeven operatieplan' bespreekt en verwijst daar ook naar in noot 362. Men zou desondanks misschien kunnen denken dat het rapport zich in tegenspraak met zichzelf niet louter beperkt tot een samenvatting van het plan en zich verder baseert op meer, niet genoemde bronnen. Een indicatie daarvoor is dat de informatie die wordt geboden in de zin aan het eind waarvan noot 362 geplakt zit niet uit het plan afkomstig kan zijn. Er wordt namelijk beweerd dat 'een opmars via deze secundaire assen bleek niet nodig te zijn, en de daarvoor bestemde eenheden bleven tot 11 juli passief.' Het plan van 2 juli kon dit niet voorzien. Hoe het ook zij, dit is alles onbegrijpelijk slordig en bovendien heb ik ondanks naarstig zoeken veel van de geboden 'feiten' in geen andere bronnen kunnen vinden.

in deel I ter sprake is gekomen. (280-285) Bovendien wordt noch daar, noch ergens anders voor zover ik kan zien, echt duidelijk en goed uit de doeken gedaan in welke zin de genocide van Srebrenica 'normaal' of uitzonderlijk was.[25] Zijn dit niet vragen die van groter belang zijn dan het verhaal van de tocht naar Tuzla *per se*?

Op dit punt aan het begin van Deel III in het rapport aangekomen, belanden we bij een tegenstrijdige tussenconclusie: de slachtoffers verwachtten vermoord te worden, maar de daders hadden daar niet nog niet toe besloten omdat ze niet van plan geweest waren de enclave in te nemen en zo geen moord hadden kunnen beramen. De Bosnische Serviërs, zo concludeert het rapport, besloten pas de mannen te vermoorden *nadat* ze ontdekten dat ze probeerden te ontsnappen, of nog sterker, *omdat* ze verrassenderwijs wilden ontsnappen in plaats van zich te ontwapenen en over te geven. De eerste maal dat er sprake is van een poging het tijdstip te bepalen waarop de beslissing tot de massamoord zou zijn genomen, zegt het rapport:

> Als de mededeling juist is - en ook zo was bedoeld - die Mladic in de ochtend van 12 juli tijdens een bespreking met Karremans in Hotel Fontana deed, namelijk dat het voor de ABiH-militairen beter was de wapens in te leveren dan om te worden gedood, dan zou een plan voor een massamoord niet eerder dan op het einde van de ochtend van 12 juli kunnen zijn gerijpt. Het was ook vanaf toen dat de Bosnische Serven er weet van kregen dat de mannen hen dreigden te ontsnappen, en dat er van de door Mladic bevolen inlevering van wapens weinig meer terecht kon komen. (2542)

Aan dit oorzakelijk verband wordt vastgehouden, hoewel het tijdstip, zonder verklaring, teruggerekt wordt. Op pagina 2573 wordt het verwoord als 'pas na 11 juli' (de dag van de val) en in de conclusie van het hoofdstuk over de executies staat: 'Vooralsnog houdt dit rapport het erop dat tot executies werd besloten onder druk van deels onverwachte omstandigheden, door de VRS-legerleiding, met Mladic als eerstverantwoordelijke, kort na de val.'[26] (2576)

Het rapport wenst een verband te zien tussen de beslissing om de mannen te vermoorden en de uitbraakpoging. Zoals eerder gezegd, in Bloms conclusie staat dat de uitbraak 'een volledige verrassing' was voor de VRS die 'als de uiteraard onbedoelde en niet voorziene *trigger* van de massamoord [kan] worden beschouwd.' (3154) Dit is een wat gewrongen interpretatie die langzaam gevormd wordt en die, vreemd genoeg, telkens wanneer zij weer opnieuw ter sprake komt, zonder nieuw bewijsmateriaal, krachtiger geformuleerd wordt. Op pagina 2486 wordt verteld dat, hoewel de VRS onmiddellijk na de val niet wist waar de moslimverdedigers van de enclave zich bevonden, zij toch voorzorgsmaatregelen hadden genomen tegen een uitbraak. Vóór de val had de generale staf, op 11 juli, het bevel doen uitgaan aan het Drina-korps om samen met de Speciale Politie 'verkeer van ABiH-eenheden in of uit Srebrenica te

25 Vgl. 2531 ('Ook in het kader van de oorlog in Bosnië was hier iets buitengewoons aan de orde, zowel in schaal als in betoonde wreedheid'), 2573 ('massa-executies' waren 'ongebruikelijk') en 2574 ('een omvang als deze was zelfs voor de oorlog in Bosnië ongekend').

26 In Bloms eindconclusie staat: 'hoogstwaarschijnlijk na 11 juli.' (3153)

voorkomen.'[27] Er volgt dan een lijst van de eerste indicaties die de VRS ontving over de colonne. Tussen 2.00 en 6.00 uur's ochtends op de 12de juli werd een vermoedelijke verkenningseenheid op zo'n acht kilometer buiten de enclave gesignaleerd. Om 3.00 uur vernamen zij uit onderschept radioverkeer dat een colonne was gevormd. Om 6.56 uur spraken onbekende VRS militairen over het leggen van hinderlagen door de Speciale Politie. Ondanks deze informatie lezen we echter op pagina 2488 dat de VRS 'pas rond het middaguur' zich 'goed realiseerde' dat de moslimmannen gevlucht waren. Er volgt iets later dat dit 'een schok' teweegbracht. Op pagina 2540 is er sprake van dat de VRS er 'totaal niet op voorbereid' was dat de mannen zouden proberen uit te breken. Er waren 'alleen nog reservetroepen' in de enclave en 'dat kan sterk hebben bijgedragen tot gevoelens van onzekerheid of zelfs paniek.'

We komen dan uit op de stelling dat 'boosheid', 'frustratie', en ook 'wraak' de hoofdmotieven voor de massamoord waren (2540). Dit overtuigt niet. Militaire operaties worden nu eenmaal gekenmerkt door verrassingen en ook al kunnen die gemakkelijk aanleiding geven tot boosheid en frustratie, de conclusie dat die emoties zich dan omzetten in massamoord is toch een grote sprong. Zeker als we bedenken dat dit niet de eerste operatie van de VRS was die niet helemaal zonder verrassingen verliep. Geen eerdere operatie had tot een massamoord van de omvang van Srebrenica geleid. Het motief van de wraak, die zou zijn ingegeven door herhaalde uitvallen van de moslims uit de enclave en moordpartijen op omwonende Serviërs, heeft ook zo zijn bezwaren. De voornaamste is dat het gedrag van de moslims van Srebrenica ten aanzien van de Serviërs niet zo uitzonderlijk was. Alle enclaves, bijvoorbeeld, hadden garnizoenen die uitvallen ondernamen. Waarom een massamoord in Srebrenica en niet in Zepa? Een ander motief dat in het rapport opduikt is de suggestie dat de logistieke problemen die de zorg voor krijgsgevangen moslims met zich meebracht zo groot waren, terwijl er ook onverwacht gevechten en zuiveringsoperaties plaatsvonden, dat het al met al gemakkelijker was om de gevangenen maar te vermoorden. (2541) Gezien de enorme logistieke onderneming die op touw gezet werd om de mannen te vermoorden is dat een curieus argument. Ook blijft de vraag onbeantwoord dat uitgaande van het feit dat krijgsgevangenenzorg zo'n groot probleem was waarom de VRS niet de hoofdmoot van de colonne liet ontsnappen? In zijn 'epiloog' lijkt Blom in te zien dat er misschien iets meer nodig is om de massamoord te verklaren. In zijn laatste zin in de paragraaf over het onderwerp doet hij een beroep op de pathologie van de hoofdverdachten: 'Een Bosnisch-Servische bron karakteriseerde hen als een groep moordenaars rond de paranoïde Mladic, die hem volgden als trouwe honden.' (3156) Dit lijkt me een gevaarlijke conclusie, zeker als die zonder verdere onderbouwing geponeerd wordt, en bovendien één die in de regel niet opgaat voor de plegers van massamoorden (men denke aan de nazi-vervolging van de joden).

De aanklager, noch de rechters in het proces tegen generaal Krstic delen overigens de interpretatie dat de beslissing tot de massamoord samenhing met de uitbraak. Dit

27 Hieraan kan toegevoegd worden dat het aanvalsplan van 2 juli er ook in voorzag dat één taak van de de reserve (die onder andere bestond uit twee of drie MUP compagnieën) was 'to prevent an enemy withdrawal': ICTY, IT-98-33-T, OTP, 428/a: Command of the Drina Corps, 'Order for Active b/d/ [Combat Activities] Operation No. 1', 2 July 1995, No. 04/156-2, 5.

is opmerkelijk aangezien het NIOD zich verder heel erg nauw heeft verlaten op het materiaal en ook de interpretaties en oordelen die in dit proces te berde zijn gebracht. De aanklager meende dat 'the plan to execute the Bosnian Muslim men of Srebrenica was devised in the evening hours of 11 July and the early morning hours of 12 July 1995, once the VRS became aware of the presence of men amongst the crowd at Potocari.'[28] Met andere woorden, het plan was ontworpen vóór iets over de uitbraak bekend werd. Het NIOD-rapport zwijgt over deze visie. De rechters in het Krsticproces namen dit standpunt van de aanklager niet over. Zij achtten het niet bewezen dat Krstic betrokken was bij de beslissing: 'they cannot discount the possibility that the executions plan was initially devised by members of the VRS Main Staff without consultation with the Drina Corps Command generally and General Krstic in particular.'[29] Zij spraken zich er verder in het vonnis niet over uit wanneer de beslissing dan wel was genomen en een plan gevormd.

Op grond van het proces is echter wel duidelijk dat de generale staf onder generaal Mladic een sleutelrol speelde. De belangrijkste stafofficieren verschenen op het toneel. Mladic zelf was er zeker al vanaf 9 juli. Verder waren het met name de officier die verantwoordelijk was voor 'veiligheid', kolonel Lubjisa Beara, en één van de top inlichtingenmensen, kolonel Radoslav Jankovic. Het NIOD-rapport voegt hier de nieuwe vondst aan toe van de aanwezigheid van de man die verantwoordelijk voor de logistiek was, generaal Djordje Djukic (zonder trouwens het belang van deze vondst te onderkennen: 2564).[30] Het verschijnen van dit trio moet toch als een veeg teken gezien worden. 'Veiligheid', 'inlichtingen' en 'logistiek' (of 'rear services') mogen onschuldige woorden lijken, maar in de Joegoslavische context zijn ze zwaar beladen. De eenheden die in eerste lijn betrokken waren bij het vangen en vermoorden van de mannen stonden ook onder direct bevel van de generale staf (vooral het 65e 'Beschermings' Regiment, een soort Pretoriaanse garde), of waren daaraan door het ministerie van binnenlandse zaken (nog zo'n onschuldig woord!) overgedragen speciale politieeenheden, met name een onderdeel van de Republika Srpska Speciale Politie Brigade onder diens plaatsvervangend commandant, luitenant-kolonel Ljubomir Borovcanin. Beter bekend als de 'MUP' (van *Ministartsvo Unutrasnjih Poslova*, ofwel ministerie van binnenlandse zaken), was de deelname van de speciale politie aan operaties onheilspellend.

Van groot belang voor de vraag wanneer en hoe het plan voor de massamoord vorm kreeg, is een nauwkeurige analyse van de bewegingen van deze mensen en eenheden. Dit laat het NIOD-rapport bijna geheel achterwege. Men krijgt sterk de indruk dat voor het onderzoek naar de massamoord heel weinig aanvullend oorspronkelijk onderzoek is gedaan. Bijna al het gebruikte materiaal en interpretaties zijn afkomstig van het Krstic-proces (zo is de sectie over de executieplaatsen bijvoorbeeld niets

28 Prosecutor v. Radislav Krstic, IT-98-33-T, 2 August 2001, §360: www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgment.

29 Prosecutor v. Radislav Krstic, IT-98-33-T, 2 August 2001, §362: www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgment.

30 Een verwijzing naar deze pagina is verder noch in de oude, noch in de nieuwe index te vinden.: s.v. Dukic.

meer dan een samenvatting van informatie uit het vonnis). (2545-2565) Dat proces was met recht niet geïnteresseerd in het vaststellen van de precieze schuld van de genoemde hoofdverantwoordelijken en eenheden. Waarom heeft het NIOD niet harder geprobeerd om de rol van de hoofdverdachten uit de doeken te doen? Djukic is helaas overleden maar de andere officieren zijn inmiddels door het Joegoslavië-tribunaal in staat van beschuldiging gesteld. Het is teleurstellend dat het NIOD-rapport niets van waarde bijdraagt aan deze processen.

Wat we in het beste geval vinden in het rapport zijn die kleine, suggestieve details waar weinig mee gedaan wordt. Op pagina 2052 wordt vermeld dat eind juni de VRS 'druk doende was' mijnen te leggen bij Buljim - wat precies op de route lag waarlangs de mannen nog geen twee weken later probeerden te ontsnappen. (Hoewel op pagina 2480, waar de bewering staat dat de VRS verrast was door de uitbraak, echter wordt gezegd dat er 'altijd al' mijnen hadden gelegen.) Verder is opvallend dat de door Dutchbat bemande OP-M, dat in datzelfde gebied lag, nogal wat Bosnische Servische militaire activiteit waarnam voor de val van de enclave. (2257-2260) Dit was in sterk contrast met de andere OPs waar alles rustig bleef (behalve die aan de zuidkant van de enclave waar de hoofdaanval plaatsvond).

Uit het Krstic-proces kan men nog meer gegevens halen die suggereren dat stukjes van een mogelijk duister plan bijeengebracht werden voor de val van de enclave. Borovcanins MUP-eenheid arriveerde in Bratunac, ten noordoosten van de enclave, op de dag voor de val.[31] Het aanvalsplan van 2 juli benoemde als reserve onder meer twee of drie compagnieën MUP. Eén van de taken van de reserve was 'to prevent an enemy withdrawal.'[32] En dan is er de al genoemde generale staf order voor het Drinakorps om met de MUP 'by arrangement and co-operation' de moslims te beletten de enclave in of uit te gaan, die dateert van 11 juli, voordat de uitbraak bekend werd.[33] Tenslotte is er de intrigerende kwestie van de parallelle bevelsstructuur. In zijn verdediging voerde generaal Krstic aan dat er een parallelle bevelsstructuur had bestaan, waaronder de 'veiligheidsorganen' vielen, naast de normale militaire. Krstic beweerde dat de massamoord binnen deze bevelsketen werd uitgevoerd en hij daar buiten gehouden was. Het tribunaal sprak zich uiteindelijk niet voor of tegen het bestaan van een dergelijke structuur uit; er was genoeg bewijs dat Krstic goed op de hoogte was van de massamoord. Desondanks is dit een zaak die om meer onderzoek vraagt dan het rapport biedt op pagina 2568 en dat het belang van de kwestie niet op de juiste waarde schat. Een analyse zou een licht werpen op de duistere wereld van de MUP, de generale staf en diens veiligheidsofficieren en het kan dus uitsluitsel bieden over de voornemens en plannen ten aanzien van de mannen van Srebrenica. Het

31 ICTY, IT-98-33-T, OTP, 403/a: 'Srebrenica Military Narrative-Operation "Krivaja 95"', §3.14; Prosecutor v. Radislav Krstic, IT-98-33-T, 2 August 2001, §285: www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgment.

32 ICTY, IT-98-33-T, OTP, 428/a: Command of the Drina Corps, 'Order for Active b/d/ [Combat Activities] Operation No. 1', 2 July 1995, No. 04/156-2, 5. In het proces werd niet duidelijk om welke eenheden dit ging: Prosecutor v. Radislav Krstic, IT-98-33-T, 2 August 2001, §283-5: www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgment.

33 Prosecutor v. Radislav Krstic, IT-98-33-T, 2 August 2001, §287: www.un.org/icty/krstic/TrialC1/judgment.

hangt ook nauw samen met de verschrikkelijke aard van de oorlog - een zaak waar, zoals al gezegd, het rapport niet goed mee omgaat en waar, naar mijn stellige overtuiging, uiteindelijk de verklaring voor de massamoord ligt. Waarom besteedt het rapport geen aandacht aan het in dit verband belangrijke bezoek van Jovica Stanisic, hoofd van de Servische staatsveiligheidsdienst en rechterhand van Milosevic, kort voor het Srebrenica-drama aan de leiding van de Bosnisch Servische Republiek?

Het zij nog een keer gezegd, in het signaleren van dergelijke mogelijke verbanden schiet het NIOD-rapport schromelijk te kort. Zeker wat betreft de massamoord is geen goede geschiedenis bedreven, laat staan goede Balkan-geschiedenis. Het rapport is hier op te veel punten onvoldoende gedegen, zorgvuldig en precies. Goede analyses en verklaringen, laat staan 'analytisch-verklarende oordelen', vindt men veel te weinig. Het geheel gaat mank aan een synthese die de genocide in het verband van de oorlog plaatst. Deze bezwaren gelden ook voor de andere delen van het rapport, hoewel vreemd genoeg gezegd moet worden dat het deel van het rapport waar de massamoord een onderdeel van uitmaakt tot de betere van het rapport behoren, zeker de stukken over Dutchbats optreden tijdens de val zijn goed. Schort er zo nogal wat aan de verschillende delen van het rapport vanuit 'vakkundig' oogpunt, er moet tenslotte toch herhaald worden dat het grootste probleem van het NIOD-rapport is dat er niet goed genoeg nagedacht werd over de functie van het rapport. De aanpak van het NIOD doet denken aan wat mijn leermeester aan de Universiteit van Amsterdam, Bert Demyttenaere, 'pointillisme' placht te noemen. Op het grote, grotendeels onbeschilderde doek dat de titel draagt 'De Wereldgeschiedenis', hebben de NIOD-onderzoekers getracht de scène die 'De Balkangeschiedenis' weergeeft te vinden en in te vullen. Maar zij hebben nagelaten eerst een schets te maken die niet alleen de interne samenhang van de scène bloot legde, maar ook de verbanden met de naastliggende scènes aangaf. Op het doek staan nu op een wat onbestemde plaats een veelvoud van onsamenhangende verfpuntjes, sommige, het zij gezegd, afgewerkt tot een mooie 'point' maar vele andere zijn niet meer dan kloddertjes.

Het Srebrenica-rapport en de geschiedenis van het heden

Pieter Lagrou

Andere tijden, zelfde zeden?

In juli 1743 legde de Franse hoveling en publicist Saint-Simon de laatste hand aan zijn *Mémoires*, in werkelijkheid een ooggetuigengeschiedenis van de regeerperiode van Lodewijk XIV. In zijn voorwoord stelde hij de vraag centraal of het geoorloofd is de geschiedenis te schrijven van zijn eigen land en van zijn eigen tijd, een onderneming die erg verschilt van de algemene geschiedenis, die meerdere landen en meerdere eeuwen bestrijkt. Zijn eigen land- en tijdgenoten onder de loep nemen is gevaarlijk, want

> wat zou men niet te vrezen hebben vanwege zovele machtigen, gekrenkt in hun eigen persoon of in hun naaste verwanten door de meest onomstootbare en tegelijkertijd meedogenloze waarheden. Een schrijver zou wel zijn zinnen verloren moeten hebben alleen al om het vermoeden te laten rijzen dat hij zich aan het schrijven heeft gezet.[1]

Beter ware het dus een dergelijk werk te laten rijpen achter veilige grendels en er meer dan een generatie overheen laten gaan voor publicatie. Aan dit klassieke retorische voorbehoud voegt Saint-Simon een onverwacht bezwaar toe: de christelijke barmhartigheid.

> Kan men de barmhartigheid wel rijmen met het relaas van zoveel passie en ondeugd en de onthulling van zovele misdadige opinies en beschamende motieven van zovele personen voor wie men zoniet alle respect zou hebben behouden en wiens gebreken en wangedrag men bespaard ware gebleven? Is een onschuldige onwetendheid niet te verkiezen boven zo'n onbarmhartige wetenschap? En wat moet men dan niet denken van diegene die zich niet tevreden stelt met datgene wat hij zelf of via anderen vernomen heeft, maar er bovendien van houdt dit alles aan het nageslacht over te leveren ...?

Barmhartigheid en kennis zijn voor Saint-Simon echter niet onverzoenbaar.

> Wij moeten begrijpen dat kennis altijd goed is, maar dat het goede of het kwade eruit bestaat welk gebruik wij ervan maken. ... De slechten, die in deze wereld al zoveel voor hebben op de goeden, zouden over nog een bijzonder vreemd voordeel beschikken indien het aan de goeden niet ware toegestaan om hen te onderscheiden, om hen te kennen, en dus om zich voor hen te hoeden ... en hen te laten doorgaan voor wie zij werkelijk zijn en geweest zijn voor het nageslacht, door hen de geschiedenis van hun eigen tijd over te leveren. ... Diegenen die het vertrouwen hebben van de generaals, van de ministers en meer nog, diegenen die het vertrouwen

1 Saint-Simon, *Mémoires*, G. Truc, ed. (Édition La Pleiade, 1959 [1743], excerpten, vertalingen PL) 1-15.

genieten van de prinsen, mogen hen niet in onwetendheid laten over de zeden, het gedrag, de handelingen van de mensen. Zij zijn

> verplicht om hen te laten kennen zoals zij zijn, om hen te behoeden voor de valkuilen, de verrassingen en en vooral de verkeerde keuzen. Dit is een barmhartigheid die zich uitstrekt tot diegenen die regeren en die wel in het bijzonder het algemeen belang betreft, dat altijd boven het particulier belang moet verkozen worden. De bestuurders van de publieke zaak, in zijn geheel of ten dele, zijn te druk benomen door hun lopende zaken, te gemakkelijk misleid, gevleid, misbruikt en bedrogen door het grote belang van hun bestuur om duidelijk te kunnen ontwarren en onderscheiden.

Heden, verleden, geschiedenis

De vraag of temporele afstand tussen de observatie en het object al dan niet het wezenskenmerk van de historische discipline uitmaakt, heeft doorheen de tijden complexe en fundamenteel contradictorische antwoorden gekregen. De vaak ten tonele gevoerde stichters van de geschiedschrijving, Thucydides, Tacitus of Macchiavelli, vestigden hun roem met het beschrijven van gebeurtenissen waar zij zelf grotendeels tijdgenoten van waren geweest. Het postulaat van de verstrijkingstermijn, van de verplichte quarantaine-periode vooraleer de historicus aan de slag kon, was hoofdzakelijk een bijproduct van de professionalisering van de geschiedschrijving in de tweede helft van de negentiende eeuw. De historicus dankte zijn statuut van schriftgeleerde niet enkel aan zijn beslagenheid in ontoegankelijke en technisch ingewikkelde disciplines zoals de paleografie, de numismatiek en de oorkondenleer, maar ook, met het verstrijken van de tijd, aan de onpartijdigheid en de intellectuele afstand die hem voor het eerst toestond zich boven het gekrakeel der tijdgenoten te verheffen en met soevereine objectiviteit te kunnen onderscheiden *wie es eigentlich gewesen*. Het ene ging trouwens niet zonder het andere, daar de professionele historicus zich van het vulgaat der memorialisten onderscheidde door zijn exclusief beroep op archiefbronnen, die pas na een lange verjaringstermijn toegankelijk werden. Zonder archieven geen geschiedenis. De consolidatie van de geschiedwetenschap als academische discipline in verschillende Europese landen rondom de eeuwwisseling, kon nochtans niet voorkomen dat juist hoogleraren geschiedenis zich na 1918 engageerden in een expliciete vorm van diplomatieke dienstverlening en elkaar om de oren sloegen met wit- en zwartboeken over de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van het conflict, het historisch statuut van de landsgrenzen of de ultieme waarheid rond oorlogsmisdaden en oorlogspropaganda. Professionele geschiedschrijvers zouden zich bijzonder gedienstig betonen in nazi-Duitsland en het fascistische Italië en in de meeste Europese landen leek het enige recept voor een rehabilitering van de discipline na 1945 dan ook in een steeds verdere vlucht in het verleden te liggen. In Frankrijk werd de tryptiek *longue-moyennecourte durée* van de *Annales*-school voor minstens dertig jaar een impliciete waardeschaal voor historisch onderzoek. Ook in Nederland lieten Nicolaas Wilhelmus Posthumus of Jan Romein de eer om een rijksinstituut te leiden dat zich met oorlogsdocumentatie zou bezighouden over aan een patriottisch journalist. Onmiskenbaar voelde het academische establishment en ook de intellectuele avant-garde er weinig voor zijn wetenschappelijke geloofwaardigheid te riskeren

door deel te nemen aan de duiding van een conflict dat de Europese samenleving diepgaand had verdeeld en in

zijn overleven had bedreigd. Oorlogsdocumentatie en academische geschiedschrijving waren misschien niet volstrekt incompatibel, maar zij waren in elk geval functioneel strikt gescheiden.

Slechts in Duitsland was het moeilijker het recente verleden te laten rusten, als de wonden van een externe agressie die tijd nodig hadden om te helen. De *Zeitgeschichte* als intellectueel complement van de stichting van de Bondsrepubliek had andere ambities dan het te boek stellen van het wedervaren van een land in oorlog. In tegendeel zelfs, lange tijd was die *Zeitgeschichte* veel meer gericht op de breuk van 1933, de ondergang van de Republiek van Weimar en het succes van de machtsverwerving van de NSDAP dan op de oorlogsjaren zelf, toen Duitsland dood en verderf zaaide in heel Europa. Het concept van de *Zeitgeschichte* maakte echter wel opgang, ook elders in Europa, vooral vanaf de jaren 1970, als een militante subdiscipline van de geschiedwetenschap, beoefend op de grens van de tijdslijn door geëngageerde historici, overtuigd van de rol die de historiografie kon spelen in het begrijpen van de hedendaagse maatschappij. De inflatie van benamingen die elkaar sinds de Verlichting waren opgevolgd - in het Nederlands waren zowel het adjectief nieuw als zijn superlatief reeds in gebruik - respectievelijk voor de periode vóór 1789 en die vóór 1940 - dwong deze pioniers dan ook tot neologismen, zoals 'eigentijdse' geschiedenis of de wel erg paradoxale *histoire du temps présent* die de *Zeitgeschichte* in Frankrijk ingang deed vinden. De 'eigen tijd' die het specifieke terrein van deze subdiscipline uitmaakte, werd volgens verschillende criteria afgebakend. Het betrof een verleden dat nog niet helemaal voorbij was, bijvoorbeeld omdat er nog ooggetuigen waren, die zowel als bron konden dienen voor de historicus als als stoorzender, betweter, dwarsligger die de onluisterende aspecten van een kritische geschiedschrijving maar moeilijk konden aanvaarden. In de jaren 1970 en 1980 schoof men vaak een periode van *grosso modo* 30 tot 50 jaar naar voren, waarbij echter vooral, zoniet exclusief, het oudste uiteinde, de jaren 1930 en 1940 alle aandacht kregen. Ondanks het militante engagement ging het dus om relatief 'oude' geschiedenis, minstens verschillende decennia oud. Meer nog, ging het in dit geval wel degelijk om het 'heden'? Hermann Heimpels definitie van het heden als de periode die begint met de meest recente catastrofe is wellicht de meest simpele formule om het mechanisme van de historische periodisering te begrijpen.[2] Het heden van 1970 begon dan hooguit in 1945 en de periode die daaraan voorafging was niet 'eigentijds'. De Tweede Wereldoorlog had een nieuwe breuk in de tijdslijn veroorzaakt en afstand geschapen tussen een vóór en een na. Alle 'présentisme' ten spijt waren ook de *Zeitgeschichte* en de *histoire du temps présent* al bij al klassieke interpretaties van de grenzen van de geschiedbeoefening. Pas in de late jaren 1980 zou de subdiscipline naar de naoorlogse jaren oprukken en de naoorlogse maatschappij expliciet tot studieobject verheffen. De gebeurtenissen van 1989, 1991 en hun naschokken brachten eens te meer een radicale breuk teweeg. De geschiedenis kende opnieuw een vóór en een na zoals dat sinds 1945 niet meer het geval was geweest. Het 'heden' was meteen fors ingekrompen: waar de hedendaagse

2 Hermann Heimpel, geciteerd in U. Raulff, *De l'origine à l'actualité: Marc Bloch, l'histoire et le problème du temps présent* (Sigmaringen, 1997) 19.

periode in de nazomer van 1989 de respectabele leeftijd van 44 jaar had bereikt, ging het voortaan om slechts enkele jaren. De meeste observatoren waren dan ook behoorlijk gedesoriënteerd. Hoe eenvoudig was toch de geopolitiek geweest ten tijde van de Koude Oorlog, toen de bevroren verhoudingen trouwens ook in de rustige klaarheid van de binnenlandse politiek weerspiegeld leken te zijn. Euforie over het 'einde van de geschiedenis' sloeg, mede door de gebeurtenissen in het voormalige Joegoslavië, al even snel om in doemdenken over onafwendbare beschavingsconflicten.

Deze aanloop brengt ons tot het Srebrenica-onderzoek. Nergens in de commentaren op het rapport werd het volstrekt precedentloze karakter van het onderzoek onderlijnd, niet voor de Nederlandse politieke context, maar voor de historische discipline.[3] Bij herhaling werd echter de traagheid en de late publicatiedatum aangeklaagd. Vanuit het perspectief van zowat alle precedenten is echter juist de snelheid spectaculair. Het rapport verscheen minder dan zeven jaar na de feiten (het eerste volume van De Jong verscheen bijna 30 jaar na de feiten die het beschreef, het laatste 46 jaar later). Het NIOD had ervaring met onderzoeksrapporten, maar bijvoorbeeld SOTO had zich over echt 'oude' geschiedenis gebogen. Toen het instituut de Srebrenica-taak aanvaardde, waren de gebeurtenissen hooguit een jaar oud. De ontbinding van Joegoslavië was nog volop aan de gang, Nederlandse militairen waren nog ter plaatse aanwezig en bijna alle politieke en militaire verantwoordelijken bekleedden nog steeds dezelfde functie. Terwijl het onderzoek aan de gang was, deden er zich radicaal nieuwe evoluties voor die de gebeurtenissen in een nieuw licht stelden en het denken over militair-humanitaire interventies van nieuwe paradigma's voorzagen, bijvoorbeeld de ontknoping van het conflict in Kosovo en de handelingen van het internationaal gerechtshof in Den Haag. De aanvaarding van de onderzoekstaak door een instituut met een lange traditie van historische respectabiliteit was een transgressie van zowat alle geschreven en ongeschreven regels die de beoefening van de eigentijdse geschiedenis definiëren. De roekeloosheid van de oude dame aan de Herengracht werd dan ook met ongeloof en ontzetting onthaald in het 'milieutje' van collega's en zusterinstituten. Voor wat mezelf betreft, stond het indertijd als een paal boven water dat mijn eigen instituut, het 'Institut d'Histoire du Temps Présent' in Parijs een dergelijk verzoek categorisch had moeten afwijzen. (Voor alle duidelijkheid: er was voor een gelijkaardig onderzoek in Frankrijk zeker aanleiding, maar ongetwijfeld, en het NIOD-rapport bevestigt dit ten overvloede, zelfs niet een begin van werkelijke wil tot transparantie.) Na een lange worsteling - fysiek, emotioneel en intellectueel - met het rapport kan ik er enkel toe besluiten dat dit een ernstige vergissing ware geweest, gemotiveerd door wantrouwen, wankelmoedigheid en intellectuele luiheid. Het rapport zal geen schoonheidsprijzen behalen en waarschijnlijk ook niet doorgaan voor een model van coherentie. De moed waarmee de onderzoeksploeg zijn onderwerp te lijf ging, kan echter enkel onvoorwaardelijke bewondering oogsten. Het gaat daarbij niet alleen om de lef de toegegooide handschoen te hebben opgeraapt, maar de constante intellectuele ambitie om de tragedie van Srebrenica te trachten te doorgronden in zijn

3 De auteur dankt Dick van Galen Last voor de uiterst instructieve persdossiers die hij regelmatig naar Parijs opstuurde.

breedste context - Nederlandse politiek, internationale politiek en de lokale Bosnische samenleving.

De politieke weerslag in Nederland was spectaculair en droeg er ongetwijfeld toe bij dat de meest essentiële bijdragen van het rapport in de schaduw bleven van een debat dat zich vooral toespitste op het invullen van Nederlandse namen in een Nederlands falen. De verschillende elementen van het antwoord die in het rapport worden ontwikkeld op de vraag hoe de massamoord in Srebrenica te verklaren valt, vormen een belangrijke contributie tot een beter begrip van het radicaal nieuwe tijdperk dat we sinds een tiental jaren beleven. Historici kunnen zich niet langer tevreden stellen met de geruststellende zekerheden uit een voortaan definitief afgesloten verleden. Modellen over het functioneren van de binnenlandse en internationale politiek gaan niet langer op. De reflectie over deelname aan extreem geweld is niet langer een subspecialiteit in de bestudering van de Tweede Wereldoorlog, met een uitsluitend historisch belang. Het Srebrenica-rapport waagt zich op verschillende vlakken op voor historici volstrekt onontgonnen terrein, met verregaande gevolgen.

Heilzaam positivisme

Precedentloos in zijn doelstelling valt de lezer nochtans op het eerste gezicht de zakelijke, goed gerodeerde toon van het rapport op. In opbouw en redeneertrant getuigt het van de huisstijl van het NIOD, een stramien dat onmiskenbaar aan *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* doet denken. Het onderwerp wordt zorgvuldig in hoofdstukken en paragrafen ontleed, met talrijke kruisverwijzingen. Elke vraag wordt omstandig ingeleid, met ruime aandacht voor het bronnenmateriaal, omstreden kwesties van cijfers, data, chronologie. Aan theoretische kwesties, aan interpretatie-problemen die de strikte omgang met de bronnen overstijgen of aan het debat met andere auteurs worden geen woorden verspild. De rustige ontleding getuigt van een onwrikbaar vertrouwen dat geverifieerde feiten voor zichzelf spreken. De belangrijkste open vragen betreffen hypothesen over mogelijke alternatieve ontwikkelingen op cruciale kruispunten (*what if*-vragen: stel dat de pantserwagens met kanonnen in plaats van mitrailleurs waren toegerust; stel dat de Dutchbatters op hun *blocking positions* op de Servische troepen gevuurd hadden; stel dat het Bosnische leger geen ontsnapping op touw had gezet). Deze worden dan samenvattend geresumeerd in onderdeel-, deel- en hoofdconclusies, die de feitelijke bevindingen opsommen en demonstreren hoe deze volstaan om de meeste *what if*-vragen op te lossen. De inleiding onderstreept deze zakelijke, *common sense* benadering. De uiterst complexe vraag naar de verhouding tot de opdrachtgever is een vals probleem, zo lijkt het, eens er goed onderhandeld is over het contract: toegang tot de bronnen, wetenschappelijke onafhankelijkheid. Ook de nadien zo controversiële vraag naar de *timing* van de publicatie wordt van tafel geveegd met argumenten van intern functioneren - *operational neccessity* zou generaal Kruls het in 1945 genoemd hebben. Die opbouw is duidelijk het resultaat van het redactieproces, waarbij deelauteurs na uitgebreid overleg tot een gezamenlijke tekst en een gezamenlijk

interpretatief vergelijk komen, met, zo veronderstelt de lezer, arbitrage aan de top bij meningsverschillen.

De ijzeren logica van dit stramien is bijzonder efficiënt bij de reconstructie van gebeurtenissen. De beschrijving van de tocht naar Tuzla, bijvoorbeeld, en de analyse van de massamoorden in en rondom de enclave zijn indrukwekkend door de ingehouden toon, de vermenigvuldiging van perspectieven en bronnen, het zuinige doch sprekende gebruik van citaten. Niet alleen is dit onderdeel een model in de beheersing van de emotionele economie in het beschrijven van ondraaglijke gebeurtenissen, het is ook een overtuigende demonstratie dat nauwkeurige reconstructie precieze antwoorden kan leveren op centrale vragen in het onderzoek. Impliciet lijkt het Srebrenicateam te delen in het herwonnen zelfvertrouwen in een gezonde dosis historisch positivisme dat de historiografie van de nazi-genocide kenmerkt. Theoretische debatten over schuldvraag, intentionele of functionele verklaringen, zijn grotendeels steriel voorzover zij niet dadelijk getoetst worden aan de realiteit op het terrein. Door de haarfijne chronologie en analyse van het commandoniveau waarop beslissingen werden genomen, toont de reconstructie aan dat massamoord van mannen niet uitzonderlijk was in deze oorlog, doch dat de systematische moord op een dergelijke schaal niet als dusdanig op voorhand als project bestond. Zij ontwikkelde zich op het terrein, in een proces van radicalisering, waarbij zowel precedenten als een uitzonderlijk samenspel van lokale omstandigheden een rol speelden. Het is een benadering die veel gemeen heeft met de analyses die de beste hedendaagse historici van de nazigenocide zoals Christian Gerlach en Dieter Pohl een halve eeuw na de feiten ontwikkelden. Een sterker compliment voor het rapport is moeilijk te bedenken.

De onderzoeksmethode die toestaat tot dit resultaat te komen, lijkt ook decennia voorsprong te hebben genomen op de ontwikkeling van de ‘Holocaust studies’, door de uitzonderlijke combinatie van *perpetrator history*, hoofdzakelijk gebaseerd op bronnenmateriaal geproduceerd door en voor het internationale tribunaal, en *victim history*, hoofdzakelijk gebaseerd op (mondelinge) getuigenissen van overlevenden. Er was aanvankelijk veel kritiek op en argwaan tegenover het internationale tribunaal in Den Haag. Internationale justitie leek de schaamlap van een internationale gemeenschap die te kennen gaf niet bereid te zijn het moorden te stoppen zolang het aan de gang was, maar de morele principes van de mensenrechten nadien des te hoger in het vaandel te voeren, door het organiseren van processen en tribunalen. *Strategic legalism* noemt de Amerikaanse historicus Peter Maguire het geringschattend.[4] Bovendien werd het tribunaal een gedroomde tribune voor virtuose demagogen als Slobodan Milosevic. Nochtans lijken steeds meer sociale wetenschappers, Balkan-specialisten en humanitaire werkers op het terrein overtuigd van het belang en de positieve effecten van het tribunaal. Troebele polemieken over cijfers, daders of zelfs de realiteit van moordpartijen zijn een belangrijk element in zwarte en witte legenden en zij vormen de brandstof van nationalistische ideologieën. Het is niet illegitiem te stellen dat een gebrek aan kritische historiografie en elementaire *fact finding* over massamoorden tijdens de burgeroorlog in Joegoslavië in de jaren 1940 mede een rol heeft gespeeld in de verzieking van de relaties tussen bevolkingsgroepen, in het bijzonder vanaf de jaren 1980. Het tribunaal heeft een massa aan onbetwistbaar feitenmateriaal over de

4 P. Maguire, *Law and war, an American story* (Columbia University Press, 2001).

bevelsstructuur en over aantallen slachtoffers aan het licht gebracht, het heeft schuldigen geïdentificeerd en een klein aantal onder hen ook effectief berecht. De aanwezigheid van een vertegenwoordiger van de Bosnische Serviërs bij de herbegraving van slachtoffers in Potocari op 11 juli dit jaar was waarschijnlijk niet mogelijk geweest indien de internationale gemeenschap niet alles in het werk had gesteld om de realiteit van de moorden op onomstootbare manier te documenteren. Nochtans is voor een tribunaal de reconstructie ondergeschikt aan het vaststellen van de schuldvraag. Bij historisch onderzoek is dit precies omgekeerd en daarin schuilt onmiskenbaar een meerwaarde. De vraag of berechting bijdraagt tot verzoening, geeft aanleiding tot een open debat. Er kan echter geen twijfel over bestaan dat een kritische vaststelling van het feitelijke verloop der gebeurtenissen bijdraagt tot meer serene betrekkingen tussen bevolkingsgroepen.

De manier waarop het rapport het bronnenmateriaal van het tribunaal *in real time* benut en toegankelijk maakt is ook hier precedentloos. De competentiestrijd tussen rechters en historici die zoveel inkt deed vloeien in het kader van de processen voor misdaden tegen de mensheid tijdens de Tweede Wereldoorlog vanaf de jaren 1960, lijkt hiermee in een volledig nieuw perspectief te staan. Hoewel de historici van de onderzoeksploeg benadrukken dat het voor hen belangrijk was niet verward te worden met de onderzoekers van het tribunaal, lijkt de samenwerking tussen internationale justitie en historisch onderzoeksproject niet fundamenteel conflictueus te zijn geweest. Dat historici gerechtsdossiers benutten, niet decennia na hun totstandkoming, maar meestal nog vóór het proces tegen de beschuldigde in kwestie geopend, laat staan besloten is, is een radicaal nieuw gegeven, met een verregaande impact voor de definitie van de historische discipline. De reflectie hierover is nog niet eens begonnen. De vraag dient trouwens te worden uitgebreid: is het axioma dat de historicus zich enkel over 'oude' feiten buigt en een geheel van gebeurtenissen dat hij als 'afgesloten' beschouwt, het gevolg van praktische beperkingen, of een intellectuele noodzaak? Anders gesteld: indien de omgang met gerechtelijke en overheidsarchieven aan volstrekt nieuwe regels onderworpen wordt, waarbij verjaringstermijnen in bijzondere gevallen en voor een specifieke groep onderzoekers worden opgeheven, vervalt de zelfbeperking die de historische wetenschap zich steeds heeft opgelegd dan zonder meer? Het antwoord op deze vraag is uiteraard onlosmakelijk verbonden met de afbakening van deze 'bijzondere gevallen' en de voorwaarden waaraan een 'specifieke groep onderzoekers' gebonden is, tegenover de bredere groep van vakgenoten en tegenover het publieke debat over het verleden, waarover verder meer.

Nieuwe paradigma's

Rigoreus positivisme is heilzaam, en wel in de eerste plaats voor de Bosnische samenleving. Als er dus wel één conclusie is die de Nederlandse regering uit het rapport kan trekken, dan is het dat het belangrijk is het werk van de commissie in Bosnië toegankelijk te maken en bij te dragen tot voortgaand onderzoek over de burgeroorlog, wel in het bijzonder in Bosnië, door Bosnische historici. De opgedane

ervaring moet gedeeld worden door uitwisselingsakkoorden en opleidingsprogramma's. Daar geen enkele samenleving zich een kritische omgang met het eigen verleden eigen kan maken zolang die louter in het buitenland en nog wel in het bijzonder in Den Haag en Amsterdam wordt geschreven, lijkt het logisch Bosnische onderzoeksteams minstens een fractie van de middelen ter beschikking te stellen, met de nodige wetenschappelijke garanties, waarop het internationale tribunaal en het NIOD-team konden rekenen. Het is zonder meer de morele verantwoordelijkheid van het NIOD er over te waken dat dat ook effectief gebeurt.

De gedetailleerde en hoofdzakelijk beschrijvende reconstructie plaatst uiteraard ook de internationale interventie in een schril daglicht. De concrete beschrijving van de dagelijkse vernederingen die de UNPROFOR zich moesten laten welgevallen en het totale verlies van respect dat daar in de ogen van de lokale milities het gevolg van was, is vele malen efficiënter dan welke vorm van rhetorische verontwaardiging dan ook. Op een gelijkaardige manier ontrafelen de mythes van een te duchten militaire tegenstander in een precieze beschrijving van de Servische tactiek, gebaseerd op een combinatie van - kwetsbare - zware artillerie en lokale terreur door paramilitaire benden van beroepsmisdadigers. De ongerijmdheid waarmee militairen een valkuil werden ingestuurd zonder zich van hun eigen bescherming te verzekeren, laat staan die van de bevolking waar zij nominaal garant voor stonden, met volstrekt tegenstrijdige instructies, een ondoorzichtige bevelstructuur (Tuzla, Zagreb, New York of Den Haag), zonder inlichtingen of zelfs luchtfoto's en voor de bevoorrading afhankelijk van de troepen aan wie zij zichzelf als gijzelaars hadden overgeleverd, neemt door de opstapeling van gegevens de proporties aan van een historische aanklacht van collectieve onbekwaamheid, van verblinding en verlamming van zowat alle betrokken nationale en internationale instanties. De grote antwoorden schuilen inderdaad vaak in de kleine details, al dient de lezer daar in dit geval meer dan drieduizend bladzijden lang van overtuigd te blijven.

Nochtans bestaat geen enkele reconstructie uit een simpele opeenstapeling van kritisch getoetste feiten. Zij staat steeds in functie van een betoog en van de vragen die voor het onderzoek het uitgangspunt vormden. Positivisme is heilzaam, maar niet alleenzaligmakend. Waar het onderzoek op epatante wijze het ongelijk bewijst van het vooroordeel dat er voor zo'n recente geschiedenis de nodige bronnen ontbreken, blijft het interpretatieve kader een grotere uitdaging. Zo werd er erg veel onderzoek geïnvesteerd in de analyse van het Nederlandse debat rond de uitsturing van troepen, inclusief een media-analyse en een diepgaande studie van de politieke debatten binnen het parlement en publieke stellingname van politieke protagonisten van regerings- en oppositiepartijen. Niets lijkt normaler: dit is nu eenmaal het analyse-rooster waarmee men de binnenlandse politieke besluitvorming analyseert. Nochtans brengt dit uitvoerige onderzoeksluik bitter weinig op, tenzij een algemene bevestiging van een soort nationale consensus, waarbij alles en allen in grote lijnen in dezelfde richting pleitten. Het rapport is echter wel echt vernieuwend in zijn analyse van het functioneren van de Europese politiek. De perverse effecten van het mechanisme van het roterende voorzitterschap worden breed en diepgaand aangetoond. Het nationale belang het er

tijdens een voorzitterschap goed van af te brengen brengt een sfeer van *union sacrée* teweeg, waarbij het normale spel van de democratie tijdelijk wordt uitgeschakeld. Het diplomatieke steekspel waarbij Europese regeringsleiders nationale punten trachten te scoren zonder een globale langere termijnvisie heeft geen gelukkige resultaten opgeleverd in de landbouwpolitiek. Bij de eerste ernstige geweldsuitbarsting in Europa sinds 1945 leidde het tot dramatisch en onvergeeflijk falen. Het rapport overtuigt de lezer ervan dat de traditionele modellen waarmee historici politieke besluitvorming analyseren het niet langer doen. Het beeld van het huidige Europese besluitvormingsproces dat daarbij opdoemt is onrustwekkend door zijn structurele onbekwaamheid en acute democratische deficit. Het pathetische wedervaren van een diplomatiek telegram, bijvoorbeeld, moet zelfs de sterkste Euroscepticus tot een verwoed voorstander bekeren van een coherente en slagvaardige Europese grondwet. En de historici hebben nieuwe paradigma's nodig, daar de nationale lens niet langer het werkelijke proces in zicht krijgt. Het NIOD-rapport biedt geen coherente interpretatiemodellen voor deze nieuwe historische realiteit, maar het heeft alvast de verdienste de diagnose te stellen.

Dit structurele falen van de manier waarop Europa vandaag geregeerd wordt, verergerd door transatlantisch onbegrip en chronische verlamming van de Verenigde Naties is historisch en politiek gesproken de belangrijkste conclusie van het internationale luik van het rapport en als er ergens dringende conclusies te trekken zijn, dan situeren zij zich op dit niveau. De opdrachtgever van het onderzoek was nochtans de Nederlandse regering en de verwachtingen van het publiek spitsten zich toe op specifiek Nederlandse fouten. Het rapport wijst er globaal gesproken op dat een klein land in een erg gebrekkig samenwerkingsverband niet straffeloos aan grote politiek kan doen. De Nederlandse regering beschikte niet over voldoende inlichtingen om zich in dit avontuur te begeven en ook niet over voldoende militaire middelen om de verantwoordelijkheid te dragen waar zij zelf naar solliciteerde. Meer in het algemeen leek het de besluitvormers aan de nodige ervaring te ontbreken om de gevaren realistisch in te schatten. Een zekere zelfvoldane en naïeve traditie van ‘gidsland’ lijkt daaraan, zoals het rapport suggereert, ook niet vreemd. De Franse rol in de Bosnische tragedie is bijzonder ambigu en de weigering tot transparantie lijkt sommige van de meest ernstige aantijgingen eerder te bevestigen. Het blijft nochtans een open vraag of Franse of ook Britse militairen, met hun ervaring en hun erecode, zich in dezelfde omstandigheden even weinig krijgshaftig zouden hebben opgesteld als hun Nederlandse collega's. De paragrafen die betrekking hebben op de manschappen van Dutchbat zelf behoren tot de meest teleurstellende van het rapport. In de bredere context die ten overvloede geschetst wordt, waren de Nederlandse militairen inderdaad in een hopeloze, pijnlijke en vernederende positie gedropt en het ware al te gemakkelijk hen nadien met schuld en misprijzen te beladen. Het rapport is niet vergoeilijkend, maar het onthoudt er zich systematisch van een aantal conclusies te expliciteren over het morele en intellectuele gehalte van de Nederlandse blauwhelmen. De beschrijving van hun contacten met de beide strijdende partijen, met de lokale bevolking en onderling, en hun houding in crisissituaties, is nochtans weinig verheffend. Een soldaat

is geen professionele held, maar de afwezigheid van enige opflakkering van verzet en combattieve verontwaardiging laat een erg wrange nasmaak na. De Nederlandse troepen waren in geen geval de incarnatie van de waarden die zo hoog staan in het Nederlandse zelfbeeld en dat heeft niet hen, maar diegenen die in hen hun vertrouwen hadden gesteld, het leven gekost.

Poldermodel?

De uitdrukkelijk clemente beschrijving van de houding en het gedrag van de manschappen van Dutchbat lijkt menselijk en politiek gesproken zeer begrijpelijk. De afwezigheid van duidelijke temporele en sociale afstand tussen de getuigen en de historici speelde ook eerdere ondernemingen van *Zeitgeschichte* parten, of het nu om Jean Norton-Cru's eufemiserende beschrijving van de ervaringen van oud-strijders tijdens de Eerste Wereldoorlog gaat, of een bepaalde al te emotionele historiografie gebaseerd op getuigenissen van overlevenden van concentratiekampen. Dat de culturele en emotionele verwantschap met de geïnterviewde Nederlandse soldaten sterker bleek dan met de in Bosnië en elders opgespoorde overlevenden, waarbij de tussenkomst van tolken voor nog extra afstand zorgde, is waarschijnlijk onvermijdelijk, maar bij de redactie van het rapport had men zich misschien beter bewust kunnen zijn van dit affectief onevenwicht. Wat ons terugbrengt bij de eerder gestelde vraag naar de aard van het postulaat van de temporele bufferzone tussen observatie en studieobject: is deze enkel ingegeven door praktische omstandigheden die tot nog toe de bronnen ontoegankelijk maakten, en vervalt zij dus indien die bronnen plots wel toegankelijk worden, of is die afstand ook een intellectuele noodzaak?

Het NIOD-team heeft kunnen rekenen op een uitzonderlijke inspanning tot transparantie vanwege de Nederlandse overheid. Indien Nederland voorbeeld en 'gidsland' is, dan slaat dat veel meer op haar archief- dan op haar militaire politiek. Het fundamentele probleem daarbij is dat die transparantie gold voor de leden van het team, na een persoonlijke veiligheidsscreening, voor documenten die zich op een speciaal beveiligde verdieping van het voormalige bankgebouw op de Herengracht bevonden. Daarmee dult het rapport dus eigenlijk geen tegenspraak, inzoverre andere historici, sociale wetenschappers of elke Nederlandse, Bosnische of Egyptische burger die zich terecht voor de tragedie in Srebrenica interesseert geen toegang krijgen tot hetzelfde bronnenmateriaal. Dit brengt uiteindelijk het wetenschappelijke karakter van de onderneming in gevaar, daar volgens Karl Popper een analyse slechts wetenschappelijk is wanneer zij getoetst, weersproken en potentieel vals bevonden kan worden. Een recensie-oefening als deze, waarbij het rapport bloemen en bloempotten krijgt toegegooid door een volstrekte leek, die geen enkele van de gebruikte bronnen zelf ter hand nam, is wel een erg gebrekkige vorm van *peer review*. Uiteraard was dit exclusieve inzagerecht een *conditio sine qua non* voor het onderzoek. De openheid die hierbij aan de dag werd gelegd was al uitzonderlijk genoeg en men kan van geen enkele instelling verwachten dat zij haar meest recente archieven met betrekking tot een traumatisch falen zonder meer publiek uitpakt. Voor het NIOD-team bleef er dus

enkel de keuze over deze condities te aanvaarden of helemaal geen onderzoek te doen en Srebrenica nog voor enkele decennia in de archiefdozen te laten bezinken?

Ik ben persoonlijk de opinie toegedaan dat wat ik hogerop de 'NIOD-huisstijl' noemde, de nadelen en de gevaren van deze onvermijdelijke toestand eerder verergerd heeft. Sinds Loe de Jong zich aan het schrijven van zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* zette, heeft teamwerk in het NIOD een zekere vorm van democratisch centralisme ingehouden, krachtig en eensgezind, één voor allen, allen voor één. Waarom moet een onderzoeksrapport eenduidige conclusies en interpretaties aanbieden, die als Russische popjes in elkaar passen, van de kleinste paragraaf tot de ultieme epiloog? Waarom die onweerstaanbare drang tot consensus, en als er nog een meningsverschil overblijft, dan vergaderen we dat wel plat? Of gaat het om een meer verbreid euvel dat de Nederlandse maatschappij kenmerkt, een onbehagen over onenigheid, een chronische onbekwaamheid om om te gaan met dissidentie? Het is een traditie die er bijvoorbeeld toe bijdraagt dat ik nergens elders dan in Nederland de bevreemdende praktijk tegenkwam waarbij een recensie als deze systematisch nog voor haar publicatie aan de gerecenseerde auteurs wordt voorgelegd. In de pers werd uitvoerig gealludeerd op conflicten en verschillende interpretaties in de onderzoeksgroep. Dat lijkt *a priori* bijzonder normaal en zelfs geruststellend, daar het suggereert dat het team bestond uit onderzoekers die in staat zijn autonoom na te denken en dat het teamverband niet al te autoritair was om dergelijke verschillende benaderingen toe te laten. Waarom kon deze natuurlijke stand van zaken in een pluralistische democratie en een kritische wetenschapsbeoefening op geen enkele manier in het rapport tot uitdrukking komen? Zelfs de Supreme Court, de ultieme grondwettelijke autoriteit in de Verenigde Staten, assorteert de publicatie van zijn uitspraken met een *minority opinion*. Aangezien het rapport *sowieso* nadien het voorwerp werd van een parlementair onderzoek, zouden het Nederlandse parlement en de Nederlandse publieke opinie niet beter gediend geweest zijn door een tegensprakig rapport, waarbij verschillende auteurs verschillende analyses uiteenzetten en de lezer voor volwassen genoeg aanzien daaruit haar of zijn eigen opinies te puren? Vooral, zou het fundamentele probleem van een gebrek aan adequate externe toetsing en tegenspraak niet beperkter geweest zijn indien men had toegestaan dat de interne discussie ook in het rapport tot uitdrukking kwam? Deze onweerstaanbare drang tot consensus krijgt in het licht van de conclusies van het rapport zelf een ironische nasmaak. Wordt daarin niet precies de vinger gelegd op de al te consensuele manier waarop alle segmenten van de Nederlandse politiek op eerder onnadenkende wijze voor een uitzending pleitten, zonder het nodige debat, zonder de nodige tegenspraak? Is de remedie voor een al te collectief falen een al te collectief *culpa nostra*, een homogeen verdict van de onderzoeksploeg waaruit de eerste minister zonder verder tegensputteren zijn conclusies trekt? Diende het rapport het debat te onderbouwen met kritische informatie, of diende het dat debat simpelweg af te sluiten?

Barmhartigheid

Het Srebrenica-rapport kreeg heel wat kritiek, op de stijl, de omvang, de coherentie en de leesbaarheid. Die kritiek is deels terecht. Te weinig commentatoren hebben nochtans mijns inziens erkend dat het een mijlpaal is in de geschiedschrijving van het recente verleden, chronologisch en methodologisch grensverleggend, baanbrekend waar het aantoont dat traditionele interpretatiemodellen niet langer volstaan om de nieuwe historische realiteit die we sinds een tiental jaren beleven, te verstaan. De impact van het rapport zal zeker langer nazinderen in de reflectie over de beoefening van de hedendaagse geschiedenis, haar grenzen en haar mogelijkheden, dan in het Nederlandse politieke debat. Collega's historici moeten ootmoedig hun bewondering uitdrukken voor de verpletterende uitdaging die de onderzoekers aanvaardden en consequent te lijf gingen, ondanks de materiële, politieke en vooral conceptuele drempels, in een intellectueel avontuur dat hen erg ver leidde van de vertrouwde horizonten van het historisch onderzoek. Barmhartigheid is in de context van Srebrenica een anachronistisch woord. Nochtans lijkt het engagement van de onderzoekers op datgene waar Saint Simon een kwart millennium eerder voor pleitte. De historicus heeft een verantwoordelijkheid om beleidsvoerders en de publieke zaak door kritische analyse voor ‘valkuilen, verrassingen en verkeerde keuzen’ te behoeden. Het NIOD-rapport is geen definitief besluit, maar het is een les in intellectuele moed en het opent een debat waarvan het belang voor historici en voor de richting die onze beleidsvorming vandaag de dag uit moet, niet overschat kan worden.

Oordelen in uitersten

J.C.H. Blom
B.G.J. de Graaff
D.C.L. Schoonoord

De verschillen in waardering, toonzetting en invalshoek tussen de recensieartikelen van J.W.L. Brouwer, J.W. Honig en P. Lagrou zijn opmerkelijk groot. Waar Brouwer 'de onvolkomenheden in de redactie het meest in het oog' vielen, ziet Lagrou in het Srebrenica-rapport 'een mijlpaal' in de geschiedschrijving van het recente verleden. Waar Honig opent met 'De hoofdbezwaren tegen het NIOD-rapport luiden kort en bondig: het werk is te lang en het kwam te laat', concludeert Lagrou tot 'chronologisch en methodologisch grensverleggend, baanbrekend waar het aantoont dat traditionele interpretatiemodellen niet langer volstaan.' Waar Brouwer 'het gebrek aan samenhang' accentueert en Honig meent 'dat niet goed genoeg nagedacht werd over de functie van het rapport', besluit Lagrou tot 'een les in intellectuele moed' en opening van 'een debat waarvan het belang voor historici en voor de richting die onze beleidsvorming vandaag de dag uit moet, niet kan overschat worden.'

Het was verleidelijk om de reactie op de drie beschouwingen over het Srebrenicarapport te beperken tot bovenstaande constatering: tegenover de wat benepen redactionele missers zoekende Brouwer en de wat zure Honig verschijnt dan de brede visie van Lagrou, die aard en betekenis van het onderzoek wel onderkende en ruimhartig formuleert. Dat Brouwer en Honig gezien de eigen omschrijving van hun hoofdproblemen kennelijk alleen op ondergeschikte punten inhoudelijke bezwaren hebben en zulke bezwaren bij Lagrou uitdrukkelijk in het niet vallen bij de positieve waardering zou voor zo'n korte reactie een extra argument kunnen zijn.

Maar een dergelijke afdoening zou de inhoudelijk belangwekkende beschouwingen, die de artikelen van Brouwer en vooral Honig[1] wel degelijk ook bevatten geen recht doen. Het zou ook de mogelijkheid wegnemen om bij Lagrou's betoog enkele kanttekeningen te maken. Het zou voorts verhinderen enerzijds op sommige punten expliciet toe te geven dat er inderdaad ook dingen zijn misgegaan en anderzijds enkele zaken recht te zetten.

Vorm, omvang, timing en hoofdonderwerp

Laten wij beginnen met toegevingen. Inderdaad, Brouwers priemende vinger wijst het haarscherp aan: *slivovitsj* wordt niet gebrouwen maar gestookt! En bladzijde 1021 bevat een pleonasme. Dit had zo nooit in het rapport mogen staan. Er zijn meer (en

1 Terzijde zij opgemerkt dat bij Honig kennelijk sprake is van voortschrijdend inzicht. In de *Militaire Spectator*, CLXXI (2002) x, 514-516 stond een recensie van het rapport, die zeker ook kritisch was maar in een veel gematigder toonzetting dan zijn bijdrage voor dit tijdschrift.

ernstiger) slordigheden in de afwerking van het rapport. Dat is in strijd met de door ons zelf geformuleerde eis van 'degelijkheid en precisie.' De verklaring ervoor, die wij de lezers verschuldigd zijn, is overigens niet als excuus bedoeld. Oorzaak was de tijdsdruk om nu toch echt in het voorjaar van 2002 te publiceren en de er uit voortvloeiende onvermijdelijke haast in de (altijd tegenvallende) afwerking van de tekst. Het resulteerde in slordigheden in verwijzingen, niet tijdig opgemerkte redactionele verschrijvingen en vooral een onaanvaardbaar veel fouten bevattend register.[2] Dat alles doet afbreuk aan de kwaliteit van het rapport en leidt in sommige gevallen de aandacht af van de inhoud. Overigens stellen wij vast dat tot nu toe geen gevallen zijn aangetroffen of gemeld waarin deze tijdsdruk en haast in de afwerking tot inhoudelijk onjuiste passages hebben geleid.

Aan die tijdsdruk zat ook een ander, belangrijker aspect. Het tijdstip van publiceren was vooral het resultaat van afweging van argumenten van verschillende aard. Tegenover de argumenten vanuit politiek en publiciteit, die als vanzelfsprekend van het begin af aan op publicatie op korte termijn aandrongen, stonden de argumenten van historisch-wetenschappelijke aard, die zeker in dit extreem ingewikkelde onderzoek vooral ammunitie leverden voor de noodzaak van verder onderzoek. Honig meent dat in 'het missen van het vinden van een evenwicht ...[tussen deze beide typen argumenten]... een element van onverantwoordelijkheid' schuilt. Kennelijk vindt Honig, dat als een ander evenwicht wordt gevonden dan hetgeen hijzelf juist acht van een evenwicht geen sprake is. Wie niet denkt als Honig, denkt in zijn visie kennelijk in het geheel niet en handelt onverantwoordelijk.

Dat lijkt geen vruchtbare discussiemethode. Wij kunnen er in ieder geval weinig mee. Wel merken wij op, dat het voor een wetenschapper een verbazingwekkend standpunt is, dat de argumenten ontleend aan de belangen van het wetenschappelijk onderzoek moeten wijken voor de belangen en de luimen van de politiek. Als wij Honig goed begrijpen ziet hij liever een rapport van geringere wetenschappelijke kwaliteit maar dat zich voegt in de tijdsdynamiek van de politiek, dan een rapport waar de wetenschappers voor willen staan maar de politiek te lang duurt. Zoiets draagt toch het gevaar in zich van erodering van de onafhankelijkheid, die nu juist in de onderhandelingen vooraf was bedongen. Voor politiek en publiciteit hadden de antwoorden nooit snel genoeg kunnen komen, met alle gevaren van overhaast te werk gaan in een zeer beladen thematiek. Het is nog maar de vraag waar hier het 'element van onverantwoordelijkheid' zit.

Honig toont ook geen begrip voor de onontkoombare noodzaak om voortdurend beslissingen te nemen over onderzoekslijnen, archiefonderzoek, interviews en aandacht te besteden aan toestemmingsprocedures (die vooral buiten Nederland heel gecompliceerd konden zijn). Hij lijkt te denken dat bij de aanvang van het onderzoek duidelijk was welk materiaal er in welke omvang beschikbaar was en dat daarin zonder ernstige

2 Inmiddels is een nieuw register gemaakt, dat bij de uitgever, Boom, en bij het NIOD op te vragen is. Kennelijk is daarbij opnieuw een fout begaan. Honig attendeert er op (zoals meer recensenten zocht hij in het bijzonder zichzelf). Daarom zij hier tevens met nadruk verwezen naar de tweede druk van het rapport op cd-rom (ISBN 90 5352 816 4) en de Engelse vertaling van het rapport en de bijlagen op: www.srebrenica.nl. Daarin kan op digitale wijze gezocht worden.

schade voor het onderzoek op grond van urgenties in de tijd beperkingen konden worden aangebracht. Hij miskent de noodzaak hier in de bronnen pioniersarbeid te verrichten, waarbij tijdens het onderzoek de mogelijkheden veranderden.

Wel geven wij graag toe dat een en ander veel langer heeft geduurd dan bij aanvang was gedacht. Weliswaar heeft het NIOD in het begin direct gezegd, dat de dimensies van het onderzoek toen volstrekt niet te overzien waren en dat dus ook geen toezegging over de tijd die nodig zou zijn, kon worden gedaan. Maar dat zoveel tijd en zoveel mankracht nodig zouden zijn en dat bovendien de omstandigheden (ook met betrekking tot de toegang tot bronnen) in zo sterke mate steeds zouden veranderen, overtrof alle verwachtingen. Wij begonnen eind 1996/begin 1997 met drie onderzoekers en een assistent onder verantwoordelijkheid van de instituutsleiding. Het titelblad uit 2002 telt vijftien namen. Dat zegt genoeg en het ongeduld uit de politiek en in de publiciteit is dan ook zeker begrijpelijk. Toch hebben wij gemeend niet naar buiten te mogen treden voordat wij naar eigen overtuiging (en dan niet eens zonder innerlijke twijfel) met een kwalitatief voldoende resultaat konden komen.

Lagrou verwoordt het probleem vleiender dan Honig: een ‘verpletterende uitdaging’ werd aanvaard en het ‘intellectueel avontuur’ leidde ons tot ver van de ‘vertrouwde horizonten van het historisch onderzoek.’ Was dat besluit ‘roekeloosheid van de oude dame aan de Herengracht?’ Niet bewust natuurlijk. Het werd genomen in het besef dat het om een zeer moeilijk onderzoek zou gaan en wij wisten dat er risico's aan verbonden waren. Vooral het feit, dat het allemaal nog veel ingewikkelder was, de problemen veel groter waren en de risico's veelvuldiger dan wij ons hadden gerealiseerd, zou de term roekeloosheid achteraf wellicht rechtvaardigen. Toch menen wij nog steeds dat het aanvaarden van een dergelijke opdracht ‘maatschappelijke plicht’ is, indien tenminste aanvaardbare condities voor een onafhankelijk onderzoek worden onderhandeld. Die gedachte is op haar beurt weer mede gebaseerd op de overtuiging dat historisch onderzoek in de debatten over de grote hedendaagse vraagstukken een betekenisvolle bijdrage kan leveren. Het is verheugend dat Lagrou dat op zo welsprekende wijze onderschrijft.

Het stelt daarentegen teleur dat Brouwer en Honig dat niet kunnen zien of althans niet (willen?) constateren. Ten dele zal dat verband houden met hun opvatting dat, in de formulering van Honig ‘het Nederlandse’ de kern van het onderzoek en dus van het rapport had moeten uitmaken. Ook hier verraadt zich een onderwerping aan de korte termijn eisen van politiek en publiciteit. Maar dat de opdracht voortvloeit uit de vaderlandse politiek en spanningen in de Nederlandse verhoudingen (van uitzendbesluit tot fotorolletje) betekent toch nog niet dat het historisch onderzoek zich tot dit blikveld moet beperken? Integendeel, de belangrijkste bijdrage van zo'n historisch onderzoek zou juist wel eens in perspectiefverbreding kunnen liggen.

Zo moeilijk is het bovendien toch niet om in te zien dat de massamoord op vele duizenden moslimmannen hier de kern van de zaak was (en niet het verpesten van het fotorolletje, om een harde kern van de Nederlandse commotie te noemen)? Evenmin moet het moeilijk te begrijpen zijn dat het bezien van het Nederlandse uitzendbesluit uitsluitend vanuit de Nederlandse verhoudingen tot een navelstaarderig resultaat moet

leiden, waarin Nederland waarachtig wel het centrum van de wereld lijkt. Wie iets wil begrijpen van wat er in juli 1995 in en rond de enclave Srebrenica gebeurde, komt onherroepelijk in de eerste plaats uit bij de gewelddadige desintegratie van het voormalige Joegoslavië en vervolgens bij de internationale bemoeienis in deze conflicten. Pas in dat perspectief kan het optreden van Nederland en Nederlanders betekenis krijgen.

Dat althans was en is onze overtuiging, die al vroeg in het onderzoek heel helder werd en dat in toenemende mate bleef. Dat sluit (ruime) aandacht voor Nederlandse aspecten niet uit. Integendeel, op andere gronden was dat zelfs noodzakelijk. Maar het onderzoek als geheel betrof juist niet in de eerste plaats een Nederlands onderwerp. In de proloog hebben wij bovengenoemde drie niveaus als structurerende elementen in het rapport kort, maar ons inziens niet mis te verstaan, geformuleerd. Dat in deel I metaforisch wordt gezegd dat het uitzendbesluit van de Nederlandse regering het 'brandpunt' vormt van het deel is ook niet in tegenspraak met de ontwikkelingen in de regio als uitgangspunt (zoals bij een letterlijk brandpunt de zon en de daardoor verspreide stralenbundels het uitgangspunt kunnen zijn).

In de epiloog komt de door ons gehanteerde analytische hiërarchie van niveaus uitdrukkelijk terug en ook elders in het rapport klinkt het op tal van manieren door. Het is een raadsel hoe Brouwer en Honig het hebben kunnen missen. In hun eigen stukken klinkt ook het omgekeerde van hun stellingname door. Honig kiest voor zijn interessante inhoudelijke beschouwingen immers voor juist de massamoord. Daarbij was geen Nederlander betrokken, in zijn eigen woorden is het 'een sleutelvraagstuk uit het Joegoslavische conflict dat boven het puur Nederlandse uitstijgt!' En Brouwer noteert meteen een bezwaar als hij 'Het gedeeltelijk ontbreken van het internationaal perspectief' meent te ontwaren.

De inhoudelijke noodzaak aan deze drie niveaus (voormalig Joegoslavië, internationale 'gemeenschap' en Nederland) en de wisselwerking daartussen veel aandacht te besteden droeg zonder twijfel bij aan de grote omvang van het rapport. Daarover is veel gelamenteerd en vanuit de vermoeidheid die een potentiële lezer bij voorbaat kan bevangen als hij zich realiseert hoevele duizenden bladzijden hij nog voor de boeg heeft (zeker als hij ook de bijlagen wil meenemen) is dat begrijpelijk. Maar juist van de wetenschappers en in het bijzonder de wetenschappelijke recensenten valt die klagerigheid tegen. Het ging in dit onderzoek toch niet in de eerste plaats om een poging tot synthese van een onderwerp waarover al vele diepgravende studies waren geschreven. Aan het slot van het rapport was natuurlijk behoefte aan kernachtige passages over de centrale onderwerpen. In de epiloog zijn die dan ook opgenomen. Wie in niet meer dan die kort geformuleerde reeks slotopmerkingen is geïnteresseerd kan zich daar natuurlijk toe beperken.

Maar de grote winst van dit onderzoek zit toch juist in het primaire bronnenonderzoek naar onderwerpen waarover in vele gevallen nog niets of nauwelijks iets bestond. Er waren diverse goede gronden daarvan omstandig verslag te doen. Ten eerste was er veel nieuws te melden, waaronder nogal wat dat anders mogelijk lang verborgen zou blijven of zelfs geheel verdwijnen. Hoe serieuze onderzoekers kunnen volhouden dat

er niets nieuws in het rapport staat, is ons nog steeds een raadsel. Ten tweede levert de gedetailleerde beschrijving van juist die ingewikkelde werkelijkheid van dag tot dag, die in haar (echte of quasi) trivialiteiten vaak een moeizaam proces van doormodderen laat zien, veel inzicht op. Er wordt als het ware één of meer lagen dieper geboord dan meestal in historische studies mogelijk is, met alle kenniswinst van dien. Van verscheidene kanten hebben de onderzoekers van collegae en betrokkenen te horen gekregen dat zij juist zulke gedeelten gefascineerd hadden gelezen.

Het verbaast enigszins dat ook Brouwer, die immers staat in de traditie van zeer gedetailleerde parlementaire geschiedschrijving, zich in het koor der klagers over de omvang heeft gevoegd. Des te merkwaardiger wordt het als hij tegelijk de reconstructie van 'alles wat er op 22 en 23 juli misging' als het beste gedeelte van het rapport aanwijst. Het gaat hier om een gedeelte van het rapport waarin zeer gedetailleerde geschiedschrijving wordt gepleegd, die tevens analyse is. Dat brengt, ook daar, uitvoerigheid met zich mee.

Ten derde vroeg de politieke context waarin het rapport gepresenteerd zou worden om gedetailleerde beschrijvingen. Eén van de doeleinden van het onderzoek (niet het enige en misschien niet eens het belangrijkste) was juist tegemoet te komen aan een wil tot weten, ook en soms vooral inzake details. Dit argument staat los van de andere en het is in dit tijdschrift van ondergeschikte betekenis. Maar het blijkt niet haaks op de wetenschappelijke criteria te staan. Zelfs het uitermate gedetailleerde relaas over het mislukte fotorolletje blijkt meer dan alleen een precieze reconstructie van een op het eerste gezicht wetenschappelijk niet erg urgente kwestie op te leveren. Het werpt immers als *case-study* een interessant licht op de betekenis die ogenschijnlijk onbetekenende incidenten in de politiek-publicitaire sfeer kunnen krijgen.

Tenslotte heeft bij de omvang ook de ambitie van de onderzoekers een rol gespeeld de resultaten van hun onderzoek zoveel mogelijk in samenhang te presenteren. Brouwers conclusie tot gebrek aan samenhang komt in dit verband vanzelfsprekend hard aan. Maar er mag geen misverstand over bestaan dat die ambitie aan de vorm van het rapport ten grondslag ligt. Heel bewust is afgezien van een rapportage in de vorm van een lange reeks van deelrapporten, die ieder op zich van geringer omvang zouden zijn geweest en de zoekers naar alleen de resultaten op onderdelen het zoeken gemakkelijker zouden hebben gemaakt. Maar dat zou in onze ogen afbreuk hebben gedaan aan wat wij wezenlijk vinden, namelijk juist die samenhang, de constante wisselwerking (niet alleen op algemeen abstract niveau, maar juist ook in de concrete werkelijkheid van alle dag) en de betekenis van de context. Zo lag ook de keuze van een sterk chronologisch bepaalde opbouw voor de hand, die bij uitstek bij een historisch onderzoek past.

Het rapport bevat niettemin ook bijlagen. Deze hebben, zoals in de proloog uiteengezet, uiteenlopende achtergrond. Deels zijn het zelfstandige studies op verzoek van het NIOD geschreven als achtergrond voor en ondersteuning van het onderzoek. Zij werden vanzelfsprekend op naam van deze externe onderzoekers opgenomen. Voor een ander deel gaat het om uitvoeriger versies van bepaalde gedeelten van het rapport of om bijeen gebrachte informatie die anders wel erg verspreid zou zijn komen

te staan (waar dat voor een goed begrip nodig was, is dan in het rapport wel een korte uiteenzetting gegeven).

Het moge duidelijk zijn dat hier uit compositorisch overwegingen beslissingen zijn genomen, waaraan een arbitrair karakter niet geheel ontzegd kan worden en die ook niet onbetwistbaar zijn. Voor een deel waren het ook beslissingen die juist in die hectische laatste fase van tijdsdruk en haast moesten worden genomen. Hier en daar zou wellicht een betere verwijzing mogelijk zijn geweest, zoals in het algemeen de interne verwijzingen wel wat beter hadden gekund en de paragraaftitels in enkele gevallen wel voor de zoekende lezer inzichtelijker hadden kunnen zijn. En, misschien wel het belangrijkste, de relatieve aandacht voor de diverse aspecten had meer in balans kunnen zijn (overigens eerder door uitbreiding van bepaalde gedeelten, die nu aan de magere kant zijn, dan door inkortingen). Maar ook na ruim een jaar terugkijkend houden wij staande dat de structuur van het rapport helder is (en bovendien in de proloog verantwoord), dat ook op gedetailleerder niveau de betooglijn vastgehouden blijft en er in voldoende mate verbindende passages, en tussenbalansen zijn opgenomen om de lezer terwille te zijn. Dat daarbij wel eens herhalingen optreden moge zo zijn, maar dat kan ook als een nuttig in herinnering roepen van relevante informatie worden uitgelegd. In de eerste alinea van zijn paragraaf 'Heilzaam positivisme' heeft Lagrou overigens met zoveel woorden onderkend hoe doordacht de opbouw is.

Het vereist enige inspanning van de lezer, dat is zeker waar. Maar bij onze pogingen de gecompliceerdheid zichtbaar te maken, het belang van de details te blijven onderkennen en toch ook de grote lijnen en de analyses in het betoog op te nemen, mag wellicht die inspanning van de lezer ook wel gevraagd worden. Zoals gezegd, wie alleen de voornaamste resultaten in korte formuleringen tot zich wil nemen (en dat is ieders goed recht) kan in de epiloog terecht. Bovendien is er inmiddels een samenvatting van de hand van P. Bootsma in ongeveer 400 bladzijden.[3] Wie de resultaten van het onderzoek meer direct aan de bronnen gerelateerd en meer expliciet in analytisch verband gebracht, wil volgen, zal zich er even toe moeten zetten. Is dat nu echt een bezwaar of zoals Honig zegt zelfs een hoofdbezwaar?

Nederland in de wereld (Brouwer)

De inhoudelijke kritiek van Brouwer richt zich op 'het Nederlandse internationale optreden' in het bijzonder zoals behandeld in deel I van het rapport. Ruiterlijk geeft hij toe dat hem pas door lezing van het artikel van Blom in de *Internationale Spectator*[4] duidelijk werd dat hij aanvankelijk een centrale stelling met betrekking tot het Nederlandse beleid had gemist; namelijk dat niet het parlement, maar de regering het voortouw nam bij het beschikbaar stellen van mensen en materieel voor inzet in voormalig Joegoslavië. Dat is merkwaardig omdat het rapport deze kwestie bij herhaling expliciet

3 P. Bootsma, *Srebrenica. Het officiële NIOD-rapport samengevat* (Amsterdam, 2002; met een voorwoord van J.C.H. Blom, directeur van het NIOD).

4 J.C.H. Blom, 'Het NIOD-rapport onevenwichtig en intellectueel gemakzuchtig? Een kwestie van lezen', *Internationale Spectator*, LVI (2002) 448-453. Dit artikel was een reactie op de commentaren van S. Rozemond en vooral S. de Hoop in een eerder nummer van dat tijdschrift.

aan de orde stelt. Zonder volledig te zijn mogen als vindplaatsen vooral worden genoemd pagina 548 (waar Van den Broek op 4 juni 1992 in internationaal verband pleit voor de dan statutair nog onmogelijke inzet van NAVO-middelen ter begeleiding van voedselkonvooien in Bosnië), pagina 591 (waar over de situatie enkele weken later wordt vermeld: 'De Nederlandse premier Lubbers was dan ook niet minder gretig ten aanzien van de inzet van militaire middelen in voormalig Joegoslavië dan Van den Broek op 4 juni was geweest ... Lubbers liep dan ook vóór op het Nederlandse parlement ...'), pagina 721 ('De Nederlandse ministers liepen in elk geval vooruit op de georganiseerde publieke opinie ... Ze liepen ook vooruit op het parlement') en pagina 1096 ('Opnieuw volgde het parlement de regering.').

Brouwer had trouwens niet hoeven wachten op Bloms artikel om deze 'ontdekking' te doen. Reeds enkele weken na de verschijning van het rapport constateerde de werkgroep-Van Middelkoop, die moest onderzoeken welke onderwerpen zich leenden voor een parlementaire enquête, deze zienswijze in het rapport en wees haar aan als een onderwerp van aandacht, juist omdat deze conclusie afweek van die van de commissie Bakker betreffende de besluitvorming omtrent uitzendingen. Het is merkwaardig dat Brouwer als parlementair historicus ook dit over het hoofd heeft gezien.

In een kennelijke poging deze eerdere onoplettendheid te verklaren, probeert Brouwer met enkele uit hun verband gerukte zinnen de indruk te wekken dat de auteur van deel I, De Graaff, zich tegenspreekt, bijvoorbeeld met de zin 'het signaal van de Kamer was [door de regering] begrepen.' Hij wekt de indruk dat De Graaff betoogt dat er helemaal geen sprake meer zou zijn van wisselwerking tussen regering en parlement. Maar dat is niet het geval. In dit concrete geval gaat Brouwer er aan voorbij dat enkele zinnen daarvoor is opgemerkt: 'Minister Lubbers ... zei dat hij in de "merkwaardige situatie" verkeerde dat de Kamer [in een debat omtrent interventie in Bosnië] niets had genoemd waartoe de regering niet bereid was.' Dat de regering het voortouw heeft sluit wisselwerking niet uit, maar het is wel van betekenis voor de analyse en de interpretatie, bijvoorbeeld met betrekking tot de verantwoordelijkheden.

Brouwer gaat eveneens voorbij aan concrete gegevens die de voortrekkersrol van de regering illustreren, zoals het feit dat de staatssecretaris van defensie Van Voorst tot Voorst op 10 december 1992 voor het eerst de mogelijkheid van inzet van de Luchtmobiele Brigade in voormalig Joegoslavië opperde, drie maanden voordat het eerste kamerlid dit deed. En als het gaat om de rol van specifiek minister Ter Beek verlaat Brouwer zich liever op diens memoires, waar de minister schrijft dat hij ook na 3 mei 1993 nog bezwaren hield tegen inzet van de Luchtmobiele Brigade, dan op de bronnen vermeld in het rapport. Daar wordt onder meer vermeld dat Ter Beek al medio maart 1993 opdracht gaf aan de chef defensiestaf generaal Van der Vlis om de inzet van de Luchtmobiele Brigade op te nemen in de planning, alsmede dat deze bewindsman op 29 april 1993 tijdens de universitaire vredesdagen in Groningen zei voorstander te zijn van militair ingrijpen in voormalig Joegoslavië om een eind aan de oorlog te maken. Volgens hem zou het optreden van de genoemde brigade daarbij 'onmisbaar' zijn.

Ook in andere gevallen maakt Brouwer niet duidelijk waarom hij een zienswijze in

het rapport niet deelt. In het bijzonder geldt dat de beschrijving van de handelwijze van Van den Broek, minister van buitenlandse zaken gedurende de eerste anderhalf jaar van het Joegoslavische conflict. Volgens Brouwer kan Van den Broek 'in de ogen van De Graaff ... geen goed doen.' Dat klopt alleen al niet omdat bijvoorbeeld op pagina 583 in lovende bewoordingen wordt geschreven over de geslaagde opzet van Van den Broek om de NAVO voortaan als onderaannemer van de OVSE voor *peacekeeping*-operaties te laten optreden en op pagina 479 uitvoerig melding wordt gemaakt van de lof die Delors Van den Broek toezwaaide. De constatering in het rapport dat Van den Broek zich in het Joegoslaviëdossier had vastgebeten, getuigt volgens Brouwer van vooringenomenheid, maar hij laat achterwege dat aan te tonen. In het rapport wordt aangetoond dat dit niet alleen uit de bronnen te reconstrueren is, maar ook de indruk van vele direct betrokkenen was. Waren die allemaal vooringenomen?

Brouwers ergernis over de typering van het optreden van Van den Broek is mogelijk mede ingegeven doordat hij meent dat De Graaff het mislukken van het EG-voorzitterschap van Van den Broek inzake Joegoslavië toeschrijft aan de Duitse aandrang tot erkenning van Kroatië en Slovenië. Ook dat is niet juist. Van den Broek kan natuurlijk niet verantwoordelijk worden gesteld voor het gedrag van zijn Duitse collega. In het rapport wordt overigens de stelling betrokken dat vanuit het perspectief van Bosnië-Herzegovina die erkenning eerder te laat dan te vroeg kwam. Het rapport schrijft de mislukking van dit voorzitterschap, behalve aan de algemeen Europese neiging om de eenheid van de toenmalige Twaalf en de realiteit van Brussel te plaatsen boven de realiteit van Joegoslavië, toe aan het feit dat Van den Broeks rol inzake Joegoslavië al na zes weken voorzitterschap feitelijk was uitgeteld. Van den Broek liep nadien voornamelijk achter de feiten aan die Duitsland en Frankrijk, vaak in onderlinge samenwerking, creëerden en zijn rol werd er vooral een van zinloze obstructie jegens zijn Duitse ambtgenoot Genscher.

In dit verband valt op dat Brouwer, die zegt 'over de Frans-Duitse strubbelingen in 1991 over de erkenning van Slovenië en Kroatië' niet veel te weten te zijn gekomen, een gedeelte van het rapport kennelijk heeft gemist. Deze Frans-Duitse tegenstellingen waren eind augustus 1991 al grotendeels verdwenen. De Frans-Duitse as fungeerde, na twee maanden gestokt te hebben, weer als vanouds. Achter de schermen, zo wordt uitvoerig uit de doeken gedaan (rapport 331-395, in het bijzonder 351-356) wisten de vertegenwoordigers van Bonn en Parijs formules te vinden om hun tegenstellingen op dit punt juist binnen de perken te houden. Dit alles begrijpelijkerwijze vaak met frusterende effecten op Van den Broek.

In zijn bezwaren tegen onze typering van diens optreden stelt Brouwer zich subsidiair op het standpunt dat de invloed van Van den Broek op de uitzending van Dutchbat niet groot kan zijn geweest, omdat de belangrijkste beslissingen daaromtrent pas na diens vertrek als minister, eind 1992, zijn genomen. Daarmee heeft hij strikt genomen natuurlijk gelijk. Maar niet vergeten mag worden dat in de zomer van 1992, in belangrijke mate juist door de opstelling van het ministerie van buitenlandse zaken en premier Lubbers, het klimaat was ontstaan, waarin de Nederlandse regering niet anders kon

dan een bataljon van de Luchtmobiele Brigade beschikbaar stellen zodra dat gereed was. Daarop slaat de door Brouwer aangehaalde zin 'Het aftellen kon beginnen.' Dat wil dus zeggen: totdat het bataljon was opgeleid en een definitief uitzendbesluit genomen kon worden. Er is dus geen sprake van dat in deel I zou worden gesuggereerd dat het aftellen begon tot aan 'de latere tragedie', de val van de enclave Srebrenica. Er is geen schijn van bewijs dat De Graaff in dit opzicht 'onvermijdelijkheid' suggereert. Deel I mondt uit in de vaststelling dat de Nederlandse regering als enige ter wereld bereid bleek na het vertrek van de Canadese troepen militairen te legeren in Srebrenica en zich daarmee volledig over te leveren aan de luimen van de Bosnisch-Servische autoriteiten. Dat is heel iets anders dan onvermijdelijkheid!

Brouwer gaat ook volkomen voorbij aan de, in dit verband toch relevante, redenering in het rapport dat het Nederlandse voorzitterschap in de tweede helft van 1991 samenviel met de eerste zes maanden van het conflict in het voormalig Joegoslavië en zo leidde tot een betrokkenheid van Nederland, die er anders niet in die mate zou zijn geweest, en tot een mate van kritiekloosheid in het parlement waarvan anders mogelijk ook geen of minder sprake zou zijn geweest. Dat is wat Lagrou in zijn bijdrage aanduidt als de perversie van het huidige systeem van halfjaarlijks roulerend Europees voorzitterschap.

Gegeven de uitvoerigheid van het rapport, mede veroorzaakt door de bespreking van vele juist ook internationale bronnen, is het vreemd dat Brouwer stelt dat het rapport over de internationale aspecten weinig nieuwe bronnen heeft kunnen aanboren. Herlezing van het rapport, en nu niet gefixeerd op de 'onvolkomenheden in de redactie', zou hem de schellen van de ogen moeten doen vallen. Wat Nederland betreft zou 'de uitstekende dissertatie van Norbert Both' al veel gras voor de voeten hebben gemaaid. In het rapport is met eerder verschenen publicaties over het algemeen niet in discussie gegaan. Alleen als op fundamentele punten tot tegengestelde gevolgtrekkingen werd gekomen achtten wij dat zinvol en noodzakelijk. De onderzoekers hebben in andere gevallen met waardering en dankbaarheid gebruik van gemaakt van zulke publicaties. Ook met de dissertatie van Both, die wij eveneens heel positief beoordelen, was dat zo. Maar dat er op dit gebied niets toe te voegen viel, is onjuist. Het rapport kon voortbouwen op wat Both al ter tafel bracht.

Zo is de bronnenbasis van het boek van Both voornamelijk beperkt tot materiaal van de ministeries van buitenlandse zaken en defensie. Daardoor ontstaat bij Both onbedoeld een overaccentuering van het Nederlandse belang in de internationale besluitvorming, zoals in diens 'main conclusion that the Netherlands was an important and influential player in the international community's intervention in the former Yugoslavia.'[5] De conclusie van deel I van het rapport is juist dat de Nederlandse regering in het internationale krachtenveld een speler van ondergeschikt belang was (zie ook wat hiervoor werd gezegd over de Frans-Duitse overvleugeling) en doordat zij meende een rol van belang te kunnen vervullen, de hand overspeelde.

De overschatting van het belang van Nederland blijkt bij Both niet alleen in zijn

5 N. Both, *From indifference to entrapment. The Netherlands and the Yugoslav crisis 1990-1995* (Amsterdam, 2000) 225.

beschrijving van het Nederlandse EG-voorziterschap, maar ook bij die van het Vance-Owen-vredesplan. Volgens Both zou de opstelling van de Nederlandse regering tegenover het plan (die hij overigens wel erg sterk aanzet) 'to some degree' geleid hebben tot continuering van de oorlog in Bosnië, verminderde solidariteit tussen de lidstaten van de EG en versterkte oppositie tegen het plan door zowel de Bosnische als de Amerikaanse regering.[6] Maar het is de vraag of deze vooral bij Owen levende gedachte werkelijk is vol te houden. Het rapport geeft daarop een nuchterder kijk. Both maakt, anders dan het rapport, nauwelijks gebruik van informatie uit voormalig Joegoslavië en komt daardoor niet toe aan de vraag of de realiteiten van Den Haag en Brussel niet teveel waren losgeraakt van de Joegoslavische werkelijkheid.

Door de concentratie van Both op de bronnen van buitenlandse zaken en defensie geeft hij ook de beschrijving van de maatschappelijke en politieke discussie in Nederland weinig aandacht. Hij schraagt dan ook zijn bewering dat 'domestic factors played an important, sometimes even decisive, role in determining the foreign policy behaviour of the Netherlands'[7] niet op eigen onderzoek. Zij is er in feite min of meer met de haren bijgesleept. Hier en daar zitten er ook flinke gaten in de documentaire onderbouwing van zijn verhaal. Sommige periodes krijgen veel aandacht: het Nederlandse voorzitterschap van de EG, augustus 1992, het jaar 1993. De tussengelegen tijdvakken niet. Daardoor zet Both ons inziens nu eens omslagpunten te zwaar aan (bijvoorbeeld de gebeurtenissen in augustus 1992) dan weer te licht (de opstelling van de Nederlandse regering in december 1992, in het bijzonder tijdens de top in Edinburgh). En inzake de beruchte beelden van Trnopolje uit de zomer van 1992 vindt Brouwer dat er in het rapport onnodig lang bij wordt stilgestaan, maar de bevindingen van het rapport staan wel haaks op die van Both.

Voor alle duidelijkheid: het gaat er hier niet om een recensie in te vlechten van de dissertatie van Both, waarvoor wij zoals gezegd wel degelijk veel waardering hebben. Het gaat er om aan te tonen dat Brouwer veel te gemakkelijk en zonder goede argumenten beweert dat het rapport weinig nieuws brengt, mede omdat Both het gras voor de voeten had weggemaaid.

Meer planning van Bosnisch-Servische zijde? (Honig)

De inhoudelijke kern van Honigs bijdrage is zijn betoog waarin hij aannemelijk probeert te maken, mede op basis van eigen raadpleging van bronnen, dat van Bosnisch-Servische zijde sprake is geweest van aanzienlijk meer planning van de verovering van de enclave en van massamoord dan in het rapport voor waarschijnlijk wordt gehouden. Het gaat hier uiteraard om essentiële kwesties, waarover de onderzoekers zich intensief gebogen hebben. Op grond van het verzamelde materiaal, meer dan aanvankelijk gedacht maar vanzelfsprekend bij lange na niet zo veel als wenselijk was, zijn wikkend en wegend conclusies getrokken, die dikwijls meer (grote) waar-

6 *Ibidem*, 160.
7 *Ibidem*, 225.

schijnlijkheden dan zekerheden zijn. Het is dus alleszins de moeite waard Honigs alternatieve poging tot duiding van het materiaal nader te bezien.

Het rapport stelt zonder veel moeite aan Bosnisch-Servische zijde een fundamentele wil tot afdwingen van etnische zuivering vast en dat was ook zeker een doel van de aanval. Maar voor een vooraf geplande massamoord aansluitend aan deze aanval zijn geen overtuigende aanwijzingen gevonden. Als er sprake van zou zijn geweest is ook een onopgelost probleem waarom het moorden dan zo geïmproviseerd en nonchalant is uitgevoerd. Honig is voor zijn beschouwingen zelf in de bronnen gedoken, maar beperkt zich daarbij in hoofdzaak tot een drietal in de tijd verspreide documenten, die dan ontbloot van de verdere context worden ontleed. Hij doet dat omdat naar zijn mening, in hopelijk een wel heel ver doorgevoerde vorm van ironie, 'bureaucratischdocumentair gesproken ... *Republika Srpska* en de *Vojska Republika Srpska* een modelstaat met modelleger' vormen. Officiële documenten tonen dan heel helder de conceptuele samenhang tussen politiek, strategie en tactiek.

Maar zo'n isolering van enkele documenten levert toch wel problemen op. Waarom niet ook de cruciale order van 9 juli 1995 erbij betrokken, die de opdracht gaf de hele enclave in te nemen (2149-2150)? Waarom ook niet de kaart met betrekking tot de operatie 'Kravija' erbij betrokken? Waar Honig aangeeft dat de samenvatting in het rapport van de aanval van de VRS niet overeenkomt met de bijgevoegde kaart, is een verduidelijking op zijn plaats. Het rapport had beter kunnen aangeven dat onzeker is wanneer deze kaart, die is overgenomen uit VRS-documenten, precies is gemaakt. Vermoedelijk laat zij meer de uitvoering zien dan de oorspronkelijke plannen, zonder echter een precies inzicht te geven in de uiteindelijke uitvoering (een soort tussenfase dus). In de 'fog of war' gaat het natuurlijk om die uiteindelijke uitvoering. Geschreven orders zijn richtlijnen en worden in de hoofdkwartieren omgezet in opmarsrichtingen op de kaart. Het verloop van de operatie wordt, al naar gelang de ontwikkelingen te velde, verder gestuurd vanaf de kaart en niet met de geschreven orders in de hand. Zolang niet wordt beschikt over vijandsmeldingen, vuuraanvragen en situatierapporten die de VRS-subeenheden aan hun hogere echelons hebben gestuurd, valt de precieze opmars van de VRS (en daarmee een eindoordeel over het werkelijke verloop van de operatie en in hoeverre de hand werd gehouden aan wat de orders aangaven) alleen te reconstrueren aan de hand van de meldingen van Dutchbat en de ABiH.

Honig kent in de slagorde voor de aanval bijzondere betekenis toe aan de MUP-eenheden. Een sinistere reputatie is hen inderdaad niet vreemd. Deze slagorde moet echter ook in verband gebracht worden met het gedachte verloop van de aanval en de voortzetting ervan naar Zepa en mogelijk Gorazde. De aanwezige MUP-eenheden konden zich dan concentreren op de deportatie van de bevolking en het maken en bewaken van de krijgsgevangenen, terwijl de reguliere VRS-eenheden zich opmaakten om hun opmars richting Zepa voort te zetten (2247 en 3084). Dat was ook wat in eerste instantie gebeurde. De uitvoering van de operatie was consistent met de opdracht tot scheiding van Srebrenica en Zepa. Tactisch gezien was een aanval van noord naar zuid gemakkelijker geweest. Het terrein leende zich in het noorden beter voor een snelle aanval, zowel met pantser als met infanterie, de opmarsweg was directer, de aanvoerlijnen korter en de verrassing had groter kunnen zijn.

Dat de voornaamste VN-basis daarbij op korte afstand moest worden gepasseerd, zal voor de Bosnische Serven geen groot punt zijn geweest. De afschrikking die Dutchbat kon bieden was gering. Het afschrikwekkend effect van het luchtwapen was niet groot meer na de mislukking van de dwangacties bij Pale eind mei en het nemen van gijzelaars. Tot veel voorzichtigheid maande de VN-aanwezigheid de Bosnische Serven niet meer. Alle 'safe areas' werden tamelijk straffeloos onder druk gezet. De inname van OP-E op 3 juni past ook in dat kader en kan niet gezien worden als een eerdere poging om de enclave in te nemen. Het was een oude wens van de Bosnische Serven om de weg die ten zuiden van de enclave langs deze observatiepost liep in gebruik te kunnen nemen (zoals op bladzijden 1395-1405 uiteengezet) en de algemene verwarring van dat moment door de gijzelaarscrisis maakte dat gemakkelijk. Daarna richtte alle aandacht zich weer op de strijd rond Sarajevo.

Als de Bosnische Serven in juli Dutchbat hadden willen uitschakelen dan was het aanpakken van de *compound* in Potocari een gemakkelijker weg geweest dan het tijdrovende oprollen van de vele observatieposten. Op weerstand op de grond van Dutchbat rekende de VRS niet en veel ontzag voor Close Air Support had men niet meer. Dutchbat was militair gezien kansloos en had geen verweer gehad tegen de VRS-artillerie, die zelfs met directe richting op de *compound* had kunnen vuren. Een dergelijke aanval zou echter de bevolking richting Zepa hebben gedreven en paste niet in de gedachte van etnische zuivering door het creëren van een voor de bevolking ondragelijke situatie. Concentratie van die bevolking in het noorden kwam beter van pas. Het leek daarmee veel op een herhaling van de aanval in 1993.

Met betrekking tot de motieven acht Honig niet overtuigend dat 'boosheid', 'frustratie', en ook 'wraak' hier de doorslag gaven. Maar hij laat achterwege dat het rapport een onderscheid maakt tussen enerzijds algemene motieven die in het hele conflict bij voortduring aan de orde zijn (namelijk wil tot etnisch zuivering, haatgevoelens jegens 'de anderen', verlangen tot wraak voor in het verleden aangedaan onrecht en geweld) en anderzijds meer specifieke, sterk tijdgebonden factoren (als min of meer spontaan opkomende wil de kans te grijpen tot een afrekening te komen en gewelddadige agressie als gevolg van frustraties en boosheid over zaken die niet lopen zoals verwacht en gehoopt). Juist in de combinatie van de twee typen motieven zit ons inziens de verklaring voor de uitbarsting van moorddadigheid na de val van Srebrenica.

In de woorden van Harry Mulisch:

> Als je met een dergelijk project bezig bent, werk je niet alleen aan het moment dat juist aan de orde is, maar je hebt onophoudelijk ook in gedachten wat er allemaal al gebeurd is, hoe het straks moet worden, wat er mis kan gaan en hoe dat opgevangen moet worden en wat er in dat geval voorbereid moet zijn, wil je niet dat alles door je vingers glipt. Vergelijk het met een oorlog: achteraf in het geschiedenisboek is het een mooi afgerond verhaal, waarvan de uitslag vaststaat; maar zo lang het aan de gang was had je als veldheer weliswaar je krijgsplan, maar het was toch voornamelijk een chaotische opeenvolging van gebeurtenissen,

stommiteiten en onvoorziene verrassingen, die elk ogenblik nieuwe beslissingen vereisten.[8]

8 Harry Mulisch, *De ontdekking van de hemel* (Amsterdam, 2000; eerste druk 1992) 242.

Als Honig door deze redenering niet overtuigd wordt, welk kan het motief dan wel zijn geweest? Veel politiek of strategisch inzicht spreekt niet uit de beslissing om tot vermoording over te gaan. In de eerste jaren van de oorlog speelde zich rond Srebrenica een bloedige confrontatie af (1208-1219). Mladic had in 1993 Srebrenica feitelijk al eens veroverd, maar zag toen onder druk van de internationale gemeenschap en van de eigen politici de buit aan zich voorbij gaan. Nu leken de ABiH-militairen en de mannen hem te ontglippen, terwijl hij met Dutchbat in een bemiddelende rol op overgave rekende. Zijn ondercommandanten wezen hem niet voor niets op de blunder het contact met de ABiH verloren te laten gaan (2247). Het politieke doel van de Bosnische Serven was al sedert 1992 om de moslimenclaves aan de oostgrens te doen verdwijnen. Daar bestaat zelfs een directief voor van Krajisnik, als voorzitter van het parlement.

Uiteindelijk werd dit politiek-strategische doel alsnog in maart 1995 omgezet in een militair-strategisch directief. Op de stelling dat de oostelijke enclaves Srebrenica, Zepa en Gorazde een ‘bijzondere, belangrijke kwestie’ vormden voor de Bosnische Serven en dat daaruit volgde dat het zonder meer het doel was Srebrenica en Zepa in te nemen, valt wel iets af te dingen. Honig maakt dit op uit het feit dat zij al in de eerste alinea van Karadzic' directief worden genoemd. Maar daar worden ook Krajina en Sarajevo genoemd, die politiek en militair veel meer gewicht in de schaal legden. Het ging in eerste instantie ook niet om het innemen van Srebrenica maar om er een ondragelijke situatie te creëren met als gevolg op enige termijn etnische zuivering.

Etnische zuivering had met andere woorden ook kunnen worden bereikt zonder een massamoord die zich uiteindelijk tegen de Bosnische Serven keerde en die een ommekeer in de oorlog zou betekenen. In dat opzicht was de massamoord een blunder van formaat, een nieuw hoofdstuk in Norman Dixons *On the psychology of military incompetence* (Londen, 1976) waard. De orders van 9 juli voor de inname van de gehele enclave repten er, omgekeerd, juist van dat de veiligheid van de bevolking van Srebrenica moest worden gegarandeerd voor het geval zij een oversteek naar veilig gebied bij Tuzla zouden maken en dat bevolking en krijgsgevangenen moesten worden behandeld overeenkomstig de conventies van Genève. Nu is het naïef om aan te nemen dat dit in de gegeven omstandigheden enige zekerheid had kunnen bieden of zelfs maar serieus gemeend was. Maar het ‘modelleger’ hield zich hier toch niet aan wat wel weer enigszins op een modelinstructie lijkt.

Honig vraagt zich ook af waarom in Zepa geen massamoord plaats had. Bosnische bronnen wijzen er op dat Mladic minder reden tot wraakoefening had in Zepa, mede door de rol van Avdo Palic in Zepa in vergelijking tot die van Naser Oric in Srebrenica. Het rapport heeft op deze vraag ook een duidelijk antwoord: alle partijen, van UNPROFOR to Mladic, hadden na Srebenica hun lesje geleerd en toen het niet tot overeenstemming over een aftocht van de gewapende mannen kon komen, kwam het buiten Mladic om tot een regeling daarover tussen Bildt en Milosevic. (3085-3096)

Honig merkt in het rapport ook ‘kleine, suggestieve details’ op waar zijns inziens weinig mee wordt gedaan. Hij wijst dan op de aanwezigheid van een mijnenveld bij Buljim dat op de route lag die de uit Srebrenica vluchtende colonne later nam. Hij lijkt (zij het niet met zo veel woorden) te suggereren dat er een verband zou bestaan

met de uitbraak van de mannen en dat de VRS dus ook op die uitbraak voorbereid was. Het rapport vermeldt immers dat de VRS eind juni in Buljim doende was mijnen te leggen. Dat zou dan, aldus de redenering, in tegenspraak zijn met de bewering dat er altijd al mijnen hadden gelegen. Maar zo worden zinsneden in het rapport wel heel erg uit het verband gerukt. De uitdrukkelijk aangegeven bron voor de eerdere aanwezigheid van de mijnen in Buljim is - en Honig vermeldt dat niet - een ABiH-officier. Het is dus geen suggestief detail onzerzijds.

Op tal van plaatsen rond de enclave bevonden zich al lange tijd mijnenvelden. Zowel de VRS als de ABiH bezondigden zich aan het leggen ervan en partijen waren voortdurend in de weer met het dichten van gaten, verplaatsen en verbeteren van de velden. De mijnen maakten ook onder de Dutchbatters slachtoffers. (1428 en 1449) Het doel van de mijnenvelden was duidelijk: de VRS wilde de ABiH binnen de enclave houden en de velden lagen dus op tal van plaatsen rond de enclave. De ABiH legde vooral mijnen op mogelijke VRS-opmarsroutes aan de oostzijde. Al medio mei rapporteerde de ABiH dat een intensivering van het leggen van mijnen rond de enclaves was opgemerkt. (2029) Ook daarna legde de VRS mijnen, veelal in reactie op militaire activiteit. Zo was het leggen van mijnen aan de noordzijde van de enclave op 29 juni (2052) mede een gevolg van ABiH-activiteit in dat gebied op 23 juni. (2035) Ook in het zuiden werden op 28 mei en 15 juni nieuwe mijnenvelden aangelegd. (1988 en 2033) Het waren uitingen van een zich verhevigende militaire confrontatie. Die militaire confrontatie speelde zich overigens vooral rond Sarajevo en ten oosten van Tuzla af. Srebrenica speelde bepaald geen hoofdrol op het strijdtoneel en was voor beide partijen ondergeschikt aan operaties elders. Maar precies deze strijd zou Srebrenica tot onderdeel ervan maken.

Wat Honig noemt de ‘vondst’ van het NIOD zonder het belang ervan te onderkennen (de aanwezigheid van generaal Djordje Djukic) is niet zo relevant als hij wil doen voorkomen. Een voor de logistiek verantwoordelijke generale stafofficier is faciliterend en geen planner van operaties of een moordpartij. De operationele staven, waartoe ook de inlichtingen- en veiligheidsdiensten kunnen worden gerekend, zullen zich niet door een logistieke man de wet laten voorschrijven. Djukic' aanwezigheid valt op heel andere gronden te verklaren dan Honig doet: het verdelen en toewijzen van de schaarse middelen, waarvan brandstof een voorname was en het ruimen van het achtergelaten puin. Wie beter dat te laten doen dan de daarvoor verantwoordelijke stafofficier zodat de anderen zich konden concentreren op de vluchtende mannen, massamoord en de hervatting van de aanval op Zepa?

Honig vraagt zich voorts af waarom het rapport geen aandacht besteedt aan het bezoek van Jovica Stanisic, hoofd van de Servische staatsveiligheid en rechterhand van Milosevic aan de leiding van de Bosnisch Servische Republiek, kort voor het Srebrenica-drama. Maar het rapport besteedt wel degelijk aandacht aan dat bezoek (op de bladzijden 1900 en 1906). Het was echter bedoeld om de Bosnische Serven te bewegen de VN-gijzelaars vrij te laten en ligt in tijd nog voor de ABiH-uitval naar Visjnica die als ‘trigger’ kan beschouwd voor de feitelijke aanval. Stanisic vertegenwoordigde Milosevic in zijn nieuw gevonden rol als vredesapostel en moest de leiding

van de *Republika Srpska* bewegen mee te werken aan de vrijlating van de gegijzelden. Het onderstreept dat de regie van Belgrado niet altijd ver reikte. Van meer belang is de vraag naar de regelmatige contacten tussen Mladic en Belgrado (hij reisde er vaak heen) en die tussen Joegoslavische (VJ-)officieren in het VRS-hoofdkwartier in Han Pijesak en Belgrado. Het lijkt waarschijnlijk dat Belgrado weet heeft gehad van de aanval op Srebrenica. Dat Milosevic daarmee ook voorkennis heeft gehad van de massamoord, laat staan dat hij er mee instemde of de instigator was, is echter juist onwaarschijnlijk.

Wat bevreemdt, is het verwijt dat de onderzoekers niet harder hebben geprobeerd om de rol van de hoofdverantwoordelijken uit de doeken te doen. Het valt toch aan te nemen dat een onderzoeker als Honig, die zich heel nadrukkelijk ook met Srebrenica heeft beziggehouden, oog heeft voor de moeilijkheden die zich voordoen als men in de *Republika Srpska* of Servië informatie poogt te verzamelen over een begane massamoord. Op vele manieren heeft het NIOD geprobeerd, op eigen kracht en met behulp van anderen (individuen en instanties), de hoofdrolspelers te spreken of hen vragenlijsten toe te spelen. Helaas is dat niet gelukt, ook niet met behulp van een Servische waarheids- en verzoeningscommissie (die overigens al weer ter ziele is; een bewijs hoe gevoelig een en ander nog altijd ligt). Het heeft misschien iets teleurstellends dat het NIOD-onderzoek in dit opzicht (anders dan in veel andere opzichten) weinig heeft toegevoegd aan wat het tribunaal aan bronnen verzamelde. Het NIOD beschikte in de regio nu eenmaal niet over de machtsmiddelen waar het tribunaal over kon beschikken. Maar het moet toch als winst worden beschouwd dat, zonder ongewenste vermenging van taken en verantwoordelijkheden, een vorm van samenwerking mogelijk is geweest. Lagrou heeft ook dat punt in positieve zin gesignaleerd.

Wellicht dat na afloop van de processen van het Joegoslavië-tribunaal op grond van alle dan verzamelde materiaal een nieuwe balans kan worden opgemaakt over de intenties van de Bosnische Serven en het tijdstip van de beslissing tot massamoord. Mogelijk zal dat dan ook meer licht werpen op die merkwaardige combinatie van omstandigheden, waarin de slachtoffers verwachtten vermoord te worden, terwijl de daders daar nog niet toe hadden besloten. Honig wijst daar met recht op. Maar er is geen doorslaggevend argument dat het hier om conclusies gaat die elkaar uitsluiten. De angst dat de bescherming door de internationale gemeenschap, verpersoonlijkt in Dutchbat, wel eens niet toereikend zou kunnen zijn, leefde sterk. Het was een belangrijke drijfveer voor de Bosnische regering zich niet aan de demilitariseringsovereenkomst te houden en de enclave in 1995 militair te versterken. En voor zo ver die twijfel niet bestond zorgde de psychologische oorlogvoering van de Bosnische Serven er wel voor dat een voedingsbodem voor die angst bleef bestaan.

Kortom, hoe interessant Honigs pogingen ook zijn om een alternatieve visie uit het rapport en uit eigen bronnenstudie te puren, hij overtuigt niet. Hij doet onvoldoende recht aan juist die grote hoeveelheid gegevens uit de gecompliceerde werkelijkheid van de dagelijkse praktijk. Andersom gezegd, hij werkt te veel met enkele (zeker belangrijke) documenten losgemaakt uit de context en met kleine details die alleen via suggestie een schijn van bewijskracht krijgen. Wij hebben het al vele malen gezegd

en het dient hier herhaald te worden: van een definitief resultaat is bij lange na geen sprake. Nieuwe doordenking en vooral te zijner tijd beschikbaar komende bronnen zullen vroeger of later tot nieuwe inzichten leiden. Of daarbij wel een veel nadrukkelijker planning van verovering van de enclave en van de massamoord zal kunnen worden aangetoond, moet worden afgewacht. Het zou sommigen vermoedelijk bekoren omdat het hele verhaal er zo veel overzichtelijker van zou worden met ook grote oorzaken voor grote gevolgen. Maar het moet toch niet worden uitgesloten dat de interpretatie van het rapport al met al vrij stevig staat, omdat zo'n verklaring vanuit de dynamiek van de gebeurtenissen zelf met toeval en verrassende ontknopingen als van veel belang, toch ook een heel historische verklaring is. Niet toevallig heette de inaugurele rede van J.J. Woltjer over de Nederlandse Opstand *Kleine oorzaken, grote gevolgen*. [9]

Heilzaam positivisme en poldermodel (Lagrou)

De evidente waardering van Lagrou voor het onderzoek en het rapport doet ons aarzelen nader op zijn beschouwingen in te gaan. Toch geven enkele van zijn opmerkingen aanleiding tot enig commentaar. Het gaat daarbij om vraagstukken met een vooral geschiedtheoretisch karakter. Zij zouden niet misstaan hebben in het themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*[10] over het Srebrenicarapport, dat zich juist op die theoretische aspecten richtte. In onze ogen gaat het zelfs om vraagstukken die voor het onderzoek en het rapport heel wat relevanter zijn dan wat de meeste theoretici aansneden. Dat geldt in het bijzonder Lagrou's stelling 'Rigoreus positivisme is heilzaam.'

Een dergelijke uitspraak zal men tegenwoordig niet gemakkelijk in de wetenschapstheoretische literatuur aantreffen, waar het bewustzijn van de onzekerheid van al onze kennis, van de vele dubbele bodems in de grondslagen van ons vak, van de geconstrueerdheid van onze inzichten en voorstellingen van zaken zo dominant aanwezig is. Maar ontdaan van wellicht enige retorisch overdrijving heeft Lagrou een behartigenswaardig punt aangesneden: de kritische bronnenstudie als kern van ons vak, de betekenis van ook de 'ouderwetse' methoden en technieken daarbij en de vraag hoe die in (zeer) contemporain historisch onderzoek toe te passen.

In dat licht is de op het eerste gezicht verrassende waarneming van een NIOD-huisstijl, waarin L. de Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* en het Srebrenicarapport tot dezelfde soort behoren, niet zonder grond. Er is natuurlijk een groot verschil in de wijze waarop met de morele en politieke dimensies van het onderwerp wordt omgegaan. Maar als bewust feitenrijke, verhalende en de analyse direct in het verhaal/betoog opnemende geschiedschrijving is inderdaad sprake van verwantschap. Anders gezegd, in beide gevallen ligt 'ouderwets handwerk' aan de basis van de geschiedschrijving: bronnenkritiek, weging van het belang van de diverse

9 J.J. Woltjer, *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (openbare rede Leiden, 1975!).

10 F. Ankersmit, e.a., ed., *Het drama Srebrenica. Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport* (Assen, 2003), tevens themanummer *Tijdschrift voor Geschiedenis*, CXVI (2003) ii.

gegevens (voor een flink deel expliciet in het betoog), plaatsing in een historische context.

Wij zouden niet zover willen gaan als Lagrou, die meent dat onze werkwijze ‘getuigt van een onwrikbaar vertrouwen dat de geverifieerde feiten voor zichzelf spreken.’ De construerende hand van de onderzoekers/auteurs is immers onmiskenbaar aanwezig. Maar die ‘geverifieerde feiten’ vormen wel de onmisbare kern van het verhaal. Men kan er niet willekeurig mee omspringen (in het verhaal opnemen dan wel weglaten). Het is ook niet zo dat het er niet toe doet welk verhaal je vertelt, omdat het allemaal maar verhalen zijn. En waar die geverifieerde feiten er niet zijn (of nog niet zijn), legt dat onontkoombare beperkingen op aan het verhaal.

Inderdaad blijkt in de praktijk van veel historisch onderzoek het verhaal zich als het ware aan de onderzoeker op te dringen.[11] Is het bronnenkritisch werk eenmaal gedaan en zijn vraagstelling en context goed in ogenschouw genomen, dan krijgen veel theoretische bespiegelingen vooral het karakter van boeiende nabeschouwingen die voor het eigenlijke onderwerp niet van bijzondere betekenis meer zijn. Als Lagrou dat bedoelt - en daar lijkt het op - dan legt hij de vinger op een belangrijk aspect van ons bedrijf, ook in de meer extreme omstandigheden als waarin het Srebrenica-onderzoek werd verricht. Sterker, juist in die ingewikkelde situatie vonden de onderzoekers daarin houvast.

In de context van deze beschouwingen veronderstelt Lagrou ook een redactieproces met arbitrage aan de top bij meningsverschillen. Die opmerking preludeert op de paragraaf ‘Poldermodel?’ waarin Lagrou een pleidooi voert voor ‘een tegensprakig rapport, waarbij verschillende auteurs verschillende analyses uiteenzetten en de lezer voor volwassen genoeg aanzien daaruit haar of zijn eigen opinies te puren.’ Dan zou het nu kennelijk gepraktiseerde ‘democratisch centralisme’ met de daarbij behorende ‘onweerstaanbare drang tot consensus’, platvergaderen van overgebleven meningsverschillen en onbehagen over onenigheid, ook overbodig zijn. Het is een mooi ideaal, waarbij wij de neiging voelen ons aan te sluiten juist omdat het recht zou doen aan de intellectuele openheid, die wij tot onze cultuur rekenen.

Alvorens tot die aansluiting bij dit ideaal over te gaan, is het echter goed een paar kanttekeningen te maken. Inderdaad was het streven van de onderzoeksgroep om, als dat maar enigszins kon, tot een eenduidig rapport te komen, zonder ‘dissenting opinions’ dus. Daar was inderdaad ook een procedure voor afgesproken die eventueel ‘democratisch centralistisch’ genoemd zou kunnen worden en zeker ‘arbitrage aan de top’ inhield. Die procedure was heel simpel. Alle stukken (tussenrapportages, concepten) gingen naar alle leden van de onderzoeksgroep. Zij werden ook alle in de teambesprekingen geagendeerd. Gemaakte opmerkingen werden verwerkt. Bij blijvend meningsverschil zou indringend onderling overleg volgen (met als optie een open tekst waarin onzekerheid van interpretatie alszodanig in het rapport zou komen). Kwam men er niet uit dan zouden de eindverantwoordelijken de knoop doorhakken. Niet vastgelegd was wat er moest gebeuren als iemand zich niet bij de einduitkomst zou

11 Om misverstand te voorkomen: dat wil niet zeggen dat het goed en helder op papier krijgen van het verworven inzicht niet nog vele hoofdbrekens kan kosten. Schrijven blijft vaak een heel moeizaam proces.

kunnen neerleggen. In de praktijk deed zo'n situatie zich niet voor. Theoretisch lijken twee mogelijkheden het meest waarschijnlijk: een openbaar conflict of een in het rapport opgenomen afwijkende interpretatie, als iets wat in de wetenschap nu eenmaal voorkomt.

De voorgaande uiteenzetting suggereert een soort ideaaltypische wetenschappelijke unanimiteit, die te mooi is om waar te zijn. Dit uitblijven van zo'n onopgelost meningsverschil berustte grofweg op drie omstandigheden. Ten eerste bleek inderdaad de dwingende kracht van het bronnenonderzoek volgens de traditionele regelen van het vak (waarbij expliciete bediscussiëring van de problemen tot de gewoonten behoort; ook zo kan men de lezer als volwassene behandelen) veel potentiële tegenstellingen tenminste te verzwakken. Ten tweede kreeg naar mate het einde naderde (en dus de tijdsdruk toenam) de taakverdeling een steeds rigoreuzer karakter. Dat betekende dat het lezen en bediscussiëren van elkaars teksten steeds minder intensief gebeurde en steeds sterker gericht raakte op suggesties tot verbetering, tips over eventuele extra bronnen en de vraag van onderlinge aansluiting van conceptteksten. Dat verminderde de kans op meningsverschillen over interpretatie aanzienlijk. In de praktijk bleken de diverse gedeelten van het rapport van verschillende hand al met al niet wezenlijk met elkaar in tegenspraak. Zo konden zij inhoudelijk aan elkaar geschakeld worden.

De derde omstandigheid was wellicht de belangrijkste ter verklaring van het uitblijven van onoplosbare interne meningsverschillen. Met veel nadruk hebben de onderzoekers/auteurs zich zoveel mogelijk onthouden van expliciete politieke en morele oordelen. De wenselijkheid daarvan, de problemen erbij en de haken en ogen blijven hier verder buiten beschouwing. Zij zijn in het genoemde themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* uitvoerig aan bod geweest. Hier is relevant dat dit streven, deze afspraak (die tevens onze manier was en is om de lezer als volwassen en tot zelfstandige oordeelsvorming in staat te behandelen) als het ware voorkwam dat meningsverschillen over de politieke en morele oordelen op de spits gedreven werden. Juist hier zou immers een veel groter risico hebben gelegen voor meningsverschillen dan bij de vakmatige reconstructies en analyses.

Wellicht zijn wij daarmee toch een verschil van mening tussen Lagrou en ons op het spoor (in de ogen van Lagrou dus kennelijk een teken van wederzijdse erkenning van volwassenheid). Op enkele plaatsen in zijn betoog komt Lagrou immers tot parafrasen van het rapport met een veel sterker politiek en/of moreel oordeel dan er staat of is beoogd. Het sterkste voorbeeld daarvan is waar hij het rapport ‘een historische aanklacht van collectieve onbekwaamheid’ noemt. Elders noemt hij het rapport over Dutchbat weliswaar eerst ‘niet vergoeilijkend’ maar karakteriseert hij het enkele regels later toch als ‘uitdrukkelijk clement.’ Maar Lagrou hecht zijn eigen politieke en/of morele appreciatie aan onze beschrijving en analyse van gebeurtenissen. Vervolgens komen beide als een eenheid terug als weergave van het rapport. Het moge zo zijn dat beschrijving en analyse in sommige gevallen bepaalde oordelen wel eens erg voor de hand liggend maken. Maar dat is dan toch niet als resultaat van een bedoeling onzerzijds zulke uitspraken te doen.[12]

12 Om het betoog niet nodeloos te compliceren gaan wij in dit artikel verder niet in op de omstandigheid dat de morele en politieke dimensies natuurlijk als object wel voortdurend en met nadruk aanwezig zijn.

Een pragmatische overweging tot slot. Een ‘tegensprakig rapport’ zou in de politieke en publicitaire arena waarschijnlijk voor veel verwarring hebben gezorgd. Dat zou voor een goede ontvangst en voor eventueel gebruik ervan in een later stadium niet bevorderlijk zijn geweest. Uiteraard is het ook onze wens, geworteld in onze eerder genoemde overtuiging dat historisch onderzoek iets van betekenis heeft te melden, dat alle inspanning die aan het rapport ten grondslag heeft gelegen ook in de politieke, militaire, internationale en voormalig Joegoslavische arena's enige weerklank en effect zal hebben. Lagrou signaleert, zelfs in licht euforische termen, de potentie in dit opzicht van het rapport. Zou nadrukkelijk geëtaleerd onderling verschil van inzicht aan de zeggingskracht van het rapport geen afbreuk hebben gedaan?

De taak waar wij (ook) voor stonden was vragen die in de openbaarheid leefden te beantwoorden. Daartoe inventariseerden wij wat men wilde weten en herformuleerden dat tot onderzoeksvragen. Het ideaal is dan een zo duidelijk mogelijk antwoord. In een permanente discussie probeerden wij de antwoorden te vinden, waarbij steeds aan de orde was wat wèl en wat niet bewezen kon worden geacht. De problemen daarbij en de verschillende opvattingen die daarover mogelijk waren, zijn waar dat wenselijk was ook in het rapport opgenomen. Zo werd niets ondergeschoffeld door compromissen in het redactionele proces maar was evenmin nodig aan individuele onderzoekers toegeschreven ‘dissenting opinions’ op te nemen. Wellicht is dat wel zo effectief! Kortom, Lagrou doet met zijn ‘tegensprakig’ voorstel een mooie suggestie. Als alternatief ook zeker de moeite van het proberen waard. Maar of het effect gegarandeerd positief is, lijkt nog aan twijfel onderhevig.

Slotopmerking

Honig eindigt zijn bijdrage met een metaforische beschouwing (de wereldgeschiedenis als schilderij). Het is de vraag of geschiedschrijving, want dat is het rapport, zich wel adequaat laat vangen in die metafoor. Naar onze smaak is er dan wat weinig ruimte voor het discursieve karakter van de geschiedschrijving en geschiedbeoefening. Het neigt te veel tot het beeld en onderbelicht het betoog. Maar als we voor deze gelegenheid meegaan, dan moge duidelijk zijn dat het doek ‘De Wereldgeschiedenis’ waarvan Honig in navolging van Demyttenaere spreekt nooit af zal zijn en voortdurend op veel plaatsen aan revisie onderhevig. Af en toe zullen verschillende schilders ook tegelijkertijd op dezelfde plek aan het werk zijn met desastreuze gevolgen voor het beeld.

In het geval ‘Srebrenica’ was sprake van nog vele witte plekken en die zijn nog bij lange na niet alle gevuld. Het onderzoeksteam bracht inderdaad het een en ander op het doek. Alles wijst er op dat daarmee het schilderij anders en voller is geworden. Die bijdragen zijn ook van zeer uiteenlopende kwaliteit en kwantiteit. Verschillende soorten verf als het ware, verschillende technieken, verschillende materialen, verschillende stijlen; het is allemaal waar. Wie had anders verwacht. Wie, meer precies, had verwacht dat het Srebrenicarapport ook maar een deel van het doek voor eeuwig onveranderlijk zou hebben beschilderd (als volmaakt beeld dus)? Niemand natuurlijk.

Maar onze ambitie was dan ook een andere, namelijk een betekenisvolle bijdrage aan het debat te leveren: vroeger, voller en diepgaander dan voor zeer vele andere contemporaine onderwerpen gebeurt.

Literatuur

De in de bijdragen genoemde bladzijden verwijzen naar het hoofdrapport.

Hoofdrapport

Blom, J.C.H., Romijn, P. [eindverantwoordelijkheid]. *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*, I, II, III, Bootsma, P., ed. (Srebrenica, een 'veilig' gebied; Amsterdam: Boom, Amsterdam: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie, 2002, 3393 blz., €89,50, ISBN 90 5352 716 8). Het hoofdrapport is ook verkrijgbaar op cd-rom (ISBN 90 5352 816 4).

Deelstudies

Duijzings, G. *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië. De achtergronden van de val van Srebrenica* (Srebrenica, een 'veilig' gebied; Amsterdam: Boom, [Amsterdam: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie], 2002, 209 blz., €22,50, ISBN 90 5352 743 5).
Naarden, B. *Beeld en Balkan. Waarneming en werkelijkheid van Zuidoost-Europa* (Srebrenica, een 'veilig' gebied; Amsterdam: Boom, [Amsterdam: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie], 2002, 121 blz., €17,50, ISBN 90 5352 744 3).
Schoonoord, D.C.L. *Dutchbat III en de bevolking: medische aangelegenheden / Bevoorrading door de lucht* (Srebrenica, een 'veilig' gebied; Amsterdam: Boom, [Amsterdam: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie], 2002, 239 blz., €25,-, ISBN 90 5352 790 7).
Wiebes, C. *Intelligence en de oorlog in Bosnië 1992-1995. De rol van de inlichtingenen veiligheidsdiensten* (Srebrenica, een 'veilig' gebied; Amsterdam: Boom, [Amsterdam: Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie], 2002, 489 blz., €29,50, ISBN 90 5352 742 7).

Cd-rom met extra deelstudies

Graaff, B. de. *Defensie in een veranderende wereld? De organisatie en coördinatie van het ministerie van buitenlandse zaken*.
Scholten, O. *In Sarajevo wordt geschoten, in Genève wordt gepraat / Good guys, bad guys in woord en beeld* - 3 bijdragen over de berichtgeving in 1993 en 1995, in landelijke dagbladen en op televisie / *Rapport Debriefing*.

Schoonoord, D.C.L. *Chronologie van het Bosnische conflict 1990-1995 / Chronologie van de Nederlandse betrokkenheid bij het Bosnische conflict en de nasleep ervan 1991-1999 / Chemische wapens*.
Tromp, N. *Achtergronden van de Joegoslavische crisis. Een literatuuroverzicht*.
Wieten, J. *Srebrenica en de journalistiek. Achtergronden en invloed van de berichtgeving over het conflict in voormalig Joegoslavië*.

De totale set kost €227,-.

Recensies

Algemeen

J. Zijlmans, *Hond en baas. Een geschiedenis van haat en liefde* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche, Haags historisch museum, 2002, 214 blz., €20,-, ISBN 90 77032 17 7).

De conservator van het Haags historisch museum/ Museum De Gevangenpoort, Jori Zijlmans, kwam op het originele idee om een tentoonstelling te organiseren over de relatie tussen mens en hond in de loop van de geschiedenis. Het werden uiteindelijk twee boeiende tentoonstellingen en een bijzonder fraai boek over de geschiedenis van de hond in Nederland. Band, drukwerk, bladspiegel en de zeer vele illustraties, zowel in kleur als in zwart/wit, zijn perfect. Een uitvoerig notenapparaat, een literatuurlijst en een register completeren het geheel.

Zijlmans geeft in dit werk blijk van liefde voor de hond en van grote kennis van zaken. Haar boek is een fascinerend verslag geworden van een nu al duizenden jaren durende ambigue relatie waarbij honden enerzijds worden bewonderd, vereerd, geliefd, vertroeteld en anderzijds worden gevreesd, verschopt, gehaat, verwaarloosd of mishandeld. De schrijfster verdient alle lof voor het vele speurwerk dat zij voor dit boek verricht heeft. En zij kan schrijven: *Hond en baas* is een met vaart geschreven, heel leesbaar boek.

Op een gegeven moment moet, volgens de meest gangbare theorie over de afstamming van de hond, de wolfachtige zich hebben aangesloten bij de mens. De wolfachtige nam als het ware zelf het initiatief voor zijn domesticatie. De oudste vondsten van skeletresten van in de omgeving van mensen levende honden dateren van ongeveer 14.000 voor Christus. In het Mesolithicum (8800-5000 voor Christus) zijn de kleinwildjagers de hond als jachthond gaan gebruiken. Ook in Nederland, zoals blijkt uit de skeletvondsten bij Hardinxveld-Giessendam. Jori Zijlmans behandelt vervolgens in kort bestek de lange geschiedenis van de steeds verdergaande domesticatie van de hond en de factoren die deze mogelijk hebben gemaakt. Het grote aanpassingsvermogen van de hond maakte het dier uitermate geschikt voor diversificatie. Zo fokte men al in de Oudheid waakhonden, jachthonden, vechthonden en gezelschapshondjes.

Speciale aandacht wijdt de auteur aan de waakhonden, een hondensoort waarop de ondertitel, *Een geschiedenis van haat en liefde*, eeuwenlang van toepassing is geweest. Al in de *Lex Salica* werd bepaald dat waakhonden overdag aan de ketting moesten liggen en pas na zonsondergang vrij op het erf mochten rondlopen. De overlast die allerlei honden in de steden veroorzaakten, is altijd een onderwerp van regelgeving geweest. Zo werd in de Middeleeuwen vaak bepaald dat men alleen kleinere honden mocht houden die ‘door de beugel konden’.

Met de geschiedenis van de trekhond illustreert Zijlmans zeer fraai de sedert de negentiende eeuw toenemende emotionele band tussen mens en hond. De Vereniging tot bescherming van trekhonden gaf rond 1870 richtlijnen uit voor een diervriendelijke behandeling van trekhonden, maar veel hielp dat niet. De Anti-trekhonden bond (1912) boekte meer resultaten, vooral door gemeenten te bewegen om trekhondbeschermende regelingen op te nemen in de gemeenteverordeningen. Het

duurde echter nog tot 1961 dat het gebruik van de hond als trekdier bij de wet verboden werd. Eenzelfde mentaliteitsverandering beschrijft Zijlmans in haar verhaal over de kettinghonden. De in 1974 door inspecteurs genomen foto's van totaal verwaarloosde kettinghonden zijn hartverscheurend.

Het hoofdstuk over de jachthonden is een boeiend stuk sociaal-culturele geschiedenis. Eeuwenlang was de jacht, en daarmee het bezit van jachthonden, het privilege van de adel. Flaneren door de stad met een stel loslopende jachthonden was dan ook een adellijk statussymbool. In de negentiende eeuw nam de zich emanciperende burgerij dit statussymbool gretig over. Het was echter vele burgers meer te doen om het fraaie uiterlijk dan om het karakter en de werkeigenschappen van hun hond. Deze fixatie op het uiterlijk en op de standaardisering van uiterlijke raskenmerken leidde tot inteelt en allerlei hondenkwalen. Al in 1890 werd daartegen gewaarschuwd. De adellijke heren bleven de werkeigenschappen van de hond prefereren. Terwijl de burgers hondententoonstellingen hielden, organiseerden de adellijke hondenbezitters vaardigheidswedstrijden, de 'fieldtrials'. Hier had Zijlmans mijns inziens de lijn wel even kunnen doortrekken naar de actuele situatie. Zij doet dat echter weer voorbeeldig in het prachtige slothoofdstuk over de rol van de hond in de kunst. In een kleine zestig pagina's, die de climax van het boek vormen, behandelt de auteur met grote kennis van zaken de hond in de literatuur, in de beeldende kunst, de massakunst en de kitsch, in spotprenten, politieke prenten en strips en in de film. Voor hondenliefhebbers, maar ook voor geïnteresseerden in cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis van harte aanbevolen.

Han C. Vrielink

P. Bitter, L. Noordegraaf, ed., *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote kerk* (Alkmaarse historische reeks XI; Hilversum: Verloren, 2002, 286 blz., €26,-, ISBN 90 6550 198 3).

In de jaren 1991-1996 vond er een grootscheepse restauratie plaats van zowel het exterieur als het interieur van de Alkmaarse Grote of Sint Laurenskerk. Naar aanleiding van deze restauratie verscheen in 1996 als deel X van de Alkmaarse historische reeks een bundel opstellen waarin de geschiedenis van het interieur van deze kerk centraal staat. De redacteuren beloofden in hun voorwoord dat op korte termijn een vervolgbundel zou komen met een uitgebreid overzicht van de bouw- en restauratiegeschiedenis. Met name de eigenlijke bouw- en architectuurgeschiedenis van de huidige, in de jaren 1470-1520 gebouwde kerk bleek zeer bewerkelijk te zijn. Omdat het onderzoek na zes jaar nog steeds niet is afgerond, verschijnt nu deze vervolgbundel met de reeds afgeronde studies. Het is mede daarom dat deel XI opvalt door zijn diversiteit aan thematiek.

Peter Bitter, de stadsarcheoloog van Alkmaar, tracht in het eerste artikel 'De kerk van Alkmaar vóór 1470' (11-100) op basis van archeologisch en historisch bronnenonderzoek de geschiedenis van de afgebroken middeleeuwse voorganger van de Sint Laurenskerk in beeld te brengen. Behalve van bodemvondsten die tijdens de restauratie naar boven zijn gehaald, maakt Bitter in dit artikel ook gebruik van de schaarse literatuur betreffende de oudste archiefbronnen over de kerk. Het onderzoek leverde veel nieuwe gegevens op, maar ook tal van nieuwe vragen, die men nog niet heeft weten te beantwoorden. Hoe oud is bijvoorbeeld de tufstenen kerk waarvan de funderingen zijn aangetroffen, en wie was de bouwer?

De meest verrassende bijdrage in deze bundel is eveneens van de hand van Bitter. In ‘Begraven onder de zerken’ (101-223), waarin overigens de grafzerken niet aan de orde komen, analyseert de auteur de grafvondsten in 901 grafkisten en 62 knekelkisten. Bij het zorgvuldig archeologisch onderzoek van de graven stonden met name vragen voorop ten aanzien van de gezondheidstoestand in het verleden en de wijze van teraardebestelling van de overledenen.

Om het geheel in het juiste kader te plaatsen, deed Bitter daarom onderzoek naar het beheer van de Grote kerk inzake begraven en begrafenissen en naar de gewoonten en gebruiken rond de begrafenissen in de ruimste zin van het woord.

Dit artikel is interessant omdat er naar begrafenissen in de achttiende en vroege negentiende eeuw in Nederland nog maar weinig archeologisch onderzoek is gedaan. Over vergelijkbaar archeologisch onderzoek zijn slechts publicaties beschikbaar over de Pieterskerk van Leiden, de Broerenkerk te Zwolle en de Sint Janskerk in Den Bosch. Tot nu toe lieten onderzoekers zich sterk leiden door volkskundige beschrijvingen zoals die van Le Francq van Berkhey uit 1776, vaak aangevuld met een greep uit diverse bronnen die deels niet uit Holland zelf afkomstig waren. De archeologische bevindingen zorgen echter voor een nuancering van de volkskundig getinte literatuur. Zo was het beeld ontstaan van het opbaren van de dode in een doodshemd. Uit de kledingvondsten blijkt dat men de dode vooral in gewone bedkleding hulde; ten dele bleek deze zelfs te bestaan uit afgedragen en versleten chique kleding. Slechts zelden trof men doodshemden met zwarte strikken aan. Het luiden van klokken, de opkomst van het begraven bij avond en het gebruik van koetsen zijn eveneens gebruiken die in Alkmaar minder frequent voorkwamen. In Alkmaar was er nog een andere 'buitengewone' handeling bij dit soort begrafenissen, namelijk het opzettelijk te laat in de kerk arriveren van de rouwstoet. Een gebruik dat in de algemene literatuur geheel onvermeld blijft, is het begraven kort voor zonsopgang. Dit werd in 1796 geïntroduceerd en was een aantal jaren gebruikelijk bij vrijwel alle begrafenissen binnen de kerk. Het onderzoek van Bitter maakt duidelijk dat de begrafenisgebruiken in de onderzochte periode van circa 1750 tot 1830 aan grote veranderingen onderhevig waren.

In het derde artikel (224-235) geeft Hans Jacobi, conservator van het rijksmuseum Het koninklijk penningkabinet te Leiden, een gedetailleerde beschrijving van een opmerkelijke muntschat die tijdens de opgravingen in het noordtransept van de Grote kerk werd gevonden. De vraag in dit artikel is of deze schatvondst als bijgift in een graf is meegegeven of op een andere manier onder de kerkvloer terecht is gekomen. Aangezien grafbijgiften uiterst zeldzaam waren, komt de auteur tot de conclusie dat de munten waarschijnlijk zijn meegekomen met aangevoerde grond ter opvulling van verzakkingen.

De vierde bijdrage, door Piet Verhoeven, hoofd van de afdeling monumentenzorg en archeologie van de gemeente Alkmaar, gaat over 'De restauratie van de Grote of Sint Laurens Kerk.' (236-272) Verhoeven gaat daarin eerst in op de grote restauratie uit de jaren 1923-1949 om vervolgens en dan meer vergelijkenderwijs stil te staan bij de al even grootschalige recente restauratiewerkzaamheden. De auteur bespreekt in dit artikel tal van uiteenlopende en gecompliceerde technische problemen, die zich bij zowel de exterieur- als de interieurrestauratie voordeden.

Het laatste artikel van deze bundel (273-286) gaat over het onderzoek naar het verloren gewaande houten tongewelf met beschilderingen uit het noordtransept van de kerk. Grote delen zijn enkele jaren geleden bij toeval teruggevonden in het Rijksmuseum te Amsterdam, waar het houtwerk sinds 1885 lag opgeslagen. Willem Haakma Wagenaar, gerenommeerd specialist in het restaureren van dergelijke beschilderingen, geeft hier een toelichting op deze verrassende vondst, die inmiddels is overgedragen aan de stad Alkmaar. Het ligt in de bedoeling na restauratie het beschilderde beschot weer zijn plaats in de kap te laten innemen.

De Sint Laurens in de steigers is rijk geïllustreerd en alle artikelen hebben een notenapparaat en literatuurlijst. Deze bundel is niet alleen een mooie aanvulling op de geschiedenis van de stad Alkmaar, maar tevens een interessante bijdrage aan de funeraire geschiedenis van Neder-

land. Met belangstelling kijken we dan ook uit naar de volgende publicatie van de onderzoeksresultaten betreffende de bouw- en architectuurgeschiedenis van de Sint Laurens.

Edwin Maes

S. van Aerschot, M. Heirman, *Vlaamse begijnhoven. Werelderfgoed* (Leuven: Davidsfonds, 2001, 272 blz., ISBN 90 5826 113 1).

De Vlaamse begijnhoven werden op 12 december 1998 door de UNESCO ingeschreven op de lijst van het werelderfgoed en dit, gelukkig, uitgerekend op een ogenblik dat deze vrouwenbeweging nagenoeg geheel uitdoofde. Het dossier dat vooral door S. van Aerschot, werkzaam bij de afdeling Monumenten en landschappen van het ministerie van de Vlaamse gemeenschap, hiertoe was samengesteld en in 1997 ingediend, vormde de aanleiding tot en is de basis van dit zeer fraai geïllustreerde boek. Hierdoor valt te verklaren waarom in de benadering van het onderwerp vooral het kunsthistorische aspect primeert. Het doel is een groot publiek beter te informeren over de bijzondere leefcultuur van de begijnen en een charme offensief te lanceren voor dit historisch stedelijk patrimonium in Vlaanderen dat inderdaad niet zo bekend is als ooit het geval was. Dat Van Aerschot met haar grondige kunsthistorische dossierkennis uiteindelijk slaagde in het binnenhalen van deze internationale erkenning, zal iedere kritische lezer duidelijk zijn en verdient alle lof. De geboden historische schets over de begijnen en hun activiteiten in hun zogenaamd 'besloten' hoven (Heirman) geeft daarnaast een verteerbare tekst, zodat de lezer een goed algemeen beeld van de beweging krijgt. Het sfeerbeeld, opgeroepen door prachtige foto's van woonensembles, goedgekozen objecten en documenten voorzien van commentaar, boeit zondermeer maar nodigt ook uit tot verdere lectuur. Wie daarenboven nog meer details over het onderwerp wenst te kennen kan via de beredeneerde bibliografie en de detaillijst van begijnhoven, gegroepeerd per provincie, of via de vermelde website meer informatie bekomen.

An Delva

B. Wouda, ed., *Een schatkistje uit Reijerwaard. Paleografische atlas van de archieven van polder Oud- en Nieuw-Reijerwaard* (Hilversum: Verloren, Barendrecht: Stichting documentatie cultuurhistorisch bezit van het waterschap IJsselmonde, 2002, 144 blz., €30,-, ISBN 90 6550 704 3).

'Paleografie heeft iets magisch: de oude handschriften zelf, het archaïsche taalgebruik maar ook de daarin beschreven zaken kunnen tot de verbeelding spreken', zo begint het voorwoord van *Een schatkistje uit Reijerwaard* (5), een polder gelegen in het waterschap IJsselmonde. Inderdaad hebben de vijfenvijftig afbeeldingen van teksten, geel en bruin van ouderdom of van de tannine om de verbleekte galnoteninkt te doen

oplichten, slordig of in regelmatig gotisch schrift geschreven, iets geheimzinnigs. Toch gaan de oudste stukken niet verder terug dan het begin van de vijftiende eeuw. Door vier overstromingen verdween in de jaren 1373-1375 niet alleen de polder in het water, maar ook de archivalia van vóór die data. De teksten zijn chronologisch geordend en eindigen met een convocatie aan de ingelanden voor een algemene bestuursvergadering uit 1858. Dit is tevens het oudst bewaarde eigen drukwerk.

Hoewel het waterschap IJsselmonde 65 archieven van rechtsvoorgangers beheert, is gekozen voor een selectie van teksten uit alleen de archieven van de polder Oud- en Nieuw-Reijerwaard, om zodoende de rijkdom van één polderarchief beter te kunnen illustreren. De negen regels van de kritisch-normaliserende methode, die men bij het transcriberen in acht heeft genomen, staan in het voorwoord. Bij de transcripties is ook steeds een toelichting te vinden op de gebeurtenissen in de teksten, de historische context ervan, of over (paleografische) bijzonderheden van het document.

In de inhoudsopgave treffen we een goed overzicht aan van de soort documenten die we in het boek kunnen verwachten, bijvoorbeeld nr. 12: 'Chirograaf d.d. 13 mei 1457, houdende de akte van verhuring van een deel van de Drogendijk voor de duur van tien schoven.' Zo'n chirograaf, waarvan er drie zijn opgenomen in dit boek, is het bekijken waard. De tekst is oorspronkelijk in tweevoud weergegeven met als scheiding de eerste vier letters van het alfabet. Hier sneed men het document doormidden in een golvende lijn. Bij onenigheid behoorden, om de echtheid van het document te bewijzen, de twee stukken weer precies in elkaar te passen en het 'A, B, C, D' weer compleet te zijn. De uitdrukking 'voor de duur van tien schoven' geeft de duur aan van een jaar, van St. Petrus ad Cathedram op 22 februari tot het jaar daarop, de periode waarbinnen de jaarlijkse kerkelijke belasting in de vorm van de tiende schoof moest worden afgedragen.

De teksten kunnen van alles inhouden: rekeningen, keuren, aktes, rekesten, ordonnanties. Ook zijn er afschriften van veel oudere teksten, zoals het afschrift uit 1604 van een handvest van Jan II, graaf van Henegouwen, gedateerd 9 juni 1303. Het handvest betreft juridische richtlijnen. Behalve voorwoord en inhoudsopgave is er ook een inleiding 'Geschrift & geschrevene, gezien & geïnterpreteerd', over het ontstaan en de ontwikkeling van het schrift, soorten schriftdragers, boeken, zegels, charters en zo meer. Soms wordt ter illustratie van bijvoorbeeld de verschillende typen van de gotische minuskel naar de teksten verwezen.

Wat aan dit boek opvalt, is de uitstekende verzorging: de kleurendruk van de teksten, de prachtige omslag van de kaft en de gedegen verzorging van de transcripties en toelichtingen. Leest men de teksten door, dan kan men begrijpen dat men deze rijkdom niet alleen ongezien wilde bewaren in het archief. Dat men bij de uitgave als ordeningsprincipe voor één polder heeft gekozen, is ter illustratie van de diversiteit te verdedigen. Toch ligt daar ook een probleem. Er zit weinig samenhang in de verzameling. Natuurlijk was het niet de bedoeling dat *Een schatkistje uit Reijerwaard* op een kistje met los zand ging lijken en toch ontsnapt het boek maar net aan dit lot. Daarom vraag ik mij af waarom men in de inleiding niet meer aandacht heeft besteed aan de grootste gemene deler in de teksten: de waterhuishouding en de organisatiestructuur van de polder Oud en Nieuw-Reijerwaard. Er wordt in de toelichtingen wel over geschreven, maar dat geeft geen overzicht. Aan de andere kant staan sommige onderwerpen uit de inleiding, zoals het consonant alfabet en de problemen van papyrus als schriftdrager, wel erg ver af van de problematiek in documenten van een Zuid-Hollandse polder vanaf de vijftiende eeuw. De inleiding had omwille van meer eenheid in het boek, naast aandacht voor ontwikkeling van schrift en schrijven, ook aandacht moeten geven aan de inhoud en typische geografische herkomst van de teksten.

Een schatkistje heeft merkwaardig genoeg geen archieflijst en geen notenapparaat. Dit laatste lijkt ook niet nodig vanwege de toelichtingen en de aanwezigheid van een

glossarium. Dat glossarium had iets langer mogen zijn. Wat is bijvoorbeeld een ‘insinuatie aan schout en lage heemraden’ voor document of rechtsmiddel? (104) Vooral bij inleiding en toelichting mist men de verwijzende noot. Verder is er een zegelbijlage opgenomen met beschrijvingen van wapens en namen van de zegelaars van diverse zegels uit het polderarchief. Als afsluiting zijn

er prachtige kaarten in een kaartenbijlage met, net als in de zegelbijlage, verwijzingen naar de teksten. Eén kaart is afgedrukt op de kaft van het boek. Hier kun je weg mijmeren bij rivieren met merkwaardige eilandjes, minuscule dijkhuisjes, bootjes met bolle zijlen, Ridderkerk waarvan zelfs de hooimijten bij de boerderijen zijn ingetekend. De liefde voor oude documenten van de makers van dit boek wordt hiermee in ieder geval uitstekend op de lezer overgebracht.

Martha Catania-Peters

K. Wils, ed., *Het lichaam (m/v)* (Alfred Cauchie reeks III, Leuven: Universitaire pers Leuven, 2001, 310 blz., ISBN 90 5867 170 4).

Dertien bijdragen maar liefst, telt dit derde deel van de Leuvense reeks historische studies. De Alfred Cauchie reeks bundelt studies van leden van het departement geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven. In de Verantwoording wordt ons uitgelegd wie Alfred Cauchie (1860-1922) was en waarom de reeks naar hem vernoemd is. Het blijkt hier te gaan om een zeer vernieuwende historicus, die in de jaren rond 1900 baanbrekend werk heeft verricht voor de Leuvense universiteit. Doelstelling van de reeks is om aan de hand van thema's bundels te produceren die uitdagen en die de grenzen van de discipline overschrijden. Zowel op chronologisch als op methodologisch vlak wil zij bovendien ruimhartig zijn. De reeksredactie bestaat uit Jo Tollebeek, Jan Roegiers en Werner Verbeke.

De hierboven geschetste doelstelling wordt in deze bundel weliswaar bereikt waar het de ruimhartigheid in chronologie en discipline-overschrijding betreft, maar van enige eenheid is geen sprake meer. De redactie heeft een indeling gemaakt waarbij een zevental bijdragen onder de subtitel ‘Tussen hemel en aarde’ is geclusterd, terwijl de resterende zes artikelen onder de noemer ‘Het moderne lichaam’ zijn samengebracht.

De bundel bevat voor elk wat wils en ook ik ben uiteraard het eerst die artikelen gaan lezen die mij op het eerste gezicht aanspraken, te beginnen met ‘Het geseksueerde lichaam van de heks in de nieuwe tijd’ (103-116) van de hand van Dries Vanysacker. Dit artikel, ondergebracht in ‘Tussen hemel en aarde’, legt een relatie tussen beeldvorming van heksen en seksualiteit. Dit aspect is onderzocht in verslagen van heksenprocessen. Ondanks het feit dat de schrijver zich geografisch beperkt tot de Zuidelijke Nederlanden, graaft het artikel niet echt diep. De teneur is dat in de loop der tijd de nadruk in de beeldvorming kwam te liggen op vrouwelijke heksen, terwijl er in het begin nog wel mannelijke heksen voor het gerecht werden gesleept. Seksualiteit hoort bij de beeldvorming, en de bijbehorende verhalen van heksensabbats, waar gemeenschap met de prins der duisternis zou hebben plaatsgevonden, zijn genoegzaam bekend. Het vernieuwende in deze bijdrage ontgaat mij dan ook enigszins.

Ik vind het jammer dat de artikelen die onder de noemer *Het lichaam m/v* zijn samengebracht, zo erg uiteenlopen. Het hiervoor genoemde artikel over seksualiteit en hekserij had aan diepgang kunnen winnen, wanneer bijvoorbeeld literatuur over

de beeldvorming van negers (slaven) en joden in relatie tot seksualiteit in de bundel was opgenomen. Een vergelijking was dan mogelijk geweest.

Het is jammer dat er, blijkens het notenapparaat, geen gebruik is gemaakt van recente publicaties zoals Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching, *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1998). Met name dit werk zou interessant vergelijkingsmateriaal opgeleverd hebben. In beide boeken wordt regelmatig een relatie gelegd met seksualiteit en eveneens met ‘anders zijn’. Om een voorbeeld te geven: in

De hang naar zuiverheid schrijft Rob van der Laarse over het joodse lichaam. (165-189) In andere bijdragen wordt gesproken over zuiverheid in relatie tot ras, sekse en seksualiteit. Het enige artikel uit *Het lichaam m/v* dat het aspect ras min of meer behandelt, is 'Seksuele fantasie en kolonisatie. Een verkenning van de Nederlandse overzeese context in de zeventiende en de achttiende eeuw' (117-140) van de hand van Bart de Prins. Hierin wordt geschetst hoe men in Europa dacht over de seksuele zeden bij andere volkeren en wordt er enige aandacht besteed aan het ontstaan van gemengdbloedigen in de diverse koloniën en hoe daarmee om te gaan.

In *Het lichaam m/v* schreef Eric Bousmar verder een bijdrage over het weerbarstige lichaam: 'Profane cultuur en het officiële ascetisme van de kerk in de Bourgondische Nederlanden.' (41-54) Johan Verberckmoes laat ons genieten van 'Het geslacht van het lachende gelaat in de zestiende en de zeventiende eeuw.' (87-102) De bundel wordt afgesloten met een geïllustreerd artikel van José van Dijck: 'Een venster op de baarmoeder: de foetus als film.' (251-270) Al met al een zeer gevarieerd aanbod dus.

Paul Hendriks

M. van Tielhof, *The 'mother of all trades'. The Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (The Northern world. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD. Peoples, Economies and Cultures III; Leiden, Boston, Keulen: Brill, 2002, xviii + 370 blz., €106,-, ISBN 90 04 12546 9).

'Er is, kortom, net als een eeuw geleden nog héél, héél veel werk aan de winkel vóór er te denken valt aan het schrijven van heel de geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel sedert de dagen van het vrouwtje van Stavoren.' Met deze ferme zin besloot ik mijn bijdrage tot de vorig jaar verschenen jubileumbundel van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. (Zie S.C. Derks, ed., *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag, 2002); zie hierna pagina 430.)

Ik had er op dat moment geen idee van dat Milja van Tielhof doende was met het vervolg op haar baanbrekende dissertatie over de Oostzeehandel in de zestiende eeuw, waaraan tot dusver te weinig aandacht is geschonken. (Zie M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Den Haag, 1995).) Áls ik het geweten zou hebben zou ik me minder stellig hebben uitgedrukt. Weliswaar behandelde zij ook nu niet de hele problematiek, zoals ik die in de genoemde bundel geprobeerd had te formuleren, maar ze komt wel dicht in de buurt. Haar boek is indrukwekkend. Het is gedegen, helder en evenwichtig. Het getuigt van ijver, grondigheid en een even brede als diepgaande kennis van zaken. Het is fraai en zelfs elegant gecomponeerd. Als onderzoekster en auteur geeft ze blijk van scherpzinnigheid, kritisch vermogen en gedrevenheid. Daarbij heeft zij haar nuchtere kijk op de zaak niet verloren. Zij verdient, kortom, bewondering. Van mij krijgt ze die.

Met gevoel voor het drama dat geschiedenis is, opende en sloot zij haar werk met beschouwingen over het bedrijf van twee Oostzeehandelaren. Een vondst: geschiedenis is en blijft mensenwerk, ongeacht alle structurele en procesmatige ontwikkelingen daarvan. In dit geval gaat het om punt en contrapunt. De veelzijdige, stoere libertijn Pieter Comelisz Hooft zag zijn handel omstreeks 1600 groeien en bloeien 'in an age of expansion'. De hyperactieve, religieuze idealist Willem de Clercq ging als zelfstandig zakenman ten onder in de eerste helft van de negentiende eeuw toen de 'moedernegotie' in zwaar weer was verzeild. Geluks- en pechvogel dus - desondanks vogels van dezelfde pluimage. Hun optreden laat namelijk naast ver-

schillen ook overeenkomsten zien. Tijdens de tussenpoos van twee-en-een-halve eeuw was weliswaar sprake geweest van - soms drastische - op- en neergang op korte en middellange termijn en van wisselende en soms fundamenteel verschuivende marktomstandigheden en -verhoudingen; maar ook van continuïteit en bestendigheid. De geschiedenis is ingewikkeld. Van een ondubbelzinnig bepaalde, rechtlijnige loop of constante beweging van de graanhandel in neerwaartse richting is geen sprake geweest.

Hoe is het dan te verklaren dat de aanvankelijke expansie van een sleutelsector per slot van rekening plaats had gemaakt voor de misère van een bedrijvigheid in de marge? Op helder gedocumenteerde wijze zet Van Tielhof uiteen dat in dit verband onderscheid is te maken tussen vier, min of meer verschillende, ontwikkelingsfasen. Tussen 1540 en 1650 manifesteerde de expansie zich als uitvloeisel van de geografische ligging van de Noordelijke Nederlanden - in het bijzonder van Amsterdam. De behoefte aan Baltische levensmiddelen nam toen als gevolg van bevolkingsgroei sterk toe. Vraagfactoren gaven zo gezien de doorslag. Dat is een traditionele, respectabele opvatting. Toch kan men zich afvragen of de aanbodzijde daarmee voldoende recht wordt gedaan. De binnenlandse rurale en urbane vernieuwingen gingen tijdens de zestiende eeuw immers gepaard met specialisatie en differentiatie van de voortbrenging. Dat hield uitbreiding in van de internationale arbeidsverdeling. De export profiteerde daarvan maar ook de invoer van in het bijzonder levensmiddelen uit het Oostzeegebied dat al van oudsher onder het maritieme bereik had gelegen. ‘Geografische ligging’ is al met al geen statisch, onveranderlijk gegeven. Het gaat om de exploitatie van daarin besloten opties, mogelijkheden en alternatieven. Van Tielhof legt in dat verband nadruk op de transactiekosten als factor van de commerciële expansie, in het bijzonder op de daling van de transportkosten. Ook dat is een tamelijk traditionele kijk op zaken - het paradepaard is ook bij Van Tielhof de ‘boterdoos’ oftewel het fluitschip. Zij verlost ons wel van het sprookje dat het in 1595 te Hoorn plotseling als manna uit de lucht kwam vallen. Er was een lange technologische innovatie aan voorafgegaan. In aansluiting op bestaande opvattingen gaat zij voorts in op de betekenis van institutionele voorzieningen, het economisch overheidsbeleid en de marktorganisatie. En passant neemt zij ook stelling in het actuele debat over de stelling van Jonathan Israel die doorslaggevende betekenis toekende aan de nieuwe ‘rich trades’, niet aan de aloude moedernegotie. Zijn al te boude opvatting had zij eigenlijk al in haar dissertatie ontkracht.

Na de expansie volgde tussen 1650 en 1760 contractie, vooral als gevolg van externe omstandigheden. Hernieuwde, ‘gestadige’ groei kwam er tussen 1760 en 1800 voor in de plaats. Andermaal fungeerde bevolkingsgroei - in heel West-Europa deze keer - als motor; andermaal lag de nadruk dus op vraagfactoren. Daarna was het hier te lande de beurt aan het marginaliseren van de Baltische graanhandel. Dat was natuurlijk niet te wijten aan het tekortschieten van de vraag naar graan (de aardappel was, zo legt zij uit, geen substituut). Was er dan nu iets mis met de aanbodkant? Daarop gaat Van Tielhof niet nader in.

Zij volgt in dit opzicht een andere weg door zich aan te sluiten bij de recent door Lesger ontvouwde kijk op de cruciale rol van informatiekosten als deel van de transactiekosten. (Zie Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van*

de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630 (Hilversum, 2001).) Die kijk lijkt te zijn ingegeven door de zogeheten 'informatierevolutie' en de daaruit voortvloeiende kennisverwerving uit de laatste halve eeuw. De analogie tussen heden en verleden scheen - ongeacht alle improductieve en zelfs contraproductieve 'ruis' van de hedendaagse informatie - inderdaad voor de hand te liggen. Zo hechtte Lesger bijvoorbeeld groot gewicht aan de betekenis van Amsterdam als 'stapelmarkt' van informatie. Van Tielhof besteedt er in zijn voetspoor een - je mag zeggen: informatief - hoofdstuk aan. Toch is die

voorstelling van zaken niet zo nieuw als misschien lijkt. Historici van vroegere generaties (T.P. van der Kooy, J.H. Kernkamp, J.G. van Dillen) hadden zeker oog voor het gewicht van de informatie en het meer recente werk van McCusker en Gravesteijn heeft daaraan aan de hand van feitelijke en statistische data een belangrijke dimensie toegevoegd. (Zie J.J. McCusker, C. Gravesteijn, *The beginnings of commercial and financial journalism* (Amsterdam, 1991).)

Van Tielhof heeft er goed gebruik van gemaakt. Toch is het de vraag of zij - en Lesger - de kwestie wel afdoende en precies op maat hebben toegesneden. Informatie? Welke informatie? Zijn niet op zijn minst twee soorten informatie in het geding? Enerzijds gaat het om de toegang tot en de toegankelijkheid van een min of meer vast bestand van gegevens, bepalend voor de inrichting en organisatie van de markt en het marktgebied in kwestie. In die zin is sprake van een voorraad informatieve 'know how'. Anderzijds is er een stroom van nieuwe, aanvullende en corrigerende informatie aangaande marktgegevens, die zijn blootgesteld aan veranderingen op de korte en ultra-korte termijn. Werkte een en ander heus onder alle omstandigheden kostenverlagend of kon niet - afhankelijk van de omstandigheden - ook sprake zijn van prijsfixatie en zelfs prijsopdrijving? Welke consequenties voor de aangeboden en gevraagde hoeveelheden van bepaalde goederen vloeiden daaruit voort? Wat was, kortom, in dit kader de betekenis van de actuele, niet zelden monopoloïde marktvorm? Aan welke wisselwerkingen stonden de marktdata van de informatievoorziening bloot? Ik heb er onvoldoende over nagedacht om ook maar te proberen dit soort vragen te beantwoorden. Ik volsta met te zeggen dat transactiekosten en informatievoorziening geen volstrekt transparante begrippen zijn waaraan zonder meer verklarende waarde toekomt.

Van Tielhof maakt wel overtuigend duidelijk dat de Nederlandse handelaren in Oostzeegraan als gevolg van ingrijpende structurele wijzigingen van de wereldeconomie - of althans van de Europese economie - na 1800 weinig baat meer vonden bij hun informatievoorsprong. In de nieuwe verhoudingen was hun positie sleets en obsoleet geworden. Hun kennis van zaken van hun specifieke markt en de ontwikkeling daarvan deed er niet langer toe. Daarmee is de Nederlandse Oostzeehandel inderdaad uitstekend in internationaal perspectief geplaatst. Maar waarom lukte het de kooplieden niet relevante informatie aangaande nieuwe markten op te doen? Was dat misschien toch te wijten aan binnenlandse aanbodfactoren? 't Is maar een vraag.

P.W. Klein

A. Oosthoek, ed., *De kunst van het handeldrijven. Vier eeuwen maritieme verbeelding. Art inspired by the sea. Four centuries of maritime art* (Abcoude: Uniepers, Rotterdam: Koninklijke NedLloyd, 2002, 319 blz., €45,-, ISBN 90 6825 287 9).

De herdenking 400 jaar VOC ligt alweer geruime tijd achter ons. Vastgesteld kan worden dat het een breed spectrum aan activiteiten en producten heeft opgeleverd: wetenschappelijke symposia, zweterige braderieën, theateropvoeringen, exposities

en vele publicaties. Soms ook werd de VOC er met de haren bijgesleept en het kloeke boekwerk *De kunst van het handeldrijven. Art inspired by the sea* moet onder die categorie geschaard worden.

Het is een boek dat op een aantal gedachten hinkt en daar de sporen van draagt. De aanleiding om tot deze publicatie te komen, is het in bruikleen verstrekken van de kunstcollectie van de Koninklijke NedLloyd aan het Maritiem Museum Rotterdam en de financiële ondersteuning van NedLloyd aan uitbreiding van het museum. Zonder meer lovenswaardige initiatieven die

een publicatie rechtvaardigen. Een boek dat inzicht geeft in deze interessante en brede bedrijfscollectie zou een aanwinst betekend hebben voor historici en geïnteresseerden van uiteenlopende pluimage: maritieme historici, bedrijfshistorici, kunsthistorici, geïnteresseerden in de verzamelgeschiedenis etc. De afbeeldingen in het boek van voorwerpen die tot de collectie behoren, rechtvaardigen die gedachte. Een prachtige, gevarieerde schare aan scheepsmodellen, gebrandschilderde ramen, archiefstukken, fotoboeken, posters, schilderijen, zee-atlassen trekt aan het oog voorbij.

Helaas, dan komt de VOC om de hoek kijken en de mogelijkheid om een logische indeling te maken, die recht doet aan NedLloyd en de vele bedrijven die in de loop van de tijd zijn ontstaan, opgeheven of gefuseerd en die op de een of andere manier aan NedLloyd gelieerd zijn, wordt opgegeven om de VOC, die in feite niets met NedLloyd te maken heeft, centraal te stellen. Dat wil zeggen, eigenlijk gaat het er ook nog om een beeld te geven van het maritieme verleden van Nederland dat doorloopt tot ver in de twintigste eeuw. Dat is hinken op drie gedachten en is vragen om moeilijkheden. Een gevolg is bij voorbeeld dat aanvullende afbeeldingen zijn toegevoegd uit andere collecties om het verhaal te completeren. Zo is het boek een mengelmoes geworden van ‘vier eeuwen maritieme verbeelding’ zoals een tweede ondertitel op de titelpagina aangeeft.

Aan de auteurs ligt het niet. Blussé, Rietbergen, Gawronski, Van den Doel, Putman en Spruit, om er maar een paar te noemen, weten over het algemeen heel goed waar ze het over hebben. Maar een ‘auctor intellectualis’, een supervisor, een hoofdredactie, een eind- en beeldredactie en een projectcoördinatie waren misschien wel iets te veel van het goede. In de inleiding spreekt samensteller Andreas Oosthoek van een caleidoscopisch beeld waarbij de hoofdstukken ineen scharen zodat een doorlopend verhaal ontstaat. Het eerste is juist, het tweede zeker niet. Wat moeten we bij voorbeeld met een verhaal over Piet Hein bij een buste van deze vlootvoogd die zich in het Rijksmuseum bevindt, terwijl we de volgende pagina's verder gaan met de Borubudur en Bali?

Maar is dat erg? Dat hangt er van af waarvoor men het boek gebruikt. Wanneer men op kijkgenot uit is, wordt men zeker niet teleurgesteld. Een kloek formaat, meer dan 300 pagina's ‘full colour’ vol afwisselende afbeeldingen. Iedere keer als men een bladzijde omslaat, wacht een verrassing. Net iets minder opmerkelijk vormgegeven als het ‘officiële VOC jubileumboek’ maar desalniettemin levendig met, enkele uitzonderingen daargelaten, behoorlijk leesbare teksten in het Nederlands en Engels.

Leuk, en mooi, maar het blijft jammer dat de lezer geen inzicht krijgt in de totstandkoming en samenstelling van deze interessante bedrijfskunstcollectie. Wellicht dat een van de museummedewerkers de pen nog eens opvat?

J.P. Sigmond

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

H. Slings, *Toekomst voor de Middeleeuwen. Middelnederlandse literatuur in het voortgezet onderwijs* (Dissertatie Leiden 2000, Nederlandse literatuur

en cultuur in de Middeleeuwen XXI; Amsterdam: Prometheus, 2000, 258 blz., ISBN 90 5333 921 3).

Hubert Slings beschrijft in zijn proefschrift de ontwikkeling van het onderwijs in Middel-

nederlandse literatuur als onderdeel van het vak literatuurgeschiedenis in het voortgezet onderwijs. De geschiedenis daarvan is relatief kort en reikt niet verder terug dan het eind van de negentiende eeuw. Sindsdien is er hier en daar wel wat nagedacht over de didactiek, de methodiek en de zin van zulk onderwijs op de scholen, maar veel is het niet. Slings wilde in zijn proefschrift naast een overzicht van de huidige stand van zaken en een terugblik ook een vooruitblik opnemen. Zo is zijn boek een studie geworden van de manier waarop men literair erfgoed aan scholieren overdroeg en overdraagt, over de manier waarop dat in de toekomst zou kunnen plaatsvinden en welke doelstellingen men met onderwijs in middeleeuwse literatuur na kan streven.

Volgens Slings heeft literatuurgeschiedenis, ook die van de Middeleeuwen, een vrij stevige plaats verworven in het onderwijs. Ondanks een fiks aantal belemmeringen, waaronder de voor dergelijk onderwijs nogal beperkte tijd en de geringe culturele bagage van de moderne scholier, ziet Slings toch een goede toekomst weggelegd voor het onderwijs in Middelnederlandse literatuur. Om de mogelijkheden van dergelijk onderwijs te onderzoeken ontwikkelde hij een methode, gebaseerd op een eigen teksteditie van *Karel ende Elegast*, een topper uit de Middelnederlandse canon. Slings combineert in zijn methode onderzoek naar de uitgangspositie van de scholier, zelfwerkzaamheid, het lezen van tekstgedeelten en historische informatieoverdracht. Uit een test van de methode op een aantal scholen blijkt volgens hem dat het goed mogelijk is de interesse van leerlingen te wekken en hun kennis te vergroten.

Voor zijn overzicht van de stand van zaken en het verleden van het onderwijs in Middelnederlandse literatuur heeft Slings zich gebaseerd op literatuurgeschiedenissen voor scholen, enkele bloemlezingen met leesteksten voor het onderwijs, debatten over het doel en de zin van dergelijk onderwijs en voor het hedendaagse onderwijs op een vragenlijst, die door een representatieve groep van docenten is beantwoord. Slings besteedt daarbij veel aandacht aan de institutionele en socio-culturele kaders waarbinnen het literatuuronderwijs werd en wordt gegeven. Zijn eigen methode baseert hij op een aantal uitgangspunten: de afstand tot de literaire teksten uit de Middeleeuwen is groot, er is steeds minder tijd voor literatuuronderwijs, het onderwijs is steeds meer gericht op het verwerven van vaardigheden dan op het aanleren van kennis en de voorkennis van leerlingen is door massificatie (scholing is niet langer weggelegd voor jongeren uit welopgevoede kringen) en secularisatie sterk geslonken.

Slings beklemtoont dat de individuele docent een doorslaggevende rol speelt in het literatuuronderwijs. Die positie wordt versterkt door het ontbreken van duidelijke doelstellingen voor het literatuuronderwijs en door de noodzaak om te laveren tussen een esthetische en historische benadering van de tekst. Een puur esthetische benadering is onmogelijk door de ontoegankelijkheid van de Middelnederlandse literatuur voor moderne lezers en een strikt historische benadering draagt niet bij tot het bevorderen van (het veelal gewenste) literair plezier bij de leerlingen. Slings pleit ervoor de band tussen wetenschappelijk onderzoek en historisch literatuuronderwijs min of meer door te snijden. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek kunnen immers gemakkelijk gedateerd raken en bovendien kan men dan niet blijven vasthouden aan de breed geaccepteerde Middelnederlandse canon. Anders dan iemand als Herman Pleij, groot voorstander van de cultuurhistorische benadering, pleit Slings ervoor de teksten uit de canon centraal te stellen in het onderwijs. Veel argumenten

geeft hij daarvoor niet, maar door zijn nadruk op het unieke karakter van de canonieke teksten suggereert hij dat deze in elk geval esthetisch, puur literair leesplezier opleveren. In zijn eigen lesmethode plaatst Slings een dergelijke canonieke tekst in een historisch kader, waarmee hij in de praktijk poogt te voldoen aan een hele reeks van doelstellingen voor historisch literatuuronderwijs die hij in zijn proefschrift opsomt.

Slings' opvattingen over de doelstelling en de zin van historisch literatuuronderwijs zijn enerzijds nogal moralistisch, anderzijds sluiten ze aan op wat er in de docentenpraktijk wordt gedacht. Zijn pleidooi voor een deels esthetische benadering van literatuur is vanuit wetenschappelijk oogpunt nogal zwak. Zo poneert hij de voor de Middeleeuwen dubieuze stelling 'literatuur is kunst'. (161) Hij wil onderzoeken 'in hoeverre esthetische eisen de tekstkeuze van het historisch literatuuronderwijs mogen of moeten beïnvloeden.' (162) Een andere visie is blijkbaar niet erg wenselijk. Het was beter geweest als Slings zijn persoonlijke opvattingen over literatuuronderwijs hier wat had gematigd en wat meer systematisch was nagegaan wat de opvattingen zijn onder pedagogen, vakdidactici en misschien ook (literatuur-) historici over het nut en de noodzaak van literatuuronderwijs. Slings heeft er echter voor gekozen zich sterk te richten op de gegroeide praktijk in het onderwijs. Dat is een pragmatische aanpak en dat zou een lovenswaardige nota voor het departement van onderwijs hebben opgeleverd. Het is echter de vraag tot welke bijdrage aan welke wetenschap dit heeft geleid. Bovendien heeft Slings zich niet of nauwelijks van buitenlandse inzichten vergewist, maar zou het Nederlandse literatuuronderwijs daarvan niet kunnen profiteren?

Slings' proefschrift laat vooral zien dat het in het moderne literatuuronderwijs nog steeds ontbreekt aan een goede (wetenschappelijke en didactische) verantwoording van historisch literatuuronderwijs en blijkbaar (want Slings rept er nergens van) ook van onderwijs in nietmoderne geschiedenis in het algemeen. Het is nu eenmaal deel gaan uitmaken van het curriculum, al is het weinig in tel, en blijkbaar vinden velen dat het zo moet blijven. Maar ook Slings komt niet veel verder dan wat apodictische stellingen. Waarom zouden we scholieren opzadelen met dit soort onderwijs? Vooral als de tijd ervoor ontbreekt en de voorkennis zo beperkt is. Zou het dan niet beter zijn literatuuronderwijs te beperken tot de moderne literatuur en verder een goede bodem van historisch besef bij te brengen in geschiedenislessen? Slings stelt dat er onder scholieren wel degelijk interesse bestaat in de Middeleeuwen en de reacties van scholieren op zijn methode waren overwegend positief. Of zijn methode daarmee beter is dan een andere weten we nog niet, omdat hij geen controlegroep heeft gebruikt, die les kreeg uit een bestaande methode. Slings heeft evenmin onderzocht wat de effecten van literatuuronderwijs op langere termijn zijn. Wat beklijft er en wie leest later uit puur plezier nog Middelnederlandse teksten? Ik gok: weinig en (bijna) niemand. En zo blijft na lezing van dit proefschrift de vraag: wat is de toekomst van onderwijs in Middelnederlandse literatuur?

Arjan van Dixhoorn

K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002; Zutphen: Walburg Pers, 2002, 503 blz., ISBN 90 5730 229 2).

Dit boek, als dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam op 28 november 2002 verdedigd, is echt een proeve van bekwaamheid. Het vult een *Forschungslücke* door een overzicht te bieden van ruim vijf eeuwen kanunnikenleven in het bisdom Utrecht,

met uitstapjes naar de omringende bisdommen voor de vergelijking. Daarnaast worden de gemeenschappen van kanunniken, munsters (monasteria) en later kapittels genaamd, vergeleken met de kloosters van monniken en monialen in deze bisdommen, die een voorbeeldfunctie voor Utrecht hebben vervuld. Het bisdom Utrecht liep niet voorop, maar vertoonde wel een eigen gezicht in die zin dat bijna alle kapittels er bisschoppelijk waren, in tegenstelling tot de vele landsheerlijke of

adellijke kapittels elders. In de buitengewesten van het bisdom ontstonden eveneens bisschoppelijke kapittels, met wisselende lotgevallen in de loop der eeuwen. Verder telde de bisschopsstad Utrecht aan het eind van de elfde eeuw niet slechts een domkapittel, maar daarnaast vier andere bisschoppelijke kapittels, die na het concordaat van Worms van 1122 alle mee mochten beslissen over de keuze van een nieuwe bisschop, samen met de abt van de Sint Paulusabdij in de stad en de proosten-aartsdiakens van de vier buitenkapittels in Tiel, Emmerik, Deventer en Oldenzaal. Het domkapittel slaagde er niet in dit kiesrecht voor zichzelf te monopoliseren, zoals in andere bisdommen van het Duitse Rijk.

Het boek is grotendeels chronologisch opgezet, waarna in de Slotbeschouwing (421-430, vertaald in de Summary, 431-440) verschillende thema's door de eeuwen heen worden samengevat. Aan de orde komen allereerst oorsprong en ontstaan van het kapittelwezen in de Merovingische en Karolingische tijd, met de Akense regels uit 816, die in Utrecht ondanks de onrust van de Noormannentijd en het uitwijken van de bisschop naar Odiliënberg en vervolgens Deventer toch het richtsnoer voor de kanunniken bleven. Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de ontstaansgeschiedenis van het bisdom Utrecht uit een missieklooster van Willibrord, gewijd aan Sint Salvator (Oudmunster), met een kleinere kerk gewijd aan Sint Maarten, waarheen Bonifatius de titelrechten verplaatste en die in 777, toen Utrecht officieel een bisdom werd onder het aartsbisdom Keulen, ging functioneren als bisschoppelijke zetelkerk. Beide kerken werden toen nog steeds bediend door één enkel college van kanunniken, een situatie die pas veranderde in de tiende eeuw (behandeld in hoofdstuk 3), toen bisschop Balderik na terugkeer uit Deventer de Sint Maartenskerk voorzag van een eigen kapittel van geestelijken, verbonden met Odiliënberg, veertig man sterk, en de Sint Salvator met een college van twintig kanunniken, gedeeltelijk afkomstig uit Deventer. Onder deze bisschop vond ook de wederopbouw van de stad plaats, evenals een gedeeltelijk herstel van de buitenkapittels.

Een probleem waarvoor de auteur geen bevredigende oplossing biedt, is de plaats van de Sint Maartenskerk op het Domplein: waar lag deze tijdens Willibrord en Bonifatius, en bouwde Balderik een nieuwe kerk op de plaats van de huidige dom, of was er na 777 door de eerste bisschoppen al iets op die plaats gebouwd? De archeologische aanwijzingen voor beide opties zijn uiterst zwak en contemporaine schriftelijke gegevens ontbreken.

In het vierde hoofdstuk komt de periode van de bisschoppen Ansfried en Adelbold en halverwege bisschop Bernold aan bod, tot 1040, waarin een ingrijpende reorganisatie van de kapittels binnen en buiten de stad plaatsvond. Krachtens de Akense regels moesten de geestelijken van de bisschopskerken een eigen vermogen van tafelgoederen krijgen, dat voor dit doel was geoormerkt binnen het geheel van het bisdomsgoed. Wie dit vermogen moest beheren, was echter niet vastgesteld, en zo kon een bisschop daarover vrij gemakkelijk beschikken voor andere doeleinden. Om dit tegen te gaan, was het vermoedelijk bisschop Adelbold die de proosten van de kapittels met dit beheer belastte en de proosdijen met eigen goederenbezit instelde, dat op zijn beurt was verdeeld in het proostengoed voor de proost zelf en het stipendiumgoed voor de kanunniken. Bisschop Bernold moet dit verder hebben uitgewerkt, zodat omstreeks 1040 de kapittels, zowel in de stad als daarbuiten, inderdaad elk over een eigen vermogen beschikten. De proosten werden ook bij het bestuur van het bisdom als geheel ingeschakeld, onder meer doordat zij de kerkelijke

rechtspraak in een eigen aartsdiakonaat gingen uitoefenen, niet meer als gemandateerde van de bisschop maar als bekleder van een autonoom ambt. Deze instelling is volgens de auteur (322) een creatie van bisschop Bernold. Opmerkelijk is daarbij dat de drie nieuwe Utrechtse stadskapittels, van Sint Pieter, Sint Jan en Sint Marie, waarvan er twee onder bisschop Bernold en de derde onder bisschop Koenraad na 1040 in de elfde eeuw werden gesticht, niet in de oorspronkelijke verdeling van de aartsdiakonaten meetelden. Hun

proosten kregen later alsnog een eigen aartsdiakonaat, dat werd afgeknabbeld van die van de dom en Oudmunster. Anders dan de auteur suggereert (306), lijkt mij dit een aanwijzing dat bisschop Bernold niet reeds voor 1040 met het plan rondliep om die nieuwe kapittels te stichten, maar dat hij daarvoor een speciale aanleiding nodig had, te weten het overlijden van keizer Koenraad II in Utrecht op Pinkstermaandag 1039.

Daarmee zijn we in hoofdstuk 5 beland, waarin de periode 1040-1099 wordt behandeld; de halve eeuw waarin drie nieuwe kapittelkerken en de stenen kerk van de Sint Paulusabdij in de stad Utrecht verrezen. De auteur bediscussieert uitvoerig de al dan niet planmatige aanleg van deze vier kerken als een kruis naar de vier windstreken rondom de domkerk waarin hart en ingewanden van keizer Koenraad II waren begraven. Naar mijn mening terecht komt hij tot de conclusie dat deze kruisvorm van meet af aan zo was bedoeld en niet pas door latere historici erbij gefantaseerd. Keizer Koenraads zoon Hendrik III moet de opdrachtgever zijn geweest van dit grootse bouwplan, dat door bisschop Bernold voor driekwart en door bisschop Koenraad, in overleg met diens zoon en opvolger keizer Hendrik IV, voor de rest werd uitgevoerd.

Het zesde hoofdstuk tenslotte behandelt de lange twaalfde eeuw, tot 1227, waarin nieuwe opvattingen over reguliere kanunniken veld wonnen, die de klemtoon legden op de apostolische armoede en de pastorale taak in de wereld. Naast de kapittels volgens de Akense regels ontstonden strengere kapittels zoals van de premonstratensers, die in de stad Utrecht dan ook op tegenwerking stuitten; want hier werd het privé-bezit der kanunniken geëerbiedigd en waren de pastorale taken intussen geheel overgedragen aan de parochiekerken. Hun eerste taak was en bleef het koorgebed, maar daarnaast werden zij meer en meer bestuurders en beheerders, kortom seculiere kanunniken.

In een goed gecomponeerd proefschrift zijn al deze ontwikkelingen diepgaand behandeld. Veel discussie schuilt ook in de 1687 noten, erg klein gedrukt maar spannend. We zullen dit boek nog dikwijls met vrucht raadplegen.

Johanna Maria van Winter

S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske Akademy, 2000, 544 blz., ISBN 90 6550 631 4).

In de eerste fase van de reformatie waren de dopersen - ook wel bekend als doopsgezinden, wederdopers of mennonieten - de populairste hervormde stroming in de Noordelijke Nederlanden. De vroege geschiedenis van de doperse beweging is bovendien van een grote bewogenheid. Alleen al om deze redenen is het nieuwe, uitvoerige overzichtswerk dat S. Zijlstra van de dopers schreef meer dan welkom. Het is bovendien een voortreffelijk boek geworden, waarin de inzichten uit het moderne onderzoek naar de reformatie verwerkt zijn en de auteur veel resultaten uit eigen onderzoek heeft gebruikt.

In het laatste overzichtswerk, de dissertatie van A.F. Mellink uit 1953, werd alleen de vroege geschiedenis van de dopers beschreven en werden ze gepresenteerd als een sociale beweging. Zijlstra stelt daarentegen het religieuze centraal. Hij is, zo zegt hij in de inleiding, allereerst geïnteresseerd in de 'identiteit' van de doperse kerken. En er is natuurlijk geen ontkomen aan, dat die 'identiteit' inderdaad bovenal het geloof betrof. Zijlstra gaat daarom uitvoerig in op de ideeën van de grondleggers van de doperse beweging in de Lage Landen, Melchior Hoffmann en Menno Simons, en op de meningsverschillen die ten grondslag lagen aan de scheuringen in

de doperse kerken tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw. Nog veel belangrijker misschien is dat er daarnaast veel aandacht wordt besteed aan de debatten tussen de doopsgezinden en hun kerkelijke concurrenten, te weten de katholieken en gereformeerden en tussen de dopers en andere radicale stromingen, zoals het Huis der Liefde, de chiliasten, de socinianen, enzovoorts. Juist vanuit die debatten weet Zijlstra een helder beeld te scheppen van de specifieke doperse opvattingen. Bekend werden zij vooral door de volwassenendoop en hun afwijzing van het gebruik van geweld. Zijlstra onderstreept dat eigenlijk hun van religie doordrenkte levenshouding veel belangrijker was. Daarin stond 'mijding', dat wil zeggen het voorkomen van omgang met het on-heilige, centraal. De volwassenendoop moest mensen in staat stellen zich die levenshouding aan te meten en hun voorgaande zonden te verwerpen, alvorens toe te treden tot de gemeenschap van gelovigen. De omgang met ongelovigen, of met verstoten leden van de doperse kerken, vormde de aanleiding tot de zwaarste onderlinge twisten, waarvan er heel wat op een scheuring uitliepen.

Toch beperkt het boek zich zeker niet alleen tot de theologische aspecten. Er staan voortreffelijke hoofdstukken in over het gemeenteleven, inclusief een gedetailleerde raming van het aantal doopsgezinden in de verschillende provincies van de Republiek rondom het midden van de zeventiende eeuw. Op grond daarvan komt Zijlstra tot het vermoeden dat niet meer dan drie procent van de Nederlanders op dat moment doopsgezind was, minder dus dan tot nu toe werd aangenomen. Hij heeft ook een sociaal profiel van de doperse beweging samengesteld, waaruit duidelijk naar voren komt dat die overwegend aanhangers vond onder ambachtslieden. Kooplieden en ondernemers, die later het gezicht van de doopsgezinde kerk meer gingen bepalen, vormden de eerste anderhalve eeuw een kleine minderheid. Ook wordt stilgestaan bij de organisatie van de doperse beweging, of misschien moet men zeggen het gebrek daaraan. Veel meer nog dan in de gereformeerde kerk lag bij de doopsgezinden de nadruk op de plaatselijke gemeenten en hun leden. Er was geen overkoepelend gezag, in de vorm van classis of synode, laat staan een bisschop of paus, die meningsverschillen kon beslechten en een doctrinaire lijn uitstippelen. Bij een serieus meningsverschil was het buigen of barsten en zoals we weten, werd het maar al te vaak barsten.

De doopsgezinden waren zeer ongelijk verspreid over het land. De grootste concentraties woonden in Friesland, waar omstreeks 1650 misschien wel 12,5 procent van de bevolking tot een van de 63 doperse gemeenten behoorde. Maar het is goed te beseffen dat die gemeenten maar liefst acht verschillende stromingen vertegenwoordigden, die elkaar niet zelden in woord en geschrift verketterden. Door de overheid werden de doopsgezinden in de zeventiende eeuw met vaak opmerkelijke welwillendheid tegemoet getreden. Onder de getolereerde kerkgenootschappen waren de doopsgezinden zonder twijfel het beste af. Die houding contrasteerde sterk met de meedogenloze vervolgingen in de eerste dertig jaar na de reformatie, toen talrijke dopers hun geloof met de dood bekochten. Daaraan was niet alleen de officiële afkeer van hun opvattingen debet, maar ook de angst voor revolutionaire woelingen. Die angst was sterk gevoed door de gebeurtenissen in Munster in 1635 en de gelijktijdige poging van enkele tientallen dopers om in Amsterdam de macht te grijpen. Ook deze gebeurtenissen worden uitvoerig in het boek behandeld. Hoewel doperse voorlieden zich nadien van revolutionaire opvattingen distantieerden, hebben de doopsgezinden nog lange tijd de sporen van die begintijd met zich meegedragen. Ook in de

zeventiende eeuw vertoonden de onderlinge disputen sectarische trekjes, en de vele scheuringen doen de moderne lezer onweerstaanbaar denken aan die in de linkse beweging tijdens de jaren-1960.

Het boek van Zijlstra is helder geschreven, maar is geen stilistisch meesterwerk. Het bevat verschillende tabellen die klaarblijkelijk op eigen onderzoek berusten, maar waarvan de grond-

slag toch rijkelijk vaag genoemd moet worden. Ik begrijp niet hoe de auteur steeds maar weer kan herhalen dat de doopsgezinden sociaal bezien een doorsnee van de samenleving vormden, terwijl de ambachtslieden in hun rangen duidelijk oververtegenwoordigd waren. Op grond van het laatste lijkt mij ook dat er veel voor te zeggen zou zijn om die sociale kant een grotere plaats te geven in de beschrijving van de 'identiteit' van de doperse beweging dan in dit boek gebeurt. Dergelijke bedenkingen doen echter nauwelijks afbreuk aan een werk dat misschien niet zozeer qua omvang, als wel qua inhoud monumentaal mag worden genoemd. Het is dat in overdrachtelijke en tragische zin intussen ook, omdat de schrijver betrekkelijk kort na de voltooiing ervan is overleden. Dit werk zal zijn nagedachtenis echter nog lang levend houden.

Maarten Prak

L. Panhuysen, *De beloofde stad. Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers* (Amsterdam, Antwerpen: Atlas, 2000, 448 blz., ISBN 90 450 01713).

Het dopers bewind in Munster (1534-1535) vormt één van de meest bewogen bladzijden van de zestiende eeuw. In de opkomst en ondergang van het doperse koninkrijk speelden de Haarlemse bakker Jan Matthijsz en kleermaker Jan Beukelsz (Jan van Leiden) een hoofdrol. Jan Matthijsz was een 'vulkanische persoonlijkheid', die in het voorjaar van 1534 naar het doperse Munster reisde en er resoluut de leiding nam van de plaatselijke gemeenschap. Alle burgers werden voor de keuze geplaatst: vertrekken of zich laten dopen; persoonlijk bezit werd afgeschaft. Ondertussen werd de stad belegerd door de troepen van de bisschop. Matthijsz sneuvelde bij een uitval op Paasdag 1534, waarna Jan Beukelsz, even geobsedeerd door het idee van de vervolmaking van de gemeenschap, de macht overnam. Hij laat zich tot koning kronen en onder zijn bewind wordt - onder verwijzing naar oudtestamentische voorbeelden - de polygamie ingevoerd, ongetwijfeld het meest bekende aspect van het Munsterse experiment. In de Nederlanden laten de dopers zich ondertussen ook niet onbetuigd. Amsterdam wordt genoemd als uitverkoren stad voor een tweede doperse koninkrijk. Tegelijkertijd bestaan er plannen voor een exodus naar Munster, een onderneming die in een vroeger stadium al eens jammerlijk mislukt was. Wanneer in juni 1535 Munster uiteindelijk in handen van de bisschoppelijke troepen valt, is het lot van de doperse gemeenschap bezegeld. De meeste mannen worden omgebracht. In januari 1536 volgt de terechtstelling van drie leiders; hun lijken worden in kooien aan de toren van de hoofdkerk tentoongesteld.

In een bijzonder vlot geschreven, voor een breed publiek bestemd boek heeft Luc Panhuysen deze bewogen geschiedenis minutieus gereconstrueerd. Met aandacht voor sprekende details brengt hij Munster en de protagonisten van het doperse bewind tot leven, zonder daarom in de val van de goedkope spektakelzucht te trappen. De - soms hilarische - verhalen brengt hij op een neutrale, soms wat monkelende toon, maar altijd met veel gevoel voor inleving. Herhaaldelijk moest ik bij mijn lectuur denken aan de woorden van Arie van Deursen die de essentie van het historisch

bedrijf ooit omschreef als: ‘deel (te) hebben aan de ervaring van vorige generaties; weten hoe ze geleefd hebben en waarvoor ze leefden; hun recht doen in hun bedoelingen.’ (A. van Deursen, *De eeuw in ons hart. Negenentwintig opstellen over geschiedenis en geschiedbeleving* (Franeker, 1991) 87.)

Zelf ben ik niet gespecialiseerd in de geschiedenis van het doperdom. Wie dit boek inhoudelijk naar waarde wil schatten, kan het misschien best confronteren met de - eveneens in 2000 verschenen - synthese van S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiede-*

nis van de dopersen in de Nederlanden, 1531-1675 (Hilversum, 2000) (zie de voorgaande recensie). Een snelle vergelijking leverde in elk geval geen in het oog springende discrepanties op.

Naast de klassieke monografieën en synthesewerken die overwegend (of uitsluitend) door vakgenoten gelezen worden, moet dit soort boeken zijn weg kunnen vinden naar het grote publiek. De medaille heeft echter ook een keerzijde. Onvermijdelijk wordt er een prijs betaald voor het vlotte verhaal. Een aantal keren wilde ik weten waarop de auteur zijn beweringen steunt en bleef ik - ondanks het notenapparaat - op mijn honger zitten. Hier en daar komen onnauwkeurigheden voor. Wanneer de auteur op bladzijde 46 schrijft dat de bisschop van Luik de stad Den Bosch onder 'edict' plaatste, bedoelt hij wellicht 'interdict'. Ook de chronologie komt niet altijd even duidelijk uit de verf. Om maar één frappant voorbeeld te noemen: de precieze datum van de val van het vermaledijde Munster wordt niet expliciet vermeld. Die informatie vind ik dan weer wel bij Zijlstra, die 'acts' en 'facts' in overvloed biedt. Een overdaad aan data en namen remt een verhaal, maar elke geschiedenis heeft nood aan een elementaire chronologische situering.

Het zijn slechts schoonheidsvlekjes. Over het algemeen is Panhuysens reconstructie van het Munsterse koninkrijk naar mijn smaak zeer geslaagd. Biedt de zakelijke analyse van Zijlstra de professionele historicus misschien meer houvast, het docudrama van Panhuysen speelt zich als een film voor de ogen van de lezer af. Misschien laat deze oefening in inleving zelfs meer en beter dan een academische synthese aanvoelen wat het aangrijpende doperse experiment in werkelijkheid betekend heeft.

Eddy Put

H. Bonke, e.a., *Cornelis Corneliszoon van Uitgeest, uitvinder aan de basis van de Gouden Eeuw* (Zutphen: Walburg pers, 2002, 207 blz., €22,95, ISBN 90 5730 189 X).

Dit boek is een waardig monument voor een sleutelfiguur in de economische geschiedenis van Noord-Nederland. Er is betrekkelijk weinig over hem bekend. Zo zijn geboorte- noch sterfdatum overgeleverd; aangenomen wordt dat hij geboren is tussen 1540 en 1570 en in het eerste decennium van de zeventiende eeuw overleden. Zeker is echter, en die zekerheid danken wij vooral aan de onderzoekingen van G. Doorman, vastgelegd in enkele publicaties uit de jaren vijftig van de vorige eeuw, dat belangrijke uitvindingen op zijn conto kunnen worden geschreven als de windzaagmolen, de oliemolen met kantstenen (in plaats van stampers) en een voorloper van de centrifugaalpomp. Zo heeft hij aan de basis gestaan van de ontwikkeling van de Zaanstreek als belangrijk industriegebied in de Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw.

Na een korte schets van leven en werk door Peter Groot dragen de lokaal-historici Andries de Jong en Arie Zonjee een gedegen opstel bij over de geschiedenis van het dorp Uitgeest, waarin ook enige aandacht wordt besteed aan Willem Janszoon Blaeu, de cartograaf, en de doopsgezinde voorganger Engel Arentsz. van Doorgeest. Nuttig

zijn de opgaven betreffende het woningbestand door de eeuwen heen, de bevolkingsgroei en het molenbestand.

Het was op zichzelf naar mijn mening een goed idee om een hoofdstuk op te nemen betreffende 'Politieke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen 1550-1850.' (43-58) De auteur, de techniekhistoricus Hans Bonke, heeft echter daarvoor kennelijk wel erg weinig ruimte gekregen en komt hier en daar tot weinig houdbare beweringen. Dat 'de rijken' onder de Zuid-

nederlanders die na 1585 emigreerden, naar Duitsland of het Middellandse-zeegebied (inclusief Spanje!) gingen en de armeren rechtstreeks naar Holland of Zeeland (45), lijkt mij bij voorbeeld niet vol te houden. Ik zet ook een vraagteken bij de mededeling op pagina 58 dat ‘de protectie’ (via de Nederlandsche Handel Maatschappij) er oorzaak van was dat ‘in plaats van moderne ijzeren zeilschepen en stoomschepen, uitsluitend middelgrote houten zeilschepen’ werden gebouwd in Nederland. Op pagina 56 figureert de bekende minister uit de Franse tijd Gogel vermomd als ‘Gogol’.

Jur Kingma, die zijn huisartsenpraktijk combineert met belangrijk werk op het terrein van de zorg voor technische monumenten, geeft een uitstekend onderbouwd overzicht van vier eeuwen ontwikkeling van de industriewindmolen in de Zaanstreek. Merkwaardig is overigens dat hij met de geschiedenis overhoop komt te liggen, wanneer hij op pagina 87 de graven van Egmond aanduidt als ‘heren van het voormalige domein (van de abdij van Egmond)’. De historica Vibeke Kingma, dochter van de zojuist genoemde auteur, belicht de betekenis van de uitvindingen van Cornelis Corneliszoon van Uitgeest voor de Nederlandse nijverheid. Haar conclusie is dat de uitvinding van het mechanisch houtzagen een belangrijk knelpunt in de economische ontwikkeling wegnam, omdat men anders maar heel bezwaarlijk aan de enorme vraag naar hout aan het einde van de zestiende eeuw - en later, ben ik geneigd toe te voegen - had kunnen voldoen.

Nanning Porsius en Eric de Munck, beiden medewerkers van het Centrum Hout te Almere (eerstgenoemde was ook lange tijd medewerker aan het ‘Batavia’-project), handelen in een sterk historisch gericht artikel ‘Over hout, de herkomst, de kwaliteitseisen en de bewerking daarvan.’ (137-152) De nadruk ligt hierbij weer op ontwikkelingen in de Zaanstreek. Dit geldt zeker niet voor het volgende artikel, wederom van de hand van Bonke. Hier worden namelijk de houtzaagmolens van de VOC besproken. Interessant vond ik vooral de bijzonderheden betreffende de houtkap en de zagerijen op Java's noordkust.

Ab Hoving, begenadigd modelbouwer, en Gerbrand de Vries, praktisch molendeskundige, zijn bij uitstek gekwalificeerd om hun licht te laten schijnen over de bouw van replica's en wat deze ons leert over traditionele bouwmethoden. Zij richten hun aandacht sterk op de bouw van het ‘Utrechtse Statenjacht’ en enkele replica's van zaagmolens in de Zaanstreek. Wladimir Dobber, voorzitter van de Stichting industrieel erfgoedpark ‘De Hoop’ in Uitgeest, behandelt de geschiedenis van het desbetreffende project, dat begon met plannen tot her- of nieuwbouw van een paltrok-houtzaagmolen maar inmiddels aanmerkelijk ambitieuzer is geworden.

Resumerende meen ik te mogen schrijven dat dit boek een waardevolle bijdrage is tot de geschiedschrijving van economie en techniek in de Nederlandse Republiek. Lof verdient ook de keuze van de illustraties, waaronder veel onbekend materiaal. Het op pagina 63 afgebeelde schilderij van Hiëronymus met leeuw en schenkers en een windmolentje op de achtergrond is overigens vrijwel zeker niet de ‘linkervleugel’ maar het middenpaneel van een altaarstuk.

Ph. M. Bosscher

T. Marseille, *Varen op de grote rivieren rond 1580. De tolboeken van 1565, 1582 en 1603 over kooplieden, schippers, goederen en schepen. Culemborgse akten over scheepsbouw. Een verkennende documentatie* (Leeuwarden: T. Marseille, Kwartelstraat 46, 8916 BP Leeuwarden, 2002, 208 blz., €10,-, ISBN 90 901486 4 7).

In het Woord Vooraf op pagina 19 meldt de auteur dat ‘in deze publicatie wordt getracht aan de

hand van tolboeken de activiteiten van schippers en kooplieden op Rijn, Waal en IJssel te belichten. Daarbij wordt gelet op het aandeel van de verschillende plaatsen in de handel en het vervoer, de gebruikte scheepstypen en de verscheepte goederen. De opzet is beperkt tot de tollen te Nijmegen, Arnhem en IJsseloord, waarvan alleen de tolboeken over de jaren 1565 en 1603 worden bewerkt. De weergave van de zo verkregen informatie vormt de hoofdmoot van deze publicatie.' Verder meldt hij aldaar dat 'In twee aparte gedeelten ... het belangrijke tolboek van Tiel uit 1582 en de scheepsbouw van Culemborg besproken' worden.

Over het beoogde publiek zegt hij: 'Op veel punten wordt vrij uitvoerig ingegaan, niet alleen ter illustratie ..., maar juist gelet op de behoefte aan details bij de gebruiker. Bijvoorbeeld de locale historicus, de geïnteresseerde in bepaalde goederen, de genealoog, de belangstellende in het tolgebeuren en meer in het algemeen, ieder die het her en der van alle bedrijvigheid in vroeger eeuwen ter harte gaat.' (19) De auteur laat tevens weten dat dit boek een vervolg is op het eerder van zijn hand, en eveneens in eigen beheer verschenen *Wat tolboeken vertolken* (Leeuwarden, 1993).

Dit boek is geen bronnenuitgave maar blijkens de ondertitel 'een verkennende documentatie'. Het heeft dan ook meer weg van een parafrase van bronnen dan van een interpreterend verhaal. De auteur is bovendien voorzichtig met meningen en conclusies 'want alleen bij bewerking van een gesloten reeks van jaren worden trends en verbanden echt zichtbaar.' (19)

Gezien de breedheid van het publiek dat hij voor ogen had, lijkt Marseille op twee gedachten te hebben gehinkt. Eigenlijk is het boek bedoeld voor mensen die weten wat ze zoeken. Toch wil de auteur met name in 'Verkend en bekeken' (23-44), het inleidende onderdeel van deel 1, vele zaken uitleggen. Maar de hierin opgevoerde informatie over zaken als het tolsysteem, de tolboeken en de historische situatie is te weinig systematisch van opzet om goed toegankelijk te zijn. Wel heel interessant voor de onderzoeker zijn de vele, bijna en passant genoteerde, aantekeningen van de schrijver over specifieke problemen die hij bij het gebruik van deze bronnen tegenkwam; bijvoorbeeld de verwarring rond eenheden als 'voeder' of 'tolvoeder', de vraag of en wanneer een schip genoemd wordt in de tolboeken, en spellingsproblemen. De auteur had de lezer echter meer bij de hand kunnen nemen en de informatie beter gestructureerd kunnen aanbieden. Onderdeel van deze problematiek vormen de gebruikte paragraafkopjes, die lang niet altijd duidelijkheid geven over de inhoud van de paragraaf.

In het onderdeel 'Handelssteden en schippersplaatsen' (45-82) vindt de lezer een alfabetische opsomming van Amsterdam tot Zwolle en de Duitse plaats Wezel. De auteur noemt per plaats het inwonertal en beschrijft de aantallen schippers, kooplieden, scheepspassages en de verscheepte goederen. Soms maakt hij ter referentie hierbij gebruik van tolboeken uit andere dan de in de titel genoemde jaren.

In het onderdeel 'Vervoerd en vertold' (83-126) volgt een alfabetische opsomming van de soorten artikelen uit de tolboeken; van aardewerk en appelen tot zeep en zout. Onder het laatste kopje 'En dan nog ...' (123) vinden we een restant van incidenteel genoemde goederen zoals bier en pek. De auteur deelt hier even zijn verbazing met ons over de eenmalig genoemde '25 ton duivenmest (te Nijmegen in afvaart).' (125)

Het laatste onderdeel van deel 1, 'Schepen van de rivier' (127-148), beschrijft welke scheepstypen opduiken in de tolboeken. De boeken blijken hier geen eenduidige informatie over te verschaffen. Soms voer een schipper met een ander scheepstype

heen dan terug. Charterde hij een schip? Waren scheepstypen soms slecht herkenbaar? Waren er lokaal verschillende terminologieën?

Deel 2 behandelt het tolboek van Tiel uit 1582, omdat het 'zoveel informatie over het verkeer van Antwerpen met Duitsland en over de aanvoer van vis uit het West Nederland [geeft] ...'

(151) Deel 3 geeft aan de hand van verkoopakten uit het archief van de heren en graven van Culemborg, een levendig beeld van de praktijken rondom bouw en verkoop van de schepen. Scheepsbouwers worden gevolgd in hun productie, en scheepstypen en -prijzen worden geïnventariseerd. In de bijlagen tot slot vindt men totaalsommen van de scheepspassages en de tolgelden en een register van persoonsnamen.

Waarin dit boek zich geen wetenschappelijke uitgave toont, is de afwezigheid van een bibliografie, de bijna volledige afwezigheid van annotaties en het ontbreken van de exacte vindplaatsen van de gebruikte bronnen. Maar gezien de onmiskenbare geestdrift van de auteur die uit het boek en de achterliggende noeste arbeid blijkt, zal hij zeker bereid zijn een geïnteresseerde verder op weg te helpen.

Joke Batink

W. Otterspeer, *Groepsportret met dame*, I, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam: Bert Bakker, 2000, 499 blz., ISBN 90 351 2240 2).

Reizigers die in de zeventiende eeuw Leiden aandeden waren doorgaans niet enthousiast over wat ze zagen. Het weer was altijd somber, de grachten stonken vreselijk en de inwoners waren lomp en bekrompen. Maar diezelfde stad herbergde sinds het eind van de zestiende eeuw wel een universiteit die er wezen mocht. Er waren vermaarde geleerden, zoals Scaliger, Heinsius en Salmasius, er was een fraaie hortus en een even bezienswaardig anatomisch theater, en de universiteit trok internationaal toonaangevende drukkers aan. Al vanaf het begin was er dus die incongruentie tussen stad en universiteit die 'Leiden' tot in onze eigen tijd kenmerkt. De stad past evident niet bij de universiteit. Maar ligt dat nu aan de stad of aan de universiteit? En welke invloed heeft die 'mismatch' gehad op het academisch leven? Tot nu toe was daar moeilijk een antwoord op te geven, omdat de geschiedschrijving van de Leidse universiteit nogal onevenwichtig was: veel over de zeventiende eeuw en weinig over recentere perioden, en doorgaans erg gedateerd. Het grote project van Willem Otterspeer, die in vier delen de hele geschiedenis van de Leidse universiteit zal beschrijven, brengt daar nu verandering in en zal ons - als alle delen zijn verschenen - de mogelijkheid bieden antwoorden te formuleren op vragen die ons altijd al bezighielden.

In het eerste deel, 'Het bolwerk van de vrijheid', behandelt Otterspeer op magistrale wijze de geschiedenis van zijn universiteit tot 1672, van de oprichting tot de grote zuivering na het aan de macht komen van Willem III. Zoals gezegd is deze periode eerder ook al intensief bestudeerd en het nieuwe dat Otterspeer biedt ligt daarom niet zozeer in de inhoud - het is allemaal bekende kost - maar in de vorm waarin hij het presenteert. Naar eigen zeggen is het een poging tot integrale geschiedenis, een synthese van oude en nieuwe universiteitsgeschiedenis, verhaal en analyse tegelijk. In dat streven is hij goeddeels geslaagd, en wel door een handige schikking van de verhalende en analyserende hoofdstukken (of beter: chronologische en thematische beschrijvingen, want echte betogen komen in dit boek niet veel voor). Om en om komen ze langs: de beschrijving van een bepaalde periode en de uitdieping van een

bepaald thema: bestuur en organisatie, de privileges, de verzamelingen, het curriculum, het studentenleven, de professorenstand enzovoorts. Zo is een afwisselend boek tot stand gekomen, alomvattend en toch overzichtelijk. Door de eis van volledigheid ontkomt zelfs een auteur als Otterspeer soms niet aan wat taaie passages - als hij de altijd weer enerverende tijd van de remonstrantse twisten behandelt moet hij toch ook nog een droge paragraaf ‘Overige benoemingen’

inlassen. (252) Maar meestal weet hij de verveeldheid van de lezer bij het doornemen van een lange lijst van namen van functionarissen weer weg te nemen door af te sluiten met een laconieke of relativerende opmerking: 'Opdat we het weten.' (97) Ook die luchtige stijl geeft het boek een duidelijke eenheid. Hoewel het over een eerbiedwaardige instelling gaat, is het een onmiskenbaar persoonlijk boek, een Otterspeer-boek: bondig, spiritueel, met groot gevoel voor rake typeringen, zoals van Lipsius, van wie gezegd wordt dat hij in Leuven katholiek, in Jena luthers en in Leiden calvinist was, althans een beetje - '(Lipsius kon dat).' (111) Juist in een boek als dit, dat ook stijf had kunnen staan van academische zelfgenoegzaamheid, is het een verademing iemand aan het woord te zien die soms ook laat merken dat niet alles even serieus hoeft te worden genomen. Soms overdrijft Otterspeer wat en slaat zijn raillerende toon wat door, bijvoorbeeld als hij de Franeker hoogleraar Lubbertus de Staten-Generaal laat waarschuwen voor besmetting door 'ariaanse, samosateniaanse, servetische en wat al niet voor pittoreske ketterijen.' (247) Maar gelukkig komt dit niet te vaak voor.

Behalve vorm en stijl geeft ook een these eenheid aan dit boek. Die stelling luidt kort en goed 'dat een universiteit een eclectische instelling is.' (10) Dit wordt niet zozeer beargumenteerd als wel voortdurend herhaald. Hoewel er ook vele hoofdstukken voorbijgaan zonder dat het woord valt, merkt de auteur toch herhaaldelijk op hoe eclectisch de opzet en het programma van de universiteit, als ook het onderwijs en het wetenschappelijk werk van bepaalde hoogleraren waren. Toch is de stelling niet vrij van problemen: soms lijkt het erop dat Otterspeer bedoelt dat elke universiteit eclectisch is, dat het uit haar aard volgt dat zij eclectisch is. Maar elders lijkt hij iets anders te bedoelen, namelijk dat speciaal de Leidse universiteit in de zeventiende eeuw gekenmerkt werd door eclecticisme, gestempeld als zij was door het humanisme (zodat het eclecticisme meer het kenmerk wordt van het dominante humanisme). Maar het is van tweeën één: of elke universiteit is eclectisch en dan is Leiden niet speciaal in dit opzicht, of speciaal Leiden is eclectisch, maar dan kan niet gezegd worden dat elke universiteit inherent eclectisch is. Bovendien: wat is eclectisch? Soms is dat een principiële afkeer van dogmatiek, de overtuiging dat de werkelijkheid rijker is dan welk systeem ook, een eclecticisme uit kracht dus, maar soms is het ook het onvermogen om iets systematisch op te bouwen, eclecticisme meer als een schaamlap voor eigen zwakte. Ik kan me voorstellen dat de grote humanisten het eclecticisme koesterden als een verheven ideaal, een manier om uitersten te verzoenen, een filosofie van het adaptieve denken. Aristoteles was immers al de intellectuele 'bricoleur' bij uitstek (37) en de bloemlezende humanisten voelden zich, ondanks hun afkeer van de scholastiek, wel met deze Aristoteles verwant. Niet zonder reden was onder de humanisten de oude metafoor van de bij, die met zijn van alle kanten bijeengebrachte zoetigheid zijn eigen honing maakt, ontzettend populair. (44-45) Maar geldt dat ook voor een chaoot als Adriaan Heereboord en voor andere vroege cartesianen in de Republiek, die vooral de indruk wekken niet te hebben begrepen wat de door hen vereerde Franse filosoof bedoelde? Heereboords methode is dan misschien nog eclectisch, zijn denken niet, althans niet in de zin die Erasmus of Melanchton bedoelde. Altijd maar herhalen dat de Leidse universiteit of een Leids geleerde eclectisch was, zonder werkelijke analyse, brengt ons dus niet veel verder, het geeft het boek op den duur zelfs iets vlaks, alsof er geen echte ontwikkeling in zit. Wat dat betreft had een ander thema, dat maar even wordt aangeroerd, de spanning

tussen humanisme en calvinisme (en eventueel cartesianisme), meer dynamiek in het boek kunnen brengen. Maar kennelijk had Otterspeer daar geen zin in en koos hij een thematiek die beter bij zijn eigen aard paste, bij zijn eigen eclectische levenshouding, waardoor het wel eens lijkt of de Leidse universiteit die hier geportretteerd wordt slechts een projectie is van de auteur Otterspeer. Maar misschien dat in de

volgende delen over het eclectisme, het eigene van de Leidse universiteit en andere vraagstukken meer opheldering wordt verschaft. Het is tenslotte maar deel één.

K. van Berkel

A. Romeijn, *...alles ten meesten oirboir van de stad. De stadsregering van Tholen (1577-1702). Bestuur en bestuurders van de stad Tholen vanaf de satisfactieovereenkomst met prins Willem van Oranje in 1577 tot de dood van koning-stadhouder Willem III in 1702* (Giessen: A. Romeijn, 2001, 364 blz., €30,-, ISBN 90 802269 2 0).

De werken van J.E. Elias en P.D. de Vos over de vroedschap van Amsterdam en Zierikzee zijn een begrip in historisch Nederland. Beide zullen tot in lengte van dagen onmisbaar blijven bij het historisch onderzoek. Het boek van A. Romeijn over het stadsbestuur van Tholen in de lange zeventiende eeuw is ook van groot belang. Het bestaat voor tweederde uit genealogische en biografische gegevens over 189 Thoolse regenten en hun familieleden. De gegevens zijn primair afkomstig uit stedelijke resolutieboeken, doop- en trouwregisters, stadsrekeningen, kerkelijke rekeningen en weeskamerarchieven. Helaas zijn nauwelijks kerkelijke, rechterlijke en notariële archieven van Tholen bewaard gebleven. Het genealogisch gedeelte wordt voorafgegaan door een korte situatieschets van het stadje Tholen, een dwarsdoorsnede van het Thools regentenbestand en een even uitvoerige als uitnemende chronologische beschrijving van de factiestrijd in het Thools stadsbestuur.

Het stadje Tholen zat tijdens de Opstand tussen twee vuren. Het had zowel aanslagen van de rebellen als gewelddadigheden van de Spaanse troepen het hoofd te bieden. Na de Pacificatie van Gent bleef het katholieke, koningsgezinde stadsbestuur niets anders over dan zich bij de rebellen aan te sluiten. De satisfactie leidde evenals elders binnen enige jaren tot een verbod van de katholieke godsdienstoefening, een confiscatie van het kerkelijk bezit en een omzetting van het stadsbestuur. Tholen lag echter op zo'n geringe afstand van vijandelijk gebied dat het calviniseringsproces weinig zoden aan de dijk zette. Het stadje werd daarom in de Staten van Zeeland gewantrouwd en genegeerd. Langzaam wist het zich te herstellen van het oorlogsgeweld en vooral door Zuidnederlandse immigratie tot enige bloei te komen; na 1650 en zeker na 1672 begon echter een lange periode van stagnatie. Tholen was ongunstig gelegen voor de zeehandel en volkomen afhankelijk van de meekrapteelt en -handel. De greep van de stadhouder en zijn gunstelingen op het stadsbestuur was aanzienlijk. Maurits zag zich gedwongen de adellijke familie Tuyll van Serooskerke in het zadel te helpen, waarna Tholen als volwaardig lid in de Staten begon mee te tellen. Willem II maakte een einde aan het adellijke overwicht en bracht op advies van Thibaut de orangistische factie Van Vrijberghe aan het bewind. Deze familie slaagde er tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk in de helft van de posten in het stadsbestuur naar zich toe te trekken. Het rampjaar leidde tot hevige woelingen. Willem III liet de macht in Zeeland aan zijn gunsteling Odijk, die zijn oog liet vallen op de even gewetenloze De Bils als zetbaas in Tholen. De reactie bleef na de dood van Willem III en de val van Odijk niet uit. Tevergeefs poogden

de gebroeders Wouters voordeel van de woelingen te trekken en een greep naar de macht te doen; de rol van De Bils was echter definitief uitgespeeld.

Het Thools stadsbestuur had een geringe omvang. Bij ontstentenis van een vroedschap bestond het, afgezien van een baljuw, uit twee burgemeesters en acht schepenen, die telkens voor een jaar werden aangesteld. Interne conflicten moesten daarom snel met hulp van buiten wor-

den beslecht. De factiestrijd was in de zeventiende eeuw heftig. Hoewel de invloed van de schutterijen en gilden al vóór 1600 was gebroken, ontzagen regenten zich niet keer op keer misbruik te maken van de onrust onder de burgerij. De kloof tussen het stadsbestuur en de bevolking was breed; het stadsbestuur trad bijzonder autocratisch op. De tweedeling binnen het stadsbestuur tussen een binnencirkel die de dienst uitmaakte en de overige regenten werd steeds groter. Van een aristocratiseringsproces was geen sprake; 24% van de regenten bleef van buiten komen. Het gros van de regenten was niet rijk en was naast zijn ambt werkzaam als koopman, jurist, waterbouwkundige, medicus, landmeter, brouwer, chirurgijn, herbergier, timmerman, schoolmeester, landbouwer, en dergelijke. 19% had een academische titel. Tholen was de kleinste en armste stemhebbende stad van Zeeland.

Het boek bevat een vracht aan materiaal dat nadere bewerking verdient. De auteur moet een ongelooflijke hoeveelheid tijd en energie hebben gestoken in het bijeenbrengen en bewerken ervan. Helaas zijn de genealogische gegevens door de aard van het resterende bronnenmateriaal zeer onvolledig, zeker voor de eerste helft van het behandelde tijdperk. Van tallozen is geen geboorte- en sterfdatum bekend, slechts een doopdatum; bij tallozen ontbreken ook nadere gegevens over echtgenoten en kinderen. De demografische exercities die H. van Dijk en D.J. Roorda hebben ondernomen voor Zierikzee zijn daarom voor Tholen uitgesloten. De biografische gegevens zijn nog veel onvollediger en blijven beperkt tot wat willekeurige details, behalve voor de voornaamste regenten. Er zijn nauwelijks gegevens over de welstand van het Thools patriciaat voorhanden; de economische positie ervan is daarom niet exact vast te stellen. Interessant is de eerste bijlage, met een lijst van alle Thoolse regenten, hun functies in het stadsbestuur en hun beroep. Uit de lijst blijkt bijvoorbeeld dat de machtigste regent van Tholen de stad steeds in de Gecommitteerde Raden van Zeeland vertegenwoordigde, terwijl ook de bekleding van het baljuwsambt een uitnemende graadmeter voor de lokale machtsverhoudingen was. De uitvoerige chronologische beschrijving van de Thoolse factiestrijd is het kroonjuweel van het boek. Dit fascinerende, op zich staande relaas geeft blijk van een scherp inzicht en oordeel. Het legt, in het voetspoor van D.J. Roorda, alle nadruk op de nietsontziende machtsstrijd in het patriciaat en negeert de overlegcultuur die in de recente literatuur zo is beklemtoond en die van de Gouden Eeuw een karikatuur dreigt te maken.

Helaas bestaat er een merkwaardig contrast tussen het zorgvuldige inleidende deel en het slordige genealogische deel. De biografische gegevens zijn vaak direct uit de bronnen overgenomen en zijn daarom nogal cryptisch geformuleerd. Zij worden bovendien vrij willekeurig, zonder samenhang, gepresenteerd. De verantwoording van de gegevens en hun precieze vindplaats vertonen veel lacunes; de literatuurlijst en de verklaring van afkortingen zijn onvolledig. Desalniettemin is dit een zeer belangrijk en waardevol werk, dat én als bronnenuitgave én als historische studie tot in lengte van dagen zijn nut zal bewijzen.

Guido de Bruin

N. de Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon. Johan van der Veken en de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600* (Dissertatie

Vrije Universiteit Amsterdam 2002; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2002, 387 blz., €24,95, ISBN 90 351 2467 7).

Laat u, lezer, wanneer u dit boek ter hand neemt, niet door de titel misleiden. Het is geen biografie - al wordt Johan van der Veken wel naar voren geschoven als mogelijk kenmerkend voor de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam aan het einde van de zestiende eeuw. Het

gaat niet over de transfiguratie van Van der Veken van koopman tot icoon - al is het laatste hoofdstuk van het boek gewijd aan de manier waarop hij in de twintigste eeuw werd gebombardeerd tot symbool van de Rotterdamse ondernemer. Evenmin is het een groepsportret van de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600 - al worden de trekken van heel wat van hen in het boek geschetst. Wat is het dan wel? Noortje de Roy van Zuydewijn geeft in de inleiding van het boek - haar proefschrift - haar bedoelingen aan. Zij wil de maatschappelijke en culturele inbreng van Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600 behandelen. Zij wil de cultuur die zij naar het Noorden meenamen, 'zichtbaar maken' en het is haar bedoeling met een persoonlijk portret van een van hen, Johan van der Veken, de groep Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam 'dichterbij te brengen.'

De Roy van Zuydewijn begint haar boek met een karakterisering van de Nederlanden en Rotterdam in de decennia rond 1600. Het waren jaren van opstand en oorlog, maar ook van economische expansie. Rotterdam groeide tussen 1561 en 1622 van 10.000 tot 19.500 inwoners. Ongeveer de helft van de toename betrof immigratie van Zuid-Nederlanders. Vooral aan de Maaskant werden nieuwe stadsdelen aangelegd met talrijke nieuwe woningen en bedrijfsgebouwen en ruime havens. In korte tijd ontwikkelde de stad zich tot de tweede handelsstad van de Republiek. Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen behandelt De Roy van Zuydewijn de persoonlijke en openbare levensstijl van de Nederlandse en Rotterdamse elite, met telkens bijzondere aandacht voor de bovenlaag van de Zuidelijke immigranten in het algemeen en Van der Veken in het bijzonder. Zij legt daarbij de nadruk op de materiële cultuur en gaat uitvoerig in op de architectuur en de inrichting van de woonhuizen, de kleding en de sieraden, het bezit van heerlijkheden en buitenhuizen en het bedrijven van liefdadigheid.

Johan van der Veken werd in 1549 in Mechelen geboren. Samen met zijn vrouw, Johanna Quingets, vestigde hij zich omstreeks 1580 in Rotterdam. Zijn motieven daartoe waren niet godsdienstig maar waarschijnlijk in hoofdzaak economisch. Van der Veken was en bleef katholiek. Hij was, net als zijn vader, haringhandelaar, en de haringvisserij en de haringhandel vormden een van de pijlers van de Rotterdamse economie. Van der Veken verdiende goed met zijn internationale haringhandel, en behoorde tot de ondernemers die eind jaren negentig de eerste Rotterdamse uitredingen naar Afrika, Amerika en Azië organiseerden. Hij belegde in de VOC en werd bewindhebber van de Kamer Rotterdam. Hij verwierf op grond van zijn zaken aanzien, maar trad nimmer tot de vroedschap toe. Van der Veken overleed in Rotterdam in 1616. Dat hij een succesvol zakenman was, mag blijken uit de waarde van zijn nalatenschap: bijna 700.000 gulden. Volgens De Roy van Zuydewijn bouwde hij een 'handelsimperium' op en was hij 'misschien niet de grootste, maar wel een van de meest succesvolle ondernemers van zijn tijd' en 'financier van de Republiek'...

Zover is de lezer gevorderd - het boek is bijna uit - als hij zich realiseert wat de auteur aan het doen is. Zij laat de uiteenlopende relevante aspecten van de culturele inbreng van de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam de revue passeren. Inderdaad, dat is precies wat zij had aangekondigd. Maar hoe kan het dan dat het zo lang duurt voordat dit doordringt? Dat komt, vrees ik, door de impliciete en caleidoscopische betoogtrant die De Roy van Zuydewijn hanteert. De lezer raakt gedesoriënteerd en dit effect wordt nog vergroot door het contrafunctionele gebruik van witregels en alinea's.

Wat was nu de culturele inbreng van de nieuwkomers? Maar heel weinig van hen drongen in het stadbestuur door; de kerkelijke gemeenschappen waren minder gesloten; en tot de economische expansie van Rotterdam droegen de immigranten wezelijk bij. De ruimtelijke nieuwe uitleg van de stad vertoonde allerlei overeenkomsten met die van Antwerpen, en ook op het gebied van de architectuur, de woninginrichting en de kleding deden de Zuidelijken hun in-

vloed gelden, zozeer zelfs dat de autochtone rijke Hollandse stedelingen de levensstijl, met name de wooncultuur, de kledingmode en het bezit van buitenhuizen spoedig van de nieuwkomers overnamen.

Ik heb weinig reden te twijfelen aan de juistheid van deze contateringen, maar ik vind de methode die De Roy van Zuydewijn hanteert, niet sterk. Ze laat zien wat de nieuwkomers meebrachten en dat de autochtonen daarvan heel wat overnamen. Maar zij maakt niet helder wat er daardoor, afgezien van de stadsuitbreiding, veranderde in de cultuur van de Rotterdamse elite. Om dat te bepalen had zij op zijn minst de materiële cultuur van de nieuwkomers min of meer methodisch moeten vergelijken met die van de Rotterdammers voor en na hun komst. Zij volgt deze weg niet. Met hoofdstuk 6 (‘Noordelijke en zuidelijke levensstijlen’) en hoofdstuk 7 (‘De balans opgemaakt’) lijkt zij hiertoe wel een poging te doen. Hoofdstuk 6 betreft een vergelijking van de levensstijl van de noordeling Johan van Oldenbarneveld en de zuiderling Johan van der Veken. Toch levert die vergelijking weinig meer op dan de constatering dat er over hun levensstijl weinig bekend is en de stellige indruk dat er geen Noord-Zuidtegenstelling in de levensstijl van beide mannen te ontdekken valt. De vraag blijft open tot welke conclusie dit moet leiden. Was er uiteindelijk niet zoveel verschil tussen oud noordelijk en nieuw zuidelijk? Was Van Oldenbarnevelt al verzuidelijkt? Of was Van der Veken snel een noordeling geworden? Hoofdstuk 7 omvat, anders dan de titel doet vermoeden, geen balans of anderszins concluderende overwegingen, maar meandert wat langs de politieke, godsdienstige en culturele ontwikkelingen in en rond Rotterdam omstreeks 1621 - akkoord, het einde van de behandelde periode.

Begrijp mij goed, lezer. Dit boek is interessant en lezenswaard. Het snijdt een relevant en zelfs actueel thema aan: cultuurverandering door immigratie. Maar ik zou als lezer wat meer bij de hand genomen willen worden.

Jan Willem Veluwenkamp

T. van Strien, K. van der Leer, *Hofwijck. Het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens* (Zutphen: Walburg pers, 2002, 160 blz., €14,95, ISBN 90 5730 188 1).

Constantijn Huygens' gedicht *Hofwijck*, voor het eerst uitgegeven in 1653, is het kroonjuweel van de hofdichten, het genre dat de zeventiende-eeuwse Nederlandse buitenplaats bezingt. Dit genre, dat de stad en het platteland tegen elkaar uitspeelt, is afgeleid van de epode *beatus ille* van Horatius. Huygens kocht een stuk land bij Voorburg in 1639, en gaf in 1640 of 1641 opdracht dat het werk aan het huis en het landgoed kon beginnen.

In het onderhavige boek voorziet Ton van Strien de versie van *Hofwijck* uit 1653 van een informatieve inleiding en een geannoteerde en gemoderniseerde tekst. Huygens schijnt in de zomer van 1651 aan het vaak lastige gedicht vol toespelingen begonnen te zijn. In het eerste deel, ‘Het Gedicht’, geeft Van Strien de betekenis van woorden die nu verdwenen zijn of waarvan de betekenis is veranderd. Hij maakt ook beknopte samenvattingen in modern Nederlands proza van elk deel van het gedicht.

Hij verdeelt het gedicht, dat een totale lengte heeft van 2.824 regels, in ‘hoofdstukken’, variërend in lengte van een stuk of tien tot enkele tientallen regels, waarbij hij steeds de allusies uitlegt. Van Strien maakt duidelijk dat zijn boek een voorafschaduwing is van en zal worden opgevolgd door de editie die Willemijn B. de Vries in de serie Monumenta Literaria Neerlandica zal bezorgen.

In het tweede deel van het boek, ‘De Buitenplaats’, behandelt Kees van der Leer de bouw van het huis en de inrichting van het landgoed onder leiding van Huygens en de bouwkundige principes die eraan ten grondslag liggen. Huygens' beheer als eigenaar van het buitengoed, en de postume geschiedenis, vormen de afsluiting van dit deel. Geen historisch verslag kan voorbijgaan aan het lot van het zuidwestelijk deel van het landgoed: het werd in 1869 verkocht met als feitelijk resultaat dat de spoorlijn tussen Den Haag en Utrecht thans een stuk van het landgoed afsnijdt.

Van der Leer verheldert de invloed van *De Architectura* van Vitruvius (90-20 voor Christus) op het denken van Huygens. Voor Vitruvius waren symmetrie en de juiste proporties van wezensbelang: een gebouw en de omliggende gronden vereisten een precisie in de verhoudingen van de delen die even nauwkeurig was als die van ‘een goed-gebouwde man’. Met (wellicht al te grote) spitsvondigheid ontrafelt Van der Leer het woordenspel van Huygens' titel. Hij deconstrueert de Latijnse vertaling van de titel, ‘vitaulium’, als betekenend zowel ‘wijken van het hof’ (‘vitare aulam’) alsook ‘het hof des levens’ (‘vitae aula’). Zelfs de naam van het bouwkundig genie is erin ingesloten, want de Latijnse titel verbergt ook ‘vitruvii aula’ (‘het hof van Vitruvius’). (82)

Hoe dit ook zij, het genre van *Hofwijck* is van belang voor deze recensent afkomstig uit de anglistiek. In wat snel een standaardwerk is geworden, *Wandeling en verhandeling* (1998), ook hier keurig vermeld, heeft De Vries opgemerkt dat Huygens, samen met Jacob Westerbaen in *Ockenburg* (1654) en Jacob Cats in *Ouderdom en Buyten-leven* (1655) zelf de eigenaar waren van de bezittingen die zij bezongen in hun verzen. Hierin verschilden zij van hun Engelse tijdgenoten die zonder uitzondering schreven voor de eigenaars van de bezittingen die zij bezongen, zodat de eigenaars de status van mecenas kregen. Traditioneel wordt het genre van het hofdicht in het Engels beperkt tot enkele gedichten van Ben Jonson, Robert Herrick, Thomas Carew, en, in de huidige context de meest opmerkelijke (en met 776 regels ook de langste), Andrew Marvells *Upon Appleton House* (?1653). Deze gedichten werden geschreven tussen 1620 en 1670, dezelfde periode als het merendeel van de gedichten in het boek van De Vries. Recentelijk wordt echter ook voor andere gedichten een plaats binnen het genre opgeëist, zoals bijvoorbeeld Aemilia Lanyers ‘The Description of Cooke-ham’, het laatste gedicht uit haar *Salve Deus Rex Judaeorum*, dat al uit 1610 dateert.

Wat *Hofwijck* betreft is de meeste aandacht uitgegaan naar Andrew Marvell. Is het mogelijk dat hij, toen hij de Verenigde Provinciën in 1642 en 1643 bezocht, in het gezelschap van Huygens *Hofwijck* gezien heeft? Het wordt door sommigen mogelijk geacht en zij zien een verband tussen *Hofwijck* en *Upon Appleton House*. De verwijzing naar Vitruvius in Marvells eerste coupletten, met hun vermelding van de ‘holy mathematics’ van proportie, heeft echter een bijna clichématig karakter, en het is niet eenvoudig een directe invloed van Huygens aan te wijzen. Wel is het zo dat de meer in het oog springende overeenkomsten tussen deze twee dichters te vinden zijn in *Hofwijck* en de, kortere, ‘garden’ poëzie van Marvell. Er is nog te weinig gekeken naar deze rijke bron voor vergelijkend onderzoek.

Het formaat van het boek, 22,5 x 24,5 cm, is ongebruikelijk en door het aantrekkelijke ontwerp van de omslag lijkt het een koffietafelboek; dit wordt echter door de eruditie van de inhoud gelogenstraft. De tekst wordt afgewisseld door talloze zwart-wit afbeeldingen van portretten, architectuur en manuscripten. Wel moet gezegd

worden dat de 8/9-punts lettergrootte voor de in twee kolommen gedrukte tekst al te inspannend voor de ogen is.

Richard Todd

U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette. Eine Oranierin als Mittlerin zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preussen* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas IV; Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2001, 168 blz., € 25,50, ISBN 3 8309 1104 1).

De geschiedschrijving zit nog steeds in nationalistische kluisters gevangen. Dit boek vormt daarvan een schoolvoorbeeld. Nederlandse historici denken bij de oudste dochter van Frederik Hendrik slechts aan het tragische meisje dat de stem van haar hart wilde volgen maar om dynastieke redenen gedwongen was in het huwelijk te treden met de keurvorst van Brandenburg. Duitse historici kennen Louise Henriëtte slechts als de eerste vrouw van de Grote Keurvorst en een van de stammoeders van het huis Hohenzollern, een verbintenis die louter rozengeur en maneschijn zou zijn geweest. Ook Ulrike Hammer kenschetst het huwelijk als zeer harmonisch en gelukkig, hoewel zij moet toegeven dat het beschikbare bronnenmateriaal een gefundeerd oordeel in de weg staat. Zij wijst slechts in één opzicht de Duitse historiografische traditie af: Louise Henriëtte was allesbehalve gelukkig met het huwelijksplan. Aan de hand van de onlangs uitgegeven dagboekaantekeningen van de Friese stadhouder Willem Frederik kan zij er niet omheen te laten zien hoe groot de weerzin van de Oranjetelg tegen het gearrangeerde huwelijk was. Het is voor Nederlandse historici die vertrouwd zijn met het stokoude werk van Robert Fruin ietwat verbijsterend kennis te nemen van deze 'ontmaskering' van een historische mythe.

De huwelijksperikelen van het keurvorstelijk paar vormen echter niet het hoofdthema van het boek. De auteur wil vooral aantonen hoezeer de verbintenis van Louise Henriëtte met Frederik Willem de economische en culturele invloed van de Republiek op de mark Brandenburg heeft versterkt. Deze invloed concentreerde zich op de streek en stad Oranienburg, ten noorden van Berlijn, en op de residentiestad Berlijn. Louise Henriëtte zette zich in voor de bouw van het jachtslot Oranienburg naar Nederlands ontwerp, voor de aankoop van Nederlandse luxeproducten voor de inrichting ervan, voor de import van Nederlandse bloemen en planten voor de lusthoven in Oranienburg en Berlijn, voor de komst van Nederlandse kunstenaars voor het verfraaien van enkele paleizen, voor de bouw van een weeshuis naar Nederlands voorbeeld in Oranienburg en voor de immigratie van Nederlandse bouwmeesters, boeren en handwerkers. Zij werd bij haar activiteiten gesteund en aangemoedigd door haar gemaal, die in de jaren 1630 langere tijd aan het hof van Frederik Hendrik had vertoefd en grote bewondering voor de economische en culturele bloei van de Republiek had gekregen, door haar befaamde bloedverwant Johan Maurits van Nassau, die na zijn Braziliaans avontuur stadhouder van Kleef en Mark in Brandenburgse dienst was geworden, en door Brandenburgse ambtenaren als Otto von Schwerin. Behalve op economisch en cultureel gebied speelde de diepgelovige Louise Henriëtte geen rol van betekenis. Zij liet slechts twee maal blijken niet in te stemmen met de politiek van haar echtgenoot: bij zijn verbond met Zweden tijdens de Noordse Oorlog, dat nadelig was voor de Hollandse handelsbelangen, en bij zijn gooi naar de Poolse koningskroon, die Brandenburg in katholiek vaarwater zou brengen.

De vraagstelling van het boek lijkt duidelijk maar blijkt vol voetangels en klemmen. Ongetwijfeld oefende de Republiek op allerlei gebieden grote invloed op Brandenburg uit ten tijde van de Grote Keurvorst. Deze valt primair toe te schrijven aan Frederik Willem zelf. Tijdens zijn leertijd in de Republiek maakte hij zich niet alleen het militair handwerk en het godsdienstig klimaat eigen, maar kwam hij ook zo onder de indruk van de economische, technische en culturele bloei dat hij allerlei aspecten ervan in Brandenburg ingang wilde doen vinden. De betekenis van Louise Henriëtte daarbij valt behalve in een beperkt aantal concrete gevallen moeilijk vast te stellen. Ulrike Hammer heeft blijkbaar ook met dit probleem zitten worstelen.

Zij doet geen poging de exacte invloed van Louise Henriëtte af te bakenen tegen die van haar echtgenoot en anderen, maar schetst een aantal projecten waarbij zij was betrokken en besluit dat haar betekenis veel groter is geweest dan in de geschiedschrijving is aangegeven. Wellicht heeft deze worsteling bijgedragen tot het wat hybride karakter van het boek, dat noch als een monografie, noch als een biografie is te kenschetsen. Uitvoerig schildert de auteur de voorgeschiedenis van het keurvorstelijk huwelijk en de lotgevallen van andere Oranjetelgen in het Heilige Roomse Rijk, zonder dat de betekenis van deze wetenswaardigheden voor het hoofdthema echt duidelijk wordt. Het inleidende hoofdstuk over Brandenburg en de Republiek illustreert het best de geringe greep van de auteur op de stof; het is van zo'n bedenkelijke kwaliteit dat een student geschiedenis zich ervoor in Nederland zou behoren te schamen. Het eindoordeel over dit boek kan daarom niet al te gunstig zijn; alles wijst op een auteur die haar eerste wankele schreden op historisch terrein zet. De studie is keurig uitgegeven.

Guido de Bruin

M.A.M. Franken, *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oije 1705-1776. Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelderse luitenant-stadhouder* (Stichting De Gelderse bloem XLIII; Zutphen: Walburg pers, 2002, 368 blz., € 31,95, ISBN 90 5730 190 3).

De Gelderse edelman Andries Schimmelpenninck van der Oije heeft tijdens zijn carrière nauwelijks buiten zijn gewest gereisd. Alleen een aantal werkbezoeken aan het prinselijk hof in Den Haag of Soestdijk en een maand commissiewerk in Friesland voor stadhouder Willem IV brachten hem over de grenzen van zijn regio. Wel is hij opmerkelijk ijverig geweest binnen Gelderland, door er diverse ambten te bekleden en politieke taken uit te voeren. Zo bereikte hij achtereenvolgens met het richterschap van Arnhem en in Veluwezoom, en het prestigieuze landdrostambt van Veluwe de ambtelijke top in Gelderland. Deze loopbaan heeft M.A.M. Franken beschreven in een biografie, die veel meer inhoudt dan enkel de levensloop van haar hoofdpersoon. *Dienaar van Oranje* verschaft vooral een helder beeld van de Gelderse politieke cultuur in het midden van de achttiende eeuw, overigens zonder dat de auteur zijn boek binnen dit kader plaatst. In een paragraaf over het werkklimaat van de regenten tijdens het 'ancien régime' hanteert Franken wel het zeker ook voor die tijd typerende begrip 'overlegcultuur'. (148) De talloze brieven en andere bronnen die hij geduldig heeft bestudeerd voor zijn studie, zijn hiervan de tastbare getuigenissen.

In zijn woord vooraf geeft Franken aan dat hij graag een 'gewone biografie' had willen schrijven, maar dat het bronnenmateriaal hiervoor ontoereikend is. Zijn 'gedwongen keuze' Andries Schimmelpenninck als politicus en bestuurder te portretteren blijkt niettemin voor de Gelderse politieke en institutionele historiografie een gelukkige te zijn geweest. Door de vele taken en ambten die Andries heeft vervuld, leent hij zich goed voor de ontrafeling van deze geschiedenis. Via zijn bezigheden komt het politieke en bestuurlijke klimaat op een natuurlijke wijze tot leven, wellicht zelfs beter dan in een strikt institutionele studie te realiseren valt. De informele

reikwijdte van bepaalde ambten wordt bijvoorbeeld duidelijk uit conflicten en rivaliteiten waarin Andries verzeild raakte, vooral uit de geschillen met zijn voorganger als drost, Lubbert Adolf Torck van Rosendael. Het benutten van de biografie voor de politieke en institutionele geschiedenis heeft uiteraard ook nadelen. Zo houdt Franken zich aan de chronologie, die past bij zijn biografische genre, door belangrijke ambten en instellingen pas in te kleuren op de mo-

menten waarop ze in het leven van zijn hoofdfiguur een rol gaan spelen. Het complexe Gelderse bestel met zijn verschillende kwartieren wordt hierdoor voor de lezer pas langzaam inzichtelijk. Dit nadeel valt echter in dit geval weg tegen het geconstateerde voordeel.

Dienaar van Oranje bestaat uit zeven hoofdstukken, enkele zinvolle bijlagen en een groot aantal fraaie illustraties. Inleidend van karakter is het eerste hoofdstuk, waarin de lotgevallen van de twee voorgaande familiegeneraties van Andries aan de orde komen. Daarna volgen vijf hoofdstukken over diens lange loopbaan, met telkens een afzonderlijke paragraaf over de familieverwikkelingen. In het derde hoofdstuk behandelt de auteur de cruciale keuze van Andries om zich in 1747 volledig achter stadhouder Willem IV te scharen. Zo kwam het luitenant-stadhouderschap in handen van de inmiddels gevestigde en weldra ook gehuwde Schimmelpenninck en kon deze streven naar de hoogste Gelderse macht. Na hoofdstuk drie komt de oudere Schimmelpenninck in allerlei hoedanigheden naar voren als een gewiekst en behendig regent, van commissaris in waterstaatszaken en raadgever over Harderwijkse havenplannen tot stadhouderlijk adviseur in Zeeuwse financiële problemen. Zijn vasthoudendheid leren we in dit gedeelte vooral kennen via een vermakelijke affaire met een buurman over het recht van overpad. Zoals vermeld denkt Franken geen ‘gewone biografie’ geschreven te hebben. Mede gezien alle extra familieparagrafen, die talrijke karakteristieke gegevens bevatten - menig biograaf zou jaloers kunnen zijn -, had hij zijn boek toch met die pretentie kunnen presenteren.

Het laatste hoofdstuk, getiteld ‘Panorama’, is een thematische slottypering van de hoofdpersoon en diens omgeving. Eén van Frankens samenvattende thema's, die hij ‘signalementen’ noemt, is terecht de wijze waarop Schimmelpenninck het luitenant-stadhouderschap heeft vervuld. Het gaat hier om diens positie, die het meest interessant is voor de geschiedschrijving van de gehele Republiek. *Dienaar van Oranje* doet op deze plaats zijn titel eer aan, door via één representant ons inzicht te verdiepen in dit onderdeel van het stadhouderlijk stelsel. Franken borduurt met dit onderwerp voort op het proefschrift van A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer* (1989/1990). Zelf merkt de auteur dit rijkelijk laat in zijn slothoofdstuk (294-295) op, waarin hij zich ook aansluit bij Gabriëls ideeën over patronage en wederzijdse belangenbehartiging tussen de stadhouder en diens vervangers in de gewesten. Zijn vergelijkingen met andere luitenant-stadhouders blijven hierin beperkt tot enkele Gelderse. Op basis van bijvoorbeeld Gabriëls was het ook mogelijk geweest collegae uit andere gewesten erbij te betrekken.

Franken neemt ‘de zwaarwegende plicht’ (147) van de historicus hoogst serieus. Bijna te nadrukkelijk wijst hij voortdurend op hiaten in de bewijsvoering en onderwerpen waarnaar, vóór het trekken van conclusies, eerst nader onderzoek verricht zou moeten worden, bijvoorbeeld naar de Gelderse adel in de tijd van Schimmelpenninck. Verder is de eigenaardige mengeling van ouderwets en modern taalgebruik kenmerkend voor Frankens woordkeus, maar dat past een auteur die al in 1966 zijn dissertatie verdedigde, over de zeventiende-eeuwse diplomaat Coenraad van Beuningen. Toch vertoont hij wel eens te vaak een voorkeur voor speciale constructies, zoals de ‘eclipsering’ van Schimmelpenninck ‘uit het zicht van de historici.’ (286) Duidelijk is in elk geval dat met dit boek deze verduistering is beëindigd en daar mag de auteur tevreden van genieten.

Joop W. Koopmans

H.J. Horn, met medewerking van D. de Witt, *The Golden Age revisited. Arnold Houbraken's Great theatre of Netherlandish painters and paintresses* (2 dln.; Doornspijk: Davaco, 2000, 985 blz., €177,-, ISBN 90 70288 66 4).

De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen verscheen tussen 1718 en 1721. Arnold Houbraken publiceerde daarin honderden levensbeschrijvingen van Noord- en Zuidnederlandse kunstenaars plus enkele Duitse. Het boek verscheen in drie delen, waarvan een na zijn dood in 1719. Houbraken was zelf een niet onverdienstelijk schilder, die eerst in Dordrecht woonde (waar hij een opleiding genoot bij Samuel van Hoogstraten) en na 1710 in Amsterdam. Daar was burgemeester Jonas Witsen tot zijn overlijden in 1715 zijn beschermheer. Houbrakens boek met zijn vele gegevens over schilders, die hij soms zelf had gekend, is nog steeds onmisbaar. Maar tot voor kort waren vele kunsthistorici nog niet gewonnen voor zijn sappig geschreven stukken vol anekdotes en exemplarische verhalen, die zij niet serieus wensten te nemen. Recentelijk blijkt er echter, onder andere door het werk van M.J. Bok, meer 'waar' te zijn van wat Houbraken neerschreef dan men aanvankelijk had gedacht. Inderdaad kan de ideeënhistoricus ook uit onwaarschijnlijke vertellingen veel over diens opvattingen concluderen. Kunsthistorici zitten verder met een ander probleem: velen zien in Houbraken slechts een middelmatig vertegenwoordiger van het Franse classicisme, die bovendien scherpe kritiek op Rembrandt had. Er is dus een stevige discussie over Houbraken gaande tussen geleerden als P. Hecht, B. Cornelis, H. Perry Chapman en M.J. Bok. Hier komt nu de bijna duizend bladzijden tellende monografie bij van Hendrik Horn, hoogleraar kunstgeschiedenis aan Guelph University in Ontario, die in de jaren zestig in Utrecht studeerde.

Betekent dit boek nu een bijdrage tot onze kennis van Houbraken? Ja en nee. Horn wil Houbraken aan de hand van diens geschriften vooral als denker introduceren en niet zozeer als kunstenaar. Dat is een vruchtbare benadering. Welke ideeën had Houbraken op theologisch gebied, hoe dacht hij over de theorie van de kunst, diverse stijlen en de biografische benadering van zijn onderwerp? Het komt erop neer dat Horn in veertien essayistische hoofdstukken diverse facetten van het grote boek presenteert. Houbraken was naar Horns terechte mening in zijn geschriften een door Spinoza beïnvloede deïst, die God als de grote gangmaker zag, maar Hem verder niet liet optreden in het leven hier op aarde, waar de Fortuna heerste. Horn spreekt er herhaaldelijk zijn verbazing over uit, dat Houbraken niet in predestinatie en andere leerstellige opvattingen van het calvinisme geloofde. Dit had eveneens zijn uitwerking in Houbrakens kunsttheorie wat betreft zijn voorkeur voor genres: de historieschilderkunst stond bovenaan, stillevens onderaan. Immers in de schilderkunst moest naar classicistisch voorschrift de nadruk liggen op de menselijke emoties, want deze konden de mens bijstaan in het doorgronden van de bedoelingen van de grote Schepper. En juist kunstenaars waren in dit opzicht naar het oordeel van Houbraken bijzonder bevoorrecht. In zijn algemeenheid lijkt dit deze ideeënhistoricus een zeer aantrekkelijke interpretatie.

Jammer genoeg heeft de auteur honderden bladzijden met herhalingen en vol ellenlange vertaalde citaten nodig om ons dit te doen geworden. Zijn excuus is dat er geen Engelse vertaling van Houbrakens grote boek bestaat, maar de lezer is geneigd hem toe te roepen: had je dan tot dat werk beperkt. Nu is het boek een monument

van zelfoverschatting geworden. Horn heeft namelijk geen idee van het karakter van de (vroege) Verlichting in Nederland, kent noch de literatuur op het gebied van de ideeëngeschiedenis noch op het gebied van de geschiedenis van de geschiedschrijving (dat wil zeggen levensbeschrijving) en haalt daarom van alles door elkaar. Zo is Houbraken een christelijke humanist, een neostoïcus èn een verlichter. Hij is soms verward maar ook wel uiterst scherp in zijn beroep op de rede. Dat is nog niet alles want Horn

verdedigt Houbraken als een fantastisch, onvergelijkelijk schrijver, die met zijn deïstische overtuiging vlak bij de natuurfilosofie van Vincent van Gogh stond, ja zelfs een protoromanticus was (442) en met zijn 'flexible intellect ultimately triumphs.' (455) De vergelijkingen die Horn trekt doen het misschien goed bij 'undergraduates' maar passen echt niet in een wetenschappelijk werk. Bijvoorbeeld: Houbraken 'introduced theory much like modern potboilers throw in sex, on a fairly regular, but still unpredictable basis. The difference is that someone like Harold Robbins (1916-1997) [iedereen krijgt zijn jaartallen in dit boek] counted on his erotic material to revive the flagging interest of his reader' terwijl Houbraken dat niet op die manier deed. (171) Zijn boek leek op het dagboek van Samuel Pepys (163), hij liet zien hoe reislustig de kunstenaars waren, een reislust, die een 'Jack Kerouac (1922-1969) [liet] cry voor mercy.' (239) Gelukkig gaf Houbraken geen verklaring voor de economische opbloei in Europa door middel van de Weberthese en gelukkig leefde hij ook vóór Marx en Darwin, zodat hun theorieën zijn werk niet konden beïnvloeden. (682) Kortom Horn wil hedendaagse problemen via het vermeende gelijk van Houbraken behandelen en daarbij ook nog zijn eigen hiermee overeenstemmende opvattingen. Dit alles gaat gepaard met eindeloos gepolemiseer in tekst en noten tegen marxisten en feministen en andere aspecten van de Amerikaanse academische cultuur.

Het opvallende aan dit boek is niet alleen dat Horn Houbraken naar zich toeschrijft, maar - erger - zichzelf zeer opzichtig op de voorgrond plaatst. In 1996 werd hij tijdelijk blind aan zijn rechter oog. Houbrakens sombere kijk op het leven werd voor hem bevestigd toen plotseling zijn 'first cousin, first love...' overleed, dit alles in de Inleiding. Hij was van plan met dit boek 'like a heat-seaking missile' (9) antwoorden op verschillende vraagstukken te zoeken en 'I am at the same ripe age at which Houbraken died...' In antwoord op een these van Bok wordt ons medegedeeld, dat het schilderwerk van de hand van Horns grootvader nog in goede staat verkeert. (103) Als Houbraken een anekdote vertelt over een kunstenaar die in het buitenland zijn Nederlands is verleerd, heeft Horn ook een neef gehad, die dat overkomen is. (278) En Houbraken troost hem: 'when sleep won't come or Terminus grins at me from behind the television at the foot of my bed, it is Houbraken's view of the world and life ... that might just be of comfort to me.' (620) Tenslotte nog een laatste: 'My own name amongst the Bentvueghels (a student society of the sixties at the institute for Art History at the University of Utrecht) is "Hillbilly."' (778, noot 61) Het is treurig dat hier zoveel ruimte moet worden gegeven aan deze zeer opdringerige kanten van de tekst. Deze lezer wil dat gewoon allemaal niet weten en hij verbaast zich er geweldig over dat dit kostbare boek in deze vorm is verschenen, en met subsidie van de stichting Charema. Een ervaren redacteur had van het manuscript misschien nog iets goeds kunnen maken. Nu is er een amorfe, in zijn breedvoerigheid en wonderlijkheid niet door te komen tweedelige pil ontstaan. Helaas, een gemiste kans.

E.O.G. Haitsma Mulier

F. Hemsterhuis, *Wijsgerige werken*, M.J. Petry, ed. (Budel: Damon, Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001, liv + 867 blz., ISBN 90 5573 228 1 (Damon), ISBN 90 6171 916 X (Fryske Akademy)); J. van Sluis, *Bibliotheca Hemsterhusiana. Het boekenbezit van Tiberius en Frans Hemsterhuis, met genealogie en bibliografie* (Budel: Damon, Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001, 296 blz., ISBN 90 5573 229 X (Damon), ISBN 90 6171 917 8 (Fryske Akademy)).

Frans Hemsterhuis (1721-1790) was de zoon van Tiberius Hemsterhuis, hoogleraar Grieks aan de Leidse universiteit. Die zoon haalde in tegenstelling tot zijn vader nooit een academische

graad, maar werd vanaf 1755 plaatsvervangend, later eerste secretaris van de Raad van State. In 1780 ging hij vrijwillig met pensioen. Hij bleef ongehuwd. Dit goed betaalde maar verder onopvallende leven was gevuld met andere bezigheden, namelijk het beoefenen van de filosofie. En Hemsterhuis raakte in Europa bekend vanwege zijn wijsgerige werk, dat - voorzover gepubliceerd - vooral in Duitsland door bijvoorbeeld Goethe, Jacobi en Kant, maar ook in Frankrijk door iemand als Diderot in zijn ontwikkeling werd gevolgd. Zelf bezocht Hemsterhuis Goethe in Weimar. Hemsterhuis was een platonist naar de vorm van zijn werk niet in de inhoud. De mens, niet God betekende voor hem het uitgangspunt van een serieuze filosofie. Zijn ijkpunt was de Griekse wereld: daar heerste culturele diversiteit met een natuurlijke neiging tot exact denken en wetenschappelijk onderzoek. Hij zette zich af tegen de streng monotheïstische joods-christelijke traditie en wilde het geluk der mensheid bereiken door de Griekse levenskracht in de bestaande maatschappij te laten doordringen. Zijn kritische belangstelling voor het spinozisme en zijn losstaan van elke kerkelijke groepering leverde hem menige beschuldiging op een aanhanger van het materialisme te zijn. Maar die verwierp hij resoluut. Vooral in zijn langdurige vriendschap en discussies met zijn gelovige vriendin prinses Gallitzin, de Duitse echtgenote van de Russische ambassadeur, speelde dit element een rol.

Er zijn nu twee boeken verschenen waarmee deze vrijwel vergeten figuur weer duidelijk ‘op de kaart’ is komen te staan. Het eerste betreft een uitgave van zijn werken, het tweede gaat over zijn bibliotheek. Dat bevat een fotomechanische herdruk van de veilingcatalogus uit 1791 van zijn ongeveer 4000 banden tellende boekerij, waarin nog heel veel van het bezit van zijn vader aanwezig was. De catalogus maakt het mogelijk na te gaan welke boeken Frans gebruikt zou kunnen hebben, zoals J. van Sluis voorzichtig stelt. Hij kan niet precies nagaan waarom de verzameling uiteindelijk niet in zijn geheel in de universiteitsbibliotheek van Leiden is terecht gekomen zoals de opzet was. Bestond er onenigheid met de bibliothecaris, de flamboyante Ruhnkenius? Misschien zijn er nadere bijzonderheden te vinden in de nog niet gepubliceerde correspondentie van Hemsterhuis. Enkele bijlagen met zijn testamenten, verslagen van een bezoek aan zijn bibliotheek en een eerder verschenen en nu gecorrigeerde genealogie en uitgebreide bibliografieën van leden van de familie completeren deze zorgvuldige bezorgde uitgave.

De editie van zijn werken, alle in het Frans geschreven en hier van een Nederlandse vertaling voorzien, is een gecompliceerde aangelegenheid geweest, zoals wordt verteld door de bezorger M.J. Petry, als ‘emeritus hoogleraar geschiedenis van de wijsbegeerte Erasmus Universiteit Rotterdam’ geïntroduceerd op het titelblad. Hij bespaart ons ook niet bij herhaling de problemen die met betrekking tot zijn project door verwikkelingen aan die universiteit ontstonden, waardoor het vijf jaar stil lag, noch hoe voortreffelijk zijn collectief van vertalers was. Zij klaarden de opdracht in drie jaar en inderdaad zijn er soms sporen van die haast te zien. Op den duur bleek namelijk, dat de negentiende-eeuwse eerste Nederlandse uitgave van Hemsterhuis door L.S.P. Meyboom (1846-1850) vergeleken met de handschriften niet geheel betrouwbaar was, met als gevolg dat enig werk moest worden overgedaan. Uiteindelijk is een uitgave geresulteerd van 27 belangrijke teksten (voordien hooguit tien), die op zeer verschillende wijze zijn ontstaan. Vaak schreef Hemsterhuis een stuk op verzoek van begunstigers. Nooit verscheen zijn naam op een titelblad en hij deed geen enkele poging om anderen te interesseren door recensies of publiciteit uit te

lokken. Ook de handschriften van eenzelfde tractaat wijken nogal eens van elkaar af. En al zijn er oudere uitgaven zoals een in het Duits uit het einde van de achttiende eeuw, toch moeten die, zoals duidelijk moge zijn, met voorzichtigheid worden benaderd.

Wat is nu de balans? Acht teksten zijn bewerkingen van oorspronkelijke edities door toedoen

van Hemsterhuis tot stand gekomen, twaalf zijn gebaseerd op autografen, twee zijn geschreven door zijn klerk, twee andere zijn slechts tot ons gekomen in een voorlopige vorm, waar Hemsterhuis zijn toestemming niet aan gegeven zou hebben, en tenslotte waren drie slechts beschikbaar in een postuum verschenen versie. Deze opsomming, gegeven in de woorden van de uitgever, is noodzakelijk omdat in de uitgave ook voor de niet eerder gedrukte teksten quasi achttiende-eeuwse titelbladen zijn geplaatst, die zouden kunnen doen vermoeden dat ze al voordien gedrukt waren. In de noten achterin kan gelukkig de werkelijke situatie worden nagegaan. De brede belangstelling van Hemsterhuis is af te lezen aan de titels op het gebied van de filosofie, wiskunde en natuurwetenschap, schoonheidsleer en godsdienst (waar vooral in Duitsland de belangstelling naar uitging) en van geschiedenis en maatschappij. Voor de (ideeën)historicus is deze laatste categorie het interessantst. Niet alleen uit Hemsterhuis zich daarin wijsgerig over de geschiedschrijving, maar ook over de ontwikkelingen in de Republiek gedurende de jaren tachtig en de Franse revolutie. Oorspronkelijk waren dit brieven aan prinses Gallitzin, die na haar scheiding naar een katholieke geloofsgemeenschap in Munster was vertrokken. Hemsterhuis was als secretaris van de Raad van State natuurlijk zeer betrokken bij het 'ancien régime'. Desondanks zag hij ook wel dat Willem V zwak optrad en stelde hij voor de centrale macht te versterken, een raad die de met hem bevriende G.K. van Hogendorp ook had gegeven. Andere brieven bevatten levendige verslagen van de gebeurtenissen in Den Haag met als hoogtepunt de omwenteling van 1787 en de intocht van de prins in de stad, die hij vanwege de versieringen met laurier en mirte vergeleek met 'un bois sacré ambulant'. Het was 'une chose absolument grecque'. Hoe praktisch veel van zijn opmerkingen ook lijken, toch treft de soms geëxalteerde toon en de telkens weer terugkerende verpakking met beschouwingen over de ontwikkeling van de mensheid en de vorming van de staat. Het is goed dat deze mooie editie er nu is om nader kennis te maken met het denken van een bijzonder man.

E.O.G. Haitsma Mulier

O. van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2002, 496 blz., €32,50, ISBN 90 6707 540 X).

De Spaanse Successieoorlog is in de geschiedschrijving altijd beschouwd als een keerpunt. Na 1713 behoorde de Republiek niet langer tot de grote mogendheden. De eindeloze oorlogvoering op ongekende schaal had haar financiële en militaire krachten gesloopt en aan de rand van een staatsbankroet gebracht. Het leeuwendeel van de staatsinkomsten ging na 1713 op aan rentebetaling op de staatsschuld. Leger en vloot werden sterk ingekrompen en aan verval ten prooi gegeven. De geheime afspraak tussen Engeland en Frankrijk in 1712 liet een trauma na en wakkerde de wens naar internationale afzijdigheid aan. De barrière in de Oostenrijkse Nederlanden bood de Republiek wel militaire, economische en politieke voordelen, maar kostte handen

met geld en betrok haar direct bij de Europese evenwichtspolitiek. Ogenschijnlijk wist de Republiek haar aanzien na 1713 redelijk te handhaven. De Oostenrijkse Successieoorlog legde haar militaire en politieke zwakte echter genadeloos bloot. De Republiek was niet in staat de Franse aanvallen te weerstaan en was gedwongen de vernederende vrede van Aken te aanvaarden, om erger te voorkomen.

Geen tijdvak van de Republiek is meer in vergetelheid geraakt dan de jaren 1713-1748. Het

bestaande beeld berust grotendeels op stokoude literatuur. De algemene tendenties van het buitenlands beleid na 1713 vormen het thema van de dissertatie van J. Aalbers, maar het tweede deel met de concrete uitwerking ervan is nooit verschenen. Het monumentale achtdelige werk *Het Staatsche leger* is niet verder gekomen dan 1713. Een monografie over de Republiek tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog is niet te vinden. De uitvoerige en degelijke studie van Olaf van Nimwegen over het buitenlands beleid en het militair bedrijf van de Republiek in de jaren 1713-1748, die berust op een omvangrijk onderzoek in Nederlandse, Engelse en Franse archieven, is daarom van onschatbare waarde en zal tot in lengte van jaren het uitgangspunt voor verder onderzoek blijven. Zorgvuldig wordt als inleiding het buitenlands beleid van de Republiek in de jaren 1713-1740 beschreven, in het licht van de voortdurend veranderende en zeer ingewikkelde internationale verhoudingen. Daarna komt, naar mijn smaak te beknopt en schematisch, het besluitvormingsproces in de Republiek aan bod en, met veel liefde en aandacht voor saillante details, de oorlogvoering in de achttiende eeuw en de toestand van het staatse leger. Het leeuwendeel van het boek behandelt echter tot in alle bijzonderheden het buitenlands beleid, het diplomatiek steekspel en het militair optreden van de Republiek tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, tegen de achtergrond van de Europese machtsstrijd. Het goed geschreven relaas, gelardeerd met citaten, volgt de chronologische ontwikkeling op de voet. De these van de doorwrochte studie komt vrijwel alleen in het inleidend en afsluitend hoofdstuk aan bod.

Deze these is even opmerkelijk als aanvechtbaar. De Republiek zou niet tot 1713 maar tot 1748 tot de grote mogendheden hebben behoord. Na 1713 zou zij zijn blijven beschikken over bijna onbeperkte financiële mogelijkheden; het was geen probleem om via staatsleningen aan geld te komen. De inkrimping en ontmanteling van het staatse leger na 1713 was niets bijzonders; alle staten hadden tijd nodig zich financieel en militair te herstellen van de Spaanse Successieoorlog. De Republiek zou zich na 1713 op de voorste rij van het Europees politiek toneel hebben gehandhaafd. Door het barrièresysteem had zij niet alleen een vooruitgeschoven verdedigingslinie in de Oostenrijkse Nederlanden, maar ook een sleutelpositie in dit voor de meeste grote mogendheden cruciale gevechtsterrein. Het barrièrestelsel maakte haar de hoeksteen van het Oude Systeem, de alliantie van de zeemogendheden en Oostenrijk, en de spil van het collectieve veiligheidsstelsel. Het leger dat de Republiek tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog op de been wist te brengen deed qua omvang niet onder voor dat van Engeland, Oostenrijk of Pruisen. Pas de vernietiging van het barrièrestelsel in de laatste jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog betekende de zwanenzang van de Republiek als grote mogendheid.

Hoe overtuigend is deze nieuwe these? Behoorde de Republiek werkelijk tot 1748 tot de grote mogendheden? Doorslaggevend lijkt mij de positie die zij in het Europees krachtenveld innam. Onweerlegbaar speelde zij hierin tot 1713 een sleutelrol. Wat bleef daarvan na 1713 over? Engeland, Frankrijk, Oostenrijk en Spanje trachtten de Republiek nog wel in het alliantiesysteem te betrekken, maar zij nam daarin geen cruciale plaats meer in. Volgens de auteur bleef de Republiek dankzij het barrièrestelsel aanzienlijke invloed op het Europees toneel uitoefenen en via een actieve buitenlandse politiek behoorlijk gewicht in de schaal leggen, doch het betoog heeft mij niet overtuigd. De astronomische hoogte van de staatsschuld sloot bemoeienis met het Europees machtsevenwicht en krachtdadig optreden in de

buitenlandse politiek na 1713 gewoon uit. De Republiek werd er alleen door haar belangen in de Oostenrijkse Nederlanden van weerhouden zich afzijdig te houden van de Europese machtspolitiek. Het barrièrestelsel hoefde echter niet automatisch tot directe betrokkenheid erbij te leiden. Een alliantie met Engeland en Oostenrijk kwam pas in 1731 tot stand en bleef louter defensief van aard. Ook na 1731 trachtte de Republiek zich telkens buiten het krijgsgewoel te houden en zich

aan haar verplichtingen te onttrekken. Dat bleek in de Oostenrijkse Successieoorlog. De Republiek bouwde wel geleidelijk het staatse leger uit tot 80.000 à 90.000 man, maar dat geschiedde louter uit zelfbehoud vanwege de Franse dreiging en uit Engelse en Oostenrijkse nalatigheid bij de defensie van de Oostenrijkse Nederlanden. De omvang van het leger bleef bovendien ver achter bij de gevechtskracht; de traagheid van de Franse opmars hing niet zozeer samen met de kracht van het barrièresysteem als met de halfslachtigheid van de Franse politiek. Inderdaad beschikte de Republiek nog steeds over voldoende krediet voor deze militaire krachtsinspanning, doch welke financiële prijs moest daarvoor worden betaald? De lezer krijgt steeds de indruk dat de Republiek graag tot de grote mogendheden wilde behoren, terwijl dat beslist niet het geval was. De auteur signaleert wel enige malen het verlangen naar rust, vrede, neutraliteit en afzijdigheid in de Republiek (209, 211), maar neemt die geesteshouding niet tot uitgangspunt van zijn betoog. Integendeel, hij verwijt de Republiek in de jaren 1740-1741 niet met een groot leger tegen Frankrijk in het veld te zijn getreden, terwijl dat recht tegen haar buitenlandse politiek zou zijn ingegaan en haar veiligheid direct zou hebben bedreigd vanwege de Engelse halfslachtigheid. De internationale positie van de Republiek was in 1748 geknakt, niet door het verlies van het barrièrestelsel, maar door de gebleken politieke en militaire onmacht.

Bij herhaling stuit men in het boek op interne tegenspraken. Eerst worden kritische kanttekeningen geplaatst bij de tendenties die J. Aalbers in de buitenlandse politiek onderscheidde (35); daarna wordt dezelfde tweedeling tussen een onthoudings- en een zekerheidspolitiek gemaakt. (85) Eerst wordt gezegd dat de tijdgenoten het barrièresysteem positief beoordeelden (31); daarna blijken allerlei regenten dit van weinig belang te hebben geacht. (392 vlg.) Enerzijds wordt geponeerd dat Van Slingelandt met Engeland en Frankrijk en niet met Engeland en Oostenrijk een alliantie had moeten sluiten, anderzijds wordt geconcludeerd dat het Oud Systeem een logisch gevolg van het barrièrestelsel was. De auteur lijkt zich niet voldoende bewust te zijn van het trauma dat de Republiek aan 1672 had overgehouden en van haar angst zich los te maken van haar traditionele bondgenoten tegen het gevaarlijke Frankrijk. Deze indruk wordt bevestigd door zijn visie dat Van der Heim in de jaren 1743-1745 veel krachtdadiger naar een neutraliteitsverdrag met Frankrijk had moeten streven.

Het boek heeft een wat ouderwetse kijk op de buitenlandse politiek en de oorlogvoering. De auteur had meer aandacht moeten schenken aan de heftige tegenstellingen tussen en binnen de gewesten en de stemhebbende leden, de uiterst stroeve functionering van het staatsbestel, de toenemende stagnatie van de economie, de desastreuze toestand van de staatsfinanciën en de ontmanteling van het zeewezen. Wellicht had hij dan een minder rooskleurige kijk op de Republiek gehad. De verregaande tweedeling tussen feitenmateriaal en interpretatie maakt het voor eenieder echter mogelijk zijn eigen conclusies uit het gedetailleerde relaas te trekken. De schat aan gegevens die de auteur uit talloze archieven bijeen heeft gebracht en minutieus tot een goedlopend verhaal heeft verwerkt, bepaalt de onvervangbare waarde van dit werk. Het vult een groot hiaat in de geschiedschrijving en vormt een onmisbare aanwinst over een vergeten tijdperk. De auteur heeft de historische wereld daarmee aan zich verplicht. De studie mag niet ontbreken in de boekenkast van enige specialist en belangstellende in de achttiende eeuw.

Guido de Bruin

J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen: SUN, 2001, 559 blz., ISBN 9058750159).

Aan het eind van de achttiende eeuw constateerde men in Frankrijk allerwege een verontrustende toename van het aantal zenuwzieken, waarschijnlijk tengevolge van de algemene overbeschaving en het lezen van romans. Maar juist op dat moment diende zich ook de Duitse arts Franz Anton Mesmer aan, die vanaf 1778 in Parijs zijn therapie van het dierlijk magnetisme in de praktijk bracht. Ieder mens beschikte volgens Mesmer over een bepaalde hoeveelheid dierlijk magnetisme, een imponderabel fluïdum dat verantwoordelijk is voor de werking van de zenuwen. Bij sommigen is de verdeling van het magnetisme ongelijkmatig of is de doorstroming belemmerd en daardoor ontstaan dan zenuwziekten. Maar er zijn ook mensen die een overmaat aan dierlijk magnetisme hebben, zoals Mesmer zelf, en die door aanraking of strijking de ongelijke verdeling bij de patiënten weten te verhelpen of de blokkades weten op te heffen. Aanraking (al dan niet met instrumenten) leidde bij die patiënten tot een crisis, tot stuipen, convulsies, heftige bewegingen en diep zuchten, maar als de crisis voorbij was, was de patiënt ook genezen.

Kritiek liet niet lang op zich wachten, onder andere omdat het aanraken door de genezer en het zuchten van de veelal vrouwelijke patiënten erotische associaties opriepen. Daarom verliet Mesmer Parijs al weer in 1785. Maar het ‘mesmerisme’ werd gered door de draai die de artillerie-officier en amateur-onderzoeker markies de Puységur er kort tevoren aan had gegeven. Bij hem leidde de aanraking niet tot een crisis, maar tot een soort magnetische slaap, een trance waarin de patiënt nog wel contact hield met de genezer, vragen kon beantwoorden en aanwijzingen kon opvolgen. Dit ‘somnabulisme’ bracht de patiënten in een toestand waarin ze ook over hogere geestelijke vermogens bleken te beschikken; zij gaven een treffende diagnose van hun eigen kwalen, bleken vaak helderziende te zijn en konden soms zelfs contact leggen met gene zijde. Omdat dit allemaal heel ingetogen gebeurde, werd daarmee de kritiek op het mesmerisme de wind uit zeilen genomen, terwijl de claim op de heilzame werking van het dierlijk magnetisme alleen maar sterker was geworden

Over dit mesmerisme of dierlijk magnetisme, dat behalve in Frankrijk ook in Duitsland, Engeland en Nederland aanhang verwierf, zijn vele misverstanden in omloop. In zijn imposante boek over de geschiedenis van dit fenomeen behandelt Vijselaar (die er eerder in Utrecht op promoveerde) er twee (overigens niet altijd als eerste): om te beginnen de veronderstelling dat het een pseudowetenschap zou zijn, een randverschijnsel van de echte wetenschap dat alleen maar populair kon worden op niet-wetenschappelijke gronden, en vervolgens de gedachte dat Mesmer de ontdekker van het onbewuste was en dat het mesmerisme dus een vroege en nog onbegrepen vorm van psychotherapie zou zijn. Met kracht van vele argumenten betoogt Vijselaar het tegenovergestelde. Het mesmerisme lag door de speculaties over imponderabele effluvia en ethers geheel in de lijn van de toenmalige, newtoniaanse natuurwetenschap en kan dus onmogelijk als bijgeloof of pseudowetenschap worden afgedaan; de theorie bleek onjuist, maar was daarom nog niet onwetenschappelijk of occult. En die aansluiting bij het heersende wetenschappelijke discours maakt duidelijk dat het dierlijk mesmerisme een zuiver fysische theorie was, die zenuwziekte interpreteerde als een verstoring van een fysiek

of fysiologisch proces en uitsluitend betrekking had op de lichamelijke, niet op de psychische toestand van de patiënt. Mesmer was geen voorloper van Freud.

Vijselaar heeft het grondig aangepakt. Na een algemene inleiding wordt uitvoerig de geschiedenis van het mesmerisme in Frankrijk, Duitsland en Engeland beschreven, waarna nog een apart en minstens zo omvangrijk deel over Nederland volgt. Bij elk land wordt eerst een alge-

meen overzicht gegeven en worden vervolgens in afzonderlijke hoofdstukken de verklaringen voor het succes en de verschillen tussen de vele stromingen behandeld. Het boek is een model van sociale ideeëngeschiedenis, waarin intellectuele ontwikkelingen nauw gerelateerd worden aan de maatschappelijke, politieke en religieuze context en waarin verschillen tussen de ontwikkeling in genoemde landen nadrukkelijk gecorreleerd worden aan verschillen in wetenschappelijke cultuur, institutionele inbedding en status van de medische beroepsgroep.

Door de breedte van de behandeling en de scherpte van de analyse dwingt dit boek onze bewondering af. Toch zijn er ook schaduwkanten. Door de vele herhalingen en het dwingende karakter van de argumentatie (geen ontwikkeling blijft onverklaard en elke verklaring kent minstens drie componenten) straalt het boek iets uit dat op den duur verzet oproept: alles is overgedetermineerd, er is geen enkele ruimte voor de mogelijkheid dat de zaken zich ook wel eens anders hadden kunnen ontwikkelen. Verder is het een tamelijk hybride boek. Het deel over de geschiedenis van het mesmerisme in de buurlanden is vooral refererend en analyserend; niet de gegevens zijn hier nieuw, maar de verbanden waarin ze geplaatst worden. Vijselaar steunt eigenlijk alleen op de secundaire literatuur en gedrukt bronnenmateriaal (er is op dat terrein ook al heel veel voorwerk gedaan). In het deel over Nederland wordt wel oorspronkelijk, primair bronnenmateriaal gebruikt: briefwisselingen, genootschapsarchieven en wat dies meer zij. Dat levert prachtige inkijkjes op in de medische en filosofische wereld in Nederland in het begin van de negentiende eeuw. Het blijkt dat het mesmerisme op het eind van de achttiende eeuw hier te lande nog maar weinig aanhang had; alleen in Rotterdam was rond 1790 sprake van een kortstondige interesse, waarbij vooral de rol van Gijsbert Karel van Hogendorp opvallend is, toen tweede pensionaris van de Maasstad (hij gaf het mesmerisme overigens subiet op toen hem werd duidelijk gemaakt dat het zijn politieke carrière zou kunnen schaden). Rond 1810 kwam er plotseling, onder Duitse invloed, meer belangstelling, met name in Amsterdam, waar de filosoof en dichter Kinker er veel in zag, en in Groningen, waar enkele hoogleraren een meer empirische benadering propageerden. Lang duurde deze bloeiperiode overigens niet, rond 1820 was het mesmerisme al weer op zijn retour en hielden alleen enkele irreguliere genezers het strovuurtje (want in vergelijking met het buitenland stelde het in Nederland niet veel voor) brandende. Het is goed dat dit allemaal in kaart gebracht en geanalyseerd is, maar het levert toch een heel ander soort beschouwing op dan in de eerdere hoofdstukken over de buurlanden. Eigenlijk heeft Vijselaar twee boeken in één kaft gestopt: een overzichtswerk over de grote Europese landen en een mede op eigen archiefwerk gebaseerd onderzoeksverslag over Nederland. Gelukkig is dit niet: voor een Nederlands publiek is het deel over Frankrijk, Engeland en Duitsland te uitgebreid (erfenis van de dissertatie?), maar het had in vertaling elders goede diensten kunnen doen. Maar het Nederlandse mesmerisme is in vergelijking met het buitenland weer te onbelangrijk om een Engelse vertaling van het geheel te rechtvaardigen. Misschien had de auteur er dus er ook maar twee boeken van moeten maken en het eerste in het Engels moeten laten verschijnen.

Een meer inhoudelijk bezwaar is toch wel dat aan het slot toch weer de twijfel binnensluipt of Vijselaar wel echt heeft waargemaakt dat het mesmerisme geen pseudowetenschap was en geen vroege vorm van psychotherapie genoemd mag worden. Het is waar: speciaal in Duitsland, waar de speculatieve natuurfilosofie

bloeide, was het dierlijk magnetisme korte tijd goed aan de universiteiten vertegenwoordigd. Maar de kritiek op het hele verschijnsel is vanaf het begin omvangrijk, overtuigend en effectief geweest. Het was niet voor niets dat Mesmer Parijs verliet, nadat een commissie onder leiding van Lavoisier had aangetoond dat voor zover het mesmerisme op resultaten kon bogen deze uitsluitend op de kracht van de verbeelding berustten. In Nederland hebben zowel Van Swinden als later Van Marum met behulp van overtui-

gende experimenten al vroeg het kleed onder de theorie weg weten te trekken; wie erin geloofde wist dat de officiële wetenschap er niets in zag. Daarmee was het mesmerisme nog geen pseudowetenschap (die term moeten we überhaupt vermijden), maar geaccepteerde wetenschap was het evenmin. Verder is het wel juist dat het mesmerisme over het lichaam van de patiënt gaat en niet over zijn geest; dat het niets met de emoties of de levensgeschiedenis van de patiënten heeft te maken en alles met hun actuele fysieke toestand. Toch neemt dat niet weg dat in de vroege negentiende eeuw de rol van de wilskracht van de genezer en de vergeestelijking van de therapie in het mesmerisme steeds belangrijker zijn geworden, zodat de theorie een minder en minder fysieke basis kreeg en dicht tegen het spiritisme aan kwam te liggen. Als we het mesmerisme niet te statisch zien, blijkt er wel degelijk een lijn van Mesmer en Puységur over de hypnose naar de vroege psychotherapie te lopen. Beter dan het strikt handhaven van de dichotomie tussen fysiek en psychisch zou het misschien zijn deze tweedeling zelf ter discussie te stellen. Die grens is, zo niet arbitrair, dan toch wel wisselend. Het is geen natuurlijk gegeven, maar een raster dat wij op de historische werkelijkheid leggen en dat dus zelf ook een produkt is van historische ontwikkelingen.

K. van Berkel

Nieuwste geschiedenis

B. de Prins, *Voor keizer en koning. Leonard du Bus de Gisignies 1780-1849. Commissarisgeneraal van Nederlands-Indië* (Dissertatie Leiden 2002; Amsterdam: Balans, 2002, 288 blz., €25,-, ISBN 90 5018 577 0).

De periode 1795-1830 bracht de Nederlandse bezittingen in Azië, die toen niet meer onder de Verenigde Oostindische Compagnie hoorden maar onder de staat, vele aanzetten tot een nieuw koloniaal beleid. De patriotten debatteerden over de koloniën, maar de vertegenwoordigers die ze daarheen stuurden, liepen meestal vast in de stroperige politieke gang van zaken ter plaatse. Daarna probeerde Daendels het overheidsgezag met Napoleontisch harde hand te vestigen; tijdens het Engelse tussenbestuur over Java voerde luitenant-gouverneur-generaal Thomas Raffles het landrentestelsel in, waarmee de Engelsen in Bengalen ervaring hadden opgedaan; het zou tot 1830 van kracht blijven. Koning Willem I, onder wie na het herstel van de onafhankelijkheid van Nederland het koloniale bestuur ressorteerde, stuurde als zijn directe vertegenwoordiging een commissie-generaal naar de oost om zijn vorstelijk gezag te vestigen en een regeringsreglement te ontwerpen dat in liberale zin met het systeem van de compagnie zou breken. Uit deze commissie bleef G.A.G. Ph. baron van der Capelle als gouverneur-generaal (1816-1826) in Indië achter, maar zijn bewind, hoe sympathiek het ook voor de bevolking was, liep uit op een flink geldelijk tekort. Koning Willem I wilde voor de schatkist van zijn Verenigd Koninkrijk voordeel van Java hebben en de oost tevens tot een afzetgebied voor de producten van de nog jonge Belgische industrie maken. Zo besloot hij in 1825 de Zuid-Nederlandse bestuurder Leonard burggraaf du Bus de Gisignies als

commissaris-generaal naar de oost te zenden om daar de financiën te hervormen en zich door hem te laten adviseren over het koloniaal beleid.

Zoals Bart de Prins in de inleiding tot zijn Leidse dissertatie schetst, is er in de koloniale historiografie over Du Bus (1780-1849) nogal lacherig geschreven als die dikke Belg, die maar weinig van Indië begreep en er niet veel tot stand bracht. Johannes van den Bosch, de man van het cultuurstelsel, was de staatsman die het gestrande schip Java weer vlot trok in het belang van de Nederlandse schatkist. Het hoefde natuurlijk geen Belgisch historicus te zijn die Du Bus eindelijk eens onbevangen zou gaan bestuderen, maar dat dat wel gebeurde verbaast niet. Bart de Prins is namelijk Belg en studeerde in Leuven. Hij beschrijft eerst de carrière van Du Bus als ambtenaar in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Franse revolutie en onder Napoleon. In deze roerige dagen surfde Du Bus behendig van de ene bestuurlijke post naar de andere. In de Napoleontische tijd diende hij de keizer vanaf 1802 in het bureau voor weldadigheid in Doornik, waar hij daarna van 1812 tot 1814 eerste toegevoegde aan de burgemeester was. Onder koning Willem I was hij van 1814 tot 1818 onderintendant in Kortrijk, waar hij zijn vorst wel ontving en onderdak bood. Van 1815 tot 1819 was hij tevens lid van de Tweede Kamer, het laatste jaar als voorzitter. In die jaren had hij getoond geschikt te zijn om nieuwe methoden van bestuur, waarin met het 'ancien régime' gebroken werd, in te voeren en, wat nog belangrijker voor zijn carrière was, hij steunde de koning. Zo verkoos deze hem als zijn gouverneur: van de provincie Antwerpen van 1820 tot 1823 en van Brabant in Brussel tot 1825.

In februari 1826 arriveerde Du Bus op de rede van Batavia, waar de koloniale elite hem met gemengde gevoelens begroette. Du Bus pakte aanvankelijk de reorganisatie van het bestuur energiek aan. Hij zette speciale ambtenaren in om de sterk achterlopende jaarrekeningen bij te werken, een gigantische klus die pas in 1828 geklaard was. De ambtelijke structuur werd moderner en meer doorzichtig gemaakt, en de financiën beter onder controle gebracht door vijfjaarlijkse begrotingen. Er kwam een nieuw muntstelsel en voor de geldcirculatie de Javasche Bank. Du Bus was ook uitgezonden om een rapport op te stellen over de meest wenselijke wijze van exploitatie van Indië in het belang van het moederland. In 1827 had hij zijn kolonisatierapport gereed, waarin hij voortborduurde op de economisch liberale lijn van Raffles, H.W. Muntinghe en C.Th. Elout. De laatste was toen minister van koloniën. Anders dan Van der Capelle die geweigerd had gronden aan particulieren te gunnen voor bebouwing, omdat hij dat schadelijk vond voor de Javanen die daarop tewerkgesteld zouden worden, adviseerde Du Bus de koning wel degelijk aan Europeanen gronden uit te geven, waarop deze op moderne wijze producten konden verbouwen die in de westerse wereld afzet vonden: koffie, suiker. Hiermee omarmde Du Bus het vrije ondernemerschap dat een belangrijk onderdeel van het economisch liberalisme is. Het vrije handelsverkeer figureerde veel minder in het kolonisatierapport. Voor Du Bus was het de belangrijkste zaak dat er op efficiënte wijze agrarische producten voor de westerse markt werden geproduceerd. Het kolonisatierapport schetste vooral een agrarische politiek.

Uit het negatieve, wat lacherige, historische oordeel over Du Bus blijkt dat vooral zijn voorkomen veel aandacht kreeg. Dat zijn bestuurlijke activiteiten onderbelicht zijn, komt vooral omdat de Java-oorlog zoveel aandacht trok. Maar Du Bus verwaarloosde wel als hoogste ambtenaar in Indië de persoonlijke contacten. Hij leefde teruggetrokken in het paleis te Buitenzorg en kuurde vaak in de bergen in Tjipanas om zich fysiek wat op te peppen. Voor het beeld van zijn werk was het niet

bevorderlijk dat zijn rechterhand Willem van Hogendorp zeer negatief over hem naar Nederland berichtte. Deze was een zoon van Gijsbert Karel, door wie Willem I op de troon geholpen was. Hij had uitgesproken liberale opvattingen over het koloniale bestuur. De zoon volgde zijn vader hierin getrouw en berichtte hem wat hij van Du Bus' optreden, zowel in bestuurlijk als persoonlijk opzicht, vond.

Heeft De Prins echt een biografie van Du Bus geschreven? Ik geloof van niet. Zijn relaas gaat

over de Zuidelijke Nederlanden in de revolutie- en Napoleontische periode, waarin alles wat over Du Bus was op te delven wordt geplaatst. Ook in Du Bus' Indische jaren gaat het meer over de koloniale politiek dan over hemzelf. Waarschijnlijk komt dit tekort voort uit een gebrek aan egodocumenten van Du Bus. Zijn persoon blijft ondoorgrondelijk, waardoor de uiterlijkheden vrij veel aandacht moeten krijgen. De these van De Prins is dat de keuze van Willem I voor Du Bus als commissaris-generaal geheel aansloot bij het streven van de koning naar een ‘union intime et complète’ tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. De koning wilde in dat kader de oost openleggen voor de producten van de Belgische industrie. In dat verband had ik graag nog meer informatie gezien over de totale export uit België naar Indië in de jaren dat Du Bus daar was. Waren de exportproducten uit de oost voor Du Bus niet veel belangrijker? Daar ging zijn kolonisatierapport dan ook over. Kortom, deze dissertatie roept nieuwe vragen op en dat hoort ook zo. De Prins schreef een boeiend en helder boek, waarin Du Bus de eer krijgt die hij verdient. Hopelijk zijn de flauwe opmerkingen over hem nu van de baan. In ieder geval kan er nu zinnig over hem gepraat worden en is het belang van wat als een tussenperiode in de koloniale politiek werd gezien, duidelijk geworden.

H.K. s'Jacob

P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 2002; Hilversum: Verloren, 2002, 842 blz., €72,-, ISBN 90 6550 677 2).

De vaderlandse geschiedenis van de late achttiende eeuw krijgt het laatste decennium verheugend veel aandacht. Afgestudeerden in de literatuurwetenschap en gewone historici hebben een breed spectrum aan sujetten behandeld, van politieke theorie tot ‘gezellige’ genootschappen. Het biografische element ontbreekt daaraan gelukkig niet. Opmerkelijk daaronder is een aantal gedegen studies dat met de drukpers samenhangt. Kranten en vooral tijdschriften worden nauwkeurig geanalyseerd: hun inhoud, auteurs, redacteurs, verspreiding en invloed. De late fase van de eeuw der zogenaamde Verlichting heeft extra charme omdat dan naast de moralistische ‘spectators’ een politiek-ideologische (partij)pers aan kracht wint. De journalist komt voor het voetlicht. De politieke polarisatie van de jaren tachtig leverde een aantal boeiende (brood)schrijvers op. Eén van hen was de Utrechtenaar Pieter 't Hoen (1744-1828), aan wiens eerste levensperiode een lijvige studie is gewijd door de (neerlandicus)historicus Theeuwen.

Zoals al het goede bestaat ook dit Nijmeegse proefschrift uit drie delen. In het eerste part (23-128) behandelt de auteur achtereenvolgens in vogelvlucht de geschiedenis van de Republiek, de jonge jaren van 't Hoen - zijn lotgevallen na de Pruisische inval pas aan het slot van deel twee - en de structuur van zijn *Post*. Het omvangrijke tweede gedeelte (129-572) biedt een gefaseerde inhoudsanalyse van de *Post* aan de hand van politieke thema's-van-de-dag; het schenkt tevens aandacht aan steden en dorpen buiten het Sticht. De persgeschiedenis in engere zin komt

voortreffelijk aan de orde in het derde deel (573-751) dat tevens een ideeën-historisch perspectief geeft.

Theeuwen schetst op basis van gedegen archief- en literatuuronderzoek een boeiend beeld van zijn ‘held’: een mislukte intellectueel, niet geheel onbemiddeld, geen dissenter maar een trouwe - zij het tolerante - calvinist, die desalniettemin radicaliseerde binnen de sociale configuratie van de specifieke stad-Utrechtse samenleving.

De schrijver geeft 't Hoen, zijn uitgever Van Paddenburg en de *Post* hun plaats in het contemporaine persbedrijf. Belangrijk lijkt me zijn stelling: ‘in tegenstelling tot menig andere achttiende-eeuwse journalist was 't Hoen financieel onafhankelijk en dus geen broodschrijver, zodat in dat opzicht van dwang of druk van de zijde van de uitgever geen sprake zal zijn geweest.’ (591) Aannemelijk is ook Theeuwens stelling dat de keuze van het spectatoriale uiterlijk voor de *Post* een garantie voor succes zal zijn geweest: iets inhoudelijk nieuws in een vertrouwd uiterlijk dat de ‘formule’ van de bekende spectatoriale vormen volgt - optisch niet nieuw maar zakelijk wel andere stof.

Redactionele beginselen en veranderend beleid worden uiteengerafeld op basis van 614 afleveringen met zo'n 2040 bijdragen die ruim 6000 bladzijden beslaan, in een oplage van 2400 tot 3000 exemplaren. De felle pennenstrijd met tegenstanders als Le Francq van Berkheij, een voormalige letterkundige vriend van 't Hoen; Van Goens, de Oranjeklant aan wie de Koninklijke Bibliotheek in 1988 een informatieve expositie wijdde; Jean Manzon, de redacteur van de in Kleef verschijnende *Courier du Bas-Rhin* (!), en diens eveneens Oranjegezinde collega Pierre Gosse van de *'s-Gravenhaagsche Courant*. Theeuwen laat aardig zien hoe 't Hoens pogingen ‘onpartijdig’ te schrijven na 1783 wel schipbreuk moesten lijden.

Niet het minst interessante onderdeel van dit derde part zijn de resultaten van Theeuwens onderzoek naar de ‘correspondenten’ wier bijdragen 't Hoen plaatste en becommentarieerde (623 vlg.). De auteur komt tot de - misschien verrassende - conclusie dat vele, zo niet alle ingezonden briefschrijvers werkelijk hebben bestaan en geen inventie van de redacteur zijn geweest. (In bijlage L wordt dit aspect nader belicht aan de hand van de door hen geciteerde werken.) Een afzonderlijk hoofdstuk wijdt Theeuwen aan het gebruik dat redacteur en correspondenten van hun informatiebronnen maakten.

Kortom: een goed leesbare, rijk gedocumenteerde, goed ontsloten en diepgravende analyse van een belangwekkend patriots periodiek. Was dit het belangrijkste tijdschrift van de jaren tachtig, zoals de auteur meent? Dat zullen volgende onderzoekers moeten uitwijzen. In Theeuwens boek vinden zij een veilig baken. Zij zullen echter wel diens - naar mijn smaak - omslachtige aanpak moeten omzeilen. Het kan korter met evenveel zeggingskracht.

A.H. Huussen jr.

W. Chistiaens, M. Evers, *Patriotse illusies in Amsterdam en Harderwijk. De patriottentijd in Amsterdam en Harderwijk, weerspiegeld in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns, zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, 1784-1788* (Hilversum: Verloren, 2002, 274 blz., €26,-, ISBN 90 6550 687 X).

De familie Van Geuns heeft al enkele bekwame biografen gevonden. Over Matthias van Geuns (1735-1817), hoogleraar in de geneeskunde te Harderwijk en Utrecht, schreef J.H. Sypkens Smit een lijvige medisch-historische studie in 1953. In hetzelfde jaar wijdde K.P. Kühler een boekje aan Matthias' kleinzoon Jan (1808-1880) en diens

betekenis voor geneeskundige wetenschap en onderwijs. Juffrouw Van Eeghen stelde de tussenliggende generatie in de persoon van zoon/vader Jakob van Geuns (1769-1832), 'Gronings dokter, Amsterdams kassier', centraal in haar aardige *Meniste vrijage* (1969). Zij liet de familiepapieren spreken en besteedde vooral aandacht aan het gezins- en familieleven der Van Geuns.

Christiaens en Evers leggen een ander accent. Uit het familie-archief, dat thans toegankelijk is in het Utrechts Archief, kozen zij de brieven gewisseld tussen de broers Steven Jan (1767-

1795) en de reeds genoemde Jakob. De eerste, geboren te Groningen, studeerde geneeskunde in Harderwijk, waar zijn vader sinds 1775 hoogleraar was. Jakob daarentegen was aanvankelijk voor de handel bestemd en werd op het kantoor van de Amsterdamse koopman Pieter de Wolff geplaatst. Thematisch concentreren Christiaens en Evers zich op de politieke interesses van beide jongens: Steven Jan en Jakob laten zich kennen als stevig patriotsgezind, tot schrik van hun vader die vond dat zij zich terughoudender moesten opstellen.

Kern van dit boek vormen de 51 brieven die Steven Jan (17) en Jacob (34) tussen oktober 1784 en oktober 1788 wisselden. (145-220) Daaraan zijn als bijlagen toegevoegd enige brieven en passages uit brieven van vader Matthias en andere gezinsleden, benevens enkele documenten. (221-261) De beslissing van de uitgevers om de teksten als 'onaantastbaar' te beschouwen (9) leidt soms tot onduidelijkheden die zouden zijn vermeden als gewoon de niet onverstandige Regels van het NHG waren gevolgd.

De toelichting die Christiaens en Evers bij de brieven geven - naast hun voortreffelijke annotatie -, is tot een klein boekwerk uitgegroeid. In hun 'Inleiding' (11-144) bieden zij een zeer informatieve schets van de leden van het gezin Van Geuns, hun opleiding, carrière en onderlinge betrekkingen. De autoritair-patriarchale figuur van de kleinburgerlijke professor Matthias komt goed uit de verf. Anderzijds gaan de auteurs diep in op de lokale patriottenbeweging in Harderwijk en Amsterdam. Zij maken aannemelijk dat de jongens Van Geuns niet zo zeer tot de activisitsche patriotten behoorden - al stak Jakob zijn nek wel ver uit door het ondertekenen van 'Dankadres' en 'Acte van Qualificatie' (38), beide afgedrukt in de bijlagen - als wel tot de 'culturele' patriotten: diegenen die vooral het verlichte hervormingsprogram door voorlichting en opvoeding voorstonden. In die zin is dit boek tevens een inspirerende bijdrage tot het historiografische debat over de complexiteit van de Nederlandse patriottenbeweging.

A.H. Huussen jr.

J.G.M. Sanders, J.A.M.Y. Bos-Rops, A.P. van Vliet, ed., *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 2002, 1 krt. + 531 blz., €20,-, ISBN 90 6550 628 4).

Deze archiefgids vormt een geheel met twee andere in respectievelijk 1993 en 1996 door het Rijksarchief in Noord-Brabant gepubliceerde archiefgidsen. Een groot project bedoeld om de gebruikers maar vooral de potentiële gebruikers van het rijksarchief te laten zien wat de Citadel voor de periode tot 1900 zoal in voorraad heeft, is daarmee voltooid, tenminste dat menen de bewerkers. Zelf vraag ik mij af waarom de twintigste eeuw die inmiddels achter ons ligt en waarover de Citadel in 's-Hertogenbosch veel mooi materiaal in voorraad heeft, geen gids zou verdienen. Men denke slechts aan het archief van minister-president J.E. de Quay, waarvan nu ook de overgetypte dagboeken openbaar zijn. Aangezien dit rijksarchief maar weinig middeleeuwse archieven in huis heeft, heeft de uitgave van een gids voor deze periode

weinig zin, ook al omdat enkele jaren geleden een gids verscheen over cijnzen en cijnsregisters.

Deze gids bestrijkt de betrekkelijk korte periode 1794-1814, maar de samenstellers zullen er veel meer werk aan gehad hebben dan bij de beide vorige. Nadat de Franse revolutionaire legers in het najaar van 1794 Staats-Brabant waren binnengetrokken veranderde het politieke bestel bijna jaarlijks. De inkt van het ene decreet was nog niet droog, of er was al een nieuw in de maak. Het ambtelijk apparaat dijde sterk uit, zoals goed te zien is aan het organisatieschema

van de belastingdienst op pagina 137. Voor de oude bestuurders moet dit veel onzekerheid gebracht hebben, voor de 'homines novi', waaronder de katholieke elite, bood dit kansen waarvan zij volop gebruik maakten.

De samenstellers hebben er verstandig aan gedaan niet af te wijken van de oorspronkelijke opzet. Na een hoofdstuk over Noord-Brabants grondgebied (door J.A.M.Y. Bos-Rops) waarin de omvorming van het generaliteitsland Staats-Brabant tot de provincie Noord-Brabant op de voet wordt gevolgd, volgen acht hoofdstukken waarin steeds een beleidsterrein wordt besproken. Achtereenvolgens zijn dit: bestuur (door M.W. van Boven), rechtspraak en notariaat (door M.W. van Boven), belastingen (door J.G.M. Sanders), defensie (door H. Boels), onderwijs (door D. Verhoeven), waterstaat (door C.G.D. de Wilt), landbouw, jacht en visserij (door J.C. Dekker) en domeinen en geestelijke goederen (door A.P. van Vliet). K.J.P.F.M. Jeurgens voegde daar een afzonderlijk hoofdstuk aan toe over de sterk toenemende informatiebehoefte van de centrale overheid. Een vloedgolf van enquêtes en registraties zette met name vanaf 1798 de bestuurders en hun klerken stevig aan het werk. Zo werd in betrekkelijk korte tijd een databank gevormd met gegevens over de meest uiteenlopende zaken, op basis waarvan de centrale overheid een beleid kon gaan voeren. De enorme rijkdom aan bronnenmateriaal vormde de basis van een door P.M.M. Klep en K. Jeurgens op stapel gezet project dat wordt uitgevoerd door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag (de huidige bewerkers zijn J. Roelevink en R.G.H. Sluijter). Een groot deel van dit materiaal is al ter inzage op de website van dit instituut (www.inghist.nl).

Op de behandeling per beleidsterrein volgt een lijst van de in 1811 bestaande gemeenten met gegevens over de staatkundige ligging en de rechtspraak. Deze lijst neemt een groot deel van het boek in beslag. (286-525)

Al speurend kwam ik nauwelijks fouten of vergissingen tegen. We mogen dan ook gerust concluderen dat de samenstellers van de gids waar voor hun geld geleverd hebben. Wel miste ik twee beleidsterreinen waar de centrale overheid zich na 1794 mee ging bemoeien, te weten de gezondheidszorg en het armwezen. In 1804 kwam de eerste geneeskundige staatsregeling tot stand, die de uitoefening van het medisch beroep regelde. In de steden bestonden al partiële regelingen, maar buiten de stadswallen was doorgaans niets geregeld en kon iedere genezer zijn kunsten in praktijk brengen. Het archief van de departementale commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht, die onder meer de examens afnam, is in Noord-Brabant echter helaas verloren gegaan, zodat deze omissie in de gids niet euvel te duiden valt. Wat echter wel vermeld had moeten worden is de armenzorg. Nadat Noord-Brabant al in februari 1810 door Napoleon bij zijn keizerrijk was ingelijfd, werd de afwijkende Franse wetgeving op de armenzorg ook in dit gebied van kracht verklaard, hetgeen leidde tot een in sommige steden ingrijpende reorganisatie van de intra- en extramurale armenzorg. Ten noorden van de grote rivieren gingen de Fransen niet zo ver. Wanneer de inlijving langer had geduurd, zouden ze het zeker gedaan hebben. De schriftelijke neerslag hiervan berust merendeels in de lokale archieven, maar de Citadel bezit altijd nog 3 strekkende meter archieven van bureaus van weldadigheid die per kanton georganiseerd waren (in het Frans heetten deze instellingen voor de bedelende armenzorg 'bureaux de bienfaisance').

Het verdient aanbeveling om een gids als deze voortaan geheel digitaal uit te brengen. Het web biedt veel meer zoekmogelijkheden - men denke alleen al aan 'full

text retrieval' - en correcties en aanvullingen kunnen dan na publicatie alsnog worden uitgevoerd. Waarom zou je een onderzoekgids niet reeds in een vroeg stadium als halffabrikaat op het web zetten, waarna de bewerker(s) gewoon doorgaan met hun werk, terwijl ze ondertussen het binnenkomende commentaar verwerken en, wanneer dat nodig blijkt, de opzet van hun werk alsnog aanpassen aan de behoeften van de gebruiker? Of zitten velen van ons toch nog een beetje vast aan het

idee dat het ware genot van de maker en de lezer uit een volumineus boek bestaat dat je vast kunt houden en in de kast kunt zetten?

Ton Kappelhof

J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland, 1795-1798* (Dissertatie Groningen 2002; Franeker: Van Wijnen, 2002, 652 blz., €32,50, ISBN 90 5194 244 3).

Vorig jaar promoveerde Jacques Kuiper op het proefschrift *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland, 1795-1798*. Dat het boek een vrucht is van jarenlang onderzoek, wordt na een paar bladzijden lezen wel duidelijk. De auteur heeft een gedetailleerde kennis van de meest afgelegen dorpen op het Friese platteland. Hij weet ook veel over de personen en maakt daarbij duidelijk dat de revolutie gemaakt is door mensen. Dominees, schoolmeesters en dorpstimmerlieden worden herkenbare revolutionairen. In dit opzicht doet zijn verhaal denken aan Schama's beeldende beschrijvingen van de Bataafse en de Franse revoluties, waarbij in dit geval een veiliger gevoel bestaat over het kloppen van feiten. Het omvangrijke notenapparaat getuigt van zorgvuldig onderzoek. Bij de beschrijving van de gebeurtenissen worden de structuren niet vergeten. Zo legt Kuiper regelmatig een verband tussen politieke voorkeuren en de kerkelijke verdeling tussen gereformeerden, doopsgezinden en katholieken.

Het presenteren van een indrukwekkende hoeveelheid feitenmateriaal bergt het gevaar in zich dat het een chaotisch, onleesbaar boek wordt. Dat heeft de auteur heel knap weten te vermijden. Het is een mooi geschreven boek. De heldere compositie met fraaie hoofdstuk- en paragraaftitels als ‘Wy zyn het volk’, ‘De gesmoorde volksstem’ of ‘De val van dominee Arendsneus’ draagt in hoge mate bij aan de leesbaarheid. De vele details dragen bij aan het verhaal, dat hier en daar spannend als een thriller is, bijvoorbeeld bij de beschrijving van de staatsgrepen in 1796. De goed gekozen en vooral goed gedoseerde citaten geven kleur aan het verhaal. De typering het ‘Friese Sanhedrin’ voor de prominente rol van predikanten in de revolutie is zo'n juweeltje.

De lezer wordt op boeiende wijze meegenomen vanaf het doordringen van de eerste berichten over een revolutie in het dichtgevroren en ondergesneeuwde Friesland eind januari 1795, via de eerste revolutionaire activiteiten in de elf Friese steden en de vele dorpen, de staatsgrepen in 1796 en het Kollumer oproer in 1797 naar de zuiveringen van 1798, waarmee het boek eindigt. Het heeft geen enkele zin om ook maar een poging te doen het omvangrijke boek in dit bestek samen te vatten. Hier is slechts het advies: lezen.

Naast deze sterke kanten heeft het boek ook mindere punten. Dat Kuiper in zijn verhaal weinig vergelijkingen maakt met ontwikkelingen elders, is jammer. Natuurlijk gaat hier om een ‘case-study’ over Friesland en zouden te veel uitweidingen naar andere delen van de Bataafse Republiek of het buitenland het verhaal te zeer onderbreken, maar soms zou een vergelijking zinnig zijn om bepaalde ontwikkelingen beter te kunnen duiden. Zo is de verhouding tussen het radicale stadsbestuur van Leeuwarden in 1795-1796 en de gematigde representanten (het voorlopige

provinciebestuur) precies omgekeerd aan de situatie in Utrecht, waar de gematigde raad der gemeente in de hoofdstad het voortdurend aan de stok had met de radicale representanten van Utrecht. Een vergelijking zou een ondersteuning vormen voor Kuipers stelling dat de tegenstelling tussen radicale en gematigde revolutionairen de wezenlijke scheidslijn vormt en dat de argumenten over lokale en gewestelijke autonomie soms willekeurig of zelfs opportunistisch gebruikt zijn door beide kampen.

In dit opzicht was het ook wenselijk dat het tijdsperspectief langer was geweest. De periode 1795-1798 vormt weliswaar het meest spannende deel van de Bataafse revolutie en na het

voorjaar van 1798 is de dynamiek er uit, maar de revolutie loopt door tot september 1801 en ook daarna blijven de tegenstellingen tussen radicalen en gematigden een rol spelen, met de op het toneel teruggekeerde orangisten als derde partij. In deze jaren spelen ook interessante discussies over het compenseren van de door Kuiper uitvoerig beschreven zuiveringen uit de eerste helft van 1798. Gegeven de toch al indrukwekkende hoeveelheid onderzoek is de beperking wel begrijpelijk, maar de lezer blijft toch met de vraag zitten hoe het verder ging. 1801, 1806 of 1813 waren logischer einddata geweest. Misschien zit er nog een vervolg in, dat wat mij betreft tot 1813 zou mogen doorlopen. Behalve met het vervolg zit ik ook een beetje met het voorafgaande. Te weinig komt de patriottentijd ter sprake, die voor Friesland uitvoerig is beschreven in de door W. Bergsma e.a. geredigeerde bundel uit het herdenkingsjaar 1987 (*For uwz lân, wyv en bern: de patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden, 1987). Incidenteel wordt wel eens de rol van een Friese revolutionair in het voorafgaande decennium vermeld, maar dat had veel systematischer gekund, wat de verklaring van de processen ten goede was gekomen.

Een laatste kritische opmerking betreft het ontbreken van bijlagen. Het had de waarde van het boek als naslagwerk voor de Friese revolutie en als vergelijkingsmateriaal voor de revolutionaire ontwikkelingen in nationaal en internationaal perspectief sterk vergroot, wanneer gegevens over verkiezingsuitslagen, verhoudingen in de bevolking, biografische data en dergelijke systematisch bijeen waren gezet in een aantal bijlagen. Het boek is al zo omvangrijk dat die 50 bladzijden er ook nog wel bij hadden gekund.

Deze kritische opmerkingen moeten niet de indruk wegnemen dat mijn oordeel over het boek beslist positief is. Kuipers ontrafeling van de Friese revolutie vormt een aanzienlijke vergroting van onze kennis over het verloop van de Bataafse revolutie. Studies als de zijne maken een nieuwe kijk op de Bataafs-Franse tijd mogelijk. De finalistische benadering van C.H.E. de Wit met zijn onverholen sympathie voor de radicalen, die hij ook heeft neergelegd in de laatste *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* en waarmee hij Schama sterk heeft beïnvloed, is aan revisie toe, zoals De Wit zelf een eind heeft gemaakt aan het doorwerken van Colenbranders zwarte kijk op deze periode. Met name de beoordeling van de radicalen en het wegen van de rol die de Fransen hebben gespeeld, punten waarop De Wit zo sterk van Colenbrander afweek, zijn zaken die in het boek van Kuiper uitvoerig belicht worden. Een bijzonder waardevolle bijdrage dus in een debat, dat al meer dan een eeuw duurt.

R.E. de Bruin

J. Michman, M. Aptroot, ed., *Storm in the community. Yiddish polemical pamphlets of Amsterdam jewry 1797-1798* (Cincinnati: The Hebrew Union College Press, 2002, viii + 527 blz., $49,95, ISBN 0 87820 220 X).

De Bataafse omwenteling heeft grote gevolgen gehad voor de politieke status van de autonome Portugese en Hoogduitse ‘naties’. De Verklaring van de rechten van de mens en de burger en het besluit over de scheiding van kerk en staat leidden tot het decreet over de ‘gelijkstaat’ der joden dat hen op 2 september 1796 als individuen

het Bataafse burgerschap en kiesrecht verleende. In deze besluitvorming, waarmee de Nationale Vergadering vooruitliep op de voorstellen van de constitutiecommissie, had het patriotse joods-christelijke genootschap ‘Felix Libertate’ een aandrijvende rol gespeeld.

Niet alleen christelijke gemeentebesturen hadden aanpassingsproblemen, ook de parnassiem van de joodse gemeenten konden hun autonomie naar moeilijk loslaten. Uit protest verlieten begin 1797 ruim twintig leden de asjkenazische synagoge en stichtten een aparte gemeente,

Adath (of Adas) Jessurun. Bij hen voegde zich rabbijn Yizhak Graanboom (1738-1807). Deze 'verlichte' joden wensten een grotere mate van integratie in de Bataafse samenleving en minder macht voor de parnassijns. Toen de nationale stemming over het eerste ontwerp van de Staatsregeling voor de deur stond, richtten enkele leden van Adas Jessurun zich, anoniem, in geschrifte tot hun geloofsgenoten.

Als medium kozen zijn de 'spectator'-vorm: een (twee)wekelijks verschijnend blaadje van 8 à 16 bladzijden. Van eind juli 1797 tot maart 1798 verschenen 24 afleveringen. De gekozen taal was Jiddisch, gedrukt in het Hebreeuwse letterschrift: geen teken van vergaande integratie. De 'oude' kehilla reageerde met elf eigen Diskursen. Michman en Aptroot vestigden al eerder de aandacht op deze uiterst zeldzame bron van kennis voor een aspect van de dramatische institutionele vernieuwingspogingen in Amsterdam. Zij verzorgen thans een gedeeltelijke teksteditie met een Engelse vertaling.

Een beknopte inleiding (1-27) plaatst deze pamfletten in hun historische en filologische context. Deze strijd tussen twee staatkundig-religieuze visies is geen verheffende lectuur. Men schold en lasterde er lustig op los. De auteurs gebruiken de dialoogvorm, die we van het trekschuit- en kroegpraatje kennen. De mannen van de 'naye kille', of nieuwe gemeente, verdedigden zich tegen de monopolistische machtspositie die de parnassiem van de 'alte kille' tegenover hen poogden te handhaven, bijvoorbeeld inzake de levering van koosjer vlees. Zij spoorden hun lezers aan actief aan het Bataafse politieke leven mee te doen. De ratio voor de discussie verviel blijkbaar toen de oude parnassiem in maart 1798 waren afgezet. De staatsgreep van de radicalen onder leiding van Pieter Vreede zorgde voor opruiming. Toch bleef de 'naye kille' maar een klein groepje: nooit meer dan honderd leden. Onder koning Lodewijk Napoleon kwam de, gedwongen, hereniging tot stand.

Kortom, een interessante historische bron. Over de filologische waarde of editietechniek vermag ik niet te oordelen. Slechts een paar kanttekeningen. De inleiding is niet helemaal op de hoogte van recente literatuur, zoals die over 'Felix Libertate' of de betekenis van het emancipatiedecreet van 1796 (zie al *BMGN,* CXII (1997) 144). De uitgevers, die de vertaling overigens ruim van annotatie voorzien, hebben ongeveer eenderde van de originele teksten weggelaten: een paar zinnen, een alinea, een paar bladzijden of zelfs een hele aflevering. Wat we daardoor 'missen', maken zij niet duidelijk. Een index van alle persoonsnamen zou sommige gebruikers zeker welkom zijn geweest.

A.H. Huussen jr.

Y. Segers, e.a., ed., *Op weg naar een consumptiemaatschappij. Over het verbruik van voeding, kleding en luxegoederen in België en Nederland (19e-20e eeuw)* (Amsterdam: Aksant, 2002, 206 blz., €17,90, ISBN 90 5260 012 0).

De geschiedenis van de consumptie mag zich in een toenemende belangstelling verheugen. Dat sociaal-culturele historici, techniekhistorici en economisch historici hierbij verschillende richtingen opgaan, kan nauwelijks verbazen. Ook aan de besproken bundel is dit helaas goed te merken, hetgeen door de redactie grif wordt

toegegeven. Niet zonder reden houden zij een pleidooi voor ‘het uitwerken en definiëren van het begrippenapparaat en de periodisering/fasering van het onderzoeksveld.’

In het eerste artikel beschrijft Donald Weber de omstreden theorie van de socioloog Colin Campbell die het specifieke van de moderne consumptiemaatschappij ziet in een modernhedonistische manier van consumeren, die samenhangt met het vermogen tot dagdromen en

het volgen van fantasieën. Voorwaarde hiervoor is ‘een rijke en gesofisticeerde psychische huishouding’, de ontwikkeling van een krachtig, naar binnen gericht westers individualisme. De dragende klasse voor het ontstaan van deze ‘spirit of hedonism’ is natuurlijk de burgerij en de ‘trigger’ is ... het protestantisme. Max Weber op zijn kop dus. Hoewel diens Belgische naamgenoot niet verzuimt enige kritische noten bij Campbells theorie te plaatsen, trekt hij helaas niet de voor de hand liggende conclusie, namelijk dat dergelijke theorieën weinig plausibel en al helemaal niet bruikbaar zijn.

Gelukkig zijn de vijf andere artikelen concreter en in enkele gevallen tonen zij aan hoeveel het historisch onderzoek kan winnen bij de toepassing van sociologische en economische theorieën. Peter Scholliers maakt in zijn bijdrage elegant gebruik van het concept ‘consumptiesysteem’ van de economen Fine en Leopold. Dit concept verbindt productie en handel, distributie, codes, zingeving en sociale grenzen die samenhangen met de consumptie en het consumeren zelf. Aan de hand van het ‘rijke rode leven’ van de arbeiderscoöperatie ‘De Vooruit’ te Gent toont Scholliers aan dat de kledingconsumptie van arbeiders toenam, hetgeen volgens hem niet alleen is te verklaren uit noodzaak, vernieuwingen in de productie of door marketinginspanningen, maar door de identifcatie van de arbeiders met de eigen coöperatie.

Het artikel van Yves Sgers en Guy Dejongh is een reconstructie van het voedselgebruik per hoofd van de bevolking in België in de periode 1845-1914 en is door de vele gedetailleerde methodologische uiteenzettingen nogal taaie kost. De Belgen aten er niet minder om. Volgens de auteurs verbeterde vanaf 1880 de voedselconsumptie in kwantitatief én kwalitatief opzicht, waarmee zij zich in het kamp scharen van degenen die een duidelijke verbetering van de levensstandaard zagen vóór de Eerste Wereldoorlog. Als een van de verklaringen noemen de auteurs de verbeterde transportmogelijkheden, die Reginald Loyen in zijn bijdrage over de Antwerpse graantrafiek 1850-1950 bespreekt. Helaas is ook dit artikel niet erg leesbaar door een nogal houterige stijl en een veelheid van soms overbodige grafieken. De geboden informatie en de koppeling tussen landbouwproductie, transport en consumptie van granen leveren echter interessante inzichten op, hoewel het door de auteur met veel aplomb gepresenteerde verklaringsmodel voor de ontwikkeling van de graanimport me weer minder overtuigt.

Het artikel van Gijs Mom en Peter-Eloy Staal over de verbreiding van de automobiel in Nederland is voor een groot deel gewijd aan het ontstaan van diffusietheorieën. De lezer leert dat de diffusie van een consumptiegoed door de tijd goed valt te beschrijven met een S-curve (na een aanvankelijk langzame diffusie onder een kleine groep pioniers, vindt een product zijn weg naar steeds meer consumenten totdat een verzadigingspunt is bereikt), maar dat historisch handwerk voor het vinden van verklaringen gelukkig noodzakelijk blijft. Een grote hoeveelheid S-curves geeft de diffusie van de heilige koe in Nederland weer, waarbij vergelijkingen per stad, provincie en land en met andere transportmiddelen niet ontbreken. Helaas besteden de auteurs minder aandacht aan de interessantste bevinding: namelijk dat het autobezit per inwoner in Nederland tot en met de jaren vijftig sterk achterliep in vergelijking met andere Europese landen. Wél formuleren zij de hypothese dat veel Nederlandse gezinnen zich door de grote kindertallen geen auto konden veroorloven, maar juist hier zou het historisch handwerk voor een onderbouwing had kunnen zorgen.

Interessanter in dit opzicht is de laatste bijdrage van Onno de Wit, die vraagtekens plaatst bij de schijnbaar vanzelfsprekende relatie tussen de productie van de transistorradio en de consumptie ervan door de jeugd. De Wit toont overtuigend aan dat de populariteit van de transistorradio samenhangt met de ontwikkeling van een middenveld tussen producenten (Philips e.a.) en consumenten. Dankzij de activiteiten van winkeliers, marketingdeskundigen, popzenders en muziekbladen kon de transistor uitgroeien tot het veel verkochte symbool van een nieuwe

jeugdcultuur. Het zijn dergelijke vernieuwende benaderingen die het gebrek aan samenhang tussen de artikelen deels compenseren en deze ondanks de bezwaren toch een begerenswaardig consumptiegoed maken.

Thimo de Nijs

G. Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Dissertatie Groningen 2000; Amsterdam: Bert Bakker, 2000, 247 blz., ISBN 90 351 2183 X).

De cabaretier Jean Louis Pisuisse (1880-1927) maakte omstreeks 1913 furore met het liedje 'De Franse gouvernante', waarin hij de entree van een particuliere onderwijzeres in een deftig gezin bezingt. De aangenaam ogende jonge vrouw, modieus gekleed en geparfumeerd met 'violette de Parme', wordt door mama aangenomen om de jongste kinderen te onderwijzen. Daarnaast moet ze het kroost de finesses van een goede en gewenste burgerlijke opvoeding bijbrengen. Het was Pisuisse niet te doen om de pedagogische kwaliteiten van deze jongedame, maar om haar rol als wulpse verleidster van de mannelijke huisgenoten. Papa, zoon Wim, reeds student, en de zoontjes Frans en Frits, verkneukelen zich bij het idee van een Franse gouvernante in huis en de cabaretier laat ze denken: 'Als 't lukt, zal ik m'eens op Mam'sell' fuiven.' Aan het eind van het lied bezingt Pisuisse een deftig huis waar iedereen reeds slaapt. Iedereen? Achter één rolgordijn tekenen zich de raarste silhouetten af, soms van papa, soms van Wim en '[...] ook Frits en Frans zijn klante, / Maar altijd is de and're schim... / De Franse gouvernante.'

Populaire liedjes hebben de kracht beelden op te roepen die langdurig blijven hangen. In Pisuisse's tijd was de gouvernante reeds een uitstervend ras, maar de cabaretier - en vele anderen met hem - heeft er wel voor gezorgd dat het collectieve geheugen werd opgezadeld met het beeld van een huisonderwijzeres met nymfomane trekken: in de loop van de twintigste eeuw dook de gewillige gouvernante regelmatig op in prikkellectuur en erotische films. In haar studie *Tussen salon en souterrain,* over de geschiedenis van de gouvernante in Nederland tussen 1800-1940, kon Greddy Huisman niet om Pisuisse's lied heen. Terecht merkt ze over de pikante gouvernante op: 'Het doet haar zeker geen recht als het gestolde beeld zich hiertoe zou blijven beperken. Er valt over de gouvernante in Nederland, vooral over de negentiende-eeuwse voorgangster, heel wat meer te zeggen.' (16) Deze in het begin van haar studie gemaakte belofte maakt Huisman waar: we komen veel te weten over deze onzichtbaar geworden beroepsgroep, die in de dichte nevelen der geschiedenis leek te zijn verdwenen.

Volgens Nederlandse woordenboeken lijkt het begrip 'gouvernante' zo eenvoudig: 'particuliere onderwijzeres, inwonend huisonderwijs in dienst van een familie' of 'privé-onderwijzeres'. Minutieus brengt Huisman de verschillende betekenissen van het begrip in kaart. Het Engelse taalgebied kent diverse samenstellingen van het werkwoord 'to governess' (in de betekenis van: 'als gouvernante in je levensonderhoud voorzien'): 'governesscart', 'governesspupil', 'governesshood' of 'governessdom'. (31) Gouvernantes waren er in soorten en maten: gouvernantes voor jonge kinderen of oudere meisjes, de gemeenschappelijke gouvernante in de provincie

die door een aantal families tegelijk werd ingehuurd, de inwonende gouvernante. Huisman behandelt ook de voorgang(st)ers van de gouvernante. Zo kende Nederland in de achttiende eeuw de gouverneur, de mannelijke pendant, die als pedagoog hoger stond aangeschreven, daardoor meer maatschappelijk aanzien genoot en een hoger salaris opstreek. Aan het einde van de achttiende eeuw, aldus Huisman, liep het aantal gouverneurs drastisch terug, omdat het leven als buitenstaander binnen een familiekring onaantrekkelijk was. De gouver-

neur ging overigens geen brodeloos bestaan tegemoet: hij kon uit tal van alternatieve beroepen kiezen, zoals leraar aan een Latijnse school, wetenschapsman, predikant of ambtenaar.

Op pedagogisch en didactisch niveau deed de negentiende-eeuwse gouvernante niet onder voor haar achttiende-eeuwse mannelijke voorganger. Ze sprak haar talen en ze was thuis in schoolvakken als aardrijkskunde, geschiedenis, kennis der natuur, handwerken, muziek en literatuur. Daarnaast moest ze haar pupillen inwijden in de omgangsvormen van de hogere standen. Dit laatste werd haar ook toevertrouwd, omdat de meeste gouvernantes afkomstig waren uit de betere families. Hierin schuilt tevens de tragiek van de beroepsgroep: gouvernantes waren dikwijls jonge vrouwen uit gegoede, maar verarmde families - door bijvoorbeeld het overlijden van de vader -, zonder vooruitzicht op een huwelijk. Om in hun levensonderhoud te voorzien werd er gekozen voor het beroep van huisonderwijzeres. In de regel was het een zwaar en eenzaam bestaan, omdat de gouvernante in een huisgezin een uitzonderingspositie innam. Ze behoorde niet tot het gewone huispersoneel, de dienstknechten en -meiden, daarvoor was ze te goed. De gouvernante at mee met de gezinsleden - ze behoorde immers tot dezelfde klasse -, maar ze was een gewoon personeelslid en werd ook zo behandeld: werkgever en werknemer konden immers een arbeidsconflict krijgen. De door Huisman geciteerde *NRC/Handelsblad*-journaliste Beatrijs Ritsema typeerde de gouvernante in 1994 niet voor niets als een ‘schaduwmoeder’, die de opvoedingsstrategieën van de natuurlijke moeder deelt, maar dan zonder de bijkomende emoties: ‘Ze moet lief zijn voor de kinderen, maar de kinderen mogen niet van haar gaan houden als van een moeder. Ze moet de regels in acht nemen die je voor de kinderen hebt opgesteld zonder over te gaan tot de sporadische klap die onder je eigen regime valt, als de grenzen van frustratie worden overschreden.’ (93) De gouvernante was een buitenstaander die, aldus Huisman, de ene keer wel op zondagmiddag bij de thee werd verwacht en de andere keer zonder boze bijbedoelingen werd genegeerd. 's Avonds na kinderbedtijd vroeg de gouvernante zich in haar onverwarmde leerkamertje soms af of ze zich naar de salon zou begeven. Of wilde de familie wellicht ‘onder ons’ zijn? Op alle fronten was er een dagelijkse onzekerheid waarmee een gouvernante moest leren leven. (158)

Sollicitatieprocedure, salariëring, sociale positie in de familie, ordeproblemen, leermiddelen, kleding etc. - het gouvernanteschap wordt in *Tussen salon en souterrain* van diverse kanten belicht. Deze goed geschreven studie is een aanwinst voor de historische pedagogiek, de vrouwengeschiedenis en ook de literatuurgeschiedenis (gouvernantetypen in de Nederlandse letterkunde). Naast de lof zijn er ook wat schaduwkanten. Zo nu en dan snijdt Huisman een onderwerp aan dat maar half behandeld wordt, zoals over de voorkeur voor predikantendochters als gouvernantes (69), gebruikte lesboeken en -middelen en het oordeel van (negentiende-eeuwse) pedagogen over huisonderwijs en gouvernantes. In haar inleiding klaagt de auteur over het bronnenmateriaal, dat ongelijksoortig, anekdotisch en onsamenhangend zou zijn. (26) Kort na haar klacht meldt ze dat Nederlands-Indië, Suriname en gouvernantes in dienst van het koninklijk huis buiten het onderzoek vallen. Hiermee gaat Huisman voorbij aan enkele interessante en belangrijke bronnen. Voor de gouvernantes in Nederlands-Indië had zij naast egodocumenten en enkele familiearchieven een seriële bron als de *Gids bij het huisonderwijs in Nederlandsch-Indië* (vanaf 1909) kunnen onderzoeken. Ook de opvoedings- en

onderwijsgeschiedenis van het koninklijk huis zou onder Huismans vaardige handen wel hebben gevaren - het veelgelezen boekje *Toen onze koningin nog een prinsesje was* (1913), geschreven door Wilhelmina's gouvernante miss E. Saxton Winter en het rijk gevulde Koninklijk Huisarchief herbergen een schat aan informatie over leven en werk van een gouvernante. Meer onderzoek naar gegoede families aan het Leidse Rapenburg en de Amsterdamse grachten zou

waarschijnlijk ook wat hebben opgeleverd. Deze schaduwkanten zijn tegelijkertijd ook wensen: *Tussen salon en souterrain* smaakt naar meer.

Jacques Dane

V. Laureys, M. van den Wijngaert, L. François, e.a., *De geschiedenis van de Belgische senaat, 1831-1995* (Tielt: Lannoo, 1999, xxii + 470 blz., ISBN 90 209 3682 40).

Tot 1993 behoorde België tot de weinige landen die aan een integraal tweekamerstelsel vasthielden. Weliswaar verschilden de twee federale parlementaire assemblees op het vlak van verkiesbaarheidsvoorwaarden en samenstelling, maar hun electoraat én hun bevoegdheden waren, in theorie althans, identiek. De vierde fase van de staatshervorming heeft aan deze toestand een einde gemaakt: de kamer van volksvertegenwoordigers kreeg expliciet de voorrang bij de wetgevende werkzaamheden, terwijl de legislatieve bevoegdheid van de senaat werd beperkt tot de herziening van de grondwet, de bijzondere wetten in verband met de staatsstructuur en het ratificeren van internationale verdragen. Daarnaast kreeg de Hoge Vergadering een reflectiebevoegdheid, een evocatierecht én de expliciete taak de gemeenschappen van het land te vertegenwoordigen. Indien een voorgestelde grondwetswijziging tijdens de huidige legislatuur wordt goedgekeurd, dan zal de metamorfose van de senaat vanaf de eerstvolgende parlementaire verkiezingen nog radicaler vormen aannemen. Hij zal dan niet langer rechtstreeks worden verkozen, maar paritair worden samengesteld uit afgevaardigden van de gewesten en de gemeenschappen. Zijn voornaamste taak zal erin bestaan als ontmoetingsplaats tussen de 'gedefedereerde entiteiten' van België te fungeren.

Dankzij deze grondige functiewijziging lijkt de senaat te zijn verlost van het 'syndroom van de overbodigheid' dat hem gedurende zowat 160 jaar heeft achtervolgd en dat in het zelfbeeld van de senatoren een merkwaardig samengaan van minder- en meerderwaardigheidsgevoelens heeft veroorzaakt. De minderwaardigheidsgevoelens werden gevoed door de evidente vaststelling dat de eigenlijke draaischijf van het parlementaire leven de kamer van volksvertegenwoordigers was. Daartegenover stond - in de ogen van vele senatoren althans - dat binnen de senaat een waardiger vorm van politiek werd bedreven, een politiek die niet door de politieke passies of door de machtsstrijd tussen de partijen, maar door het bezadigde en rationele debat over het algemeen belang werd beheerst.

Niet zonder reden kan de senaat zich er dan ook op beroemen trouw te zijn gebleven aan zijn oorspronkelijke roeping. Die roeping bestond er vanaf het begin uit een matigende kracht te zijn die ervoor diende te zorgen dat de onvermijdelijke democratisering van het politieke bestel met respect voor de bestaande maatschappelijke verhoudingen zou verlopen. Voor het Nationaal Congres van 1830-1831 moest daaronder vooral worden verstaan dat de belangen van de kleine, maar machtige groep landeigenaars niet al te zeer zou lijden onder de invoering van een representatief regime. Hoewel de grondwetsherzieningen van 1893 en 1921 de senaat geleidelijk van dit aristocratische profiel ontdeden, werd ook toen vastgehouden

aan de matigende functie van de instelling. Die matigende functie diende de senaat echter niet langer aan de sociale verhevenheid, maar aan de bekwaamheid van zijn leden te ontlenen. De nieuwe verkiesbaarheidsvoorwaarden die in 1921 voor de senaat - ter vervanging van de verkiesbaarheidscijns - in het leven werden geroepen, waren dan ook alle op politieke elitevorming gericht. Ook de in het vooruitzicht gestelde pariteit tussen de taalgemeenschappen kan worden gelezen als een zoveelste poging van de senaat om zich te verheffen boven de

conflicten waartoe een louter cijfermatige interpretatie van het begrip ‘democratie’ kan leiden. Terwijl de gemeenschappen in de kamer van volksvertegenwoordigers in een bijna ononderbroken twist om de verdeling van schaarse goederen zijn geraakt, worden zij in de senaat geacht evenwaardige gesprekspartners te zijn.

Met dat alles is de senaat tot vandaag een restant gebleven van het oorspronkelijke, liberale ideaal van de ‘parlementaire politiek’, dat de nadruk legde op de autonomie van de vertegenwoordiger tegenover zijn kiezers. In een politieke context die het overbruggen van de kloof tussen de burger en de politiek steeds hoger op de agenda heeft geplaatst, kan uitgerekend dit ideaal van distantie logischerwijs op weinig erkenning rekenen. Het lijkt vooral dit gevoel van miskenning te zijn geweest dat de Belgische senaat er, eerder dan de kamer van volksvertegenwoordigers, toe heeft aangezet zijn eigen geschiedenis te laten schrijven. Het resultaat van dat initiatief, een boek dat door zijn prestigieuze vormgeving het verheven karakter van de beschreven instelling lijkt te willen bevestigen, is dan ook doordrongen van een voordurende drang om de bestaansreden van de senaat te rechtvaardigen. Weliswaar geven de auteurs grif toe dat de senaat met name in de negentiende eeuw nauwelijks enige politieke activiteit van betekenis aan de dag legde en dat de politieke bedrijvigheid van deze vergadering ook in de twintigste eeuw die van de kamer nooit kon evenaren - tegenover dit kwantitatieve tekort benadrukken de auteurs echter steevast de kwalitatieve meerwaarde van het wetgevend werk van de senaat. Vooral tonen zij zich erom bekommerd het vooroordeel te ontkrachten als zou de matigende werking van de senaat ook een inherent conservatisme hebben geïmpliceerd. Zowel op het vlak van de ‘wetgevende techniek’ als inhoudelijk blijkt de senaat immers een pionier te zijn geweest. Zo werkte hij al veel vroeger dan de kamer met een systeem van gespecialiseerde vaste commissies en gaf hij belangrijke impulsen tot de recente, relatief progressieve wetgeving in verband met een aantal ethische kwesties.

De fixatie op de vraag naar het belang van de senaat lijkt meteen de belangrijkste zwakte van dit boek. Vooral in de bijdragen van Luc François (over de periode 1831-1893) en Mark van den Wijngaert (over de periode 1970-1995) wordt de senaat op de politieke weegschaal gelegd door (al te) meticuleus zijn inbreng in een aantal relatief willekeurig gekozen dossiers na te gaan. Om de reële impact van de senaat te beoordelen is een dergelijke aanpak onbevredigend, aangezien de andere actoren van het politieke besluitvormingsproces bijna per definitie onderbelicht blijven. Tegelijk echter leidt deze zoektocht naar historische adelbrieven voor de senaat van de toekomst er paradoxaal genoeg toe dat ook de senaat zelf in dit lijvige boek nauwelijks uit de verf komt. Slechts in de bijdrage van Manu Gerard over de periode 1918-1970 wordt een succesvolle poging ondernomen om een biografisch portret van de senaat te schrijven. Daarin besteedt de auteur ruimschoots - en gewapend met heel wat statistisch materiaal - aandacht aan al die factoren die een politieke assemblee als de senaat hebben gemaakt tot wat zij is: de sociale samenstelling, de concrete werking, de machtsverhoudingen, het stemgedrag, de zelfregulerende mechanismen. Het is te betreuren dat dezelfde vragen in de andere bijdragen niet of slechts zijdelings zijn gesteld.

Marnix Beyen

P. Hagen, *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten 1850-2000* (Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 2002, 600 blz., €36,30, ISBN 90 295 2222 4).

De carrière van Piet Hagen is verweven met het krantenbedrijf. Hij was journalist bij *Trouw* en

docent journalistiek en directeur van de faculteit communicatie en journalistiek in Utrecht. Sinds 1995 is hij hoofdredacteur van het vakblad *De journalist*. Deze betrokkenheid bewoog hem een digitaal archief op te bouwen over vierduizend Nederlandse journalisten uit de laatste anderhalve eeuw met gegevens over hun loopbaan en werk. Hiernaast legde hij van ongeveer duizend journalisten een knipselmap aan. Hij deed dat om deze beroepsgroep in historisch perspectief te beschrijven. Zo ontstond een persgeschiedenis in portretten. Hierin wil Hagen laten zien wat voor een mensensoort de pers volschreef: wat bezielde hen en hoe schreven zij? In de Nederlandse pershistorie is dat aspect onderbelicht. 'Door karakteristieke citaten in elk hoofdstuk kon ik iets zichtbaar maken van de onderwerpen die hen bezig hielden en de stijl die zij hanteerden.' (Hagen in *Biografie Bulletin*, XII, nr. 2, 88)

Uit zijn omvangrijk biografisch bestand koos Hagen achtenveertig personen die in zijn ogen een plek verdienden in zijn portrettengalerij. Hoe hij juist tot dit aantal kwam, maakt hij nergens duidelijk behalve via de mededeling dat hij ooit besloten heeft dat een boek van zeshonderd pagina's genoeg was. Wel heeft hij uitgelegd, welke selectiecriteria hij hanteerde: 'Ik koos voor mensen met een voltooid of op z'n minst redelijk gevorderd oeuvre, met een eigen stijl of aanpak, die model konden staan voor een medium, genre of stroming. Maar er moest ook een zekere spreiding zijn over verschillende periodes en over verschillende typen journalisten.' (*Ibidem*)

In een aantal hoofdstukken die aan de reeks portretten voorafgaan, beschrijft Hagen de Nederlandse journalistiek in de afgelopen twee eeuwen per genre: 1 de reportage, in het bijzonder het ooggetuigenverslag; 2 de opiniërende beschouwing; 3 de parlementaire journalistiek; 4 het werk van de correspondenten buitenland; 5 het interview. Ook zijn er aparte hoofdstukken over de journalistiek in Nederlands-Indië, over journalistiek tijdens de Tweede Wereldoorlog en over vrouwelijke journalisten. Bijzondere aandacht krijgen de grensgangers tussen journalistiek en politiek en tussen journalistiek en literatuur. Dit inleidend gedeelte wordt afgesloten met een hoofdstuk getiteld Groepsportret, waarin de auteur heeft geprobeerd om structuur aan te brengen in het materiaal dat hij bijeen heeft gesprokkeld.

Dit Groepsportret is nogal vaag en tastend. De auteur heeft een aantal overeenkomsten tussen zijn achtenveertig personages opgespoord en komt tot het inzicht dat diezelfde kenmerken voorkomen bij de meeste journalisten in zijn databestand. Met enige goede wil kan men uit dit hoofdstuk enkele algemene conclusies destilleren met betrekking tot de beroepsgroep in historisch perspectief. Pas na het verschijnen van dit boek heeft Hagen die conclusies in een afzonderlijk artikel (*Ibidem*, 85-91) op een rij gezet: 1 terwijl tot omstreeks 1960 de journalisten voortspruiten uit alle rangen en standen, komen zij erna vaker uit hogere sociale milieus, zowel qua welstand als qua opleiding; 2 de meeste journalisten volgen de waan van de dag: ook tijdens de bezettingstijd voegde de meerderheid zich in het gareel; 3 sinds 1870 hadden 215 politici in parlement en regering een journalistiek verleden - dat is rond zes procent van het totaal; 4 in de loop der tijd maken ideologisch uiteenlopende uitgangspunten plaats voor professionele criteria; 5 zesendertig van de achtenveertig geportretteerden hadden een internationale en/of multiculturele achtergrond; 6 de meeste journalisten zijn ijdel.

De biografische portretten waarmee de rest van het boek is gevuld, lijken sterk op de lemmata van het *Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)*. Dat geldt

zowel voor de omvang als voor de aanpak: ze beslaan elk omstreeks vijf pagina's, en concentreren zich op de intellectuele productie en de carrière van de personages. Elke schets is mondjesmaat voorzien van privé-informatie. Bij elkaar geven de portretten wel een tijdsbeeld, maar de voorstelling van zaken is impressionistisch. Beter was het geweest om een echte persgeschiedenis te schrijven. Hagen had dan kunnen starten bij de conclusies die hij achteraf over zijn eigen boek heeft opgetekend.

Van de beschrevenen is iets meer dan de helft geboren tussen de Franse tijd en de Eerste Wereldoorlog. De negentiende-eeuwers die Hagen hier heeft geselecteerd, zijn voor de overgrote meerderheid al uitvoerig beschreven in de wetenschappelijke historiografie, hetzij via een lemma in het *BWN*, hetzij via een wetenschappelijke biografie. Pas met de twintigste-eeuwers die later dan 1914 zijn geboren, wordt de portrettengalerij interessanter doordat zij dan veel informatie levert die ook bij het geschoolde lezerspubliek onbekend is.

H. de Liagre Böhl

R. Aerts, J. de Jong, H. te Velde, ed., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum: Verloren, 2002, 190 blz., €17,50, ISBN 90 6550 706 X).

Politiek en cultuur: ze lijken op het eerste gezicht niet veel met elkaar te maken te hebben. Toch worden beide begrippen de laatste jaren vaak in één adem vernoemd. Een groeiend aantal Nederlandse historici heeft zich tot een 'culturele' benadering van de politieke geschiedenis bekeerd. Hun aandacht gaat uit naar weinig tastbare aspecten van het politieke gebeuren van de negentiende en twintigste eeuw: de beleving van politiek, de informele regels en codes in het politieke 'spel', de vanzelfsprekendheden, het belang van woorden en retorische middelen. Deze benadering werd in de jaren 1980 door historici van de Franse Revolutie gepionierd. Revisionisten zoals François Furet kwamen tot de conclusie dat het uitbreken van de revolutie veeleer kon toegeschreven worden aan een veranderende perceptie van de politiek, dan aan sociaal-economische factoren. Zo werd de studie van de politieke cultuur een alternatief voor de klassieke, marxistische interpretatie van de revolutionaire gebeuren. Het Franse voorbeeld heeft ongetwijfeld inspirerend gewerkt voor de Nederlandse historici. Toch kreeg de politiekculturele benadering in Nederland ook enkele eigen accenten. Eén van de meest opvallende daarvan is de herwaardering van het individuele, het persoonlijke in de studie van de Nederlandse politieke cultuur. Een 'biografische' aanpak staat bijvoorbeeld centraal in Henk te Velde's recent verschenen *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002). In dit boek neemt Te Velde de politieke stijl van een aantal markante politici als uitgangspunt voor een reflectie over de Nederlandse politieke cultuur van 1850 tot 1950.

De (historische) relatie tussen persoon en politiek is ook het onderwerp van een nieuwe essaybundel, samengesteld door Te Velde, Remieg Aerts en Janny de Jong. In deze bundel is een aantal bijdragen bijeengebracht over politieke cultuur van de vroege negentiende eeuw tot na de tweede Wereldoorlog, hoewel het zwaartepunt in de periode 1850-1900 ligt. De meeste auteurs hebben in navolging van Te Velde een biografische invalshoek gebruikt: de politieke cultuur wordt belicht vanuit de ervaringen van één persoon. Niet toevallig spelen ego-documenten - mémoires, dagboeken, persoonlijke briefwisseling - in elk afzonderlijk essay een belangrijke rol. Zij werpen een direct licht op de relatie tussen persoon en politieke cultuur. Meer dan andere bronnen bevatten zij bovendien gegevens over de aankleding, beleving

en perceptie van politiek in een bepaalde periode. Ego-documenten geven toegang tot ‘de achterkant en binnenkant van de politiek’ (176). Zij zijn daarom bij uitstek geschikt voor een studie van de politieke cultuur. Op een rijke traditie wat betreft de omgang met ego-documenten kan Nederland nochtans niet bogen, zo stelt Te Velde in een inleidend essay. Het schrijven en publiceren van dagboeken en mémoires werd in Nederland lang wat scheef bekeken. Staatslieden en ambtenaren die dan toch naar buiten kwamen met een autobiografie, benadrukten steeds

hun afkeer van elk exhibitionisme. Hun doel was de lezer te informeren, niet de eigen persoon te etaleren. Maar precies dat leert ons al iets over de Nederlandse politieke cultuur, aldus Te Velde. Zij werd gekenmerkt door afstandelijkheid, gereserveerdheid.

Die afstandelijkheid en gereserveerdheid vormt inderdaad een leidmotief in de meeste bijdragen - het essay van Henk Boels over de stijve en vormelijke ambtenaar James Loudon is daarvan een sprekend voorbeeld. Toch is er in de loop van de negentiende eeuw ook heel wat veranderd in de Nederlandse politieke cultuur. Zo blijkt uit het essay over M.C. van Hall (door B. Woelderink) dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw het persoonlijke element in de politiek weinig in tel was. Over politieke conflicten werd in Van Halls mémoires niet bericht, pijnlijke gebeurtenissen werden in zijn boek 'omswachteld'. Daarmee bevestigt Woelderinks bijdrage het klassieke beeld van de Restauratie als een periode waarin Nederland zich 'te slapen legde onder de Oranjeboom.' Uit Roel Kuipers essay over de politieke cultuur van 1857 ademt een heel andere sfeer. Scherpe politieke tegenstellingen lagen juist ten grondslag aan Groen van Prinsterers brievenuitgave, *Hoe de onderwijswet van 1857 tot stand kwam*. Met deze brievenuitgave wilde Groen van Prinsterer namelijk laten zien dat de gemengde school - resultaat van de wet van 1857 - eigenlijk niet beantwoordde aan de verwachtingen van hemzelf en zijn achterban. Maar de politieke cultuur van de tweede helft van de negentiende eeuw was niet alleen meer conflictueus dan die van enkele decennia daarvoor. Kuiper laat aan de hand van deze brievenuitgave ook mooi zien hoe belangrijk de persoonlijkheid van de individuele politicus was geworden. Een goed politicus was in de ogen van Groen van Prinsterer in de eerste plaats een karaktervast, en dus principieel, politicus.

In de meeste van de hier verzamelde bijdragen gaat de aandacht naar de persoon van de politicus als sleutel tot de politieke cultuur. Wat voor soort politicus was het ideaal van een bepaalde periode, van een bepaalde politieke cultuur? Andere aspecten van de Nederlandse politieke cultuur blijven in de meeste bijdragen wat onderbelicht. En dat is jammer, want uit de essays van Frank Ankersmit en Els Witte - niet toevallig over respectievelijk Frankrijk en België - blijkt dat in de negentiende eeuw nog een andere kwestie centraal stond: de verhouding tussen burger en politiek. In zijn essay over de Februarirevolutie van 1848 attendeert Ankersmit op het bestaan van twee radicaal tegengestelde visies op het burgerschap. Daarbij speelde vooral de scheiding tussen privé en politiek een belangrijke rol, zo blijkt uit een vergelijking van Tocqueville's *Souvenirs* en Flauberts *L'éducation sentimentale*. Tocqueville stond een republikeinse, activistische opvatting van de politiek voor (zoals beschreven door J.G.A. Pocock). Frédéric, Flauberts hoofdpersonage, kan beschouwd worden als een exponent van een meer moderne, passieve politieke houding. Eenzelfde preoccupatie met de rol van de burger in de politiek vindt Els Witte terug bij de Belgische liberaal Théodore Verhaegen. Verhaegen maakte zich ongerust over de al te passieve houding van de Belgische burgers en wilde de loge inschakelen om de burgerlijke deugden aan te wakkeren. Witte komt daarbij tot de interessante conclusie dat de continuïteit van het midden-negentiende-eeuwse liberalisme met het achttiende-eeuwse jacobinisme misschien groter was dan gewoonlijk wordt gedacht.

Het persoonlijke is politiek bevat heel wat boeiende essays en inzichten. Toch kan de vraag gesteld worden of de samenstellers helemaal in hun opzet zijn geslaagd. Het kan namelijk niet gezegd worden dat de bundel, als geheel, echt de meerwaarde aantoont van egodocumenten in de studie van de politieke cultuur. Daarvoor blijven

teveel van de afzonderlijke bijdragen steken op het niveau van de vruchteloze anekdotiek. Zo vernemen we bijvoorbeeld van Cees Fasseur dat Wilhelmina zich in haar correspondentie met haar vroegere gouvernante veel menselijker en kwetsbaarder opstelde dan we van deze koningin gewoon zijn. Maar wat leert ons dat over Wilhelmina's opvatting van het koningschap? Diezelfde vraag kan ook gesteld wor-

den bij heel wat van de andere essays. In de eerste plaats toont dit aan dat egodocumenten gewoonweg een moeilijke bron zijn. Het vereist veel verbeeldingskracht en discipline van de historicus om egodocumenten zó te lezen dat we er iets uit kunnen opmaken over een bredere cultuur. Maar misschien wijst het al te anekdotische karakter van veel van de bijdragen ook nog op een meer fundamenteel probleem. Politiek vindt in een representatief systeem per definitie plaats in de openbare ruimte. De vraag kan dan ook gesteld worden of de studie van egodocumenten de beste manier is om iets te weten te komen over de politieke cultuur van de negentiende en twintigste eeuw, die juist geschapen werd binnen die representatieve instellingen.

A. Dedijn

J.J. Havelaar, *'Port betaald.' Een cultuurgeschiedenis van de eerste Nederlandse postzegel 1852-2002* (Zutphen: Walburg Pers, 2002, 175 blz., €17,95, ISBN 90 5730 177 6).

In 2002 was het 150 jaar geleden dat in Nederland de eerste postzegels in roulatie kwamen. Om dit te vieren, werd van 30 augustus t/m 3 september 2002 de grote, internationale postzegelbeurs Amphilex in de Amsterdamse RAI gehouden. De rijk geïllustreerde publicatie *Port betaald*, geschreven door de conservator posthistorie van het Museum voor communicatie te Den Haag, J.J. Havelaar, werd bij de opening van Amphilex op vrijdag 30 augustus officieel gepresenteerd en, in combinatie met de catalogus, te koop aangeboden. Na afloop van de expositie kwam het boek ook in de boekwinkels te liggen.

Port betaald. Een cultuurgeschiedenis van de eerste Nederlandse postzegel 1852-2002 vertelt het boeiende verhaal van een omwenteling in het stoomtijdperk, die de weg baande naar onze huidige informatiemaatschappij. Havelaar beschrijft op toegankelijke wijze hoe Nederland in de negentiende eeuw in rap tempo veranderde van een land van trekschuiten in een samenleving waarin alles sneller, beter en goedkoper moest.

Lees hoe de opkomst van het moderne kantoor, de toenemende zakelijke correspondentie en de versnelde berichtgeving, de komst van nieuwe, snelle en betrouwbare communicatiemiddelen noodzakelijk maakten. Hoe de postwet van 1850 tot stand kwam en natuurlijk hoe de eerste postzegel werd ontvangen door voor- en tegenstanders, pers en publiek. Met de aanvaarding van de postwet van 1850 werd aan het departement van financiën het monopolie in Nederland verleend voor het bezorgen van brieven met een gewicht tot 500 gram. Tegelijkertijd werd een vereenvoudigd (en aanzienlijk verlaagd!) tariefstelsel ingevoerd. Het tarief werd afhankelijk gesteld van het gewicht van het poststuk en de afstand die de bezorging vergde. Binnen een afstand van dertig kilometer gold het goedkoopste tarief, en boven de 100 kilometer het duurste.

Een tweede wijziging die de postwet met zich meebracht, was dat de verzender van de post de mogelijkheid kreeg om zelf de portokosten te betalen, in plaats van de ontvanger. Het voldoen van de portokosten bij verzending maakte de introductie

van de postzegel noodzakelijk: door het bevestigen van een postzegel op een brief of postpakket werd duidelijk gemaakt dat de portokosten reeds waren voldaan. De monopolisering en de vereenvoudiging van het tariefstelstel zorden ervoor dat de introductie van de postzegel werkelijk mogelijk werd, omdat er slechts door één instantie voor een beperkt aantal tarieven postzegels hoefden te worden vervaardigd.

De postzegel raakte snel ingeburgerd. De ontstaansgeschiedenis van de eerste Nederlandse postzegel wordt in deze publicatie in de sociaal-economische context van de periode van ont-

staan geplaatst. Het eerste hoofdstuk geeft het relaas van Nederland in verandering, een schets van de samenleving vóór 1850. In deze tijd komt de Nederlandse economie weer langzaam uit een diep dal en zijn de eerste sporen waarneembaar van de geïndustrialiseerde samenleving. Ook in de wijze van communiceren verandert het nodige. Tegen de achtergrond van de geschiedenis van de post wordt ook op dit aspect ingegaan. Belangrijk in dit verband is de nieuwe grondwet van 1848, waaruit de postwet van 1850 voortkwam. Voor Nederland was de postzegel rond het midden van de negentiende eeuw een geheel nieuw begrip. Men had wel de introductie in de omringende landen gevolgd en het hoofd van de posterijen, J. Pols, had zelfs in 1848 al een uitvoerig rapport voor de minister opgesteld over het gebruik van de postzegel. Toch was de politiek nog enigszins huiverig. Tijdens de behandeling van de postwet in de Tweede Kamer werd nog op het laatste moment een artikel 9 toegevoegd waarin de invoering van postzegels alsnog werd geregeld. De echte introductie volgde uiteindelijk pas per 1 januari 1852.

In het boek wordt aan diverse aspecten aandacht geschonken: de receptie van de postzegel, de productiewijze en het ontstaan van filatelie als hobby. Kort na het uitkomen van de eerste postzegels in Groot-Brittannië in 1840 nam het verzamelen al een aanvang. Weldra verschenen de eerste postzegelcatalogi. In Nederland werd in de jaren zestig van de negentiende eeuw ook al verzameld. De eerste catalogus die door Nederlanders werd samengesteld, verscheen in 1894. In die tijd ontstonden ook overal in het land verenigingen van postzegelverzamelaars. Dit rijk geïllustreerde boek is een must voor elke liefhebber van cultuur en geschiedenis, maar ook voor iedere filatelist. Het boek is in verschillende edities, ingenaaid en gebonden, alsmede in een Engelse vertaling, op de markt gebracht, waaronder een speciale Amphilex editie ter gelegenheid van de eerder genoemde tentoonstelling.

Paul Hendriks

M. Kuitenbrouwer, *Tussen oriëntalisme en wetenschap. Het Koninklijk instituut voor taal,- land- en volkenkunde in historisch verband 1852-2001* (Leiden: KITLV uitgeverij, 2001, ix + 362 blz., ISBN 90 6718 174 9).

Vóór, tijdens en na lezing van Kuitenbrouwers boeiende geschiedenis van het KITLV heb ik me afgevraagd wat met de titel van het werk is bedoeld. Het één is gescheiden van het ander. Zit er ruimte tussen? Is die leeg of ligt er iets op? Wat? Zijn oriëntalisme en wetenschap elkaars tegengestelden? Of vullen ze elkaar aan en liggen ze in elkaars verlengde? Voor mij is dat gissen gebleven, ook na kennisneming van de toch alleszins verhelderende inleiding. Daarin verdiept Kuitenbrouwer zich in verschillende mogelijkheden om de geschiedenis van wetenschappelijke instellingen te schrijven. Hij kiest voor wat hij ‘gecontextualiseerde geschiedenis’ noemt. Is dat iets anders dan het ‘historisch verband’ waarvan sprake is in de ondertitel? De kwestie blijft in de mist hangen: er blijken allerlei contexten mogelijk - abstracte en concrete, institutionele en intermenselijke -, maar wetenschapsbeoefening zal nooit ‘tot enigerlei maatschappelijke context gereduceerd worden. Tot op zekere hoogte volgde die wetenschapsbeoefening een eigen interne dynamiek.’ Inderdaad valt het niet tegen

te spreken dat het kan vriezen en dooien. Maar het is waar dat geschiedschrijvers een kapstok nodig hebben om hun verhaal aan op te hangen. Kuitenbrouwer heeft de zijne van stevige haken voorzien. Zijn verhaal - het dient gezegd - hangt er prachtig bij.

De eerste haak is dat het KITLV van meet af aan een multidisciplinair instituut is geweest.

Zoals zijn naam aangeeft waren er land-, taal- en volkenkunde aan de orde. Wat hield dat in? Geen klein beetje! Het denken en doen van de daarbij betrokken personen, organisaties en instellingen is namelijk onderhevig geweest aan een ingewikkeld complex van factoren (de context?). Daaruit vloeiden allerlei spanningen, verschuivingen en veranderingen voort. Zo bleek het KITLV inderdaad niet te opereren als een ivoren toren van zuiver wetenschappelijke geleerdheid. Het vormde in de loop van zijn bestaan integendeel een kleurrijke warboel van emoties, hartstochten, vernuft, begrip, eigenzinnigheid, ijdelheid, onverstand, idealisme, zin voor het hogere, afgunst, respect, oordeel en vooroordeel en zo nog wel het een en ander. Mensenwerk dus. De nuchtere Kuitenbrouwer vertelt er met trefzekere pen een meeslepend verhaal van.

De tweede haak aan de kapstok is het paradigma ofwel het overheersende algemene kader van een wetenschapsgebied in een bepaalde periode. Kuitenbrouwer noemt, te beginnen met het filologisch-historische paradigma van omstreeks 1850, er nog een stuk of wat. Op de darwinistische en marxistische varianten van de evolutieleer volgden omstreeks 1900 structuralistische en functionalistische modellen, op hun beurt na de Tweede Wereldoorlog afgewisseld door het neomarxisme en het neopositivisme. Uit de schoot van het recente verleden kwamen voorts het poststructuralisme of postmodernisme voort. Dat alles is ook weer een hele mond vol, des te voller omdat het Kuitenbrouwer niet is ontgaan dat er daarnaast nóg weer allerlei (sub-)varianten in omloop kwamen. Het waren er te veel om hier op te noemen. Zijn paradigma's wel voldoende bruikbaar als aanknopingspunten voor historische verhandelingen?

Kuitenbrouwer maakte er kordaat en pragmatisch korte metten mee door eenvoudig om te schakelen op twee samenhangende begrippenparen, het ‘oriëntalisme-occidentalisme’ en het ‘universalisme-relativisme’ die hij beide voor de disciplines binnen het KITLV relevant achtte. Het negatieve begrip ‘oriëntalisme’ dat sedert de jaren tachtig van de vorige eeuw ingang heeft gevonden is gesmeed door de literatuurhistoricus Edward Said. Het oriëntalisme - latent dan wel manifest - leerde volgens hem dat het superieure westen door een fundamentele kloof was gescheiden van het inferieure oosten. Zodoende diende deze leer feitelijk als instrument ter onderdrukking en beheersing van niet-westerse samenlevingen. Fungeerde het KITLV ook als zodanig? Het antwoord luidt: niet helemaal maar ook niet helemaal niet. Het KITLV zat er dus zo'n beetje tussen in. Is dat een bevredigende positiebepaling? Dat is een legitieme vraag want de oorspronkelijke eenvoud van Saids voorstelling van zaken is inmiddels al lang ondergesneeuwd en bedolven door een lawine van kritiek, verfijningen, aanvullingen, verbijzonderingen, uitbreidingen en al wat dies meer zij. Ook Kuitenbrouwer kan niet precies zeggen of, en zo ja op welk moment precies, oriëntalisme ontaardt in racisme of discriminatie. Daarmee boette het begrippenpaar oriëntalisme-occidentalisme als analytisch hulpmiddel aan waarde in. Universalisme versus relativisme aangaande menselijke waarden blijkt bij nader toezien ook al niet zo'n ondubbelzinnig analytisch onderscheid als op het eerste gezicht schijnt.

Het heeft Kuitenbrouwer niet verhinderd zijn verhaal te periodiseren aan de hand van zijn theoretische concepties. Het leverde ondanks de bezwaren die men er tegen kan aanvoeren een alleszins zinvolle en bruikbare indeling van zijn boek op. De geschiedenis ving aan onder de spanning van het conservatieve en liberale bewind

in de eerste twintig jaar. Imperialisme, oriëntalisme en de 'ethische' politiek bepaalden de geschiedenis van het KITLV daarna tot de Eerste Wereldoorlog. Tussen 1914 en 1940 volgde onder moeilijke omstandigheden en teleurstellingen de bloei van de indologie. Dekolonisatie en internationalisering schenen daarna tot het midden van de jaren zeventig te duiden op het naderende einde van het KITLV met zijn verouderde disciplinaire richtingen. Maar ziedaar: de vitale postkoloniale wetenschaps-

beoefening heeft vervolgens blijk gegeven van een verrassend nieuw élan. De hoofdlijnen van de desbetreffende gang van zaken heeft Kuitenbrouwer knap en bondig getrokken. Hij vulde ze, zoals het behoort, aan met beschrijvingen van de interne, organisatorische geschiedenis van het instituut.

De lezer constateert met genoegen dat Kuitenbrouwer weliswaar zijn verhaal maar niet zichzelf aan de kapstok van tamelijk abstracte concepties heeft opgehangen. Hij is er in geslaagd zijn uiteenzettingen bij voortduring van gradaties en nuanceringen te voorzien. Zijn verhaal is er dan misschien niet altijd helderder of duidelijker maar wel levendiger en boeiender door geworden.

Als ik ondeugend ben - en waarom ook niet? - constateer ik dat die levendigheid in hoge mate te danken is aan een andere, niet zo abstracte en zelfs tamelijk platvloerse tegenstelling die in de praktijk grote invloed heeft uitgeoefend op de lotgevallen van het instituut. Het is de - historische, maar desondanks blijkbaar eeuwige - tegenstelling tussen enerzijds het ijdele en ronduit bekakte Leiden en anderzijds de rest van Nederland (onder aanvoering van Amsterdam). Mijn eigen alma mater staat in Rotterdam, waar men nooit de kans heeft gekregen zich, afgezien van zo'n laag-bij-de-grondse zaak als de economie, bezig te houden met het ‘oosten’. Zo nam ik als buitenstaander geamuseerd kennis van Kuitenbrouwers verhalen over de bloedige veldslagen die anderhalve eeuw lang binnen en rond het KITLV zijn geleverd. Wee degene die het waagt andere opvattingen te verkondigen dan de hooghartige Leidse professoren er op na houden! Zelf ben ook ik ooit in Leiden terechtgekomen maar tot wasecht Leienaar heb ik het nooit kunnen brengen. Mij is het blijven ontbreken aan de opgewonden trots waarmee de jongste narcistische telg van Leiden de geleerde Snouck Hurgronje (zaliger nagedachtenis) ongeacht diens tegenwoordig niet onbesproken gedrag in volle ernst bleef bejubelen als ‘de stralende zon van het Leidse heelal.’ Kuitenbrouwer is venijnig genoeg om er zich twee keer vrolijk over te maken. Maar hij is ook grootmoedig genoeg om het tussen hem en de Leidse historicus Wesseling gevoerde debat over de aard van het Nederlandse imperialisme over en weer van relativerende kanttekeningen te voorzien.

Daarmee kom ik bij wat misschien wel is te beschouwen als Kuitenbrouwers grootste verdienste. Ongeacht zijn gestructureerde en schematische aanpak van de problematiek heeft de manier waarop hij er als het ware tussen de bedrijven door in is geslaagd talloze relevante individuele wetenschapsbeoefenaren voor het voetlicht te brengen op mij de meeste indruk gemaakt. Wetenschapsbeoefening is - zelfs in Leiden - mensenwerk! Ik noem dat erudiete wetenschapsgeschiedenis van de bovenste plank.

P.W. Klein

L. Giebels, *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht: Matrijs, 2002, 320 blz., €34,95, ISBN 90 5345 199 4).

Na bijna zeventig jaar is de geschiedschrijving van het hoogheemraadschap Rijnland van S.J. Fockema Andreae door L. Giebels voortgezet. Evenals haar illustere voorganger was zij archivaris van het hoogheemraadschap. Terecht wordt de studie

niet deel II genoemd, want naast overeenkomsten zijn er duidelijke verschillen tussen beide boeken. Fockema Andreae promoveerde in 1934 op *Het hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*. Zijn boek is voorzien van een notenapparaat, terwijl Giebels achter in haar boek per hoofdstuk de gebruikte bronnen en literatuur vermeldt. Qua uitvoering is er een

groot verschil. Het boek van Giebels heeft een groter formaat en vele mooie illustraties, die bijna alle een functie in het verhaal hebben en meestal op de goede plaats staan afgebeeld. Een grote uitslaande overzichtskaart van het gebied, zoals in het boek van Fockema Andreae is opgenomen, wordt node gemist. Giebels beschrijft de geschiedenis tot het in werking treden van de wet verontreiniging oppervlaktewateren in 1970. Het is jammer dat de auteur niet de eerste decennia van de werkwijze onder deze wet heeft weergegeven. In tegenstelling tot Fockema Andreae geeft zij geen korte geschiedenis van de afzonderlijke polders. Eveneens ontbreekt in het boek een conclusie of slotbeschouwing. Nuttig is de opgenomen verklarende woordenlijst. De auteur maakt de fout de burgemeester het hoofd van een gemeente te noemen. (132)

In de beschreven periode is een cesuur aangebracht rond 1914, waarbij het eerste tijdvak ongeveer tweederde van het boek beslaat. In de beide tijdvakken komen achtereenvolgens aan de orde: het bestuur, personeel en de financiën, het water respectievelijk buiten de deur, op peil en schoon houden, de gevolgen van de economische ontwikkeling voor het waterbeheer en als laatste de techniek, instrumenten en gemalen.

Het boek begint met het reglement van 1857, waarbij het waterschap Rijnland de bestuursstructuur kreeg die het de gehele periode zou houden: een dijkgraaf en hoogheemraden, die door de kroon worden benoemd uit een voordracht van de hoofdingelanden. Zij vormen het dagelijks bestuur. Hun zittingsperiode is zes jaar, waarna zij herbenoemd kunnen worden. Het algemeen bestuur, de Verenigde Vergadering, bestond lang uit zestien hoofdingelanden, die elk een district vertegenwoordigden. De dijkgraaf is voorzitter van beide bestuursorganen. Hij is verantwoordelijk voor de uitvoering van de besluiten van de Verenigde Vergadering. Vanaf 1857 ondertekende eveneens de secretaris de besluiten. De leden van het dagelijks bestuur waren aanvankelijk allen grote landeigenaren. Gedeputeerde Staten van Noord- en Zuid-Holland toetsten de genomen besluiten aan de wet, de belangen van het waterschap en van de provincie. Opmerkelijk was dat de beide provinciebesturen niet op een lijn zaten ten aanzien van hun controle over het waterschap. Noord-Holland trad strenger op tegen Rijnland dan Zuid-Holland.

Rijnland heeft een gevarieerd landschap van duinen, weiden, akkerland en tuinbouwgrond. Het waterschap kon tot aan de droogmaking van de Haarlemmermeer daar op natuurlijke wijze het overtollige water lozen. Door deze droogmaking raakte Rijnland een groot gedeelte van zijn boezem kwijt. Ter compensatie hiervoor bouwde de rijksoverheid stoomgemalen bij Spaamdam, Halfweg en Gouda. Deze gemalen werden na voltooiing in 1856 aan Rijnland overgedragen. Later heeft Rijnland zelf een stoomgemaal bij Katwijk gebouwd. De natuurlijke lozing werd steeds meer vervangen door bemaling.

In de twintigste eeuw groeide geleidelijk het inzicht dat het zelfreinigend vermogen van water niet onbeperkt was. Door infrastructurele veranderingen als de aanleg van het Noordzeekanaal, maar ook door de drooglegging van dieper liggende polders, trad verzilting op. De vervuiling nam sterk toe door de toename van de bevolking en de invoering van het watercloset. Daarnaast zorgde de groei van de industrie voor veel vervuild water. Enkele waterschapsbestuurders onderkenden dit vraagstuk betrekkelijk vroeg. In 1927 rekende het algemeen bestuur van Rijnland het tot zijn taak om de waterverontreiniging tegen te gaan. De wettelijke basis om het grondig

aan te pakken kwam bij de invoering van de wet verontreiniging oppervlaktewateren. Daarmee kregen de waterschappen er een belangrijke taak bij. Het bestuur van het waterschap was in hoofdlijnen nog hetzelfde als in 1857. Bij het algemeen bestuur veranderde de samenstelling in 1950 en 1975. Bij de laatstgenoemde wijziging kwam het aantal hoofdingelanden op dertig: tien uit de landbouw, tien uit het gebouwde gebied en namens de gemeenten en de industrie nog eens elk vijf.

Naast de geschiedenis van de waterstaat van Rijnland schenkt de auteur aandacht aan de bestuurders en de mensen die het beleid moesten uitvoeren. De hoofdingelanden waren erg zuinig en betaalden de arbeiders voor de Eerste Wereldoorlog zeer lage lonen, terwijl deze werknemers meestal zwaar werk verrichtten en lange werkweken maakten. De zuinigheid had eveneens een negatieve invloed op de uitvoering van de waterschapstaken. Mevrouw Giebels is erin geslaagd een levendig en goed beeld te schetsen van het oudste en voornaamste waterschap van Nederland, waarbij zij duidelijk maakt wat de gevolgen waren van de economische, technische en maatschappelijke veranderingen tussen 1857 en 1970 voor het hoogheemraadschap Rijnland.

A. Vroon

Robèrt Gooren, *Politicians, soldiers and national defence. Military policy in Britain and the Netherlands 1870-1914* (Dissertatie Utrecht 2002; Utrecht: Hartingstraat 187, 3511 HV, 293 blz.).

De Engelstalige dissertatie van R.H.E. Gooren bevat een comparatieve analyse van het militair beleid, zoals dat in de jaren 1870 tot 1914 door Groot-Brittannië en Nederland is gevoerd. Zijn keuze voor deze landen vraagt enige toelichting, want zij ligt niet voor de hand. Het verschil tussen het Britse rijk en het kleine Nederland, dat voor zijn voortbestaan afhankelijk was van de werking van het machtsevenwicht, was in de behandelde periode levensgroot. Het veiligheidsprobleem waarmee beide staten worstelden, was van een totaal andere orde. Gooren geeft echter aan dat het hem niet om de inhoud van het beleid te doen is, maar om de politieke context waarbinnen militaire hervormingen zich voltrekken. En vanuit dat perspectief ziet hij belangrijke overeenkomsten tussen beide landen. In de eerste plaats werd het beleid door grofweg dezelfde 'spelers' bepaald, namelijk de koning(in), de minister van oorlog, de overige leden van het kabinet, een invloedrijk parlement en 'last but not least' de legerofficieren. Voor alle duidelijkheid: de marines van beide landen komen niet aan bod. In de tweede plaats zouden beide landen hun leger aanzienlijk hebben versterkt, met als gevolg dat deze strijdmachten in 1914 veel beter beslagen ten ijs kwamen dan tijdens de mobilisatie van 1870. Gooren wil duidelijk maken welke omstandigheden - of liever welke veranderingen daarin - tot deze legerversterking hebben geleid. 'How and why this came about is the main theme of the following pages.' (13)

Hier doet zich onmiddellijk een complicatie voor. Gooren doet nauwelijks moeite om het uitgangspunt van zijn betoog, namelijk dat van militaire vooruitgang, te onderbouwen. Hij houdt het simpelweg bij de constatering dat de legers van beide landen in 1870 niet en in 1914 wél 'ready for war' waren. Nu spreekt het, gelet op de technologische ontwikkeling en de bevolkingsgroei, voor zichzelf dat die legers in de tussenliggende periode inderdaad aan gevechtskracht wisten te winnen, maar zulke vergelijkingen in tijd zijn weinig zinvol. Het wekt verwondering dat Gooren zich niet de vraag heeft gesteld hoe de legerversterking in de twee door hem onderzochte landen zich verhield tot wat andere Europese staten op dat gebied

presteerden. Gingen Groot-Brittannië en Nederland er in militaire kracht relatief op voor- of op achteruit? De suggestie van Gooren dat het Nederlandse leger in augustus 1914 voor zijn taak berekend was, is te gemakkelijk. Daarvoor kende het te veel ernstige gebreken. Hij laat het debat dat daarover is gevoerd, volkomen aan zich voorbijgaan, terwijl dat dwingt tot de conclusie dat het beeld van de periode 1870-1914 veel genuanceerder is dan Gooren de lezer

voorspiegelt. Het probleem is dus dat Gooren op zoek gaat naar de oorzaken van een verandering die zich niet of in veel mindere mate heeft voltrokken dan hij wil doen geloven. Zo'n avontuur kan niet goed aflopen.

Ondanks zijn dubieuze uitgangspunt levert Goorens systematische vergelijking tussen de wijzen waarop in beide landen het militair beleidsproces verliep of juist haperde, een aantal interessante inzichten op. Vooral het verschil in functioneren tussen de 'secretary of state for war', die steevast een burger-politicus was en de Nederlandse minister van oorlog, die een militaire achtergrond had, wordt door hem helder uiteengezet. Dat geldt ook voor de rol die de zogeheten 'militaire specialiteiten' in beide landen speelden. Teleurstellend is wel dat de conclusies die de auteur uit zijn comparatieve arbeid trekt, weinig verrassend zijn. Er wordt een aantal open deuren ingetrapt. Zo stelt hij bijvoorbeeld vast dat politici en officieren elkaar nodig hadden om militaire veranderingen te bewerkstelligen en dat buitenparlementaire pressiegroepen, zoals in Nederland de Antidienstvervangingbond, er niet in slaagden buiten de politieke arena om hun doelstellingen te verwezenlijken. De vraag wie nu precies het militair beleid bepaalden - burgers of militairen? - wordt door hem nogal oppervlakkig behandeld. Zijn apodictische uitspraak 'that political leaders ... were firmly in control of military policy' (17), verdient veel grondiger onderzoek, mede omdat Gooren slechts één aspect van dat beleid, namelijk de legervorming, onder de loep heeft genomen.

In Nederland bestond volgens Gooren de legerversterking uit de aanvaarding van het zogeheten Pruisisch legermodel, te beginnen in 1898-1901 met de hervormingen van Eland en Kool en afgerond in 1912 met de legerwetten van Colijn. Dit was een groot succes voor de leden van de Pruisische school, waartoe de meerderheid van het officierskorps behoorde en uiteindelijk ook een meerderheid van de liberalen en antirevolutionairen. De verliezers waren de pleitbezorgers van een andersoortig legerstelsel die Gooren enigszins geforceerd in één Zwitserse school onderbrengt. Dat hij spreekt van twee scholen is wat bedrieglijk omdat er nooit sprake is geweest van twee duidelijk afgebakende denkrichtingen. Veel verraderlijker is dat Gooren de Pruisische school 'expansionist' noemt. Onder dit begrip lijkt hij een streven naar legeruitbreiding (meer soldaten) te verstaan. Het punt is evenwel dat ook de tegenstanders van hervormingen naar Pruisisch model ten volle van de noodzaak van een dergelijke uitbreiding overtuigd waren. Sterker nog, zij waren veel grotere 'expansionisten' omdat zij met hart en ziel pleitten voor een algemene oefen- of dienstplicht of liever gezegd voor een complete mobilisering van de nationale volkskracht, in de overtuiging dat wanneer (en alleen wanneer) alle mannen en tot op zekere hoogte ook alle vrouwen weerbaar werden gemaakt, de natie onoverwinnelijk zou zijn. De aanhangers van het Pruisisch stelsel stelden gehalte juist steevast boven getal. Hun nachtmerrie was een grote, tuchteloze wapenmacht, die op het slagveld onmiddellijk als kaf voor de wind zou verstuiven.

Gelet op het feit dat juist de aanhangers van de volksweerbaarheidsgedachte een vaak overspannen nationalisme tentoonspreiden is het ironisch dat Gooren de aanvaarding van de legerwetten van Eland-Kool en later die van Colijn verklaart uit het toegenomen nationalisme. De belangrijkste conclusie van zijn boek is dat het toegenomen nationale zelfbewustzijn in Nederland, dat zich vooral rond de eeuwwisseling sterk manifesteerde ook een - tot nog toe miskende - militaire component had. Nederland was nu immers in staat weer een groot veldleger te vormen

waarmee het, zo nodig, weer een actieve rol kon spelen en waarmee het eventueel in bondgenootschappelijk verband ook buiten de landsgrenzen kon optreden. Ook bij deze conclusie passen de nodige vraagtekens. Dat veldleger was immers in de eerste plaats bedoeld om de politiek van neutraliteitshandhaving kracht bij te zetten. Nu is het zeker zo dat officieren wel eens hardop droomden van grootse militaire campagnes, maar niets wijst erop dat de

parlementaire meerderheid die deze wetten goedkeurde, zich mede door dat soort overwegingen heeft laten leiden. Gooren levert daarvoor in ieder geval geen enkel bewijs. Maar hij kampt dan ook met het probleem dat hij een omslag wil verklaren die zich niet heeft voorgedaan. In werkelijkheid bleef de houding van met name de liberalen ten opzichte van het militair beleid een aarzelend en dubbelzinnig karakter houden. De manco's in het leger dat in 1914 werd geroepen de grenzen te bewaken, zijn deels daaruit te verklaren.

Ben Schoenmaker

A.J.P. Maas, *Atomisme en individualisme. De Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001; Hilversum: Verloren, 2001, 296 blz, €26,-, ISBN 90 6550 678 0).

Naar het proefschrift van Ad Maas over de Amsterdamse fysica tijdens de zogenaamde Tweede Gouden Eeuw is met enige spanning uitgezien. In enkele artikelen in het *Tijdschrift voor geschiedenis* en *Gewina* had de Amsterdamse promovendus er blijk van gegeven een originele kijk te hebben op de factoren die ervoor hebben gezorgd dat Nederland rond 1900 weer volop meetelde in de wereld van de natuurwetenschap. Wie zou daarom niet benieuwd zijn hoe de auteur zijn inzichten in zijn proefschrift zou uitwerken en verdiepen?

Atomisme en individualisme gaat over de Amsterdamse natuurkunde, maar begint met een algemene beschouwing over de oorzaken van de herleving en bloei van de *Nederlandse* natuurwetenschap in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De kern daarvan is dat de traditionele verklaring vanuit de hervorming van het middelbaar en hoger onderwijs, dus met de instelling van de HBS in 1863 en de reorganisatie van de universiteit in 1876, niet voldoet. Hoewel door die nieuwe wetten de omstandigheden voor het onderwijs ontegenzeggelijk verbeterden, verklaren ze nog niet dat in het laatste kwart van de voorvorige eeuw zo snel een geheel nieuw onderzoeksethos naar voren kwam. Het waren daarom niet de nieuwe instellingen en nieuwe faciliteiten die het nieuwe elan creëerden, maar het waren omgekeerd de onderzoekers die in het individualistische klimaat van de jaren zeventig en tachtig de omstandigheden naar hun hand zetten. Of in de woorden van Maas zelf: ‘De Tweede Gouden Eeuw werd niet geïnitieerd van bovenaf. De opleving van het wetenschappelijk onderzoek was de verdienste van enkele briljante eenlingen, die in het “hyperindividualistische” eind-negentiende-eeuwse Nederland konden gedijen.’ De studie van de Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940 pretendeert een ‘exemplarisch bewijs’ te zijn voor deze algemene stelling.(24)

Wat er in de behandelde periode op natuurkundig gebied in Amsterdam gebeurde, gaat Maas vervolgens op voorbeeldige wijze na in de hoofdmoot van het boek. Hij onderscheidt drie perioden, beschrijft voor elke periode eerst in het algemeen de gebeurtenissen op het vakgebied (de personele bezetting, het curriculum, de studentencultuur en de algemene inhoudelijke ontwikkeling) en komt dan met een meer technische uiteenzetting over onderzoeksprestaties van de betrokken docenten. In de eerste periode, die loopt van de oprichting van de universiteit in 1877 tot de

eeuwwisseling, is dat nog vooral de latere Nobelprijswinnaar J.D. van der Waals sr. De natuurkunde is dan primair een hulpvak, onder andere voor medici. In de tweede periode echter, die van de ‘Wasdom’ (van 1900 tot 1923), is de natuurkunde een volwaardige universitaire discipline geworden, die in hoog aanzien staat bij de Amsterdamse gemeentebestuurderen. In deze periode zijn het naast Van der Waals sr. ook Pieter Zeeman (ook winnaar van een Nobelprijs), Remmelt Sissingh, J.D. van der Waals jr. en P.A. Kohnstamm die de

Amsterdamse studenten in de geheimen van de natuurkunde inwijden. In de derde periode, die loopt tot 1940, is volgens Maas sprake van ‘Consolidatie’ van die vooraanstaande positie binnen het geheel van de universiteit. Naast de oudgedienden Van der Waals jr. en Zeeman zijn het nu vooral Jacob Clay en A.M.J.F. Michels die de kar trekken. In al deze hoofdstukken blijkt dat het atomisme de gemene grondslag van het natuurkundig onderzoek in Amsterdam is geweest.

De technische hoofdstukken, waarin de formules niet van de lucht zijn, zullen aan de meeste ‘gewone’ historici niet besteed zijn en om ze te waarschuwen zijn deze paragrafen dan ook voorzien van een *; men kan ze overslaan zonder de draad van het betoog kwijt te raken. Toch heeft het zin juist ook deze hoofdstukken goed door te nemen, want nergens wordt duidelijker dan daar dat het met het prestige van de Amsterdamse fysica eigenlijk vreemd gesteld is. Op de roem van Van der Waals sr. valt niets af te dingen. Na zijn baanbrekende proefschrift uit 1873 over de continuïteit van de gas- en vloeistoftoestand bepaalde hij in de jaren 1880, inmiddels hoogleraar in Amsterdam, met zijn wet van de overeenstemmende toestanden voor lange tijd de agenda van de thermodynamica. Maar bij de andere gezichtsbepalende figuren is wel wat aan de hand. Zeeman deed zijn bekende ontdekking van de verbreding en splitsing van spectraallijnen onder invloed van een magnetisch veld in een Leids laboratorium en heeft na zijn komst in Amsterdam - ondanks zeer goede faciliteiten - weinig van betekenis aan de wetenschap toegevoegd; Sissingh was vooral een onderwijsman; de theoreticus Van der Waals jr. heette in Groningen een belofte, maar bleek in Amsterdam een deceptie; Kohnstamms hart ging al snel uit naar de pedagogiek; Clay deed zijn belangrijke ontdekking van het breedteeffect van kosmische straling kort vóór zijn aanstelling in Amsterdam en Michels ten slotte, hoe energiek hij ook was, heeft zijn inspanningen om te bekijken wat extreem hoge druk voor invloed had op het gedrag van deeltjes nooit met enig opzienbarend wetenschappelijk resultaat bekroond gezien. Het kunstje dat Kamerlingh Onnes met de extreem lage temperaturen uithaalde, mislukte toen Michels het met de extreem hoge druk probeerde (wat overigens net zoveel over het geluk van Kamerlingh Onnes als over de pech van Michels zegt). Al snel rijst bij de lezer dus de vraag: waar is die Tweede Gouden Eeuw eigenlijk gebleven? Ook Maas moet toegeven dat we in het interbellum voor de Tweede Gouden Eeuw niet in Amsterdam moeten zijn, maar in Utrecht en Leiden, maar als dat zo is, kan Amsterdam dan wel een testcase zijn voor zijn stelling over de aard van de Tweede Gouden Eeuw? Als dit de gedachte was die deze studie een bovenlokale betekenis moest geven, dan is er ergens iets fout gegaan.

Maar ook op de stelling zelf valt wel het een en ander af te dingen. Om te beginnen ontdoet Maas zich wat al te gemakkelijk van de institutionele verklaring van de herleving van het Nederlandse natuurwetenschappelijke onderzoek. Hij weet heel goed de betekenis van de onderwijswet uit 1876 te relativeren, maar over die andere institutionele wijziging, de introductie van de HBS, zegt hij heel weinig, terwijl het toch denkbaar is dat die vernieuwing fundamenteler is geweest dan de hervorming van de universiteit. Die universitaire hervorming bood misschien enkel het kader voor een ontwikkeling die zich anders ook had voorgedaan (hoewel noch Lorentz, noch Kamerlingh Onnes, noch Hugo de Vries, noch Kapteyn dan misschien aan de bak was gekomen), maar de HBS recruteerde werkelijk nieuwe groepen voor de wetenschap en bood echt beroepsmogelijkheden die er eerder niet waren geweest en

die uiteindelijk voor een nieuwe dynamiek hebben gezorgd waar ook het onderzoek van heeft geprofiteerd.

Verder heb ik mijn bedenkingen bij het vermeende individualisme van de nieuwe generatie onderzoekers. Wie hun optreden in Amsterdam (en elders) in ogenschouw neemt, ziet niet zozeer individualisten, maar sterke en zelfs autoritaire persoonlijkheden, die voor zichzelf heel veel vrijheid claimden, maar deze bepaald niet gunden aan hun studenten, assistenten en

promovendi. Zeeman zonderde zich misschien af in zijn laboratorium, maar Van der Waals was een dominant, zo niet tiranniek heerschap, die niet alleen de faculteit, maar ook de Koninklijke Akademie graag naar zijn hand zette. Niet individualisme, maar een meer elitaire en hiërarchische ordening lijkt kenmerkend voor de nieuwe onderwijs- en onderzoekscultuur. De vergelijking met de Tachtigers in de poëzie, door Maas in zijn artikel in het *TvG* met zoveel branie naar voren gebracht, is daarom wat misleidend (toen *De Nieuwe Gids* werd opgericht, waren Van der Waals en de belangrijkste tweedegoudeneeuwers bovendien al lang gevestigde hoogleraren, zij zijn werkelijk van een andere generatie).

Zo is er meer aan te merken op die inleiding over de Tweede Gouden Eeuw, zoals de al te schematische tegenstelling met de generatie vóór Van der Waals (en Lorentz), maar het zou unfair zijn te lang stil te staan bij wat toch maar een klein onderdeel van het boek is. De hoofdmoot is en blijft de gedetailleerde analyse van de ontwikkeling van de natuurkunde in Amsterdam tussen 1877 en 1940 en als een beschrijving van wat de auteur noemt 'het dagelijks leven in de Tweede Gouden Eeuw' is het boek zeker geslaagd - al zou ik voortaan dat begrip Tweede Gouden Eeuw maar inslikken als ik het over Amsterdam had.

K. van Berkel

R. van Schoonderwoerd den Bezemer, *Vroom en Vrij. De geschiedenis van de vrijzinnig protestantse jeugdliteratuur in Nederland* (Den Haag: Biblion, 2001, 240 blz., ISBN 90 5483 259 2).

Na lange tijd binnen de literatuurwetenschap een tamelijk marginaal onderzoeksgebied te zijn geweest, neemt de laatste jaren de wetenschappelijke aandacht voor de jeugdliteratuur toe. In de empirische literatuurwetenschap wordt gepoogd meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het leesgedrag en de leesontwikkeling van jonge lezertjes. Dit in de veronderstelling en hoop dat als men over deze zaken meer kennis heeft, de literatuurdidactiek daar zijn voordeel mee kan doen. Op de achtergrond speelt de zorg voor de 'ontlezing' onder jongeren daarbij een belangrijke motiverende rol.

Ook de historische belangstelling voor de jeugdliteratuur is enorm gegroeid. Zo bestaat er inmiddels een vaktijdschrift over jeugdliteratuur: *Literatuur zonder leeftijd*. En met regelmaat verschijnen er studies in boekvorm: *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden* (1990), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur* (2000), *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (2001), om een paar van de belangrijkste te noemen.

In deze reeks voegt zich nu het boek van Richard van Schoonderwoerd den Bezemer over de vrijzinning protestantse jeugdliteratuur in Nederland. Het is een fraai vormgegeven uitgave, met vele mooie kleurreproducties van boekomslagen. De auteur stelt in zijn inleiding nadrukkelijk dat hij niet beoogd heeft een wetenschappelijke studie te schrijven. Hij heeft een inventarisatie van de wereld van

het protestantse jeugdboek willen geven. En inderdaad is het een inventarisatie geworden, waarbij de auteur gelukkig wel voor een heel ruime afbakening van het materiaal heeft gekozen. Achtereenvolgens komen aan de orde de schrijvers, de uitgevers, de illustratoren, de boekenseries, de kinder- en jeugdbijbels, en tenslotte de kerstboeken. Men

kan zeker bewondering hebben voor wat de auteur allemaal heeft weten op te sporen en aan informatie heeft verzameld. Dat het geen wetenschappelijke studie is, blijkt uit het feit dat er van een vraagstelling of een leidende gedachte weinig valt te bespeuren. De toon is weinig afstandelijk, en er klinkt regelmatig een zweem van nostalgie in door. Als het bij voorbeeld over de schrijfster Mien Labberton gaat, stuiten we op een beetje oubollige formuleringen als 'daar heeft Mien het enorm naar haar zin,' en 'na de oorlog werkte Mien hard verder.' Wat we daarbij verder over 'Mien' te horen krijgen zijn vooral vele 'faits-divers', zoals dat haar huis bij de Slag om Arnhem werd beschoten. Lang niet altijd is duidelijk is wat dergelijke feiten te maken hebben met Mien als kinderboekenschrijfster. Van Schoonderwoerd den Bezemer is onmiskenbaar een liefhebber, die alles wat met zijn onderwerp te maken heeft het verzamelen waard vindt. De korte karakteristieken van de schrijfsters (het waren bijna allemaal vrouwen) worden afgesloten met een bibliografie, en soms een passage uit het werk van de betreffende auteur.

Voor de historicus zijn de eerste hoofdstukken nog het interessantst. Hier wordt een korte schets gegeven van het vrijzinnige zondagsschoolwerk en de vrijzinnige jeugdbeweging. Men stuit hier vaak op interessante weetjes: zo waren er aan het begin van de eeuw 2150 zondagsscholen met 8550 onderwijzers en bijna 300.000 leerlingen. Dit zijn imposante aantallen. Deze zondagsschoolcultuur was een belangrijk afzetgebied voor jeugdbijbels, tijdschriften en kerstboeken.

Wat zijn nu eigenlijk de kenmerken van het vrijzinnige jeugdboek? Tot een hele scherpe definitie komt het niet, terwijl ook een duidelijke afbakening ten opzichte van het orthodoxe jeugdboek ontbreekt. Een echte diepgravende vergelijking tussen beide soorten lectuur wordt niet gemaakt. De globale omschrijving van het vrijzinnnige-protestantse jeugdboek die wordt gegeven is deze: het is opvoedkundig gericht, religieus getint, met elementen van eerbied voor het leven en de medemens, echter zonder dogma's en waarschuwingslesjes (die zaten wel in de orthodoxe jeugdliteratuur). De natuur speelt vaak een grote rol. Dat laatste is iets bijzonders, en kennelijk niet helemaal zonder problemen. Want wat te denken van de volgende passage, waarin we wederom Mien Labberton tegenkomen. 'Vooral Mien Labberton ruimt in haar werk een grote plaats in voor haar natuurliefde en ook haar religieuze en opvoedkundige schetsen staan er vol van. Soms wordt ze daarbij nogal lyrisch en gevoelig of te hoogdravend. Toch [sic] was Mien een oprecht gelovige vrouw, ze kwam in haar werk nooit echt in het schimmenveld tussen religieuze sferen en sprookjessferen terecht, paden die een enkele andere schrijfster nog weleens kon betreden.' (16) In deze passage wordt en passant aangegeven dat er blijkbaar tamelijk nauw omschreven grenzen voor het genre bestonden. Daarover, over de expliciete dan wel impliciete poëtica, had ik graag meer willen lezen. Maar het enige dat we nog te horen krijgen, is dat in tegenstelling tot de vrijzinnige uitgevers de orthodoxe uitgevers geen sprookjesachtige religieuze vertelsels in hun fonds hadden. Uit het merkwaardige 'toch' in het hierboven gegeven citaat blijkt hoezeer de auteur vanuit het waarde- en normenpatroon van het bestudeerde object spreekt. Dit verhindert hem om allerlei op zichzelf interessante observaties in een breder cultuurhistorisch kader te plaatsen, waarmee ze meer reliëf zouden hebben gekregen.

Zo ook blijft een andere constatering, dat jongens voor de echt spannende boeken op de neutrale jeugdliteratuur aangewezen waren, een losse opmerking. Hier had ik meer over het koop- en leesgedrag van de doelgroep willen horen, en de verhouding

tussen de neutrale en niet-neutrale jeugdliteratuur. Maar zoals gezegd: een dergelijke studie te schrijven was niet de opzet van de schrijver. Het boek biedt al met al wel degelijk een boeiende documentatie van

een inmiddels verzonken leescultuur, een leescultuur die even curieus als rijk blijkt te zijn geweest.

Frans Ruiter

K.P. Companje, *Convergerende belangen. Belangenbehartiging van de zorgverzekeraars in historisch perspectief, 1900-2001* (Zeist: Zorgverzekeraars Nederland in samenwerking met de Stichting historie ziekenfondswezen, 2001, xiii + 532 blz., ISBN 90 75149 013 X).
K. Horstman, *Public bodies, private lives. The historical construction of life insurance, health risks, and citizenship in the Netherlands 1880-1920* (Dissertatie (bewerkt) Maastricht 1996; Rotterdam: Erasmus publishing, 2001, 211 blz., €27,-, ISBN 90 5235 156 2).

In het algemeen kan worden gesteld dat ziekenfondsen, particuliere ziektekostenverzekeraars en levensverzekeringsmaatschappijen gebaat zijn bij grote aantallen verzekerden die liefst niet allemaal even oud, laat staan even ziek of gebrekkig zijn. De vele honderden verzekeringsmaatschappijtjes die in de negentiende eeuw als de spreekwoordelijke paddestoelen uit de Nederlandse grond schoten, conflueerden in de loop van de twintigste eeuw langzaam maar zeker tot een handvol grote instellingen met honderdduizenden verzekerden. Hoewel men zich gemakkelijk kan voorstellen dat de list der rede hier een duidelijk bevorderende rol kon spelen, is het proces van samenvloeien moeizaam verlopen: geld, macht en ideologische tegenstellingen speelden juist in deze wereld van premies en polissen een belangrijke rol.

Over de geschiedenis van deze bijzondere hoek van de zich ontwikkelende verzorgingsstaat is in de laatste jaren al vaker geschreven. Zo bijvoorbeeld door de historicus K.P. Companje, die in 1997 promoveerde op een zeer uitvoerig en gedetailleerd onderzoek naar de belangenstrijd tussen artsen en verzekeraars (*Over artsen en verzekeraars. Een historische studie naar de factoren, die de relatie ziekenfondsen-artsen vanaf 1827 op landelijk en regionaal niveau hebben beïnvloed* (Utrecht, 1997)). Een jaar eerder promoveerde de maatschappijwetenschapper K. Horstman te Maastricht op een studie die beschrijft en vooral ook analyseert welke rol artsen hebben gespeeld bij de opkomst en ontwikkeling van de levensverzekering. (*Verzekerd leven. Artsen en levensverzekeringsmaatschappijen 1880-1920* (Amsterdam, 1996).)

Nauwelijks vier jaar na zijn promotie komt Companje thans met een nieuwe studie. Deze gaat over de koepelorganisaties die de talloze, vaak minuscule en zeer lokaal werkzame ziekenfondsjes in het leven riepen om hun eigen belangen te behartigen in de strijd met overheden, artsen en concurrerende instellingen. De keuze van deze insteek mag zeker gelukkig worden genoemd; men kan zich immers voorstellen dat de overkoepelende organisaties een bindende functie vervulden en bijgevolg een belangrijke rol hebben gespeeld bij wat eerder het vervloeien van de diverse instellingen werd genoemd.

Het lijkt hier niet de plaats om nader in te gaan op de vraag hoe de huidige nationale koepel van zorgverzekeraars, de door de liberale politicus Wiegel aangevoerde Zorgverzekeraars Nederland, is ontstaan uit een veelheid van fuserende, maar soms ook weer scheidende stichtingen, federaties, verenigingen, unies en contactorganen. Volstaan zij met de mededeling dat de auteur zich een gedegen geschiedkundige betoont die niet bang is voor een grote hoeveelheid ambachtelijk werk. Zijn boek laat zich ook goed lezen.

Van dit boek bestaat een wetenschappelijke, geannoteerde editie en een publicatie bestemd voor een algemeen publiek. De wijze waarop deze laatste editie (welke ter recensie werd aangeboden) is vorm gegeven, zal menig vakgenoot doen watertanden. Het boek is een meer-

kleurendruk op dik en deftig glanzend papier. De tekst is doorschoten met talrijke afbeeldingen en het geheel is prachtig gebonden in een harde, linnen kaft. Zou men kritiek op het werk willen uitoefenen, dan kan men deze richten op het feit dat de maatschappelijke en vooral ook de politieke context waarin het betreffende deel van het verzekeringswezen zich ontwikkelde betrekkelijk weinig aandacht krijgt. Gaarne zou men bijvoorbeeld hebben vernomen waarom minister Veegens (die Abr. Kuyper, nadat diens kabinet was gevallen, in 1905 opvolgde) zijn zo belangrijke ontwerp van een wet op het ziekenfondswezen niet door de Tweede Kamer kreeg. Eveneens zou men, om een ander voorbeeld te noemen, wel eens willen weten waarom in een recenter verleden staatssecretaris Simons voor een maar matig doordacht plan wel de nodige steun in het parlement kreeg. Meer in het algemeen zou men kunnen stellen dat de auteur royaal aandacht besteedt aan het verzamelen van het feitenmateriaal, maar dat zijn interpretaties vrij sober zijn.

Het omgekeerde verwijt zou men, afhankelijk van zijn opvatting over het beoefenen van de geschiedenis, aan Klazien Horstman kunnen maken. Zoals hierboven reeds werd gemeld, promoveerde deze auteur in 1996 in Maastricht op een poging om inzicht te verwerven in de vraag hoe artsen in de late negentiende eeuw betrokken raakten bij de ontwikkeling van de levensverzekering - een ander onderdeel van de groeiende sector van zorgarrangementen. De studie is thans dankzij een NWO-subsidie ('translation-grant') in het Engels vertaald. De werkwijze van de sociologe Horstman is geheel anders dan die van de historicus Companje. Laat laatstgenoemde de methodologische vooronderstellingen van de onderzoeker onbesproken, eerstgenoemde begint haar studie met de constructie van een heuristisch kader dat stevig gefundeerd wordt in hedendaagse maatschappijwetenschappelijke inzichten. Horstman stoelt haar onderzoek op de denkbeelden van de als socioloog bekend geworden filosoof N. Elias die onder meer in zijn hoofdwerk, *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1939) een beeld ontwerpt van de samenleving als een voortdurend veranderend netwerk van interdependente, dat wil zeggen wederzijds afhankelijke actoren. Deze 'figuratietheorie' (Elias zelf sprak overigens liever van processociologie) gebruikt Horstman om tijdens het onderzoek niet te worden meegesleurd door de vaak verkondigde gedachte dat artsen als professionals nu eenmaal veel macht hadden en dat ze daarom in staat waren de bouw van verzorgingsarrangementen, casu quo levensverzekeringen, krachtig te beïnvloeden. Macht is naar de inzichten van Elias geen eigenschap van mensen of groepen, maar van de relaties tussen mensen die in zekere zin tot elkaar veroordeeld zijn. Wie meer autonomie verwerft, wordt daarom vaak ook door meer banden gebonden. Tegen deze achtergrond laat de auteur zien hoe arts en levensverzekering zich in een doorgaand spel van interacties ontwikkelden. Het zal de lezer niet verbazen dat de geschiedenis voor de onderzoekster alles behalve een gedetermineerd proces is. Zij is 'open ended' en haar loop kan door mensen worden beïnvloed, zij het slechts zeer ten dele: mensen handelen (naar een bekend woord van Marx) vanuit half begrepen omstandigheden en bereiken doelen die ze hoogstens ten dele beoogden.

Bijzondere aandacht besteedt Horstman aan het verschijnsel kennis. Voor dit onderdeel van haar studie maakt de auteur gebruik van moderne wetenschapsfilosofische inzichten zoals die verkondigd worden door onder anderen Bruno Latour. Die stelt dat de relatie tussen wetenschap en maatschappelijke praktijk

niet louter kan worden gekenmerkt door een diffusie van kennis vanuit het laboratorium naar de praktijk. Eerder is sprake van een ‘translatie’, waarbij ware kennis niet wordt gevonden, maar kennis in de praktijk wordt waargemaakt. Met deze sociaalconstructivistische zienswijze als vertrekpunt, richt Horstman zich op het verband tussen medische kennis en de opkomst van het verzekeringswezen. Vaak, zo schrijft zij, wordt

gesteld dat de artsen het verzekeringswezen konden beïnvloeden omdat ze macht hadden die stoelde op hun specialistische kennis. Empirisch onderzoek laat echter zien dat de kennis die de artsen in de eerste jaren te bieden hadden, nauwelijks geschikt was voor toepassing buiten het curatieve domein. Bruikbare kennis moest in de interactie tussen verzekeraars, hun medisch adviseurs, de keuringsartsen en andere betrokkenen ontwikkeld worden.

Zoals reeds werd aangestipt, is ook op dit onderzoek kritiek mogelijk. Vroeg de lezer zich bij Companje soms af wat er achter de feiten stak, bij Horstman voelt hij zo nu en dan de vraag opkomen wat er nu eigenlijk precies is gebeurd. Vaak baseert de auteur zich op geschriften die niet méér weergeven dan wat de tijdgenoten in het kader van bepaalde onderhandelingen als geschikte argumenten naar voren brachten. Op pagina 61 stelt de auteur dat de medisch adviseurs er hygiënistische denkbeelden op nahielden en dat ze de maatschappijen daarom zagen als 'symbols of social progress because they contributed to poor relief and therefore, indirectly at least, to public health as well.' Het zou wel kunnen, denkt de lezer, maar als hij dan het zeer gezaghebbende, meer dan duizend bladzijden tellende *Handboek der openbare gezondheidsregeling* (1872) onder redactie van de hygiënist L. Ali Cohen opslaat, blijkt het woord levensverzekering niet eens voor te komen. Bovendien wekken kleine slordigheden soms argwaan in de sfeer van de ambachtelijkheid: op pagina 87 ontmoet men bijvoorbeeld een zekere 'Amsterdam professor Van Pel' - een medicus wiens naam in biografische woordenboeken niet voorkomt. Ging het om de bekende Amsterdamse medisch hoogleraar P.K. Pel (1852-1919)? Of wordt de arts L. Pel (1882-1936) bedoeld? Het valt moeilijk op te maken, want de auteur laat bij vrijwel alle in het boek figurerende medici de voorletters weg en betitelt hen kortweg als 'Dr'.

Niet in de laatste plaats kan men zich afvragen waarom de auteur zo weinig zegt over de ervaringen die ze met haar zo zorgvuldig gebouwde, heuristische, maatschappijwetenschappelijke en wetenschapsfilosofische raamwerk heeft opgedaan. Wie een theorie gebruikt als bril om naar de werkelijkheid te kijken, ziet zuiver theoretisch natuurlijk uitsluitend hetgeen die bril zichtbaar maakt. In de praktijk dringen zich echter niet zelden vanuit de werkelijkheid beelden op die niet bij de vooronderstellingen passen. Gaarne had men daar iets over vernomen. Wellicht was zo meer duidelijkheid ontstaan omtrent de vraag waarom interpretaties soms zo ver uiteen liggen. Hoezeer die kunnen divergeren, moge blijken uit een klein voorbeeld. Companje schrijft over de vroege particuliere verzekeraars ietwat smalend dat ze in hun wervingscampagnes hoog opgaven van hun sociale bewogenheid, maar dat de beruchte kleine lettertjes in een andere richting wezen. (101) Horstman meent daarentegen dat de levensverzekeraars (hetgeen natuurlijk niet precies hetzelfde is) wel degelijk het algemeen belang probeerden te dienen. (60)

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat Horstman belangrijk werk heeft verricht dat een bestudering in ruime (en zeker niet alleen historische) kring alleszins verdient. Ietwat spijtig is het derhalve dat de vertaling van het proefschrift, die (ver)taalkundig gezien ongetwijfeld in orde is, droog en taai moet worden genoemd. Het Engels (dat al te vaak gegoten wordt in de lange zinnen plus bijzinnen waar die taal zich niet voor leent) laat weinig over van de grote taalvaardigheid waarover de schrijfster van het proefschrift bleek te beschikken. Haar zorgvuldig gekozen woorden en elegant gebouwde zinnen zijn verdwenen en zo ook de soms geestige en altijd treffende

citaten die het origineel sieren. Gelukkig is het oorspronkelijke proefschrift ook nog verkrijgbaar.

A.H.M. Kerkhoff

E. Buyst, M. Goossens, L. van Molle, *CERA 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit*, H. van der Wee, ed. (Antwerpen: Mercatorfonds, 2002, 492 blz., ISBN 90 6153 489 5).

De opmerkzame treinreiziger vanuit Nederland naar Antwerpen kent ongetwijfeld het gothische silhouet van de Onze Lieve Vrouwe kathedraal in deze stad, geflankeerd door de robuuste twintigste-eeuwse boerentoren met op de top een letterbeeld. Deze reiziger zal hebben opgemerkt dat sinds enige jaren de letters KB op de toren zijn veranderd in KBC. Achter deze simpele verandering ligt een geschiedenis en het onderhavige, prachtig vormgegeven boek behandelt in het bijzonder de lotgevallen van de instelling die schuilgaat achter de C, maar ook een klein beetje de geschiedenis van het instituut achter de B van nu. De historie van de letters is recent en ongecompliceerd: aanvankelijk stond KB voor Kredietbank maar sinds het samengaan in 1998 van deze bank met de verzekeraar ABB of Assurantie van de Belgische Boerenbond en de spaarinstelling CERA is in het letterwoord, zo wordt aan het eind van dit boek onthuld, elk der fusiepartners vertegenwoordigd. In feite ontstond daarmee de enige overgebleven Belgische bank met onmiskenbare Vlaamse wortels. Voor de in oorsprong coöperatieve spaarinstelling voor het agrarische platteland, sinds halverwege de jaren tachtig van de vorige eeuw CERA genoemd, is daarmee ook het natuurlijk eindpunt gegeven. Het beginpunt in 1892 is eveneens duidelijk gemarkeerd als een ideële en economische belangenorganisatie, voortgekomen uit de katholieke Boerenbond.

Dit boek beschrijft met oog voor pikante details de wordingsgeschiedenis van het coöperatieve spaarwezen in België. Hierin worden drie episoden onderscheiden, elk behandeld door een afzonderlijke auteur, waarbij het verschil met Nederland opvalt. De beginjaren omvatten het tijdvak 1892-1934 en eindigen dramatisch, zoals de Leuvense hoogleraar in de geschiedenis van de jongste tijd Van Molle overtuigend en gedocumenteerd laat zien. De middenperiode 1935-1967 belichaamt de heropstanding van de oude idealen van Raiffeisen en het langzame herstel tot instelling van nationale betekenis, vaardig in beeld gebracht door de eveneens Leuvense historica Goossens. Het slotakkoord betreft de laatste dertig jaar van CERA en is van de hand van de Leuvense hoogleraar economische geschiedenis Buyst. Hij schetst met gepaste distantie het pad van de groei naar een moderne levensvatbare ‘bancassurance’; alleen de uitleg bij het nieuwe letterwoord lijkt een overigens vergeeflijke buiging naar de opdrachtgeefster van deze geschiedschrijving. Geheel in stijl van de beschreven instelling is ook dit een Leuvense onderneming geworden, die niettemin ook voor Nederlanders interessant is omdat zij laat zien hoe financiële instellingen op principieel verschillende juridische grondslag, namelijk de coöperatieve en vennootschappelijke rechtsvorm, in elkaar geschoven worden.

België kent binnen de westerse wereld vanouds een ontwikkelde spaarcultuur en daarmee samenhangend een hoge macro-economische spaarquote. Ten dele is dit ongetwijfeld een uitvloeisel van het succes van de in 1864 door de liberale overheid begonnen Algemene spaar- en lijfrentekas of ASLK. Deze instelling beoogde, mede door inschakeling van de postkantoren, het sparen van de kleine man aan te moedigen om daardoor zo veel mogelijk de slapende gelden te activeren ten behoeve van de kapitaalvorming of investeringen in productiemiddelen. Deze ASLK had in 1890 reeds een spaarmarktaandeel van negentig procent maar bereikte niet de agrarische

bevolking. Zij bleef vooral een instelling voor de ‘petite bourgeoisie’. De bestaande commerciële en coöperatieve volksbanken boden bovendien geen soelaas voor de kredietbehoeften van de landbouw en kleine middenstand, destijds in het Vlaamse deel van België gezien als de ruggengraat van de katholieke kerk.

Onder inspiratie van de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 en het motto eenheid maakt macht begon onder leiding van het Belgische katholieke agrarische bolwerk de Boerenbond

met haar succesvolle coöperatieve inkooporganisaties en verzekeringsfondsen, in 1892 door een parochiegewijze opzet van boerengilden en spaarkassen naar het Duitse voorbeeld van Raiffeisen. De eerste ontstond in het Hagelandse dorp Rillaar in de buurt van Leuven, maar andere volgden spoedig. In 1913 telde België ongeveer 750 lokale spaarkassen, in meerderheid aangesloten bij de in 1895 gestichte Middenkredietkas te Leuven, die als een centrale ging fungeren. Hier konden de lokale kassen hun overtollige middelen rentegevend deponeren en aanvullende middelen lenen. Toch bleef de bedrijfsvoering vooralsnog bescheiden. In 1913 bedroeg het totale spaartegoed 32,5 miljoen franken tegen bijna 1100 miljoen bij de openbare ASLK. Bovendien was de nieuwe coöperatieve spaarbank onmiskenbaar een katholieke aangelegenheid met een dominante rol voor de lokale geestelijkheid, die vaak ook optrad als kassier. Dit was overigens van doorslaggevende betekenis voor de vestiging van het vertrouwen bij de inleggers van spaarcenten uit de immer achterdochtige boerenkring. De grote bloei kwam na de Eerste Wereldoorlog met de voor de agrarische sector gunstige prijsontwikkeling en kredietbehoefte. Deze voorspoed werd ook de kiem van de latere problemen die in 1935 leidden tot de dramatische ondergang van de Middenkredietkas die het financiële stelsel van België op zijn grondvesten deed schudden. Oorzaak was de ongelukkige en weinig professionele beleggingspolitiek van de centrale waarbij te veel kortlopende middelen werden vastgelegd in langlopende activa en industriële deelnemingen. De grote economische crisis gaf daarbij de doodsteek. Alleen door inzet van de kerk met de Franstalige kardinaal Mercier voorop en de politieke achterban van de machtige Boerenbond bleek een bescheiden herstart mogelijk.

Belangrijk onderdeel van deze financiële sanering was beperking tot de kernactiviteit. Deze werd het bijeenbrengen van gelden van de boerenstand ten behoeve van deze groep en blokkering van de grote tegoeden bij de Middenkredietkas. Een belangrijke stap in dit proces was de oprichting van het Centraal bureau voor de kleine spaarders, gevestigd in de kantoren van de Nationale Bank van België te Brussel. Dit bureau stelde een groot krediet beschikbaar voor de terugbetaling aan de kleine spaarders. Daarnaast ontstond met overheidssteun de Centrale kas voor landbouwkrediet (CLK) waar de lokale Raiffeisenbanken zich bij konden aansluiten. De CLK kreeg de wettelijke bevoegheid als toezichthouder op te treden ten einde financiële stabiliteit te verzekeren. Voorts werd de Kredietbank opgericht voor voortzetting van de niet-agrarische bancaire werkzaamheden van de Middenkredietkas. Dit verhaal is een geschiedenis opzichzelf en zo'n vijftien jaar geleden reeds door Van der Wee en echtgenote voortreffelijk geboekstaafd bij het halve eeuwfeest van de Kredietbank (zie mijn bespreking in *BMGN*, CIII ((1988) 92-94). Met een scherp oog voor de pikante details in de machtsstrijd waarmee dit herstel van het coöperatieve landbouwspaarwezen destijds gepaard ging schetst Goossens een intiem beeld van de gevoeligheden en persoonlijke teleurstellingen in dit streven naar gezonde verhoudingen ten behoeve van het algemene belang. Een bijzonder aspect in de nieuwe regeling, en dat verdient de aandacht van de bancaire econoom, is dat de depositowerving in de visie van de CKL volledig in dienst stond van de kredietverlening en geen doel op zichzelf meer was. De merkwaardige paradox van ‘loans create deposits and deposits create loans’ uit de klassieke Angelsaksische bankliteratuur werd daarmee in deze specifiek Belgische context daadwerkelijk opgeheven, al zwijgt de auteur hierover in alle talen. Duidelijk wordt wel dat het

oude ideaal van een coöperatieve spaarkas voor de leden van de Boerenbond weer opnieuw hoog in het vaandel stond. Niettemin liet herstel van het geschonden vertrouwen lang op zich wachten. Eigenlijk trad dit pas weer op bij de volgende catastrofe, namelijk het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De middelen stroomden opnieuw overvloedig toe bij een teruglopende kredietbehoefte zodat nieuwe wegen moesten worden ingeslagen. Belegging in overheids-

papier was er een van maar ook de betrekkelijk veilige verstrekking van hypothecair krediet op bedrijfsgebouwen en later woningen boden nieuwe kansen. Zonder slag of stoot ging dit echter niet zolang het debacle uit de jaren dertig nog leefde in de herinnering van bestuurders en leden. De wereld veranderde echter en de welvaart nam vanaf de jaren vijftig onvoorstelbaar toe. Daarmee onderging ook de zienswijze op het bankieren een wijziging, zoals het derde deel van dit boek op pakkende wijze laat zien.

De groei van landbouwspaarkas tot de algemene bank CERA vindt plaats in de periode 1967-1998 en de vertelling hiervan komt voor rekening van Buyst. Hij verkeert in zoverre in een ongunstige positie dat dit tijdvak nog nauwelijks geschiedenis is maar deel uitmaakt van de huidige ondernemingsstrategie. Terecht schenkt deze auteur daarom veel aandacht aan de strategische herschikkingen binnen het bankwezen en de neerslag daarvan op het ondernemingsbeleid van de landbouwspaarkassen. In 1985 mochten deze zich van de Belgische financiële toezichtsautoriteiten spaarbank gaan noemen en ontstond de naam CERA als afkorting voor Centrale Raiffeisenkas, wat al spoedig CERA bank werd, daarmee uiting gevend aan de ambitie van de leiding een algemene bank te worden. Dit is een proces dat zich ook in andere landen, zeker in Nederland, voordeed. Dat hing samen met de brancheverwaging die vanaf de jaren zestig in de financiële wereld optrad. Dit is een boeiend en fascinerend proces dat eigenlijk tot uitdrukking brengt dat een nieuwe generatie bankbestuurders het toneel betrad. Langzaamaan maakte het oude ideologisch geïnspireerde en bevlogen type plaats voor de moderne dynamische zakenman die met bankieren vooral winst wil maken ten behoeve van zijn lastgevers. Het samengaan in 1998 van CERA met de Kredietbank en de verzekeringspoot van de Boerenbond is daarvan de bekroning. Deze past geheel in het financiële tijdsbeeld van nu waarin ook de grote rivaal ASLK opging in het grotere geheel van Fortisbank.

Deze monografie over de spaarbank CERA is naast bedrijfsgeschiedenis ook de geschiedenis van een beweging in een land dat scherpe politieke en regionale tegenstellingen heeft gekend. In zijn beschrijving van het spaarwezen met zijn diep verankerde verbondenheid met ideologische en belangentegenstellingen onthult dit boek ook een interessant beeld van de algemeen maatschappelijke ontwikkeling in België gedurende de laatste honderd jaar. Deze langetermijn ontwikkeling vindt plaats binnen een conjunctureel patroon, gelardeerd door eenmalige dramatische momenten met verstrekkende gevolgen voor de beschouwde sector. De achtergrond van dit alles, zo betoogt de eindredacteur van dit boek en ‘eminence grise’ van de economische geschiedenis professor H. van der Wee in zijn epiloog, is de bewogen politieke ontwikkeling van België. Drie factoren waren daarin bepalend. Dit zijn dwingende noodzaak, menselijke vrijheid en het blote toeval. Elk van deze factoren krijgt in dit boek een plaats en vormt het soms schilderachtige maar steeds zakelijke decor van de lotgevallen van het Belgische coöperatieve landbouw spaarbankwezen. Een kritische kanttekening bij deze fraaie geschiedschrijving zou kunnen zijn dat nimmer een verbinding wordt gelegd met de moderne bancaire theorie waar begrippen als ‘moral hazard’, informatie-asymmetrie, disciplineringsmechanismen en productontwikkeling centraal staan. Misschien is dat echter te veel gevraagd in een opzet die vooral het verleden beoogt te boekstaven. Dat laatste gebeurt op onnavolgbare wijze.

M.M.G. Fase

I. van Hout, ed., *Batik. Drawn in wax. 200 years of batik art from Indonesia in the Tropenmuseum collection* (Amsterdam: KIT publishers, 2001, 208 blz., ISBN 90 6832 194 3).

De niet-Europese etnografische collecties in Europa kunnen ons niet alleen iets vertellen over de leefwijzen en wereldbeelden van andere bevolkingsgroepen, ze tonen ook veel van onszelf en onze veranderende relatie tot de niet-Europese wereld. Sinds enige jaren is dit besef zichtbaar in volkenkundige musea binnen en buiten Europa. In tijdelijke tentoonstellingen en nieuwe vaste opstellingen trachten conservatoren en tentoonstellingsmakers hier een houding te formuleren ten aanzien van het koloniale verleden van hun instituut en zijn collectie. In deze openbare zoektocht past ook de in 2001 door het Tropenmuseum georganiseerde tentoonstelling *Batik. Drawn in wax*. De verantwoordelijke conservator I. van Hout wilde zich hierin richten op de gedeelde Nederlandse en Indonesische geschiedenis van de batikcollectie van het museum. In tentoonstelling en gelijknamige catalogus verschijnt batik - textiel getekend door kleur-resistente was - als getuigenis én toonbeeld van een culturele ontmoeting tussen Oost en West, tussen Nederlands-Indië en Nederland.

Een tweede uitgangspunt van *Batik. Drawn in wax* is het antropologische inzicht dat kleding er toe doet, ons iets kan leren over de sociale, economische of culturele positie van de drager en de maker. Batik is identiteit, aldus de inleiding. Dit thema bracht uiteenlopende wetenschappelijke benaderingen van batik samen: enerzijds historische analyses van batikproductie en -verzameling en van de veranderende waardering van batik in de Nederlandse en Nederlands-Indische geschiedenis. Anderzijds hebben enkele antropologen de betekenis van textiel 'gelezen' en die in verband gebracht met hun eigen onderzoek naar batik in Indonesië. Het boek wil dus niet alleen iets laten zien van batik als onderdeel van koloniale geschiedenis en cultuur, maar geeft ook uitvoerig inzicht in de multiculturele en historische invloeden in de verschillende regionale batikstijlen en -technieken, en aan de hand daarvan ook in bewustzijn en wereldbeeld van bevolkingsgroepen in Indonesië nu. Voor wie geïnteresseerd is in batik in al zijn complexe facetten levert dit interessante lectuur op, die bovendien inzichtelijk en erg mooi geïllustreerd is. Maar door de tweeslachtige benadering verliest het historische uitgangspunt aan kracht en plaatst de catalogus zich voor een deel op een traditioneler standpunt van batik tentoonstellen en interpreteren dan de bedoeling lijkt. Het is daarbij de vraag of de termen 'culturele ontmoeting' gelukkig gekozen zijn. De verschillende bijdragen in het boek maken maar al te zeer duidelijk dat bij de productie van en fascinatie voor batik meer dan alleen culturele motieven kwamen kijken. Jammer is het ten slotte dat geen van de auteurs in het kader van het thema 'identiteit' de kans gegrepen heeft om dieper in te gaan op de betekenis van batik voor de Nederlandse identiteit.

Waarover ging de Nederlandse belangstelling voor batik uit Nederlands-Indië? In dit verband verdienen drie artikelen met name aandacht, al komt de koloniaal Nederlandse achtergrond van de batikcollectie in Amsterdam of van de batikproductie in Indonesië ook in de andere stukken aan de orde. Het bronnengebruik zegt hier al veel.

I. van Hout opent met de geschiedenis van de batikcollectie van het museum en met de biografieën van enkele individuele stukken. Door objecten (textiel) te verbinden aan hun schenker verliezen ze hun anonimiteit en kunnen ze een plaats

krijgen in de context van de gedeelde Nederlandse en Nederlands-Indische geschiedenis, zo is het achterliggende idee. Aan de hand van concrete, heel mooi afgebeelde voorbeelden, vinden we in dit artikel informatie over verschillende institutionele en persoonlijke, bestuurlijke, economische, artistieke én etnografische motieven die tot uitdrukking komen in de batikcollectie van het Tropenmuseum, of in de (Nederlandse) belangstelling voor batik. De titel vraagt echter om toelichting. Het verhullende

'Van liefde en passie', waarmee dit hoofdstuk kopt, lijkt de complexe inhoud niet te dekken.

B. Waaldijk en S. Legène trachten de Nederlandse fascinatie voor batik verder te ontleden in een ingenieuze multi-contextuele analyse van het zogenoemde batikdiscours, ofwel van de veranderende waardering én toepassing van batik in Nederlandse en koloniale context sinds het begin van de negentiende eeuw. Zij interpreteren dit alles als representaties van kolonialisme in Nederland. Kort gezegd veranderde de status van de in Nederlands-Indië vervaardigde batik van die van primitief maar nuttig middel voor de export van de moderne Nederlandse textielindustrie naar die van kunst aan het einde van de negentiende eeuw, om zich verder te ontwikkelen tot leerobject en spiegel van de verindustrialiseerde Nederlandse kunstnijverheid. In de twintigste eeuw moet artistieke en etnografische waardering wijken voor ethische bewogenheid en wordt batik het zorgenkind van 'de' moderne Nederlandse vrouw. Die gaat zich inzetten voor ontwikkeling en behoud van deze Javaanse traditie, vergelijkbaar met hoe de Nederlandse kolonisator zich met zijn ethische politiek ontfermde over de behoeftige kolonie, en daarmee zijn overheersing rechtvaardigde, aldus de auteurs. Maar wat vertelt deze vergelijking ons nu over de betekenis van de Nederlandse batikfascinatie voor Nederland?

De meest concrete informatie over de inhoud van de Nederlandse belangstelling voor batik - of althans het artistieke deel daarvan - vinden we in het artikel van M. Wronska Friend. Uit de inspiratie die Nederlandse kunstenaars rondom 1900 vonden in de Javaanse batikkunst licht zij vier motieven. Javaanse batik belichaamde de harmonie tussen het alledaagse leven en esthetische expressie die deze kunstenaars zochten. Batik bood bovendien de artistieke en technische kwaliteiten die zij het meest bewonderden: met de hand vervaardigd en getuigend van individuele expressie en meesterlijk vakmanschap. Vervolgens deelden zij met de Javaanse batikkunst een belangstelling voor tweedimensionale decoratieve ornamentiek. En ten slotte weerspiegelde de belangstelling voor batik een algemene fascinatie voor het exotische, ongebruikelijke en het andere binnen de Art Nouveau-beweging. Deze motieven vormen de achtergrond van een uitvoerige analyse van de ontwikkeling van batiktechniek en -kunst in Nederland en Europa. Hierin heeft het Koloniaal Museum een belangrijke rol gespeeld. Aldaar was koloniaal onderzoek naar batik beschikbaar en werden experimenten uitgevoerd met wassamenstellingen, kleurstoffen en -technieken. Bovendien bracht het museum die kennis naar buiten, onder meer door in Nederland en buitenland tentoonstellingen te organiseren. Juist die tentoonstellingen maken duidelijk hoe belangrijk batik kennelijk geworden was voor het Nederlandse bewustzijn en de Nederlandse identiteit.

M. Bloembergen

S.C. Derks, ed., *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Horizonreeks; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, Amsterdam: Boom, 2002, 448 blz., ISBN 90 5352 773 7).

In 1902, tijdens het confessionele kabinet-Kuyper, viel het koninklijk besluit een ‘Commissie van advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën’ in het leven te roepen. In 1910 werd deze omgevormd tot ‘Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën’ waaraan tevens een ‘Bureau’ werd toegevoegd. In 1937 verdween de commissie om in 1948 uit haar as te herrijzen als ‘Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis’. Ook daarbij bleef het niet. Rijks en vaderlands zijn ‘uit’ en - zonder openbare discussie - vervangen door Nederlands

of een ander kleurloos adjectief. De eerste acht jaren werkte men in het ambtelijke verband van de rijksarchiefdienst aan de eerste banden van de, thans 400 delen omvattende, reeks mosgroene 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën'. Het huidige ING is inmiddels een onderzoeksinstituut van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Het 75-jarig bestaan van het 'Bureau' werd in 1985 herdacht met een congres plus bundel, getiteld *Bron en publicatie*. In 2002 werd het eeuwfeest van de oude commissie aangegrepen voor weer een feestbundel. De jaren tellen niet. 'Werken met bronnen' had de hier aangekondigde bundel ook kunnen heten, maar daar zal de doelgroep wel niet op afkomen. De 26 bijdragen worden geleverd door 27 auteurs, van wie beweerd wordt (12): 'In deze bundel opstellen is dus gekozen voor interpretatie en niet voor documentatie: daarom komen hier de gebruikers, niet de makers aan het woord.' Inderdaad zijn de meeste auteurs niet bekend om hun bronnenedities, maar toch vinden we alvast zes van hen (Harenberg, De Boer, Nellen, Ridderikhoff, Van Fraassen en Drooglever) in de nuttige lijst van RGP-publicaties achter het boek terug als editoren van RGP-delen.

Aan de auteurs is gevraagd aan de hand van een RGP-deel 'een kort opstel te schrijven over een bepaald thema of aspect van de Nederlandse geschiedenis.' (13) De lijst is te lang om hier op te sommen, laat staan te beoordelen. De thema's raken uiteenlopende aspecten als Tacitus en de Bataven, oorkondenvervalsing, vroomheid van een koopman in Londen en Hugo de Groot tot het Indonesische nationalisme - om over het originele 'onder professoren' maar te zwijgen. Net als in het RGP-programma zelf ligt de nadruk in de bundel op de periode van de Nieuwe Tijd (1500-1800). Alles bij elkaar ongetwijfeld aardige lectuur. Zwaardere kost zijn het inleidend essay van Jonker en de epiloog van Frijhoff.

Jonker overziet de veranderingen die de RGP niet in institutioneel opzicht maar vooral ook wat betreft de uitbreiding die het uitgaven- en publicatieprogramma heeft ondergaan. Enige aarzeling over de betekenis van de activiteiten uit dit atelier blijkt uit de titel van zijn bijdrage 'Van bouwsteen tot ornament?' Jonker legt de nadruk, naar mijn smaak, te zeer op de negentiende eeuw als periode van 'burgerlijke' drang tot nationale verantwoording. De eeuwen voordien hebben, ook in Nederland, heel wat bronnenseries - soms verstopt in geschiedverhalen - opgeleverd.

Een andere optiek kiest Frijhoff in 'Hoe vaderlands blijft het verleden? Nationale geschiedschrijving en internationale bronnenuitgaven.' Als we zijn futurologische beschouwing terzijde laten, moeten we constateren dat zijn natieverklaring op een wat smalle basis berust. Men kan de 'RGP' uit de twintigste (!) eeuw immers niet los zien van eerdere grote historische ondernemingen, daterend uit de achttiende en negentiende eeuw. Wat het Historisch Genootschap e.t.q. al hadden uitgegeven, hoefde na 1902 niet weer! Opmerkelijk trouwens: het KNHG geeft amper meer bronnen uit: sinds 1979 elf delen in de serie Nederlandse Historische Bronnen, de opvolgster van de onvolprezen 'Werken' en BMHG. En in de laatste decennia van de negentiende eeuw keken heel wat Nederlandse historici over de grenzen: men leze hun studieen reisverslagen maar in hun Verslag aangaande een onderzoek...

Voor wie is deze feestbundel bestemd? Aan de kleurrijke beeldpresentatie te zien, zou men zeggen: de 'ontwikkelde leken'. Zij moeten kennelijk gestimuleerd worden de RGP-delen ter hand te nemen. Dat zal hen niet altijd gemakkelijk vallen: er zijn er nogal wat die zeer zeldzaam zijn geworden. Bovendien zijn die beoogde gebruikers

dan volkomen onvoorbereid: de bronnenuitgaven zijn immers zwaar geannoteerd en van voortreffelijke indices voorzien. Aan deze bundel daarentegen ontbreken verantwoording in noten en toegang via registers. De opzet doet sterk denken aan een serie als Andere tijden: wie het niet gelooft, gaat maar zoeken in

het lijstje ‘literatuur’! Waarom vergroten wij de kloof tussen ‘professionele’ historici en amateurs op zo'n paternalistische wijze onder het motto ‘het volk wil geen noten?’

Wat men eveneens in deze bundel mist zijn de archivaris en de problematiek van ‘selectie en vernietiging’ der archivalia. Merkwaardig is ook het ontbreken van aandacht voor het (staats)recht. Heeft De Gou vergeefs - in zijn vrije tijd - aan zijn acht RGP-delen gewerkt? Aan mr. Thorbecke wordt wel aandacht besteed als ‘Duitslandreiziger’ maar zijn *Briefwisseling* in de RGP doet hem toch eerder als politicus en staatsrechtsgeleerde kennen. En van de reizende banneling mr. Grotius is het beeld ook maar partieel.

A.H. Huussen jr.

J. Eijt, S. Hautvast, *Een missie in de marge. Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Nederland en Indonesië, 1911-2000* (Hilversum: Verloren, 2002, 340 blz., €26,-, ISBN 90 6550 690 X).

In de negentiende eeuw ontwikkelde zich onder katholieken een vroomheid die brede lagen van de bevolking en met name vrouwen sterk aansprak. Deze volksvroomheid, die een reactie was op de bedreigingen van de moderne maatschappij, benadrukte de emotionele elementen van het geloof en kwam vooral in Frankrijk sterk tot ontwikkeling. De sacramenten, bedevaarten en de verering van heiligen en relikwieën speelden een belangrijke rol. Vooral de verering van Maria en de verering van het Heilig Hart van Jezus waren heel populair. De halverwege de negentiende eeuw gestichte congregatie MSC (Missionaire du Sacré Coeur) probeerde met de verering van het Heilig Hart het geloof onder de mensen te verspreiden en te verdiepen. Deze congregatie ontwikkelde zich in de loop van de tijd tot een missiecongregatie met de archipels in de Stille Oceaan ten noordoosten van Australië en Nieuw-Guinea als werkgebied. Ter ondersteuning van de priesters (wassen en koken!) en omdat zusters gemakkelijker toegang tot de vrouwen in een missiegebied hadden, werden ook zustercongregaties, zoals de Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart, in het leven geroepen.

De antiklerikale wetten in Frankrijk, aan het einde van de negentiende eeuw, bemoeilijkten het voortbestaan van religieuze orden en congregaties, die door deze maatregelen naar het buitenland uitweken. Verschillende congregaties vestigden zich aan het begin van de twintigste eeuw in Nederland, waaronder ook de MSC en ‘de Dochters’. In *Een missie in de marge* beschrijven de auteurs de ontwikkelingen van deze zustercongregatie vanaf de vestiging in Nederland (1911) tot het jaar waarin de Nederlandse provincie haar 75-jarig bestaan vierde (2000). Hoewel de nadruk ligt op de periode in Nederland, wordt in het tweede hoofdstuk (de Inleiding is hoofdstuk 1) ook ingegaan op de oorsprong en de ontwikkeling van de congregatie vanaf het jaar van stichting (1874) tot de instelling van de zelfstandige Nederlandse provincie in 1925. In het daarop volgende hoofdstuk worden de ontwikkelingen in het religieuze denken en de opdracht die de congregatie zichzelf stelde tussen 1925 en 1985 (nieuwe constitutie) behandeld. In de laatste drie hoofdstukken komen de

missiewerkzaamheden in Nederland, op de Molukken, in Nieuw-Guinea en op Java aan bod.

De dochters vestigden zich aan het einde van de emigratiegolf in Nederland. Dit betekende dat veel werkterreinen al bezet werden door andere congregaties en dat ze zich gedeeltelijk buiten het centrum van katholiek Nederland (bijvoorbeeld in Drenthe en Overijssel) moesten begeven. De werkzaamheden waren zeer divers (ziekenzorg, jeugdwerk, onderwijs etc.) en veelal noodzakelijk om in hun onderhoud te kunnen voorzien. De missie overzee zagen de

dochters als hun hoofdtaak en zodra er voldoende middelen waren (vanaf 1920), werden zusters uitgezonden. Ook overzee kwamen ze in de buitengebieden terecht en waren hun werkzaamheden, naast het steunen van de priesters en broeders, zeer gevarieerd (onderwijs, sociaal werk, ziekenverzorging). Het in de titel gebruikte 'marge' verwijst dan ook zowel naar de doelgroepen waarvoor ze zich inzetten, als naar de geografische periferie (zowel in Nederland als overzee) waar ze werkzaam waren. Op dit moment zijn er nog enkele zusters actief. Bij gebrek aan nieuwe professies, zal de sterk verouderde congregatie over enkele jaren in Nederland ophouden te bestaan.

De opdracht die de auteurs van het provinciaal bestuur kregen bij het schrijven van dit boek was drievoudig (zie 11), namelijk op wetenschappelijk verantwoorde wijze onderzoeken hoe de zusters in Nederland en in de missiegebieden gestalte hebben gegeven aan hun opdracht en tegelijkertijd aan een breed publiek laten zien wat de zusters tot stand hebben gebracht. Tot slot moest er ook plaats zijn voor de ervaringen van de zusters zelf. Hoewel dit geen eenvoudige opdracht was, zijn de auteurs er goed in geslaagd met name de laatste twee uitgangspunten in het boek uit te werken. Het niet opnemen van bijvoorbeeld een overzicht van de financiële middelen of een vergelijking met andere zustercongregaties maakt echter dat het boek toch niet een werkelijk onafhankelijk wetenschappelijk werk is geworden.

Op veel plaatsen is nadrukkelijk gekozen voor een algemeen overzicht in plaats van in te gaan op de details; hierdoor is het boek zeer toegankelijk geworden voor een breed publiek. Zo is bij het beschrijven van de activiteiten in Nederland een beperkt aantal vestigingsplaatsen geselecteerd. De beschreven plaatsen zijn zo gekozen dat alle soorten werkzaamheden (onderwijs, ziekenzorg etc.) en de ontwikkelingen binnen een bepaalde activiteit zichtbaar gemaakt konden worden. Een overzichtstabel waarin per vestiging wordt aangegeven wat de werkzaamheden waren en in welke jaren die plaatsgevonden hebben (of nog plaatsvinden) maakt het hoofdstuk compleet. Verder zijn de ervaringen van de zusters op een zinvolle manier in het boek verwerkt. Uit de vele interviews die de auteurs hebben afgenomen, zijn relevante citaten gehaald en in de lopende tekst verwerkt. Nergens zijn de citaties zodanig, dat het boek alleen nog interessant is voor de eigen club. Het boek stijgt dan ook uit boven het niveau van een gedenkboek waarin voornamelijk herinneringen worden opgehaald. Ook zijn de verwijzingen zorgvuldig verantwoord.

Kennelijk zijn de auteurs geen beperkingen opgelegd bij het schrijven; controversiële zaken zoals de spanningen tussen de Nederlandse provincie en het generaal kapittel eind jaren zestig of de bestuurscrisis bij het Kindertehuis in Rijs worden niet uit de weg gegaan.

B.C. Meijerman

J. Sintemaartensdijk, *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland* (Amsterdam: Boom, 2002, 320 blz., €25,-, ISBN 90 5352 769 9).

Om wat meer kleur op hun wangen te krijgen, werden in 1945 meer dan 30.000 Nederlandse bleekneusjes naar Engeland, Schotland, België, Zwitserland, Frankrijk, Denemarken en Zweden uitgezonden. De eerste groep van 500 kinderen, afkomstig uit het inmiddels bevrijde zuiden van Nederland, arriveerde op 11 februari 1945 in de Engelse havenplaats Tilbury. Bleke snuitjes, armoedige kleding, roffelende klompen, ze zagen er niet uit, maar werden met open armen ontvangen.

Jan Sintemaartensdijk was een van die bleekneusjes die na de hongerwinter naar Engeland

werden uitgezonden. De vondst in 1995 van een aantal in die periode tussen vader en zoon Sintemaartensdijk geschreven brieven, maakte de auteur nieuwsgierig naar de ervaringen van andere bleekneusjes. Sintemaartensdijk ging dan ook op zoek naar lotgenoten van toen. De via de media gehouden zoektocht leidde onder meer tot ruim tweehonderd interviews, waarbij zestigers van nu uitgebreid over hun belevenissen van toen vertelden. De door Sintemaartensdijk opgetekende herinneringen - van de gesprekken zijn meer dan zestig fragmenten in het boek verwerkt -, geven een mooi en realistisch beeld van de ervaringen van deze jeugdige slachtoffers van de Duitse bezetting.

Daarnaast verdiepte de schrijver zich ook in de achtergronden van de uitzendingen. Voor informatie over de organisator, de 'Nationale commissie tot uitzending van Nederlandsche kinderen 1945', werden archieven en kranten geraadpleegd. Zelf omschrijft de auteur het resultaat van zijn onderzoek als de geschiedenis van het korte maar veelbewogen bestaan van de Nationale Commissie. Dat de commissie, ondanks de vele organisatorische en logistieke problemen waarmee ze gedurende haar bestaan werd geconfronteerd, geweldig werk heeft verricht, weet Sintemaartensdijk met deze uitgave op uitstekende wijze duidelijk te maken.

Door schaarste was het uitermate moeilijk om vervoer voor de kinderen te vinden. Slechte coördinatie en gebrek aan communicatiemiddelen leidden soms tot chaotische toestanden. Toch lukte het altijd weer om een groep vroeg of laat per boot, trein, bus of vliegtuig naar de plaats van bestemming te vervoeren. Sommige kinderen hadden geluk, ze reisden comfortabel met door de luchtmacht ter beschikking gestelde Dakota's of met een luxe passagiersschip. De kinderen die naar Denemarken vertrokken, werden in door de Denen ter beschikking gestelde viswagens vervoerd. Tankwagens, bagagewagens, een reparatiewagen, ambulances, een keukenwagen, een wagen met proviand en een begeleiding van 180 personen, vergezelden de auto's met Nederlandse bleekneusjes. Een gemiddeld konvooi bestond, aldus de auteur, uit circa vijftig auto's.

Om voor uitzending naar het buitenland in aanmerking te komen, moesten kinderen aan bepaalde eisen voldoen. Artsen moesten de kinderen volgens opgestelde richtlijnen selecteren. Kinderen van 'foute ouders' vielen, hoe hun gezondheidstoestand ook was, geheel buiten de boot. Ook begeleiders werden op hun politieke betrouwbaarheid gescreend. Meestal werd er door de kinderen twee keer hartstochtelijk gehuild. De eerste maal bij aankomst; uit heimwee en angst voor het vreemde, het onbekende. De tweede tranenstroom vloeide bij het afscheid nemen van kamp of pleegouders (de meeste kinderen gingen in eerste instantie naar een kamp en daarna pas naar een pleeggezin). Zowel de bevolking als de kampleiding deden hun uiterste best om het de kinderen naar de zin te maken. Ook kregen ze nieuwe kleding, schoenen, cadeautjes en snoep. Desondanks verliep lang niet alles altijd even vlekkeloos. Sommige oudere jongens hadden moeite om zich aan de kampregels te houden. Zo riep de verplichte rustpauze veel weerstand op. Het grote leeftijdverschil tussen de kinderen onderling speelde ook een belangrijke rol.

Veelal ondervoed, schamel gekleed en bijna barrevoets waren de kinderen uit Nederland vertrokken. Met bolle wangen, in nieuwe kleding gestoken en zeulend met volle koffers kwamen ze een paar maanden later weer thuis. Dat een enkele ouder zijn goed geklede en doorvoede kind niet onmiddellijk herkende, mag vergeeflijk worden genoemd.

Naast aandacht voor organisaties, commissies en personen die er voor zorgden dat Nederlandse kinderen enige tijd in het buitenland konden aansterken, en de verhalen van de in die periode uitgezonden kinderen, besteedt Sintemaartensdijk in een apart hoofdstuk ook aandacht aan de komst naar Nederland van Nederlandse in Duitsland wonende kinderen. *De bleekneusjes van 1945* is dan ook een interessant, prettig leesbaar boek over de uitzending van

Nederlandse kinderen naar het buitenland en de bijna vergeten, in 1949 opgeheven, Nationale Commissie geworden.

Rita Hooijschuur

A. Molenaar, *Bakens verzetten. Topdiplomaat Van Roijen van schadebeperker tot conflictoplosser in de kwestie Indonesië (1945-1949)* (Amsterdam: Van Oorschot, 2002, 332 blz., ISBN 90 282 0983 2).

Het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog waren hoogtijdagen voor de Nederlandse buitenlandse politiek. Gelukkigerwijs verkeerde ons land in de omstandigheid dat het de beschikking had over een aantal eersteklas diplomaten. Eén van hen was de ambassadeur in Ottawa, Jan Herman van Roijen. Zijn naam is legendarisch, met name ook vanwege zijn cruciale rol in het Indonesische dekolonisatievraagstuk. Ondanks de vloedstroom aan studies die aan de Indonesische vrijheidsstrijd is gewijd, is zijn aandeel in de geschiedschrijving echter onderbelicht gebleven. Met dit boek is hierin verandering gekomen.

Aan Molenaars boek ligt zijn doctoraalwerkstuk ten grondslag waarvoor hij de J.C. Baakprijs heeft ontvangen. Die uitverkiezing als beste scriptie is terecht. Niet alleen schrijft Molenaar goed, ook inhoudelijk bewijst hij een getalenteerd historicus te zijn die in staat is een heldere analyse te geven van Van Roijens opvattingen en optreden in relatie tot het Nederlandse Indonesië-beleid. Hoe gedegen Molenaars betoog ook in elkaar zit, bedacht moet daarbij wel worden dat het gestoeld is op een beperkt onderzoek. Wat de primaire bronnen betreft, heeft hij uitsluitend geput uit de 'Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen'. Aanvullend archiefwerk is niet verricht, terwijl er ook geen interviews zijn gedaan met personen die Van Roijen goed gekend hebben. Gezien het feit dat het hier een scriptie betreft, valt het Molenaar niet euvel te duiden dat hij zijn onderzoek zo gelimiteerd heeft gehouden.

Molenaar schetst uitgebreid Van Roijens diplomatieke bliksemcarrière en maakt duidelijk waarom zijn hoofdpersoon in politiek Den Haag zoveel invloedrijker was dan voor een diplomaat gebruikelijk was. Diens verzetsactiviteiten in de Tweede Wereldoorlog en contacten met prominente (veelal PvdA)-politici lagen hieraan mede ten grondslag. Omdat Van Roijen zoveel gezag genoot kon hij het zich ook veroorloven kritiek uit te oefenen op Den Haag. Molenaar kenschetst Van Roijen als een pragmaticus en realist bij uitstek die zich uitsluitend liet leiden door het landsbelang. Op zich niets bijzonders, aangezien deze kwalificaties inherent zijn aan het vak van diplomaat. Waarin Van Roijen zich evenwel van zijn collega's onderscheidde was niet alleen zijn durf tot kritiek, maar vooral ook zijn geringere hang naar formalisme en legalisme. Niet de vorm, maar het resultaat was voor hem relevant en deze opvatting zou in de Indonesië-kwestie nog van grote waarde blijken te zijn. Molenaar rekent af met de mythe als zou Van Roijen progressief zijn geweest waar het de Indonesische vrijheidsdrang betrof. Hij was weliswaar geporteerd voor de doorbraakgedachte en in die zin vooruitstrevend, maar tegelijkertijd was ook Van Roijen voorstander van een zo hecht mogelijke, blijvende band met Indonesië. Om

dit te bewerkstelligen achtte hij het gebruik van geweld volstrekt legitiem. In die zin weken zijn opvattingen dus niet af van de meeste van zijn tijdgenoten.

Naarmate de Koude Oorlog zich sterker manifesteerde onderkende Van Roijen in tegenstelling tot de Haagse politici dat de Verenigde Staten de doorslaggevende factor waren in de uitkomst van de dekolonisatiestrijd. Hij toetste de haalbaarheid van de Nederlandse beleids-

voornemens dan ook voortdurend aan de Amerikaanse opstelling inzake Indonesië. Toen de regering-Truman na het neerslaan van de communistische opstand te Madioen in september 1948 door de Republiek definitief de zijde van Indonesië koos en Van Roijen het kabinet trachtte te bewegen de bakens te verzetten, vond hij echter geen gehoor. Keer op keer deed hij via zijn persoonlijke contacten verwoede pogingen het beleid bij te sturen, zodat de internationale opinie minder nadelig voor Nederland zou uitpakken. Hij wees daarbij vooral op de politieke gevaren van een tweede politionele actie. Molenaar toont aan dat Van Roijens inspanningen zonder resultaat bleven en schetst hoe de diplomaat gefrustreerd moest toezien hoe de vaderlandse politici hun eigen partijpolitieke belangen bleven najagen en zo hun eigen glazen ingooiden.

Helder zet Molenaar de turbulente verwikkelingen uiteen die volgden op de tweede politionele actie. Nederland haalde de door Van Roijen voorziene gramschap van de internationale gemeenschap op zijn hals en staakte de opmars naar Djokja met alle funeste gevolgen van dien. Vertoefde Van Roijen tot dan toe veeleer in de coulissen, nu kreeg hij een hoofdrol toebedeeld. Aan hem de taak de door Haagse kortzichtigheid opgelopen schade zoveel mogelijk te beperken. Hij wist Den Haag te bewegen tot een vlucht naar voren om te redden wat er te redden viel. Zijn optreden dwong alom respect af, ook bij de Republiek. Met gevoel voor detail doet Molenaar verslag van de wijze waarop Van Roijen zijn delicate missie van bruggenbouwer heeft vervuld. Hij wist het Indonesische vertrouwen te winnen en legde in het naar hem en zijn Indonesische tegenspeler Mohammed Roem genoemde Van Roijen-Roem-akkoord de basis voor de uiteindelijke soevereiniteitsoverdracht een half jaar later. Het vormde een beslissende wending in het dekolonisatiedrama. Het was dan ook zijn ‘finest hour’.

Concluderend kan gesteld worden dat Molenaar zeer verdienstelijk pionierswerk heeft geleverd. Met zijn boek heeft hij niet alleen een groot hiaat opgevuld waar het onze kennis betreft inzake de buitenlandse dimensie van het Nederlandse Indonesië-beleid, maar tevens tal van belangrijke bouwstenen aangeleverd voor de biografie die deze topdiplomaat verdient.

Hans Meijer

C.L.M. Penders, *The West New Guinea debacle. Dutch decolonisation and Indonesia 1945-1962* (Leiden: KITLV press, 2002, 490 blz., €28,50, ISBN 90 6718 193 5).

Veel materiaal dat in Nederland gepubliceerd is over de Indonesische kwestie en haar nasleep, de Nieuw-Guinea-affaire, is in het buitenland nauwelijks bekend vanwege de taalbarrière. Daarom is het zeer te waarderen dat de in Nederland geboren, maar zijn hele werkzame leven in Australië wonende historicus Chris Penders zich ertoe heeft gezet om mede op basis van Nederlandstalige publicaties een Engelstalig overzichtswerk te schrijven over de post-koloniale Nederlands-Indonesische betrekkingen, in casu het Nieuw-Guineavraagstuk. Het heeft even geduurd voor de aan de universiteit van Queensland verbonden hoofddocent (hij is intussen

gepensioneerd), die onder meer een biografie over Soekarno op zijn naam heeft staan, zijn onderzoek heeft gepubliceerd. Begin jaren negentig was hij er al mee bezig. Dankzij die lange wordingsgeschiedenis heeft hij nog kunnen profiteren van tal van belangrijke publicaties die in die periode het licht hebben gezien, waaronder mijn eigen proefschrift. Hoewel Penders niet de pretentie heeft meer te willen doen dan een samenvattend overzichtswerk te schrijven, valt het te betreuren dat hij geen aanvullend onderzoek heeft verricht. Nieuwe informatie of verrassende inzichten hoeft de lezer dan ook niet te verwachten.

Desalniettemin doet de auteur een poging iets origineels toe te voegen aan de bestaande kennis. Om zijn boek actualiteit te geven koppelt hij zijn onderwerp aan de meest recente ontwikkelingen op het tegenwoordig Papua geheten Nieuw-Guinea en stipt hij wat vroege nationalistische tendensen onder de autochtone bevolking aan. Maar de gegeven informatie is zo summier en onuitgewerkt, dat het weinig voorstelt. En dat is uitermate jammer. Immers, juist hier, waar hij zijn boek meerwaarde had kunnen geven, laat hij het afweten. De vraag is dan wat het boek wél toevoegt aan hetgeen reeds geschreven is. Vanuit Nederlands perspectief eigenlijk niets. Eigen bronnenonderzoek is nauwelijks verricht. In de noten verwijst Penders naar wat documenten afkomstig uit het archief van buitenlandse zaken en ook heeft hij wat gesnuffeld in Australische overheidsdossiers, maar het mag allemaal geen naam hebben. Wie trouwens de genoemde dossiers op het ministerie in Den Haag zelf zou willen nazoeken, zal niet ver komen. Penders heeft in zijn annotatie nagelaten de op de ministeries gehanteerde rubriekscodes en inventarisnummers te vermelden. Zo valt niet terug te vinden waar zich het desbetreffende document bevindt. Primair is het boek dan ook gebaseerd op literatuuronderzoek, zowel Nederlands als Engelstalig. Op zichzelf is dit geen bezwaar, ware het niet dat raadpleging van de literatuurlijst duidelijk maakt dat de auteur ook hier niet uitputtend te werk is gegaan. Een belangrijk boek als de dissertatie van de Amerikaan T.C. Markin over de Amerikaanse bemoeienis met Nieuw-Guinea uit 1996 wordt er bijvoorbeeld niet in vermeld. Deze omissie valt de auteur toch wel euvel te duiden. Als hij al de pretentie heeft een overzichtswerk te schrijven, dan moet het wel compleet zijn. Dit is niet altijd het geval, waardoor het boek iets onbevredigends heeft. In feite is het oude kost die nog eens wordt opgewarmd, maar die somtijds wel als een nieuwe vinding wordt gepresenteerd. Vaak wordt dan verwezen naar een document. Ik kreeg daarbij de indruk dat Penders zo probeert te maskeren dat zijn onderzoek in wezen nieuwswaarde ontbeert. Kortom, voor Nederlandse geïnteresseerden in de materie is het boek dan ook niet bepaald een ‘eye-opener’. Dit laat echter onverlet dat met de niet-Nederlandstalige doelgroep voor ogen het boek wel degelijk zijn waarde heeft en Penders een verdienstelijk overzicht geeft van wat zich tussen Nederland en Indonesië inzake Nieuw-Guinea heeft afgespeeld. Toch bekruipt mij het gevoel dat het allemaal wat doorwrochter en gedegener had gekund, maar dat is wellicht het probleem van de vakgenoot die al te veel weet van de materie.

Hans Meijer

M.L.J. Dierikx, e.a., ed., *Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave*, I, *1945-1963* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie XCVII; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 2002, lxxx + 994 blz., €52,-, ISBN 90 5216 118 6).

Wat je ook van Jan Pronk en zijn beleid kunt zeggen, de confrontatie heeft deze principiële christensocialist nooit geschuwd. Dat geldt ook voor de confrontatie met zijn eigen beleid als langdurig minister voor ontwikkelingssamenwerking. Zo richtte hij tijdens zijn eerste ministerschap in het kabinet-Den Uyl de inspectie ontwikkelingssamenwerking te velde op, om de sterk toegenomen ontwikkelingshulp

op effectiviteit te toetsen. Sommige rapporten van de inspectie, die tijdens Pronks tweede en derde ministerschap in de jaren negentig verschenen, waren behoorlijk kritisch over Pronks eerdere beleid - vooral ten aanzien van zijn progressieve ‘developers darlings’ Tanzania en India. In 1998, vlak voor het einde van zijn derde ministerschap, gaf Pronk opdracht voor twee onafhankelijke studies, waarvoor historisch Nederland hem dankbaar mag zijn: de bundel over vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking 1949-

1999, onder redactie van J.A. Nekkers en P.A.M. Malcontent, en de vierdelige bronnenuitgave over de ontwikkelingssamenwerking van 1949 tot 1981, bezorgd door het Instituut voor Nederlandse geschiedenis, waarvan het eerste deel hier besproken wordt.

De bundel over vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking bevatte de nodige kritiek op Pronks ontwikkelingsbeleid - soms te scherp, in de bijdragen van enkele rancuneuze oud-ambtenaren. De laatste delen van de bronnenuitgave zullen voor Pronk wellicht ook pijnlijke confrontaties met zijn aanvankelijke beleid opleveren. Maar nogmaals, voor de Nederlandse geschiedschrijving valt de intellectuele moed van Pronk alleen maar te prijzen.

In het uitvoerige personenregister van het voortreffelijk bezorgde eerste deel van de bronnenuitgave komt de naam van Jan Pronk natuurlijk nog niet voor. Hij was begin jaren zestig nog een CHU-jongere. Ook zijn socialistische leermeester, Jan Tinbergen, wordt in het register slechts 19 maal genoemd. De meest genoemde beleidsmakers tijdens de eerste fase van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking waren uiteraard Luns (158), die als KVP-minister van buitenlandse zaken van 1952 tot 1963 de directe verantwoordelijkheid voor het hulpbeleid droeg, ARP-minister van economische zaken en van financiën Zijlstra (124), PvdA-minister- president Drees (65), KVP-kamerlid en minister van maatschappelijk werk Marga Klompé (54), PvdA-minister van landbouw Mansholt (52) en de hoge socialistische ambtenaren E. de Vries (53) en J. Meijer (51).

Wat betreft de motivatie van de vroege ontwikkelingshulp zette premier Drees de toon. ‘De technische bijstand acht spreker [Drees] voor de wereld belangrijk, doch vooral ook voor Nederland’, zoals in de notulen van de ministerraad van 13 juli 1953 valt te lezen (272). Het ‘welbegrepen eigenbelang’ van Nederland kwam bij vrijwel elke kwestie aan de orde: bij de uitzending van voormalige koloniale deskundigen in het kader van de VN, bij de hulp aan de resterende overzeese gebiedsdelen, bij de exportbevordering waarvoor de assertieve directie buitenlandse economische betrekkingen (BEB) van het ministerie van economische zaken zich inzette, bij de toetreding tot de EEG etcetera. Vergeleken met dit overwegend economisch opgevatte eigenbelang speelden de Koude Oorlog, met 30 vermeldingen in het uitvoerige zakenregister, en de ‘morele en ethische aspecten’, met slechts 14 vermeldingen, een ondergeschikte rol.

Toch moet het humanitaire motief niet onderschat worden. Ondanks de langdurige lobby van het BEB voor bilaterale hulp bleef Nederland tot 1962 vasthouden aan multilaterale hulp in het kader van de VN. Een socialist als minister Mansholt schuwde het dominante vertoog van welbegrepen eigenbelang niet als het om het aandeel van zijn eigen departement ging. Maar in de ministerraad steunde hij nadrukkelijk de humanitaire oproep tot verhoging van de hulp door koningin Juliana in 1955 en hield hij menig warm pleidooi voor uitvoering van de motie-Ruygers, waarin de Tweede Kamer zich eveneens voor verhoging uitsprak. Met de pressie van de NOVIB en de zending en missie nam het humanitaire motief begin jaren zestig in betekenis toe. Zelfs de werkgeversorganisaties noemden in hun nota van 1960 verhoging van de Nederlandse hulp een ‘morele plicht’. Beide pressiegroepen zouden tot op zekere hoogte hun zin krijgen: de werkgevers door een bescheiden begin van de bilaterale hulp vanaf 1962, de humanitaire organisaties met de introductie van het medefinancieringsprogramma enkele jaren later. Overigens is het opvallend dat zelfs

de werkgevers en het BEB bilaterale hulp nog als een laatste redmiddel zagen, opgedrongen door de naaste westerse concurrenten. Gedurende de hele periode bestond er een zekere consensus dat Nederland als kleine handelsnatie het meest gebaat was bij vrijhandel en een gereguleerde, maar open wereldeconomie.

De samenstellers van deze bronnenuitgave hebben het net terecht wijd uitgeworpen. In de inleiding formuleerden ze 16 thema's, waaronder ook de koninkrijksrelaties. Er ging tussen

1949 en 1963 dan ook veel meer hulp naar Nieuw-Guinea (89 vermeldingen), Suriname (127) en de Antillen (58) dan naar de multilaterale hulpprogramma's van de VN en de EEG. Het meest genoemde ontwikkelingsland/gebied is echter Indonesië, met 164 vermeldingen. Dat is een beetje overdreven. Bovendien is de selectie van de bescheiden over Indonesië enigszins onevenwichtig. Over de aanzienlijke lening van 280 miljoen gulden, die Nederland, dat zelf nog Marshallhulp ontving, in 1950 aan Indonesië verstrekte is geen enkel stuk opgenomen, terwijl er een hele reeks stukken is afgedrukt over de vrij onbelangrijke vraag of de uit Indonesië verdreven ondernemingen en planters een bescheiden overheidssteun zouden ontvangen bij hervestiging in andere tropische gewesten. Deze kwestie valt moeilijk in te delen bij één van de 16 bovengenoemde kernthema's van de bronnenuitgave.

Maar dit is slechts detailkritiek. De hoge standaarden van de eerdere RGP-reeksen over de Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlands-Indonesische betrekkingen tijdens de dekolonisatie, die de samenstellers zich in de inleiding ten voorbeeld stellen, worden in dit eerste deel over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking volledig waargemaakt. Dit deel doet reikhalzend uitzien naar de volgende drie delen, wanneer ook Jan Pronk in beeld komt.

Maarten Kuitenbrouwer

F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001; Amsterdam: Aksant, 2002, 455 blz., €31,30, ISBN 90 5260 049 X).

Zuijdam begint zijn studie over het veiligheidsdebat binnen de PvdA waar het boek van F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De PvdA en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam, 1994), stopt. Slechts gedurende ongeveer een kwart van de daarop volgende twintig jaar, die Zuijdam beschrijft, deelde de PvdA in de regeermacht. Omdat buitenlandse politiek nog steeds, meer dan veel andere beleidsterreinen, tot stand wordt gebracht door de uitvoerende macht, kan een beschrijving van het debat over vrede en veiligheid binnen die partij niet veel meer zijn dan een geschiedenis van ideeën. Een tweede consequentie van de relatief korte periode van regeringsverantwoordelijkheid betekent, ironisch genoeg, dat het denken in deze periode tamelijk realistisch van aard was of, zoals Zuijdam het beschrijft, meer gedreven werd door ‘Verantwortungsethik’ dan door ‘Gesinnungsethik’. De kans op hernieuwde regeringsdeelname kon namelijk slechts worden vergroot, wanneer de PvdA zich ook op buitenlandspolitiek terrein bewust zou zijn van de smalle marges van de politiek. Juist toen Nederland het meest linkse kabinet aller tijden kende (Den Uyl, 1973-1977), sloeg de balans tussen wens en werkelijkheid binnen de partij ten aanzien van de buitenlandse politiek, en in het bijzonder de NAVO, te ver door naar de ‘Gesinnungsethik’. Van een minderheidsstandpunt eind jaren vijftig ontwikkelde de ‘Gesinnungspolitik’ zich tot de dominante stroming twintig jaar later. Culminatiepunt van Zuijdams publicatie is de motie op het PvdA-congres in 1975 die dusdanige voorwaarden aan het NAVO-lidmaatschap verbond dat zij, als zij

serieus waren genomen, drie jaar later tot het uittreden van Nederland uit het Atlantisch bondgenootschap hadden moeten leiden.

Er waren echter ook andere redenen aan te wijzen voor die verschuiving, zoals het verminderen van de dreiging van de Koude Oorlog, de afnemende regie van de partijleiding over interne discussies en het aantreden van eerst de kaders van Nieuw Links en later de nieuwe vrijgestelden binnen de partij. Deze nieuwe kaders hadden beide de getuigenis- en symboolpolitiek hoog in het vaandel staan en gebruikten discussies over buitenlandse politiek, bijvoorbeeld

over de erkenning van de DDR, meer om eigen machtsposities binnen de partij te verwerven dan om realistische buitenlandse politiek te bedrijven. Deze ingrediënten, het gegeven dat tot de debattanten zulke kleurrijke figuren behoorden als dominee Buskes, Fedde Schurer, Theo van Tijn, Lou de Jong, B.V.A. Röling, Jacques de Kadt, Frans Goedhart, Joop den Uyl, Max van der Stoel, Henk Vredeling, Han Lammers, Harry van den Bergh en Relus ter Beek èn een decor van onder meer angst voor (West-)Duits revanchisme, een omstreden Portugees en Grieks lidmaatschap van de NAVO en de Vietnamoorlog zouden een boek om te doen smullen verwachten.

Het boek van Zuijdam voldoet niet in alle opzichten aan die verwachting. Dat ligt ten eerste aan het onderwerp zelf. Bij alle verschuiving bleef toch ook veel hetzelfde. Constanten binnen het beleid ten aanzien van vrede en veiligheid binnen de PvdA bleven bijvoorbeeld: aanvaarding van de Amerikaanse atoomparaplu, afwijzing van een Europese kernmacht, angst voor een Duitse nucleaire capaciteit, streven naar nonproliferatie en een stop op kernproeven, het verlangen de NAVO om te vormen van een vooral militair-defensieve naar een meer op ontspanning gerichte veiligheidsorganisatie, een sterke voorkeur voor tweezijdige wapenvermindering, gematigde reductie van de defensie-uitgaven, bevordering van mensenrechten, stimulering van ontwikkelingshulp als een alternatief voor een militair veiligheidsbeleid en uiteindelijk toch ook het lidmaatschap van de NAVO. Doordat Zuijdam er niet mee volstaat deze grote lijnen te schetsen, maar per notitie, werkgroepdebat, congresresolutie en dergelijke samenvattingen van de inhoud geeft, ontstaat er veel herhaling, die niet altijd in foutloos Nederlands wordt gepresenteerd. Bovendien blijft over het algemeen onduidelijk wat de effecten van de debatten waren. Slechts ten aanzien van de derde mand van de CVSE en de maatregelen in EEG-verband tegen het Griekse kolonelsregime lijkt er - Zuijdam stelt de vraag naar de uiteindelijke effectiviteit niet expliciet aan de orde - sprake te zijn van invloed van debatten binnen de PvdA op internationale ontwikkelingen. Op andere punten, zoals het kernstopen het non-proliferatieverdrag, constateert Zuijdam dat PvdA-wensen ‘daadwerkelijk bewaarheid’ (358) werden. In dat licht zou de titel beter hebben kunnen luiden: *Tussen wens en werkelijkheidszin*. Niet zozeer de werkelijkheid staat centraal als wel de bereidheid (of het gebrek daaraan) binnen de PvdA en haar vaak kwakkelende buitenlandcommissies om rekening te houden met de realiteit. Hoe het veiligheidsdenken van de PvdA zich verhield tot dat van andere Nederlandse politieke partijen komt maar matig uit de verf. Zo leest men over bijdragen van PvdA-fractieleden aan kamerdebatten zonder de inbreng van andere partijen of het regeringsstandpunt te vernemen. Het risico van een beschrijving van de gebeurtenissen onder een minikaasstolp vermijdt Zuijdam door inleidende schetsen over de internationale verhoudingen. Maar zo maakt de auteur het de lezer moeilijk werkelijke relaties tussen het veiligheidsdenken van de PvdA en haar omgeving aan te brengen. Niet alleen de klaarblijkelijke futiliteit van het PvdA-denken zelf frustreert de lezer op den duur, dat doet ook de voorspelbaarheid van de uitkomst van veel debatten. De idealisten binnen de partij beschikten over het algemeen over weinig uithoudingsvermogen bij het nastreven van hun idealen, terwijl de realisten meestal de lakens bleven uitdelen. Kampioen van de laatsten was ongetwijfeld Max van der Stoel, die een olifantshuid bleek te bezitten voor alle, niet zelden onheuse kritiek van zogeheten bevlogen partijgenoten. Als realist die de partij op een koers bleef houden die niet te ver afweek van de realiteit, toonde Van der Stoel zich een waardig opvolger

van Geert Ruygers, die deze positie vooral in het eerste door Zuijdam beschreven decennium vervulde. Het dramatisch biografisch element buit Zuijdam echter onvoldoende uit om zijn boek spannend te maken. Personen zijn bij hem in de eerste plaats opstellers van notities, indieners van amendementen, etc. Slechts af en toe breekt hij door deze zelfopgelegde beperking heen door te citeren uit

brieven van Van der Stoel aan Den Uyl, waaruit blijkt dat het toch niet altijd aantrekkelijk is om te zien in een land van blinden.

Al met al schetst het boek van Zuijdam geen rooskleurig beeld van het veiligheidsdenken binnen de PvdA. Óf de partij nam, zoals in de eerste door Zuijdam beschreven jaren, een realistisch standpunt in, maar dan was de vraag wat het specifiek socialistische karakter van het voorgestelde buitenlands beleid was. Óf de partij pretendeerde, zoals zij in de jaren zeventig deed, internationaal een voortrekkersrol te spelen, maar dan manoeuvreerde zij zich daarmee in een volslagen isolement, zelfs binnen de Socialistische Internationale. Het is de vraag of degene die de onderzoekslijn van Rovers en Zuijdam in de tijd wil doortrekken in de toekomst tot andere conclusies zal komen.

B.G.J. de Graaff

J. Roosblad, *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1997)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002, Migratie- en etnische studies XV; Amsterdam: Aksant, 2002, 203 blz., ISBN 90 5260 009 0).

Wie nagaat hoe de Nederlandse vakorganisaties zich tegenover 'gastarbeiders' hebben opgesteld, zal door dit boek niet vrolijk worden, want in het algemeen geldt dat het hemd nader is dan de rok. Vertrekpunt van de vakorganisaties was immers dat de inzet van buitenlanders niet ten koste van Nederlanders mocht gaan en dat het verblijf slechts tijdelijk kon zijn. Niet een analyse van de nationale economische behoeften in internationaal of West-Europees perspectief stond voorop maar het eigenbelang. Toen de toestroom van buitenlanders begin jaren zestig van de vorige eeuw dankzij werkgevers op gang kwam, pleitten de vakorganisaties voor gelijke behandeling. Dit was tevens een argument om de werving tegen te gaan, bij voorbeeld bij onvoldoende huisvesting. (44) Tijdens het hoogtepunt van de werving (1966-1974) vonden de vakorganisaties met de overheid dat de werving gereduceerd moest worden en de terugkeer bevorderd. De terugkeer- of 'oprot' premie werd onderdeel van de Nederlandse ontwikkelingshulp. Ook voor de belangenbehartiging van buitenlandse werknemers in Nederland ondernamen de vakorganisaties weinig, al zagen sommige bestuurders de problematiek wat breder (bij voorbeeld Cees Commandeur) en kreeg een enkele buitenlander een secretariaat om iets te ondernemen (zoals Lino Calle). Pas na het verschijnen van een rapport van de Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid in 1979 drong ook tot de vakorganisaties het besef door dat het verblijf van buitenlandse arbeiders (en hun gezinnen) een permanent karakter zou hebben. Dit leidde tot ondersteuning van de integratiegedachte, echter zonder veel eigen visie op hoe dit voor werknemers moest gebeuren. Wel namen zij stelling tegen discriminatie en racisme maar van een behoorlijke ondersteuning van de wet voor evenredige arbeidsdeelname van allochtonen uit 1994 was weer geen sprake. Intern voerden de bonden nauwelijks een positief actiebeleid, met uitzondering van de bonden van overheidspersoneel, die immers te maken hadden met maatregelen ter verbetering van de positie van minderheden. (61) Kortom, wie een voortrekkersrol van de vakorganisaties verwachtte, komt bedrogen uit.

De auteur analyseert de Nederlandse ontwikkeling vanuit drie opeenvolgende dilemma's voor de vakbeweging: 1 het immigratiedilemma (coöperatie of verzet tegen immigratie?), 2 het inclusiedilemma (inclusie of exclusie van immigranten?, waarmee opname in de eigen organisaties wordt bedoeld), en 3 het belangendilemma (alleen algemene of ook specifieke belangen-

behartiging?). Omdat dit theoretisch kader niet echt wordt uitgewerkt, voegt het concluderend deel van het boek weinig toe aan wat al uit de beschrijving bleek. Wel is van belang dat het Nederlandse onderzoek deeluitmaakt van een vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling in zeven West-Europese landen (Frankrijk, Oostenrijk, Verenigd Koninkrijk, West-Duitsland, Zweden, Zwitserland). Het Nederlandse onderzoek wijkt in zoverre af dat niet alleen het beleid van vakcentrales wordt onderzocht, maar ook van bonden in een bedrijfstak (het vervoer) en op de werkvloer (de Nederlandse Spoorwegen). In de vergelijking met de andere landen blijkt Nederland wat het eerste dilemma betreft geen uitzonderlijke positie te hebben ingenomen. Net als in Duitsland en Zweden volgden in Nederland de vakorganisaties de overheid, terwijl de Oostenrijkse vakorganisaties (fel tegen immigratie) zelf de toon zetten vanuit hun sterke machtspositie en de Franse vakorganisaties een te zwakke positie hadden om in deze invloed te kunnen uitoefenen. (154-155) Vergelijking van de landen op de beide andere dilemma's levert geen interessante conclusies op. Opname van buitenlanders in de eigen organisaties (het tweede dilemma) werd formeel niet verhinderd maar het stelde in geen van de landen veel voor. De erkenning dat de specifieke situatie van immigranten extra aandacht en beleid vergt (het derde dilemma), is eveneens in alle landen, met uitzondering van Oostenrijk, te vinden in de vorm van aparte organen met weinig armslag. (160)

De kwaliteit van het boek ligt in het presenteren van deze situatieschets, niet in diepgravendheid. Soms blijft de auteur te dicht bij de verklaring van betrokkenen (98) of wordt zonder gevolg vastgesteld dat iets niet in een jaarverslag staat. (80) Het zwakst lijkt de internationale dimensie van het migratievraagstuk. Deze wordt in het boek niet geproblematiseerd. Met internationaal bedoel ik dan niet landenvergelijkend, zoals vaak verondersteld, maar samenwerking in de vorm van internationale organisaties. Internationale vakorganisaties komen in het boek helemaal niet voor, noch op het niveau van de vakcentrales noch op dat van de vakbonden. Het uitgangspunt dat de vakbeweging een traditie van internationale solidariteit kent (onder andere 151), is dan ook te gemakkelijk. Edo Fimmen van de Internationale transportarbeiders federatie kwam hier in de jaren twintig van de vorige eeuw expliciet voor op, maar daarbij is dan wel te bedenken dat zijn vroege anti-discriminatiebeleid zeer uitzonderlijk was en dat Fimmen zich tegen de dominante stroming keerde die het ‘gele gevaar’ van toestromende Aziatische schepelingen op zich af zag komen en daar weinig begrip voor had. Of een dergelijk tegengeluid ook in de laatste veertig jaar in de internationale vakbeweging heeft geklonken, vermeldt het boek niet omdat de auteur deze dimensie buiten beschouwing laat. Maar dan had ook niet het uitgangspunt van internationale solidariteit gehanteerd moeten worden, waarvoor de internationale organisaties instrumenten zijn, maar dat van het nationale belang. Ook de betekenis van intergouvernementele organisaties wordt niet onderkend. Het vrij verkeer van werknemers, dat tot het beleid van de Europese integratie hoort, wordt wel een enkele keer aangestipt (op 42-43 waar het gaat om de afschaffing van beperkingen op arbeidsvergunningen en het bevorderen van een vrij verkeer van arbeidskrachten), maar niet in de analyse betrokken als factor die nationaal beleid inzake buitenlandse werknemers ondergeschikt maakt aan een Europese interne markt met een vrij verkeer en een gemeenschappelijk beleid voor bepaalde groepen werknemers (waaronder vrouwen). Ook in dit opzicht moet de conclusie zijn dat de nationale vakbeweging weinig oog heeft voor intergouvernementele besluitvorming

en de consequenties daarvan. De vergelijking aan het slot van het boek van de positie van immigranten en vrouwen is te summier om iets aan de conclusie toe te voegen. De gedachte dat cao-afspraken onder druk van internationale wetgeving maar zonder tussenkomst van vakbondsbestuurders tot stand komen (173), getuigt van weinig inzicht in de werking van internationale organisaties en verdragen en van de wijze waarop vakorganisaties of groepen daarbinnen (in dit geval

vrouwelijke vakbondsbestuurders) de internationale normen (zoals gelijke beloning) in de binnenlandse verhoudingen kunnen aanwenden.

Bob Reinalda

H.A.C.M. Notenboom, *De strijd om de begroting. Het vastlopen van de staatsfinanciën in de jaren zeventig* (Nijmegen: Valkhof pers, 2002, 320 blz., ISBN 90 5625 127 9).

Dit boek handelt over de financiële politiek in ons land in de turbulente jaren 1973-1980. Deze tijd wordt gekenmerkt door politieke en economische structuurbreuken. De studie gaat in op twee kabinetsperioden, die van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en die van het daaropvolgende kabinet-Van Agt I. Het relaas eindigt in februari 1980, de maand waarin de KVP-minister van financiën Andriessen aftreedt. In hetzelfde jaar wordt de KVP als partij opgeheven, terwijl de fractie in de Tweede Kamer al eerder in de CDA-fractie was opgegaan. In het eerste gedeelte zijn de hoofdrolspelers minister Duisenberg van financiën en KVP-fractievoorzitter Andriessen. In het tweede gedeelte zijn dat minister van financiën Andriessen en Lubbers, als voorzitter van de CDA-fractie.

Het boek bouwt voort op twee eerdere studies van Notenboom, respectievelijk over de periode 1963-1967, getiteld *De val van het kabinet-Cals* en over het tijdvak 1967-1973, met de titel *Toen de wereld nog maakbaar leek*. In zijn nieuwe boek laat de auteur eerst de eerder al behandelde perioden opnieuw - maar dan in vogelvlucht - de revue passeren. Notenboom heeft zijn boek geschreven vanuit de invalshoek van KVP-kamerlid en op een aantal plaatsen ook vanuit de positie van lid van het Europese parlement. Anders dan de twee eerste boeken is het nieuwe boek in de eerste persoon geschreven. Het is mede daardoor subjectiever - ook volgens de schrijver zelf -, maar er is uitdrukkelijk geen sprake van memoires. Het onderwerp is de financiële politiek in Nederland, en de betrokkenheid daarbij van de KVP als partij en van de auteur als politicus. Van belang is dat Notenboom, zoals hij ook een aantal malen zelf aangeeft, als lid van de KVP-fractie in 1973 geweigerd heeft instemming te betuigen met het optreden van het kabinet-Den Uyl. Hij was het op een aantal essentiële punten - onder meer met betrekking tot de openbare financiën - oneens met de programmatische grondslag van het kabinet.

Notenboom heeft dus zijn plaats in het politieke spectrum duidelijk aangegeven. In lijn daarmee geeft hij soms ook nogal persoonlijk getinte oordelen over een aantal deelnemers aan het politieke en maatschappelijke bedrijf. Vooral Den Uyl moet het ontgelden, terwijl er daartegenover betuigingen van groot respect en zelfs vriendschap zijn in de richting van Duisenberg. Niettemin heeft Notenboom de bedoeling gehad om een wetenschappelijk verantwoord boek aan te bieden dat mede door bronvermeldingen verifieerbaar is.

Hij plaatst de financiële politiek tegen de achtergrond van de algemene politieke ontwikkeling. Zijn stelling is dat de christendemocratie te weinig verzet heeft gepleegd tegen de overaccentuering van de verzorgingsstaat door met name de sociaaldemocratie. Hij erkent op enkele plaatsen wel dat ook in de

christendemocratische partijen en dan vooral in de KVP steeds sterke stromingen hebben bestaan die de verzorgingsstaat hebben willen uitbouwen. Hij kent daar echter nauwelijks een onafhankelijke rol aan toe. Toch zou de vraag essentieel geweest zijn of juist de meerderheid van de KVP niet een belangrijke zelfstandige factor is geweest bij de verdieping van de verzorgingsstaat, zowel in de behandelde periode als in de jaren daarvoor, met name in de jaren zestig.

Voor Notenboom is het pure christendemocratische gedachtegoed gericht op subsidiariteit, beperking van de staatsinvloed en een sobere financiële politiek. Volgens hem heeft het streven naar meer overheidstaken toch vooral de overhand kunnen krijgen, omdat dit christendemocratische gedachtegoed steeds weer is verkwanseld door een zucht naar compromissen en macht. Dit gedachtegoed is volgens hem met name opgeofferd aan het streven naar een samengaan van de confessionele partijen KVP, ARP en CHU tot één CDA.

Helaas worden deze gedachten over een belangrijke politieke ontwikkeling door de schrijver maar zeer beperkt, niet overtuigend en ook weinig kritisch uitgewerkt. Het gaat in deze studie vooral over het macro-budgettaire beleid, waarin de ijzeren driehoek van financieringstekort, lastendruk en uitgaventotaal centraal staat. Het structurele begrotingsbeleid, de uitgavenpolitiek en het belastingbeleid zijn de relevante factoren. En deze op zichzelf interessante onderwerpen krijgen een nogal taaie behandeling, met veel aandacht voor technische en procedurele details.

De hoofdmoot van het boek bestaat uit een omstandige en vaak al te gedetailleerde opsomming van de verschillende bijdragen aan de financiële discussies in fracties, Tweede Kamer, ministerraad en media. Een diepergaande analyse van het geboden materiaal ontbreekt veelal. Soms worden ook feitelijke vragen niet uitgewerkt. Zo wordt een opmerkelijke ommezwaai van de ambtelijke studiegroep begrotingsruimte in 1973 gesignaleerd. Deze mondde uit in een op uitgavenverhoging gericht advies, dat veel invloed op de politieke gang van zaken heeft gehad. De ommezwaai wordt door Notenboom onverklaarbaar genoemd. De lezer vraagt zich af waarom de auteur niet via interviews de achtergrond van deze gebeurtenis heeft proberen te achterhalen.

De conclusie moet luiden dat het boek weinig nieuwe, verrassende gezichtspunten oplevert ten aanzien van de ontwikkeling van de overheidsfinanciën in een tijdperk, dat voor de overheidsfinanciën in politieke en technische zin toch erg interessant is geweest. Wel is in de studie veel grondmateriaal geïnventariseerd, waarop anderen kunnen voortbouwen.

J.K.T. Postma

J.J. van Dijk, *Strategie of eigen weg? ACOM 1982-2002* (Leusden: ACOM, 2002, 248 blz., ISBN 90 807145 1 8).

In het Nederlandse organisatieleven vormen de zogenaamde militaire belangenverenigingen een merkwaardig fenomeen. In vele opzichten gelijken zij op vakverenigingen maar hun positie ten opzichte van de werkgever heeft - en had zeker in het verleden - een ander karakter, omdat zij corporaties van overheidspersoneel zijn. Het heeft daardoor bijvoorbeeld tot 1983 geduurd voordat het stakingsrecht van ambtenaren expliciet werd erkend.

De Algemeen christelijke organisatie van militairen (ACOM), die het initiatief nam tot de uitgave van dit gedenkboek, is een onderdeel van het Christelijk nationaal vakverbond (CNV). Zij ontstond in 1982 door een fusie tussen de in 1902 opgerichte Nationale christen onder officieren vereeniging (NCOOV) en de Roomsch-Katholieke onder officiersbond Sint Martinus, die in 1911 tot stand kwam. Aan deze fusie was

een lang en soms moeizaam onderhandelingsproces voorafgegaan. Tekenend is dat toen in 1962 de samenwerking tussen onderofficiersverenigingen ter sprake kwam, namens de afdeling Ermelo van de Christelijk sociale onder officiers vereeniging (die men zou kunnen aanduiden als de tak van de NCOOV die zich vooral bezighield met de stoffelijke belangenbehartiging) verklaard werd dat men geen behoefte had ‘de macht van Rome ook op dit punt te helpen uit te breiden.’ (40) Dat deze en andere fusies

toch tot stand kwamen, is naar mijn indruk in hoge mate daardoor veroorzaakt dat het voor afzonderlijke verenigingen steeds duurder werd er een eigen 'infrastructuur' op na te houden (zie de op pagina 193 en volgende aan de orde gestelde problematiek rond de 'schaalvergroting') en dat de overheid graag zo min mogelijk onderhandelingspartners tegenover zich zag. Op de vraag hoe de ACOM in dit krachtenspel heeft gestaan, wordt in het laatste hoofdstuk eigenlijk geen definitief antwoord gegeven: Van Dijk beperkt zich tot de bewering dat men 'per situatie' verschillend handelde, maar wel onder erkenning van Gods Almacht. (226-227)

De actie voor betere arbeidsvoorwaarden bij de krijgsmacht heeft diverse perioden gekend van wat ik met een aan Clausewitz ontleende uitdrukking aanduid als 'frictie'. Men denke slechts aan de muiterij op Hr. Ms. 'De Zeven Provincien' (1933) en de problematiek rond het einde van de Koude Oorlog en de vervanging van een militie- door een beroepsleger. Dat daarvan in dit boek betrekkelijk weinig doorklinkt, is waarschijnlijk daaraan toe te schrijven dat de twee bonden wier geschiedenis (ook voorzover deze voorafging aan de fusie) de hoofdschotel vormt, zich doorgaans 'rechts van het midden' bevonden.

Merkwaardig acht ik het bovendien dat niet of nauwelijks wordt verwezen naar de ondertekening door Nederland van het verdrag van New York over de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen. Eigenlijk wijst alleen een enkele afbeelding, zoals de op pagina 192 opgenomen foto van een charmant en kordaat ogende vrouwelijke marechaussee, erop dat daardoor de Nederlandse krijgsmacht, zoals het wel eens wordt aangeduid, 'unisex' werd.

Dit gebrek aan sociale betrokkenheid veroorzaakt ook een zekere saaiheid, die vergroot wordt door het wel erg overvloedig gebruik van afkortingen. De vormgevers hadden er naar mijn mening goed aan gedaan wanneer zij de lijst van afkortingen op de pagina's 238-239 ook als een afzonderlijke losse bijlage hadden doen afdrukken. Deze onvolmaaktheden nemen niet weg dat Van Dijks zo degelijk gedocumenteerde werk een waardevolle bijdrage vormt tot de kennis van de sociale geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht.

Ph. M. Bosscher

T. Witte, *Tussen Coolsingel en Binnenhof. Stadsregionale capriolen in Rotterdam Rijnmond* (Den Haag: SDU uitgevers, 2002, 265 blz., €22,-, ISBN 90 12 09312 0).

Bij gebrek aan toegankelijk archiefmateriaal onttrekt het recente verleden zich soms grotendeels aan onze waarneming en het devies is dan: wachten tot deze mistbank in onze kennis oplost. Mist is niet de enige reden om gepaste afstand te houden. Bij het historisch onderzoek naar de recente gebeurtenissen in Srebrenica werd nog eens duidelijk dat waarheidsvinding dan onder zeer grote druk kan staan; de historici liepen in een mijnenveld. Daar staat tegenover dat het doorgaans om vrij fundamenteel werk gaat. De kans is groot dat de onderzoeker de toon zet, omdat niet eerder iemand zich in het onderwerp verdiepte. Dat maakt het werk zowel interessant als belangwekkend. Als professionele historici zich over de recente geschiedenis

ontfermen kan hinderlijke legendevorming in een vroeg stadium de kop worden ingedrukt. Kortom: pogingen van historici om het recente verleden te boek te stellen verdienen onze sympathie.

Tussen Coolsingel en Binnenhof is zo'n poging. Het is het relaas van een halve eeuw bestuurlijke reorganisatie in het Rijnmondgebied, met de nadruk op de laatste vijftien jaar. De historicus Toby Witte kreeg belangstelling voor het onderwerp door de referenda die in 1995 in

Amsterdam en Rotterdam werden gehouden. Daarmee kwam abrupt een einde aan pogingen om de regio's rond beide steden om te vormen tot stadsprovincies.

Sinds het midden van de negentiende eeuw is aan Thorbeckes tafel slechts plaats voor rijk, gemeente en provincie. Menige poging werd ondernomen om de tafel anders te schikken dan wel een vierde bordje bij te plaatsen. Het mocht niet baten, uiteindelijk leden alle pogingen schipbreuk. Voor de gemeenten in Rijnmond was de teloorgang van de stadsprovincie in 1995 niet de eerste ervaring op dat vlak. Negen jaar eerder ging het Openbaar lichaam Rijnmond (1965-1986) ter ziele. Witte laat zien dat het vraagstuk al eerder de gemoederen danig bezighield. Onder uiteenlopende benamingen werden in wezen vergelijkbare discussies gevoerd. De terminologie is onuitputtelijk: annexatie, doelcorporatie, gemeenschappelijke regeling, gewestvorming, openbaar lichaam, overlegorgaan, miniprovincie, stadsprovincie, stadsregio.

De samenwerking tussen de gemeenten, dan wel het gebrek daaraan, kent vele gedaanten. In de regio Rijnmond vormde de omvang van Rotterdam het grote struikelblok. Zelfs als de andere gemeenten samenspanden liepen ze grote kans uiteindelijk aan het kortste eind te trekken. Rotterdam had evenwel zoveel belang bij een goede samenwerking dat het in 1991, bij de poging een stadsprovincie te vormen, diep door de knieën ging om de regiogemeenten tegemoet te komen. Het stelde voor om de gemeente Rotterdam op te heffen en de stad op te delen in kleinere gemeenten. Deze radicale garantie op gelijkheid leek het antwoord op vele vragen, maar ondanks grote inzet kwam deze bestuursvorm niet verder dan het stadium van de steigers. Het referendum van 1995 bevestigde dat opheffing en opsplitsing weinig draagvlak hadden bij de bevolking. Dat bleek voor menig bestuurder het signaal om het inmiddels zinkende schip te verlaten en andere verlangens op de politieke agenda te plaatsen.

Witte had weinig last van mist en mijnenvelden. Hij moest weliswaar terugvallen op niet geïnventariseerd archiefmateriaal, en zijn verzoek om inzage werd met enige verbazing begroet, maar de medewerking van zowel binnenlandse zaken als de stadsregio Rotterdam was voorbeeldig. Witte maakte dankbaar gebruik van interviews met 19 direct betrokkenen, die hij dankzij zijn onderzoek gericht kon bevragen. Het resultaat van zijn studie is een indrukwekkende hoeveelheid informatie, min of meer chronologisch geordend, ordentelijk verantwoord in noten en voorzien van een literatuurlijst en personenregister.

Voorzover sprake is van minpunten liggen die op een ander vlak. Door de keuze van zijn onderwerp heeft de auteur het zich beslist niet gemakkelijk gemaakt. Het is een weerbarstige materie die slechts na grondige analyse kan worden uitgebeend tot een leesbaar en lezenswaardig relaas. Het verhaal is beslist te ingewikkeld om kamerbreed over de lezer te worden uitgerold. Aan het slot van het 265 pagina's lange boek trekt Witte de wat gemakzuchtige conclusie, dat het bij de regiovorming om ‘een herhaling van zetten’ ging; het was eigenlijk ‘oude wijn in nieuwe zakken’. Door een grondiger analyse had de auteur meer afstand kunnen nemen tot de bronnen en tot zijn onderwerp. Hij had de lezer dan ook meer inzicht in de complexe materie kunnen bieden. Naast de mislukkingen van de regiovorming verdienen de successen, die de afgelopen decennia toch ook werden behaald, meer aandacht. Zonder nadere analyse blijft de opsomming van al die mislukkingen in veel opzichten eveneens een herhaling van zetten.

Jan van den Noort

R. Steenbergen, *Iets wat zo veel kost, is alles waard. Verzamelaars van moderne kunst in Nederland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2002; Amsterdam: Vassallucci, 2002, 656 blz., ISBN 90 5000 396 6).

In haar vuistdikke boek *Iets wat zo veel kost, is alles waard* neemt Renee Steenbergen - kunstcritica bij *NRC Handelsblad* - de Nederlandse verzamelaar van moderne kunst onder de loep. In zes hoofdstukken, die elk een eigen aspect belichten van het collectioneren van moderne kunst in Nederland, contrasteert en toetst Steenbergen facetten van die verzamelactiviteiten - gelardeerd met citaten van de 78 door haar geïnterviewde collectioneurs - met modellen uit de kunsthistorische, sociologische, psychologische, economische en antropologische wetenschap. In de eerste vier hoofdstukken behandelt ze achtereenvolgens de sociale milieus waaruit de verzamelaars afkomstig zijn, hun eerste stappen als collectioneur, het koopgedrag van de verzamelaars en het beeld dat dat oplevert - veelzijdige, overdadige collecties, of juist verzamelingen die beperkt blijven tot specifieke deelaspecten van de eigentijdse kunst. In het voorlaatste hoofdstuk behandelt Steenbergen de verhouding van verzamelaars tot musea. Daarbij gaat het om het of, en zo ja hoe, de contacten met musea worden gelegd, maar ook om het al dan niet aanvaarden van particuliere bruiklenen door museale instellingen, en de eventuele overdracht aan musea van de privé-collecties. In het zesde hoofdstuk tenslotte behandelt ze de overlevingskansen van particuliere collecties. Die collecties kunnen eindigen op de veiling, maar worden soms ook ondergebracht in particuliere stichtingen en musea, of bestaan voort binnen het grotere verband van een museale overheidsinstelling.

Met zo'n opzet zal het duidelijk zijn dat niet het historisch overzicht, maar vooral de aspecten van het collectioneren die in een hoofdstuk ter discussie staan, de structuur van het boek bepalen. Desalniettemin is in deze ordening wel degelijk een overzicht van het Nederlands verzamelen van moderne beeldende kunst in de twintigste eeuw verscholen. Bekende namen van verzamelaars uit de eerste helft van de eeuw als Van Abbe, Van Beuningen, Van der Vorm, Koenigs, Regnault, Kröller-Müller passeren de revue, zoals ook collectioneurs uit de tweede helft van de twintigste eeuw (Becht, Visser, de familie Sanders) ten tonele verschijnen. Het eventueel grotere verband tussen deze verzamelaars zal de lezer echter zelf moeten achterhalen uit de overvloedige citaten en gegevens, want een chronologische opzet of historisch kader is ook binnen elk van de thematische hoofdstukken niet voorhanden.

Door de wijze waarop Steenbergen haar onderwerp benadert, functioneert haar boek op het snijpunt van twee vrij recente ontwikkelingen. Zoals gezegd, het kan worden gezien als een sociologische studie naar bepaalde aspecten van het huidige Nederlandse kunstleven. Niet voor niets is het een proefschrift (aan de Universiteit van Amsterdam) met als promotors de kunstsociologen Bram Kempers en Ton Bevers (Erasmus Universiteit). Het is Steenbergen begonnen om kwesties als: wie zijn de collectioneurs, wat is hun sociale achtergrond, in welke beroepsgroepen houden ze zich op, wat kunnen ze uitgeven aan hun verzamelingen, waarom kopen ze actuele kunst, tot welke verzamelpatronen leidt dat, wat kopen ze, naar wiens adviezen luisteren ze en wat zoeken ze in de actuele kunst. Tegelijk is haar boek een voorbeeld van de wijze waarop binnen de kunsthistorische wetenschap de blik steeds vaker wordt gericht op de maatschappelijke context waarin kunst ontstaat en functioneert - meer dan op de immanente aspecten van het kunstwerk zelf of de relaties ervan tot

de maker en diens opvattingen, of de plaats van zijn werk binnen bepaalde bredere kunsthistorische ontwikkelingen. Steenbergens onderzoek raakt hier aan de studie naar de receptiegeschiedenis en canonvorming binnen de beeldende kunst.

Op de eerste pagina van haar boek stelt Steenbergen dat Nederland, in tegenstelling tot het

gangbare idee dat ons land nauwelijks verzamelaars kent, wel degelijk - zij het in het verborgene - een verzamelklimaat heeft, met individuele collectioneurs die aankopen doen bij kunstenaars, galeries en kunstbeurzen. De Nederlandse verzamelaar van moderne kunst karakteriseert ze als 'een meer dan regelmatige koper die vooral kunstwerken van na 1960 bezit, die ten minste vijf jaar achtereen kunst heeft gekocht en minimaal dertig unica in zijn bezit heeft.' Omdat de Nederlandse verzamelaar van moderne kunst een solitair is, niet verenigd in enig verband, kan Steenbergen alleen via afgeleide gegevens een omvang en structuur van het Nederlandse verzamelwezen schetsen: het zou hier gaan om een kerngroep van 'enkele honderden zeer gedreven verzamelaars' die geleidelijk overgaat in een groep van enkele duizenden regelmatige kopers. Daaromheen bestaat een diffuus gezelschap van ongeveer 5000 incidentele kopers van eigentijdse kunst.

Binnen het concentrische ringenmodel van deze meer en minder intensief verzamelende groepen onderscheidt Steenbergen verzamelaars van allerlei pluimage: zij die de kunst zelf vanuit het niets moesten ontdekken, zij die er vanuit de culturele vorming in het ouderlijk milieu langzaam toe bekeerd raakten, en de collectioneurs die van huis uit al met moderne kunst vertrouwd waren. Ze differentieert de verzamelaars ook op andere manieren: van rijk tot onbemiddeld, van min of meer bekend tot onbekend, van grote tot kleine verzamelaars, van verzamelaars met specifieke specialismen tot ware kunstomnivoren, en van collectioneurs die de openbaarheid zoeken versus hen die juist - om uiteenlopende redenen - in stilte opereren. Misschien is het de behoefte vooral de pluriforme aard van het genus 'verzamelaar' in de greep te krijgen die maakt dat Steenbergen de niet minder pluriforme kunstproductie vanaf de vroege jaren zestig reduceert tot twee onderling contrasterende categorieën: de op vernieuwing georiënteerde kunst, die vooral door progressieve verzamelaars en musea zou worden gekocht, tegenover de meer traditionele, vooral figuratieve kunst, die functioneert in een veel ongrijpbaarder galeriecircuit met eigen commerciële belangen en verzamelaars.

Het is de vraag of zo'n tweedeling binnen de eigentijdse kunst functioneert. Eerder werkt deze als een simplificatie met verstrekkende gevolgen, zowel voor de beeldvorming van de veelzijdigheid van de huidige kunstproductie als uiteindelijk ook voor het zicht op de rijke variatie van de 'kunstconsumptie' bij de verzamelaars. Door het veronderstelde polaire onderscheid tussen enerzijds traditionele en progressieve kunst, - en anderzijds de respectievelijke verzamelaars van deze beide 'soorten' eigentijdse kunst - raken de interessantere nuances van Steenbergens beschrijvingen op de achtergrond en wordt het Nederlands verzamelen uiteindelijk gereduceerd tot en beschreven als een situatie van twee tegenpolen.

Onbedoeld lijkt deze reductie niet, want in het boek klinkt duidelijk de behoefte om meer te doen dan verkennen en beschrijven: Steenbergen beoogt een opwaardering van de veronderstelde marginale positie van de Nederlandse particulier verzamelaar van eigentijdse kunst ten opzichte van de 'officiële kunstwereld' en de musea. Daarnaast wil ze - binnen de kringen van verzamelaars - de collectioneurs van traditioneel gerichte en figuratieve eigentijdse kunst meer aanzien verschaffen. Steenbergens onderzoek komt zo in dienst te staan van een tweeledige missie, waarbij het modernistisch en avantgardistisch kunstbegrip veel te gemakkelijk terzijde wordt geschoven.

Naast de geforceerde reductie op het veelvoud van de kunstproductie en kunstaankopen valt op dat de citaten uit gevoerde gesprekken en de verzamelde gegevens over de collecties in Steenbergens boek soms sterk de overhand krijgen op de kritische toetsing daarvan aan de hand van de gehanteerde wetenschappelijke modellen. Een echte verdieping ontbreekt daardoor. Steenbergens boek brengt zeker interessante, deels ook historisch gerichte gezichtspunten naar voren, zoals een uitvoerige passage over de rol van reproducties bij het aanwakkeren van de

belangstelling voor het kunstwerk bij beginnende, met kunst nog nauwelijks bekende collectionneurs in de jaren vijftig en zestig, maar uiteindelijk biedt het boek weinig harde conclusies. Het blijft teveel steken in anekdotes en interviewfragmenten, die - hoe levendig ook - het boek meer tot een journalistieke dan een wetenschappelijke expeditie maken.

Dat geldt ook voor de slotbeschouwing die, na meer dan 440 pagina's, met slechts twee bladzijden wel heel summier is uitgevallen. Bovendien blijkt die slotbeschouwing een lijnrechte tegenspraak te bevatten ten opzichte van de openingszinnen van het boek. Terwijl de auteur in het woord vooraf nadrukkelijk stelt dat, naar haar bevindingen, er in ons land duidelijk een verzamelklimaat bestaat (9), betoogt ze in de slotbeschouwing (451) dat dat verzamelklimaat nu juist ontbreekt!

De factoren om het verzamelaarsklimaat heden ten dage tot leven te wekken, zijn volgens Steenbergen in haar slotbeschouwing: een stimulerende overheid en actief geïnteresseerde musea. De overheid zou volgens haar met fiscale maatregelen donaties en schenkingen moeten uitlokken en moeten zorgen dat verzamelaars naar buiten durven treden met hun kostbare bezit. De musea zouden regelmatiger dan tot op heden particuliere collecties moeten tonen, ‘voorbeeldverzamelaars’ moeten kweken en het tweerichtingsverkeer tussen museum en collectionneur op gang moeten brengen. Het is overigens de vraag of aan deze zaken inmiddels niet meer tegemoet gekomen is dan Steenbergen zelf wel meent.

Ook met de hier geschetste onvolkomenheden is Steenbergens boek een vlot leesbare publicatie die, niettegenstaande de tegenstrijdige opmerkingen die de auteur op dit punt naar voren brengt, veel inzicht biedt in het levendige verzamelaarsklimaat dat Nederland momenteel wel degelijk heeft.

Jan van Adrichem

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

J.C.H. Blom (1943) is directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

J.W.L. Brouwer (1956) is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor parlementaire geschiedenis te Nijmegen.

B.G.J. de Graaff (1955) is senior-docent/onderzoeker bij de afdeling Geschiedenis van internationale betrekkingen en directeur van het Centrum voor Conflictstudies, beide aan de Universiteit Utrecht.

J.W. Honig (1958) is senior lecturer in war studies, King's College London.

P. Lagrou (1967) is als onderzoeker verbonden aan het Institut d'histoire du temps présent (Centre national de la Recherche Scientifique, Paris) en is hoogleraar aan de Université Libre de Bruxelles.

D.C.L. Schoonoord (1944) is oud-militair en was van eind 1996 tot eind 2002 voor het Srebrenica-onderzoek aan het NIOD verbonden.

Summaries

Thorough and balanced? A closer look at the NIOD report, J.W.L. Brouwer

This vast report contains many interesting chapters, notably on the fall of the Srebrenica enclave and the minor political scandals that subsequently erupted in the Netherlands. Unfortunately, the report was published in such haste that editing errors abound. This does not make the report easy reading. Furthermore, there are a number of contradictions between the conclusions in the first part and the final conclusions. Lastly, the strong condemnation of Dutch diplomacy in 1991-1993 and, in particular, the denunciation of the Foreign Minister, Mr Van den Broek, is inconsistent with the stated intentions of the authors to refrain from making any political judgements.

'Information overload...' The endless reconstruction of a war crime, J.W. Honig

The NIOD-report on Srebrenica chose to ignore the pressing nature of the questions that the massacre had given rise to in the Netherlands and that led to launch of the investigation in 1996. The political and social relevance of the investigation was compromised by the excessive time it took to deliver the report (five-and-a-half years) and its bulk (6600 pages) whose accessibility was further marred by the chronological structure and narrative approach. But even if one accepts the *rapporteurs*' stated intent that they merely wanted to produce 'an academic monograph' then the work has serious shortcomings. A consideration of the

explanation of the massacre reveals a careless use of primary sources, a continual failure to distinguish clearly the wood for the trees and conclusions that are not properly supported by often confusing and contradictory arguments. Most critically, though the report aims to provide 'analytical explanatory judgements', these often fall short. The final conclusions regarding the key question of the main motives behind the massacre therefore not only fail to convince, but the way in which they are arrived at casts serious doubts as to the academic quality and validity of the report as a whole.

The Srebrenica report and the history of present times, P. Lagrou

The Srebrenica report, compiled by the Dutch Institute for War Documentation, is an unprecedented venture into genuinely contemporary history. The enquiry started one year after the massacre in July 1995 and the report was published less than six years later. The Dutch government granted the team of researchers exceptional access to public archives, but the investigation also benefited from the ongoing proceedings of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in The Hague. The report produced spectacular political results, culminating in the resignation of the Dutch government, but its implications for the debate on the chronological limits of the exercise of history as a scientific discipline will be longer lasting. Is the self-imposed limit, whereby historians only concern themselves with things past, that are at least a few decades old, merely circumstantial, due to the inaccessibility of the sources, and thus destined to disappear when the rules of access are changed or are they a fundamental condition of the historian's method? The report can be credited with impressive achievements in the reconstruction of the massacre through a thorough combination of very diverse source materials. It also raises fundamental questions in that it shows that a national approach is no longer sufficient to analyse the complex functioning of European politics at the close of the twentieth century. However, the most important objection one can level against the report's approach is that the fundamental problem of exclusive access granted to one specific research team, yet unavailable to contradictory investigations, was considerably aggravated by the redactional choice of a streamlined end-result that does not accommodate dissenting opinions or internal debate.

Judging in the extreme, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff, D.C.L. Schoonoord

This article is a reply to the remarkably different contributions from J.W.L. Brouwer, J.W. Honig and P. Lagrou. Against this differing background in terms of appreciation for the Srebrenica report and the point of view taken, attention is given to the manner in which the enquiry was conducted. The researchers never intended to produce a definitive history of what happened at Srebrenica, rather their aim was to provide a thorough and meaningful contribution to the debate. A convincing study, both from an international, Dutch and local perspective, could only be produced in the light of

the violent disintegration of the Former Yugoslavia and the subsequent involvement of the international community and organisations. Only within that framework could the role of the Netherlands Government and the Dutch military be surveyed. But the main focus of the report is not Dutch history in the making, even if a lot of attention was paid to the Netherlands. It would lead too far afield to agree with Lagrou that the researchers had an unshakeable belief that the verified facts would speak for themselves. Nevertheless, the essence of their enquiry was to work according to the traditional methods of their trade, i.e. to rely on the sources. With regard to Honig's alternative interpretation, there are no grounds for stating that the mass murders and the attack on Srebrenica would have required more advance planning. The available sources point in a different direction.

[Nummer 4]

Legerorganisatie en oorlogvoering in de Lage Landen tijdens de zestiende en zeventiende eeuw

De Lage Landen waren tijdens de vroegmoderne periode, dat mag wel algemeen bekend verondersteld worden, een van de laboratoria van Europa. Eerst in Vlaanderen en Brabant, vervolgens in Holland en de aanpalende gewesten, werden nieuwe methoden en technieken ontwikkeld op het gebied van scheepsbouw, overheidsfinanciering, schilderkunst en nog veel meer. Ook op militair gebied behoorden de Lage Landen tot de voorlopers. Alhoewel dat feit als zodanig bij velen wel bekend is, lijkt het vaak eerder op de achter- dan op de voorgrond van het historisch bewustzijn te figureren. Weinigen beseffen dat de Verenigde Oostindische Compagnie, die steeds wordt voorgesteld als de grootste werkgever in de Republiek, met zijn 12.000 Europese werknemers in 1687 in het niet viel bij het Staatse leger, dat bij tijden meer dan 100.000 man onder de wapenen had. Die wetenschap spoort natuurlijk ook slecht met het zelfbeeld van de Lage Landen als een eerder burgerlijke en vredelievende samenleving; een samenleving ook met een gebrek aan militaire traditie, op zichzelf bijna onvermijdelijk voor twee middelgrote Europese staten die in de conflicten van de grootmachten bij voorbaat tot een figurantenrol veroordeeld zijn. Het is allicht geen toeval dat in beide landen de militaire geschiedenis geen sterk ontwikkelde branche van het historisch bedrijf is. Of dat het de Brit Geoffrey Parker moest zijn, die de afgelopen dertig jaar steeds weer gehamerd heeft op het belang van de bijdrage van de Nederlandse gewesten aan de ‘militaire revolutie’ van de zestiende en zeventiende eeuw.

In die situatie begint de laatste twintig jaar echter verandering te komen. Naast een aantal proefschriften en artikelenbundels verscheen zeer onlangs een door J.R. Bruijn en C.B. Wels geredigeerd overzichtswerk over de Nederlandse militaire geschiedenis en aan de Universiteit van Amsterdam loopt een door NWO gefinancierd onderzoeksproject naar het Staatse leger in de ‘Gouden Eeuw’. Deze belangstelling voor de militaire geschiedenis is allicht mede te verklaren uit het feit dat zich op dat gebied zelf de laatste decennia belangrijke veranderingen hebben voltrokken. In plaats van de traditionele ‘histoire bataille’ is een nieuwe militaire geschiedenis ontstaan, die zich toelegt op de sociale, economische en financiële aspecten van het krijgsbedrijf. Daarmee kan die nieuwe militaire geschiedenis veel beter aanknopen bij elders lopende debatten, over zaken als staatsvorming, of de ontwikkeling van de arbeidsmarkt bij voorbeeld.

In dit themanummer zal de lezer daarom nauwelijks kruitdampen kunnen opsnuiven. De bijdragen handelen daarentegen over de organisatie en vooral ook het improvisatievermogen die nodig waren om die reusachtige aantallen mensen te rekruteren, te bewapenen, voeden en betalen. Of over de bouwactiviteiten die gepleegd moesten worden om ze hun taken naar behoren te kunnen laten vervullen.[1] Uit de bijdragen

1 De begrippenlijst van de Coehoornstichting is te vinden op http://www.coehoorn.nl.

komt steeds opnieuw naar voren hoe belangrijk het krijgsbedrijf was voor de overheden die daaraan het overgrote deel van hun geld besteedden, maar ook voor de samenleving die onvermijdelijk en veelvuldig met al die militairen te maken kreeg. Tijdens de zestiende en zeventiende eeuw waren de Lage Landen veelvuldig in oorlog. De sporen daarvan treft de lezer in de volgende bladzijden aan.

Namens de redactie,
Petra Groen
Maarten Prak

Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema

Jeroen Duindam

Inleiding

Wapengekletter heeft traditioneel veel aandacht gekregen van kroniekschrijvers; heldenmoed en scherpzinnigheid van aanvoerders zijn veelvuldig bezongen. Ook negentiende-eeuwse schrijvers waren niet wars van het slagveld. In deze doodernstige sport, de ultieme wedkamp van leiders en volkeren, werd immers de kracht van de natie bewezen of gelogenstraft. Uit het optreden van bevelhebbers en hun manschappen door de eeuwen heen kon het 'genie' van een volk worden afgeleid. Zo ontwaarde Charles Oman in Wellingtons optreden tegen Napoleon dezelfde karakteristieken die hij eerder had gezien in de Engelse legers gedurende de Honderdjarige Oorlog: een gedurfd binnendringen in vijandig terrein, en vervolgens de keuze voor een uitgekiende defensieve opstelling met optimaal gebruik van vuurkracht.[1] De 'wereldgeschiedenis in veldslagen' werd een populair genre, waarin de militaire verwikkelingen niet zelden een morele typologie van opkomst en verval verborgen.[2]

De meeste academische historici van de negentiende eeuw bestudeerden echter liever het proces van staatsvorming of de dynamiek van de internationale verhoudingen dan de militaire geschiedenis. De geschiedschrijving van legers en oorlogvoering was een domein voor specialisten in de marge van het academisch bestel. Hun isolement zou in de twintigste eeuw steeds groter worden, door de ontnuchterende ervaringen van de Eerste Wereldoorlog, de groeiende weerzin tegenover militarisme en nationalisme, en de teloorgang van de traditionele politiek-institutionele geschiedenis. Generaties historici na 1945 bespraken de sociale en politieke gevolgen van oorlog zonder daarbij het strijdtoneel zelf in kaart te brengen. Strategie en het denken over oorlog bleven academisch *salonfähig*, maar de tinnen soldaatjes moesten het veld ruimen. Een deel van het grotere publiek bleef belangstelling houden voor juist de concrete aspecten van oorlog, maar hun vraag werd nauwelijks bediend door academische historici van naam en faam. 'Kleine' militaire geschiedenis bleef het domein van soldaten, en in het bijzonder van een groep historici verbonden aan militaire instellin-

1 Al was dan in het ene geval sprake van de longbow, in het andere van het musket, zie Ch. Oman, *A history of the Peninsular War* (Oxford, 1902), en diens *The art of war in the Middle Ages, A.D. 378-1515* (Oxford, 1885). Vergelijkbare continuïteiten zijn gesignaleerd in de Engelse *blue water strategy*, zie bijvoorbeeld A.Th. Mahan, *The influence of sea power upon history 1660-1783* (Londen, 1889). Vergelijk de discussie in M. Howard, *The British way in warfare. A reappraisal* (Londen, 1975).

2 Als vroeg voorbeeld van deze reeks kan dienen E.S. Creasy, *The fifteen decisive battles of the world from Marathon to Waterloo* (Londen, 1853), verder onder andere T.W. Knox, *Decisive battles since Waterloo. The most important military events from 1815 tot 1887* (New York, 1887), J.F.C. Fuller, *The decisive battles of the Western world and their influence upon history* (Londen, 1954) en G. Regan, *Guinness book of decisive battles* (Londen, 1992).

gen.[3] Niet overal bestond overigens deze scherpe scheiding tussen militaire geschiedschrijving en de universiteit. Zo begaven vooral Engelse historici zich met enig succes tussen deze werelden, waardoor de Engelse bibliografie van oorlogvoering een relatief hoog academisch gehalte en een grote mate van continuïteit kent - een gegeven dat zich overigens ook uitstrekt tot andere traditionele domeinen van de politieke geschiedenis, zoals hof en dynastie.

De rigide scheiding tussen algemene en militaire geschiedenis was zeker niet zonder problemen. Eenzijdige concentratie op militaire geschiedenis kon leiden tot een verenging van het vak tot technische details, en tot een smal diachronisch perspectief waarin weinig plaats was voor contextuele kennis: een geschiedschrijving van ravelijn tot halve maan of van Hannibal tot MacArthur. Verdwaalde historici die zonder veel militaire bagage pionierden in de geschiedenis van oorlogvoering liepen daarentegen het risico geleerde standpunten te verkondigen die mank gingen door hun onvermogen de praktijk van het slagveld te bevatten. De wenselijkheid deze tegenstelling te overbruggen was uitgangspunt voor zwaargewichten uit de academische militaire geschiedschrijving als Hans Delbrück of Michael Howard: zij blijft voor iedere moderne beoefenaar van het vak uiterst relevant.[4]

In de laatste decennia is het isolement van de militaire geschiedenis sterk verminderd; bovendien zijn de vragen en thema's binnen het vak verschoven. Een groeiende kring historici stelde zich de vraag hoe militaire veranderingen pasten in bredere ontwikkelingen. Zij zochten vooral naar de verbindingen tussen oorlog en samenleving; onder de verzamelnaam ‘war and society’ maakten zij ruimte voor een sociale geschiedenis van de oorlog waarmee zij impliciet of expliciet afstand namen van de beperkte traditionele krijgskunde.[5] Tegelijkertijd werd binnen allerlei historiografische debatten bovendien de militaire component herontdekt. In hoeverre droegen de veranderingen in bewapening, legerorganisatie en legeromvang bij aan de versterking van de dynastieke

3 Zie hierover bijvoorbeeld G.A. Craig, ‘Delbrück: the military historian’, in: P. Paret, G.A. Craig, ed., *Makers of modern strategy from Machiavelli to the nuclear age* (Oxford, 1986) 326-353, R.F. Weigley, *New dimensions in military history. An anthology* (San Rafael, 1975), M. van Creveld, ‘Thoughts on military history’, *Journal of contemporary history*, XVIII (1983) iv. Onder de bekendste militaire academies zijn Westpoint, Sandhurst, St. Cyr en Wiener Neustadt, parallel aan de Nederlandse KMA; daarnaast bestaan tal van andere militaire instellingen met taken op het gebied van voorlichting, onderzoek en onderwijs, te denken valt aan de militair historische diensten bij de generale staven.

4 Zie de parafrase van Delbrück met commentaar van M. Howard, ‘Use and abuse of Military History’, in: M. Howard, *The causes of wars, and other essays* (Londen, 1983) 191; H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* (Berlijn, 1900) en A. Bucholz, *Delbrück's modern military history* (Lincoln, 1997).

5 Zie bijvoorbeeld G. Clark, *War and society in the seventeenth century* (Cambridge, 1958), J.V. Polisensky, F. Snider, *War and society in Europe, 1618-1648* (Cambridge, 1978), B.K. Király, G.E. Rothenberg, *War and society in East Central Europe* (Boulder, New York, 1979), J.R. Hale, *War and society in Renaissance Europe 1450-1620* (Londen, 1985), M.S. Anderson, *War and society in Europe of the Old Regime, 1618-1789* (Londen, 1988), F. Tallett, *War and society in early-modern Europe, 1495-1715* (Londen, 1992), P.H. Wilson, *War, state and society in Württemberg, 1677-1793* (Cambridge, 1995) en R.I. Frost, *The Northern Wars. War, state and society in northeastern Europe, 1558-1721* (Harlow, 2000). Overigens zijn ook binnen de traditionele kaders van de militaire geschiedschrijving nuttige overzichtswerken ontstaan, zie de tiendelige serie *Heerwesen der Neuzeit* onder redactie van G. Ortenburg (Bonn, Koblenz, 1984-1993).

staat? Welke rol speelde oorlogvoering in de modernisering van Europa? In hoeverre bepaalden de militaire vernieuwingen in Europa het geleidelijk groeiende Europese overwicht op de rest van de wereld? Op het snijvlak van deze vragen ontstond een debat over de aard en de fasering van de militaire veranderingen in Europa tussen ca. 1300 en 1815 dat zeker heeft bijgedragen aan de verlevendiging van het vak: het 'military revolution debate.'[6]

De nieuwe militaire geschiedenis, die geheel in de lijn van Delbrücks voorschrift evenzeer oog heeft voor het militaire detail als voor de brede context, verdient de aandacht van historici die zich eerder verre hielden van het krijgstoneel. Niet slechts omdat het vak zich heeft verbreed en gemoderniseerd, juist ook omdat er zoveel onderzoek gaande is over thema's die in de eerdere fase van traditionele en nationaalgeörienteerde militaire geschiedschrijving geheel buiten beeld bleven. Er valt hier nog veel te ontdekken; het materiaal is relatief rijk en nog weinig ontgonnen. Deze inleidende tekst duidt enkele hoofdthema's binnen de verbreding van militaire geschiedschrijving aan, geeft de contouren van het debat over de Europese militaire revolutie, en gaat ter inleiding van de navolgende bijdragen in op de bijzondere betekenis van de Nederlanden in deze ontwikkelingen.

Oorlog en samenleving

Hoe kwam een persoon in een leger terecht? En kwam hij er ooit nog uit? De verschillende modaliteiten in het samenstellen van een leger uit de bevolking vormen wellicht de meest onmiddellijke verbinding tussen oorlog en samenleving. We kennen de clichés, die dikwijls in een eenduidig ontwikkelingsperspectief worden gepast: een elite van *bellatores* die van martiale sporten een levenswijze maakte; een militie van boeren of burgers die tijdelijk de grenzen van het eigen domein verdedigde; een huurlingenleger dat zich beschikbaar stelde aan de hoogste bieder; een 'nationaal' leger dat werd aangevuld door een stelsel van regionale werving of dienstplicht. Groezelige combinaties en tussenvormen lijken voor de vroegmoderne tijd echter eerder representatief dan de zuivere typen.

Eén verandering past overigens zeker in een ontwikkelingsperspectief. Geleidelijk groeide de praktijk om legers langer bijeen te houden: niet slechts voor een veldtocht of seizoen - in principe de periode dat paarden van het land konden leven - maar ook gedurende de winter, en ten slotte zelfs langdurig in vredestijd. Het blijvender karakter van de legers bracht met zich mee dat het soldatenbestaan verlengde en zich kon gaan uitstrekken tot een geheel leven. In ieder geval verdwenen milities, met hun karakter van tijdelijkheid en volksparticipatie, naar de marge van het militair bestel in West-Europa. De legers droegen een beroepskarakter, of ze nu bestonden uit huurlingen, of uit door werving en dienstplicht bijeengebrachte soldaten. De adellijke elite vormde de kern van het officierscorps, bovenal in de cavalerie; maar zij was daarmee

6 Zie de uitstekende verzameling teksten bijeengebracht door C.J. Rogers, *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe* (Boulder, 1995), de heldere besprekingen van D. Parrott, 'The military Revolution in early modern Europe', *History today*, XLII (1992) xii, 21-27; J. Luh, *Ancien Régime warfare and the military revolution. A study* (Groningen, 2000).

wel geïntegreerd in een organisatie van geheel andere proporties en samenstelling dan het ridderleger. De associatie van het staande leger met de staat is terecht, maar niet zonder complicaties. Legers bijeengebracht door autonome krijgsheren groepeerden zich soms langdurig rond één troon, waardoor zij op den duur het karakter van een privé-strijdmacht verloren. Gedurende de Dertigjarige Oorlog bleven militaire groot-ondernemers ('military entrepreneurs') een rol van betekenis spelen: de bekendste voorbeelden zijn Bernard van Saksen-Weimar (1604-1639) aan de Franse zijde en Albrecht van Wallenstein (1579-1634) aan de zijde van de Habsburgse keizer. Hun verhouding met de staat-opdrachtgever was moeizaam. We moeten ons hierbij geen uitgekristalliseerde *chain-of-command* voorstellen; het pijnlijkste bewijs daarvoor is wel de door keizer Ferdinand II na rijp beraad goedgekeurde moordaanslag op Wallenstein in 1634. Het privé-ondernemerschap binnen de door de staat georganiseerde legers bleef ook na 1648 doorspelen in de rol van kolonels, kapiteins en ritmeesters - de kleinschaligere opvolgers van de *military entrepreneurs*. Een homogeen samengesteld 'nationaal' leger, ten slotte, was ook in de achttiende eeuw bepaald nog geen regel, noch onder de manschappen, noch onder de officieren. Legers waren meestal een samenraapsel van via allerlei wegen bijeengegaarde soldaten.

Waren de troepen eenmaal bijeengebracht, dan moesten ze verzorgd en bijeengehouden worden. Dat laatste was verre van gemakkelijk: desertie was een grootschalig probleem. Slechte voeding en achterblijvende soldij zouden de kans daarop nog vergroten; bovendien kon daardoor het risico van muiterij opdoemen - een gegeven dat voor boeren, burgers en buitenlui al even funest kon uitpakken als voor de legerleiding. In de winter kregen stedelingen te maken met gedwongen inkwartiering van troepen; gedurende de zomermaanden konden doortrekkende troepen een probleem vormen. Legers vormden voor de bevolking een potentiële dreiging, ook als de soldaten van eigen bodem kwamen, en er allerlei sociale en economische verbindingen met hen bestonden. Alle aspecten van verzorging hebben de laatste jaren veel aandacht gekregen.[7] Juist ook in de verzorging schuilt immers een aanhoudende verbinding tussen legers en samenleving. Tussen de staat, het leger, en de bevolking stond een groep producenten, handelaars, leveranciers en financiers. De staat was bij de bevoorrading soms slechts zijdelings betrokken, als de betaalmeester van de soldij waaruit andere voorzieningen moesten worden bekostigd; soms kon hij een actievere rol verkiezen. Dat gebeurde dan overigens meestal omdat het bestaande stelsel van bevoorrading ontoereikend was gebleken.

De mate van staatsinmenging en -initiatief komt uitvoerig aan bod in de navolgende bijdragen: de relatie tussen staat en oorlogvoering is een onuitputtelijk discussiepunt

7 Zie bijvoorbeeld G. Perjes, 'Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the seventeenth century', *Acta Historica Academiae Scientiarium Hungaricae,* XVI (1970), G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries wars* (Cambridge, 1972), M. van Creveld, *Supplying war. Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge, 1977), J.A. Lynn, *Feeding Mars. Logistics in western warfare from the Middle Ages to the present* (Boulder, 1993), O. van Nimwegen, *De subsistentie van het leger. Logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)* (Amsterdam, 1995).

binnen de recentere literatuur, en dat behoeft ons niet te verbazen. De kosten en schuldenlasten verbonden met oorlogvoering waren vrijwel onveranderlijk met afstand de grootste uitgavenpost op de begroting van de vroegmoderne staat. In de grote monarchieën konden in de uitzonderlijke jaren van vrede een enkele keer de totale uitgaven aan bestuur, hofhouding, paleizen, pensioenen en festiviteiten samen een zeer substantiële tweede categorie vormen, meestal torenden de oorlogsuitgaven er echter ver bovenuit.[8] Veranderingen als het nieuwe stelsel van fortificatie, de gestage groei van de legers, en de opbouw van een oorlogsvloot deden gedurende de vroegmoderne tijd een zware aanslag op de financiële inventiviteit van de staat.[9] De verbinding tussen staatsmachinerie en oorlogsfinanciering was er wel degelijk, maar zij liep niet altijd uit op een succes. Het financieren van de oorlogsinspanningen was een beproeving die de modernisering van de staat in de hand kon werken, maar die evenzeer kon leiden tot een onttakeling of privatisering van de staat.

Ook in striktere militaire zin bracht de studie van logistiek belangrijke inzichten. Bevoorrading van troepen dreigde namelijk al snel het knelpunt van de veldtocht te worden. Het was moeilijk de bevoorrading van de sterk gegroeide legers op afstand te regelen. De mogelijkheden van voeding en fourage ter plaatse gingen de bewegingen van een leger noodzakelijkerwijze medebepalen. De strategische keuzemogelijkheden werden ingeperkt door het dictaat van de bevoorrading. Wie een ambitieus doel zou najagen, nodigde de vijand uit de levensader van bevoorrading door te snijden. Het beschermen van de eigen aanvoerlijnen en verzorgingsgebieden, en omgekeerd het bedreigen van de verzorgingsmogelijkheden van de tegenstander, kon leiden tot een ogenschijnlijk doelloos om elkaar heen draaien van legers. Als dit proces zich langdurig voortzette in één en hetzelfde strijdtoneel, werd het bevoorradingsprobleem steeds nijpender, omdat land en bevolking waren kaalgegeten. Een dergelijke crisis deed zich voor aan het einde van de Dertigjarige Oorlog: dit débâcle werd vervolgens de aanleiding voor een reeks hervormingen van het bevoorradingsstelsel in Frankrijk. Deze hervormingen legden de basis voor de periode van Franse successen na 1660.

Werving, desertie, verzorging en financiering waren medebepalend voor het dagelijks leven van soldaten: studies op dit terrein vertellen echter niet noodzakelijkerwijze veel over hun leefwereld. Eén markante aanvulling aan de nieuwe militaire geschiedenis ligt nu juist in het streven om zonder goedkope heroïek tot de dagelijkse ervaringen van de meest betrokkenen door te dringen, zowel van de soldaten als van de personen die veelal tegen hun zin in nauw contact kwamen met de praktijk van een ingekwartierd of optrekkend leger. Zo probeerde John Keegan, een populair en productief auteur over allerlei aspecten van oorlogvoering, de ervaringen van de soldaten gedurende mars en slag te verhelderen.[10] Hij schetste niet alleen hun uitputting en honger, maar ook het volstrekte gebrek aan overzicht dat zij hadden gedurende de

8 Zie de analyse van uitgaven (hoofdstuk 3) in J. Duindam, *Vienna and Versailles. The courts of Europe's dynastie rivals 1550-1780* (Cambridge, 2003).

9 Zie het Spaanse voorbeeld van de oorlogsinspanning als valkuil voor de staat, I.A.A. Thompson, *War and society in Habsburg Spain. Selected essays* (Aldershot, 1992).

10 J. Keegan, *The face of battle. A study of Agincourt, Waterloo and the Somme* (New York, 1977). Zie ook van J. Keegan, *The mask of command* (Londen, 1988).

veldslag. Lawaai, kruitdamp, en de spanning van het moment maakten precieze observatie van het strijdtoneel moeizaam of zelfs onmogelijk. Elke reconstructie achteraf bleef - en blijft - vanuit dit gezichtspunt dan ook aanvechtbaar. De moeilijk te reproduceren ervaring van de veldslag was bovendien voor veel soldaten eerder uitzondering dan regel: eindeloze marsen vormden de kern van hun bestaan. Dat aspect komt sterk naar voren in de dagboeknotities van een soldaat in het Keizerlijke leger gedurende de Dertigjarige Oorlog. Zijn sobere aantekeningen over mars, belegering, plundering, geweld, maar ook relaties en vaderschap in het leger, mogen hier als voorbeeld dienen van de vele andere *Selbstzeugnisse* die vooral door Duitse historici zijn bijeengebracht.[11] Zij werpen een veelal ontnuchterend licht op allerlei kwesties, zoals bijvoorbeeld de klaarblijkelijk geringe religieuze motivatie of het routineus overlopen na een nederlaag. Het perspectief van de egodocumenten gaf daarnaast aan dat oorlogservaringen voor boeren en stedelingen extreme regionale differentiaties kennen. Wanneer we bewegingen van legers en vluchtelingen geografisch preciezer in beeld brengen, blijkt dat het in sommige gebieden altijd raak was, terwijl nabijgelegen regio's steeds aan de dans ontsprongen.[12]

Het heeft weinig zin de voorbeelden van een bredere benadering van oorlogvoering hier te vermenigvuldigen: we kunnen volstaan met de constatering dat de nieuwe militaire geschiedenis consequenties heeft voor discussies op allerlei naastliggende terreinen. Omgekeerd speelt steeds de vraag hoe we de militaire veranderingen in de Europese cultuur kunnen faseren en karakteriseren.

De 'militaire revolutie'

Het startschot van deze discussie werd gegeven door Michael Roberts, een gezaghebbend biograaf van de Zweedse veldheer-koning Gustaaf Adolf (1611-1632). Roberts typeerde de legerhervormingen in de Republiek rond 1600 en vooral de daaropvolgende Zweedse militaire praktijk van de vroege zeventiende eeuw als een 'revolutie'.[13] In de zestiende eeuw werden handvuurwapens belangrijker op het slagveld; na een fase van aanpassingen kreeg rond 1600 in de Republiek de wisselwerking van musketiers, piekeniers en ruiterij ten slotte een vorm die elders navolging zou krijgen. Door een verkleining van de eenheden en een bredere, ondiepere opstelling werd de vuurkracht versterkt ten opzichte van de stootkracht. De aanpassing eiste geregelde dril van de troepen, omdat zij moesten leren snel hun musket te herladen terwijl zij gecompliceerde bewegingen uitvoerden. Ook de piekeniers, die de musketiers tegen een cavaleriecharge moesten verdedigen, dienden goed getraind te zijn, anders zouden zij hun rol op het slagveld niet kunnen spelen. De principes van deze 'lineaire tactiek' zouden de basis vormen voor verdere veranderingen onder Gustaaf

11 J. Peters, *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte* (Berlijn, 1993).

12 B. von Krusenstjern, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis* (Berlijn 1997), B. von Krusenstjem, H. Medick, P. Veit, *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährigen Krieg aus der Nähe* (Göttingen, 1999).

13 M. Roberts, *Gustavus Adolphus. A history of Sweden, 1611-1632* (Londen, 1953) en Roberts, *The military revolution 1560-1660* (Belfast, 1956).

Adolf, en zij bleven tot in de achttiende eeuw onverkort geldig. Het massieve stootblok van voetvolk gewapend met hellebaarden of pieken, zoals dat met succes was toegepast door de Zwitserse *Gewalthaufen*, was omgevormd tot een brede linie van musketiers die het vooral van haar gecombineerde en gedisciplineerde vuurkracht moest hebben.

Roberts verbond deze aanpassingen van de opstelling en organisatie van het leger aan het vuurwapen met een mentaliteitsverandering in de richting van disciplinering en met de versterking van de staat. Zijn these paste daarmee voortreffelijk in de visies rond *Sozialdisziplinierung* en de vorming van een 'absolute' staat.[14] Geoffrey Parker publiceerde in verschillende stadia bedenkingen en aanpassingen bij Roberts' these die de 'revolutie' verbreedden, enerzijds door de periodisering uit te rekken tot de vroege zestiende eeuw, anderzijds door vloot- en vestingbouw nadrukkelijker in het beeld te betrekken.[15] Uiteindelijk handhaafde Parker het concept van een militaire revolutie, die volgens hem ook een centrale verklaring bood voor de totstandkoming van de voorsprong van Europa op de rest van de wereld. Bovendien hield hij stellig vast aan de jaren rond 1650 als de slotfase van de revolutie: Parker zag geen 'revolutie' tussen de legers van Gustaaf Adolf en die van Frederik II.

Na Parkers bijdrage aan de discussie leek het hek van de dam. Tal van publicaties volgden waaruit bleek dat elke eeuw toch minstens één militaire revolutie kende.[16] In de loop van de veertiende eeuw moest het ridderleger het afleggen tegen voetvolk: *voilà* de infanterie-revolutie met ingrijpende consequenties voor de recrutering en de omvang van legers. In de vijftiende eeuw maakten zware vuurwapens een einde aan het overwicht van de verdediging, zodra bleek dat hoge kasteelmuren kwetsbaar waren voor bresschieten: de artillerie-revolutie. In antwoord op de kracht van de artillerie ontstond een nieuw ontwerp voor fortificatie, waarin de verdediging niet meer verticaal maar horizontaal was opgezet, en waarmee de verdedigende partij niet slechts artillerievuur op afstand hield en kon incasseren, maar ook een optimale basis creëerde voor defensieve vuurkracht: de vestingrevolutie.

Na de periode die door Roberts en Parker als revolutie werd getypeerd volgde volgens Jeremy Black een fundamentelere doorbraak.[17] In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden staande legers op steeds grotere schaal bijeengebracht en verzorgd door de staat; de groeiende staatsbetrokkenheid bij de oorlogsmachinerie kwam ook tot uiting in de opbouw van een professionele vloot. Rond 1700 deed de lineaire tactiek bovendien een belangrijke stap voorwaarts. De invoering van effectievere musketten

14 Zie klassieke formuleringen van deze these in O. Hintze, *Staatsverfassung und Heeresverfassung. Vortrag* (Dresden, 1906), O. Hintze, *Der Beamtenstand* (Leipzig, 1911), O. Hintze, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*, G. Oestreich, F. Hartung, ed. (Göttingen, 1962), G. Oestreich, *Calvinismus, Neustoizismus und Preussentum. Eine Skizze* (Tübingen, 1955) en G. Oestreich, *Soldatenbild, Heeresreform und Heeresgestaltung im Zeitalter des Absolutismus* ([S.l.], 1957).

15 G. Parker, 'The "military revolution", 1560-1660. A myth?', *Journal of modern history,* XLVIII (1976) ii, en Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Cambridge, 1988).

16 Zoveel valt af te leiden uit de verschillende, deels sceptische, discussies in Rogers, *The military revolution debate*.

17 Zie J. Black, *A military revolution? Military change and European society, 1550-1800* (Basingstoke, 1991) en Black, *European warfare, 1660-1815* (Londen, 1994).

voorzien van een bajonet maakte de piekeniers overbodig. Er was nu in wezen slechts één type infanterist, hetgeen de opstelling en beweging van de troepen zeer vergemakkelijkte. Black kon ter ondersteuning van zijn periodisering aanvoeren dat de grote rivaal aan de rand van Europa, het Osmaanse Rijk, na 1690 definitief werd teruggedrongen. In de loop van de achttiende eeuw, ten slotte, werden alle eerder genoemde veranderingen in techniek, dril en organisatie geperfectioneerd. In de tweede helft van die eeuw ontstonden allerlei creatieve aanpassingen van de lineaire orthodoxie; bovendien werden opleidingen, legerorganisatie en commandostructuur gemoderniseerd. Het succes van de Franse revolutionaire legers, niet of nauwelijks door technische veranderingen gestuurd, steunde bovenal op de dienstplicht, maar het bouwde evenzeer voort op de achttiende-eeuwse experimenten met organisatie, tactiek en strategie. Napoleon consolideerde dit bouwwerk, en wist het zowel briljant als op ongekend grote schaal toe te passen. De negentiende eeuw kon dankzij spoorwegen en ingeblikt voedsel eerdere logistieke beperkingen oplossen, terwijl de veranderingen in de munitie- en wapentechnologie het slagveld ingrijpend veranderden. Laten we over de twintigste-eeuwse revoluties maar zwijgen.

Het bovenstaande doet enigszins denken aan het klassieke debat over de renaissance: na de formulering van de karakteristieken van de 'doorbraak' worden overal gelijksoortige verschijnselen geconstateerd. 'De' renaissance verschrompelt uiteindelijk tegen het decor van een schier eindeloze reeks wedergeboorten. Daarmee is het debat dan ook in feite ten einde. Wat overblijft is een achterhoedegevecht tussen twee hoofdrolspelers, Geoffrey Parker en Jeremy Black. De eerste blijft enigszins krampachtig de fundamentele veranderingen rond 1700 relativeren, de tweede doet hetzelfde met de doorbraak van de vroege zeventiende eeuw. Een relevante component van deze territoriumstrijd zit in de verbinding met het absolutisme-debat. In Parkers visie en periodisering leidde de militaire revolutie tot de versterking van de staat, mede omdat de sterkere staat oude oppositiekrachten kon oprollen.[18] Volgens Black was de versterking van de staat en de uitbreiding van het leger nu juist een effect van een hernieuwd compromis tussen heersers en elites dat rond het einde van de godsdienstoorlogen vorm kreeg.[19] In de recentere literatuur over oorlogvoering in de vroeg moderne tijd lijkt de scepsis ten aanzien van de militaire revolutie te overheersen: er was niet sprake van één doorbraak, maar van een ontwikkeling met een hortend en stotend ritme. Black zelf wijst dikwijls op de knellende beperkingen die de oorlogvoering in

18 Zie de reprise van deze klassieke visie in onder andere B.M. Downing, *The military revolution and political change. Origins of democracy and autocracy in early modern Europe* (Princeton NJ, 1992), Ch. Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990* (Cambridge, Mass., 1990), S.E. Finer, *The history of government from the earliest times* (Oxford, 1997) en Th. Ertman, *Birth of the Leviathan. Building states and regimes in medieval and early modern Europe* (Cambridge, 1997).

19 Zie een concrete en op de sociale vertakkingen van het leger gerichte parallel van deze discussie in de studie van J.A. Lynn, *Giant of the grand siècle. The French army, 1610-1715* (Cambridge, 1997) tegenover de sceptischer en sterker op archiefmateriaal gebaseerde studies van D. Parrott, *Richelieu's army: war, government and society in France, 1624-1642* (Cambridge, 2001) en G. Rowlands, 'Louis XIV, aristocratic power and the elite units of the French army', *French History,* XIII (1999) iii, 303-331, Rowlands, *The dynastic state and the army under Louis XIV Royal service and private interest, 1661-1701* (Cambridge, 2002).

de vroegmoderne tijd onderscheiden van de praktijk zoals die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw gestalte zou krijgen.

Interessant blijft de vraag naar de aard en mechanismen van militaire verandering. Enerzijds gaat het om concrete technische vernieuwingen, om buskruit, artillerie en handvuurwapens. De wisselwerking tussen artillerie, vestingbouw, en belegeringstechnieken vormde één domein van doorlopende verandering; de systematische toepassing van vuurwapens op het slagveld een ander. De uitdaging van het nieuwe wapen kreeg echter slechts door een intensieve fase van aanpassing in denken en organisatie een revolutionair potentieel.[20] Daarbij waren naast ambachtelijke experimenteerlust en de voortdurende impuls van oorlog of oorlogsdreiging belangrijke investeringen van denkers, legeraanvoerders en leiders nodig. Een nieuw wapen hoefde niet tot zo'n voortgaande ontwikkeling te leiden; dat blijkt al uit de situatie in het Verre Oosten, waar de technologie beschikbaar was, maar waar de impuls voor verdere ontwikkeling leek te ontbreken. Parker vestigde de aandacht op de Japanse situatie - hier werd het vuurwapen door de Europeanen geïntroduceerd, waarna de Japanners al vóór de hervormingen van Maurits en Willem-Lodewijk experimenteerden met een op vuurkracht gebaseerde tactiek, terwijl de Tokugawa-dynastie vervolgens het vuurwapen verbood. China kende vuurwapens en zelfs scheepsartillerie reeds voor de Europeanen, maar ook hier leidde dit gegeven niet tot de doorlopende ontwikkeling die zich in Europa voordeed. In allerlei andere gebieden werden Europese wapens ingevoerd; zonder de bijpassende mentaliteit en organisatie bleef hun effect echter beperkt.

Voor de militaire component in 'the rise of the West' zijn vele verklaringen geboden. Enerzijds treffen we daarin vooral de discipline en de directheid en massaliteit van de confrontatie: geen *raids* of op individuele heldenmoed gebaseerde aanvallen, geen gevecht om gijzelaars of slaven, maar een geordend, massaal en op afstand doden.[21] Anderzijds ligt een verklaring mogelijk in de voortdurende opeenvolging van uitdaging en antwoord in de Europese context. De infanterie-revolutie kreeg vorm in de strijd van Schotten tegen Engelsen, Engelsen tegen Fransen, Zwitsers tegen Habsburgers en Bourgondiërs. De Fransen reageerden met een vlotte toepassing van artillerie, waarmee zij de Engelse posities oprolden en later Italië zouden verrassen. De Italiaanse oorlogen werden een 'school of war' waarin vele Europese mogendheden en groepen elkaar trachtten af te troeven in de toepassing van de nieuwe wapens en ideeën. Vanaf de late zestiende eeuw verkregen de Nederlanden een soortgelijke plaats op het oorlogstoneel, dat zich vervolgens in de eerste helft van de zeventiende eeuw uitbreidde tot grotere delen van Europa. In de latere zeventiende eeuw ontstond een militaire competitie op ongekende schaal; in het midden van de achttiende eeuw werden de politiekmilitaire kaarten nog eens opnieuw geschud. Het gaat hier niet slechts om de grote dichtheid van oorlogvoering in Europa. We zien dikwijls dat de militaire knelpunten

20 Zie hiervoor Th. Arnold, *The renaissance at war* (Londen, 2001) en de bijdrage van deze auteur in J. Black, ed., *European warfare 1453-1815* (Basingstoke, 1999).

21 De confronterende en 'totale' Europese stijl van oorlogvoeren komt naar voren in onder andere J. Keegan, *A history of warfare* (1993), Parker, *The military revolution,* en zijn recente 'From the House of Orange to the House of Bush. 400 Years of "revolutions in military affairs"', *Militaire Spectator*, CLXXII (2003) iv, 177-193.

van een conflict in de daaropvolgende rustpauze worden opgelost - of althans dat daartoe pogingen worden gedaan. Het voorbeeld van Frankrijk halverwege de zeventiende eeuw kwam hierboven al naar voren; met evenveel recht kan het Habsburgs herstel na 1749 worden genoemd. In beide gevallen vormden de militair-financiële problemen aanknopingspunt en kern van een reeks ingrijpende sociaal-politieke veranderingen. Was het deze 'perennial gale of creative destruction' tussen de relatief kleinschalige Europese mogendheden die uiteindelijk tot een overwicht van Europa op andere machten leidde?[22] Het antwoord op deze vraag blijft noodzakelijkerwijze speculatief.[23]

Oorlogvoering en de vroegmoderne Nederlanden: vijf bijdragen

De these van Roberts en Parker over de militaire revolutie gunt aan de Nederlanden een belangrijke plaats. In de decennia na de Italiaanse Oorlogen werd dit gebied immers geleidelijk het meest in het oog springende oorlogstoneel van Europa. Door de botsingen met het Spaanse leger, ongetwijfeld het meest gerenommeerde en best georganiseerde leger van Europa in de late zestiende eeuw, kwam na 1590 de lineaire tactiek tot stand en bereikte de vestingoorlog een voorlopig hoogtepunt. In de Dertigjarige Oorlog stond aanvankelijk de militaire praktijk van de Republiek model voor de 'Protestantse' vorm van oorlogvoering. Halverwege de zeventiende eeuw kreeg de vloot een professioneler karakter, en werd ook de tactiek ter zee aangepast aan de mogelijkheden van de vuurkracht. Dit proces kreeg vorm in de conflicten van de Republiek met Spanje, Engeland en later Frankrijk. Na 1667 werd het Staatse leger wederom geconfronteerd met een strijdmacht die op dat moment haar rivalen voorbijstreefde: de oorlogsmachinerie van Lodewijk XIV. In de langdurige alliantieoorlogen tegen Lodewijk XIV kregen de schaalvergroting en professionalisering van de legers gestalte waaraan Black zoveel waarde hechtte. Doordat de Republiek in de zeventiende eeuw steeds werd geconfronteerd met tegenstanders die vooraan liepen in het militaire veranderingsproces, was ook zij noodzakelijkerwijze steeds actief in de voorhoede. Daarmee waren de Nederlanden, vooral in de eerste en laatste decennia van de zeventiende eeuw, zowel een semi-permanent strijdtoneel als een 'school of war' op Europese schaal.

De bijdrage van M.A.G. de Jong richt zich op de eerste belangrijke fase van ca. 1585-1621, waarin het strijdtoneel in de Nederlanden uitgroeide tot een militaire leerschool van Europees formaat. De Jong zet uiteen hoe in deze fase de basis werd gelegd voor een grotere strijdmacht met een tot op zekere hoogte gestandaardiseerde bewapening en tactiek. Hij onderstreept daarbij de weldoordachte en rationele opstelling van de staat, die de veranderingen zuinig, geleidelijk, maar niettemin systematisch doorzette. Daarnaast gaat hij in op de economische achtergronden van de modernisering. Er was sprake van een relatief klein getal direct betrokken producenten

22 Vrij naar J.A. Schumpeter, *Capitalism, socialism and democracy* (New York, 1950).

23 Zie de bredere discussie in W.R. Thompson, 'The military superiority thesis and the ascendancy of Western Eurasia in the world system', *Journal of world history,* X (1999) i, 143-178.

en handelaren, die bovendien nauwe betrekkingen met de staat onderhielden: beide factoren vergemakkelijkten het veranderingsproces.

Olaf van Nimwegen, die inmiddels met zijn onderzoek het relevante archiefmateriaal van een opmerkelijk lange periode soeverein kan overzien[24], beaamt de militairtactische veranderingen die De Jong in kaart brengt, maar onderstreept dat in oudere literatuur een overtrokken beeld bestaat van de 'Nassause legerhervormingen'. Hij gaat nader in op blijvende beperkingen in omvang, bevoorrading, en financiering van het leger. Het leger bleef, zo maakt Van Nimwegen duidelijk, in tal van opzichten een particuliere verantwoordelijkheid van de officieren, waaraan de staat slechts op enige afstand bijdroeg. Particuliere geldschieters en officieren dienden als financiële buffer voor de staat die meestal traag en soms helemaal niet betaalde. Uiteindelijk werd de situatie zo precair dat de staat directer moest ingrijpen: pas met de grotere betrokkenheid van de staat zoals die na 1672 gestalte kreeg kon het leger verder groeien. Evenals bijvoorbeeld David Parrott wijst Van Nimwegen op de rol van crises in de ontwikkeling van militaire hervormingen, en op het sterke *ad hoc* karakter van maatregelen.[25] Hij benadrukt daarbij dat er sprake was van een opeenvolging van militaire doorbraken in verschillende perioden, niet van één militaire revolutie.

Etienne Rooms stelt in zijn bijdrage het leger in de Habsburgse Zuidelijke Nederlanden centraal. Rond 1600 kon dit leger nog als voorbeeld dienen voor de andere Europese legers; tegen het einde van de zeventiende eeuw was dat nauwelijks meer het geval. Niettemin, zo toont Rooms, werd in de jaren rond 1670 ook hier getracht de verzorging en organisatie van het leger te verbeteren. De pogingen strandden uiteindelijk in aanhoudend geldgebrek. Rooms' nauwgezette studie van de bezoldiging, de bevoorrading en de inkwartiering van de troepen toont de voortdurende wisselwerkingen van leger en samenleving. De moeizame band van burgers met soldaten die bij hen werden ingekwartierd werd door de bouw van barakken losser gemaakt - tot genoegen van de burgers, maar tegen de wil van de soldaten. In het onderzoek van Rooms blijkt wederom het crisisgestuurde en *ad hoc* karakter van maatregelen: zo nam de staat de voedselvoorziening pas ter hand toen de soldaten hun voeding door het uitblijven van soldijbetaling niet meer konden bekostigen.

J.P.C.M. van Hoof gaat in op een cruciaal aspect van de laat zeventiende-eeuwse militaire constellatie: de vestingbouw. Hij bespreekt het werk van Menno van Coehoorn, de 'Hollandse Vauban', en de uitwerking daarvan in de praktijk. Van Coehoorn publiceerde in 1685 zijn *Nieuwe vestingbouw*[26], waarin allerlei verbeteringen

24 Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger,* Van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog (1740-1748)* (Amsterdam, 2002) en als resultaat van thans lopend onderzoek: *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1588-1678)* (Amsterdam, 2005).

25 Parrott, *Richelieu's army*.

26 M. van Coehoorn, *Nieuwe vestingbouw, op een natte of lage horisont; welke op driederleye manieren getoont wordt in 't fortificeren der binnengroote van de Fransche royale ses-hoek, waar in de sterckte der hedendaagsche drooge- aan de natte-grachten gevonden wordt: als mede hoe men tegenwoordig langs een zee of rivier fortificeert, en op wat manier men daar behoorde te bouwen* (Leeuwarden, 1685); als facsimile J. Sneep, ed., *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont...* (Amsterdam, 1982).

van de oude vestingwerken werden voorgesteld; vervolgens vervulde hij een sleutelfunctie in de daadwerkelijke verbetering van de vestingwerken in de periode 1698-1702. Tot diep in de achttiende eeuw bleef men voortbouwen op Coehoorns concepten. De vestingbouw illustreert de discussie over de fasering van militaire vernieuwingen: het Oud-Nederlands stelsel dateert uit het conflict met de Spanjaarden, het Nieuw-Nederlands stelsel kwam tot stand in reactie op Franse verbeteringen. Van Hoof richt zich op de tweede fase, maar plaatst de ontwikkeling in het langere perspectief.

Samen geven deze bijdragen een overzicht van de verwikkelingen en veranderingen van het militair bedrijf in de Nederlanden gedurende de zeventiende eeuw. Tegelijkertijd illustreren zij in concrete vorm de hier algemeen aangeduide metamorfose van de militaire geschiedenis. De auteurs gaan in op de randvoorwaarden en achtergronden van het slagveld, op verbindingen van leger en staat, en op ontmoetingen tussen soldaten en burgers. Zij schrijven een militaire geschiedenis waarin we vergeefs zoeken naar kruitdamp en heldenmoed. Daarbij kiezen zij overigens uiteenlopende perspectieven. Het debat tussen Parker en Black over de periodisering en de rol van de staat keert terug in de bijdragen van De Jong en Van Nimwegen. Terwijl De Jong de rationaliteit en effectiviteit van de staat in de vroege periode van militaire hervormingen benadrukt, schetst Van Nimwegen een moeizaam proces van vallen en opstaan dat uiteindelijk leidde tot een volgende doorbraak in de laatste decennia van de zeventiende eeuw. Rooms' betoog toont dat zich in de Zuidelijke Nederlanden een parallelle ontwikkeling voordeed, die ten slotte echter spaak liep door blijvend geldgebrek. Als de staat niet adequaat kon reageren op de uitdagingen voortkomend uit de financiering en bevoorrading van legers voorspelde dat weinig goeds voor het bestel - de connectie tussen staatsvorming en leger pakte bepaald niet altijd gunstig uit.[27]

Deze bundel biedt een verkenning van een terrein dat te lang in de periferie van de academische historische belangstelling bleef, zeker in de Nederlandse verhoudingen.[28] Reserves tegenover oorlogvoering kan men alleszins billijken, maar zij behoeven zich niet uit te strekken tot de bestudering van het verschijnsel oorlog met al zijn vertakkingen en facetten.

27 Zie voor een soortgelijke analyse van Spanje: Thompson, *War and society in Habsburg Spain*.

28 Zie recent andere openingen, bijvooorbeeld J.R. Bruijn, C.B. Wels, ed., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam, 2003).

Militaire hervormingen in het Staatse leger en de opbouw van het wapenbedrijf, 1585-1621

M.A.G. de Jong

1 *Inleiding*

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog groeiden de wapenhandel en -nijverheid in de Republiek uit tot vitale onderdelen van de logistieke ruggengraat van de land- en zeestrijdkrachten van Europese staten.[1] Het Staatse leger was de grootste binnenlandse afnemer van oorlogsmaterieel. Dit gegeven vormde een belangrijk fundament voor de opbouw van het wapenbedrijf in de Republiek. Wat was de omvang en de aard van de vraag van het Staatse leger en welke betekenis had het voor de ontwikkeling van het wapenbedrijf? Deze vraagfactor was geen constante, maar kende in de jaren 1585-1621 kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen, mede omdat het Staatse leger in deze periode een aantal belangrijke ontwikkelingen doormaakte en uiteraard ook door de aanhoudende oorlogsdruk. Het Staatse leger onderging, zoals eerder vermeld in dit themanummer, onder prins Maurits een ingrijpende hervorming. Dit artikel behandelt de verschillende aspecten van het hervormingsproces die gevolgen hadden voor de vraag naar wapens ten behoeve van het Staatse leger. Daarbij ligt de nadruk op de infanterie, die vergeleken met de omvang van de cavalerie en de artillerie het grootste legeronderdeel vormde. Vijf aspecten van de legerhervorming staan centraal, namelijk het toenemende gebruik van vuurwapens, de standaardisering van wapens, de schaalvergroting van het Staatse leger, de toegenomen rol van belegeringen en de regelmatige betalingen aan de troepen. Gezamenlijk waren deze elementen van grote invloed op de omvang en aard van de vraag van het leger en daarmee op de ontwikkeling van het wapenbedrijf.

Na een kort overzicht van het logistieke en financiële systeem waarop de materieelvoorziening van het Staatse leger berustte, komt de 'ordre op de wapeninge' van 1599 aan bod. De 'ordre' legde de standaardnormen voor de bewapening en betaling van de eenheden infanterie en cavalerie vast. Daarmee speelde zij een belangrijke rol bij de standaardisering van de vuurwapens. Vervolgens wordt besproken hoe de stan-

1 Dit artikel is gebaseerd op het eerste hoofdstuk van mijn dissertatie *'Staet van Oorlog'. Wapenbedrijf en militaire hervormingen in de Republiek der Verenigde Nederlanden (1585-1621)* (Leiden, 2002). Doel van dit proefschrift is het ontstaan van het wapenbedrijf gedurende deze fase te bestuderen vanuit het perspectief van de ondernemers. Ruime aandacht is besteed aan de omstandigheden waaronder zij opereerden. Deze omstandigheden werden in belangrijke mate bepaald door de wisselwerking tussen het wapenbedrijf in de Republiek, de versnelde groei van de economie, de militaire hervormingen en het staatsvormingsproces. Hoewel deze studie de opbouw van de gehele bedrijfstak van import van grond- en hulpstoffen, via de binnenlandse productie, tot de distributie op binnen- en buitenlandse markten volgt, ligt de nadruk op het blootleggen van de belangrijkste economische, staatkundige en militaire processen. Het zijn deze processen die meer inzicht bieden in de dynamiek en het volwassen worden van een jonge staat.

daardisatie in de praktijk verliep, hoe de bewapening van de infanterie veranderde in de jaren 1572-1621, vooral waar het vuurwapens betrof[2], en in welk tempo deze twee processen verliepen. Beiden hadden ingrijpende gevolgen voor de logistiek en de toeleveranciers van het Staatse leger. Het effect van de legergroei en het toenemend aantal belegeringen onder Maurits op de vraagzijde van het wapenbedrijf worden daarna besproken, alsook de structurele betekenis die de regelmatige betaling van de troepen na 1589 daarop had. Tenslotte wordt geanalyseerd wat deze hervormingen betekenden voor de ontwikkeling aan de aanbodzijde van het wapenbedrijf. Werkte het een en ander concentratie aan de aanbodzijde in de hand en gaf het ondernemers ruimte om individueel of gezamenlijk invloed uit te oefenen op de markt(prijzen)? Was, kortom, de marktvorm in het geding? En wat was de bijdrage van het wapenbedrijf aan de militaire hervorming van prins Maurits?

2 *Logistieke en financiële organisatie*

De basis van de logistieke organisatie lag in de afspraken die de opstandige provincies hadden gemaakt in de Unie van Utrecht van 1579 voor de gezamenlijke defensie tegen het Spaanse gezag. Elke provincie van de Republiek had een vastgesteld aandeel (*quote*) in de begrote uitgaven (*ordinarisuitgaven*) voor de oorlog te lande. De Raad van State raamde deze uitgaven in een jaarlijkse oorlogsbegroting, de zogeheten Staat van Oorlog, en legde de begroting in de Staten-Generaal aan de provincies ter goedkeuring voor. Bijzondere uitgaven (*extra-ordinarisuitgaven*) werden telkens volgens dezelfde quoten en op dezelfde wijze verdeeld over de provincies. Ook de uitgaven voor het oorlogsmaterieel van het Staatse leger verdeelde men als onderdeel van de totale oorlogsuitgaven onder de gewesten.[3]

2 Hiertoe zijn gegevens gebruikt afkomstig uit de tellijsten van de compagnieën voetvolk voor de uitbetaling van soldij, de zogenaamde monsterrollen. Zij geven een betere indruk van de veranderingen in de praktijk, dan de statische gegevens in de door de Staten-Generaal uitgevaardigde formele ordonnanties of bepalingen ten aanzien van de gewenste aantallen en soorten wapens per compagnie. J.W. Wijn gebruikte verordeningen van de Staten-Generaal en Raad van State bij het bestuderen van de verhouding van het aantal vuurwapens tot dat van de pieken bij de infanterie: J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* (Utrecht, 1934) 173-180. De gegevens uit de monsterrollen zijn ontleend aan: J.W. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXII (1949) 235-261, aldaar 259. Zeeuws Archief (ZA), Archief Rekenkamer C (ARC) 312-314, 342, 362-364, 422-424, 482-483, Acquitten bij de rekeningen van de ontvanger-generaal (rek. ontv.gen.) te lande 1603/1604, 1606/1607, 1608/1609, 1614/1615, 1620/1621. NA, Archief Johan van Oldenbarnevelt (AJO) 2872, Stukken betreffende de werving en recrutering van de compagnieën van het Duitse regiment 1593. Voor de magazijnstaten en -rekeningen zie: NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605. NA, Archief Rekenkamer ter Auditie (ARAu) 346, Rekening van ontvangsten en uitgaven van Michiel de Wael, ammunitiemeester van Delft 08.02.1574-31.01.1575. NA, Archief Raad van State (ARS), Balans op de zevende rekening van de ammunitie van oorlog van de Staten van Holland 01.01.1594-31.12.1594.

3 H.L. Zwitzer, *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1991) 62-81. A.Th. van Deursen, 'De Raad van State en de Generaliteit (1590-1606)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXIV (1964) 1-48. A.Th. van Deursen, 'Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) 44-55.

De Gedeputeerde Staten van een provincie, in het geval van Holland en Zeeland de Gecommitteerde Raden[4], voerden de financiële en militaire taken voor de provinciale Staten uit. Ze verrichtten de wapenaankopen voor de Staatse troepen, waarbij de transacties opgetekend werden in de zogenaamde ordonnantieboeken. Via een ordonnantie gaven de Gecommitteerde Raden opdracht tot betaling aan de ontvanger-generaal, die hoofd en beheerder was van de provinciale financiën. De leverancier kreeg een ordonnantie of een kopie daarvan als transactiebewijs, terwijl daarnaast notariële verklaringen (*attestaties*) werden opgesteld. Wanneer het oorlogsmaterieel aan een ammunitiemeester of commies-stapelier werd afgeleverd, werd een ontvangstbewijs (*recepisse*) uitgeschreven. De leveranciers dienden alle papieren (recepisse, attestaties en ordonnantie) aan de ontvanger-generaal te tonen die hen vervolgens uit de gewestelijke kas betaalde. De uitvoerig becommentarieerde afrekeningen werden opgetekend in de rekeningen te lande van de ontvanger-generaal.[5] Het aandeel van Holland in de oorlogsuitgaven van de Republiek werd weer verdeeld over de verschillende belasting-kwartieren in dit gewest.

Elke provincie sloeg het oorlogsmaterieel op in een eigen, gewestelijk magazijn. Dergelijke arsenalen boden niet alleen ondersteuning aan de troepen van het Staatse leger, maar eveneens aan de compagnieën waardgelders, de uit stedelijke burgers bestaande reservetroepen met garnizoenstaken. De grootste wapen- en munitievoorraden van de Republiek bevonden zich in de gewestelijke magazijnen van Zeeland (Veere), Friesland (Leeuwarden) en vooral van Holland (Dordrecht, Delft). Het gewestelijke arsenaal van Holland en het generaliteitsmagazijn van de Unie, beide ondergebracht in één magazijn te Delft, vormden de centrale spil. Uit verschillende Staten van Oorlog blijkt dat de minder draagkrachtige provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel voor aanzienlijk kleinere bedragen (500 tot 3.000 carolus gulden per jaar) munitie en wapens aanschaften dan Holland, Zeeland, Groningen en Friesland (20.000 tot 600.000 carolus gulden per jaar). Bij de voorbereiding van campagnes vonden er vanuit de Hollandse, Friese en Zeeuwse magazijnen grootscheepse wapentransporten plaats, vooral via de rivieren, naar de (gewestelijke) magazijnen van de landprovincies, van garnizoenssteden en uitvalbases voor veldtochten, zoals Nijmegen, Arnhem, Sluis en Grave of forten als Rijnberk, Hulst en Meurs.[6]

Tot de voornaamste taken van het gewestelijke magazijn van Holland en het genera-

4 De Staten van Holland kenden twee gedeputeerde colleges: de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier (steden bezuiden het IJ) en die van het Noorderkwartier (steden benoorden het IJ). Vanwege het grotere aantal steden en grotere fiscale belang was het Zuiderkwartier relatief belangrijker dan het Noorderkwartier. De Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier speelden dan ook een relatief grotere rol in het uitvoeren van financiële en militaire taken voor de Staten van Holland dan de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier. Met de Gecommitteerde Raden (van Holland) worden in dit artikel, tenzij anders aangegeven, de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier bedoeld.

5 M.A.G. de Jong, 'De Zeeuwse wapenhandel en -productie 1572-1630', in: J.P. Puype, M. van der Hoeven, ed., *Het arsenaal van de wereld. Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1993) 22-27, aldaar 22.

6 NA, ARS, Staten van Oorlog 1595-1621. Voorbeelden van het versturen van oorlogsmaterieel: NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 10.08.1599, 22.07.1601, 25.10.1602, 01.05.1603, 22.05.1604, 03.09.1605, 09.09.1605 en 15.09.1605.

liteitsmagazijn van Delft behoorde in de eerste plaats het aanleggen van grote voorraden buskruit, lonten, kogellood voor vuurwapens en ijzeren kogels voor geschut. In de tweede plaats verzorgden de magazijnen de aankopen en het onderhoud van de veld- en belegeringstrein, de wagens van de bagagetros met materiaal voor veldversterkingen, pontonniers- en pioniersgereedschap. Smeden, timmerlieden, musketmakers en zwaardvegers, werkzaam binnen of nabij de magazijnen, verzorgden reparaties, onderhoud en fabricage van materiaal voor de bagagetros. Ten derde lagen in de magazijnen grote aantallen vuurwapens en blanke wapens die in de vorm van kant en klare pakketten of als aanvullingen werden uitgedeeld aan de compagnieën infanterie en cavalerie.[7] De gewestelijke magazijnen in andere provincies voerden, zij het op een kleinere schaal, gelijke taken uit, maar voor de opzet van een veld- en belegeringstrein en bagagetros hoefden zij niet te zorgen.

De logistieke organisatie eiste een veelheid aan uitvoeringsregels, waarover zowel de Raad van State als Gecommitteerde of Gedeputeerde Raden van de provincies, en met name van Holland, en de commiezen in de magazijnen zich actief bezighielden. Deze organisatie diende in de praktijk flexibel te worden aangepast aan belangrijke militaire hervormingen zoals de verandering en standaardisatie van wapens. Er werden goed doordachte keuzes gemaakt en beslissingen genomen over hoe de logistiek georganiseerd moest worden om effectief resultaat te boeken. Uit het vervolg blijkt dat dit leidde tot een dynamische en voortdurende hervorming van de logistieke organisatie, die integraal deel uitmaakte van de militaire hervorming.

3 *De bewapening van de infanterie en de 'ordre op de wapeninge' van 1599*

In 1599 werd de 'ordre op de wapeninge' vastgelegd. Deze richtlijn legde de standaardnormen voor de bewapening en betaling van de eenheden infanterie en cavalerie vast. Zij was vooral van belang voor het voetvolk oftewel de infanterie. De infanterie vormde voor de jonge Republiek gedurende de Tachtigjarige Oorlog de grootste financiële post met ongeveer 60% van 's lands uitgaven. Een deel van iedere infanteriecompagnie was uitgerust met vuurwapens. Enerzijds ging het om musketten, anderzijds om roers. Het musket was een vuurwapen van ongeveer 6,5 kg met een lontslot, waarvan de loop zo zwaar was dat deze bij het afvuren op een afzonderlijke steunvork, een forket, steunde. Voor het aanleren van de gevechtshandelingen dienden de drilinstructies van Willem Lodewijk en het handboek van Jacob de Gheyn. De 'ordre van de wapeninge' richtte zich puur op de bewapening, maar had, zoals zal blijken, grote implicaties voor de inrichting van het wapenbedrijf. De 'ordre' stelde voor het musket vast dat het kogels van 1/12 pond moest verschieten. Dit voorschrift om kogels van een bepaald kaliber te gebruiken beoogde de standaardisering van het type musket. Gegeven de stand van de techniek was dit niet eenvoudig. Het vuurwapen werd geladen met buskruit, een kogel en een kleine prop kardoespapier en vervolgens aangestampt.

7 Voor de magazijnstaten en -rekeningen zie: NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605. NA, ARAu 346, Rekening van ontvangsten en uitgaven van Michiel de Wael, ammunitiemeester van Delft 08.02.1574-31.01.1575. NA, ARS, Balans op de zevende rekening van de ammunitie van oorlog van de Staten van Holland 01.01.1594-31.12.1594.

Na het herhaaldelijk afvuren van een vuurwapen vervuilde de loop met kruitslijm.[8] Het was dan ook noodzakelijk de loop te boren op een groter kaliber van 1/10 pond (18,6 mm). Het roer was een lichtere uitvoering van het musket en kon zonder steun van een forket worden afgevuurd. Vanaf 1599 moest een roerloop op een kogel van 1/20 pond geboord zijn en kogels van 1/24 pond kunnen afvuren. Zowel musketiers als roerschutters werden verplicht naast vuurwapens een rapier en een morlion of stormhoed te dragen.[9] Hiermee werd de keuze voor een steekwapen en helm beperkt tot deze drie bepaalde types. Meer gedetailleerde voorschriften voor uniforme afmetingen en vorm waren echter moeilijk uitvoerbaar. Ze zouden een omvangrijke, uniforme massaproductie vereisen die rond 1600 in de Republiek niet bestond.

Een ander deel van de infanteristen in een compagnie was uitgerust met stokwapens en blanke wapens. De meerderheid van hen bestond uit piekeniers, de rest uit hellebaardiers en rondassiers. De laatsten waren zwaardvechters met een groot rond schild (targe of rondas). De hellebaardiers en rondassiers waren alleen goed bruikbaar bij een gevecht van dichtbij of een handgemeen (melée). Het maakte ze ook geschikt om de officieren en het vaandel van een compagnie te beschermen. Hun gevechtstaak was binnen de formatie in de loop van de tijd afgenomen. De 'ordre' bevatte dan ook voor hen geen voorschriften. De piekeniers moesten de musketiers en roerschutters, wier vuursnelheid laag was en die nog een bajonet ontbeerden, dekking verlenen tegen cavalerieaanvallen.[10] Zij waren vanaf 1599 verplicht een stormhoed, ringkraag (gorgorijn), het voorste en achterste deel van een harnas (samen een rusting), alsmede twee dijstukken (tassetten) te dragen. Naast een lange spies of piek van tenminste achttien voeten lang, waren zij tevens met een rapier of zwaard uitgerust. Bovendien gold voor een kwart van de piekeniers, het ging om diegenen met de hoogste soldij, de verplichting om dijstukken en armstukken tot aan de ellebogen (gardebrassen) te dragen. Zij stonden immers vooraan in de gelederen en waren het meeste blootgesteld aan vijandelijk vuur. Een belangrijk punt in de 'ordre van de wapeninge' betrof het beboeten van de soldaten. Na iedere heremaand werden de compagnieën gemonsterd en boetes opgelegd als wapens ontbraken.[11] De hoge boetes hadden evident een nuttig effect. Zij dwongen de soldaten goed voor hun wapens te zorgen. Naast het grote dis-

8 J.P. Puype, 'Hervorming en uitstraling. Tactiek en wapens van het Staatse leger tot de vrede van Münster en hun invloed in andere Europese landen', in: J. Dane, ed., *1648. Vrede van Münster, feit en verbeelding* (Zwolle, 1998) 47-81, aldaar 53, 54. B.S. Hall, *Weapons and warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, technology and tactics* (Baltimore, 1997) 148, 149.

9 J.B. Kist, ed., *Musket, roer en pistolet. 17de-eeuws wapenhandwerk in de Lage Landen* (Den Haag, 1974) 20, 21. NA, ARS 2287, Militair instructieboek voor de artillerie, 'ordre op de wapeninge'. J. Scheltus, *Groot-placaetboeck omvattende alle ordonnantiën en privileges der Staten-Generael...* (Den Haag, 1662) II, 249-262.

10 Wijn, *Krijgswezen*, 33-36, 153-155.

11 Wie als piekenier verzuimde een stormhoed en tassetten te dragen, kreeg een boete van twee gulden. Musketiers en roerschutters moesten boetes van anderhalve gulden betalen voor het ontbreken van een rapier, voor een forket en morlion beide een halve gulden en twee gulden voor een ontbrekend of afwijkend kaliber musket. Zelfs voor de best betaalde piekeniers, musketiers of roerschutters met een heremaandloon van respectievelijk achttien gulden, dertien gulden of tien gulden waren dergelijke boetes nog altijd forse bedragen. Kist, *Musket, roer en pistolet*, 20, 21. Wijn, *Krijgswezen*, 134-137. NA, ARS 2287, Militair instructieboek voor de artillerie, 'ordre op de wapeninge'. Scheltus, *Groot-placaetboeck*, II, 249-262.

ciplinerende effect ging van de boetes ook een belangrijke impuls uit om een eenmaal gerealiseerde standaardisering van de bewapening in de praktijk te handhaven.

De verdeling tussen stokwapens, blanke wapens en vuurwapens binnen de compagnie veranderde in de loop van de tijd. Een goede indruk daarvan geeft J.W. Wijn voor de eerste jaren van de Opstand (tabel 1). Volgens de monsterrollen van elf compagnieën, of vendels, van het Noorderkwartier van Holland, gemiddeld elk 150 man groot, was tussen 1572 en 1577 65% van de manschappen uitgerust met een roer en slechts 3% met een musket, terwijl 11% met een spies, 3% met een hellebaard en 3% met een slagzwaard was bewapend. De overige 15% waarover geen gegevens zijn te vinden, betreffen hoogstwaarschijnlijk de officieren en hun knechten. De indruk dat het roer bij het voetvolk een vooraanstaande rol speelde, wordt versterkt door gegevens over zeven Engelse vendels in Staatse dienst. Van elk vendel van gemiddeld 169 man was, uitgezonderd de officieren, 85% van de soldaten met een roer bewapend tegen slechts 8% met spiesen en 7% met hellebaarden en rondassen. De opgaven betreffende 16 Duitse compagnieën in Staatse dienst in 1593 geven evenwel een gewijzigd beeld: 39% roerschutters, 16% musketiers, 31% piekeniers en 3% hellebaardiers. In 1598 bestonden de 13 compagnieën van het Zeeuwse regiment onder generaal van Solms voor 21% uit roerschutters, 28% uit musketiers en 33% uit piekeniers en 5% uit hellebaardiers.

Tabel 1. Samenstelling van een compagnie infanterie 1572-1621

Jaar	Gemiddelde grootte (manschappen)	Officieren en knechten (%)	Roerschutters (%)	Musketiers (%)	Piekeniers (%)	Hellebaardiers en rondassiers (%)
1572-1577	150	15	65	3	11	6
1593	140	12	39	16	31	3
1598	92	13	21	28	33	5
1604	109	13	2	44	41	
1607	118	13		51	36	
1609	87	20		43	37	
1615	67	20		43	37	
1620	67	20		43	37	
1621	137	11		57	32	

Bronnen: J.W. Wijn, ‘Het Noord-Hollandse regiment’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXII (1949) 235-261, aldaar 259. ZA, ARC 312-314, 342, 362-364, 422-424, 482-483, Acquitten bij de rekeningen van de ontvanger-generaal te lande 1603/1604, 1606/1607, 1608/1609, 1614/1615, 1620/1621. NA, AJO 2872, Stukken betreffende de werving en recrutering

van de compagnieën van het Duitse regiment 1593. NA, AJO 2954, Lijst van monstering van compagnieën in het regiment van generaal van Solms 17.11.1598 en 18.11.1598.

Aan de hand van de omvangrijke monsterrollen van het Zeeuwse regiment kunnen we voor de peiljaren 1604, 1607, 1609, 1615, 1620 en 1621 de belangrijkste veranderingen in de bewapening van de infanteristen nalopen (tabel 1).[12] Een eerste constatering is dat de hellebaardiers en rondassiers uit het Staatse leger verdwenen. Waarschijnlijk gebeurde dit in de tweede helft van de jaren negentig van de zestiende eeuw. Hierboven is reeds gesteld dat de hellebaardiers en rondassiers alleen effectief waren bij een handgemeen of gevechten van dichtbij. Vuurgevechten op afstand voerden evenwel de boventoon. Eenheden van piekeniers en musketiers waren dan ook het meest geschikt om de vijand te bestoken en op afstand te houden. Zelfs bij een handgemeen waren blanke wapens en vuurwapens afdoende om vaandels en officieren efficiënt te verdedigen. Wel bleven de officieren met een hellebaard of partizaan uitgerust. Dit was niet alleen uit overwegingen van traditie en status, maar ook omdat deze stokwapens erg geschikt waren voor het in het gelid duwen, in bedwang houden en aansporen van de troepen. Een tweede verandering was dat het aantal piekeniers in de compagnieën toenam tot eenderde van de manschappen rond 1607 en 1621. De gevechtstactieken hadden zich verder ontwikkeld en kennelijk was de bescherming door spiesen of pieken eerder niet voldoende geweest. Een derde opvallende verandering betrof het verdwijnen van de lichtere arquebussen of roers met lontsloten. Dit is op het eerste gezicht merkwaardig. Immers, de roers waren in vergelijking met de musketten gemakkelijker te hanteren en hadden dezelfde vuursnelheid en precisie. De musketkogels waren echter zwaarder en hadden een groter doordringend vermogen dan de lichtere roerkogels.[13] Een eenheid musketiers bezat daarmee een grotere vuurkracht dan een gelijke eenheid roerschutters. De roers werden dan ook steeds meer vervangen door musketten. Ter verdere verbetering van de bewapening besloten de Staten-Generaal in 1609 om de roers af te schaffen.[14]

Volgens Wijn nam tot 1599 de grootte van de compagnieën infanterie af. De compagnieën werden echter na de periode 1599-1604, waarin de slag bij Nieuwpoort, de verdediging van Oostende en het beleg van Sluis plaatsvonden, weer versterkt tot uiteindelijk 118 man in 1607. Bij het begin van het bestand in 1609 werden zij weer fors

12 Er zijn telkens de monsterrollen van acht compagnieën uit de ongeveer dertig compagnieën van het Zeeuwse regiment bekeken, waarbij voor een goed beeld gekozen is voor een gespreid aantal oorlogs- (uit 1603-1609 en 1621) en bestandsjaren (uit 1609-1621).

13 Hall, *Weapons and warfare*, 176-179.

14 Puype, 'Hervorming en uitstraling', 54. Puype noemt ook dat de roers niet meer worden genoemd in de 'ordre op de wapeninge' van 1623. F.G.J. ten Raa, F. de Bas, *Het Staatsche leger* (Breda, 1915) III, 168. De compagnieën waardgelders ontdeden zich eveneens geleidelijk aan van de roers. Het waarnemen van garnizoenstaken of zelfs taken te velde voor de compagnieën van het Staatse leger vereiste dat zij eveneens de veranderingen in het leger volgden. In mei 1600 bepaalden de Staten van Holland dat deze compagnieën waardgelders voor de helft met spiesen en rustingen, een kwart met musketten en een kwart met roers bewapend dienden te zijn. In dat jaar werden er binnen Hollandse steden 2.475 waardgelders gelicht: 500 man in Amsterdam, 200 man elk in Dordrecht, Haarlem, Delft, Rotterdam en Leiden, 150 man elk in Gouda, Gorinchem, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, 100 man in Schiedam, 75 man in Edam, en 50 man elk in Schoonhoven, Brielle, Monnickendam en Medemblik. NA, Archief Staten van Holland 367, Resoluties Staten van Holland 26.05.1600. Ten opzichte van de Staatse infanterie bezat een compagnie waardgelders dus een relatief hoog aandeel spiesen om hen bij het herladen te beschermen. Dit was noodzakelijk vanwege de mindere geoefendheid en vuurkracht van de compagnieën waardgelders.

ingekrompen tot elk ongeveer 70 man. Het aantal officieren en knechten binnen een compagnie bleef evenwel gedurende de gehele periode 1590-1621 gelijk: dertien man. De verdeling van vuurwapens en pieken per compagnie onderging in de jaren 1609-1620, vergeleken met 1607, een verandering: zij kwam uit op 43% vuurwapens en 37% pieken. Daaruit kan worden afgeleid dat er relatief meer musketiers dan piekeniers werden ontslagen. De piekeniers bleven in de kerncompagnieën van 70 man vermoedelijk hun plaats houden, omdat hun training een stuk moeilijker was dan die van musketiers en ze een duurdere bewapening en uitrusting nodig hadden. Deze aspecten kwamen ook tot uiting in de beloning van de piekeniers: ze ontvingen binnen de infanterie de hoogste soldij.

Toen in 1621 de oorlog weer uitbrak, bleek het mogelijk de compagnieën binnen zes maanden aan te vullen. Zij kwamen nu op een gemiddelde sterkte van 137 man uit. De nieuwe manschappen bestonden voornamelijk uit musketiers.[15] Dit vormde geen knelpunt. Er waren voldoende emplooi zoekende musketiers voorhanden. Musketiers konden namelijk in vergelijking met andere wapenonderdelen relatief snel worden gerekruteerd en opgeleid.

Al met al was er sprake van een ingrijpende verandering in zowel de hoeveelheid en soort bewapening als de aantallen soldaten. De sterkte van een compagnie en haar vuur- en stootkracht door een andere bewapening werden tegen elkaar afgewogen. Duidelijk is dat de vervanging van roers door musketten en een vast aantal spiesen hun beslag kregen in een relatief korte periode, namelijk tussen 1598 en 1607. Daarbij vonden de grootste veranderingen als gevolg van de uitvoering van de ‘ordre van de wapeninge’ plaats tussen 1599 en 1604.

4 *Praktijk en tempo van verandering en standaardisatie*

In de periode 1599 tot 1605 werden nog steeds naast grote hoeveelheden musketten behoorlijke hoeveelheden roers uitgedeeld. Ten behoeve van Franse compagnieën in Zeeland verstrekte de commies-stapelier van het generaliteitsmagazijn, Hugo van 's Gravenzande, in april 1599 behalve 402 musketten met forketten en bandelieren (riemen met houten kruitmaten) nog 520 roers met bandelieren voor de schutters, alsmede 150 plastrons (borstharnassen), 45 jacken en 381 rustingen (harnassen) met 575 spiezen. In april 1605 verstuurde Van 's Gravenzande aan de verschillende magazijnen bij de ‘frontieren’ aanzienlijke hoeveelheden wapens als aanvulling op de bewapening van het veldleger. Naast 898 musketten, 150 bandelieren, 79 hoornflessen, 266 stormhoeden, 200 spiezen, 30 trommels en 30 hellebaarden bestond deze ook nog uit 331 roers. Er zijn ook veel voorbeelden van kapiteins die voor hun Engelse, Franse en Zwitserse compagnieën telkens tweemaal zoveel musketten als roers ontvingen, of

15 Bronnen: Wijn, ‘Het Noord-Hollandse regiment’, 259. ZA, ARC 312-314, 342, 362-364, 422-424, 482-483, Acquitten bij de rek. ontv.gen. te lande 1603/1604, 1606/1607, 1608/1609, 1614/1615, 1620/1621. NA, AJO 2872, Stukken betreffende de werving en recrutering van de compagnieën van het Duitse regiment 1593. Over de training en bewapening van de spiesen: Wijn, *Krijgswezen*, 137-139, 179.

alleen maar musketten kregen aangevuld.[16] Zo ontving in 1599 bijvoorbeeld Guillaem du Puy, kapitein van een Zwitserse compagnie, alleen nog 55 musketten.

Uit de gegevens in de lijsten van het gewestelijke magazijn van Holland kan worden opgemaakt dat de roers pas door musketten werden vervangen, nadat zij waren versleten. Een bevestiging daarvan wordt gevonden in de gespreide aankopen van honderden musketten en roers die het Zeeuwse gewestelijke magazijn tussen 1594 en 1598 verrichtte.[17] Ook de 'ordre op de wapeninge' van 1599 biedt geen enkele indicatie voor een massaal vervangingsbeleid. De overgang van roers naar musketten per compagnie infanterie vond dus geleidelijk plaats. Blijkbaar maakte de overheid daarbij een pragmatische afweging waarbij de kosten van aanschaf en vervanging werden afgezet tegen de beoogde verandering in de bewapening van de soldaten.

Overeenkomstig de ordonnantie van 1599 werd ook ernst gemaakt met een zekere standaardisering van de bewapening. Om het kaliber van de nieuw te maken musketten en roers meer aan standaardafmetingen te laten voldoen, werden in januari 1599 enkele modelmusketten en modelroers vervaardigd. Het probleem te velde verschillende kalibers loden kogels te moeten gieten, werd door een standaardisering van het kaliber opgelost. Daardoor konden de magazijnen in het achterland de troepen in het campagnegebied sneller en gemakkelijker van partijen voorgegoten kogels voorzien.

De vijf modelmusketten en vijf modelroers waren uit Dordrecht afkomstig en werden geleverd door Gerrit Hendriksz., een lokale wapenkoopman. Deze musketten van twaalf gulden per stuk en roers van acht gulden per stuk, werden

> ... alles het stuk bij de voornoemde koopman gemaakt, ... in verscheiden reizen gelevert tot proefstukken aan zijne Excellentie [prins Maurits], die de zelve weer aan zijne graaf Willem van Nassau en aan enige collonnellen heeft verschonken om gelijke wapenen daarnaar te doen maken voor de soldaten van henluiden compagnie.[18]

Hoogstwaarschijnlijk waren de kalibers van deze musketten en roers al volgens de nieuwe standaard van de ordonnantie van 1599 gemaakt. Voor verdere proefnemingen met de nieuwe musketten en roers leverde Bartholomeus Roelants, tinnegieter van Delft, in juli 1599 het lood en de gietvormen voor de kogels. Gerrit Hendriksz. bracht drie dagen later acht planken naar het generaliteitsmagazijn 'om daar op te proeven de musketten en roers tot achttien gulden met nog vier sterksloten gemaakt aan de roers waarmee harnassen beproeft werden tot vier gulden.'[19]

Aan de hand van de proefmodellen werden nieuwe musketten en roers gemaakt die vanuit Delft naar andere magazijnen werden gezonden. Deze strekten verschillende personen en instanties bij hun wapenaankopen tot voorbeeld: niet alleen

16 NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 05.04.1599, 14.05.1602, 17.05.1602, 20.04.1605.
17 ZA, ARC 220-260, Rek. ontv.gen. te lande 11.04.1593-30.09.1599.
18 Kist, *Musket, roer en pistolet*, 20. NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 29.01.1599.
19 Scheltus, *Groot-placaetboeck*, II, 249-258. NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 05.07.1599, 08.07.1599.

bovengenoemde graaf Willem van Nassau en kolonels, die voor hun eenheden zelf wapens aan-

kochten, maar vermoedelijk ook de provinciale Staten. Daarnaast verzonden de commiezen tussen 1601 en 1605 vanuit Delft minimaal 64 standaard gietvormen voor loden kogels volgens de standaardkalibers van de musketten en roers. Deze gietvormen waren door Bartholomeus Roelantsz. en Joost Jansz., tinnegieters te Delft, gefabriceerd. De bestemming vormde verschillende vestingen en forten als Crevecoeur, Geertruidenberg, Willemstad, Hemert, Steenbergen, Grave en Heusden.[20] Dit alles leidt tot een heldere conclusie. De verspreiding van proefmodellen van vuurwapens volgens de ordonnantie van 1599 en standaardgietvormen voor loden kogels wijst op een geleidelijke overgang in tenminste vijf jaren tijd naar vuurwapens met een standaardkaliber. De geleidelijkheid sproot voort uit het feit dat men wapens bij voorkeur alleen wenste te vervangen indien proefnemingen voldoende zekerheid over een efficiënt gebruik hadden opgeleverd. Net als bij de geleidelijke vervanging van de roers door de musketten was er bij de geleidelijke standaardisatie sprake van een weldoordacht proces. Het standaardisatieproces strekte zich niet alleen uit tot de vuurwapenproducenten en kogelgieters in en rond de magazijnen. De verplichtingen voortvloeiende uit de 'ordre van de wapeninge' leidden ertoe dat ook kapiteins en kolonels die musketten voor hun soldaten aanschaften, bij lokale producenten wapens met een standaardkaliber gingen bestellen. De verspreiding van de proefmodellen maakten lokale musket- en pistoolmakers bekend met de standaardkalibers. Reparaties van musketten die volgens dit standaardkaliber waren geboord, versterkten die tendens. De sterke positie die de kapiteins en kolonels in Staatse dienst en de provinciale Staten op de markt voor vuurwapens en kogels innamen, had waarschijnlijk tot gevolg dat de kenmerken van de standaardmodellen ook werden toegepast bij de proeven die gezellen bij de gilden voor musketmakers, tinne- en loodgieters voor hun meesterstukken moesten vervaardigen. Dit alles droeg bij aan het ontstaan van een meer overzichtelijke en doorzichtige wapenmarkt.

5 *Schaalvergroting*

De verandering in bewapening en de standaardisatie van wapens waren niet de enige processen die omvang en aard van de vraag naar wapens bepaalden. Ook de schaalvergroting van het leger, de rol van de belegeringscampagnes en de regelmatige betalingen van de troepen waren belangrijk. Op welke wijze bepaalden ze de vraag? Allereerst de groei van het Staatse leger, dat in 1588 19.000 infanteristen telde. In de daaropvolgende periode vond weer een enorme schaalvergroting plaats. Voor de offensieven onder Maurits waren steeds meer troepen nodig om belegeringen uit te voeren en om nieuw veroverde vestingen en forten met garnizoenen te bemannen. Het voetvolk groeide, net als trouwens de andere wapens van het Staatse leger, tot 29.000 man in 1595 en 32.500 man in 1599. In 1607 telde de infanterie 47.700 man en in 1608 45.000 man. In de bestandsjaren (1609-1621) werd dit aantal teruggebracht tot 25.800

20 NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 24.03.1601, 30.07.1601, 20.10.1601, 04.12.1601, 25.10.1602, 12.03.1604, 03.09.1605, 09.09.1605, 15.09.1605.

man in 1613, maar vervolgens werd dit weer snel opgevoerd tot 47.300 infanteristen in 1621. Het aantal infanteristen in het Staatse leger stond daarmee weer op het peil van 1607.[21]

Wat betekende deze schaalvergroting voor de omvang en verandering van de bewapening? Wat vergde het van de logistieke organisatie van het Staatse leger? De hoeveel-

Tabel 2. Ontvangsten en uitgaven van enkele soorten oorlogsmaterieel van het gewestelijke magazijn van Holland te Delft, 1574, 1594 en 1599

Jaar	1574		1594		1599
	Ontvangsten	Uitgaven	Ontvangsten	Uitgaven	Uitgaven
Buskruit (in ponden)	126.441	115.285	503.823	215.924	260.729
Lonten (in ponden)	72.595	64.939	242.960	138.569	83.750
Lood (in ponden)	9.456	?	110.173	70.353	?
Roers	993	895	2.782	1.688	1.118
Musketten	3	3	1.616	1.078	1.929
Vierroers			81		
Flessen	943	846			
Lonthorens	211	48			
Stormhoeden	208	206			
Harnassen	94	94			
Rustingen					769
Corpseletten			2.286	1.384	393
Plastrons			315	168	156
Morlions			6.142	4.138	
Rondassen			81	28	49
Hellebaarden	82	82	150	142	4

21 Zwitzer, *'Militie van den staat'*, 175. Wijn, *Krijgswezen*, 39-41. In navolging van John Lynn, die het verschil tussen de geraamde troepen en het werkelijke aantal soldaten in het Franse leger berekende, is een onderzoek gewenst naar de geraamde en werkelijke aantal troepen in het Staatse leger. Een dergelijk onderzoek geeft meer inzicht in de effecten van de militaire hervorming en de *trace italienne* op de wijze van oorlogvoering/belegeren. J.A. Lynn, 'The *trace italienne* and the growth of armies. The French case', in: C.J. Rogers, ed., *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe* (Boulder, 1995) 169-199.

Lange spiesen	2.332	729	5.117	1.631	2.532
Korte spiesen	1.108	1.106	2.562	754	280

Toelichting: Musketten en roers onder de ontvangsten en uitgaven van 1574 en 1594 zijn inclusief bandelieren en forketten. Over 1599 zijn geen gegevens voor de ontvangsten van oorlogsmaterieel bekend.
Bronnen: NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland gelevert aan de Generaliteit 1599-1605. NA, ARAu 346, Rekening van ontvangsten en uitgaven van Michiel de Wael, ammunitiemeester van Delft 08.02.1574-31.01.1575. NA, ARS, Balans op de zevende rekening van de ammunitie van oorlog van de Staten van Holland 01.01.1594-31.12.1594.

heden buskruit en lonten, die het gewestelijke magazijn van Holland in 1594 uitgaf, waren ten opzichte van 1574 verdubbeld (tabel 2). De gewestelijke magazijnen in Holland, Zeeland en Friesland voorzagen de, in de Staat van Oorlog aan deze provincies toebedeelde, (ordinaris) troepen van vuurwapens, spiesen en lichaamsbewapening. Nieuwe compagnieën, dikwijls van Engelse, Franse, Zwitserse en Duitse origine, die het Staatse leger versterkten, werden na vaststelling van de Staten van Oorlog nog als extra-ordinaristroepen aangenomen en qua uitgaven later toebedeeld aan de provincies.

De grote toename van het aantal infanteristen in het Staatse leger had tot gevolg dat veel Engelse en Franse en enkele Zwitserse extra-ordinariscompagnieën voor hun bewapening een beroep deden op het generaliteits- en gewestelijke magazijn te Delft. In vijf dagen leverde commies-stapelier Van 's Gravensande in april 1599 voor de som van 21.381 gulden uit het generaliteitsmagazijn in Delft de volledige bewapening voor vijftien Franse compagnieën. De levering bestond uit 922 stormhoeden, 575 spiesen, 520 roers en 402 musketten beide met bandelieren en krassers, 381 complete rustingen, 244 corpseletten met ringkragen en stormhoeden, 150 plastrons, zes plastrons met ringkragen en hoeden, 45 jacken, 30 jacken met armen en dijstukken, dertien vendelen en 26 trommelen. Nog eens vijf dagen later leverde Van 's Gravensande 300 musketten met de bandelieren compleet ‘op de maete van 10 cogelen int pont’, dus gestandaardiseerde vuurwapens, aan het Engelse regiment van kolonel Vere.[22] Daar er in de kwartieren van Holland moeilijk extra wapens waren te verkrijgen moesten de extra-ordinariscompagnieën van het Duitse regiment van Ernst van Nassau zoveel mogelijk door de Staten van Friesland en via het gewestelijke magazijn van Friesland van wapens worden voorzien.[23]

Op dezelfde wijze voorzag de commies-stapelier drie nieuw aangenomen Zwitserse compagnieën voor de som van 7243 gulden in vier maanden van een complete bewapening. In dezelfde periode werd ook nog het Engelse regiment van kolonel Vere van wapens voorzien.[24] In mei van 1602 ontvingen achttien Engelse en acht Franse compagnieën hun complete uitrusting uit het Delftse magazijn.[25] Kortom, het was mogelijk de troepen van het Staatse leger van enorme hoeveelheden wapens te voorzien. Dit gebeurde gewoonlijk tegen aftrek van de soldijbetalingen.

De Gecommitteerde Raden van Holland zagen er op toe dat de troepen voor korte tijd uitgeleende wapens weer in goede staat teruggaven of dat de kosten bij een langer gebruik, werden verhaald op de soldijbetalingen. Een voorbeeld is dat in 1621 de

22 NA, AJO 245, Staat van de ammunitie van oorlog door Holland anno 1599 geleverd aan de Generaliteit, 02.04.1599, 05.04.1599, 06.04.1599, 07.04.1599, 15.04.1599, 26.04.1599, 01.05.1599.

23 NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 24.03.1599, 10.09.1599, 10.07.1600, 14.05.1602, 17.05.1602, 08.07.1602. N.Japikse, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal 1598-1599*, X (Den Haag, 1930) 612, 16.03.1599.

24 NA, AJO 245, Staat van de ammunitie van oorlog door Holland anno 1599 geleverd aan de Generaliteit 10.08.1599, 11.09.1599, 03.12.1599.

25 NA, AJO 245, Staat in het kort van hetgeen bij de heren Staten van Holland zo in vivres, munitien, reparatien in de magazijn als in gelde verstreckt en gelevert is in het jaar 1599 tot het jaar 1604, 14.05.1602, 17.05.1602.

Gecommitteerde Raden besloten de wapens van de compagnieën infanterie die in de Palts hadden gediend,

> dat bij so verre zij afgedankt werden jegens den winter, dat sij overleverende de wapenen in goede ordre haar geene cortinge zal geschieden maar zo zij lange in dienste werden gecontinueert, dat haar, de wapenen gecort zullen werden.[26]

De Gecommitteerde Raden wilden op die manier verzekeren dat de wapens na de uitdiensttreding van deze troepen werden teruggegeven. Zij wensten ook de gelegenheid te hebben om deze tussentijds te kunnen repareren. Uitgeleende wapens aan buitenlandse, extra-ordinaris compagnieën dienden in het land te blijven.[27] Door musketten en roers onder bovengenoemd voorbehoud uit te lenen waren de gewestelijke autoriteiten en die van de Generaliteit in staat het bestand aan wapens te reguleren. Hiermee voorkwamen de autoriteiten toekomstige schaarste, welke kon ontstaan doordat wapens onnodig naar het buitenland verdwenen. Door de controle over de wapens waren zij tegelijkertijd beter in staat gewenste veranderingen door te voeren.

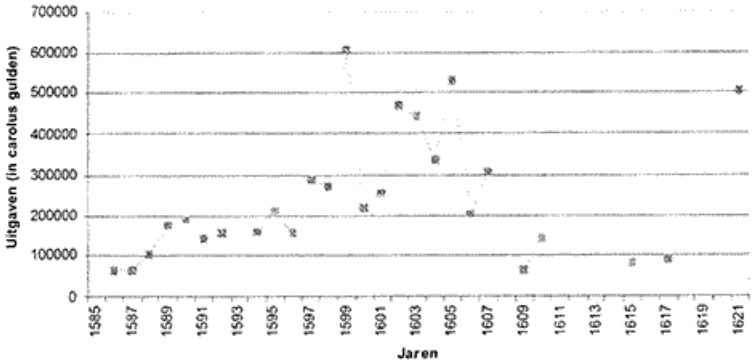
Het centraal uitgeven en de voortdurende controle van de wapens boden de mogelijkheid om nieuwe, dikwijls buitenlandse, compagnieën standaardwapens te verstrekken, en wel in dezelfde verhoudingen (roers, musketten en pieken), als bij de bestaande compagnieën. Hiermee voorkwam men complicaties in de voorraadvorming van kogels en onderdelen voor specifieke buitenlandse wapens. Naast een efficiënte logistiek bevorderde de centrale verstrekking van wapens ook een optimale integratie van de nieuwe eenheden in het Staatse leger. Het gaf de mogelijkheid hen snel in te voeren in nieuwe tactieken, zoals de ‘contremars’.

De groei van het Staatse leger en de toegenomen logistieke behoeften vanaf 1594 resulteerden in een toeneming van de Hollandse uitgaven aan oorlogsmaterieel (grafiek 1). Eveneens namen de wapenuitgaven van Friesland, Groningen en Zeeland ten behoeve van het leger sterk toe (grafiek 2). De Hollandse wapenbestedingen liepen in het bijzonder hoog op door de Vlaamse campagne (1599-1600), de verdediging van Oostende (1599-1604), het beleg van Den Bosch (1602-1603) en de verdediging en campagnes rond verschillende Oost-Nederlandse forten en vestigingen (1605-1607). Vermoedelijk bekostigde Holland ook geregeld de wapenaankopen voor andere provincies, zoals Friesland en Zeeland, als die in gebreke bleven. De Zeeuwse Staten lieten zich bij hun wapenaankopen vooral leiden door provinciale doeleinden - zoals het behoud van Hulst (1597) en de verdediging van Oostende (1602-1603) -, of door maritieme doelen zoals uitbreiding van de blokkadevloot voor de Vlaamse kust (1598-1599), de expeditie naar São Tomé (1599) en de maritieme opbouw in de jaren 1614-1619.[28]

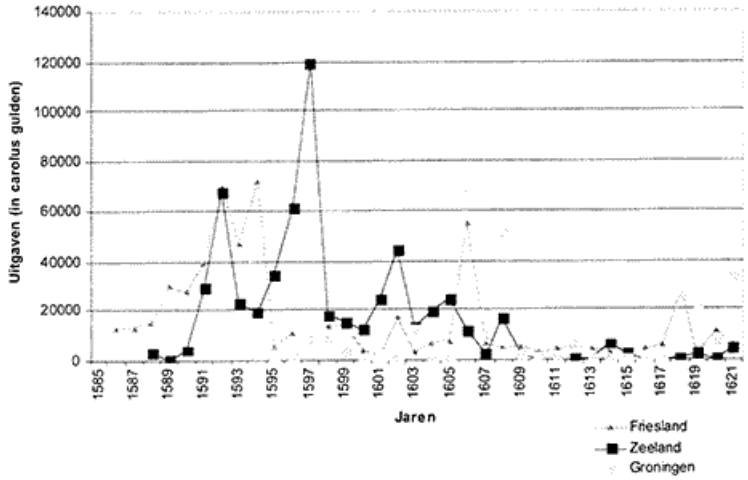
26 NA, Archief Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland (AGR) 3000, Resoluties Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier (Res. GRZ), 21.08.1621, fo.102.

27 NA, Archief Staten van Holland (ASH) 5475, Index Gedrukte Res. SH 09.02.1601, 32/35. Gedrukte Res. SH 09.02.1601, 35.

28 De Jong, ‘Zeeuwse wapenhandel en -productie 1572-1630’, 22, 23.

Grafiek 1. Wapenuitgaven van Holland voor het Staatse leger, 1585-1621.
Bronnen: NA, AJO 204-227, 229: Staten-sommier op de betalingen in de quote op de consenten voor de Generaliteit 1586-1617. NA, Collectie Aitzema 55, Adversaria van binnen- en buitenlandse staatszaken 1586-1634, borderel van de rekening van de ontvanger-generaal van Holland 1621.

Grafiek 2. Wapenuitgaven van Friesland, Groningen en Zeeland voor het Staatse leger, 1585-1621.

Bronnen: NA, Collectie Aitzema 55, Adversaria van binnen- en buitenlandse staatszaken 1586-1634, borderellen van de declaraties van de Staten van Friesland 1586-1621. Gronings Archief, Archief van de Rekenkamer 1817-1844, Rekeningen van de ontvanger-generaal 1595-1621. ZA, ARC 60-480, Rekeningen ontvanger-generaal te lande 01.10.1584-30.09.1621.

6 *Belegeringen*

Een tweede, belangrijke verandering betrof het toenemende aantal belegeringen onder Maurits. In een reeks offensieven werden in de jaren negentig van de zestiende eeuw tal van plaatsen op de vijand veroverd (bijvoorbeeld Steenwijk 1591, Geertruidenberg 1593, Groningen 1594). Graafwerkzaamheden namen in de belegeringen een essentiële plaats in. Steeds meer manschappen binnen het Staatse leger concentreerden zich hierop. Er werden hiertoe niet alleen speciale eenheden, zoals mineurs en sappeurs, in dienst genomen, maar ook een systeem van bonussen stimuleerde de soldaten om graafwerkzaamheden te verrichten.[29]

Dat steeds meer manschappen zich met het werk aan veldversterkingen en loopgraven (approches) bezighielden, leidde tot de grootscheepse aankoop van spaden, houwelen en schoppen, maar ook van materieel voor de veldversterkingen. Ten behoeve van de Zeeuwse magazijnen werden tussen 1594 en 1605 duizenden spaden, houwelen en schoppen aangekocht. Het Delftse magazijn ontving in 1594 ruim 8.000 spaden, schoppen en houwelen die door de Staten van Holland waren aangekocht. Om de vestingen en forten bij belegeringen tegen vijandelijke bestormingen te verdedigen werden duizenden korte spiesen, geschikt voor man-tegen-man gevechten, en extra musketten aangeschaft.[30] Net als de bewapening werd het belegeringsmaterieel gestandaardiseerd. In Delft werden modellen gemaakt van houwelen, spaden en schoppen, maar ook van zandzakken. Aan de hand daarvan dienden productiecentra verspreid over de Republiek opgegeven hoeveelheden te maken. Opvallend was dat de gevolgde werkwijze aan die voor de standaardisering en opzet van de productie van vuurwapens werd ontleend. De gewestelijke autoriteiten, met name de Staten van Holland, en die van de Generaliteit hadden geleerd hoe men dit soort processen moest aanpakken. Ten behoeve van veldversterkingen en fortificaties werden kant- en klare bouwpakketten van palissades en balken gemaakt en verstuurd. Ter bevoorrading van de stad Grave verstuurde de 'commissaris van de ammunitien' in 1602:

> 51.839 pond kogels, negen lepels, wissers en aansetters, dertien affuiten, 150 musketten compleet, 100 calibers compleet, zes formen tot musketten en calibers, zes lepels om lood te gieten, 109 handbijlen, 23 houmessen, 77 ijs of scheepshaecken, 280 bijlen, 252 houte beslagen schuppen, achttien houte lanternen, 900 delen, 1000 nagels van tien en twaalf duym, 3200 enkel middelnagels, 500 schotspijkers, 150 cordewagens compleet en 300 raderen.[31]

Aldus leidde het succes van de standaardisatie van de bewapening van de infanteristen tot nieuwe, voortgezette standaardisatie van belegerings- en fortificatiematerieel. Zo beantwoordde de logistieke organisatie van het Staatse leger de toenemende behoefte

29 O. van Nimwegen, 'Maurits van Nassau and siege warfare (1590-1597)', in: M. van der Hoeven, ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, 1998) 113-130.

30 ZA, ARC 180, 220-480, Rek. ontv.gen. te lande 11.04.1593-30.09.1621, onder uitgavenpost 'ammunitie van oorlog'. NA, ARS, Balans op de zevende rekening van de ammunitie van oorlog van de Staten van Holland 01.01.1594-31.12.1594.

31 NA, AJO 245, 25.10.1602.

aan belegeringsmaterieel, pioniers- en pontonniersgereedschap van het snel groeiende leger, die meer van haar vergde dan de geleidelijke verandering en standaardisering van de bewapening.

7 *Regelmatige betaling van de troepen*

Een derde factor die de vraag naar wapens en materieel bepaalde, naast de schaalvergroting van het leger en het toenemend aantal belegeringen, was dat de troepen regelmatiger werden betaald, een belangrijk onderdeel van de Nassause legerhervorming. In de jaren 1587-1589 was de defensie van de Republiek verzwakt door financiële problemen, leidend tot een aantal muiterijen en het overlopen van garnizoenen en steden. Men trok hieruit lessen en in de jaren negentig van de zestiende eeuw werd de soldij voortaan regelmatig betaald. Achterstallige troepenbetalingen van verschillende provincies werden snel opgelost door de wissels op de generaliteitskas, die door Franse subsidies en de Staten van Holland werden gedekt.[32] Hieruit vloeide een verbeterde en meer regelmatige betaling van de compagnieën voort, die de discipline ten goede kwam. Een bijkomend voordeel was dat de geregelde betalingen ook een geregelde aankoop van wapens voor de troepen mogelijk maakte.

De verstrekking van wapens geschiedde niet rechtstreeks aan de troepen, maar aan de bevelvoerende commandanten, kapiteins en kolonels, die als 'militaire ondernemers'[33] hun compagnie of regiment min of meer als hun eigendom beschouwden en veelal zelf de wapens van hun eenheden aankochten. Ook bestond het gebruik aangeschafte wapens door te verkopen aan een volgende kapitein. Zo kocht kapitein Hautemont in 1632 voor 2.000 gulden aan nieuwe wapens voor zijn compagnie aan, welke door de Staten van Friesland 'als alle andere uitheemse kapiteins is gegunt' bij 'zijn successeur' oftewel opvolger weer in rekening mocht worden gebracht.[34] Dit gebruik blijkt al vroeg tijdens de door mij onderzochte periode te zijn ontstaan. Illustratief is het geschil dat Anna Schinckels, weduwe van kapitein Benoyt, in 1586 aanhangig maakte bij de Raad van State tegen kapitein Willem van Barendrecht. Willem van Barendrecht had als opvolger van Benoyt over diens compagnie in 1584 geprofiteerd van wapentuig dat door Benoyt eerder was

32 Het systeem van de oorlogsfinanciën en het belangrijke aspect van regelmatige betalingen voor het Staatse leger komt uitgebreid aan de orde in: M.A.G. de Jong, 'Kooplieden en bilaterale subsidies', in: C. Lesger, L. Noordegraaf, *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam, 1999) en M.A.G. de Jong, 'Dutch public finance during the Eighty Years War. The case of the province of Zeeland, 1585-1621', in: M. van der Hoeven, ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, 1998) 133-152.

33 F. Redlich, *The German military enterpriser and his work force. A study in European economic and social history* (2 dln.; Wiesbaden, 1964-1965).

34 Voorbeelden van doorverkoop van wapens van een compagnie tussen opeenvolgende kapiteins: Tresoar, Archief Staten van Friesland en hun Gedeputeerde Staten 188, Register van afschriften van Resoluties van Gedeputeerde Staten en van missiven en verzoekschriften aan Gedeputeerde Staten 1621-1660, fo. 79, 79v, 13.04.1634, fo. 82, 19.03.1640, fo. 107, 107v, 15.05.1647.

aangeschaft. De weduwe vocht dit aan.[35] Dit onderstreept eens te meer hoezeer commandanten de wapens binnen een

35 Ontleend aan de inventarisbeschrijving bij NA, Archief van de gouverneur-generaal graaf van Leycester en de Raad van State nevens hem 1586-1588 14. De bijbehorende stukken worden helaas vermist.

compagnie als hun eigendom en als een essentieel deel van hun bedrijfskapitaal beschouwden.

Voor de financiering van deze wapenaankopen konden de kapiteins zonodig een beroep doen op de zogeheten solliciteurs-militair, wier financiële spilfunctie in het militaire bedrijf elders in dit themanummer is besproken. De solliciteurs van de Hollandse compagnieën infanterie en vendels cavalerie deden in 1622 de Staten van Holland een verzoek waaruit wel blijkt hoe belangrijk het systeem van overdrachten was. Zij verzochten toen de Staten van Holland hen te verzekeren en zoveel mogelijk tegen schade te behoeden wanneer de kapiteins bijvoorbeeld overleden. De Staten van Holland besloten dat de solliciteurs recht hadden op terugbetaling van krediet uit de soldij per heremaand - mits zij konden bewijzen dat zij die voor de compagnieën voorschoten - en prefereerden de solliciteurs boven alle andere schuldeisers. Bij het overlijden van een kapitein dienden de wapens als onderpand voor het voorschot dat door de solliciteur was verstrekt. Daartoe werd de waarde van de wapens door de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland getaxeerd. De solliciteurs ontvingen dit getaxeerde bedrag in mindering op hun krediet. Vastgelegd werd ook dat de 'ritmeesters (cavalerie) en de kapiteinen op de repartitie van Holland zullen hun solliciteurs niet mogen ontslaan of verlaten zonder toestemming van de Gecommitteerde Raden.'[36] Door het garanderen van deze rechten voor de solliciteurs versterkten de Staten het systeem van regelmatige betaling. Het wapenbezit van de kapiteins speelde daarin een belangrijke rol.

De uitgifte van wapens aan bevelvoerende commandanten stond overigens onder strikte controle. Zij vond alleen plaats na toestemming van de Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland of na toestemming van de Raad van State (bij akte) en onder toezicht van één der commiezen van de magazijnen. De kosten voor de wapens kortte men op de collectieve soldij die de kapitein voor zijn compagnie ontving. Op die manier voorzag men de verschillende extra-ordinariscompagnieën geheel of gedeeltelijk van wapens tegen aftrek van twee, drie maanden en soms zelfs zes maanden soldij.[37] De werving van het Duitse regiment van 3.000 voetknechten onder graaf Johan Philips Falckensteyn zu Obersteyn voor het Staatse leger in 1587 is een vroeg voorbeeld van dit systeem. De Staten van Friesland kortten de uitgaven voor de benodigde wapens over de eerste drie volle maanden soldij. Daarbij werd 'het oude

36 'Daarop de zelve voor alle andere schuldenaers zullen zijn geprefereert gelijck ook de wapenen die ten overlijden van de kapiteinen bij de compagnien werden bevonden, den solliciteurs als hypoteecq zullen blijven verobligeert voor het voors. verschot, ende ter concurentie van dien ende tot sulcken somme als de wapenen bij hare Ed. Mo. zullen werden getaxeert, omme dezelve penningen naar de voornoemde taxatie in minderinge van haar achterwesen te mogen ontvangen, ende en zullen de ritmeesters ende kapiteinen op de repartitie van deze provincie staande, hare solliciteurs niet mogen ontslaan, ofte verlaten zonder expres consent van hare Ed. Mo. naar genomen kennisse van zaken.' NA, AGR 3000, Res. GRZ 01.11.1622, fo. 226.

37 In 1623 kreeg commies Dondius aangezegd, dat hij die kapiteins welke wapens van het land hadden gekregen in de eerstvolgende twee maanden moest korten en geen betalingsopdrachten meer mocht uitschrijven zonder deze korting te hebben toegepast. NA, AGR 3000, Res. GRZ 02.02.1623, fo. 242v. NA, AJO 245, Staten van ammunitie van oorlog door Holland geleverd aan de Generaliteit 1599-1605, 05.04.1599, 10.04.1599, 01.05.1599.

Duytssche gebruyck sonder eenige contradictie' gevolgd om iedere maand een derde deel van de waarde van wapens te korten.[38] Werden uitgeleende wapens niet geretourneerd, dan dienden die kosten, zoals gezegd, ook te worden gekort op de soldijbetalingen. Dat de troepen regelmatiger werden betaald, had dus ook consequenties voor de aankoop van wapens. Het maakte het Staatse leger als afzetmarkt voor oorlogsmaterieel betrouwbaarder en aantrekkelijker voor de leveranciers.

Al met al hadden uiteenlopende aspecten van de militaire hervorming - veranderde bewapening, standaardisatie, schaalvergroting, een toenemende vraag naar belegeringsmateriaal en verbeterde betalingen - een grote betekenis voor de opbouw van het wapenbedrijf. Het was te verwachten dat de leveranciers niet ongevoelig bleven voor de hervormingsprocessen.

8 *Ondernemers*

Gingen de legerhervormingen gepaard met veranderingen in de opzet en organisatie van de sectoren van het wapenbedrijf en van de toeleveringsbedrijven zelf? Op welke manier stimuleerde de militaire hervorming de ondernemers in het wapenbedrijf? Was daarbij sprake van uitgesproken en duidelijke tendensen?

Hierboven is duidelijk geworden dat de levering van het gewenste aantal producten met de juiste standaard en kwaliteit nodig was voor een succesvolle uitvoering van de militaire hervorming. Dit betekende dat er aan de aanbodzijde voldoende productiecapaciteit aanwezig diende te zijn om in deze vraag te voorzien. Bovendien speelde het vermogen van de overheid om producenten te sturen in de productie van oorlogsmaterieel een grote rol. Een beperkt aantal ondernemers die in grote partijen voorzien, laat zich gemakkelijker sturen dan een grote groep kleinschalig en verspreid opererende producenten. Een belangrijke vraag die meer inzicht kan geven in de invloed van de militaire hervorming op het wapenbedrijf en vice versa, is dan ook of er in de verschillende sectoren van het wapenbedrijf sprake was van concentratie en grootschaligheid van de leveringen bij een kleine groep ondernemers. Het verschijnsel van concentratie is belangrijk omdat dit ondernemers de mogelijkheid gaf de prijzen op de markt te zetten.

Welke marktvorm kwam er tot stand? Bij de beantwoording moet worden gelet op aspecten zoals de concentratie van aanbieders en de deelmarkten. Bij het nader bekijken van de ondernemers van wie men producten betrok, blijkt het volgende. In 1574 betrok commies Philips Asseliers ongeveer 70% van de roers, buskruit en harnassen in Rotterdam van een kleine groep kooplieden, onder wie Sitz van Breen, Jan Banck en Antonis Claesz., Cornelis Joesten en Adriaan Guebbels de belangrijksten waren. Buskruitmaker Jacques van Dijck leverde duizenden ponden buskruit vanuit Brielle, waar vlak na de inname door de Geuzen in 1572 een buskruitmolen was opgericht. Lonten werden vrijwel alle bij lontspinners uit Gouda gekocht. Met

38 NA, Archief Regering Secrete Kas 188, Akte van Johan Philips, graaf van Falckensteyn zu Obersteyn over korting van de prijs van wapens op de soldij van 3.000 Hoogduitse knechten, 12.04.1587.

Dordrecht en Utrecht begrensde Gouda een groot driehoekig gebied, waar hennep en vlas werden verbouwd,

de grondstoffen voor de productie van lonten, maar ook van touwwerk en want voor schepen.[39]

Wanneer men naar de verschillende deelmarkten kijkt, dan blijkt een relatief kleine groep wapenhandelaren en -producenten herhaaldelijk op te treden als grote leveranciers. Een beperkt aantal kooplieden verwierf binnen één of meerdere deelmarkten, zowel qua omvang als waarde, grote aandelen in het geleverde oorlogsmaterieel. Eén van de deelmarkten waarop zo'n relatief kleine groep opereerde, was die van buskruit. Eerder werd al vermeld dat de grootste wapenuitgaven in de Republiek binnen Holland plaatsvonden. In de rekeningen van de ontvangers van de kwartieren van 1599 en 1621 komt scherp naar voren welke dominante rol enkele kooplieden, zoals de buskruithandelaren Marten Ruychaver en Syvert Meynertsz. van Duynen, in de wapenleveringen aan Holland speelden. Zo betaalden de curatoren van de overleden ontvanger van de gemene middelen van het kwartier Haarlem, Willem Deijman, in twee opéénvolgende kwartalen van 1599 en 1600 24.090 gulden aan de Haarlemse koopman Marten Ruychaver voor geïmporteerd buskruit uit het Oostzeegebied. Deze bestreek daarmee 75% van de wapenuitgaven van de ontvanger der gemene middelen van Haarlem.[40] De door het kwartier Amsterdam betaalde buskruitleveringen waren daarentegen meer verspreid over verschillende grote kooplieden en producenten. Toch was ook daar sprake van een zekere mate van concentratie. In twee kwartalen van 1621 bedroegen de aandelen van de buskruitmakers Jacob van Hoorn, Pieter Barckhoudt, Joris Adriaensz. en Cornelis Martensz. in de leveringen via ontvanger van de gemene middelen, Pieter Jansz. Reael, respectievelijk 23%, 16%, 16% en 15% van de totale wapenuitgaven van 218.417 gulden.[41] In Zeeland en Groningen bestond een vergelijkbare situatie. Daar leverden Wouter en Matthijs Buys het leeuwendeel (70%) van alle benodigde buskruit, lonten, kogels, spiezen en musketten en roers voor het Staatse leger.[42] De ontvanger-generaal van Groningen, Johan Northoren, besteedde 91% van totale uitgaven aan oorlogsmaterieel (16.547 gulden) in 1597 en 1598 voor buskruitleveringen van Rompke Siartsz., terwijl met de aankopen van buskruit en lonten bij Hans Spee tussen 1605 en 1608 zo'n 72% van de wapenuitgaven gemoeid waren.[43]

Opvallend is dat ook het aanbod van grote hoeveelheden vuurwapens in handen van een paar vaste contactpersonen was geconcentreerd. Deze waren vaak zelf actief als

39 NA, ARAu 346, Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven van Michiel de Wael, ammunitiemeester van Delft 08.02.1574-31.01.1575. De sterke positie van Gouda voor levering van lonten komt voort uit een vroege ontwikkeling van de hennep- en vlasteeltgebieden rond Gouda. Sinds het midden van de zestiende eeuw ontwikkelde zich deze streek tot een productiegebied en leverancier van allerlei touwwerk voor schepen in Hollandse havens, zoals Amsterdam.

40 NA, ARAu 890, Rekening ontvanger van de gemene middelen van het kwartier Haarlem, wijlen Willem Deijman, 01.10.1599-16.04.1600, fo. 170-191v.

41 NA, ARAu 1696, Rekening ontvanger van de gemene middelen van het kwartier Amsterdam, Pieter Jansz. Reael, 01.04.1621-01.09.1621, fo.119v-172v.

42 Voor Zeeland: M.A.G. de Jong, 'Zeeuwse wapenhandel en -productie 1572-1630', 25, 26.

43 Gronings Archief, Archief Rekenkamer ter Auditie 1819, 1820, 1828-1830, Rek. ontv.gen. van Stad en Lande 01.10.1596-30.09.1597, fo. 66-69, 01.10.1597-30.09.1598, fo. 82-83, 01.10.1605-30.09.1606, fo.53-57, 01.10.1606-30.09.1607, fo. 50, 01.10.1607-30.09.1608, fo. 49.

wapenproducent en/of wapenhandelaar en vertegenwoordigden grotere groepen musketmakers, harnasmakers en zwaardvegers of stuurden deze zelfs aan. Dat aansturen gebeurde indien de gevraagde hoeveelheden binnen een korte termijn geleverd dienden te worden en ver uitstegen boven de reguliere productiecapaciteit per producent. Enkele kooplieden-ondernemers zorgden er voor dat de orders van de Gecommitteerde Raden bij afzonderlijke musketmakers werden aanbesteed. Zo sloten de Gecommitteerde Raden met Aert Meynaes, die optrad namens de gemene busmakers te Dordrecht, een contract om 500 musketten te leveren met forketten en krassers tegen negen gulden per stuk. Dezelfde Aert Meynaes, Bartholomeeus Penris, Gerrit Pietersz., Jan Jansz. en Aelbert Jansz. dienden deze te leveren aan het magazijn te Delft 'in soo corten tijt, als doenlick sal sijn.'[44]

Behalve de markt voor buskruit en vuurwapens was er ook een markt voor de levering van gemengde pakketten aan oorlogsmaterieel. Ook hier was het aantal wapenkooplieden beperkt dat in staat was deze vrij ingewikkelde orders te voldoen. Zo contracteerden de Gecommitteerde Raden en commissaris Maarten Doncker van het magazijn in Delft al in 1590 Cornelis Ghijsbertsz. van Culenberch (alias hopman Pijper), burger en koopman te Utrecht, voor een monsterorder. Het ging om de levering van 'verscheidene rustingen en geweer tot omtrent 14.000 gulden, te betalen op 3 halve jaren', bestaande uit

> 100 ruiter harnassen, 400 schone gebresde lijfstukken met spiesen, 60 schone gebiesde schootvrije stukken, 400 schone roers met verbeende mondstukken en alle haren fournituren te weten geparssementeerde bandelieren ende kopermaten, 50 manjacken, 1.000 schoongecloofde lange spiessen, 100 inlandse deurgebroken hellebaarden en nog 200 blanke schutten hoeden.[45]

Voor de Gecommitteerde Raden van Holland en die van Zeeland had de aanwezigheid van dergelijke vaste contactpersonen in de wapenhandel het voordeel dat eisen aangaande het standaardkaliber vrij gemakkelijk konden worden doorgegeven. Deze kooplieden plaatsten namelijk weer orders bij musketmakers in productiecentra als Amsterdam, Delft, Dordrecht en Utrecht. Een musketmaker of busmaker was in staat zo'n 30 musketten per maand te produceren.[46] Er vond arbeidsdeling en specialisatie bij musketmakers plaats om aan de grote vraag te voldoen. Zo had de wapenkoopman en musketmaker Gerrit Hendricksz. één en wellicht meerdere lopenboorders in dienst.[47] Ook werkten musketmakers samen met laden- en slotenmakers, hetgeen wijst op de opkomst van een assemblagesysteem.[48] Verschillende onderdelen van vuurwapens - laden, sloten en kolven - werden door diverse gespecialiseerde kolf-, lade- en slotenmakers geproduceerd en/of geïmporteerd uit het buitenland en door de musketmakers geassembleerd.

44 NA, AGR 3000, Res. GRZ 02.11.1621, fo. 118, 118v.
45 NA, ASH 348, Res. SH 25.06.1590, fo. 207v.
46 NA, ASH 369, Res. SH 14.11.1602, fo .210, 21.04.1603, fo. 301v, 23.01.1604, fo. 413.
47 NA, ASH 5474, Index Gedrukte Res. SH 08.04.1599, 131/143. Gedrukte Res. SH 08.04.1599, 143.
48 NA, AGR 3000, Res. GRZ 01.09.1622, fo. 208.

Hoe dat in zijn werk ging, zien we aan de opdracht die werd verstrekt aan Cornelis Gijsbrechtsz.van Culenberch alias hopman Pijper te Utrecht, Gerrit Heyndricksz. te Dordrecht en Hans van Hanswijck te Amsterdam. Zij behoorden evident tot de grote leveranciers die omvangrijkere leveringen aankonden.[49] Ze kregen opdracht geen forketten bij hun leveringen van musketten te leveren, omdat deze voortaan door Jan van Kempen en Daniel van Malre, busmakers te Dordrecht, werden geleverd. Beiden leverden in een eerste order elk 75 forketten in een maand tijd tegen zestien stuivers per stuk.[50] Koopman Cornelis Gijsbrechtsz. van Culenberch kreeg de opdracht 400, 600 of 800 musketten compleet te leveren op de voorgaande proeve tegen elf gulden en tien stuivers per stuk, waarbij werd aangetekend dat ze tussen de twaalf en vijftien pond het stuk moesten wegen.[51] Goris Davit en Jan Claesz., wapenkopers te Utrecht, leverden in 1602 binnen twee maanden 400 musketten met forketten 'op de gewoonlijke prouve, volgende de monster alrede aan de Gecommitteerde Raden gelevert' tegen tien en een halve gulden het stuk en te betalen in drie maal vier maanden na de levering. Musketmakers als Arent Heyndricksz. leverden 100 musketten 'naar de beste modelle oft patroon' en op een 'extra-ordinaris prouf.'[52]

Door het invoeren van proeven voor wapens werd een zekere kwaliteit gewaarborgd. Een schietproef was bij de levering van vuurwapens verplicht. Proeven om harnassen, stormhoeden en rondassen schootvrij te verklaren, garandeerden een zekere kwaliteit. Gebroken, gebarsten, beschadigde en versleten musketten en roers werden op grote schaal verzameld door de commiezen van de magazijnen. De versleten en beschadigde lopen werden verwerkt tot nieuwe musketten. Dit alles spaarde nieuwe uitgaven uit.[53] De musketmakers Gijsbrecht Cornelisz. en Claes Jacobsz. Schot van Brussel uit Schoonhoven kregen de opdracht om van 100 gebroken musketten 'op de ordinaris prouf 50 gehele musketten, geladet ende gesloot naar behoren' te maken, waarvoor ze vijf en een halve gulden ontvingen. Ze dienden de nieuwe musketten door middel van het afvuren van een proeflading te controleren en gesprongen exemplaren weer terug te nemen en daarvoor andere te leveren. De commies-stapelier van het generaliteitsmagazijn stuurde alle gebroken en ontstelde lopen van musketten en roers die vanuit Oostende binnenkwamen door naar Gerrit Heyndricksz., 'leveraar van wapenen' te Dordrecht, 'om bij hem verstrekt ende weder inden voors. ammunitiehuise gelevert te worden.' Daarbij kon telkens uit twee gebroken stukken een goede loop worden gelast.[54] Het moge duidelijk zijn dat standaardisering van de vuurwapens het uitvoeren van dergelijke reparaties op grote schaal gemakkelijker en efficiënter maakte, omdat dit extra uitgaven uitspaarde voor het geheel uitboren van lopen.

Na hervatting van de oorlog in 1621 bleek hoezeer de standaardkalibers voor musketten gangbaar waren geworden. Bij kleine en grote leveringen van musketten in 1621

49 NA, ASH 369, Res. SH 25.03.1602, fo. 100v.
50 NA, ASH 369, Res. SH 30.10.1602, 03.12.1602, fo. 204.
51 NA, ASH 369, Res. SH 25.03.1602, fo. 100v.
52 NA, ASH 369, Res. SH 06.02.1602, fo.58v, 20.11.1602, fo.211.
53 Hierbij letten de Staten van Holland op dat de commiezen het materieel niet ten eigen bate verkochten. NA, AGR 3000, Res. GRZ 13.01.1624, fo. 300. NA, ASH 369, Res. SH 01.03.1602, fo. 81v.
54 NA, ASH 369, Res. SH 02.03.1602, fo. 82, 05.06.1602, fo.l47v.

en 1622 werd aan de standaardkalibers gerefereerd. Zo kochten de Gecommitteerde Raden van Gijsbrecht Cornelisz. van Culenberch van Utrecht 400 musketten met forketten 'zijnde getogen goed, op de preuve ende calibre van het land', die hij zou leveren binnen vier of vijf dagen in het magazijn te Delft.[55] Ook de busmakers Daniel Lamblien in Amsterdam, Jan Hermansz. van Essen in Dordrecht, Jan Feijt van Utrecht, Gerrit Jansz. en Jan Pietersz. van Rotterdam leverden bij elkaar in 1623 750 musketten 'op de ordre, preuve ende prijs van het land.'[56]

Voor de volledigheid moet hierbij wel worden opgemerkt, dat de kapiteins van de compagnieën voor een deel zelf de wapens voor hun eenheden aanschaften bij kooplieden en producenten, hoewel een belangrijk en toenemend deel van de blanke wapens en vuurwapens uit de Staatse magazijnen werd geleverd tegen aftrek van hun soldij. Voor rapieren, slag- en steekwapens met een lange kling, moesten kapiteins en soldaten echter zelf zorgen. De totale afwezigheid van deze wapens in de arsenalen van Holland en Zeeland spreekt boekdelen. Ze werden er wel gerepareerd.

Dat op verschillende deelmarkten een beperkt aantal ondernemers de wapenleveringen aan de Staten en de lokale commandanten in handen had, vereenvoudigde de afstemming van het aanbod op de vraag. Een andere ontwikkeling die deze afstemming verbeterde, was dat in het eerste decennium van de zeventiende eeuw tussen de Staten van Holland en buskruitmakers in de provincie een systeem ontstond van vaste contracten uitgaande van afnemerskrediet. De Staten van Holland kochten duizenden ponden salpeter voor de buskruitproducenten aan om deze tot buskruit te laten verwerken. Zij bemachtigden die grote hoeveelheden salpeter via Amsterdamse kooplieden die contacten hadden in Polen en Frankrijk. Enkelen onder hen werden zelfs vanaf 1619 aangesteld als handelscommiezen van de Staten-Generaal belast met de inkoop van Poolse salpeter. De rol van de Staten van Holland kwam overeen met dat van de koopman-ondernemer in het in de handel en nijverheid gebruikelijke systeem van afnemerskrediet. In dit systeem leverde de koopman de grondstoffen aan de ambachtslieden, die deze tot eindproducten of halffabrikaten verwerkten. Daarna nam hij deze producten weer af.[57]

Ook voor de productie van ijzeren kogels sloten de autoriteiten contracten af. IJzeren kogels werden veelal gegoten als restproduct uit ijzerslakken in mijnbouwregio's en niet in de Republiek geproduceerd. Voor de aankoop van ijzeren kogels vertrouwden de Staten-Generaal op grote kooplieden-ondernemers als Elias Trip en Syvert Meynertsz. van Duynen, die vanaf 1600 partijen van duizenden stuks contracteerden in de mijnbouwgebieden van Luik en Brunswijk. Deze partijen kogels dienden expliciet aan bepaalde voorgeschreven kalibers te voldoen.[58] De kooplieden Syvert Meynertsz.

55 NA, AGR 3000, Res. GRZ 07.09.1622, fo. 211, 01.09.1622, fo.208. Vermoedelijk de zoon van Cornelis Gijsbrechtsz. van Culenberch.

56 NA, AGR 3000, Res. GRZ 02.08.1623, fo. 274v, 24.10.1623, fo. 287, 30.10.1623, fo. 289.

57 NA, ARS 2287, Militair Instructieboek, 'Buskruitfabricage'.

58 M.A.G. de Jong, 'De Amsterdamse salpeterhandel 1600-1625', in: J.P. Puype, M. van der Hoeven, ed., *Het arsenaal van de wereld. Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1993) 42-46, aldaar 42, 43. N. Japikse, ed., *Resoluties van de Staten-Generaal 1600-1601*, XI (Den Haag, 1941) 88, 89, 330, 519. H.H.P. Rijperman, ed., *Resoluties van de Staten-Generaal 1602-1603*, XII (Den Haag, 1950) 91, 414. H.H.P. Rijperman, ed., *Resoluties van de Staten-Generaal 1604-1605*, XIII (Den Haag, 1957) 113. ZA, ARC 180, 220-480, Rek. ontv.gen. te lande 11.04.1593-30.09.1621.

en Steven Gerritsz. kregen de opdracht in 1603 om 1.200 stuks granaten voor zes gulden en tien stuivers per 100 pond gewicht te leveren voor het generaliteitsmagazijn in Delft. De granaten moesten gemaakt worden naar de modellen die prins Maurits had gemaakt en eerder aan de Gecommitteerde Raden waren voorgelegd. In opdracht van de prins spraken de Gecommitteerde Raden met hen af 'dat ze preciselijck nae de voors. modellen zullen moeten leveren, ofte dat men die niet gehouden zal wezen aan te nemen.'[59] In de meer kapitaalintensieve sectoren van het wapenbedrijf, te weten die van kogels, maar ook van buskruit en geschut, was dus standaardisering, in de zin van een zekere gelijksoortigheid en kwaliteit, te bereiken via de leveringsvoorwaarden. Standaardisering van oorlogsmaterieel vergrootte de flexibiliteit en inzetbaarheid van het materiaal en maakte de logistiek ten behoeve van het leger efficiënter.

De legerhervormingen gingen dus in bepaalde opzichten gepaard met veranderingen in de opzet van de toeleveringsbedrijvigheid. Tot op zekere hoogte kan er binnen enkele, meer kapitaalintensieve, sectoren concentratie en grootschaligheid worden geconstateerd. Het ging om rationaliseren en daarbij gingen de zogeheten *economies of scale* (schaalvoordelen) werken. Maar die tendens openbaarde zich niet in alle hoeken en gaten van de markt. Er was dus sprake van een zekere 'rafeligheid' in de desbetreffende ontwikkelingen, hetgeen eigen was aan een tijdvak zonder gemechaniseerde voortbrenging, en gezien de gebezigde productiemethoden en -technieken in de nog overwegend ambachtelijke nijverheid verklaarbaar. Ook de geleidelijkheid van de hervormingen droeg daartoe bij.

Voor minder kapitaalintensieve deelmarkten waar geen sprake was van concentratie van de toeleveranciers traden de Hollandse overheden op een andere manier sturend op. Belegeringsmaterieel en graafwerktuigen hadden een vrij lage kostprijs per eenheid product en konden door vele tientallen ambachtslieden in de steden in de Republiek worden geproduceerd. Voor de fabricage hiervan was een uitgebreid repartitiesysteem oftewel verdelingssysteem noodzakelijk. Met een dergelijk systeem werd het mogelijk de producten van de vele producenten in de verschillende centra in de Republiek af te stemmen op die welke rond het arsenaal te Delft werden geproduceerd. Er kon een verdeelsleutel worden gehanteerd die rekening hield met de aanwezige capaciteit in de verschillende productiecentra en met de fiscale inkomsten van de verschillende steden. Het is opvallend te noemen dat van de te produceren bijlen, houwelen, spaden, mandjes, etc. goed kopieerbare monsters door specifieke producenten in Delft werden gemaakt die vervolgens naar steden en forten in de Republiek werden verzonden. Al rond 1594 maakten de Gecommitteerde Raden gebruik van monsters. Op 16 februari 1594 gaven de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland opdracht om 4.000 manden te maken 'tot dienste van den lande' in nesten van vier stuks. Na een repartitie te hebben gemaakt, werden burgemeesters en bewindslieden van verschillende Hollandse steden aangeschreven om deze 1000 nesten manden te laten produceren. Langs deze weg kregen de gezamenlijke mandenmakers in Dordrecht, Delft (via de commis-

59 NA, ASH 369, Res. SH 06.02.1603, fo. 258.

saris van de ammunitiën Hugo Cornelisz. van 's Gravezande), Leiden, Gouda, Rotterdam en Den Haag respectievelijk orders voor 200, 200, 150, 150, 200 en 100 nesten. Voorwaarde was dat 'elk stuk gemaakt ende gelevert zal moeten werden voor 4 stuivers d'eene door d'andere conform de monsteren' en ze binnen één maand gereed moesten zijn.[60]

Om een grootschaliger productie te bereiken werden arbeidsdeling en specialisatie toegepast. Het ging om de voortbrenging van eenvoudige halffabrikaten als ijzers/bladen en stelen, om vervolgens in de magazijnen geassembleerd te worden tot graafwerktuigen. Gezocht werd naar combinaties van eenvoudige halffabrikaten geschikt voor massaproductie. Sommige halffabrikaten waren zelfs voor meerdere werktuigen bruikbaar (multipurpose), zoals een soort steel voor houwelen, pikhouwelen en bijlen en een soort voor spaden en schoppen. Ook hierbij toonde prins Maurits zich sterk betrokken, hetgeen zelfs leidde tot de 'spabijlhou', een geavanceerd ontwerp van Simon Stevin dat de functie van schop, bijl en houweel in zich verenigde en niet onderdeed voor de huidige pionierschop[61], maar echter niet verder werd geproduceerd. Wat betreft de standaardisatie en aansturing van grootschalige productie van graafwerktuigen en belegeringsmaterieel speelden monsters, kopieerbaar en bestaande uit eenvoudige halffabrikaten, een doorslaggevende rol, hetgeen uiteindelijk ook grote logistieke voordelen had.

De hoeveelheden oorlogsmaterieel die de producenten in Delft onder meer via arbeidsdeling konden voortbrengen zijn verbazingwekkend te noemen (tabel 3). Belegeringsmaterieel en graafwerktuigen werden *en masse* vervaardigd door producenten in de Hollandse steden, zoals bijvoorbeeld de smeden van Haarlem, en door stoeldraaiers, timmerlieden en smeden in de werkplaatsen bij de magazijnen te Delft en Dordrecht.[62] Hierbij werd zeer efficiënt ingespeeld op de aanwezigheid van gildeorganisaties, zoals die van smeden en tinnegieters, en een beroep gedaan op bestaande civiele ambachten, die ook een militair materieel konden produceren, zoals stoeldraaiers en loodgieters.

60 De Gecommitteerde Raden pasten overigens ook een verdeelsleutel toe voor het bakken van brood en het brouwen van bier voor het leger. Enkele Hollandse steden kregen in 1600 opdracht om 500.000 pond brood en 3.200 tonnen bier te brouwen: Dordrecht 130.000 pond en 700 tonnen, Delft 130.000 pond en 1.147 tonnen, Rotterdam 92.000 pond en 500 tonnen, Gouda 80.000 pond en 600 tonnen, Gorinchem 38.000 pond en 253 tonnen en Schiedam 30.000 pond. Het brood maakte men van goed vers gemalen tarwemeel en in bollen van 2 pond. Het bier kostte 3 gulden de ton, inclusief de lege tonnen. Om het bier langer houdbaar te maken werd het 'een weinig bitter gebrouwen, en dat tselve alle gereed mag komen op maandag s'avonds toekomende.' Hooi en haver kochten de Gecommitteerde Raden '150 voeder hooi en 12 lasten haver in Delfland en Delft, 150 voeder hooi, 138 voeder hooi en 24 lasten haver tot Schoonhoven, 84 voeder hooi en 50 lasten haver tot Gorchum te bekomen zijn, 24 lasten haver tot Schoonhoven.' Alles diende gereed te worden gemaakt voor verscheping in Delfshaven, Gorinchem en Schoonhoven. NA, ASH 354, Res. SH 09.02.1594-08.09.1594, 16.02.1594, fo. 11-12. NA, ASH 367, Res. SH 08.06.1600, fo. 169v, 170.

61 Ch. van den Heuvel, 'Wisconstige ghedachtenissen. Maurits over de kunsten en wetenschappen in het werk van Stevin', in: K. Zandvliet, ed., *Maurits. Prins van Oranje* (Zwolle, 2000) 107-121, aldaar 117.

62 NA, ARAu 890, Rekening van de ontvanger der gemene middelen van het kwartier Haarlem 01.01.1599-06.03.1599, fo. 187-191.

Tabel 3. Productie van hak- en graafwerktuigen voor het gewestelijke magazijn van Holland te Delft 1598-1607

	1598	1599	1600	1601	1602	1603	1604	1605	1606	1607
Hak- en graafwerktuigen	1.547	2.302	2.721	9.439	7.790	3.829	2.972	2.291	183	300
IJzerwerk	5.968	13.801	7.366	1.272	2.072	4.452	9.013	8.903	1.623	1.346
Stelen	7.553	19.229	19.069		5.228	6.771	19.764	19.373		3.651
Musket-stelen	1.824	1.586	1.900		2.576	3.100	6.817	558	2.656	

Toelichting: in 1608-1610 nam het gewestelijke magazijn geen hak- en graafwerktuigen meer af. Onder hak- en graafwerktuigen worden verstaan: spaden, schoppen, bijlen, handbijlen, houwmessen, pikhouwelen, houwelen. Het ijzerwerk betreft de bladen van de werktuigen, waaronder ook ijzer beslag.
Bron: NA, Archief Claes Jansz. van Adrichem 208-238, Rekeningen van de ontvanger van de gemene middelen van het kwartier Delft 1598-1610.

Het bovengenoemde logistieke systeem onderving problemen om een standaardkwaliteit te bereiken en de capaciteit op te voeren, in juist die sectoren waar de toelevering niet geconcentreerd was bij een klein aantal aanbieders. Langs deze weg kon de overheid, naast een klein aantal leveranciers van kapitaalintensieve producten, toch een grote groep producenten van minder kapitaalintensieve producten op de markt bereiken en aansturen. Zodoende verwezenlijkte men een belangrijk onderdeel van de militaire hervorming.

9 *Conclusie*

Bepaalde aspecten van de militaire hervormingen van het Staatse leger onder prins Maurits tussen 1590 en 1621 hadden ingrijpende gevolgen voor de vraag naar wapens. Allereerst waren de veranderingen in de bewapening van de infanterie belangrijk. Per compagnie vond een geleidelijke overgang plaats van het roer naar het musket en kregen de spiesen een vast aandeel, namelijk éénderde binnen de formatie. Standaardisatie vormde een tweede belangrijke ontwikkeling. In navolging van de door de Staten-Generaal uitgevaardigde ‘ordre op de wapeninge’, die standaardkalibers voor de vuurwapens voorschreef, werden vanuit het gewestelijke magazijn van Holland te Delft nieuwe, op basis van proefmodellen geproduceerde musketten en roers en standaardgietvormen voor loden kogels uitgedeeld aan diverse compagnieën infanterie en verstuurd naar verschillende magazijnen in de Republiek. Binnen de infanterie vond dan ook een overgang plaats naar vuurwapens met een

standaardkaliber. Dat proces nam zeker vijf jaar in beslag. Capaciteits- en financiële problemen verhinderden evenwel een snelle standaardisering van de vuurwapens en het vervangen van het roer door de musket. Alleen als wapens waren versleten werden ze door gestandaardiseerde wapens vervangen. Het nettoresultaat was overigens wel dat de kwaliteit van de wapens verbeterde en de gevechtskracht van de eenheden toenam.

De groei van het Staatse leger vormde voor de logistieke organisatie een veel grotere uitdaging dan de bovengeschetste verandering en standaardisering van de infanteriebewapening. Daar kwam nog eens een andere ontwikkeling bij: de in de jaren negentig van de zestiende eeuw enorm toegenomen behoefte aan graafwerktuigen, belegeringsmaterieel, pioniers- en pontonniersgereedschap. Het gevolg was een kolossale vergroting van de schaal met als consequentie dat de vraag naar wapens een hoge vlucht nam. Als laatste factor die de vraag naar wapens deed toenemen, kan de invoering van een meer regelmatige betaling van het soldij worden genoemd.

De sterk toegenomen vraag naar oorlogsmaterieel stelde de wapenproducenten en -handelaren van oorlogsmaterieel in verschillende Hollandse steden voor een grote uitdaging. Bij de beantwoording hiervan was onder de ondernemers een duidelijke tendens tot concentratie zichtbaar. Een beperkt aantal kooplieden had grote aandelen in de leveringen op de verschillende meer kapitaalintensieve deelmarkten (buskruit, kogels, vuurwapens). Sommigen opereerden op meerdere deelmarkten tegelijk. Doordat een kleine groep kooplieden (per provincie hooguit vijf) een aanzienlijk deel van de wapenleveringen aan het Staatse leger beheerste, werd het voor de aankopende Gecommitteerde Raden van Holland en die van Zeeland gemakkelijker om het standaardiseringsproces te bevorderen. De noodzakelijke schaalvergroting in de productie ging met een aantal belangrijke veranderingen in de opzet en organisatie van het wapenbedrijf gepaard; niet alleen op het punt van standaardisatie, maar ook ten aanzien van het verlenen van afnemerskrediet in de vorm van grondstoffen, vaste contracten, repartitie/spreiding en arbeidsdeling. Hierin speelden de Nederlandse autoriteiten een nadrukkelijke, voortdurend sturende rol. De korte communicatielijnen tussen ondernemers en staat waren hierbij bijzonder belangrijk. Aldus slaagde het wapenbedrijf er in de sterk toegenomen vraag met eigen veranderingen te beantwoorden.

De sterke decentralisatie die alle bestuurlijke instituties in de Republiek kenmerkte, lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met het efficiënt functioneren van die staat en het efficiënt opereren van het Staatse leger. Jan Glete heeft in zijn studie over Spanje, de Republiek en Zweden als fiscaal-militaire staten op deze paradox gewezen. Volgens Glete functioneerde de staat, in tegenstelling tot hetgeen in veel historische studies is benadrukt, in de ondersteuning van haar strijdkrachten juist goed door het gedecentraliseerde systeem dat de Republiek bezat. Met betrekking tot de efficiëntie van de staat stelt Maarten Prak in zijn boek over de Gouden eeuw vast dat deze het gevolg was van de meer directe relatie tussen staat en burgerij juist ten gevolge van dat sterk gedecentraliseerde overheidsgezag.[63] De kleinschaligheid van de verhoudingen in de Republiek, en met name in Holland, gaf de beleggers het noodzakelijk vertrouwen om geld uit te lenen aan de overheid. Ook uit dit artikel blijkt dat door een directe band tussen de Staatse troepen en de leveranciers van wapens enerzijds en de gewestelijke autoriteiten anderzijds het decentrale staatssysteem op efficiënte en effectieve wijze in de behoeften van het Staatse leger kon voorzien.

63 J. Glete, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscalmilitary states, 1500-1660* (Londen-New York, 2002) 140-173. M. Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen, 2002) 86-96.

Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd*

Olaf van Nimwegen

Het laatste decennium van de zestiende eeuw heeft in militair-historische kring grote aandacht gekregen. Deze tien jaren vormden voor de Republiek der Verenigde Nederlanden de meest succesvolle periode uit de Opstand. Onder leiding van prins Maurits (1567-1625) en Willem Lodewijk (1560-1620), stadhouder van Friesland, boekten de opstandelingen veel terreinwinst. Algemeen worden deze successen toegeschreven aan de hervorming van het Staatse leger, waardoor de landstrijdkrachten van de Republiek omgevormd zouden zijn van een bende huurlingen in een efficiënt en professioneel leger. De overwinning bij Nieuwpoort in 1600 vormde de kroon op dit werk. Met zijn in 1934 verschenen proefschrift *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*[1] benadrukte J.W. Wijn het belang van de jaren 1590-1600 en in 1941 verdedigde de Duitse historicus Werner Hahlweg in zijn proefschrift de stelling dat de op bestudering van de klassieke Oudheid gestoelde 'Heeresreform der Oranier', met de nadruk op drillen en exerceren, de basis had gelegd voor het moderne leger.[2]

In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw kregen de Nassause legerhervormingen door de opvattingen van de Britse historicus Michael Roberts[3] een betekenis die nog veel verder strekte dan een zuiver militaire. Roberts was van mening dat ze hadden geleid tot de oprichting van het staande leger en de moderne staat. Volgens Roberts konden de goed geoefende en gedisciplineerde Staatse beroepssoldaten met succes in kleinere eenheden opereren, dit in tegenstelling tot de zestiende-eeuwse Duitse landsknechten en de Spaanse huurlingen, die slechts in zeer diepe en logge formaties konden vechten. De hoge graad van geoefendheid die de complexe bewegingen met kleine formaties op het slagveld vereisten, maakte het gewenst de troepen ook tijdens de winter, wanneer de oorlog grotendeels stilstond, in dienst te houden. De Tachtigjarige Oorlog werd vooral gekenmerkt door belegeringen en het was daarom, aldus

* Dit artikel is gebaseerd op onderzoek voor de in 2005 te verschijnen monografie *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1588-1678)*. Deze studie wordt uitgevoerd in opdracht van Nederlands Wetenschappelijk Onderzoek in het kader van het Gouden Eeuw-project van de Universiteit van Amsterdam.

1 B. Harold Nickle's dissertatie, *The military reforms of prince Maurice of Orange* (University of Delaware, 1975) vormt in feite een aanvulling op Wijns werk. M.A.G. de Jong, *'Staet van Oorlog'. Wapenbedrijf en militaire hervormingen in de Republiek der Verenigde Nederlanden (1585-1621)* (Dissertatie Leiden; S.l., 2002) geeft een gedetailleerd beeld van de organisatie, omvang en financiering van de wapenproductie in de Republiek ten tijde van Maurits.

2 W. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege* (Berlijn, 1941). Zie ook zijn artikel 'Wilhelm Ludwig von Nassau und das Cannae-Problem', *Nassauische Annalen*, LXXI (1960) 237-242.

3 M. Roberts, 'The military revolution, 1560-1660', herdruk in: C.J. Rogers, ed., *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe* (Boulder, etc., 1995) 13-35.

Roberts, pas de Zweedse koning Gustaaf II Adolf (1594-1632) die het offensieve potentieel van de Nassause legerhervormingen tot volle wasdom bracht. Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) stuurde hij voortdurend aan op beslissende veldslagen. Deze strategie vereiste grote veldlegers. De schaalvergroting in de oorlogvoering die hiervan het gevolg was, had grote financiële consequenties en noodzaakte de overheid zich intensief met de strijdkrachten te gaan bemoeien. Het resultaat van dit alles was dat de invloed van oorlogvoering op de samenleving enorm toenam.

> The transformation in the scale of war led inevitably to an increase in the authority of the state. ... This development, and the new style of warfare itself, called for new administrative methods and standards; and the new administration was from the beginning centralized and royal.[4]

Het geheel van deze ontwikkelingen vatte Roberts samen onder de term 'military revolution'. De militaire revolutie zou in 1660, het begin van de persoonlijke regering van Lodewijk XIV (1638-1715), haar voltooiing hebben bereikt.

Ten dele onder invloed van en ten dele als reactie op Roberts, werkte Hahlweg in een aantal artikelen[5] zijn mening over de betekenis van de Nassause legerhervormingen verder uit. Hij erkende dat de kern ervan niet beperkt was tot de invoering van exerceren of tot de overname en praktische toepassing van het gedachtegoed van de Griekse en Romeinse Oudheid en het Byzantijnse Rijk. 'Sie [de legerhervorming] ist vielmehr ein totaler Umformungs- oder Schöpfungsvorgang, der mehr oder weniger alle Bereiche des Heeres- und Kriegswesens erfasst.'[6] De hervormingen bestonden volgens hem uit zeven onderdelen: 1 gesystematiseerde oefening en vorming van soldaten (drillen en exerceren); 2 de oprichting van een moderne generale staf; 3 de opbouw van een verzorgingsapparaat; 4 de vorming van een 'wissenschaftlich herangebildeten Offizierskorps'; 5 praktische toepassing van natuurwetenschappen (pyrotechniek) voor militaire doeleinden; 6 moderne commandostructuren '(zahlreiche Befehlshaber, systemisierte Hierarchie)'; 7 hoge mobiliteit en flexibiliteit bij tactische bewegingen.[7] Al deze veranderingen zouden volgens Hahlweg tot stand zijn gekomen tussen 1590 en 1600. Hahlweg verklaart het ongekende tempo waarin deze ontwikkelingen plaatsvonden uit de aard van de Tachtigjarige Oorlog, die volgens hem een 'totale[r] Widerstandskrieg' was, waarbij alle 'Kräfte der Nation in einem zeitweiligen Existenzkampf' ingezet moesten worden.[8]

4 Roberts, 'The military revolution', 20.
5 W. Hahlweg, 'Die Oranische Heeresreform. Ihr Weiterwirken und die Befreiung und Etablierung der Niederlande. Studien und Betrachtungen', *Nassauische Annalen*, LXXX (1969) 137-157; 'Aspekte und Probleme der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien', *BMGN*, LXXXVI (1971)161-177; *Die Heeresreform der Oranier. Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* (Wiesbaden, 1973) inleiding 1-54.
6 Hahlweg, 'Oranische Heeresreform', 139.
7 Hahlweg, 'Aspekte und Probleme', 164.
8 Hahlweg, *Heeresreform der Oranier*, 9.

Het beeld dat Hahlweg van de Nassause legerhervormingen geeft, lijkt op het eerste gezicht zijn conclusie te rechtvaardigen dat het laatste decennium van de zestiende

eeuw het predikaat ‘militaire revolutie’ meer dan verdient. Mijns inziens kunnen er echter bij zijn argumentatie vraagtekens worden geplaatst. In de eerste plaats is het opvallend dat, in tegenstelling tot wat Hahlweg beweert, de Nassause legerhervormingen niet samenvielen met de fase waarin de Tachtigjarige Oorlog een ‘Existenzkampf’ was. De eerste twintig jaar van de Opstand kunnen terecht een strijd op leven en dood worden genoemd[9], maar in het laatste decennium van de zestiende eeuw lieten de Spanjaarden de druk op de opstandige provincies verflauwen. In 1589 was in Frankrijk een burgeroorlog uitgebroken. Het jaar daarop gaf Filips II zijn opperbevelhebber in de Nederlanden, Alexander Farnese hertog van Parma, bevel onmiddellijk te interveniëren ten gunste van de katholieke liga. Voor de Spaanse koning kwam de oorlog in de Nederlanden voorlopig op het tweede plan.[10] Deze voor de Republiek gunstige omstandigheid bood niet alleen de kans om het gebied onder controle van de opstandelingen uit te breiden, maar stelde Maurits en Willem Lodewijk tevens in staat om zonder grote risico's te experimenteren met nieuwe tactische formaties. Toen de Spanjaarden vanaf 1598 hun aandacht wederom op het noorden richtten, was de gevaarlijkste tijd voor de Republiek achter de rug. Afgezien van grootschalige Spaanse invallen in 1605 en 1629, tekenden zich twee fronten af - een zuidelijk (Vlaanderen, Brabant en de Maas) en een oostelijk front (Overijssel en Gelderland) - waarlangs de strijd zich afspeelde.

Juist het ontbreken van een overlevingsstrijd ná circa 1589 vormt mijns inziens de belangrijkste reden waarom de invloed van de Nassause legerhervormingen beperkt bleef tot een tactische revolutie. Hahlweg heeft gelijk dat tussen 1590 en 1600 de gevechtskracht van het Staatse leger toenam door het voortdurend drillen en exerceren van de soldaten en verhoging van de mobiliteit van de gevechtseenheden door verkleining van de tactische formaties. Maar zijn veronderstelling dat parallel hiermee een officiersopleiding en een nieuwe commandostructuur met een duidelijke hiërarchie van rangen werd ingevoerd, is onjuist. Evenmin was er toen sprake van de ontwikkeling van een logistiek apparaat dat de militaire operaties ondersteunde. Het is tekenend dat in Hahlwegs opsomming van de bestanddelen van de Nassause legerhervormingen een veranderde verhouding tussen staat en leger ontbreekt. In zijn omvangrijke studie naar het Franse leger in de eerste helft van de zeventiende eeuw - *Richelieu's army* (2001) - betoogt de Britse historicus David Parrott dat het niet in het vermogen van de vroegmoderne staat lag om vrijwillig een programma van ingrijpende hervormingen door te voeren. Structurele veranderingen kwamen uitsluitend tot stand onder druk van een buitenlandse dreiging of aanval.[11] Het is dan ook geen toeval dat in het geval

9 In november, december 1572 en augustus 1575 moordden de Spanjaarden de inwoners van respectievelijk Zutphen, Naarden en Oudewater uit; in juli 1573 joegen zij een groot deel van het garnizoen van de veroverde stad Haarlem over de kling. Zie: H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam, 1999) 82-83, 101, 103-104.

10 G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen, 1977) 225-227; J. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford, 1995) 253, schrijft: ‘It cannot be denied that the spectacular military achievements of the Republic between 1590 and 1597 were possible only because Spain was distracted by the struggle in France.’

11 D. Parrott, *Richelieu's army. War, government and society in France, 1624-1642* (Cambridge, 2001) 110-111.

van de Republiek krachtige uitbreiding van het Staatse leger, regeling van de gezagsverhoudingen in het officierskorps, herziening van de legerorganisatie en ontwikkeling van een logistiek apparaat, een aanvang namen in de jaren zestig van de zeventiende eeuw en vanaf 1672 in een stroomversnelling raakten. De Republiek was toen immers verwikkeld in een strijd om het voortbestaan met het Frankrijk van de Zonnekoning.[12]

Sinds 1972 heeft de Britse historicus Geoffrey Parker in meerdere publicaties een belangrijke nieuwe visie ontwikkeld op de idee van een militaire revolutie.[13] Hij toonde aan dat Roberts' bewering (en daarmee corrigeerde hij tegelijkertijd ook Hahlweg) dat de Spaanse troepen zich niet konden meten met die van de Republiek, omdat zij in tegenstelling tot hun Staatse tegenstanders niet met hun tijd zouden zijn meegegaan, nuancering verdiende.

> The simple fact is that, wherever a situation of permanent or semi-permanent war existed..., one finds, not surprisingly, standing armies, greater professionalism among the troops, improvements in military organization, and certain tactical innovations.[14]

Van niet minder belang is daarnaast Parkers stelling dat het beginpunt van de militaire revolutie vervroegd moet worden naar 1520, het jaar waarin de ontwikkeling van een nieuw verdedigingsstelsel voltooid werd. Door het *trace italienne* of gebastioneerde stelsel verschoof het zwaartepunt in de oorlogvoering opnieuw van de aanval naar de verdediging. In de jaren negentig van de vijftiende eeuw had de inzet van mobiel belegeringsgeschut het beleg van steden tot kortstondige aangelegenheden gemaakt. Hoge stenen muren bleken zeer kwetsbaar voor ijzeren kanonskogels. Door toepassing van dikke aarden wallen en het opwerpen van vooruitspringende artillerieplatforms, de bastions, werden echter vanaf circa 1520 belegeringen opnieuw zeer langdurige ondernemingen. ‘Wherever they [gebastioneerde vestingen] existed, they made battles irrelevant - and therefore unusual’, aldus Parker.[15]

Deze ‘transformation of the art of defensive warfare’ was volgens Parker de motor achter de groei van de legers in de zeventiende eeuw en niet de offensieve mogelijkheden die de Nassause legerhervormingen boden, zoals Roberts had betoogd.[16] De zeer kostbare ruiterij kon immers geen rol bij belegeringen spelen en veldslagen waren zeldzaam, zodat het voetvolk steeds belangrijker werd, zowel bij de aanval op als de verdediging van vestingen. Het gebastioneerde stelsel leidde er ook toe dat de omtrek van steden toenam, zodat niet alleen meer verdedigers nodig

12 Hahlweg, ‘Oranische Heeresreform’, 150, wijst er zelf op dat de Franse aanval in 1672 Holland (de Republiek) verwikkelde ‘in den zweiten grossen Existenzkampf seiner Geschichte.’

13 G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish road 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' Wars* (1972; herziene druk Cambridge, 1990); *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2e druk; Cambridge, 1996) en ‘The “military revolution 1560-1660” - A myth?’ (1979), herdruk in: Rogers, *The military revolution debate*, 37-54.

14 Parker, ‘The “military revolution 1560-1660” - A myth?’, 40.

15 *Ibidem*, 43.

16 Parker, *The army of Flanders*, 6-7.

waren, maar ook grotere belegeringslegers om de sterkere garnizoenen binnen de poorten te houden. Daarnaast moest, terwijl het eigen veldleger met een beleg bezig was, zorg worden gedragen

voor de veiligheid van de eigen steden. Dit maakte duizenden garnizoenstroepen nodig. Tenslotte is Parker van mening dat de legergroei vereiste dat de overheid zich intensiever met de strijdkrachten ging bezig houden: troepen moesten regelmatig gemonsterd worden en door middel van etappes (voedseldepots) langs de marsroutes, van voedsel worden voorzien.[17]

Hoewel Parkers nadruk op het belang van de *trace italienne* de opvattingen van Roberts en Hahlweg op een belangrijk punt aanvult, levert ook hij geen overtuigend bewijs dat zich tussen 1520 en 1660 een alomvattende militaire revolutie zou hebben voltrokken. Dat het gebastioneerde stelsel op de oorlogvoering in de vroegmoderne tijd van grote invloed is geweest, staat buiten twijfel, maar zijn bewering dat 'a town defended by the *trace italienne* could only be captured, as a rule, by a total blockade'[18], vormt niet het bewijs van de ongenaakbaarheid van het gebastioneerde stelsel, maar geeft eerder aan dat belegeraars nog geen antwoord hadden gevonden op het nieuwe verdedigingsstelsel. Bij Parkers verbinding van het *trace italienne* met legergroei kunnen eveneens vraagtekens worden geplaatst. De Amerikaanse historicus Bert Hall wijst erop dat grotere legers en de *trace italienne* 'mesh well in only one case', namelijk de oorlog in de Lage Landen.[19] Bovendien geeft het voorbeeld dat Parker als bewijs gebruikt om aan te tonen dat de *trace italienne* tot ongekende legergroei leidde, een vertekend beeld.

> Thus although the siege of 's Hertogenbosch [in 1629] itself tied down only 25,000 men, the need to defend the numerous fortified centres of the Republic itself required an increase in Dutch army size from 71,443 in February 1629, to 77,193 in April, and to 128,877 in July.[20]

Wat Parker niet vermeldt, is dat in 1629 de Staatse oorlogsinspanning haar grootste omvang van de gehele Tachtigjarige Oorlog bereikte; dat deze legeruitbreiding een reactie was op een inval van een Spaans-keizerlijk leger op de Veluwe en in de provincie Utrecht; en dat deze extra troepen zoveel mogelijk werden afgedankt zodra het gevaar enigszins was geweken. Het was dus niet zozeer het gebastioneerde stelsel dat de Republiek in 1629 dwong haar leger uit te breiden, maar de noodzaak een tweede mobiele strijdmacht bijeen te trekken die tijdens het beleg van Den Bosch de eigen grenzen tegen een Spaanse tegenaanval dekte.

Het is waar dat het Spaanse leger in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw een enorme omvang bereikte van 200.000 man rond 1590 en van maar liefst 300.000 man rond 1630 (beide sterktes op papier). Tevens heeft Parker er terecht de aandacht op gevestigd dat de Spaanse overheid een actieve rol speelde bij de kleding en proviandering van haar troepen. Het Spaanse voorbeeld kan echter niet model staan voor de andere Europese legers. Doordat Spanje een meerfrontenoorlog moest

17 Parker, 'The "military revolution 1560-1660" - A myth?', 42-46; *The military revolution*, 14.
18 Parker, *The army of Flanders*, 8.
19 B.S. Hall, *Weapons and warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, technology, and tactics* (Baltimore, Londen, 1997) 207, 209.
20 Parker, *The military revolution*, 14.

voeren in gebieden die geografisch ver van elkaar lagen, moest het Spaanse leger tot een ongekende omvang worden uitgebreid, zodat aan verschillende tegenstanders tegelijk het hoofd geboden kon worden. In tegenstelling tot Frankrijk en de Republiek kon Spanje immers niet van de binnenlijnen gebruik maken om door middel van snelle troepenverplaatsingen over land of via transport op de rivieren een lokaal militair overwicht te creëren. De toenemende financiële uitputting van de Spaanse schatkist maakte het voor de Spaanse overheid bovendien steeds moeilijker de troepen te betalen. Om muiterijen te voorkomen, ontvingen Spaanse soldaten daarom hun eerste levensbehoeften (voedsel en kleding) in natura. Het restant van de soldij kon dan ten minste zo nu en dan geheel of gedeeltelijk in contanten worden uitgekeerd.[21]

De groei van het Spaanse leger dwong de tegenstanders van Spanje de strijdkrachten eveneens te versterken. 'Threat provoked response.... Once Spain had entered onto a path of escalating army size, Spain's foes had to counter her gambit somehow, and in the end they had no better choice than to match the increased sizes as best they could', aldus Hall.[22] Maar leidde deze grotere oorlogsinspanning ook tot een structurele verandering in de organisatie van de legers en een gewijzigde verhouding tussen staat en leger? De eerdergenoemde David Parrott toont aan dat dit in Frankrijk niet het geval was. Integendeel, de Franse overheid moest in de oorlog met Spanje van 1635 tot 1659 in toenemende mate een beroep doen op het krediet van de officieren. Zoveel mogelijk werden de kosten van het instandhouden van de compagnieën afgewenteld op de kapiteins. Het gevolg was dat het Franse leger in plaats van de papieren sterkte van 100.000 à 120.000 man, effectief niet meer dan 70.000 à 80.000 man telde.[23] Pas vanaf 1661 begon de explosieve groei van het Franse leger tot maar liefst 250.000 à 340.000 man effectief.[24] Volgens Parrott moet het antwoord op de vraag waarom Lodewijk XIV drie tot vier maal zoveel troepen kon onderhouden als zijn vader in de veranderde verhouding tussen staat en leger gezocht worden en niet in gewijzigde demografische omstandigheden. De bevolking van Frankrijk was rond 1630 vrijwel gelijk aan die rond 1700. Ná 1659 ging de Franse overheid zich meer en meer met het leger bemoeien vooral wat betreft de verzorging van de troepen. Deze ontwikkeling was in Frankrijk echter niet het resultaat van een overlevingsstrijd, maar van het geleidelijk gegroeide besef dat de Habsburgse hegemonie alleen met succes bestreden kon worden wanneer het Franse militaire potentieel ontwikkeld kon worden. De enorme verliezen van het Franse leger tussen 1635 en 1659 waren namelijk voor een belangrijk deel toe te schrijven geweest aan honger en geldgebrek. 'The critical factors in determining success and - more often - failure [tijdens een oorlog] were far more frequently the inadequacies and breakdown of general administration, finance and supply', aldus Parrott.[25] Eerder was de Duitse historicus Bernhard Kroener al tot de conclusie gekomen dat de Franse troepen te velde tussen 1635 en 1640 jaarlijks

21 Parker, *The army of Flanders*, 160-163.
22 Hall, *Weapons and warfare*, 209.
23 Parrott, *Richelieu's army*, 220.
24 J.A. Lynn, 'Recalculating French army growth during the Grand Siècle, 1610-1715', in: Rogers, *The military revolution debate*, 117-147, aldaar 125.
25 Parrott, *Richelieu's army*, 83 (citaat), 222, 434-461.

niet minder dan dertig procent aan sterkte inboetten voornamelijk door ziekten en desertie.[26]

Het Staatse leger was sinds 1590 gestaag in sterkte toegenomen, maar de in de jaren dertig van de zeventiende eeuw bereikte omvang van ongeveer 80.000 man op papier en 60.000 man in werkelijkheid, werd tot de Vrede van Munster in 1648 niet overschreden.[27] Deze sterkte was te gering om de ambitieuze plannen van stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647) - de verovering van Antwerpen gevolgd door de onderwerping van de resterende Spaanse Nederlanden - te kunnen verwezenlijken. Doorbreking van dit legerplafond was echter niet mogelijk zolang de verhouding tussen staat en strijdkrachten onveranderd bleef. De motor die hiervoor kon zorgen ontbrak toen echter: vanaf 1629 nam de Spaanse dreiging jaarlijks af. Dat de Nassause legerhervormingen tot een verbeterde en meer effectieve gevechtsvoering leidden staat buiten kijf, maar verder dan het militair-tactische vlak ging hun betekenis niet. Invloed op legervorming hebben zij niet gehad en evenmin hebben zij geleid tot legergroei. Hiervoor was een organisatorische revolutie nodig, gekenmerkt door een directe bemoeienis van de overheid met haar troepen. In de Republiek vond deze ontwikkeling pas plaats tussen 1667 en 1688. Tot de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het instandhouden van het leger als een particuliere verantwoordelijkheid van de officieren beschouwd, met name van de kapiteins en ritmeesters, respectievelijk de eigenaars van compagnieën te voet en te paard. Zij moesten de eenheden op sterkte houden en de rekruten bekwaam maken voor het beroep van soldaat. De rol van de overheid bij dit alles was beperkt tot het verstrekken van de nodige financiële middelen - bleef het geld echter uit dan werden de officieren geacht hun krediet te gebruiken -, het opstellen van richtlijnen voor de bewapening en sterkte van de compagnieën en de controle op de naleving ervan. Het Staatse leger verschilde hierin niet van het Franse leger van vóór 1661.[28] De scheiding tussen staat en leger ging zelfs zo ver dat de troepen van de oorlogvoerende partijen beschouwd werden geen deel uit te maken van het conflict. In 1638 schortte Brussel als vergelding voor het vermoorden van een hoge Spaanse edelman de uitwisseling van Staatse krijgsgevangenen op. Pas na maandenlange onderhandelingen stonden de Spanjaarden toe dat ze werden vrijgekocht. De Staten-Generaal namen vervolgens niet alleen het losgeld voor hun rekening, maar ook de helft van de kosten van het voedsel dat gedurende de gevangenschap aan de soldaten was geleverd, terwijl deze uitgaven anders altijd volledig voor rekening van de troepen kwamen. De Raad van State had hierop aangedrongen, omdat

> het niet en is geweest in de macht van de officieren hare soldaten te lossen, sustinerende den vijandt dat die niet ranconnabel en waren, ende mitsdyen onredelick schijnt dat geduerende die disputen tusschen staet en[de] staet een officier gehouden soude sijn soo

26 ‘Die Entwicklung der Truppenstärken in den französischen Armeen zwischen 1635 und 1661’, in: *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges* (Aschendorff, Münster, 1981) 163-220, aldaar 172.

27 Nationaal Archief Den Haag (NA), Rijksarchief in Zuid-Holland (RAZH), Archief Jacob Cats (AJC) 32, Rapport gecommitteerden ‘op 't stuck van de mesnage’, 11 oktober 1635.

28 Parrott, *Richelieu's army*, 348-349.

> merckelijcken langhen tijt voor sijne soldaten thien stuyvers des daeghs voor montcosten te betalen in plaetse van [de gebruikelijke] vijff stuyvers [soldij] tot leeninge.[29]

Naast de neiging van de overheid om haar directe betrokkenheid bij de krijgsmacht zo klein mogelijk te houden, was ook het geïmproviseerde karakter van de oorlogvoering in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw debet aan het uitblijven van een structurele hervorming. Kort gezegd gaf de vroegmoderne staat de voorkeur aan *ad hoc* oplossingen en trachtte hij de vaste kosten verbonden aan het krijgsbedrijf zo laag mogelijk te houden. Tekenend is het in december 1586 door de Staten-Generaal genomen besluit 'de militie tot so een kleyn getal geproportioneert na den staat der finantiën [te] reduceren' dat zij voortaan maandelijks uit de gewestelijke bijdragen betaald kon worden.[30] Alleen wanneer omstandigheden een grotere oorlogsinspanning noodzakelijk maakten, namen de Staten-Generaal tijdelijk meer troepen in betaling. Zodra de dreiging afnam werden deze weer zoveel mogelijk afgedankt. De regenten gaven de voorkeur aan zulke voorlopige oplossingen. Aan het nemen van financiële maatregelen waardoor een extra oorlogsinspanning bekostigd en de duur van de oorlog mogelijk bekort kon worden, werd niet gedacht.

Deze verhouding tussen staat en leger en de verandering die daarin kwam ná 1660 komt het duidelijkst aan het licht door bestudering van de compagniehuishouding en de wijze waarop de betaling van de troepen geregeld was. Zolang de kosten voor de instandhouding van de compagnieën afgewenteld werden op de kapiteins en ritmeesters en hun particuliere geldschieters, was de overheid niet in een positie om eisen aan haar officieren te stellen. Een geregelde soldijbetaling en financiële compensatie voor het aanvullen van door gevechtshandelingen veroorzaakte verliezen aan mensen en materieel, vormden de onmisbare instrumenten om de strijdmacht te kunnen omvormen van een losse verzameling compagnieën geleid door militaire ondernemers tot een staand leger van beroepspersoneel in dienst van de overheid. De rest van het artikel zal aan deze problematiek gewijd zijn.

De compagniehuishouding in het Staatse leger in de eerste helft van de zeventiende eeuw

Aan de basis van de vroegmoderne legers stond zoals gezegd de compagnie, waarvan in het Staatse leger de sterkte varieerde van 113 tot 200 man bij het voetvolk, terwijl een compagnie te paard 100 ruiters telde. De eerste zorg van de kapiteins en ritmeesters was het zekerstellen van het voortbestaan van hun compagnie, waarvan zij voor hun broodwinning afhankelijk waren. Dit betekende dat er niet te veel troepen mochten ontbreken en dat de bewapening en uitrusting in goede tot redelijke staat verkeerden. De landsknechten waren met hun eigen wapens en uitrusting in dienst van de betaalheer getreden. Eind zestiende eeuw was dat niet langer gebruikelijk. De compagniescommandanten moesten daar toen voor zorgen. De voor de compagnie aangeschafte

29 NA, Archief van de Staten-Generaal (SG) 4979, Extract res. RvS 30 januari 1642.
30 NA, Collectie Van der Hoop 123, Aantekeningen van Adriaan van der Hoop (1701-1767), secretaris van de RvS 1737-1748, over res. SG 4 december 1586.

wapens en uitrustingsstukken werden als eigendom van de kapiteins en ritmeesters beschouwd, hoewel zij de gemaakte kosten in drie of meer maandelijkse termijnen op de soldij van hun soldaten in mindering brachten.[31] Volledige vrijheid in de keuze van wapens hadden de officieren echter niet. Toen in 1593 de Staten-Generaal opdracht gaven tot werving van een regiment te voet van ongeveer 2000 Duitsers, lieten zij in het contract met de kolonel niet alleen vastleggen dat de helft van elke compagnie uit piekeniers en de andere helft uit musketiers en roerschutters moest bestaan, maar bovendien verplichtten zij de kapiteins de wapenrustingen voor hun troepen op de monsterplaats in ontvangst te nemen.[32] Het verzoek daar zelf voor te mogen zorgen werd afgeslagen,

> diewijle d'experiëntie te meermalen geleert heeft dat als d'overste ende capitainen de wapeningen van de knechten tot heuren last nemen, dat daerinne gemeynlijck groot gebreck valt tot verachteringe, grooten ondienst ende costen van den Lande.[33]

Naast kostenbesparing had het verstrekken van wapens door de overheid natuurlijk als bijkomend voordeel dat de bewapening van het Staatse leger meer gelijkvormig werd.

De stadhouders, en vooral Frederik Hendrik, hamerden er in hun hoedanigheid van opperbevelhebber voortdurend op dat de compagnieën compleet, goed gekleed, correct bewapend en dagelijks, om de andere dag of in elk geval wekelijks geoefend werden niet alleen in het gebruik van hun wapens maar ook in het vechten in formaties op compagnies- en bataljonsniveau.[34] Het was de taak van de kolonel, als hoofd van het regiment, om op de naleving van deze bevelen toe te zien.[35] Kapiteins en ritmeesters die tevens kolonel waren of die functies buiten het leger bekleedden, bijvoorbeeld in de gewestelijke staten of de Staten-Generaal, lieten de dagelijkse zorg voor hun compagnie over aan de luitenant. Floris II van Pallandt (1577-1639), graaf van Culemborg, bijvoorbeeld was zowel eigenaar van een compagnie te paard als van een te voet, maar zijn politieke bezigheden op zowel gewestelijk- als generaliteitsniveau verhinderden dat hij zelf het commando over zijn compagnieën kon voeren, laat staan dat hij beide functies gelijktijdig kon waarnemen. In mei 1636 ging hij voor zijn compagnie te voet van 150 man een contract aan met luitenant Adolph van Padborch. Van Padborch verbond zich ervoor te zorgen dat de compagnie zou bestaan uit ‘goede en[de] bequaeme’ soldaten, voorzien van goede wapens en kleding. Daarnaast moest hij de compagnie ‘versorgen met geldt ende sulx de ordonnantiën van betaelinge

31 Rijksgeschiedkundige Publicatiën (RGP) LVII, Resolutiën der Staten-Generaal, Res. SG 6 oktober 1593 (nr. 107); RGP LXII, Res. SG 8 januari 1597 (nr. 119a); RGP XCII, Res. SG 11 mei 1602 (nr. 162).

32 NA, Archief Johan van Oldenbarnevelt 2875, ‘Solmisen regiments’; RGP LVII, Res. SG 6 oktober 1593.

33 RGP LVII, Res. SG 7 april 1594.

34 Koninklijk Huisarchief (KHA), A24-28 en 131, Frederik Hendrik aan Hendrik Casimir I, Panderen 1 november 1635, 6 januari 1640; Gelders Archief (GA), Archief Heren en graven van Culemborg (AHGC) 768, Van Padborch aan graaf Floris II van Culemborg, Druynen 29 augustus 1631.

35 KHA, A24-IV-E-2, RvS aan Hendrik Casimir I, Den Haag 5 februari 1637, afschrift; KHA, A25-VII-AII-9, Frederik Hendrik aan Willem Frederik, Den Haag 18 februari 1644.

vervoorderen.' Dit betekende dat hij de soldijordonnanties van het gewest waarop de compagnie was gerepartieerd - in dit geval Holland - in ontvangst moest nemen en laten verzilveren. Sinds 1588 waren de kosten van de landsverdediging van de Republiek omgeslagen over de gewesten verenigd in de Unie van Utrecht. Dit werd het repartitiestelsel genoemd. Voor een voltallige compagnie van 150 man bedroeg de soldij 2014 gulden per heremaand, dat is een soldijmaand van 42 dagen. Na aftrek van een 100e penning belasting en 71 gulden aan transactiekosten resteerde van dit bedrag 1933 gulden. Ruim 80% hiervan keerde Van Padborch aan de officieren en soldaten uit; 180 gulden ging naar graaf Floris II als eigenaar van de compagnie. Met het restant van ongeveer 150 gulden moest Van Padborch alle onderhoudskosten van de compagnie bekostigen, zoals de reparatie van wapens en uitrustingsstukken, de aanschaf van nieuwe kleding ('kolders en[de] casaquen') en het werven van rekruten.[36] Tot ongeveer 1680 was de soldij niet voor alle manschappen gelijk. Tot die tijd kregen de meest ervaren soldaten een toeslag. Vanaf 1599 verdiende het gros van de musketiers en piekeniers 11,5 of 12 gulden per heremaand. Een musketier was bewapend met een groot kaliber vuurwapen, musket genaamd. Piekeniers vochten met meterslange spiesen of pieken en vormden de kern van de gevechtsopstelling. Roerschutters, bewapend met een lontslotmusket met een kleiner kaliber dan dat van de musketiers, ontvingen 9,5 gulden per maand. De piekeniers die in de voorste gelederen stonden, de gevaarlijkste plek dus, ontvingen één tot zes gulden extra en de beste musketiers en roerschutters kregen een toeslag van respectievelijk één gulden en tien stuivers.[37] De compagniescommandanten waren verplicht de volledige soldij op de 'verschijndatum' uit te keren, dat wil zeggen op de laatste dag van een heremaand. In de praktijk gebeurde dit niet. De ervaring leerde dat het niet verstandig was de soldij in een keer aan de soldaten te geven, want zij 'doorgaens ... niet wijs genouch en sijn om sooveel geldts te mesnagieren.' De verleiding was te groot om op grote voet te gaan leven. De betaling van de volledige soldij ineens vergrootte bovendien de kans op desertie. De soldaten konden zich immers 'met die gereede penningen ... behelpen ... naer haer landt ende elders te vertrecken.'[38] Het was daarom beter de soldaten elke week of om de acht à negen dagen een deel van hun soldij voor te schieten. Meestal was dit gebaseerd op vijf stuivers per dag. Per heremaand beliepen de leningen dus 10,5 gulden per soldaat.[39] Het restant van de soldij hield de kapitein of diens plaatsvervanger, de kapitein-luitenant, apart voor de reeds genoemde onderhoudskosten van de compagnie. Hij was er vooral op bedacht een fonds te maken waaruit de werving van nieuwe soldaten zoveel mogelijk bekostigd kon worden. Jaarlijks verloor een compagnie een kwart tot een derde van zijn sterkte, zodat elke winter twintig, dertig of meer man geworven moesten worden om dit verlies weer goed te maken.[40]

36 GA, AHGC 769, Contract tussen graaf Floris II van Culemborg en Van Padborch, Den Haag 19 mei 1636; 'Staet van complete betaelinge van eenen maendt soldts voor sijn[e]r gen[ade] compaignie infanterie'.

37 F.J.G. ten Raa, F. de Bas, *Het Staatsche leger 1568-1795*, II (Breda, 1913) 335.

38 NA, RAZH, Archief Staten van Holland (ASH) 1354f, 'Consideratiën over de hooftelijcke betal.e anno 1651'.

39 GA, AHGC 769, 'Differente form van betalinge gebruyckt bij die capiteynen'.

40 Zeeuws Archief (ZA), Archief Rekenkamer (AR) C 312-314, 322-324, 332, 333, 335 bevat de monsterrollen van 46 Zeeuwse compagnieën uit de jaren 1603-1606; GA, AHGC 769, zeven monsterrollen uit 1631 en 1632.

Kapiteins van inheemse compagnieën kregen een wervingsgebied toegewezen binnen de Republiek. Aan de hand van het archief van graaf Floris II van Culemborg kan een duidelijk beeld gegeven worden van hoe de werving in haar werk ging.[41] Op 23 november 1635 vertrok vaandrig Johan Catz naar Utrecht vergezeld door de 'capitain des armes', de sergeant die belast was met het toezicht op de wapens van de compagnie.[42] Van 24 tot 27 november liet Catz in de Domstad de trom roeren en daarnaast huurde hij voor vier gulden een paar personen in die voor hem geschikte rekruten 'opspeurden ende aenbrochten.' Na vier dagen werven bedroeg de oogst twintig soldaten. Het was de kapiteins niet toegestaan meer soldij te bieden dan in de betaallijsten was vastgelegd, maar het stond hen wel vrij de hoogte van het handgeld, een bonus bij indiensttreding, te bepalen. Op die manier konden kapiteins elkaar rekruten aftroeven. Catz gaf de helft van de rekruten een handgeld van 2-10 (dat is 2 gulden en 10 stuivers), twee soldaten ontvingen 3-4, een ander 3-15 en één bedong zelfs vijf gulden, twee ontvingen daarentegen 2 gulden en vier slechts 1-5 of 1-10. Deze laatsten waren waarschijnlijk jonge rekruten die nog geen enkele militaire ervaring hadden. De vier mannen die het hoogste handgeld ontvingen moeten veteranen zijn geweest. De overige twaalf rekruten waren vermoedelijk volwassen mannen van wie goede diensten waren te verwachten. In totaal had Catz 49 gulden en 13 stuivers op de hand moeten geven. Uit Catz' declaratie blijkt dat tijdens het werven het bier rijkelijk vloeide want gedurende die vier dagen in Utrecht bedroegen diens verblijfkosten, 'als 'tgheene die soldaeten doen sij wierden aengenomen hebben verdroncken,' maar liefst 36 gulden. Zodra de nieuwe soldaten op de verzamelplaats in Wijk bij Duurstede waren aangekomen, zouden zij hun eerste lening ontvangen. Tot die tijd (3 december) moest Catz hen voor eten en drinken een daggeld betalen van ruim 5 stuivers. Naast deze grote uitgaven was Catz de tamboer een gulden schuldig voor elke dag dat deze de trom had geroerd (in totaal 4 gulden), de reis naar Utrecht had Catz en de sergeant drie gulden gekost en tenslotte moest de laatstgenoemde een rondreis langs Den Haag en Wijk bij Duurstede maken om geld af te halen (7 gulden reiskosten). In totaal had Catz 132 gulden uitgegeven.

Op 28 november vertrok Catz met de rekruten naar Wijk bij Duurstede. Onderweg maakten zeven soldaten zich uit de voeten, onder andere de soldaat die nota bene 5 gulden handgeld had ontvangen. Desertie was onder 'nieuwe aengenomene' soldaten altijd het hoogst.[43] De binnenlandse arbeidsmarkt maakte deserteren bovendien aantrekkelijk. Ervaren soldaten waren gewilde werkkrachten voor dijkmeesters en werkbazen. Door de vele belegeringen waren zij immers vaak bedreven in graafwerkzaamheden.[44] In Wijk bij Duurstede wierf Catz nog tien man. De 23 rekruten vertrokken begin januari per schip naar Emmerik, de plaats waar de compagnie in garnizoen lag.

41 GA, AHGC 763, Declaratie van Johan Catz.
42 Wijn, *Krijgswezen*, 41.
43 NA, SG 4910, Maurits aan de SG, Watervliet 16 juli 1605 PS.
44 NA, SG 4967, Plakkaat van de SG, Den Haag 2 augustus 1635. De dijkmeesters en werkbazen werd verboden soldaten aan te nemen op straffe van 100 gulden voor elke soldaat en van alles wat deze had verdiend.

De totale kosten beliepen toen, inclusief de eerste maand soldij, 373 gulden. De handen daggelden kwamen volledig voor rekening van de kapitein. De uitgekeerde soldijvoorschotten kon de compagniescommandant declareren bij het gewestelijk betaalkantoor, mits de monsterrol goedgekeurd werd. Catz had slechts 30 man aangenomen, maar sommige kapiteins moesten wel 40, 50 of zelfs meer dan 70 rekruten werven.[45]

Het risico op desertie was minder groot bij uitheemse soldaten, maar zeker niet uitgesloten. Duizend Engelse rekruten bijvoorbeeld die in juli 1601 in Oostende aankwamen waren 'gheprest ... ende uyt alle de ghevanghenissen ghelicht.' Uit een belegerde stad was deserteren echter niet eenvoudig en bovendien waren de Engelsen gemakkelijk te herkennen aan hun rode jassen.[46] Nederlandse, Duitse en Franse soldaten droegen geen 'uniforme' kleding en konden dus gemakkelijker weglopen. Soms werden Franse soldaten in Staatse dienst tot desertie aangezet door priesters die weigerden hen absolutie te verlenen 'voor en alleer dat sij haer begeven uyt den dienst van 't Land ende dat ten opsichte dat sij geëmployeert worden iegens den coninck van Spaignen'[47], de kampioen van het ware geloof. Omdat desertie de kapiteins grote financiële schade berokkende, deden zij al het mogelijke om dit kwaad een halt toe te roepen. Van Padborch meldde in mei 1632 aan graaf Floris II van Culemborg dat twee gedeserteerde soldaten van de compagnie die dag gestraft waren: een was opgehangen en de ander 'gestropadeert', dat wil zeggen dat hem de strop om de nek was gedaan, maar hij niet was opgehangen. De namen van vijftien nog voortvluchtige deserteurs waren aan de galg geslagen.[48] De doodstraf voor desertie plaatste de compagniescommandanten en de legerleiding voor een dilemma: enerzijds kon de afschrikkende werking ervan anderen weerhouden eveneens weg te lopen, maar anderzijds zadelde deze straf de kapiteins en ritmeesters met de kosten van het werven van een rekruut op en de overheid verloor een geoefende soldaat. Met oude ervaren soldaten moest zuinig worden omgegaan, zelfs al hadden ze zich schuldig gemaakt aan desertie.[49] Vooral in het voor- en najaar waren zij van grote waarde, 'want sij luyden de koude ende vorst better verdragen connen als het niewgeworvene ... volck die der goeden daege ende eenes betteren levens gewent zijn.'[50] Gedurende de winter van 1624-1625 bleef het Staatse leger grotendeels te velde in verband met het Spaanse beleg van Breda. De Friese stadhouder en veldmaarschalk graaf Ernst Casimir van

45 Zie bijvoorbeeld ZA, AR C 312, 322, 332, monsterrollen van de compagnieën van Balthazar de Ghistelle en Magnus; AR C 313, 323, 324, 333, dito van Joost van Chantraine; NA, Tweede Afdeling, Collectie Goldberg 305, nr. 20, dito van Dupuis.

46 Bibliotheek Universiteit Utrecht, signatuur S.qu. 1036, Ph. Fleming, *Oostende vermaerde, gheweldighe, lanckdurighe ende bloedighe belegheringhe, bestorminghe ende stoute aenvallen ... in de jaren 1601, 1602, 1603 ende 1604* (Den Haag, 1621) 78.

47 NA, SG 4966, RvS aan SG, Den Haag 10 mei 1635, bijlage Extract res. SG 4 mei 1635.

48 GA, AHGC 768, Van Padborch aan graaf Floris II van Culemborg, 12 mei 1632.

49 In juli 1634 verzocht Frederik Hendrik de Staten van Utrecht erop toe te zien dat alle gedeserteerde soldaten 'bij de officieren van de steden ende plattelande neerstelick opgesocht ende gevonden sijnde in goeder verseeckerheyt herwaertz nae dit leger gesonden omme bij haere compagniën wederom gevoecht t'mogen werden.' Het Utrechts Archief (HUA), Archief Staten van Utrecht (ASU) 278-4, Nijmegen 12 juli 1634.

50 Tresoar, Fries Stadhouderlijk Archief (FSA) 30, Willem Frederik aan de Gedeputeerden Staten van Friesland, Oisterwijk 8 oktober 1642.

Nassau-Dietz (1573-1632) schreef in februari 1625: 'Die arme soldaten sindt [n]ackich ende bloot, staen bij regenwetter overal in treek bis over de scho[e]n.'[51] Soms werd tijdens de veldtocht een generaal pardon voor alle deserteurs afgekondigd. Binnen een bepaalde tijd moesten zij zich dan bij hun compagnieën gemeld hebben.[52] Het tegengaan van desertie te velde was de verantwoordelijkheid van de provoost-generaal die daarvoor de beschikking had over stokknechten en een scherprechter (beul).

Hoewel het voetvolk vanaf de late vijftiende eeuw de oorlogvoering steeds meer domineerde, genoot de ruiterij tot in het begin van de twintigste eeuw een veel groter prestige. De kosten verbonden aan het bereden wapen waren echter erg hoog. Een complete wapenrusting voor een kurassier en harquebusier kostte respectievelijk dertig en twintig gulden. Een musketier kon bewapend en uitgerust worden voor twaalf gulden.[53] De soldij van een compagnie van 100 kurassiers en 81 bidets bedroeg 4167 gulden per heremaand[54], ruim het dubbele van de soldij van twee compagnieën te voet van 150 man. De bidets of knechten vervoerden de persoonlijke eigendommen van de kurassiers en hadden daarnaast als taak om voor de foerage te zorgen. Op deze manier werd voorkomen dat de zwaar bepantserde kurassiers dit zelf moesten doen en werden hun paarden ontzien. De lichter bewapende harquebusiers hadden geen bagagepaard nodig. De grootste kostenpost bij de cavalerie vormde niet de werving van rekruten - desertie kwam bij de ruiterij weinig voor en de kans om te sneuvelen was bij het bereden wapen veel kleiner dan bij het voetvolk[55] - maar de vervanging van kreupele, zieke of dode paarden. Paarden waren niet alleen zeer kwetsbaar, maar ook erg duur. In 1690 moest voor een cavaleriepaard 130 gulden worden betaald![56] Indien een paard tegen het einde van de veldtocht verloren ging, mocht de ritmeester drie maanden wachten met de aankoop van een nieuw dier. Tot die tijd ontving de 'gedemonteerde' ruiter de helft van zijn soldij; de rest hield de ritmeester. Met dit geld en een bijdrage uit eigen beurs en van elke andere ruiter in de compagnie, kocht de compagniescommandant vervolgens een nieuw paard. De bijdrage van de gewone ruiters was tevens bedoeld om elke ruiter aan te moedigen erop te letten 'dat den ander sijn paard wel behandelt.'[57] Om dezelfde reden adviseerde Simon Stevin (1548-1620), sinds 1604 kwartiermeester-generaal van het leger, de paarden altijd met hun hoofd naar de ingang van de hut te stellen waarin de ruiters sliepen, 'omdat elc alzoo bequamelic het oogh kan hebben op de haver die hij sijn peert gheeft en dat se van sijn nabueren niet ontleent en worde.'[58] Van ernstiger aard dan het stelen van haver

51 GA, AHGC 581, Ernst Casimir aan graaf Floris II van Culemborg, Roosendaal 12 februari 1625.
52 NA, SG 4967, Plakkaat van de SG, Den Haag 2 augustus 1635.
53 NA, Archief van de Raad van State (RvS) 2287, 'Lij[s]te tot wat prijse de heeren Staten allerley behoeften geduerende den oorlooge ingecocht hebben' (1590-1607).
54 NA, RvS 2287, 'Ordre op de wapenen van de compagniën ruyteren curassiers'.
55 GA, AHGC 759, Dirck van Noordinghen aan graaf Floris II van Culemborg, Den Haag 24 juni 1628, bijlage; NA, Tweede Afdeling, Collectie van Limburg Stirum LM 23, Monsterrol, Wesel 16 december 1641.
56 NA, Collectie De Jonge van Ellemeet 115, Extract res. SG 27 juli 1690.
57 NA, CvdH 102, Aantekeningen van Adriaan van der Hoop over de cavalerie.
58 S. Stevin, *Castrametatio dat is legermeting* (Rotterdam, 1617), facsimile in W.H. Schukking, ed., *The principal works of Simon Stevin*, IV, 'The art of war' (Amsterdam, 1964) 261-397, aldaar 284.

was het verkopen van afgerichte paarden waaraan veel ruiters zich schuldig maakten. In 1618 gaven de beide stadhouders en Frederik Hendrik, toen generaal van de cavalerie, de ritmeesters bevel daar scherp op te letten 'alsoo men bevint dat veele ruyters heure peerden als die wel gedresseert sijn, vercopen, ende weder jonge peerden in de plaetse coopen.'[59] Het gebruik van passevolanten (dat zijn personen die zich tijdens de monstering als militair voordeden) kwam bij de ruiterij minder vaak voor dan bij het voetvolk, maar in december 1606 ontdekten monstercommissarissen dat de Schotse ritmeester Archibald Arskin hen niet alleen met 'veel geleende' paarden om de tuin had proberen te leiden, maar dat hij en zijn ruiters bovendien '... veel geleende jongens, ja kinderen soo op der ruyteren bidetz als andere geleende [paarden], de monsteringe [hebben] doen passeren.' Ook bleek dat Arskin in de afgelopen 22 weken zijn ruiters maar negen weken soldij had betaald.[60]

Soldaten en ruiters namen voor de duur van de oorlog dienst, tenzij bij hun indiensttreding anders was overeengekomen. In de praktijk betekende dit dat zij tientallen jaren zo niet hun leven lang soldaat waren. Een oudedagvoorziening voor de troepen bestond niet. De kapiteins en ritmeesters hielden daarom soms stokoude soldaten in dienst. De kwartiermeester van de compagnie kurassiers van graaf Floris II van Culemborg bijvoorbeeld was 80 jaar oud.[61] Oude of invalide soldaten en ruiters 'die niet heel lam of creupel sijn', met een lange staat van dienst, werden als 'geappointeerden' op de monsterrol geplaatst. Dit betekende dat zij soldij bleven ontvangen, maar niet met de compagnie te velde hoefden te gaan. De geappointeerden moesten zorgdragen voor de opleiding en vorming van rekruten en daarnaast liepen zij wachtdiensten in steden en plaatsen die niet op de frontieren lagen.[62]

De solliciteurs-militair in de eerste helft van de zeventiende eeuw

Een onmisbare rol bij de betaling van het Staatse leger vervulden de solliciteursmilitair. Dit waren particuliere geldschieters die de soldij aan de compagniescommandanten voorschoten in ruil voor een maandelijks traktement eventueel aangevuld met rente, want de provincies keerden de soldijen zelden op tijd uit.[63] Door het systeem van de solliciteurs-militair kon de Republiek terugvallen op een dubbele financiële buffer, gevormd door het krediet van de officieren én van de particuliere geldschieters. Haperden daarentegen de soldijbetalingen in het Spaanse of Franse leger, dan moest dit volledig opgevangen worden door de officieren.[64] Dat de Staatse soldaten hun

59 NA, Stadhouderlijke Secretarie 1449, 'Ordre op 't stuck van de militie', Den Haag 5 december 1618.

60 NA, SG 4914, 'Pointen die tot last van den ritm.re Archibald Arskin wordden gebracht', 22 december 1606.

61 GA, AHGC 760, Alexander Schimmelpenninck van der Oye aan graaf Floris II van Culemborg, Arnhem 15 juli 1636.

62 Bibliotheek Universiteit Utrecht, signatuur BC S oct. 48 en 49, R.J. van der Capellen, ed., *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen, heere van Aartsbergen, Boedelhoff en Mervelt* (2 dln.; Utrecht, 1777-1778) I, 53.

63 H.L. Zwitzer, *'De militie van den Staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1991) 91-99.

64 Parrott, *Richelieu's army*, 348-349; Parker, *The army of Flanders*, 160-161.

soldij altijd op tijd en volledig ontvingen berust op een mythe, maar door de solliciteurs was de situatie wel veel beter dan in de overige Europese legers. Het uitblijven van grote muiterijen ná 1589 vormt hiervoor wel het beste bewijs. Spanningen waren er nog steeds, maar dit betrof meestal troepen die geen solliciteur konden krijgen of waarvan de compagniescommandant was overleden en de opvolging nog niet geregeld. In 1606 waarschuwde de Raad van State de Staten-Generaal dat er in het legerkamp bij Wesel geen geld was om de soldaten hun leningen te betalen en dat hierdoor een gevaarlijke situatie dreigde te ontstaan. De 'murmurerende' soldaten staken al 'die hooffden 't samen.'[65] De gezamenlijke 'bedorve & gansch geruïneerde' officieren en ruiters van ritmeester Johan van Bawijr heer van Franckenberg klaagden in januari 1638 dat zij het gehele voorgaande jaar geen soldij hadden ontvangen. Om zichzelf, hun paarden, vrouwen en kinderen in leven te houden waren zij gedwongen geweest alles uit te geven of te verpanden 'wat sij in de weerelt hadden.'[66] Deze troepen wachtten nog lijdzaam af, maar een Friese compagnie te voet in Den Bosch had minder geduld. In juni van datzelfde jaar trokken zij 'in volle wapenen ... met groote ongestuimicheyt voor des commandeurs huys' en 'verzochten' daar om betaling.[67] Bij de vreemde troepen deden zich vaker problemen voor dan bij de inheemse compagnieën. In augustus 1602 bijvoorbeeld was er grote armoede onder het Engelse krijgsvolk 'd'welck van honger ende gebreck is vergaende.'[68] Het kostte vreemde officieren meer moeite dan inheemse en Duitse officieren om borg te stellen en zonder financiële garanties waren de solliciteurs huiverig een compagnie te 'besolliciteren.' Het was immers niet ondenkbaar dat een kapitein of ritmeester zich met het door de solliciteur voorgeschoten geld uit de voeten maakte. Uitwijken naar het buitenland was voor vreemde officieren niet moeilijk. Indien een officier geen verwanten of bezittingen in de Republiek had, kon hij alleen de wapens van zijn compagnie als onderpand geven. Deze hadden een gemiddelde taxatiewaarde van 2000 gulden voor een compagnie te voet van 150 man en van 2500 gulden voor een compagnie van 200 man.[69] Deze bedragen waren vrijwel gelijk aan één volledige soldijmaand: respectievelijk 2014 en 2612 gulden.

De kapiteins en ritmeesters mochten zelf bepalen met welke solliciteur-militair zij in zee wilden gaan. De Raad van State, de Staten-Generaal en de gewestelijke overheden stelden daar tot 1673 geen richtlijnen voor op. In het contract tussen de solliciteur en de compagniescommandant was vastgelegd dat de eerstgenoemde op het betaalkantoor van de betaalheer de soldijordonnanties in ontvangst zou nemen en deze zou laten verzilveren. Dit lijkt gemakkelijker dan het in werkelijkheid was. De solliciteur moest de commiezen van de betaalkantoren vaak met 'vereringen' aanmoedigen de

65 NA, SG 4914, RvS aan de SG, bij Wesel 16 september 1606.
66 NA, SG 4972, 'Requeste voor de gesamentl[ijke] officieren & ruyteren van[de] ritm.r Franquenburch' ter repartitie van Gelderland, gelezen 30 januari 1637 [moet zijn 1638].
67 NA, SG 4972, Gedeputeerden te velde aan de SG, bij de Schans Ter Voorn 4 juni 1638 's avonds.
68 NA, SG 4902, Gerrit Coren aan de SG, voor Grave 17 augustus 1602 (citaat), Maurits aan de SG, voor Grave 19 augustus 1602.
69 HUA, ASU 278-4, Frederik Hendrik aan de Staten van Utrecht, Den Haag 18 juli 1636; KHA, A24-IV-H2, Hendrik van Goor aan Hendrik Casimir I, z.d. [moet zijn van augustus 1638].

soldijordonnanties op tijd te verstrekken en volledig te verzilveren.[70] Naast deze zuiver financiële aangelegenheden moest de solliciteur-militair ook alle andere belangen van de officieren in Den Haag of elders behartigen, bijvoorbeeld wanneer de Raad van State bezwaar maakte een monsterrol goed te keuren. Hierin verschilde hij niet van de tientallen gewone solliciteurs die zich rond het Binnenhof ophielden; professionele bemiddelaars die door hun connecties overal de weg wisten en goed op de hoogte waren van de titelatuur en gebruiken.[71] Indien een verzoekschrift ('requeste') niet op de juiste wijze werd ingediend en geformuleerd, werd het niet in behandeling genomen.

De compagniescommandanten stuurden maandelijks een onderofficier naar het kantoor van de solliciteur om de soldij af te halen. Dit betekende dat deze steeds 2000 à 2500 gulden voor een compagnie te voet en rond de 4000 gulden voor een compagnie kurassiers in contanten in voorraad moest hebben. De meeste solliciteurs verzorgden echter meer dan één compagnie en moesten dus over tienduizenden guldens kunnen beschikken. Als beloning voor zijn diensten ontving de solliciteur zoals gezegd een maandelijkse vergoeding.[72] De hoogte hiervan en de berekende rente waren niet steeds dezelfde. Dirck van Noordinghen bijvoorbeeld, solliciteur van de compagnie kurassiers van graaf Floris II van Culemborg, verbond zich in juli 1624 om de eenheid te bedienen tegen een vergoeding van 100 gulden per heremaand. In februari 1626 werd zijn traktement verhoogd tot 130 gulden onder voorwaarde dat hij de soldij voortaan exact op de verschijndatum uitkeerde.[73] Cathelyna Maes, sollicitrice van de compagnie te voet van graaf Floris II, ontving een maandelijkse vergoeding van 120 gulden. In ruil hiervoor moest zij de soldij betalen

> bij anticipatie ten daege als een jeder maent is ingaende..., mits dat sijn gen. [Floris II] jeder maent solts tot sijnen costen en[de] pericule in Den Hage sal doen haelen en[de] tot de comp.e brengen.[74]

Van Noordinghens traktement werd in augustus 1627 verlaagd tot 110 gulden[75], maar de steeds groter wordende achterstand in de soldijbetalingen leidde ertoe dat hij zijn eisen ging aanscherpen. In januari 1629 liet hij graaf Floris II van Culemborg weten dat

> de betalinge van 't chrijsvolck staen[de] op te repartitie van Hollant soo verachterde dat bij mij doorgaens drye maenden solts ende veel tijts vier maenden aen uwe gen. comp.e verstrect wort, bedragen[de] in capitael 16.000 gul., alleer een stuver van 't Lant bij mij daertegens ontfanghen wordt.

70 P. Knevel, *Het Haagse bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam, 2001) 162.
71 *Ibidem*, 167.
72 GA, AHGC 769, Contract tussen graaf Floris II van Culemborg en Dirck van Noordinghen, Den Haag 26 juli 1624.
73 GA, AHGC 769, Aanvulling op het contract tussen graaf Floris II van Culemborg en Van Noordinghen van 26 juli 1624, Culemborg 21 februari 1626.
74 GA, AHGC 769, Contract tussen graaf Floris II van Culemborg en Cathelyna Maes weduwe van Jacob van Duynen, 6 januari 1631.
75 GA, AHGC 760, Contract tussen dezelfde en Van Noordinghen, Den Haag 17 augustus 1627.

Daarnaast kostten de ‘vereringen’ die hij aan de commiezen van de betaalkantoren moest geven, hem jaarlijks ruim 150 gulden. De beide andere ritmeesters met wie hij een contract had, hadden er al in toegestemd hem voortaan maandelijks 130 gulden in plaats van 120 gulden te betalen. Hij verwachtte dat graaf Floris II hetzelfde zou doen.[76] Twee jaar later, in 1631, noodzaakte de ‘extraordinaris quade betalinghe’ van Holland - de soldijbetalingen liepen minstens vier, vijf of zelfs zes maanden achter - hem zijn traktement te verhogen tot 160 gulden.[77] De situatie werd er in de volgende jaren niet beter op. In april 1632 had Van Noordinghen 18.483 gulden voor de compagnie van graaf Floris II voorgeschoten. De geplaagde solliciteur verzuchtte: ‘Ick ben de sollicitatie soo moe dat ongeloofel[ijk] is.’[78] In juni van dat jaar gaf hij te kennen ‘vuyt de bedienin[ge] van alle comp.en’ te willen stappen.[79] Graaf Floris II sloot vervolgens een contract met Arnold Jordan Rampers, die een traktement bedong van 240 gulden per heremaand.[80] Blijkbaar beviel Rampers niet, want in februari 1636 vernieuwde de graaf zijn contract met Van Noordinghen die zich bereid verklaarde gedurende vier achtereenvolgende maanden de soldij voor te schieten, steeds veertien dagen na de verschijndatum. Indien na de vierde maand niet één van de vier betaalordonnanties op het betaalkantoor was verzilverd, was Van Noordinghen niet verplicht een vijfde maand voor te schieten tenzij graaf Floris II hem bovenop het maandelijks traktement van 240 gulden een rente zou betalen van 1% per heremaand (dat is 8,67% op jaarbasis). De rentebetaling zou stoppen zodra een van de eerdergenoemde vier ordonnanties verzilverd was.[81] In amper twaalf jaar tijds (1624-1635) waren de solliciteurstraktementen dus meer dan verdubbeld van 100 gulden naar 240 gulden per heremaand!

De problemen waarmee Van Noordinghen te kampen had, waren die van alle solliciteurs-militair. Willem Rooclaes, gewezen solliciteur van kapitein Read, liet in oktober 1634 de Staten-Generaal weten dat hij nog 9491 gulden aan soldij tegoed had over de periode 13 december 1632-11 juli 1633.[82] In 1639 dienden de solliciteurs van de Hollandse compagnieën ter repartitie van het Zuiderkwartier gezamenlijk een verzoekschrift bij de Staten van Holland in. Zij wezen erop dat zij miljoenen guldens hadden voorgeschoten - elke heremaand ruim 600.000 gulden[83] - zonder te hebben kunnen voorzien of geloven, ‘(als buyten alle exempel zijnde)’, dat soldijordonnaties ‘op ten lopen[de] ontfanck van de respective Comptoiren van Hollant geassigneert, souden

76 GA, AHGC 759, Van Noordinghen aan graaf Floris II van Culemborg, Den Haag 5 januari 1629, met als bijlage twee brieven van collega solliciteurs.
77 GA, AHGC 759, Dezelfde aan dezelfde, Den Haag 12 oktober 1631.
78 GA, AHGC 759, Dezelfde aan Van Eyck, raadsheer van graaf Floris II, Den Haag 27 april 1632.
79 GA, AHGC 759, Dezelfde aan Willem van Langen, raadsheer van graaf Floris II, Den Haag 16 juni 1632.
80 GA, AHGC 759, Contract tussen graaf Floris II van Culemborg en Arnold Jordan Rampers, Den Haag 27 april 1635.
81 GA, AHGC 760, Contract tussen dezelfde en Van Noordinghen, Den Haag 10 februari 1636.
82 NA, SG 4965, ‘Requeste’ van Willem Rooclaes, 9 oktober 1634.
83 NA, RAZH, AJC 52, ‘Staet van een maend solts van[de] compagniën staende op de repartitie van Holland. Betaelt werdende op ordonnantie van[de] Ed.Moo. heeren Gecommitt.e Raeden in Zuyt-Holland’.

drye, vier ende langer jaeren onbetaelt blijven.' De solliciteurs waren geld blijven voorschieten in de verwachting spoedig schadeloos gesteld te worden,

> daer ter contrarie alsnu door dit lange vuytstel eenige van drouffheyt mismoedich ende oock overleden zijn, andere gaen quynen ende hun hebben moeten absenteren om t'ontgaen de dreygementen van hun crediteuren om in proces betrocken, gecondemneert ende geëxecuteert te worden.[84]

De situatie dreigde volledig uit de hand te lopen. In januari 1643 was Holland ruim drie miljoen gulden soldij schuldig[85] en alle provincies gezamenlijk meer dan vijf miljoen gulden![86] Dit was niet alleen funest voor het krediet van de solliciteurs, het leverde ook grote risico's voor de kapiteins en ritmeesters op. Een jaar eerder bijvoorbeeld had een officier Frederik Hendrik laten weten dat zijn solliciteur failliet was gegaan, waardoor zijn compagnie 10.000 gulden was kwijtgeraakt.[87] In 1643 was de rek uit het krediet van de solliciteurs-militair. Het Staatse leger kon niet langer op deze manier gefinancierd worden. De Staten van Holland besloten tot een omvangrijke bezuiniging op de legeruitgaven, zodat de soldijordonnanties van de resterende troepen voortaan wel grotendeels op tijd betaald konden worden. Door dit besluit werd een financiële catastrofe afgewend, maar de prijs die hiervoor betaald moest worden was niet gering: het plafond voor de omvang van het Staatse leger werd erdoor verlaagd. Terwijl het stelsel van de solliciteurs-militair de Republiek aanvankelijk een voorsprong op het vlak van de legerfinanciering had gegeven, werkte het nu in haar nadeel. Zolang de overheid de solliciteurs-militair niet de zekerheid kon bieden dat zij hun voorgeschoten geld zouden terugontvangen en de kapiteins en ritmeesters op geen enkele wijze financieel ondersteunde bij het instandhouden van hun compagnieën, kon het Staatse leger niet verder groeien.

De rol van de overheid bij de instandhouding en betaling van de compagnieën na 1672

Na de Vrede van Munster was het Staatse leger snel tot een onbeduidende krijgsmacht vervallen. Een groot deel van de strijdkrachten was afgedankt en de resterende compagnieën waren over tientallen garnizoenen verbrokkeld zodat oefeningen in regimentsverband niet meer plaatsvonden. De Staatse soldaten werden hoofdzakelijk bewakingstroepen. Deze toestand werd nog verergerd doordat Holland troepen op de vloot inzette waardoor de compagnieën zo zeer verzwakt werden dat zij niet langer voor velddienst gebruikt konden worden. Tot 1665 bleef de kwetsbaarheid van de Republiek aan de landzijde grotendeels verborgen. In dat jaar echter raakte de

84 NA, ASH 1354B*, 'Regueste van wegen de gemeene solliciteurs van[de] Zuythollandtsche comp.en ruyteren ende knechten 1639'.
85 NA, ASH 1293-II, 'Staet van 't geene aen de naevolgende compagniën tot in dese lopende maent van january 1643 noch te betaelen staet' en ASH 75, Res. SH 8 mei 1643.
86 NA, AJC 32, 'Pointen van mesnage voorgeslagen bij de heeren Gecommitteerden octobris 1635'.
87 HUA, ASU 278-4, Frederik Hendrik aan de Staten van Utrecht, Den Haag 25 februari 1642.

Republiek tegelijkertijd in een oorlog op zee en op land verwikkeld: de tweede Engelse

Oorlog (1665-1667) en de Munsterse Oorlog (1665-1666). Slechts dankzij hulp van Duitse bondgenoten en Frankrijk lukte het de Republiek de Munsterse aanval tot staan te brengen en de bisschop tot vrede te dwingen. De Devolutieoorlog (1667-1668) die het jaar erop uitbrak, maakte het vraagstuk van legerhervorming acuut. Lodewijk XIV dreigde de Spaanse Nederlanden onder de voet te lopen. Overeenkomstig de adviezen van Johan Maurits graaf van Nassau-Siegen (1604-1679), bevelhebber van het Staatse leger, trof Johan de Witt een reeks maatregelen om de inzetbaarheid van de Staatse troepen te verhogen. Zijn inspanningen waren er vooral op gericht opnieuw samenhang tussen de eenheden tot stand te brengen en de kwaliteit van de officieren te verbeteren. De compagnieën te voet en te paard moesten in vaste regimentsverbanden worden ondergebracht en de regimenten moesten van gelijke sterkte worden.[88] Eerder had De Witt de slagkracht van de Staatse vloot verhoogd door een vlootbouwprogramma te starten waardoor de Republiek de beschikking had gekregen over gespecialiseerde oorlogsschepen.[89]

Zoals bekend wist De Witt door het tot stand brengen van een militair verbond met Engeland en Zweden (Triple Alliantie) Lodewijk XIV te dwingen zijn aanval te staken.[90] Het onverwacht snelle einde van de Devolutieoorlog leek de noodzaak om het Staatse leger te hervormen minder urgent te maken. Weliswaar werd na de Vrede van Aken (mei 1668) eindelijk besloten de infanterie en cavalerie in vaste regimentsverbanden van respectievelijk veertien en zes compagnieën onder te brengen en deed Holland in de Staten-Generaal het voorstel dat ‘eens 's jaers het gros van[de] militie van den Staet in een off meer bequaeme vlacke plaetsen bijeengetrocken & aldaer eenige daegen aen den anderen geëxerceert moge werden’, maar de gunstige effecten hiervan werden grotendeels tenietgedaan doordat tegelijk werd besloten de legersterkte meer dan te halveren van 69.000 man tot 33.000 man, terwijl de Raad van State een vredesomvang van 39.000 man noodzakelijk achtte.[91] Met het oog op de dreigende houding van Frankrijk was dit een verkeerde zuinigheid. Het was immers te voorzien dat het leger al weer snel uitgebreid zou moeten worden, wat hoge werfgelden met zich mee zou brengen. Bovendien kon de reductie alleen maar nadelig zijn voor de kwaliteit van het leger. Begin 1668 verkeerde het Staatse leger in goede staat. De Staatse troepen hadden veel praktische ervaring opgedaan in de oorlog met Munster en de compagnieën waren grotendeels op sterkte. Cornelis de Witt, die in april van dat jaar de oefeningen van een bij Bergen op Zoom bijeengebracht korps Staatse troepen bijwoonde, berichtte tevreden aan zijn broer: ‘de militie van den Staat [is] in het generael seer compleet & soo wel geconstitueert als deselve in menichte van jaeren hier bevorens niet geweest

88 O. van Nimwegen, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden in oorlog met Frankrijk (1650-1750)’, in: J.R. Bruijn, C.B. Wels, ed., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam, 2003) 65-104, aldaar 66-67.

89 J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (S.l., 1998) 90-115.

90 M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke aktiviteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen, 1966) 49, 54-55.

91 NA, RAZH, Familiearchief Hop (FAH) 5, Extract missive Raad van State, 14 september 1667; Missive van de Staten-Generaal aan de gewesten, 24 mei 1668; Advies van de Raad van State aan de SG, 27 juli 1668; Extract res. SH 3 augustus en 25 september 1669 (citaat).

[is].'[92] De revue die kort daarop plaatsvond, staafde deze bewering: de gewone compagnieën te voet telden gemiddeld 87,1% van de organieke sterkte.[93] Het enige waaraan het schortte was de organisatie in grotere verbanden: de troepen waren verdeeld over twintig bataljons met een gemidddelde omvang van 400 man, terwijl voor de dienst te velde een dubbele sterkte gewenst was.

Pas in 1671, toen er geen enkele onduidelijkheid meer over kon bestaan dat Frankrijk een aanval van ongekende omvang op de Republiek voorbereidde, besloten de Staten van Holland haast te maken met het op gelijke sterkte brengen van alle regimenten te voet. De oorlogsdreiging maakte tevens versterking van het Staatse leger noodzakelijk: het groeide tot 64.000 man op papier. In februari, maart en april 1672 besloten de Staten-Generaal tot nog drie augmentaties van in totaal rond de 60.000 man. Het Staatse leger zou hierdoor een indrukwekkende omvang hebben bereikt. Het was echter te laat om deze troepen nog te kunnen werven voordat de Franse aanval begon. Toen op 12 juni 1672 de Franse invasiemacht van 80.000 of misschien zelfs 100.000 man over de Rijn trok, waren de augmentaties nog voor het overgrote deel onvoltooid. Daarnaast konden de Staatse troepen zich in kwaliteit niet meten met de Fransen. Ongeveer de helft van het Staatse leger bestond immers uit soldaten die korter dan een jaar in dienst waren, zodat de gevechtswaarde van de eenheden niet erg hoog was. Op 20 juni bezetten de Fransen Naarden en drie dagen later Utrecht. De Hollandse waterlinie verhinderde dat het Franse leger nog verder kon oprukken.

Willem III, kersvers benoemd tot opperbevelhebber van het Staatse leger, wilde zo spoedig mogelijk tot de tegenaanval overgaan. Voordat de Staatse troepen echter met enige hoop op succes van achter de onderwaterzettingen te voorschijn konden komen, moest de gevechtskracht van het ernstig verzwakte en volledig gedemoraliseerde leger hersteld worden. Hiervoor moest aan drie elkaar aanvullende en versterkende voorwaarden worden voldaan: herstel van discipline, geregelde betaling van soldij en financiële steun voor de officieren. De derde voorwaarde was een nieuwigheid in het Staatse leger. Zoals we gezien hebben werden de kosten van het voltallig houden van de compagnieën afgewenteld op de officieren met als nadelig gevolg dat deze vaak niet compleet waren. De uiterst gevaarlijke situatie waarin de Republiek in 1672 verkeerde, vereiste echter dat de overheid ertoe overging de officieren financiële ondersteuning te verlenen bij het op sterkte brengen van hun eenheden. Bovendien konden zij dan verantwoordelijk gesteld worden voor naderhand geconstateerde gebreken.

Willem III verkeerde in een unieke positie om het Staatse leger naar zijn ideeën te vormen. Doordat Gelderland, Utrecht en Overijssel onder de voet waren gelopen, stokte de betaling van de troepen die op deze drie gewesten waren gerepartieerd. Op

92 NA, RAZH, Archief Johan de Witt zonder inventarisnummer, Cornelis de Witt, Bergen op Zoom 23 april 1668.

93 NA, RAZH, Archief Johan de Witt 2725, 'Lijste van de troupes tot het employ omtrent Bergen op Zoom gedestineert, sooals deselve gevonden sijn op de reveue door de heeren haer Ho. Mo. gedeputeerden ... gedaen den 3e may 1668'. In totaal bestond het korps uit 113 compagnieën: 20 kolonelscompagnieën (1 van 225 man en 19 van 115 man) en 93 gewone compagnieën van elk 94 man. De kolonelscompagnie van 225 man was compleet en de resterende 19 hadden gemiddeld 85,4% van de voorgeschreven sterkte.

20 juni 1672, dezelfde dag dus waarop de Fransen Naarden bezetten, besloot Holland voorlopig alle troepen van de drie 'geconquesteerde' provincies in betaling over te nemen om te voorkomen dat ze zouden weglopen.[94] Nadat de balans was opgemaakt van alle troepen waarover de Republiek nog kon beschikken, zou een nieuwe repartitie gemaakt worden over de vier resterende provincies.[95] Eind september werd een voorlopige Staat van Oorlog vastgesteld die tot 31 december 1672 van kracht bleef. Holland nam de betaling voor zijn rekening van 517 van de in totaal 781 compagnieën te voet en van maar liefst 124 van de 166 compagnieën te paard.[96] In feite was het Staatse leger tijdelijk het Hollandse leger geworden. Voor 1673 werden de 'quoten' of percentages die bepalend waren voor de repartitie als volgt vastgesteld: Holland nam in plaats van de gebruikelijke 58%, nu bijna 69% voor zijn rekening en de overige drie nog vrije gewesten (Zeeland, Friesland en Groningen) de resterende ruim 31%. In 1643 was ineenstorting van het systeem van de solliciteurs-militair voorkomen door een sterke inkrimping van het leger, maar een herhaling van deze oplossing was in 1672 ondenkbaar. Alle troepen waren nodig om de Franse aanval te kunnen weerstaan. Door de zeer kritieke toestand waarin de Republiek in 1672 verkeerde, kwam het krediet van de solliciteurs echter zodanig onder druk te staan dat velen hun contractuele verplichtingen niet langer konden nakomen. Officieren van regimenten die oorspronkelijk ter repartitie van de bezette provincies hadden gestaan konden vaak geen enkele solliciteur vinden die nog zaken met hen wilde doen.[97] Het gevolg was dat zij hun troepen niet langer konden betalen. Het gevaar van muiterij doemde op. In december werd kolonel Johan van Stockheim, commandant te Weesp, door de kwartiermeester van het regiment te voet van kolonel Floris van Dam gewaarschuwd dat de troepen van dat regiment 'geresolveert [zijn] mij het geweer morgen voor het huys te setten ende haeres weegs te gaen.' Om tijd te winnen stuurde Stockheim tien dukatons (30 gulden), zodat ze ten minste eten konden kopen, 'want alreets twee op de wacht aen den Hinderdam van honger ... gestorven zijn.'[98] Dit was echter niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat, want de luitenant-kolonel van het regiment liet de burgemeesters van Amsterdam weten 1400 gulden nodig te hebben.

> Sijnde vandaegh leeninge voor het gansch regiment ende staet te vreesen dat soo wij haer niets geven dat groote onheylen sullen voorvallen. ... Ick hebbe alles gegeven wat ick hadde en hebbe de verleden weeck bij de elf hondert guldens aen het regiment verschooten, soodat ick mijnselven t'eenemael hebbe ontbloot. Wij hebben officieren [die] in twe daegen niet en hebben gegeten.[99]

94 NA, RAZH, FAH 6, Extract res. SH 20 juni 1672.
95 NA, RAZH, FAH 6, 'Voorslagen tot redres van[de] militie'.
96 NA, RAZH, FAH 7, Extract res. SH 27 september 1672.
97 NA, RAZH, Archief Gaspar Fagel (AGF) 117, Hendrik Trajectinus graaf van Solms, Breda 14 december 1672.
98 Gemeentearchief van Amsterdam (GAA), Missiven aan burgemeesters 66 (microfilm 8006), Stockheim aan generaal-majoor graaf van Stirum, Weesp 2 december 1672, translaat.
99 GAA, Missiven aan burgemeesters 67 (microfilm 8007), Jacob van Paffenrode, z.p. en z.d.

De Amsterdammers kwamen snel met geld over de brug, maar het was duidelijk dat een permanente oplossing gevonden moest worden.

Begin 1673 ontwierp Gaspar Fagel, sinds augustus 1672 raadpensionaris van Holland, een ‘instructie en reglement’ voor acht ‘directeurs van de betalinge der militie te lande.’ Alle compagnieën te voet en te paard ter repartitie van Holland, toen respectievelijk 505 en 123 stuks, werden in acht groepen verdeeld. Elke groep werd toegewezen aan een directeur. De commies van de financiën kreeg opdracht alleen nog aan deze acht solliciteurs de soldijordonnanties te verstrekken. De directeurs waren verplicht de hun toegewezen eenheden prompt te betalen ‘niet bij comp.en maer geheele regimenten tegelijck, sonder ymant daerin in 't minste te favoriseren ofte de eene comp.e voor d'andere eenich furnissement te doen.’ Met andere woorden de solliciteur kon minder kredietwaardige kapiteins en ritmeesters niet weigeren. Holland stortte in een speciaal fonds 1 miljoen gulden, zodat de directeurs onmiddellijk een volledige maand soldij konden uitkeren. In geval van nood zouden de directeurs ook hun eigen krediet of dat van hun vrienden moeten aanwenden om geld voor het leger te krijgen. Over dit voorschot zouden zij een rente genieten van 0,8% per heremaand (6,95% op jaarbasis) en daarnaast ontvingen zij een vaste vergoeding per maand voor elke compagnie die zij bedienden: 28 gulden voor een compagnie te paard, 25 gulden voor een compagnie dragonders en 12 gulden voor een compagnie te voet.[100] Hoelang dit reglement van kracht is gebleven, is niet duidelijk. Wel is zeker dat in maart 1676 33 solliciteurs over de Hollandse troepen werden aangesteld. Blijkbaar was het in de praktijk niet mogelijk gebleken het aantal solliciteurs op slechts acht te handhaven, want uit de resolutie van Gecommitteerde Raden van 13 maart 1676 blijkt dat er in de tussengelegen tijd wildgroei in het aantal solliciteurs had plaatsgevonden en dat meerdere malafide geldschieters de troepen probeerden te benadelen. Om aan deze onbevredigende toestand een einde te maken en te voorkomen dat opnieuw ‘persoonen van seer geringe middelen ende gelegenh.t ende haer het faict van het besolliciteeren van compagniën nochte het negotiëren van penningen gansch niet ofte seer weynich verstaende’, zich als solliciteur aanboden, werd hun aantal beperkt tot ten hoogste 38 personen. Zonder toestemming vooraf door de Staten van Holland mocht niemand een compagnie ‘besolliciteren’ en bovendien moest elke solliciteur over een financiële reserve beschikken waaruit hij ten minste zes heremaanden soldij per compagnie kon voorschieten. Als extra voorzorg moest elke solliciteur ook nog 5.000 gulden borg stellen. De in maart 1676 benoemde 33 solliciteurs moesten elk een geproportioneerd deel van alle troepen voor hun rekening te nemen. Zij die het minste aantal compagnieën bedienden, waren bovendien verplicht te accepteren ‘die rittmeesteren ende capiteynen die geen solliciteurs sullen konnen becoomen.’[101]

De Staten van Holland kwamen de officieren ook rechtstreeks tegemoet. In juli 1673 werd besloten dat elke compagnie te voet die 70 man in rijen en gelederen telde, dus zonder de officieren, ‘als compleet ... sal werden getracteert.’ Een gewone infanterie-

100 NA, RAZH, AGF 126; NA, RAZH, FAH 7, Extract res. Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, 28 februari 1673.

101 NA, RAZH, Archief Gecommitteerde Raden van Holland 3026, Res. GR 13 maart 1676.

compagnie had toen een sterkte van 89 man, namelijk 12 officieren, 3 jongens en 74 soldaten (27 piekeniers en 47 musketiers). Deze regeling leverde de officieren dus een financieel voordeel op van vier man soldij per maand en was bedoeld om een reserve op te bouwen waaruit nieuw te werven soldaten betaald konden worden. Voor de ruiterij gold een soortgelijke regeling.[102] Eind 1673 verruimde Holland de financiële steun. Op advies van Willem III besloten de Gecommitteerde Raden van 21 oktober 1673 tot 25 maart 1674 betaalordonnanties te verstrekken voor complete compagnieën, 'omme daerdoor de ... capitainen ten overvloet te bequamen tot de voorschreve recreutes.' Deze maatregel had tot doel om fraude zoveel mogelijk uit te bannen en de effectieve sterkte van de eenheden te doen toenemen. Hij ontnam de officieren immers hét argument waarmee zij de zwakte van hun compagnieën vaak probeerden goed te praten. Officieren die in april 1674 hun compagnie niet compleet hadden zouden op staande voet met 'infamie' ontslagen worden.[103]

In september 1673 boekte het nieuwe Staatse leger zijn eerste succes met de herovering van Naarden, gevolgd door de inname van Bonn in november. In 1674 kon de Republiek voor het eerst sinds de terugtocht naar Holland al haar krachten ontplooien voor de strijd tegen Frankrijk. Van 1674 tot 1678 stuurde Den Haag elk jaar een veldleger van rond de 30.000 man naar de Spaanse Nederlanden. In ruil voor teruggave van Maastricht en handelsvoordelen sloot de Republiek op 10 augustus 1678 een afzonderlijke vrede met Frankrijk. Op oudejaarsdag 1678 werd de vredessterkte van het Staatse leger conform het advies van Willem III vastgesteld op 40.000 man. Om de kwaliteit en inzetbaarheid van de troepen te waarborgen was het vervolgens van het grootste belang dat de werkelijke of effectieve sterkte van het leger niet of amper zou verschillen met die op papier en dat de ervaring en kennis tijdens de afgelopen oorlog opgedaan behouden bleef. De Republiek kon het zich niet veroorloven om nog een keer volledig onvoorbereid in een oorlog met Frankrijk verwikkeld te raken. De troepen moesten daarom niet alleen geoefend worden in het gebruik van hun wapens, het 'manuaal' genaamd, maar ook in het vechten in bataljons- en korpsverband. Hiervoor waren oefenkampen noodzakelijk. De zorg die Willem III aan het Staatse leger bleef besteden, blijkt onder andere uit de monsterrollen van 89 compagnieën te voet die in september 1681 gemonsterd werden, voor het merendeel in het kampement bij Breda. In 1678 was de vredessterkte van een gewone infanteriecompagnie vastgesteld op 55 man: 11 officieren en 44 man in rijen en gelederen. De effectieve sterkte van de 89 gemonsterde compagnieën bedroeg gemiddeld 47,97 man, dus 87% van de sterkte op papier. Indien alleen naar de manschappen gekeken wordt, is het percentage nog hoger, namelijk 90,5% (39,85 man).[104] Dit verschil komt hieruit voort dat in vredestijd altijd meerdere officieren met verlof afwezig waren. In 1689 kon het Staatse leger zodoende op oorlogssterkte worden gebracht zonder aan kwaliteit in te boeten. De ordinaris compagnieën te voet werden met 16 man in rijen en gelederen versterkt, zodat de verhouding tussen ervaren soldaten en rekruten onge-

102 *Recueil van verscheide placaaten, ordonnantiën, resolutiën, instructiën, ordres en lijsten &c. betreffende de saaken van den oorlog te water en te lande*, I (Den Haag, s.a.) nr. 9.
103 NA, FAH 7, Extract res. SH 17 november 1673.
104 NA, SG 12548.488.4, Monsterrollen.

veer 3:1 was. Volgens tijdgenoten was dit acceptabel.[105] Zonder overdrijving kan daarom gesteld worden dat het stadhouderschap van Willem III de geboorte zag van het staande leger van de Republiek.

Conclusie

Noch Hahlwegs stelling dat Maurits en Willem Lodewijk tussen 1590 en 1600 de basis zouden hebben gelegd voor het moderne leger, noch de opvattingen van Roberts en Parker over *de* militaire revolutie in de vroegmoderne tijd, hebben veel overtuigingskracht. Op deelgebieden hebben zij gelijk dat de oorlogvoering tussen 1520 en 1660 ingrijpend veranderde. De tactische hervormingen waren van grote betekenis, evenals de ontwikkeling van de *trace italienne*, maar de explosieve groei van de Europese legers en de ontwikkeling van een logistiek apparaat vonden allemaal pas ná 1660 plaats. De Britse historicus Jeremy Black heeft hier terecht de aandacht op gevestigd. Zijn bewering dat de oorlogvoering in de periode 1560-1660 gekenmerkt werd door stilstand, gaat echter veel te ver. Zelf erkent hij immers dat de overwinningen van de Europeanen op de niet-Europeanen in de achttiende en negentiende eeuw voor een deel toegeschreven moeten worden aan hun superieure wapens, maar nog veel meer aan hun betere discipline en geoefendheid.[106] Zoals boven gezegd vormde het voortdurend drillen en exerceren van troepen juist een van de belangrijkste aspecten van de Nassause legerhervormingen.

Afsluitend zou ik daarom willen pleiten voor meerdere militaire revoluties van verschillende draagwijdte. De invloed die de verschillende militaire revoluties op de oorlogvoering in het algemeen en de verhouding tussen staat en leger in het bijzonder hebben uitgeoefend, was namelijk verre van gelijk. Rond 1520 zorgde de ontwikkeling van de *trace italienne* voor een revolutie in de belegeringsoorlog. Tachtig jaar later leidden de Nassause 'legerhervormingen' tot een revolutie op het slagveld. De betekenis ervan bleef echter beperkt tot het tactische vlak. Maurits en Willem Lodewijk lieten de structuur van het Staatse leger ongemoeid. Het gevolg hiervan was dat slechts een aantal jaren na de Vrede van Munster weinig meer over was van de hoge graad van geoefendheid van de Staatse troepen.

Zolang de overheid de zorg voor de krijgsmacht niet als haar rechtstreekse verantwoordelijkheid zag, gingen de kennis en ervaring die in een oorlog waren opgedaan in een aantal jaren vrede weer snel verloren. Langzaam groeide dit besef, zoals onder andere blijkt uit het boek *Ordres van batailjen gepractiseert in de legers der Vereenighde Nederlanden onder het beleydt van ... Mauritius en ... Frederick Hendrick*.[107] Trots merkte de bewerker van dit aan de vooravond van het Rampjaar verschenen

105 O. van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam, 2002) 110.

106 J. Black, *European warfare 1660-1815* (New Haven, Londen, 1994) 7, 9-10, 15-16, 32.

107 *Ordres van batailjen* (Amsterdam, 1672) is gebaseerd op materiaal van de in 1632 voor Maastricht gesneuvelde ingenieur Johan le Hon en is bewerkt door zijn zoon, ingenieur en regimentskwartiermeester Christoffel le Hon. KB, signatuur 427 D 10.

werk op dat ‘alhier [in de Republiek] de hooge school van den oorlogh is geweest, alwaer koningen, princen, graven en heeren deselve hebben gefrequenteert en van onse princen, als uytnemende professoren des oorloghs, die wetenschap geleert.’ De auteur moest er echter met spijt aan toevoegen dat de toen verworven kennis nu (in 1672 dus) alweer grotendeels verloren was gegaan doordat de ‘discipulen [van Maurits en Frederik Hendrik] door den ... doodt meest zijn verhuyst of door dese vredenstijdt veroudert en door den ouderdom verswackt om daervan eenige exercitie te doen.’[108] Ook kapitein-luitenant Johan Boxel, auteur van het in 1670 gepubliceerde exercitieboek *Vertoogh van de krijghsoeffeninge*, achtte het nodig de Staten van Holland voor te houden dat, met het oog op de Franse dreiging, oefening van de Staatse troepen hoog nodig was.[109]

De neiging van de overheid om haar betrokkenheid bij de krijgsmacht zo indirect mogelijk te houden was niet alleen nadelig voor de inzetbaarheid van het leger. Het afwentelen van de kosten verbonden aan het instandhouden van de compagnieën op de officieren vormde tevens een ernstige belemmering voor legergroei. Langere tijd bleven de nadelige effecten hiervan in het Staatse leger verborgen door het gebruik van de solliciteurs-militair, maar in de jaren veertig van de zeventiende eeuw ontstonden in dit stelsel van legerfinanciering grote scheuren. Verdere legergroei was alleen mogelijk indien de overheid zich intensief met haar strijdkrachten ging bezighouden. Frankrijk nam hierbij de leiding, niet als gevolg van een overlevingsstrijd maar puur uit een oogpunt van machtspolitiek. De hervorming van het Franse leger in de tweede helft van de zeventiende eeuw gekoppeld aan de toepassing van een nieuw logistiek systeem en de ontwikkeling van verbeterde belegeringstechnieken, leidde tot een organisatorische revolutie in de oorlogvoering. De buurlanden van Frankrijk, de Republiek voorop, zagen zich voor de keuze geplaatst zich snel aan deze nieuwe situatie aan te passen of het onderspit te delven. De tactische revolutie van de late zestiende eeuw werd hiermee ingebed in een omvangrijker organisatorische revolutie. Samen leidden zij tot de geboorte van het staande leger - dat wil zeggen van een strijdmacht waarvan de structuur in vredestijd behouden blijft en de continuïteit dus gewaarborgd - en tot een steeds verder toenemende overheidsbemoeienis met de strijdkrachten: aanvoerders van huurlingen maakten hierdoor plaats voor beroepsofficieren die voor hun carrière op de overheid waren aangewezen. Hiermee waren de hindernissen opgeruimd die tot dan toe een spectaculaire schaalvergroting in de oorlogvoering hadden tegengehouden. Pas met de revolutionaire en Napoleontische Oorlogen zou de oorlogvoering opnieuw veranderingen ondergaan die even ingrijpend waren als die rond 1520, rond 1600 en tussen 1661 en 1688 waren opgetreden.

108 *Ordres van batailjen*, fo. 9v.

109 J. Boxel, *Vertoogh van de krijghsoeffeninge soo in 't particulier van musquet en spies, als in 't generael van een corpus of gros der compagniën te voet van de guardes* (Den Haag, 1670). KB, signatuur 3098 B 21. Zie ook: Hahlweg, ‘Oranische Heeresreform’, 142 voetnoot 16.

Bezoldiging, bevoorrading en inkwartiering van de koninklijke troepen in de Spaanse Nederlanden (1567-1700)

Etienne Rooms

Algemeen kader

Tijdens de Habsburgse periode (1482-1794) onderscheidde het leger, ook in de Nederlanden, zich van de voorgaande en de daarop volgende periode doordat het vrijwel uitsluitend op professionele basis samengesteld was. Dit had tot gevolg dat de relatie tussen staat (werkgever) en leger (werknemer) in hoge mate tot een economische band herleid werd. De vroegere feodale legers en stedelijke schutterijen werden gekenmerkt door een tamelijk persoonlijke relatie tussen politieke overheid en leger. Deze persoonlijke relatie zou na 1794 hersteld worden door de Franse revolutie, die stelde dat aangezien de macht bij het volk berustte, het volk ook verantwoordelijk was voor de verdediging van die macht. De *levée en masse* en de verscheidene vormen van militiewetgeving vanaf de negentiende eeuw zouden hiervan het gevolg zijn.

Reeds ten tijde van de laatste Bourgondische hertogen tekende de evolutie naar een beroepsleger zich af in de Nederlanden. Deze professionalisering van het leger zou worden voltooid door Maximiliaan van Oostenrijk, Filips de Schone en Karel V. Ingeval van oorlog werd de nodige infanterie en cavalerie gelicht en na het ondertekenen van de vrede werd deze weer ontbonden. Landelijke en stedelijke milities werden enkel nog in uiterste nood opgeroepen en fungeerden meestal als hulptroepen.[1]

Vanaf het midden van de zestiende eeuw leidde de door Spanje gevoerde internationale politiek tot een toestand van vrijwel permanente oorlog in de Nederlanden. Steeds grotere legers, vooral bestaande uit infanterie, waren hiervan het gevolg. Een kern van ongeveer 10.000 man was permanent aanwezig en gedurende de zomercampagnes kon deze kern worden uitgebouwd tot een leger van 50.000 à 60.000 man. Deze troepen werden in vrijwel alle Habsburgse gebieden geronseld, waardoor het leger een erg internationaal karakter kreeg.

Militairen waren huurlingen met wie de overheid een contract afsloot. In dit contract werden de rechten en plichten van beide partijen vastgelegd. De militairen verbonden zich om gedurende een bepaalde periode zekere militaire diensten te leveren. De overheid nam drie verplichtingen van uitgesproken materiële aard op zich: een vast omschreven soldij zou op bepaalde tijdstippen aan de militairen worden uitbetaald; men zou er voor zorgen dat de militairen hun voedsel voor normale prijzen konden kopen; en er zou gezorgd worden voor logies, vuur en licht. Dit was de basis van de materiële organisatie van de koninklijke troepen in de Nederlanden, maar deze organisatie functioneerde steeds slechter door de steeds groter wordende financiële problemen waarmee de Spaans-Habsburgse monarchie geconfronteerd werd. Ingeval het nodige geld ontbrak om alle verplichtingen na te komen, diende een keuze

1 C. Terlinden, *Histoire militaire des Belges* (Brussel, 1932) I, 85, 91, 92, 94, 96 en 97.

te worden gemaakt. Als algemene norm gold dat men het bevoorraden en het inkwartieren van de troepen belangrijker vond dan het uitbetalen van de troepen. Ontbraken de nodige financiële middelen om alle aangegane materiële verbintenissen ten aanzien van het leger na te komen, dan diende steeds voorrang gegeven te worden aan bevoorrading en inkwartiering.[2]

Door deze financiële problemen werd het voor de diensten, die de materiële verplichtingen van de overheid tegenover de soldaten dienden te realiseren, steeds moeilijker om hun taak nog behoorlijk te vervullen. Een overzicht te geven van deze steeds meer falende diensten vormt het onderwerp van dit artikel.

Onder de omschrijving 'koninklijke troepen' verstaan wij infanterie en ruiterij. Artillerie en genie hebben wij bewust buiten beschouwing gelaten. Artillerie en genie bevonden zich tot de achttiende eeuw in ieder geval wat betreft de Zuidelijke Nederlanden aan de rand van de eigenlijke militaire organisatie. Beide organisaties bestonden overwegend uit technici en specialisten, meer burger dan militair, die, op bevel van de landvoogd, bepaalde technische diensten voor het leger vervulden.

Bezoldiging

De overheid rekruteerde zelf niet rechtstreeks soldaten, doch sloot een serie contracten af met militaire ondernemers. Deze verbonden zich om, voor een bepaalde periode en tegen bepaalde financiële voorwaarden, een regiment infanterie of ruiterij te leveren, bestaande uit een aantal manschappen met een nauwkeurig omschreven individuele bewapening. De kolonel-ondernemer sloot vervolgens een aantal contracten af met de kapiteins, die elk beloofden een compagnie te leveren tegen bepaalde voorwaarden. De kapitein ten slotte, sloot een aantal contracten af met individuele soldaten. Door het trapsgewijze rekruteren hadden soldaten slechts een vage band met de overheid. Hun loyaliteit ging in de de eerste plaats uit naar de kapitein en vervolgens naar de kolonel die hen hadden aangeworven, en niet naar het verre en abstracte staatsgezag.[3]

Troepen werden in vrijwel alle Habsburgse gebieden geronseld, waardoor het leger erg multinationaal was. Toch kan het koninklijk leger in de Nederlanden niet zomaar als een internationaal huurlingenleger beschouwd worden. De Spaanse, Waalse, Italiaanse en Bourgondische troepen dienden immers alle hun gemeenschappelijke vorst. De Duitse regimenten werden bij voorkeur gerekruteerd in de Habsburgse gebieden van het Duitse rijk. De Ierse en Engelse troepen tenslotte hadden meestal een erg

2 ARB (Algemeen Rijksarchief te Brussel), Secretarie van State en Oorlog, nr. 66, f° 22r°, nr. 175bis, f° 340r°/v°, nr. 291, f° 149r°; M. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen, 1980) 59-60 en G. Guillaume, *Histoire de l'infanterie wallone sous la maison d'Espagne, 1500-1800* (Brussel, 1878)58-59.

3 ARB, Raad van State, nr. 1549, Ordonnantie Gastañaga 22 april 1691; nr. 1572, Documenten 23 oktober 1691, 26 september 1692 en 22 oktober 1692; nr. 1576, Document 23 oktober 1691; en L. Janssens, 'Mechelen, garnizoensplaats tijdens de Negenjarige Oorlog (1689-1697)', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXVI (1986) 569-570.

nauwe band met het katholicisme, en hiervan maakten de Habsburgers graag gebruik.[4] Bij een dergelijk multinationaal samengesteld leger waren de kansen op conflicten tussen soldaten van verschillende nationaliteiten legio. Zo sprak men een andere taal en had men dikwijls andere zeden en gewoonten. Ook voelde men zich regelmatig, terecht of ten onrechte, benadeeld ten opzichte van andere nationaliteiten. Om de conflicten tot een minimum te beperken, werden compagnies en regimenten sinds het midden van de zestiende eeuw op strikt nationale basis opgebouwd. Enkel Spanjaarden konden dienst doen in Spaanse *tercio's* en compagnies, en bij de overige nationaliteiten gold een soortgelijke richtlijn.[5]

Het betalen van niet-Spaanse troepen diende te gebeuren door de Raad van Financiën, die hiervoor een beroep kon doen op drie soorten inkomsten. Vooreerst waren er de beden, toegekend door de vertegenwoordigers van de verschillende vorstendommen. Dit was niet zozeer een bedrag dat aan de centrale regering werd overgemaakt, dan wel een soort lopend krediet dat de centrale overheid in het vorstendom kreeg. Dit krediet kon opgenomen worden in de vorm van speciën of geleverde diensten. Verder waren er de opbrengsten van de koninklijke domeinen, voor zover deze nog niet verpand waren. Tenslotte waren er de *mesadas* of geldzendingen uit Spanje, die op geregelde tijdstippen moesten aankomen.[6]

Beschikten de bevoegde diensten over het nodige geld, dan gebeurde de uitbetaling van de soldij om de halve maand per compagnie, op basis van de monsterrol van die compagnie. In dit document stond elke militair van de compagnie vermeld met zijn naam, rang en wedde. In functie van de geografische herkomst van de troepen werd deze monsterrol opgesteld door de dienst die hen gerekruteerd had. Hoogduitse troepen werden aangeworven door de Duitse Staatskanselarij, voor de Waalse en Nederduitse troepen gebeurde dit door de Staat en Audiëntie en alle overige vreemde troepen werden geworven door de Secretarie van State en Oorlog. Deze drie diensten ressorteerden rechtstreeks onder de landvoogd. Nadat de monsterrol opgesteld was, werd hiervan een kopie naar de Raad van Financiën gezonden, zo het niet-Spaanse troepen betrof, en naar de *pagaduria*, zo het Spaanse troepen waren.[7]

Binnen de Raad van Financiën was een raadsheer, de thesaurier van oorlog, verantwoordelijk voor het uitbetalen van de troepen aan de hand van de monsterrollen. Hij was eveneens verantwoordelijk voor het regelmatig controleren en aanpassen van de monsterrollen bij benoemingen, deserties of overlijden. Hiervoor, en voor het ter plaatse uitbetalen van de soldij, beschikte hij over een aantal monstercommissarissen. Deze ambtenaren moesten om de halve maand, of na een zwaar gevecht, het aantal manschappen van een compagnie tellen en hun geschiktheid tot vechten beoordelen.

4 G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' Wars* (Cambridge, 1972) 29.

5 Parker, *Army of Flanders*, 29.

6 ARB, Manuscrits Divers, nr. 919bis, f° 5v°-6r°; H. Lonchay, *La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas* (Brussel, 1896) 52 en 55 en H. van Houtte, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'ancien régime* (2 dln.; Gent, 1930) I, 38-39.

7 Lonchay, *Rivalité*, 53.

Het was immers voor vele officieren een winstgevende bijverdienste om de soldij van gedeserteerde of gesneuvelde soldaten nog een tijd te laten doorbetalen. Tenslotte moesten de thesaurier van oorlog en zijn ambtenaren ook een boekhouding bijhouden van hun financiële handelingen. Elke ambtenaar was hierbij rechtstreeks verantwoordelijk voor de transacties die hij gedaan had en die vermeld werden in zijn individuele boeken. Na een bepaald aantal jaren, of bij het beëindigen van zijn carrière, diende hij zijn boeken ter controle voor te leggen aan de rekenkamers.

Rond het midden van de zeventiende eeuw werd het ambt van thesaurier van oorlog afgeschaft en voornoemde taken werden voortaan waargenomen door de *contador des gens de guerre*. Aangezien deze ambtenaar eveneens raadsheer was van de Raad van Financiën, kan gesteld worden dat deze hervorming zich in hoge mate beperkte tot een naamsverandering. De groep ambtenaren die hem bij zijn taak hielp, vormde de *contadorie des gens de guerre*.[8]

De soldij van de Spaanse troepen werd in principe uitsluitend betaald met geld van de *mesadas* of geldzendingen uit Spanje. Het beheer van het geld van de *mesadas* viel onder de bevoegdheid van de Secretarie van State en Oorlog. Het inboeken van deze geldzendingen gebeurde door de *contaduria del sueldo*, die geleid werd door de *contador-general*. Het uit Spanje afkomstige geld werd echter overgemaakt aan de *pagaduria*. Deze instelling werd geleid door de *pagador-general*, die verantwoordelijk was voor de ontvangst, het beheer en het uitbetalen van het geld aan de troepen. De uitbetaling deed hij op basis van een *libranza* of betaalorder, opgesteld door de *contaduria del sueldo*. Dit uitbetalen ter plaatse gebeurde door monstercommissarissen, eveneens op basis van monsterrollen, die regelmatig werden gecontroleerd en aangepast. Het uitbetalen en het inboeken van het uit Spanje afkomstige geld gebeurde door twee verschillende instellingen. Essentieel hierbij was een goede samenwerking tussen deze beide instellingen. In de praktijk echter liet deze samenwerking vaak te wensen over, ondanks het feit dat ze allebei rechtstreeks onder de controle stonden van de Secretarie van State en Oorlog.[9]

8 ARB, Rekenkamers, nr. 25542-25553 en 50390-50394; Secretarie, nr. 175bis, f° 166r°-169r°, 173r°; Manuscrits, nr. 919bis, f° 14v°-16r°; Contadorie en Pagadorie, nr. 78, f° 61r°; nr. 95, Ordonnantie 30 december 1658 'Reglement que Son Alteze ordonne ... en la Province de 'Brabant'; ADN (Archives Départementales du Nord te Rijsel), Série B, nr. 3537-3616; R. de Schrijver, *Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck, 1644-1725. Een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa* (Brussel, 1965) 40-43; Lonchay, *Rivalité*, 53, 54 en 60.

9 ARB, Secretarie, nr. 60, f° 181r° en nr. 175bis, f°166r°-169r°, f°173r°, 174bisr°, 175r° en 309r°; G. Parker, 'Guide to the archives of the Spanish institutions in or concerned with the Netherlands (1556-1706)', *Archief- en bibliotheekwezen in België* (1971) 75 en 77-78; Parker, *Army of Flanders*, 109, 146-147; K. van Isacker, 'De aalmoezeniersdienst in het Spaansche leger der 16de en 17de eeuw' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, 1942) 36-37; Lonchay, *Rivalité*, 54-56; J. Lefèvre, 'Le Ministère Espagnol de l'Archiduc Albert (1598-1621)', *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* (1924) 216; J. Lefèvre, *La Secretairerie d'Etat et de Guerre sous le régime espagnol (1514-1711)* (Brussel, 1934) 19; De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 34-35; en A. Esteban Estringana, 'Gobierno y Dinero. Los hombres de negocios flamencos, el sistema de asientos y la cohesión de la Monarquía Católica en el siglo XVII' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universidad de Alcala de Henares, 1995) 22; R. Quatrefages, *Los tercios españoles (1567-1577)* (Madrid, 1979) 33-36 en L. van der Essen, 'L'armée espagnole en Flandre au XVIe siècle', *Revue générale* (1940) 32-33.

Boekhoudkundig waren de *pagaduria* en de *contaduria del sueldo* onderworpen aan de controle van de *contaduria major de cuentas* te Madrid. Binnen de *contaduria major de cuentas* verzorgde een speciale afdeling, de *mesa de Flandes*, de geldzendingen naar de Nederlanden. In de Nederlanden werd de *contaduria major de cuentas* vertegenwoordigd door de *veedor-general*, die ter plaatse de *pagaduria* en de *contaduria del sueldo* controleerde. Vele landvoogden zagen de *veedor-general* echter als de spion van Madrid en werkten hem zoveel mogelijk tegen. Tijdens het bewind van de aartshertogen werd het ambt zelfs tijdelijk afgeschaft.[10]

Met het oog op het overmaken van Spaans geld naar de Nederlanden werden in Madrid leningen of *asientos* afgesloten tussen de kroon en een aantal kooplui of *asentistas*. Deze laatsten verbonden zich om binnen een bepaalde termijn een zeker bedrag tegen een bepaalde rente in de Nederlanden beschikbaar te stellen door middel van wisselbrieven die door de *asentistas* getrokken werden op hun correspondenten in de Nederlanden.[11]

De soldij van een infanterist bedroeg vier à vijf stuivers per dag. Door de hervorming van 25 juli 1668 werd de soldij verminderd tot twee à drie stuivers per dag, doch voortaan kwam een aantal voorzieningen, zoals bevoorrading met brood en het vernieuwen van wapens en kledij, ten laste van de overheid. Een ruiter had een wedde van acht stuivers per dag, plus een vergoeding van twaalf tot zeventien stuivers per dag voor de aankoop en het onderhoud van zijn paard. De soldij van een soldaat was lager dan het dagloon van een ongeschoolde arbeider, die gemiddeld zeven stuivers per dag verdiende. Doch arbeiders werden slechts betaald voor het aantal dagen dat ze werkten. Soldaten daarentegen werden 365 dagen per jaar betaald, zodat op jaarbasis de materiële situatie van de soldaat veel gelijkenis vertoonde met die van een ongeschoolde arbeider. Op basis van hun wedde is het echter wel duidelijk dat de soldaten beslist niet tot de economische en intellectuele elite van de maatschappij behoorden.[12]

De jaarlijkse loonlast van het leger werd bepaald door het bedrag van de individuele soldij, het aantal manschappen en de samenstelling van het leger. Aangezien de eerste factor redelijk constant bleef, waren de twee laatste factoren bepalend voor eventuele schommelingen in de jaarlijkse loonlast. De jaarlijkse loonlast van het konink-

10 AGS (Archivo General de Simancas), Contaduria Mayor de Cuentas. 3a Epoca, nr. 203, 933, 936, 959, 1003, 1305, 1474, 1760, 1780/3, 1808/7, 1824/1, 1969/1, 1982/3, 2016/1 en 3195/4; A. Lovett, 'Francisco de Lixalde: a Spanish paymaster in the Netherlands (1567-1577)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIV (1971) 16; Lefèvre, 'Ministère Espagnol', 209-215; Lefèvre, *Secretairerie d'Etat et de Guerre*, 12 en 19; Esteban Estringana, 'Gobierno y Dinero', 22-26; Van der Essen, *L'armée espagnole*, 32 en Parker, *Guide to the archives*, 76 en 85-86.

11 Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 38-39; Esteban Estringana, 'Gobierno y Dinero', 11-14; Lonchay, *Rivalité*, 56; Parker, *Army of Flanders*, 146-148 en 151 en De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 34-35.

12 ARB, Raad van State, nr. 1559, Ordonnantie 25 juli 1668, Secretarie, nr. 175ter, f° 23r° en nr. 2693, p. 122-123, 131-132, 136-140, 144-145 en 157; Duitse Staatssecretarie, nr. 56, f° 165r°/v°; Contadorie, nr. 172, f° 7r°-8v°; nr. 178, f° 8v°; *Derde placcaet-boeck*, 1107-1108, 1119, 1124-1126 en 1137-1139 en Lonchay, *Rivalité*, 59.

lijke leger in de Nederlanden varieerde tussen de 3.100.000 en 4.100.000 gulden per jaar. Uitzondering hierop vormt de periode 1674-1677, toen de jaarlijkse loonlast opliep tot 6.300.000 gulden als gevolg van de sterke bijdrage van de Spaans-Habsburgse monarchie aan de Hollandse Oorlog (1672-1678).[13]

Deze op papier vrij behoorlijke organisatie fungeerde in de praktijk echter om verscheidene redenen zeer gebrekkig, waardoor het erg moeilijk werd de soldij tijdig en volledig uit te betalen. Zo waren de inkomsten veel minder betrouwbaar dan gedacht. De inkomsten uit de koninklijke domeinen waren erg gedaald door oorlogsverwoestingen, wanbeheer en doordat een groot deel reeds in pand gegeven was voor vroeger aangegane leningen.[14] Verder werd het oordeelkundig gebruik van de beden belemmerd door de eis van vele vorstendommen om het door hen geleverde geld enkel te gebruiken voor de troepen die op hun eigen gebied gelegerd waren. Grensgebieden, die door de voortdurende oorlogen reeds erg verarmd waren, droegen zo de zwaarste lasten, aangezien de meeste troepen om strategische redenen langs de grenzen, en dus op hun eigen grondgebied gelegerd waren.[15] Aan het einde van de zeventiende eeuw had de centrale overheid de opbrengst van een nieuwe bede soms reeds bijna helemaal opgebruikt, nog voor zij door de Staten werd toegestaan. Daar de centrale overheid regelmatig niet in staat was om haar materiële verplichtingen tegenover de militairen na te komen, moest de plaatselijke overheid veelvuldig voorschotten in geld of in natura aan de troepen geven. Deze bedragen mochten achteraf in mindering gebracht worden op de deelname van de stad of regio aan de volgende bede.[16]

Tenslotte arriveerden de Spaanse geldzendingen of *mesadas* in de zeventiende eeuw erg onregelmatig. Dit probleem had verholpen kunnen worden door deze leningen in de Nederlanden zelf af te sluiten. Enkele keren, in uiterste nood, werden inderdaad *asientos de Flandes* te Brussel door de landvoogd afgesloten. Deze procedure werd nochtans door Madrid tegengewerkt, aangezien deze indruiste tegen het strakke, vanuit Madrid gevoerde centraal beleid.[17]

Dit probleem van onregelmatige geldzendingen trachtte de *pagaduria* op te lossen

13 ARB, Contadorie, nr. 1, 3-5, 9, 17bis, 39, 45, 48-53, 65, 67-69, 77-79, 87, 87bis, 95-122, 165-166, 171-175, 177-179, 183-184, 192-193, 196-198, 203, 206-208, 210, 215, 221-228, 230, 239-243, 245, 247, 249, 251-254, 256-257, 282-287, 289-302, 304, 306-309, 312-315, 317-331, 333-344, 346-365, 367-374, 377-390, 392-393, 395-399, 402-403, 405-433, 435, 438-448, 450-459, 461-462, 464-472, 483, 494, 495, 570-571, 572ter, 573-591, 597-616 en 627; Rekenkamers, nr. 1369-1397, 25571-25591, 25912-25914, 25929-25931, 25950-25957, 25970-25971, 25984-26071 en 50449-50449; AGS, Contaduria Mayor, nr. 34, 203.5, 933, 936, 959, 1003, 1049, 1305, 1474, 1756, 1760, 1780.3, 1808, 1812.7, 1824.1, 1824.4, 1938.17, 1969.1, 1982.3, 2016, 2426.5, 3042.32 en 3195.

14 De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 30-33.

15 ARB, Manuscrits, nr. 919bis, f° 12v°; A. Sprunck, 'Le Pays Duché de Luxembourg Comté de Chiny au temps des "Conquestes du Roy" 1674-1682', *Publications de la société historique de l'Institut grandducal de Luxembourg*, LXXXVII (1972) 90, 157-158, 160 en 195; De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 36-38 en Parker, *Army of Flanders*, 144.

16 ARB, Secretarie, nr. 291, f° 147r°/v°.

17 Parker, *Army of Flanders*, 148 en 151.

door bij vooral Antwerpse kooplui voorschotten of *anticipaciónes* te lenen op de geldzendingen die uit Spanje verwacht werden. Veelal waren dit dezelfde kooplui op wie de wissels of *asientos* vanuit Spanje getrokken werden. De rente op dergelijke voorschotten varieerde echter tussen de 18 en 36 procent en betekende een gevoelig supplementair verlies voor de overheid.[18] Bij het afsluiten van dergelijke *anticipaciónes* werd een belangrijke rol gespeeld door de kassier of de *cajero* van de *pagador-general*, die veelal permanent te Antwerpen verbleef en daar de nodige kooplui kende. De *cajeros* waren dikwijls tot het katholicisme bekeerde Spaanse of Portugese joden, die carrière gemaakt hadden in de Spaanse financiële en militaire administratie. Thomas de Sampayo, een jood van Portugese afkomst en bekeerd tot het katholicisme, was hiervan een typerend voorbeeld. Hij werkte te Antwerpen als *cajero* van de *pagadorgeneral* en sloot, in opdracht van de *pagador-general*, tussen september 1633 en januari 1634 *anticipaciónes* af ter waarde van 3.600.000 gulden.[19] Vanaf 1678 verergerde de toestand nog, aangezien er vanaf dat moment geen geldzendingen meer uit Spanje kwamen. De kosten van de oorlogvoering moesten voortaan volledig door de Zuidelijke Nederlanden zelf gedragen worden. Of Madrid financieel niet meer kon of niet meer wilde participeren in de oorlogvoering laat ik hier in het midden; er kwam in ieder geval na 1677 geen geld meer uit Spanje, op enkele te verwaarlozen uitzonderingen na.[20]

Na het overlijden van Filips IV in 1665 werd in Spanje steeds duidelijker de vraag gesteld of het nog wel zin had geld, mensen en energie te steken in het behoud van de Spaanse Nederlanden. Sinds een eeuw waren de Nederlanden voor Spanje een bijna bodemloos vat geweest en het resultaat was meer dan bedroevend. Officieel stelde de regering te Madrid dat men er niet aan dacht de Habsburgse erfenis in de Nederlanden op te geven, maar officieus werd steeds duidelijker geventileerd dat men veel minder accent ging leggen op de machtspolitiek in Europa en meer geld, middelen en energie ging steken in een optimale exploitatie van de Amerikaanse kolonies. Wanneer Spanje geen eerste viool in Europa wilde spelen, hadden de Zuidelijke Nederlanden voor Spanje weinig nut. In Brussel was men zich er duidelijk van bewust dat vanuit Madrid geen financiële hulp meer te verwachten viel, zoals blijkt uit de briefwisseling van de landvoogd met zijn topambtenaren tussen 1687 en 1696.[21] De gevolgen waren vooral erg voor de *pagaduria* en voor de *contaduria del sueldo*, voor wie de *mesadas* de enige bron van inkomsten waren. Zij werden hierdoor gedwongen om geld te gaan lenen bij de Raad van Financiën, waardoor de problemen nog vergroot werden.[22]

18 Esteban Estrungana, 'Gobierno y Dinero', 13-18, 20, 22 en 24; Parker, *Army of Flanders*, 146-147 en 153.

19 SAA (Stadsarchief te Antwerpen), Insolvente Boedelkamer, nr. 1928-1938.

20 ARB, Secretarie, nr. 288, f° 108r° en nr. 291, f° 166r°-170v°; Rekenkamers, nr. 25578, f° 2r° en AGS, Contaduria Mayor, nr. 1808/7 en 1982/3.

21 Zie noot 13.

22 AGS, Contaduria Mayor, nr. 203/5, 933, 936, 959, 1305, 1474, 1760, 1808/7, 1982/3 en 2016/1; ARB, *Inventaire*, nr. 114; Contadorie, nr. 165-257, 282-471, 573-616 en 627 en Spaanse ambassade, nr. 207, f°180r° en nr. 209, f° 52r°.

Een tweede oorzaak van het ongeregeld en onvolledig uitbetalen van de soldij was het gevolg van het in stand houden van twee parallelle administraties: een Spaanse administratie, werkend met Spaans geld, en een Nederlandse die werkte met Nederlands geld. Hierdoor werd het uitbetalen van de soldij niet enkel complexer, maar ook duurder. Regelmatig werden voorstellen geformuleerd om de beide administraties samen te smelten, doch al deze pogingen tot hervorming en modernisering mislukten.

Persoonlijke belangen en bestaande rivaliteiten lagen veelal aan de basis van dit falen. Zo werd in 1692 de *Junta de Hacienda* opgericht, die alle financiële middelen ging beheren die moesten dienen voor het onderhoud van de troepen. De voorzitter was prins Karel-Hendrik van Lorraine-Vaudemont en tot de leden van de raad behoorden onder meer Luis del Hoyo Maeda, lid van de *Consejo de Guerra* en de *Consejo de Hacienda* te Madrid, en Jan van Brouchoven, thesaurier-generaal van de Raad van Financiën. Jan van Brouchoven, heer van Bergeyck, voelde zich echter gepasseerd en trachtte, samen met de markies van Bedmar, een eigen *Jointe* op te richten die eveneens de catastrofale materiële situatie van het leger zou oplossen. De beide concurrerende raden werkten elkaar tegen en trachtten het opdoeken van de andere raad te bewerkstelligen. Deze steriele rivaliteit was vooral van persoonlijke aard. In hun verslagen aan de landvoogd stelden de beide raden immers vrijwel dezelfde oplossingen voor. De financiële lasten van de oorlog dienden voortaan volledig door de Nederlanden te worden gedragen en dit kon enkel indien twee hervormingen doorgevoerd werden. Vooreerst moest het leger dusdanig hervormd worden dat het prijskaartje voor de Zuidelijke Nederlanden aanvaardbaar werd en verder moest de verdeling van deze financiële last over de verschillende vorstendommen gebeuren op basis van een grotere onderlinge solidariteit. De sterkste schouders zouden de zwaarste lasten moeten dragen. Beide raden waren het dus eigenlijk met elkaar eens, maar hun rivaliteit had tot gevolg dat de grondige reorganisatie van het leger slechts zou worden aangevat na het ondertekenen van de Vrede van Rijswijk in 1697.[23]

Een derde oorzaak van de financiële problemen was dat de schaarse financiële middelen waarover men beschikte, niet steeds oordeelkundig gebruikt werden. De vele soldijverhogingen, toegekend wegens lange jaren dienst of als beloning voor een opmerkelijke prestatie, betekenden een gevoelige verzwaring van de loonlast van het leger. Men was zich duidelijk van dit probleem bewust, doch alle pogingen om dit te veranderen stuitten steeds op een muur van verzet. Zowel te Madrid als te Brussel miste men de nodige doortastendheid om dit probleem op te lossen.[24]

Tenslotte werd het systeem ook ondergraven door misbruiken en corruptie. Zo bleef,

23 ARB, Secretarie, nr. 291, f°143r°-145v°, 148v° en 154r°-156v°; Spaanse ambassade, nr. 105, f° 98r° en De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 89.

24 ARB, *Secretarie*, nr. 70, f° 59v° en 86r°; V. Brants, 'L'avis sur les remèdes à la situation de la Flandre, adressé à l'archiduc Albert en 1598 par Marc de Hertoghe, membre du conseil de Flandre', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, LXXXI (1912) 353; Lonchay, *Rivalité*, 60-61 en Parker, *Army of Flanders*, 109-110, 115 en 158-159.

ondanks de vele ordonnanties, de plaag van de zogenoemde *passe volants* bestaan. Het was zoals gezegd voor vele officieren een winstgevende bijverdienste om de soldij van gedeserteerde of gesneuvelde soldaten nog een tijd te laten doorbetalen. Afgezien van de budgettaire nadelen, werkte deze praktijk het deserteren in de hand. Aangezien gedeserteerde militairen soms nog geruime tijd ingeschreven bleven op de monsterrollen, konden zij moeilijk door hun bevelvoerende officieren als deserteur aan de overheid gemeld worden. Veelal volstond het tellen van de manschappen door de monstercommissaris niet, aangezien officieren met een vooruitziende blik hiermee rekening hielden. Zo nodig stelde men bedienden van andere officieren of burgers mee op in de compagnie. Met de *passe volants* bracht men het aantal manschappen van de compagnie op peil. De centrale overheid trachtte dit tegen te gaan door in de monsterrol, naast de naam van de soldaat ook een aantal fysieke kenmerken op te tekenen. Soms werden ook de plaats en datum van geboorte, en zelfs de naam en het beroep van de vader van de soldaat vermeld. Wanneer een bepaalde soldaat hem verdacht voorkwam, dan kon de monstercommissaris hem, op basis van de monsterrol, enkele vragen stellen die enkel de soldaat zelf kon weten. De monsterrollen bevatten echter nooit dergelijke aanvullende gegevens in verband met de officieren, aangezien dit zou hebben geïmpliceerd dat ook officieren zich aan dergelijke misdrijven zouden schuldig maken.[25]

De grootste oorzaak van deze vorm van corruptie was echter juist het gebrek aan integriteit van vele monstercommissarissen. Zij werden meestal voor een bepaalde periode aangeworven uit het lokale ambtenarencorps. Qua sociale herkomst behoorden zij dikwijls tot de groep lokale handelaars, op wie de centrale regering ook een beroep deed voor de bevoorrading van de in de streek gelegerde troepen. Zoals nog behandeld zal worden, was de kwaliteit van deze bevoorrading niet steeds in verhouding tot de berekende prijs. Hierbij had men dan weer de stilzwijgende medewerking van bepaalde officieren nodig. Ook op dit vlak miste de politieke overheid de nodige doortastendheid om de bestaande, soms draconische, ordonnanties ook toe te passen.[26]

De onregelmatige en onvolledige uitbetaling van de soldij had tot gevolg dat er een groot verschil bestond tussen de soldij die de centrale overheid jaarlijks diende uit te betalen, en de soldij die zij daadwerkelijk uitbetaalde. De werkelijke koopkracht van de soldaat werd in hoge mate bepaald door de soldij die hij regelmatig ontving. De soldij van een soldaat was net voldoende om een gezin te onderhouden, op voorwaarde dat hij correct en tijdig betaald werd. Dit was echter zelden het geval. Dit verklaart mede het geringe aantal gehuwde soldaten. Het aantal gehuwde officieren lag opmerkelijk hoger, want het verschil in de soldij van officieren en soldaten was erg groot. De kolonel van een regiment verdiende ongeveer het drievoudige van de

25 ARB, Secretarie, nr. 175bis, f°166r°-169r°, 173r°-175r° en 309r°; *Derde placcaet-boeck*, 1109, 1120 en 1134; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 13 en Quatrefages, *Los tercios españoles*, 33-36.

26 ARB, *Derde placcaet-boeck*, 1109-1110; en Van Isacker, *Aalmoezeniersdienst*, 56-57.

kapitein van een compagnie. Deze laatste op zijn beurt had een soldij die schommelde tussen het vijftien- en het twintigvoudige van de soldij van een soldaat.[27]

Beschikte de centrale overheid over onvoldoende geld om de soldij uit te betalen, dan werd soms een *secours*, of voorschot uitbetaald. Zoals gezegd werd in vele gevallen de plaatselijke overheid gedwongen deze voorschotten te betalen, om muiterij of problemen met de aldaar gelegerde soldaten te voorkomen. Dit voorgeschoten bedrag mocht in mindering gebracht worden op de verplichte participatie van de stad of streek in de volgende bede of belasting. Vooral op het einde van de winterperiode, half april, wanneer de troepen zich gereed maakten om hun winterkwartieren bij de burgerbevolking te verlaten, werd deze vorm van chantage geregeld toegepast. Het vooruitzicht om, na betaling van bepaalde voorschotten, voor geruime tijd van de soldaten verlost te zijn, maakte de stedelijke magistratuur inschikkelijker.[28]

Op basis van de studie van rekeningen en monsterrollen, bewaard in de fondsen 'Rekenkamers' en 'Pagadorie en Contadorie' van het Algemeen Rijksarchief te Brussel, en in het fonds *Contaduria Mayor de Cuentas. Tercera epoca* in het *Archivo General* te Simancas, heb ik een vergelijking kunnen maken tussen de theoretisch uit te betalen loonlast en de werkelijk uitbetaalde lonen, voor wat betreft de periode 1660-1700.[29] Hierbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de periode 1660-1677 en de periode 1678-1700.[30]

Gedurende de eerste periode kwamen er nog geldzendingen uit Spanje en werd de loonlast gezamenlijk gedragen door Spanje en de Zuidelijke Nederlanden. Tijdens deze periode bedroeg de theoretische loonlast ongeveer 73.300.000 gulden. Hiervan werd ongeveer 46 procent of 34.000.000 gulden door de centrale overheid uitbetaald. 22.400.000 gulden of 30 procent van dit uitbetaalde bedrag werd geleverd door de Raad van Financiën en de overige 11.600.000 gulden of 16 procent kwam uit Spanje. Voor de periode na 1677, toen de geldzendingen uit Spanje stilvielen, moest men in totaal 74.350.000 gulden aan loon betalen. Hiervan werd slechts 13.500.000 gulden of 18 procent door de Raad van Financiën uitbetaald.

De totale theoretische loonlast voor de gehele periode 1660-1700 bedroeg 147.650.000 gulden, wat neerkomt op een jaarlijks gemiddelde van 3.600.000 gulden. Hiervan werd slechts 32 procent of ongeveer 47.500.000 gulden rechtstreeks

27 ARB, Contadorie, nr. 166, f° 9r°-10r°; nr. 172, f° 7r°-8v°; nr. 174, f° 22v°; nr. 178, f° 8v° en nr. 183, f° 7r°; Secretarie, nr. 175ter, f° 22v°-23r°; Duitse Staatssecretarie, nr. 56, f° 165r°/v°; *Derde placcaetboeck*, 1107-1108, 1124-1126 en 1137-1139; J. de Merode-Westerloo, *Mémoires du Feld-Maréchal Comte de Mérode-Westerloo* (Brussel, 1840) I,137-138 en R. van den Bogaert, 'Het materieel onderhoud van het Spaans-Zuidnederlands leger in dienst van het Anjouaans regime', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVII (1969) 172.

28 Parker, *Army of Flanders*, 160-161 en Sprunck, 'Pays Duché de Luxembourg', 97-98 en 115-116.

29 E. Rooms, 'De materiële organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)' (6 dln., Onuitgegeven doctoraal proefschrift VUB, 1998). De uitgave van dit proefschrift is voorzien einde 2003 - begin 2004.

30 Zie noot 13.

door de centrale overheid uitbetaald. 36.000.000 gulden of 24 procent werd geleverd door de Raad van Financiën, en 11.500.000 gulden of 8 procent van het uit te betalen loon kwam uit Spanje. Van de resterende 100.150.000 gulden, of 68 procent van het theoretisch uit te betalen loon, werd geen spoor gevonden, noch te Brussel, noch te Simancas. Wel wordt voortdurend vermeld dat de plaatselijke overheid de ontbrekende soldij diende voor te schieten en dat dit achteraf in mindering mocht worden gebracht op de bijdrage aan de volgende beden. Aangezien er zich gedurende de periode 1660-1700 geen muiterijen of tekenen van massale ontevredenheid bij de troepen hebben voorgedaan, durven wij de hypothese te formuleren dat de plaatselijke overheid zich waarschijnlijk noodgedwongen van deze taak heeft gekweten. In welke mate dit echter gebeurd is, en of de voorgeschoten bedragen achteraf ook werkelijk in mindering zijn gebracht op de bijdrage aan de volgende beden, kan enkel een grondige analyse van de beden voor de periode 1660-1700 uitwijzen.

Bevoorrading

Het bevoorraden van huurlingen hield in principe in dat de overheid garandeerde dat zij hun voedsel tegen normale prijzen zouden kunnen kopen. Huurlingen werden betaald voor hun diensten en zij moesten zelf in hun levensonderhoud voorzien en dus ook van hun wedde voedsel kopen.[31] Het was echter verre van eenvoudig voor de overheid om ervoor te zorgen dat de troepen voldoende voedsel voor normale prijzen konden kopen. Dagelijks diende aan de soldaat anderhalf pond brood te worden geleverd. De jaarlijkse broodconsumptie, om ons te beperken tot het belangrijkste voedsel van de soldaat, schommelde naar gelang het aantal manschappen, doch mag geraamd worden op 10 tot 15 miljoen kilogram met uitzondering van de periode van de Hollandse oorlog (1672-1678), toen het verbruik tot 25 miljoen kilogram brood per jaar steeg.[32]

Uit berekeningen van Etienne Scholliers blijkt dat de graanproductie in de Nederlanden tussen 1562 en 1569 slechts drie vierde van de totale consumptie van de bevolking dekte. Het resterende vierde deel moest ingevoerd worden. De oorlogsverwoestingen en het bemoeilijken van de graanimport vanuit de Baltische landen verscherpten vanaf 1572 het bevoorradingsprobleem voor de bevolking. Op dat moment zorgde bovendien de aanwezigheid van ongeveer 10.000 vreemde soldaten in de Nederlanden voor een meerconsumptie van circa twee miljoen kilogram graan per jaar. Aangezien de Nederlanden in hun geheel ongeveer drie miljoen inwoners tel-

31 ARB, Rekenkamers, nr. 25677, 25696, 25702, 25705, 25737, 25753, 25756, 25768-25771, 25863, 25900, 25903, 26028 en 26035.

32 ARB, Raad van State, nr. 1559, Ordonnantie 25 juli 1668; Secretarie, nr. 62, f° 32r° en 341 v°; nr. 84, f° 185r°/v°; *Derde placcaet-boeck*, 1124; Parker, *Army of Flanders*, 162-163; F. Redlich, *De praeda militari, looting and booty, 1500-1815* (Wiesbaden, 1956) 49; O. van Nimwegen, *De subsistentie van het leger. Logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)* (Utrecht, 1995) 2; en Quatrefages, *Los tercios españoles*, 239.

den, betekenden 10.000 vreemde soldaten een stijging van de bevolking met slechts 0,33 procent. Toch is het onjuist te beweren dat de vraag op de voedselmarkt met slechts 0,33 procent steeg, aangezien deze troepen niet homogeen over de ganse Nederlanden verspreid lagen. Door de oorlogsomstandigheden lagen deze troepen erg geconcentreerd in bepaalde strategisch en tactisch belangrijke regio's. Veelal waren dit grensgebieden, waar de normale landbouwproductie dikwijls reeds erg was teruggelopen tengevolge van de oorlogsactiviteiten. De aanwezigheid van enkele compagnies kon in een bepaalde regio het evenwicht tussen vraag en aanbod van graan in het bijzonder, en van voedingsmiddelen in het algemeen, grondig verstoren. In extreme gevallen kon dit leiden tot hongersnood, doch in elk geval stegen de voedselprijzen. Deze prijsstijging deed zich het ergst voelen bij de levensnoodzakelijke producten, die zwaar doorwogen op het budget van de lage inkomens. Dit stelde bijgevolg vooral problemen voor de ongeschoolden of de laagste inkomens, en hiertoe behoorden op materieel vlak eveneens de soldaten. Hun soldij, gekoppeld aan enkele andere voordelen, stelde hen in staat zichzelf, en in bepaalde gevallen ook hun familie te voeden, indien men voedsel voor normale prijzen kon kopen. Zowel de soldaten als het armste deel van de bevolking voelden zich door de prijsstijging bedrogen en stelden elkaar daarvoor verantwoordelijk. Een groot deel van de moeilijkheden tussen burgers en soldaten moet hiertoe herleid worden.[33]

De overheid moest er dus voor zorgen dat een troepenverplaatsing gepaard ging met het verplaatsen van het nodige voedsel om die troepen te voeden. Eerst trachtte de overheid dit probleem over te laten aan het privé-initiatief door zoveel mogelijk faciliteiten te geven aan kooplui die met hun goederen de legertros wilden volgen. Deze kooplui, bekend onder de naam van *cantiniers, vivandiers* of zoetelaars, waren echter te kleinschalig georganiseerd om problemen van een dergelijke omvang te kunnen oplossen. Het centraal bestuur moest bijgevolg zelf het initiatief nemen.[34]

De Raad van Financiën richtte een bevoorradingscommissariaat op, belast met het bevoorraden van niet-Spaanse troepen. De leiding van deze instelling berustte bij een superintendant. Deze topambtenaar werd in zijn taak bijgestaan door twee topambtenaren. De ontvanger-generaal van het bevoorradingscommissariaat moest de nodige fondsen vinden om het geheel te laten werken en hield zich ook bezig met de grote aankopen. Meestal betrof het hier graan dat in het buitenland gekocht werd. Verder was er de commissaris-generaal, die zich voornamelijk bezighield met het verdelen van de beschikbare voorraden over de verschillende plaatsen, naargelang de troepenbewegingen. Onder zijn toezicht werd een net van depots uitgebouwd waar goederen gestockeerd werden, teneinde de troepen te kunnen bevoorraden. Hij had het gezag over verscheidene lagere ambtenaren, zoals stapelcommissarissen, bevoorradingscommissarissen, munitionarissen en conducteurs.[35]

33 E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVde en XVIde eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 60-61 en Parker, *Army of Flanders*, 158.

34 Parker, *Army of Flanders*, 87 en Redlich, *De praeda militari*, 49.

35 Zie noot 31.

Vooreerst stockeerde men voorraden in vaste garnizoensplaatsen om, indien nodig, het aanwezige garnizoen te kunnen bevoorraden. De leiding van dergelijke stapels berustte bij een munitionaris. Deze ambtenaar behoorde meestal tot de plaatselijke magistratuur en had de nodige kennis van de lokale situatie en contacten met de plaatselijke handelaars. Dit alles versterkte wel zijn inzicht in de problemen, doch werkte niet steeds zijn onkreukbaarheid in de hand.[36]

De voorraden werden in de citadel zelf opgeslagen of in één of meerdere huurhuizen, die zo dicht mogelijk bij de versterking gelegen waren. Aangezien het hier ook strategische voorraden betrof, die het garnizoen moesten toelaten een belegering te doorstaan, mochten ze slechts in uitzonderlijke omstandigheden door de munitionaris aangesproken worden. Zij mochten nooit voor meer dan de helft gebruikt worden en dienden zo vlug mogelijk weer op peil gebracht te worden. Het betrof hier meestal weinig bederfelijke goederen, zoals gezouten en gedroogde vis of vlees, en grote hoeveelheden zout om in geval van nood zoveel mogelijk vis of vlees te kunnen inzouten.

De beheerde goederen moesten in goede staat gehouden worden. Droog stockeren, het geregeld verwijderen van slechte goederen en het regelmatig verversen van de goederen waren hiertoe de voornaamste hulpmiddelen. Om te voorkomen dat de goederen zouden bederven, diende de munitionaris jaarlijks één zesde van zijn graanvoorraad aan de lokale bevolking te verkopen. Dit gebeurde in de nazomer, juist voor de nieuwe oogst op de markt verscheen. Met het geld van deze verkoop diende hij eenzelfde hoeveelheid graan van de nieuwe oogst te kopen. Om de zes jaar werd zo de volledige graanvoorraad vernieuwd. Werden zijn stocks te groot of te klein, dan diende hij tijdig de commissaris-generaal te verwittigen, zodat het tekort of het teveel kon aan- of afgevoerd worden naar andere stapels. Zijn boekhouding werd om de twee jaar door de Rekenkamers aan een grondig onderzoek onderworpen.[37]

Daarnaast waren er de vaste hoofdstapels, meestal gelegen op gemakkelijk te bereiken plaatsen aan waterlopen of belangrijke wegen. Dergelijke hoofdstapels vond men onder meer in Doornik, Oudenaarde, Brugge, Nieuwpoort, Oostende, Antwerpen, Bastenaken en Namen. Zij zorgden niet rechtstreeks voor de bevoorrading van de troepen, doch voor de bevoorrading van de kleinere stapels, die vervolgens op hun beurt de troepen moesten bevoorraden. De leiding van een dergelijke hoofdstapel berustte bij een *premier commissaire de vivres* of stapelcommissaris. Op basis van de hem verstrekte gegevens moest deze ambtenaar ervoor zorgen dat de bij hem gecentraliseerde stocks in overeenstemming waren met de te verwachten behoeften in zijn regio. Tijdens de winterperiode van oktober tot april, wanneer er normaal niet gevochten werd en de troepen in vaste winterkwartieren gelegerd waren, was dit rede-

36 ARB, Rekenkamers, nr. 26030, f° 14r°-19r° en Secretarie, nr. 60, f° 51r°/v°.

37 ARB, Secretarie, nr. 60, f° 50v°; nr. 62, f° 341v°; nr. 63, f° 41r°; en Rekenkamers, nr. 25696; nr. 25702 nr. 25985/1, f° 4r°; nr. 25986, f°5r°-8r°; nr. 25995, f° 1r°-4r°; nr. 25996, f°3v°-6r°; nr. 26005, f° 3r°- 11r°; nr. 26.008, f° 2r°-5r°; nr. 26.009, f° 2r°-4v°; nr. 26020, f° 1r°-3v°; nr. 26021, f° 1r°-6v°; nr. 26022, f° 1r°-6v°; nr. 26023 f° 3r°-14v°; nr. 26024, f° 3r°-9v°; nr. 26026, f° 2r°-6r°; nr. 26051 f° 1r°-5r°; nr. 26052-26060.

lijk eenvoudig. Tijdens de zomercampagnes echter was het erg moeilijk om de grilligheden van het krijgsverloop te voorzien en de nodige voorzorgen te treffen. Enige ervaring was dus wel gewenst en meestal hadden deze stapelcommissarissen dan ook een lange carrière als munitionaris of bevoorradingscommissaris achter de rug. Ingeval van nood mochten zij zelf de nodige goederen in de regio aankopen, doch zij dienden eveneens de niet geconsumeerde en bederfelijke goederen tijdig op de lokale markt te verkopen. Dit kwam echter slechts bij uitzondering voor, aangezien hun stocks meestal niet voor onmiddellijke consumptie bestemd waren en dus overwegend uit niet-bederfelijke producten bestonden. Zij hadden de leiding over een aantal conducteurs, die instonden voor het transport van de goederen van en naar de hoofdstapel. Deze conducteurs waren eveneens verantwoordelijk voor de nodige administratieve formaliteiten bij het aannemen of het afleveren van de goederen. Verder beschikte een hoofdstapel meestal over een *commissaire de moultage* en een *commissaire de cuissage*, of commissarissen belast met het malen van het graan en het bakken van het brood. Zij moesten ervoor zorgen dat het graan tijdig, dus juist voor het transport, gemalen en gebakken werd. Uiteindelijk was er nog een aantal gewone commissarissen, die elk belast waren met het beheer van één bepaald product. Ook zij waren verantwoordelijk voor het goed stockeren van de hun toevertrouwde goederen. Daartoe hadden zij een aantal arbeiders ter beschikking die instonden voor het onderhoud van de magazijnen en voor het geregeld verluchten van het graan. Om de twee jaar werd ook de boekhouding van deze commissarissen door de Raad van Financiën gecontroleerd. Doch de uiteindelijke financiële verantwoordelijkheid voor de hoofdstapel berustte bij de stapelcommissaris.[38]

Tenslotte waren er nog de kleinere stapels die instonden voor de rechtstreekse bevoorrading van de troepen. Dit waren de stapels die de legertros tijdens een campagne moesten vergezellen, of de stapels die werden opgericht langs de route die de troepen moesten nemen. Verder werden zij ook opgericht op plaatsen waar grote troepenconcentraties overwinterden of waar een vijandelijke vesting belegerd werd. Deze stapels dienden zeer mobiel te zijn, aangezien zij zeer vlug en vrijwel overal, in functie van de evolutie van de oorlog, moesten kunnen opgebouwd en afgebroken worden.

De leiding van deze stapels berustte bij een *commissaire de vivres* of bevoorradingscommissaris. Veelal werd ook hij gerekruteerd uit de lokale handelaars. In deze stapel werden zeer diverse goederen gestockeerd, zoals graan, gort, meel, brood, bier, wijn, vlees, vis, kaas, boter, olie, azijn, rijst, hooi, stro en haver. Deze bevoorradings-

38 ARB, Secretarie, nr. 60, f° 50v° en 51r°/v°; nr. 63, f° 41r°; Rekenkamers, nr. 25677; nr. 25696; nr. 25702; nr. 25705; nr. 25737; nr. 25753; nr. 25756; nr. 25768-25771; nr. 25863; nr. 25900; nr. 25903; nr. 25950, f° 7r°-14v°; nr. 25951, f° 7r°-12r°; nr. 25952, f°13r°/v°; nr. 25953, f°13r°/v°; nr. 25954, f°13r°-16v°; nr. 25955, f° 7r°-12v°; nr. 25956, f° 7r°-11r°; nr. 25957, f° 7r°-10v°; nr. 25984, f°5r°; nr. 25985/1, f°5r°-7v°; nr. 25985/2, f°3r°-7r°; nr. 25985/3, f°3v°-5v°; nr. 25985/4, f°3r°-5v°; nr. 25994, f°14r7v°; 26028; nr. 26035; nr. 26051 f° 1r°-5r°; nr. 26052-26060 en D. Brouwers, *Cartulaire de la commune de Namur* (6 dln.; Namen, 1922-1925) V, 80-81.

commissaris moest op het juiste moment de juiste hoeveelheid graan laten malen en bakken, opdat het juiste aantal broden, de juiste troepen op de juiste plaats en op het juiste ogenblik zouden kunnen bereiken. Klopten de berekeningen niet, dan had dit meestal zware verliezen tot gevolg. Het betrof hier voornamelijk producten voor onmiddellijke consumptie, die erg bederfelijk waren. Op bevel van de militaire overheid of van de commissaris-generaal werden voorbijtrekkende of ingekwartierde troepen door deze stapels voor normale prijzen van het nodige voedsel voorzien. Vanaf 1684 gold dit eveneens voor de geallieerde troepen.

Het dagelijks basisvoedsel was een roggebrood van ongeveer anderhalf pond, dat voor 1 stuiver aan de soldaten verkocht werd. Aangezien de uitbetaling van de soldij dikwijls in gebreke bleef, gebeurde het regelmatig dat de commissaris gemachtigd werd het noodzakelijke voedsel aan de troepen te leveren tegen een schuldbekentenis, door de kapitein van de compagnie ondertekend. Hierop stond de waarde van de geleverde goederen vermeld, zodat dit kon afgehouden worden bij de volgende aan die compagnie uit te betalen soldij. De bevoorradingscommissaris was ook verantwoordelijk voor het goed en droog stockeren van de goederen. Daartoe werden de nodige zolders van burgers als magazijn gehuurd. Verder beschikte hij over dragers en magazijniers. Voor het malen en het bakken van het graan werd normaal een beroep gedaan op lokale ambachtslui. Voor het vervoeren van de goederen contracteerde men lokale schippers of karvoerders. De bevoorradingscommissaris moest ook zorgen voor het op peil houden van de stocks, voor het tijdig verkopen van bederfelijke goederen op de lokale markt en voor het jaarlijks vernieuwen van één zesde van de graanstocks. Ook zijn boekhouding werd na twee jaar door de Rekenkamers gecontroleerd.

Per stapel waren er verscheidene conducteurs, die moesten instaan voor het goed verloop van het transport van de goederen. Ter plaatse bij de troepen, zorgden zij eveneens voor de verkoop of voor de bedeling van de goederen. Vervolgens bezorgden zij de geïncasseerde bedragen of de ondertekende schuldbrieven aan de bevoorradingscommissaris. Hun ambt was dikwijls de eerste stap naar dat van bevoorradingscommissaris.[39]

Een soortgelijke keten van stapels was eveneens voorzien voor de Spaanse troepen. De leiding van deze stapels berustte bij de *proveedor-general del ejercito*, die als de evenknie van de superintendant kan worden beschouwd. De stapels werden beheerd door *proveedores*, te vergelijken met stapelcommissarissen en bevoorradings-

39 ARB, Secretarie, nr. 60, f° 50v°/v°; nr. 61, f° 18r°/v° en 226r°-227v°, nr. 62, f° 37r° en 38r°; nr. 63, f° 39r° en 41r°; Rekenkamers, nr. 25912, f° 36v°-37v°; nr. 25914, f° 2r°-6v°; nr. 25929, f° 3r°-10r°; nr. 25930, f° 3r°-10r°; nr. 25931, f° 3r°-11v°; nr. 25950, f°4r°-6r°; nr. 25951, f°4r°-6r°; nr. 25954, f° 1r°-3v°; nr. 25955, f° 1r°-3r°; nr. 25956, f° 1r°-3r°; nr. 25957, f° 1r°-3r°; nr. 25984, f°1v°-2v°; nr. 25985/1, f°1v°-3v°; nr. 25985/5, f°1v°-4r°; nr. 25986, f°4r°-8r°; nr. 25987, f°1r°-8r°; nr. 25988, f°1r°-3v°; nr. 25989, f°1r°-5v°; nr. 25990, f°1r°-4r°; nr. 25991, f°1r°-4r°; nr. 25992, f°1r°-3v°; nr. 25993, f°1r°-3v°; nr. 25994, f°1r°-5v° en 11r°; nr. 26030, f° 14r°-19r°; nr. 26051, f° 1r°-5v°; nr. 26052, f° 1r°-8bisr°; nr. 26053, f° 1r°-6r°; nr. 26054, f° 1r°-5v°; nr. 26055, f° 1r°-5v°; nr. 26056, f° 1r°-5v°; nr. 26057, f° 1r°-5v°; nr. 26058, f° 1r°-8r°; nr. 26059, f° 1r°-3r°; en nr. 26060, f° 1r°-2r°.

commissarissen. Deze organisatie stond onder de controle van de *veedor-general* en de boekhouding moest voorgelegd worden aan de *contaduria mayor de cuentas* te Madrid. Buiten enkele stapels, die gedurende een bepaalde tijd gefunctioneerd hebben te Brugge, te Gent en te Antwerpen, is deze organisatie vrijwel nooit van de grond gekomen. Dit had tot gevolg dat de Spaanse troepen voor hun bevoorrading veelal aangewezen waren op de stapels van de Raad van Financiën.[40] Net als het systeem om de troepen te betalen, functioneerde ook het systeem om de troepen te bevoorraden erg gebrekkig.

Een belangrijke oorzaak hiervoor dient ook gezocht te worden in het ontbreken van een professioneel ambtelijk apparaat, opgericht door en in de eerste plaats loyaal aan het centraal gezag. De commissarissen die de voedselstapels beheerden, werden meestal gerekruteerd uit de lokale magistratuur, of uit de lokale ambtenarenstand. In een erg verstedelijkt gebied zoals de Zuidelijke Nederlanden waren deze groepen sterk verweven met de plaatselijke groep handelaars. De bevoorradingscommissarissen waren meestal in de eerste plaats loyaal aan de belangengroepen van de stad of de regio waartoe zij behoorden. Pas daarna, en voor zover dit met elkaar te verenigen was, stonden zij ook loyaal tegenover het centraal gezag. Zo kocht men niet altijd de beste goederen voor de laagste prijs, en leverde men niet steeds de beste goederen aan de troepen. Ook bij het huren van magazijnen, het jaarlijks omwisselen van één zesde van de graanstocks, het aannemen van arbeiders, schippers, bakkers, molenaars en voerlui was er geregeld belangenvermenging. Soms liet men opzettelijk goederen bederven, om deze dan op de lokale markt met de nodige winst aan bepaalde kennissen te kunnen verkopen. Erger nog, men liquideerde soms goederen die niet bedorven waren en leverde goederen van minderwaardige kwaliteit aan de troepen. Het ontbreken van een professioneel ambtenarencorps dat werkte in opdracht van het centraal gezag, was het gevolg van het ontbreken in de Nederlanden van een duidelijk gecentraliseerde staatsstructuur in dienst van het vorstelijk absolutisme. Dit verklaart het falen van de materiële organisatie van het leger in de Zuidelijke Nederlanden, en het succes van een soortgelijke organisatie vanaf het midden van de zeventiende eeuw in Frankrijk. Zonder Richelieu en Mazarin waren de successen van Michel en François Le Tellier, de grote organisatoren van de materiële diensten voor het Franse leger, onmogelijk geweest.[41]

Een tweede oorzaak voor het falen van de stapels lag in het chronisch geldgebrek van de centrale overheid. Daardoor beschikte men veelal niet over de nodige financiële middelen om voldoende grote voedselstapels op te richten om een heel leger te bevoorraden. Dit geldgebrek had eveneens tot gevolg dat, zoals vermeld, de soldij erg onregelmatig uitbetaald werd, en dat de soldaten meestal niet het nodige geld

40 ARB, Secretarie, nr. 58, f° 51r°-52v°; nr. 60, f° 50v°; nr. 61, f° 18r°/v°; nr. 62, f° 32r°; nr. 63, f° 41r°; J. Lefevre, 'Le tribunal de la visite, 1594-1602', *Archives, bibliothèques et musées de Belgiques* (1932) 68 en Parker, *Guide to the archives*, 76.

41 ARB, Secretarie, nr. 60, f° 51r°/v° en 53v°; nr. 63, f° 39r° en *Derde placcaet-boeck*, 1113.

hadden om het geleverde voedsel te kopen. Wilde men een leger met een minimale gevechtswaarde behouden, dan moest men er tenminste voor zorgen dat de manschappen niet verhongerden. Bijgevolg werd regelmatig voedsel geleverd tegen een door de officieren ondertekende schuldbekentenis. Hierdoor werden de financiële problemen van het bevoorradingscommissariaat nog groter, aangezien men nu goederen leverde zonder onmiddellijk betaald te worden.[42]

Tenslotte werd de werking van de voedselstapels bemoeilijkt door de transportproblemen. Er kan niet genoeg op gewezen worden dat, tot het verschijnen van de stoomtrein in de negentiende eeuw, het bijzonder moeilijk was om grote hoeveelheden goederen snel en behoorlijk te vervoeren, tenzij men over bevaarbare waterlopen beschikte. Hierin moet onder meer de verklaring gezocht worden voor de hardnekkige belegering van Maastricht door Farnese, voor hij het beleg sloeg voor Antwerpen en zijn groot offensief tegen de noordelijke provincies begon. Zonder Maastricht en de controle over de benedenloop van de Maas was het erg problematisch om de troepen in het oosten en het zuiden van het huidige Nederland te bevoorraden en dus onmogelijk om de afgescheurde provincies te heroveren.[43] Transportproblemen deden zich vooral gevoelen gedurende de zomercampagne, aangezien de troepen dan vrij mobiel dienden te zijn. Via de plaatselijke overheid werden de nodige schepen, bootslui, karren, paarden en voerlui gevorderd om het nodige voedsel te verplaatsen in functie van de bewegingen van de troepen. Aangezien ook hiervoor de centrale overheid meestal onvoldoende financiële middelen had, moesten ook hier de kosten door de plaatselijke overheid worden voorgeschoten. Dit was niet van die aard om de kwaliteit van het geleverde transport te verhogen.[44]

Na het beëindigen van het Twaalfjarig Bestand in 1621 experimenteerde men met een nieuw systeem om de troepen te bevoorraden. Wegens de gebrekkige werking van de voedselstapels trachtte men het bevoorraden van de troepen toe te vertrouwen aan zogenaamde 'handelaars-ondernemers'. Deze verbonden zich om gedurende een bepaalde periode in te staan voor de bevoorrading van de eenheden in een bepaalde regio. De contracten, waarin de te leveren hoeveelheden, de kwaliteit en de prijs van de goederen nauwkeurig bepaald werden, vormden in principe het onderwerp van een openbare aanbesteding, zodat de handelaar-ondernemer met de beste voorwaarden en garanties gekozen werd. Veel sporen van dergelijke openbare aanbestedingen hebben wij echter niet gevonden. Of hieruit mag afgeleid worden dat deze openbare aanbestedingen niet zouden hebben plaatsgevonden, wensen wij in het midden te laten. Alleszins komt het ons voor dat dit systeem van bevoorrading nog slechter functioneerde dan het bevoorraden via voedselstapels. Het basisprobleem was immers ook hier weer van financiële aard. Door de gebrekkige uitbetaling van de soldij

42 ARB, Secretarie, nr. 83, f° 31v°-32r°.

43 'Avis donné au Roy sur le sujet de la guerre de Flandre', *Revue du nord*, XIV (1928) 207-212.

44 ARB, Secretarie, nr. 38, f° 176r°; nr. 62, f° 32r° en 341v°; nr. 63, f° 39r°; *Derde placcaet-boeck*, 1144; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 60 en De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 51-52, 54, 59, 61 en 81-83.

beschikten de soldaten meestal niet over het nodige geld om brood of ander voedsel te kunnen kopen van de handelaars-ondernemers. Deze moesten bijgevolg veelal voedsel leveren tegen een schuldbekentenis van de militairen. Op basis van dit document zouden zij achteraf door de overheid betaald worden. Veelal echter bleek de overheid niet in staat om binnen de gestelde termijn de handelaars-ondernemers te betalen voor de goederen die zij tegen een schuldbekentenis geleverd hadden. Hiertegen wapenden de handelaars-ondernemers zich door in het contract te laten opnemen dat, indien de overheid zich niet hield aan de voorziene betalingen, men de leveringen mocht opschorten. De samenwerking tussen overheid en handelaars-ondernemers was meestal geen lang leven beschoren.[45]

Een derde manier van bevoorraden bestond eruit om gewoon niet te bevoorraden. De overheid verplichtte zich om aan de soldaten een vast bedrag per dag uit te betalen, waarmee zij op de plaatselijke markt zelf hun voedsel voor hogere prijzen konden kopen. Hierdoor stegen echter de voedselprijzen in de regio's waar troepen geconcentreerd werden. Dit systeem functioneerde vrijwel nooit, omwille van het chronische geldgebrek van de overheid. Zelfs indien de overheid er bij uitzondering in slaagde om dit vaste bedrag voor aankoop van voedsel te betalen, was het effect erg gering. Veelal werd dit geld opgebrast, zodat het probleem van de bevoorrading met voedsel zich opnieuw stelde.[46]

Een belangrijke ommekeer betekende de ordonnantie van 25 juli 1668. Aangezien de soldij zo onregelmatig uitbetaald werd dat de soldaten vrijwel nooit het geleverde voedsel konden betalen, besloot de overheid voortaan gratis een dagelijks rantsoen van anderhalf pond brood aan de soldaten te leveren. Als compensatie hiervoor werd de soldij van een soldaat met één stuiver per dag verminderd. Onregelmatige uitbetaling was immers veel minder erg indien men gevoed werd. Het feit dat de overheid de bevoorrading van voedsel overnam, is een mogelijke verklaring voor het gegeven dat georganiseerde muiterijen, die tot het begin van de zeventiende eeuw de plaag waren van de koninklijke troepen, vanaf het midden van de zeventiende eeuw vrijwel verdwenen waren. Aangezien de overheid nu zelf zorgde voor het dagelijkse broodrantsoen, was de soldaat er zeker van dat hij elke dag te eten zou hebben; zelfs als zijn soldij niet uitbetaald was.

Deze hervorming was echter voor de overheid een financieel nadelige zaak. Weliswaar verminderde de loonlast die moest uitbetaald worden, doch anderzijds vergde het gratis leveren van brood enorme investeringen. Op basis van een dagrantsoen van anderhalf pond per soldaat ter waarde van één stuiver, kan de jaarlijkse kostprijs qua bevoorrading met brood op achttien gulden en vijf stuivers per soldaat geraamd worden.[47] Officieren hadden, volgens hun rang, recht op verscheidene rantsoenen brood

45 ARB, Rekenkamers, nr. 26062, f° 4r°-28v°; nr. 26063, f° 2r°-6r°; nr. 26064, f° 1r°-11r°; nr. 26065, f° 1r°-38r°; nr. 26066, f° 1r°-23r° en nr. 26067, f° 1r°-28r°.

46 ARB, Secretarie, nr. 59, f° 95v°; nr. 70, f° 8v°-10r°; nr. 94, f° lv°-5v° en Van Houtte, *Occupations étrangères*, II, 400-402.

47 ARB, Raad van State, nr. 1559, Ordonnantie 25 juli 1668; Secretarie, nr. 84, f° 185r°/v° en *Derde placcaet-boeck*, 1124.

per dag, zodat men het totaal aantal rantsoenen brood waarop een leger recht had op anderhalve keer het aantal manschappen mag rekenen. Voor een leger van 100.000 man betekende dit dus 150.000 rantsoenen per dag. Rekening houdend met dit element en met het aantal manschappen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de periode 1660-1700 mag de jaarlijkse gemiddelde kostprijs van de broodbevoorrading tussen de 700.000 gulden en 1.100.000 gulden geraamd worden.[48]

Het probleem was ook nu weer de slechte financiële toestand van de centrale overheid. Kon de regering te Brussel het nodige brood niet leveren, dan werd andermaal een beroep gedaan op een beproefd middel. De lokale overheid werd voor het dilemma gesteld om zelf in te staan voor de bevoorrading of om het risico van plundering door de soldaten te lopen. De waarde van de voorgeschoten goederen mocht opnieuw in mindering gebracht worden op de eerstvolgende belasting die aan de centrale overheid diende betaald te worden. Het behoeft geen betoog dat opnieuw de kwaliteit van een dergelijke bevoorrading soms erg te wensen overliet. Verder was dit geen oplossing, aangezien de problemen hierdoor enkel naar later, naar de volgende bede verschoven werden. Het bevoorraden van de paarden van de ruiterij verliep qua organisatie en werkwijze vrijwel volledig gelijk aan het bevoorraden van de manschappen.[49]

Inkwartiering

Tenslotte diende de overheid voor logies te zorgen. Dit hield in dat men de soldaten voorzag van een dak boven hun hoofd, een bed of een strozak, lakens, dekens, verlichting, verwarming, en, aangezien de soldaat zijn eigen maaltijden moest bereiden: azijn, olie, zout en peper. Tijdens belegeringen of veldtochten in de zomer logeerde men in een legerkamp waar de legertros de soldaten voorzag van het nodige slaapgerei en de nodige verwarming en verlichting.

Tussen oktober en april, wanneer er niet gevochten werd, ontbond men het legerkorps. De verschillende regimenten werden in hun geheel, of opgesplitst per compagnie, bij de burgers ingekwartierd. Het voetvolk, dat het gros van het leger uitmaakte, werd ondergebracht in de grote centra, waar men minder moeite had met het logeren van grote troepeneenheden. In de kleinere, nog half landelijke centra werd meestal de ruiterij ingekwartierd.[50] Eenheden cavalerie waren kleiner en het was hier meestal veel eenvoudiger om het nodige voedsel en stallingen voor de paarden te vinden. Door de superintendant, die voor de bevoorrading instond, werd aan elk regiment of aan elke compagnie een bepaalde stad of regio als winterkwartier toegewezen. De bevelvoerende officier kreeg eveneens een strikt omlijnde marsroute en een marstijdtabel die men diende te volgen. Langs deze marsroute zorgde de be-

48 ARB, Secretarie, nr. 62, f° 32r° en 341v°; nr. 84, f° 185r°/v°; *Derde placcaet-boeck*, 1124; Parker, *Army of Flanders*, 162-163; Redlich, *De praeda militari*, 49; Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger*, 2 en Quatrefages, *Los tercios españoles*, 239.

49 ARB, Secretarie, nr. 83, f° 31v°-32r° en Van Houtte, *Occupations étrangères*, II, 400.

50 Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 62, II, 400 en 404.

voorradingsorganisatie van de superintendant voor bevoorrading en logies van de troepen op weg naar hun winterkwartier. Een officier van de eenheid verkende het traject één dagmars voor zijn eenheid. Hij controleerde de langs de weg opgestelde stapels en gaf, indien gewenst, de nodige aanwijzingen aan de bevoorradingscommissarissen.[51]

Ondertussen was de stedelijke magistratuur door de Raad van Financiën op de hoogte gebracht van het feit dat men soldaten zou moeten onderbrengen. De stedelijke overheid diende het aantal in te kwartieren manschappen op behoorlijke wijze over de beschikbare huizen te verdelen. Hierbij werd rekening gehouden met de rang van de te logeren militair, de stand van de bewoner van het huis, het aantal beschikbare woningen en het aantal in te kwartieren militairen. Burgers die één of meerdere soldaten moesten inkwartieren, kregen van de stedelijke overheid een biljet, waarop het aantal te logeren personen en hun rang vermeld stond.[52]

Een kopie van deze biljetten werd door de magistratuur overhandigd aan de verkenningsofficier, die de stad normaal gesproken één dag voor de troepen bereikte. Nadat deze gecontroleerd had of het aantal op de biljetten vermelde manschappen en hun rang wel klopte, begaf hij zich terug naar zijn eenheid. Buiten de stadswallen werden de soldaten door hun officieren op hun rechten en hun plichten gewezen en werden de biljetten uitgedeeld aan de manschappen.[53]

Burgers die militairen inkwartierden, moesten hun gasten voorzien van een aparte kamer, van één of meerdere bedden en van beddengoed dat om de halve maand ververst moest worden. Verder moesten de militairen het gebruik krijgen van vuur, licht, azijn, olie, zout en peper.[54] De burgers dienden hiervoor door de overheid vergoed te worden. Wegens het geldgebrek van de centrale overheid werd deze verplichting meestal door de stedelijke overheid overgenomen. Dit vergoeden gebeurde onder meer door aan de ingekwartierde soldaten een ‘serviciegeld’ uit te betalen, waarmee zij hun gastheer betaalden. Dit ‘serviciegeld’ kon variëren van twee tot drie stuivers per dag en per soldaat, en werd in principe om de halve maand aan de militairen uitbetaald.[55]

51 ARB, Secretarie, nr. 61, f° 197r°-198r°; nr. 2693, f° 229; Audiëntie, nr. 2294/2 en 2799; *Derde placcaetboeck*, 1115-1116 en Parker, *Army of Flanders*, 96.

52 De Schrijver, *Jan van Brouchoven*, 51-52, 54, 59, 61 en 81-83; L. Stevens, ‘Kortrijk tijdens de Spaanse Successieoorlog’, *De Leiegouw*, XXXII (1990) 222; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 12 en L. Janssens, ‘Mechelen, garnizoensplaats tijdens de Negenjarige Oorlog (1689-1697)’, *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXVI (1986) 486.

53 ARB, Secretarie, nr. 2693, 229; Contadorie, nr. 95, Ordonnantie 30 december 1658; *Derde placcaetboeck*, 1114; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 11-12; Parker, *Army of Flanders*, 87; Quatrefages, *Los tercios españoles*, 67-68; Van den Bogaert, *Materieel onderhoud*, 198 en Janssens, ‘Mechelen’, XXVI (1986) 565-566 en 569.

54 Brouwers, *Cartulaire*, V, 188-191; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 383; Gutmann, *War and rural life*, 37-38 en Janssens, ‘Mechelen’, XXVI (1986) 566-570.

55 ARB, Raad van State, nr. 1572, 26 september 1692; E. Mast, *Inventaris van de oude schepenbank* (2 dln.; Lier, 1889) I, 148.

Verder diende de overheid aan de stedelingen die soldaten inkwartierden een overeen te komen bedrag per ingekwartierde soldaat en per dag uit te betalen. Meestal werd ook dit bedrag door het stadsbestuur voorgeschoten. De door de plaatselijke overheid betaalde kosten aan 'serviciegeld' of vergoedingen uitbetaald aan burgers die militairen inkwartierden, konden eveneens in mindering gebracht worden op de deelname van de stad aan de volgende bede. Deze bedragen konden echter hoog oplopen en om over het nodige kapitaal te beschikken, kreeg de stad van de centrale overheid veelal het recht om de stedelingen nieuwe belastingen op te leggen.[56] Zo werden burgers die geen militairen inkwartierden verplicht een speciale belasting te betalen. In grote steden, waar meer huizen waren dan in te kwartieren militairen, kon dus een aantal burgers vrij van logeerverplichting blijven, tegen het betalen van een bepaald bedrag aan de stedelijke overheid. Dit bedrag stond in verhouding tot de grootte van hun huis. Met dit geld kon men de soldaten en de officieren elke dag een 'serviciegeld' uitbetalen. Aldus werd de last van het inkwartieren enigszins gelijkmatig over de stedelingen verdeeld. In werkelijkheid was het inkwartieren van soldaten veel zwaarder dan het betalen van een vergoeding voor het niet logeren van soldaten.[57]

Om de verdeling van het aantal in te kwartieren militairen onder de burgers te regelen, werden door de overheid regelmatig ordonnanties uitgevaardigd. De ruimte en de accommodatie die aan militairen moest worden gegeven, werden hierin nauwkeurig omschreven. Een kolonel of een *maestro de campo* moest een gans huis krijgen of kunnen beschikken over minstens twee kamers, een keuken, een stal en een kelder. Verder moest hij een bed met beddengoed hebben en drie bedden of matrassen voor zijn dienstboden. De overige officieren dienden hun kamer met hun dienstboden te delen. De niet-gehuwde soldaten logeerden per twee, per vier, per zes of per acht op een kamer. Gehuwde soldaten hadden recht op een afzonderlijk bed of matras.[58]

De in te kwartieren militairen moesten in principe over alle burgers verdeeld worden. Bepaalde sociale groepen, zoals de clerus, de adel, de stadsmagistraat en de leden van de Provinciale Raden, slaagden er echter in om, normaliter, vrijgesteld te worden van het inkwartieren van militairen.[59] Indien het aantal in te kwartieren manschappen echter te groot was, verviel tijdelijk de immuniteit van deze vrijgestelde groepen.[60] Dit leidde regelmatig tot spanningen tussen deze groepen onderling, vooral tussen de burgerij en de clerus.[61] Het principe van algehele vrijheid van inkwartiering voor de clerus was erg onlogisch, aangezien juist de clerus over veel vrije logeer-

56 Brouwers, *Cartulaire*, V, 72-74.
57 Brouwers, *Cartulaire*, VI, 21-22; Van den Bogaert, *Materieel onderhoud*, 199; Maddens, *De geschiedenis van Kortrijk* (Tielt, 1990) 165; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 11 en Janssens, 'Mechelen', XXVI (1986) 572.
58 ARB, *Derde placcaet-boeck*, 1114-115; Brouwers, *Cartulaire*, V, 188-191; en Janssens, 'Mechelen', XXVI (1986) 566-568.
59 Brouwers, *Cartulaire*, V, 67-68 en L. Janssens, 'Mechelen, garnizoensplaats tijdens de Negenjarige Oorlog (1689-1697)', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXVII (1987) 11-12.
60 ARB, Geheime Raad, nr. 1214, Ordonnantie Monterey 28 maart 1673.
61 Brouwers, *Cartulaire*, V, xix en K.L. Claus, 'De jezuïeten en de Spanjaarden te Lier', *'t Land van Reyen*, VI (1956) 92.

ruimte in de steden beschikten. Ideaal om militairen in te kwartieren waren leegstaande woningen in de stad en heel wat kloosterorden hadden, veelal leegstaande, 'refugehuizen' binnen de veilige muren van de stad.[62] De stedelijke magistratuur verzocht de landvoogd dan ook regelmatig om de clerus te verplichten om militairen in te kwartieren, om alzo de druk op de burgers te verlichten.[63]

De ordonnanties, die de verdeling van de militairen over de burgerbevolking regelden, dienden regelmatig opnieuw hernomen te worden, wat erop wijst dat zij zelden nageleefd werden. Niet enkel de clerus, doch ook de rijke handelaars met de nodige relaties kregen zelden militairen te logeren. Voor dit comfort waren zij trouwens graag bereid royaal te betalen, zowel op officiële als op niet-officiële wijze. Munitionarissen werden veelal ook vrijgesteld om militairen te logeren.[64] Vrijstellingen konden tenslotte ook om sociale redenen worden verleend. Zo werden vrouwenkloosters, weduwen, ongehuwde alleenwonende vrouwen vrijwel steeds van logies vrijgesteld.[65]

In functie van de gewijzigde internationale politiek droegen bepaalde regio's meer of minder bij tot het logeren van militairen. Tot het midden van de zeventiende eeuw was de grote vijand de Republiek der Verenigde Provinciën. Vooral Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en de vorstendommen tussen Maas en Rijn hadden in deze periode te lijden van een grote militaire aanwezigheid. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw verplaatste deze druk zich naar het zuiden van Vlaanderen, Henegouwen, Namen en Luxemburg. De strategische ligging van deze vorstendommen en de nabijheid van de nieuwe vijand, Frankrijk, veroorzaakten een permanente aanwezigheid van belangrijke garnizoenen in deze regio's. De te grote militaire druk op een te kleine regio leidde meestal tot overlast en tot klachten van de lokale overheid.[66]

Het inkwartieren van militairen bij burgers was voor beide zijden een quasi constante bron van ergernis en moeilijkheden.[67] De situatie werd voor de burgers dikwijls nog verergerd door het ruim gemeten logies dat hogere officieren voor zich opeisten. Verder dienden soms ook vrouwen, kinderen en dienstboden van de militairen ondergebracht te worden.[68] Daarbij kwam dat de officieren, die verantwoordelijk waren voor het gedrag van hun manschappen, zelf niet steeds een stichtend voorbeeld waren.[69] Bij het uitbetalen van het 'serviciegeld' gaven zij soms een te hoog aantal manschappen op en staken het te veel in eigen zak. Ingekwartierde militairen

62 Parker, *Army of Flanders*, 87 en Brouwers, *Cartulaire*, V, 144-145.
63 ARB, Audiëntie, nr. 2790, Ordonnantie 11 oktober 1692 en Maddens, *Kortrijk*, 174.
64 ARB, Raad van State, nr. 1559, Ordonnantie Villa-Hermosa 10 maart 1676.
65 RAN (Rijksarchief te Namen), Ville de Namur, nr. 826: Document 22 juni 1689: Hélène de Lambillon aan Z.M. en Brouwers, *Cartulaire*, V, 67-68.
66 ARB, Secretarie, nr. 165, Document 18 januari 1660 Oudenaarde aan landvoogd.
67 SAL (Stadsarchief te Lier), nr. 112: *Ordonnantieboeck 1554-1628*, f° 250v°; Janssens, 'Mechelen', XXVII (1987) 22.
68 ARB, Inventaire, nr. 114, lias 127, p. 460-461; Contadorie, nr. 165-257; nr. 282-471; nr. 573-616 en nr. 627; S.F. de Clonard soto y Albach, *Historica organica de las armas de infanteria y caballeria espagnolas desde la creacion del Ejercito hasta el dia* (Madrid, 1851-1859) IV, 468 en 470 en Lonchay, *Rivalité*, 60.
69 ARB, Raad van State, nr. 1572 en nr. 1576, Ordonnantie 23 oktober 1691; Brouwers, *Cartulaire*, V, 68-69 en Janssens, 'Mechelen', XXVI (1986) 569-570.

begonnen soms een eigen handel, wat indruiste tegen de reglementering op het vlak van gilden en ambachten.[70]

Als verzachtende omstandigheid voor het gedrag van vele militairen kan vermeld worden dat de uitbetaling van de soldij en de bevoorrading dikwijls in gebreke bleven. Verder dient opgemerkt te worden dat bij ongeregeldheden sommige burgers niet steeds vrijuit gingen. Plunderende soldaten moesten immers kopers vinden voor de geroofde goederen, en meer dan eens profiteerden herbergiers van de dronkenschap van een deel van hun militaire cliëntèle.[71]

Ingeval van problemen moesten zowel burgers als militairen zich tot de plaatscommandant wenden. In theorie was hij de hoogste militaire gezagsdrager, doch in werkelijkheid gehoorzaamden de manschappen in de eerste plaats aan hun eigen officieren.

In 1673 werd een initiatief genomen met als doel de problemen bij het inkwartieren te verminderen. Voortaan zou de burger, belast met de inkwartiering van militairen, de keuze krijgen om de hem toegewezen militairen effectief te logeren, of om hen als vergoeding hiervoor een bepaalde som uit te betalen. Deze vergoeding bedroeg 25 gulden per maand voor een kolonel of een *maestro de campo*. De overige officieren ontvingen vier tot tien gulden per maand, volgens hun rang. De niet-gehuwde soldaten kregen één gulden en vier stuivers en de gehuwde soldaten twee gulden per maand. Dit systeem had als nadeel dat een aantal militairen hun logeervergoeding in een minimum van tijd verbraste en geen geld meer had om logies te huren. Het gevolg waren ongeregeldheden, zodat het stadsbestuur genoodzaakt was om de militairen alsnog logies te verschaffen op kosten van de stad.[72]

Een andere poging om de ongemakken van het inkwartieren op te lossen, was het bouwen van barakken voor militairen aan de rand van de steden. Het bouwen, inrichten en onderhouden van de barakken werd gefinancierd door de stad en gebeurde door middel van een openbare aanbesteding. Hierbij waren drie elementen van vitaal belang: de prijs, de kwaliteit van het gebruikte materieel en de snelheid van uitvoering. Om over het nodige kapitaal te beschikken, kreeg de stedelijke overheid toestemming van de centrale regering om bepaalde accijnzen te verhogen of om een speciale belasting op de burgers te heffen.[73]

Zo begon men reeds in 1613 te Lier met de constructie van 58 barakken, elk bestaande uit twee kamers, nabij de Mechelsepoort en de Lisperpoort. In de loop van de zeventiende eeuw werden nog soortgelijke barakken opgericht te Lier, nabij beide

70 H. Van Dycke, 'Organisatie van de militaire justitie en evolutie van de militaire criminaliteit in de Spaanse Nederlanden tijdens de 17e eeuw' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 1991) 84; en Lonchay, *Rivalité*, 60; ARB, Raad van State, nr. 1572, Document 23 oktober 1691 en 26 september 1692 en nr. 1576, Document 23 oktober 1691 en Stevens, *Kortrijk*, 226-227.

71 Janssens, 'Mechelen', XXVII (1987) 22.

72 ARB, Secretarie, nr. 94, f° 93r°-94r°; nr. 175bis, f° 238r°/v°, 240r°-241r°, 243r7v° en 244r°-245r°; Brouwers, *Cartulaire*, V, 188-191 en Janssens, 'Mechelen', XXVI (1986) 566-570.

73 ARB, Secretarie, nr. 70, f° 50v°-51r°; SAL, nr. 219, Documenten 1612 aanbesteden van grondwerk en timmerwerk barakken en Parker, *Army of Flanders*, 166.

voornoemde stadspoorten.[74] In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de militaire druk op Namen verhoogd en ontstonden daar ook soortgelijke barakken, gebouwd en gefinancierd door de stad. De eerste barakken werden in 1670-1671 opgericht in de wijk *la Petite Herbatte*, en tussen 1673 en 1676 werden te Namen nog 23 barakken gebouwd.[75]

Als compensatie voor de door de stad gemaakte kosten voor de bouw en inrichting van de barakken, verbond de overheid te Brussel er zich toe voortaan geen militairen meer bij de burgers te Lier en te Namen te logeren.[76] Niet alle problemen werden echter opgelost door het bouwen van barakken. Regelmatig kwam de centrale overheid achteraf haar belofte niet na, en werden in steden die barakken hadden gebouwd toch militairen bij burgers ingekwartierd. Tijdens de zomercampagne werden deze leegstaande barakken dikwijls gebruikt als logies voor invalide militairen en ook voor de vrouwen en kinderen van militairen die op campagne waren. Dit had tot gevolg dat aan het begin van de winterperiode een deel van deze barakken reeds bewoond was en bepaalde eenheden toch bij de plaatselijke bevolking werden ingekwartierd.[77] Ook verkozen de soldaten om bij burgers ingekwartierd te worden, aangezien het comfort daar groter was dan in de barakken.[78] Officieren werden steeds bij burgers ingekwartierd, doch zij zagen liever dat hun soldaten gegroepeerd in de barakken gelogeerd werden. Op die manier konden zij hun manschappen gemakkelijker onder controle houden. De soldaten deelden uiteraard deze mening niet en logeerden slechts onder dwang in de barakken. Een ganse serie ordonnanties verplichtte de soldaten de kazernes als logies te aanvaarden. Zo verbood in 1691 een ordonnantie te Lier uitdrukkelijk de soldaten om hun barakken af te breken. Ondanks al deze problemen heeft het systeem van barakken echter veel bijgedragen tot het verbeteren van de relaties tussen burgers en militairen. Ook werd het voor de officieren veel eenvoudiger om de discipline onder hun manschappen te handhaven, aangezien deze gegroepeerd waren op enkele plaatsen in de stad.

Een niet onaangenaam nevenaspect van inkwartiering was het recht dat de militairen kregen om accijnsvrij wijn, bier en brandewijn te kopen. Door de stedelijke over-

74 SAL, nr. 219, Documenten september 1625 bouwen van 120 nieuwe barakken ter hoogte van de Mechelse poort; E. Mast, *Geschiedkundig Liersch dagbericht met talrijke aantekeningen* (Lier, 1888) 283-286 en 345 en Mast, *Inventaris*, II, f° 303r°.

75 ARB, Geheime Raad, nr. 1213, Document 1674 kostprijs barakken te Namen; RAN, Ville de Namur, nr. 826, Document 22 januari 1684 Burgers van Namen aan de landvoogd en Brouwers, *Cartulaire*, V, xxxiv-xxxv.

76 A. Bergmans, *Geschiedenis der stad Lier* (Lier, 1973) 285 en L. Devillers, *Inventaire analytique des archives de la ville de Mons* (Bergen, 1888-1896) 115-127.

77 SAL, nr. 220, Soldatenhuizen en militaire lasten 1593-1696, Documenten 31 augustus 1673, 19 mei 1689, 26 mei, 15 juli en 16 oktober 1691 en L. van Meerbeeck, 'Le service sanitaire de l'armée espagnole des Pays-Bas, à la fin du XVIe et au XVIIe siècle', *Revue d'histoire militaire internationale*, XX, (1959) 492.

78 RAN, Ville de Namur, nr. 826, Document 31 oktober 1694; SAL, nr. 220, Soldatenhuizen en militaire lasten 1593-1696, Documenten 1690 Lier aan landvoogd.

heid werd een aantal kelders geopend, waar de soldaten accijnsvrij drank konden kopen. Dit leidde echter geregeld tot misbruik, aangezien de soldaten grote hoeveelheden drank kochten, om met winst aan de stedelingen te kunnen doorverkopen.[79] Voor beide partijen was dit een winstgevende zaak, doch voor de stadsfinanciën een ramp. Regelmatig leidde dit tot problemen tussen de stedelijke en de militaire overheid.[80]

De druk van het inkwartieren werd vanaf de Hollandse Oorlog (1672-1678) en de Negenjarige Oorlog (1688-1697) erg vergroot. Immers, om strategische redenen werd het gebruikelijk om ook de geallieerde troepen in de Spaanse Nederlanden te laten overwinteren. Bij het inkwartieren van deze troepen werden dezelfde normen gehanteerd als bij het inkwartieren van eigen troepen.[81]

Voor wat betreft de inkwartiering gedurende de winterperiode had het platteland minder te lijden dan de steden. Wel moest men contributies aan de stad leveren in de vorm van voedsel dat gebruikt werd om de in de stad ingekwartierde troepen te bevoorraden. Ook diende het platteland veelal in te staan voor het nodige hout voor de verwarming en de verlichting van de ingekwartierde troepen. Daartegenover stond echter dat het platteland veel meer te lijden had van de rondtrekkende troepen gedurende de zomercampagnes.[82]

Conclusie

Tot het midden van de zeventiende eeuw ging men uit van het principe dat de overheid enkel moest zorgen voor soldij, voedsel voor normale prijzen en logement. Met zijn wedde kon de soldaat zelf zorgen voor zijn levensonderhoud. Ook het materieel, *in casu* wapens, dat hij nodig had om zijn beroep uit te oefenen, diende met deze wedde aangekocht en onderhouden te worden. Vanaf het midden van de achttiende eeuw was het leger een organisatie geworden die voorzag in vrijwel alle materiële noden van de militair. De tweede helft van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw vormden de overgangsperiode tussen de beide systemen. Algemeen wordt aangenomen dat deze ontwikkeling werd ingezet in Frankrijk in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het was een onderdeel van de algemene ontwikkeling

79 ARB, Secretarie, nr. 70, f° 50v°-51v°; Audiëntie, nr. 2810, Ordonnantie 28 februari 1698; Bergmans, *Geschiedenis Lier*, 309-315 en Mast, *Inventaris*, I, f° 54v°, 55v°, 56r° en 61 v°.

80 ARB, *Derde placcaet-boeck*, 1129-1131; Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 15-16 en Stevens, *Kortrijk*, 226-227.

81 ARB, Raad van State, nr. 1549, Documenten van Gastañaga 22 april 1691 en Vaudemont 23 maart 1697; nr. 1560, Document 14 december 1691; nr. 1572, Documenten 23 oktober 1691 en 26 september 1692; nr. 1576, Document 23 oktober 1691; SAL, nr. 215, Zendbrieven 1590-1700, lias 2, Documenten aan Raad van Financiën en Staten van Brabant 5 september en 4 december 1693; en F. Lascombes, 'La ville de Luxembourg pendant la seconde moitié du 17e siècle. Habitations et Habitants', *Publications de la Section Historique*, IC (1968) 17-18.

82 Van Houtte, *Occupations étrangères*, I, 10-11.

naar centralisatie en eenvormigheid die zich in het Frankrijk van Lodewijk XIV voltrok. In de Spaanse Nederlanden echter voltrok zich rond dezelfde periode een soortgelijke ontwikkeling. Niet omdat het staatsapparaat zo goed functioneerde, zoals in Frankrijk het geval was, maar omdat het zo slecht functioneerde. Aangezien de overheid niet meer in staat was om nog regelmatig soldij uit te betalen, moest zij wel instaan voor het levensonderhoud van de manschappen. Het was eventueel mogelijk een leger niet uit te betalen, doch het was niet mogelijk een leger niet te voeden en niet in te kwartieren. Deed men dit toch, dan had men na enkele weken geen leger meer: de manschappen waren ofwel gedeserteerd, ofwel inmiddels van honger gestorven.

De totale kostprijs van het koninklijke leger gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw was het dubbele van de loonlast. De helft van de kostprijs van het leger was de soldij. De overige helft diende voor het dagelijks broodrantsoen, voedsel voor de paarden, logies, verwarming, kledij, vervoer, medische verzorging. De theoretische kostprijs van het leger voor de periode 1660-1700 mag op ongeveer 295.300.000 gulden, of 7.200.000 gulden per jaar geraamd worden.

Het grootste deel hiervan moest door de plaatselijke overheid renteloos worden voorgeschoten, maar kon achteraf wel verhaald worden op het centraal bestuur te Brussel. In werkelijkheid was het echter niet steeds mogelijk om achteraf alle kosten in mindering te brengen op de deelname aan de beden. In dat geval kreeg de plaatselijke overheid toestemming om een nieuwe belasting te heffen om de gedane kosten te dekken. Door het heffen van nieuwe, veelal indirecte, belastingen werden de kosten echter uiteindelijk afgewenteld op het armste deel van de stedelingen.

De materiële organisatie van het koninklijke leger in de Nederlanden, in hoge mate op punt gesteld ten tijde van Farnèse en de aartshertogen Albrecht en Isabella, was in het begin van de zeventiende eeuw nog steeds erg goed in vergelijking met de situatie in de meeste West-Europese landen. Twee factoren zijn echter verlammend geweest voor het goed functioneren van dit systeem: de chronische en steeds groter wordende financiële problemen en het gebrek aan politieke wil en politieke moed om dit financiële probleem op te lossen. Rond het einde van de zeventiende eeuw bestond deze eens zo voorbeeldige organisatie nog steeds in theorie, doch zij functioneerde reeds lang niet meer. De economie van het leger van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden was rond het einde van de zeventiende eeuw een overlevingseconomie geworden.

Nieuwe manieren, sterke frontieren. Het bouwconcept van Menno van Coehoorn en zijn aandeel in de verbetering van het verdedigingsstelsel

J.P.C.M. van Hoof

De Hollandse Vauban?

Met de Vrede van Nijmegen kwam in 1678 voor de Republiek een eind aan een oorlog waarin zij zich vanuit een vrijwel kansloze positie had weten terug te vechten. Met drie van de vier tegenstanders die haar tijdens het Rampjaar tot aan de rand van de afgrond hadden gebracht, had zij in 1674 de strijdbijl begraven, en nu was het uiteindelijk ook met Frankrijk tot een vergelijk gekomen. Logischerwijze kwam de reductie van de defensielasten hoog op de agenda te staan. Op zich zag de kapitein-generaal van de Unie, prins Willem III van Oranje, de beperking van de troepensterkte niet als een onoverkomelijk bezwaar, maar hij verwachtte wel dat de provincies hun verantwoordelijkheid zouden nemen om de vestingen in optimale staat te houden.[1] In de hierop volgende periode bleef het verdedigingsstelsel regelmatig een bron van zorg. Als de gewesten al het belang van degelijk versterkte vestingen wilden inzien, dan voegden ze vaak niet de daad bij het woord door daarvoor het vereiste geld te fourneren.

Tegen het eind van de eeuw werd als gevolg van een hernieuwde oorlogsdreiging het verdedigingsstelsel ingrijpend verbeterd. Aan dit project, dat in 1698 van start ging en tot aan het begin van de Spaanse Successieoorlog in 1702 voortduurde, is onlosmakelijk de naam van Menno van Coehoorn (1641-1704) verbonden. Deze uit Friesland afkomstige militair was na een lange carrière bij de infanterie in 1695 tot ingenieur-generaal der fortificatiën benoemd. In die positie was hij de belangrijkste architect van het vernieuwde verdedigingsstelsel. De aan Coehoorn gewijde literatuur besteedt echter maar mondjesmaat aandacht aan de rol die hij in de jaren 1698-1702 heeft gespeeld toen hij als ingenieur-generaal zich inspande om het verdedigingssysteem op een hoger plan te tillen.

De oudste in druk verschenen verhandeling over Coehoorn is het gedenkschrift van Nicolaus Ypey uit 1771. Van deze in het Latijn geschreven publicatie kwam het jaar daarop een Nederlandse vertaling uit.[2] De auteur was verbonden aan de hogeschool van Franeker, waar hij van 1744 tot 1784 de leerstoel in de wis- en vestingbouwkunde bekleedde. Het gedenkschrift is de gedrukte versie van de oratie die deze hoogleraar heeft uitgesproken na het ingaan van zijn derde termijn als rector.[3] In dit uitbundige eerbetoon aan Coehoorn komen behalve zijn krijgsdaden en vestingbouwkundige

1 Nationaal Archief Den Haag (NA), 1.01.19: Archief Raad van State (RvS), inv. no. 2226, generale petitie voor 1679; F.J.G. ten Raa, F. de Bas, J.W. Wijn, *Het Staatsche leger 1568-1795* (8 dln.; Breda, 's-Gravenhage, 1911-1964) VI, 148-151.

2 N. Ypey, *Gedenkschrift der uitgevoerde daaden van den grooten Menno baron van Coehoorn...* (Facsimile-uitgave; Franeker, 1982).

3 P. Karstkarel, 'Het vestingbouwkundig onderwijs aan de hogeschool van Franeker', [toegevoegd aan: Ypey, *Gedenkschrift* (Facsimile-uitgave)] 1.

ideeën ook zijn activiteiten als ingenieur-generaal aan de orde.[4] In dat kader geeft Ypey een summiere opsomming van de verbetering van de vestingen Groningen, Nijmegen en Bergen op Zoom. Verder besteedt hij aandacht aan een door Coehoorn opgestelde memorie omtrent de meest geschikte dislocatie voor het veldleger bij een aanval over land. Al met al blijft in het gedenkschrift zijn optreden in de periode 1698-1702 onderbelicht.

In de negentiende eeuw kwamen het leven en het werk van Coehoorn in Nederlandse publicaties regelmatig aan de orde. Deze hernieuwde aandacht vindt zijn verklaring in het feit dat juist in dit tijdvak, ter versterking van de nationale gedachte, bij voortduring werd teruggegrepen op de roemrijke episodes uit het vaderlandse verleden en grote persoonlijkheden ten voorbeeld werden gesteld aan de tijdgenoten. Daarmee kreeg ook Coehoorns naam weer extra glans. Zijn optreden als belegeraar sprak nog het meest tot de verbeelding. Zo ligt in *Neêrlands heldendaden te land*, waarmee Johannes Bosscha het eerste grote overzichtswerk over de Nederlandse krijgsgeschiedenis schreef, de nadruk volledig op zijn belegeringen. Behalve om Namen ging het om de veroveringen in de beginjaren van de Spaanse Successieoorlog. In de beschrijving van de inname van Bonn in 1703, Coehoorns laatste grote wapenfeit, geeft Bosscha, met een impliciete verwijzing naar het epitheton van Frederik Hendrik, hem zelfs de eretitel van Grote Stedendwinger mee.[5] Coehoorns verdiensten op het terrein van de vestingbouwkunde kregen in de negentiende eeuw met name aandacht in de militaire handboeken over deze materie.[6] Zijn bouwconcept was weliswaar verouderd, maar zijn denkbeelden bleken nog steeds de moeite van het bestuderen waard.

Zijn kwaliteiten op vestingbouwkundig gebied hadden hem in de voorafgaande eeuw ook al bekendheid in het buitenland bezorgd. Tussen 1705 en 1741 verschenen van zijn in 1685 gepubliceerde *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont* vier edities in het Frans, één in het Duits en één in het Engels. Van ditzelfde werk en zijn in 1682 uitgekomen boek *Versterckinge des vyfhoeckx* kwam in opdracht van tsaar Peter de Grote een Russische vertaling tot stand.[7] In de negentiende eeuw bleek Coehoorns reputatie in het buitenland nog weinig aan kracht te hebben ingeboet. Met name in Frankrijk sprak men graag over de Hollandse Vauban.[8] Deze erenaam was vooral van toepassing op Coehoorns prestaties als belegeraar, want zijn

4 Ypey, *Gedenkschrift*, 34-45.

5 J. Bosscha, *Neêrlands heldendaden te land, van de vroegste tijden af tot in onze dagen* (3 dln.; Leeuwarden, 1834-1856) II, 322.

6 Behalve om J.G.W. Merkes, *Inleiding tot de beoefening van de vestingbouwkunde ...* (2 dln.; Brussel, 1825) en J.K.H. de Roo van Alderwerelt, *De vestingoorlog en de vestingbouw in hunne ontwikkeling beschouwd* ('s-Gravenhage, 1862) gaat het hier om handboeken versterkingskunst voor de cadetten van de Koninklijke Militaire Academie van G.A. van Kerkwijk en K. Eland.

7 P.C. Molhuysen, P.J. Blok, ed., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln.; Leiden, 1911-1937) s.v. Coehoorn; M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland* (3 dln.; München, Leipzig, 1889-1891; facsimile-uitgave New York, Hildesheim, 1966) II, 1385.

8 W.J. Knoop, 'Coehoorn' [recensie-artikel], in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (8 dln.; Schiedam, 1861-1867) IV, 315, 317.

vestingbouwkundige denkbeelden werden hoger aangeslagen dan die van zijn Franse evenknie.[9]

9 Zie onder andere: K. Eland, *Beginselen van de duurzame versterkingskunst en van de tijdelijke versterkingskunst* (4e dr.; Breda, 1877) 32.

De Duitse krijgshistoricus Max Jähns, die in zijn grote overzichtswerk veel plaats inruimt voor Coehoorns publicaties, omschrijft hem als een van de belangrijkste vestingbouwkundige persoonlijkheden van de zeventiende eeuw.[10]

De belangrijkste publicatie over Coehoorn uit de negentiende eeuw is de uitgave van de biografie die zijn zoon Gosewijn Theodoor tussen 1725 en 1737 schreef. De editie, die in 1860 uitkwam, werd verzorgd door jhr. J.W. van Sypesteyn aan de hand van een negentiende-eeuwse kopie van het handschrift.[11] Omdat Gosewijn zich had voorgenomen het leven van zijn vader ten voorbeeld stellen aan zijn eigen zoon, neigt zijn verhaal naar een hagiografie.[12] Verder komen bepaalde episodes uit Coehoorns leven niet of slechts summier aan bod. Dat laatste geldt onder andere voor de jaren waarin hij als ingenieur-generaal optrad. Aan zijn biografie voegde Van Sypesteyn echter een aantekening toe waarin hij dieper ingaat op Coehoorns werkzaamheden als ingenieur-generaal. Daarbij kent hij een centrale plaats toe aan diens inzet voor de versterking van de frontieren.[13]

Ook in de twintigste eeuw bleef de naam Coehoorn een bekende klank houden. Toen in 1932 een stichting werd opgericht voor het behoud van het Nederlandse vestingbouwkundige erfgoed, werd zij vrijwel vanzelf naar hem vernoemd. In de loop der tijd is vanwege de stichting regelmatig aandacht aan Coehoorn besteed.[14] Van de in dat kader verschenen publicaties is hier vooral een tweetal bijdragen van J.S. van Wieringen van belang.[15] Deze plaatst de informatie die Van Sypesteyn als aantekening toevoegde aan Coehoorns biografie, in het bredere kader van de vestingbouwactiviteiten in de Republiek sinds de Vrede van Nijmegen. Bij de bespreking van de periode 1698-1702 gaat Van Wieringen ook in op diens inspanningen om de in de frontieren gelegen vestingen zo veel mogelijk in verdedigingslinies op te nemen.

10 Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, II, 1382.

11 J.W. van Sypesteyn, ed., *Het leven van Menno baron van Coehoorn, beschreven door zijnen zoon Gosewijn Theodoor baron van Coehoorn ...* (Leeuwarden, 1860). Eerder die eeuw verschenen van J.G.W. Merkes: *Memorie behelzende eenige der belangrijkste krijgsgebeurtenissen gedurende het leven van Menno baron van Coehoorn...* ('s-Gravenhage, 1825) en 'Schets betreffende Coehoorn...', *Militaire Spectator*, III (1835). In deze grotendeels identieke publicaties ligt het accent op Coehoorns krijgsbedrijven. Zie verder ook noot 30.

12 H.A. Treu, 'Het handschrift van Goseweyn Theodoor van Coehoorn over zijn vader, Menno baron van Coehoorn, getoetst aan de hem verleende commissies van de Raad van State', *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn (Jb St MvC)* (1990-1991) 53. Aan deze bijdrage is ook de datering van het manuscript ontleend (32).

13 Van Sypesteyn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn*, 23, 109-149.

14 Aanvankelijk gebeurde dit door W.H. Schukking, 'Korte levensschets van Menno baron van Coehoorn', in: *Stichting Menno van Coehoorn, verslag over de jaren 1941-1945* (S.l., s. a.) 69-72; 'Drie grote voorgangers (Stevin-Coehoorn-Krayenhoff)', *Genie*, IV (januari 1954) 18-26; 'Menno van Coehoorn (1641-1704) et la "Fondation" qui porte son nom', *Revue internationale d'histoire militaire* (édition neerlandaise; Den Haag, 1957) 322-343) en vanaf de jaren tachtig door onder anderen J. Sneep en H.A. Treu. Vermeldenswaard zijn hun bijdragen in: J. Sneep, H.A. Treu, M. Tydeman, ed., *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland* ('s-Gravenhage, 1982), en het jaarboek 1990-1991, dat grotendeels aan Coehoorn is gewijd.

15 J.S. van Wieringen, 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuwnederlandse stelsel 1648-1704', in: Sneep, *Vesting*, 37-51; *Idem*, 'Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw', *Jb St MvC* (1990-1991) 56-66.

Uit dit overzicht kan worden geconcludeerd dat tot nu toe alleen Van Sypesteyn en Van Wieringen dieper ingaan op de activiteiten die Coehoorn als ingenieur-generaal heeft ontplooid om het verdedigingssysteem naar een hoger niveau te brengen. Zij concentreren zich voornamelijk op Coehoorns plannen ten aanzien van de vestingen en de verdedigingslinies. Deze plannen verdienen het om nader onder de loep te worden genomen. Dat geldt tevens voor de wijze waarop Coehoorn invulling heeft gegeven aan zijn functie van ingenieur-generaal, en meer in het algemeen voor wat hij als zodanig heeft betekend voor het Nederlandse verdedigingsstelsel. Allereerst zal echter aandacht worden besteed aan Coehoorns uitgesproken ideeën over de Staatse vestingbouw, die hij in een eerdere fase van zijn militaire loopbaan wereldkundig maakte, en aan de vraag of die opvattingen zijn carrière hebben bevorderd.

Vestingen

Tijdens het Ancien Régime namen vestingen in de oorlogvoering een sleutelpositie in. Deze berustte op de overheersende invloed van de terreingesteldheid op de gevechtsoperaties. Door het uitgestrekte areaal aan woeste gronden en onbegaanbaar terrein konden de legers slechts op een vrij beperkte ruimte manoeuvreren. In de praktijk speelde de strijd zich meestal af bij de zogeheten accessen. Dit waren de natuurlijke doorgangen in het terrein, waarlangs de aanvaller op het grondgebied van de verdediger kon doordringen. Aanvankelijk waren deze accessen met betrekkelijk eenvoudige middelen af te sluiten. In de hoge Middeleeuwen kon dit met een kasteel of een omwalde nederzetting. Vanuit een breder perspectief gezien hadden dergelijke steunpunten aanzienlijk meer betekenis dan alleen de afsluiting van een enkel acces. Wie namelijk alle sterkten in één bepaalde streek vast in handen had, beheerste vanzelf ook het gehele gebied. De tegenstander kon deze machtspositie alleen teniet doen door deze steunpunten stuk voor stuk te veroveren en ze vervolgens met troepen te bezetten. De oorlogvoering draaide dan ook geheel om het innemen en vasthouden van deze versterkte punten.

Hoewel in de vroegmoderne tijd de van oorsprong aanwezige natuurlijke hindernissen meer en meer aan betekenis inboetten, nam de voor militaire operaties beschikbare ruimte slechts mondjesmaat toe. Daarom bleef ook toen de strijd op de versterkte plaatsen geconcentreerd. Deze hadden inmiddels wel een belangrijke metamorfose ondergaan. In de vijftiende eeuw namelijk was het geschut zijn vooraanstaande rol bij belegeringen gaan opeisen en waren de bestaande verdedigingswerken beduidend kwetsbaarder geworden. Dit maakte het noodzakelijk om nieuwe constructies uit te denken, waarmee de eenvoudige sterkten van weleer tot goed verdedigbare vestingen waren om te vormen.[16]

In Italië, waar door de schier onstuitbare veroveringstocht van de Franse koning Karel VIII in 1494 de problemen het nijpendst waren, kwam voor dat doel een aparte

16 J.P.C.M. van Hoof, ‘Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIII (1988) iv, 626.

discipline van de grond.[17] Deze versterkingskunst of vestingbouwkunde groeide in ras tempo uit tot een volwaardige wetenschap met eigen specialisten, de militaire ingenieurs. De in Italië ontstane ideeën werden onder Karel V in de Nederlanden geïntroduceerd. Tijdens de opstand tegen Spanje kwam hieruit een versterkingsmethode voort, waarin, evenals bij de Italiaanse systemen, het bastion het belangrijkste kenmerk vormde, maar die voor het overige geheel en al was toegespitst op de lokale omstandigheden.[18]

Dit zogeheten Oud-Nederlandse stelsel, dat in het begin van de zeventiende eeuw tot volle wasdom kwam, werd uiteraard ook toegepast bij de modernisering van de vestingen die op de Spanjaarden werden veroverd. Tot dit laatste namen prins Maurits en zijn Friese neef Willem Lodewijk in 1590 het initiatief. Hun streven was in eerste instantie gericht op het bemachtigen van de vestingen aan de grote rivieren. Zodoende kregen de Spanjaarden steeds minder mogelijkheden om het hierachter gelegen territoir binnen te dringen. Het tweede speerpunt in het offensief vormde de verovering van de vestingen die op de natuurlijke toegangsroutes tot het rivierfront lagen. Voorbeelden daarvan vormden de steden in Staats-Brabant, de Achterhoek en Twente. Nadat de beide veldheren ook hierbij de nodige successen hadden geboekt, kon Frederik Hendrik in de periode na 1625 dit tweede doel volledig realiseren. Deze vestingen, die door hun ligging op de grenzen van het door de Republiek beheerste territoir ook wel als frontiersteden werden aangeduid, namen een bijzondere positie in. Omdat zij bij een aanval van buitenaf de eerste stoot moesten opvangen, beschikten zij vaak over uitgebreide vestingwerken.

Hoe belangrijk vestingen in de vroegmoderne tijd ook waren, toch heerste alom het besef dat in principe elke vesting vroeg of laat te veroveren was. In laatste instantie kon de belegeraar altijd zijn toevlucht nemen tot het middel van de uithongering. Toch zat aan een belegering ook een nadeel vast. Doordat de opmars dan tijdelijk kwam stil te liggen, kreeg de verdedigende partij meer tijd om zich verder in het binnenland op de komende aanval voor te bereiden. In het Rampjaar 1672 bleek dit principe niet te werken. In de verwachting dat Lodewijk XIV Maastricht zou gaan belegeren, had de Republiek deze belangrijke voorpost aan de Maas van een grote bezetting voorzien. De Zonnekoning liet de stad wel insluiten, maar zette zijn opmars voort langs de Rijn om daarna met de oversteek bij Lobith het territorium van de Republiek binnen te dringen. Na overleg met zijn onderbevelhebbers splitste Lodewijk het leger in verschillende korpsen op, welke vervolgens over een wijd areaal de vijandelijke vestingen in bezit namen. Zoals bekend, leverde de veldtocht tenslotte niet het beoogde resultaat op. De invasie van Holland kwam al bij de grenzen tot stilstand dankzij de inundering van de polders.

17 Chr. Duffy, *Siege Warfare. The fortress in the early modern world 1494-1660* (Londen, Henley, 1979) 8-42.

18 Over de ontwikkeling van het bastion zie: J. van Hoof, *Langs wal en bastion. Hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw* (Utrecht, 1991) 33-38 en: S.H. Poppema, *Historische verdedigingswerken. Van kantelen en ravelijnen tot kazematten* (Amsterdam, 1995) 16-19. De vestingbouwsystemen die gebaseerd zijn op het bastion, worden in de Nederlandse vestingbouwliteratuur gerangschikt onder de noemer gebastioneerd stelsel. Dit begrip geldt als synoniem voor 'trace italienne', een term die naar voren is gekomen in de historische discussie over de militaire revolutie.

Het succesvolle verloop van de Franse operatie was rechtstreeks terug te voeren op de introductie van een nieuw logistiek systeem, dat rond het midden van de eeuw tot ontwikkeling was gekomen en door de Franse minister van oorlog, François Michel le Tellier marquis de Louvois, werd geperfectioneerd. Vroeg in het seizoen liet deze een berekening maken van wat er tijdens de veldtocht aan voedsel en krijgsbehoeften nodig was. Vervolgens werd dit in grensvestingen bijeengebracht. Vanuit deze *magazins généraux* vond dan de bevoorrading van de troepen te velde plaats. Dankzij dit zogeheten magazijnstelsel was het leger niet meer afhankelijk van wat het doorgangsgebied kon opbrengen, en kon de sterkte van het veldleger worden opgevoerd tot meer dan honderdduizend man. Voorwaarde was wel dat tussen de *magazins généraux* en het leger te velde een keten van versterkte bevoorradingspunten in stand werd gehouden. In samenhang hiermee nam ook het belang van vestingen verder toe. De Fransen pasten dit nieuwe logistieke systeem voor het eerst in zijn volle omvang toe tijdens de oorlog tegen de Republiek. Omdat het direct zijn succes bewees, namen andere mogendheden het spoedig over. Onder andere hierdoor waren dus ook zij voortaan in staat om enorme legers in het veld te brengen. In Frankrijk kende het systeem ook een defensieve component. Deze bestond uit een keten van grensvestingen, de zogeheten *places fortes du roi*, die permanent over vaste voedselvoorraden beschikten. In elk daarvan lag voldoende voedsel opgeslagen om het garnizoen een half jaar en de paarden voor twee maanden in leven te houden.[19] Onder leiding van de beroemde vestingbouwkundige Sébastien le Prestre seigneur de Vauban kwam langs de Franse grenzen een brede gordel van vestingen tot stand, die het grondgebied moesten beschermen tegen aanvallen van buitenaf.[20]

Oud versus nieuw

Toen prins Willem III na de Vrede van Nijmegen de zorg voor de vestingen onder de aandacht van de provincies bracht, was men in Holland al enkele jaren bezig om hieraan concreet gestalte te geven. De basis daarvoor vormde de in 1673 genomen beslissing om de provisorische waterhindernis uit het Rampjaar tot een duurzame waterlinie te laten uitbouwen.[21] In dat kader werden onder andere de vestingen in het betreffende gebied van nieuwe verdedigingswerken voorzien. Bij het ontwerp daarvan pasten de ingenieurs aanvankelijk een versterkingsmethode toe die de eerder geconstateerde manco's van het Oud-Nederlandse stelsel moesten wegnemen. Het hoofdkenmerk van dit verbeterde systeem was een andere constructie van de bastions, waardoor deze onderling beter te verdedigen waren.[22]

19 J.P.C.M. van Hoof, 'Logistiek in de tijd van de vestingoorlogen', in: H. Roos, ed., *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam, 2002) 76-82.

20 Chr. Duffy, *The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789* (Londen etc., 1985) 85-90.

21 De precieze definitie van de hier gehanteerde vestingbouwkundige termen en de nadere uitleg daarvan zijn te vinden in: P.J.M. Kamps, e.a., ed., *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging* (Utrecht, 1999). Deze publicatie is ook te raadplegen op: www.coehoorn.nl.

22 Zie voor nadere details: Van Hoof, *Langs wal en bastion*, 39-40.

Het eerste grote project binnen de aan te leggen linie was de modernisering van de

vesting Naarden, welke in de jaren 1676-1685 haar beslag kreeg. De bouw van de werken aan de noordkant vond plaats volgens het verbeterd Oud-Nederlandse stelsel. Het binnendijkse gedeelte kwam tot stand op basis van een in Frankrijk ontstaan concept, dat vervolgens door Vauban verder was ontwikkeld en in 1678 door enkele Franse ingenieurs in de Republiek werd geïntroduceerd. Onderdeel van deze Franse methode vormden de ruimer opgezette bastions, waarvan vooral de flanken - de zijkanten, die op de hoofdwal aansloten - een opmerkelijke constructie hadden. Deze waren namelijk naar binnen gebogen en in twee niveaus onderverdeeld, zodat hier dubbel zo veel plaats beschikbaar was voor het opstellen van de kanonnen. Zodoende was er meer vuurkracht voorhanden voor het bestrijken van de ruimte vóór de facen (schuine zijden) van de aangrenzende bastions.[23]

In de jaren 1679-1680 kwamen ook in de grensgebieden van de Republiek de nodige bouwactiviteiten op gang. Daarbij lag de nadruk op Breda, 's-Hertogenbosch en Grave en op de vestingen in Staats-Vlaanderen en langs de IJssel.[24] In het noordoosten stond met name Coevorden op de nominatie om grondig te worden aangepakt, maar voorlopig kwam hier weinig van terecht. Naast financiële problemen was de oorzaak hiervoor een verschil van inzicht over de beste manier om een vesting te versterken. Dit laatste vraagstuk was onderwerp geworden van een vinnige polemiek tussen Coehoorn en Louis Paen, waarbij Coevorden als werkmodel fungeerde.[25] Paen was afkomstig uit een ingenieursfamilie, die vooral in Holland actief was.[26] Zoals alle militaire ingenieurs in die tijd vervulde hij ook een troepenfunctie. Rond 1680 was hij in Leeuwarden gelegerd. Hij diende hier als kapitein in het regiment dat onder commando stond van Coehoorn. Omdat deze laatste niet als militair ingenieur werkzaam was, gold hij formeel als buitenstaander. Toch was hij voldoende gekwalificeerd om een oordeel te geven over kwesties van vestingbouwkundige aard. Hoewel hij zeer waarschijnlijk nooit een academische studie heeft gevolgd, hield hij zich wel regelmatig met dit vakgebied bezig. Belangrijk in dit verband waren zijn contacten met zijn neef Bernardus Fullenius junior, een kritische wetenschapper, die later in Franeker tot hoogleraar in de wiskunde werd benoemd en zich intensief met de vestingbouwkunde bemoeide.[27]

Zeker zo belangrijk waren de ervaringen die Coehoorn in de praktijk van de vestingoorlog had opgedaan. In juni 1673 nam hij als kapitein deel aan de verdediging van Maastricht, dat al na enkele weken in Franse handen viel. Bij dit beleg paste Vauban voor het eerst een nieuwe tactiek toe. Tot op dat moment was het gebruikelijk om de in te nemen vesting met een dubbele linie in te sluiten en daarna, van verschillende punten af, een weg naar de gracht te graven. Vauban liet, telkens als het graafwerk

23 *Ibidem*, 40, 67-69; Van Wieringen, 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuwnederlandse stelsel', 43-45.

24 Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, VI, 288-293.

25 De inhoud van de polemiek wordt goed weergegeven in: D.D.F. Plasmeijer, 'Menno baron van Coehoorn 1641-1704' (niet-uitgegeven eindscriptie geschiedenis Universiteit Leiden, 2000) 20-27.

26 F.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795* (Alphen aan den Rijn, 1989) 31.

27 P. Karstkarel, 'Het vestingbouwkundig onderwijs aan de hogeschool van Franeker', 8-15.

weer een eind was gevorderd, een nieuwe dwarslinie aanleggen. Zo wist hij zijn troepen en zijn geschut stap voor stap dichter bij de vesting te brengen. De linies zelf boden afdoende bescherming tegen het vuur van de verdediger en tegen uitvallen.[28] Coehoorn leerde hieruit dat de aanvaller elke kans moest worden ontnomen om in het voorterrein van de vesting een positie in te richten. Bij het oude stelsel bestond de gewoonte hier grote werken op te werpen, die bij een dreigend beleg met troepen werden bezet. Deze 'onnutte meubelen' zouden de vijand, als hij hen eenmaal in bezit had, bij de verdere aanval juist voordeel brengen.[29]

In 1674 was Coehoorn, nu in offensieve zin, betrokken bij het beleg van Grave. In de slotfase voerde de Staatse infanterie vele bestormingen uit, maar de Fransen konden de tegenstanders telkens weer naar hun uitgangspositie terugdrijven.[30] Hun succes lag vooral in het feit dat zij steeds het initiatief wisten te behouden. Dit moet Coehoorn gesterkt hebben in het idee dat de vestingcommandant bij een belegering tot het laatst toe een actieve verdediging moest kunnen blijven voeren. Deze constatering leidde automatisch tot de conclusie dat, wat hun constructie en positionering betreft, de vestingwerken deze operationele taak zo goed mogelijk moesten ondersteunen.

De polemiek met Paen draaide onder andere om de vraag hoe een vesting zo viel te versterken dat de verdediger bij een belegering optimaal in het voordeel zou zijn. De discussie concentreerde zich op het zoeken naar de meest geschikte manier om het terrein dat direct aan de buitenoever van de vestinggracht grensde, voor de verdediging in te richten. Tekenend voor Coehoorns vernieuwende opvattingen was zijn keuze om bij de hier aan te leggen buitenwerken niet onverkort meer vast te houden aan de symmetrie. Zijn opponent, die zich graag liet leiden door oude principes, achtte dit een vorm van nieuwlichterij, die de vestingbouw niet ten goede kwam.

Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont

Het dispuut eindigde in 1683 zonder officiële winnaar. De nieuwe inzichten van Coehoorn oogstten echter wel veel waardering.[31] Dat blijkt uit de opdracht die Willem III hem gaf om een inspectie in Grave uit te voeren. In 1680 was men hier begonnen met de aanleg van een compleet nieuwe omwalling. Het ontwerp hiervoor was opgesteld volgens de Franse methode en afkomstig van Paul Storff de Belville. Deze vestingbouwkundige, die twee jaar eerder op uitnodiging van de prins in Staatse

28 Duffy, *The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great,* 10.

29 De uitdrukking is afkomstig uit: M. Coehoorn, *Nieuwe vestingbouw, op een natte of lage horisont; ...* (Leeuwarden, 1685; facsimile-uitgave, 1982) Voor-reden, tweede pagina.

30 C.R. Patist, *Het beleg van de stad Grave in 1674* (Nijmegen, s.a.) 49-62. Coehoorn zou toen, zoals vaak in de literatuur over hem wordt beweerd, voor het eerst de naar hem genoemde draagbare mortier hebben gebruikt. Deze moest de infanterie extra vuurkracht bieden bij de bestorming. Deze bewering is terug te voeren op de memorie over Coehoorn van J.G.W. Merkes, die in 1825 in Den Haag in druk verscheen. Het Staatse leger schijnt de Coehoornmortieren pas voor het eerst officieel te hebben ingezet bij het beleg van Keizersweert in 1702 (Zie: Ten Raa, *Het Staatsche leger*, VIII-3, 285).

31 Ten Raa, *Het Staatsche leger*, VI, 294.

dienst was getreden, had in zijn lange loopbaan onder andere onder Vauban gewerkt. Tijdens Coehoorns bezoek aan Grave in juni 1683 verkeerde het project in de eindfase. Niet

lang daarna kwam aan het licht dat er bij de bouw op grote schaal was geknoeid. Behalve de aannemers bleek ook Storff bij dit schandaal te zijn betrokken, maar door tijdig het land te verlaten wist hij zich aan vervolging te onttrekken.[32]

In het rapport over Grave dat Coehoorn in juni 1684 bij de prins indiende, bood hij een alternatief ontwerp aan, waarvan hij aantoonde dat dit bij uitvoering de vesting veel sterker zou maken dan in het plan van Storff. Het grote verschil lag vooral in de uitbreiding van de constructie aan de buitenzijde van de vesting. Coehoorns ontwerp kwam feitelijk te laat. De Raad van State had zich inmiddels voorgenomen om, samen met het herstel van de ondeugdelijk gebouwde delen, het project volgens het oorspronkelijke plan te laten afmaken.[33] Het buitentracé werd daarom veel eenvoudiger uitgevoerd dan Coehoorn de prins had voorgesteld. Uiteindelijk bereikte het werk in 1690 zijn voltooiing.[34]

Het alternatieve ontwerp voor Grave is ook terug te vinden in Coehoorns hoofdwerk, dat in 1685 verscheen onder de titel *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont*. Het plan is in een verder uitgewerkte vorm weergegeven op drie van de zeventien gravures die zijn uitgebreide betoog toelichten.[35] Hij gebruikte deze plattegronden voor de uitleg van de tweede van de drie varianten - 'manieren' - waarin men zijn nieuwe bouwconcept in de praktijk kon uitvoeren. Met dit systeem, dat als het Nieuw-Nederlandse stelsel de geschiedenis zou ingaan, bood Coehoorn, op basis van zijn eerdere opvattingen, een krachtig alternatief voor de Franse methode. Tot de voornaamste uitgangspunten hoorde de vergroting van de mogelijkheden om op de buitenoever van de gracht een actieve verdediging te voeren. Dat werd mogelijk door de aanleg van de enveloppe, een sterke, beschermende wal, die de vesting volledig omringde. Daarnaast gold als uitgangspunt dat de verschillende onderdelen van de fortificatiegordel zo veel mogelijk zelfstandig te verdedigen moesten zijn. Uiteraard dienden de vestingwerken zo te worden geconstrueerd dat zij de verdediging optimaal konden ondersteunen. Zo hield Coehoorn voor de bastions vast aan het door de Franse ingenieurs geïntroduceerde idee om de flanken in twee etages op te bouwen en een naar binnen gebogen tracé te geven. Nieuw was zijn keus om de hoekpunten tussen de flanken en de facen te voorzien van een verhoging, zodat het geschut in de flanken beter was beschermd tegen de uitwerking van de vijandelijke artillerie. Daarnaast wilde Coehoorn ook de bastions ruimer opzetten en de tussengelegen delen van de hoofdwal, de courtines, verkorten. Dit gaf vervolgens de aanzet tot het zigzagvormige tracé, dat in de achttiende eeuw regelmatig in de Republiek is toegepast.[36]

32 J.S. van Wieringen, 'De "Fransche Methode" en ingenieur Paul Storf de Bellville', *Jb St MvC* (1980-1981) 72-73; H.W. Boekwijt, 'De verbeteringswerkzaamheden aan de vesting Grave na 1674', *Jb St MvC* (1986-1987) 24-25.

33 Boekwijt, 'De verbeteringswerkzaamheden', 26-30. De auteur dankt dr. J.S. van Wieringen voor het beschikbaar stellen van de getranscribeerde tekst van het rapport, dat zich bij de Service Historique de l' Armée de Terre in Vincennes (Fr) bevindt. NA, RvS, inv. no. 105, resoluties 1684.

34 J. Sneep, e.a., ed., *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Noord-Brabant* (Utrecht, 1996) 193-194.

35 Coehoorn, *Nieuwe vestingbouw,* figuur H, K en L.

36 Van Hoof, *Langs wal en bastion*, 41. Nog bestaande voorbeelden van werken die zijn aangelegd volgens dit zogeheten getenailleerde tracé, zijn de Hoge en Lage Linie bij Doesburg en de Fronten van Du Moulin in Maastricht.

Behalve om de vastlegging van Coehoorns bouwconcept was de *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont* nog om een andere reden van grote betekenis. Zoals de titel van het boek reeds aangeeft, is de behandelde materie volledig geënt op de landschappelijke situatie waarin de meeste vestingen in ons land waren ingebed. Uit defensief oogpunt schiepen het laaggelegen terrein en de overvloedige aanwezigheid van water hier mogelijkheden die in het buitenland zelden voorhanden waren. Omgekeerd waren volgens Coehoorn de daar ontwikkelde systemen niet zonder meer op de Nederlandse situatie toe te passen, of, om het in zijn eigen woorden weer te geven: 'de meeste schrijvers [begaan] een groote faut ..., dewyle sy op een hoge en lage horisont gelijk bouwen.' Voor het ontwerpen van vestingwerken die optimaal op de Nederlandse terreinomstandigheden moesten aansluiten, was de *Nieuwe vestingbouw* een onmisbaar instrument. Met de drie beschreven 'manieren' bood Coehoorn de ingenieurs de vrijheid om voor hun ontwerp het model te kiezen dat voor de situatie ter plekke het meest geschikt leek. Coehoorn onderstreepte daarmee het idee dat bij het ontwerpen van vestingwerken niet de wiskunde het belangrijkste uitgangspunt diende te zijn, maar de terreingesteldheid.[37]

De jaren 1688-1695

In de loop van de jaren tachtig nam bij de gewesten de belangstelling voor de toestand van de vestingwerken langzaam maar zeker af. Dit uitte zich met name in de nalatigheid van de provincies om, ondanks de gedane toezeggingen, daadwerkelijk geld te fourneren. Daarmee had de Raad van State steeds minder geld beschikbaar om de vervallen werken op te knappen en de verouderde werken te vervangen.[38] Toen in 1688 de spanningen in West-Europa opnieuw opliepen, keerde het tij. Naar aanleiding van zorgelijke berichten van de kant van Zeeland over de toestand van de vestingwerken van Bergen op Zoom en in Staats-Vlaanderen, besloten de Staten-Generaal op 3 februari met de Raad van State te overleggen hoe 'alle de frontieren van den Staet in behoorlijk postuijr van defentie soude komen.' In de maanden hierop werd inderdaad actie ondernomen om op een flink aantal plaatsen aan de slag te gaan. Op 18 augustus 1688 kon Willem III in de Raad van State bekend maken dat hij inmiddels ontwerpen voor nieuwe vestingwerken had laten maken. Tevens kondigde hij aan dat hij voor de leiding over de uit te voeren werkzaamheden 'een verstandigh en geëxperimenteert persoon' had aangetrokken.[39] Deze directeur-generaal der fortificatiën, François du Puy seigneur de Cambon, had sinds 1686 in het Brandenburgse leger gediend, waar hij actief was geweest als kwartiermeester-generaal en als commandant van een compagnie mineurs. Als vestingbouwkundige had hij onder andere meegewerkt aan de versterking van de vesting Wezel.[40] Waarom bij de benoeming tot directeur-generaal

37 J. Sneep, 'Menno baron van Coehoorn. Een korte kenschets', *Jb St MvC* (1990-1991) 22. Het citaat, dat ook in het artikel voorkomt, is afkomstig uit *Nieuwe vestingbouw*, 173 (marge).
38 Ten Raa, *Het Staatsche leger*, VI, 293.
39 *Ibidem*, 294-295; NA, 3.01.19: Archief Anthonie Heinsius, inv. no. 6, notities inzake de fortificatiën, 1685-1688.
40 Scholten, *Militaire topografische kaarten*, 30.

de keuze viel op Cambon en niet op Coehoorn, is niet geheel duidelijk. Mogelijk heeft zijn ervaring met het uitvoeren van vestingbouwkundige projecten de doorslag gegeven, maar er kunnen ook persoonlijke overwegingen een rol hebben gespeeld. Zo is van Cambon bekend dat hij bij Willem III, die bij militaire benoemingen een doorslaggevende stem had, zeer veel aanzien genoot.[41] Ten nadele van Coehoorn pleitte dat hij in 1688 zijn connecties nog niet tot de kringen van Willem III had weten uit te breiden. Terwijl zijn familie reeds relaties met het Friese hof onderhield, mocht hij zichzelf lange tijd tot de gunstelingen van stadhouder Hendrik Casimir II rekenen. Van 1679 tot 1690 voerde hij tevens diens eigen regiment aan.[42]

Cambon bleef maar kort op zijn post, want reeds in het jaar na zijn benoeming haalde Willem III hem naar Engeland. Zoals bekend had de prins hier met succes geïntervenieerd in de binnenlandse troebelen, waarna hij en zijn gemalin Mary tot het koningschap werden geroepen. Cambons vertrek viel samen met de vernieuwde strijd met Frankrijk, die zich in de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland afspeelde. Het werk aan de vestingen verschoof voorlopig naar het tweede plan, maar door toedoen van Willem III kreeg dit vanaf 1692 weer meer aandacht. Datzelfde jaar besloot de Raad van State om Charles du Puy de l'Espinasse tot ingenieur-generaal te benoemen. Deze kwam hiermee op de post die na Cambons vertrek drie jaar lang vacant was gebleven.[43]

Coehoorn was tijdens deze oorlog op verschillende terreinen actief.[44] In 1689 was hij betrokken bij de belegeringen van Keizersweert en Bonn, die dankzij zijn advies om effectiever artillerievuur af te geven snel tot overgave werden gedwongen. Het jaar daarop speelde hij een opvallende rol in de slag bij Fleurus door zich met zijn bataljons lange tijd staande te houden tegen de Franse overmacht.[45] Eind 1690 kon hij door toedoen van Willem III de overstap maken naar een ander regiment, dat door het sneuvelen van zijn voorganger was vrijgekomen.[46] Voor Coehoorn zelf was dit een belangrijk moment, omdat hij hiermee de banden met Friesland en Hendrik Casimir kon laten vieren en de koning-stadhouder op zijn beurt aangaf hem gunstig gezind te zijn. Deze stuurde hem in 1691 met zijn nieuwe regiment naar Namen om zich daar te wijden aan de bouw van een fort, dat de toegang tot de citadel moest afsluiten. Deze opdracht leverde Coehoorn dus de eerste praktijkervaring op het terrein van de vestingbouw op. Hierop kwam in 1693 nog een vervolg met de aanleg van een verdedigingslinie bij Luik.

Voor het overige stond de periode 1692-1695 voor Coehoorn volledig in het teken van de vestingoorlog. In 1692 moest hij het nieuwe in Namen gebouwde fort tegen

41 Van Sypesteyn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn,* 113.

42 Plasmeijer, 'Menno van Coehoorn', 3, 19-20; Treu, 'Het handschrift van Goseweyn Theodoor van Coehoorn', 33-34; H. Ringoir, *Hoofdofficieren der infanterie van 1568 tot 1813* ('s-Gravenhage, 1981) 13.

43 Ten Raa, *Het Staatsche leger*, VII, 394-395. De commissie (benoeming) is van 12 mei 1692. Ondanks de andere benaming bleef de functie inhoudelijk hetzelfde.

44 Tenzij anders vermeld, is voor de feitelijke gegevens over de jaren 1689-1695 gebruik gemaakt van Plasmeijer, 'Menno van Coehoorn', 36-45.

45 Ypey, *Gedenkschrift*, 21.

46 *Ibidem,* 22-23; Ringoir, *Hoofdofficieren der infanterie*, 30.

de Fransen verdedigen. Dit werk viel na een moeizame strijd als een der laatste onderdelen van de vesting in hun handen. Na de herovering van Hoei in 1694 wist Coehoorn het jaar daarop Namen weer terug te winnen, een succes waarmee hij definitief zijn reputatie als belegeraar vestigde. Aanvankelijk lag de leiding hier in handen van Ernst Julius von Tettau, die aan het hoofd stond van de Staatse artillerie, en de eerdergenoemde directeur-generaal van fortificatiën Du Puy de l'Espinasse. Deze laatste moest, doordat hij zwaar gewond raakte, het strijdperk spoedig verlaten. Omdat het beleg niet wilde vlotten, belastte Willem III Coehoorn met de algehele leiding. Ongeveer een maand later waren zowel de vesting als de citadel in geallieerde handen.

Met deze overwinning wist Coehoorn voorgoed in de gunst van de koning-stadhouder te komen. Dit uitte zich in zijn bevordering tot luitenant-generaal der infanterie en, na het overlijden van Du Puy de l'Espinasse in september 1695, tot ingenieur-generaal. Bovendien behoorde hij voortaan tot de naaste kring van militairen rond de koningstadhouder.[47] Het verloop van de gebeurtenissen rond Coehoorn in de jaren 1688-1695 laten zien dat zijn ster pas ging rijzen toen hij zich verzekerd wist van de belangstelling en de steun van Willem III. Daarbij is, hoe paradoxaal ook, vooral zijn deskundigheid als belegeraar van doorslaggevende betekenis geweest, en niet zijn visie als vestingbouwer. In het licht van die tijd is dit echter minder vreemd dan het lijkt. De militaire ingenieurs speelden een belangrijke rol bij belegeringsoperaties en Coehoorns beide voorgangers hadden vaak een leidende taak daarbij. De taakspecialisatie binnen het ingenieursvak was toen nog niet zo ver dat men zich louter en alleen beperkte tot werkzaamheden ter versterking van de vestingen.

Het werk aan en achter de frontieren

Na Coehoorns benoeming tot ingenieur-generaal legden zijn vestingbouwkundige opvattingen wel veel gewicht in de schaal. In 1697 maakte de Vrede van Rijswijk een einde aan de Negenjarige Oorlog. Het werd snel duidelijk dat een nieuwe confrontatie niet lang zou uitblijven. De spanningen vloeiden voort uit de problemen rond de opvolging op de Spaanse troon. Daar deze in Franse handen dreigde te komen, zouden de machtsverhoudingen in Europa ernstig uit balans raken en zou een gewapend conflict onafwendbaar zijn. De Republiek diende in ieder geval te zijn voorbereid op een nieuwe aanval en de beveiliging van het eigen grondgebied vergde dus extra veel aandacht. De ingenieur-generaal was de meest aangewezen persoon om hierin het voortouw te nemen.

In het besluitvormingsproces dat aan de feitelijke werkzaamheden voorafging, nam de Raad van State, die onder verantwoordelijkheid van de Staten-Generaal was belast met het regelen van de zaken betreffende de defensie, een centrale positie in. Om inzicht te krijgen in de haalbaarheid van een gewenste verbetering gaf de raad de ingenieur-generaal de opdracht om met een uitgewerkt voorstel te komen. Dat

47 N. Japikse, *Prins Willem III, de stadhouder-koning* (2 dln.; Amsterdam, 1930-1933) II, 389. Uit erkentelijkheid voor zijn grote inzet bij Namen gaf de soeverein in de zuidelijke Nederlanden, de Spaanse koning Karel II, hem de titel van baron.

laatste gebeurde meestal op basis van gegevens die Coehoorn tijdens een reis door de betref-

fende regio verzamelde. Soms liet hij een van zijn ingenieurs nog deelonderzoek uitvoeren.[48] Op basis van de ingewonnen informatie maakte Coehoorn het definitieve voorstel, dat hij in een rapport of een memorie vastlegde. Na het in deze vorm aan de raad te hebben aangeboden lichtte hij het voorstel zelf in de vergadering toe. Na hierover een besluit te hebben genomen gaf de raad hem de opdracht om de plannen verder uit te werken en voorbereidingen te treffen voor de uitvoering. De Raad van State bestond voor het merendeel uit afgevaardigden uit de provincies. Verder namen de beide stadhouders hier een kwaliteitszetel in. Hoewel Willem III door zijn prestige een grote inbreng had, trok de raad vaak zijn eigen plan. Dat kwam vooral tot uiting wanneer de voorgestelde bouwprojecten wegens hun grote omvang financieel niet haalbaar werden geacht. De Raad van State was zich in dit besluitvormingsproces maar al te zeer bewust van de financiële obstakels die de gewesten konden opwerpen. De uitvoering van de plannen zou dan uiteindelijk stuklopen op de onwil van de gewestelijke staten, die zich veelal fixeerden op hun provinciale belangen. Bij de zorg voor de fortificatiën in de Republiek nam Holland een aparte positie in. Reeds in 1628 was hier een aparte instantie geformeerd, die het beheer voerde over de eigen vestingen en forten en rechtstreeks onder de Gecommitteerde Raden viel. Aangezien zo'n organisatie in de andere gewesten ontbrak, had de ingenieur-generaal ook bemoeienis met de vestingwerken die binnen hun territoir waren gelegen en door henzelf werden onderhouden. Over zijn precieze bevoegdheden in dezen bestaat echter nog onduidelijkheid.

Op 28 november 1697 droeg de Raad van State Coehoorn op om met enkele ingenieurs een inspectietocht langs de frontieren te maken. Behalve voor een verslag met voorstellen voor de uit te voeren verbeteringen diende hij zorg te dragen voor een kostenraming en voor nieuw te maken plattegronden van de vestingen in de bestaande toestand.[49] De term frontier, die hierboven al enkele keren is gevallen, verdient hier nadere aandacht. Dit verouderde equivalent van het woord grens wordt alleen in het meervoud gebruikt, en dan uitsluitend in een vaste combinatie met termen als bedreigd, aangevallen en verdedigd.[50] Dat laatste trekt deze term duidelijk naar het terrein van de landsverdediging. Uit de eigentijdse bronnen komt van de frontieren het beeld naar voren van een verdedigbare corridor die op kortere of grotere afstand van de grens lag. Soms is sprake van een verdeling in een oostelijk frontier - van Nieuwerschans tot Arnhem - en een zuidelijk frontier - van Grave westwaarts naar Bergen op Zoom en van daar door Staats-Vlaanderen. Als zodanig wordt de term nog tot diep in de negentiende eeuw gehanteerd. Daarnaast kent het woord frontier ook een engere betekenis en heeft het betrekking op de verdedigingsgordel van een bepaalde regio.

48 Een voorbeeld hiervan is het onderzoek dat ingenieur Gerard Passevant met landmeter Hendrik van Linden in april 1701 in de streek tussen Arnhem en Nijmegen uitvoerden in het kader van het verderop besproken plan voor de aanleg van dammen in de Nederrijn en de IJssel (NA, RvS, inv. no. 137, resolutie van 25 april 1701). De maand ervóór nam Passevant ook deel aan een terreinverkenning in de Gelderse Vallei. De resultaten dienden ter onderbouwing van het hierna vermelde plan om de streek op de grens van Gelderland en Utrecht voor de verdediging in te richten (Van Sypesteyn, *Het leven van Menno van Coehoorn,* 135-136).

49 NA, RvS, inv. no. 127, resolutie van 28 november 1697.

50 Van Dale, s.v. frontieren.

Wanneer in de stukken de frontieren als geheel ter sprake komen, wordt slechts in algemene termen een indicatie gegeven over hun ligging. Zo staat in de generale petitie voor 1624 vermeld dat zij zich uitstrekken ‘van den Eemse aff tot een groot stuck in Vlaenderen toe.’[51] Vanaf 1656 heten zij te lopen ‘vande Eemse aff tot ende langs de IJssel, Rijn, Mase, Schelde ende in Vlaenderen.’[52] Deze vage formulering wijst erop dat de tijdgenoten duidelijk voor ogen hadden wat met de frontieren werd bedoeld. Een bevestiging van dat beeld wordt gegeven door de inspecties van de vestingen en forten die wegens hun grote waarde voor de landsverdediging door de generaliteit werden onderhouden en verbeterd. Voor de uitvoering van die taak bestonden vier commissies, waarvoor de Raad van State elk jaar enkele leden uit zijn midden aanwees. Elk van deze commissies had haar eigen regio. Hun werkterrein lag voornamelijk in de generaliteitslanden - Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant, Westerwolde (Oost-Groningen) en de landen in het huidige Zuid-Limburg (met inbegrip van Maastricht) en het aangrenzende deel van België -, maar ook in de vestingen langs Waal en IJssel en in de kop van Overijssel.[53] Dit alles geeft een wat preciezere beschrijving van de frontieren dan de generale petities aangeven. Alleen het als exclave te beschouwen gebied in het zuidoosten valt er duidelijk buiten. Uit het feit dat de inspecties reeds in de jaren twintig van de zeventiende eeuw plaatsvonden, mag worden afgeleid dat de contouren van het frontierstelsel toen min of meer vastlagen. Het was dus niet, zoals in de literatuur over Coehoorn wel wordt gesuggereerd, dat hij zelf het tracé van de frontieren heeft kunnen vaststellen. Wel kon hij dit op onderdelen verfijnen.[54]

Over de regio's waar de frontieren doorheen liepen, valt nog op te merken dat zij in potentie een groot defensief vermogen hadden. Anders gezegd, de natuurlijke gesteldheid van het terrein was daar over het algemeen gunstig voor de verdediging. Ten aanzien van de grote rivieren past echter de kanttekening dat hun betekenis voor de landsverdediging niet al te hoog mag worden aangeslagen. Tot het midden van de negentiende eeuw waren dit voor het merendeel sterk meanderende stromen, waarin het water zich traag voortbewoog. Vooral de IJssel vormde 's zomers een gemakkelijk te nemen hindernis. Omdat een rivier per definitie een geschikte verdedigingslijn vormt - voor de aanvaller vormt zij hoe dan ook een hindernis - is de IJssel door de eeuwen heen een rol blijven spelen in de landsverdediging. Om haar taak naar behoren te laten vervullen waren er steeds maatregelen nodig om de barrièrefunctie te vergroten.[55]

Op 26 februari 1698 vertrok Coehoorn uit Leeuwarden om te beginnen aan de inspectietocht die hem door de Raad van State was opgedragen en ongeveer een maand in beslag zou nemen. Via Groningen trok hij naar Coevorden, dat hij echter door de wateroverlast in de omgeving niet kon bereiken. In Zwolle ontmoette hij Jo-

51 NA, RvS, inv. no. 2225, petities en consenten, 1624-1662. De betreffende petitie dateert van 23 oktober 1623.

52 *Ibidem*, generale petitie voor 1656, gedateerd 27 januari 1656.

53 Scholten, *Militaire topografische kaarten*, 16-17.

54 De bedoelde suggestie valt onder andere af te lezen uit de illustratieve bijdrage van J. Sneep in *Vesting*, 56, waar hij stelt dat de frontieren volgens Coehoorn zo dicht mogelijk bij de grenzen moesten liggen.

55 Van Hoof, ‘Met een vijand als bondgenoot’, 624-625, 631-637.

han van Alberdingh en Johan Vleugels. Deze militaire ingenieurs, die tot zijn naaste medewerkers behoorden, zouden hem op zijn verdere reis vergezellen. Gedrieën deden ze de IJsselvestingen aan, waarna ze via Arnhem en Nijmegen in Grave terechtkwamen. Vandaar reisden ze door naar Bergen op Zoom om de tocht via een omweg door de Zuidelijke Nederlanden in Hulst te beëindigen.[56]

Het rapport dat de ingenieur-generaal naar aanleiding van zijn bevindingen moest opstellen, kwam al op 18 april gereed.[57] In opdracht van de Raad van State vertrok ingenieur Vleugels naar Engeland om het inmiddels aan Willem III gezonden rapport toe te lichten. Conform het advies van de koning-stadhouder kregen de werkzaamheden ter verbetering van Bergen op Zoom de hoogste prioriteit. Daarnaast ging men ook in Zwolle, Zutphen, Coevorden en Groningen aan de slag. Na 1698 ging het project om de vestingen in de frontieren in een beter verdedigbare staat te brengen onverminderd voort. Het bouwprogramma werd steeds verder uitgebreid. In 1702, het jaar waarin de oorlog uitbrak, werd er aan maar liefst achttien vestingen tegelijk gewerkt.[58]

Op 27 november 1698 gaf de Raad van State Coehoorn opdracht tot een nadere inspectie in Staats-Vlaanderen. Op basis van zijn voorstellen werd hier in oktober 1700 een begin gemaakt met de aanleg van een linie, die de bestaande steunpunten onderling verbond. De kracht van dit defensieve systeem, dat aan de Noordzee begon en doorliep tot voorbij Hulst, rustte op inundaties, die in tijden van dreiging konden worden gesteld. Met dit stelsel borduurde Coehoorn voort op het eerder beschreven idee om bij dreiging van een aanval delen van het territoir af te sluiten met behulp van water.[59]

In het voorjaar van 1701 ontwikkelde Coehoorn plannen om behalve in Staats-Vlaanderen ook in andere delen van het Staatse frontier inundatielinies aan te leggen. De aanleiding vormden de ontwikkelingen die zich in de Zuidelijke Nederlanden hadden voltrokken. Begin februari liet Lodewijk XIV hier de vestingen bezetten waar de Republiek op basis van het eerste Barrièretractaat troepen had gelegerd. In samenspraak met de bisschop van Keulen kregen de Fransen ook enkele steunpunten in het Rijnland in handen. Omdat de oorlog nu ieder moment kon uitbreken, werden onderdelen van het zuidelijke frontier in staat van verdediging gebracht. Tegelijk gaven de Staten-Generaal via de Raad van State aan Coehoorn de opdracht om met extra voorstellen te komen om de frontieren in het zuiden en het oosten zo goed mogelijk af te sluiten. Voor dit laatste poneerde hij het plan om in de Rijn en de IJssel voorzieningen aan te brengen voor een tijdelijke afdamming. Het oorspronkelijke idee kwam van een onbekende ingenieur, die in maart 1701 het voorstel deed om met enkele stuwen in de Nederrijn het waterpeil te verhogen, zodat de scheepvaart ongehinderd doorgang kon vinden. Nadat Coehoorn en de Staatse ondercommandant Athlone[60] de mogelijkheden

56 NA, RvS, inv. no. 128, resolutie van 17 en 21 april 1698.
57 De tekst van het rapport staat afgedrukt in: Merkes, *Memorie ... Menno baron van Coehoorn*, 121-131.
58 Van Sypesteyn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn*, 115-116; Van Wieringen, 'Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw', 59-64.
59 Van Wieringen, 'Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw', 59.
60 Godard van Reede-Ginkel graaf van Athlone was op dat moment commandant van een troepenmacht die in de Betuwe stond opgesteld. Coehoorn en hij waren nauw bevriend.

in het terrein hadden onderzocht besloten de Staten-Generaal op 8 juni 1701 om met de bouw van de waterkeringen te beginnen. Ondanks de nodige maatregelen daartoe zijn deze werken er uiteindelijk niet gekomen, omdat zich na het uitbreken van de oorlog in 1702 langs de IJssel geen acute dreiging voordeed. In samenhang met dit dammenproject werd in de jaren 1701-1702 tussen de Waal en de Nederrijn begonnen met de aanleg van een verdedigingswal (retranchement) en een gracht, die hier het gat in de verdediging moesten dichten. Uit de gracht ontstond tussen 1705 en 1707 het Pannerdens Kanaal, dat de afvoer van het water via de Rijn aanzienlijk verbeterde.[61] Langs de IJssel zou in de achttiende eeuw uiteindelijk een linie ontstaan die haar kracht hoofdzakelijk ontleende aan inundaties rond de monding van de beken die naar de rivier toevloeiden. Dit idee was gebaseerd op de plannen die Coehoorn in de jaren 1698-1700 had opgesteld.

In 1701 maakte de ingenieur-generaal tevens een plan voor de versterking van het frontier in Staats-Brabant. Geheel in de lijn van zijn opvattingen maakte hij voor het inrichten van de verdediging optimaal gebruik van de terreinomstandigheden. De laaggelegen gebieden in het noorden en westen leenden zich uitstekend voor het stellen van inundaties. Zodoende waren in de zeventiende eeuw al enkele kleinere linies ontstaan. Door zijn plannen om het bestaande geheel verder te completeren gaf hij de aanzet voor de latere Zuiderwaterlinie, die zich tussen Grave en Bergen op Zoom zou uitstrekken en waarin behalve de twee genoemde vestingen ook 's-Hertogenbosch, Heusden, Geertruidenberg, Breda en Steenbergen een plaats zouden krijgen. Een onmisbare schakel in dit nieuwe geheel vormden de fortificaties die naar ontwerp van Coehoorn werden aangelegd voor de afsluiting van de niet te inunderen terreindelen.[62] Het idee om de frontieren van de staat zo veel mogelijk met inundatielinies af te sluiten vormde de basis voor een nieuw verdedigingsstelsel, dat een zo groot mogelijk deel van het grondgebied moest beschermen tegen aanvallen van over de landgrenzen. In het noordoosten rustte dit stelsel op de defensieve kracht van de veengebieden op de grens van Groningen en Drenthe met het Duitse Rijk en in het grensgebied van Drenthe en Overijssel. Het was echter zaak om de moerassen 'sappich te houden', zodat de barrièrefunctie intact bleef. In de rapporten die Coehoorn in opdracht van de Raad van State en het gewest Friesland over de defensie van het noordoosten opstelde, stelde hij dan ook verschillende maatregelen voor om het water zo veel mogelijk in het gebied vast te houden.[63]

Coehoorns blik reikte echter verder dan de frontieren. In maart 1701 legde hij de Raad van State het voorstel voor om het grensgebied tussen Gelderland en Utrecht voor de verdediging in te richten. De Republiek zou zo op voorhand de mogelijkheid hebben om de vijand tegen te houden wanneer deze de IJssel zou zijn gepasseerd en

61 *Ibidem*, 60-61; G.B. Janssen, 'De IJssellinie in historisch perpectief', in: J.R. Beekmans, C. Schilt, ed., *Drijvende stuwen voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJssellinie* (Utrecht, 1997) 24-26.

62 Van Wieringen, 'Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw', 59-60.

63 NA, 4.OMM, inv. no. 44, E nr 2 h, verbaal, ingediend bij de Raad van State op 20 september 1700; E nr. 3, 'project tot verseekeringe der Provintie van Friesland en Groningen', z.d. [1701]. Het citaat is ontleend aan het laatstgenoemde stuk.

zou oprukken naar het midden van het land. Het voorstel kwam in mei 1701 bij de Staten-Generaal terecht, die vervolgens opdracht gaven aan de Raad van State om het in overleg met de betrokken provincies verder in uitvoering te nemen. Uiteindelijk werd Coehoorn belast om ter zake de nodige regelingen te treffen, maar de realisering van het plan bleef tenslotte om financiële redenen uit.[64] Eveneens onuitgevoerd bleef het voorstel dat Coehoorn in februari 1701 lanceerde om in het gebied tussen Gorinchem, de stad Utrecht en de Zuiderzee een enorme inundatie te creëren. Voor dat doel diende in de Lek bij Vreeswijk een waterkering te komen.[65] Dit idee, dat samenhing met het eerder ter sprake gekomen project voor de afdamming van de Nederrijn en de IJssel, is mede zo opmerkelijk omdat het door Coehoorn aangegeven tracé veel overeenkomst vertoont met dat van de in de negentiende eeuw gerealiseerde Nieuwe Hollandse Waterlinie. De verdedigingsgordel op de grens tussen Gelderland en Utrecht kreeg in de achttiende eeuw gestalte met de aanleg van de Grebbelinie.

Er zijn meer voorbeelden waaruit de bemoeienis van Coehoorn met het achterland blijkt. Een ervan heeft betrekking op de reconstructie van de vesting Brielle, welke in het begin van de achttiende eeuw haar beslag kreeg. Omdat deze stad aan de Maas door haar asymmetrische vorm moeilijk te verdedigen was, gingen er in de periode 1670-1700 van verschillende kanten stemmen op om het tracé van de vestinggordel in te korten. Tot de grote voorstanders van dit idee behoorde Willem Paen, een broer van de eerder genoemde Louis, die aan het hoofd stond van de fortificatiën van Holland. Zoals eerder aangegeven, ressorteerde deze dienst onder het gewestelijke bestuur en stond zij volledig los van de landelijke organisatie. In 1698 kwam Paen met een uitgewerkt plan om het zuidelijke gedeelte van de stad af te breken en de omwalling ter plaatse recht te trekken. In juni 1700 legde hij het ontwerp ter beoordeling voor aan Coehoorn. Deze stemde in met de voorgestelde inkorting, maar gaf ook het advies om de vesting tevens van een enveloppe te voorzien. Na het plan op vrijwel alle aangegeven punten te hebben bijgesteld kon Paen het na goedkeuring van de Gecommitteerde Raden van Holland en het stadsbestuur van Brielle tot uitvoering laten brengen. Behalve voor Brielle gaf Coehoorn in 1700 ook adviezen voor de nieuwe bevestiging van het belangrijke maritieme steunpunt Hellevoetsluis.[66] Uit een en ander valt af te leiden dat zelfs in het gewest waar Coehoorn functioneel geen enkele zeggenschap bezat, zijn opvattingen toch van doorslaggevende betekenis waren.

Een tweede voorbeeld behelst de bemoeienis van Coehoorn met de verdediging van Zeeland. Na de Franse bezetting van de barrièrevestingen in de Zuidelijke Nederlanden in februari 1701 achtten de Zeeuwse Staten het gewenst om extra aandacht te geven aan de verdediging van de eilanden. Ze richtten zich hierbij vooral op de positie van Walcheren, dat bij het verlies van Staats-Vlaanderen direct in de frontlinie zou komen te liggen. Met het oog hierop verzochten ze Coehoorn om op basis van een inspectie voorstellen te doen om de defensie aldaar op het vereiste peil te brengen. Deze constateerde dat de vestingwerken op het eiland danig in verval waren. Hij deed de Zeeu-

64 *Ibidem*; NA, RvS, inv. no, 137, resolutie 18 mei, 9 en 23 juni 1701.
65 *Ibidem*, inv. no. 136, 15 februari 1701.
66 Scholten, *Militaire topografische kaarten*, 17, 31; [M. van Hattem,] *Menno van Coehoorn en de vesting Brielle. 'Over de afsnijding van de stad'* (S.l., s.a.) 32-61.

wen dan ook verschillende maatregelen aan de hand om hier op korte termijn verandering in te brengen. Toen daarop tot begin mei 1701 nog geen actie was gevolgd, berichtte Coehoorn aan de Raad van State dat de vestingwerken op Walcheren, ondanks de acute oorlogsdreiging, nog steeds in een deplorabele staat verkeerden. De raad zag daarin voldoende aanleiding om er schriftelijk bij Zeeland op aan te dringen dat het, wat de verdediging van Walcheren betreft, onmiddellijk orde op zaken moest stellen. Desondanks bleef de zaak nog geruime tijd slepen. De Staten gingen er namelijk vanuit dat de generaliteit aan het opknappen van de Zeeuwse vestingwerken zou meebetalen.[67] Hoewel de vestingwerken in Zeeland slechts in indirecte zin tot zijn competentie hoorden, achtte Coehoorn het van belang dat zij in een goede defensieve staat verkeerden. Daarmee gaf hij aan zich verantwoordelijk te voelen voor de gehele landsverdediging.

Het Friese werkpaard

Het voorafgaande geeft al aan welke omvangrijke bijdrage Coehoorn in de jaren 1698-1702 heeft geleverd om het verdedigingsstelsel te verbeteren. In dit opzicht is er een opmerkelijk verschil met zijn beide voorgangers. Zoals gezegd, heeft Cambon door zijn korte ambtsperiode weinig kunnen uitrichten. Diens opvolger, Du Puy de l'Espinasse, beperkte zich hoofdzakelijk tot het opstellen van enkele vestingbouwkundige ontwerpen. Na de Vrede van Rijswijk was er in de Republiek door de dreiging van een nieuwe aanval een grote consensus om zich blijvend in te spannen voor de versterking van de frontieren. In dat opzicht valt er een verschil te constateren met de situatie na de Vrede van Nijmegen en in 1688. Trekken we de vergelijking verder door, dan valt allereerst op dat in de jaren 1698-1702 de bouwprojecten een omvang bereikten waarbij het werk in de twee eerdere perioden volledig in het niet vielen. Bovendien bleef, zoals gezegd, de versterking van de frontieren dit keer niet beperkt tot de verbetering van de vestingen, maar werd tevens een keus gemaakt voor de aanleg van inundatielinies. Het aldus gecreëerde stelsel vormde de Nederlandse tegenhanger van de gordel van vestingen die Vauban langs de Franse grenzen liet aanleggen.

Coehoorn gaf zijn functie van ingenieur-generaal niet alleen inhoud door terreinverkenningen en plannen maken. Hij was ook nauw betrokken bij de uitvoering. Van Sypesteyn wees al op zijn tomeloze ijver. Deze uitte zich onder meer in zijn streven om in eigen persoon en zo vaak mogelijk de voortgang van de werkzaamheden in ogenschouw te nemen.[68] De intensieve bemoeienis met de uitvoering valt ook af te lezen uit het feit dat Coehoorn dikwijls zelf de bestekken vervaardigde en de aanbesteding voorbereidde. Dat gebeurde onder andere in juni 1698 in de vesting Bergen op Zoom, waarvoor hij eerder dat jaar een compleet nieuwe verdedigingsgordel had ontworpen. Tijdens zijn verblijf in de stad zette hij bovendien de geprojecteerde fortificaties zelf in het terrein uit en maakte hij een begroting voor de tot de winter uit te

67 NA, RvS, inv. no. 528, uitgaande missive aan Staten-Generaal van 12 augustus 1698; Ten Raa, *Het Staatsche leger*, VII, 154, 399.

68 Van Sypesteyn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn*, 110.

voeren werkzaamheden. Begin juli reisde de ingenieur-generaal naar Zutphen en Zwolle om daar bestekken te vervaardigen en de aan te leggen werken in het terrein af te steken.[69] De bemoeienis van Coehoorn strekte zich tevens uit tot de aanleg van de waterstaatkundige werken, die nodig waren voor het stellen van inundaties. Zo was hij in 1698 en 1699 intensief betrokken bij de voorbereiding van de bouw van een sluis in het Zwarte Water ten noorden van Zwolle. In concreto ging het hier om een onderzoek van de rivierbodem om de juiste plaats voor dit werk vast te stellen, alsmede om de vervaardiging van het ontwerp en het bestek, en om de beraming van de benodigde bouwmaterialen.[70] Dit laatste aspect komt ook naar voren bij de werkzaamheden die Coehoorn verrichtte ter voorbereiding van de aanleg van de fortificaties. Zo blijkt uit een mededeling over een contract voor het vervaardigen van 20 miljoen stuks ijsselsteen ten behoeve van de bemuring van de lunetten in Bergen op Zoom dat het benodigde aantal zou worden vastgesteld aan de hand van een eerder door Coehoorn gemaakte calculatie.[71]

De afsluiting van contracten, zoals het bovengenoemde, gebeurde vanwege de Raad van State. De uitvoering lag in handen van de leden die dit college uit zijn midden had aangewezen om de voortgang van de werkzaamheden aan de fortificaties te bewaken. Dit waren meestal ook degenen met wie Coehoorn op gezette tijden ter plekke overleg voerde over de maatregelen om het bouwproces gaande te houden. Van meer structurele aard waren de besprekingen die hij aan het eind van het jaar in Den Haag met de Raad van State voerde om de werkzaamheden voor het nieuwe bouwseizoen vast te stellen. Soms leidde dit overleg tot een opdracht aan de ingenieur-generaal om ter plaatse nader onderzoek in te stellen naar wat er in het aanstaande jaar kon worden verricht. Behalve de raad voelde ook Willem III zich nauw betrokken bij alles wat met de versterking van de frontieren te maken had. Voorafgaande aan het overleg in de raad over de in 1699 uit te voeren werkzaamheden liet hij Coehoorn een inspectie uitvoeren naar de toestand van de vestingwerken in Nijmegen, Grave en Breda. Over de eerstgenoemde stad kon deze in het overleg berichten dat de omwalling ‘van soo wijnig defensie’ was dat deze grondig onderhanden moest worden genomen. Samen met de nog aan te leggen buitenwerken was hiervoor twee miljoen gulden nodig. Omdat er te weinig geld in kas was, nam de Raad van State het besluit om de vestingwerken aldaar voorlopig slechts stukje bij beetje op te knappen. In Grave en Breda zou het accent komen te liggen op de bouw van een aantal lunetten. Op het terrein van de fortificatiën leek de koning-stadhouder vaak blind te varen op de adviezen van Coehoorn. Zo gaf hij bij de aanbieding door de raad van een serie nadere voorstellen inzake de werkzaamheden voor 1699 als reactie, ‘dat de voorslag van de heer van Coehoorn soude konnen in alles gevolgd worden.’[72]

Vanzelfsprekend moest voor de uitvoering van het omvangrijke bouwprogramma

69 NA, RvS, inv. no. 489, generale index op de resoluties rubrieken A-M, 14 en 28 juni, 2 juli 1698. De resoluties van mei tot 28 juli 1698 ontbreken. Zie voor de werkzaamheden in Bergen op Zoom: *Atlas ... Noord-Brabant*, 53-55.

70 NA, RvS, inv. no. 129, resolutie van 16 oktober 1698; inv. no 133, resolutie van 29 oktober 1699.

71 *Ibidem*, inv. no. 135, resolutie van 20 september 1700.

72 *Ibidem*, inv. no. 129, resoluties van 25 en 27 november 1698.

extra personeel worden aangetrokken. Juist bij dergelijke grote projecten was het nodig om stipt toe te zien op de uitvoering van de werkzaamheden. Op Coehoorns initiatief werden tijdens zijn ambtsperiode ongeveer zestig ingenieurs in vaste dienst genomen. Met dat laatste kwam een eind aan de gewoonte om, wanneer het winterseizoen aanbrak en het werk in de vestingen stilviel, een groot deel van dit personeel af te danken. In de vestingen waar de omvang van de werkzaamheden extra veel toezicht vergde, stelde Coehoorn verschillende ingenieurs tegelijk aan. De leiding lag in dat geval bij degene die wegens zijn lange dienstverband en grote ervaring een hogere rang bekleedde. Coehoorn legde hiermee tevens de basis voor een districtsgewijs opgezette organisatie, die sinds het begin van de achttiende eeuw zorg droeg voor het onderhoud van de vestingen en de linies. Voor dat doel werden de ingenieurs in 1701 verdeeld over een aantal departementen. Wegens de grote veranderingen die Coehoorn in de jaren 1698-1702 ten aanzien van de ingenieurs doorvoerde, wordt hij in de literatuur veelal betiteld als de oprichter van het Staatse ingenieurskorps.[73] Hiermee wordt het beeld geschapen dat er destijds al sprake was van een zelfstandige eenheid. Tegen deze opvatting pleit het argument dat de ingenieurs, evenals voorheen, naast hun werk als vestingbouwkundige een troepenfunctie bij de cavalerie of de infanterie bekleedden. Deze situatie bleef bestaan tot 1748, toen stadhouder Willem IV het initiatief nam tot de vorming van een 'Corps de Génie' en de leden daarvan het verbod kregen om naast de functie van ingenieur nog een andere post in het leger te vervullen.[74] Van de andere kant kan wel worden gesteld dat de organisatie van de ingenieurs onder Coehoorn een verdere professionalisering doormaakte. Hij legde de basis voor een permanente vestingbouwkundige organisatie, die direct vanuit Den Haag werd aangestuurd. Daarnaast vormen de eerdergenoemde terreinverkenningen en de deelonderzoeken die Coehoorn in het voorjaar 1701 liet verrichten[75], een aanwijzing voor het feit dat ook bij het ontwerpen van verdedigingslinies de professionalisering haar intrede had gedaan.

Slotopmerkingen

Het laatste kwart van de zeventiende eeuw valt, wat de Nederlandse vestingbouw betreft, te karakteriseren als een hausseperiode. Wat in 1676 in Naarden begon met de start van de modernisering van de vesting, het eerste grote project in het kader van de aanleg van de Hollandse Waterlinie, eindigde in de jaren 1698-1702 in crescendo met de uitvoering van het omvangrijke bouwprogramma ter verbetering van het nationale verdedigingsstelsel. Coehoorn heeft op deze periode nadrukkelijk zijn stempel gedrukt. Hij manifesteerde zich in eerste instantie door een nieuw bouwconcept te ontwikkelen, waarmee hij niet alleen het Oud-Nederlandse stelsel overboord zette,

73 Van Sypesteyn, *Het leven van Menno baron van Coehoorn*, 110-111; J. Sneep, 'Het corps ingenieurs en de directie der fortificatiën in het Staatse leger 1579-1795', in: F.H. van den Beemt, D. Boekema, K.K. Thijssens, ed., *300 Jaar bouwen voor de landsverdediging* ('s-Gravenhage, 1988) 19; NA, RvS, inv. no. 136, resolutie van 12 februari 1701.

74 M. Elands, e.a., *250 jaar Genietroepen 1748-1998* (Den Haag, 1998) 24-25.

75 Zie noot 48.

maar ook een degelijk alternatief bood voor de kort daarvóór geïntroduceerde Franse methode. Na dit concept in 1685 op schrift te hebben uitgewerkt, kon hij het dertien jaar later op grote schaal gaan toepassen. Tijdens de achttiende eeuw heeft dit Nieuw-Nederlandse stelsel de leidraad gevormd voor de aanleg van fortificaties. Zo zijn de vestingwerken van Bergen op Zoom, dat over het algemeen als Coehoorns meesterwerk geldt, nog verschillende malen en steeds volgens zijn concept gewijzigd en uitgebreid.[76]

Het in de jaren 1698-1702 uitgevoerde bouwproject vormt het tweede belangrijke element waarmee Coehoorn nadrukkelijk invloed uitoefende op de Nederlandse vestingbouw. Zijn betekenis in dezen is echter beduidend groter dan wat in deze periode onder zijn leiding concreet tot stand is gekomen. Van de linies die langs het tracé van de frontieren moesten verrijzen, was in 1702 weliswaar alleen die in Staats-Vlaanderen nagenoeg voltooid, maar voor de andere lagen de plannen in concept gereed. Voor de ingenieurs was dat voldoende om deze linies verder af te werken. Anders gezegd: in de bewuste periode heeft Coehoorn het gebouw van het nieuwe verdedigingsstelsel goeddeels in de steigers gezet. Hoewel er in de achttiende eeuw nog wel aan dit stelsel is gewerkt, heeft men het nooit kunnen afbouwen. Daaraan lagen verschillende oorzaken ten grondslag. De belangrijkste zijn de desastreuze financiële situatie van de Republiek na afloop van de Spaanse Successieoorlog en de nieuwe constellatie op het internationale vlak, waardoor de dreiging van een oorlog voorlopig achterwege bleef. Al met al was er politiek weinig animo om voor de afwerking van het verdedigingssysteem de schatkist verder uit te putten. Wat dat betreft, waren in vergelijking met de periode vóór 1702 de tijden dus drastisch veranderd. Bij de afwerking van het zuidelijke frontier deed zich nog een andere complicatie voor. In 1715 kreeg de Republiek namelijk op grond van het Barrièretractaat opnieuw het recht om troepen te leggen in een aantal vestingen in de Zuidelijke Nederlanden. Daarmee kwam dit zuidelijke frontier in de tweede lijn te liggen en verviel de drijfveer om verder te bouwen.[77]

Zoals eerder is aangegeven, kan het nieuwe verdedigingsstelsel worden gekenmerkt als een praktisch onafgebroken keten van linies die het Staatse grondgebied beveiligden tegen aanvallen van over de landgrenzen. Deze linies ontleenden hun defensieve kracht aan onderwaterzettingen die in tijden van dreiging konden worden gerealiseerd, en aan van nature onbegaanbare terreindelen. Coehoorn heeft, zoals eerder opgemerkt, bewust de keuze gemaakt om bij de bescherming van het grondgebied uit te gaan van de aanwezige landschappelijke structuur. Daarmee hanteerde hij voor de inrichting van de frontieren in wezen hetzelfde principe dat hij in *Nieuwe vestingbouw* had geformuleerd voor het ontwerpen van vestingwerken, namelijk een optimale afstemming op de terreinomstandigheden.

Wanneer we tenslotte terugkeren naar Coehoorns aandeel in de voorbereiding en de uitvoering van het grote bouwprogramma uit de jaren 1698-1702, valt allereerst te concluderen dat hij hierin een spilfunctie vervulde. Voor het naast hogere niveau, waarop het beleid werd uitgestippeld en de beslissingen werden genomen, trad hij op

76 *Atlas ... Noord-Brabant*, 56.

77 Zie over de vestingbouwactiviteiten in de achttiende eeuw: J.P.C.M. van Hoof, '"Veilig" achter een wankele barrière en slecht te verdedigen frontieren' in Sneep, *Vesting*, 67-81.

als raadgever. Door zijn grote autoriteit en zijn grote kennis van zaken waren zijn adviezen meestal van doorslaggevende invloed. Daarbij moet echter wel worden aangetekend dat de Raad van State, met uitzondering van de koning-stadhouder, zijn aanbevelingen afzette tegen het financieel haalbare en Coehoorns adviezen dus lang niet altijd klakkeloos overnam. Anderzijds komt steeds het beeld naar voren dat hij in dit grote geheel een vrijwel onaantastbare positie innam. Zoals gezegd, had hij deze vooral te danken aan de onvoorwaardelijke steun die de koning-stadhouder hem sinds 1695 bood.

Als ingenieur-generaal heeft Coehoorn zich zeer nadrukkelijk beziggehouden met de implementatie en de uitvoering van zijn plannen. Daarbij ontstaat de indruk dat hij weinig aan het toeval wilde overlaten en, door zich extra moeite te getroosten, het beoogde resultaat zo veel mogelijk wilde veilig stellen. Coehoorn hechtte een groot belang aan een krachtig leiderschap. Gezien zijn karakter is dat niet verwonderlijk: hij stond bekend als een sterke persoonlijkheid en kon, als er in zijn competentie werd getreden, fel uit de hoek komen. De wijze waarop hij invulling gaf aan zijn functie als ingenieur-generaal, bood hem een enorm prestige. Van degenen die tot aan de val van de Republiek in 1795 in zijn voetsporen traden, kon alleen Carel Diederik Du Moulin, die van 1774 tot 1793 als directeur-generaal van fortificatiën optrad, enigszins in zijn schaduw staan.[78] Daarom neemt Coehoorn alleen al door de wijze waarop hij invulling gaf aan zijn functie van ingenieur-generaal, een unieke plaats in de geschiedenis in.

78 *Ibidem*, 72-79.

De opmars van de militaire geschiedenis
W. Klinkert

Bespreking van: J.R. Bruijn, C.B. Wels, ed., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam: Balans, 2003, 463blz, €35,-, ISBN 90 5018 600 9).

'Goede militaire geschiedschrijving is er wel, maar integratie daarvan in de geschiedenis van onze internationale positie ontbreekt.'[1] Deze woorden van A.F. Manning uit 1987 hadden de redacteurs van *Met man en macht* ongewijzigd als verantwoording aan hun werk kunnen meegeven. Dit immers, zo stellen zij in hun woord vooraf, is de reden dat dit overzichtswerk is verschenen. De veertien (!) auteurs hadden als opdracht meegekregen de rol van een van de krijgsmachtdelen - landmacht of marine - in een bepaalde periode te beschrijven in het kader van de internationale positie waarin de Republiek/Nederland op dat moment verkeerde. Internationaal-politieke verhoudingen zijn het decor waarin het veiligheidsbeleid - in deze studie in nogal eng militaire zin gedefinieerd - wordt beschreven.

Het boek - de redacteuren wensten geen bundel opstellen - is een product van de in 1991 met private financiële middelen opgerichte stichting Schouwenburgfonds. Dit fonds stelt zich ten doel de beoefening van de militaire geschiedenis te bevorderen en heeft hiervoor onder meer een bijzondere leerstoel aan de Universiteit Leiden kunnen instellen. In 1995 kwam het bestuur met het plan een overzichtswerk van de Nederlandse militaire geschiedenis te laten maken. Het achtte de tijd hiervoor gekomen, nu de emancipatie van de militaire geschiedschrijving tot volwaardige academische discipline was bereikt. De oogst van bijna twee decennia modern militair historisch onderzoek zou aantonen dat Mannings constatering definitief tot het verleden behoorde.

Het woord vooraf gaat niet in op de voorgangers van dit overzichtswerk. Als negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse oervaders van militaire overzichtswerken kan de volumineuze arbeid van J. Bosscha, J.C. de Jonge, F. de Bas, F.J.G. ten Raa en als samenvattend werk dat van I.L. Uijterschout gelden.[2] In deze werken zien we de militaire geschiedenis nog in zijn oude, traditionele vorm van krijgsgeschiedenis. Het zijn studies naar veldslagen, naar de organisatie en de belangrijkste veldheren, waarin bij tijd en wijle luid op de nationalistische trom geslagen wordt. Wellicht met uitzondering van Wijns studie naar het leger van prins Maurits[3] ontwikkelde de krijgsgeschiedenis zich geïsoleerd van de hoofdstroom van historisch onderzoek. Het was een terrein voor, veelal niet academisch geschoolde, specialisten. Bovendien kleefde aan het vak de pretentie dat er lessen voor contemporain militair optreden uit konden worden getrokken.

1 P. Luykx, N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht,1987) 278.

2 J. Bosscha, *Neerlands heldendaden te land van de vroegste tijden af tot in onze dagen* (Leeuwarden, 1834-1856); J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* (Haarlem, 1858-1862); F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd* (Schiedam, 1887-1904); F.J.G. ten Raa, *Het Staatsche leger 1568-1795* (Breda-'s-Gravenhage, 1911-heden). I.L. Uijterschout, *Beknopt overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de Nederlandse krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden* (Kampen, 1935).

3 J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* (Utrecht, 1934).

Na de Tweede Wereldoorlog bleef deze situatie nog enkele decennia bestaan. Weliswaar verschenen zeer uitvoerige, en zeker ook kritische, publicaties over het optreden van het Nederlandse leger in de meidagen van 1940 en van het KNIL tijdens de Japanse aanval op Nederlands-Indië, het grote publiek werd er niet mee bereikt. Ook werd het academisch debat er niet mee aangezwengeld. Pas in de jaren zeventig begon hier stap voor stap verandering in te komen. Het decennium opende met de publicatie van L. de Jongs deel over de meidagen van 1940 en J.A.A. van Doorns geruchtmakende studie over het Nederlandse optreden in Indonesië.[4] Twee thema's die tot op de dag van vandaag hun actualiteit hebben behouden. In 1972 werd F.C. Spits de eerste academisch geschoolde historicus op de leerstoel militaire geschiedenis aan de universiteit van Utrecht. Twee jaar later promoveerde G. Teitler in Rotterdam op een sociologisch-militair-historische studie.[5] De historische sectie van de Koninklijke Landmacht, opgericht in 1891, beleefde hetzelfde decennium zijn overgang naar een staf bestaande uit professionele historici. Het militair onderwijs volgde deze ontwikkeling.

De kleine groep militair historici in Nederland had veel achterstand in te halen. Het vak moest als specialisme erkenning zien te krijgen en zijn relevantie tonen door een bredere invulling van het onderzoeksterrein. De enge benaming krijgsgeschiedenis moest plaatsmaken voor militaire geschiedenis, waaronder ook sociale, economische en andere aspecten van het militaire bedrijf worden begrepen. De wisselwerking tussen krijgsmacht en samenleving in de breedste zin van het woord werd onderzoeksobject. Een voorbeeld hiervan is de reeks historische conferenties die de Stichting maatschappij en krijgsmacht vanaf 1984 tot 2003 organiseerde. De eerste handelde over de jaren dertig, de laatste sloot af met het einde van de Koude Oorlog.

Het vakgebied ging niet alleen de breedte, maar ook de diepte in. Een prachtig voorbeeld hiervan biedt de inleiding van John Keegan uit 1976 in zijn boek *The face of battle*. Keegan, zelf geen militair, toonde aan dat zelfs bij het traditionele onderwerp van de veldslag, nog vele aspecten onderbelicht waren. Hij introduceerde ‘new military history’, waarin het lot en de belevingswereld van de individuele soldaat centraal staan. Deze invalshoek is ook in de Nederlandse geschiedschrijving doorgedrongen.

Het vakgebied was in de jaren tachtig, toen Manning zijn woorden schreef, dus in beweging, in opmars. Op dat moment was het echter nog te vroeg te denken aan een overzichtswerk waarin militaire geschiedenis op een uitgebalanceerde wijze kon worden geïntegreerd in de ‘mainstream’. De in de jaren 1977-1983 verschenen *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* laat nog nauwelijks stappen op dit pad van integratie zien. Sindsdien is veel gebeurd, een blik in de bibliografie van *Met man en macht* toont al snel niet alleen het grote aantal, maar ook de diversiteit aan invalshoeken aan van publicaties sinds 1985.

Het specialisme van de militaire geschiedenis heeft zich heden ten dage definitief een plaats in de academische historische wereld veroverd. Met bijzonder hoogleraren aan de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Leiden en professionele onderzoeksinstellingen, verbonden aan de krijgsmachtdelen, is een hecht fundament gelegd en zijn veel nieuwe paden betreden. De keuze nu een overzichtswerk samen

4 J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands-Indisch-Indonesisch conflict* (Rotterdam, 1970).

5 G. Teitler, *De wording van het professionele officierskorps* (Rotterdam, 1974).

te stellen lijkt dan ook voor de hand liggend. Hiermee kan de stand van zaken op onderzoeksgebied aan een ruim publiek gepresenteerd worden. Toch wringt de schoen op een aantal punten als we deze maatstaf naast *Met man en macht* leggen. Twee zaken vragen een nadere beschouwing. Ten eerste de ondertitel, *De militaire*

geschiedenis van Nederland 1550-2000, en ten tweede de samenhang tussen de opstellen. Hebben we hier te maken met een boek of een bundel opstellen?

Zoals reeds opgemerkt behandelt het werk de militaire aspecten van het veiligheidsbeleid van de Republiek en het koninkrijk, met uitstapjes naar de wereld van de militaire organisatie, het personeelsbeleid en de technologie. Het is hiermee meer de 'smalle' geschiedenis van het defensiebeleid dan 'brede' militaire geschiedenis geworden, zonder nadrukkelijk te definiëren wat onder defensiebeleid moet worden verstaan. De keuze van de periodisering onderstreept dit. Als cesuren gelden de vrede van Munster, het einde van de Zevenjarige Oorlog (1763), de definitieve val van Napoleon, het einde van het koloniale tijdperk, de oprichting van de NAVO en ten slotte het einde van de Koude Oorlog. Stuk voor stuk belangrijke momenten voor het Nederlandse defensiebeleid. Maar zijn het ook militair-historische cesuren? Oorlogvoering en politiek hangen vanzelfsprekend nauw samen, maar ontwikkelingen op krijgskundig gebied zijn niet per definitie logische aanhangsels van politieke beslissingen. Een werk dat zich *de* militaire geschiedenis van Nederland noemt, moet toch duidelijk maken wat militaire geschiedenis eigenlijk is. Wat in de kern de ontwikkelingen zijn van een opstandige guerrilla te land en ter zee in de zestiende eeuw, die het opnam, via een Staats leger en vloot, tegen een wereldrijk, tot een dienstplichtkrijgsmacht van een kleine mogendheid en ten slotte een beroepskrijgsmacht voor internationale vredeshandhaving. Aan deze ontwikkelingen kleven sociale, wapentechnische, financiële, en militair-operationele aspecten. De rol van de militaire organisatie in de Nederlandse geschiedenis zou toch zeker deze aspecten moeten omvatten, alle ingekaderd in de grotere politieke en sociaal-economische ontwikkelingen. We onderkennen internationaal een 'military revolution'[6] in de zestiende en zeventiende eeuw, we kennen het begrip totale oorlog als karakteristiek voor de twintigste eeuw, maar hoe moeten we de Nederlandse praktijk en opvattingen hierin plaatsen?[7]

Dit te analyseren is wellicht een ideaal voor de toekomst, op basis van de huidige stand van onderzoek kan er wel iets over worden gezegd, al is er nog geen compleet beeld. Er zijn zelfs duidelijke blinde vlekken. Zo ontbreken moderne militair-historische analyses van de strijd met België (1830-1839) en van de Nederlandse krijgsmacht in de Eerste Wereldoorlog en het interbellum. Juist de interbellumjaren stonden bol van de discussies over wat de technische en operationele lessen van de Eerste Wereldoorlog nu waren en hoe dus de defensie vorm gegeven moest worden. Internationaal zijn er voorbeelden te vinden van militair-historische overzichtswerken, die wellicht inspirerend kunnen werken. Te denken valt aan *Grundzüge der deutschen Militärgeschichte* en het *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648-1939*. [8]

Discussies zijn opmerkelijk afwezig in *Met man en macht*. Historiografische controverses of verschillen van inzicht over bijvoorbeeld de achtergronden van de

6 Zie G. Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the west* (Cambridge, 1996).

7 Opmerkelijk is het ontbreken van een hoofdstuk over Nederland in de bundel van S. Förster, *An der Schwelle zum Totalen Krieg* (Paderborn, 2002). Zwitserland en België zijn hierin wel vertegenwoordigd.

8 K.V. Neugebauer, *Grundzüge der deutschen Militärgeschichte* (Freiburg, 1993). H. Meier Welcker, *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648-1939* (München, 1979-1981).

nederlaag in de meidagen van 1940, over de strijd in de Indische archipel, over hoe de invulling van de neutraliteit in politieke en militaire zin beoordeeld moet worden, of over de Nederlandse rol in de NAVO komen niet aan de orde. Ook in een verder verleden liggen kwesties van belang zoals de beoordeling van de Nederlandse vestingbouw of van wapenproductie in de late zestiende tot de achttiende eeuw in Europees perspectief, of de rol van de logistiek (bevoorrading), maar die

komen niet of nauwelijks aan bod.[9] De Nederlandse militaire geschiedenis is veel spannender en dynamischer dan dit boek doet vermoeden. Een beredeneerde bibliografie had dit kunnen ondervangen. Ook het inleidende karakter van het werk zou een dergelijke bibliografie rechtvaardigen. Jammer is dat nu is volstaan met opsommingen van gebruikte literatuur per hoofdstuk, waarin nogal wat redundantie zit.[10]

Ten tweede dringt de vraag naar de samenhang tussen de opstellen zich op. In het woord vooraf stellen de redacteuren nadrukkelijk dat het niet de bedoeling was een bundel samen te stellen. Toch heeft het werk kenmerken van een bundel behouden. Door de keuze iedere periode zowel vanuit het perspectief van de strijd te land als vanuit dat van de strijd ter zee te behandelen, waren overlappingen onvermijdelijk. We zien elk belangrijk conflict tweemaal langskomen, in een enkel geval driemaal als het ook de koloniale oorlogen betreft. Deze keuze weerspiegelt de institutionele inkadering van de militaire geschiedschrijving in Nederland. Landmacht en marine leven nog nadrukkelijk in hun eigen historische wereld. *Joint* optreden, zoals de fraaie militaire term luidt, gebeurt dan wel meer en meer in de dagelijkse praktijk van de krijgsmacht, in de geschiedschrijving is het nog een zeldzame exercitie. Juist in een werk dat veiligheidsbeleid als focus kiest, hadden de redacteuren de uitdaging moeten oppakken van de krijgsmachtdeelgerichte benadering af te stappen. Toegegeven, dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Studies waarin maritieme en landmachtgerichte elementen daadwerkelijk geïntegreerd worden behandeld zijn uitermate schaars, maar zolang dat niet gebeurt lijkt het alsof de Republiek/Nederland er twee gescheiden 'defensiebeleiden' op na hield, en dat nog eens verdubbeld in de koloniën.[11]

De in de inleiding beloofde analyse van *het* (mijn curs.) defensiebeleid komt zo nog onvoldoende uit de verf. Dat de krijgsmachtdelen leger en marine evenwichtig in een boek behandeld worden, is daarentegen wel een belangrijke eerste stap, maar het smaakt toch nadrukkelijk naar meer omdat de scheiding per krijgsmachtdeel de interne samenhang juist afbreuk doet. In dit verband is de (bijna) afwezigheid van de andere krijgsmachtdelen opmerkelijk. Op de cover staan weliswaar de vier emblemen van de Nederlandse krijgsmachtdelen afgebeeld, de luchtmacht en de marechaussee komen toch nauwelijks aan bod. Juist de luchtmacht biedt een aardige kapstok iets te zeggen over technologisering, over de relatie tussen krijgsmacht en industrie, over schaalvergroting van de oorlogvoering enzovoort. Dat de Koninklijke Marechaussee er bekaaid afkomt is niet zo vreemd. Deze organisatie is nog maar enkele jaren een krijgsmachtdeel en het professioneel historisch onderzoek ernaar staat nog in de kinderschoenen. Toch lagen ook hier kansen. Recent publiceerde R.

9 Een recent overzichtswerk op dit gebied hebben de auteurs niet meer kunnen meenemen: H. Roos, ed., *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam, 2003).

10 Zie voor een overzicht van de Nederlandse militaire geschiedschrijving B. Schoenmaker, 'Clio at arms: military history in the Netherlands', *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis,* XIV (1991) 82-104 en *Revue internationale d'histoire militaire* (Den Haag, 1984).

11 J.A.M.M. Janssen, 'Driestromenland in optima forma' in: B. Schoenmaker, J.A.M.M. Janssen, ed., *In de schaduw van de muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag, 1997).

van der Wal zijn studie over militaire bijstand[12] en de huidige werkzaamheden van de marechaussee in het kader van het vreemdelingen- en anti-terreurbeleid illustreren een nieuwe rol van de krijgsmacht.

Het zou in dit verband te ver voeren alle veertien bijdragen te behandelen. Enkele wil ik noemen. Olaf van Nimwegen heeft een heldere bijdrage geschreven over de periode 1650-

12 R. van der Wal, *Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde* (Utrecht, 2002).

1750. Het is een uitgebalanceerd hoofdstuk over de rol van de Republiek in de gecompliceerde internationale verhoudingen van die honderd jaar in combinatie met een analyse van de samenstelling, organisatie en bewapening van het Staatse leger. Van Nimwegen weet een fraaie balans te vinden tussen het grote kader en het illustratieve, militair-historische detail. Enkele illustraties van wapens en tactieken waren hier wel op hun plaats geweest, deze hadden, samen met een geïllustreerde uitleg over hoe nu een veldslag verloopt, de bijdrage voor niet-specialisten nog verhelderd. Ook de bijdrage van Jaap de Moor verdient lof. In iets meer dan veertig pagina's schetst De Moor de Indische militaire geschiedenis in hoofdlijnen. Het is, net als de bijdrage van Van Nimwegen, een uitstekende samenvatting gebaseerd op een goede kennis van de nieuwste historische inzichten. Idealiter had De Moors bijdrage met die van Anita van Dissel over de maritieme aspecten van de Nederlandse aanwezigheid in de archipel tot een hoofdstuk samengevoegd moeten worden. Overlap tussen deze hoofdstukken is nu soms storend.

Willem Bevaart ten slotte legt in zijn bijdrage duidelijk uit welke rol het leger speelde in de politieke ambities van de koningen Willem I en II en hoe Nederland de overgang maakte van een ambitieuze middelgrote mogendheid tot een kleine neutrale staat waarin het koninklijke gezag was teruggedrongen. Bevaart is er goed in geslaagd aan te tonen hoe het militaire element een belangrijke factor in deze ingrijpende transitie was.

Met man en macht vult een lacune in de Nederlandse historiografie. Het Schouwenburgfonds verdient zeker complimenten dat het het aandurfde het eerste overzicht van de Nederlandse militaire geschiedenis sinds Uijterschout uit te geven. Vooral voor de wereld buiten de vakspecialisten is nu een gemakkelijk toegankelijke ingang beschikbaar. Om in militaire termen te spreken, een tussengelegen aanvalsdoel is genomen, in de verte doemt het volgende doel al op: een handboek waarin militaire geschiedenis in haar breedte en maatschappelijke inkadering wordt behandeld.

Recensies

Algemeen

C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 491 blz., € 27,95, ISBN 90 351 2401 4).

Een jaar na zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de politieke cultuur aan de Rijksuniversiteit in Groningen verscheen deze bundel verspreide geschriften van Coen Tamse, samengesteld door Remieg Aerts, Klaas van Berkel, Janny de Jong en Henk te Velde. De laatste schreef een inleiding over persoon en werk van de schrijver en de 17 artikelen worden gevolgd door een overzicht van de publicaties van Tamse.

In de gekozen artikelen zijn de belangrijkste thema's van het werk van Tamse vertegenwoordigd: geschiedenis van de internationale betrekkingen met de nadruk op de relaties tussen Nederland en België in de negentiende eeuw en verder natuurlijk de geschiedenis van de Nederlandse monarchie. Bij het laatste onderwerp krijgt koningin Sophie, met wie Tamse zich intensief heeft beziggehouden, terecht veel aandacht. In één bijdrage van recente datum geeft hij een boeiend verslag van zijn 'werk in uitvoering' voor een biografie van deze bijzondere vorstin. De lezer kan alleen maar hopen dat de werkzaamheden nog voortgezet worden. In diverse bijdragen blijkt tegelijkertijd de belangstelling van Tamse voor onderwerpen als Engeland en de geschiedenis van de Engelse monarchie, beeldvorming in internationale relaties evenals voor het gebruik van autobiografisch materiaal.

Uit de herkomst van de artikelen blijkt de diversiteit van zijn publicaties. Behalve bijdragen aan tijdschriften en bundels in binnen- en buitenland zijn ook twee stukken uit *NRC Handelsblad* opgenomen, over de rechten van de mens en over Lodewijk XVIII. Over het geheel genomen dus lof voor de samenstellers, maar in sommige gevallen hebben ze in hun selectie misschien wat veel overlappingen en doublures voor lief genomen. Dat geldt met name voor de overzichten van de geschiedenis van de Nederlandse monarchie en voor de behandeling van koningin Wilhelmina.

Over de artikelen zelf, alle al eerder gepubliceerd, slechts een enkele opmerking - immers goede wijn behoeft geen krans. Aangevuld door de waardevolle inleiding van Te Velde laten ze belangrijke aspecten van het werk van Tamse zien zoals vakgenoten het de afgelopen decenniën hebben leren kennen, erudiet en gedegen, verzorgd en helder geschreven. Opnieuw valt de brede opzet en aandacht voor achtergrond en context op, of het nu gaat over de geschiedenis van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw of de collecties van het Huis van Oranje. Scherpzinnige analyses geven ook in overzichten van bekend terrein telkens weer nieuwe perspectieven. De veranderingen in de functie van de Nederlandse monarchie en met name haar nieuwe sociaal integratieve functie worden in een Europese context geplaatst, waarbij België en Engeland vanzelfsprekend de meeste aandacht krijgen. Voor Tamse kan de monarchie, en zeker die onder het Huis van Oranje, ook in de moderne tijd nog een belangrijke functie hebben, mits ze 'vaste geloofswaarden en zekerheden' (241) niet verloochent. Terecht geven de samenstellers in hun 'Woord vooraf' aan dat de keuze van de titel enigszins uitdagend is. Weliswaar behelst het eerste artikel een historische analyse van het begrip 'politieke mythe' en spreekt de auteur hier en in andere bijdragen van 'de Oranjemythe', maar het vor-

stenhuis zelf is voor hem allerminst een mythe. Hij benadert het met respect en dat geldt zelfs voor een toch wat problematische representant als koning Willem III. Het is overigens wel wat veel eer voor deze merkwaardige vorst, wanneer Tamse schrijft (286) dat Wilhelmina aan haar vader de wens toeschreef 'als de laatste man in de laatste loopgraaf' te sneuvelen. Het gaat hier om de stadhouder-koning, die andere Willem III die zij zeer hoog schatte en wiens uitspraak zij in *Eenzaam maar niet alleen* op zichzelf in mei 1940 betrekt.

Het andere grote thema, de betrekkingen tussen België en Nederland, wordt vertegenwoordigd door een fraai overzicht van de relaties in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog, het artikel over 'voorstelling en beeldvorming' in de periode 1848-1870 en tenslotte een rede bij de herdenking van 'Veertig jaar cultureel verdrag.' Het valt overigens op dat Tamse, behalve zijdelings in het laatstgenoemde artikel, geen enkele aandacht besteedt aan de Vlaamse kwestie. Diplomaten zullen daar geen oog voor hebben gehad, maar zelfs bij de behandeling van Willem I en zijn Verenigd Koninkrijk noemt hij de taalpolitiek niet.

Tenslotte een woord van dank aan de samenstellers die in deze fraaie bundel veel, ook wat minder toegankelijk werk van Coen Tamse voor vakgenoten en een ruimer publiek hebben bijeengebracht. We blijven hopen op de biografie van koningin Sophie!

D. van der Horst

J. Israel, R. Salverda, ed., *Dutch jewry. Its history and secular culture (1500-2000)* (Brill's series in jewish studies, XXIX; Leiden: Brill, 2002, 335 blz., €82,-, ISBN 90 04 12436 5).

In juni 1997 werd een symposium georganiseerd door University College in London met als onderwerp 'The history and culture of the jews in the Low Countries.' De bijdragen aan dit symposium, die hier gebundeld zijn, vormen als het ware een toegift op de in 1995 verschenen *Geschiedenis van de joden in Nederland*, dat in 2001 ook in Engelse vertaling verscheen. In de bundel worden bepaalde aspecten van de geschiedenis van de joden in Nederland vanuit andere gezichtshoeken bekeken, nader uitgewerkt of uitvergroot, zonder een sluitend geheel te vormen.

Na een uitvoerige bibliografische inleiding van Jonathan Israel vormen negen bijdragen het eerste deel van de bundel, gerangschikt onder de titel: 'De vroeg-moderne tijd.' Het is opvallend hoe ook in dit boek, zoals steeds in de historiografie van de joden in de Republiek, de schijnwerpers gericht zijn op de sefardische gemeenschap, ofschoon deze reeds aan het einde van de zeventiende eeuw haar culturele en numerieke overwicht had moeten afstaan aan de asjkenazische gemeenschap. Deze niet verdiende onderwaardering van de laatste groep kan niet meer verdedigd worden door het gebrek aan onontsloten bronnenmateriaal, maar is voornamelijk te wijten aan het gebrek aan linguïstische kennis van historici, om de Hebreeuwse en Jiddische bronnen in druk en handschrift te kunnen lezen en interpreteren, waardoor nog steeds geen evenwichtig beeld van de geschiedenis van de asjkenazim in de tijd van de Republiek is ontstaan.

De twee eerste artikelen behandelen algemene onderwerpen. Arend H. Huussen geeft een overzicht over de rechtspositie van de joden in de tijd van de Republiek,

een artikel, dat eerder in de *Legal History Review*, LXIX (2001) gepubliceerd werd. Het is een heldere uiteenzetting met opgave van zeer veel literatuur, maar gaat niet in op de interessante kwesties, die in de praktijk ontstonden door verschillen tussen het Nederlandse en joodse huwelijks- en erfrecht, die in de zeventiende en achttiende eeuw tot langdurige rechtszaken voor het Hof van Holland hebben geleid. Hubert P.H. Nusteling doet een poging om uit het weinige betrouwbare materiaal dat voor de volkstelling van 1807 over de joodse gemeenschap beschikbaar is, tot een

demografisch overzicht te komen, waarin hij de explosieve groei van de asjkenazische ten opzichte van de sefardische gemeenschap naar het eerste en tweede kwart van de achttiende eeuw verschuift, in plaats van de algemeen aangenomen mening dat de numerieke verschuiving reeds omstreeks 1700 merkbaar was. Het is op grond van dit ene artikel niet mogelijk om tot een definitieve herziening te komen, omdat het culturele overwicht van de asjkenazische gemeenschap zich sinds 1680 op vele manieren manifesteerde en een aantal nog niet bestudeerde bronnen, zoals de notulen van het asjkenazische gemeentebestuur en de archieven van de armenzorg, andere getallen boven water kunnen brengen.

De volgende vijf artikelen hebben uitsluitend betrekking op de sefardische gemeenschap. Tirtsah Levie Bernfeld gaat in op de financiering van de armenzorg in een artikel dat eerder in het Nederlands in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIII (1997) is verschenen. De bijdrage van Yosef Kaplan belicht de juridische stappen, die de besturen van de sefardische gemeente ondernamen tegen overtreders van de joodse huwelijkswetten en tegen moeders van buitenechtelijke kinderen. Spinoza blijft, ondanks of misschien wel dankzij zijn uitstoting en vertrek uit de sefardische gemeenschap, een onuitputtelijke bron van inspiratie voor historici. Zowel Jonathan Israel als Odette Vlessing doen een poging om ook economische motieven te betrekken bij de achtergronden rondom de totstandkoming van de grote ban in 1656. Vanwege de desolate toestand van de firma van Spinoza's vader, die in 1654 was overleden, was Spinoza genoodzaakt zich in allerlei juridische bochten te wringen om aan de schuldeisers van zijn vader te ontkomen. Beide auteurs brengen interessante feiten aan het licht, maar kunnen toch geen sluitend bewijs geven voor de stelling dat de grote ban eerder financiële dan ideologische redenen had. De analogie met de ban van Uril da Costa, zo'n dertig jaar eerder in Amsterdam uitgesproken, die alleen op grond van diens verwerping van de goddelijke oorsprong van de rabbijnse leer was uitgesproken, is hiervoor te sterk. Bovendien geeft de tekst van de ban zelf geen houvast voor nieuwe hypotheses.

Drie korte bijdragen over Rembrandt en zijn verhouding met de joden door Alan Cohen, over de Amsterdamse theaterdirecteur Jacob Dessauer en zijn Jiddische theater rondom 1800 door Hetty Berg en over het taalgebruik van de Amsterdamse asjkenazim in diezelfde tijd naar aanleiding van de Jiddische polemieken tussen aanhangers van de oude en de nieuwe orde in de Franse tijd door Marion Aptroot besluiten het eerste deel van de bundel.

Deel twee draagt als titel ‘Modern Dutch jewry.’ J.C.H. Blom en Selma Leydesdorff zien terug op de integratie van de joden in de Nederlandse samenleving tot 1940, waarbij beiden op uiteenlopende wijze de verzuiling een belangrijke invloed toekennen op zowel de inburgering van de joden als hun aparte, geïsoleerde positie, die hen tijdens de Duitse bezetting extra kwetsbaar maakte voor succesvolle vervolging door de nazi's. P.H. Schrijvers en Peter Romijn houden zich met de tijd van de Tweede Wereldoorlog bezig. Net als in zijn biografie van David Cohen, voorzitter van de Joodse Raad, doet Schrijvers ook hier een poging om zijn held van alle blaam van collaboratie met de Duitsers te zuiveren. Romijn publiceert hier een lezing, die hij in 1997 in London voor het Institute for jewish studies hield, waarin hij de belangrijke rol van joden bij de organisatie van het Nederlandse verzet tegen de Duitse bezetter schildert. Chaya Brasz geeft een overzicht van herstel en consolidatie van de joodse gemeenschap na 1945, waarin zij zowel grote veranderingen ziet, vooral onder invloed

van het zionisme en de oprichting van de staat Israel, alsook continuïteit met oude tradities.

De bundel wordt besloten door drie bijdragen die eigenlijk los staan van het onderwerp van de bundel. Ludo Abicht geeft een overzicht van de geschiedenis van de joden in Antwerpen, Gerrold van der Stroom onderzoekt de oorzaken van de blijvende invloed van het dagboek van Anne Frank en Johan P. Snapper beschrijft de functie van de ironie in het werk van Marga Minco.

Het is eigenlijk jammer, dat het slot van de bundel eens te meer illustreert, hoe moeilijk het is om tot een evenwichtige weergave van de inhoud van belangrijke symposia te komen.

R.G. Fuks-Mansfeld

H. van Koningsbrugge, E. Waegemans, ed., *Van de vierpotige leeuw en de tweekoppige adelaar. Studies over Nederlands-Russische relaties* (Baltic studies VII; Groningen: INOS, 2002, viii + 196 blz., ISBN 90 73432 07 3).

Deze bundel is het zevende deel van de serie Baltic studies en is uitgegeven door het Instituut voor Noord- en Oost-Europese Studies in Groningen. In de publicatie staat de fascinatie van Nederlanders (en Belgen) met Rusland en die van Russen met Nederland centraal.

Niet alle artikelen gaan daadwerkelijk over het leven in Rusland. Zo schrijft T. van Staalduinen over een taalstrijd in de Hervormde kerk in Sint Petersburg (87-107). Ook al komt het leven in Rusland wel aan de orde, centraal staan in deze bijdrage de problemen die de Nederlandstalige dominee ondervond met de kerkenraad. Die laatste wenste een meertalige dominee, die naast Nederlands ook tenminste Duits sprak, maar liefst ook het Frans machtig was. Hoewel het artikel een goed inzicht geeft in deze 'taalstrijd', komt de 'fascinatie' met Rusland er bekaaid vanaf. Dat geldt ook voor de bijdrage van C. van der Zwaan: 'Een reiziger in Rusland. Onderzoek naar de herkomst van een dagboek uit 1798-1799' (159-173). Zoals de titel doet vermoeden, wordt in dit opstel met name onderzoek gedaan naar de schrijver van het dagboek. Daarbij worden passages uit het dagboek vergeleken met die uit een publicatie van Johan Meerman uit 1805 en met een 'Levensberigt' over hem uit 1816. De schrijfster van deze bijdrage aan de bundel weet overtuigend en op een plezierige wijze aannemelijk te maken dat Meerman het dagboek heeft geschreven. Ook al citeert Van der Zwaan hem regelmatig, toch staat het leven in Rusland niet centraal in haar betoog. In de inleiding van het opstel geeft de schrijfster echter aan dat in 'een vervolg' op dit onderzoek de inhoud van het dagboek wèl aan de orde zal komen (159). Op de ervaringen van Meerman met het leven in Rusland moeten we dus nog even wachten.

Het eerste essay uit de bundel handelt over een reis door Rusland die nooit is gemaakt ('Brieven uit Sovjet-Rusland. Hein Hoebens imaginaire reis door Stalin-Rusland'; 1-15). De Nederlander Hoeben bestreed in de jaren dertig van de vorige eeuw zowel het nazisme als het communisme. Vooral het communistische atheïsme kon de katholiek Hoeben niet verkroppen. Daarom publiceerde hij (overigens in België) het boekje *Brieven uit Sovjet-Rusland*. Dat deed hij echter onder het pseudoniem Wladimir Zwetow-Dolina. Hoeben wilde met het boekje aantonen dat de Russische dagelijkse werkelijkheid niet voldeed aan de ideaalvoorstellingen uit de Westerse pers. De 'journalist' Zwetow-Dolina brengt allerlei bezoeken, onder andere aan een schoenenfabriek (9), om zo te achterhalen hoe de werkelijkheid dan wel is. Volgens W. Coudenys, de auteur van het opstel, heeft Hoeben de meeste gegevens over Rusland gehaald uit Duitse bronnen. Coudenys kan eenvoudig aantonen

dat Hoeben/ Zwetow-Dolina absoluut niet objectief en origineel is. Ook contemporaine recensies oordeelden vernietigend over de brieven van Hoeben/ Zwetow-Dolina.

In een ander opstel door R. Tavernier: 'Terug uit Tiflis. Uit het actieve leven van de Antwerpse kolonel Bernard Rottiers (1771-1858)' (109-140), is het leven in Rusland ondergeschikt aan de persoon Rottiers. De titel 'Terug uit Tiflis' is bovendien ook enigszins misleidend: het essay

verhaalt over veel meer dan alleen die reis. In feite staat het leven van Rottiers centraal; dat hij daarbij in Rusland is geweest, lijkt een bijkomstigheid te zijn.

Eén bijdrage gaat erover hoe Russen in de twintigste eeuw dachten over Nederland en de Nederlanders: 'Nederlanders in Russische ogen in de 20e eeuw' (55-85). Daarbij neemt schrijver Vladimir Ronin de twintigste eeuw vrij ruim: in eerste instantie komen publicaties uit de tweede helft van de negentiende eeuw aan de orde. Het artikel geeft een goed beeld van de veranderende reputatie van Nederland door de eeuwen heen. In eerste instantie werd die reputatie bepaald door onder andere de strijd tegen het water en andere stereotype kenmerken. Aan het einde van de twintigste eeuw heeft de tolerantie van Nederland(ers) met 'andersdenkenden' en 'anderslevenden' (bijvoorbeeld drugsverslaafden) steeds de reputatie van Nederland bepaald.

De bundel met negen opstellen is onderhoudend geschreven voor een breed publiek. Slechts één artikel gaat over de 'fascinatie' die Russen hadden met Nederland. De overige bijdragen geven min of meer weer hoe Nederlanders (en Belgen) dachten over Rusland. Bij sommige opstellen staat de in het voorwoord genoemde 'fascinatie' niet centraal. Maar ook al voldoen de artikelen niet allemaal volledig aan de 'probleemstelling' van de bundel, het boek is interessant genoeg om te lezen.

M.A. de Winter

F. Egmond, *Nederland in de maak. Landschap tussen verleden en toekomst. Verschenen bij het 200-jarig bestaan van het Nationaal Archief* (Zwolle: Waanders, 2002, 240 blz., ISBN 90 400 8740 7).

Vorig jaar bestond het Nationaal Archief (voorheen het Algemeen Rijksarchief) tweehonderd jaar. Dat was volgens de directeur dé reden om 'aan een breed publiek te laten zien wat deze instelling van de vaderlandse geschiedenis zoal in huis heeft.' (7) Het boek wil een beeld schetsen van de veranderingen in het Nederlandse landschap gedurende de afgelopsen twee eeuwen.

Het jubileumboek bestaat voor het grootste gedeelte uit foto's, tekeningen, landkaarten en ander beeldmateriaal. Niet al dat materiaal is echter afkomstig uit het Nationaal Archief. Hierdoor wordt de stelling dat het boek wil laten zien wat het Nationaal Archief 'zoal in huis heeft' (7) enigszins ontkracht.

In deze publicatie wordt een drietal thema's behandeld: Nederland en water, Nederland ontsloten en Nederland ruimtelijk geordend. Het boek begint echter niet meteen met die thema's. Eerst worden 'drie vernieuwende en invloedrijke Nederlandse vormgevers en plannenmakers op het gebied van landschapsarchitectuur en stedenbouwkunde' (15) aan het woord gelaten. Aan deze drie mensen wordt onder andere gevraagd naar hun favoriete en meest gehate locaties in Nederland. Daarnaast worden de drie thema's ook met hen behandeld. Voor de geïnteresseerde lezer zijn dit drie belangwekkende bijdragen aan het boek. Pas na deze drie interviews (die in totaal 61 pagina's in beslag nemen) komen de hierboven al genoemde thema's expliciet aan de orde. Aan het begin van elk thema wordt in een inleiding een algemeen relaas over het onderwerp gegeven. Tussen de afbeeldingen staat zo nu en dan ook nog een verklarende tekst. Hierbij is het bijzonder opvallend dat er geheel geen bronnen

worden vermeld voor die teksten. Ook wordt geen gebruik gemaakt van voet- of eindnoten. Van een publicatie van het Nationaal Archief had dat mijns inziens wel mogen worden verwacht. Overigens wordt van elke afbeelding wél de bewaarplaats (binnen dan wel buiten het Nationaal Archief) genoemd. Dat gebeurt echter niet aan het eind van elk thema of aan het einde van het boek. Aan het begin

van elk hoofdstuk (dat overigens staat voor één thema) wordt de collectie genoemd waaruit het beeldmateriaal afkomstig is. Een niet alledaagse keuze.

De opmaak van het boek is sowieso niet 'standaard'. Er worden verschillende lettergrootten gebruikt. Het voorwoord (van Maarten van Boven, directeur van het archief) is geschreven in 'koeienletters'. Alle inleidingen van de thema's zijn gedrukt in een kleiner lettertype, terwijl de verklarende teksten tussen de afbeeldingen in een nog kleiner lettertype staan. Op sommige pagina's staat een citaat uit een van de eerder genoemde interviews. Deze zijn weer gedrukt in een groter lettertype dan de teksten en bovendien worden die citaten in het blauw weergegeven. De hoofdstukken waarin de thema's worden behandeld, worden van elkaar gescheiden door een geheel blauwe pagina waarop in grote letters de titel van het hoofdstuk c.q. thema staat. De overgang tussen het voorwoord en de inleiding enerzijds en de interviews anderzijds, wordt weer gekenmerkt door een fel oranje blad. De scheiding tussen het laatste interview en het eerste thema bestaat ook uit zo'n oranje blad. Het moge de lezer van deze recensie duidelijk zijn dat de opmaak van het boek nogal rommelig kan overkomen. Indien het de bedoeling was om aan te geven dat niet alles aan een archief 'stoffig' is, dan is die opzet zeker geslaagd. De opmaak van het jubileumboek is absoluut niet saai.

Het belangrijkste van het boek is uiteraard de inhoud. Daar is op zich niets mis mee. De afbeeldingen vormen als het ware een reis door de tijd. Zij laten goed zien hoe het Nederlandse landschap gedurende twee eeuwen is veranderd. De verklarende teksten zijn niet diepgaand en daardoor goed toegankelijk voor de 'gemiddelde Nederlander'. Dat was ook de bedoeling. Waarom het onderwerp 'Nederland in de maak' is gekozen, wordt niet verantwoord. Dat is jammer, omdat het archief ook heel gemakkelijk andere onderwerpen had kunnen behandelen. *Nederland in de maak* is wat dat betreft niet echt origineel. Spijtig is ook dat 'het grootste archief van Nederland' (7) geen bibliografie heeft opgenomen.

M.A. de Winter

Middeleeuwen en nieuwe geschiedenis

E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2002, 288 blz., €29,95, ISBN 90 5345 218 4).

Naar de oudste kerken van Holland is nog maar weinig onderzoek gedaan. De eerste vroegmiddeleeuwse kerken aldaar, nog toebehorend aan de abdij van Echternach, waren van hout en lieten, behalve wat paalgaten, weinig sporen na. Hoewel Elizabeth den Hartog nog een boeiend hoofdstuk wijdt aan deze vroegste geschiedenis, staan toch de tufstenen kerken in haar boek centraal.

Rond 980 werd de grafelijke houten abdijkerk te Egmond in tufsteen herbouwd, hetgeen toen heel bijzonder was. De oudste tufstenen kerken werden uit afbraakmateriaal van oude Romeinse castella opgetrokken, en sinds de elfde eeuw uit nieuwe tuf, afkomstig uit de Eifel. In Holland bevonden de kerken zich vooral op de hoger gelegen strandwallen langs de kustlijn, in West-Friesland, Wieringen en Texel, en in het latere land van Heusden en Altena. De eerste

kerken van de goedkopere baksteen, die vanaf het einde van de twaalfde eeuw werden gebouwd, zijn ook in het onderzoek betrokken. De onderzochte periode begint bij Willibrord in 690 en loopt tot 1300.

Pastoors en parochianen komen nauwelijks in dit boek voor. Den Hartog heeft vooral de aandacht gericht op de bouwheren. Ze toont duidelijk aan dat het niet de gelovige boerenbevolking was die de kerken stichtte, alleen al omdat het met dat geloof zo'n vaart niet liep. De stichters van de tufstenen kerken waren vooral de graven van Holland (abdijkerken van Egmond en Rijnsburg en stichtingen in hun zoektocht naar een vaste residentie) en de Hollandse edelen, die kerken stichtten in de plaatsen waarnaar ze zich noemden. De reden waarom men tot kerkbouw overging, was vaak gelegen in de legitimatie van macht, of aanspraken op een bepaald gebied. Ook status en het recht van de stichter op een graf voor het hoogaltaar, 'in medio ecclesiae', motiveerden de elite tot de bouw van kerken van dure tufsteen, wat natuurlijk meer aanzien gaf dan een houten constructie.

Er werd niet alleen studie verricht naar de weinige nog bestaande kerken, maar ook werden resten van kerken uit archeologische opgravingen geïnventariseerd. Verder zijn opgravingen, kronieken en dorpsbeschrijvingen uit de zeventiende en achttiende eeuw geraadpleegd. Reconstructies aan de hand van deze bronnen en verder veel literatuur is de gangbare werkwijze in deze studie. Wat er bij de beredeneerde reconstructies en de nodige bewijsvoeringen allemaal aan gegevens voorbij komt, is zo informatief, dat dit soms meer indruk maakt dan de noodzakelijkerwijs wat magere conclusies. Interessant is de duiding van de aanwezigheid in West-Friesland van tufstenen kerken en een uitzonderlijk groot aantal rood zandstenen sarcofaagdeksels. Van de arme boerenbevolking, die geen adelstand kende, zijn deze natuurlijk niet geweest. Aan de hand van analogieën met situaties uit soms onverwachte bronnen (zelfs Shakespeare wordt in een noot geciteerd) weet de schrijfster aannemelijk te maken dat het hier gaat om gedachteniskerken en markeringen van graven van gevallenen in de guerrilla-achtige oorlogen, waarin de Hollandse graven toen met de Westfriezen verzeild raakten.

Door middel van vergelijking van bouwvormen wordt de ideologie of politieke verbondenheid van de bouwheren gereconstrueerd. Zo brengen overeenkomsten tussen de tweede stenen abdijkerk van Egmond en de Mariakerk te Utrecht de verbondenheid tussen graaf en keizer alsmede graaf en bisschop tot uitdrukking. De grafelijke abdijen van Egmond en Rijnsburg en later het grafelijk paleis te Den Haag vervulden een voorbeeldfunctie voor de kerkenbouw van de Hollandse adel. Den Hartog draait het ook om: zij vermoedt een bepaalde benedictijner kerkvorm bij de eerste stenen abdijkerk te Egmond op grond van bekendheid van Egbert aartsbisschop van Trier, zoon van bouwheer graaf Dirk II, met de hervormingsbeweging van Bruno van Keulen.

Elizabeth den Hartog is als universitair docent Oudere bouwkunst (400-1800) verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Leiden. De beschrijving van de architectuur en plattegronden die de kerken gehad moeten hebben, bestaat soms uit (kerk-)bouwkundig vakjargon. Bij aanduidingen als bijvoorbeeld 'grote spitse drielobbige blindboognis' (142), 'trapezoïdaal' en 'dookgaten' (39) heeft men toch even bedenktijd nodig. Er is ook geen verklarende woordenlijst opgenomen, maar wel zijn er veel foto's, tekeningen en plattegronden van de kerken, waarop men vaak de bouwkundige beschrijvingen kan terugzoeken.

Notenlijst, bibliografie, register en illustratieverantwoording, het ziet er allemaal even verzorgd uit. Aangaande een onderwerp dat zo moeilijk direct te bestuderen is, heeft de schrijfster alles uit de kast gehaald om haar hypothesen aannemelijk te maken. Mede daardoor is het een goed informatief boek, dat iedereen die zich bezighoudt met cultuurgeschiedenis van de vroege Middeleeuwen in Holland en Nederland, zou moeten lezen en eventueel ook als reisgids ge-

bruiken bij een tocht langs de kerken, die op een kaartje zijn aangegeven en vaak afzonderlijk worden besproken.

Martha Catania-Peters

J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (Dissertatie Groningen 2002; Groningen [http://www.ub.rug.nl/eldoc/dis/arts/j.f.benders/], 277 blz.).

Het boek van Jeroen Benders kan gezien worden als een nieuwe bijdrage aan het dynamische onderzoek van de verschriftelijking van de Westerse samenleving. Het gekozen thema, namelijk het gebruik van het schrift in de interne administratie van de middeleeuwse stad Deventer, plaatst het boek op het kruispunt van de institutionele geschiedenis, de stedelijke diplomatiek en de geschiedenis van de sociale communicatie, zoals die wordt beoefend in Engeland, Duitsland en ook in Nederland. De analyse heeft dientengevolge een drievoudig karakter: administratief, sociaal en cultuurhistorisch.

Waarom Deventer? Volgens de auteur biedt juist deze stad interessante perspectieven, dankzij de relatieve rijkdom van overgeleverde bronnen, en ook vanwege de interessante, multidimensionele geschiedenis van deze stad. In de Middeleeuwen was Deventer een belangrijk economisch en kerkelijk centrum binnen het bisdom Utrecht. Het was tevens het hoofd van de Overstichtse stadsrechtfamilie, en leverde het model van het stadsrecht van Kampen en Zwolle. Bovendien was Deventer lid van de Hanze, de fameuze handelsstedengemeenschap die een groot deel van Noord- en Centraal Europa bestreek. In het laatstgenoemde perspectief is juist de ontwikkeling van het gebruik van het schrift in de Deventer bureaucratie zeer interessant voor een niet-Nederlandse historicus, die zich doorgaans bezighoudt met het schriftgebruik in de steden aan de andere ‘rand’ van het Hanzegebied, in Polen, Pruisen, Bohemen en Hongarije. Daar heeft de zogenaamde Duitse kolonisatie een apart stedelijk model gevormd, waarin het stadsleven par excellence verbonden was met het geschreven woord.

Achter Benders' gedetailleerde studie van de overgang van mondeling bestuur naar schriftelijke administratie en rechtspraak in Deventer, zit een cruciale vraag naar de factoren, de determinanten van de bestuurlijke verschriftelijking. Benders probeert ze te bepalen door de analyse van het stedelijke schriftgoed, geproduceerd in een periode van meer dan driehonderd jaar. ‘Terminus a quo’ is 1123, toen de eerste oorkonde op naam van de stad is uitgevaardigd; ‘terminus ad quem’ is 1463/1464, toen het stedelijke bestuur zijn definitieve vorm had gekregen. In deze periode heeft de juridische emancipatie van Deventer uit de macht van de Utrechtse bisschoppen en hun ‘ministeriales’ plaatsgevonden, en werd een hiërarchische bestuursstructuur gevormd, met het schepencollege, burgemeesters, cameraars en ‘gespecialiseerde’ meesters die verantwoordelijk waren voor verschillende onderdelen van de stedelijke economie en defensie.

De zorgvuldige kritiek van de verschillende soorten bronnen (oorkonden, brieven, rekeningen en registers) vult zes lange hoofdstukken op dichtbedrukte bladzijden.

Dit was nodig om een zeer interessant beeld van de bestuurlijke verschriftelijking te schetsen. De cruciale periode binnen dit proces werd gevormd door de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw. De ontwikkeling en de differentiatie van het administratief, juridisch en financieel stadsbestuur werd toen gevolgd door een groei van het op schrift stellen van de activiteiten en beslissingen die men belangrijk genoeg vond om vast te leggen. De bewaard gebleven oorkonden, correspondentie, stadsrekeningen, de registratie van de rechtspraak en van de financiële

transacties van de burgers, laten zien dat deze 'genres' zich in de veertiende eeuw ontwikkelden. Die ontwikkeling bevestigt dat het schrift toen het dominante instrument van machtsuitoefening en memorisatie was geworden.

Waar moeten wij de oorzaak van deze beslissende overgang zoeken? Volgens de auteur waren het sociale en politieke veranderingen die de evolutie van mondeling naar schriftelijk bestuur mogelijk maakten. De autonomie die Deventer bereikte op het gebied van interne administratie en rechtspraak ging samen met de politieke groei van een nieuwe sociale groep: de burgerij, die haar vertegenwoordigers in het bestuurscollege kreeg.

Behalve deze gunstige omstandigheden voor de spectaculaire groei van het praktisch schriftgebruik was er nog iets anders nodig, namelijk een breed gedeelde overtuiging dat het schrift tenminste net zo'n efficiënt instrument is voor gemeenschappelijke en juridische handelingen als een mondelinge afspraak of een symbolisch gebaar. In navolging van Michael Clanchy noemt Benders zo'n overtuiging een 'literate mentality'. Hij probeert argumenten te geven om te bevestigen dat bij de veertiende-eeuwse Deventer kooplieden zo'n mentaliteit werkelijk bestond. Zijn eerste argument is de toenemende behoefde aan scholing ten behoeve van een loopbaan, duidelijk aantoonbaar in de veertiende eeuw; zijn tweede het redelijk zorgvuldige bewaren van het schriftgoed in een archief, of althans in een speciale opslagplaats, die vanaf het eind van de dertiende eeuw bestond. De reconstructie van de verschriftelijking van het dagelijks bestuur in Deventer lijkt coherent en goed opgebouwd te zijn. Een verdiepte bronnenanalyse wordt ondersteund door een serie van de interessante bijlagen, zoals de biografieën van de stadsschrijvers en edities van bronfragmenten.

Er zijn in het besproken boek enkele algemene punten, die het waard zijn om nader besproken te worden. Zo valt op dat de dynamiek van het verschriftelijkingsproces in middeleeuws Deventer vergelijkbaar is met het chronologische ritme van dit proces in de andere delen van Europa (zie recentelijk W. Prevenier, Th. de Hemptinne, ed., *La diplomatique urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatique, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven- Apeldoorn, 2000)).

Een ander interessant probleem is de kwestie van de stedelingen die zich beroepsmatig met schrijven bezig gingen houden. Volgens de auteur begon de bestuurlijke verschriftelijking met de diensten die de geestelijken van het kapittel van Sint Lebuinus aan de stad leverden. Zij vervulden de taken waarbij schriftgebruik nodig was. Pas in de loop van de veertiende eeuw komen we leken als stadsschrijvers tegen. Bovendien onderwees de kapittelschool van Sint Lebuinus de Deventer burgerij in lezen en schrijven, kennis die nodig was voor de latere loopbaan. Benders verbaast zich over het geringe aantal 'officiële' stadsschrijvers, gezien de groeiende hoeveelheid geproduceerde teksten. Tot het eind van de veertiende eeuw was er namelijk maar één officiële stadsschrijver in Deventer. Pas in de jaren dertig van de vijftiende eeuw waren er twee, en nog eens dertig jaar later drie. Het lijkt mij dat het beeld van de afkomst en activiteiten van de Deventer schrijfkaders duidelijker kan worden door een vergelijking met de andere delen van het Hanzegebied 'sensu largo'. Het is bekend dat in de grote Noordduitse steden de kooplieden in de dertiende eeuw de geestelijken hun correspondentie en rekeningen lieten bijhouden (zie A.v. Brandt, 'Geistliche als Kaufmannschreibpersonal im Mittelalter,' *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, XXXVIII (1958) 164). Het is ook

bekend dat in de veertiende eeuw overal in het Hanzegebied het aantal geletterde stedelingen groeide, dankzij de opleiding die zij genoten aan kathedraal-, kapittelof parochiescholen. Die scholen kwamen steeds meer onder controle van het stadsbestuur. Ik betwijfel of de school van de Sint Lebuinus onderwijs kon geven dat adequaat was afgestemd op de wensen en behoeften van koop- en ambachtslieden. In het boek van Benders lezen wij

niets over de relaties tussen de school en de stadsbestuur. Had de stad bijvoorbeeld invloed op de keuze van de rector van de school (permanente conflicten over benoemingskwesties vonden in de vijftiende eeuw plaats in de Poolse en Pruisische steden; zie bijvoorbeeld: B. Geremek, ed., *Kultura Polski średnowieczney XIV-XV w.* (Warszawa, 1998) 319). Misschien moeten we daarnaast de mogelijkheid van een opleiding in de praktijk meer appreciëren. Leden van het stadsbestuur en de stedelijke administratie waren mogelijk in staat om sommige zaken op te schrijven zonder meteen de hulp van een professionele notaris of de stadsschrijver in te roepen.

Een andere interessante kwestie is het gebruik van de volkstaal in stadsboeken en correspondentie. De taalverhoudingen in Deventer waren minder ingewikkeld dan die aan de oostgrens van het Hanzegebied, waar behalve de autochtone volkstalen, zoals het Tsjechisch of het Pools, het Duits ook sterk aanwezig was als de taal van de rijke en machtige Duitse stadsbevolking. Het frappeerde mij dat ook in Deventer de definitieve overgang van het Latijn naar de volkstaal, in casu het Middelnederlands (aan het begin van jaren zestig van de veertiende eeuw), sociale en politieke redenen had. De groei van het aantal leken voor wie het makkelijker was om in de eigen taal te lezen en te schrijven ging samen met de politieke emancipatie van de stadsbevolking (meente). Hoewel in de steden van Centraal Europa de keuze voor de ene of de andere schrijftaal soms ook andere redenen kon hebben, lijkt het alsof overal in laatmiddeleeuws Europa de beslissing om stedelijke zaken niet in het Latijn maar in de volkstaal op te schrijven, een politiek gebaar kon zijn. Ongetwijfeld is dit een probleem dat nadere studie waard is.

Het beeld van het schriftgebruik in de administratie van het middeleeuwse Deventer, dat zorgvuldig werd geschetst door Jeroen Benders, is dat van een microkosmos. De bewaard gebleven bronnen gaven heel weinig informatie over de vraag hoe Deventer zijn functie van ‘moederstad’ van de Overstichtse stadsrechtfamilie vervulde. Gezien Benders' appreciatie van de invloed van de Duitse hanzesteden op de ontwikkeling van de ‘literate mentality’ van de Deventer burgerij, heeft hij weinig plaats ingeruimd voor de schriftelijke contacten tussen de stad en de Hanze.

Dit informatieve en waardevolle boek van Benders kan men ook lezen als een debat met het klassieke werk van Michael Clanchy, *From memory to written record. England 1066-1307* (2e dr.; Oxford, 1995). Volgens Benders is het niveau van de laatmiddeleeuwse ontwikkeling van de bestuurlijke schriftcultuur in Engeland en in Noordelijke Nederlanden onvergelijkbaar. Beide auteurs zijn echter overtuigd van het belang van de verschriftelijking ‘van boven’, en van het belang van het schrift als machtsinstrument. In deze zin is Benders' studie van Deventers bestuurlijke schriftcultuur te zien als een studie van de voorgeschiedenis van de moderne bureaucratie.

Anna Adamska

R. van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam: Prometheus, 2002, 352 blz., ISBN 90 5333 997 3).

Dit is een kostelijk boek. In zes kloeke, vlot geschreven en prachtig geïllustreerde hoofdstukken krijgt de lezer een boeiend overzicht van het literaire schrijven en lezen in de Republiek, met alles wat daaraan vast zit. En dat is heel wat, want ‘literatuur’ was in die tijd allerminst de individuele expressie van individuele emoties, maar had vooral tot taak de mensen op te voeden tot goed maatschappelijk gedrag, of dat nu het sociale of het privé leven betrof. Politiek, religie, handel en bedrijf, maar ook het huwelijk en het liefdesleven van jongeren, voor dat

alles kon men in poëzie en toneel, romans en novellen de gedragsregels voor-'geheeld' vinden. Begrijpelijk dan ook dat de maatschappelijke en culturele inbedding van die literatuur boeiende lectuur oplevert.

Terecht begint Van Stipriaan met de Opstand en de opkomst van het nationaal gevoel: de geuzenliederen met hun informerende en vooral opiniërende functie, de talloze toneelstukken met vaderlandse onderwerpen, de actieve betrokkenheid ook van schrijvers bij de opbouw van het Nederlands als cultuurtaal. Daarnaast is er veel aandacht voor de pamflettenoorlogen die het verdere bestaan van de Republiek van bestandstwisten tot rampjaar begeleidden.

Het volgende hoofdstuk gaat over het schrijverschap als zodanig. De ontwikkeling wordt geschetst van de collectieve literatuurbeoefening zoals die plaatsvond in de rederijkerskamers, tot en met het individuele, op de klassieken en de Italiaanse en Franse renaissancisten geënte individuele dichterschap. Direct daarbij aansluitend komt het drukkers- en uitgeversbedrijf aan de orde - Plantijn in Antwerpen, Elsevier en Blaeu in Amsterdam - en de opkomst van de broodschrijverij.

Het derde en vierde hoofdstuk behandelen dan de denk- en belevingswereld waarvanuit al die gedichten, verhalen en toneelstukken geschreven zijn. Zij zijn naar mijn mening de belangrijkste hoofdstukken van het boek, omdat het vooral die opvattingen zijn die de oudere literatuur voor ons vaak zo onbegrijpelijk maken. De allegorische manier van denken, die tot ver in de zeventiende eeuw bleef bestaan en waarin de hele natuur, maar ook de mythologie, de geschiedenis en zelfs objecten als molens en sluizen, dragers waren van religieuze en morele waarheden, staat ver van ons af. Hetzelfde geldt voor de toenmalige psychologie: de opvatting van melancholie als typische dichters-, geleerden- en verliefden-ziekte en van vermaak als het remedie bij uitstek daartegen. Het conflict tussen rede en hartstochten en de tomeloze kracht van de affecten was het belangrijkste psychologische axioma van die tijd en vormt dan ook de kern van de meeste toneelliteratuur, zowel van kluchten en blijspelen als van tragedies. Wie dat weet kijkt minder verbijsterd aan tegen het feit dat een geleerde van wereldfaam als Caspar Barlaeus genoot van het uiterst bloedige stuk 'Aran en Titus' van de glazenmaker Jan Vos. Het drama werd beschouwd als de hoogste vorm van literatuur, met de grootste opvoedende kracht. De Amsterdamse Schouwburg, een goed deel van de zeventiende eeuw de enige openbare schouwburg in het land, was dan ook een centrum van literair leven. Niet onbetwist trouwens: de calvinistische dominee's vonden het toneel maar een goddeloos gedoe.

De allegorische wereldbeschouwing werd in de loop van de zeventiende eeuw definitief ondergraven door het opkomend rationalisme. Ontwierp Constantijn Huygens de tuin van zijn buitenplaats Hofwijck nog in de vorm van het menselijk lichaam als symbool van de associatieve eenheid van micro (mens)- en macro (natuur)-kosmos, zijn zoon Christiaan zette er later een telescoop neer om, heel wat concreter, de kosmos te bekijken. Ontdekkingsreizen en wetenschappen brachten nieuwe vormen van literatuur, zoals reisjournalen en natuurbeschrijvingen.

Vervolgens komt de lezer aan de beurt. De Republiek kende een relatief hoge alfabetiseringsgraad en in elke stad was wel een boekhandel. Het meest gelezen - en voorgelezen - werden stichtelijke teksten en de morele maar vooral ook onderhoudende verhalen van Cats. Maar onder de literatoren zelf zijn het Hooft en vooral Vondel die gecanoniseerd worden. Eenmaal zover, breekt er rond 1700 een

‘poëtenoorlog’ uit die decennia lang zou voortwoekeren en waarin de canon weer langzaam onderuitgehaald wordt.

Het laatste hoofdstuk gaat over de nieuwe vormen en ideeën die de achttiende eeuw hebben gemaakt tot de eeuw van de Verlichting. Nieuwe literaire vormen: het tijdschrift en tenslotte de roman, en nieuwe categorieën auteurs: vrouwen nu ook vooral, met als bekendsten Betje Wolff

en Aagje Deken. In diezelfde jaren tachtig van de achttiende eeuw beleefde het politieke tijdschrift een plotselinge hevige bloei. Maar toen kwamen de Fransen...

Ik heb de inhoud zo uitvoerig weergegeven om enigszins een indruk te geven van de rijkdom van het geheel. De opzet is thematisch maar er is toch sprake van een zekere chronologische ordening, die maakt dat ook de belangrijkste ontwikkelingen in die tweeënhalve eeuw niet buiten beeld blijven. De tekst is hier en daar doorschoten met terzijdes, die extra informatie geven of die een brug slaan naar het heden. Sommige daarvan zijn werkelijk vondsten, zoals het krantenbericht over een Tunesische landgenoot die zijn twee kinderen alle vijftien coupletten van het Wilhelmus uit het hoofd heeft laten leren, of de vergelijking van de rederijkerspoëtica met de *Opperlandse taal- en letterkunde* van Battus. Tussendoor wordt dan ook nog het nodige verteld over de receptie en interpretatie van de zeventiende-eeuwse literatuur in de negentiende en eerste helft twintigste eeuw, inclusief curiosa als Bredero als 'dolle vaandrig'. Maar vooral de afbeeldingen, waarvan vele in prachtige kleurendruk, vormen een reële bijdrage tot het informatieve gehalte van het boek, een boek om in te bladeren en in te lezen, een boek om te hèbben.

Valt er dan niets aan te merken? Het is een beetje vreemd te moeten constateren dat, na alles wat er wordt geschreven over het belang van de Nederlandse zangcultuur, de liedjes van Hooft worden behandeld alsof het gedichten zijn. Trouwens, over het geheel genomen komt de literatuur er als literatuur bekaaid af. Wie wil weten hoe de literatuur zelf zich ontwikkelde, wat het verschil is tussen het toneel van de rederijkers en dat van Bredero of Vondel, of tussen de poëzie van Hooft en Huygens, of zelfs welke dichters er waren en wat zij hebben geschreven, zal moeten wachten op de nieuwe grote literatuurgeschiedenis waaraan onder auspiciën van de Nederlandse Taalunie wordt gewerkt en waarvan Mieke B. Smits-Veldt en Karel Porteman het deel over de 'grote' zeventiende eeuw en Joost Kloek dat over de achttiende eeuw onder hun hoede hebben genomen.

Maar het valt aan te nemen dat het algemene cultureel geïnteresseerde publiek van tegenwoordig liever wil lezen over dat hele aan politiek, maatschappij, religie en moraal gerelateerde literaire leven, dan over die literatuur zelf.

Marijke Spies

F.K. Laarman, *Families in beeld. De ontwikkeling van het Noord-Nederlandse familieportret in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Zeven provinciënreeks XX; Hilversum: Verloren, 2002, 103 blz., ISBN 90 6550 186 X).

Het is met de belangstelling van de kunsthistorici voor het thema 'familieportret' tot voor kort weinig anders gesteld geweest dan met hun interesse in de zo genaamde 'Delftse tegeltjes'. Rembrandt en Titiaan en hun werken zijn aantrekkelijker onderwerpen voor onderzoek dan de tegelschilders van het St. Lucasgilde en hun quasi-fabrieksmatige productie. Cultuur-historische en sociaal-economische aspecten legden het af tegen esthetische. Zo was het. De afgelopen decennia is daar voor het onderwerp 'familieportret' duidelijk verandering in gekomen. De studies van Malecki

(*Das Familienbildnis im 16. und 17. Jahrhundert* (1950) en *Die Familie des Pieter Jan Foppesz* (1983)), van Oberhaidacher (*Das holländische Familienbild des 16. und 17. Jahrhunderts* (1972)), en van Smith (*Masks of wedlock* (1982)) blijken achteraf aanlopen naar Eddy de Jonghs tentoonstellingscatalogus (*Portretten van echt en trouw* (1986)), die als een doorbraak beschouwd mag worden. De studies van Victoria Greep (*Een beeld van*

het gezin (1996)) en de nu voorliggende van Frauke Laarman werkten het thema verder uit en verdiepten het daarmee tot een eigenstandig wetenschappelijk kennisobject.

Reeds in *Portretten van echt en trouw* viel het op, dat er onder de schilders van familieportretten zo veel anonymi waren. De echt grote meesters hebben zich maar weinig of in het geheel niet met dit in hun tijd nieuwe genre beziggehouden. Men zou kunnen denken, dat de nog niet vastliggende beeldtaal van zo'n jong genre juist een uitdaging tot experimenteren voor hen zou kunnen hebben betekenen. Maar dat kost wel tijd en dus ook geld. Ook anderszins leverde het geen profijtelijke arbeid op door de bewerkelijkheid van de vele af te beelden personages (normaliter, zoals in de schuttersstukken, werd per portret betaald) en de ongetwijfeld scherpe prijscalculatie, die gewoonlijk door de particuliere opdrachtgever zal zijn afgedwongen. Eenmaal klaar verdween het werkstuk naar een particuliere ruimte, waar het in feite slechts incidenteel voor personen van buiten de familiekring te bewonderen viel. Aan het vestigen en verspreiden van een reputatie droeg het dus maar in beperkte mate bij. En dat alles voor een - in de ogen van een goedbetaalde grootmeester - vriendenprijsje. Opdrachten voor openbare ruimten, voor kapitaalkrachtige instituties en gezelschappen van niet-onbemiddelde personen, ja wellicht zelfs voor de vrije markt zullen financieel aantrekkelijker zijn geweest.

In een drietal hoofdstukken worden de verschillende aspecten van dit voor de Noord-Nederlandse schilderkunst in de eerste helft van de zeventiende eeuw zo kenmerkende nieuwe genre (alleen in Italië is dan iets gelijksoortig aan te wijzen) helder en uitstekend uiteengezet. In het eerste hoofdstuk zijn dat de ideologische en andere sociaal-maatschappelijke omstandigheden. Daartoe valt bijvoorbeeld te rekenen de opkomst van het idee van het gezin als hoeksteen van de samenleving. Typisch een product van de burgerlijke cultuur van de Noordelijke Nederlanden. Het tweede hoofdstuk houdt zich voornamelijk bezig met de vraag in hoeverre het familieportret gezien werd als een gebruiksobject, functioneel zoals voor ons de foto, of toch ook als kunstobject. Daaronder vallen ook vragen als waar in huis werd het portret bij voorkeur opgehangen? Bestond er een onderlinge hiërarchie tussen de geportretteerden? Hoe gingen de volgende generaties met de voorouderportretten om? En dergelijke meer. In hoofdstuk drie worden uitvoerige beschouwingen gewijd aan de (ontwikkeling van de) beeldtaal, lokale tradities, vindingrijke kunstenaars en wederzijdse beïnvloedingen. Waar kwam bijvoorbeeld het idee vandaan de familie te portretteren om de dis of rond een ongedekte tafel? Waarom binnenshuis dan wel in de open lucht afgebeeld? Op al dit type vragen wordt ingegaan en worden verhelderende antwoorden gegeven.

Als enige door mij geconstateerde tekortkoming daarop zou het ontbreken van een veel uitvoeriger behandeling van het ontstaan van het familieportret als historieschilderstuk kunnen zijn. Ik bedoel daarmee de weergave als bijbelse, mythologische of klassiekhistorische personages in een al dan niet historiserende setting. Het zij toegegeven dat deze vorm van weergave pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn bloeitijd vond en dan buiten het chronologische kader van dit boek valt. Maar dat neemt niet weg dat het ontstaan ervan eerder ligt en dat er dus wel degelijk van zulke producties sprake was. Maar vanzelfsprekend doet dit niets af aan de lof, welke over deze publicatie valt uit te spreken.

Ad van der Woude

G. Braun, met medewerking van K. Goronzy, A. Tröster en A. Oschmann, ed., *Die französischen Korrespondenzen*, Band V, 1 *(1646-1647)* en V, 2 *(1647)* (Acta Pacis Westphalicae, Serie II, Abt. B; Munster: Aschendorff, 2002, clxxxi, 1891 blz., € 239,90, ISBN 3 402 04994 5).

Volgens een ruwe schatting wisselden de Franse onderhandelaars op het Westfaalse vredescongres onderling en met hun superieuren te Parijs in de periode 18 maart 1644-24 oktober 1648 ongeveer 2000-2500 'depêches' uit. Het gaat hier om brieven en memoranda waaraan meestal in bijlage andere documenten werden toegevoegd. Het vijfde deel van de uitgave van Franse congresstukken bevat 346 depêches uit de periode 24 november 1646-24 juni 1647. De Noord-Nederlandse diplomatie speelde toen een belangrijke rol op het toneel van de internationale politiek: in Munster waren de ambassadeurs van de Republiek belast met de officiële opdracht als 'interpositaires' of 'entremetteurs' de vrede tussen Frankrijk en Spanje te bevorderen. Intussen kwam de Staatse delegatie onder leiding van de behendige Hollandse diplomaat Adriaen Pauw op 8 januari 1647 met Spanje een voorlopige vrede overeen. Dit eigengereide optreden baarde de Franse autoriteiten in Parijs, Munster en Osnabrück grote zorgen, want het lag voor de hand dat Frankrijk nu meer moeite zou hebben Spanje tot territoriale concessies te dwingen. Behalve de Republiek gaf ook een andere bondgenoot, Zweden, grote ergernis door in het overleg met de keizer eisen te stellen waaraan Frankrijk als katholieke supermacht moeilijk zijn goedkeuring kon hechten.

De onderhandelingen, die de Europese politieke verhoudingen van Pommeren tot Noord-Italië voor lange tijd moesten vastleggen, vorderden moeizaam. Vanuit Parijs onderhielden Jules Mazarin, Henri-Auguste de Loménie de Brienne en Hugues de Lionne frequent briefcontact met de Franse delegatie onder leiding van Henri d'Orléans, hertog van Longueville. Longueville had Munster als standplaats. Zijn collega Claude de Mesmes, graaf van Avaux, verbleef van januari tot eind april 1647 meestentijds in Osnabrück, terwijl de derde Franse gevolmachtigde, Abel Servien, van januari tot augustus 1647 in Den Haag vertoefde, onder meer om de Republiek van een afzonderlijke vrede met Spanje af te houden. Servien kreeg te maken met een in Holland geconcentreerde oppositie tegen voortzetting van de oorlog. Uiteindelijk liet de oorlogspartij in Utrecht, Zeeland en Gelderland zich overstemmen en weigerde een meerderheid voor Frankrijks vèrstrekkende eisen aan Spanje garant te staan. Uit de brieven valt goed op te maken hoe Adriaen Pauw, 'ce meschant esprit' (1095), voor de Fransen als de grote inspirator van de anti-Franse politiek gold. Zelfs wordt er over hem dreigende taal gesproken: hij diende te beseffen dat zijn overmoed hem zwaar zou worden aangerekend. Op 17 maart 1647 sloot Longueville hem openlijk van de 'interpositie' tussen Frankrijk en Spanje uit.

Veel brieven en memoranda in deze twee banden bevatten spitsvondige beschouwingen over de te volgen onderhandelingsstrategie. In lange volzinnen laten de Franse politici zich uit over de beste manier om de Staatse en Zweedse bondgenoten in het gareel te houden en een vrede te sluiten die Frankrijk tegenover de Habsburgse dreiging voorgoed zou beveiligen. Een uitvoerige, vlot geschreven inleiding gaat in op een aantal kernproblemen, zoals de actuele militaire situatie, de Franse reactie op de Staats-Spaanse toenadering, het verloop van de missie van Servien in de Republiek, en de crisis in de Franse onderhandelingen met Spanje (mei/juni 1647). De depêches

zelf, waaronder die van Servien uit Den Haag een aparte vermelding verdienen, bevatten een schat aan gegevens over de Franse diplomatie. Veelal voor het eerst uitgegeven, zijn zij voorzien van overzichten van vindplaatsen (originelen, kopieën, eventuele vorige edities) en inhoudsopgaven. Behalve voor biografische details over alle personen die in de gecompliceerde diplomatieke betrekkingen een rol speelden, wordt in de annotatie veel

plaats ingeruimd voor toelichtingen op voorgaande vredestraktaten waarnaar in de besprekingen werd verwezen. Voor zover zij bewaard zijn gebleven, worden de aan de depêches toegevoegde bijlagen steeds nauwkeurig gelokaliseerd. Achterin volgt een 'Register der Verhandlungsakten', een overzicht van (ontwerpen van) proposities en traktaten uit de periode 1645-1647, alsook een omvangrijk chronologisch register, waarin alle documenten die in de inleiding, briefteksten en annotatie voorkomen, worden opgesomd. Aan de vetgedrukte nummers voor de uitgegeven depêches kan worden afgelezen hoe deze fungeerden als een ruggengraat binnen een diepgaand en gedetailleerd schriftelijk overleg dat uit duizenden documenten bestaat.

Op het stramien van de voorgaande delen hebben de bewerkers met deze uitgave van 346 'Hauptstücke' het spreekwoordelijke topje van een ijsberg op voorbeeldige wijze blootgelegd. Bovendien is hun inventarisatie van vindplaatsen van in vele archieven verspreide originele documenten, bijlagen èn later aangelegde verzamelingen van afschriften een onmisbare hulp bij voortgezet detailonderzoek. Dat zij heel nauwgezet te werk zijn gegaan, blijkt ook uit de algemene index, die maar liefst 200 pagina's beslaat. Hierover zegt de leidsman van de 'Acta Pacis Westphalicae', Konrad Repgen, in het voorwoord met een understatement dat de opzet 'vielleicht etwas zu umfangreich' is geweest. Zonder twijfel is er met Duitse degelijkheid gewerkt, want veel lemmata zijn zo uitvoerig dat die door aparte overzichten van de indeling der uitsplitsingen moesten worden opengelegd. Het lemma Adriaen Pauw, bijvoorbeeld, omvat vier en een halve kolom, dat van Longueville twaalf en een half, en dat van Servien zelfs negenentwintig. Hoewel lastig in het gebruik, garandeert zo'n index een goede toegang tot de vaak lange, informatieve documenten. Een uitgave op deze leest geschoeid vereist veel onderzoekstijd en geld. Hopelijk kan de reeks op dezelfde wijze worden voortgezet, want voor de (Nederlandse) geschiedbeoefening van de zeventiende eeuw is zij van groot belang.

H.J.M. Nellen

S. Vuyk, *De dronken Arminiaanse dominee. Over de schaduwzijde van de verlichte remonstranten* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2002, 216 blz., €21,-, ISBN 90 6707 542 6).

Dit is het vierde boek van Simon Vuyk (geboren 1932) over de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap. *De verdraagzame gemeente van vrije Christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1800* (Amsterdam 1995) was zijn proefschrift. Op zijn tweede werk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders 1800-1860* (Amsterdam 1998) heeft hij uit remonstrantse kringen reacties gehad dat hij te negatief was, dat hij door het boek het imago - een door hem vaak cursief gebruikt woord - van de remonstranten had geschaad. Het imago zoals dat graag werd gezien, hield in dat de levenswandel van de remonstranten voorbeeldig was, wat een orthodox protestant ook kon inbrengen tegen hun gebrek aan leerstelligheid. Zijn derde boek is getiteld *Verlichte verzen en kolommen* en handelt over *Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting*

(1720-1820) (2000). In de persoonlijke epiloog van zijn vierde en laatste boek vertelt Vuyk dat hij uit een remonstrants gezin komt. Hij is zelfs van 1960 tot 1968 remonstrants predikant geweest, maar is wars van alles wat naar apologie zweemt. Het lijkt wel of hij met dit boek wil laten zien dat hem het remonstrants imago niets [meer] kan schelen en hij in zijn voorgaande werken eerder milder dan kritischer is geweest dan de bronnen toelaten. Nu laat hij zien wat er aan schandalen in de archieven te vinden is.

Dit boek is zeker het resultaat van archiefonderzoek, daarvan geeft het notenapparaat blijk. De kennelijk aanstootgevende gegevens betreffende remonstrantse voorlieden komen rechtstreeks uit rijks- en gemeentearchieven te Amsterdam, Delft, Den Haag, Leiden, Rotterdam, Utrecht en Gouda. En hiermee kom ik ook op mijn bezwaar tegen dit boek. Er lijkt niet zozeer een historische vraagstelling aan ten grondslag te liggen als wel grotendeels een aaneenschakeling op te leveren van beschrijvingen van losse incidenten, hetzij ter verantwoording van de indruk die eerdere boeken hebben gewekt, hetzij om bewust te shockeren. Er worden geen vergelijkingen gemaakt met andere kerken of met andere vormen van gemeenschapsleven in de periode die het boek bestrijkt, grofweg 1700-1800. Ook blijft onduidelijk of de besproken schandalen opvielen door hun uitzonderlijkheid of dat ze slechts het topje van de ijsberg waren.

In de eerste vier hoofdstukken wordt telkens in enkele pagina's verteld van vele gevallen van herhaalde openbare dronkenschap en alcoholisme bij sommige predikanten en proponenten - dat zijn afgestudeerde theologen die nog niet naar een gemeente zijn beroepen -, de buitenechtelijke of vlak na de huwelijksvoltrekking geboren kinderen van andere, en van weer andere predikanten en hoogleraren aan het remonstrants seminarie de gevallen van bewuste geschiedvervalsing in hun publicaties. Deze hoofdstukken zijn negatief van toon. Het verhaal wordt doorspekt met bijtende opmerkingen. Zo wordt in geval van achterklap en intrige vaak uitdrukkelijk gesproken van de verdraagzame remonstranten. Het wekt geen verbazing dat de enige mensen die in deze hoofdstukken ter sprake komen en met wie het maatschappelijk goed afloopt, degenen zijn die van het seminarie zijn geschopt.

Ik heb de indruk dat sommige belhamels in verschillende hoofdstukken voorkomen, maar het ontbreken van een index of register van persoonsnamen maakt dit onzeker. Terloops rijst uit losse opmerkingen wel een contour op van remonstrantse procedures en van het reilen en zeilen in de gemeenten. Zo wordt ons minstens achtmaal verteld dat een proponent pas na een jaar mocht worden beroepen, en enkele malen dat een beroep pas kon worden aangenomen als de kerkenraden van alle gemeenten daaraan goedkeuring hadden gehecht.

Uitvoeriger wordt in de hoofdstukken 5-7 ingegaan op de situatie in respectievelijk Amsterdam en Rotterdam, de leidende gemeenten die vaak gezamenlijk voor kosten opdraaiden, en in Moordrecht en Gouda bij de benoeming van een predikant, met de intriges die om het verkrijgen van een redelijk betaalde baan te verwachten waren. Ook hier veel ontluisterende taferelen van roddels en misbruik van familiebetrekkingen. Omdat deze hoofdstukken echter uitvoeriger zijn, geven ze minder de indruk van een opsomming van menselijke zwakheden en een helderder beeld van het kerkelijk leven in de achttiende eeuw.

Het beste hoofdstuk vind ik hoofdstuk acht. Het geeft een gedegen overzicht van de remonstrantse zorg voor armen en wezen in het Rotterdam van de achttiende eeuw. Remonstranten blijken niet allen tot de maatschappelijke elite te horen en de diaconie had veel werk te doen en moeilijke beslissingen te nemen. Of de vrijgevigheid jegens armen uit christelijk geïnspireerde gevoelens voortkwam of zoals Ido de Haan in zijn boeiende synthese *Het beginsel van leven en wasdom* (Amsterdam, 2003) betoogt, uit de wens om de staat zoveel mogelijk uit eigen kring te weren, is niet na te gaan, als betrokkenen zich daarvan al bewust zijn geweest. De moeite die is gedaan om een eigen weeshuis op te richten, wijst evenwel sterk op de laatste drijfveer.

Hoofdstuk 9 is weer partijdig, maar deze keer zijn de predikanten helden en geen schurken. In de conflicten tussen de gebroeders Lorie met hun kerkenraden over financieel beheer streeft Vuyk naar eerherstel voor hen. Wat betreft Friedrichstadt slaagt hij daarin, zijn betoog over een soortgelijk conflict in Den Haag is minder overtuigend.

Het laatste hoofdstuk bespreekt de statuten van de Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap. Mijns inziens had dit hoofdstuk beter aan het begin kunnen staan, want deze wetten komen terloops door het hele boek ter sprake. Mijn andere bezwaar tegen dit boek is dat het meer het karakter heeft van een bundel artikelen. Menselijke zwakheid is toch niet de enige rode draad die door dit breed opgezet bronnenonderzoek is te trekken?

W. Pelt

Nieuwste geschiedenis

K. Veraghtert, B. Widdershoven, *Twee eeuwen solidariteit. De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam: Aksant, Zeist: HiZ, 358 blz., €31,30, ISBN 90 5260 014 7).

Vergelijkende studies over de geschiedenis van de sociale zekerheid zijn er al heel wat, maar dat geldt in veel mindere mate voor de Lage Landen. Ook wat de geschiedenis van mutualiteiten betreft, wijzen de auteurs er terecht op dat op dat terrein nog heel wat onderzoek te doen valt, met name voor de Belgische ziekenfondswereld (hoewel ze er ook aan toevoegen dat dat in zekere mate wel op gang komt in het katholieke KADOC en het socialistische AMSAB). Op basis van de bestaande literatuur behandelen Veraghtert en Widdershoven de problematiek van ziekteverzekering en mutualiteiten, en ze hebben daarbij oog voor zowel de interne organisatie van ziekenfondsen, hun relatie met geneesheren als het beleid ten aanzien van ziekteverzekering.

Reeds in het *ancien régime* zetten gilden de stap van de gezamenlijke verdediging van de corporatieve belangen naar het solidair verschaffen van onderlinge hulp bij ziekte. Het decreet-d'Allarde en de wet-Le Chapelier (voorjaar 1791) belemmerden in de Nederlanden de activiteiten een tijdje, maar rond 1820 won het idee veld dat steunfondsen op vrijwillige basis niet onder het coalitieverbod vielen. In Duitsland hing de situatie af van de lokale overheid. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde zich in de drie landen een bont landschap van maatschappijen van onderlinge bijstand. In Duitsland werd de verplichte ziekteverzekering vrij snel ingevoerd, eerst op lokaal vlak en later algemeen met de beroemde wet van 1883. In België wilde de overheid initiatieven van zelfhulp enerzijds wel steunen, maar anderzijds leefde er de (terechte) vrees dat er weerstandskassen zouden opgericht worden. In 1851 maar vooral in 1894 bood de overheid aan mutualiteiten de mogelijkheid van rechtspersoonlijkheid. Stilaan ontwikkelde zich het systeem van de gesubsidieerde vrijheid. In Nederland werden rond de eeuwwisseling verschillende plannen geformuleerd voor verplichte verzekeringen, maar door grote politieke onenigheid bleven die een dode letter. Wat het interbellum betreft, is voor Duitsland vooral interessant te weten dat Duitse historici er blijkbaar nog niet helemaal uit zijn in welke mate de nazi's belangrijke wijzigingen aanbrachten. Wel voerden ze de centralisering op, wat in 1949 opnieuw werd teruggeschroefd. In België zorgde met name de financiële crisis er in het interbellum voor dat de verplichte ziekteverzekering

op zich liet wachten. Er ontwikkelden zich machtige verzuilde landsbonden. In Nederland werd in het

interbellum de ziektegeldverzekering losgekoppeld van de ziektekostenverzekering. Opvallend was ook dat de Nederlandse overheid, in tegenstelling tot de Belgische en Duitse, weigerde zelf een financiële bijdrage te leveren. In tegenstelling tot Duitsland, bestond er in België en Nederland voor de Tweede Wereldoorlog voor de werkgevers geen verplichting om aan de ziekteverzekering deel te nemen. In België bracht de besluitwet van december 1944 de ziekteverzekering en andere sociale verzekeringen samen onder de noemer van sociale zekerheid. Later zou de communautaire problematiek de zaak gaan bemoeilijken. Landsbonden speelden in Duitsland maar vooral in België een grote rol, terwijl in Nederland unieke organisaties zoals commerciële ziekenfondsen en doktersfondsen een belangrijke plaats opeisten. De Nederlandse en Duitse overheden traden veel minder genereus op dan de Belgische. Terwijl in België en Duitsland de discussie de voorbije decennia woedde over financiën, ging het Nederlandse debat over structuren: over de verhouding tussen particuliere en publieke voorzieningen en over de verspreiding van de verplichting.

Het leuke aan dit boek is dat het heel wat feitenmateriaal biedt, mooi gespreid over drie landen én over een vrij lange periode, tot en met de actuele situatie. De vergelijkende aanpak is bijzonder boeiend maar vertoont ook beperkingen. Door de onvolledigheid van de beschikbare historiografie, richt de behandeling van de negentiende-eeuwse Belgische mutualiteiten zich bijna uitsluitend op de Gentse situatie, terwijl de minstens even interessante Waalse industrie slechts terloops vermeld wordt. In het corpus van de tekst blijft het vergelijkende vaak beperkt tot de tussenbesluitjes, maar dat wordt grotendeels opgevangen door een zeer boeiend algemeen besluit. In verband met sociale verzekeringen in de Lage Landen waren de technische aspecten van het beleid wel bekend, en de auteurs bieden daarvan een mooi overzicht. Spijtig genoeg bieden historische werken over dit onderwerp zelden veel diepgaande theoretische reflectie, en ook dit boek komt daaraan niet echt tegemoet. Interessant zou een theoretische beschouwing kunnen zijn over concepten zoals risicobestrijding en gesubsidieerde vrijheid... dat laatste is immers veel meer dan ‘een verbeterde versie van het liberale zelfhulpconcept.’ Anderzijds moet men misschien durven toegeven dat dat een apart onderzoeksveld vormt. Over het algemeen biedt het boek een goed gedocumenteerd overzicht van de bestaande kennis, en door het vergelijkende karakter zorgt het algemeen besluit zeker voor nieuwe perspectieven. Dat geeft het boek ongetwijfeld een meerwaarde, en maakt van deze studie zeker een aanrader voor al wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van ziekenfondsen en mutualiteiten.

Jo Deferme

V. Viaene, *Belgium and the Holy See from Gregory XVI to Pius IX (1831-1859). Catholic revival, society and politics in 19th-century Europe* (KADOC-studies XXVI; Leuven: Leuven university press, 2001, 647 blz., ISBN 90 5867 138 0).

Aan belangstelling voor de negentiende-eeuwse betrekkingen tussen België en het Vaticaan, heeft het in de Belgische historiografie tot hiertoe nog niet ontbroken. Mgr.

A. Simon was in de jaren 1950 en 1960 de onvermoeibare grondlegger van deze geschiedenistak. Hij was de eerste die massa's Belgische en Vaticaanse indringende archiefstukken aan het oppervlak bracht. H. Haag leverde terzake eveneens belangrijke bijdragen, terwijl E. Lamberts vervolgens deze politiek-religieuze problematiek in het Gentse bisdom aan een grondig onderzoek onderwierp. Het is een leerling van deze laatste, Vincent Viaene, die zich tot doel stelde een allesomvattende synthese met betrekking tot dezelfde periode (1831-1859) tot stand te brengen. Het materiaal

dat zijn voorgangers bijeenbrachten, diende uiteraard als basis voor dit omvangrijke werk, maar het is verbazingwekkend hoeveel ongekende informatie hij toch nog op het spoor kwam in zowel de bisschoppelijke archieven als in die van gekende, prominente katholieke families. Ook bepaalde Vaticaanse archieven, die vroeger ontoegankelijk waren, gingen voor hem open. Qua methode treedt Viaene eveneens in het voetspoor van zijn voorgangers. De uitstekend gecontextualiseerde (kritische) analyses gebeuren op basis van de percepties zoals die door de talrijke hoofdactoren in het discours van hun publicaties en vooral van hun uitvoerige correspondentie geformuleerd worden.

Het resultaat is ontegensprekelijk dat de reeds gekende conflicten nu veel grondiger uitgewerkt zijn. De ambivalente houding van Rome ten opzichte van de Belgische grondwet, de machtsstrijd om de bisschopsbenoemingen en de aanstelling van de nuntii en de Belgische diplomaten te Rome, de jezuïetenkwestie, de introductie van het ultramontanisme in de Leuvense universiteit, de spanningen tussen de reguliere en seculiere geestelijkheid en deze tussen de verschillende strekkingen binnen het katholicisme, het conflict rond de twee te liberaal geachte Gentse professoren, kortom, over al de conflicthaarden die uit de wisselwerking tusssen het Vaticaan en de Belgische kerk én staat in de betrokken periode ontstonden, beschikken we voortaan over uitgebreide en vakkundige analyses. Dankzij de indrukwekkende hoeveelheid geraadpleegde archieven, de scherpzinnige commentaren van de auteur en de sprekende details en anekdotes die hij de lezer daar bovenop serveert, komen al de intriges, de heftigheid van de strijd achter de schermen, de goed uitgekiende strategieën en tactieken van de hoofdrolspelers en de soms lage manoeuvers nog veel explicieter op de voorgrond dan in de vroegere werken reeds het geval was.

Viaenes proefschrift geeft echter ook blijk van een vernieuwende aanpak. Geheel in de lijn van de hedendaagse geschiedenisbeoefening heeft hij, veel meer dan zijn voorgangers, oog voor de sociaal-culturele aspecten van het verhaal. De bestudeerde organisaties worden systematischer vanuit een cultureel perspectief benaderd; de onderliggende mentaliteit(en) van de milieus waarbinnen de actoren actief zijn, hun eigen psychologische kenmerken en vooral het Vaticaan, als ‘inspiring force and rallying symbol for catholic opinion’ staan centraal in talrijke bladzijden die ongetwijfeld tot de beste en de meest vernieuwende van het boek behoren. Zo krijgen we een inspirerende schets van Leopold I, die vooral gesteund is op zijn vertrouwelijke correspondentie met koningin Victoria. De briefwisseling van de leden van de conservatieve katholieke adel levert eveneens uitstekende portretten op. En voor wie geïnteresseerd is in de toenmalige Vaticaanse milieus, de diplomatieke cultuur die er heerste en de plaats die Gregorius XVI en Pio Novo daarin bekleedden, is dit boek een must. Bijzonder levendige beschrijvingen krijgen we eveneens over de belangrijke rol die de reizen naar Rome in het leven van de Belgische katholieken toen speelden.

In één van de inleidende hoofdstukken doet de auteur tevens een poging om de wisselwerking tussen de aanhangers van het liberalisme en het democratisch radicalisme enerzijds en de katholieke kerk en godsdienst anderzijds te duiden. Vooral het religieus hervormingsstreven van de antiklerikalen wordt duidelijk in de verf gezet. Maar omdat Viaene zich hoofdzakelijk baseert op de bestaande literatuur en op de (weinig talrijke) uitgegeven bronnen, bereikt hij in deze analyses niet hetzelfde niveau. De vrijmetselarij is weliswaar een adequate invalshoek, maar te beperkt om heel het ideologische spectrum te vatten. Het aantal actoren op wie hij de

schijnwerpers richt is ook te klein om een representatief beeld te kunnen geven. Sommige conclusies lijken me dan ook wat al te vergaand. We kunnen alleen maar hopen dat een even getalenteerd historicus als Viaene ooit ook deze problematiek zal bestuderen. Voor wat de relatie tussen de Belgische katholieken en de Heilige Stoel betreft, heeft Viaene echter zonder

meer hét standaardwerk tot stand gebracht, dat tevens een belangrijke bouwsteen zal blijken te zijn voor wie de geschiedenis van de even interessante en nog turbulentere interacties in de latere periodes wil bestuderen.

Els Witte

A. Goedhart, *Het wonder van Deli. Uit de geschiedenis van de cultures op Sumatra's Oostkust* ([Alphen aan den Rijn]: Albini, 2002, 199 blz., ISBN 90 6714 089 9).

Tempo doeloe leeft nog altijd voort in de geesten van menigeen die ooit in het toenmalige Nederlands-Indië werkzaam is geweest. Telkens weer doet zich de behoefte voor om aan dat gevoel gestalte te geven, het koloniale verleden in al zijn facetten te beschrijven en, wellicht, zodoende ook een rechtvaardiging, hoe indirect ook, te zoeken voor de Nederlandse aanwezigheid in de voormalige kolonie. Exponent van dit genre is Goedharts geschiedenis van de regio Sumatra's Oostkust, letterlijk door de eeuwen heen. De auteur was reeds in 1948 gepromoveerd aan de Indologische Faculteit te Utrecht, die uiteraard bekend stond als minder ‘ethisch’ dan de Leidse tegenhanger. Vervolgens was hij vele jaren verbonden aan de Handels Vereniging Amsterdam die een van de hoofdspelers was geworden in de de exportlandbouw aan Sumatra's Oostkust. Van Goedharts hand verscheen zowel een autobiografie als een bedrijfsbiografie van de HVA; laatstgenoemd werk draagt de veelzeggende titel *Eerherstel voor de plantage*. Het onderhavige boek is onvoltooid werk. Sommige hoofdstukken lijken verdacht op aantekeningen voor een nog op te bouwen betoog terwijl drie hoofdstukken zelfs helemaal niet gereed waren voor publicatie toen de auteur in november 2000 overleed.

Het eerste hoofdstuk is naar verhouding zeer omvangrijk, ruim 70 pagina's, en biedt een historisch overzicht vanaf de VOC-tijd tot heden. Welbekende verhalen passeren de revue zoals de Atjehoorlog, Nienhuys en de Deli Maatschappij, het succes van de tabak, de opkomst van rubber- en oliepalmcultures in de jaren twintig en dertig. Minder bekend, en daardoor interessanter, is het soms persoonlijk getinte relaas van de gebeurtenissen meteen na afloop van de Japanse bezetting - de tijd van rampokkers - tot aan de nationalisatie van de Nederlandse bedrijven eind 1957. De uiteenzetting van ontwikkelingen in het tijdperk van Soeharto dienen met name om de continuïteit te onderstrepen in de succesvolle expoitatie van de natuurlijke rijkdommen van dit gebied. Juist in dit laatste deel schuilt ook een belangrijke boodschap van de auteur: de Westerse pioniersgeest heeft Deli ontgonnen en het onmisbare fundament geschapen voor een later succes onder Indonesische verantwoordelijkheid. Zelden is een dergelijk rechtstreeks verband gelegd tussen enerzijds de grote Westerse pioniers (Deli Maatschappij, HVA, US Rubber en Goodyear) en anderzijds toonaangevende conglomeraten onder Soeharto (Salim, Sinar Mas, Astra Agro en Raja Garuda Mas). De auteur weet dat zijn stelling ingaat tegen de ‘mainstream’ van de internationale literatuur over het kolonialisme.

De overige hoofdstukken zijn thematisch ingericht betreffende achtereenvolgens de afzonderlijke gewassen, de cultuurmaatschappijen, bodem en klimaat, grondrechten

(niet grondenrechten) en agrarische regelingen (erg kort), bedrijfsvoering en demografie (met inbegrip van arbeidsverhoudingen). Ze bevatten veel feitelijke informatie en weinig analyse. Soms is sprake van storende herhalingen, bij voorbeeld bij de introductie van Arendsburg, de Deli Maatschappij, de Deli-Batavia Maatschappij en de Senembah Maatschappij (98-107) die even later dunnetjes overgedaan wordt (129-134). Soms steunt de beeldvorming op beweringen uit een wel erg losse pols. Een voorbeeld hiervan betreft de arbeidsverhoudingen: ‘De onderlinge verhou-

dingen waren er veel amicaler dan je van een van Java afkomstige maatschappij zou verwachten' (134). De behandeling van koeliearbeid is tamelijk uitvoerig (144-156) maar gaat geheel voorbij aan de recente discussie onder historici hierover. Zelfs Bremans bekende boek, *Koelies, planters en koloniale politiek*, wordt niet genoemd, hoewel ik het vermoeden heb dat de auteur de derde druk hiervan gebruikt heeft om te citeren uit het Rhemrevrapport over de misstanden in Deli aan het begin van de twintigste eeuw (de betreffende citaten gaan alleen vergezeld van paginanummers zonder verdere vindplaats).

Een strakkere redactie was de vormgeving van het betoog ten goede gekomen. Gemakkelijk te vermijden feitelijke onjuistheden waren dan ook te verhelpen. Ik geef slechts een klein voorbeeld. Er vonden in augustus 1999 geen verkiezingen in Indonesië plaats waardoor Abdurrahman Wahid president werd (74). Een nieuw parlement werd gekozen in juni 1999 dat vervolgens in oktober van dat jaar de nieuwe Indonesische president koos.

Deli was een begrip, méér dan een puur geografische aanduiding. Zo staat het op de achterflap en dat weet Goedhart ook overtuigend over te brengen. Maar Deli is tevens een mythe geworden en daarvan legt dit boek evenzeer getuigenis af.

J. Thomas Lindblad

I. van Hilvoorde, *Grenswachters van de pedagogiek. Demarcatie en disciplinevorming in de ontwikkeling van de Nederlandse academische pedagogiek (1900-1970)* (Dissertatie Utrecht 2002; Baarn: HB uitgevers, 2002, 255 blz., ISBN 90 5574 388 7).

Binnen de Nederlandse universiteiten hebben de pedagogische wetenschappen een lage status. Het dominante imago is dat ze niet wetenschappelijk genoeg zijn. Deels komt dat door het veelal praktijkgerichte karakter van de discipline, waardoor de opleiding weinig theoretisch heet te zijn. Vergelijkbare kritiek valt het onderzoek ten deel. Afgezet tegen verwante disciplines, de psychologie voorop, zou pedagogisch onderzoek empirisch en methodologisch te kort schieten. Ivo van Hilvoorde volgt in de dissertatie waarop hij in 2002 in Utrecht promoveerde, het spoor terug tot het moment waarop de pedagogiek als wetenschap zijn entree maakte in de Nederlandse academische wereld.

Vanaf het begin moest de Nederlandse pedagogiek zich verhouden tot twee medespelers van formaat of, in de terminologie van Van Hilvoordes boek, 'demarcatiearbeid' verrichten. De eerste 'demarcatie' kwam vanuit de pedagogische praktijk. Van oorsprong nauw verbonden met de onderwijzersopleidingen en met het onderwijsveld, kon de Nederlandse pedagogiek alleen universitaire status verkrijgen als zij de connotatie met 'kweekschoolpedagogiek' van zich zou weten af te schudden. De tweede afgrenzing betrof die met de psychologie. In de beginfase beschouwde men in pedagogische kring de psychologie als een - zij het onmisbare - 'hulpwetenschap'. Het was aan de psychologen om de empirische feiten aan te dragen waarmee de pedagogen hun normatieve doelen konden realiseren, zo werd

gesteld. Op termijn echter zou de psychologie zich juist als een belangrijke concurrent gaan manifesteren.

Van Hilvoorde ontleende zijn keuze voor demarcaties als invalshoek aan het theoretisch kader van de wetenschapsonderzoeker Thomas Gieryn. Dat maakte het hem mogelijk om bij het bestuderen van disciplinevorming zowel wetenschapsinterne als -externe elementen te betrekken en zodoende aan de vruchteloze en achterhaalde tegenstelling tussen beide perspectieven te ontstijgen. Van Hilvoordes eigen begrenzing, die van de tijd, wordt voor het beginjaar 1900 bepaald door de rede waarmee Nederlands' eerste privaatdocent in de pedagogiek zijn functie

aanvaardde en daarmee de pedagogiek als academische discipline op de kaart zette. De einddatum van het boek, het jaar 1970, koos Van Hilvoorde omdat toen het laatste restje psychologie uit de meest prestigieuze leerstoel pedagogiek, die van Langeveld, verdween.

De belangrijkste bron voor Van Hilvoordes geschiedschrijving vormt de inhoud en het redactiearchief van het (in aangepaste spelling nog steeds bestaande) tijdschrift *Paedagogische Studiën* (*PS*). Door deze keuze komen ook nadrukkelijk drie individuele grenswachters in beeld die binnen de redactie een dominante rol speelden: de eerste universitaire pedagoog J.H. Gunning Wzn (1859-1951), de gezichtsbepalende hoogleraar in de pedagogiek tijdens het interbellum Ph. A. Kohnstamm (1875-1951) en de hoogleraar uit de Utrechtse school M.J. Langeveld (1905-1989) - de enige van wiens geschriften huidige pedagogiekstudenten nog steeds (moeten) kennisnemen.

Aan het gebruik van *PS* als dominante bron, hoe prestigieus en daarmee wellicht representatief dit niet religieus gebonden tijdschrift ook was en is, kleven wel een paar nadelen. Zo blijven hierdoor in deze verzuilde periode het orthodox-protestantse en rooms-katholieke geluid grotendeels achterwege. Maar de auteur vindt dit geen probleem. Hij beoogt noch pretendeert volledigheid. Het gaat hem erom inzicht te geven in de disciplinevorming van de pedagogiek, in het bijzonder met betrekking tot processen van afgrenzing en uitsluiting, aan de hand van vier *casestudies*, weergegeven in evenzoveel hoofdstukken. Een ervan - de beginfase van de academische pedagogiek rond 1900 - laat met behulp van andere bronnen dan *PS* zien hoe de wetenschappelijke pedagogiek zich distantieerde van zowel kweekschoolpedagogiek als onderwijspraktijk, twee andere belichten elk een cruciaal moment - één in het interbellum, één omstreeks 1950 - in de demarcatie met de psychologie. De vierde *casestudy* betreft een geschiedenis van *PS* zelf; in dit hoofdstuk komen beide demarcaties aan bod.

Met uitzondering van het hoofdstuk over *PS* zelf zijn de *casestudies* gerangschikt rondom één of enkele hoofdrolspelers. Die keuze levert dynamische, soms vermakelijke en dan weer dramatische geschiedschrijving op. Wie krijgt geen medelijden met de arme kweekschoolpedagoog Harm de Raaf als die in 1906 genadeloos wordt weggeschreven door de aanstormende onderwijsvernieuwers Theo Thijssen en Pieter Bol die elke pedagogische wetenschap verfoeiden? Wie voelt niet iets van leedvermaak als een slimme Gunning de twee jonge helden vervolgens inpakt met zijn subtiele retorische onderscheid tussen een ‘wetenschap van de pedagogiek’ die niet en een ‘wetenschappelijke pedagogiek’ die wel acceptabel zou zijn? Op deze manier lukte het Gunning om zowel de kweekschoolpedagogiek van De Raaf cum suis alsook de nieuwerwetse onderwijspraktijk buiten de deur te houden en zo de pedagogiek te academiseren - een geslaagde demarcatie dus.

Minstens zo dramatisch maar aanmerkelijk minder succesvol verliep de ‘demarcatiearbeid’ met de psychologie. In het interbellum lijken de pedagogen nog oppermachtig. Gunning en Kohnstamm namen toen bijvoorbeeld fel stelling tegen de testpsycholoog J. Luning Prak, die het waagde om uitspraken te doen over schoolpedagogische problemen en daarmee de grens te doorbreken. Maar na de Tweede Wereldoorlog werden de rollen omgedraaid en zetten de psychologen de aanval in tegen invloed van pedagogen op hun discipline. Het bracht de eerbiedwaardige grenswachter Kohnstamm lijnrecht tegenover een jonge lector in de psychologie, de later vermaarde hoogleraar A.D. de Groot. Met als finale uitkomst

dat de pedagogiek in de beeldvorming uiteindelijk verwerd tot wat Van Hilvoorde het ‘ziekelijke tweelingzusje van de psychologie’ noemt.

Van Hilvoordes boek leest als een trein en bij tijd en wijle zelfs als een roddelblad. Allerlei incidenten worden breed uitgemeten, zonder dat de betekenis ervan voor het onderwerp altijd even duidelijk wordt. Zo ontaardt het boek regelmatig in anekdotiek, waardoor de lezer het

zicht op de grote lijn bijster raakt. Omdat de 'Werdegang' van de pedagogiek bovendien casuïstisch beschreven wordt aan de hand van beperkt bronnenmateriaal, kan men zich afvragen hoe eenzijdig Van Hilvoordes verhaal is. Verificatie van deze vraag is haast niet mogelijk omdat er tot nu toe nauwelijks over het onderwerp is geschreven - de dissertatie van Ernst Mulder (*Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland 1900-1940*) uit 1989 vormt de enige substantiële publicatie.

Desondanks levert deze dissertatie een waardevolle bijdrage aan de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis. Voor buitenstaanders in pedagogenland is echter een waarschuwing wel op zijn plaats. Anders dan de titel doet vermoeden, handelt de dissertatie namelijk uitsluitend over de teloorgang van de oudste variant van de pedagogische wetenschappen, te weten de wijsgerigtheoretische pedagogiek. Later ontstane sub-disciplines als de onderwijskunde en de orthopedagogiek worden niet behandeld - en zijn bovendien nog springlevend. Maar voor Van Hilvoorde lijkt dit niet te tellen. Door heel het boek heen schemert heimwee naar een verloren tijd, toen de wijsgerige pedagogiek nog het hart van de pedagogische wetenschappen vormde. En dus kan hij niet anders dan eindigen met de gevleugelde woorden van Kohnstamm dat de pedagogiek 'wijsgerig zou zijn, of niet zou zijn.' Zodat hij, onbedoeld, bijdraagt aan de beeldvorming waarmee deze bespreking begon.

Mineke van Essen

M. Wilke, *'Voor den opbouw van Drenthe.' Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (Dissertatie Groningen 2002, Drentse historische reeks IX; Assen: Van Gorcum, [Zuidwolde]: Stichting het Drentse boek, 2002, viii + 198 blz., €22,50, ISBN 90 232 3821 4).

Nadat de nationale media zich massaal op de hongerende, in plaggenhutten wonende Drentse veenarbeiders hadden gestort, werd in 1925 de 'Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe in het bijzonder de veenstreek' opgericht. 'Opbouw Drenthe' gold tot dusverre als het voorbeeld van het vooroorlogse maatschappelijk opbouwwerk en als het model waarnaar na de oorlog de te stichten provinciale opbouworganen werden gemodelleerd. Zeker in de historisch-andragogische literatuur heeft de organisatie veel aandacht gekregen, mede omdat zijn medewerkers Jo Boer en Herman Broekman uitvoerig publiceerden over de inhoudelijke ontwikkeling van het Drentse opbouwwerk.

Margrith Wilke wil in haar dissertatie 'Opbouw Drenthe' in een meer historisch perspectief plaatsen dan in de literatuur over opbouwwerk en andragologie tot dusverre gebeurde. Zij stelt de belangrijke vraag in hoeverre 'Opbouw Drenthe' te beschouwen was als een poging om regionale (sociale) opbouwpolitiek te ontwikkelen in het kader van de sociaal-economische en politieke ontwikkeling van de provincie. In hoeverre dus werd de sociale zorg ingezet om een sociaal-economische modernisering te bewerkstelligen? Daaruit komt Wilke tot drie kernvragen: was de organisatie bedoeld als een directe ad hoc crisismaatregel of eerder onderdeel van een moderniseringspolitiek; hoe dacht men de doelstellingen te verwezenlijken en welke

politieke keuzen moesten daarbij worden gemaakt; waarom kreeg het maatschappelijk werk een belangrijk aandeel in de werkzaamheden en wat was daarbij de inzet van vrouwen?

Het boek begint met een hoofdstuk over de beeldvorming van Drenthe in de negentiende en twintigste eeuw. De opkomst van de fotoreportage in geïllustreerde tijdschriften en de Drentse venen als 'hot issue' in de landelijke pers speelden daarbij een belangrijke rol. De beeldvor-

ming van mensonwaardige armoe in Drenthe wordt verderop in het boek geconfronteerd met de feitelijke sociale situatie. Daarna volgt een hoofdstuk over Gezina Baehler-Boerma, de echtgenote van een omstreden Tolstojaanse ex-predikant, die in 1915 te Paterswolde het eerste Nederlandse dorpshuis stichtte. In de grote steden in het westen van het land waren eerder soortgelijke sociaal-culturele instellingen ontstaan: de volkshuizen. Daar werd gearbeid aan de verheffing van de bevolking van arbeiderswijken. Het werk in Paterswolde leek op dat in de volkshuizen: er werden cursussen gegeven, er was een bibliotheek, er werden sociaal-medische activiteiten georganiseerd, landbouwwintercursussen en landbouwhuishoudkundig onderwijs gegeven en dergelijke. In een volgend hoofdstuk komt de nood in Zuidoost-Drenthe aan de orde, alsmede de initiatieven van commissaris der koningin J.T. Linthorst Homan om daar iets aan te doen. In het hele land werden hulpacties georganiseerd en er kwamen plaatselijke comité's die de hulpgoederen distribueerden aan een veenarbeidersbevolking, die niet vond dat hun problemen daarmee werden opgelost. Op sommige plaatsen werd een dergelijke liefdadigheid trots van de hand gewezen. Structurele activiteiten waren volgens Linthorst Homan nodig en daaruit kwam, geïnspireerd door het Paterswoldse voorbeeld, de 'Centrale Vereeniging voor den Opbouw van Drenthe' voort. Over die oprichting in de jaren 1925-1926, waarbij Linthorst Homan en Baehler-Boerma een belangrijke rol speelden, gaat het daaropvolgende hoofdstuk. De periode 1934-1951, waarin de Centrale Vereniging onder het directeurschap van Jaap Cramer via de verschillende lokale subcommissies de maatschappelijke opbouw in de veenstreken ging uitvoeren, en de omvorming tot de 'Stichting Opbouw Drenthe', als een van de provinciale opbouworganen, in 1948 beslaat twee hoofdstukken. Het moderne maatschappelijk opbouwwerk deed zijn intrede met professioneel opgeleide krachten, met nieuwe generaties sociaal werkers, en met andere taken. De provinciale opbouworganen moesten het (verzuilde) particulier initiatief op het gebied van het jongerenwerk, club- en buurthuiswerk en opbouwwerk initiëren en bundelen. 'Opbouw Drenthe' werd volgens de toenmalige directrice Jo Boer een vergaderclub met vertegenwoordigers die voortdurend hun achterban moesten consulteren.

De indeling van de dissertatie maakt duidelijk dat de personen die in de organisatie een centrale rol hebben gespeeld - Linthorst Homan, Baehler-Boerma, Cramer en diens opvolger Jo Boer - ook in het boek een belangrijke plaats innemen. De vele aandacht die aan hun motieven, ideeën, activiteiten en persoonlijkheid wordt besteed, maakt dat een helder en redelijk compleet beeld wordt gegeven van het functioneren van de 'Centrale Stichting', de discussies die werden gevoerd over de te varen koers, de uit te voeren activiteiten en de ideeën daarachter.

De thematiek van de 'modernisering' van de twintigste-eeuwse samenleving en de problemen die dit in Drenthe opleverde, komt in het boek voortdurend naar voren. Dat verheldert de beschrijving van het functioneren van 'Opbouw Drenthe' en van de zaken waarmee men te maken had. Voor de bestuurlijke elite aldaar was het beeld van achterlijkheid, dat van de provincie bestond, problematisch, wilde men Drenthe tot ontwikkeling brengen. Die bestuurlijke top was - de auteur geeft daar een goed beeld van - sterk gericht op het realiseren van economische en sociale vooruitgang. Ontginning van de woeste gronden en verbetering van de infrastructuur kwamen daarbij op de eerste plaats, maar voor Linthorst Homan was ook de sociale politiek belangrijk. Het opereren van 'Opbouw Drenthe' en zijn belangrijkste personen komt

goed uit de verf, waarbij ook het denken en het beleid van de provinciale, regionale en plaatselijke politiek een plaats krijgt. De auteur geeft een helder beeld van de sociaal-economische problematiek van Zuidoost-Drenthe in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, de hulpacties die werden gevoerd en de reactie daarop van de veenarbeidersbevolking zelf.

Het eerste hoofdstuk, waarin de beeldvorming aan de orde komt, had ik om die reden graag wat zakelijker gezien. De uitweiding over de veranderende landschapswaardering is natuurlijk op zich best interessant, maar heeft weinig met het onderwerp van het boek te maken. Bovendien wordt de beeldvorming van de veenstreken als armoedig en vooral achterlijk in dit hoofdstuk niet rechtstreeks geconfronteerd met de feitelijke situatie. Pas twintig pagina's verderop komt die aan de orde.

Gelet op de verdiensten van het boek had de auteur daarom beter de door haar in de inleiding gegeven probleemstelling kunnen aanpassen aan de uiteindelijke tekst. Nu krijgt de lezer slechts antwoord op de eerste twee van de drie door de auteur gestelde vragen. De vraag naar de rol van vrouwen in 'Opbouw Drenthe', nog eens expliciet gemaakt in de ondertitel van het boek, wordt niet beantwoord. Natuurlijk, Baehler-Boerma en Jo Boer speelden een belangrijke rol en vrouwen waren de eerste beroepskrachten in het vroege sociale werk; ze hebben dus in 'Opbouw Drenthe' een belangrijke rol gespeeld. Maar deze constatering is nog geen antwoord op de vraagstelling in het boek. Heel veel pagina's gaan over de mannen van 'Opbouw Drenthe'; Linthorst Homan en Cramer. Weliswaar komen ook Baehler-Boerma en Jo Boer uitgebreid aan de orde, maar aan de vrouwen in het uitvoerend werk wordt relatief weinig aandacht geschonken. Het boek beperkt zich tot de top van de organisatie.

Een probleem vormt de andragogische terminologie, waarvan Wilke kennelijk niet op de hoogte is. De termen opbouwwerk, maatschappelijk opbouwwerk en maatschappelijk werk gebruikt ze verwarrend door elkaar en ze houdt het maatschappelijk werk en opbouwwerk (zo men wil maatschappelijk opbouwwerk of 'community organization') niet uit elkaar. Wanneer ze zich meer in het werkveld zelf had verdiept, had ze meer greep op het uitvoerend werk kunnen krijgen. Storend is verder dat het boek helaas slordig is afgeleverd. Correcties in de tekst zijn half uitgevoerd, zinnen lopen niet goed en talloze slordige of nietszeggende formuleringen en feitelijke onjuistheden ontsieren de tekst.

De dissertatie van Wilke, die vanuit een historisch perspectief een waardevolle bijdrage levert aan de geschiedenis van het sociaal-cultureel werk, roept tenslotte nog wel een vraag op. Was 'Opbouw Drenthe' binnen de context van de ontwikkeling van het sociaal werk in Nederlands wel zo uniek en beeldbepalend? Wilke neigt immers tot die conclusie. Jammer is daarom dat bijvoorbeeld geen vergelijking wordt gemaakt met het buurtwerk in de Friese en Groninger veenstreken, waar eind jaren twintig, begin jaren dertig van de vorige eeuw ook enkele buurthuizen waren gesticht. Het werk daar leek wat activiteiten en problemen betreft zeer sterk op dat in Zuidoost-Drenthe. Bestond het unieke slechts uit het gegeven dat elders op regionaal beperktere schaal werd geopereerd?

Johan Frieswijk

J. Verheij, *Wetten voor weg en water (1923-1998). Het experiment van de wet autovervoer goederen en de wet goederenvervoer binnenscheepvaart en*

***de jaren erna* (Delft: Eburon, 2001, xix + 531 blz., €32,-, ISBN 90 5166 868 6).**

Door de opkomst van de vrachtauto en de autobus kwam het railvervoer in het begin van de jaren twintig in ernstige problemen. Spoor- en tramwegen kregen plotseling met teruglopend vervoer en met ernstige financiële verliezen te kampen. Veel streektrams dreigden failliet te gaan. De overheid moest bijspringen met forse subsidies. Om het railvervoer te beschermen kwam al in 1925 een wet tot stand, waarbij autobusdiensten aan een vergunning werden ge-

bonden. Door gebrek aan samenwerking tussen het Rijk en de provincies had de wet niet het beoogde effect en lukte het niet om aan de wildgroei van autobusdiensten een einde te maken.

De economische crisis van de jaren dertig vergrootte de moeilijkheden. Veel binnenschippers kwamen door het teruglopende vervoersaanbod op de rand van een bestaansminimum. Vrachtwagenondernemers konden het hoofd nauwelijks boven water houden en reden dag en nacht voor een hongerloon. De zogenaamde 'wilde bussen' kaapten het vervoer van de spoorwegen weg. Temidden van al deze ellende moest de overheid bezuinigen en probeerde zij haar subsidies aan het noodlijdende railvervoer af te bouwen. Om al deze problemen op te lossen kwam het Rijk in de jaren dertig met een uitgebreid pakket aan reguleringsmaatregelen. Voor het busvervoer werd een veel effectiever vergunningenstelsel ingevoerd en het binnenlandse scheepvaartvervoer werd gebonden aan een gecombineerde prijsbeheersings- en toerbeurtregeling (evenredige vrachtverdeling). De uitvoering van deze regelingen kwam in handen van commissies en adviescommissies, waarin zowel de overheid als het bedrijfsleven een rol speelde. Een soortgelijke regeling voor het vrachtautovervoer (prijsbeheersing en ritmachtigingen) kwam in 1939 gereed en werd aan het begin van de oorlog ingevoerd.

Na de oorlog was de schrik voor herhaling van de gebeurtenissen uit de crisisjaren zo groot, dat het beleid zonder enige kritiek werd voortgezet. De bureaucratisering groeide. Het aantal streekvervoerondernemingen werd - vanuit een bijna dogmatische overtuiging dat schaalvergroting tot een efficiëntere bedrijfsvoering en een betere dienstverlening zou leiden - ingekrompen en uiteindelijk in één hand gebracht. Bij de binnenvaart bleef de evenredige vrachtverdeling gehandhaafd. In de jaren zeventig kwam daar zelfs een nieuwbouw- en sloopregeling bij. Alleen het vrachtautovervoer werd enigszins geliberaliseerd. Iedere ondernemer moest echter vergunning vragen, voordat hij tot uitbreiding van zijn vrachtwagenpark kon overgaan. Pas met de bewindslieden Van Hulten, Smit-Kroes en Scherpenhuizen kwam in de jaren zeventig een kentering in het beleid. Van Hulten deed als eerste een poging om de evenredige vrachtverdeling af te schaffen, maar deze liep in 1975 uit op de schippersblokkades. In de jaren daarna werd het voor insiders duidelijk, dat commissies en adviescommissies hun beste tijd hadden gehad, omdat zij met hun verstarde bureaucratische structuur het vertrouwen van de politici, de ambtelijke top en het bedrijfsleven hadden verspeeld. Uiteindelijk zorgden de wereldwijde liberaliseringsgolf en het Europese vervoerbeleid in de jaren negentig voor een fundamentele beleidswijziging in ons land, waarbij het vrije ondernemerschap in korte tijd bijna volledig in ere werd hersteld.

Verheij was als topambtenaar nauw bij deze ontwikkeling betrokken. In zijn boek beschrijft hij - in enigszins ambtelijke taal - het verloop en de achtergronden van dit beleidsproces en de daaruit voortvloeiende wetgeving. Het sterkste punt van dit boek is, dat hij dit ingewikkelde zigzagproces objectief, helder, volledig en overtuigend beschrijft. Daarmee biedt hij iedere geïnteresseerde in de ontwikkeling van het vervoerbeleid een uitstekende basis voor zijn/haar meningsvorming of voor verder onderzoek. Een relatief zwak punt is, dat de menselijke kant van dit proces onderbelicht blijft. Hoeveel last hadden de ondernemers van de regelingen? Waarom raakten de commissies van hun achterban vervreemd? Wat dachten de ministers van hun eigenzinnige commissievoorzitters? Hoe reageerden de ambtenaren en de

vertegenwoordigers van het bedrijfsleven op een buitenbeentje in het beleid als staatssecretaris Van Hulten? Hoe kwamen gezagsgetrouwe burgers als de binnenschippers tot een schippersblokkade? Waren er ambtenaren of commissievoorzitters die de schippersblokkade voorzagen?

Hoewel dit buiten Verheij's onmiddellijke doelstelling valt, opent dit boek daarnaast de mogelijkheid tot verdere discussies. Een interessante vraag is dan bijvoorbeeld in hoeverre het overheidsingrijpen bedoeld of onbedoeld de concurrentiepositie van de verschillende vervoer-

middelen in ons land heeft beïnvloed. Wat zou er bijvoorbeeld met onze spoorwegen zijn gebeurd, wanneer de overheid het busvervoer in de crisistijd niet aan banden had gelegd, of het railvervoer in een latere periode niet langdurig had gesubsidieerd? Zouden de meeste spoorwegen dan evenals in de Verenigde Staten het loodje hebben gelegd tegenover de auto? En in hoeverre heeft de evenredige vrachtverdeling - waardoor de binnenvaart door een bureaucratisch beurssysteem van zijn onmiddellijke klanten werd afgesneden - ertoe geleid, dat deze bedrijfstak binnenslands traag op nieuwe ontwikkelingen inspeelde en daardoor vervoer aan de vrachtwagen verloor?

Het boek van Verheij is geen boek om met rode oortjes te lezen, maar wel een degelijk werkstuk dat een goed overzicht van het vervoerbeleid in de twintigste eeuw geeft.

R. Filarski

H. Derks, *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (Geschichstwissenschaft und Geschichtskultur im 20. Jahrhundert, IV; Leipzig: Akademische Verlagsanstalt, 2001, 304 blz., €27,-, ISBN 3 931982 23 8).

De Nederlandse mediëvist en cultuurhistoricus Hans Derks heeft met deze opvallende studie in Duitsland het afgelopen jaar voor felle discussies gezorgd. De laatste jaren was de belangstelling voor het functioneren van wetenschappers, in het bijzonder historici, tijdens het Derde Rijk in de Bondsrepubliek groeiend. Daarbij stond vooral het leveren van propaganda voor het nationaal-socialistisch streven naar 'Lebensraum' in de vorm van onderwerping van Oost-Europa centraal. Verschillende Duitse historici en geografen hadden met hun studies de verovering van Polen en Rusland voorbereid in die zin, dat zij een rechtvaardiging voor die expansie in de geschiedenis trachtten te vinden. Over deze zogenaamde 'Ostforschung' is de laatste jaren vrij wat gepubliceerd.

Michael Fahlbusch (*Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften von 1931-1945* (Baden-Baden, 1999)) en Peter Schöttler (in: *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt a. M., 1997)) beklemtoonden, dat er ook 'Westforscher' waren geweest, die met hun publicaties net zo'n belangrijke rol hadden vervuld bij de verwezenlijking van de Duitse oorlogsdoelen in West-Europa. En ook hier waren naast de uitmoording van joden en zigeuners grootscheepse etnische zuiveringen en volksverhuizingen in Noord-Frankrijk en België voorzien om deze gebieden meer 'germaans' te maken.

Derks heeft deze 'Westforschung' tot onderwerp van een omvangrijke studie gemaakt op een moment, waarop verschillende andere Duitse, Belgische en Nederlandse auteurs zich eveneens met dit onderwerp gingen bezighouden. Zo verscheen reeds een uitgebreid artikel van Karl Ditt over een van de belangrijkste 'Westforscher', Franz Petri, in 1996 in *Westfälische Forschungen* (73-177). Een uitgebreide studie met meer dan veertig deelnemers uit vier landen onder leiding van Helmut Gabel werd toen reeds voorbereid en is kortgeleden verschenen. Maar dat de 'Westforschung' een totaal nieuw onderwerp zou zijn, zoals Derks stelt, is toch

feitelijk onjuist. Al lang geleden, in 1956, promoveerde Ivo Schöffer op zijn nog altijd zeer waardevolle studie over het nationaal-socialistisch geschiedbeeld van de geschiedenis der Nederlanden. In 1978 werd deze baanbrekende, historiografische studie opnieuw uitgegeven. Hierin behandelde Schöffer naast verschillende Nederlandse en Belgische historici en amateur-

historici, die probeerden de Nederlanden ‘Heim ins Reich’ te schrijven, ook hun Duitse voorbeelden Franz Petri, Franz Steinbach, Werner Reese en Edith Ennen. Derks kon dus gebruikmaken van dit werk en hij doet dat ook, maar daarbij toont hij zich bepaald niet ingenomen met hetgeen Schöffer reeds aan pioniersarbeid heeft verricht. Integendeel, hij beschuldigt Schöffer er van de daden van met name Franz Petri bewust onder druk van oudere collega's als Pieter Geyl behoorlijk te hebben afgezwakt. En daarmee komen we meteen bij de zwakke kant van het boek van Derks: het staat stijfvol van beschuldigingen en verdachtmakingen, niet alleen tegen nationaal-socialisten, maar tegen bijna alle historici, die zich maar met de betrekkingen tussen het westen van Duitsland en de Nederlanden hebben beziggehouden.

De ‘Westforschung’ ontstond volgens Derks als een politieke, ideologische richting onder de Duitse wetenschappers rond 1918 als reactie op de door velen gevoelde diepe teleurstelling en radeloosheid als gevolg van de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. Vanuit die frustraties werd gepoogd een wetenschappelijk gefundeerde propaganda te ontwikkelen met als voornaamste doel het ongedaan maken van de geleden verliezen in het westen. Verder liggend doel was de verovering van Nederland, België, Luxemburg, het ‘germaanse’ Noord-Frankrijk en Zwitserland. Hiervoor leverden mediëvisten, germanisten, geografen en volkskundigen (een nieuwe wetenschap!) het nodige materiaal. De nationale grenzen werden van ondergeschikt belang geacht. Het wetenschappelijk onderzoeksterrein omvatte niet de nationale staten, maar de ‘ruimte’, waarin deze staten op kunstmatige wijze waren ontstaan en geforceerd aan de oorspronkelijk ‘germaans’ gedachte bevolking opgelegd. Ook hier dook het begrip ‘Lebensraum’ op. Deze beweging van ‘Westforscher’ ging uit van het ‘Strahlungszentrum’ Rijnland/Westfalen, met als wetenschappelijke uitvalsbases de universiteiten in Bonn en Keulen, waar zij door de lokale autoriteiten werd ondersteund en gefinancierd met goedvinden van de Berlijnse regering.

De mediëvist Franz Steinbach (1895-1964) was als leider van de in Bonn gevestigde ‘Westdeutsche Forschungsgemeinschaft’ de toonaangevende figuur tot in de jaren dertig. In zijn publicaties ging hij er van uit, dat de vroeg-middeleeuwse taalgrens tussen de romaanse en germaanse dialecten door Noord-Frankrijk had gelopen, hetgeen betekende dat de huidige veel meer naar het noorden opgeschoven taalgrens als een ‘Rückzugslinie’ moest worden beschouwd, maar dat de Walen en Noordfransen qua ras toch als echt-germaans moesten worden gezien, die opnieuw gewonnen moesten worden voor ‘das Reich’. Hiermee werd al de latere noordgrens van Vichy-Frankrijk bepaald en een ‘groot-germaanse ruimte’ voorbereid. Steinbachs belangrijkste medestander werd vanaf 1927 de mediëvist Franz Petri (1903-1993). Steinbach inspireerde hem tot het uitwerken van zijn eigen these in een ‘Habilitationsschrift’ aan de universiteit van Bonn. Met behulp van dialectonderzoek in combinatie met archeologie, geografie, politieke en economische geschiedenis en kunstgeschiedenis poogde hij het merendeels germaanse karakter van de Walen en Noordfransen te bewijzen in zijn in 1937 verschenen ‘Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich.’ Dit omvangrijke werk zou voortaan fungeren als de bijbel van de ‘Westforscher’. Volgens Petri was het Merovingische rijk een zuiver Germaans rijk geweest, niet alleen in taalkundige, maar ook in rassistische zin. In het jaar, waarin zijn hoofdwerk verscheen sloot hij zich aan bij de NSDAP. Het jaar daarvoor was hij al opgetreden als mede-uitgever van het radicaal-nationalistische en pro-Duitse tijdschrift *DeVlag* (Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap), dat na mei

1940 onder leiding van de historicus Jef van der Wiele voor de Vlaamse SS zou kiezen. De hele oorlog door zou Petri met deze groep radicale nazis verbonden blijven. Petri kreeg na de verovering van België de leiding over het Duitse propaganda-apparaat in dat land. Ditt en Schöffer hadden daar reeds melding van gemaakt, Derks beklemtoont terecht de positieve houding van Petri tegenover de

SS. Na de oorlog werd Petri korte tijd gevangengezet, maar al gauw slaagde hij erin zich te rehabiliteren. Van 1948-1950 werd hij medewerker van Steinbach, die nog altijd als hoogleraar in Bonn optrad. In 1961 werd hij diens opvolger als hoogleraar voor middeleeuwse en nieuwe geschiedenis. Hij publiceerde nog verschillende studies, waarin hij zijn oorspronkelijke standpunten niet wezenlijk gewijzigd naar voren bracht. Hetzelfde was het geval met Steinbach en met de meeste 'Westforscher'.

Derks besteedt veel aandacht aan het optreden van Petri tijdens de oorlog. Daarnaast gaat hij uitgebreid in op de contacten van Duitse 'Westforscher' met Nederlandse wetenschappers in de jaren dertig, de bezettingstijd en de jaren daarna. Na de oorlog werden Petri, Steinbach en een aantal andere 'Westforscher' door hun Belgische en Nederlandse collega's met open armen ontvangen en zelfs, zoals in het geval van Petri, met eerbewijzen overladen. Dat bracht Derks er toe te stellen, dat ook na de oorlog de historische wereld in Nederland en België de ideeën van de 'Westforscher' geheel had geaccepteerd. Volgens Derks was er slechts één Nederlands historicus, die openlijk inhoudelijk kritiek op het onderzoek van de Duitsers heeft geleverd zowel tijdens als na de bezetting (Derks, 131 vlg.). En dat was Bernard Slicher van Bath. In 1942 nam hij ontslag als medewerker van de Duitse hoogleraar in de mediëvistiek in Utrecht O.A. Oppermann, omdat hij weigerde een hem opgedragen onderzoek naar de rol van Vlamingen en Nederlanders in Oost-Pruisen in de late Middeleeuwen uit te voeren. In zijn proefschrift *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland* (Assen, 1944/1945) bekritiseerde hij scherp de stellingen van Steinbach en Petri als 'fantasieën over "Blut und Boden"'. De houding van Jan Romein en Johan Huizinga tegenover het fascisme en de 'Westforscher' wordt door Derks afgedaan als vaag en opportunistisch. Geyl moet het helemaal ontgelden. Ondanks het feit dat Geyl bijna vier jaar in Duitse gevangenschap heeft doorgebracht, beweert Derks 'unverfroren' dat hij tot de collaborateurs gerekend moet worden, omdat hij zich voor en na de oorlog nauw bij Petri zou hebben aangesloten. Met dit soort van beweringen heeft Derks enorm veel schade aan zijn in de kern toch ook wel waardevolle boek gebracht.

Links en rechts krijgen allerlei vakgenoten, ook van de huidige generatie, er van langs. Zij worden op suggestieve en vaak vileine manier er van beschuldigd hun nationaal-socialistische collega's te hebben ondersteund, ook na de bezetting. Natuurlijk heeft Derks een punt, als hij er op wijst, dat Petri en de zijnen na de oorlog weer snel de eerste viool konden spelen. En het is op zijn zachtst gezegd nogal pijnlijk, dat de vooroorlogse contacten zo snel weer konden worden hersteld. Niet alleen Geyl, maar ook W. Jappe Alberts, die een hoogleraarschap voor Oostnederlandse geschiedenis bekleedde, spande zich voor het wetenschappelijk werk van Petri in. In de ogen van Derks was dat allemaal dubieus en wees dat op continuïteit van de vermeende collaboratie. Maar Jappe Alberts maakte met zijn studies over Gelderland en de beide Limburgen nu juist duidelijk, dat er in de Middeleeuwen wel veel contacten tussen deze vorstendommetjes en de iets oostelijker gelegen graafschappen Gulik, Kleef en Bentheim hadden bestaan, maar dat er in de zeventiende eeuw een steeds steviger vastgelegde grens tussen deze gebieden was ontstaan.

Derks slaat helemaal op hol, als hij ook de samenwerking tussen hedendaagse Duitse en Nederlandse historici, zoals Horst Lademacher en Willem Frijhoff, in een dubieuze hoek plaatst van continue 'Westforschung'. Zeker, Lademacher is ooit bij Petri gepromoveerd, ver na de oorlog, en hij heeft zich veel beziggehouden met de

betrekkingen tussen Nederland, België en Duitsland, maar dat maakt hem toch niet tot een soort van ‘neo-Westforscher’? En dat Frijhoff als bestuurder van het Meertens-instituut daarmee ook het werk van nazistische volkskundigen als D.J. van der Ven en S.J. van der Molen zou voortzetten is te onzinnig voor woorden. Dat

P.J. Meertens zelf tijdens de oorlog het contact met deze lieden niet heeft geschuwd, kan toch moeilijk zijn latere opvolgers worden aangerekend?

Nog ernstiger vind ik, dat Derks zijn hele chaotisch opgezette boek door de Duitse jodenmoord in Nederland grotendeels probeert te verklaren uit de collaboratie van het Nederlandse ambtenarenapparaat en naar het voorbeeld van Nanda van der Zee uit de zogenaamde vlucht van koningin Wilhelmina.

Een goed voorbeeld van de bewijsmethoden van Derks biedt een scherpe beschuldiging tegen mij persoonlijk. Op bladzijde 151 stelt hij, dat ik in een artikel over Colijn geprobeerd heb diens oorlogsmisdrijven in Nederlands-Indië te verbloemen door een document weg te laten, dat enkele jaren later door mijn collega Herman Langeveld wel openbaar werd gemaakt. Derks neemt voetstoots aan, dat ik de inmiddels beruchte brief van Colijn over het vermoorden van vrouwen en kinderen op Lombok bewust heb weggelaten. Maar dat was niet het geval. Die brief was niet aanwezig in het door mij onderzochte deel van het Colijn-archief. Langeveld was zo gelukkig de brief later wel te ontdekken in een heel ander deel van dat omvangrijke archief. Ook Jan Bank, en passant nog even als katholiek tegenover de calvinist Langeveld geplaatst (bij Derks is sprake van een onvervalst anti-papisme), wordt van het weglaten van de brief beschuldigd, terwijl ook hij deze brief helemaal niet heeft gezien.

Dit kleine voorbeeld is typerend voor de oppervlakkige wijze, waarop Derks heeft gemeend zijn conclusies te funderen. De betekenis van zijn studie heeft de auteur met dit soort van beweringen volkomen ongedaan gemaakt.

Gjalt Zondergeld

E. Captain, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Dissertatie Utrecht 2002; Kampen: Kok, 2002, 444 blz., ISBN 90 435 0592 7).

De immer intrigerende vragen wat oorlog met mensen doet én wat mensen met oorlog doen ligt aan de basis van de fraai uitgevoerde handelseditie van Esther Captains proefschrift *Achter het kawat was Nederland*. Bijna veertig jaar na het verschijnen van Dora van Veldens proefschrift *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*, heeft Captain een caleidoscoop aan emoties in een historische context geplaatst en daarmee een nieuwe toon gezet. Aan de hand van dagboeken van Europeanen tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië (1942-1945) en later gepubliceerde memoires hierover analyseert Captain hoe deze oorlogservaringen op schrift zijn gesteld. Ze beperkt zich daarbij tot de regio's Noord-Celebes/Sulawesi, Sumatra's Oostkust en West-Java. Uit de interneringsperiode analyseerde Captain twaalf dagboeken uit de rijke collectie van het Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie. Van het totale aantal van vierenvijftig memoires die tussen 1946 en 1995 verschenen zijn, heeft ze er tweeënveertig opgenomen in haar onderzoekscorpus.

Captain onderscheidt in het naoorlogse herinneren vier periodes met elk hun specifieke kenmerken. Tussen 1946 en 1949 staan de memoires in het teken van de

wederopbouw van Ind(ones)ië. De periode tussen 1950 en 1968 duidt Captain aan als de periode van het fluisteren, waarin vooral binnen de eigen kring over het oorlogsverleden gesproken werd. Vanaf 1969 tot een decennium later is er een toenemend Indisch zelfbewustzijn. De stroom gepubliceerde herinneringen neemt pas vanaf de jaren tachtig een vlucht. Toon en thema's van de memoires veranderen dan vooral doordat andere auteurs, voormalige kampkinderen en Indoeuropeanen, gaan publiceren. Door de invloed van het tijdstip van verschijnen mee te laten

wegen, kan Captain treffend illustreren hoezeer de context van invloed is op herinneringen.

Zoals elke onderzoeker die de groep Europeanen in Nederlands-Indië als onderwerp heeft, ontkomt Captain er niet aan keuzes te maken op het gebied van naamgeving. De termen 'Inlander', 'Europeaan' en 'Indo-europeaan' die in de koloniale context werden gebruikt, kunnen niet klakkeloos worden overgenomen. Captain lost het probleem op door de term 'Nederlanders uit Indië' te gebruiken en daarbinnen 'Nederlandse Nederlanders' en 'Indo-europese Nederlanders' te onderscheiden. Deze op het eerste oog wat gekunsteld aandoende oplossing heeft als voordeel dat er geen neutrale categorie Nederlander meer bestaat. Bovendien kunnen zowel het gedeelde Indische verleden als de raciale herkomst er een plaats in krijgen. Die raciale herkomst was vooral in Nederlands-Indië van belang en het gedeelde verleden bleek na terugkeer in Nederland essentieel te zijn voor de Indische gemeenschap.

Het 'zwijgen' van de Indische gemeenschap heeft in de loop der tijd bijna mythische proporties aangenomen. Captain doorbreekt deze mythe in haar boek op overtuigende wijze. Hoewel Indo-europese auteurs tussen 1946 en 1980 nagenoeg geen memoires hebben gepubliceerd, laat Captain zien dat er op allerlei plaatsen en manieren wel degelijk over het Indische verleden gesproken werd. Deze Indische stemmen waren weliswaar niet voor iedereen hoorbaar en bleken maar al te vaak gericht op een Oost-Indisch doof publiek, maar ze waren er wel. Als de gewijzigde boodschap over het cliché van het Indische zwijgen na het lezen van dit boek echter zou zijn dat er helemaal niet gezwegen werd, dan zou dat jammer zijn. Hiermee lijkt dan de aandacht voor het zwijgen binnenshuis verloren te gaan. Evenals andere oorlogsslachtoffers blijken ook de overlevenden van de Pacific oorlog vaak grote moeite te hebben in kleine kring over hun ervaringen te praten. Er werd en wordt niet alleen tussen ouders en kinderen gezwegen, maar ook tussen partners. Met alle gevolgen van dien. Captain haalt dit punt in haar boek wel aan, zeker kampkinderen bespreken dit in hun memoires, maar de ontmythologisering lijkt ten koste te gaan van dat zwijgen binnenshuis.

Captain stelt in haar boek dat vrouwen en mannen tijdens de internering een tegengesteld proces doormaakten. Ook schreven ze anders over elkaar. Vrouwen werden door de mannen als ware heldinnen neergezet, zowel in de dagboeken als in de vroege memoires. Captain laat zien dat pas in de latere memoires, als de toenmalige kampkinderen aan het woord komen, dit beeld realistischer wordt. Hoewel de specifieke verhouding tussen mannen en vrouwen zich niet erg goed voor generalisaties leent, was het in het algemeen natuurlijk zo dat de traditionele rolpatronen uit de laatkoloniale tijd in en vlak na de oorlog behoorlijke veranderingen ondergingen. Door de seksegesegregeerde internering stonden veel mannen en vrouwen er opeens alleen voor. Dat betekende dat mannen klussen moesten klaren die hen daarvoor waarschijnlijk vreemd waren. En ook vrouwen moesten ineens huishoudelijke taken uitvoeren die tot dan door bedienden waren gedaan. Maar was de verandering voor de meeste vrouwen wel zo groot als Captain stelt? In de kampen bleven ze, net als daarvoor, verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. De weinige vrouwen die taken als bijvoorbeeld kampoudste op zich namen, waren vaak degenen die ook voor de oorlog al gewend waren zelfstandiger en onafhankelijker te opereren. Soms omdat ze alleenstaand of geen moeder waren. Het leek in het

algemeen meer een uitbreiding van hun traditionele vrouwelijke rol, dan een daadwerkelijke omkering.

Door egodocumenten uit de kampen als bron te gebruiken ontkomt Esther Captain niet aan een nadruk op Nederlandse ervaringen. Hoewel er wel degelijk Indo-europeanen in de kampen zaten, brachten de meeste van hen de oorlog buiten de kampen door. Toch krijgt de lezer niet het idee vooral ervaringen en herinneringen van 'Nederlandse Nederlanders' in het boek te lezen. Indo-europeanen figureren bij tijd en wijle prominent in haar boek. Door te switchen

tussen het generieke ‘Nederlanders uit Indië’ en de specifiekere termen ‘Nederlandse Nederlanders’ en ‘Indo-europese Nederlanders’ is het niet altijd even makkelijk precies te bepalen over welke groep het gaat. Captain kan de Indo-europese Nederlanders een dienst bewijzen door nader onderzoek aan specifiek hun geschiedenis te wijden. Haar achtergrond als Indisch-Chinees-Nederlands historica, maar vooral de welafgewogen mix van betrokkenheid en distantie die ze in haar dissertatie laat zien, maken haar daarvoor bij uitstek geschikt.

Eveline Buchheim

K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2001* (Dissertatie Utrecht 2001; Hilversum: Verloren, 2002, 381 blz., ISBN 90 6550 658 6).

Historici klagen ten onrechte over de teloorgang van het historisch besef in Nederland; ze houden te weinig rekening met wat zich buiten de eigen professie afspeelt. Dat was de stelling die de Utrechtse historici Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens enkele jaren geleden in *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (2000) verdedigden. Ribbens neemt haar nu opnieuw als uitgangspunt van zijn dissertatie. Historici, zo luidt het in *Een eigentijds verleden*, kunnen dan wel verzuchten dat de belangstelling voor de geschiedenis taant, tegelijkertijd lijken ze niets te (willen) begrijpen van de veelzijdige omgang met het verleden buiten het eigen gilde. Ribbens wordt niet moe hen te veroordelen om hun vermeende dédain en hun even vermeende koudwatervrees en stelt nadrukkelijk de buiten de academische geschiedwetenschap bestaande, ‘alledaagse historische cultuur’ in Nederland te willen herwaarderen. In zijn dissertatie wil hij daarom de ontwikkeling van deze geschiedcultuur sinds 1945 in kaart brengen, precies zoals hij samen met zijn collega's in *Het zoet en het zuur* ook al de rijke etalage van historisch Nederland heeft willen tonen.

De aandacht gaat daarbij in de eerste plaats uit naar de ‘officiële’ historische cultuur, de omgang met de geschiedenis waarop de overheid en de professionele historici nog duidelijk vat hebben. Ribbens bespreekt de drie belangrijkste varianten ervan: het onderwijs in de geschiedenis, de historische musea, de monumentenzorg. Maar zijn interesse richt zich toch vooral op de ‘histoire sauvage’, de ‘geschiedenis als vrijetijdsbesteding’ in al haar vormen: de lectuur van historische romans en het verzamelen van historische relicten, de heemkunde en de genealogie, het archiefbezoek en de archeologie. Van elke verkenning keert Ribbens terug met een zegebulletin; op elk vlak immers is de belangstelling de voorbije decennia op spectaculaire wijze toegenomen. Of daarmee ook de historische belangstelling van het ‘grote publiek’ in zicht komt, zoals de promotus meent, blijft echter twijfelachtig. Het perspectief dat in dit proefschrift aan bod komt, is toch vooral dat van de organisatoren van historische manifestaties, van de producenten van historische cultuur; de consumenten blijven grotendeels buiten beeld.

Dat weerhoudt Ribbens er niet van de ‘alledaagse historische cultuur’ in Nederland in drie gevalstudies te typeren. De meest diepgaande daarvan betreft het historisch toerisme: de confrontatie met het verleden (of wat daarvan rest) in een

toeristisch-recreatief kader. Ribbens, die hierbij de ANWB volgt, komt er tot belangwekkende conclusies, onder meer over de wijze waarop ‘perifere gebieden’ - Drenthe, Ierland - als ‘plaatsen van de geschiedenis’ worden geïdentificeerd. De tweede gevalstudie richt de aandacht op het herdenken in de Nederlandse geschiedcultuur. Ribbens kiest daarbij voor een lokaal-historisch perspectief: het gaat hem om de manier waarop ceremonies, standbeelden en gedenkstenen in een stad als Zwolle de

commemoratieve omgang met het verleden hebben geconcretiseerd. In een laatste gevalstudie wordt, in het spoor van eerder werk van Sonja de Leeuw en Chris Vos, geschiedenis op televisie geanalyseerd: hoe, zo luidt er de vraag, kreeg het verleden vorm in door de KRO uitgezonden historische non-fictie programma's en historische dramaseries als 'Dagboek van een herdershond' (1978)? Het onderzoek dat aan deze gevalstudies ten grondslag ligt, is deugdelijk. Ribbens heeft *De Kampioen*, het *Zwolse Gemeenteblad* en het KRO-archief geraadpleegd. Hij heeft geselecteerd en gecodeerd, geturfd en geteld. Maar bovenal heeft hij geïnventariseerd. *Een eigentijds verleden* is een boek dat helaas ook de eigenschappen van zijn onderwerp heeft: het is vaak vlak en nogal braaf.

Ribbens zelf zal dat niet geweten willen hebben. Hij kwalificeert de 'alledaagse historische cultuur' in Nederland met andere termen. Met 'verjonging', 'verbreding' en 'verpersoonlijking' bijvoorbeeld: de historische belangstelling betreft steeds meer het recente verleden, dat niet langer alleen als een politieke geschiedenis wordt begrepen en waarin de 'gewone man of vrouw' een prominenter plaats krijgt. Of met 'visualisering' en 'materialisering': om de toegankelijkheid van het verleden voor de bezoeker van museum of themapark te vergroten wordt de geschiedenis met behulp van eigentijdse presentatietechnieken zicht- en tastbaar gemaakt. Of met 'professionalisering': de hedendaagse historische cultuur is 'big business' geworden, een markt, waarvan de belangen zorgvuldig door deskundigen dienen te worden bewaakt.

Al deze termen verwijzen naar een ontwikkeling, een proces dat zich sinds 1945 zou hebben voltrokken. Op dat punt echter verschaft deze dissertatie weinig duidelijkheid. Zeker, Ribbens beschrijft bijvoorbeeld wel hoe de genealogie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw een heropleving kende, hoe zij tijdens de oorlog tot 'sibbekunde' werd omgevormd, hoe zij werd gedemocratiseerd en hoe zij vooral sinds de jaren 1970 aan populariteit won. Maar hoe en wanneer het karakter van de globale geschiedcultuur in Nederland veranderde, dát is een vraag die in dit boek niet wordt beantwoord. Evenmin wordt duidelijk gemaakt wat de invloed is geweest van cruciale maatschappelijke processen als de ontzuiling, de afbrokkeling van het autoriteitsdenken of het ontstaan van een multiculturele samenleving op de 'alledaagse' omgang met het verleden in Nederland. Daardoor ook biedt *Een eigentijds verleden* weinig zicht op de aard van het 'past relationship' in Nederland. Welke relatie(s) bestond(en) er in het naoorlogse Nederland tussen heden en verleden? Welke rol was er voor het verlangen naar continuïteit weggelegd? In welke mate kunnen de monumentenzorg, de historische verzamelwoede en de cursussen oud schrift waarover in dit boek wordt geschreven, begrepen worden als compensaties voor het verdwijnen van een vertrouwde wereld? Ribbens raakt de vragen aan, maar slaagt er niet in er een coherent antwoord op te geven.

Tegelijkertijd rijst na de lectuur van dit proefschrift ook opnieuw de vraag naar de verhouding tussen de 'alledaagse historische cultuur' en de vermaledijde professionele geschiedbeoefening. Ribbens geeft weinig kritiek op de bloeiende cultuur van 'The Coinhunters Company of Archeon', al ontgaat het ook hem niet dat de illusie van een toegankelijk verleden soms al te gemakkelijk wordt geschapen, de beleving van de geschiedenis al te zeer wordt gemanipuleerd. Wat hem verontrust, is de houding van zijn collega's, van wie hij vermoedt dat zij geen concurrenten op het terrein van de geschiedenis dulden en met zekerheid kan zeggen dat zij vervreemd

zijn van de honderdduizenden deelnemers aan de niet-professionele historische cultuur, die andere zaken uit het verleden belangrijk vinden en op een andere manier met het verleden willen omgaan. Zou het? Is ook in de academie de geschiedenis de voorbije decennia niet ‘verjongd’, ‘verbreed’ en ‘verpersoonlijkt’? Is ook daar niet voortdurend gezocht naar en

geëxperimenteerd met alternatieve presentatietechnieken? Ribbens heeft er blijkbaar niets van gemerkt.

Jo Tollebeek

James Kennedy, *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2002, 248 blz., €20,42, ISBN 90 351 2295 X).

James Kennedy is een Amerikaans historicus wiens grote belangstelling voor de Nederlandse samenleving voor een deel verklaard kan worden uit zijn persoonlijke banden met dit land (zijn moeder is Nederlandse). Die belangstelling bleek reeds uit zijn belangrijke studie over de jaren zestig in Nederland, in 1995 verschenen onder de titel *Nieuw Babylon in aanbouw*. Nederland is hem zeer vertrouwd en tegelijkertijd blijft deze samenleving hem verbazen. De eerste zinnen van het hier te bespreken boek zijn: 'De reputatie van Nederland als een oase van experimentele levensstijlen heeft in de buitenlandse pers haast mythische proporties bereikt. Nederlanders legaliseren of tolereren wat elders niet mogelijk is, zoals homoseksuele huwelijken, gebruik van softdrugs en ook euthanasie.' Daarmee wordt de Nederlandse lezer meteen met de neus op de feiten gedrukt: Nederland geldt als een uitzonderlijk land, waar de radicale Verlichting in volle maat lijkt te heersen. Kennedy wil die raadselachtige samenleving inzichtelijker maken, deze keer aan de hand van het debat over euthanasie in de periode 1968-1985. Dat was ruwweg de periode waarin de publieke discussie begon en een voorlopig einde bereikte met het oordeel van de Hoge Raad dat euthanasie in een aantal gevallen voor de arts een gerechtvaardigde handeling was. Kennedy heeft dat debat niet kroniekmatig willen behandelen. Het gaat hem om het peilen van de aard van het debat, het vaststellen van het belang van de verschillende deelnemers en het aanbrengen van een ordening in datgene wat in het debat nu geregeld is en wat buiten de discussie viel (of werd gehouden).

Om met het laatste te beginnen: het hele debat concentreerde zich op de actieve euthanasie en handelde nauwelijks over een intensivering van de zogenaamde palliatieve zorg (in de praktijk vaak een zodanige intensivering van de pijnbestrijding dat het levenseinde bespoedigd wordt). Daarnaast is het opvallend dat de politiek pas aan het woord kwam toen het 'eigenlijke' debat nagenoeg voorbij was. In dat eigenlijke debat speelde een zeer beperkt aantal sleutelfiguren een cruciale rol: Pieter Muntendam, Heleen Dupuis, Harry Kuitert en Henk Leenen. Maar het meest opvallend is toch wel het feit dat er in de uiteindelijke regelingen niet zozeer sprake is van het vastleggen van duidelijke criteria, op grond waarvan euthanasie wordt toegestaan of verboden blijft, maar eigenlijk alleen maar van procedures. Bij de behandeling van de wet in de Tweede Kamer (november 2000) zei de minister, Els Borst, dan ook dat het hier in essentie ging om het mogelijk maken van 'het gesprek' over actieve levensbeëindiging. Dit vooronderstelt, zoals Kennedy laat zien, dat huisartsen niet alleen maar wat communicatieve vaardigheden hebben, maar dat in deze beroepsgroep de idealen van de jaren zestig zijn neergeslagen: medemenselijkheid, solidariteit, verbondenheid, betrokkenheid, barmhartigheid en naastenliefde. Dat is de morele basis voor het euthanasiebeleid. Het veronderstelt evenzeer dat de patiënt een

modelpersoon is, die er niet op staat onverkort zijn recht op totale zelfbeschikking af te dwingen, maar zijn afweging maakt in een weloverwogen gesprek met zijn omgeving (waarvan de arts deel uitmaakt), waarna tenslotte min of meer gezamenlijk een conclusie wordt getrokken. Kennedy wijst er op dat dit zeer hoge eisen stelt aan de deelnemers en aan de aard van het gesprek. Hij vraagt zich af of dit morele fundament niet zal afbrokkelen, onder andere

door een ontwikkeling waarin patiënten niet langer om een behandeling verzoeken, maar deze van hun arts eisen. Een verdere bespreking van dit soort kwesties valt overigens buiten het kader van dit tijdschrift.

Blijft de vraag wat de zorgvuldige en intelligente analyse van dit euthanasiedebat nu duidelijk maakt over de Nederlandse cultuur. Dit lijkt op het eerste gezicht duidelijk: in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd nagenoeg alles 'bespreekbaar' gemaakt. De manier waarop dit uiterst ingewikkelde en controversiële onderwerp vervolgens onder controle werd gebracht, past in een lange traditie van een typisch Nederlandse 'overlegcultuur', die vooral te verklaren valt uit het feit dat het niet gebruikelijk was tegen te houden wat als onvermijdelijk werd gezien. Met name de elite was niet bereid zich teweer te stellen tegen iets dat 'toch niet viel tegen te houden.' In dat opzicht sluit de analyse van Kennedy aan op die van zijn vorige boek. En dat is in zekere zin een bevredigende analyse. Die maakt het immers mogelijk in de moderne geschiedenis van Nederland een betrekkelijk ononderbroken lijn van tolerantie en gematigdheid te zien. In de geschiedschrijving is het prettig om een dergelijke rode draad te ontwaren. Het probleem is alleen dat hiermee toch dicht wordt aangekropen tegen een soort essentialisme, dat datgene wat nu eigenlijk verklaard moet worden al tevoren als vaststaand wordt aangenomen: Nederland is gematigd, omdat het nu eenmaal gematigd is, zo niet sinds Willem van Oranje, dan toch zeker sinds Willem II. Maar zo belanden we in betrekkelijk tijdloze beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter.

Een tweede punt betreft het feit dat het in het euthanasiedebat gaat over zelfbeschikking. Nu hoeven we niet meteen Freud in alle opzichten te volgen, om ons toch te realiseren dat er juist op dat punt in principe een grote spanning zit tussen gemeenschap en individu. Dat komt vooral tot uiting in het aanhoudende debat over de moraal, waarbij religieuze overtuigingen een cruciale rol spelen. In het christendom is zelfbeschikking niet de meest centrale notie. Het gaat daarin niet zozeer om kiezen als wel uitverkoren worden of, in de beknopte formulering van Abraham Kuyper, niet om selectie maar om electie. Een analyse van het debat over morele kwesties kan dan ook moeilijk heen om religieuze opvattingen. En daar rijst een probleem, omdat we eigenlijk niet erg veel weten over de driehoeksverhouding tussen kerk, staat en religieuze opvattingen en gevoelens. We weten veel over de formele organisatie van verschillende kerkgenootschappen, evenzeer over dogmatieke en intellectuele discussies en bijna te veel over de opkomst van zuilen, maar over de veranderingen naar aard en vorm van het geloofsleven in moderne tijden bestaan slechts schaarse noties. In de zorgvuldige dissertatie van Helsloot bij voorbeeld (*Vermaak tussen beschaving en kerstening*, 1995) worden in de negentiende eeuw een burgerlijk en een christelijk beschavingsoffensief onderscheiden. Maar er was onmiskenbaar een 'christelijk' element in het burgerlijk ideaal, zoals er een belangrijk 'burgerlijk' aspect aanwezig was in het christelijk offensief. Christelijke en publieke moraal concurreren niet slechts met elkaar, maar vertonen een veel ingewikkelder interactiepatroon. Dat is ook vast te stellen als het gaat over de jaren zestig: daarin is meer sprake van een herschikking binnen de driehoek dan van een 'simpele' massale geloofsafval, waardoor de ruimte voor expressief individualisme en persoonlijke autonomie zou zijn vrijgekomen. Hoe dat ook zij, vast te stellen valt dat er een soort veld is tussen de algemene geschiedschrijving en de specialistische kerkgeschiedenis dat nog grotendeels onbetreden is. Er wordt al jaren gepleit - onlangs

nog weer door Frijhoff - voor een dergelijke ‘religiegeschiedenis’, maar vooralsnog blijken en blijven een aantal vragen lastig te beantwoorden. Hoe valt eigenlijk te verklaren dat na het behalen van een confessionele meerderheid in de politiek in het begin van de twintigste eeuw, het verzet tegen een opkomende individualiserende moraal (op het gebied van seksualiteit) zo zwak is geweest? Hoe valt te verklaren dat na de ontzuiling in de jaren

zestig er in katholieke kring wel heftig verzet is geweest tegen de abortuswetgeving, terwijl in het debat over euthanasie bijna geen katholiek voorkomt? Nu gaat het niet aan om antwoorden op dit alles te vergen van een auteur, die zich ten doel heeft gesteld een analyse te geven van een specifiek probleem als de discussie over euthanasie. Maar als achter dat doel de ambitie schuil gaat meer inzicht te verschaffen in 'de' Nederlandse cultuur, dan rijst de vraag of de analyse van één specifiek probleem, als euthanasie, daartoe wel toereikend is. Dan zou het overtuigender geweest zijn als er bij voorbeeld een systematischer vergelijking gemaakt was met het debat rond de abortuswetgeving (die met aanzienlijk meer opwinding, zo niet na felle strijd, tot stand is gekomen).

Deze deels kritische vragen en opmerkingen mogen echter niet wegnemen dat het hier gaat om een waardevolle studie, die juist door de combinatie van afstandelijke verbazing en zorgvuldig inlevingsvermogen het lezen meer dan waard is. Rest tenslotte van de gelegenheid gebruik te maken om een kleine correctie aan te brengen (op basis van een artikel van Wybren Verstegen in het *Historisch Nieuwsblad* van april 2003): in tegenstelling tot wat Kennedy op pagina 59 beweert is het niet zo dat de helft van de oplage van het rapport van de Club van Rome in Nederland verkocht werd. Volgens de Club zelf werden 250.000 van de 12 miljoen exemplaren verkocht in Nederland. Dat is erg veel, maar toch niet meer dan 2%.

Piet de Rooy

Inhoud 118de jaargang

Artikelen

Blom, J.C.H., Graaff, B.G.J. de, Schoonoord, D.C.L. Oordelen in uitersten,	337-356
Bosmans, J. Politieke cultuur tussen cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis,	206-211
Brouwer, J.W.L. Gedegen en evenwichting? Het NIOD-rapport nader beschouwd,	293-307
Deursen, A.Th. van. Leiderschap en calvinisme,	212-216
Duindam, J. Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema,	455-466
Eijnatten, J. van. Van godsdienstvrijheid naar mensenrecht. Meningsvorming over censuur en persvrijheid in de Republiek, 1579-1795,	1-21
Gelderblom, O. Continuïteit en verandering in de handelsgeschiedenis van Amsterdam,	49-57
Honig, J.W. ‘Die enorme hoeveelheid informatie...’ De mateloze reconstructie van een oorlogsmisdaad,	308-324
Hoof, J.P.C.M. van. Nieuwe manieren, sterke frontieren. Het bouwconcept van Menno van Coehoorn en zijn aandeel in de verbetering van het verdedigingsstelsel,	545-566
Jong, M.A.G. de. Militaire hervormingen in het Staatse leger en de opbouw van het wapenbedrijf, 1585-1621,	467-493
Klinkert, W. De opmars van de militaire geschiedenis,	567-571
Kuitenbrouwer, M. De rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland na 1945: politicologische en historische literatuur,	179-192

Lagrou, P. Het Srebrenica-rapport en de geschiedenis van het heden, 325-336

Lesger, C. Repliek, 58-63

Nimwegen, O. van. Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd, 494-518

Rooms, E. Bezoldiging, bevoorrading en inkwartiering van de koninklijke troepen in de Spaanse Nederlanden (1567-1700), 519-544

Rooy, P. de. In oude en nieuwe vormen verpakte illusies. Naar aanleiding van enkele recente studies over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland, 193-205

Vanhaute, E. Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de 'lange negentiende eeuw', 153-178

Velde, H. te. Repliek, 217-221

Veluwenkamp, J.W. Afscheid van de stapelmarkt, 41-48

Wever, B. de. Militaire collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog, 22-40

Literatuuroverzicht

Aalders, A. *Met gevelde lans en losse teugel. Kozakken in Nederland 1813-1814* (R. Hooijschuur) 247-248

Aalders, G. *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (R. van Doorslaer) 278-280

Aalders, G. *Eksters. De nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij De Nederlandsche Bank* (M.M.G. Fase) 144-145

Abbo-Tilstra, B. *Om de sûnens fan it Fryske folk. Tuberculose en haar bestrijding bij bevolking en veestapel in Fryslân, 1890-1940* (J. Frieswijk) 255-257

Adrichem, J. van. *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland 1910-2000 Picasso als pars pro toto* (R. Hoekstra) 134-136

Aerschot, S. van, Heirman, M. *Vlaamse begijnhoven. Werelderfgoed* (A. Delva) 361

Aerts, R., Jong, J. de, Velde, H. te, ed. *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (A. de Dijn) 410-412

Agricola, R. *Letters*, Laan, A. van der, Akkerman, F., ed. (C.S.M. Rademaker) 234-235

Aken-Fehmers, M.S. van, e.a. *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, I, II, Eliëns, T.M., ed. (C. Jörg) 93-94

Arnold, A.J., ed. *A history of literature in the Caribbean*, II, *English- and Dutch-speaking regions* (W. Willems) 79-81

Ashton, N.J., Hellema, D. ed. *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (C.B. Wels) 102-104

Baartmans, J.J.M. *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen. Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792* (J. van Eijnatten) 242-244

Baartmans-van den Boogaart, J.L.M., ed. *Uit en thuis in Brabant. Met de commissaris der koningin mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst op werkbezoek 1894-1928* (B.C. Meijerman) 121-123

Baehr, P.R., Castermans-Holleman, M.C., Grünfeld, F. *Human rights in the foreign policy of the Netherlands* (M. Kuitenbrouwer) 179-192

Bailly, M.-Ch. Le. *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland,* 86-88

Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw (A.G. Bosch)

Bakker, U.B., ed., met een inleiding van Galema, A. *Zuster, kom toch over. Belevenissen van een emigrantenfamilie uit Friesland. Brieven uit Amerika in de periode 1894-1933* (S. de Boer) 123-124

Baudet, F. *'Het heeft onze aandacht'. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (W.P. Secker) 285-287

Bejczy, I. *Erasmus and the Middle Ages. The historical consciousness of a christian humanist* (M.E.H.N. Mout) 235-236

Benders, J.F. *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (A. Adamska) 579-581

Berens, H.E.M.*W.N. Rose 1801-1877 Stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (R. van der Laarse) 110-112

Berg, E.M. van den. *The influence of domestic NGOs on Dutch human rights policy. Case studies on South Africa, Namibia, Indonesia and East Timor* (M. Kuitenbrouwer) 179-192

Bitter, P., Noordegraaf, L., ed. *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote kerk* (E. Maes) 359-361

Blom, J.C.H., Romijn, P., [eindverantwoordelijkheid]. *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*, I, II, III, Bootsma, P., ed. (J.W.L. Brouwer, J.W. Honig, P. Lagrou, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff, D.C.L. Schoonoord) 293-357

Boer, P. den, ed. *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (M.E.H.N. Mout) 65-67

Bonke, H., e.a. *Cornelis Corneliszoon van Uitgeest. Uitvinder aan de basis van de Gouden Eeuw* (Ph. M. Bosscher) 374-375

Boomgaard, P. *Frontiers of fear. Tigers and people in the Malay world, 1600-1950* (R. Wessing) 226-229

Bos, D. *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (M.H.J. Buiting) 114-116

Braun, G., met medewerking van Goronzy, K., Tröster, A., Oschmann, A., ed. *Die französischen Korrespondenzen*, Band V, 1, *1646-1647*, 2, *1647* (H.J.M. Nellen) 585-586

Brouwer, J.W., Merriënboer, J. van. *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (R.J.J. Stevens) 139-141

Bruijn, J.R., Wels, C.B., ed. Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000 (W. Klinkert) 567-571

Bulut, M. *Ottoman-Dutch economie relations in the early modern period 1571-1699* (A.M. van der Woude) 91-92

Buyst, E., Goossens, M., Molle, L. van. *CERA 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit*, Wee, H. van der, ed. (M.M.G. Fase) 426-428

Captain, E. *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (E. Buchheim) 601-603

Christiaens, W., Evers, M. *Patriotse illusies in Amsterdam en Harderwijk. De patriottentijd in Amsterdam en Harderwijk, weerspiegeld in de brieven van Steven Jan en Jakob van Geuns, zonen van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, 1784-1788* (A.H. Huussen jr.) 398-399

Cleverens, R. *De koningsvleugel. Geschiedenis van de particuliere appartementen in het Paleis Noordeinde* (M.A. de Winter) 229-230

Companje, K.P. *Convergerende belangen. Belangenbehartiging van de* 423-425

zorgverzekeraars in historisch perspectief 1900-2001 (A.H.M. Kerkhoff)

Connerty, I., e.a. *365 Soldaten uit de Groote Oorlog* (L. Vandeweyer) 270-271

Dekker, T., Roodenburg, H., Rooijakkers, G., ed. *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (P. de Rooy) 193-205

Derks, H. *Deutsche Westforschung. Ideologie und Praxis im 20. Jahrhundert* (G. Zondergeld) 598-601

Derks, S.C., ed. *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (A.H. Huussen jr.) 430-432

Dierikx, M.L.J., e.a., ed. *Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Bronnenuitgave*, I, *1945-1963* (M. Kuitenbrouwer) 437-439

Dijk, H. van. *'In het liefdeleven ligt gansch het leven'. Het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza 1885-1930* (M. Schoonheim) 119-121

Dijk, J.J. van. *Strategie of eigen weg? ACOM 1982-2002* (Ph. M. Bosscher) 444-445

Doevendans, K., Stolzenburg, R., *Stad en samenleving* (H. Jansen) 224-225

Duijzings, G. *Geschiedenis en herinnering in Oost-Bosnië. De achtergronden van de val van Srebrenica* (J.W.L. Brouwer, J.W. Honig, P. Lagrou, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff, D.C.L. Schoonoord) 293-357

Dunk, Th. von der. *Alleen op de wereld. De Nederlandse worsteling met zichzelf, God en Europa* (M. Janse) 109-110

Efdée, R. *Bank & Bercoöp. Een bank in haar omgeving* (M.A. de Winter) 267-268

Egmond, F. *Nederland in de maak. Landschap tussen verleden en toekomst. Verschenen bij het 200-jarig bestaan van het Nationaal Archief* (M.A. de Winter) 576-577

Eickhoff, M., Henkes, B., Vree, F. van, ed. *Volkseigen. Ras, cultuur en* 193-205

wetenschap in Nederland 1900-1950 (P. de Rooy)

Eijt, J., Hautvast, S. *Een missie in de marge. Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Nederland en Indonesië, 1911-2000* (B.C. Meijerman) 432-433

Exalto, J., Karels, J.-K. *Waakzame wachters en kleine vossen. Gereformeerden en herrnhutters in de Nederlanden, 1734-1754* (E.G.E. van der Wall) 241-242

Falkenstein, L., e.a. *Sede vacante. La vacance du pouvoir dans l'Église du moyen âge* (M. Vleeschouwers-Van Melkebeek) 83-84

Franken, M.A.M., *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oije 1705-1776 Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelderse luitenant-stadhouder* (J.W. Koopmans) 385-386

Gabriëls, A.J.C.M., e.a., ed. *Biografisch woordenboek van Nederland*, V (D.J. Wolffram) 68-70

Geurts, H.M.L. *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse landbouw* (H. Krips-van der Laan) 257-259

Giebels, L. *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (A. Vroon) 415-417

Giebels, L. *Soekarno. President. Biografie 1950-1970* (E.B. Locher-Scholten) 147-148

Ginkel, R. van. *Volkscultuur als valkuil. Over antropologie, volkskunde en cultuurpolitiek* (P. de Rooy) 193-205

Gobardhan-Rambocus, S.L. *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taalen onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975* (J. Briffaerts) 230-232

Goedhart, A. *Het wonder van Deli. Uit de geschiedenis van de cultures op Sumatra's Oostkust* (J.Th. Lindblad) 591-592

Gooren, R. *Politicians, soldiers and national defence. Military policy in Britain and the Netherlands 1870-1914* (B. Schoenmaker) 417-419

Gouda, F., Brocades Zaalberg, Th. *American visions of the Netherlands East Indies/Indonesia. US foreign policy and Indonesian nationalism, 1920-1949* (H. Meijer) 273-274

Gouka, N.G.B. *De petitie-Soetardjo. Een Hollandse misser in Indië (1936-1938)* (E. Touwen-Bouwsma) 274-276

Grever, M., Jansen, H., ed. *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (J. Tollebeek) 64-65

Groot, G. de. *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (B. Reinalda) 116-117

Grotius, H. *De imperio summarum potestatum circa sacra*, I, II, *Critical edition with introduction, English translation and commentary*, Dam, H.-J. van, ed. (C.S.M. Rademaker) 237-239

Hagen, P. *Journalisten in Nederland. Een persgeschiedenis in portretten 1850-2000* (H. de Liagre Böhl) 408-410

Hajema, L. *De glazenwassers van het bestuur. Lokale overheid, massamedia, burgers en communicatie. Groningen in landelijk perspectief 1945-2001* (J.K.T. Postma) 276-277

Hamilton, A., Groot, A.H. de, Boogert, M.H. van den, ed. *Friends and rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the early nineteenth century* (A.M. van der Woude) 78-79

Hammer, U. *Kurfürstin Luise Henriette. Eine Oranierin als Mittlerin zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preußen* (G. de Bruin) 384-385

Haneveld, G.T., Royen, P.C. van. *Vrij van zichtbare gebreken. De medische* 106-107

zorg bij de Nederlandse zeemacht in de negentiende eeuw (E. Maes)

Hanssen, L. *Want alle verlies is winst. Menno ter Braak 1902-1940*, I, *1902-1930; Idem, Ster-*

ven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940, II, *1930-1940* (P. Luykx) 129-131

Hartog, E. den. *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300* (M. Catania-Peters) 577-579

Havelaar, J.J. *Port betaald. Een cultuurgeschiedenis van de eerste Nederlandse postzegel 1852-2002* (P. Hendriks) 412-413

Heijden-Rogier, N. van der. *Regina Coeli. Klooster en meisjespensionaat in Vught 1903-1971* (B.C. Meijerman) 268-269

Hemsterhuis, F. *Wijsgerige werken*, Petry, M.J., ed. (E.O.G. Haitsma Mulier) 388-390

Hilvoorde, I. van. *Grenswachters van de pedagogiek. Demarcatie en disciplinevorming in de ontwikkeling van de Nederlandse academische pedagogiek (1900-1970)* (M. van Essen) 592-594

Hoogewerf, C.L. *Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar; Idem, Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem. Om die liefte der stede uan Haerlem. De Latijnse tekst van het Haarlemse stadsrecht (1245) naar de editie van Kruisheer, voorzien van een vertaling in hedendaags Nederlands en een beschouwing over de inhoud* (J.A. Kossmann-Putto) 232-233

Hooven, M. ten, ed. *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (W.Th.M. Frijhoff) 67-68

Horn, H.J., met medewerking van Witt, D. de. *The Golden Age revisited. Arnold Houbraken's Great theatre of Netherlandish painters and paintresses*, I, II (E.O.G. Haitsma Mulier) 387-388

Horstman, K. *Public bodies, private lives. The historical construction of life insurance, health risks, and citizenship* 423-425

in the Netherlands 1880-1920 (A.H.M. Kerkhoff)

Hout, I. van, ed. *Batik. Drawn in wax. 200 Years of batik art from Indonesia in the Tropenmuseum collection* (M. Bloembergen) 429-430

Huisman, G. *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (J. Dane) 405-407

Israel, J., Salverda, R., ed. *Dutch jewry. Its history and secular culture (1500-2000)* (R.G. Fuks-Mansfeld) 573-575

Janssens, R. *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (I. de Haan) 251-253

Jensen, L. *'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (P.R.D. Stokvis) 100-102

Jong, A. de. *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (P. de Rooy) 193-205

Kennedy, J. *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland* (P. de Rooy) 605-607

Kint, J. *Expo 58 als belichaming van het humanistisch modernisme* (P. Hendriks) 148-149

Klaassen, W.J.M. *De progressieve samenwerking van PvdA, D'66, PPR en PSP, 1966-1977* (P. de Rooy) 283-284

Kleistra, Y. *Hollen of stilstaan. Beleidsverandering bij het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken* (M. Kuitenbrouwer) 179-192

Koningsbrugge, H. van, Waegemans, E., ed. *Van de vierpotige leeuw en de tweekoppige adelaar. Studies over Nederlands-Russische relaties* (M.A. de Winter) 575-576

Korevaart, K. *Ziften en zemelknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (T. van Kalmthout) 112-114

Krabbendam, H. *The model man. A life of Edward William Bok, 1863-1930* (J. Kennedy) 118-119

Kramer-Vreugdenhil, J. *Eilandbewoners. Bezetting en inundatie in drie Walcherse dorpen.*

Aagtekerke, Grijpskerke, Meliskerke 1918-1950 (D.J. Wolffram) 271-273

Kroon, H. *Pubers voor God. Het leven op een kleinseminarie in de jaren vijftig*, met een nabeschouwing door Frijhoff, W. (P. Luykx) 145-147

Kuiper, J.R. *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (R.E. de Bruin) 401-402

Kuitenbrouwer, M. *Tussen oriëntalisme en wetenschap. Het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde in historisch verband 1851-2001* (P.W. Klein) 413-415

Laarmann, F.K. *Families in beeld. De ontwikkeling van het Noord-Nederlandse familieportret in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (A.M. van der Woude) 583-584

Lambooij, H.Th.M., Mol, J.A., met medewerking van Gumbert-Hepp, M., e.a., ed. *Vitae abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (R. Nip) 84-86

Laureys, V., Wijngaert, M. van den, François, L., e.a. *De geschiedenis van de Belgische senaat 1831-1995* (M. Beyen) 407-408

Lesger, C. *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-ca. 1630* (J.W. Veluwenkamp, O. Gelderblom, C. Lesger) 41-63

Locher-Scholten, E.B. *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (F. de Haan) 126-127

Maas, A. *Atomisme en individualisme. De Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940* (K. van Berkel) 419-421

Marseille, T. *Varen op de grote rivieren rond 1580. De tolboeken van 1565, 1582* 375-377

en 1603 over kooplieden, schippers, goederen en schepen. Culemborgse akten over scheepsbouw. Een verkennende documentatie (J. Batink)

Michman, J., Aptroot, M., ed. *Storm in the community. Yiddish polemical pamphlets of Amsterdam jewry 1797-1798* (A.H. Huussen jr.) 402-403

Molenaar, A. *Bakens verzetten. Topdiplomaat Van Roijen van schadebeperker tot conflictoplosser in de kwestie Indonesië, 1945-1949* (H. Meijer) 435-436

Mooij, J. *Geen weggegooid geld. Bankbiljettenvernietiging in Nederland, 1814-2002* (W.L. Korthals Altes) 248-249

Mörzer Bruyns, W.F.J. *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten, 1540-2000* (J.P. Sigmond) 76-78

Naarden, B. *Beeld en Balkan. Waarneming en werkelijkheid van Zuidoost-Europa* (J.W.L. Brouwer, J.W. Honig, P. Lagrou, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff, D.C.L. Schoonoord) 293-357

Nellen, H.J.M., Ridderikhoff, C.M., ed. *Briefwisseling van Hugo Grotius*, XVII, *Supplement 1583-1645* (C.S.M. Rademaker) 97-99

Nijs, Th. de. *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (J. de Jong) 249-251

Nijs, Th. de, Beukers, E., ed. *Geschiedenis van Holland*, I, *tot 1572* (J.A. Kossmann-Putto) 222-223

Nimwegen, O. van. *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (G. de Bruin) 390-392

Notenboom, H.A.C.M. *De strijd om de begroting. Het vastlopen van de staatsfinanciën in de jaren zeventig* (J.K.T. Postma) 443-444

Oosterhout, A.W.G. van. *De precaire autonomie van de Nederlandse marinescheepsbouw* (D.C.L. Schoonoord) 281-283

Oosthoek, A., ed. *De kunst van het handeldrijven. Vier eeuwen maritieme verbeelding. Art inspired by the sea. Four centuries of maritime art* (J.P. Sigmond) 366-367

Otterspeer, W. *Groepsportret met dame*, I, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (K. van Berkel) 377-379

Panhuysen, L. *De beloofde stad. Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers* (E. Put) 373-374

Peer, H. *Kunstbroeders of meubelslaven. Uit de geschiedenis van de vakbeweging in de meubel- en houtsector* (B. Reinalda) 253-254

Penders, C.L.M. *The West New Guinea debacle. Dutch decolonisation and Indonesia 1945-1962* (H. Meijer) 436-437

Prins, B. de. *Voor keizer en koning. Leonard du Bus de Gisignies 1780-1849. Commissarisgeneraal van Nederlands-Indië* (H.K. s'Jacob) 395-397

Putten, F.-P. van der. *Corporate behaviour and political risk. Dutch companies in China 1903-1941* (M. Kuitenbrouwer) 132-134

Ribbens, K. *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (J. Tollebeek) 603-605

Ridderikhoff, C.M., Nellen, H.J.M., ed. *Briefwisseling van Hugo Grotius*, XVI, *Oktober 1644-augustus 1645* (C.S.M. Rademaker) 97-99

Romeijn, A. *...alles ten meesten oirboir van de stad. De stadsregering van Tholen (1577-1702). Bestuur en bestuurders van de stad Tholen vanaf de satisfactieovereenkomst met prins Willem van Oranje in 1577 tot de dood van koning-stadhouder Willem III in 1702* (G. de Bruin) 379-380

Rooijakkers, G. *Volkskunde. De rituelen van het dagelijks leven* (P. de Rooy) 193-205

Rooijakkers, G., e.a. *De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis* (E. Maes) 280-281

Roos, J. de. *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd* (P. Hendriks) 266-267

Roosblad, J. *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1997)* (B. Reinalda) 441-443

Rooy, P. de. *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (E. Witte) 244-246

Roscam Abbing, M. *Rembrandt toont sijn konst. Bijdragen over Rembrandt-documenten uit de periode 1648-1756* (P. Knevel) 99-100

Roy van Zuydewijn, N. de. *Van koopman tot icoon. Johan van der Veken en de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600* (J.W. Veluwenkamp) 380-382

Ruyven-Zeman, Z. van, Eek, X. van, Dolder-de Wit, H. van. *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse glazen* (E.O.G. Haitsma Mulier) 236-237

Sanders, J.G.M., Bos-Rops, J.A.M.Y., Vliet, A.P. van, ed. *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse tijd, 1794-1814 Een institutionele handleiding* (A.C.M. Kappelhof) 399-401

Schipper, H. *Macht in de zeventiende eeuw. Engeland en Nederland kwantitatief vergeleken* (A.M. van der Woude) 94-95

Schoonderwoerd den Bezemer, R. van. *Vroom en vrij. De geschiedenis van de vrijzinnig protestantse jeugdliteratuur in Nederland* (F. Ruiter) 421-423

Schoonoord, D.C.L. *Dutchbat III en de bevolking. Medische aangelegenheden. Bevoorrading door de lucht* (J.W.L. Brouwer, J.W. Honig, P. Lagrou, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff, D.C.L. Schoonoord) 293-357

Schot, J.W., e.a., ed. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, IV, 124-126

Huishouden, medische techniek (K. Boersma)

Schuiten, J.W.M. *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis*. 254-255

Honderdvijfentwintig jaar KVEO (Ph. M. Bosscher)

Segers, Y., e.a., ed. *Op weg naar een consumptiemaatschappij. Over het verbruik van voeding, kleding en luxegoederen in België en Nederland (19e-20e eeuw)* (Th. de Nijs) 403-405

Sens, A.P.G. *'Mensaap, heiden, slaaf'. Nederlandse visies op de wereld rond 1800. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren* (S. Legêne) 104-106

Sintemaartensdijk, J. *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland* (R. Hooijschuur) 433-435

Slager, K. *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (B. Reinalda) 284-285

Slegers, C. *Antoon Coolen 1897-1961 Biografie van een schrijver* (H. de Liagre Böhl) 260-261

Slings, H. *Toekomst voor de Middeleeuwen. Middelnederlandse literatuur in het voortgezet onderwijs* (A. van Dixhoorn) 367-369

Sluis, J. van. *Bibliotheca Hemsterhusiana. Het boekenbezit van Tiberius en Frans Hemsterhuis, met genealogie en bibliografie* (E.O.G. Haitsma Mulier) 388-390

Smeets, J. *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (M. van der Zee) 143-144

Smit, C. *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (P. Hendriks) 226

Steenbergen, R. *Iets wat zo veel kost, is alles waard. Verzamelaars van moderne kunst in Nederland* (J. van Adrichem) 447-449

Steenhuis, M. *Voor de vrijheid geschapen. Flitsen uit het leven van Jan Willem Schulte Nordholt, historicus en dichter* (H. Krabbendam) 138-139

Stipriaan, R. van. *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten* 581-583

tijde van de Republiek (circa 1550-1800) (M. Spies)

Stoop, J.P. *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (P. van Hees) 136-138

Strategier, P.E.M. *De taal der hartstochten. De visie van drie achttiende-eeuwse Nederlandse schrijvers op muziek en haar relatie met de dichtkunst* (I. van Elferen) 239-241

Streng, J.C. *Vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid. Het Zwolse Sint Nicolaasgilde tijdens het Ancien Régime* (R.M. Schenkels) 75-76

Strien, T. van, Leer, K. van der. *Hofwijck. Het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens* (R. Todd) 382-383

Tamse, C.A. *Het huis van Oranje en andere politieke mythen* (D. van der Horst) 572-573

Termorshuizen, G., met medewerking van Scholte, A. *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905* (A. Sens) 81-83

Theeuwen, P.J.H.M. *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (A.H. Huussen jr.) 397-398

Tielhof, M. van. *The 'mother of all trades'. The Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (P.W. Klein) 364-366

Touwen, J. *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia 1900-1942* (J.N.F.M. à Campo) 262-264

Unger, R.W. *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state* (R. van Uytven) 70-73

Valk, J.P. de, ed. *Raadsman achter de troon. Dagboekaantekeningen van jhr. mr. J.M.W. Schorer, vice-president van de Raad van State 1896-1903* (J.R. Soetenhorst) 259-260

Velde, H. te. *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (J. Bosmans, A.Th. van Deursen, H. te Velde) 206-221

Veldman, I.M. *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670). A century of print production; Idem, Profit and pleasure. Print books by Crispijn de Passe* (Y. Bleyerveld) 88-91

Ven, J.M.M. van de. *In facie ecclesiae. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het Ancien Régime* (W.Th.M. Frijhoff) 73-75

Veraghtert, K.F.E., Widdershoven, B.E.M. *Twee eeuwen solidariteit. De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en de twintigste eeuw* (J. Deferme) 588-589

Verheij, J. *Wetten voor weg en water (1923-1998). Het experiment van de wet autovervoer goederen en de wet goederenvervoer binnenscheepvaart en de jaren erna* (R. Filarski) 596-598

Vermeir, R. *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648* (P. van Peteghem) 95-97

Viaene, V. *Belgium and the Holy See from Gregory XVI to Pius IX (1831-1859). Catholic revival, society and politics in 19th-century Europe* (E. Witte) 589-591

Vijselaar, J. *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (K. van Berkel) 393-395

Vis, J. *Silhouetten. De componist Leo Smit 1900-1943* (R. de Groot) 127-129

Vlas, C. *Hulpbetoon en afwering. Het Friese Groene Kruis 1901-1980* (G.E. de Vries) 264-266

Vliet, K. van. *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (J.M. van Winter) 369-371

Voerman, J.F. *Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (R.E. van der Woude) 107-109

Vuyk, S. *De dronken Arminiaanse dominee. Over de schaduwzijde der verlichte remonstranten* (W. Pelt) 586-588

Wiebes, C. *Intelligence en de oorlog in Bosnië, 1992-1995 De rol van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (J.W.L. Brouwer, J.W. Honig, P. Lagrou, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff, D.C.L. Schoonoord) 293-357

Wilke, M. *'Voor den opbouw van Drenthe.' Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (J. Frieswijk) 594-596

Willemsen, C. *De belofte van het hiernumaals. Zeventig jaar ambulante geestelijke gezondheidszorg in het gewest Breda 1929-1999* (H. Oosterhuis) 141-142

Wils, K., ed. *Het lichaam (m/v)* (P. Hendriks) 363-364

Witte, T. *Tussen Coolsingel en Binnenhof. Stadsregionale capriolen in Rotterdam Rijnmond* (J. van den Noort) 445-446

Wouda, B., met medewerking van Hordijk, L.W., Moree, M., ed. *Een schatkistje uit Reijerwaard. Paleografische atlas van de archieven van polder Oud- en Nieuw-Reijerwaard* (M. Catania-Peters) 361-363

Wytzes, H.C. *En het geld verantwoordt alles. Een financiële geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden* (W.L. Korthals Altes) 246-247

Zeijden, A. van der. *De voorgeschiedenis van het Nederlands centrum voor volkscultuur. De ondersteuning van de volkscultuurbeoefening in Nederland 1949-1992 Nederlands volkskundig genootschap. Beraad voor het Nederlands volksleven. Informatiecentrum volkscultuur* (P. de Rooy) 193-205

Zijlmans, J. *Hond en baas. Een geschiedenis van haat en liefde* (H.C. Vrielink) 358-359

Zijlstra, S. *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de* 371-373

dopersen in de Nederlanden 1531-1675
(M. Prak)

Zuijdam, F. *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (B.G.J. de Graaff) 439-441

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Jeroen Duindam (1962) is verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

J.P.C.M. van Hoof (1949) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht te Den Haag.

M.A.G. de Jong (1970) werkte als projectleider kwaliteitszorg bij de Vereniging van Nederlandse Universiteiten (VSNU) te Utrecht.

Olaf van Nimwegen (1967) is als postdoc verbonden aan de Universiteit van Amsterdam waar hij in het kader van het Gouden Eeuw-project een studie schrijft over de organisatie, betaling, financiering en operationele inzet van het Staatse leger in de periode 1588-1678. Dit project wordt in november 2004 afgesloten.

E. Rooms (1944) is docent aan de Koninklijke Militaire School te Brussel.

Summaries

Jeroen Duindam, *Historians and war: the metamorphosis of a traditional theme.*

This introduction describes the cold relationship between most academic historians and the field of military history. It argues that historians can no longer leave aside military history in considering the history of the state in Europe, European expansion, and a variety of other social and cultural themes. Special attention is given to the emergence of a social history of warfare and armies, and to the military revolution debate. Finally, a discussion of the exceptional position of the Low Countries as a 'school of war' puts into perspective the other contributions to this volume.

M.A.G. de Jong, *Military reforms in the State army and the growth of the arms industry, 1585-1621*

This article looks at the consequences of the military reforms carried out under Prince Maurice of Orange upon the demand and supply of arms and munitions for the State army, especially the infantry. Five key aspects of these military reforms were examined: the increasing use of firearms; the standardization of arms; the growth of the State army; the increasingly important role that sieges had come to play in warfare; and, regular payments to the troops. When combined, these developments influenced the scale and nature of the demand made by the army in particular and, subsequently, the development of the arms industry as a whole. In their efforts to address this rapid increase in demand, a clear tendency towards concentration became evident among the entrepreneurs in the arms industry. The increased level of production that was required led to a number of important changes in the structure and organisation of the arms industry: standardization, granting buyers credit in the form of raw materials, fixed contracts, the distribution/dispersal and division of labour. During this process, the Dutch authorities consistently played an expressly guiding role. Through the direct link between the troops of the State army and the suppliers of arms on the one hand, and the provincial authorities on the other, the decentralised state system could furnish the State army with its requirements in an efficient and effective manner.

Olaf van Nimwegen, *The Dutch army and the early modern military revolution*

Since the 1950s, all studies into warfare during the early modern period have been

dominated by the idea of a military revolution. The Dutch army plays a pivotal role in this debate. The reforms introduced by Maurice of Orange and his cousin, William Louis of Nassau, are hailed as the beginning of the modern army. In this contribution, the author endorses the importance of the Nassaus' tactical reforms, but challenges the assumption that they also ushered in army reform. As long as the government wanted to keep its involvement with the army as indirect as possible, army growth was limited and the knowledge and expertise gained in wartime was quickly lost in peacetime. It was only after the 1670s that the armed forces of the Dutch Republic were transformed into a standing army made up of professional troops. It was following an attack by the French in 1672, whose forces were far superior, both in terms of sheer numbers and organizational prowess, that the Dutch were forced to restructure their army. With this, the Nassau tactical revolution became embedded into a much farther reaching organizational revolution.

Etienne Rooms, ***The salaries, provisions and quarters of the Royal troops in the Spanish Netherlands***

Spain wished to play a leading role in Europe and, for this reason, the strategic location of the Southern Netherlands was of the utmost importance. Consequently, everexpanding armies had to be stationed in the Southern Netherlands. In addition to this, military exertions were also necessary in Italy, the German Empire, on the Iberian peninsula and in the colonies. From the seventeenth century onwards, it became increasingly obvious that Spain lacked the financial capacity to carry out such an ambitious policy. As a result, troops in the Southern Netherlands were paid on an irregular and partial basis. Supplies also left a lot to be desired and there was no money left over to provide the soldiers with winter quarters. In order to avoid mutiny and pillage, the local authorities often had to step in and assume responsibility for these matters. The quality of the royal troops therefore fell to an all-time low. In the end, Spain had no means to defend the positions in the Southern Netherlands against French aggression. The only reason why Louis XIV could not annex the Southern Netherlands to his kingdom was because England and the Dutch Republic gave their full military support to thwart this annexation.

J.P.C.M. van Hoof, ***New methods, strong borders. Menno van Coehoorn's building plans and contribution to improving the defence system***

During the years 1680 to 1685, Menno van Coehoorn (1641-1704) designed a remarkable fortification system. It provided a sound alternative to both the traditional

Dutch system of fortification, which reached its peak during the Eighty Years' War (1568-1648), and the French method, which had been used in our country since 1680. In his capacity as chief engineer, Coehoorn played a leading role in modernising the fortifications located along the borders during the years 1698-1702. With his design for the protection of Dutch territory by using lines of defence, he also created a new defence structure. His role as consultant to the policy-makers of the time meant that his views had a decisive influence. At the same time, he took a keen, personal interest in implementing and executing his own building plans.